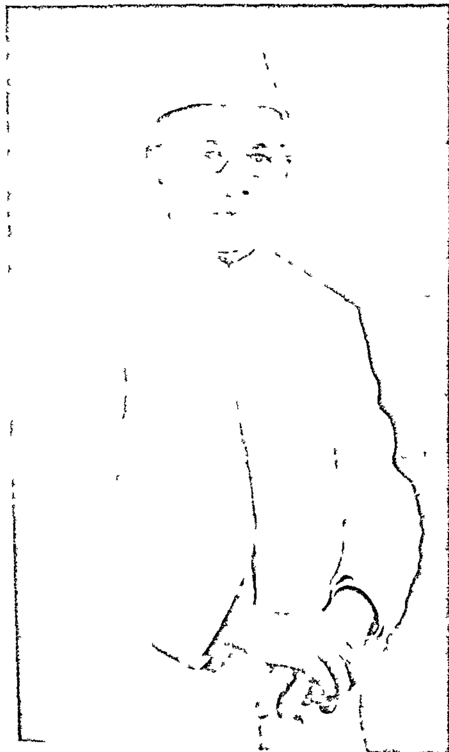

શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળા ગ્રંથાંક-૪

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

ભાગ બીજો

(૫૧ થી ૧૦૮ સુધીના પદોનો શબ્દાર્થ, અર્થ અને તે ઉપર વિશદ વિવેચન)

લેખક

સ્વ. મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા

બી. એ. એલએલ. બી. સોલિસિટર

સંપાદક

રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પ્રકાશક

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

ગોવાળિયા ટેંક રોડ

મુંબઈ ૨૬

પ્રકાશક
ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ચુનીલાલ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય
ગોવાલિયા ટૅન્ક રોડ
મુંબઈ ૨૬

•

પહેલી આવૃત્તિ
વિ સં ૨૦૨૦ શ્રાવણ
વીરનિર્વાણ સંવત ૨૪૯૦
ઈ સ ૧૯૬૪ ઑગસ્ટ

•

કિંમત દસ રૂપિયા

•

મુદ્રક
જયંતિ દલાલ
વસંત પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ
પાનાભાઈની વાડી
ઘીકાંટા રોડ
અમદાવાદ

પ્રકાશકીય

સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાની એક અપ્રગટ સાહિત્યકૃતિ પ્રગટ કરતા અમે આનંદ અને કૃતકૃત્યતાની લાગણી અનુભવીએ છીએ. શ્રી આનંદઘનજીના પદો ભાગ પહેલાની બીજી આવૃત્તિ સને ૧૯૫૬માં વિદ્યાલય તરફથી પ્રગટ કરવામા આવી ત્યારથી એનો બીજો ભાગ પ્રગટ કરવાની માગણી અવારનવાર થતી રહેતી હતી. આજે એ ગ્રંથરત્નનો બીજો ભાગ ધર્મજિજ્ઞાસુઓના કરકમળમા ભેટ ધરીને એ માગણીને પૂરી કરતાં અમે સંતોષ અનુભવીએ છીએ.

આ ગ્રંથના પહેલા ભાગમા યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજીના પચાસ પદો શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ શબ્દાર્થ, અર્થ અને વિશદ વિવેચન સાથે આપવામા આવ્યા હતા. આ બીજા ભાગમાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીના ૫૮ પદો એ જ રીતે શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ શબ્દાર્થ, અર્થ અને વિસ્તૃત વિવેચન સાથે આપવામા આવ્યા છે. બીજા ભાગનુ સંપાદન ભાઈશ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈને સોંપવામા આવ્યુ હતું. આ ગ્રંથ એનુ સંપાદન, યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી અને શ્રી મોતીચંદભાઈ અંગે એમણે પોતાના નિવેદનમા જરૂરી વિગતો આપી છે. એટલે એને અહીં ઉમેરવાની જરૂર નથી. આ કામ એમણે સ્વીકાર્યું તેથી અમને ખૂબ આનંદ થયો છે.

વિદ્યાલયની સ્થાપના એના ઘડતર અને એના સર્વમુખી વિકાસમા શ્રી મોતીચંદભાઈ પ્રાણરૂપ બન્યા હતા. જીવનભર તેઓ સંસ્થાની અને સંસ્થા મારફત સમાજની નિઃસ્વાર્થ અને નિષ્ઠાપૂર્ણ સેવા બજાવતા રહ્યા. તેથી સમાજ ઉપર અને વિશેષે કરીને વિદ્યાલય ઉપર એમનુ ભારે મોટુ ઋણ છે. એ ઋણને અદા કરવા માટે અમે જેટલો પ્રયત્ન કરીએ તેટલો ઓછો છે. આ ગ્રંથનુ પ્રકાશન એ, એ ચિરસ્મરણીય ઋણમાંથી મુક્ત થવાનો એક અલ્પ પ્રયત્ન સમજવો જોઈએ.

પોતાની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈએ ધર્મજ્ઞાન પ્રત્યેની પોતાની અભિરુચિને જે રીતે જાગૃત કરી વિકસાવી પોષી અને જિંદગીના અંત સુધી ટકાવી રાખી એ બિના એમના પ્રત્યે ખૂબ આદર ઉત્પન્ન કરે એવી અને એમના આત્માની ભક્તિ અને સરસ્વતિના સુભગ દર્શન કરાવે એવી છે. આ જ્ઞાનપ્રીતિને લીધે તેઓ નાની-મોટી સંખ્યાબંધ સાહિત્યકૃતિઓ સમાજને ભેટ આપીને અમર બની ગયા. શ્રી આનંદઘનજીના ગૂઢાર્થથી ભરેલા પદો અને સ્તવનો તરફ તો એમને અસીમ અનુરાગ હતો. એના ઉપર એમણે દાયકાઓ સુધી ઊંડું ચિંતન-મનન કર્યું હતું. આ ગ્રંથ તેઓશ્રીના એ જ્ઞાનમંથનનું જ નવનીત છે.

પોતાની જીવનવ્યાપી સાહિત્ય-ઉપાસના દ્વારા શ્રી મોતીચંદભાઈએ જે વિપુલ સાહિત્યનુ સર્જન કર્યું હતું એમાંની મોટા ભાગની કૃતિઓ એમના જીવનકાળ દરમ્યાન જ પ્રગટ થઈ શકી હતી. આમ છતા હજી પણ કેટલીક કૃતિઓ અપ્રગટ છે તે ક્રમે ક્રમે પ્રગટ કરવાની અમારી ઉમેદ છે.

આ ગ્રંથનું સુંદર મુદ્રણ કરી આપવા બદલ અમે અમદાવાદના વસંત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસના સંચાલકોનો આભાર માનીએ છીએ.

આશા છે, યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગહન વિષયને સરળ અને સુગમ રીતે રજૂ કરતા આ ગ્રંથનો સામાન્ય ધર્મજિજ્ઞાસુઓ અવશ્ય લાભ લેશે, અને મહાત્મા આનંદઘનજીના સુમધુર, સુગમ અને મસ્ત કવનોના અમૃતનો આસ્વાદ માણીને પોતાના હૃદયને આહ્લાદિત કરશે.

આષાઢ સુદિ ૫ વિ. સં. ૨૦૨૦
તા. ૧૩-૭-૧૯૬૪
ગોવાલિયા ટેંક રોડ
મુંબઈ ૨૬

ચંદુલાલ વર્ધમાન શાહ
મનુભાઈ ગુલાબચંદ કાપડિયા
જયંતીલાલ રતનચંદ શાહ
માનદ મંત્રીઓ
શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય

જરૂરી સૂચના

આ પુસ્તકને અંતે આપેલ શુદ્ધિપત્રક પ્રમાણે પહેલાં સુધારીને પછી જ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરવા વિનંતિ છે.

દ્વિતીય ભાગની પ્રસ્તાવના

શ્રી આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલીના પ્રથમ પચાસ પદની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે એ પચાસ પદો સં. ૧૯૬૭ના ઉનાળામાં પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ મને ભાવનગરમાં સમજાવ્યા હતા. સત્તર દિવસ સત્તર કલાકમાં તેઓશ્રી જેટલું બોલ્યા તેમાં લગભગ સર્વ મેં લખી લીધું. મારા સહાધ્યાયીની સંખ્યા બાર લગભગની થઈ. પ્રથમ પદોના અર્થપ્રકાશન અને તેને અંગે પંન્યાસજીની અર્થઝળકાવટની પ્રસ્તુત હકીકત ત્યાં રજૂ કરવામાં આવી છે.

બાકીના પદો સમજવાની જિજ્ઞાસા કાયમ હતી, પણ રજા પૂરી થતી હોવાથી હું મુંબઈ આવ્યો. અમારી બારની સંખ્યાના વર્ગ પૈકી શ્રીયુત **નરોત્તમદાસ ભાણજીભાઈ કાપડીઆ** એક હતા. તેમણે તે જ વર્ષના ચાતુર્માસમાં બાકીના પદો પંન્યાસ શ્રી ગંભીરવિજયજી પાસે બેસી સમજી લીધા અને શબ્દાર્થની નોંધ કરી લીધી. ત્યાર પછી લગભગ ત્રીસ વર્ષે બાકીના પદોનું વિવેચન લખી નાખ્યો તે એ નોંધનું પરિણામ છે. એ નોંધનો મેં પચાસ પછીનાં પદોના અર્થ અને વિવેચનને અંગે ખૂબ ઉપયોગ કર્યો છે. એ શબ્દાર્થ માત્ર નોંધ છે, પણ ખૂબ ઉપયોગી નીવડી છે. પંન્યાસ શ્રી **ગંભીરવિજય** ગણિનો અર્થપ્રકાશન માટે અને સુરંગી શ્રી **નરોત્તમદાસ** કાપડીઆનો નોંધ કરી લેવા માટે, તેને જાળવી રાખવા માટે અને મને સોંપવા માટે ખાસ આભાર માનું છું.

'આનંદઘન પદ્ય રત્નાવલી'ના સં. ૧૯૭૧માં પ્રકાશન પછી શ્રી નરોત્તમદાસે એ નોટબુક મને આપી હતી અને એ નોટ મારી પાસે મોજૂદ છે. આવી શીવી સહાય ન મળી હોત તો બાકીના પદોનું વિવેચન શક્ય થાત નહિ. આ સંબંધમાં પ્રથમ વિભાગની પ્રસ્તાવના તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

એ પ્રસ્તાવનામાં એક અનામિક (nameless) ભાષા-ટબાકારનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. બાકીના પદો પૈકી આઠ પદ પર ટબો તે પ્રતમાંથી મને મળ્યો છે. તેનો ઉપયોગ વિવેચન કરતી વખતે મેં કર્યો છે. મને હજુ એ ટબાકારનું નામ મળ્યું નથી. મારી પ્રત પણ અધૂરી છે. એના ટબાકાર ખૂબ રસિક અને આત્મગવેષી જણાય છે. તેમનું નામ મળી આવશે તો જરૂર પ્રકટ કરીશ. ટબો લખનાર આત્માર્થી અને આનંદઘનજીની ભાષાના જાણકાર છે. તેઓ કોઈ સ્થાને લખે પણ છે કે આનંદઘન મહારાજનો આશય તેઓ સમજી શક્યા નથી. ટબામાં આપેલા ઉપરના આઠે પદો ઉપર મને શેઠ **માણેકલાલ ઘેલાભાઈ** ઝવેરીનું વિવેચન મળી ગયું હતું. તેમણે કરેલ વિવેચન એ જૂના ટબાને અનુસરતું હોવાથી મને વિવેચન લખવામાં ખાસ ઉપયોગી નથી નીવડ્યું, છતાં ભાષારપષ્ટતા તેથી સહજ થઈ છે. તેથી અત્ર તેની પણ નોંધ લેવી આવશ્યક જણાય છે.

આ બાકીના પદોનું વિવેચન લખી નાખવાનો વિચાર સં. ૧૯૯૦માં કર્યો. વચનો બાર ન લાગે અથવા મનની ભાવના મનમાં ને મનમાં ન રહી જાય એને અંગે એ કામ શરૂ કર્યું. ૫૧, ૫૨, ૫૩, ૫૪, ૫૫, ૫૬, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૦, ૬૧ અને ૬૨ તથા પદ ૧૦૦નું વિવેચન 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ'માં બહાર પાડ્યું.

ચાર વીશીના નાનકડા પુસ્તકમાં પણ મને ખૂબ ભાવ લાગ્યો. વધુ વિચારણા કરી, પણ ખરો સૂર ઝળક્યો નહિ. લગભગ બે વર્ષ સુધી એના પર વિચારણા કરી. સ્યાદ્વાદમંજરી ટીકામાંથી કાંઈક

ભાવ જેમ એ નાનકડા પદ પર સૂઝ્યું તેટલું વિવેચન અને ૧૯૯૭મા લખી પ્રગટ કરી દીધુ અને બાકીનું વિવેચન તેને મગના ૮૯મા પદ પર મુલતવી રાખ્યું

ત્યાર પછી ચાર વર્ષ સતત પદ પરનુ વિવેચન લખવાનું ચાલુ કર્યું સં ૧૯૯૭ થી ૨૦૦૦ સુધીમા પદોનુ વિવેચન લખ્યું તેનો ક્રમ આ પ્રમાણે રાખ્યો હતો —

એક પદ લેવુ તેનો અર્થ ધારી લેવો તે પર દશ દિવસ વિચાર કરવો રાત્રે સૂતા, બસમા સમય મળતા અન્ય નવરાશ મળતાં તેનો જાપ કરવો, અને મનનાં ઘાટ બેસે એટલે એનુ વિવેચન લખી નાખવું વિવેચન લખતી વખતે એનુ લાગુ થશે કે કોને ઉપયોગી થશે, તેનો મે કદી વિચાર કર્યો નથી મને પોતાને જે સ્ફુરણા થાય તે નોંધી લેવી અને કોઈ તેનો ખપી નીકળે તે તેનો ઉપયોગ કરે તો ભલે, એ નહિ જ વિવેચનમા રાખી છે મને એવી આદત પડી ગઈ છે કે કાઈ લખુ અથવા તૈયાર થઈને કોઈ વિષય પર ભાષણ કરુ ત્યારે તે વાત મારા મનમા બરાબર જામી જાય છે પદોને અંગે લખાણુ વિવેચન કોઈને લાંબુ લાગે કોઈને નિરર્થક લાગે, કે કોઈને અપ્રસ્તુત લાગે એ બનવાજોગ છે મે આ પદોને કેવી દૃષ્ટિથી વિચાર્યા છે તેનો ખ્યાલ આપવા આ નોંધ કરી છે અમુક પદ લીધા પછી તે પર ખૂબ વિચાર કરેલો અને મનમા ઝગમગાટ થાય ત્યારે વિવેચન લખતુ મે પદો અનુક્રમ પ્રમાણે વિવેચન માટે લીધા નથી પણ ભીમશી માણેકનો ક્રમ જાળવી રાખ્યો છે જે વખતે કયા પદનુ વિવેચન લખ્યુ તેની નોંધ રાખી છે આજુબાજુના વાતાવરણને એ તારીખો કામની છે કોઈ જગોએ એ તારીખોની નોંધ મળી આવશે

આ પદોનુ વિવેચન "શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ" માસિકમા પ્રગટ કરવાની ધારણા પ્રથમ હતી પ૧ થી ૬૨ સુધીના પદો તે રીતે તેમા પ્રગટ થયા પછી મને લાગ્યુ કે માસિકમા તેને માટે જેટલુ જોઈએ એક અંકના માટે તેમા વિવેચન પૂરુ સમાઈ શકે તેમ નથી અને પદનુ વિવેચન ટૂકુ કરવાનો ઇરાદો નહોતો વાચનારને તૂટકતૂટક વિવેચન મળે તો લખવાનો ઉદ્દેશ માર્યો જતો હતો, એટલે ૬૨મા પદની આખર પછી માસિકમા તેનુ પ્રકાશન બંધ કર્યું માસિકમા છાપેલા વિવેચનને સુધારી પુસ્તકમા પ્રગટ કરવાની કોપી તૈયાર કરતો તો તેનો ઉપયોગ વિવેચનના પ્રકાશનમા થયો

મારી ઇચ્છા આ પદો મારા ભાઈ મ કુંવરજીભાઈ વાંચી આપે તેવી હતી, તેવી દરેક વખતે ભાવનગર જઉં ત્યારે ત્યા સુધી તૈયાર થયેલ પદોનુ વિવેચન તમની પાસે લઈ જતો અને સભામા (શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભામા) અથવા તેમની પાસે તે સંભળાવતો હતો તેમાં ૭૨ સુધીના પદ વિવેચન સાથે વાચ્યા સુધારો અને સૂચનો કર્યાં છે ત્યાર પછીના પદોનુ વિવેચન તેઓ આખની અગવડથી વાંચી ન શક્યા તે ખેદની વિના છે તેમનુ શાસ્ત્રસંપ્રદાયનુ જ્ઞાન જ્ઞાનક્રિયાની તુલનાત્મક શક્તિ અને જૈન સંસ્થાની જરૂરીઆતના અભ્યાસને અંગે તેઓના સુધારા સર્વમાન્ય જ હતા અને અગાઉની તેમણે કરેલી સુધારણા મે વગર સંકોચે સ્વીકારી હતી તેઓ વાંચે તેના વિભાગને એક જાતનુ પ્રમાણપત્ર મળે છે એવી મારી માન્યતામા બીજા અનેક સ્નેહીઓનો સહકાર હતો ૭૨ પછીના બાકીના પદોના વિવેચન માટે મારી જવાબદારીમા એ રીતે વધારો થયો છે તેમણે પદ ૮૮–૮૯ની હરિયાળીઓ વિવેચન સાથે વાંચી છે તે આનંદનો વિષય છે

તેઓશ્રીએ પદો બહુ ગમતા વિવેચન ખાસ પસંદ આવતું અને જરૂરી સુધારા સૂચવવામા ખાસ રસ પડતો તેમના સં ૨૦૦૧ પોષ શુદ ૧૧ના સ્વર્ગવાસને લઈને હવે એમના તરફની સૂચનાને અવકાશ નથી રહેતો અકસ્માતની વાત છે પણ સાચી હકીકત છે, કે મે છેલ્લા પદનુ વિવેચન તેમના અવસાનને

નિયમે જ પૂરું કર્યું। ત્યાર પછી તુરત ભાવનગર જઈ આગળનાં વિવેચન કરવા પદો સંભાળી લીધાં અને સુગમતાની સગવડને અંગે જાળવી રાખ્યાં

સંવત ૧૯૯૭થી ૨૦૦૦ સુધીનાં ચાર વર્ષ મુખ્યત્વે કરીને ઉત્તર (૫૭થી અંત સુધીનાં) પદોનાં વિવેચનમાં મસ્ત લીધાં કે મેં કોઈ પદોનું વિવેચન કરતાં ખૂબ નમાણું કર્યું છે મને એમાં મોજ આવી છે મને એને અંગે ખૂબ વાંચવાનું મળ્યું છે અને અનંત માર્ગમાં કોઈ સમાનધર્મા એને વાંચશે તો મને તેનો લાભ મળશે—શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજની દૃષ્ટિએ એને નાસ્તાની પેટીમાં ભરીને જાહેર જનતા સમક્ષ મૂકવાનો સંકલ્પ થયો છે એમાં વિમળાલોક અંજન તત્ત્વપ્રીતિકર પાણી અને મહાકલ્યાણક ભોજન રાખી રાખીને ભર્યાં છે૧ અને ખૂબ વિચાર કરીને વિવેચનો કર્યાં છે જેને સ્થિરતા હોય તેમણે આ વિવેચનો વાંચવાં શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજના શબ્દોમાં કહું તો, કલ્પાંતમાં મૂકવા યોગ્ય છે એની યોગ્યતા ગુણાર્થ કે જગત પાત્ર માટેની નથી તે ઉપરાંત એ ... લખેલ હોવાથી એમાં પુનરાવર્તનો પણ જરૂર થયાં છે બનતા સુધી શાસ્ત્રસંપ્રદાયને અનુસાર લખવા ખાસ ચીવટ રાખી છે છતાં ક્ષયોપશમની તરતમતાને કારણે તેમાં સ્ખલનાનો સંભવ પણ ખરો આટલી હકીકત લક્ષ્યમાં રાખી વિવેચન વાંચવું જેને તેની જરૂર ન હોય પણ યોગીરાજનાં પદો સીધાં સમજવાં હોય તેમણે રાગ ... અને સીધા અર્થો વાંચી જવા અને વિવેચન છોડી દેવું વિવેચન લખવામાં મેં બહુ અભ્યાસ કર્યો છે મેં મનની ચીવટ રાખી છે અને ... વાતાવરણ ... ત્યારે જ કલમ હાથમાં લીધી છે પણ જે એમનું વાતાવરણ એને માટે જોઈએ જે અનાસક્તિભાવ એના વિષયો પર ઉલ્લેખ કરનારમાં જોઈએ જે આનું અધ્યાત્મની સૌરભ એને અંગે જમાવવી જોઈએ એ મારા ... વ્યવસાયોને અંગે પ્રાપ્ત થયેલ ન હોવાને કારણે હું તો આ પદોને અધ્યાત્મીની દૃષ્ટિથી ... ગયો છું ... એના પર વિવેચન લખવાની મારી યોગ્યતાના સંબંધમાં મારે માટે હમેશાં મારા મનમાં આશંકા જ રહી છે જાણ્યું તેની નોંધ કદાચ અન્યને સ્વલ્પ લાભ કરનાર પણ થાય તે દૃષ્ટિએ આ વિવેચન બહાર પાડવાની ધૃષ્ટતા કરી છે તેને માટે ક્ષમા માગનારી સમજી આભારી લેવી એમાં જ મોજ જણાય છે

સ્વપરનું વિવેચન કરવું એ એક રીતે સહેલી વાત છે પણ એને ઊંડી જાગવું એ મુશ્કેલ વાત છે એ જીવવાની ભાવના કરવી એ એક વાત છે એને જીવવું એ બીજી વાત છે અનેક કારવ્યવસાયમાં એને જીવવાના પ્રયત્નો કરવા એ ભાવનાદૃષ્ટિમાં સુંદર દેખાય તેવી વાત છે પણ એ જીવવાની ભાવના અને વ્યવહાર વચ્ચે ઘણો તફાવત છે એટલી જ મુશ્કેલ પરિણતિની નિર્મળતાને અંગે જણાય છે અના સક્તિ ભાવ પર વિચારો કરવા એ ત્રીજો મહત્ત્વનો મુદ્દો છે આ મુખ્ય ત્રણ મુદ્દા (૧ સ્વપરનું વિવેચન ૨ પરિણતિની નિર્મળતા અને ૩ અનાસક્તિ ભાવ) પર પદોનો ગૂઢાર્થ છે એ ઝળકાવવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે પણ જીવી શક્યો હોઉં એમ કોઈ વાર મને લાગ્યું નથી અને આવા વિષય પર લખવાની મારી યોગ્યતાને અંગે મારા મનમાં અનેક વાર શંકા ઊઠી છે છતાં મારા મનમાં વિચારસ્પષ્ટતા થાય તે સારુ હું પ્રયત્ન કરતો રહ્યો છું સામાન્યતાએ સમજમાં એ કાર્ય થતું તેની મીઠાશ મારા અંતરાત્માએ અનુભવી છે એટલા માટે જ્યાં જ્યાં ધોરણ નીચું પડી જતું જણાય, ત્યાં મારી વિકૃત મનોદશા સમજવી

હું યોગી નથી હું યોગની પ્રક્રિયા કરી શકતો નથી એવી ખુલ્લી જાહેરાત કરવા સાથે હું યોગાભ્યાસી છું અને યોગને જીવનમાં ઉતારવાનો પ્રામાણિક પ્રયાસ કરનાર છું આટલી હકીકત મારી આ મખ્યાતિ માટે રજૂ નથી કરતો પણ ખરા ત્યાગીને જ્યાં જ્યાં મારું ધોરણ શિથિલ માલૂમ પડે ત્યાં મારો અભ્યાસ કારણરૂપ ગણી તેને ચલાવી લેવા માટે આ સૂચન કરું છું અને એ પ્રકારની કબૂલાત વગર સર્વેને કરું

૧ આની અર્થસ્પષ્ટતા માટે જુઓ ઉપમિતિ—ભાષાંતર પ્ર ૧ પૃ ૨૧૪-૫

છુ બાળી પદોના વિવેચનમા મને ખૂબ રસ પડ્યો છે, એને અંગે મે ઘણું વાંચ્યુ છે, વાંચ્યા કરતા પણ વધાર વિચાર્યું છે અને વાત સ્પષ્ટ ન થાય ત્યા સુધી પ્રાય કલમ ચલાવી નથી

પદોમા વિનોબાજી પૂરા વિવિધતા છે એમા ભક્તિ છે, જ્ઞાન છે, ગુરુ છે, ઉલ્લાસ છે અને આતર તત્ત્વ તો એવુ બધુ છે કે એને જેમ જેમ વધારે વિચારવામા આવે તેમ તેમ એમાંથી નવા નવા ભાવો સ્ફુરે તેમ છે અવનવા તત્ત્વો અને સત્યો સાંપડે તેમ છે અને મહાત્મા ભાગે શાંતિ થઈ સાત ચાહકારને જુનાગી ભાવનામા ઉત્પન્ન કરાવે તેવી તેમા સાહજિક કરામત છે નવ-પ્રમાણની વાત પણ એમા આવે છે અને તે તે ભાવો આવે ત્યારે તેને સમજવા માટે મે ઘણુ વાંચ્યા કરી તે પર લખવા લખ્યુ છે એમા સુમતિ, શ્રદ્ધા અને ચેતનાને પાત્રો તરીકે કલ્પ્યા છે એમા અનુભવમિત્રને જગાડ્યો છે અને કુમતિ અને સુમતિનો તુમુલ આતર યુદ્ધો ઝિલાવ્યા છે કુસંગથી ભ્રષ્ટ થયેલી ચેતનાની એમા ગીનરી છે અને સુમતિ કે ચેતનાના વિરહગાનો ગાયા છે એ સર્વની અંદર આતર નિરંજન સ્પષ્ટ છે બાહ્ય ભાવ તજી અંતર ભાવમા ઊતરવાની પ્રેરણા છે અને શાશ્વત ભાવમા ખેલવાની ઊંડી આરઝુ છે આવા અનેક ભાવો મવેતપૂર્વક અનુભવવા અથવા વ્યક્ત કરવા અનેક પ્રસંગો પદોમા થયા છે અને તેને સ્પષ્ટ કરવા મે બનતો પ્રયત્ન કર્યો છે ખાસ વિચારણા અંગેની બાબતો રજૂ કરવા મને પ્રાસ્તાવિક લાગે છે

ભક્તિને અંગે પૃ ૧૦૨–૧૦૩ મા ટીકા નથી અપાયુ છે પૃ ૬–૭–૮–૧૯–૬૬–૭૦ અને ૯૦ મા પદ સાથે સાત સાખીઓ આવી છે ઉત્તર વિભાગમા તે બધી લખ આવી એ સાખીઓમા અદ્ભુત ભાવનો રાય એમ મને જણાયુ છે અને તેનો ભાવ સ્પષ્ટ કરવા મે આ વિભાગમા પૂરા લબાણ કર્યુ છે આત્માર્થી વાંચનારને કદાચ એમા રસ પડશે એમ મારુ માનુ છે મારી દૃષ્ટિ તો એમા વિચાર સ્પષ્ટતાની જ રહી છે

પૃ ૯૮–૯૯ મા બે હરિયાળીઓ આવી છે ગુજરાતી ભાષામા એને અવળવાણી' કહેવામા આવે છે હરિયાળી શબ્દ પ્રચલિત ગુજરાતી સાહિત્યમા અવળીવાણી'ના અર્થમા વપરાતો અત્યંત જાણવામા નથી પણ જૈન પરિભાષામા એવી અવળવાણી હરિયાળી તરીકે પ્રસિદ્ધ છે એ બે પદોને સમજવા અને યથાર્થ સ્વરૂપે રજૂ કરવા મે નવાણ નોંધ વિવેચનરૂપે લખી છે એ બન્ને પદો ગાવાના આનંદ અનુસારે તેવા છે અને વિચારતા જાગૃતિ કરી આપે તેવા છે પણ ભાષાદૃષ્ટિએ તદ્દન નવીન ભાન પાડે તેવા છે એ પદને અંગે આવી અવળવાણી કે અવળી વાણીના દાખલાઓ રજૂ કરવાનું એક પરિશિષ્ટ મૂકવાથી એવી વાણીના દાખલાઓ ધ્યાન પર લાવવા જેવુ છે એમ લાગતા તેનો પ્રયાસ ચાલુ છે આ પરિશિષ્ટ પદોને અંતે બીજા પરિશિષ્ટ તરીકે મૂક્યુ છે કબીર વગેરેના કેટલાક દાખલાઓ તેની સામ્યતાને અંગે વિચારણીય થઈ પડવા સભવ છે થી બીલખા આશ્રમમાથી નથુરામ શર્માએ 'ઊલટી વાણીનુ સ્પષ્ટીકરણ' નામની એક નાની પુસ્તિકા પ્રગટ કરી છે તેમા વિપર્યય શબ્દનો અર્થ કરતા જણાવ્યુ છે કે એક પ્રકારની સત્ય વાતને તેથી કેવળ ઊલટી રીતે કહી કે જેથી સામાન્ય સત્ય વાત અસભવિત જેવી લાગે તે કથન' વિપર્યય કહેવાય છે આ ભાવો સ્પષ્ટ કરવા પદોના વિવેચનને અંતે આપેલ બીજુ પરિશિષ્ટ જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે એમા સુંદરવિલાસ અંતર્ગત વિપર્યય નામનુ અંગ અને તેની મળતા કબીર તથા ધીરા ભક્તના પદો બનાવ્યા છે તેનો પણ ઉપયોગ થશે જોવામા આવશે સર મને પદોનુ વિવેચન લંબાણ થયુ છે પણ તે સંતોષ અને ખાસ જરૂરી છે ચેતનાને ઓળખાવે તેવુ છે અને પદના આતર નાદને અપનાવે તેવુ છે જૈનનો અનેકાંતતા કેવો વિશાળ છે તેની અચૂક વાનકી જોવામા-જાણવામા પણ આ વિવેચન ખૂબ સહાય કરશે એમ લાગવાથી એમા મુક્ત હસ્તે પ્રવેશ અને વિકાસ કર્યો છે એ બધા પદોના વિવેચનો ૧૯૪૦ના ઉનાળામા લખાયા

પદ ૭૨માં કર્મનો વિષય હાથ ધર્યો છે આત્માના મૂળ સ્વરૂપે જો ગુણો વિચારતા કર્મનો સિદ્ધાંત ધારા સ્વરૂપે લખવા વિચાર થયો એ પદનુ વિવેચન લગભગ છે ને લંબુ અને તેને પરિણામે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના વિદ્યાર્થીઓ પાસે કર્મના વિષય પર ભાષણશ્રેણી આપી કદાચ કર્મના વિષય પર એકાદ પુસ્તક પણ લખાઈ જાય એટલી વ્યાપકતા એ વિચાર કરતા અને સર્વ પદનુ વિવેચન તૈયાર કરતા લાગી છે[1] પદોના વિવેચનની તૈયારીએ મને પોતાને કેટલો લાભ કર્યો છે તેનો આ એક નમૂનો છે લાભ થયો કે નહિ તે જ્ઞાની કહી શકે પણ પ્રસંગ તો જરૂર સાંપડશે એ ઉઘાડી વાત છે બાકી દરેક પદ મને તો એક એક ગ્રંથ જેવુ લાગેલ છે મને એના પર વિવેચન કરતા ખૂબ આનંદ થયો છે એને પૂર્ણ કરવા હજુ હું મનો ત્યારે આનંદ શબ્દ પર એક હળવો પણ વિચારપૂર્ણ લેખ લખવાની ભાવના રાખુ છુ અને આશા રાખુ છુ કે, કદાચ બની શકે તો આનંદઘનજી મહારાજની ચોવીશીના પદ પર પણ મારા વિચારો એકત્ર કરવા સમય પ્રાપ્ત થશે મને એ પ્રત્યેક સ્તવન એક એક ગ્રંથ જેવા લાગે છે પ્રત્યેક સ્તવન દીર્ઘ વિચારણા માગે છે યથાવકાશ એ કાર્ય બનાવવાની તીવ્ર ભાવના છે કારણ કે એ આત્મસર્વેનમા પ્રમુખ સ્થાન ધરાવે છે

૮૯મા પદ પરત્વે પચાવનમા પદનો ઉલ્લેખ ઉપર થઈ ગયો તેમા સત્-અસત્ની વ્યાખ્યા પર અને અન્વય-વ્યતિરેક હેતુ પર જે વિવેચન થયુ તેથી મનને પૂર્ણતા ન લાગી તે પરત્વેની હકીકત ૮૯મા પદમા હાથ ધરી તેનો ભાવ આચાર્યશ્રી સાગરાનંદસૂરિએ વર્ણવ્યો તે પણ લખી લીધા અને અને કાયમ કર્યો છે છતા એ પદમા ઘણી ગૂઢતા રહી ગઈ છે એમ મને લાગ્યા કરે છે એ બન્ને પદોને અનુભવી અભ્યાસી હજુ પણ વધારે અપનાવશે એવી આશા રખાય

પદોમા વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવા યત્ન થયો છે (પદ–૮૮) બ્રહ્મચર્ય જેવા માનસ અને ચેતનતત્ત્વના વિષયને હાથ ધર્યો છે (પદ–૮૨) અને ભજનનો મહિમા પણ ગાયો છે (પદ–૧૦૩) વૈરાગ્ય-અભ્યાસનો ઉપદેશ થયો છે (પદ–૧૦૫) અને નિધર્મીના સંગનો ત્યાગ કરવા વિચારો બતાવ્યા છે (પદ ૧૦૮) છેવટ પોતાને શુ જોઈએ છે તેની માગણી પૂરવણીના પદમા કરી છે (પરિશિષ્ટ ૧ પૂરવણી પ) આવી રીતે પદને અંગે વિવેચન કરતા મને જે જે સૂઝ્યુ તેની આ ટૂંકી નોંધ પ્રસ્તાવનારૂપે કરી લીધી છે આ પદોનુ પ્રમાણ ઓછું હોત તો થઈ શકે તેમ નથી કાગળ અને મુદ્રણના ભાવો તથા બંધનો આકરા છે અને આવા પુસ્તકના ક્રયવિક્રયની નજરે કોઈ એ કામ હાથ ધરે તે બને તેમ નથી ચાલુ પરિસ્થિતિમા એની મુશ્કેલી તો છે જ અને એનુ પ્રમાણ પણ વધારે મોટું થઈ જાય છે તેથી તેમા તેનો વધારો થાય છે

ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલા આનંદ ' શબ્દ પર નિબંધ લખવાની ભાવના છે કદાચ આ પદોના કર્તૃત્વને અંગે ઝીણી તપાસ કરવાનુ બનવાજોગ છે કેટલાક પદો અન્યના બનાવેલા હોય છતા આનંદઘનજીને નામે થઈ ગયા છે આ વાતમા તથ્ય કેટલુ છે તે શોધખોળ માગે છે એને માટે અભ્યાસ અને તપાસની જરૂર છે એ કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરીશ બાકી આનંદઘનજી મહારાજને તેમા પોતાનુ નામ કાઢવાનો આગ્રહ હતો નહિ અને પોતે તો કોઈના બનાવેલ પદોને પોતાના નામ પર કરે જ નહિ એટલે એ ચર્ચાસ્પદ વિષયમા બહુ ઊતરવા જેવુ નથી જ્યા મનભેદને સ્થાન હોય ત્યા માત્ર ચર્ચા ખાતર ચર્ચા ઉપસ્થિત કરવી અને નિરર્થક આક્ષેપ કરવો એ આત્માર્થીને પાલવે નહિ આને અંગે એક વાત તો વગર વાંધાએ કહી શકાય તેમ છે અને તે એ છે કે કુલ ૧૦૮ નહિ તો મોટા ભાગના પદો તો ખુદ આનંદઘનજી મહા

[1] ત્યાર પછી કર્મના વિષય પર એક લેખ લખ્યો છે, પણ તે હજુ સુધી બહાર પાડ્યો નથી

[illegible] કરેલ [illegible] તે [illegible] આકારમાં [illegible]
[illegible] નથી [illegible] ઉપાય [illegible] [illegible] આપણે [illegible] કોઈ [illegible]
તેમાં [illegible] ઉલ્લેખ [illegible] તે તે [illegible] [illegible] આલેખતી
[illegible]

[illegible] યોગને [illegible] [illegible]
[illegible] એની [illegible] [illegible] [illegible]
એમ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] કરતા એ [illegible] તે માટે વિચાર [illegible]
આત્મનિષ્ઠ [illegible] અને [illegible] ઉપયોગી [illegible] [illegible]
પણ તેનું પરિણામ [illegible] તો [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] નથી

[illegible] તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પ્રમાણ
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] તે કાર્ય [illegible] [illegible] પૂરી [illegible] [illegible]
અભ્યાસ [illegible] [illegible] તેમનું [illegible] [illegible] તેમનો [illegible]
[illegible] [illegible] વિવેચન [illegible] [illegible] [illegible] તેમણે દૃષ્ટિ
નાખી છે, ૯૮ ૯૯ [illegible] ગયા છે

મે તો આ [illegible] આનંદ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
પ્રક્રિયા [illegible] તેની [illegible] અને [illegible] વિચારું [illegible] યોગના [illegible] પારિભાષિક
અથવા યોગની [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] એ [illegible] વિચાર [illegible]
નથી [illegible] ચેતનનું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] તે પોતાનો
વિકાસ થાય તે માર્ગ [illegible] તે રસ્તે [illegible] [illegible] તો [illegible]
[illegible] રાખવા જેવું નથી અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]
વિકાસમાર્ગોમાં કોઈ વાચકને [illegible] તો તેમાં [illegible] કરવાનો નથી [illegible]
[illegible] અને યોગપ્રવૃત્તિના કોઈ પણ [illegible] [illegible]

ખાસ અવકાશ હોય તો વિવેચન જેવું [illegible] [illegible] તો [illegible] આશ્રય
લેવો અને જ્યાં ક્ષતિ [illegible] ત્યાં મને ક્ષમા કરી [illegible] [illegible] [illegible]
[illegible] પૂરું કરવા [illegible] (સં ૨૦૦૧) [illegible] પ્રથપરિચય [illegible]
પરિચય અને [illegible] જરૂરી [illegible] વિવેચનના ઉત્તર ભાગની પ્રસિદ્ધિ વખતે [illegible]

તા ૨-૨-૧૯૪૫
માર્ગ [illegible] પંચમી [illegible] સં ૨૦૦૧
ચોપાટી સીફેસ મુંબઈ

મોતીચંદ

અવસર બેહેર બેહેર નહીં આવે !

(સંપાદકીય)

ભરતીમાં ઘૂઘવતો મહાસાગર ઊંચે ઊછળી ઊછળીને પછડાટો ખાતાં મોજાંઓની અપરંપાર પરંપરા જાણે ક્ષિતિજ સુધી વિસ્તરતી, ખાડા-ટેકરાની અનંત હારમાળા દેખો અને નિત્ય આવતા સમુદ્રમંથનનું ધમ્મરવલોણું જ જોઈ લ્યો. જ્યાં નજર નાખો ત્યાં બસ સંક્ષોભ જ સંક્ષોભ! અને ખારાશની તો કોઈ સીમા જ નહીં! ત્યાં સરોવરના સ્ફટિક કાય જેવાં નિર્મળ ચમકતાં, શાંત ગંભીર મીઠાં-મધુરાં નીરનાં દર્શન દોહ્યલાં!

જેવો ભરતીમાં ઘૂઘવતો ઊછળતો અશાંત મહેરામણ એવું જ કામના વાસના અને લાલસાની ભરતીમાં સપડાયેલા સંસારીઓનું જીવન: કંઈ કંઈ પ્રવૃત્તિઓ, કંઈ કંઈ દોડધામો અને કંઈ કંઈ આશા-નિરાશાના ખાડાટેકરાથી સંકુલ બનેલું એ જીવન: ન સુખ, ન શાંતિ, ન નિરાંત. આઠે પહોર અને સાતે ઘડી જ્યારે જુઓ ત્યારે બસ ધમાલ, ધમાલ અને ધમાલ!

આવા અશાંત જીવનમાં ક્યારેક કોઈક વિરલા જીવનવીર સંતનો સહવાસ સાંપડે, એમની સેવાનો લહાવો મળે અથવા હૃદયના ઊંડાણમાંથી વહી નીકળેલી આત્મઅનુભવની ખુમારીભરી એમની વાણીનું અમૃત આસ્વાદવાનો ધન્ય અવસર મળે તો જગતના રણમાં શીળી છાંયડી અને મીઠી વીરડી લાધી ગયા; જેના આસ્વાદે અને આહ્લાદની દિવ્ય અનુભૂતિ થાય. સંતો અને તેમની વાણી એ જ સંતપ્ત સંસારની સાચી શાંતિ, દુખિયા દિલનો સાચો વિસામો અને જીવનની હતાશાને હટાવનાર સાચી સંજીવની!

યોગીરાજ આનંદઘનજી આવા જ આત્મશૂર સંત થઈ ગયા. જેવા અનાસક્ત એવા જ મસ્ત. આત્મભાવના ખરેખરા આરાધક. પુદ્ગલભાવ તો એમને સ્પર્શતો જ નહીં; પછી પરભાવની ખેવના કેવી? એમણે જીવનના અમૃતનો ખજાનો આત્મામાં માણી જાણ્યો. એ અમૃતના ભોક્તાએ જેમ દુનિયાની પરવા ન કરી તેમ પોતાના જીવનની ઘટનાઓની પણ કશી ખેવના ન કરી. નામ એનો નાશ એ જ વિશ્વનો અટલ નિયમ. પછી ક્યાં જન્મ્યા? ક્યારે જન્મ્યા? કોણ માતાપિતા અને કોણ ભાઈ-ભગિની? ક્યાં ખેલ્યા અને ક્યાં મોટા થયા? કોણ ગુરુ અને કોણ ચેલા? શું નામ અને શું કામ—એ બધી વાતોની સાચવણીની ચિંતાનો ભાર માથે શા માટે વેંઢારવો? જીવનની પળેપળ અપ્રમત્તપણે આત્મસાધનામાં વિતાવીને નિજાનંદના અનુભવરસનું પાન કરવાનો અવસર મળ્યો એટલે બસ! મસ્ત યોગી આનંદઘનજીના જીવન અંગે અંતરમાં કેટકેટલી જિજ્ઞાસાઓ જાગે છે! અને છતાં કાળનો અનંત અંતરપટ ઓઢીને એ યોગીશ્વરે પોતાની જાતને એવી તો ગુપ્ત કરી દીધી છે કે એ જિજ્ઞાસાને સંતોષવાનું કામ અતિ મુશ્કેલ બની ગયું છે!

અને છતાં કાળના એ અનંત સીમાડાઓને ભેદીને પણ એ અવધૂતનું જીવન લોકહૃદયમાં જાણે અજર-અમર પદને પામી ગયું છે. ભલા, જેને જીવનનું અમૃત લાધ્યું હોય એનું ભક્ષણ કાળ કેવી રીતે કરી શકે! યોગીશ્વર આનંદઘન લોકહૃદયમાં જીવંત છે એમની જીવનઘટનાઓથી નહીં પણ મસ્તીભર્યા આત્માનુભવરસથી ઊભરાતી એમની કાવ્યમય હૃદયંગમ અમર વાણીથી. એ મધુર વાણીનો થોડો પણ આસ્વાદ લેનાર એ વાણીના સ્વામીનો કાયમનો આશક બની જાય અને એની જીવનઘટનાઓને જાણવાની તાલાવેલી અનુભવે તો એમાં નવાઈ શી? મહાત્મા આનંદઘનજીનાં પદો અને સ્તવનો એ તો સંસારની

અપૂર્વ સંપત્તિ છે. એણે કંઈક આત્માઓને મોહનિદ્રામાંથી જાગ્રત કરીને નિજાનંદની મસ્તીના આશક બનાવ્યા છે.

જેવી સરિતા એવી જ કવિતા. બંનેના ઉદ્‌ગમ અને વિકાસમાં ખૂબ સરખાપણું છે. સરિતાનો જન્મ વરસાદથી પરિપ્લાવિત થતા પર્વતમાંથી થાય; કવિતાનો જન્મ લાગણીથી સિંચાયેલા હૃદયમાંથી થાય. વરસાદના અનરાધાર નીર પર્વત ઉપર વરસે, પહાડના પેટાળમાં એ નીર સમાઈ ન શકે, ખળખળ પ્રવાહરૂપે એ વહેવા લાગે અને લોકમાતા—સરિતાનો ઉદ્‌ભવ થાય. સંવેદનશીલ માનવીના હૈયામાં લાગણીનાં પૂર ઊમટે, એનો વેગ હૃદયના સીમાડા વીંધીને હૃદયસ્પર્શી વાણીરૂપે વહેવા લાગે. સંસારમાં માતા શારદાની લાડકવાયી પુત્રી કવિતાનો પ્રાદુર્ભાવ થાય.

કેટલીક કવિતાઓમાં ન શબ્દાડંબર હોય છે, ન ઉપમા કે અલંકારનો આડંબર હોય છે. સાવ સીધીસાદી સરળ કાવ્યકૃતિ છતાં એ હૃદયને સ્પર્શી જાય છે. કેટલીક કાવ્યકૃતિઓ શબ્દો, ઉપમા અને અલંકારના વૈભવથી સભર હોય છે. એ બુદ્ધિને જરૂર ડોલાવી જાણે છે, પણ બુદ્ધિના સીમાડા પાર કરીને એ હૃદય સુધી પહોંચી શકતી નથી. કેટલીક અનાયાસે પ્રગટેલી કવિતા હૃદય ઉપર સચોટ ચોટ કરી જાય છે. અભ્યાસ અને પ્રયત્નપૂર્વક બુદ્ધિની પ્રતિભામાંથી જન્મેલી કવિતા બુદ્ધિને ડોલાવવાની ચમત્કૃતિ સર્જીને કૃતકૃત્ય થાય છે.

સંતો અને સાધકોની વાણી અંતરના ઊંડાણમાંથી પ્રગટે છે અને લોકહૃદયમાં સંઘરાઈ જાય છે. જે કવિતાને જેટલો હૃદયનો આધાર એટલી એ હૃદયસ્પર્શી અને મર્મવેધક! યોગીરાજ આનંદઘન આવા જ હૃદયસ્પર્શી વાણીના સ્વામી હતા. એ વાણીએ એમને અમર બનાવ્યા; કંઈક સુષુપ્ત આત્માઓને જાગ્રત કર્યા, કંઈક સંતપ્ત જીવોને શાંતિ આપી.

આવી હૃદયંગમ વાણીનું આચમન કરવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થયો એ પણ જીવનમાં ક્યારેક જ સાંપડતો અતિવિરલ અવસર છે. આવો અવસર વારે વારે નથી મળતો—અવસર બેહુર બેર નહીં આવે! કોઈક ભાગ્યરેખા જાગતી હોય તો જ આવો લાભ મળે છે. કેવા અત્યારે મોટે ભાગે રોજી અને રોટી માટે દોડધામ કરતું મારા જેવાનું સંયમ અને ઉપાસના રહિત જીવન, અને ક્યાં પ્રશમરસથી સભર યોગીરાજની ધીર-ગંભીર-પ્રશાંત-મધુર વાણી! એનાં બે-પાંચ બિંદુઓનો આસ્વાદ કરતાં પણ અંતર ભારે શાતા અનુભવે છે અને ઘડીભર દુનિયાની દોડધામ દુન્યવી અને પ્રવૃત્તિઓની સંકુલતાનો સંતાપ વીસરી જવાય છે.

આ ગ્રંથના સંપાદન નિમિત્તે શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયે આ સંતવાણીનું આચમન કરવાનો અને મહાત્મા આનંદઘન જેવા યોગીશ્વર સંતના અક્ષરદેહનું યત્કિંચિત્ સાંનિધ્ય સાધવાનો, વારંવાર નહીં મળતો વિરલ અવસર મને આપ્યો, એ માટે પ્રારંભમાં જ વિદ્યાલયના સંચાલકોનો અંતઃકરણથી આભાર માનવો ઉચિત છે. આવો જ એક નાનો સરખો વિરલ સુઅવસર અમદાવાદના શ્રી જીવન-મણિ સદ્‌વાચનમાળા ટ્રસ્ટ તરફથી શ્રીમદ્ રાજચંદ્ર પ્રણીત 'રાજપ્રશ્ન'નું સંપાદન કરવા સાંપડ્યો હતો. અને એ કાર્ય નિમિત્તે શાનગરીમાંની ઓપતા એ જીવનસાધક સંતની ભવ્યતાના સ્વરૂપ દર્શન કરી શક્યો હતો. આવો અપૂર્વ અવસર મળ્યો જોઈને મનમાં એવી બેચેની થઈ આવે છે કે આવી અમૃતવાણીને અંતરમાં સદાને માટે સંઘરી રાખવાનું અને એને જીવનમાં ઉતારવાનું થોડુંક પણ હૃદયબળ મેળવી શકાયું હોત તો કેવું સારું! પણ એ તો જેવો ભાગ્યયોગ!

પ્રસ્તુત ગ્રંથ અને તેનું સંપાદન

આ ગ્રંથમાં શ્રી આનંદઘનજીના ૫૧ થી ૧૦૮ એમ ૫૮ પદો અને એ ઉપર સદ્‌ગત શ્રી મોતીચંદભાઈ કાપડિયાએ કરેલ શબ્દાર્થ, અર્થ અને વિવેચન આપવામાં આવ્યાં છે. ઘણાંખરાં પદો સાથે એના પાઠાંતરો

પણ મૂકવામાં આવ્યા છે આ એક ધર્મગ્રંથ છે અને એમા યોગ અને અધ્યાત્મ જેવા ગહન વિષયને બની શકે તેટલી સરળતાપૂર્વક રજૂ કરવામા આવ્યો છે

બે-એક વર્ષ પહેલા વિદ્યાલય તરફથી આ પુસ્તકની પ્રેસકોપી મને આપવામા આવી અને એને કેવી રીતે છપાવવુ—એટલે કે પ્રેસકોપી પ્રમાણે અક્ષરશ છપાવવુ કે એમા કઈ સક્ષેપ કરી શકાય એમ છે—એ જણાવવાનુ મને કહેવામા આવ્યુ હું એ ત્રણ પહેલાનુ વિવેચન બે-એ ક ત્રણ–ત્રણ વાર ધ્યાનપૂર્વક વાચી ગયો એ વાચતા મને સ્પષ્ટ લાગ્યુ કે આમા સક્ષેપને પૂરો અવકાશ છે એટલુ જ નહીં એમ કરવામા આવે તો, એમાથી વિવેચન અને દાખલા–દલીલોની કેટલીક પુનરુક્તિ ઓછી થવાને લીધે, પુસ્તક વધારે વાચનક્ષમ પણ બને

શ્રી મોતીચદભાઈનો વિદ્યાભ્યાસ ગ સુખ્યત્વે સ્વાન્ત સુખાય–પોતાના આત્મસતોષ–જેવા ઉદાત્ત આશયથી પ્રેરાયેલો હતો અને એમની તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને ધર્મરુચિ એવી ઉત્કટ હતી કે અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓની ભીસની વચ્ચે પણ તેઓ એને માટે ગમે તેમ કરીને સમય મેળવી લેતા આ જ્ઞાનપ્રવૃત્તિ એમને મન શ્વાસ અને પ્રાણ જેવી મહત્ત્વની હતી અને એ માટે તેઓ યથાશક્ય પૂરેપૂરી નિયમિતતા સાચવતા એટલે પછી શ્રી આનંદઘનજીના પદ નિમિત્તે કે બીજા કોઈ નિમિત્તે કોઈ પણ ગહન તાત્ત્વિક મુદ્દા ઉપર દિવસો સુધી મુક્ત મને વિચારવાની અને જ્યારે મનમા સ્ફુરણા થાય ત્યારે વિસ્તારપૂર્વક લખવાની એમની આદત હતી આમ કરતા કદાચ પુનરુક્તિ થઈ જતી તો તેની તેઓ વિશેષ ચિંતા કરતા નહીં આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા તેઓએ પોતે જ લખ્યું છે કે—

' વિવેચન લખતી વખતે કેટલુ લાબુ થશે કે કોને ઉપયોગી થશે તેનો મે કદી વિચાર કર્યો નથી મને પોતાને જે સ્ફુરણા થાય તે નોંધી લેવી, અને કોઈ તેનો ખપી નીકળે તો તેનો ઉપયોગ કરે તો ભલે એ દૃષ્ટિએ વિવેચનમા રાખી છે મને એવી આદત પડી ગઈ છે કે હુ કાંઈ લખુ અથવા તૈયાર થઈને કોઈ વિષય પર ભાષણ કરુ ત્યારે તે વાત મારા મનમા બરાબર જામી જાય છે પછી એ લંબાણ વિવેચન કોઈને નકામુ લાગે કોઈને નિરર્થક લાગે, કે કોઈને અપ્રસ્તુત લાગે એ બનવાજોગ છે (પૃ૦ ૬) એ કારણે કારણે ન હોવાથી એમા પુનરાવર્તનો પણ જરૂર થયા છે (પૃ૦ ૭)

આ પુનરાવર્તનો કમી કરવામા આવે તો પુસ્તકના લખાણને કોઈ પણ જાતની ક્ષતિ પહોંચવાને બદલે એની ગુણવત્તામા ચોક્કસ વધારો થાય એમ મને લાગ્યું, એટલે એક પદનો એ રીતે જરૂરી સક્ષેપ કરીને એ નમૂનો મે વિદ્યાલયના સચાલકોને મોકલ્યો અને મારો અભિપ્રાય જણાવીને એ માટે અનુમતિ માગી એ અનુમતિ મળતા આ પુસ્તકનુ સપાદન મે હાથ ધર્યું, અને સાવે નાથે એનુ મુદ્રણ ચાલતું રહ્યુ એના પરિણામરૂપે આ ગ્રથ આજે પ્રગટ થાય છે આ સપાદન કેવુ થયુ છે એ અગેનો અભિપ્રાય ઉચ્ચારવાનુ કામ આ વિષયના જાણકાર મહાનુભાવોનુ છે

અહીં હુ નમ્રતાપૂર્વક એટલુ જણાવવાની રજા લઉ છુ કે આ ગ્રથનુ સપાદન કરતા એક ધર્મગ્રથનુ સપાદન કરવાની જવાબદારી માથે લીધી હોય એવી ચિંતાની લાગણી મે સતત અનુભવી છે એટલે વિવેચનમાથી પુનરુક્તિ વગેરે દૂર કરીને એનો સક્ષેપ કરવામા મે એ બાબતની પૂરેપૂરી ચીવટ રાખી છે કે જેથી અર્થસગતિમા જરા પણ ખામી ન આવવા પામે વિવેચનમા જરાય અધૂરાપણું ન રહે કે કોઈ પણ મુદ્દો અસ્પષ્ટ ન રહી જાય અથવા કે વિવેચનકારના મૂળ હેતુને કે કથનની મૂળ વસ્તુને જરા પણ હાનિ ન પહોંચે એ રીતે જ આ સક્ષેપ કરવામા આવ્યો છે આમ છતા આવી કોઈ ક્ષતિ આમા આવી જવા પામી હોય તો તે તરફ ધ્યાન દોરી વિદ્વાનો મને આભારી કરે એટલુ માગી લઉ છુ

આ સંક્ષેપ એવી રીતે કર્યો છે કે એમાં પદમાંનું અમુક લખાણ ઓછું કરવા છતાં આજુબાજુનો સંબંધ બરાબર જળવાઈ રહે અને અર્થસંગતિ, વાક્યસંગતિ કે વિચારસંગતિમાં ક્યાંય પણ ખલેલ કે વિસંવાદ રહેવા ન પામે. આ રીતે લખાણની ન્યૂનતાના બદલામાં મારા તરફથી મેં એક પણ અક્ષર ઉમેર્યો નથી. જે કંઈ છે તે શ્રી મોતીચંદભાઈનું જ છે. શ્રી મોતીચંદભાઈની મૂળ હસ્તપ્રતમાંથી (પ્રેસ-કોપીમાંથી) જ લખાણ મેં ઓછું કર્યું છે. તે ઉપરાંત પ્રેસકોપી ફરી કર્યું છે અને એ આખી હસ્તપ્રત સાચવી રાખી છે, એટલે જરૂર પડે ત્યારે એનો ઉપયોગ થઈ શકે. આ રીતે સંક્ષેપ કરવાથી આ પુસ્તકનું કદ આશરે છાપેલ બસો-સવાબસો પાનાં જેટલું નાનું થઈ શક્યું છે.

આ પુસ્તકના પહેલા ભાગમાં દરેક પદના વિવેચનના પ્રારંભમાં તે તે પદની એક એક કડી લઈને પછી તેનો અર્થ અને ભાવ આપવામાં આવેલ અને પછી ટિપ્પણરૂપે પાઠાંતર અને શબ્દોના અર્થ આપ્યા છે. બીજા ભાગનું લખાણ વાંચતાં મને લાગ્યું કે શ્રી મોતીચંદભાઈએ શરૂઆતમાં દરેક પદનો મુખ્ય આશય સમજાવતી ઉપોદ્ઘાતરૂપ ભૂમિકા આપી છે; પછી ક્રમે ક્રમે પદનો અર્થ, એનું વિવેચન, પાઠાંતર અને શબ્દાર્થ આપેલ છે, અને છેવટે આખા પદના વિવેચન પછી પદના સમગ્ર ભાવનો અને વિવેચનનો ઉપસંહાર કર્યો છે. ખરી રીતે પદના વિવેચનની આ પદ્ધતિ એક વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ છે. એટલે મેં આ બીજા ભાગના લખાણને એ પદ્ધતિ પ્રમાણે ગોઠવીને દરેક પદમાં ઉપોદ્ઘાતમાં ભૂમિકા, પછી એક એક કડી, એનો અર્થ, એનું વિવેચન, પાદનોંધમાં તે તે કડીના પાઠાંતર અને શબ્દાર્થ અને બધી કડીઓના વિવેચનને અંતે ઉપસંહાર—એ પ્રમાણે બધાં પદો ગોઠવ્યાં છે.

વિવેચનમાં જુદે જુદે સ્થળે શ્રી મોતીચંદભાઈએ સંક્ષેપમાં કેટલીક કથાઓનાં અવતરણો આપેલાં છે. આ બધાં અવતરણો જિજ્ઞાસુઓ એકસાથે જોઈ શકે એ દૃષ્ટિએ ત્રણ પરિશિષ્ટરૂપે એનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે, અને બની શકે એટલાં અવતરણોનાં સ્થળનિર્દેશ પણ આપવામાં આવ્યાં છે.

શ્રી મોતીચંદભાઈએ દરેક પદના વિષયને વિશિષ્ટ નામ આપેલું છે. પણ પહેલા ભાગમાં તે તે પદના વિવેચન સાથે એના વિષયનું નામ આપેલું નથી. અને એ પદનામ પદના વિષયનાં નામો પ્રથમ ભાગને અંતે આપેલ વિષયસૂચિ [પદ તથા વિવેચનના વિષયોની વિસ્તૃત અનુક્રમણિકા]માં આપેલાં હતાં. એ તરફ મારું ધ્યાન ગયું નહીં એટલે આ બીજા ભાગનું વિવેચન પણ પહેલા ભાગની જેમ, માત્ર પદનો અંક મૂકીને જ આપવાનું મેં નક્કી કર્યું. આ રીતે પાંચ-સાત પદો છપાઈ ગયાં ત્યાં સુધી આ નામો પણ આપવાં જોઈએ એ વાતનો ખ્યાલ મને ન આવ્યો. પણ પછી મને લાગ્યું કે પ્રથમ પદના વિષયનિર્દેશ કરતાં આ નામો જરૂર છાપવાં જોઈએ. એટલે પાંચમા પરિશિષ્ટમાં પદ ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં મૂળ પદો એકસાથે છાપ્યાં છે, ત્યાં તે તે પદના મથાળે વિષયનું નામ મૂકી દેવામાં આવ્યું છે. આમાં ૫૩, ૫૮, ૬૧ એ ત્રણ પદોના વિષયનાં નામ આપવાં બાકી રહ્યાં હોય એમ પ્રેસકોપી ઉપરથી જણાય છે. વાચકો વિવેચન વાંચવાની શરૂઆત કરતાં પહેલાં આ વિષય-નામો જાણી લેશે તો એથી પદનો મુખ્ય ધ્વનિ સમજવામાં એમને સરળતા થઈ પડશે.

કયા પદનું વિવેચન કઈ તારીખે પૂરું થયું એની નોંધ શ્રી મોતીચંદભાઈએ તે તે પદના લખાણ સાથે આપી છે. આ નોંધની ઉપયોગિતા અંગે તેઓએ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં (પૃ૦ ૬) કહ્યું છે કે—

> 'કયે વખતે કયા પદનું વિવેચન લખ્યું તેની નોંધ રાખી છે. આજુબાજુના વાતાવરણને અંગે એ તારીખો કામની છે. કોઈ જોશે તો એ તારીખોની નોંધ મળી આવશે.'

વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખો નોંધી રાખવાની શ્રી મોતીચંદભાઈની આ ઇચ્છાને પૂરી કરવા માટે પદોની અનુક્રમણિકામાં તે તે પદના રાગના નામના અને કડીઓની સંખ્યાના નિર્દેશ સાથે આ તારીખ પણ આપી દેવામાં આવી છે.

અમુક શબ્દથી શરૂ થતુ પદ તરત મળી જાય એ માટે ગદ્ય પદોનો અકારાદિ અનુક્રમ મુખ્ય અનુક્રમણિકાની પછી આપવામાં આવ્યો છે

શ્રી મોતીચદભાઈએ આ બીજા ભાગની પ્રસ્તાવના તો તા ૭-૨-૪૫ના રોજ પૂરી કરી અને તે આ પુસ્તકમા છાપવામા આવી છે પણ કેટલાક પદોનુ વિવેચન જોતા (દા ત પૃ ૧૫૭ ૧૬૦ ૧૬૮ ૧૬૪ ૨૮૦ ૨૮૭ ૩૦૦ ૩૧૧, ૩૨૮ ૩૪૫ ૩૪૬ ૪૦૮ ૪૩૭ ૪૪૫ ૪૫૫ ૪૬૭, ૪૭૩, ૪૭૭ ૪૮૪ ૫ ૨) આ ગ્રથ અગે વિસ્તૃત ઉપોદ્ઘાત લખીને એમા કેટલાક શબ્દરૂપ કે મહત્ત્વના મુદ્દાઓની વિશદ છણાવટ કરવાની તેઓની ઇચ્છા હતી એમ ચોક્કસ જણાય છે પણ સ્વર્ગવાસ પામેલા તેઓના મૂકી ગયેલા લખાણોની બારીક તપાસ કરવા છતા ઉપોદ્ઘાતનુ કોઈ લખાણ મળી શક્યુ નથી એ દુખની વાત છે એમ લાગે છે કે તેઓ એ લખી શક્યા જ નહીં હોય આમ કેમ થયુ એનો ખુલાસો આ પુસ્તકની એમની પ્રસ્તાવનાના અતિમ શબ્દોમાથી જ મળી રહે છે તેઓએ કહ્યુ છે કે બાકી ઉપોદ્ઘાત, ગ્રથપરિચય યોગીપરિચય અને અન્ય જરૂરી બાબતો પદવિવેચનના ઉત્તર ભાગની પ્રસિદ્ધિ વખતે થશે (પૃ૦ ૧૦) પણ બીજુ વિશ્વયુદ્ધ પૂરુ થયુ ત્યાર પછીના કેટલીક વસ્તુની તગીના ૧૯૪૫-૪૬ના સમયમા આવા મોટા પુસ્તકનુ મુદ્રણકાર્ય હાથ ધરવુ મુશ્કેલ હતુ આ અગે પણ શ્રી મોતીચદભાઈએ પોતે જ આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામા (પૃ ૯) લખ્યુ છે કે—

> આ પદોનુ પ્રકાશન હાલ તો થઈ શકે તેમ નથી કાગળ અને મુદ્રણના ભાવો તદ્દન વધેલા છે અને આવા પુસ્તકના ક્રય-વિક્રયની નજરે કોઈ એ કાર્ય હાથ ધરે તે બને તેમ નથી

એટલે એમની હયાતિ દરમ્યાન આ પુસ્તકનુ મુદ્રણ જ શરૂ ન થયુ તો પછી એ મુદ્રણ દરમ્યાન કરવા ધારેલી નોંધોને આધારે ઉપોદ્ઘાત લખવાની તો વાત જ ક્યા રહી? જો તેઓના હાથે આવો ઉપોદ્ઘાત લખાયો હોત તો જિજ્ઞાસુઓને આ ગ્રથના કેટલાક અગમ્ય કે અગત્યના મુદ્દાઓ અગે વિશેષ પ્રકાશ મળત અને કેટલુક વિશેષ જાણવાનુ પણ મળત

પ્રસ્તાવનામા (પૃ૦ ૯) શ્રી મોતીચદભાઈએ જણાવ્યુ છે કે આ ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થાય તે પહેલા આનદઘન પર નિબધ લખવાની ભાવના છે' પણ તેઓ આ ભાવના પૂરી કરી શક્યા હોય એમ નથી લાગતુ આ કે આવી બીજી ભાવના તેઓ પૂરી કરી શક્યા કે નહીં એ તો ભાવી યોગની વાત છે પણ આ ઉપરથી એટલુ તો ચોક્કસપણે જાણી શકાય છે કે તેઓ જ્ઞાનોપાસનાના રગે કેવા રગાયેલા હતા અને કોઈ પણ વિષયને ઉપર છલ્લો જાણીને સતોષ માનવાને બદલે એમા અને તેના વધુ ઊડા ઊતરવાની એમને હમેશા કેવી તમન્ના રહેતી!

જેમણે સખ્યાબધ ઇતર પ્રવૃત્તિઓની વચ્ચે પણ પોતાની તત્ત્વજિજ્ઞાસા અને જ્ઞાનોપાસનાના દીપકને જીવનભર જીવત રાખ્યો એમના દર્શનાતુરના જિજ્ઞાસુઓ દર્શન કરી શકે એ દૃષ્ટિએ એમના ફોટો ઉપરાત એક પદ(પ ન ૬૭)ની છબી આ પુસ્તકમા આપી છે

પોતાના લખાણમા કોઈ પણ જાતની ભૂલ રહેવા ન પામે એ માટે તેઓ જાતે ખૂબ ચીવટ રાખતા એટલુ જ નહીં પોતાનુ લખાણ પોતાની વિશ્વાસુ અને આ સ્થાને કોઈ યોગ્ય વ્યક્તિ પાસે વચાવી-તપાસરાવી પણ લેતા આ પદોમાના કેટલાક પદોનુ વિવેચન તેઓએ જૈનધર્મના મર્મજ્ઞ અભ્યાસી અને સુપ્રસિદ્ધ ધર્મપરાયણ આગેવાન અને એમના કાકા શ્રી કુવરજીભાઈ આણદજી પાસે વચાવ્યુ હતુ એ તો આ પુસ્તકની એમણે લખેલી પ્રસ્તાવના ઉપરથી જ જાણી શકાય છે આ ગ્રથની પ્રસ્તાવના તેઓએ તા ૨-૨-૪૫ના રોજ પૂરી કરી તે પછી પણ જૈનધર્મના જાણીતા અભ્યાસી શ્રી ફતેહચ૦ ઝવેરભાઈ શાહની સાથે બેસીને આ સર્વ પદો જોઈ લેવાનુ કામ તા ૯-૨-૫૦ના રોજ પૂરુ કર્યાની નોંધ એમણે

પોતે પોતાના જ હાથે આ ગ્રંથની ઝેરોક્ષ નકલના એ પૂઠા ઉપર પોતાની ટૂંકી અંગ્રેજી સહી સાથે કરી છે તેમા લખ્યુ છે કે આ સર્વ પદો કૃતચંદભાઈ સાથે જોઈ લીધા" આ ટૂંક નોંધ શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવનના એક વિશિષ્ટ પાસાના સાક્ષીરૂપ હોવાથી એનો બ્લોક બનાવરાવીને આમા છાપવામા આવે છે શ્રી મોતીચંદભાઈ એક કાયદાશાસ્ત્રી હતા એટલે એમના પ્રત્યેક કામમા ચોકસાઈ, શિસ્ત અને વ્યવસ્થા દેખાઈ આવતી હતી આ નોંધ એનો એક વધુ પુરાવો બની રહે એવી છે

જરૂરી ચીવટ રાખવા છતા અરતચૂકથી આમા કેટલાક મુદ્રણદોષો રહી જવા પામ્યા છે આ માટે પુસ્તકને અંતે શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે ગ્રંથનુ વાચન કરતા પહેલા એ ભૂલો સુધારી લેવા વિનંતિ છે

આટલુ આ પુસ્તકના સંપાદન અંગે

પદોના સંશોધનની જરૂર

આ પુસ્તકમાના બધા પદો ઝીણવટપૂર્વક અને ખાસ કરીને અર્થસંગતિની દૃષ્ટિએ જોવા-વાચવા વિચારવાનો સહજ અવસર મળી ગયો આ કામ નિમિત્તે પહેલા ભાગના કોઈ કોઈ પદો પણ જોવાનો પ્રસંગ આવ્યો આ પદો જોતા મને એમ લાગતું જ રહ્યુ છે કે આ પદોમા દેખાતી અશુદ્ધિઓને દૂર કરવા માટે આ પદોની સંખ્યાબંધ હસ્તપ્રતો મેળવી કરીને અને આ વિષયના જાણકાર બે-ચાર વિદ્વાનોએ સાથે મળીને, આ પદોનુ ચીવટપૂર્વક સંશોધન કરવાની ખૂબ જરૂર છે કેટલાક પદો બીજાની જેમ આનંદઘનજીના નામે ચડી ગયા હોય એવી આશંકા પણ જાગે છે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતે જ અનેક પદોના વિવેચનમા (દા ત, પૃ ૩૮૬, ૩૯૦, ૪૩૭ ૪૪૫, ૪૪૮ ૪૫૪, ૪૫૫, ૪૭૩, ૪૭૭, ૪૮૪) એના કર્તૃત્વ અંગે શંકા દર્શાવી છે કુલ ૫ ત્રેપન પદો કરતા ૧૪ ની જેટલુ અસાધારણ લાગુ છે જ્યારે ઘણામા પદમા કર્તા તરીકે આનંદઘનજીના નામનો નિર્દેશ જ નથી આ બધી બાબતો સંશોધનની પૂરી અપેક્ષા રાખે છે

સ્વર્ગસ્થ આચાર્ય મહારાજ શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી મહારાજ તો યોગાભ્યાસી વાનુભવી મહાત્મા હતા એટલે આનંદઘનજીની કૃતિઓ એમની જ્ઞાનોપાસનાથી અસ્પૃષ્ટ રહે એ તો ન બનવા જેવી વાત છે એમણે પણ એ અંગે ઘણુ વિચાર્યું અને લખ્યુ છે અને એમણે પોતે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની જેમ ૧૦૮ કરતા વધુ પદોનુ-૧ ૯+૪=૧૧૨ પદોનુ-વિવેચન એમના શ્રી આનંદઘનપદસંગ્રહભાવાર્થ પુસ્તકમા કર્યુ છે અને સાથે સાથે વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના પણ એમા લખાઈ છે આમ છતા કર્તૃત્વ અર્થ સંગતિ અને પાઠશુદ્ધિની દૃષ્ટિએ આ પદો પુનઃ સંશોધન માગી રહ્યા છે અને જો આવુ સંશોધનકાર્ય કોઈ હાથ ધરવા આગળ આવે તો એ માટે અત્યાર સુધીમા આચાર્ય શ્રી બુદ્ધિસાગરસૂરીશ્વરજી શ્રી મોતીચંદભાઈ તથા બીજાઓએ જે કંઈ કામ કર્યુ છે તે ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી સામગ્રી સુલભ થઈ શકે એમ છે

શ્રી આનંદઘનજીના પદોની સંખ્યા નક્કી કરવાનુ કામ જેટલુ જરૂરી છે એટલુ જ મુશ્કેલ છે સરિતાના પ્રવાહમા નાના નાના વહેળાઓ ભળી જાય અને પછી આગળ વધતા પ્રવાહમાથી એ નવા નવા વહેળાઓના પ્રવાહો પારખી શકાતા નથી છતા પણ જેને તે તે પ્રવાહોનુ મૂળ શોધવાની પૂરી તમન્ના લાગી હોય તે તો નદીના પ્રવાહની સામી ગતિએ પ્રવાસ ખેડીને એ કામ કરી શકે છે એવુ જ કંઈક આ કામ માટે પણ કહી શકાય સામાન્ય રીતે શ્રી આનંદઘનજીના પદોની સંખ્યા મૂળ ૭૨ની હોવી જોઈએ એમ આનંદઘનબહોતેરી કે આનંદઘનપદબહોતેરી' એવા લોકોમાં પ્રચલિત નામનિર્દેશ ઉપરથી સમજી શકાય છે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતે પણ આ પુસ્તકના પહેલા ભાગની પ્રસ્તાવનામા (પૃ ૫૭) આ વાતની સ્વીકાર કરી છે તેમજ સ્વ સાક્ષરરત્ન શ્રી મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના રજત-મહોત્સવ-સ્મારક ગ્રંથમા એમના અધ્યાત્મી શ્રી આનંદઘન અને શ્રી યશોવિજય' નામે લેખમા (પૃ ૨૦૮) શ્રી આનંદઘનજીએ બહોતેર પદો રચ્યાનુ કહ્યુ છે યોગનિષ્ઠ આચાર્ય બુદ્ધિસાગરસૂરિજી

આ સર્વ પદો [illegible] ભાઈ
[illegible]

[illegible]

૧-૨-૫૦

પદો જોઈ લીધાની સ્વ શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલી નોંધ
નોંધની નીચે એમની અંગ્રેજીમાં M G K એવી ટૂંકી સહી અને તારીખ છે

સતસંગ

પદ ૬૮ મું

(રાગ-આશાવરી)

સાધુસંગતિ બિનુ કૈસે પઈયે,
પરમ મહારસ ધામરી
કોટિ ઉપાય કરે જો બૌરો,
અનુભવ કથા વિસરામરી સાધુ ૧

શીતલ સફલ સંત સુરપાદપ,
સેવે સદા સુછાઈરી.
વંછિત ફલે ટલે અનવંછિત,
ભવસંતાપ બુઝાઈરી સાધુ ૨

ચતુર વિરંચી વિરંજન ચાહૈ,
ચરણકમલ મકરંદરી,
કો હરિ ભગતિ વિહાર દિખાવે,
શુદ્ધ નિરંજન ચંદરી. સાધુ ૩

દેવ અસુર ઈન્દ્રપદ ચાહૂ ન,
રાજ ન કાજ સમાજરી,
સંગતિ સાધુ નિરંતર પાઉં,
આનંદઘન મહારાજરી સાધુ ૪

સ્વ. શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયાના હસ્તાક્ષર

પણ આમ માને છે એમને શ્રી આનંદઘનજીના પદોનું સંશોધન કરનાર પોતાના સરોવરના એક કેન્દ્રરૂપે અંતેતિર પદોની માન્યતાને રાખીને આગળ વધવું જોઈએ અને એ સ્થાન એ પણ જાણી તેવી ઉપયોગી થઈ પડશે કે હસ્તલિખિત પ્રતોમાં આનંદઘનજીની આ કૃતિઓના સંગ્રહનું પ સંગ્રહ નામ ને અધ્યાત્મગીત સંગ્રહ એવું નામ મળે છે

આ સંશોધનમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી કેટલીક સામગ્રી આ પ્રમાણે છે (૧) ડૉ ગ્રિયર્સનના ધી મોડર્ન વર્નાક્યૂલર લિટરેચર ઓફ હિંદુસ્તાન(પૃ ૯૩ અંક ૪૭)માં આનંદ અને આનંદઘન એક હોવાનું સૂચવનામાં આવ્યું છે (૨) નાગરી પ્રચારિણી સભાના અન્વેષણના વિવરણમાં એ બંનેને જુદા માન્યા છે (૩) મ આચાર્ય ક્ષિતિમોહન સેને વીણા માસિકના નવેમ્બર ૧૯૩૮ના અંકમાં જૈન મર્મી આનંદઘન' શીર્ષક લેખમાં વૃંદાવનના આનંદઘન અને જૈન મર્મી આનંદઘન એક હોવાની સંભાવના દર્શાવી છે (૪-૫) શ્રી વિશ્વનાથપ્રસાદ મિશ્રે પોતાના ઘનઆનંદ અને ઘનઆનંદ-કવિત્ત એ બે પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનામાં ઘનઆનંદ અને આનંદઘન જુદા હોવાનું લખ્યું છે (૬) શ્રીમતી જ્ઞાનવતી ત્રિવેદીએ એમના 'ઘનઆનંદ' નામે સમીક્ષા-પુસ્તકમાં ઘનઆનંદ અને જૈનમર્મી આનંદઘનના અભિન્નત્વની સંભાવના કરી છે (૭) શિવસિંહ સેંગરે એમના સરોજ નામે પુસ્તકમાં (પૃ ૩૮) કવિ આનંદઘન દિલ્હીવાળાના સમયનો વિચાર કર્યો છે (૮) હિન્દી સાહિત્યના સૌથી મોટા ગ્રંથ રાગ-કલ્પદ્રુમમાં પણ આની નોંધ લેવામાં આવી છે (૯) પંડિત શ્રી પ્રભુદાસ બેચરદાસ પારેખકૃત પ્રમોદ નામની વિવેચનાયુક્ત શ્રી આનંદઘનચોવીશીના આગળના નિવેદનમાં એમના સમય અંગે તેમજ બીજી કેટલીક વિચારણા કરી છે આ બધા ઉપરથી એક વાત સ્પષ્ટ સૂચિત થાય છે કે શ્રી આનંદઘનજી તરફ આ વિષયના શોધકો અને અભ્યાસીઓનું ધ્યાન સારા પ્રમાણમાં ગયું છે

યોગીરાજ આનંદઘનજીનું જીવન અને કવન એ જૈન સંઘનો તો અમર ધર્મવારસો છે જ પણ એ આખા દેશનો નમૂનો વારસો છે એમને મોટો બરાબર સાચવી રાખવો અને એને એના વિશુદ્ધ રૂપમાં પ્રગટ કરવો એ આપણું કર્તવ્ય બની રહે છે

ઉપસંહાર

આવા ધર્મગ્રંથમાં એના રચયિતાઓ—મહાત્મા આનંદઘનજી અને સ્વર્ગસ્થ શ્રી મોતીચંદભાઈ—ના સંક્ષિપ્ત પરિચય પે મારી અંજલિ ન આપું તો મારા મનને સંતોષ ન થાય પણ એ અંજલિ મારા આ સંપાદકીય નિવેદનમાં ન મૂકતાં આ પુસ્તકમાં અન્યત્ર મૂકી છે

વિદ્યાલય તરફથી અત્યાર સુધીમાં જ ગ્રંથો પ્રકાશિત થયા છે તેમાં આ ગ્રંથના પ્રકાશનથી એક નોંધપાત્ર ઉમેરો થાય છે આશા છે કે વિદ્યાલયના અન્ય પ્રકાશનોની જેમ આ ગ્રંથ પણ આ સ્થાન અને વિદ્યાલયને માટે ગૌરવરૂપ બનશે અને પહેલા ભાગના પ્રકાશન પછી બીજા ભાગના પ્રકાશનની લાંબા સમયથી રાહ જોવાતી હતી તેથી આ ગ્રંથ દ્વારા જિજ્ઞાસુઓને યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજીના અંતરહેદનો વિશેષ સંપર્ક સાધવાનો લાભ મળશે

મે પ્રારંભમાં જ કહ્યું તેમ અનેક પ્રવૃત્તિઓના જાળા-ઝાંખરાથી વ્યાપ્ત જીવનમાં આવા નિર્મળ મનોહર અને પ્રશાંત સરોવર સમી સાહિત્યકૃતિઓનું ચિંતન-મનન કરવાનો અવસર વારંવાર મળતો નથી આવો અવસર જ્યારે જ મળે છે એમને ભને એ દષ્ટિના મનોરથ જેવું લાગે છતાં આ લખાણ પૂરું કરતાં પહેલાં, હું એટલી જ પ્રાર્થના કરું છું કે અવસર બેટેર બેહેર પ્રભુ આવે !

માધુપુર અમદાવાદ-૬
આષાઢસ્ય પ્રથમદિવસે વિ સ ૨૦૨૦
તા ૧૦-૭-૧-૬૪

રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયનાં પ્રકાશનો

श्री मोतीचंद कापडिया ग्रंथमाळाना पुस्तको

(૧) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ

આચાર્ય શ્રી મુનિસુંદરસૂરિજી મહારાજની ત્યાગ-વૈરાગ્ય-સંયમ બોધક સંસ્કૃત પદ્યબદ્ધ કૃતિનું
શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

ચોથી આવૃત્તિ કિંમત રૂા ૬-૨૫ અપ્રાપ્ય

(૨) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ

લેખક—શ્રી મોતીચંદ ગિરધરલાલ કાપડિયા બીજી આવૃત્તિ કિંમત રૂા ૨-૫૦

(૩) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ પહેલો

શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન

બીજી આવૃત્તિ, કિંમત રૂા. ૭-૫૦

(૪) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ બીજો

શ્રી આનંદઘનજીના ૨૧ થી ૧૦૮ સુધીના પદોનું શ્રી મોતીચંદભાઈએ કરેલ ભાષાંતર તથા વિવેચન
શ્રી મોતીચંદભાઈના પરિચય સાથે સંપાદક શ્રી રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

પહેલી આવૃત્તિ, કિંમત દસ રૂપિયા

अन्य पुस्तको

(૧-૨) કાવ્યાનુશાસન ભાગ ૧-૨

પહેલા ભાગમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય રચિત સાહિત્ય-અલંકારશાસ્ત્રનો મૂળ ગ્રંથ તેમ જ
સ્વોપજ્ઞ ટીકા વગેરે આપવામાં આવેલ છે બીજા ભાગમાં ગ્રંથ અને ગ્રંથકારનો પરિચય
તેમ જ ગુજરાતનો ઇતિહાસ અંગ્રેજી ભાષામાં આપવામાં આવ્યો છે
સંપાદક-શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ

પહેલી આવૃત્તિ કિંમત બન્ને ભાગના રૂા ૬-૦૦ અપ્રાપ્ય

આ પુસ્તક અપ્રાપ્ય હોવાથી શ્રી રસિકલાલ છોટાલાલ પરીખ અને પ્રો. વી. એમ. કુલકર્ણીએ સંપાદિત કરેલ એનો પ્રથમ ભાગ સુધારાવધારા સાથે ટૂંકમાં જ પ્રગટ થશે કિંમત પંદર રૂપિયા

(૩) યોગશાસ્ત્ર

કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય પ્રણીત ગ્રંથના ચાર પ્રકાશનું ભાષાંતર

બીજી આવૃત્તિ કિંમત રૂા ૧-૨૫

(૪) અષ્ટક પ્રકરણ

કર્તા—આચાર્ય હરિભદ્રસૂરિ કિંમત રૂા ૦-૭૫

(૫) આચાર્ય શ્રી વિજયવલ્લભસૂરિસ્મારકગ્રંથ

કિંમત રૂા ૧૭-૫૦ (સભ્યો માટે રૂા ૧૨-૫૦)

સ્વ. આ. મ. શ્રી વિજયવલ્લભસૂરીશ્વરજીના પરિચય તથા જૈનધર્મ તત્ત્વજ્ઞાન ઇતિહાસ
કળા સાહિત્યને લગતી લેખસામગ્રીથી સમૃદ્ધ સચિત્ર ગ્રંથ

શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય, ગોવાલિયા ટૅંક રોડ, મુંબઈ-૨૬

પદોના પ્રણેતા અને પદોના વિવેચકને અંજલિ

卐

સતસમાગમ જેમ જીવનને નિર્મળ કે ઉન્નત બનાવવાનું એક ઉત્તમ સાધન છે, તેમ સારા ગ્રંથોનું વાચન એ પણ જીવનનો વિકાસ સાધવાની પ્રેરણા મેળવવાનું ઉત્તમ સાધન છે સતસમાગમના અભાવમાં અથવા એ સુલભ હોય ત્યારે પણ ઊંચી કોટિના ગ્રંથોનું વાચન એ શાણા મિત્રની માર્ગદર્શક સુરક્ષાની અને ક્યારેક તો જ્ઞાની ગુરુની ગરજ સારે છે એમાં પુસ્તકના વાચનને લીધે વાચનારના ચિત્ત ઉપર સચોટ ચોટ લાગી હોય અને એના જીવનનું પરિવર્તન થયું હોય એવા દાખલાઓ મળી આવે છે

જે સંતો સાધકો વિદ્વાનો કે વિચારકો આવા ઉત્તમ ગ્રંથોનું સર્જન કરે છે તેઓ જનસમાજ ઉપર મોટો ઉપકાર કરે છે એમના ગ્રંથો સ્વયં અમર બનવાની સાથે પોતાના સર્જકને પણ અમર બનાવે છે કોઈ પણ પ્રજાના ગૌરવશાળી સાંસ્કૃતિક વારસામાં આવા ગ્રંથોનું સ્થાન સૌથી આગળ પડતું હોય છે ભારતીય સંસ્કૃતિનો જ સમગ્ર રૂપે વિચાર કરીએ તો એનું ગૌરવ વધારવામાં બ્રાહ્મણ જૈન અને બૌદ્ધ સાહિત્યે કેવો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે! દેવમંદિરો અન્ય શિલ્પ-સ્થાપત્યો લોકજીવનમાં ઓતપ્રોત બની ગયેલી ધર્મભાવના ધાર્મિક-સામાજિક આચારો તેમ જ રીત-રિવાજો અને લોકોની સામાન્ય રહેણીકરણી તથા જીવનપદ્ધતિ — એ બધાયનો લોકોના સંસ્કારઘડતરમાં ઘણો અગત્યનો હિસ્સો છે અને તેથી સાંસ્કૃતિક અધ્યયનને માટે એ બધાનો ખૂબ ખૂબ ઉપયોગ પણ છે આમ છતાં એ હિસ્સો સાહિત્યના હિસ્સાની તોલે ભાગ્યે જ આવી શકે છે મતલબ કે જે પ્રજાનું સાહિત્ય જેટલું વિપુલ અને ઉન્નત તે પ્રજાનું સંસ્કાર ઘડતર એટલું જ સમૃદ્ધ અને ગૌરવશાળી

યોગીરાજ આનંદઘનજી મહારાજ આવા જ સંસ્કારપ્રેરક અમર સાહિત્યના પ્રણેતા એક ઉપકારક સત્પુરુષ થઈ ગયા શ્રી મોતીચંદભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ પણ આવા યોગીપુરુષને સુગમ્ય કરવા માટે એમની કૃતિઓનું વિવેચન કરવા દ્વારા તેમ જ બીજી સંખ્યાબંધ કૃતિઓ દ્વારા સમાજઘડતરમાં ઘણો નોંધપાત્ર ફાળો આપ્યો છે એ બંને પુરુષોને અંજલિરૂપે એમનો થોડોક પરિચય અહીં આપવો ઉચિત લાગે છે

આત્મનિષ્ઠ યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી

મહાત્મા આનંદઘનજીએ પોતે જ પૂરા વિશ્વાસ સાથે કહ્યું છે (પૃ ૯૭) કે —

या पुद्गलका क्या विसवासा ? है सुपनेका वासा
चमत्कार बिजली दे जैसा, पानी बिच पतासा,
या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा ॥१॥
जूठ तन धन जूठ जोबन, जूठ है घरवासा,
'आनंदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा ॥२॥

આ નાના સરખા પદમાં જાણે એના ઉદ્ગાતાએ પોતાની જીવનદૃષ્ટિનો અને ધર્મસાધનાની અધ્યાત્મ દૃષ્ટિનો મર્મ રજૂ કરી દીધો છે અને સંક્ષેપમાં આત્મભાવ અને પુદ્ગલભાવ વચ્ચેની ભેદરેખા સમજાવી દીધી છે

પુદ્ગલભાવ—એટલે સંસાર—પ્રત્યે વૈરાગ્યભાવ કેળવીને આત્મભાવ—એટલે નિર્વાણ—પ્રત્યે અનુરાગ કેળવવાનો બોધ આપતી વૈરાગ્યવાણી તો અન્ય સંતો કે કવિઓએ પણ ઉચ્ચારી છે પણ આનંદઘનજીએ પોતાની અપ્રમત્ત અને ઉત્કટ આત્મસાધના દ્વારા પૌદ્ગલિક વૃત્તિથી સાચા અર્થમાં મુક્ત બનીને આત્મભાવ સાથે ખરેખરી પ્રીતિ જોડી બતાવી હતી એને લીધે એમની વાણીમાં આત્મવિશ્વાસ અને સ્વાનુભવનો મધુર રણકો સાંભળવા મળે છે આ રણકો એ વાણીને નવું બળ અને હૃદયસ્પર્શી બનાવે છે આવાં તો એક એકથી ચઢિયાતાં કેટલાંય પદો અને સ્તવનો એ યોગસાધક સંતપુરુષના અંતરમાંથી સરી નીકળ્યાં હતાં એ બધી માર્મિક કૃતિઓ એમના કર્તાના મર્મગામી અને સર્વસ્પર્શી જ્ઞાનની અને આત્મસ્પર્શી સંયમસાધનાની સનાતન કીર્તિગાથારૂપ બની રહે એવી છે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સાદૃશ્ય બનીને એ કાવ્યો દ્વારા જાણે આનંદઘનજી કોઈ ઉન્નતિ ભૂમિના ભોમિયારૂપે આપણને દર્શન આપે છે — જો એમની આત્મસાધનાને ઝીલવા જેટલી આપણા ચિત્તની મોકળાશ હોય તો કેવી અર્થસભર અને કેવી આત્મલક્ષી છે એ કૃતિઓ! — જાણે યોગી આનંદઘનજીનું જીવન અને કવન એમ એકાકાર બનીને આપણને આત્મસાધનાના દિવ્ય રસાયનનું દાન કરે છે

ખમીરવંતી વાણી

જે સાધકે આત્મા અને પુદ્ગલના ભેદને સ્પષ્ટરૂપે પારખી લીધો હોય એને પછી દુન્યવી સગવડોની અપેક્ષા અને લાભાલાભની ગણતરી રહે જ નહીં શ્રી આનંદઘનજીના જીવન સંબંધી જે કંઈ અલ્પસ્વલ્પ સામગ્રી ઉપલબ્ધ થાય છે તે એમની કેવળ આત્મનિષ્ઠ—એટલે સ્વ-ભાવમાં રમમાણ—પ્રકૃતિની જ વાત કરે છે ખાનપાનના કોઈ ગમા-અણગમા નહીં સાધુધર્મને ઉચિત જે કંઈ લૂખોસૂકો નિર્દોષ આહાર મળે તે માત્ર દેહને ટેકો આપવાની દૃષ્ટિથી જ આરોગી જતા વસ્ત્રપાત્રની પણ કોઈ ચિંતા નહીં જે કાળે જેવાં ફાટ્યાં-તૂટ્યાં મળી જાય એનાથી કામ ચલાવી લેવાનું અને કોઈ વાર એવાં પણ ન મળે તો એમાં પણ આનંદ અને નવાં મળી જાય તો એથી હરખાઈ જવાનું કેવું? પુસ્તક—પોથીનું પણ કોઈ વળગણ નહીં જેના અંતઃપાતાળમાંથી જ્ઞાનનો અખૂટ ઝરો વહેતો થયો હોય એને એ બધાની ઓશિયાળ પણ કેવી? નામનાની કોઈ કામના નહીં અને માનાપમાનની કશી ચિંતા નહીં રંક—શાહુકાર કે ભોગી—યોગીની પણ કોઈ પરવા નહીં જે આવે (અને ન આવે) તે બધાય એમને મન સમાન હતા જાણે મહાત્મા આનંદઘનજીનું સમગ્ર જીવન સમભાવનો મહેરામણ બની ગયું હતું જેના જીવનમાં સમત્વની આવી ચેતના પ્રગટી હોય એ જ નિજસ્વરૂપમાં મગ્ન બનીને ઉચ્ચારી શકે કે — આશા ઔરનકી ક્યા કીજે જ્ઞાન સુધારસ પીજે (પ. ૨૮) — આત્મજ્ઞાનના અમૃત પામે બીજા બધા રસ ફીકા છે પછી એવા રસોની આશાના દાસ શા માટે થવું? સાંભળનારમાં પણ સત્પુરુષાર્થની સિંહવૃત્તિ જગાવે એવી એ વાણી કેવી ખમીરવંતી છે!

એ બડભાગી યુગના ત્રણ મહાપુરુષો

જે યુગમાં આનંદઘનજી થઈ ગયા એ યુગ જૈન શાસનનો એક તેજસ્વી અને બડભાગી યુગ હતો વિક્રમની સત્તરમી સદીના ઉત્તરાર્ધનો કેટલોક ભાગ અને અઢારમી સદીનો પૂર્વાર્ધ—પોણોસોએક વર્ષનો એ સમયને રત્નત્રય સમા ત્રણ જ્ઞાની સંતોએ અજવાળ્યો હતો યોગીરાજ આનંદઘનજી મહાતાર્કિક, મર્મજ્ઞ આગમિક અને શાસ્ત્રસાહિત્યના વિશિષ્ટ ગ્રંથોના ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી અને સમર્થ ક્રિયોદ્ધારક પંન્યાસ શ્રી સત્યવિજયજી ગણી એ યુગના અમર મહાપુરુષો થઈ ગયા ત્રણેની સાધનાનું ક્ષેત્ર આગવું હતું આનંદઘનજીને તો પોતાના આત્માના દર્શન કરાવે એવી યોગસાધના સિવાય બીજું કંઈ ખપતું જ ન હતું

શ્રી યશોવિજયજી મહારાજ તો જ્ઞાનના એવા ખપી અને ઉત્કૃષ્ટ ઉપાસક હતા કે એમણે અનેક વિદ્યાઓને આત્મસાત્ કરીને પોતાના આત્માને જાણે જ્ઞાનમય બનાવી દીધો હતો અને પંન્યાસ સત્યવિજયજી ગણિની સંયમસાધના એવી નિર્મળ અને ઉગ્ર હતી કે સંઘમાં ચારિત્રની શિથિલતા પ્રવેશેલી જોઈને એમનો આત્મા કકળી ઊઠતો હતો અને સંઘની શુદ્ધિની પુનઃપ્રતિષ્ઠા કરવા ક્રિયોદ્ધાર જેવા ભગીરથ કાર્યનું એમણે બીડું ઉઠાવ્યું હતું આમ આ ત્રણેનું કાર્યક્ષેત્ર જુદું હતું અને છતાં એ ત્રણેની વચ્ચે એવી તો અખંડિતતા રહેલી હતી કે એ ત્રણેના એકીકરણમાં જ જૈનધર્મે પ્રરૂપેલી સમગ્ર સાધના પૂર્ણ થતી હતી — જેમ દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્રની એકરૂપતામાં મોક્ષમાર્ગની પૂર્ણતા થાય છે તેમ અને વિશેષ ખુશનસીબીની વાત તો એ હતી કે આ ત્રણે જીવનસાધક સંતોનું મિલન થયું હતું, એટલું જ નહીં તેઓ એકબીજાનું મહત્ત્વ સારી રીતે પિછાની શક્યા હતા આ સંતમિલન અને પિછાનનો લાભ એ યુગને ભલે ઓછો કે વત્તો મળ્યો હોય પણ એનો લાભ શાસનને માટે શાશ્વત છે એમાં શંકા નથી

આત્માના સાચા આશક

શ્રી આનંદઘનજી મહારાજનું વતન (અત્યારના મધ્યપ્રદેશમાં આવેલ) બુંદેલખંડમાં હતું એમ માનવામાં આવે છે કેટલાક એમને મારવાડના કહે છે તેઓનું ગૃહસ્થાવસ્થાનું નામ માતા-પિતાનું નામ દીક્ષાગુરુ વિદ્યાગુરુ અને સાધનાગુરુનું નામ--એ બધું જ અત્યારે તો અજ્ઞાતવાસમાં છુપાયેલું છે એમનું સાધુપણાનું નામ લાભાનંદ હતું અને વિખ્યાત સાધક અને કવિ તરીકે તેઓ આનંદઘનના તખલ્લુસથી જનસમુદાયમાં વિશેષ જાણીતા હતા આમ તો તેઓ ઘણે સ્થળે વિચરતા રહ્યા પણ મેડતા અને એની આસપાસના મારવાડ-ગુજરાતના પ્રદેશમાં વિશેષ વિચર્યા હોય એમ લાગે છે જેને સંતી મીરાં બાઈનું જન્મસ્થળ બનવાનું ગૌરવ પ્રાપ્ત થયું હતું તે મેડતા સંત આનંદઘનની સાધનાભૂમિ બન્યું એ પણ એક સુભગ જોગાનુજોગ લેખાય એમની જીવનઘટનાઓ આત્મસાધના, કાવ્યરચના ભાષા, વિહારભૂમિ વગેરે અંગે શ્રીયુત મોતીચંદ ભાઈ ગિરધરલાલ કાપડિયાએ આ ગ્રંથના પહેલા ભાગની શરૂઆતમાં 'શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેમનો સમય' એ નામે ઉપોદ્ઘાતમાં ખૂબ લંબાણ અને ઊંડાણથી વિચાર કરી છે એટલે એની પુનરુક્તિ કરવાની અહીં જરૂર નથી જિજ્ઞાસુઓ એ બધું એ પુસ્તકમાંથી જોઈ શકશે

શ્રી આનંદઘનજી આત્માના જ સાચા આશક હતા એટલે આત્મદર્શનમાં સહાય કરે એ સિવાયનું બીજું બધું જ એમને મન આળપંપાળરૂપ હતું જે આત્મભાવનો ઉપાસક બને અને જેને પોતાના આત્મામાં પરમાત્મભાવ પ્રગટાવવાની અજબ અને અભ્ય તાલાવેલી લાગી હોય એનું ચિત્ત બાહ્ય કામનાઓમાં રાચી જ ન શકે એ તો આત્મા ઉપર લાગેલા બહિર્ભાવના-કર્મોના પડોને એક પછી એક ભેદીને-દૂર કરીને-એક બાજુ એના સૂક્ષ્મતમ રૂપના દર્શન કરવા અને બીજી બાજુ વિશ્વના સમગ્ર પ્રાણીઓમાં વસતા આત્માઓ સાથે એ રૂપના સાધવા પુરુષાર્થ કરે છે અને એમ કરીને अप्पा सो परमप्पा અને मित्ती मे सव्वभूएसु ની ઉદાત્ત ધર્મવાણીને પોતાના જીવનમાં સાકાર કરે છે

જે સતપુરુષની જીવનસાધના આવી ઉદાત્ત અને ઉચ્ચાશયી હોય એને ગચ્છ પંથ કે સંપ્રદાયની વાડાબંધી તરફ અણગમો હોય એ સ્વાભાવિક છે ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નીહાળતા તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે (શ્રી અનંતનાથજિનનું સ્તવન) એવી ગચ્છ પંથ કે સંપ્રદાયના વ્યામોહમાં ભાનભૂલેલા આત્માઓને તમાચા જેવો માર મારીને જગાડે એવી વાણી ભાખવાનું ગજું તો યોગીરાજ આનંદઘનજીનું જ!

અને આટલું જ શા માટે? એ તો જાણે વિશ્વરૂપ-બ્રહ્મરૂપ બની જવા ઝંખતા હતા, અને સત્તાગતે સર્વ સાધકોના આત્મામાં પરમાત્મભાવના દર્શન કરતા હતા જેની આત્મસાધનામાં વિશ્વ સાથે તદ્રૂપ બની

જવાનું બળ ઊભરાતુ હોય એ જ ધર્મ ઓ ઈશ્વરના નામે અનેક ભેદ-પ્રભેદોની બુનતુનામણીમાં અટવાઈ પડેલી દુનિયાને બુલંદ સ્વર અને પૂર્ણ આત્મવિશ્વાસ સાથે ઉદ્‌બોધી શકે કે—

राम कहो रहेमान कहो कोउ कहान कहो महादेव री,

पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री ॥ (प ६७)

વિશ્વશાંતિ વિશ્વમૈત્રી અને વિશ્વબંધુત્વની ભાવનાને ગાતી આ વાણી કેવી મધુર, પવિત્ર અને હૃદયસ્પર્શી છે!

દુર્લભ માનવદેહનો ખરો લાભ

બધા ધર્મોએ માનવજીવનને શ્રેષ્ઠ ગણ્યું છે અને એની દુર્લભતાનો સ્વીકાર કર્યો છે જૈનધર્મે તો ચાર દુર્લભ વસ્તુઓમાં (મનુષ્યજન્મ, શાસ્ત્રશ્રવણ, શ્રદ્ધા-સમ્યગ્દર્શન અને સંયમનું આરાધાન કરવાનું પરાક્રમ) મનુષ્યભવને સૌથી પહેલો દુર્લભ વર્ણવ્યો છે પણ કોઈ એમ ન માને કે મનુષ્યભવ મળવામાત્રથી કામ પતી જાય છે ખરી વાત એ છે કે ઉત્કટમાં ઉત્કટ આત્મસાધના મનુષ્યદેહ દ્વારા જ થઈ શકે છે એટલે જે સાધક એનો પૂરો પ્રમાદ સેવ્યા વગર પોતાની પળેપળનો ઉપયોગ જીવનસાધના માટે કરી લે છે તે જ દુર્લભ મનુષ્યભવનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શકે છે આ પરમ સત્ય આનંદઘનજી જેવા સજાગ સાધકના ધ્યાન બહાર હોય એ બને જ નહીં તેથી જ તેઓએ પોતાની જાતને સંબોધતાં સંબોધતા સમગ્ર વિશ્વને સમજાવી દીધું કે—

बेहेर बेहेर नहि आवे, अवसर बेहेर बेहेर नहि आवे,

ज्यु जाणे त्यु कर ले भलाई, जनम जनम सुख पावे ॥ (प० १००)

—રે ભાઈ આવો અવસર વારેવારે સાંપડતો નથી, માટે આ દેહથી દુનિયાની ભલાઈ કરીને એવી તો કમાણી કરી લે કે જેથી તારા જન્મ જન્માંતર સુખશાંતિમય બની જાય લોકકલ્યાણમાં જ આત્મકલ્યાણનું દર્શન કરાવતી આ વાણીમાં ભગવદ્‌ગીતાની न हि कल्याणकृत्‌ कश्चित्‌ दुर्गतिं तात गच्छति— એ વાણીના જ પડઘા સંભળાય છે

અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ

યોગિરાજે પોતાની કવિતા-વાણીમાં તો આત્માને જગાડે અને સાધનાનો સાચો રાહ બતાવે એવા કઈ કઈ ભાવો સહજ ભાવે સમાવી દીધા છે એમના કાવ્યોમાં ગૂઢવાણીની ગહનતા, અવળવાણીની અદ્‌ભુતતા અને મર્મગામી વાણીની વેધકતા ઠેર ઠેર જોવા મળે છે અને તેથી જ આનંદઘનજીનાં સ્તવનો અને પદોમાંના ઘણાંખરાંને બાદ કરતાં મોટા ભાગનાં સ્તવનો અને પદોને સમજવા માટે તત્ત્વોનું જ્ઞાન, આત્મસાધનાની ભાવના અને ચિત્તની એકાગ્રતાની અપેક્ષા રહે છે આ વાણી એ માત્ર વાક્યોનો સમૂહ અને શબ્દોના ખડકલા નથી, પણ યોગીરાજના જીવન અને સાધનાની એકરૂપતાએ પ્રગટાવેલું કાવ્યનવનીત યા જીવનને અમરતા બક્ષતું સંજીવની-રસાયણ છે એ વાણીમાં સંત આનંદઘન અમર બની ગયા!

જે આત્મસાધક યોગીને પોતાની સાધનાને બળે આવા અમૃતત્વની પ્રાપ્તિની પ્રતીતિ થઈ હોય એના અંતરમાંથી જ આત્મવિશ્વાસથી સભર અને પ્રતીતિભર વાણી વહી શકે કે—

अब हम अमर भये, न मरेंगे (प० ४२)

જે અમૃતત્વની પ્રાપ્તિ થયાની પ્રતીતિ યોગીરાજ આનંદઘનજીને થઈ એ અમૃતત્વ મેળવવાની ઝંખના આપણા અંતરમાં જાગે એવી આપણી અભ્યર્થના હો!

આત્મનિષ્ઠ યોગીરાજને આપણી શત શત વંદના હો!

સંસારમૂર્તિ શ્રી મોતીચંદભાઈ

જીવન એટલે સતત ગતિશીલતા. એમાં રુકાવટનું નામ નથી, પીછેહઠનું કામ નથી. બસ આગળ ને આગળ ચાલ્યા કરવાનું—વિચારક્ષેત્રના નવા નવા સીમાસ્તંભોને શોધવા માટે અને કર્મયોગના નવા નવા સીમાડાઓને પહોંચી વળવા વાસ્તે. ગતિ એ જ જીવન, સ્થિતિ એ જ જડત્વ; ગતિ એ જ પ્રગતિ, સ્થિતિ એ જ અધોગતિ! તેથી જ તો આર્ષદ્રષ્ટા ઋષિમુનિઓએ આદેશ આપ્યો છે : चरैवेति चरैवेति चरति चरतो भग—હે માનવી! તું આગળ ને આગળ ચાલતો જ રહે, બસ ચાલતો જ રહે! ચાલતા-ફરતા નરને ભાગ્ય યારી આપ્યા વગર રહેતું નથી.

શ્રી મોતીચંદભાઈ આવા જ એક સતત પ્રગતિશીલ ભાગ્યશાળી પુરુષ હતા. ગતિશીલતાને આત્મસાત્ કરીને એમણે જીવનને ચેતનવંતું બનાવી જાણ્યું, અને આ મનક્તિ પ્રત્યેની આસક્તિના બળે તેઓ અમરત્વના અંશના ઉપાસક અને અધિકારી બની ગયા. જનસેવા, સંસ્કારિતા અને સાહિત્યપ્રીતિના ક્ષેત્રે એમનું નામ ચિરકાળ પર્યંત યાદગાર બની રહેશે.

શ્રી મોતીચંદભાઈ જેમ ગિરિવર સમા ધીર હતા એમ સાગર સમા ગંભીર હતા. મુશ્કેલીઓના ઝંઝાવાત એમને નાસીપાસ ન કરી શકતા; નિરાશાના તરંગો એમની ગંભીરતાને ન સ્પર્શી શકતા. તેઓ નિર્મળ બુદ્ધિથી વિચારતા, સ્વસ્થ ચિત્તે યોજના કરતા અને એ યત્નપૂર્વક કામે લાગી જતા. એમની અનેકવિધ કાર્યસિદ્ધિની આ જ ચાવી હતી. પૂર્ણિમાના ચંદ્રની ચાંદની જેમ સર્વત્ર ફેલાઈ રહે એમ ધર્મનિષ્ઠાની આભા એમના સમગ્ર વિચાર અને આચાર ઉપર પથરાઈ રહેતી, અને એમના જીવનને ભાવનાના રંગે રસી દેતી. લોકકલ્યાણ એ આત્મકલ્યાણનો રાજમાર્ગ છે : न हि कल्याणकृत् कश्चित् दुर्गतिं तात! गच्छति—વિશ્વનું કલ્યાણ કરનારનું પોતાનું કલ્યાણ તો આપમેળે જ થઈ જાય છે. શ્રી મોતીચંદભાઈ આવા જ એક કલ્યાણવાંછુ મહાનુભાવ હતા.

વતન, કુટુંબ, જન્મ, અભ્યાસ, વ્યવસાય

સૌરાષ્ટ્ર જેવી ખમીરવંતી ભૂમિ અને ભાવનગર જેવું સંસ્કારિતાના ધામ સમું નગર શ્રી મોતીચંદભાઈની એ જન્મભૂમિ. એમનું વિદ્યાધ્યયન અને સંસ્કારઘડતર પણ ત્યાં જ થયું. અહીં રહીને પહેલી પચીશી દરમ્યાન એમણે જે જીવનપાથેય મેળવ્યું એ એમનામાં જીવનભર બળ પ્રેરતું રહ્યું, અને એમના જીવનને વધુ ને વધુ ઉન્નત બનાવતું રહ્યું.

શ્રી મોતીચંદભાઈનું કુટુંબ ખૂબ નામાંકિત. આજે પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના વડવા શેઠ શ્રી આણંદજી પરશોત્તમના નામે સૌરાષ્ટ્રમાં કુટુંબ સુખ્યાત છે. રાજ્ય અને પ્રજા બંનેમાં સમાન રીતે આદર પામવાનું સૌભાગ્ય આ કુટુંબને વર્યું. લક્ષ્મી, સરસ્વતી અને સંસ્કારિતા—વિશ્વની આ ત્રણે મંગળશક્તિઓના આશીર્વાદ આ કુટુંબ ઉપર વરસેલા.

આ કુટુંબમાં બે પ્રતાપી પુરુષો થઈ ગયા : શ્રી ગિરધરભાઈ અને શ્રી કુંવરજીભાઈ. બંને સગા ભાઈ—શેઠ આણંદજીભાઈના સુપુત્રો. બંને ધર્મપરાયણ, કર્તવ્યપરાયણ અને સેવાપરાયણ; અને છતાં કાર્યક્ષેત્રના બંનેના રાહ કંઈક જુદા. મોટાભાઈ ગિરધરભાઈ ભારે વ્યવહારુ; એટલે વેપાર-વ્યવહાર અને કુટુંબ-વ્યવહાર એમણે સાચવ્યો. શ્રી કુંવરજીભાઈ તો ધર્મના અને વિદ્યાના જ જીવ; એટલે ધર્મ-વ્યવહાર અને વિદ્યાવ્યાસંગ એમને સહજસિદ્ધ બની ગયો. ધર્મશાસ્ત્રોના ઊંડા અભ્યાસી અને ધર્માચારના મર્મજ્ઞ તરીકે એમની ખૂબ નામના થઈ. કંઈક સાધુ-સાધ્વીઓ શ્રી કુંવરજીભાઈ પાસે શાસ્ત્ર-અધ્યયન કરવામાં એક પ્રકારનો આહ્લાદ અનુભવતાં. ધર્મસાહિત્યનું પરિશીલન અને પ્રકાશન એ જ કુંવરજીભાઈનો જીવનવ્ય

સાર બની ગયા હતા ધર્મભાવનાથી સુરભિત સમગ્ર જીવન એમના એ નિર્મળ માર્ગે જ કૃતકૃત્ય બનાવ્યું આ બંધુબેલડી કર્મના સુખદુઃખની સાથી બનીને લોકજીવનમાં ચિરસ્મરણીય બની ગઈ

આ બે પુરુષોએ એ તેજસ્વી પુત્રોરૂપે પોતાનો સંસ્કારવારસો સમાજને ભેટ આપ્યો શ્રી ગિરધરભાઈના પુત્ર તે શ્રી મોતીચંદભાઈ અને શ્રી કુંવરજીભાઈના પુત્ર તે શ્રી પરમાનંદભાઈ બંનેમાં ખમીર હતું, પ્રજ્ઞા હતી અને શીલનિષ્ઠા હતી બંનેએ પોતાના વડીલોના સંસ્કારધનનું સંવર્ધન કર્યું કરી સમાજને ભેટ ધર્યું શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાના પિતાશ્રી પાસેથી કાર્યદક્ષતા અને વ્યવહારકુશળતાના ગુણો અને પોતાના કાકાશ્રી પાસેથી ધાર્મિકતા અને શાસ્ત્રાધ્યયનની અભિરુચિ પ્રાપ્ત કરી અનેક પ્રવૃત્તિઓની સફળતા વચ્ચે પણ એમની આ સંસ્કાર-સાધના અખંડરૂપે ચાલતી રહી જાણે એ માટે જ શ્રી મોતીચંદભાઈ જીવ્યા અને એ માર્ગે જ કૃતકૃત્ય બની ગયા શ્રી પરમાનંદભાઈ એક ક્રાંતિપ્રિય વિચારક છે એમનું ચિંતન હંમેશા સત્યશોધક સ્વતંત્ર સમન્વયગામી અને સર્વસ્પર્શી હોય છે ચાલુ ચીલે ચાલવું એને તેઓ માનસિક કમજોરી માને છે અને વહેમ અને અંધશ્રદ્ધામાં પડવું એ એમને અપમાન જેવું લાગે છે એમનો આત્મા ક્રાંતિભાવનાનો ભારે આરાધક છે તેથી જ સત્ય શિવ સુંદર એ ત્રણ એમને ખૂબ પ્રિય છે મૌલિક ચિંતનથી ધબકતી પોતાની ધીર-ગંભીર-શાંત કલમ દ્વારા આજે ૭૦ વર્ષની ઉંમરે પણ તેઓ રાષ્ટ્ર ધર્મ, સમાજ અને સાહિત્યની બહુમૂલી સેવા બજાવી રહ્યા છે

શ્રી મોતીચંદભાઈનો જન્મ ભાવનગરમાં વિ સં ૧૯૩૬ માગસર વદિ ૨ તા ૭-૧૨-૧૮૭૯માં થયો હતો એમના માતાનું નામ સમરત બહેન કુટુંબનું વાતાવરણ જ ધર્મ અને વિદ્યામય હતું, એટલે બચપણથી જ એમને ધર્મ તરફની પ્રીતિ અને અધ્યયન તરફની અભિરુચિનું વરદાન મળ્યું હતું એમાં તેજસ્વી અને સ્થિર બુદ્ધિનું બળ ભળ્યું શ્રી મોતીચંદભાઈનું બાળપણ સહજ રીતે ઉજ્જ્વળ ભાવીનું પુરોગામી બની ગયું

બી એ સુધીનો અભ્યાસ એમણે ભાવનગરમાં કર્યો પણ આ અધ્યયન કરવામાં કેવળ કોલેજના પાઠ્યપુસ્તકોના અધ્યયનથી સંતુષ્ટ થાય એવું એમનું મન ન હતું વિદ્યા પ્રત્યેની વ્યાપક રુચિએ એમને દેશ-પરદેશના જુદા જુદા વિષયોના સાહિત્યના પરિશીલન તરફ પ્રેર્યા—ખાસ કરીને ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના સાહિત્ય તરફ તેઓ વિશેષ આકર્ષાયા અને તેમાંય જૈન ધર્મના સાહિત્યનું અભિરુચિપૂર્વક અધ્યયન કરવાનો એમને વિશેષ સુયોગ સાંપડતો કારણ કે આ ગાળા સમય રહ્યા જૈન ધર્મના મર્મજ્ઞ વિદ્વાન અને એમના કાકા શ્રી કુંવરજીભાઈનો એમને સતત સંપર્ક મળતો રહ્યો

એમના સાહિત્યસર્જનની તવારીખ તપાસતાં એ પણ સ્વીકારવું પડે છે કે એમનામાં સાહિત્યસર્જક એટલે કે લેખક તરીકેની પ્રતિભાનો ઉમેશ યૌવનના આરંભથી જ થવા લાગ્યો હતો એમણે ફક્ત વીસ વર્ષની વયે (વિ સં ૧૯૫૬માં) શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવિરચિત સંસ્કૃત શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચ કથા[1] જેવા સંસ્કૃત મહાગ્રંથના પીઠબંધરૂપ પહેલા પ્રસ્તાવનો અનુવાદ કરવાની હામ ભીડી અને બાવીસ વર્ષની ઉંમરે (વિ સં ૧૯૫૮માં) "જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકમાં 'આત્મનિરીક્ષણ'[2] નામનો વિચાર અને ચિંતનપૂર્ણ લેખ લખ્યો એ બીના આ વાતની સાક્ષી પૂરે છે

---

૧ આ અનુવાદ 'જૈનધર્મ પ્રકાશ' માસિકમાં વિ સં ૧૯૫૬ના વૈશાખ માસના અંકથી હપ્તે હપ્તે છપાતો અને વિ સં ૧૯૫૭ની સાલમાં શ્રી મોતીચંદભાઈની અભ્યાસપૂર્ણ પ્રસ્તાવના સાથે પુસ્તકરૂપે શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થયો હતો

૨ આ લેખ શ્રી મોતીચંદભાઈના 'સાધ્યને માર્ગે" નામે લેખસંગ્રહમાં પ્રગટ થયો છે

બી. એ. નો અભ્યાસ પૂરો કરીને શ્રી મોતીચંદભાઈ કાયદાના ગ્રેજ્યુએટ થયા—એલ. એલ. બીનો અભ્યાસ કરવા—મુંબઈ ગયા અને સને ૧૯૧૦માં વકીલાતની પરીક્ષા પાસ કરીને સોલિસિટર થયા. હવે તો એમણે મુંબઈમાં જ સ્થિર થવાનો નિર્ણય કર્યો અને દાનશાસ્ત્રી શ્રી દેવીદાસ જેઠીસનદાસ દેસાઈની સાથે મળીને મેસર્સ મોતીચંદ એન્ડ દેવીદાસ નામની સોલિસિટરની પેઢી શરૂ કરી. દરેક તત્ત્વમાં હતુ, બુદ્ધિ સત્યશોધક હતી અને વૃત્તિ નાનું કે મોટું દરેક કામ પૂરી નિષ્ઠા, એકાગ્રતા અને ચોકસાઈથી કરવાની હતી. એટલે કાયદાના સલાહકાર તરીકે આ પેઢીને અને શ્રી મોતીચંદભાઈને ખૂબ નામના મળી.

પણ ધીકતી વકીલાતના જોરે ચાલતી પૈસાની ટંકશાળથી સંતુષ્ટ થાય એવો શ્રી મોતીચંદભાઈનો આત્મા ન હતો. પૈસા એને નહોતા ખપતા એવું તો નહીં, પણ પૈસા તરફનું પાગલપન એને હરગિજ નહોતું ખપતું. એને તો જીવનના બધાય સુંદર પાસાઓનો આસ્વાદ લેવો હતો. એને વિદ્યાનું ગાનું પુણ્યસ્નાન કરવું હતું, સમાજ અને દેશની સેવાના મીઠા મનમેવા આરોગવા હતા, ધર્મામૃતનું પાન કરવું હતું અને એ બધાના બળે જીવનને સંસ્કારિતાની સુરભિત બનાવવું હતું. પોતાની સ્વસ્થ, શાંત, યોજનાબદ્ધ કાર્યશૈલી અને કલામય જીવનપદ્ધતિથી શ્રી મોતીચંદભાઈએ એ બધું પોતાના જીવનમાં સિદ્ધ કરી બતાવ્યું — જાણે તેઓ માનવશક્તિના વિકાસના એક આદર્શ બની ગયા.

પ્રાણી ગમે તે ક્રિયા કરે, પણ એના શ્વાસ તો ચાલતા જ રહે છે; શ્વાસ એ જ જીવંતપણાનો પુરાવો બની રહે છે. ધાર્મિકતા એ શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવનનો શ્વાસ હતી, અને એમની વ્યાવહારિક કે પારમાર્થિક એકેએક પ્રવૃત્તિમાં હમેશાં વિશાળ ધાર્મિકતાનો પ્રાણ ધબકતો રહેતો. એમણે પોતાના પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિક્ષેત્રમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી તે આ ધર્મશક્તિના બળે જ. શ્રી મોતીચંદભાઈ તો ધર્મ-શુક્તિમાં પાકેલ માનવમોતી હતા!

શ્રી મોતીચંદભાઈની ધાર્મિકતાને રૂઢિચુસ્તપણાએ જ બાંધેલી સંકુચિતતાના સીમાડા ક્યારેય મંજૂર ન હતા. અલબત્ત, તેઓ ક્રાંતિવીર ન હતા, પણ એમને પ્રગતિરોધક અને પ્રગતિમારક બળોને પારખતા વાર ન લાગતી અને પ્રગતિમારક બળોને ઓળખવા તેઓ સદા તૈયાર રહેતા. એમ કહી શકાય કે તેઓ મધ્યમમાર્ગી સુધારક હતા, અને વિસર્જન કરતાં સર્જનમાં પોતાના સમય અને શક્તિનો ઉપયોગ કરવામાં એમને વિશેષ રસ હતો.

જેવું એમનું હૃદય વિશાળ હતું એવો જ એમનો પ્રેમનો પરિઘ હતો. પરિચિત-અપરિચિત સૌ કોઈ એમને આંગણે સમાન આદર પામતા અને કોઈ પણ બાબતમાં સાચી અને નિખાલસ સલાહ આપવી એ તો શ્રી મોતીચંદભાઈનું જ કામ. તેઓ જેટલા આશાવાદી હતા એટલા જ સમભાવી હતા. ન હરખાવું, ન વિમાસવું, આવેલ કામ સ્વસ્થપણે પૂરું કરવું એ જ એમનો સ્વભાવ હતો.

શ્રી મોતીચંદભાઈએ બે વાર લગ્ન કર્યાં હતાં. એમનાં પહેલાં પત્નીનું નામ શ્રી મણિબહેન અને બીજાનું નામ ચંદનબહેન. એમના પાંચ પુત્રોનાં નામ છે શ્રી દિનકરભાઈ, હિંમતભાઈ, રસિકભાઈ, રવીન્દ્રભાઈ અને પ્રસન્નભાઈ. એમના ત્રણ ભાઈઓ તે શ્રી કેશવભાઈ, ઉત્તમચંદભાઈ અને રતિલાલભાઈ. એમનાં બહેનનું નામ મોંઘી બહેન.

શ્રી મોતીચંદભાઈ ૫૧-૫૨ વર્ષની ઉંમરે વિધુર થયા હતા, પણ વિદ્યાપ્રીતિ અને સેવાપ્રીતિમાં પોતાના મનને પરોવી દઈને એમણે જીવનને સાત્ત્વિક પ્રવૃત્તિઓથી એવું સભર બનાવી દીધું હતું કે જિંદગીના અંત સુધી ક્યારેય એમને એકલતા કે શૂન્યતાનો અનુભવ કરવો પડ્યો ન હતો. સદાય શુભ પ્રવૃત્તિમાં આનંદમગ્ન બનીને એમણે જીવન વિતાવ્યું અને કર્તવ્યપાલનના પૂર્ણ સંતોષનું ભાથું લઈને તેઓ ચાલ્યા ગયા!

સેવાપરાયણ જાહેરજીવન

મુંબઈમાં સોલિસિટરનો ધંધો શરૂ કર્યો ત્યારે વિદ્યારસ તો ખૂબ જાગ્યો જ હતો. સાથે સાથે સમાજસેવા અને દેશસેવાની ભાવનાએ એમનામાં જાહેરજીવનનો રસ વહેતો કર્યો. એક બાજુ ભારે જવાબદારીથી ભરેલો

અને ખૂબ સમય અને શક્તિનો ભોગ માગી લેતો વકીલાતનો ધંધો—સમય અને શક્તિની તાણ અનુભવીને પણ અસીલોને સંતોષ આપ્યા વગર ન ચાલે, બીજી બાજુ જાહેરજીવનની સંખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓ પણ સમય અને શક્તિનો એટલો જ હિસ્સો માગે. કહેવું જોઈએ કે શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાના જીવનમાં ધંધો અને સેવા એ બંનેની સમતુલા જાળવી જાણી હતી એટલું જ નહીં, જાહેર સેવાના પ્રસંગોને વધારે નમતું જોખીને પોતાના જીવનને વધારે કૃતાર્થ બનાવ્યું હતું. એમના જીવનની આ જ અપૂર્વ આનંદ અને પરમસંતોષ.

એમના જાહેરજીવનના અનેક પાસા છે. રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક તેમજ સમાજસેવાની અને સાહિત્યસેવાની અનેક સંસ્થાઓ અને પ્રવૃત્તિઓ સાથે તેઓ સક્રિય રીતે ગાઢપણે સંકળાયેલા હતા. પણ એ બધામાં એમનું સૌથી મોટું અર્પણ શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયને હતું. યુગવીર આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજીની સમયાનુરૂપ પ્રેરણાને ઝીલીને જે મહાનુભાવોએ વિદ્યાલયની સ્થાપનાનું ભગીરથ કાર્ય ઉપાડ્યું તેઓમાંના શ્રી મોતીચંદભાઈ એક હતા. સને ૧૯૧૫માં વિદ્યાલયની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે ઠેઠ ૧૯૪૯ની સાલ સુધી એકધારા ૩૪ વર્ષ સુધી, તેઓ સંસ્થાના માનદ મંત્રી અને ટ્રસ્ટી તરીકેની ભારે જવાબદારી હોંશપૂર્વક ઉઠાવતા રહ્યા. આ માનદ મંત્રીપદ એ કંઈ માત્ર શોભાનું પદ ન હતું. એ તો ભારે સમય, શક્તિ, નિષ્ઠા, સમજણ અને કાર્યદક્ષતા માગી લે એવું સ્થાન હતું. આ સ્થાને રહીને એક સમયે તો ઝવેરાત વેચવાના માળાની સમજણથી વિદ્યાલયની માવજત કરીને એમણે વિદ્યાલયનો વિકાસ કર્યો હતો. વિદ્યાલયને દીર્ઘદૃષ્ટિભરી રીતે વહીવટથી સુવ્યવસ્થિત કરવા માટે અને આર્થિક રીતે સધ્ધર બનાવવા માટે અને ગમે તેવી મુશ્કેલીના ઝંઝાવાત સામે ટકી શકે એવું પ્રાણવાન બનાવવા માટે શ્રી મોતીચંદભાઈએ જે જહેમત ઉઠાવી હતી તે એમની યશોજ્જ્વળ કારકિર્દીનો સુવર્ણકળશ બની રહે એવી છે. એમની આ સેવાઓનું ઋણ સંસ્થા અને સમાજ ન ભૂલે. માટે યાદ કર્યા કરશે. એમ કહેવું જોઈએ કે વિદ્યાલય એ શ્રી મોતીચંદભાઈની અમૂલ્ય સેવાઓનું ચિરંજીવ સ્મારક છે.

શ્રી મોતીચંદભાઈની સુદીર્ઘકાલીન સેવાઓની વિદ્યાલયની કદરદાનીરૂપે તેમ જ એમના ઉપકારની યત્કિંચિત્ ઋણમુક્તિની દૃષ્ટિએ, એમની આરસની અર્ધપ્રતિમાની વિદ્યાલયમાં સ્થાપના કરીને એનો અનાવરણવિધિ તા. ૨૭-૩-૧૯૬૦ને રવિવારના રોજ કેન્દ્ર સરકારના પ્રધાન માનનીય શ્રી એસ. કે. પાટિલના હાથે કરવામાં આવ્યો હતો. સેવામૂર્તિ શ્રી મોતીચંદભાઈની આ પ્રતિમા ચિરકાળ પર્યંત કાયકર્તાઓને સેવાધર્મની અને કર્તવ્યનિષ્ઠાની તેમ જ વિદ્યાર્થીઓને જીવનઘડતરની અને વિદ્યાનિષ્ઠાની પ્રેરણા આપતી રહેશે.

શ્રી જૈન શ્વેતામ્બર કૉન્ફરન્સને પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની સેવાઓનો દાયકાઓ સુધી લાભ મળતો રહ્યો હતો. કૉન્ફરન્સના જનરલ સેક્રેટરી તરીકે તેમ જ બીજી રીતે પણ એમણે લાંબા સમય સુધી કૉન્ફરન્સને પોતાનો સહકાર આપ્યો હતો. કેટલીક વાર તો પરિસ્થિતિએ જન્માવેલ ઝંઝાવાત સામે કૉન્ફરન્સની નૌકાને ટકાવી રાખવાના એક કાબેલ સુકાની તરીકે શ્રી મોતીચંદભાઈને ખૂબ જહેમત અને ચિંતાનો ભાર ઉઠાવવા પડ્યાં હતા.

એ જ રીતે ભાવનગરની જૈનધર્મ પ્રસારક સભાની સાથ પણ તેઓ ગાઢ રીતે સંકળાયેલા હતા. શ્રી મોતીચંદભાઈના ઘણા ખરા ગ્રંથો આ સંસ્થા તરફથી પ્રગટ થયા હતા. તેમ જ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકને માટે પણ તેઓ હમેશાં લેખસામગ્રી આપતા રહેતા. આમ આ સંસ્થાને એક નામાંકિત પ્રકાશન સંસ્થા તરીકેની પ્રતિષ્ઠા અપાવવામાં શ્રી મોતીચંદભાઈનો ફાળો ઘણો નોંધપાત્ર હતો.

આ ઉપરાંત જૈન એસોસીએશન ઑફ ઇંડિયા, માંગરોળ જૈન સભા અને કેળવણી ઘોઘારી વીસા શ્રીમાળી જૈન દવાખાનું, શેઠ શ્રી દેવકરણ મૂળજી ટ્રસ્ટ, શ્રી ગોડીજી ટ્રસ્ટ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, ફાર્બસ

સાહિત્ય સભા, હરકિશન દાસ હૉસ્પિટલ વગેરે મુંબઈની અનેક જૈન અને જૈનેતર સાર્વજનિક સંસ્થાઓ સાથે તેઓ જોડાયેલા હતા. મુંબઈના જાહેર જૈન જીવનને ઘાટ આપવામાં અને તે દ્વારા સમાજ-સેવાની પ્રવૃત્તિઓને વિકસાવવામાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ બહુ કીમતી ફાળો આપ્યો હતો. મુંબઈના જાહેર જૈન જીવન ઉપર શ્રી મોતીચંદભાઈએ એવી તો અમિટ છાપ મૂકી છે કે વારે વારે તેઓનું સ્મરણ થતું જ રહે છે.

અંતરીક્ષજી તીર્થ અંગેના કેસ માટે સને ૧૯૨૬માં વિલાયતમાં પ્રિવીકાઉન્સીલમાં રજૂઆત કરવાની જરૂર પડી તો એ માટે કાયદાશાસ્ત્રી તરીકે શ્રી મોતીચંદભાઈની પસંદગી કરવામાં આવી હતી. ખંત, ઝીણવટ, મર્મગ્રાહી બુદ્ધિ અને કાર્યદક્ષતાથી તેઓ એ કેસમાં સફળ થઈને આવ્યા.

આ એમની પરદેશની પહેલી યાત્રા હતી. બીજી વાર તેઓ પોતાના કોઈ અસીલના કામે વિલાયત ગયા હતા. બંને વખત તેઓ ગયા હતા તો કાયદાશાસ્ત્રી તરીકે જ, પણ એમની સચ્ચારિત્રતાએ એને સંસ્કારયાત્રાઓ પુરવાર કરી હતી.

જેના અંતરમાં લોકકલ્યાણની ભાવના ધબકતી હોય તે વ્યક્તિ દેશભક્તિની ભાવનાથી અસ્પૃષ્ટ રહી જ ન શકે. દેશભક્તિ એ તો નાત-જાત, ધર્મ, સમાજ, પ્રાંત કે ભાષાના ભેદભાવ વગર દેશની સમગ્ર જનતાની સેવા દ્વારા જીવનને કૃતકૃત્ય કરવાનો રાજમાર્ગ છે. મહાત્મા ગાંધીજીના નેજા નીચે દેશની સ્વતંત્રતાના અહિંસક સંગ્રામના શ્રીગણેશ મંડાયા ત્યારે એ સ્વાતંત્ર્યપ્રેમી મહાસેનાના શ્રી મોતીચંદભાઈ પણ એક અદના સૈનિક બની ગયા, અને ૧૯૩૦ના સત્યાગ્રહસંગ્રામમાં બે વર્ષ માટે જેલવાસનું ગૌરવ પણ તેઓ લઈ આવ્યા. મુંબઈ પ્રાંતિક કોંગ્રેસ કમીટીના તેઓ વર્ષો સુધી સભ્ય રહ્યા હતા. સને ૧૯૨૯માં તેઓ મુંબઈ કોર્પોરેશનના સભ્ય બન્યા અને ટૂંક ટૂંક મુદતને બાદ કરતાં પંદર વર્ષ સુધી એમણે કોર્પોરેશન દ્વારા મુંબઈ શહેરની સેવા કરી હતી. મુંબઈ યુનિવર્સિટી સેનેટના સભ્ય તરીકે પણ એમણે શિક્ષણ-ક્ષેત્રની કીમતી સેવા બજાવી હતી.

જે કોઈ માર્ગે લોકકલ્યાણ સાધી શકાય એમ હોય એ માર્ગે શ્રી મોતીચંદભાઈ સામે ચાલીને પરોવાઈ જતા અને એમાં દિનરાત જોયા વગર લાગી જતા. એક કાર્યની જવાબદારી સ્વીકારી પછી તેઓ એમાં ન થાકે, ન કંટાળે, ન માનાપમાનની પરવા કરે. વળી બીજાઓનો પોતાના કાર્યમાં સાથ મેળવીને એમની શક્તિઓનો લોકના લાભ માટે ઉપયોગ કરી લેવાની શ્રી મોતીચંદભાઈની આવડત પણ દાખલારૂપ હતી. આ રીતે એમણે પોતાના જીવનમાં વ્યવહાર અને ધર્મનો, અને જ્ઞાનયોગ અને કર્મયોગનો સમન્વય સાધ્યો હતો; અને સહૃદયતા, નમ્રતા, સરળતા, ઉપકારક વૃત્તિ, ગુણગ્રાહક દૃષ્ટિ વગેરે સદ્‌ગુણોથી પોતાના જીવનને સુરભિત બનાવ્યું હતું.

પોતાની મર્યાદાનો ખ્યાલ

શ્રી મોતીચંદભાઈએ ધંધાના ક્ષેત્રે, સેવાના ક્ષેત્રે અને વિદ્યોપાસનાના ક્ષેત્રે મોટાં અને યાદગાર કહી શકાય એવાં કાર્યો કર્યાં છે, છતાં તેઓ એમાં અનાસક્ત અને નિરભિમાની રહેતા. પોતાની કાર્યશક્તિનો તેઓ જેટલો ખ્યાલ રાખતા તેથીય વિશેષ તેઓ પોતાની મર્યાદાનો ખ્યાલ રાખતા. અને જે વ્યક્તિ પોતાની ખૂબીઓ કરતાં ખામીઓનો વિશેષ ખ્યાલ રાખે છે તે મિથ્યાભિમાન, કીર્તિનો અભરખો અને એવા દોષોથી પોતાના જીવનને બચાવી લે છે. પોતાની જાતને તટસ્થ અને કડક રીતે તપાસવાની અને પોતાની મર્યાદાને સમજવાની એમની જાગૃતિના થોડાક નમૂના જોઈએ —

બાવીસ વર્ષની ઊછરતી યુવાનીમાં લખેલ ‘આત્મનિરીક્ષણ’ નામે લેખમાં આત્મનિરીક્ષણનો મહિમા વર્ણવતાં તેઓ કહે છે કે—

વિ સ ૧૯૫૬મા – માત્ર વીસ વર્ષની વયે – આવા આકર ગ્રંથનું ભાષાંતર કરવાની હામ ધરનાર શ્રી મોતીચંદભાઈનું જ્ઞાનસેવાનું ખમીર કેવું હશે તેનો અંદાજ આવી શકે છે આ પુસ્તક જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયું છે

(૨-૪) ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાઅવતરણ ભાગ ૧, ૨, ૩—શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિવિરચિત સંસ્કૃત ધર્મબોધ-વૈરાગ્ય-પ્રધાન રૂપક મહાકથાનું ભાષાંતર-વિવેચન પ્રકાશક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર પહેલો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૭૭મા બીજી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૮૧મા બીજો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૮૦મા ત્રીજો ભાગ – પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૮૨મા

(૫) અધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ—શ્રી મુનિસુંદરસૂરિ વિરચિત સંસ્કૃત ગ્રંથનું ભાષાંતર તથા વિસ્તૃત વિવેચન. મોતીચંદભાઈના ધાર્મિક અભ્યાસ અને વિવેચનશક્તિના આ ગ્રંથ સારો ખ્યાલ આપે છે આ ગ્રંથની પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૬૫મા બીજી સ ૧૯૭૭મા અને ત્રીજી ૧૯૮૦મા શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર તરફથી, અને ચોથી આવૃત્તિ વિ સ ૨૦૦૮મા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થઈ હતી આવા આ ગ્રંથ ગ્રંથની આટલી આવૃત્તિઓ તેની લોકપ્રિયતાની સાખ પૂરે એવી છે

(૬-૭) વિનયવિજયજી ઉપાધ્યાયકૃત શાંતસુધારસનું ભાષાંતર-વિવેચન ભાગ ૧ ૨*— પ્રકાશક – શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર પહેલો ભાગ પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૯૨મા બીજો ભાગ પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૯૪મા

(૮) જૈન દૃષ્ટિએ યોગ — જૈનધર્મે પ્રરૂપેલી આત્મસાધના એટલે કે યોગસાધનાની પ્રક્રિયા સમજવા માટે ચાવીરૂપ આ મૌલિક ગ્રંથ શ્રી મોતીચંદભાઈના ઊંડા વાચન-ચિંતન-મનનની નિષ્પત્તિરૂપ છે પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૭૧મા શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર તરફથી, અને બીજી આવૃત્તિ વિ સ ૨૦૧૦મા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થયેલ છે

(૯-૧૦) શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧, ૨—પહેલા ભાગમાં શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૦ પદોનો અર્થ અને એનું વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે પહેલા ભાગની પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૭૧માં શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર તરફથી શ્રીઆનંદઘન પદરત્નાવલી નામે પ્રગટ થઈ હતી એની બીજી આવૃત્તિ વિ સ ૨૦૧૨મા શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો એ નામે, શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ તરફથી 'શ્રી મોતીચંદ કાપડિયા ગ્રંથમાળાના ત્રીજા ગ્રંથાંકરૂપે પ્રગટ થયેલ છે આમા શ્રી મોતીચંદભાઈએ શ્રી આનંદઘનજીના જીવન અને સાહિત્યની વિશદ છણાવટ કરતી વિસ્તૃત પ્રસ્તાવના લખી છે આ પુસ્તકના બીજા ભાગમાં શ્રી આનંદઘનજીનાં ૫૧ થી ૧૦૮ સુધીનાં ૫૮ પદોનું ભાષાંતર અને વિવેચન આપવામાં આવ્યું છે અને તે વિ સ ૨૦ ૦મા શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ તરફથી પ્રગટ થયું છે

ચરિત્રગ્રંથો

(૧૧) સિદ્ધહસ્ત યુગપ્રધાન શ્રી સિદ્ધર્ષિ — ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના કર્તા અંગેનો અભ્યાસ પૂર્ણ સંશોધનાત્મક ગ્રંથ આ દળદાર ગ્રંથ શ્રી મોતીચંદભાઈની મર્મગ્રાહી અને વ્યાપક અધ્યયનદૃષ્ટિનો ખ્યાલ આપે એવો છે આ વિદ્વત્તાપૂર્ણ કૃતિ નિમિત્તે શ્રી મોતીચંદભાઈને સને ૧૯૩૬નો શ્રી વિજયધર્મસૂરિ જૈન સાહિત્ય સુવર્ણચંદ્રક આપવામાં આવ્યો હતો પ્રકાશક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૯૫મા

---

* આ બંને ભાગો ઉપરથી સાધ્વીજી શ્રી લાભશ્રીજીની પ્રેરણાથી તૈયાર કરવામા આવેલ સંક્ષિપ્ત પુસ્તક શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા તરફથી પ્રગટ થયેલ છે વિ સ ૧૯૯૫મા

(૧૨) કલિકાલસર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્ય — જર્મન વિદ્વાન ડૉ બુલ્હરે લખેલ ચરિત્રનું ભાષાંતર ભાવનગરથી પ્રગટ થતા "જૈન" સાપ્તાહિકની વિ સ ૧૯૯૦ની ભેટ

(૧૩) મુબઈના નામાંકિત નાગરિક શેઠ મોતીશાહ — મુબઈના જાણીતા શાહસોદાગર દાનવીર ધર્માત્મા શ્રી મોતીશાહ શેઠની આ ચરિત્રકથા શ્રી મોતીચંદભાઈની ઇતિહાસ અને ચરિત્રની સામગ્રીને આધારે આધારભૂત અને નાટ્યાત્મક પ્રથરચનાની હથોટીનો પરિચય આપે છે આ ગ્રંથ દ્વારા એમણે એક પ્રભાવશાળી ધર્મભાવનાશીલ અને જાહેરજીવનમા પણ એમના જ ઓતપ્રોત થઈ જનાર જૈન મહાજનનો ઇતિહાસ સુરક્ષિત બનાવ્યો છે તે મોટુ ઉપકારક કામ થયુ છે આ ગ્રંથ તેઓના અવસાન બાદ વિ સ ૨૦૧૦મા મુબઈના શ્રી ગોડીજી જૈન દેરાસર અને ધર્માદા ખાતાઓ તરફથી પ્રગટ થયો છે

(૧૪) પડિત શ્રી વીરવિજયજીનુ જીવનચરિત્ર — આ નાના સરખા પુસ્તકમા વિવિધ પૂજાઓના રચયિતા કવિવર પડિત શ્રી વીરવિજયજીનો આધારભૂત પરિચય આપવામા આવ્યો છે પ્રકાશક—શ્રી જૈન ધર્મ પ્રસારક સભા ભાવનગર પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૮૧મા

(૧૫) યશોધરચરિત — અહિંસાનો મહિમા સમજાવતા આ સસ્કૃત ગદ્યમય ગ્રંથની રચના વિ સ ૧૮૦૯મા મુનિશ્રી ક્ષમાકલ્યાણજીએ કરી છે શ્રી મોતીચંદ ભાઈએ એનુ ભાષાંતર કર્યું હતુ આ પુસ્તક વિ સ ૧૯૫૫મા શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર તરફથી પ્રગટ થયું હતુ ૧૦ વર્ષની ઊંમરની વયે શ્રી મોતીચંદભાઈએ આ ભાષાંતર કર્યું હતુ

ઇતર ગ્રંથો

(૧૬-૧૭) અહોત ગઈ થોડી રહી યાને દાક્ષિણ્યનિધિ મુલ્લક (નવલકથા) ભાગ ૧, ૨ — જૂની કથાવસ્તુને આધારે લખાયેલી આ એક પ્રેરક અને ઉપદેશપ્રધાન નવલકથા છે નવલકથાની વિકસતી કલાની દૃષ્ટિને બાજુએ રાખીને શ્રી મોતીચંદભાઈની સર્જકશક્તિની દૃષ્ટિએ જ આ પુસ્તકનુ મૂલ્યાંકન કરવુ ઘટે છે શ્રી મોતીચંદભાઈ નવલકથાના સર્જનમા પણ પોતાની કલમનો એક નમૂનો મૂકતા ગયાની સાખ આ પુસ્તક પૂરે છે પ્રકાશક—સસ્કૃતિરક્ષક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય વડોદરા પહેલો ભાગ વિ સ ૨૦૦૨મા બીજો ભાગ વિ સ ૨૦૦૫મા

(૧૮) યુરોપના સસ્મરણો — યુરોપના પ્રવાસના સસ્મરણો રજૂ કરતુ આ પુસ્તક શ્રી મોતીચંદ ભાઈની વ્યાપક અને સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણશક્તિનો અને ચીવટભરી અને સચોટ વર્ણનશક્તિનો પુરાવો બની રહે એવુ છે જેમ એની ભાષા મધુર છે તેમ એમાના એક એક વિષયની રજૂઆત મનને વશ કરી લે એવી રોચક છે પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતે જ પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૩૭મા જ્યારે પણ વાચીએ ત્યારે તાજુ લાગે એ રીતે આ પુસ્તકમા વિષયનુ નિરૂપણ થયેલુ છે

(૧૯) નવયુગનો જૈન — વિજ્ઞાને જ આવેલ નવીન યુગમા બુદ્ધિશાળી યુવાનવર્ગમા જાગતી જિજ્ઞાસા અને આકાક્ષાની રજૂઆત કરીને અનેક બાબતોની મૌલિક તેમ જ માર્ગદર્શક વિચારણા કરતુ આ પુસ્તક આજે પણ વાચનક્ષમ બની રહે એવુ છે શ્રી મોતીચંદભાઈની સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યાપક દૃષ્ટિના આમાં પ્રશસ્ય દર્શન થાય છે સમયની સાથે ગતિશીલ રહેવાની શ્રી મોતીચંદભાઈની દીર્ઘદૃષ્ટિનુ આ એક ફળ છે પ્રકાશક, જ્યોતિ કાર્યાલય અમદાવાદ વિ સ ૧૯૯૨મા પ્રકાશિત પહેલી આવૃત્તિ

(૨૦) સાધ્યને માર્ગે — વિ સ ૧૯૫૮થી વિ સ ૧૯૮૩ દરમ્યાન 'જૈનધર્મ પ્રકાશ'મા પ્રગટ થયેલ અને ધર્મસાધનાનો ખ્યાલ આપતા ૨૫ લેખોનો સગ્રહ પ્રકાશક શ્રી મોતીચંદભાઈ પોતે પહેલી આવૃત્તિ વિ સ ૧૯૮૬મા

(૨૧) કૉલેજ જીવન અને ધાર્મિક શિક્ષણ — આજે પણ વિચારકોનું ધ્યાન માગી રહેલા પ્રશ્નને છણાવટ કરતી નાની પુસ્તિકા પ્રકાશક શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલય મુંબઈ પહેલી આવૃત્તિ વિ સં ૨૦૦૫

(૨૨) ધર્મકૌશલ્ય — અધ્યાત્મમાર્ગની પ્રાપ્તિની પૂર્વભૂમિકારૂપ નીતિ સદાચાર વગેરે ગુણોની ખિલવણી દાન ધર્મમાં કૌશલ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરી શકાય તે વાત, પ્રાચીન-અર્વાચીન સંસ્કૃત અંગ્રેજી સુભાષિતોના વિવેચન દ્વારા આ પુસ્તકમાં શ્રી મોતીચંદભાઈએ સરળતાપૂર્વક સમજાવી છે પ્રકાશક, શ્રી આત્માનંદ જૈન સભા ભાવનગર આ ગ્રંથનું પ્રકાશન શ્રી મોતીચંદભાઈના સ્વર્ગવાસ બાદ વિ સં ૨૦૧૫માં થયું છે

(૨૩-૨૪) વ્યવહારકૌશલ્ય ભાગ ૧, ૨ — જેનાથી વ્યવહારદક્ષતા પ્રાપ્ત થઈ શકે એવી વ્યાવહારિક વ્યવહારમાં, કુટુંબમાં અને સમાજમાં ઉપયોગી થઈ શકે એવી બાબતો શ્રી મોતીચંદભાઈએ અંગ્રેજી સુભાષિતોનો આધાર લઈને સામાન્ય માણસ પણ સમજી શકે એવી સરળ અને રોચક ભાષામાં રજૂ કરી છે પ્રકાશક શા કુંવરજી આણંદજી ભાવનગર બન્ને ભાગ વિ સં ૧૯૯૦મા પ્રગટ થયા છે

(૨૫) વ્યાપારકૌશલ્ય — વ્યાપારમાં કુશળતા કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી એ વાત શ્રી મોતીચંદભાઈએ અંગ્રેજી અનુભવ-વાક્યોને આધારે જુદા જુદા એકમો વિભાગ ચર્ચાને સમજાવી છે આ પુસ્તક 'જૈન' સાપ્તાહિકના ભેટ પુસ્તક રૂપે સને ૧૯૫૦ (વિ સં ૨૦)મા પ્રગટ થયું હતું

શ્રી મોતીચંદભાઈના અપ્રગટ ગ્રંથો

(૧) શ્રી આનંદઘનકૃત ચોવીશી — અર્થ તથા વિવેચન.
(૨) શ્રી ઉમાસ્વાતિ વાચકકૃત પ્રશમરતિ — અર્થ તથા વિવેચન
(૩) કર્મગ્રંથના બે ભાગનું વિવેચન
(૪) મહાવીરચરિત્ર — ૨૬ પૂર્વભવ
(૫) મહાવીરચરિત્ર — ૨૭મો ભવ

વિદ્યાલયનો રિપોર્ટ — શ્રી મહાવીર જૈન વિદ્યાલયના વાર્ષિક રિપોર્ટોનો પણ શ્રી મોતીચંદભાઈના સાહિત્યસર્જનની નોંધમાં ઉલ્લેખ થવો જોઈએ જાહેર સંસ્થાઓના રિપોર્ટોમાં વિદ્યાલયનો રિપોર્ટ એની વ્યવસ્થિત આધારભૂત અને વિગતવાર માહિતી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓનું સ્પષ્ટ નિરૂપણ તેમ જ છપાઈ-સફાઈની દૃષ્ટિએ વિશિષ્ટ ભાત પાડે એવો હોય છે આ વિશિષ્ટતાના પાયામાં પણ શ્રી મોતીચંદભાઈની સાહિત્યરુચિ અને આવડત રહેલી છે એમ એમના મંત્રીપદ નીચે આશરે ૫૦ વર્ષ પહેલા પ્રગટ થયેલ વિદ્યાલયનો પહેલો રિપોર્ટ જોતાં જ સ્વીકારવું પડે છે

શ્રી મોતીચંદભાઈએ પોતાની સખ્યાબંધ પ્રવૃત્તિઓ અને મરણાંત સુધી તેમના ધમધોકાર ચાલતા વ્યવસાય વચ્ચે પણ આટલા વિપુલ સાહિત્યનું સર્જન કર્યું એ એમની કારમી વ્યવસ્થિત અને ઘડિયાળના કાંટા જેવી નિયમિત જીવનપદ્ધતિનું જ ફળ છે એમને રોજ સામાયિક કરવાનો નિયમ હતો અને ગમે તે રીતે સમય મેળવીને નવું નવું સાહિત્ય વાંચવાની ટેવ હતી એમના સામાયિકો અનેક વાચનક્ષમ ગ્રંથોરૂપે ઉપયોગક અને યાદગાર બની ગયા પઢતા પંડિત ની લખતા લહિયો (લેખક) થાય — એ લોકોક્તિ શ્રી મોતીચંદભાઈના જીવનમાં પૂર્ણપણે સાચી પડેલી દેખાય છે તેઓ જન્મથી પંડિત કે લેખક હતા કે નહી એવા પ્રશ્નને એમણે જાણે પોતાને માટે અવકાશ જ રહેવા દીધો નહીં વિવિધ વિષયના સેંકડો ગ્રંથો વાંચતા વાંચતા તેઓ બહુશ્રુત વિદ્વાન બની ગયા હતા અને વિચારપૂર્વક નિયમિત લખતા લખતા તેઓ સિદ્ધહસ્ત લેખક બની ગયા હતા

સાહિત્યસર્જન પાછળની દૃષ્ટિ

સાહિત્યસર્જનમા એમની એક દૃષ્ટિ સમાજને વહેમોથી મુક્ત કરવાની હતી ' જૈન દૃષ્ટિએ યોગ" ના 'આમુખ'મા શરૂઆતમાં જ તેઓ કહે છે કે —

> યોગી, જોગી સન્યાસી વેરાગી એ નામથી ઓળખાતા થયેલાઓમા જાણે કાઈ જડીબુટ્ટીનો ચમત્કાર હોય તેઓ ભભૂતિ નાખી દેનારા હોય કુદરતની અગમ્ય સત્તાને વશ કરનારા હોય એવો ખ્યાલ લોકોમા બેસી ગયો છે સ્વાર્થ સાધવાની ઇચ્છાવાળા સાસારિક વસ્તુઓ કે વિખ્યાતિની ઓળખાણવાળા અને લોકોના વહેમ અને વ્યુદ્ગ્રાહ ઉપર આજીવિકા ચલાવનારાઓએ લોકોના આ ખોટા વિચારને ઉત્તેજન આપવા ઘણુ કર્યુ છે એમ જણાય છે આ ખ્યાલ તદ્દન ખોટો છે યોગ જે મોક્ષપ્રાપ્તિનો પરમસિદ્ધ ઉપાય છે તેને જડીબુટ્ટી કે ચમત્કાર સાથે ખાસ સબધ નથી અને બરાબર વિચાર કરતા લબ્ધિ અને સિદ્ધિઓ પરભાવમા રમણના બતાવનાર છે, અને આત્માનો અધ પાત કરાવનાર છે તેમજ વિશિષ્ટ પુરુષો તેનો ખાસ કારણ વગર ઉપયોગ કરતા નથી એમ શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ બતાવવાની ઘણી જરૂર લાગી

શ્રી મોતીચદભાઈના અનેકમુખી વિકાસમા દરેક વસ્તુને સમજવાની જિજ્ઞાસા અને ઉદાર-સરળ, ઉઘાડી-બુદ્ધિએ ઘણો મોટો ભાગ ભજવ્યો છે માણસે મુસાફરી કઈ દૃષ્ટિએ કરવી જોઈએ એનુ સૂચન કરતા 'યુરોપના સંસ્મરણો' ના આમુખમા તેઓ યથાર્થ કહે છે કે—

> 'મુસાફરી આખ ઉઘાડી રાખીને કરવાની જરૂર છે દેશમા ત્યાથી ઘણું લઈ આવવા જેવુ છે, રીતરિવાજો સરખાવવા યોગ છે સમાજ-બધારણ વિચારવા જેવા છે મોજશોખ ખાતર પ્રવાસ કરવા જાય તે કરતા જો શીખવાની નજરે જાય તો સહાનુભૂતિપૂર્વક કરેલ અવલોકન દેશને ઘણી રીતે લાભ કરી થાય તેમ છે એવો મને અનુભવ થયો છે"

જે વાત પ્રવાસને માટે સાચી છે તે જ વાત સમગ્ર જીવનના વિકાસને માટે પણ એટલી જ સાચી અને જરૂરી છે બુદ્ધિ અસરાઈ સકુચિત થઈ કે કુઠિત થઈ તો તત્ત્વની વાત ચિત્તમા પેસતી અટકી જ ગઈ સમજો!

એમની કલમની કટાક્ષ છે કે છેલ્લીમાલી એક લખી શકાય એવી પ્રચાર તે વ્યાપારકૌશલ્ય પુસ્તકનુ તા ૨૩-૬-૧૮૫૦ના ગ્રંજ લખાયેલ પ્રાર ભિક નિવેદન કોઈ પણ વિષયને સરળતાપૂર્વક—સૌ સહેલાઈથી સમજી શકે એવી રીતે — રજૂ કરવાની એમની ખાસ ટેવ હતી વ્યાપારકૌશલ્ય પુસ્તક કેવી રીતે તેઓએ લખ્યુ છે તે અંગે તેઓ નિવેદનમા કહે છે કે —

> ' ગુજરાતી ચાર ચોપડી ભણેલ છોકરી હોય તે પણ તે લેખને સમજી શકે એક પણ અઘરા શબ્દ તેના લખાણમા ન આવે તેની ચીવટ રાખવી કેટલાક ગુજરાતી લેખકોની રીત હતી કે તેઓ સસ્કૃતમય-જડબાતોડ ગુજરાતી ભાષા લખતા હતા તેને આહ્વાનરૂપે આ નિયમ રાખ્યો હતો

અને સાહિત્યસેવા અને સાહિત્યસર્જનની ધૂને એમને માદગીમા પણ જીવનનો કેવો સધિયારો આપ્યો હતો તે તેમના ઉપર્યુક્ત નિવેદનના નીચેના શબ્દો ઉપરથી જાણી શકાય છે —

> અને મારી ફુરસદને પણ એક કામ મળતુ હોઈ અને છેલ્લી માદગીમા આખ અને મગજ અબાધિત રહ્યા તેનો પૂરતો લાભ લેવાનુ અને તે દ્વારા વ્યાપારીવર્ગની સેવા કરવાનુ યોગ્ય લાગ્યુ '

શ્રી મોતીચંદભાઈને માઈ ભને ?? અર્થમાં અધ્યાત્મી ન કહે પણ એમનું જીવન કાર્યપરાયણતાથી સુરભિત ધર્મપરાયણતાના અધ્યાત્મમાર્ગે જ વહેતું હતું, અને જરાય પ્રમાદને સેવ્યા વગર નિર્મળ સરિતાની જેમ કર્તવ્યને માર્ગે સદા વહેતું રહ્યું હતું

સ્વર્ગગમન

પોતાની અનેકવિધ સેવાઓ અને સાહિત્યકૃતિઓ દ્વારા પોતાના ચિત્તને આહ્લાદિત અને સમાજને આભારિત કરીને અને વિશ્રાંતિના સાચા અધિકારી બનીને, ૭૭ વર્ષની વયે મુંબઈમાં, તા ૨૭-૩-૧૯૫૧ ના રોજ (વિ સ ૨૦૦૭ના ફાગણ વદિ પાંચમે) શ્રી મોતીચંદભાઈ સ્વર્ગે સિધાવ્યા !

અવસાનના આગલે દિવસે જ શ્રી પરમાનંદભાઈ કાપડિયા અને શ્રી મોતીચંદભાઈ વચ્ચે એક સવાલ-જવાબ થયેલ તે જાણવા જેવો છે શ્રી પરમાનંદભાઈએ પૂછ્યું ' ભાઈ એક ખંડના સીમાડે ઊભેલા માણસને બીજા ખંડના પ્રદેશોની જેમ ઝાંખી થાય છે તેમ તમને મૃત્યુથી આગળના પ્રદેશની ઝાંખી થાય છે ખરી ? " શ્રી મોતીચંદભાઈએ જવાબમાં કહ્યું એવું તો કશું દેખાતું નથી પણ સદ્ગતિ તો થશે જ એમ મન કહે છે "

કલ્યાણ કરનારનું તો સદા કલ્યાણ જ થાય છે! આત્મકલ્યાણની આવી પ્રતીતિ ઉચ્ચારી તેના બીજે દિવસે જ તેઓ પોતાના ઉચ્ચ સ્થાન તરફ પ્રયાણ કરી ગયા!

તે દિવસે એમનો નશ્વરદેહ ભલે નષ્ટ થયો, એમના અક્ષરદેહને આપણે હંમેશા સંભારતા રહીશું, અને એક ઉપકારી તરીકે એમને અભિવાદન કરતા રહીશું

માદનપુર અમદાવાદ-૬
આષાઢી પૂર્ણિમા વિ સ ૨૦૨૦
તા ૨૪-૭-૧૯૬૪

—રતિલાલ દીપચંદ દેસાઈ

અનુક્રમણિકા

પ્રકાશકીય		૩
દ્વિતીય ભાગની પ્રસ્તાવના		૫
સંપાદકીય		૧૧
પદોના પ્રણેતા અને પદોના વિવેચકને અંજલિ		૧૯
આત્મનિષ્ઠ યોગીરાજ શ્રી આનંદઘનજી	૧૯	
સત્સંગમૂર્તિ શ્રી મોતીચંદભાઈ	૨૩	
અનુક્રમણિકા		૩૫
પદોની પહેલી પંક્તિનો અકારાદિ અનુક્રમ		૩૮

શ્રી આનંદઘનજીના પદો

પદાંક	પદની પહેલી પંક્તિ	રાગ	કડી	પૃષ્ઠાંક	વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખ
૫૧	ભાદુકી રાત કાતી-સી વહે	ધમાલ	૫	૩	*
૫૨	મેરે પ્રાન આનંદઘન, તાન આનંદઘન	જયજયવંતી	૩	૧૧	*
૫૩	સારા દિન લગા હૈ બસીવાગેસૂ	સોરઠમુલતાની નટરાગિણી સટેલી	૨	૧૭	*
૫૪	મૂનડો થોડો ભાઈ! વ્યાજડો ઘણેરો	પ્રભાતી આશાવરી	૩	૨૧	*
૫૫	ચેતન! આપા કૈસે લહોઈ	ધન્યાશ્રી	૨	૨૮	*
૫૬	બાનુડી અમના જોર કિસ્યું કરે	ધન્યાશ્રી	૫	૪૧	*
૫૭	દેખો એક અપૂરવ ખેલા	આશાવરી	૪	૪૯	*
૫૮	પ્યારે આય મિલો કહા યેતે જાત	વસંત	૫	૫૮	*
૫૯	મોકૂ ગાજે કેરી કૃ તકો	કલ્યાણ	૩	૬૫	*
૬૦	અબ મેરે પતિ ગતિ દેવ નિરંજન	સારંગ	૩	૭૩	*
૬૧	મેરીસું તુમતે જુ કહા	જયજયવંતી	૩	૮૨	*
૬૨	પિયા બિન સુધ બુધ મુંદી હો	મારુ	૬	૮૬	*
૬૩	વ્રજનાથ સેં સુનાથ બિણ	મારુ	૧૮	૯૬	જાન્યુ ૧૯૪૨
૬૪	અબ જાગો પરમ ગુરુ	વસંત	૫	૧૦૯	ફેબ્રુ૦ ૧૯૪૨
૬૫	સાખી રાશ શશિ તારા કલા	સાખી	૧	૧૧૩	૫-૩-૪૨
	પદ પીયા બિન કૌન મિટાવે રે	ગોડી	૫	૧૧૬	૫-૩-૪૨
૬૬	સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા	આશાવરી	૨	૧૨૫	૨૨-૩-૪૨
૬૭	રામ કહો રહેમાન કહો	આશાવરી	૪	૧૩૪	એપ્રિલ ૧૯૨૪
૬૮	સાધુસંગતિ બિનુ કૈસે પૈઈએ	આશાવરી	૪	૧૪૭	મે ૧૯૪૨
૬૯	પ્રીતકી રીત નહિ હો પ્રીતમ	અલહિયો વેલાવલ	૩	૧૫૪	૨૯-૫-૪૨
૭૦	પૂર્વાર્ધ-સાખી આતમ અનુભવ રસકથા	સાખી	૧	૧૫૯	૧૫-૧૦-૪૨
	ઉત્તરાર્ધ-પદ ઊભીને લાગત નરમ કહે	વસંત-ધમાલ	૪	૧૬૮	૧૧-૭-૪૨

પદાંક	પદની પહેલી પંક્તિ	રાગ	કડી	પૃષ્ઠાંક	વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખ
૭૧	અનંત અરૂપી અવિગત સાસનો હો	મારુ	૫	૧૭૮	—
૭૨	[illegible]	[illegible]	૪	૧૯૨	૧૩-૧૧-૪૩
૭૩	[illegible]	[illegible]	૪	૨૦૦	૨૫-૧૧-૪૩
૭૪	[illegible]	વસંત	૫	૨૦૬	૭-૧૨-૪૩
૭૫	[illegible]	વસંત	૫	૨૧૨	૨૩-૧-૪૪
૭૬	[illegible]	વસંત	૫	૨૧૯	૯-૨-૪૪
૭૭	[illegible]	રામગ્રી-રામગરી	૫	૨૨૬	૨૦-૨-૪૪
૭૮	[illegible]	રામગ્રી	૪	૨૩૧	૬-૩-૪૪
૭૯	[illegible]	જૈજૈવંતી	૩	૨૩૭	૧૪-૩-૪૪
૮૦	[illegible]	સારંગ	૮	૨૪૨	—
૮૧	[illegible]	[illegible]	૪	૨૪૭	૧૬-૬-૪૪
૮૨	પ્રભુ ! તો મન અવર ન કોઈ [illegible]	[illegible] ટોડી	૨	૨૫૭	૩૦-૬-૪૪
૮૩	[illegible]	મારુ	૫	૨૬૨	૧૧-૧૧-૪૪
૮૪	[illegible]	[illegible]	૨	૨૭૩	૨૩-૭-૪૪
૮૫	[illegible]	[illegible]	૩	૨૭૮	૭-૮-૪૪
૮૬	[illegible]	[illegible]	૪	૨૮૬	૪-૧૦-૪૨
	[illegible]	—	—	૨૯૫	
૮૭	[illegible]	[illegible]	૪	૨૯૮	૩૧-૮-૪૨
૮૮	[illegible]	[illegible]	૬	૩૦૮	૩૧-૭-૪૨
૮૯	[illegible]	[illegible]	૩	૩૧૮	૩૦-૧૨-૪૪
	[illegible]	—	—	૩૧૯	
	[illegible]	—	—	૩૨૨	
	[illegible]	—	—	૩૨૫	
	પુન વિવેચન				
૯૦	[illegible]	[illegible]	૧	૩૨૮	૨-૧૧-૪૨
	[illegible]	[illegible]	૨	૩૩૮	૧૫-૧૧-૪૨
૯૧	[illegible]	[illegible]	૩	૩૩૯	૬-૧૨-૪૨
૯૨	[illegible]	[illegible]	૩	૩૪૬	૧૦-૧૨-૪૪
૯૩	[illegible]	[illegible]	૩	૩૫૧	૫-૫-૪૪
૯૪	[illegible]	[illegible]	૬	૩૫૮	૨૮-૧૧-૪૪
	[illegible]	—	—	૩૬૫	
૯૫	[illegible]	[illegible]	૮	૩૬૭	૨૫-૧૦-૪૨

પદાંક	પદની પહેલી પંક્તિ	રાગ	કડી	પૃષ્ઠાંક	વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખ
૯૬	અરી મેરી નાહેરી અતિવારો	ધનાશ્રી	૨	૩૭૫	૧૦–૭–૪૪
૯૭	યા પુદ્ગલકા ક્યા વિસવાસા	કલ્યાણ	૨	૩૭૯	૨૪–૪–૪૪
	બીજું વિવેચન	—	—	૩૮૬	૧૯–૨–૪૩
૯૮	અવધૂ સૌ જોગી ગુરુ મેરા	આશાવરી	૬	૩૯૦	માર્ચ ૧૯૪૩
૯૯	અવધૂ ઐસો જ્ઞાન વિચારી	આશાવરી	૬	૪૦૬	૧૨–૬–૪૩
૧૦૦	બેહેર બેહેર નહિ આવે અવસર	આશાવરી	૫	૪૩૨	*
૧૦૧	મનુ પ્યારા મનુ પ્યારા રિખવદેવ મનુ પ્યારા	આશાવરી	૪	૪૩૭	૨૮–૯–૪૩
૧૦૨	એ જિનકે પાય લાગ રે	કાફી	૩	૪૪૫	૧૭–૧–૪૩
૧૦૩	પ્રભુ ભજ લે મેરા દિલ રાજી રે	નથી આપ્યો	૩	૪૫૧	૨૨–૧૨–૪૨
૧૦૪	હઠીની આખ્યા ટેક ન મેટે	આશાવરી	૪	૪૫૫	૩૦–૧૦–૪૩
૧૦૫	અવધૂ વૈરાગ્ય બેટા જાયા	આશાવરી	૪	૪૬૩	૨૬–૭–૪૩
૧૦૬	મિન ગુન ભયો રે ઉદાસી ભમરા	નટ	૩	૪૭૩	૬–૨–૪૩
૧૦૭	તુમ જ્ઞાન વિભો ફૂલી વસંત	વસંત	૪	૪૭૮	૧૭–૯–૪૩
૧૦૮	તજ મન હરિવિમુખનકો સંગ	નથી આપ્યો	૩	૪૮૪	૨૮–૧–૪૩
	પરિશિષ્ટ ૧ પૂરવણી પદ મેરે એ પ્રભુ ચાહિયે વેનાવળ		૩	૪૯૧	૨૪–૬–૪૩
	પરિશિષ્ટ ૨ હરિયાળી અથવા અવળવાણી			૪૯૭	૭–૩–૬૫
	પરિશિષ્ટ ૩ શ્રી વિનયવિજયજીકૃત શ્રી વીરજિનનું પાંચ સમવાયકારણનું સ્તવન			૫૦૩	
	પરિશિષ્ટ ૪ વિવેચનમાં આવતા અવતરણો			૫૦૮	
	પરિશિષ્ટ ૫ મૂળ પદો			૫૧૩	
	શુદ્ધિપત્ર			૫૩૩	

નોંધ—(૧) વિવેચન પૂરું કર્યાની તારીખના ખાનામાં જ્યાં આવું નિશાન કરેલ છે તે પ૧ થી ૬૨ સુધીના પદો તથા ૧૦૦મું પદ એમ કુલ તેર પદો અને એનું વિવેચન ભાવનગરના 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ' માસિકમાં પ્રગટ થયેલ હોવાથી તેની લખ્યા તારીખ મળી શકી નથી આ પદો અને વિવેચન 'શ્રી જૈન ધર્મ પ્રકાશ'ના નીચે મુજબ અંકોમાં પ્રગટ થયા હતા —

પ	પ૧—વિ સ	૧૯૯૦	વૈશાખ	પદ	પ૮—વિ સ	૧૯૯૮ જેઠ તથા
પદ	પર—વિ સ	૧૯૯૦	અસાડ			અસાડ
પ	પ૩—વિ સ	૧૯૯૧	કારતક	પદ	પ૯—વિ સ	૧૯૯૮, શ્રાવણ તથા
પ	પ૪—	(જાણવા મળેલ નથી)				ભાદરવો
પદ	પપ—વિ સ	૧૯૯૭	શ્રાવણ તથા ભાદરવો	પદ	૬૦—વિ સ	૧૯૯૮ આસો તથા ૧૯૯૯ કારતક
પદ	પ૬—વિ સ	૧૯૯૭	વૈશાખ તથા જેઠ	પદ	૬૧—વિ સ	૧૯૯૯ પોષ
				પદ	૬૨—વિ સ	૧૯૯૯, વૈશાખ જેઠ તથા અસાડ
પ	પ૭—વિ સ	૧૯૯૮	ચૈત્ર તથા વૈશાખ	પદ	૧૦૦—વિ સ	૧૯૯૪, માહ

(૨) પદ ૭૧ તથા ૮૦નું વિવેચન લખ્યાની તારીખ, લખાણનું આગળનું પાનું સચવાયું નહીં હોવાથી, મળી શકી નથી

પદોની પહેલી પંક્તિનો અકારાદિ અનુક્રમ

પહેલી પંક્તિ	પદાંક	પૃષ્ઠાંક
[illegible]	૯૦ની સાખી	૩૨૮
[illegible]	૭૧	૧૭૮
[illegible]	૬૪	૧૦૯
[illegible]	૬૦	૭૧
[illegible]	૯૬	૩૭૧
[illegible]	૯૦	૪૦૬
[illegible]	૧૦૧	૪૬૩
[illegible]	૯૮	૯૦
[illegible]	૭૦ની સાખી	૧૫
[illegible]	૧૦૦	૪૪૫
[illegible]	૭૮	૨૦૭
[illegible]	૮૫	૩૬૭
[illegible]	૧૦૬	૪૭૩
[illegible]	૫૫	૮
[illegible]	૮૧	૨૪૭
[illegible]	૮૦	૨૪૨
[illegible]	૮૯	૩૧૮
[illegible]	૭૦	૧૬૮
[illegible]	૧૮	૨૦૧
[illegible]	૧૦૮	૪૮૮
[illegible]	૧૦૭	૪૭૮
[illegible]	૯૨	૩૮૬
[illegible]	૫૭	૪૯
[illegible]	૯૪	૩૫
[illegible]	૮૩	૨૬૩
[illegible]	૬૭	૮૬
[illegible]	૬૫	૧૧૩
[illegible]	૮૮	૩૦૮
[illegible]	૫૮	૫૮
[illegible]	૩૬	૧
[illegible]	૫૬	૨૧૩
પ્રભુ ! તો સમ અવર ન કોઈ ખલકમેં	૮૨	૨૫૭
પ્રભુ ભજ લે મેરા દિલ રાજી રે	૧૦૩	૪૫૧
પ્રીતકી રીત નહિ હો પ્રીતમ	૬૯	૧૫૪
બાલુડી અબળા જોર કિશું કરે	૫૬	૪૧
બેર બેર નહિ આવે અવસર	૧૦૦	૪૩૨
ભાદુકી રાત કાતીસી વહે	૫૧	૩
મોને તો [illegible] રહું તુમ ભને [illegible]	૭૩	૨૦૦
મનુ પ્યારા મનુ પ્યારા, રિખવદેવ મનુ પ્યારા	૧૦૧	૪૩૭
[illegible] મનવાના કોડ	૯૩	૩૫૧
[illegible] ભાઈ [illegible]	૫૮	૨૧
મેરી તુમને શું કહ્યા	૬૧	૮૨
મેરે પ્રાન આનંદઘન, તાન આનંદઘન	૫૨	૧૧
મેરે માજી મજીઠી સુન એક વાતા	૭૨	૧૯૨
[illegible]	૫૯	૬૫
[illegible]	૯૦	૩૩૪
યા કુબુદ્ધિ કુબરી [illegible]	૭૮	૨૦૬
યા પુદ્ગલકા ક્યા વિસવાસા	૯૭	૩૭૯
રામ કહો રહેમાન કહો	૬૭	૧૩૪
[illegible]	૬૫ની સાખી	૧૧૩
લાગી લગન હમારી જિનરાજ	૮૪	૨૭૩
વારી હું બોલડે મીઠડે	૮૫	૨૭૯
[illegible] પર ઘર રમતાનો [illegible]	૯૧	૩૩૯
[illegible] ન પડે	૮૭	૨૮૮
[illegible]	૬૩	૯૬
[illegible]	૮૬	૨૮૬
[illegible]	૬૬	૧૨૫
[illegible]	૬૮	૧૬૭
[illegible]	૫૩	૧૭
[illegible]	૧૦૪	૪૫૬
હમારી [illegible] પ્રભુ નામ	૭૩	૨૨૬

શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો

[શબ્દાર્થ, પાઠાંતર, અર્થ તથા વિવેચન સહિત]

ભાગ બીજો

॥ ॐ परमात्मने नमः ॥

પદ એકાવનમુ

ભૂમિકા—ઓગણપચાસમા પદમા ચેતના પોતાના પતિનો મેળાપ કરવા યાચના કરતી જોવામા આવી એની વિરહદશાનો એણે લાક્ષણિક ખ્યાલ આપ્યો એ આખા પદમા વિરહકાળ ભોગવતી આર્યહૃદયાનુ આબેહૂબ ચિત્ર રજૂ કરી તેમા વિશિષ્ટ રહસ્ય દૃશ્ય કર્યું છે

હવે જરા પચાસમા-પ્રથમ ભાગના છેલ્લા-પદ પર નજર નાખી જઈએ

વિરહી ચેતના પોતાના પતિનો 'શુદ્ધ નિરંજન નાથ'નો, 'આનંદઘન'નો મેળાપ કરવા ઘણી આતુર છે, પણ દારૂના ઘેનમા પડેલા ચેતનજીને 'દેહ' કે 'ગેહ'નુ ભાન નથી, 'સ્નેહ' (નેહ)નો તંતુ એનામાથી આગમી ગયો છે અને એ સુમતિ કે ચેતનાને કદી યાદ પણ કરતા નથી, એટલે વિરહઘેલી વામા 'અનુભવ' નામના એક મિત્રને બોલાવી પતિને કેમ મનાવવા તે સબધી સૂચના કરે છે આમા વર્તમાન પતિ સબધી સ્થિતિનું જ્ઞાન, મમત્વવટની નીતિ રીતિનુ જ્ઞાન અને પતિવ્રતાને યોગ્ય આતર સૂચિત છે એનો આતરલય વિશિષ્ટ અધ્યાત્મમય છે એ છેવટે પતિને મળવાની તાલાવેલી બતાવી, પૂરતી ભલામણ કરવા સાથે, છેવટે જરા જોસથી એમ પણ કહી દે છે કે કા તો પતિને મેળવી આપ અને નહિ તો તુ પણ ધનાશ્રી કર-ચાલતો થા! મમતા અને અનુભવનો સબધ શુદ્ધ ચેતનરાજ સાથે એવો છે કે એમા આ સર્વ ભાવ બેસે છે આવા આવા પ્રયત્નો સમતાએ-સુમતિએ પતિને મળવા કર્યા એના મનના કોડ પતિને આનદ સ્વરૂપે મળવાના છે એ ધ્યાનમા રહે પણ પતિરાજ તો હજુ નાટકમા પડ્યા છે એ તો કોઈ વખત શક્ર (ઇંદ્ર)નો વેશ લે છે, તો કોઈ વખત ફેંકી દેવા યોગ્ય છાશનો આકાર લે છે અને અનેક વખત એ ખોટા ખાતા ખતવવા મડી પડે છે એ પોતાને માથે ઘણું (કર્મરૂપ) દેવુ હોવા છતા કરજ વધારતા જ જાય છે અને વધારે વધારે ભારે થતા જાય છે આવી એ ચેતનરાજની વર્તમાન સ્થિતિ થઈ રહી છે આવી સ્થિતિમા આપણે સમતા અને ચેતનરાજને પચાસમા પદની આખરે મૂકી આવ્યા

હવે આપણે ચાલુ પદ પર આવીએ

આ પદ યોગભાવમા લખાયેલુ છે એમા બહુ પ્રચ્છન્ન ભાવ ભરેલો છે એમા ધ્યાનનો પ્રાગતિક રસ્તો બતાવ્યો છે તે આપણે હમણા જ જોઈશુ પ્રથમ ભાદ્રપદ માસની અધારી રાત્રી શી ચીજ છે તે સમજીએ એ અતિ દારુણ રાત્રી વર્તતી હોય ત્યારે ચારે તરફ અધકાર લાગે છે, એમા કોઈ વસ્તુનો સાચો ખ્યાલ આવતો નથી શરીરપ્રવૃત્તિ, બહારની સ્થૂળ અગવડોને કારણે, થઈ શકતી નથી અને ચિત્તમા ભારે વ્યગ્રતા લાગ્યા કરે છે આવા પ્રકારની રાત્રી એટલે શુ? એ ચેતનની વિભાવદશા ... સુધી ચેતન પરવસ્તુને પોતાની માને છે અને તેમા રમણ કરવામા આનદ માને છે, ... ભાદ્રપદ માસની રાતો જ વર્ત્યા કરે છે એ

દશાનું સ્પષ્ટ પૃથક્કરણ કરી શકાય છે અને તેમ કરીને એને બન્ને દશામાં બરાબર ઓળખવાની આવશ્યકતા છે આ પદમાં સ્વભાવદશાની ચેતના પરભાવમાં રમણ કરતા ચેતનને યાદ કરી વસ્તુસ્વરૂપનું ભાન કરાવે છે અને એનું સુંદર પરિણામ આવે છે

આ પદમાં જે વિશિષ્ટ ભાવ વ્યવહારુ નજરે મૂક્યો છે અને તેમાં ચેતનની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ સુધી નજર પહોંચાડી છે, તે બરાબર સમજવા યોગ્ય છે શુદ્ધ દશા ચેતનને અત્યારે દૂરથી જુએ છે એ નિર્માલ્ય સંસારરમમાં અટખટી રહ્યો છે, એને ધન, પુત્ર, પત્ની, વૈભવ પર પ્રેમ આવે છે, એને ખાવાપીવામાં, નાચવાકૂદવામાં, નાટક સિનેમા જોવામાં રસ પડે છે, એને મોટરગાડીમાં ફરવામાં જીવનના લહાવા દેખાય છે, એને ધંધા કરવામાં એકતાન થાય છે, એને જ્ઞાન, ભક્તિ, ક્રિયામાં જરા રસ લાગે છે તોપણ ત્યાં તાદાત્મ્યનો અભાવ, અલ્પભાવ કે વિરલતા દેખાય છે આવી પરિસ્થિતિ અનંત ગુણના ધણીની જોઈ વિશિષ્ટ ચેતના ખૂબ ખેદ કરે છે અત્યારે પતિ એવી દશામાં વર્તે છે કે એને પોતાના ખરા કોણ છે તેનો ખ્યાલ પણ બરાબર આવતો નથી પતિની આવી દશા વર્તે એ વિશિષ્ટ ચેતનાની દૃષ્ટિએ ભાદરવા મહિનાની ઘોર અંધારી મેઘલી રાત છે એ રાત્રિમાં—એ વિવેકવિહીન દશામાં—શુદ્ધ ચેતનાને કેવા કેવા વિચારો આવે છે, તેનું અત્રે વિવેચન કર્યું છે

એ વર્ણન કરવા પહેલાં 'વિવેક' શું છે તે જરા તપાસી જઈએ આપણે નોંઝમા પદમાં મિત્ર વિવેકને બાજુ પર સાભળ્યો છે (પૃષ્ઠ ૨૨૮) આ જીવનમાં 'વિવેક'ને જો બરાબર ઓળખાય તો બેડો પાર થતાં વાર લાગે તેમ નથી વાત એ છે કે આ ચેતન—પ્રાણી પોતાનું શું છે, પારકું શું છે, તેનું ભાન ભૂલી ગયો છે જે ઘર, વસ્તુ ધન આદિને એ પોતાના માને છે તેનો તેની સાથે અલ્પ કાળનો સંબંધ હોઈ તે તેના નથી તે જ પ્રમાણે સ્નેહસંબંધ કે સગપણ અલ્પ કાળના છે તેના જે પાનો હોય તેને પોતાના ન કહી શકાય આપણી નજરે આપણા અંતરંગના [છેક નજીકના] સ્નેહીઓ ચાલ્યા ગયા, અને આપણે બેસી રહ્યા જીવનમાં એ ઉપગત સ્નેહસંબંધની અનિત્યતા બતાવનાર પાર વગરના પ્રસંગો આપણે અનુભવ્યા ભાઈ—ભાઈના કલેશો, પિતા—પુત્રના કલેશો, મિત્ર—મિત્રના કલેશો અને એવા એવા અનેક પ્રસંગો પ્રત્યેકે એટલા અનુભવ્યા હશે કે આ જીવનમાં કોને પોતાના માનવા અને કોને પર માનવા એની શંકા પડી જાય તેમ છે જેને આવા અનુભવો નજરે ન પડ્યા હોય તેમને અહીં જણાવી દેવું પ્રાસંગિક ગણાય કે આ જીવનમાં સ્થાયી સંબંધની આશા રાખવી, એ પાયા વગરના મહેલને રચવાના મનોરથ તુલ્ય છે

ધનની અસ્થિરતા તો આ કાળમાં બહુ બતાવવી પડે તેમ નથી આવી રીતે જે શરીરને અનેક ઉપચારોથી પોતાનું માની પોષવામાં આવે છે તે અનેક વાર દગો દે છે, અને, બીજાઓના સંબંધમાં બનતું જોયું છે તેમ, અંતે એ અહીં પડ્યું રહે છે

આવી રીતે શરીરથી માંડી સર્વ વસ્તુ અને સર્વ સંબંધીઓનો પ્રસંગ અલ્પ કાળનો છે, એ સમજી લેવું, એ વિવેકજ્ઞાનનો પ્રથમ પાયો છે એ સર્વ સંબંધો, વસ્તુઓ અને

દેહથી પર એક અવિચળ શાશ્વત તત્ત્વ છે એ તત્ત્વ તે ચેતન, આત્મા છે એ અમર છે, નિત્ય છે, વ્યવહારથી કર્મનો કર્તા અને ભોક્તા છે, પણ એના મૂળ સ્વરૂપે એ અનંત જ્ઞાન દર્શન–ચારિત્રમય છે અને એના પરથી કર્મના આવરણો દૂર થાય ત્યારે એ નિજગુણનો ભોક્તા છે એ આત્માને બરાબર ઓળખવો એ વિવેકનો બાજો પાયો છે આ બે મુદ્દાની વાત છે

વિવેક એટલે સ્વપરનુ વિવેચન સ્વ એટલે આત્મા, પર એટલે એ સિવાયની દેહાદિ સર્વ વસ્તુઓ આ સ્વને અને પરને ઓળખાય, એને વિવેકજ્ઞાન કહેવામા આવે છે એ વિવેકજ્ઞાન પ્રમાણે વર્તન થાય તેને ચારિત્ર કહેવામા આવે છે એમા સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ એ અંતિમ ધ્યેય છે એને પ્રાપ્ત કરવા માટે અનેક સાધનો, અનુષ્ઠાનો, ધ્યાનો, ત્યાગ અને ક્રિયાની યોજના કરવામા આવી છે

વિવિધ કર્મના યોગે, અત્યંત વિશુદ્ધ ચેતન અત્યારે દુર્દશામા વર્તે છે એ કર્મને વશ પડી જઈ પરભાવમા રમણ કરે છે અને પછી એ એવા વેશ ભજવે છે કે જેનુ વર્ણન કરવુ એટલે આખી દુનિયાના વિચિત્ર ભાવોનુ વર્ણન કરવા જેવુ મહાભારત કામ થાય આપણે અનેક પ્રાણીઓના વર્તન જોઈએ છીએ અને અનેક પ્રકારના અભિપ્રાયો તે પર આપવા લલચાઈએ છીએ [પણ] એ વખતે આપણે [પોતે] વિકાસક્રમની કઈ કક્ષામા છીએ, તેનો બહુધા વિચાર જ કરતા નથી અથવા બહુ ઓછો કરીએ છીએ

આવી સ્થિતિમા વર્તતા ચેતનમા સત્તાગતે શુદ્ધ ચેતના ઘણી ઊંડાણમા રહેલી હોય છે તે જો કર્મથી સાચો ત્રાસ પામે તો એનામા સર્વ કર્મનો ક્ષય કરી શુદ્ધ દશા પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ છે એ શક્તિનો વિશિષ્ટ સાધનો દ્વારા એ ઉપયોગ કરે તો એની દશા ધીમે ધીમે ફરતી જાય અને અંતે એ વિશુદ્ધ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે

એ સત્તાગત રહેલ વિશુદ્ધ ચૈતન્ય ભાવ, એને બહારથી લેવા જવાનો નથી, એ તો એની પાસેની ચીજ છે, માત્ર અંદર રહેલ છે તેને પ્રગટ કરવાની છે એની અંદર ઝળહળતો પ્રકાશભાનુ છે એની આડા આચ્છાદનો લાગી ગયેલા છે તેને દૂર કરી દીપકજ્યોતને પ્રકટ કરવાની છે આ અંદર ઝગઝગતી જ્યોત તે શુદ્ધ ચેતના છે એ શુદ્ધ ચૈતન્યદશાને અત્ર એની પત્નીનુ રૂપક આપ્યું છે એ વિશુદ્ધ દશા અત્યારે સત્તામા–ગૂઢ આચ્છાદિત સ્થિતિમા–છે

એ શુદ્ધ ચેતના પતિનો ખરો વિરહ ખમે છે એને પતિની વર્તમાન દશા જોઈ–વિચારી ભારે શોક થાય છે એ જેમ જેમ પતિની વર્તમાન દશાનો વિચાર કરે છે, તેમ તેમ એને વિરહદશા આકરી લાગે છે એ શુ જુએ છે ?

એના પતિ અત્યારે મનુષ્ય થયા છે, એને સુંદર શરીર મળ્યું છે, ખાવા પીવાનુ મળ્યુ છે, પહેરવા કપડા મળ્યા છે, રહેવાનુ સ્થાન મળ્યુ છે આ સર્વને પરિણામે એ ખાવા પીવામા લહેર કરે છે, સુંદર કપડા પહેરવામા ગૌરવ માને છે, ધન કમાવામા જીવનનુ સાર્થક માને છે, અને આવા આવા નાટકો કરે છે એની વાત એ છે કે એ બાહ્ય ભાવમા એટલો

બધી આસક્ત થઈ ગયો છે કે એ સિવાય એને બીજુ કશુ સૂઝતું નથી પતિરાજ અંદર જોતા નથી, એની પતિપ્રાણા પત્નીનો ખ્યાલ કરતા નથી.

સ્ત્રી અસાધારણ ગુણવાળી છે, મહાપતિવ્રતા છે, આર્યહૃદયા છે એ અહર્નિશ પતિનો જ વિચાર કરે છે એના બોલવા–ચાલવા–હરવા–ફરવામા પતિ સિવાય બીજી ચીજ નથી આ દશામા વર્તતી શુદ્ધ આત્મદશા–વિશુદ્ધ ચેતના–અત્યારે ભાદરવાની રાતો ગુજારે છે એ સ્થિતિ પતિની સંસારસ્થિતિને અપેક્ષાને થયેલી છે આવી અત્યંત વિલક્ષણ સ્થિતિમા એકનિષ્ઠાવાળી સ્ત્રીની શી દશા થાય તેનુ આ પદમા યૌગિક પદ્ધતિએ વિવેચન કર્યું છે

૫૬

(રાગ–ધમાલ)

भादुकी राती कातीसी वहे, छातीय छीन छीन छीना; भादुकी० १
प्रीतम सब छबी नीरखके हो, पीउ ! पीउ ! पीउ ! कीना,
वाही वीच चातक कर हो, प्रान हरे परवीना भादुकी० २

અર્થ—ભાદરવાની રાત કાતીના જેવી લાગે છે એ છાતીના તલ તલ જેવા ટુકડા કરી નાખે છે પ્રીતમની આખી છબી નીરખીને એ 'પિયુ ! પિયુ ! પિયુ !' કરવા લાગી. તે જ વખતે ચાતક (અવાજ) કરે તે (મારો) પ્રાણ હરણ કરવાને પ્રવીણ થયો (૧–૨)

વિવેચન—ભાદરવાની મેઘની રાત્રે પતિનો વિરહ વલ્લભાને વ્યાકુળ કરવા માટે પૂરતો છે પતિની છબી એની કલ્પનામા છે એમા એ પતિનુ વર્તમાન રૂપ અને એનુ શુદ્ધ મૂળ સ્વરૂપ જોઈ રહી છે એ રાગ, દ્વેષ, મોહનો નાશ થતા, કર્માવરણ દૂર થતા, પતિનુ સહજ રૂપ બરાબર જોઈ શકે છે એની સાથે મેળ ન ખાય તેવુ કદરૂપુ વર્તમાન રૂપ પણ એની સન્મુખ ખડુ થાય છે વિરહઘેલી લલના તે વખતે બોલી ઊઠે છે 'પિયુ ! પિયુ ! પિયુ !' 'મારા નાથ ! નાથ ! નાથ !' આ ઉદ્ગાર એની હૃદયદશા સૂચવે છે વિરહાતુર વલ્લભાનો આધાર આવા નિસાસાઓ છે, એમા નીકળતા ઉદ્ગાર છે અને એ વખતે થતી અંતર્દશા છે

પાઠાંતર—ભાદુ–ભાદુ* છીના–છીન સબ–સબિ નીરખકે–નરખી. પીઉ પીઉ પીઉ કીના–કહે હો, પીઉ પીઉ કીન પરવીના–પરવીન

શબ્દાર્થ—ભાદુકી = ભાદરવા માસની (ગુજરાતી શ્રાવણ માસની) રાતી = રાત્રી કાતી સી = કાતીના જેવી કાતી' નામનું હથિયાર આવે છે, તે મારવાથી જનાવરનું મરણ થાય છે એ જમૈયાને મળતુ હોય છે વહે = જાય, પસાર થાય છીન છીન = બહુ બારીક, નાના નાના ટુકડા. છીના = કાપી નાખે છે પ્રીતમ = પતિ. સબ = આખી સર્વાંગ નીરખકે = જોઈને કીના = કર્યો, અવાજ કર્યો વાહી બીચ = તે વખતે પાન હરે = જીવ લેવા માટે. પરવીના = પ્રવીણ શક્તિમાન.

---

* અહીં તેમ જ આગળ બધે જે જે શબ્દના બન્ને જે જે પાઠાંતર મળે છે તે આ રીતે મૂળ શબ્દની સાથે મૂકેલ છે —સંપાદક

એના ઉદ્ગારમા પતિ તરફ પ્રેમના દર્શન સાથે પતિની વર્તમાન સ્થિતિ તરફ અંતની શોકઊર્મિનો અવભાસ સ્પષ્ટ છે પણ એનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો પોતાની વિરહદશા પ્રદર્શિત કરવાનો જ છે એ હજુ એવા ઉદ્ગાર કાઢી રહી હતી, ત્યા ચાતકે અવાજ કર્યો એટલે શુદ્ધ ચેતનાને અંદરથી પ્રાણ નીકળી જતા હોય એવું દુ ખ થયુ

આ 'ચાતક' કોણ ?–એની ખરી શોધ કરવાની છે શુદ્ધ ચેતનાને પતિનું ખરુ સ્વરૂપ યાદ આપનાર વ્યક્તિ કા તો સ્વાનુભવ હોઈ શકે અથવા વિશિષ્ટ જ્ઞાની હોઈ શકે એ જ્યારે શુદ્ધ ચેતનગજનું સ્વરૂપ વ્યક્ત કરે અથવા દર્શાવે ત્યારે શુદ્ધ ચેતનાની અંતરવ્યથા, એના પતિની દશાના વર્તમાન સ્મરણે, જરૂર પ્રાણહરણ કરે તેવી આકરી થઈ જાય (૧–૨)

एक निसि प्रीतम नाउकी हो, विसर गई सुध नाउ;
चातक ! चतुर विना रही हो, पीउ पीउ पीउ पीउ पाउ   मादुकी० ३

અર્થ—એક રાત્રે પ્રીતમના નામને વીસરી ગઈ, એની સ્મૃતિ જ ન રહી પણ હે ચાતક ! 'પિયુ–પિયુ–પિયુ–પિયુ' (અવાજ) પામીને (પણ) ચતુરપતિ વગરની જ રહી (૩)

વિવેચન—એક રાત્રે તો એ ખરેખર પતિના વિરહથી એટલી વ્યાકુળ થઈ ગઈ કે એ પતિ નામની સ્મૃતિ–શુદ્ધિ પણ વીસરી ગઈ પ્રાણીને માથે હદથી વધારે ચાલુ દુ ખ પડે છે ત્યારે એ દુ ખમા એટલો તરબોળ થઈ જાય છે કે દુ ખને પણ ભૂલી જાય છે અતિ દુ ખમા સબડતા કોઈ પણ જીવને અવલોકતા આ મહાન સત્ય પ્રાપ્ત થાય છે તે વખતે વળી અનુભવે એને પતિની સ્મૃતિ આપી, પણ એની તો એ જ સ્થિતિ રહી પતિરાજ વગરની એ રાત્રી પણ ગઈ (૩)

एक समे आलापके हो, कीने अडाने गान,
सुघर वपीहा सुर धरे हो, देत है पीउ पीउ तान   मादुकी० ४

અર્થ—એક સમે–એક વખત–તે તો ડહાપણ વગરનો વિલાપ કર્યો, પણ બપૈયો સુઘડ હોઈ સૂર મેળવે છે–કેળવે છે, અને 'પિયુ–પિયુ' તાન (મારી સાથે) દે છે (૪)

વિવેચન—બપૈયાના મનથી તો ડહાપણ વગરનું એક વખતનું ગાન થયુ પણ આ વિરહાતુર વલ્લભાને એમા પણ સમાન દુ ખની સાથે પોતાના દુ ખની મિલાવટ કરવાની તક

પાઠાંતર—નાઉકી–નાઉનકી બીજી પંક્તિ અશુદ્ધ છે એક પ્રતમાં આ પ્રમાણે છે 'નીઉ ચતુર ચાતક વિના રહી હો પીઉ

શબ્દાર્થ—નિસિ = રાત્રે નાઉકી = નામની વિસર ગઈ = ભૂલી ગઈ, વીસરી ગઈ સુધ = સ્મૃતિ. ચતુર = પતિ. પાઉ = પ્રાપ્તા = પામીને

પાઠાંતર—સુઘર બપીહા–સુઘર પપીયા

શબ્દાર્થ—એક સમે = એક વખતે આલાપ = વિલાપ, બૂમ અડાને = વગર ડહાપણે કીને = કર્યો. સુઘર = સુઘડ. બપીહા = બપૈયો. (ગાનાર પક્ષી). ધરે = મેળવે, કેળવે તાન = સગીતનો શબ્દ છે

મળી બપૈયા ખરેખર સુઘડ છે એ પોતાનો સૂર ભેળવે છે અને તેમ કરીને ચેતના સાથે તાન પૂરે છે સંગીતમા તાન લેવાથી ગાનનુ માધુર્ય ખૂબ વધે છે એ જાણીતી વાત પર અત્ર ઉલ્લેખ છે જ્યારે પ્રેમનો ઉન્માદ થયા છે ત્યારે સરખાપણું ઊડી જાય છે ચાતકનો અવાજ સાંભળીને એ વિરહી સ્ત્રી પ્રાણ નીકળી જાય તેટલુ દુ ખ થવાની સભાવના કરે છે, તે જ બપૈયાનો અવાજ સાંભળીને જાણે તે પોતાના તાનમા સૂર પૂરતો હોય એવી કલ્પના વિરહધેલીને કરાવે છે (૪)

> रात विभाव विलात है हो, उदित सुभाव सुभान,
> सुमता साच मते मिले हो, आए 'आनन्दघन' मान   मादुडी० ५

અર્થ—વિભાગ (અંધારી) રાત ખપી જાય છે, વીતી જાય છે, અને સ્વભાવભાનુનો ઉદય થાય છે, એટલે સમતાના સાચા મત (સાન) મા આવીને આનંદના પૂર મળી ગયા, એમ તું માન, સમજ (૫)

વિવેચન—પણ એ તાનમા ભારે મજા આવી ગઈ પતિનો વિરહ આ શુદ્ધ ચેતનાના તાનમા જ દૂર થઈ ગયો જ્યારે ધ્યાનમા ધ્યાતા, ધ્યેય ને ધ્યાનની એકતાનતા થાય છે ત્યારે જે પરિણામ થાય તે અત્ર વાય છે શુદ્ધ ચેતનાની એકતાનતા અત્ર પતિરાજ તરફ થાય છે, પતિની વિભાવદશા પૂરી થાય છે, એ સ્વસ્વરૂપ જુએ છે, એને સ્વનો ખ્યાલ આવે છે, એ બાહ્ય વસ્તુની અસારતા જોઈ-જાણી-અનુભવી એને સાચી નજરે જુએ છે અને જેવો સાચો ખ્યાલ અંતર્દષ્ટિથી આ યો કે અંધારી રાત પૂરી થાય છે

અને રાત ગઈ એટલે સૂર્યનો પ્રકાશ થાય છે, ત્યા તો પછી સર્વ અવિદ્યાનો નાશ થઈ જાય છે, સંસારદશા ઊડી જાય છે, પછી બહાર જોવાની ટેવ પૂરી થઈ જાય છે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરદૃષ્ટિ આવી જાય છે, સ્વ-પરનું વિવેચન થઈ જાય, સ્વને ઓળખાય અને સ્વીકારાય, પરને પિછાનાયા અને ત્યાગ કરાય અને એ માત્ર ઉપર ઉપરથી વાતો કરવા કે માત્ર જાણવારૂપે નહિ પણ વર્તન તરીકે પ્રાપ્ત થાય, એટલે રાત્રી પૂરી થઈ ગઈ, ભાનુનો ઉદય થયો અને શુદ્ધ ચેતનાનો આનંદઘન સાથે મેળાપ થયો, ચેતનાની લાંબા વખતની વિરહદશા પૂરી થઈ અને શુદ્ધ ચેતનાના મનોરથ સિદ્ધ થયા

અથવા ચેતના પોતાના મંદિરમા બેસી પતિવિરહના ગાન કરતા, નિઃશ્વાસ મૂકતા છેવટે કહે છે કે જ્યારે આ વિભાવગત પૂરી થશે અને વિવેકભાનુનો ઉદય થશે, ત્યારે

પાઠાંતર—સુભાન-સુભાનુ માન-માનુ

શબ્દાર્થ—વિભાવ = ભાવ પ્રકાશ વગરની અંધારી વિલાત = વીતી જાય છે, પસાર થઈ જાય છે સુભાવ = સુપ્રકાશવાળો સુભાન = સુભાનુ સૂર્ય સુમતા = સમતાના. સાચમતે = સાચો અભિપ્રાય સમ્યગ્જ્ઞાન આએ = આવીને આનંદઘન = આનંદનાં પૂર ... જો, વિચાર કરીને કર.

આનંદઘનનો મેળાપ સમતા સાથે થવાનો છે, એમ તું સમજ આનંદઘનમાં જે 'આનંદ' શબ્દ છે એ અતિ વિસ્તૃત અર્થમાં સમજવાનો છે ચેતનના અનંત ગુણમાં રમણ કરવું તે એનો નિજાનંદ છે એ આનંદને વ્યવહારના કોઈ પણ આનંદ સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી સ્થૂળ આનંદ કરતાં માનસિક આનંદ ઉચ્ચતર છે, એનાથી આત્મિક આનંદ વિશિષ્ટ છે, એનાથી પાર ગયેલ અને અતિ વિશિષ્ટ પરમ આનંદ, જે સર્વ ત્યાગને પરિણામે પ્રાપ્તવ્ય છે, તે આનંદ મહાતેજસ્વી, અનુપમેય, અવર્ણ્ય, અસ્ખલિત, અબાધિત, નિરવધિ અને પરમ પવિત્ર છે એનાથી આગળ કોઈ આનંદ ન હોઈ, એ સર્વના શિખર પર વિરાજિત છે એ આનંદને પ્રાપ્ત કરવાનું અંતિમ ધ્યેય છે

વિભાવદશા પૂરી થાય અને અનંત પ્રકાશરૂપ ભાનુનો ઉદય થાય ત્યારે એ આનંદનો ઘન સમભાવ સાથે પ્રાપ્ત થાય અને ત્યારે ચેતનાની ભાદરવા માસની રાત્રીઓ પૂરી થાય. અત્યારે તો એ 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' એમ બોલીને એનું માર્ગનિરીક્ષણ કરી રહી છે જ્યારે પતિરાજ 'આગમતે' મળે ત્યારે એનો વિરહકાળ જરૂર ભાગશે, અને ભાગશે ત્યારે હમેશને માટે પતિ સાથે એનો ચિર સંબંધ થઈ જશે 'આ વાત તું સમજ', એમ છેવટે કહી આ ભાવપૂર્ણ પદની પર્યાપ્તિ કરવામાં આવી છે અત્યારે ચેતના આશામાં રહી છે, કોઈ દિવસ ભાનુનો ઉદય થશે એવી તેને ખાતરી છે એ ભરોસે હાલ તો એ ભાદરવાની વિરહી રાતો પણ પસાર કર્યે જાય છે (૫)

ઉપસંહાર—આ વિભાવરાત્રી કોઈ પણ રીતે પૂરી થાય અને અંતિમ ધ્યેયરૂપ સાચા ભાનુનો ઉદય થાય, એ આદર્શ નિરંતર સમીપ રાખવા યોગ્ય છે સ્થૂળ જગતના પ્રસંગો રાગદ્વેષાવૃત સ્થિતિમાં એટલા આકર્ષક થઈ પડે છે કે એનો ત્યાગ ભારે મુશ્કેલ છે, પણ એમાં સાર નથી, આનંદ નથી, સ્થિરતા નથી, સ્થાયિતા નથી, અને એ સર્વ જાણવા છતાં અંધકારમાં જ રહેવાનું થાય છે એ ભારે વિચિત્ર વાત છે પણ છતાં એમ ને એમ ચલાવી લેવાની ટેવ પડી છે, તે જતી નથી બાકી, જરા ઊંડા ઉતરીને વિચાર કરવામાં આવે અથવા અવલોકનની સાચી નિષ્ઠાથી આજુબાજુ જોવામાં આવે તો સ્વતઃ જણાય છે કે એ વાતમાં કાંઈ માલ નથી ગમે તેમ કરીને આ વિભાવરીનો છેડો લાવવો ઘટે અને એકવાર એનો છેડો આવ્યો એટલે પછી સર્વ રસ્તા ખુલ્લા થઈ જાય તેમ છે

યોગીની નજર રાત પડી તુરત ભાનુનો ઉદય દેખાય છે, પણ ઘણાખરા એ સીધો માર્ગ લેતા નથી, લઈ શકતા નથી તેવાઓને માટે શિસ્તના અનેક માર્ગો છે ત્યાગ વગર એ રસ્તા પ્રાપ્તવ્ય નથી અને ઘરમાં બેસી રહી ભાનુઉદય—આત્મદર્શનની આશા રાખવી એના જેવો ભ્રમ નથી પોતાને યોગ્ય માર્ગ શોધી ગમે તે રીતે આ વિભાવ રાતના અંધકારમાંથી પ્રકાશ પ્રાપ્ત કરવો આવશ્યક છે એ માર્ગનું દર્શન કરાવવાનો આ યોગપદનો આશય સમજાય છે (૫૧)

ભૂમિકા—'આનંદ' યોગનો બહુ રહસ્યભરપૂર શબ્દ છે ચેતન એના અસલ સ્વરૂપે 'આનંદમય' છે એ આનંદ એટલે શું? એ સમજવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરીએ એકવીશમા પદની આખરે ગાન કર્યું છે—

'અનુભવગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઇલાજ
કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ'

ત્યા જે અનુભવગોચર વસ્તુની વાત કરી છે, એમા કાંધું-કથ્યુ કાંઈ ચાલે તેમ નથી એ અનુભવગોચર વસ્તુનો ખરો ખ્યાલ તો સાક્ષાત્ અનુભવે જ આવે સાકરનો સ્વાદ સાકર ખાવામા જ છે, એનુ વર્ણન ગમે તેટલુ કરવામા આવે, પણ જેણે સાકર ન ખાધી હોય, તેને એનો ખ્યાલ આવવો કે આપવો ઘણો મુશ્કેલ છે, લગભગ અશક્યની કોટિમા આવે છે આપણે પામર જીવો એ કોટિમા ટીએ, છતા પ્રયત્ન કરીએ

એનો કાંઈક ખ્યાલ કરવા વ્યવહારજીવન તરફ નજર કરીએ સ્થૂળ જીવનવાળા પ્રાણીઓને ખાવાપીવામા આનંદ આવે છે ભીંડાના એવા શોખીન જોયા છે કે ગમે તે ભાવના ભીંડા ખરીદી ખાશે ત્યારે એને આનંદ આવશે. દારૂની લતમા પડેલા ઘરબાર વેચી, સ્ત્રી સાથે કલેશ કરી, છોકરાઓને ભૂખ્યા ગણી દારૂ પીશે અને તેમા આનંદ મેળવશે આ સર્વ આનંદો ઇંદ્રિયજન્ય અથવા ઇંદ્રિય સંબંધી હોઈ સ્થૂળ છે

સ્થૂળ આનંદમા ધનસંચય, રમતગમતના અનેક પ્રસંગો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે આ સર્વ આનંદમા તરતમતા જરૂર હોય છે, પણ એ સર્વ આનંદ જઘન્ય પ્રકારમા આવે છે એ સર્વ આનંદ તદ્દન ક્ષણિક છે, વ્યવહારુ છે, અનિત્ય છે અને પૂરા થાય એટલે માત્ર સંસ્કાર મૂકી જાય છે દૂધપાક ખાધો એટલે વાત ખલાસ થઈ ગઈ ધનપ્રાપ્તિનો આનંદ થોડો વધારે વખત ચાલે છે, તો એમા અન્ય અકળામણોનો પાર નથી

આનાથી ઉપરની કોટિમા માનસિક આનંદ આવે છે એક વખત ભોગ આપીને સત્યને વળગી રહેવામા આવે અથવા બોલવામા સંયમ રાખવામા આવે ત્યારે સ્થૂળ ભોગ અપાય છે, પણ મનમા ભારે આનંદ થાય છે પ્રામાણિક વર્તન, નિરભિમાનતા, સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, નિર્લોભવૃત્તિ, દંભ રહિત જીવન, નિષ્કપટ ભાવ, મહાઉશ્કેરણીના પ્રસંગોમા ક્ષમા, દ્રાવક પ્રસંગોમા ધૈર્ય, દેશકાળની ગણતરી કરી વિવેકપૂર્વકનું ઔદાર્ય, હકના પ્રશ્નોમા દાક્ષિણ્ય વગેરે વગેરે અનેક સદ્ગુણો માનસિક આનંદ આપે છે અને એની મુદત સ્થૂળ આનંદ કરતા મોટી હોય છે એવા પ્રસંગોએ મનમા જે છાપ પડી જાય છે તે બહુ આનંદ આપનારી છે સદ્ગુણોના સંવ્યવહારમા મન અને હૃદય બન્નેની એકતા થઈ જાય છે, એ ધ્યાનમા રાખવુ

માત્ર માનસિક આનંદનો પ્રસંગ નવીન શોધ કરવામા, કોઈ મુશ્કેલ કોયડો ઉકેલવામા

પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે વર્તન સાથે સબંધ ધરાવનાર સદ્‌ગુણના સવ્યવહારના પ્રસગોમા માનસિક અને હાર્દિક આનદનો અનુભવ થાય છે આ મધ્યમ પ્રકારનો આનદ છે

'આનદ' મા અદરનુ કોઈ તત્ત્વ ગાલે છે, તેને એ અનુભવે છે, પણ જો એનુ વર્ણન પૂછવામા આવે તો ખાસ કાંઈ કહી શકાય નહિ, એ અનુભવગોચર વાત છે

આ પાયા ઉપરથી આપણે હવે અદર ઊતરીએ આ આનદ અનુભવનાર કોણ? સમાન પરિસ્થિતિમા એકને આનદ થાય છે, બીજાને દુખ થાય છે અને ત્રીજાના પેટમાથી પાણી પણ ચાલતુ નથી, એનુ કારણ શુ? એનો જવાબ એક જ શક્ય છે એ સ્થૂળ, માનસિક કે હૃદયના આનદને અનુભવનારમા જે પ્રકારના સસ્કાર પડયા હોય તે પ્રકારે તે અનુભવ કરે છે એ આનદનો અનુભવ 'મે' કર્યો એમા જે 'મે'ને સૂચવનાર છે તે ચેતનરામ છે, એ આત્મા છે એ દેહથી ભિન્ન પણ દેહમા રહેલ તત્ત્વ છે એની હયાતી મૃત દેહમા લાગણી, ક્રિયા કે જ્ઞાનનો અભાવ જોતા સમજી શકાય છે એને 'આત્મા' ના નામથી ઓળખવામા આવે છે

એ આત્મા પોતે શુદ્ધ, નિર્લેપ વસ્તુ છે એ અનત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રમય છે એ અનત ગુણોનો વિશ્રામ છે એનામા અનત શક્તિ છે જેમ દીવાની આડુ ફાનસ હોય, ફાનસના કાચમા ડાઘા પડયા હોય, તેના ઉપર કપડાનુ આચ્છાદન કર્યું હોય, તો પ્રકાશ મદ, મદતર થતો જાય છે, તેમ ચેતનની-આત્માની જ્યોતિ અદર ઝગઝગતી હોય, પણ આવરણો આડા આવે ત્યારે તેના પ્રકાશને મદ, મદતર કરતા જાય છે, એ આવરણો આત્માની શક્તિનો અવરોધ કરે છે એ આવરણનુ કાર્ય કર્મો કરે છે કર્મો જાતે અજીવ છે, પણ આચ્છાદન કરવાની શક્તિવાળા છે તેઓ આ પ્રાણીને અનેક પ્રકારના વેશ લેવરાવે છે અને તેની પાસે નવા નવા ખેલ કરાવે છે આપણે એના વિચિત્ર નાટકો અન્યત્ર તપાસ્યા છે, જાણ્યા છે[1]

આત્મા જ્યારે પેલા આવરણોથી મુક્ત થતો જાય ત્યારે એ કેવી સ્થિતિ અનુભવે એ વાત અત્ર પ્રસ્તુત છે ત્યા પ્રસ્તુત આવરણ મુખ્યનયા અજ્ઞાનનુ પ્રાપ્ત થાય છે અજ્ઞાનના આચ્છાદનથી પ્રાણી સ્થૂળ-બાહ્ય વસ્તુમા આનદ માને છે, એની નિત્યાનિત્યની તુલનાશક્તિ દબાઈ જાય છે અને એ પરભાવમા રમણ કરે છે એ અજ્ઞાનને પરિણામે મોહ એના ઉપર અધકારને છાઈ દે છે આ આવરણ જેમ જેમ દૂર થતુ જાય છે, તેમ તેમ એનામા સ્વભાવો પ્રગટ થતા જાય છે પછી એ કેવી કેવા સામાન્ય બાબતોમા રીઝી જતો હતો તેનો એને સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય છે પછી એ ધન, ઘરબાર, મહેલ, બગીચા અને શરીરાદિ સર્વ બાહ્ય વસ્તુઓનુ સ્વરૂપ ધીમે ધીમે સમજતો જાય છે એને ત્યાર પછી બાહ્યના ત્યાગમા મજા આવતી જાય છે પૂર્વકાળમા એને જે બાહ્ય વસ્તુમા લેપ હતો તે દૂર થતો જાય છે,

---

૧ કર્મપરિણામ-રાજાના નાટકોનુ વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપચા કથામા સવિસ્તર આપ્યુ છે તેની નાટકક્રિયના અને કાર્યપદ્ધતિ માટે જુઓ પ્રસ્તાર બીજો પૃ૦ ૨૫૮ થી ૨૭૦ (પ્ર આ) ભાષાંતર

અને પોતે કેવી બાબતમા રસ લેતો હતો તેના વિચારથી તેને ગમત પડે છે આવી રીતે તેનુ આખુ દૃષ્ટિબિન્દુ ફરી જાય છે આ દૃષ્ટિબિન્દુનો ફેરફાર એ 'આનદ'ની વાનકી છે

અજ્ઞાન જેમ જેમ દૂર થાય તેમ તેમ વસ્તુસ્થિતિનુ ભાન થતુ જાય છે અને જો તે જ્ઞાન અનુસાર વર્તન થતું જાય તો બાહ્ય આનદને બદલે આતર આનદ થતો જાય છે પછી એ વર્તન અનુસાર એની પ્રગતિના કુલ માર્ગો ધીમે ધીમે બદલાતા જાય છે પછી એને વસ્ત્રો પહેરવામા આનદ થતો હતો તેને બદલે તેનો ત્યાગ કરવામા મજા આવે છે આવી રીતે સર્વ સ્થૂળ ભોગો અને સ્થૂળ વસ્તુ સબધનુ સમજવુ

ત્યાગમા તે શો આનદ હોઈ શકે?—એ સસાર પ્રાણીઓ માટે સ્વાભાવિક પ્રશ્ન છે સ્થૂળ દાખલા લઈએ તો યોગ્ય પાત્રને આપણે ધનની મદદ કરીએ, ગરીબ વિદ્યાર્થીને પુસ્તક કે વેતન આપીએ અથવા દુષ્કાળપીડિત જનોને અન્ન-વસ્ત્રાદિ આપીએ ત્યારે કેવો આતર આનદ થાય છે! નિષ્કામ ભાવે સેવા કરતા જનો અતરનો આનદ આવે છે! દેશસેવામા જેલ સ્વીકારનારનો ભોગ આ કક્ષાના આનદમા આવે છે ત્યાગમા તો ખરો આનદ છે અને આપણે જરા સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તે અનુભવમા આવે તેવો છે આ પ્રમાણે સ્થૂળ આનદ ઘટતો જાય છે અને આતર આનદ વધતો જાય છે

આ આતર આનદનુ આખુ દૃષ્ટિબિન્દુ અલગ છે, વિશિષ્ટ છે અને માત્ર અનુભવગમ્ય છે એમા જેમ જેમ વધારે પ્રવેશ થતો જાય છે, તેમ તેમ નવા નવા માર્ગો સૂઝે છે અને વિશેષ પ્રકાશ અદરથી પડતો જાય છે એના વિશુદ્ધ થતા જતા આત્મારૂપ રત્નમા સ્વય જ્યોતિ છે એ જ્યોતિનો ધીમે ધીમે પણ ક્રમસરપણે સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે

અહીં તદ્દન નિરાવરણ થયેલ આત્માનો આનદ શો હશે અને કેવો હશે?—તે વિચારવાનુ સહજ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે ચેતન પોતાના સ્વરૂપમા લીન થાય ત્યારે આત્મગુણમા રમણ એ જ એનો આનદ છે ત્યા સસારના તોફાન નથી કે મોહના આક્રમણો નથી, ત્યા અભિમાન, આળસ, ક્રોધ, શોક, ભય કે કોઈ પણ પ્રકારના મનોવિકારને સ્થાન નથી, અને ત્યા વ્યાધિ, આધિ કે ઉપાધિનો પગરવ નથી આ શાત નિજસ્વરૂપ-રમણમા લીલા કરવી, એમા એકતાનતા કરવી એ પરમ આનદ છે અને એ પરમાત્મપદમા પ્રાપ્ય છે, અને માર્ગે ચડેલ સર્વ જીવને સાધ્ય છે એ આનદ સુસાધ્ય છે કે કષ્ટસાધ્ય છે, તે વ્યક્તિના આતરવીર્ય, ત્યાગભાવમા દૃઢતા, સ્થૂળ દૃષ્ટિનો ત્યાગ અને સાધ્યના માર્ગમા ગમનની ગતિ ઉપર આધાર રાખે છે જેમ જેમ જ્ઞાન-ક્રિયાની એકતા વધી જાય, જેમ જેમ વસ્તુસ્વરૂપની પિછાન થતી જાય, વિવેકના જાગૃતિ થતી જાય અને દૃષ્ટિબિન્દુ સ્પષ્ટ, સરળ અને આત્મસન્મુખ થતું જાય, તેમ તેમ એ આનદ સમીપ આવતો જાય છે એ આનદ અનુભવગોચર છે આ કક્ષાની વ્યક્તિને જનતાની વાહ વાહ મેળવવી ઇષ્ટ લાગતી જ નથી એ દશા અનિર્વચનીય છે એ દશાનો વિચાર પણ આનદમય છે

આ ધીમે ધીમે વધતો આત્મરમણમાં પરાકાષ્ઠા પામતો આનંદ આ અદ્ભુત પદનો વિષય છે અને 'આનંદઘન' નામમાં જ ભારે દિવ્ય ગાન છે 'આનંદ' શબ્દ યોગમાં શોભે છે એ આંતરગમ્ય વસ્તુ છે એ વસ્તુત અવર્ણ્ય છે એ મહાન શબ્દનો વિસ્તાર 'ઘન' શબ્દમાં છે આનંદની માન એક લહેરી નહિ, જંજાળમાં પડેલા ભ્રમિત સાંસારિક જીવડાની મોઘી આકસ્મિક પળ નહિ, પણ એનો સમૂહ, એનો જથ્થો

પોસ માસમાં કોપરેલ ઠરી જાય અથવા ઘી બંધાઈ જાય તેને 'ઘન' કહી શકાય એવી રીતે આનંદનો સમૂહ, એનું દળ થઈ જાય અને ચારે તરફ વાતાવરણમાં પણ નિર્વિશેષ શાંતિ-આત્મગુણરમતા અનુભવાય એ આનંદઘન છે, આનંદનું દળ છે, આનંદનો નિરંતર થતો વિકાસ છે, આનંદની રાશિ છે એ આનંદના સમૂહનો વિચાર કરવાથી, એ આનંદસમુદ્રમાં પડવાથી અને જેમને એ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હોય તેનો વિચાર કરવાથી આનંદમય થઈ જવાય છે એ આનંદમય-કર્મમળથી રહિત થયેલ-સિદ્ધ આત્મદશા છે ત્યાં એ આનંદ એની પરાકાષ્ઠાએ પ્રાપ્ત થાય છે મતલબ, આનંદઘન એટલે અનંત આનંદમય સિદ્ધ આત્મા એમ સમજવું

કોઈને અહીં પ્રશ્ન થાય કે આ પદના પ્રણેતાએ પોતે સિદ્ધ યોગ્ય નામ શા માટે રાખ્યું હશે ? એનો જવાબ આ પદ આપે છે મારે જો મસ્ત થવાની ઇચ્છા હોય તો હું 'મસ્ત'તાની વાત કરું, મારે ધનની ઇચ્છા હોય તો ધનપતિ નામ રાખું આવા ઉપનામો સહજ છે અને પ્રાણીની મનોરથસૃષ્ટિના બોધક છે શ્રી કર્પૂરવિજયે સર્વ પદો 'ચિદાનંદ'ના નામથી લખ્યા, શ્રી લાભાનંદે સર્વ પદો 'આનંદઘન'ના ઉપનામથી લખ્યા, એ સર્વ સાધ્યનું લક્ષ્યત્વ બતાવે છે એમને પોતાના નામની પરવા નહોતી એમના જીવનનું જે સાધ્ય હતું તે નામ તેમણે રાખ્યું છે અને આ પદને અંતે 'લાભ-આનંદઘન' કહી તે વાત સ્પષ્ટ કરી છે

પદ

(રાગ-જયજયવંતી)

मेरे मान आनंदघन, तान आनन्दघन * (टेक)

मात आनन्दघन, तात आनन्दघन,

गात आनन्दघन, जात आनन्दघन मेरे० १

અર્થ—મારો આનંદઘન પ્રાણ સમાન છે મારી તનતાનના આનંદઘન છે મારી માતા આનંદઘન છે મારા પિતા આનંદઘન છે મારા શરીરના ગાત્રો આનંદઘન છે મારી જાતિ (સ્વરૂપ) આનંદઘન છે (૧)

વિવેચન—આ પદ અદ્ભુત છે એમાં લક્ષ્ય સાથે એકાકાર બતાવ્યો છે પ્રથમ શરૂઆત પ્રાણથી કરી મનુષ્યને દસ પ્રાણ છે પાંચ ઇંદ્રિય, મન-વચન-કાયાના બળો,

* આ પદના શબ્દો સમજાય તેવા છે એટલે એના અર્થ આપવાની જરૂર નથી.

આયુષ્ય અને શ્વાસોશ્વાસ અજીવ-જડમા અને ચૈતન્યમા તફાવત પાડનાર આ પ્રાણો છે આ સર્વ પ્રાણો આનદમય છે એને ઇદ્રિયોમા આનદ દેખાય છે, એ વિશ્વમા આનદ જુએ છે, એના મનમા આનદ છે, એની વાણીમા આનદ છે, એના આખા શરીરમા આનદ છે, એના શ્વાસોશ્વાસમા આનદ છે અને એનુ આખુ જીવન આનદમય છે એને તાન પણ આનદનું જ લાગે છે જ્યા મન-વચન-કાયામા આનદ હોય ત્યા તાન બીજી કઈ બાબતનુ હોય? એ પોતાની સર્વ ભાવના આનદમય કરી દે છે અનાહત નાદ એને આનદમા ઉતારી દે છે એને અદરથી જાપ પણ આનદનો જ હોય છે એક વસ્તુનુ તાન લાગે ત્યારે આખી દુનિયામા બીજી ચીજ સૂઝતી નથી.

માતાનો પ્રેમ સર્વથી ઉત્કૃષ્ટ છે, માતૃપ્રેમનો બદલો વળી શકે તેમ નથી, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે માતાની પૂજા થાય છે વ્યવહારમા જે સ્થાન બાળકની અપેક્ષાએ માતા લે છે, તે સ્થાન સાધ્યદ્રષ્ટાના સબધમા આનદ લે છે એ આનદને મૂર્તિમાન શક્તિ તરીકે પૂજે છે એને પિતા સ્થાને પણ આનદ જ છે બને પૂજ્ય સ્થાનો એ આનદને આપે છે એને અસ્થિ-મજ્જામા આનદની લય લાગી હોય છે, તેથી એના ગાત્રો પણ આનદમય જ હોય છે એના શરીરના પ્રત્યેક અવયવમા આનદ હોય છે અને વાત એટલે સુધી થાય છે કે ખુદ એની જાત પણ આનદમય થઈ જાય છે, આખુ શરીર, આખી વિચારમાળા અને આખો વાણીવિલાસ આનદમય થઈ જાય છે (૧)

राज आनन्दघन, काज आनन्दघन,
साज आनन्दघन, लाज आनन्दघन मेरे० २

અર્થ—મારુ રાજ આનદઘન છે મારુ સર્વ કાર્ય આનદઘન છે મારી સર્વ સામગ્રી આનદઘન છે મારી સર્વ લાજ-મર્યાદા આનદઘન પર નિર્ભર છે (૨)

વિવેચન—એને આનદમા આખી દુનિયાનું રાજ લાગે છે જાણે પોતે રાજવૈભવ અનુભવતો હોય, જાણે એ વિસ્તાર ઉપર પોતે રાજ ભોગવતો હોય એવુ એને લાગે છે એનુ કર્તવ્યસર્વસ્વ આનદનો તાન છે એને આનદનો રસ એવો લાગે છે કે બીજુ કામકાજ એને છાશબાકળા જેવુ લાગે છે એની સર્વ સાધનસામગ્રી પણ આનદમય જ છે કોઈ પણ કાર્ય માટે તપ્રાયોગ્ય સામગ્રી જોઈએ છે યોગીનો સાજ આનદ છે એની મર્યાદા પણ આનદની જ હોય છે એ જ્યા જુએ ત્યા આનદ જ દેખાય છે એના દષ્ટિબિદુમા છેવટની મર્યાદા આનદમય જ હોય છે પ્રારભથી તે છેવટ સુધી આનદમય એનો માર્ગ છે (૨)

आभ आनन्दघन, गाभ आनन्दघन,
नाभ आनन्दघन, लाभ आनन्दघन मेरे० ३

અર્થ—મારુ આકાશ (ગગન) આનદઘન છે મારા પહેરવાના વસ્ત્રો આનદઘન છે

મારું નાભિકમળ આનંદઘન છે અને મારો સર્વસ્વ લાભ આનંદઘન છે (૩)

વિવેચન—એ દૃષ્ટિમર્યાદા હેઠ આકાશ સુધી જાય તો ત્યાં પણ એને આનંદ જણાય છે એનું વિશ્વ આનંદમય જ છે એનાં કપડાં પણ આનંદમય જ હોય છે એણે શું પહેર્યું એનું એને ભાન પણ હોતું નથી, કારણ કે એની નાભિથી નીકળી આનંદ આકાશ સુધી જાય છે અને એની કમાણીમાં આનંદ જ છે વ્યાપારી કે ધીરધાર કરનાર જેમ સરવૈયામાં નફો કેટલો થયો તેની પ્રતીક્ષા કરે છે, તેમ આ યોગવ્યાપાર કરનારના નફામાં આનંદ જ હોય છે (૩)

ઉપસંહાર—જ્યારે આનંદની લય લાગે ત્યારે સર્વસ્વ અર્પણ થાય છે આખા વિશ્વમાં અને પોતામાં અને પોતાના વાતાવરણમાં આનંદ દેખાય છે આ સ્વાર્પણમાં કચાશ રહે તેટલો આનંદાનુભવ ઓછો થાય છે એમાં અહંભાવ ન હોય, એમાં મનોવિકાર ન હોય, એમાં લોકપ્રશંસાની એષણા ન હોય, એમાં મનને મનાવી લેવાના ભામા ન હોય, એમાં નિરતિશય પ્રેમ હોય જ્યાં સુધી પ્રમાદ કે દુન્યવીત્વ હોય ત્યાં સુધી આ આનંદને સ્થાન નથી જ્યાં સુધી આનંદમય જીવન વહેવાની ઇચ્છા ન થાય ત્યાં સુધી અનેક બાહ્યાચારો કરવામાં આવે છે આનંદરસના લિપ્સુના જીવન અનેરાં હોય છે દુનિયા એને ગાંડો કહે કે મૂર્ખ કહે, એના તરફ એની નજર જ હોતી નથી એની એને પરવા નથી એમ કહેવું એ પણ બિનજરૂરી છે પરવાની વાત કરીએ ત્યાર જાણે એમાં પણ કાંઈ કર્તવ્ય હોય એવો ભાવ રહી જાય છે આ લબ્ધલક્ષ્ય યોગીનું આનંદરાજ્ય વ્યવહારથી પર હોય છે અને એવા આનંદરસના પિપાસુને જાણવા, સમજવા કે ઓળખવા એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે, અને એ માર્ગે ગમન કરવું એમાં જીવનનું સાર્થક્ય છે

લાભનંદે આનંદ પાછળ જીવન અર્પ્યું હતું લાભનો આનંદ આનંદમય હતો, આનંદઘન હતો, એ એનો પરામાં હતો, એ જ એનો પરમ સાધ્ય હતો અને એ એણે અહીં ગાઈ બતાવ્યો છે 'લાભ'ને-'લાભાનંદ' નામને એમણે આ સ્થાનકે જ યાદ કર્યું છે, કારણ કે એ ગાન કરતા એને એની આનંદ સાથે એકતા કરવી હતી આવા વિશિષ્ટ પ્રવાહમાં આત્મનિમજ્જન કરનાર યોગીને માત્ર વ્યવહારમાં રસ લેનાર 'નિશ્ચયગામી' આદિ ગમે તેવું ઉપનામ આપે, આપણે તેમને યાદ કરીને આ અતિ વિશાળ પદની ભાવનાને ક્લિષ્ટ ન કરીએ 'આનંદ' યોગનો અતિ ઉચ્ચ કક્ષાનો શબ્દ છે એને ઓળખવામાં મજા છે, એને જીવવામાં રસ છે અને એને પોતામય કરવામાં સિદ્ધિ છે 'અબ હમ અમર ભયે, ન મરેંગે' એવું વિશિષ્ટ ગાન જે યોગીની ગહન ચિદ્‌ગુહામાંથી નીકળે, તે જ આખા વિશ્વને, પોતાના શરીરને અને નાભિથી માંડી નલોમ ઝળને આનંદમય જોઈ શકે એ મહાન યોગીને આપણે બહલાવીએ

પૂજ્ય શ્રી ગંભીરવિજયજીએ આ પદ આખું સમતાના મુખમાં મૂકયું છે નોંધ કહે છે કે "સમતાનો અને આનંદઘનનો એક મત મળ્યો, ત્યારે સમતા માને છે કે મારે પ્રાણ

પણુ આનદઘન છે, તલ્લીનતા આનદઘન છે, અને માતાપિતા પણુ આનદઘન છે, અને શરીર પણુ આનદઘન છે, કુળ પણુ આનદઘન છે, તેમ જ રાજ્ય તેમ જ તાજ પણુ આનદઘન છે આનદઘન મળ્યા એટલે સર્વ મળ્યુ " આ દષ્ટિબિન્દુ પણુ વિચારવા યોગ્ય છે

ગમે તે દષ્ટિબિન્દુથી જોઈએ, પણુ એમા આનદને ઓળખવાની આવશ્યકતા છે, અને ઓળખીને અટકી જવા જેવુ નથી એ પ્રાપ્તવ્ય તરીકે અવગત થાય તો તેને માટે પ્રયાસ આદરી દેવાની આ ઉત્તમ તક છે એક વાર ઠામ સરેડે ચઢી જશે તો પછી ચેતનરામ પોતાનો રસ્તો આગળ કરતો થઈ જશે આનદમય થવાની દૃઢ ભાવના કરવા યોગ્ય છે વિશાળતાથી આનદને ઓળખવો અને આદરવો એ આપણુ પ્રધાન કર્તવ્ય છે એ માર્ગે જેટલી પ્રગતિ થાય તે સર્વથા ઇષ્ટ છે હિંદનું તત્ત્વજ્ઞાન નિકૃષ્ટતાદર્શક (pessimistic) છે એનો [એમ કહેનારને] આ જવાબ છે જે તત્ત્વજ્ઞાન આનદમા લહેર કરાવે તે કદી નિકૃષ્ટ ન હોઈ શકે, નિરાશાવાદી ન હોઈ શકે, એમા વ્યવહારની ઉત્કૃષ્ટતા ન બતાવી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટ ન ગણાય આત્માનદ એ અનુપમ વિષય છે, સાન્ગ્રાહી છે, પરમ નિધાન છે અને અનુભવગમ્ય છે એ પામવાની ગુરુક્ચેવી હોય તેથી એ નિકૃષ્ટતાસૂચક ન જ ગણાય. એ તત્ત્વજ્ઞાનમા દુ ખનો વિચાર જરૂર કર્યો છે, પણુ એના ઉપાય બતાવી છેવટે પરમ શાતિ અને દુ ખની સાથે આત્યતિક અભાવના માર્ગો બતાવ્યા છે એ બતાવનાર શબ્દ **'આનદ'** છે એ જ્ઞાનને નિકૃષ્ટતાસૂચક કહેવુ, એ મુદ્દો સમજવાનુ અધૈર્ય બતાવે છે

આનદના ધનને બહલાવવા અદર જોવુ, અદર રાચવુ, અદર અનુભવ કરવો, એમા લાક્ષણિક મોજ છે, અપૂર્વ રસ છે, અનેરી હવક છે, જે જોઈએ તે ત્યા મળે તેમ છે (પર)

પદ ત્રેપનમુ

ભૂમિકા—આ પદ પ્રથમ દૃષ્ટિએ કૃષ્ણુ મહારાજને ઉદ્દેશીને લખાયેલુ દેખાય છે જૈન યોગીઓની અદ્ભુત કાવ્યચમત્કૃતિમા એક નૈસર્ગિક ગુણુ એ છે કે એ સર્વ સ્થાનકેથી પ્રેરણા લઈ શકે છે યોગીરાજે કૃષ્ણુ મહારાજની જીવનલીલાનો કેવો સદુપયોગ કર્યો છે, તે આ પદમાથી માલૂમ પડશે ઉન્નત વિશાળ ભાવના અને પરધર્મસહિષ્ણુતાનો આ સારો દાખલો છે પ્રેમનો પથ ભક્તિમાર્ગમા ખૂબ વણુવ્યો છે અધિકારી પ્રમાણે ભક્તિઅનુષ્ઠાનને જૈન શાસનમા નિયત સ્થાન છે જૈન દર્શન જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગમ મોક્ષ માને છે એ એકલી ક્રિયાને અધ બતાવે છે, એકલા જ્ઞાનને પગુ બતાવે છે, એ અધ અને પગુનો સહચાર થાય તો પગુ રસ્તો બતાવે અને અધ પોતાની ખાધ આપે જ્ઞાનની દોરવણી અને તેની સાથે તદનુસાર ક્રિયા–અનુષ્ઠાન થાય તેમા ખરી મજા આવે છે

અનુષ્ઠાનમા પણુ વિષ અને ગરલ–અનુષ્ઠાનને વર્જ્ય ગણવામા આવ્યા છે આ

ભવના સુખની અપેક્ષાપૂર્વક કરેલ અનુષ્ઠાનને વિષ-અનુષ્ઠાન કહેલ છે, જ્યારે પરભવમા દેવ, દેવેન્દ્ર આદિ પદપ્રાપ્તિની આશાથી કરેલ અનુષ્ઠાનને ગરલ-અનુષ્ઠાન કહે છે ફળાપેક્ષા વગર માત્ર સત્કર્મ કરવાની ભાવનાથી આત્માનુભાવપૂર્વક ક્રિયા થાય તેને અમૃત-અનુષ્ઠાન કહેલ છે આવા છેલ્લા પ્રકારના અનુષ્ઠાન કર્તવ્ય છે યોગી કે સાધુ પણ અનુષ્ઠાન-ક્રિયાથી વિમુક્ત નથી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ પછી ક્રિયાની જરૂર નથી એ અભિપ્રાય જૈન દર્શન સ્વીકારતુ નથી સપૂર્ણ જ્ઞાન થયા પછીની અવસ્થા માટે જુદી વ્યવસ્થા છે અહીં પ્રસ્તુત વાત એ છે કે અનુષ્ઠાનની આવશ્યકતા છે અને તે સાધુ અને શ્રાવક બન્નેને છદ્મસ્થ અવસ્થામા ઉપયુક્ત છે અનુષ્ઠાન પૈકી પ્રભુપૂજન અગત્યનો ભાગ ભજવે છે એ પૂજનમા દ્રવ્ય અને ભાવ એવા બે પ્રકાર છે દ્રવ્યપૂજનમા સાધનસામગ્રી, વિધિ વગેરેનો આશ્રય લેવામા આવે છે અને દ્રવ્યશુદ્ધિનો ભાવશુદ્ધિ અને નિર્મળતા સાથે ખાસ સબધ હોવાથી તેની સાધન તરીકે ઉપયોગિતા ગણાય છે

ભાવપૂજન અતરગનો વિષય છે ભાવપૂજનમા અતર ડોલે છે, ચિત્તની એકાગ્રતા થાય છે, અને અતરાત્મા પરમાત્મદશા સાથે સારૂપ્ય સાધે છે એવા પ્રકારની ચિત્તની એકાગ્રતા કરવા માટે પ્રભુસ્તવનાની અનેક પ્રકારની યોજના કરી છે પરમાત્મભાવ બહારથી લાવવાનો નથી, પણ અતરગને એકાગ્ર વૃત્તિએ કરતા ધીમે ધીમે અભ્યાસથી તે પ્રાપ્ત થાય છે સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે ભાવપૂજન કરતા અતરાત્મા ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા અનુભવે છે

જેને જે સાધનો દ્વારા ચિત્તની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય, સસારસબધ ભૂલી જવાય અને પરમાત્મભાવમા રમણ થાય, તે સાધન તેને ઇષ્ટ હોઈ આદરણીય છે ભક્તિના અનેક પ્રકારો બતાવ્યા છે, તે પસદગીનુ વિશાળ ક્ષેત્ર પૂરુ પાડે છે અમુક પ્રકારે જ ભક્તિ કરવી અને બીજી રીતે નહિ એવો નિષેધ નથી એના સામાન્ય નિયમો બતાવ્યા છે, તે અપજ્ઞ અને અપસત્ત્વી પ્રાણીની દોરવણી માટે છે

જૈનદર્શનમા ભક્તિને સ્થાન છે અને તે અધિકારીની અપેક્ષાએ કેટલીક વાર ઘણુ મહત્ત્વનુ થઈ પડે છે જ્ઞાન અને ક્રિયા બન્નેને મહસ્થાન બન્નેને મહસ્થાન આપનાર જૈન દર્શન ભક્તિનો મહિમા સાધ્યની અપેક્ષાએ ગાય છે આ વાત ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે વીતરાગ પ્રભુ કાઈ આપી શકતા નથી, તેમની પાસે માગણી કરવી તે ઉપચાર માત્ર છે, એ ધ્યાનમા રાખવા સાથે આદર્શ તરીકે એ પરમ તત્ત્વ હૃદય સન્મુખ કોઈ પણ રીતે રાખવાની જરૂર ખાસ બનાવી છે અને તે ભક્તિમાર્ગે સિદ્ધ થઈ શકવાની જેને શક્યતા હોય તેવા અધિકારીને બહુ ઉપયોગી છે આપણે જેવા થવાની ભાવના, ઇચ્છા હોય તેનો આદર્શ બરાબર સ્પષ્ટ કરવાની પ્રથમ જરૂર છે વ્યવહારમા આપણે ધન એકઠુ કરી સદ્વ્યય ઇચ્છીએ તો એન્ડ્રયુ કાર્નેગીનો આદર્શ રાખીએ, પ્રધાન રાજદ્વારી રમતમા ગ્લેડસ્ટન જેવાનો આદર્શ રાખીએ, દેશહિતને અગે મહાત્મા ગાધીનો આદર્શ રાખીએ—એવી

અનેક બાબતોને અંગે અમુક આદર્શ રાખી તેને પહોચવા યત્ન કરીએ તે પ્રમાણે આત્મ ગુણપ્રાપ્તિ માટે જેમણે તેવી આત્મભાવના સિદ્ધ કરી હોય તેવાનો આદર્શ જરૂર રાખીએ

જૈન સંપ્રદાયવાદી નથી એની વિશાળતા ચારે તરફ છે એ પ્રત્યેક આદર્શમાથી ગુણ ગ્રહણ કરે અને પોતાના આદર્શ સાથે એને ઓતપ્રોત કરી નાખે એ ક્રાઇસ્ટને નમે, અલ્લાને સેવે, કૃષ્ણને સ્મરે, પણ એના સમ્યક્ત્વને વાધો ન આવે એને તો ગુણ જોવા છે, ગુણ લેવા છે અને ગુણની સાથે એકતાન કરવુ છે જેનામા જેટલા પૂરતા ગુણ જણાય તેટલા પૂરતાનો જ તેને સ્વીકાર કરવાનો છે જૈનની ભક્તિમા આ વિશિષ્ટતા છે, એ ખાસ લક્ષ્યમા રહે. એને ક્રિયાના ફળની કામના ન હોય, પણ પ્રત્યેક ક્રિયા ફળવતી તો જરૂર છે એમા તેને સદેહ નથી હોતો આથી એ આદર્શ તરીકે વિવિધ કલ્પના કરી શકે છે એનુ સાધ્ય તેના ગુણની પ્રાપ્તિનુ, ગુણના અભિક્રમણનું છે તેના ભીતરમા ભાવના છે અને ભાવનાના ભીતરમા આદર્શ છે આથી એ ગાન કરે છે કે —

૫ *

(રાગ—મારકમુનતાની નગરાગિણી સહેલી)

सारा दिल लगा है बसीवारेसू, बसीवारेसू प्रानप्यारेसू, सारा०
मोरमुकुट मकराकृत कुण्डल, पीताम्बर पटवारेसू सारा० १

અર્થ—(મારુ) પરિપૂર્ણ—આખુ મન બંસીધારી ઉપર લાગી રહેલ છે એ બંસીધારી મારો પ્રાણપ્યારો છે, તેના ઉપર દિલ લાગ્યુ છે (એ બંસીધારીએ) મોરમુકુટ અને મગરની આકૃતિના કુંડળ ધારણ કર્યા છે, અને સોનેરી રગના વસ્ત્ર ધારણ કર્યા છે (૧)

વિવેચન—મારુ દિલ બંસીવાળા ઉપર લાગી રહ્યુ છે મને એ બંસીવાળો પ્રાણ પ્યારો છે અત્યારે મારે તેની સાથે એકતાનતા થઈ ગઈ છે જેમ એક મસ્ત યુવક પત્નીમા આસક્ત હોય તે વિક્રમની પેઠે સર્વત્ર ઉર્વશીને જ દેખે, જેમ દારૂની લતવાળાને દારૂનુ પીઠુ એ આખી દુનિયાનુ કેન્દ્ર બને અને ઘરે કલેશ કરીને પણ એ પીઠે પહોચી જાય, તેવી રીતે ભક્તને મન એના પ્રભુ છે એનો આકાર બંસીધરનો હોય કે પ્રશમરસનિમગ્ન વીત રાગનો હોય તે અહીં પ્રશ્ન નથી એ પોતાને અભિમત ધ્યેય હોય તેના ઉપર ધ્યાન લગાવી તેમા પોતાનુ સર્વ ચિત્ત ચોટાડી દે છે એને આખી દુનિયામા એક જ ચીજ દેખાય છે

---

* **પાઠાતર**—આ પદ કોઈ પ્રતમાથી મને મળ્યું નથી એને મૂળપાઠ છાપેલ કોપી પ્રમાણે આપ્યો છે

શબ્દાર્થ—સારા=સંપૂર્ણ, આખુ દિલ=મન લગા હૈ=લાગ્યુ છે એકાગ્ર થયું છે બંસીવારેસુ=બંસી ધારણ કરનાર ઉપર બંસી એ યોગનો શબ્દ છે મોરમુકુટ=મોરપીંછનો મુકુટ કૃષ્ણની મૂર્તિ પર ધારણ કરાવાય છે તે મુગટ મકરાકૃત=મકર—મગરમચ્છની આકૃતિવાળા કુંડળ=કાનના અલંકાર પીતાંબર=પીળુ વસ્ત્ર સોનેરી વસ્ત્ર અથવા પીળુ આકાશ પટ=વસ્ત્ર વારેસુ=પહેરનાર

એનું ધ્યેય એને લક્ષ્ય સાધવું છે, તેથી અર્જુનની પેઠે એ તો આખી દુનિયામાં બીજી ચીજ જોતો નથી, એના ધ્યાનમાં એનું ધ્યેય જ આવે છે

મીરાંબાઈની ભક્તિ જેમ સર્વત્ર અને સગુણ બ્રહ્મસ્વરૂપે કૃષ્ણને જ જોઈ રહેતી હતી, તેમ તુલસીદાસ સર્વત્ર રામમય જગત જોતા હતા યોગગ્રંથો તેટલા માટે અમુકનું જ ધ્યાન કરવું એમ કહેતા નથી યોગીને માટે यथाभिमतध्यानाद् वा (૧) એવું સૂત્ર પતંજલિએ એટલા માટે મૂક્યું છે કે જેને જે પસંદ આવે, તેનો તેણે આદર્શ કરવો અને તે મય થવા સર્વ સાધનો યોજવાં આમાં આદર્શ નાના-મોટા કરતાં આદર્શની સ્પષ્ટતા, એને પ્રાપ્ત કરવાની ધગશ અને એ મય જગતને જોવાની આવડત ઉપર યોગપ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે

અહીં જે આદર્શની વાત કરી છે તે વ્યવહારથી કૃષ્ણને લાગુ પડે છે મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યું છે એના માથા પરનો મોર-મુગટ અને બે કાનો પર લટકતા કુંડળો, એનું પીતાંબર-પીળું વસ્ત્ર, મારે તો અત્યાર એની જ લગની લાગી છે (૧)

चन्द्रचकोर मयँ प्रान पपैया, नागरनन्ददुलारेसूं, सारा०
इन सखीके गुन गन्ध्रप गावे, 'आनन्दघन' उजीयारेसूं सारा० २

અર્થ—ચકોરના પ્રાણ ચંદ્ર તરફ અને પપૈયા-બપૈયાના પ્રાણ (જળ) તરફ લાગે, તેમ (મારું દિલ) નગરમાં વસનાર, ચતુર એવા નંદના લાડકવાયા પુત્ર (શ્રીકૃષ્ણ) ઉપર લાગ્યું છે આવી સખીના ગુણ ગંધર્વો આનંદરૂપ જીવના ઘનના પ્રકાશથી ગાય છે એવા બંસીધર ઉપર મારું દિલ લાગ્યું છે

વિવેચન—જેમ ચકોર પક્ષી ઉપર ચંદ્રનું લક્ષ્ય થાય તેમ મારું મન અત્યારે બંસીવાળા તરફ લાગ્યું છે એવું ધ્યાન કરનારના ગુણ દેવ-ગાંધર્વો ગાય છે (૨)

ઉપસંહાર—ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય ત્યારે ધ્યાનની સિદ્ધિ થાય છે ધ્યેયની સાથે તન્મયતા થાય એમાં ધ્યાનની અંતિમ સિદ્ધિ છે એ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઘણી પરિસ્થિતિમાંથી પસાર થવું પડે છે

પ્રથમ આર્ત અને રૌદ્ર ધ્યાનમાં પડી જવાની અનાદિ કાળની પદ્ધતિમાંથી પોતાની જાતને ઊંચે લાવવી પડે છે અને મનનું ઘડતર એવું છે કે અમુક વિચાર ન આવવા દેવાનો નિશ્ચય કર્યો એટલે એ વિચાર પ્રાથમિક દશામાં વેગથી આવે છે બહુ પ્રયાસથી અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પસાર થયા પછી જ આ દુર્ધ્યાન પર કાબૂ આવે છે, નહિ તો માળા ફેરવતાં પણ બે-ચાર નવકાર ઠીક ઠીક ગણાય અને પછી તો કામ યંત્રવત્ થઈ

શબ્દાર્થ—પપૈયા=બપૈયા નાગર=નગરમાં વસનાર ચતુર નંદદુલારેસૂં=નંદના લાડકવાયા પુત્ર ઉપર [શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં નંદને ત્યાં ઊછર્યા હતા નંદ શ્રીકૃષ્ણના પાલકપિતા હતા, અને એમને શ્રીકૃષ્ણ ઉપર ઘણું વહાલ હતું એ વિના ખૂબ જાણીતી છે] ગન્ધ્રપ=ગંધર્વ ઉજીયારેસૂં=પ્રકાશમાં

જાય છે અને મનડું તો અમેરિકા-યુરોપ જઈ આવે છે ! એ જ કારણે આનંદઘનજી જેવા પ્રખર યોગીઓ કહે છે કે 'મનડું કિમહી ન બાઝે' અને પછી કહે છે કે 'જેમ જેમ જતન કરીને રાખું તેમ તેમ અળગું ભાગે' એ મુમુક્ષુ જીવને પણ 'અવળે પાસે' નાખી દે છે અને એની ખૂબ વિચારણા કરનારને પણ ઘૂંચવાડામાં નાખી દઈ 'મારો સાળો ન સમજે' એવું વચન એની પાસે ઉચ્ચારાવે છે

આવા મનને યમ અને નિયમથી કબજે કરી, એના આખા તંત્રને કબજામાં લઈ, જ્યારે ધ્યાનયોગ સિદ્ધ કરવામાં આવે ત્યારે ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થઈ જાય. ધારો કે એક પતંગ ચઢાવ્યો, તેનું ધ્યાન કર્યું, તો પછી આ દુનિયામાં પતંગ સિવાય કાંઈ ન દેખાય ત્યારે એ સ્થિતિ આવે છે અને એ મોટી વાત છે એ લખવી સહેલી છે તેટલી કરવી સહેલી નથી, પણ અસાધ્ય કે અશક્ય નથી એ વાતનું લક્ષ્ય કરાવવા આ પદની રચના થઈ છે એમાં અભિમત ધ્યાનનું ધ્યેય કોણ વ્યક્તિ છે તે વિચારવાનું નથી તમને જે અભિમત હોય તેનું ધ્યાન કરો, પણ જ્યારે ધ્યાન કરો ત્યારે તન્મય થઈ જાઓ, એક જ થઈ જાઓ અને પછી જુઓ તો તમે અનેરી દુનિયામાં વિહરો છો એમ લાગશે.

આનંદઘન બંસીવાળાને ઉદ્દેશીને પદ લખે નહિ, એવી કલ્પના પણ કરવી નહિ જેઓ વ્યવહારથી ઉચ્ચ કક્ષા પર ગયેલા હોય છે, તે ગમે ત્યાંથી ધ્યેયને લઈ આવે છે, દીપાવે છે એનું મનોરાજ્ય અનેરું હોય છે એનો આશય ધ્યેયની સ્પષ્ટતા કરવાનો અને ત્યાં અનન્ય ભાવ સ્થાપવાનો હોય છે, તેથી એ ધ્યેયના સ્વરૂપ કરતાં ધ્યેય, ધ્યાતા અને ધ્યાનની એકતા કરવા પર જ લક્ષ્ય આપે છે પરમ યોગબળ ધરાવનાર વગર આ પદ બને નહિ અને માનસિક નિરપેક્ષ વૃત્તિ વગર તેમ જ સત્યશોધનનો જડ પકડ્યા વગર એને વાણીનો વિલાસ બનાવી શકાય નહિ (૫૩)

પદ ચોપનમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સમજવા માટે પ્રથમ કેટલીક સામાન્ય વિચારણા કરીએ જેમ ચરમા ઉપર પડેલ પ્રત્યેક ધૂળના કણની કાચ ઉપર અસર થયા વગર રહેતી નથી, તે પ્રમાણે આપણી પ્રત્યેક કાયિક, વાચિક, માનસિક ક્રિયાની અસર એના સૂત્રધાર [આત્મા] પર જરૂર થાય છે બીજી વાત એ સમજવા જેવી છે કે પ્રત્યેક ક્રિયા સારી કે માઠું, કાંઈક ફળ તો જરૂર આપે જ છે કરેલી ક્રિયા કોઈ પણ વખતે વંધ્યા (ફળ વગરની) થતી નથી

એ કાર્યની અસરને કોઈ વાસના કહે છે જૈન પરિભાષામાં એને 'કર્મ' કહેવામાં આવે છે જેમ શરીર પર તેલ લગાડી જમીન પર આળોટવામાં આવે તો કેટલીક રજ શરીરને ચોંટી જાય છે, તે પ્રમાણે પ્રત્યેક [illegible] આત્મા સાથે કર્મરજ ચોંટે છે

એ કર્મરજને જૈન પરિભાષામા 'કર્મવર્ગણા' કહેવામા આવે છે એ અતિ સૂક્ષ્મ હોવા છતા અતિવિશુદ્ધ આત્માને–ચૈતન્યને ભારે કરે છે

કોઈ પણ ક્રિયાને પરિણામે આત્મા સાથે એ વર્ગણા લાગે તે વખતે એની ચાર બાબતો મુકરર થાય છે એક તો એ વર્ગણા કેવા સ્વભાવની છે? બીજુ, એનો આત્મા સાથે સહયોગ કેટલો વખત રહેવાનો છે? ત્રીજુ, એની ગાઢતા કેટલી છે? અને ચોથુ, એ કેટલા પરમાણુની બનેલી છે? આ ચારે બાબતને અનુક્રમે 'પ્રકૃતિ', 'સ્થિતિ', 'રસ' અને 'પ્રદેશ' એ પારિભાષિક શબ્દોમા કહેવામા આવે છે

એ ચારે બાબતો સમજવા માટે લાડવાનો દાખલો આપવામા આવે છે કોઈ મોદક સૂંઠનો બનાવેલ હોય તો તે વાયુને દૂર કરે, કોઈ પિત્તનાશક હોય, કોઈ કફનાશક હોય, તે પ્રમાણે કોઈ કર્મ સુખ આપે, કોઈ આકરૂ આપે, કોઈ જ્ઞાનનુ આવરણ કરે વગેરે. એને 'પ્રકૃતિબંધ' કહેવામા આવે છે

કોઈ મોદક દસ દિવસ સારા રહે, કોઈ વીસ દિવસ સારા રહે પછી એનો ગંધ, સ્વાદ ફરી જાય છે અને છેવટે એ નાશ પામે છે એમ કર્મની ઓછી–વધતી સ્થિતિ હોય તેને બીજો 'સ્થિતિબંધ' કહેવામા આવે છ

કોઈ લાડવો સાધારણ મીઠો હોય, કોઈ વધારે મીઠો હોય, કાઈ કડવો હોય, કોઈ ખારો હોય, તેમ કર્મવર્ગણા કાઈ વધારે રસવાળી અને કોઈ ઓછા રસવાળી હોય છ એ ત્રીજો 'રસબંધ' કહેવાય છે

કોઈ લાડવો પાશેર, કોઈ અરધો શેર, એમ વધારે ઓછો હોય તેમ કોઈ કર્મદળ ઓછા હોય, કોઈ વધારે હોય એ ચોથો 'પ્રદેશબંધ' કહેવાય છ

એ કર્મવર્ગણામા રસબંધનો આધાર કષાય ઉપર રહે છે કષાયોની જેટલી તરતમતા તેટલી કર્મની વિશેષ વિશેષતર ગાઢતા થાય છે અને પછી તો, ચિકાશ કાઢવા માટે જેમ ઘસારાની કે સાબુની કે હથિયારની જરૂર પડે છે તેમ, કર્મને દૂર કરવા માટે વધારે પ્રયત્નની જરૂર રહે છે

એ કર્મબંધ પ્રત્યેક સમયે થાય છે એક આખ મીંચીને ઉઘાડીએ તેમા તો અસખ્ય સમય થાય છે કોઈ પણ સમય એવો જતો નથી કે જે વખતે કર્મબંધ ન થાય. એ બંધ કરતી વખતે શુભ અધ્યવસાય હોય તો સારા કર્મબંધ થાય છે, અશુભ અધ્યવસાય હોય તો ખરાબ કર્મબંધ થાય છે

અહીં સારો અને ખરાબ કર્મબંધ કહેવામા આવ્યો, તે પણ વ્યવહાર–વચન છે સામાન્ય લોકદૃષ્ટિએ સારા કે ખરાબ એને ગણવામા આવે છે કે જેમા માન્યતાના સુખ અથવા દુઃખનો અનુભવ થાય વસ્તુત વાત એ છે કે શુભ કે અશુભ બને કર્મબંધ આખરે ભાર કરનાર છે, બંધન કરનારા છે, રખડપટ્ટીમા રગદોળનારા છે અશુભને લોઢાની

બેડી ગણવામા આવે, તો શુભ કર્મને સોનાની બેડી ગણવામા આવે છે, અને બેડી તો આપદા જ છે એમા સોનાની બેડી હોય તોપણ આપણી કુદરતી ગતિને તે અટકાવનાર જ થાય છે આપણે અહીં મુદ્દાની વાત વિચારવાની છે તે એ છે કે આપણી પ્રત્યેક ક્રિયાને અગે આપણે સારી અથવા ખરાબ ભાવનાને અનુસરતા શુભ અથવા અશુભ કર્મો પ્રત્યેક ક્ષણે બાધીએ છીએ એ કર્મને સાદા સ્વરૂપમા સમજવા માટે એના આઠ વિભાગ કરવામા આવ્યા છે એ પ્રત્યેકનુ કાર્ય શુ છે તે સક્ષેપમા જોઈ જઈએ (વિશેષ સક્ષિપ્ત વિવેચન ૭૨મા પદમા આવશે)

જ્ઞાનવરણીય કર્મ આત્માના જ્ઞાનગુણને આચ્છાદાન કરે છે જેટલે અશે આવરણ તેટલો અદરનો પ્રકાશ ઓછો થાય છે

દર્શનાવરણીય કર્મ આત્માના દર્શનગુણને આચ્છાદન કરે છે દર્શનનો અર્થ દેખવુ થાય છે

વેદનીય કર્મ શારીરિક સુખ અથવા દુખ–તદુરસ્તી કે વ્યાધિ–રૂપ ફળ આપે છે

મોહનીય કર્મ રાગ–દ્વેષ દ્વારા કષાય વગેરે મનોવિકારોને સ્થાન આપે છે સસાર સાથે એકતા કરાવનાર કર્મો પૈકી આ કર્મ સર્વથી વધારે આકરુ છે

આયુષ્યકર્મથી પ્રત્યેક ભવના આયુષ્યનો સમય નિર્માણ થાય છે

નામકર્મથી આખુ જીવન ચીતરાય છે વ્યક્તિનું વ્યક્તિત્વ આ કર્મથી પ્રાપ્ત થાય છે એમા ગતિ, જાતિ, શરીર, સસ્થાન, આબરૂ, સ્વર આદિ સર્વ રચના થાય છે

ગોત્રકર્મથી ઉચ્ચ–નીચ વિભાગ પડે છે

અતરાયકર્મથી પ્રાપ્ત આનદ આદિમા અને શક્તિના ઉપયોગમા પ્રત્યાઘાત થાય છે *

કર્મબધના ચાર કારણો છે ૧ મિથ્યાત્વ (અજ્ઞાન), ૨ ત્યાગબુદ્ધિએ ત્યાગ ન કરવો તે (અવિરતિ), ૩ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ(કષાય), અને ૪ મન, વચન અને કાયાના યોગ

અહીં જે વાત ખાસ જોવાની છે તે એ છે કે કેટલીક વાર થોડા સમયના સુખ માટે એવુ પાપકર્મ થાય છે કે જેથી અતિ ગાઢ કર્મ બધાય છે અને તેનુ ફળ બહુ લાબો વખત ભોગવવુ પડે છે કાર્ય કરતી વખતે તીવ્ર ગાઢતા હોય તો એક–બે મિનિટના માનેલા સુખની ખાતર સેકડો, હજારો કે લાખો વર્ષ સુધી એના ફળ ભોગવવા પડે છે આમા અન્યાય જેવુ કાઈ નથી

કર્મની બાબતમા એક બીજી વાત ધ્યાનમા રાખવાની એ છે કે એમા હવાલો પડતો નથી જમે બાજુ પાચનો હોય અને ઉધાર બાજુ બસો હોય તો બાકી ત્રણસો રહે

---

* આ આઠે કર્મો ખૂબ વિસ્તારથી સમજવા યોગ્ય છે સમજવા માટે એની ૧૫૮ પ્રકૃતિ પાડવામા આવી છે એ સર્વના વિસ્તાર માટે જુઓ મારો 'કર્મ' સબધી લેખ –વિવેચનકાર

એવો કર્મનો હિસાબ નથી. ત્યાં તો સારાં કે ખરાબ સર્વ કર્મો ભોગવ્યે જ છૂટકો થાય છે કર્મવિજ્ઞાનનું આ રહસ્ય છે

આર્યાવર્તના દરેક દર્શનોએ એક અથવા બીજા આકારમાં કર્મના સિદ્ધાંતને માન્ય રાખ્યો છે, પણ જૈન દર્શનની એ વિષયની ચર્ચા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે અને ઊંડા ઊતરીને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે બૌદ્ધ કે વેદાન્ત, નૈયાયિક કે વૈશેષિક સર્વ દર્શનોમાં કર્મવાદ જરૂર આવે છે, માત્ર ચાર્વાકો અહીં જ સર્વ હિસાબ પૂરો કરે છે

આટલી પીઠિકા કરી આપણે હવે યોગિરાજનું પદ વિચારીએ એમાં કર્મના સિદ્ધાંતનો વિષય ઉદયની દૃષ્ટિએ ચાતુર્યથી ચર્ચ્યો છે

૫

(રાગ-પ્રભાતી આશાવરી રાતડી રમીને કહાંથી આવિયા—એ દેશી)

मूल्डो थोडो भाई ! व्याजडो घणेरो, केम करी दीधो रे जाय ?
तलप पूंजी में आपी सघळी रे, तोहि व्याज पूरूं नव थाय   मूल्डो० १

અર્થ—અરે ભાઈ, મૂળ રકમ નાની છે અને વ્યાજની રકમ ઘણી મોટી છે એ તે કેમ કરીને આપી શકાય? મેં મારી પોતાની આખી પૂંજી-અસ્કયામત હતી તે આપી દીધી છે, તોપણ વ્યાજ પૂરું થતું નથી (૧)

વિવેચન—એક દેવાદાર માણસ માથે હાથ દઈને વિચારવમળમાં અથડાય છે જેને માથે કરજ હોય તેની આવી જ દશા હોય છે એ હાલેચાલે કે સૂવે પણ એના મગજ પર દેવાનો બોજો સદૈવ જાગતો જ રહે છે એને જરા જરામાં વિચાર થાય છે કે મારો લેણદાર મને હેરાન કરશે કે નાદાર બનાવશે વગેરે પછી એને પોતાની ઉપર નિર્વાહ કરતાં બાળબચ્ચાં કે આનો ખ્યાલ આવે છે અને માથે હાથ દઈ પોક મૂકી રડે છે પણ આ દેવાદારની (આપણી પોતાની) સ્થિતિ તો ભારે આકરી છે સાધારણ રીતે મૂળ રકમથી વધારે વ્યાજ લઈ શકાતું નથી એ નિયમથી દેણદારને એટલી નિરાંત રહે છે કે વ્યાજની રકમ મૂળ દેવાની રકમથી વધારે તો નહિ જ આપવી પડે ગમે તેટલા ટકા વ્યાજના હોય, પણ એકીવખતે મૂળ રકમથી વધારે રકમ વ્યાજની ન આપવી પડે ત્યારે દેવું મર્યાદામાં રહે છે હવે આપણા દેવાદારની સ્થિતિ તપાસો

એને તો મૂળ રકમ નાની અને વ્યાજ ઘણું મોટું ભરવાનું છે એને કર્મ કરતી વખતે કાંઈ વિચાર નહોતો એણે પોતાના એક નાનકડા કાર્યની પ્રશંસા કરવા માંડી તો પોતાના

પાઠાંતર—ભાઈ-ભાઈડા ઘણેરો-ઘણો દીધો-દીધનો આપી સઘળી-સઘળી આપી તોહે વ્યાજ-વ્યાજમે તોહી

શબ્દાર્થ—મૂળડો=મૂળ રકમ [મુદ્દલ] વ્યાજડો=વ્યાજ તલપ=મૂળ અસલ ઘરની પૂંજી=માલ મિલકતનો સરવાળો તોહે=તોપણ નવ=નહિ

જેવું કામ કરનાર કોઈ નથી એવી ધૃષ્ટતા બતાવી. દમ વગરની વાતમા એની પ્રગલ્ભતાને પાર નથી, એની અભિમાનવૃત્તિને મર્યાદા નથી આમા મૂળ રકમ થોડી અને વ્યાજ વધારે મોટુ ઘણું વધારે પડતું કેવી રીતે થઈ જાય છે તેનો એકાદ દાખલો લઈએ

ધારો કે આપણે એક સઘ કાઢયો સાથે સો–બસો માણસ આવ્યા પાચ–દસ મુકામ રસ્તે થયા. આપણે અને આપણા સબંધીઓએ સાથે આવનારને જમાડયા સઘમા સુવ્યવસ્થા, દુર્વ્યવસ્થા અને અવ્યવસ્થા થઈ આપણે છેવટે ઘેર ગયા પછી આપણે એ સઘની વાત કરીએ, ત્યારે જાણે ભરત ચક્રવર્તીથી તે આજ સુધી કોઈએ એવો સઘ કાઢયો નથી, આવી આવી વાતો કરી આપણી અનેક દુર્વ્યવસ્થા, જેનું આપણને પોતાને પણ ભાન થયેલુ હોય છે, તેને છુપાવવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ આમા મૂળ રકમ કરતા ઉધાર બાજુનું વ્યાજ જરૂર વધી જાય તેવા આપણા ધધા છે

શ્રી ધર્મદાસ ગણિ શ્રી ઉપદેશમાળાની[1] ૧૭૭ અને ૧૭૮ મી ગાથાઓમા કહે છે કે —

"એક વાર કરેલ જીવવધ, મારણ (મારવું તે), ન હોય તેનો (ખોટો) આરોપ લગાવવો (અભ્યાખ્યાન) અને પરના ધનનો વિલોપ (ચોરી વગેરે) કરવો, આ પ્રત્યેક પાપકર્મનો જઘન્ય ઉદય દશગણો થાય છે અને તીવ્ર દ્વેષથી કરેલ હોય તો સોગણો, હજારગણો, લાખગણો વિપાક ઉદયમા થાય છે અને કરોડગણો પણ થાય છે અથવા તેથી પણ વધારે થાય છે "

આ રીતે મૂળ રકમ કરતા પણ વ્યાજ વધતું જ જાય છે તેથી અહીં ચેતનરામ વિચાર કરે છે અરે ભાઈ! મૂળ થોડુ અને વ્યાજ ઘણું એ તે કઈ રીતે દીધુ જાય? આ મે તો મારી કુલ મિલકત જે કાઈ હતી તે સર્વ આપી દીધી, પણ મારુ દેવુ નીકળતું વ્યાજ પણ પૂરુ થતું નથી, અને જ્યા વ્યાજ પણ પૂરુ ન થાય ત્યા પછી મૂળ રકમની તો વાત જ શી કરવી? અને મૂળ રકમ દેવાય નહિ ત્યા સુધી વ્યાજ તો ચઢયા જ કરે આ રીતે વ્યાજ પૂરુ દેવાતું નથી અને મૂળ રકમ તો ઊભી જ રહે છે, ત્યારે દેવામાં ને દેવામા તો ઘસાઈ જઈએ, દરરોજ નીચી મૂડી રાખી સવાર પડતા દેવાનો જ વિચાર કરવો પડે એટલે પછી દેવાદારની જેવી મનોદશા થાય છે તેવી જ મારી દશા થઈ રહી છે

માણસ પોતાની પાસે હોય તે સઘળુ આપી દે, તેથી વધારે શુ કરે? પણ આ કર્મરાજાને તો કોઈ જાતની શરમ નથી એ તો દેવી કાળપરિણતિ સાથે નાટક જુએ છે અને નાટકના સર્વ ભાવો આનદમા આવી જોયા કરે છે મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિના ખેલ આપણે 'ઉપમિતિભવપ્રપચા' કથાના બીજા પ્રસ્તાવમા વાચી ગયા

---

[1] वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाइण । सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसिकयाण ॥१७७॥
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो । कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥१७८॥
—उपदेशमाला

છીએ એ નાટકની વિચિત્રતાનો પાર નથી એ નાટકના સૂત્રધાર જેમ નચાવે તેમ પાત્રોને નાચવું પડે છે આ ભવનાટકમાં મે તો મારી પાસે જે હતું તે સર્વ આપી દીધું, પણ મારું દેવું પૂરું થતું જ નથી હવે મારે શું કરવું? (૧)

व्यापार भागो जलवट थलवटे रे, धीर नहि निसानी माय,

व्याज छोडाई कोई खदा परठवे र, तो मूल आपु सम खाय मू०। २

અર્થ—દરિયા ઉપર અને જમીન ઉપર મારો વેપાર પડી ભાગ્યો, અને વેપાર ચલાવવાનો મૂળ મુદ્દો–પૈસાની ધીરધાર, તે તો કોઈ ત્યાં ધીરતું જ નથી, બતાવતું જ નથી હવે તો વ્યાજ લેવું જતું કરીને કોઈ કાંધા કરાવી આપે તો સોગન ખાઈને કહું છું કે, મૂળ રકમ ચૂકવી આપું (૨)

વિવેચન—પૂંજી તો સવ આપી દીધી અને કોઈ પણ વેપાર કરવો હોય તો પૈસા તો જરૂર જોઈએ આવડત હોય તોપણ ધનના અભાવે અનેક લોકો વેપાર કરી શકતા નથી અને હું તો મારી કુલ પૂંજી તો આપી બેઠો છું, એટલે મારો જે કાંઈ જમીન પરનો કે દરિયા પરનો વેપાર હતો તે ભાગી ગયો મે પૂંજી દેવામાં આપી દીધી, એટલે નવી ધીરધાર કોઈ કરતું નથી. બહારના લોકો તો સામા માણસની સંપત્તિ જોઈને તે પર નાણાંની ધીરધાર કરે છે જે પોતાની પૂંજી પરવારીને બેઠો હોય તેને કોઈ ફૂટી બદામ ધીરતું નથી

મૂળ પૂંજી તો પહોંચે તેમ નથી, ત્યારે દેવું કેમ દેવું? હવે તો લેણદારને સમજાવીને કોઈ કાંધા કરાવી આપે તો પછી પણ ધીમે ધીમે દેવું આપી દઉં ઉપરાંત, એમાં બીજો લાભ એ છે કે એમાં વ્યાજ ભરવું પડતું નથી એક હજારનું દેવું હોય અને સો સો રૂપિયાના છ છ મહિનાના કાંધા કરે તો પાંચ વર્ષે ક્રમે દેવું પતી જાય છે કાંધાથી દેવું પતાવનાર પાકો શાહુકાર તો ન ગણાય, પણ તેને માથેથી દેવાનો બોજો તો ધીમે ધીમે ઊતરી જાય છે

વાત એમ છે કે જળચરમાં એટલે કાચબા, મગરમચ્છ પ્રમુખ જળજાતિમાં અને સ્થળચરમાં એટલે ચતુષ્પદ વગેરે અનેક સ્થાનકે ઉત્પન્ન થયો ટૂંકમાં કહીએ તો તિર્યંચના અનેક ભવ કર્યા, પણ એમાં કાંઈ નિશાની મળતી નથી, માર્ગદર્શન થતું નથી અને પ્રગતિ સધાતી નથી માય એટલે માતા–ભવસ્થિતિ દરેક સ્થાન પર નવા નવા ખોળિયાં ધારણ કરાવે છે અને પ્રાણીને નાચ કરાવે છે, પણ એમાં કાંઈ દેવું પતતું નથી. જળચર,

---

પાઠાંતર—ભાગો–ભાગો જે ભાઈઓ નહિ–ન વ્યાજ–વ્યાજરો ખદા–કાંધા

શબ્દાર્થ—ભાગો=ભાંગી ગયો નાશ પામ્યો જલવટ=જળમાર્ગ (સમુદ્ર) થલવટે=જમીનમાર્ગ ધીર=ખાતે માંડે નાણાં નિસાની=મુદ્દો ધન માય=માતા ખદા=કાંધા પરઠવે=ઠરાવે, નક્કી કરી આપે મૂળ=મૂળ રકમ સમ ખાય=સોગન ખાઈને

સ્થળચરના ગમે તેટલા વેપાર કરવામા આવે પણ એમા દેવાદાર મટી શકાતુ નથી ત્યા તો બધાય વધારે, છૂટે થોડા, એટલે ભાઈશ્રીનું દેવુ તો વધતુ જ જાય. અશુભની રાશિ વધે એટલે શુભનો વેપાર ઊધી પાનીએ ભરવા જેવો જ થાય

હે માતા ભવસ્થિતિ! 'નિશાની' એટલે વેપાર ચલાવવાનો મુદ્દો–ધન કોઈ ધીરે નહિ, ધન વગર વેપાર થાય નહિ, વેપાર વગર કમાણી થાય નહી અને કમાણી વગર દેવુ દેવાય નહિ, ત્યારે ઊચા આવવાનો રસ્તો ક્યો? એ તો કાઈ ભવસ્થિતિ (માય–માતા) પાકી જાય અને વેપારનો મુદ્દો (નિશાની) હાથ લાગી જાય તો કાઈ રસ્તો થાય એનો રસ્તો એ છે કે કોઈ પચ મળીને વ્યાજ છોડાવી દે, એટલે વિરતિ (ત્યાગભાવ) આપીને નવો કર્મબધ થતો અટકાવી દે, અને મહાવ્રત અણુવ્રતમાથી ધીમે ધીમે એક પછી એક કે વધારે અગીકાર કરાવે, તો પછી મૂળ રકમ એટલે મૂળ કર્મ ભોગવી લઉ અને વ્યાજ ન ભરવુ પડે એટલે ત્યાગને પરિણામે વિરતિભાવને લઈને નવો કર્મબધ ન થાય, તો મૂળ રકમ, ભોગવી ખાઈને કહુ છુ કે, આપી દઉ

આમા વ્યાપાર અને વિરતિભાવ પર જબર ભાર મૂકી ઊચી ભાવના રજૂ કરી છે

કાધા એટલે એક એક વ્રત, નિયમ, વિરતિભાવ, શક્તિ પુરુષાર્થ પ્રમાણે દેશથી કે સર્વથી જેમ જેમ એનો સ્વીકાર કરતો જાય તેમ તેમ કાધા પતતા જાય ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિમા કાધા પતાવવાનો આ જ માર્ગ છે, એમા સડસડાટ ચડી જવાતુ નથી અને બહોળતાનો માર્ગ તે ક્રમપ્રાપ્ત મુક્તિનો જ છે એટલે એ રસ્તે એના કાધા પતતા જાય છે નવીન કર્મબધ ન થવાને અગે વિરતિના સ્વીકારથી આ દશા આવે છે બાકી, જો આવો રસ્તો હાથમા ન આવે તો તો મૂલડો થોડો છે અને વ્યાજડો ઘણો છે એ દેવુ કઈ રીતે પૂરુ ભરાય અને ક્યાથી છુટકારો મળે? જે ટાકીમાથી પાણી નીકળે તે કરતા વધારે આવતુ હોય તે ખાલી કયે દહાડે થાય અને એને સાફ કેમ કરાય? (૨)

हाटडु माडु रे रूडा माणेकचोकमा रे, साजनीआनु मनडु मनाय,
'आनन्दघन' प्रभु शेठशिरोमणि रे, बाहडी झालजो रे आय मूलडो० ३

અર્થ—મારા સગા–સ્નેહીઓનુ મન મનાવીને મોટા માણેકચોકમા નાની દુકાન માડુ હે શેઠ, મહાન શેઠ, આનદઘન! તમે આવીને મારી બાહ્ય ઝાલજો, મારો હાથ પકડજો, મને ટેકો આપજો! (૩)

વિવેચન—હવે તો માણેકચોકમા મારી દુકાન માડુ, મારા સાજનીઆનુ મનડુ

પાઠાતર—હાટડુ–હાટડો સાજનીઆનુ–સજનનો મનડુ–મનડો બાહડી–બાહ્ડિ ઝાલજો–ઝાલેજો

નોધ—ત્રણ કડીની છયે પક્તિને અતે 'રે' મૂકેલ છે

શબ્દાર્થ—હાટડુ=નાની દુકાન માણેકચોક=વેપાર કરવાનુ મધ્ય સ્થળ સાજનીઆ–સગાસબધી શેઠશિરોમણિ=મોટા શેઠ બાહડી ઝાલજો=ટેકો આપજો, બાહ્ય પકડજો આય=આવીને

મનાવુ પણ આ માણેકચોક કયા આવ્યો? એ જળચર કે થળચરમા નથી, એ તો મનુજગતિમા છે ત્યા એવું હાટડુ મ ડાય છે કે જો શેઠ સોદાગર આનદઘનની કૃપા હોય અને એ હાથ ઝાલે તો ખાતુ તરતુ થઈ જાય અને દેવાદારપણાની સ્થિતિનો છેડો આવે એ આનદઘન પ્રભુ જો પ્રસન થાય અને ઋદ્ધિ આપે તો માણેકચોક (મનુષ્યગતિ) મા નાનકડી દુકાન ખોલુ એટલે દેશવિરતિ આદરુ

પછી એ દુકાને તો આવકનો જ વેપાર નવુ દેવુ કરવાનું નહિ અને કરેલા કાધા ભરપાઈ થાય એટલે ધીમે ધીમે દેવું વસૂલ અપાતુ જાય. આમ માણેકચોકમા નાની દુકાન માડુ અને પછી સર્વવિરતિ અગીકાર કરીને ક્ષમાદિક દશ પ્રકારનો યતિધર્મ, જે ચારિત્ર રાજના છોકરા છે અથવા જિજ્ઞાસા, તિતિક્ષા આદિ સગાવહાલા છે, તેમને સતોષ આપુ હે આનદઘન પ્રભુ! મારો હાથ ઝાલો અને મને તારો એક વાર આપ મને ઊંચો લઈ આવશો એટલે પછી મારો રસ્તો હુ શોધી લઈશ મારો કુલ આધાર આપના ઉપર છે જેની બાહ્ય આપે પકડી છે તે આ સસાર વટાવી ગયા છે, દેવામાથી મુક્ત થઈ ગયા છે અને જન્મ-જરા-મરણથી દૂર થઈ ગયા છે (૩)

ઉપસહાર—આમા વ્યાજ, કાધા, દેવુ, સાજનીઆ અને પૂજી એ શબ્દો સમજીને ઉપયોગમા લેવા યોગ્ય છે અને માણેકચોકને બરાબર ઓળખવા જેવો છે મૂળ દેવાની રકમ અને વ્યાજ વચ્ચેનો સબધ સમજવા યોગ્ય છે, અને માય (ભવસ્થિતિ), સત (શેઠશિરોમણિ) આનદઘનને પિછાનવા યોગ્ય છે એ શબ્દમા રહેલ અનુપમ ગાભીર્ય અને રહસ્ય સમજે તે દેવામાથી મુક્તિ મેળવવાનો માર્ગ શોધી શકે એમ છે માણેકચોકમા દુકાન માડવા યોગ્ય છે અને જો એમા શેઠસાહેબ મહેરબાની કરી બાહ્ય પકડે તો કામ થઈ જાય તેમ છે એ શેઠ તમારા ઘરમા જ બેઠા છે, એને ઢૂઢવા પડે તેમ નથી દેવામાથી મુક્ત થવાની પ્રત્યેક સમજુની પ્રથમ ફરજ છે (૫૪)

૫૬ પચાવનમુ

ભૂમિકા—આ પદમા ચેતનને ઉદ્દેશીને પૂછ્યુ છે કે 'હે ચેતન! આત્માને કઈ રીતે પ્રાપ્ત કરશો?' ત્યારે આમા ચેતન કોણ? પૂછનાર કોણ? અને આત્માને પ્રાપ્ત કરવાનો, તે આત્મા કોણ? આ ત્રણે વચ્ચે કાઈ સબધ ખરો કે નહિ? ત્રણેની એકતા ખરી કે નહિ? ભિન્નતા હોય તો તે સર્વ કાળની છે કે અમુક સમયની? વગેરે વગેરે અનેક સવાલો થાય છે એ સવના જવાબ નીચેની આત્મવિચારણામા જ આવી જશે

આત્મા છે એમ માનીને જ આપણે ચાલ્યા છીએ. પાચ ઇંદ્રિયો અથવા શરીરને પ્રેરનાર, સુખદુ ખનો અનુભવ કરનાર, અદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને 'આત્મા' કહેવામા આવે છે મૃત શરીરમા ઇંદ્રિયો, અગો, ઉપાગો અને અવયવો સર્વ દેખાય છે, છતા એ

હાલતું-ચાલતું નથી કે વિચાર કરી શકતું નથી, એટલે એમાંથી એક તત્ત્વ નીકળી ગયું છે, જેની ગેરહાજરીમાં એની સર્વ ચેષ્ટાઓ નાશ પામી છે એ ગેરહાજર તત્ત્વ તે આત્મા છે કરેલ સારાનરસા કૃત્યની લાભહાનિ ભોગવનાર અંદર રહેલ સ્થાયી તત્ત્વને આત્માના નામથી ઓળખવામાં આવે છે એની હયાતી ચાર્વાક સિવાય સર્વ દર્શનકારો સ્વીકારે છે આપણે આ મા જેવું તત્ત્વ છે એમ સ્વીકારીને ચાલીએ છીએ આત્મા જેવી ચીજ ન હોય તો કર્મફળ ભોગવનાર એક સ્થાયી તત્ત્વ ન હોવાને પરિણામે અવ્યવસ્થા થઈ જાય છે, એટલે આત્માનો સ્વીકાર સહજ થઈ જાય છે

આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે એ કાર્ય જેમ મુશ્કેલ છે તેમ ઘણી ગૂંચવણથી ભરેલું છે એના અસલ સ્વરૂપની વિચારણાને અંગે દર્શનના ભેદો પડ્યા છે એ ભેદોનો સમન્વય પ્રમાણદૃષ્ટિથી જૈન દર્શને કર્યો છે, તે વાત ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે, અંશ-સત્ય તો સર્વ દર્શનકારના હાથમાં આવ્યું છે, પણ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુની અંદર રહેલ એકતા માટે જે નયપ્રમાણ જ્ઞાન જોઈએ તેની મુખ્યતા અન્ય દર્શનમાં ન હોવાને કારણે દર્શનનો ભેદ ઉપલક દૃષ્ટિએ દેખાય છે વસ્તુતઃ એ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય શક્ય છે આ વાત સમજવામાં આવી જાય, તો સર્વ પ્રકારની વિવિધતામાં રહેલી અપેક્ષિત એકતા વિચારપથમાં આવી જાય તેમ છે

મૂંઝવણની પહેલી વાત તો એ છે કે આત્મા કોણ છે? કેવો છે? તે વિચાર કરનાર પણ આત્મા, એને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનાર પણ આત્મા અને જેને ઓળખવો છે તે પણ આત્મા આનો અર્થ તો એ થયો કે આપણે આપણી જાતને જ બરાબર ઓળખતા નથી આ તદ્દન વિચિત્ર લાગે તેવી વાત છે, છતાં તે ખરી છે અને સહજ લંબાણને ભોગે પણ સમજવા યોગ્ય છે

૫૦

(રાગ-ધન્યાશ્રી)

चेतन ! आपा कैसे लहोई, चेतन०
सत्ता एक अखंड अबाधित, इह सिद्धांत पख जोई चेतन० १

અર્થ—ચેતન! આત્માને (આપસ્વભાવને) કઈ રીતે લેશો-પ્રાપ્ત કરશો? સત્તા (સત્ત્વ) એક છે, અખંડ છે, બાધા-પીડા રહિત છે, એ સિદ્ધાંતનો અભિપ્રાય જોઈને આપા-સ્વસ્વભાવને કેમ પ્રાપ્ત કરશો? (૧)

વિવેચન—આ તદ્દન નાનું લાગતું પદ અર્થરહસ્યથી ભરેલું છે અને એક વાર

શબ્દાર્થ—ચેતન=જીવ આપા=આપણાપણું સ્વસ્વભાવ કૈસે=કેમ કરીને લહોઈ=લેશો, મેળવશો સત્તા=સત્ત્વ હોવાપણું અખંડ=ન ભાંગે તેવી અબાધિત=અસંગતિ રહિત ૨૦ નદી કરાયેલું બંધબેસતું આવે તેવું ઇહ=એ પ્રકારનું સિદ્ધાંત=આગમ પખ=પક્ષ અભિપ્રાય

એને બરાબર સમજવામા આવે તો આત્માનુ ભાન થઈ જાય તેવુ તેમા રહસ્ય છે આત્માનુ સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમા આવી જાય તો કામ થઈ જાય તેવી વાત છે 'જે એકને જાણે છે, તે સર્વને જાણે છે' એ વાતમા બહુ ઊંડાણ છે એકને બરાબર જાણવા માટે, તે કોણ છે? કે શુ છે? તે જાણવા ઉપરાંત તે શુ નથી? તે પણ જાણવુ જોઈએ અને તે શુ નથી? તે જાણવા માટે તે નથી એવી સર્વ વસ્તુનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ એટલે એને પરિણામે એક વસ્તુના જ્ઞાનમા સર્વ વસ્તુઓનુ જ્ઞાન થઈ જાય છે ત્યારે આ એક વસ્તુના જ્ઞાનની વાત કરી તે વસ્તુ કઈ? વસ્તુનુ સ્વરૂપ શુ? વસ્તુને બરાબર સમજવા પ્રયત્ન કરતા આત્મવસ્તુ ઓળખાઈ જશે આની જડ (આનુ મૂળ) ત્રિપદીમા આવે છે જ્યારે તીર્થંકર મહારાજ તીર્થની સ્થાપના કરે છે, ત્યારે એ પ્રથમ દીક્ષા લેનાર મુખ્ય શિષ્યોને ત્રિપદી આપે છે તે વખતે તીર્થંકર મહારાજ ત્રણ પદ બોલે છે **उपनेइ वा, विगमेइ वा धुवेइ वा** (ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને ધ્રુવ રહે છે) એટલે સર્વ વસ્તુ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે અને છતા એમા ધ્રુવતા છે આ ત્રણ પદની વિચારણામા સમગ્ર જૈન સિદ્ધાંત આવી જાય છે, સમગ્ર દર્શનશાસ્ત્રોની ચૂંચવણ નીકળી જાય છે અને વિવિધ જ્ઞાનમા રહેલી એકતા અને વાસ્તવિક ભેદાભેદનુ જ્ઞાન સ્ફુરી આવે છે

આ ત્રિપદીને સમજવા માટે સતનુ સ્વરૂપ સમજવુ જોઈએ 'ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય યુક્ત હોય તે સત્' આ સતની વ્યાખ્યા—આ આખી દુનિયાના, નામ આપી શકાય તેવા પદાર્થનુ લક્ષણ—એ દ્રવ્યાનુયોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે એની વિચારણા એ સ્વાધ્યાય છે, એ અભ્યંતર તપ છે

ગણધર મહારાજ આ ત્રણ પદમા શુ વિચારે છે? વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થાય છે, ખેતરમા અનાજ ઊગે છે, કુંભારના ચાકડામા ઘડા-હાડલા થાય છે, આમ સર્વ નવી ઉત્પત્તિ દેખાય છે બીજી રીતે જોતા અનાજનો લોટ થાય છે, ઘડાઓ ભાગતા દેખાય છે, આમ ચારે તરફ નાશ ને નાશ જ દેખાય છે આખી દુનિયામા સર્વ વસ્તુઓ ઉત્પન્ન થતી અને ખલાસ થતી દેખાય છે આત્મા તરીકે એક પ્રાણી સમાજમા જન્મતો કે મરતો દેખાય, એની બાલ્યાવસ્થા, યુવાવસ્થા કે વૃદ્ધાવસ્થામા હાનિ-વૃદ્ધિ દેખાય એ બહારની નજરે દેખાતા ફેરફારોની અંદર કોઈ એકતા છે કે નહિ એનો વિચાર કરતા એ અનેક ફેરફારોની અંદર એકતા જરૂર દેખાઈ આવે છે આજે જે દેવચંદને જોયો તેમા કાલે ફેરફાર તો જરૂર થાય છે, છતા આપણે એને દેવચંદ તરીકે ઓળખીએ છીએ, એ ફેરફારની અંદર રહેલી એકતા છે અને એ ધ્રુવ તત્ત્વ છે એટલે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને છતા સાથે જ તેની અંદર રહેલી ધ્રુવતા એ વસ્તુને વસ્તુ તરીકે બતાવે છે આ સતની-વસ્તુની વ્યાખ્યા છે અને તે હોવાપણુ એ સત્ત્વ છે સત્ત્વ અને સત્તા એ એક જ પર્યાયવાચી શબ્દો છે આ સતની વ્યાખ્યાને નજરમા રાખી હવે આપણે આત્માને ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ

શાંકર વેદાંત સત્ પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ (નિત્ય) માને છે બૌદ્ધો સત્ પદાર્થને નિરન્વય

ક્ષણિક માને છે એટલે તે દર્શનના મતે સત્ પદાર્થ ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે સાખ્ય દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સતને કેવળ ધ્રુવ–કૂટસ્થનિત્ય[1]–માને છે, અને પ્રકૃતિતત્ત્વરૂપ સતને પરિણામી નિત્ય માને છે એટલે એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન નિત્ય અને પ્રકૃતિ પરિણામી નિત્ય હોઈ એ દ્વૈત તત્ત્વનો સ્વીકાર કરે છે ન્યાય અને વૈશેષિકમત પરમાણુ આત્મા, કાળ આદિ તત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સતને માત્ર ઉત્પાદ વ્યયશીલ માને છે આ સર્વ મતોથી જૈન દર્શનનુ સતનુ લક્ષણ તદ્દન જુદા પ્રકારનુ છે આ દર્શન પ્રમાણે કોઈ વસ્તુ–સત્–પદાર્થ માત્ર કૂટસ્થ નિત્ય નથી અથવા કોઈ તો કૂટસ્થનિત્ય અને કોઈ પરિણામી નિત્ય[2] [એમ પણ] નથી, તેમજ તે મત પ્રમાણે વસ્તુનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોતુ નથી એ દર્શન પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે આમા માત્ર દૃષ્ટિભેદ છે જ્યારે વસ્તુના અશાશ્વત સ્વરૂપ પર ધ્યાન જાય ત્યારે તે ઉત્પત્તિ અને વિનાશને આધીન લાગે છે, અને જ્યારે એની અદર રહેલા શાશ્વત ભાવ પર દૃષ્ટિ જાય છે ત્યારે ધ્રુવ લાગે છે એ અશાશ્વત અને શાશ્વત ભાવ એકીવખતે પ્રત્યેક સત્ પદાર્થમા સાથે જ રહેલા હોય છે વસ્તુની સ્થિરતા અથવા અસ્થિરતા માત્ર દૃષ્ટિની બાજુને અવલબીને જણાય છે, પણ બન્ને બાજુ તરફ દૃષ્ટિ આપવાથી વસ્તુનુ યથાર્થ જ્ઞાન થાય છે જૈન દર્શનકાર સતની વ્યાખ્યા આપે છે તે બન્ને બાજુની દૃષ્ટિનો સરવાળો છે આ વ્યાખ્યાને આધારે જૈન દર્શન નિત્યાનિત્ય ભાવ સ્વીકારે છે, એનો ભેદાભેદભાવ આ રીતે સ્પષ્ટ થાય છે અને દ્વૈતાદ્વૈતની એની વિશિષ્ટ શૈલી આખા દૃષ્ટિવાદ–નયવાદ–પ્રમાણવાદ પર રચાયેલી હોઈ, એની અનેકાતના બતાવે છે, અને એ વાતના જ્ઞાનમા આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે

આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યનુ ચક્ર પ્રત્યેક પદાર્થમા હમેશા દેખાય છે આ સ્વરૂપ માથી કોઈ પણ અશ ક્યારે પણ મુક્ત થતો નથી માણસ બાળ, યુવાન કે વૃદ્ધ થાય —પ્રત્યેક સમયે તેમા ફેરફાર થાય—છતા મનુષ્યત્વ તો એનુ તે જ કાયમ રહે છે અને એ રીતે ઉત્પત્તિ અને વિનાશ ચાલે છે, તે જ વખતે તેની અતર્ગત ધ્રુવ તત્ત્વ ચાલુ જ હોય છે

દ્રવ્યનુ દ્રવ્યપણુ સદાકાળ એક જ રહે છે એના સહભાવી ધર્મોને ગુણ કહેવામા આવે છે એના ક્રમભાવી ધર્મોને પર્યાય કહેવામા આવે છે પર્યાય દેશકાળ અનુસારે પલટો લીધા કરે છે, ગુણ ત્રણે કાળ દ્રવ્ય સાથે રહે છે, જ્યા દ્રવ્ય હોત ત્યા તેના ગુણ તો હોય જ છે આને લઈને પર્યાયો—એના બાહ્ય આકારો, નામ રૂપ વગેરે—ફરે, છતા એમા

---

૧ દેશકાળ આદિના વિવિધ ફેરફાર થવા છતા વસ્તુમા જરા પણ ફેરફાર ન થાય તે 'કૂટસ્થ નિત્યતા' કહેવાય

૨ મૂળ વસ્તુ ત્રણે કાળમા સ્થિર રહ્યા છતા દેશકાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે એ 'પરિણામી નિત્યતા' કહેવાય

ગુણધર્મનો સહભાવ તે જ વખતે ચાલુ હોવાથી એમા ધ્રુવતા સાથે જ રહે છે એટલા માટે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ કહેવામા આવ્યો છે

દ્રવ્યાર્થિક નયની અપેક્ષાએ જોવામા આવે ત્યારે વસ્તુ નિત્ય દેખાય છે, પણ એ જ વસ્તુને પર્યાય-પલટણભાવની નજરે જોવામા આવે ત્યારે અનિત્ય દેખાય છે, અને તે બન્ને સ્વભાવ દરેક પદાર્થમા એકીવખતે એકસાથે હોવાથી વસ્તુમા નિત્યાનિત્યભાવ એકીવખતે સમજાય છે આથી કોઈ પદાર્થને એકાત નિત્ય માનવો તે, અને એકાત અનિત્ય માનવો તે પણ અયુક્ત છે આ નિત્યાનિત્યભાવ બરાબર સમજવા માટે સત્-પદાર્થની વ્યાખ્યા બરાબર સમજવાની જરૂર રહે છે એને માટે ઘટ-મુકુટનો દાખલો જાણીતો છે સોનાના ઘડાનો મુકુટ બનાવ્યો એમાં ઘડા તરીકે નાશ થયો, મુકુટ તરીકે ઉત્પત્તિ થઈ અને હેમ-સોનાની એ જ વખતે ધ્રુવતા રહી એ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા એક કાળે એક જ વસ્તુમા રહે તેમા કાંઈ વિરોધ જણાતો નથી આ રીતે ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા યુક્ત લક્ષણવાળા સત્-પદાર્થને સમજવાની જરૂર છે આ સત્પણું સમજવા સાથે વેદાત કે નૈયાયિક આત્માને નિત્ય માને છે, એમા દ્રવ્ય વસ્તુ ઉપર નજર રહે છે, અને બૌદ્ધો એના પલટણ ભાવ ઉપર નજર રાખે છે, એમા પલટણભાવની મુખ્યતા છે પણ એ સર્વ અંશ-સત્યો છે, એ સમજાવનાર સત્ની ઉપર કરેલી જૈન વ્યાખ્યા છે અને એમા રહેલ અનેકાત તત્ત્વની સમજણમા સમગ્ર વિશ્વના મૂળ તત્ત્વોનો બારીક અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ અવલોકન રહેલા છે

વારવાર પલટણભાવ પામે તે પર્યાયો અને ત્રિકાળ સાથે રહે તે ગુણ હોઈ, આત્માનો ચૈતન્યભાવ તે ગુણ છે અને એનુ મનુષ્ય, તિર્યંચાદિક રૂપ તે તેના પર્યાય કે રૂપ ફર્યા કરે, ગુણ સર્વદા સાથે રહે અને ગુણ તથા પર્યાય જેને હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય આ પરિસ્થિતિમા નય-દૃષ્ટિબિન્દુઓ ભારે મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે દર્શનના ભેદો આ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદે પડ્યા છે જેણે ગુણ પર ધ્યાન આપ્યુ, તેણે આત્માને નિત્ય માન્યો, જેણે પર્યાય પર ધ્યાન આપ્યુ તેણે આત્માને અનિત્ય માન્યો આ નય-જ્ઞાનને લબાવતા જે સર્વ ગુણ અને પર્યાયને ધ્યાનમા રાખી વાત કરી શકે તેને પ્રમાણજ્ઞાન કહેવામા આવે છે દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાયમા દેખાતી ભિન્નતામા રહેલી અભિન્નતા આ રીતે ખાસ સમજવામા આવે એટલે પછી સત્-પદાર્થના ઉત્પત્તિ, વિનાશ અને ધ્રુવતા નજરમા લઈ લેવા ઘટે છે પછી એને યાવત્ દ્રવ્ય-છેવટના દ્રવ્યો-સાથે સમજતા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવશીલતા એ સત્પદાર્થનુ લક્ષણ છે, એ સમજણમા આવી જાય છે

આ સત્પણુ-સત્તા એ એક જ છે, એ ત્રણ કાળ એક જ રહે છે, આ હકીકત સમજવા માટે વૈશેષિક દર્શનનુ સ્વરૂપ ઉપયોગી થઈ પડશે એ દર્શન પ્રમાણે સત્તાને અલગ પદાર્થ માનવામા આવે છે દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મ ઉપરાત સામાન્ય અને વિશેષને એ દર્શનકાર અલગ પદાર્થ માને છે દાખલા તરીકે ગાય, ભેસ, ઘોડામા જે જનાવરપણાનુ સામાન્ય તત્ત્વ છે, તેને સામાન્ય કહેવામા આવે છે અને આકૃતિવિશેષે રંગ, રૂપ વગેરેને

વિશેષ કહે છે આ સામાન્ય અને વિશેષ, દ્રવ્ય અને ગુણથી અલગ છે એમ તેમની માન્યતા હોઈ, દ્રવ્યત્વથી સત્તા ભિન્ન છે એમ ગણી એને (સામાન્ય-વિશેષને) ભિન્ન પદાર્થ ગણે છે આ વિષયમા ખૂબ ચર્ચા છે દ્રવ્યથી દ્રવ્યત્વ ભિન્ન પદાર્થ છે કે દ્રવ્યમા તેનો સમાવેશ થઈ જાય છે, એનો ખુલાસો જૈન સિદ્ધાન્ત બહુ સુંદર રીતે કરે છે જૈન મતે તો ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને ધ્રુવતા યુક્ત હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામા આવે છે, એટલે દ્રવ્યનું દ્રવ્યત્વ દ્રવ્યથી અલગ નથી, પણ દ્રવ્યત્વવાન જે હોય તેને સત્-પદાર્થ માનવામા આવે છે આથી સત્તા-સત્ત્વ એ એક જ પદાર્થ રહે છે, અને સામાન્યને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી

આ વસ્તુનુ સત્ત્વ-વસ્તુત્વ એક જ છે અને તે અખડ છે, એના વિભાગ થઈ શકતા નથી, એને માત્ર સમજી જ શકાય, કારણ કે એના ઉત્પાદ, વ્યય તરફ લક્ષ્ય રહે તો એનુ અનિત્યત્વ દેખાય છે, એની ધ્રુવતા તરફ લક્ષ્ય રહે તો એનુ નિત્યત્વ દેખાય છે અને છતા એ બન્ને એકસાથે વર્તે છે, માટે સત્‌નું લક્ષણ ઉત્પાદ, વ્યય, ધ્રૌવ્યરૂપ બતાવવામા આવ્યુ છે તેપણું-હોવાપણુ એ એક જ છે, અખડ છે અને એને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા-પીડા થઈ શકતી નથી અતિમ દ્રવ્ય સાથે એનો વિચાર કરવામા આવે તો તે ત્રણુ કાળ એક જ રહે છે અને જરા પણ ફેરફાર વગર એકસરખુ ચાલ્યા કરે છે આ દૃષ્ટિએ જોતા સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે દ્રવ્યના દ્રવ્યત્વથી તે અલગ પદાર્થ નથી

હવે અહીં પ્રશ્ન એ થાય છે કે આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા પરસ્પર ભિન્ન છે કે એકરૂપ છે? એના સમાધાન માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાને બરાબર સમજવા ઘટે પ્રત્યેક પદાર્થ ક્ષણે ક્ષણે બદલાયા કરે છે, છતા એમા સર્વથા ભિન્નપણુ નથી, આકૃતિ વગેરે ફર્યા કરે, છતા એની જાતિ નિત્ય રહે છે, તેથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યના લક્ષણભેદ તો જરૂર છે અને તેથી એમા કથચિત્ ભેદ છે બાકી અસત્‌ની ઉત્પત્તિ એ ઉત્પાદ, સત્‌નો વિનાશ એ વ્યય અને દ્રવ્ય એક જ રહે તેથી તેમા ધ્રુવતા છે

આ કારણથી ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા જેનામા હોય તે સત્ છે, એ દૃષ્ટિએ જોઈએ, ત્યારે પછી એના સામાન્ય તથા વિશેષને અલગ દ્રવ્ય માનવાની જરૂર રહેતી નથી આ અપેક્ષા ધ્યાનમા રાખવાથી ભેદાભેદભાવ બરાબર સમજી શકાય છે ભેદ દેખાય છે તે પર્યાયની અપેક્ષાએ છે, અભેદ દેખાય છે તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ છે, અને બન્ને વસ્તુ એકી વખતે એકસાથે દ્રવ્યમા રહે છે તેથી ભેદાભેદનુ રહસ્ય સમજાય છે વસ્તુધર્મના સ્વરૂપની વિચારણાનો પાયો સત્‌ની વ્યાખ્યા સમજવામા રહેલો છે આ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય દરેક ભિન્નલક્ષણવાળા છે, છતા પરસ્પર અપેક્ષિત છે

આ સત્પણુ-સત્તા એક છે, એમા ખડ-વિભાગ પડી શકે તેવુ નથી અને તેને બાધા થઈ શકે તેવુ પણ નથી આ અભિપ્રાય તનો છે નિશ્ચય નયે આ વાત

સુયોગ્ય છે અને એ વ્યાખ્યા પર સતની આખી સમજણ રહેલી છે જે દર્શનકારો ગુણ ઉપર નજર રાખે છે તે આત્માને નિત્ય ગણે છે, જેનું લક્ષ્ય પર્યાય ઉપર રહે છે, તે અનિત્ય માને છે, અને ગુણ તથા પર્યાય બન્ને પર દૃષ્ટિ રાખનાર જૈન દર્શન આત્માને નિત્યાનિત્ય કહે છે આ સર્વ દૃષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમા ગણવાથી પ્રમાણજ્ઞાન થાય છે એ વિચારણાના તલસ્પર્શી જ્ઞાનને આત્મજ્ઞાન કહેવાય છે અને તેની સાથે બાકીના સર્વ દ્રવ્યનું જ્ઞાન થવાની જરૂર જ પડે છે, એટલે આત્મજ્ઞાનમા સર્વ દ્રવ્યોનુ જ્ઞાન સ્વાભાવિક હોઈ એ દ્રવ્યાનુયોગનો મોટો અગત્યનો વિષય બને છે (૧)

अन्वय अरु व्यतिरक हेतु को, समज रूप भ्रम खोई,
आरोपित सब धर्म और है, 'आनन्दघन' तत सोई चेतन ! आपा कैसे लहोई ? २

અર્થ—હકારાત્મક અને નકારાત્મક અન્વેષણપદ્ધતિ સમજી, બાહ્ય રૂપની ભ્રમજાળ છે તે સર્વ આરોપ કરેલ છે તેને છોડી દો (એનો) ધર્મ તો અનેરો છે અહો આનંદઘન ! તત્ત્વ તો તે છે (આરોપ વગરનો ભ્રમની બહારનો અસલ ધર્મ છે તે ખરું તત્ત્વ છે) (૨)

વિવેચન—સતની વ્યાખ્યા સાથે પ્રથમ અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુ સમજવા યત્ન કરીએ. ત્યાર પછી 'એના એક, અખંડ અને અબાધિત' સ્વરૂપને સમજવુ સહેલુ થઈ પડશે આ અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુની સમજણ સ્યાદ્વાદમંજરી ગાથા ૨૧–૨૨ ની ટીકામા ખૂબ વિસ્તારથી આપવામા આવી છે

'જ્યા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણુ છે ત્યા સતપણુ છે'—આ અન્વય હેતુ સમજવો સર્વ વસ્તુ દ્રવ્યની અપેક્ષાએ ઉત્પન્ન થતી નથી કે નાશ પામતી નથી, તેથી દ્રવ્યની અપેક્ષાએ પ્રત્યેક વસ્તુ સ્થિર છે પદાર્થમા ઉત્પત્તિ–વિનાશ થાય છે, તે પર્યાયની અપેક્ષાએ થાય છે આ રીતે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યા સતપણુ છે આકૃતિ ફરે, આકાર ફરે, પણ મૂળ વસ્તુનુ સામાન્ય–એની જાતિ–તો કાયમ જ રહે, આનો વસ્તુસ્વરૂપનો પ્રશ્ન એ અન્વય હેતુ છે એક હોય ત્યા અન્ય હોય એ અન્વયવ્યાપ્તિ છે સોનાનો ઘટ હોય, તેનો મુગટ બનાવવો હોય તો ઘડા તરીકે તેનો નાશ થાય છે, મુગટ તરીકે તેની ઉત્પત્તિ થાય છે, પણ તે આખા સમય દરમિયાન સુવર્ણ તરીકે તો તેની સ્થિતિ કાયમ

શબ્દાર્થ—અન્વય = અન્વેષણ (શોધખોળ)ની એક પદ્ધતિ અમુક અર્થ જ્યા જ્યા હોય તે સર્વ સ્થાનોમા એક જ બીજો સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવતો હોય તો તે બે અર્થો ઘણુ કરીને કાર્ય–કારણ છે, અથવા કાર્ય–કારણ સંબંધવાળા છે એમ સમજવાની પદ્ધતિ અરુ = તથા, ઓર. વ્યતિરેક = અમુક એક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સંબંધ કે નિયમ સમજ = સમજીને જાણીને (આ સ્થાને ક્વચિત્ સમજી પાઠ પણ છે) ભ્રમ = ભ્રમજાળ ખોટુ જ્ઞાન ખોઈ = છોડી દે આરોપિત = લગાડી દીધેલ સ્થાપેલ સબ = સર્વ ધર્મ = સ્વરૂપ ઓર = બીજુ તત = તત્ત્વ સ્વરૂપ સોઈ = એ જ તે પોતે

રહે છે આ દષ્ટાંત બરાબર ધ્યાનમા આવે એટલે અન્વય વ્યાપ્તિનો ખ્યાલ થાય છે જ્યા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા હોય ત્યા સત્ત્વ છે, સત્પણુ છે, એ અન્વયવ્યાપ્તિ થઈ

પર્યાયોનો તો પાર નથી, તેથી પ્રત્યેક દ્રવ્ય અનતધર્માત્મક છે, એટલે 'જ્યા જ્યા અનતધર્માત્મકપણુ ન હોય ત્યા ત્યા સત્ પણ ન હોય' એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ છે આમા વસ્તુતત્ત્વ–સતત્ત્વ પક્ષ છે અને અનતધર્માત્મકત્વ સાધ્ય છે, એમા વ્યતિરેકી હેતુ છે, એટલે જ્યા સાધ્ય ન હોય ત્યા સાધન ન જ હોય એ રીતે જ આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિની સિદ્ધિ થાય, કારણ કે દષ્ટાંત વગર પક્ષની અદર જ હેતુથી સાધ્યની સિદ્ધિ થાય છે, એટલે એમા પક્ષની બહારના દષ્ટાંતનુ પ્રયોજન જ રહેતુ નથી. આ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિને બરાબર સમજીએ

આત્મામા જ્ઞાનોપયોગ, દર્શનોપયોગ, કર્તૃત્વ, ભોક્તૃત્વ, આઠ રુચક પ્રદેશની નિશ્ચળતા, અમૂર્તત્વ, અસખ્યપ્રદેશપણુ વગેરે એના સહભાવી ધર્મો છે એ એની સાથે નિરતર રહે છે (જૈન પરિભાષામા એને 'ગુણ' કહેવામા આવે છે)

નૈયાયિકો આત્માની સાથે જ્ઞાનનો સમવાય સબધ માને છે એ આત્માનુ લક્ષણ જ્ઞાન નથી માનતા અને તેટલા માટે સમવાયને અલગ દ્રવ્ય માને છે જૈન દર્શન જીવને ઉપયોગરૂપ માને છે જૈન દર્શન આત્માને કર્તા માને છે સાખ્યો આ માને નિર્લિપ્ત માને છે કર્મનો કર્તા આત્મા છે અને તેથી જૈનોએ કર્તૃત્વ એનો 'ગુણ' માન્યો છે જૈન દર્શન આત્માને ભોક્તા માને છે કરેલ કર્મનુ ફળ એ ભોગવે છે એ રીતે બૌદ્ધ–ક્ષણિકવાદીથી જૈન દર્શન જુદુ પડે છે

આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો સ્થિર રહે છે સિદ્ધના સર્વ પ્રદેશ સ્થિર રહે છે બાકી સસારી જીવોના વ્યાયામ, દુખ, પરિતાપને લઈને આઠ સિવાયના બાકીના સર્વ પ્રદેશો પ્રવૃત્તિશીલ રહે છે

આ જીવ સ્પર્શ, રસ, ગધ અને વર્ણથી રહિત હોઈ નિશ્ચયનયથી જાતે અમૂર્ત છે

પ્રત્યેક આત્મામા લોકાકાશના પ્રદેશો જેટલા પ્રદેશો છે વૈશેષિક–નૈયાયિકની માફક જીવને પ્રદેશની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામા નથી આવતો, પણ જ્ઞાનની અપેક્ષાએ વ્યાપક માનવામા આવે છે

જીવપણુ (જીવત્વ) વ્યવહારથી દશ પ્રાણ ધારણ કરવા તે, અને નિશ્ચયથી ચેતના, આ જીવનુ જીવત્વ છે આ સર્વ સહભાવી ધર્મની વાત છે હર્ષ, વિષાદ, સુખ, દુખ ક્રમભાવી (પર્યાયધર્મ)મા આવશે, જેની વાત હવે પછી થશે

એવી જ રીતે ધર્માસ્તિકાય આદિ દ્રવ્યો અનતધર્માત્મક છે ધર્માસ્તિકાય ગતિસહાયક છે, અધર્માસ્તિકાય સ્થિતિસહાયક છે એ પ્રત્યેક પદાર્થ અસખ્યાતપ્રદેશી હોઈ જ્ઞાનથી જાણી શકાય તેવા છે અને એ પોતાના સ્વરૂપમા કાયમ રહે છે, તેથી અવસ્થિત

છે એમા સ્પર્શાદિ ન હોવાથી એ બન્ને જાતે અરૂપી છે, એકવ્યક્તિરૂપ હોવાથી એક છે અને સ્વય ક્રિયા રહિત હોવાથી નિષ્ક્રિય છે આવી રીતે ધર્માસ્તિકાય અને અધર્માસ્તિકાય અનતધર્માત્મક છે

પુદ્ગલનુ અનતધર્માત્મકત્વ તો દરરોજના અનુભવનો વિષય છે એક ઘડો લઈએ તો તેનુ કાચાપણુ, પાકાપણુ, મોટાપણુ, પહોળાપણુ, જળધારણશક્તિપણ, એનુ જ્ઞેયત્વ, નવાપણુ, જૂનાપણુ વગેરે એમા તો અનત ધર્મો પ્રત્યક્ષ દેખાય છે

આવુ અનતધર્માત્મકપણુ જ્યા ન હોય ત્યા સત્વ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ થઈ

જૈન દર્શનનુ આ સત્સ્વરૂપ છે ચેતનને ઓળખવા માટે તેના જ્ઞાનની જરૂર છે કોઈ કોઈ દર્શન સપૂર્ણ સત્પદાર્થને કેવળ ધ્રુવ માને છે આ મત શકરાચાર્યના વેદાત દર્શનનો છે કોઈ દર્શન સત્-પદાર્થને નિરન્વય ક્ષણિક માને છે એટલે એ પદાર્થને માત્ર ઉત્પાદ અને વ્યયશીલ માને છે એ મત બૌદ્ધ દર્શનનો છે કોઈ દર્શન ચેતનતત્ત્વરૂપ સત્ને કેવળ ધ્રુવ (કૂટસ્થનિત્ય) માને છે તે મત સાખ્યદર્શનનો છે અને નૈયાયિક તથા વૈશેષિકો અનેક સત્પદાર્થોમાથી પરમાણુ, કાળ, આત્મા આદિ કેટલાક સતત્ત્વોને કૂટસ્થનિત્ય અને ઘટ, વસ્ત્ર આદિ કેટલાક સત્ને માત્ર ઉત્પાદ વ્યયશીલ (અનિત્ય) માને છે જૈન દર્શનનુ સત્નુ સ્વરૂપ એ સર્વ દર્શનકારોની વ્યાખ્યાથી અલગ છે તે અહીં બતાવ્યુ છે તે ત્રિકાલાબાધિત છે અશ-સત્ય એ સત્ય તો છે, પણ એ ત્રણે કાળે ટકે નહિ, તેથી એમા બાધ આવે છે જૈન દર્શનની સત્-પદાર્થની વ્યાખ્યા એક જ છે, અખડ છે અને અબાધિત છે તેની સાથે **સ્યાત્** લગાડવાથી તેનો સાચો ખ્યાલ આવે છે, કારણ કે **સત્**ની અપેક્ષાએ **સત્** 'છે,' પણ અસત્ની અપેક્ષાએ 'નથી' તેથી **સ્યાત્** લગાડ્યા વગર તો આખો અર્થ ખોટો થઈ જાય આ વાત પણ સાથે જ ધ્યાનમા રાખવાની છે

યોગી શ્રી આનદઘનજી મહારાજ કહે છે કે ઉપરની રીતે સત્તાનુ સ્વરૂપ અગભગ જાણવા માટે અન્વય અને વ્યતિરેકહેતુને બરાબર સમજી લો અને રૂપભ્રમને ખોઈ નાખો, તજી દો આ રૂપભ્રમ એટલે બાહ્ય રૂપથી થતો ભ્રમ-મિથ્યા જ્ઞાન કેટલીક વાર આપણી આખમા કમળો હોવાથી બહારની વસ્તુનો રગ ખોટો લાગે છે અને કેટલીક વાર વસ્તુ-વિપર્યય થઈ જાય છે અને તેથી મૂળ સાચી વસ્તુનુ કે તેના સ્વરૂપનુ ભાન થતુ નથી, કેટલીક વાર ઊલટુ જ્ઞાન થઈ જાય છે વસ્તુને બરાબર સમજવા માટે એની ત્રિકાળ સ્થિતિમા ઊતરવુ જોઈએ, એનું પૃથક્કરણ કરવુ જોઈએ, એના લક્ષણના વિભાગોને બરાબર ઘટાવવા જોઈએ, એ લક્ષણમા અવ્યાપ્તિ કે અતિવ્યાપ્તિ થતી નથી એમ ખાતરી કરવી જોઈએ, અને એ સર્વ પ્રકારની કસોટી સામે ટકી શકે અને એમા કોઈ પણ પ્રકારનો દોષ ન રહેતો હોય ત્યારે જ તે 'લક્ષણ' કહેવાય છે આ લક્ષણવિચારણામા ઘણીવાર રૂપભ્રમ થઈ જાય છે બાહ્ય આકારને લક્ષણમા ઘુસાડી દેવામા આવે તો અતે એ લક્ષણ ટકી શકતું નથી અને 'રૂપ' એ આખરે તો વસ્તુનો આભાસ છે, બાકી એના ખરા

સ્વરૂપના જ્ઞાન માટે તો એનુ મૂળ પકડવુ જોઈએ જ્યારે અતિમ પદાર્થને પકડીએ ત્યારે જ પદાર્થનુ લક્ષણ સાપડે બાકી એના જુદા જુદા રૂપો (manifestations) ઉપર ચાલ્યા ગયા તો તો જરૂર ભ્રમજ્ઞાન થઈ જવાનુ, અને તેટલા માટે આ ભ્રમને છોડી દેવાની વાત કરી છે

નૈયાયિક દર્શનને સામાન્ય અને વિશેષને અલગ પદાર્થ માનવા પડયા એ આ 'રૂપભ્રમ'ને લઈને છે એણે જો સહભાવી ધર્મો અને ક્રમભાવી ધર્મો (ગુણ અને પર્યાય)ને ખ્યાલમા રાખ્યા હોત તો એક મનુષ્યની મનુષ્યતા (સામાન્ય)ને મનુષ્યથી અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત, તેમ જ એ જ મનુષ્યના દેવચદ કે હીરાચદ નામના અલગ સ્વરૂપને (વિશેષને) વળી એથી પણ અલગ પદાર્થ માનવાની જરૂર ન પડત આ 'રૂપભ્રમ'નો તાત્વિક ભાવ 'પર્યાય'–વિચારણામા આવી જાય છે એ પર્યાયવિચારણા ઉપર બહુ ભાર મૂકવા જતા બૌદ્ધો આખો આત્મા ચૂકી ગયા એને પરિણામ પર એટલી ચોટ લાગી કે આત્મા કે પુદ્ગલમા કોઈ સ્થાયીભાવ પણ છે અથવા હોવો જોઈએ, નહિ તો એમા સ્થિતિ કે સ્થિરતા જેવુ તત્ત્વ જ રહેતુ નથી, એ વાત પણ ખ્યાલ ન રહ્યા, અને પરિણામે દુનિયાને પર્યાયની નજર અશ–સત્યો બતાવી શકયા જો પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવુ હોય તો આ 'રૂપભ્રમ' ઓછો જ રહ્યા, અને તેનુ સૂક્ષ્મ જ્ઞાન કરી તેના સર્વ અશો પર નજર નાખનાર પ્રમાણજ્ઞાનનો આશ્રય લેવો જ રહ્યો

આ રૂપભ્રમ આરોપ કરેલો ધર્મ છે, અને તથા આરોપ દ્વારા એના અશ–જ્ઞાનમા સર્વ સત્ય મનાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ થાય છે પછી એમાથી માયાનો સિદ્ધાત કાઢવો પડે છે રૂપ દેખાય છે તે પણ ભ્રમ છે, એમ માની આખો બધ રાખવી પડે છે અને તે રીતે ચેતનજ્ઞાન–આત્મજ્ઞાન આડી અધારી આવી જાય છે

રૂપ કે આરોપ એ આત્મા નથી, એના ધર્મો તો તદ્દન જુદા છે એને પામવા–સમજવા મુશ્કેલ છે અને એને સમજવા માટે રૂપ અને આરોપનો ભ્રમત્યાગ એ પ્રથમ અગત્યની બાબત છે બાકી આત્માની સાથે એના અનેક નામો થાય, રૂપ થાય, આકાર થાય, રગ થાય—એ સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે આત્મા પોતે નથી દેવચદ કે નથી હીરાચદ, એ કાળો નથી કે ગોરો નથી, એ લૂલો નથી કે લગડો નથી એના નામ અને રૂપ જુદા જુદા થયા છે, તે સર્વ આરોપ કરેલી બાબતો છે

એના ધર્મ તો બીજા જ છે એનુ લક્ષણ ઉપયોગ છે બોધરૂપ વ્યાપાર એ એની વ્યાખ્યા છે એના પર્યાય ઘણા કરે છે, કારણ કે એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા કેટલાક પર્યાયો એક અવસ્થામા હોય છે તો કેટલાક પર્યાયો બીજી અવસ્થામા મળી આવે છે આ પર્યાયોની જુદી જુદી અવસ્થાને 'ભાવ' કહેવામા આવે છે એ ભાવો કર્મના ઉપશમથી, ક્ષયથી, ક્ષયોપશમથી અને ઉદયથી થાય છે દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી પોતાની જાતે જ તેમા

પારિણામિક ભાવ કાયમ રહેલો છે સંસારી અથવા મુક્ત આત્માને આ પાંચ ભાવો પૈકી કોઈ ને કોઈ ભાવ અવશ્ય હોય જ અજીવમાં એ પાંચ ભાવો પૈકી ત્રણના પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેમાં એક પારિણામિક ભાવ જ હોય છે

અહીં એક બીજી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે આ પાંચે ભાવો (ઔપશમિક, ક્ષાયિક, ક્ષાયોપશમિક, ઔદયિક અને પારિણામિક) જીવમાં એકસાથે બધા હોય છે એવો કાંઈ નિયમ નથી દા ત, મુક્ત જીવોમાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક બે ભાવ જ હોય છે, જ્યારે સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે એમાં વાત એટલી છે કે સંસારી જીવ બે ભાવવાળા હોતા નથી એટલે મુક્ત જીવોના પર્યાયો બે ભાવોમાં અને સંસારી જીવના પર્યાયો ત્રણથી પાંચ ભાવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે ઉપયોગરૂપ લક્ષણ સર્વ જીવોમાં પ્રાપ્ત થાય છે જ્યાં જ્યાં જીવ હોય ત્યાં ત્યાં ઉપર પ્રમાણે બેથી માંડીને પાંચ ભાવો જરૂર હોય છે એ પાંચ ભાવો પૈકી બે ભાવ પણ ન હોય ત્યાં જીવત્વ હોતું નથી

આ રીતે ચેતન–આત્માનો ધર્મ તો તદ્દન જુદો જ છે આત્મામાં અનંત ગુણપર્યાયો છે, પણ એ સર્વમાં ઉપયોગ જ મુખ્ય છે અને ઉપયોગ સ્વપરપ્રકાશક હોવાથી તે પોતાનું તથા ઇતર પર્યાયોનું જ્ઞાન કરાવી શકે છે આપણે આ ચર્ચા કરીએ છીએ, એમ શંકા કરીએ છીએ, એનું સમાધાન કરીએ છીએ–એ સર્વ ઉપયોગને લીધે જ થાય છે અને લક્ષણસ્વરૂપથી ભિન્ન ન હોવાને કારણે અને ઉપયોગ બધા પર્યાયોમાં મુખ્ય હોવાથી ઉપયોગ જ આત્માનું લક્ષણ બને છે

આ સ્વરૂપચિંતવનમાં પારિણામિક ભાવને બરાબર સમજવા યોગ્ય છે એ જીવત્વરૂપ છે અને ચેતનનો સ્વભાવ છે એ ન હોય તો ચેતન ન હોય એમ સમજવું બીજા સર્વ ભાવો કોઈ વાર હોય અને કોઈ વાર ન પણ હોય, પણ આ જીવત્વરૂપ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ આત્મામાં સર્વ કાળે પ્રાપ્ત થાય જ છે અને તેથી તેને મુખ્ય લક્ષણ ગણવામાં આવેલ છે બાકીના ભાવોમાંથી કેટલાક અથવા સર્વ કોઈ વાર હોય છે, કોઈ વાર ઓછા–વધતા હોય છે, પણ પારિણામિક ભાવ તો સર્વ કાળે હોય જ છે અજીવમાં અજીવત્વ પારિણામિક ભાવે છે આ પારિણામિક ભાવ દ્રવ્યનું પરિણામ છે, જે ફક્ત દ્રવ્યના અસ્તિત્વથી જ પોતાની જાતે જ ઉત્પન્ન થયેલ છે, એટલે કોઈ પણ દ્રવ્યનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપપરિણમન જ પારિણામિક ભાવ કહેવાય છે

બીજા ભાવો કોઈ વાર મળે અને કોઈ વાર ન પણ મળે, કારણ કે એ કર્મની અપેક્ષા રાખે છે તેથી લક્ષ્યાશમાં રહેનારા હોવા છતાં કાદાચિત્ક છે, અને તેથી તેને ઉપલક્ષણ કહી શકાય જીવનું ઉપયોગ લક્ષણ કહેવામાં આવે ત્યારે તેના જીવત્વને અંગે તે સમજવાનું છે, અને તે પારિણામિક ભાવને અંગે છે એમ ધ્યાનમાં રાખવું સંસારનું આખું સ્વરૂપ પર્યાય છે અને પર્યાય તો પલટણભાવ પામતા જાય છે આ સંસારમાં નામ અને

રૂપ ક્રિયા કરે છે એ પર્યાયપલટણ છે, અને એને લઈને ફેરફાર થાય તે પણ નજરે પડે છે

ચેતનનો ધર્મ તો કોઈ અલગ વસ્તુ છે અને તેને સમજવાની ખાસ જરૂર છે તે સમન્વય એટલે ખૂબ સ્પષ્ટતા થાય છે વસ્તુસ્થિતિની આ સમજણ તે આનંદ છે, એ તત્ત્વ છે, એની પ્રાપ્તિ એ સાધ્ય છે વૈશેષિક મત પ્રમાણે સત્તા દ્રવ્ય, ગુણ અને કર્મમાં રહે છે, પણ સામાન્ય અને વિશેષમાં રહેતી નથી–હોતી નથી આ વાત સમીચીન નથી એ તો ઉપર બતાવ્યું અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરવો અને છતાં તેનું અસ્તિત્વ (સત્તા) ન સ્વીકારવું એ બંધબેસતી વાત નથી એને દ્રવ્યથી જુદી માનવા જતા તો અનેક દોષ દેખાય છે ઘટનું ઘટત્વ ઘટથી અલગ માનવા જઈએ તો ઘટ પોતે અસત્ થઈ જાય છે, એટલે સત્તા દ્રવ્યથી જુદી ન હોઈ શકે

જ્ઞાન પણ આત્માથી ભિન્ન ન હોઈ શકે આત્માને જડ માનવો અને પછી બુદ્ધિ દ્વારા સમવાય સંબંધથી તેને જ્ઞાન થાય છે એમ માનવું એ વાતમાં ઘણી ગૂંચવણ દેખાય છે એમાં કર્તા કોણ કહેવાય અને કરણ કોણ કહેવાય એનો ઘાટ જ બેસતો નથી ખરી વિચારણા મુક્તદશાના આનંદની છે વૈશેષિકો માને છે કે આ જ્ઞાન પણ ઉપાધિ છે, અને મોક્ષદશામાં જ્ઞાન રહેતું નથી આત્માના આવા પ્રકારના લક્ષણો અગ્રાહ્ય છે અનંત સુખનું સંવેદન એ મોક્ષ છે ત્યાં સુખદુઃખની વ્યાવહારિક કલ્પનાનો અભાવ છે, પણ જ્ઞાનાનંદનું નિરતિશય સુખ તો સર્વ કાળ પ્રાપ્ય છે એમ ન હોય તો જડ અવસ્થા જેવી પરિસ્થિતિ કે જેમાં કોઈ પણ પ્રકારના આનંદનો અનુભવ નથી, તેને પ્રાપ્ત કરવા કોણ પ્રયત્ન પણ કરે?

ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પ્રવૃત્તિને સુખ માનવું એ રાગનું કારણ છે, પણ મોક્ષસુખનો અનુભવ એ કાંઈ વિષયાદિ પ્રવૃત્તિનું કારણ નથી, એટલે એ બંધનરૂપ નથી અને ઉત્કૃષ્ટ દશાએ પહોંચેલા આત્માને એની ઇચ્છા થાય તેટલો રાગ પણ આખર ન રહેતો હોવાથી એમાં રાગદ્વેષને સ્થાન જ નથી સંપૂર્ણ કર્મોનો ક્ષય થવાથી ઉત્પન્ન થવાવાળા પરમ સુખ અને આનંદરૂપ આ મોક્ષ છે અને એ મોક્ષને યુક્તિયુક્ત સમજવાનો આ પ્રયત્ન છે

ઉપસંહાર—આ આનંદની વિપુલતા એ ખરું તત્ત્વ છે એની ઇચ્છા કરવામાં વિષયસુખની વાંછા ન હોવાથી બંધન નથી થતું, અને અંતે જ્યારે સાચું તત્ત્વ સાંપડે છે ત્યારે તો **मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तम** એટલે ઉત્તમ મુનિ તો મોક્ષ અને સંસાર બન્નેમાં નિસ્પૃહ રહે છે ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે જ શાંતિનાથજીના સ્તવનમાં કહ્યું છે કે 'મોક્ષ સંસાર બિહુ સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તુ જાણ રે' એટલે તને જાણનારો મોક્ષ અને સંસાર બન્નેને સરખા ગણે છે આ સરખા ગણવાની વાત જુદી છે, પણ સાર્વત્રિક મોક્ષ થયા પછી જ્ઞાન પણ રહેતું નથી, એ વાત માનસશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ બંધબેસતી નથી, કારણ કે એમ હોય તો પછી પથ્થર કે ધૂળના ગાંડા વચ્ચે અને આત્મા વચ્ચે કશો તફાવત રહેતો નથી અને આપણે પદાર્થની વ્યાખ્યા જોઈ ગયા એમાં જે ઉત્પત્તિ અને સ્થિતિની વાત વિચારી તે પણ અર્થવગરની થઈ જાય છે જ્ઞાનના પર્યાયો

ફર્યા કરે એ પારિણામિક ભાવ છે પારિણામિક ભાવ એ ઉપયોગ છે અને ઉપયોગ એ જીવત્વ છે–જીવનુ લક્ષણ છે, તેથી અનંતજ્ઞાનનો આસ્વાદ કરવો એ ખરું તત્ત્વ છે, અને એના વિલાસમા નિરતિશય આનંદ છે, સાધ્યપ્રાપ્તિ માટે કરેલા અનેક પ્રયત્નની પરાકાષ્ઠા છે અને એ પરાકાષ્ઠામા પ્રાપ્તવ્ય અસાધારણ ધ્યેયનો મુદ્દો છે

આત્માના સહભાવી ધર્મ–ગુણો પોતે નિર્ગુણ છે પર્યાયો ક્રમસર ફર્યા કરે છે અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે દ્રવ્ય છે એમાથી ચેતના, આનંદ, વીર્ય, ચારિત્ર વગેરે પરિમિત ગુણો જ સાધારણ બુદ્ધિવાળા છદ્મસ્થની કલ્પનામા આવે છે, બધા ગુણો સમજવામા આવતા નથી જેટલા જાણી શકાય છે તેના અનંત પર્યાયો થાય છે અને એ રીતે જેટલા જાણી શકાય છે તેના કારણભૂત ગુણોનો વ્યવહાર કરાય છે પર્યાયો પ્રવાહરૂપે ચાલ્યા આવે છે એ પ્રત્યેક પ્રવાહની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ હોય છે અને એવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે આમા પણ ભેદના સાપેક્ષતા તો જરૂર રહે છે અભેદ દૃષ્ટિથી પર્યાય પોતપોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ, અને ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્યગુણ પર્યાયાત્મક જ કહેવાય છે દ્રવ્યમા કેટલાક ગુણો સર્વસાધારણ હોય છે દા ત, અસ્તિત્વ, પ્રદેશત્વ, નિત્યત્વ વગેરે, અને કેટલાક અસાધારણ હોય છે, જેમ કે ચેતનાગુણ આત્મામા હોય છે, રૂપગુણ પુદ્ગલમા હોય છે અસાધારણ ગુણ અને તેનાથી ઉત્પન્ન થયેલા પર્યાયને લઈને જ પ્રત્યેક દ્રવ્ય એકબીજાથી જુદું પડે છે

આ દ્રવ્યની સત્તા એક છે, અખંડ છે અને અબાધિત છે એનો ખ્યાલ આ રીતે તાર્કિક થયો આત્મા દ્રવ્ય છે, એના અનેક સહભાવી ગુણો છે અને ક્રમભાવી પર્યાયો છે તેને ઓળખી, ઉપરઉપરની દૃષ્ટિનો ત્યાગ કરી, ઉપભ્રમ છોડી દઈ, આ સર્વ આરોપ કરેલી બાબત છે એની ખાતરી કરી, ચેતનના મૂળ ધર્મ તો અલગ છે, એને શોધી કાઢવા એ આનંદસ્વરૂપ છે, આનંદનો ઢગલો છે, આનંદનો ભર છે અને એ ખરું આત્મતત્ત્વ છે

ચેતન ! આ રીતે આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકાય પૃથક્કરણ કરી એને સમજીએ ત્યારે એનુ વિકૃત સ્વરૂપ ધ્યાનમા આવે, એનુ અસલ સ્વરૂપ સાપડે, એના વિનાશ ઓળખાઈ જાય, એની વિભાવદશા ખ્યાલમા આવે, અને એનુ અનંત આનંદસ્વરૂપ નજરમા આવે એના ગુણપર્યાયોનો ભાવ સમજતા, એનુ લક્ષણ બરાબર લક્ષ્યમા લેતા, એની સાથે જોડાઈ ગયેલુ પણ તારવીને અલગ પાડી શકાય તેવુ સત્તાવિન્યમય ધર્મપ્રાધાન્ય સ્વરૂપ સમજાય, ત્યારે એ અનંતજ્ઞાનાનંદમય, વિશુદ્ધ ચારિત્રમય, અનંતશક્તિના ધણીને ઓળખાય. ખરું તત્ત્વ એ છે અને એને સમજવા માટે જ અનંત તર્કપરપરા અને હેતુવિચારણા કરવામા આવે છે

આનંદના સ્વરૂપ પર દરેક પદમા કાઈ કાઈ વિવેચન થયુ છે એના પર એક સમુચ્ચય લેખ પણ તૈયાર કરવા માડ્યો છે એ આનંદને સમજી આત્મતત્ત્વ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન

કરનો એમા જીવનયાત્રાનુ સાફલ્ય છે, પ્રયત્નની સિદ્ધિ છે અને ચક્રભ્રમણનો છેડો છે[1] (૫૫)

૫૬ છપ્પનમુ

ભૂમિકા—આ પદ આત્મદૃષ્ટિએ લખાયેલુ છે એમા શુદ્ધ ચેતના કકળાટ કરે છે અને અનત ગુણના ધણી ચેતન–આત્માની અત્યારે થઈ પડેલી દશા માટે ખેદ બતાવે છે, અને એમાથી છેવટે માર્ગ કેવી રીતે નીકળે છે એના પર પણ વિવેચન કરે છે

આત્મા પોતે તો અનત ગુણોથી ભરેલો છે, પણ એના પુદ્ગળ સાથેના સબધને પરિણામે એની મૂળ ભવ્ય સ્થિતિ પર આવરણ ચડી ગયા છે અને અત્યારે તો જાણે એ અનેક ગુણોના નિકેતનને બદલે પર ભાવમા રમણ કરનાર પરાધીન થઈ ગયો છે અને એની સ્થિતિ સસાર તરફ વધારે ને વધારે ઘસડાતી દેખાય છે આત્મામા અનત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર ભરેલા છે, પણ એ જ્યારે દ્રવ્યમા, શરીરમા, સગાસબધીઓમા કે વિષય કષાયના કીચડમા લેપાઈ જાય છે, જ્યારે એ પોતાના મૂળ ગુણ વીસરી પરભાવમા રમણ કરે છે, ત્યારે એના કેવા હાલ થાય છે તે પર અહીં લાક્ષણિક ભાષામા ગાન કર્યું છે

આત્મા મૂળગુણમા હોય ત્યારે એ શુદ્ધ ચેતન કહેવાય છે એની શુદ્ધ દશાને ચેતના કહેવામા આવે છે જ્યા સુધી એ મૂળ સ્થિતિમા ન આવે ત્યા સુધી એ પોતાનું અસલ સ્વરૂપ ભૂલી પરઘરે રખડ્યા કરે છે

પતિવ્રતા ધર્મપત્ની પોતાના પતિમા ખૂબ આસક્ત હોય એ પતિના વિરહમા અર્ધગાડી અવસ્થામા રખડતી હોય, ઘરમા એના માન–સન્માનની આગણી પણ એના પર એના પતિના પ્રેમની ગાઢતા કે અલ્પતા પર રહે છે જે ઘરમા પત્નીનુ સન્માન હોય, ત્યા સપ હોય છે, આનદકલ્લોલ હોય છે, પણ જ્યા સ્ત્રીની અવગણના થતી હોય, પતિદેવ રાત્રે રખડવા જતા હોય, એને તો દિવસે અપમાન અને રાત્રે રડવાનો જ વારો આવે છે આવા

---

1 આ પદનો અર્થ વિચારવામા મે લગભગ બે વર્ષ લીધા છે છેવટે એનો અર્થ ભાસ્યો તેવો લખ્યો છે પણ તેમાં પૂરતો સતોષ થયો નથી તોય જરૂર થયો છે આને મળતુ પદ ૮૭મુ છે ત્યા જરૂરી વિશેષતાનો ભાસ થશે તો પ્રસગ લઈ વિચારણા આગળ ધપાવવા પ્રયત્ન થશે આ પદ મને અનેક દૃષ્ટિનો સમુચ્ચય કરાવનાર નિશ્ચય નયનો આભાસ કરાવનાર અને યોગીના અપ્રતિમ આત્મભાવને વ્યક્ત કરનાર આત્માના ઊડાણમાથી નીકળી પડેલુ જણાયું છે ત્રણ લીટીના પદમા અસાધારણ ભાવ ભરી દીધો છે આ સહજ કથન છે આ મોહગારની વિભૂતિ છે યોગનો મહાન ચમત્કાર છે હજુ એ પદ હું સમજ્યો છુ એવો મારો દાવો નથી પદ જેવુ સમજાયું તેવુ અહીં લખ્યુ છે એની વિચારણામા સ્યાદ્વાદ મજરી તત્ત્વાર્થ ટીકા દ્રવ્યગુણપર્યાયનો રાસ અને બીજા અનેક ગ્રથોનો ઉપયોગ કર્યો છે એ વિષય પર આગળના પદોની વિચારણામા અવારનવાર લખવાનુ જરૂર થશે એમ જણાય છે –વિવેચનકાર.

પતિની આર્યભાવનાવાસિત પત્નીને મનમાં ઘણું દુઃખ થાય, પણ એ જોર શું કરે? આર્ય ભાવનાભૂષિત ચેતના પોતાના પતિને અંગે કેવા વિચાર કરતી હશે, તેનું શબ્દચિત્ર અત્ર આપવામાં આવ્યું છે. આખું પદ શુદ્ધ ચેતનાની કોઈ બહેનપણીના મુખમાં મૂક્યું છે. આ ભાવ પદને છેડે વ્યક્ત થાય છે.

५

(રાગ—ધન્યાશ્રી)

बालुडी अबळा जोर किश्यु करै, पीउडो परघर जाय,
पूरव दिसि पच्छिम दिसि रातडो, रवि अस्तगत थाय   बालुडी० १

અર્થ—બિચારી બાળકી જેવી અબળા (ચેતના) તે કાંઈ પણ જોર કેવી રીતે કરે? શું કરે? (કારણ કે) પતિરાજ તો પારકે ઘેર ભટકે! (ત્યાં ચેતના કોના ઉપર જોર કરે?) દા. ત., પૂર્વ દિશાનો પતિ સૂર્ય જ્યારે (બીજી બાજુએ) પશ્ચિમ દિશામાં આસક્ત થાય ત્યારે તો પછી એ આથમી જ જાય. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતનાનું અત્યારે જરા પણ જોર નથી, ઘરમાં એનું સામ્રાજ્ય નથી અને પતિ તો એની સામે જોતા પણ નથી. એવા સંયોગોમાં એ બાપુડી, બચ્ચા જેવી અબળા જોર શું કરે? કોના ઉપર કરે? કેવી રીતે કરે? એને ફરીફરીને જોવું તો પતિરાજ તરફ અને પતિરાજ તો પોતાના ઘરને ગણતા કે સંભારતા પણ નથી.

એ ચેતનાનો પતિ પરઘેર જાય છે, અન્ય વિભાવોમાં રખડે છે, જ્યાં ત્યાં માથાં માર્યા કરે છે, પણ પોતાના ઘર તરફ અત્યારે તો નજર પણ કરતો નથી. પોતાના મૂળ સ્વભાવથી અન્ય ભાવમાં રખડવું એ પરઘર ભટકવા તુલ્ય છે. આ શુદ્ધ ચેતનાના મૂળ સ્વભાવના પુદ્ગલની વાત ન હોય, વિષયકષાયનો સ્પર્શ ન હોય, સંસારવહેવારના ચેનચાળા ન હોય, એમાં અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રની મસ્તી હોય, અનંત શાંતિ હોય, સમતાના પૂર વહેતા હોય, એમાં મુત્સદ્દીગીરી કે રાજ્યખટપટવૃત્તિનો અભાવ હોય. પણ અત્યારે તો પતિરાજ પારકે ઘેર આથડે છે, એને સંસારના કોઈ પણ ભાવોમાં રસ પડે છે અને પોતે જે સંયોગમાં હોય ત્યાં મળતા પૌદ્ગલિક સાધનોનો લાભ લેવામાં આનંદ આવે છે. એમાં એ સુખ માને છે અને એવા પૌદ્ગલિક સુખ વધારે મેળવવા માટે એ પ્રયત્ન કરે છે. એની તૃષ્ણાને મર્યાદા નથી, એના અભિમાનને છેડો નથી, એના દંભને આરો નથી અને એવા અનેક વિભાવમાં એને એવો આનંદ આવે છે કે એ પોતાનું ઘર જ ભૂલી જાય.

પાઠાંતર—કિશ્યુ-કિશો. જાય-જાઈ. દિસિ-દિસ તરફ. પચ્છિમ દિસિ-પચ્છિમ. અસ્તગત-અસ્તાગતિ.

શબ્દાર્થ—બાલુડી = બચ્ચા જેવી, બાળકી. કિશ્યુ = શું. પીઉડો = પતિ, ધણી. પરઘર = પારકે ઘેર, કુમતિને ઘેર. પૂરવ દિસિ = પૂર્વ દિશા. પચ્છિમ દિસિ = પશ્ચિમ દિશા. રાતડો = આસક્ત. રવિ = સૂર્ય, સૂરજ. અસ્તગત = આથમું તે.

છે આવા પતિની પત્ની જોઈ પણ શુ કરે ? એવા ચેતનગજ–પતિની દશાના વર્ણનનો સબધ ચેતના પરત્વે જ છે, એટલે અતે સર્વ વાતનો મેળ મળી જાય છે

સૂર્યનો ઉદય પૂર્વ દિશાએ થાય છે અને એને 'પૂર્વાધિપતિ' કહેવામા આવે છે, પણ એ ભાઈસાહેબને તો આખો દિવસ ભટકવુ છે, ઘેર રોકાવુ નથી, 'પૂર્વા' પત્નીને લાડ લડાવવા નથી, અને મનમા પશ્ચિમ દિશાને રાખી ત્યા પહોચી તેની સાથે આનદ માણવો છે આનો પરસ્ત્રીમા રાતો (આસક્ત) સૂર્ય જ્યારે ઘરને કાઈ યાદ પણ કરતો નથી, ત્યારે અતે આથમી જાય છે

તે જ પ્રમાણે પરભાવમા રમણ કરનાર પતિ પોતાની ચેતનાને ન ઓળખતા કુમતિને મળવા માટે રખડયા કરે છે, એને મળવા તલવલાટ કરે છે અને એ રખડપટ્ટીમા અતે પોતાનુ તેજ ગુમાવી આથમી જાય છે પતિનો વિજય થતો નથી અને ચેતનાનો વિરહકાળ છૂટતો નથી એ હકીકત છે પારકે ઘેર રખડનારને કાઈ વધારે પડતુ કહેવામા આવે તો એ વળી ન કરવાનુ કરી બેસે, અને આર્યસ્ત્રીને પતિ તો દેવતુલ્ય હોય, એટલે એને રિસાવ્યા બોલે પણ નહિ આવા રખડુ પતિની વફાદાર પત્ની જોઈ પણ શુ કરે ? આખર એ તો અબળા રહી, અને એનામા શક્તિ ગમે તેટલી હોય, પણ એ આર્યસસ્કારમા ઊછરેલી, એટલે ઘણ તાણે પણ નહિ, તોડે પણ નહિ, છતા પતિને ઠેકાણે લાવવા નવા નવા પ્રયોગો કરે ચેતનાએ કેવો પ્રયોગ એ બાબતમા કર્યો તે આપણે જોઈએ

આ પક્તિનો એક બીજો અર્થ પણ ભાસે છે આ પ્રમાણે સૂર્ય જ્યારે પૂર્વ દિશા અને પશ્ચિમ દિશા એમ બન્નેમા રક્ત–આસક્ત થાય છે, ત્યારે એનુ પરિણામ એના અસ્ત થવામા આવે છે એમ જે પ્રાણી સ્વભાવ અને વિભાવ બન્નેમા થોડા થોડા રાચવા માડે છે, ત્યારે એ બન્નેથી ભ્રષ્ટ થાય છે ઘણા પ્રાણીઓ એવા વિચારના હોય છે કે વેપાર કરે ત્યારે વેપારમય થઈ જાય, વેપારને સ્થાનકે વર્તનનુ ભાન જ ન રાખે, અને ધર્મકરણી કરવા મડે ત્યારે તેમા પણ આસક્ત થઈ જાય આ વિચિત્ર મનોદશાને પરિણામે પ્રાણી ઉભયભ્રષ્ટ થાય છે 'ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા' એટલે એ આત્મપ્રગતિનુ કામ કરી શકતો નથી અને સસારને ભોગવી શકતો નથી શાસ્ત્રકાર તો છાતી ઠોકીને કહે છે કે, જે પ્રાણી આત્મામા જાગૃત છે તે સસારમા ઊઘે છે, અને સસારમા જાગૃત છે, તેણે આત્માને વિસાર્યો છે સસારને ચાટતા જવો, ઘરઘરેણામા રાચવુ અને પડિક્કમણું કરવાથી પાપની આલોચના થઈ જશે એમ ધારી કૃતકૃત્યતા માનવી, એ વાતમા વસ્તુત કાઈ દમ નથી કાઈ ન કરે તે પ્રમાણમા ઠીક, પણ શુદ્ધ સાધ્યની અપેક્ષાએ એમા બહુ માલ જેવી વાત નથી સસારમા સરસા રહી, મન તેનાથી અલગ રાખવુ અને સસારમા લપટાવુ નહિ એ વાત સિદ્ધાતદૃષ્ટિએ વાચતા સારી લાગે છે, પણ વ્યવહારુ રીતે લગભગ અશક્ય છે કામદેવના ઘરમા રહી કામદેવને જીતી આવનાર તો સ્થૂળભદ્ર જેવા કોઈ અસાધારણ વિરલા નીકળે, એટલે એ મુખ્ય માર્ગ કે રાજમાર્ગ ન કહેવાય

ચેતન કોઈ વાર શુદ્ધ વિચારણામા ઊતરી જાય છે ત્યારે એ પોતાને જ કહે છે–ચેતનજી ! તમારી શુદ્ધ ચેતના તો અત્યારે બચ્ચા જેવી છે, હજુ એને યૌવન પ્રાપ્ત થયુ નથી, એનામા જોર વધ્યુ નથી, તમારા ઘરની એ વત્સલા અને પ્રેમી પત્ની તમારા પર જોર પણ કેમ કરીને કરે ? કારણ કે તમે તો પારકે ઘેર ગયા કરો છો અને જ્યારે ત્યારે વિભાવદશામા પડી જાઓ છો પૂર્વ દિશાના પતિ સૂર્ય જેવા તમે પોતે છો, તમારામા ઝળહળતુ તેજ છે, તમારી સામે કાઈની નજર માડવાની તાકાત નથી, પણ જ્યારે તમે પોતે જ પશ્ચિમ દિશામા પારકી સ્ત્રીમા–પરઘરમા આસક્ત થાઓ, ત્યારે તમારુ તેજ હાનિ પામતુ જાય છે અને અતે તમે અસ્ત થઈ જાઓ છો, અને અતે તમારુ અસ્તિત્વ પણ શોધ્યુ જડતુ નથી (૧)

पूनम निशि सम चेतन जाणीए, चद्रातप सम नाण,
बादलभर जिम दलथिति आणीए, प्रकृति अनाव्रत जाण रा॰ २

અર્થ—પૂનમની રાતના ચદ્ર જેવા નિર્મળ ચેતનરાજને જાણવા અને ચદ્રના પ્રકાશ જેવુ જ્ઞાન જાણવુ (જ્ઞાન–જ્ઞાનીની એકતા જાણવી) વાદળાના સમૂહ જેવી (કર્મ) દળની સ્થિતિ જાણવી અને (ચેતન) સ્વભાવે આવરણ વગરનો છે એમ જાણવુ (૨)

વિવેચન—હવે ચેતનરાજ પોતે કોણ છે તેનુ પૃથક્કરણ કરે છે આ અનુભવ આત્મવિચારણા છે અને કોઈક જ વાર લભ્ય છે, પણ થઈ આવે ત્યારે તે ક્ષણ ખરી સુખી છે ચેતનજી પોતે એની શુદ્ધ દશામા હોય ત્યારે જુદા છે અને કર્માવરિત દશામા હોય ત્યારે જુદા દેખાય છે આ બને ભાવ સન્મુખ રાખી આપણે આગળ વધીએ (ચેતનાની સખી આ વાત ચોખી કરે છે) શરદઋતુની પૂનમની રાત્રિએ ચદ્ર જેવો નિર્મળ–સ્વચ્છ લાગે, તેવા ચેતનરાજ નિર્મળ છે અને એવા ચદ્રના પ્રકાશ જેવુ તેનુ જ્ઞાન છે જ્ઞાની અને જ્ઞાન જુદા નથી, જ્ઞાનીનો ગુણ જ્ઞાન છે અને ગુણ હોવા છતા બનેનો સયુક્ત સબધ છે આત્મા પોતે ચદ્ર છે અને જ્ઞાન ચદ્રનો પ્રકાશ છે ચદ્ર વગર પ્રકાશ ન હોય એ વાત ખરી છે, એટલી જ ખરી વાત ચદ્રનો એ ગુણ છે એ પણ સમજવા યોગ્ય છે

ચદ્રના શુદ્ધ પ્રકાશને દૂર રહેલા વાદળા વચ્ચે આડા આવી વ્યક્ત થવા દેતા નથી, તે પ્રમાણે જ્ઞાનાવરણીય કર્મો આત્માના જ્ઞાનગુણને બહાર આવવા દેતા નથી પણ તે જ વખતે એક વાત ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે કે ચદ્ર પોતે તો પ્રકાશમય જ છે, પણ વાદળાને લઈને અવરાઈ ગયો છે, છતા પ્રકાશ ત્યા છે, એટલે પ્રકાશ ઓછો દેખાય કે

પાઠાતર—જાણીએ–જાણિઈ ચદ્રાતપ–ચદ્રાતમ આણીએ–આણિઈ

શબ્દાર્થ—પૂનમ = પૂર્ણિમા ૧૫મો દિવસ નિશિ = રાત ચદ્રાતપ = ચદ્રનો પ્રકાશ નાણ = જ્ઞાન ભર = પૂર (નામને અતે લાગતા તેના જેટલુ = આખુ એવો અર્થ થાય છે દા ત, ક્ષણભર વિસભર) દલ = જાડાઈ ઘનતા આણીએ = જાણીએ પ્રકૃતિ = સ્વભાવે અનાવ્રત = નહિ અવરાયલો, છાયા–છાયા વગરનો

ન દેખાય તેથી ત્યા તે અલ્પ છે કે લગભગ નથી એમ ધારવાનુ નથી. એ જ પ્રમાણે ચેતન પેતે તો જ્ઞાનમય-પ્રકાશમય છે એનામા જ્ઞાન ભરેલુ છે અથવા એ પોતે જ્ઞાનમય જ છે અને એ એની શુદ્ધ દશા છે, જે એનો મૂળ ગુણ છે જેમ પ્રકાશ વગરના ચદ્રની કલ્પના અશકય છે, તેમ જ્ઞાન વગરના આત્માની કલ્પના કે એનુ અસ્તિત્વ અકલ્પ્ય છે કારણ કે એ સ્વભાવથી જ અનાવૃત છે એ કદી આવરણ પામતો નથી, એમ સમજવાનુ નથી, પણ સત્તાએ અણઅવરાયેલો છે એમ સમજવુ એટલે બહારથી એ આવરિત લાગે, પણ એનો સ્વય પ્રકાશ અદર ઝગઝગતો રહેલો જ છે, એ વાત સમજીએ ત્યારે જ આ મા બરાબર ઓળખાય. આત્માની આ સ્થિતિ ચેતનાની સખી યાદ કર છે

પ્રકૃતિએ અનાવૃત છતા કર્માવરિત થઈ ગયેલા ચેતનનો પ્રકાશ અદર છે, એનુ એક વાર ભાન થાય ત્યારે એની શુદ્ધ ચેતના અદર પડેલી છે અને છતા જોર કરી શકતી નથી, એ સર્વ વાત સ્પષ્ટ થાય છે શુદ્ધ જ્ઞાનપ્રકાશનો માલેક અત્યારે વિભાવમા પડી જઈ સસારમા મસ્ત થઈ ગયો છે અને બાપુ રખડતો અને હલકટ હોય તેવો દેખાય છે, તે બેઉ વાતનો મેળ આ રીતે થાય છે અદર શુદ્ધ પ્રકાશ ભરેલો છે અને તે અવરાઈ ગયેલો છે, એટલે એની ચેતના જોર કરી શકતી નથી[1] (૨)

ચેતનરાજ, ચેતના અને તેની બહેનપણી સર્વનો એકીભાવ છે, તે ધ્યાનમા રાખવાનુ છે ચેતનરાજ પોતાને આગળ સમજાવે છે, અને જણાવે છે તે આ પ્રમાણે —

परघर भमता स्वाद किशो लहे? तन धन यौवन हाण,
दिन दिन दीसे अपयश वाधतो, निज जन न माने काण वालुडी० ३

અર્થ—પારકે ઘેર રખડવામા તને સ્વાદ શો આવે છે? તેમા તને મજા શી આવે છે? (એથી તો) શરીર, પૈસા અને જુવાનીની નુકસાની થાય છે અને દિવસાનુદિવસ તારી અપકીર્તિ વધતી જાય છે તારા પોતાના માણસો તારો હુકમ (પણ) માનતા નથી (૩)

વિવેચન—ચેતન! તુ પરભાવમા રમણ કરે છે, સ્થૂળ ઇંદ્રિયસુખોમા મોજ માણે છે, મનોવિકારોમા પડી જાય છે, તેમા તને શો આનદ આવે છે? વિકારતૃપ્તિને પ્રાણી

---

૧ આ ગાથાની બીજી પક્તિમા ભાણુ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે તે બેસે તેમ નથી ભાણુ એટલે 'સૂર્ય' થાય ચદ્રના પ્રકાશ જેવો સૂર્ય એ અર્થ કોઈ રીતે બધબેસતો નથી પ ગભીરવિજયજીના કહેવા પ્રમાણે લેખનદોષથી નાણુને બ ને ભાણુ લખાયુ જણાય છે એ પાઠ સાચ થાય છે તેથી મૂળપાઠમા સુધારા કરવા યોગ્ય લાગે ભાણુ શબ્દ રાખવાથી કાઈપણ અર્થ શક્ય થઈ શકતો નથી —વિવેચનકાર

પાઠાતર—જન ન માને—જન માને નહિ

શબ્દાર્થ—પરઘર = પારકે ઘેર ભમતા = રખડતા કિશો = શુ તન = શરીર નિજ સ્વરૂપ ધન = પૈસો ધર્મસભાવ યૌવન = જુવાની આત્મશક્તિ હાણ = હાનિ નુકસાની દિનદિન = દિવસે દિવસે દીસે = દેખાય અપયશ = અપજશ અપકીર્તિ વાધતો = વધતો નિજ — પોતાના (ઘરના) માણસ માને = બજાવે કાણ = આણ હુકમ હાક

ભૂત્થી સુખ માને છે, અથવા પારકા ઉપર ક્રોધ કર્યો, ઈર્ષા કરી, કે પોતાની છતી-અછતી સાંસારિક મહત્તા પર અભિમાન કર્યું-એમા મોજ શી? મોટાઈ શી?

ખરી રીતે તો એમા તારા શરીરની, તારા પૈસાની અને તારી જુવાનીની હાનિ થાય છે દુરાચારી મનુષ્યના શરીરના કેવા હાલ થાય છે, તે વાત તો ઉઘાડી છે ધનવાનનુ ધન જવાનુ કારણ ગણિકા-રખડપાટ-દુરાચાર મુખ્ય ગણાય છે અને નાની વયમા માથે ધોળા વાળ, ગાલમા કરચલી, આંખના તેજનો નાશ અને અકાળે ઘડપણ, એ એની સાથે અનિવાર્ય હોય છે મનોવિકારની બાબતોમા જોઈએ તો તન એટલે નિજસ્વરૂપ સમજવુ ધન એટલે પ્રગતિપોષક ધર્મધન અથવા ધર્મસ્વભાવ સમજવો, અને જોબન એટલે આત્મશક્તિ સમજવી કોઈ પણ મનોવિકારને તાબે થતા અથવા તેમા રમણ કરતા નિજ સ્વરૂપ, ધર્મધન અને આત્મશક્તિનો હ્રાસ થતો જોવામા આવે છે ચેતનરાજ! જગવિચાર જ્યા સુખ નથી ત્યા સુખ શોધવામા કે માનવામા તારા કેવા હાલ થયા છે અને થવાના છે? હજુ પણ ચેત!

આ પરભાવમા રમણ કરવામા તારા અપયશ દિવસે દિવસે વધતા જાય છે રખડુને કોઈ ઘેર બોલાવે નહિ, એના પાસે વહુ-દીકરીને જવા દે નહિ, આ ઓછી વાત છે? જેમ જેમ એની રખડુપણાની અપકીર્તિ વધતી જાય, તેમ તેમ એ એટલો હડહડ થાય છે કે એને પોતાનુ જીવન અકારુ લાગે છે એ જ પ્રમાણે મનોવિકારમા એ જેમ જેમ વધતા જાય છે, તેમ તેમ કોઈ તેને ઈર્ષ્યાળુ, કોઈ અભિમાની, કોઈ ક્રોધી, કોઈ કામી, કોઈ રખડુ એવા અનેક ઉપનામ આપે છે અને આ રીતે વ્યવહારમા પણ એની જીવનની મીઠાશ સુકાઈ જાય છે

છેવટે એની એવી દશા થાય છે કે એના ઘરના માણસો પણ એની આજ્ઞામા રહેતા નથી આ સ્થિતિ ઘડપણમા થાય છે વિકારી માણસો ઘણે ભાગે ભરજુવાનીમા જ ખલાસ થાય છે, કદી વધાર જીવે તો એનુ ઘડપણ ભારે દુ ખમય થાય છે એને ઘરમા માન મળે નહિ, એણે ખાધુ કે નહિ એ કોઈ પૂછે નહિ, અને ઘરના એક ખૂણામા એ ઉધરસ ખાધા કરે અને જુવાની એળે ગુમાવી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર્યા કરે! જુવાનીમા કરેલા અત્યાચારોના ફળ ઘડપણમા જરૂર ભોગવવા પડે છે

ચેતનજી! આવી રીતે પારકે ઘેર રમવા જતા શરીર, પૈસા અને જુવાની ખલાસ થાય છે, અપજશ વધે છે અને છેવટે ઘરમા પણ હડધૂત થવાના દહાડા આવે છે,[1] માટે

---

[1] મરણનો અર્થ બે રીતે થઈ શકે મરણ પામ્યા પછી રડવાને મોકાણ કહેવાય છે અને એ રીતે અર્થ કરીએ તો એવા માણસ મરે ત્યારે એની કોઈ મોકાણ પણ કરતુ નથી કોઈ રોતુ નથી એવો અર્થ થાય છે એવા માણસ મરી ગયા તો કોઈ એનો ખરખરો કરતું નથી એ ગયા એ વાતનો કોઈને શોક થતો નથી એવો અર્થ થાય પણ મરણ પછી રાતુડી અવગતો એ વાત સાથે ઘાટ બેસતો નથી અને 'કાણુ રડે મહાણ' કહેતું તે દુઃખ આવાના અર્થમા બરાબર વપરાય છે એમ બેરતાના પ્રસંગના અનુભવી કહે છે તેથી એ અર્થને પ્રાધાન્ય આપવામા આવ્યું છે -વિવેચનકાર

કઈક વિચારી અને વખતસર ચેતો તળાવ તૂટ્યુ અને પાણી નીકળવા માડ્યુ, પછી વિચાર કરવા માડશો તો કાઈ વળશે નહિ, એ તો પછી તળાવ ખાલી થયે જ છૂટકો ! આવી તમારી સ્થિતિમા બિચારી ચેતના-અબળા જોર શું કરે ? કેમ કરે ? કોના ઉપર કરે ?

જીવનનો ઉદ્દેશ નિર્વિકારતા પ્રાપ્ત કરવાનો છે એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે વિકારી દશાનો ત્યાગ કરવો જોઈએ વિકારી દશા એ પરકુ ઘર છે અને એ ઘરમા રમણ કરતા આત્માના કેવા હાલ થાય છે અને થવાના છે એ પર આ આખા પદની રચના છે (૩)

> कुलवट छाडी अवटऽवट पडे, मन मेहूवाने घाट,
> आधो आधो मिले रहु जण, कोण देखाडे वाट ? वालुडी० ४

અર્થ—પોતાના કુળની આબરૂ છોડી જે આડે રસ્તે ચડી જાય, તે અટવીમા (ભવાટવીમા) પડી જાય અને મનરૂપ વરસાદના ઘાટમા ચડી જાય, અને બન્ને આધળા ભેગા થાય એમા રસ્તો પણ કોણ દેખાડે ? (૪)

વિવેચન—જે પ્રાણી પોતાની કુળમર્યાદા છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય છે, એ તો પછી જગલમા ભૂલો પડી જાય છે સારા કુટુબમા એક જાતની આબરૂ જામેલી હોય છે કુળવાન માણસો હલકા કામ કરે નહિ, રાત્રે રખડે નહિ એવા કુળમા કોઈ કુલાગાર જાગે અને આડે રસ્તે ચડી જાય તો તેણે આબરૂ ગુમાવી કહેવાય છે આ કુળવટ તે નિજસ્વરૂપ સમજવુ પ્રાણી આ સ્વરૂપ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય એટલે સસારના વિકારમા પડી જાય, તો પછી એની ભારે ખરાબ દશા થાય છે

રાજમાર્ગ-મૂળમાર્ગ છોડી આડે રસ્તે ચડી જાય તે તો પછી મોટી અટવીમા ફસાઈ જાય છે, અને અહીંતહીં ફાંફા માર્યા કરે છે પર ઘરે ભટકનાર ચેતનરાજ ! તમે પણ કુળવટ છોડી આડે રસ્તે ચડી ગયા છો અને મનોવિકારને માર્ગે આગળ વધતા જાઓ છો અટવીમા પડ્યા એટલે પછી તો પત્તા નહિ

દક્ષિણના ઘાટો જોયા હોય તો ત્યા તો એક ઘાટ ચડયા એટલે પાછી ગાળી આવે, એ ઊતર્યા એટલે વળી ઘાટ, એમ ચક્કરમા પડી જવાય મૂળમાર્ગ છોડયો અને મનરૂપ મેઘે કબજો લીધો એટલે તો પછી ઘાટના રસ્તા આવે એમા તો આડીઅવળી કેડીઓ અને ચડવા-ઊતરવાના ગૂચળા જ હોય. મનજીભાઈને અકુશ વગર છોડી દીધા હોય તો એ તો ડુગર ને ગાળીમા ચડઊતર કર્યા જ કરે, પણ એનો છેડો આવે નહિ

પાઠાતર—છાડી-મેલી અવટઉવટ-અવટઅવટ મેહવાને-મનતાને મિને બેઉ જણ-જિમ જગ કેળીઈ કોણ-કુણ

શબ્દાર્થ—કુલવટ = કુળની ટેવ આ રૂ (નિજસ્વરૂપ) છાડી = છાડી તજી અવટ = આડો રસ્તો (વટ = રસ્તો) ઊવટ = અટવી (ભવાટવી) મેહના = મેઘ વરસાદ ઘાટ = પહાડી રસ્તો (સત્તાપ્રદેશ) આધો = આધળો વાટ = રસ્તો

આ અંકુશ વગરના મનજીભાઈ અને પરઘરે ભટકતા ચેતનજી, એ બન્ને આંધળા એકઠા થયા મોટા ગાઢ જંગલમાં બે આંધળા ભેગા થાય ત્યારે રસ્તો કોણ દેખાડે? માર્ગદર્શક તો કોઈ થઈ શકે નહિ, એટલે બન્ને ફાંફાં માર્યા કરે વિકારમાં પડી ગયેલ પારકે ઘેર રમણ કરતા ચેતનજીના આવા હાલ થયા છે

કુળવટનો સીધો માર્ગ હતો તે મૂકી દીધો, આડે માર્ગે ચડી ગયા, ત્યાં મનરૂપ મેઘ વરસ્યો એણે નવા રંગો પૂર્યા, અનેક કલ્પનાઓનો દોર લીધો, તૃષ્ણા જેવી નદીઓ મળી, તે બે કાંઠે થઈ ગઈ, એના ઘાટોની ભયંકરતાને મોજ ગણી, આવી સ્થિતિ વિસારી આત્મા અને ચંચળ મનનો જોગ થતાં થાય, પછી સાચો માર્ગ ક્યાંથી સૂઝે? કોણ દેખાડે? (૪)

> बधु विवेक पीउडो बूझव्यो, वार्यो परघर-संग,
> 'आनंदघन' समता घर आणे, वाधे नव नव रंग   रातडी० ५

અર્થ—(આ પ્રમાણે કહીને) ચેતનાના ભાઈ વિવેકે પતિને સમજાવ્યો, એનો પારકે ઘેર રખડવાનો-પારકો સંગ વારી દીધો (પછી તો) એને આનંદસ્વરૂપ સમતાને ઘેર આણ્યો અને તે પછી નવા નવા રંગ વધતા ગયા (૫)

વિવેચન—આવી સ્થિતિ થઈ છે એ કહી બતાવી વિવેકબંધુએ ચેતનરાજને બૂઝવ્યો. એ સજ્જન ભાઈએ પિયુડાને-પતિરાજને સાચી વાત કહી દીધી, એને જણાવ્યું કે તે પરભાવમાં ફસી પડ્યા છે, પુદ્ગલમાં રાચી રહ્યા છે, આત્મભાવને વીસરી ગયો છે અને દેહમાં, ધનમાં, પુત્રપુત્રીમાં, નગરમંડળીમાં મોજ માણી રહ્યા છે, એ સર્વ ખોટું છે

'વિવેક' એટલે સારું અને ખરાબ શું છે તે પારખવાની બુદ્ધિ એ અંદરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે અને બહારના ઉપદેશથી ખીલે છે એણે ચેતનજીને ખરી વાત સમજાવી, એને સમજાવ્યું કે જેમાં પોતે આનંદ માની બેઠો છે એ આનંદ ક્ષણિક છે અને પરિણામે મહાદુઃખકર અને ભ્રમણ કરાવનાર છે એ થોડો વખત મજા આપે, પણ અંતે પારકા તે પારકા છે, એ કદી પોતાના થાય નહિ અને સ્થાયી આનંદ આપી શકે નહિ, માટે સાચો માર્ગ પરઘરમાં રખડવાનો નથી, પણ સ્વઘરને ઓળખી ચેતનાના રંગમાં રંગાવું તે સાચો રસ્તો છે આ બૂઝવણી અતિ મુશ્કેલ, પણ ખાસ જરૂરી છે એમાં પારકાં કોણ છે? તે ઓળખવાનો પ્રસંગ છે અને તેનો સંગ સર્વદા ત્યાગ કરવાનો આગ્રહ છે

હવે આ રીતે ચેતનરાજ સમતાને ઘેર આવ્યા, એના વિવેકચક્ષુ ખૂલ્યા, એની અંધતા દૂર થઈ, એને પરઘર રમણતામાં દોષ દેખાયા, ચક્રપરિભ્રમણ નજરે પડ્યું અને અપાર અટવી અને છેડા વગરના માર્ગોનું ભાન થયું આ બાજુ સ્વઘરમાં ઝગઝગતા દીપકોની

પાઠાંતર—આનંદઘન સમતા ઘર આણે-હજિ મિલિઆ ચેતન ચેતના વાધે નવ નવ રંગ-વરત્યો પરમ સુરંગ

શબ્દાર્થ—બૂઝવ્યો=માર્ગ સુઝાડ્યો વાર્યો=અટકાવ્યો નવ નવ=નવા નવા

ખેંચાતો જ રહેશે એને સત્યશોધનની કાંઈ પડી નથી, એને આત્મારામનું અંતે શું થશે તેની પરવા નથી એને તો પોતાના મઠ સિવાય અન્યત્ર કોઈ સ્થાને સત્ય નથી, એ વાતનો પ્રચાર કરવો છે આવો બકવાદ સર્વત્ર છે આ વાત જેમ મઠધારી માટે સત્ય છે, તેમ વ્યક્તિગતે લગભગ સાર્વત્રિક છે

આવા સંયોગોમા કોની વાત કરીએ ? શું બોલીએ ? બોલવાની ઇચ્છા થતી નથી, અને બોલવાથી કાંઈ લાભ થાય એમ જણાતું પણ નથી બહુ સંક્ષેપમા આ સ્થિતિનું પરિણામ રજૂ કરતા ટૂંકમા કહી દે છે કે હે ચેતન ! તું આનો 'પથ્થરનો ભાર' નકામો શા માટે ઉપાડે છે ? જો સંસારમા નજર કરશો તો જણાશે કે આ પ્રાણી એમ જ માને છે કે એના ઉપર જ દુનિયા ચાલે છે, અને એ નહિ હોય તો શું ને શું થઈ જશે ! અને એમ માની એ વિના કારણ બધો ભાર પોતા ઉપર વેઢારીને ચાલે છે ઘરમા સ્ત્રી હશે તો તે એમ માનશે કે એના વગર ઘર ચાલે જ નહિ, બાર રૂપિયાનો પટાવાળો શેઠની કે અમલદારની ઑફિસ પોતે હોય તો જ ચાલે એમ માને છે ! આમ સર્વ પોતપોતાના તાનમા મસ્ત રહી પોતાને માથે નકામો બોજો ઉપાડીને ચાલે છે અને આ દુનિયામા 'હું પણ કાંઈક છું' એમ માની લઈ પોતાને મોટો ગણે છે આ સર્વ ફોગટ પથ્થરનો ભાર ઉપાડવા બરાબર છે

અંતે તો સવને એક તારવાળુ કપડું ઓઢવાનું છે જ્યારે પ્રાણી મરણ પામે છે ત્યારે એકતારું ઊભું કપડું ઓઢાડવામા આવે છે એટલે તું ગમે તેટલો પથ્થરનો ભાર ઉપાડ, 'મારુ મારુ' કરીને ગમે તેટલું ધન મેળવ, પણ અંતે તો તારા નસીબમા એકતારો ચોલો જ છે આ વાત યાદ રાખીશ તો બાજીની અજબતા અને બાજીગરની બુદ્ધિમત્તા કે મંદતા યા મૂર્ખતાનો તને પોતાને જ ખ્યાલ આવી જશે આવી અજબ બાજી માંડી છે અને તેનો બાજીગર નકામો તણાઈ મરે છે

અહીં એક બીજો ભાવ પણ બેસે છે વાણીનો વિલાસ તો સર્વવ્યાપી છે, દરેક દર્શનકાર કે મતવાળા એમા મસ્ત બને છે, એમા કોની વાત કરવી અને કોની છોડવી ? એને સમજાવતા કહે છે કે એ સર્વ પથ્થરનો ભાર છે, નકામી માથાકૂટ છે તું બરાબર વિચારીશ તો તને સમજાશે કે એ સર્વ એકતારના વિવિધ પ્રકારો છે, એટલે તંબૂરાના એક તારમાથી વિવિધ સૂરો નીકળે છે, પણ અંતે મૂળ તાર તો એક જ છે અને પ્રત્યેક સૂરનું મૂળ ત્યા જ છે એટલે ચેતનજીનું સ્વરૂપ સમજવામા આવે, એની વર્તમાન સ્થિતિના કારણોનો અભ્યાસ કરવામા આવે, એની સ્થિતિમા મહાન પલટો આણી શકાય તેમ છે તે વાત સમજીને તેનો સ્વીકાર કરવામા આવે, તો કામ થઈ જાય તેમ છે આ સર્વ જુદા જુદા સૂરો એક જ તારમાથી નીકળે છે, એ વાત સમજતા બાજીગરની આખી બાજી સમજી જવાય અને એ બાજી છોડી સવથી ઉપર જઈ બેસાય તેમ છે, માટે આ સર્વ અંતે તો એક તારના ચોલા-રૂપો છે, એ વાત સમજી મૂળ તારને પકડી લેવા પ્રયત્ન કરવા જેવો છે એમ થશે

ત્યારે આ વાગ્વાદ-બકવાદ દૂર થઈ, પથ્થરનો ભાર ઊતરી જશે અને કોની વાત કરવી એવો સવાલ પણ ઊભો નહિ થાય

'ચૌલા'નો અર્થ પછેડો પણ થાય છે સ્ત્રીઓ પહેરે તે પાચ વારનો સાડલો કે સાડી કહેવાય, છોકરીઓ ટૂંકા લૂગડા પહેરે તેને 'ચોલો' કહેવામા આવે છે ઉપરના અર્થને મળતો જ તેનો ભાવ હોઈ તેને માટે વધારે વિવેચનની આવશ્યકતા નથી।

એક હિંદી ભાષા જાણનાર સાથે પ્રસગ પડતા એમણે આ પક્તિનો નવીન અર્થ સૂચવ્યો હિંદી ભાષામા 'ચોલા'નો અર્થ શરીર થાય છે શરીરનો સર્વ આધાર તાર પર-શ્વાસોશ્વાસ પર-રહે છે એ એમ કહે છે કે હે ચેતનરાજ! શ્વાસોશ્વાસને બાદ કરીએ તો શરીર તો પથ્થરના બોજા જેવુ છે શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થતા સાડાત્રણ મણનો ભાર-પથ્થરનો બોજો-બાકી રહે છે આવો પથ્થરનો ભાર તુ શા માટે વેઢારે છે? શરીરને ઉપાડનાર-ચલાવનાર અને એનો ભાર વહન કરનાર તો તું પોતે જ છે, ત્યારે આવા એક તાર ઉપર આધાર રાખનાર શરીરનો ભાર શા માટે વહે છે?

'ચોલા' શબ્દનો આ અર્થ આગળપાછળનો સબધ જોતા મને સુસગત લાગે છે સર્વ મતવાળામા કે દર્શનકારોમા તો ખટરાગ છે, એમા કોની વાત કરીએ અને કોને શુ કહીએ? તું તો ખાલી પથ્થરનો ભાર ઉપાડી 'મારુ મારુ' કૂટ્યા કરે છે, પણ અતે એ તો એક શ્વાસોશ્વાસ ઉપર આધાર રાખનાર શરીર છે એની ખાતર આ સર્વ ખટપટ ન ઘટે તું આવા તાર ઉપર લટકી રહેલા શરીર ખાતર અજબ ખેલ ખેલી રહ્યો છે એમા તારી શોભા નથી. ખાલી નાટક માડ્યુ છે અને એ તદ્દન અર્થવગરનુ છે, એ જરા સમજી લે અને ઊડો ઊતર (૩)

षट्पद पदक जोग सिरि खस, क्यों कर गज पद तोला?
'आनंदघन' प्रभु आय मिलो तम, मिट जाय मनका झोला. देखो० ४

અર્થ—ભમરાના પગ નીચે ચપાઈ મરે છે, દબાઈ જાય છે અને યોગલક્ષ્મી ખસી જાય છે, તો શા માટે હાથીના પગને તોળે છે-કાંટે ચઢાવે છે? (આવા સયોગમા તો) હે આનદઘન પ્રભુ! આપ પોતે આવીને મળો તો મારા મનની ભ્રમણા મટી જાય. (૪)

વિવેચન—મન, વચન, કાયાના યોગને અકુશમા રાખનાર મહાલક્ષ્મી તારામા ભરેલી છે પરમ મુક્તિની સાથે આત્માને જોડી દે, આખી બાજીનો છેડો આણી મૂકે તેને યોગ

પાઠાતર—સિરિ ખસ-સરિખસહે ક્યો-કયુ કર-કરે આય-આહુ તમ-તુમ્હ મિટ જાય-મિટિ જાઈ

શબ્દાર્થ—ષટ્પદ=ભમરો ભ્રમર જોગ=મન, વચન અને કાયાના યોગ ખસ=ખસી જાય છે ગજપદ=હાથીનું પગનુ આય=આવીને તમ=ત્યારે મનકા=મનના પદક=ચપાઈ મરે છે, દબાઈ જાય છે સિરિ=શ્રી લક્ષ્મી ક્યો કર=કેમ શા માટે તોલા=તોળે છે, ઉપાડે છે કાટે ચઢાવે છે મિલો=મળો મિટ જાય=મટી જાય, દૂર થાય ઝોલા=ભ્રમણા

કહેવામા આવે છે એના યમ, નિયમ આદિ આઠ પ્રકારો પર અત્યંત વિવેચન કર્યું છે એ તારી યોગલક્ષ્મીને તારે બરાબર સમજવી ઘટે. આખા જૈન શાસનના નીતિવિભાગનો સાર 'અહિંસા, સંયમ અને તપ' એ ત્રણ શબ્દોના વર્તનમા આવી જાય છે એમા યોગને સંયમ સાથે સીધો સંબંધ છે અને અહિંસા તથા તપ સાથે આડકતરો સંબંધ છે આ જોગ (યોગ) મહાન વિભૂતિ છે, સમજવા યોગ્ય આતરતત્ત્વ છે, આચરવા યોગ્ય જીવન કળા છે, અને તેટલા માટે એ સાચી લક્ષ્મી છે શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય વગેરે મહાન લેખકોએ એ યોગલક્ષ્મીને ખૂબ ઝહલાવી ભાવાગમ્ય બનાવી છે અને છેવટે એને 'અનુભવગમ્ય' કહી છે

એ યોગલક્ષ્મીમા વસ્તુત કાંઈ ભાર નથી એમ કહીએ તો ચાલે એ મહામૂલ્યવતી લક્ષ્મી છે યોગમા મુખ્ય વાત ત્યાગની છે, અને ત્યાગમા બોજો વધતો નથી પણ ઘટતો જાય છે એટલે ખરી રીતે એનો ભાર કાંઈ નથી અને ભાર હોય તો તે ભમરાના કે માખીના પગ જેટલો છે દા ત, 'આજે ઉપવાસ કર્યો છે' એમ આપણે બોલીએ છીએ. હવે ઉપવાસમા કરવાનું શુ? ખાવાનુ નહિ એટલે ઉપવાસ કર્યો છે એમ કહેવા પૂરતું જ નથી, વસ્તુત ઘણું કરવાનું બંધ કર્યું છે, એટલે ઉપવાસ એ ખરી રીતે તો નકારાત્મક પ્રયોગ જ છે એવી જ રીતે યોગમા સંયમની મુખ્યતા હોઈ, એમા ભાર કે બોજો કાંઈ નથી, પણ છતા માનીએ કે એમા સહજ ભાર છે તો તે માખી કે ભમરાના પગ જેટલો ગણાય એટલો ભાર સ્વીકારવાનુ કારણ એ છે કે આ પ્રાણીના સંસારવાસનના હજુ એટલી ઊંડી છે કે એ સંયમ કે ત્યાગ કરે ત્યારે શરૂઆતમા એના મગજ પર બોજો રહે છે, જરા ત્યાગ કર્યો છે એ વાત એના મન પર આવ્યા કરે છે તને એક ઉપવાસ કરતા કે ધનનુ દાન દેતા જાણે નો મણનો ભાર લાગે છે, પણ એ વાત ખોટી છે, એમા ભાર જ નથી અને દૂરથી લાગે છે તે પણ દેખાવ માત્ર છે અને થોડો વખત શરૂઆતમા ભાર લાગશે તે પણ માખીના કે ભમરાના પગ જેટલો જ જણાશે. છતા તુ તો બાજી એ'યા જ કરે છે, પણ ધ્યાનમા રાખ કે એમ કરવામા યોગલક્ષ્મી જેવી અપૂર્વ ચીજ જ ખસી જાય છે

આમ છે ત્યારે હાથીના પગ જેટલો કર્મનો ભાર તુ શા માટે ઉપાડે છે? ત્યાગ–સંયમ રૂપ જ્ઞાનલક્ષ્મી કે યોગલક્ષ્મીથી તુ દૂર ખસી જાય છે, અને મોટો મેરુપર્વત જેવો કર્મનો ભાર ઉપાડે છે! તારી બાજી કેટલી ખોટી છે તે તુ સમજી લે સંસારમા ચક્રભ્રમણ કરાવે, તારો છેડો આવવા જ ન દે, એવી કર્મની ભારભૂમિને તુ તોળી રહ્યો છે, અને માખીના પગના ભાર જેવી યોગલક્ષ્મીને ખેસવી રહ્યો છે–આવી તારી બાજી છે, આટલી તારી અક્કલ છે! તું પોતે વિચાર કરીશ ત્યારે તને સમજાશે કે આ પ્રમાણે મોટો વિરોધ પડચો છે એક બાજુએ ભમરાના પગ જેટલા ભારવાળી મહાન લક્ષ્મીનો ભાર આકરો લાગવાથી ચેતનરાજ તેનાથી દૂર ભાગે છે, અને બીજી બાજુ મેરુપર્વતના જેટલો કર્મનો ભાર તોળી રહ્યો છે!

આવી રીતે અપૂર્વ ખેલ ખેલાય છે, વિના કારણનો ભાર ઉપાડાય છે અને ખટરાગના સોદા થાય છે હવે તો હે આનંદઘન પ્રભુ! સચ્ચિદાનંદસ્વરૂપ ચેતનરાજ! તમે આવીને મળો તો આ મનની ભ્રમણા દૂર થઈ જાય અને અજબ ખેલ ખેલાતા અટકી જાય. અત્યારે તો ચેતનરાજ પોતે ખટરાગમાં પડી ગયો છે, દુન્ધામાં ફસાઈ ગયો છે, ભવાટવીમાં ભૂલો પડ્યો છે એને લોક અને અલોકની વચ્ચે બેસાડવા માટે એનો આનંદઘન પ્રભુ સાથે મેળાપ કરાવવાની જરૂર છે, તેમ થાય તો ખેલની સમાપ્તિ થાય અને સુખસિંધુ સાથે એનો મેળ જાગે

આનંદનો સમૂહ ચેતન પોતે જ છે એ સ્વરૂપ એણે બહારથી મેળવવા જવું પડે તેમ નથી, કોઈ તેને તે લાવી આપે તેમ નથી, અને તે માટે કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી અનંત આનંદનો ધણી ખોટી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે, ખોટા વાદવિવાદના ચક્કરે ચઢી ગયો છે, ખોટા નાટકમાં તણાઈ ગયો છે અને માનસિક ભ્રમણાનો ભોગ થઈ ગયો છે એને તો હવે માધ્યરૂપે રહેલ અનંતજ્ઞાનમય, મહાપ્રભાવશાળી, શુદ્ધસ્વરૂપી પરમાત્માનું દર્શન થાય, એને એ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ થાય અને એનો એ સ્વીકાર કરે, ત્યારે એની અત્યારની માનસિક ભ્રમણા સર્વથા દૂર થાય (૪)

ઉપસંહાર—નાટક રમતા રમતા એ નાટકની વાત જ ભૂલી ગયો છે નાટકિયાની રીતિ હોય છે કે એ રાજાનો કે મહારાજાનો પાઠ ભજવે, છતાં પોતે તો ચોડી રૂપરડીનો પગારદાર નોકર છે એ વાત એના ખ્યાલમાં નિરંતર રહે છે, પણ આ વાત ચેતનરાજ ભૂલી ગયો છે, અને જાણે નાટક, નાટકની બાજી, નાટકનો સાજ પોતે હોય, પોતાનો હોય, પોતે તદ્રૂપ હોય એવી ભ્રમણામાં પડી ગયો છે જ્યારે એ ભ્રમણા દૂર થાય ત્યારે એનું નાટક અટકે એ ભ્રમણા દૂર થવા માટે નાટકનું, નાટક તરીકેનું સ્વરૂપ એને સમજાવું ઘટે અને તેને માટે પોતાનું શુદ્ધ સાધ્ય તેના સમક્ષ રજૂ થવું જોઈએ ચેતનની માનસિક ભ્રમણા પણ ચેતનને જ થાય છે બાજી પણ એ જ માંડે છે, બાજીગર પણ એ જ છે, ખટરાગ કરનાર પણ એ જ છે, એને છોડનાર પણ એ જ છે, પથ્થરનો ભાર ઉપાડનાર પણ એ જ છે અને એક તારવાળા શરીરનો માલેક પણ એ જ છે અને છેવટે આનંદસ્વરૂપી અનંતશક્તિમય ચેતનરાજ પણ એ પોતે છે અત્યારે એ દુનિયાની જાળમાં ફસાઈ ખોટે રવાડે ચઢી ગયો છે જ્યારે એ આનંદસ્વરૂપ આત્માને ઓળખશે, એનો અસલ સ્વરૂપે મેળાપ કરવાની એનામાં તીવ્ર ભાવના થશે, એ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાનો એના મનમાં નિર્ણય થશે અને વિવેકપૂર્વક એ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ પુરુષાર્થ કરશે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપને મળશે અને ત્યારે આ મનના સર્વ ગૂંચવાડાનો છેડો આવી જશે. (૫૭)

૫૬ અઠ્ઠાવનમુ

ભૂમિકા—આ પદમા વિશુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશાનુ સચોટ વર્ણન કર્યું છે, અને આખુ પદ ચેતનાના મુખમા મૂક્યુ છે એમાવનમા પદમા ચેતનાની રાત્રિની વિરહવ્યથા વર્ણવી છે આ પદમા તેની અહોનિશ કેવી દશા થાય છે તે બતાવ્યુ છે ચેતના શુદ્ધ સસ્કારી આર્ય અબળાને સ્થાને છે એના જીવનનો ઉદ્દેશ પતિ છે, એના સૌભાગ્યનો આધાર પતિના જીવન પર છે આવી સાધ્વી ભાર્યાના પતિ પોતાની પત્નીને વિસારી રાત્રે પારકે ઘરે આથડયા કરે છે, અને ઘરની બૈરીને પૂરી ઓળખતા પણ નથી સસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય અને તે 'અનુભવ' જેવા સસ્કારી મિત્રને વચ્ચે પડી નાથને ઘેર લઈ આવવાનુ—સમજાવી લાવવાનુ—કેવા શબ્દોમા કહે તે અહીં લાક્ષણિક રીતે બતાવે છે

પતિ ઘેર આવ્યા નથી, રાતદિવસ ચેતના એમની રાહ જોયા કરે છે, એકાતમા ઝૂરે છે આ સર્વ પતિની ગેરહાજરીમા અને તદ્દન એકાતમા બને છે એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવું શરીરે કૃશ થઈ ગયેલી, ઊંઘ વગર અકળાઈ ગયેલી ચેતના હાથ લાબા કરીને વસત રાગમા ગાય છે પ્રસગ દિવસનો છે, વાતાવરણ વિચિત્ર છે અને એકાત મહેલમા વિરહી દશામા ચેતના એકલી ઝૂરે છે

શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના અને સસારરસપરાયણ ચેતનજીનો કોઈ રીતે મેળ મળતો નથી ચેતનજીને અત્યારે વિભાવમા ભટકવુ છે, એને સસારના ભોગો ભોગવવા છે, એને અભિમાન, દભ અને ચાલાકીમા મહત્તા માનવી છે, એને ધન, હવેલી, ગાડી, વાડીના સગ્રહમા જીવનનુ સાર્થક્ય માનવુ છે, અને આવી રીતે અનેક બાબતોમા એને પરભાવમા રચ્યાપચ્યા રહેવુ છે, એટલે શુદ્ધ ચેતનાનો અને એનો મેળ જ મળતો નથી ચેતના તો અનેક રીતે ઝૂરતી જ રહે છે અને ચેતનરાજ માટે વલખા મારે છે આવી સ્થિતિમા સસ્કારી આર્ય બાળાની કેવી દશા થાય તેનો ચિતાર આપવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય જો એને સ્થાને નવયુગની સ્રી હોય તો એ પતિને વિસારી બીજે માર્ગે ઊતરી જાય, પણ આ તો શુદ્ધ પતિવ્રતા, ઉન્નત ભાવનાશીલ આર્યકુળની અબળા છે એના વિચારપથમા અન્યત્ર જવાની કે અન્યને ઇચ્છવાની વાત જ આવે નહિ, અને પતિરાજ તો જ્યા ત્યા—ગમે ત્યા—ભટકયા કરે, પણ ઘેર આવે જ નહિ એવી ભયકર દશામા આર્યસસ્કારી અબળા વિરહદુઃખના ગાણા ગાય, કે ઓળખીતા સ્નેહીને વચ્ચે પડી પતિરાજને સમજાવીને ઘેર લઈ આવવા વીનવે. આપણા દેશની આ પ્રાચીન પદ્ધતિ જાણીતી છે

શ્રીમદ્ આનદઘનજીએ આ વિરહદશાનુ વર્ણન અનેક સ્વરૂપે ચીતર્યું છે એણે બપૈયાને ઓલાવ્યા છે, એણે અધારી રાતોએ એકાતમા વિરહીની દશા વર્ણવી છે, એણે ચેતનાને રાહ જોતી એટલે કે પરસાળમા બેસાડી છે ઉન્નત ભાવ બતાવનારી વિરહગાથા અહીં તેમણે તદ્દન વિશિષ્ટ સ્વરૂપે ગાઈ છે અહીં એકાતમા ઝૂરતી શુદ્ધ ચેતના ગાન કરે

છે પોતાની વિરહદશાનુ ગાન કરતા માણુસ ભલે એકલો હોય તોપણ એક જાતની શાતિ અનુભવે છે કેટલીક વાર મનમા હોય તે બોલી બતાવવાથી મનની વ્યથા હોય તે શાત થઈ જાય છે અને કોઈ વાર તદ્દન બેસી પણ જાય છે, અથવા કાઈ નહિ તો તેથી થોડી નિરાત તો જરૂર થાય છે ચેતના ભલે ગમે તેટલી વિશુદ્ધ હોય, એના ઉડ્ડયન ગમે તેટલા આત્મિક હોય, પણ એને પોતાની મનોદશાનુ દિગ્દર્શન તો દુન્યવી ભાષામા જ કરવુ પડે છે એટલી વાત ધ્યાનમા રાખી આપણે આ પરમ સાધ્વી અને ભાવનાશાળી આર્ય અબળાની વિરહકથા સાભળીએ

> प्यारे आय मिलो कहा येतें जात,
> मेरो विरह व्यथा अकुलात घात प्यारे० १

અર્થ—વહાલા! આવીને મળો આમ (બહાર) કયા જાઓ છો? વિરહને લઈને થતી મારી પીડાની અકળામણનો ઘાત કરો, નાશ કરો (૧)

વિવેચન—ચેતનરાજ! તમારી પાછળ હુ આખુ પાગલ છુ, તમને મળવા તલસી રહી છુ, માટે નાથ! હવે આવીને મળો આમ બહાર ને બહાર કયા જશો? કયા ભટકયા કરશો? આપના વિરહમા મે બહુ કાળ પસાર કર્યો, આપ અહીં આવી મારી સેજડી શોભાવો, એ માટે અનેક પ્રયત્નો કર્યા, પણ આપ તો હજુ બહાર જ ફર્યા કરો છો, આપની સાથે મારા મનની વાત કરવાનો પ્રસગ પણ પ્રાપ્ત થતો નથી! આપ બહાર જાઓ છો પછી આપને ઘર યાદ આવતુ નથી, આપ આવીને મળો અને મારી વિજ્ઞપ્તિ ધ્યાનમા લો

મારી વિરહની પીડાથી મને ભારે અકળામણ થઈ છે જેના પતિ ઘેર ન આવે, એના દિવસ કેવા દોહ્યલા જતા હશે, એને માનસિક પીડા કેવી થતી હશે, તેનો ખ્યાલ કરો અને હવે દયા કરીને આ વિરહવ્યથાનો ઘાત કરો, એનો છેડો લાવો, મારી અકળામણને હવે તો કાઈ સીમા રહી નથી તો આપ આવી મારી અકળામણનો નાશ કરો એમ કરવુ એ તમારા હાથની વાત છે (૧)

> एक पेसाभर न भावे नाज;
> न भूषण नही पट समाज प्यारे० २

અર્થ—(વિરહવ્યથાને લીધે) એક પૈસાભાર અનાજ ભાવતુ નથી, ઘરેણા ગમતા નથી, વસ્ત્રો ગમતા નથી કે કોઈ સામગ્રી પસદ પડતી નથી (૨)

પાઠાતર—મિલો-મિલ્યો કહા-કાહા યેતે-એતે વ્યથા-વિથા ઘાત-ગાત

શબ્દાર્થ—પ્યારે=વહાલા (સબોધન) આય=આવીને મિલો=મળો કહા=કયા યેતે જાત=આવીને જાઓ છો મેરો=મારો વિરહ=જુદા પડવુ તે વ્યથા=પીડા અકુલાત=અકળામણ ઘાત=નાશ

પાઠાતર—ન ભાવે નાજ—નાજ ભાવે 'નહીં' પાઠાતરવાળી પ્રતમા આ શબ્દ નથી

શબ્દાર્થ—પૈસાભર=પૈસાભાર (૭૨ પૈસાભારનો એક શેર થાય) નાજ=અનાજ, દાણો ભૂષણ=આભૂષણ, ઘરેણા પટ=વસ્ત્ર સમાજ=સામગ્રી

વિવેચન—મારી વિરહ-વ્યથા કેવી આકરી છે તેનો આપ ખ્યાલ કરો વિરહી જનની પીડા તો વિરહી જ સમજે જે આનંદઅમૃતમાં પડ્યા હોય, તે વિરહીની વેદના સમજી શકતા નથી આવા વિરહીનું વર્ણન અનેક કવિઓએ કર્યું છે, ખુદ શ્રીમાન્ આનંદઘન મહારાજે વિરહવ્યથાના વર્ણન અનેક રીતે કર્યા છે એકતાળીશમા પદમાં વેલાવલ રાગમાં બહુ વિસ્તારથી વિરહીનું વર્ણન કર્યું છે, વિરહીના હૃદયમાં મોટી હોળી સળગતી બતાવી છે તેત્રીશમા પદમા ચાતકની વિરહદશા વર્ણવવા કમાલ કરી છે, સુડતાલીસમા પદમાં વિરહીની ઝૂરણા વર્ણવી છે, અને એકાવનમા પદમાં ભાદરવાની રાત વર્ણવીને વિરહીનું તાદૃશ્ય ચિત્ર ખડું કર્યું છે

આ પદમાં આ વિરહવ્યથાના વર્ણનને તદ્દન જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી રજૂ કરવામા આવ્યું છે એમા પતિ ઘરે આવ્યા નથી, પણ જાણે સામે ઊભા હોય તે રીતે તેને ઉદ્દેશીને ચેતના પોતાની માગણી રજૂ કરે છે, પછી અનુભવ દ્વારા એને સમજાવવા ગોઠવણ કરે છે અને પછી તેનું પરિણામ બતાવે છે વસંત રાગમા બહુ સુંદર રીતે ગાઈ શકાય તેવા પદમા ભારે મોજ માણી છે એમા વ્યવહારની બાહ્ય વાતોનો આંતરભાવ તો શોધવાનો હોય જ છે એના પર જેમ જેમ વિચાર થાય, તેમ તેમ ભારે ઊંડાણના ભેદો સૂઝે છે, અને માનસિક ગવેષણાને પરિણામે આંતર આત્મશાંતિ થાય છે આ વાત સર્વ પદોને અંગે લાગુ પડતી છે, એમ અનેક વાર બતાવ્યુ છે કોઈ પ્રભુપદ લખવા કે ગાવા ખાતર લખાયું નથી, એ તો હૃદયના ઉદ્‌ગારો છે, ચેતનરાજની એકાંતની ઊર્મિઓ છે એને દુન્યવી દૃષ્ટિએ જોતા એમાથી કાંઈ સાર ન જણાય, પણ રહસ્ય તો શોધવા પડે

ચેતના પોતાની વ્યથા વર્ણવતા કહે છે કે અત્યારે વિરહકાળમા નથી ભાવતું અનાજ, નથી પહેરવા ગમતા કપડા, નથી શરીર પર આભૂષણો લાવવા ગમતા કે નથી કોઈ જાતની શરીર પર શોભા-સામગ્રી[1] કરવી ગમતી વિરહકાળમા જાણે આખું શરીર જ પારકું હોય તેમ લાગે છે, એમા એની દરકાર કે એના પોષણની વાત હોય જ નહિ. સ્થૂળ દૃષ્ટિએ વિરહીની આવી દશા થાય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ ચેતન પોતે અરૂપી હોઈ, એને અનાજ ખાવાની કે વસ્ત્રાભૂષણ પહેરવાની વાત સંભવે જ નહિ એટલે ચેતના એની શુદ્ધ દશાની વાતોમા સોણાના સેવ્યા કરે છે, અત્યારની દશાએ ચેતનરાજ પરભાવમા ભટક્યા કરે છે, અને ઘરને, ઘરના સ્ત્રીને કે પોતાની જાતને ખરા રીતે પિછાનતા નથી (૨)

---

૧ 'સમાજ નો અર્થ' મારા ગુરુમહારાજે લખાવ્યો તે અહીં લખ્યો છે કોશમાંથી તે અર્થ નીકળતો નથી સબંધ જોતા તે અર્થ ઠીક લાગે છે બીજી રીતે સમાજ એટલે 'સમુદાય કે 'જનતા' અર્થ કરીએ તો સમુદાયના રીતરિવાજો કે પેરવવા ચેતનાને ગમતા નથી એવો અર્થ નીકળી શકે છે વાત એક જ છે કે ચેતનાને બાહ્ય ભાવ ગમતા નથી અને સંસારમાં સ્વીપણી પડેલ ચેતનરાજને એ છોડવા ગમતા નથી, એટલે ચેતનાનો અને ચેતનનો મેળ બાઝતો નથી અને પરિણામે ચેતનાની વિરહ-ઝૂરણા મટતી નથી

मोहन रास न दूसत तेरी आसी,
मदनो भय है घरकी दासी   प्यार० ३

અર્થ—મનોહર રાગ ગમતા નથી, પારકા દોષ કાઢવા પણ ગમતા નથી હવે તારી આશા છે વળી કામદેવનો ભય છે અને આખરે તો હું તમારી પોતાની ઘરની દાસી છું (૩)

વિવેચન—એ જ લયમા આગળ વધતા ચેતના પોતાની વિરહદશા વ્યક્ત કરતા જણાવે છે કે પોતાને સુદર રાસો ગમતા નથી રાસડા લેતી વખતે સ્રીઓનો આનદ કેવો હોય છે, એ તો અનુભવ કર્યો હોય ત્યારે જણાય તેવુ છે એના રસની રમઝટમા એ પોતાના ગૃહકાર્યને કે પોતાના બાળબચ્ચાને પણ ભૂલી જાય છે અને રાસ રમવામા કલાકોના કલાકો ગાળી નાખી તેમા આનદ માણે છે, વિરહી સ્રીને તો એના પણ આનદ આવતો નથી. એના પગ ઠેકા આપે નહિ, હાથ તાળી આપે નહિ, શરીર વળાકાર લે નહિ અને ફેરફૂદડી ફરવી એને પાલવે નહિ

એટલુ જ નહિ પણ અન્યને દૂષણ દેવા પણ ગમતા નથી સ્રીઓ ચાર ભેગી થાય ત્યારે પારકી વાતો કરે અને નકામી કૂથલી કે નિંદા કરે, એ ઘણુ બનવા જોગ છે અને તેથી તો કહેવત ચાલી આવે છે કે 'ચાર મળે ચોટલા તો ભાગે બે–ચાર ઓટલા !' કેળવણીના પ્રચારથી હવે સ્રીઓને પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરવાના અન્ય માર્ગ મળતા જાય છે, તેથી તેની આ સ્થિતિમા આ યુગમા સુધારો જરૂર થતો જાય છે સ્રીસમાજમા આ દુર્ગુણ સ્વાભાવિક છે, એવુ તો ઘણી વાર અત્યારે પણ લાગે છે, પણ આ શુદ્ધ ચેતનાને તો વિરહકાળમા એવી મનોદશા થઈ ગઈ છે કે એને બીજી સ્રીઓ સાથે મળીને વાતો કરવી પણ ગમતી નથી શુદ્ધદશાવાળાની એ સ્થિતિ હોય પણ નહિ, એટલે એ તો માત્ર પોતાની દશા કહી બતાવે છે અને ગાઈ સભળાવે છે

ચેતનરાજ ! મારા નાથ ! હવે તો તારી આશા છે તુ મારે ઘેર જલદી આવે એટલે મારી વિરહદશા પૂરી થાય હુ તો તારી પર મીટ માડી બેસી રહુ છુ, અને મારા વિરહ કાળનો છેડો લાવવો એ તારા હાથમા છે વિરહી સ્રીને મદન–કામદેવનો ભય હોય છે એની વિરહદશામા જ્યારે એને કામદેવ આકુળ વ્યાકુળ કરે છે, ત્યારે તેના કેવા હાલ થાય છે, એ અત્યારે તમારી વહેવારુ દશા છે એના નજરે જુઓ તેનુ એક બીજુ પણ કારણ છે હુ તો તમારા ઘરની–તમારી માલેકીની–દાસી છુ, ભાડુત કે માગી લીધેલી દાસી નથી તમારી છુ અને તમારી રહેનારી છુ શુદ્ધ પતિવ્રતા સાર્થસર ગણાણી છુ અને આપની આશાએ જીવન ગાળી રહેલી છુ તમે કામદેવના ભયની નજરે જુઓ અને મને આવીને મળો. તમે જ્યા ત્યા રખડયા કરો છો તે બધ કરો, મારી વિરહદશાની અકળામણનો અત લાવો

પાઠાતર—મોહન–મોહનિ ન દૂસન તેરી આસી–તિરી દાસ તુમ તુમ મદનો ભય–દામોભય

શબ્દાર્થ—મોહન=મનોહર, નનગમતા રાસ=રાગ ગાયન દૂસત=દૂષણ તેરી=તારી આસી=આશા મદનો ભય=કામદેવની બીક ઘરકી દાસી=આપની પોતાની દાસી, ઘરઓકી દાસી

શુદ્ધ ચેતનાને મદનનો ભય ન હોય, પણ ચેતનરાજ સંસારદશામાં વર્તે છે, તેના મનમાં જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન કરવા માટે આ પ્રકારની ધમકી વખતસરની લાગે છે પતિરાજ ગમે ત્યાં ભટકનારા હોય, પણ એને પોતાની સ્ત્રી અન્ય પુરુષની સાથે વાત કરે એ જરા પણ ગમતું નથી એવા સંસારી જીવડાને મદનના ભયની ચેતવણી આપવામાં આવે ત્યારે તે જરૂર અસરકારક નીવડે છે વિરહી સ્ત્રીઓને માટે આ સ્વાભાવિક અને લેખો જોઈતો સારું છે (૩)

अनुभव जायक करी विचार,
कद देखे द्वै नासी तनम सार प्यार० ४

અર્થ—અનુભવ ! જરા જઈને વિચાર તો કરો કે આ શરીરમાં સારભૂત બન્ને આંખો (એને–નાથને) ક્યારે દેખશે ? (૪)

વિવેચન—જ્યારે અબળા સ્ત્રીનો કોઈ ઉપાય રહેતો નથી, ત્યારે એ મિત્ર 'અનુભવ'ને ઉદ્દેશીને કહે છે અનુભવજ્યોતિ જાગે ત્યારે પતિની કેવી સારી સ્થિતિ થાય છે, એ વાત અગાઉ અનેક સ્થળોએ કરી છે, તે વાતનું અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતાં માત્ર અનુભવનું વિકાસમાં સ્થાન સમજી લઈએ વસ્તુતત્ત્વનો વિચાર કરતાં મન જ્યાં વિશ્રાંતિ પામે, મનની અસ્તવ્યસ્ત દશા ટળી જાય અને જેનો સ્વાદ કરતાં અખંડ નિર્વિકલ્પ સુખ ઊપજે એનું નામ અનુભવ છે એમાં બાહ્ય ભાવ અને ખોટી દોડાદોડીને બદલે અખંડ શાંતિમાં પ્રવેશ થાય છે અને એમાં ચેતનરાજે ઘેર આવી પોતાનું શું છે અને પારકું શું છે એનો ખોજ પોતાના વીતને આધારે વિચારવાની હોય છે આ અતિ સુંદર સાત્ત્વિકદશા છે અને એમાં ધ્યાન, વિચારણા અને શાંતિને મુખ્ય સ્થાન છે અનુભવ માટે દરેક યોગીએ ખૂબ લખ્યું છે યોગીરાજ આનંદઘનજીએ તો અનેક પદમાં એનો ઉપયોગ કર્યો છે

અનુભવ મિત્ર છે, સાચો સંબંધી છે, પતિરાજ અને પત્નીને વાંધો પડે ત્યારે વચ્ચે પડીને પતાવટ કરનાર પાકો પંચાતીઓ છે અને જાતે પવિત્ર હોઈ અતિ વિશ્વાસપાત્ર છે ચેતના અનેક રીતે ઝૂરણા કરીને પોતાની સ્થિતિ વ્યક્ત કર્યા પછી અનુભવને કહે છે કે ભાઈ અનુભવ ! હવે તો તમે જઈને મારા પતિરાજને મળો ને સમજાવો હવે મારા આખા શરીરમાં સારભૂત આ મારી બે આંખો છે અને જે અત્યારે ઝૂરી રહી છે, તે મારા પતિના દર્શન ક્યારે કરશે ? પતિનું મુખ જોવું પણ અત્યારે તો દુર્લભ થઈ પડ્યું છે નાથ તો મને ભૂલી ગયા છે શરીરમાં બે આંખો જ સારભૂત છે વ્યવહારુ સુભાષિતમાં પણ કહ્યું છે કે—

मुखमर्धं शरीरस्य, सर्वं वा मुखमुच्यते ।
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा, नासिकायाश्च लोचने ॥

પાઠાંતર—દેખે–દેખું દ્વૈ–દ્વૈ

શબ્દાર્થ—અનુભવ=મિત્ર (સંબોધન) જાયક=જઈને કદ=કદ ક્યારે દ્વૈ=બે ને નાસી=આંખો તનમે સાર=શરીરમાં સારભૂત

—'શરીરનો અર્ધો ભાગ મુખ છે, અથવા તો મુખ તે સર્વસ્વ છે, એમા પણ નાસિકા શ્રેષ્ઠ ગણાય છે અને તેનાથી પણ વધારે શ્રેષ્ઠ બે આખો છે'

મિત્ર અનુભવ! ભાઈ અનુભવ! અત્યારે મારે પતિરાજના દર્શન દોહ્યલા થઈ પડયા છે, પતિ પરઘર રખડયા કરે છે, તો તુ પતિરાજ સાથે વિચાર કર. તુ પતિરાજને કહીશ ત્યારે જ મારા વિરહકાળનો અત આવશે અત્યારે મને પતિરાજનો મેળાપ થાય એટલુ તો કરી આપ, અને છેવટે એ પણ ન બને તો હુ પતિના દર્શન કરી મારી આખને ટાઢક વાળુ એટલુ તો જરૂર કરી આપ અત્યારે તો પતિરાજ જડમા લુબ્ધ થઈ ગયા છે, અને એણે ઇદ્રિયના ભોગોમા પોતાપણુ માન્યુ છે આ સર્વ વાત ભારે અનિષ્ટ બની છે. હું વિરહ દશામા ગાડા જેવી થઈ ગઈ છુ એનો છેડો લાવ અને મારા આ રઘવાટને હવે દૂર કર[1] (૪)

जाय अनुभव जई समजावे कत,
घर आय 'आनदघन' भये वसत प्यारे० ५

અર્થ—અનુભવે પોતે જઈને પતિરાજને સમજાવ્યા એટલે સ્વામીનાથ ઘેર આવ્યા અને વસતનો મોટો આનદ-મસ્ત ઉત્સવ-થયો (૫)

વિવેચન—અહીં આખુ દૃશ્ય ફરે છે ચેતનાની વિજ્ઞપ્તિથી અનુભવ પતિરાજ પાસે જાય છે પતિ-ચેતનજી અને અનુભવ એકઠા થાય એટલે શુ બને એની અહીં વાત કરી છે પતિરાજને પછી વિચાર આવે છે કે આપણે તો અત્યાર સુધી ઇદ્રિયસુખમા માણ્યા અને ધન, હવેલી, સ્ત્રી, પુત્રાદિકને પોતાના ગણ્યા, શરીરને પોતાનુ માન્યુ અને એ જરા માદુ પડે ત્યારે અનેક પ્રકારના દુર્ધ્યાન કરી, એની સેવાચાકરી કરી દુનિયામા માન-પ્રતિષ્ઠા મેળવવા ખાતર અનેક કૌભાડો રચ્યા જડ વસ્તુઓમા અને મનોવિકારની તૃપ્તિમા સર્વસ્વ માન્યું અને એનો વિયોગ થતા જાણે જીવન હારી જવાતુ હોય એવુ મનને મનાવ્યુ પણ આ તો આખી રમત જ ખોટી મડાણી છે કોઈ પર વસ્તુ પોતાની નથી, પોતાની થઈ નથી, અને થોડો વખત માલિકી હક્ક ભોગવાવે તોપણ અતે તે પારકી થઈ જવાની છે વળી પરભાવો તો ભારે બગાડ કરનારા છે કષાય કે નોકષાય, વેદોદય કે કામવાસના એ તો માત્ર ઉપલક આનદ આપે છે, પણ પોતાની પાછળ ભયકર દુર્ધ્યાનની સેના મૂકી જાય છે એ જાતની ટેવને લઈને પોતે હલકટ બન્યો, પોતાની જાતને જ ભૂલી ગયો અને જાણે એ પરભાવરમણતા જ પોતાનો સ્વભાવ હોય એમ પોતાને લાગવા માડયુ એ સર્વ વાત એને યાદ આવે છે 'અનુભવ' એને એ સર્વ પરિસ્થિતિ ચોખવટથી ફોડ પાડીને

પાઠાતર—જાય-જા સમજાવે-સમજાઓ આયે-આઓ

શબ્દાર્થ—જાય=જાઓ સમજાયે=સમજાવે કત=પતિને આયે=આવે ભયે=થયો, થશે વસત=લીલાલહેર ઋતુરાજનુ ફાગુફાગુ-તે રૂપ આનદ

[1] આ ગાથામા 'દૂં વાડી નો અર્થ મને પ શ્રી ગભીરવિજયજી મહારાજે લખાવ્યો તે પ્રમાણે કર્યો છે તેવો અર્થ કોઈ કોશમાથી મળ્યો નથી વિચારણા કરવા યોગ્ય છે

બતાવી આપે છે ત્યાં અનુભવ એને સમજાવે છે, પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે, નિત્ય અને અનિત્ય વસ્તુ અને ભાવોનું સ્વરૂપ પ્રગટ કરી બતાવે છે અને જ્યાં જ્યાં ચેતનજી સંસાર તરફ જવા પ્રયાસ કરે છે, ત્યાં ત્યાં એને ટોકે છે, રોકે છે અને યોગ્ય પ્રસંગ જણાય તો ધમકાવે પણ છે, અને તેમ કરીને એને સાધ્યસન્મુખ કરી દે છે

આ અનુભવની સમજાવટ કેવી હોય તે પર વિચારણાની જરૂર છે પ્રત્યેક પ્રાણી પોતાનું આખું જીવન વિચારી જાય, તો એને પાર વગરના બોધપ્રદ પ્રસંગો યાદ આવશે. ધનની અસ્થિરતા, માનનાં કે દળની નીરસતા, ક્રોધનો ધમધમાટ કે કામદેવની ચેષ્ટાઓ, વેપારની ધમાલો, રખડપટ્ટીની અગવડો કે માની બીધેલી મહત્તાઓ—આવા આવા અનેક પ્રસંગો એને યાદ આવશે જીવનના પ્રત્યેક પ્રસંગોના હાર્દના ચિતનનું અને એને યથાસ્વરૂપે વિચારવા, એમાં પોતે જડ તરફ કેટલો ખેંચાઈ ગયો હતો અને આત્મિક બાબતમાં પણ એની રાગદ્વેષની પરિણતિઓએ કેટલું નુકસાન કર્યું હતું અને પોતે કેવા કેવા નાટકો ભજવ્યા હતા, એનો યથાસ્વરૂપે ખ્યાલ કરવો એનું નામ 'અનુભવજ્ઞાન' છે

કેટલીક વાર એ જ્ઞાન નાની વયમાં પણ આવી શકે છે, પણ દુનિયાના ખડકો સાથે અથડાયેલાને એવું જ્ઞાન થવાનો સંભવ પ્રમાણમાં વધારે છે અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા પાર વગરનો છે અને એની મહત્તા યોગીઓએ ખૂબ ગાઈ છે અને તે તદ્દન વાસ્તવિક છે ચેતનને એ બરાબર લાઈનસર કરનાર મદદરૂ આત્મિક તત્ત્વ છે અને તેથી એને ચેતના અને ચેતનની વચ્ચે જોડાણ કરાવી આપનાર નાકજીનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે બાકી ખરી રીતે તો ચેતના અને અનુભવનો ચેતન સાથે એકાગીભાવ છે અને ચેતન જેમ સંસારમાં રખડે, જડ પદાર્થના સંબંધમાં આવે કે મનોવિકારને વશ થઈ અનાત્મિક ચેષ્ટાઓ કરે ત્યારે તે પણ એના જુદા જુદા પર્યાયો છે (અવિર્ભાવો છે), તેમ જ અનુભવ-ચેતનાને અંગે એ પરભાવમાંથી ઓસરવા માટે છે તે પણ એનો પર્યાયભાવ છે ચેતનરાજ તો એ સર્વ પ્રસંગોમાં ધ્રુવરૂપે અંદર બિરાજમાન થયેલા જ છે, વ્યક્તિગતે એક જ, અવિભાજ્ય છે, અજરઅમર છે અને તેના એ સ્વરૂપને સમજવાનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે

અનુભવને ચેતના કહે છે તે પ્રમાણે એ ત્યાર પછી પતિ પાસે જાય છે એ ચેતનરાજને કહે છે કે, "તમે જેને તમારા માની રહ્યા છો, અને જે મનોવિકારોને તમે આધીન પડી ગયા છો, તે તમારા નથી, તે તમને રખડાવનાર છે, ફસાવનાર છે તમે તો અલખ નિરંજન જ્યોતિસ્વરૂપી છો, અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ અનંત ગુણોથી ભરેલા છો અને અત્યારે પરભાવમાં ફસાઈ ગયા છો તમારી એ શુદ્ધ દશા નથી" એને શુદ્ધ દશાનો ખ્યાલ આપી કુમતિ કે પરભાવરમણતામાં રહેલી અસારતા અને રાગ, દ્વેષ આદિ મનોવિકારની વિષમતા સમજાવી એને ચેતના પાસે લઈ આવે છે ચેતનરાજને આ રીતે અનુભવ ઠેકાણે લાવે છે અને 'આનંદઘન' ઘેર પધારે એટલે ચેતનાને તો વસંતનો આનંદ થાય છે (૫)

ઉપસ હાર—ચેતનાના આન દમા ગુલાલ ઉડાવવાના હોય નહિ એમા શું હોય? એમા જે હોય તે આપણુ સાધ્ય છે, એટલો જો ખ્યાલ બેસી જાય તો પછી ચેતનાને તો વસત જ છે, જીવનની સફળતા છે, અને આ સસારના ચક્રભ્રમણનો છેડો છે એ દશા પ્રાપ્ત કરવા માટે આ સર્વ પ્રયાસ છે અને તેનો સરળ માર્ગ અનુભવજ્ઞાન છે આખ ઉઘાડીને ચાલીએ અને પડતા વાસોને એના યથાર્થ સ્વરૂપમા સમજીએ એટલે આખી રખડપટ્ટીનો છેડો આવે તેવુ છે અને ત્યા જોકે ધમાલ નથી, ડાવાદાવા નથી, પણ ત્યા એવી વસ્તુ છે કે જે દુનિયાના કોઈ પ્રસગમા નથી, જે અનનુભૂત છે, અને જે ન મળે ત્યા સુધી ઉપર-નીચે હેરફેરા કરવાના છે અને ધક્કા જ ખાવાના છે

ચેતનાએ શરૂઆતમા ચેતનને ઉદ્દેશીને પોતાની વિરહવ્યથા વર્ણવી, અનુભવને ચેતન રાજ સાથે વિચાર કરવા મોકલ્યો અને છેવટે અનુભવનો સમજાવેલ કથ ઘેર આવ્યો એટલે એને વસતોત્સવ થઈ પડ્યો, એની વિરહવ્યથા દૂર થઈ અને એને છેડા વગરનુ શાશ્વત સ્થાન પતિના સહચાર સાથે પ્રાપ્ત થઈ ગયુ

આ પદમા આન દઘન આત્મા-આન દસ્વરૂપી ચેતનરાજ-છેવટે ઘેર આવ્યા એમ બતાવ્યુ છે, અને તેમા અનુભવની-સ્વાત્માનુભવની દરમ્યાનગીરી કારણરૂપ જણાવી છે, એ આખી હકીકત બરાબર લક્ષ્યમા રાખવા યોગ્ય છે આન દઘન-ચેતનરાજ ઘેર આવ્યા પછી કેવી રીતે વર્ત્યા તે આગળના પદમા બતાવશે (૫૮)

૫૬ ઓગણસાઠમુ

ભૂમિકા—નીડર આત્માને જગતના બ ધન નડતા નથી, એ તો પોતાની ધૂનમા રમ્યા કરે છે, અને તે વખતે એ જાણતો પણ હોય છે કે દુનિયા એને ભ ગડભૂત ગણે છે, પણ એને એ વાતની લેશમાત્ર પણ દરકાર હોતી નથી દુન્યવી અપેક્ષાવાળા દુનિયાના મતને માટે બહુ ચીવટ રાખે છે અને તેની ખાતર પોતાની માન્યતાને બાજુએ મૂકી વ્યવહારમા પોતાનુ સ્થાન જે રીતે જળવાઈ રહે તે રસ્તે પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવે છે પણ પ્રગત આત્માની દશા તદ્દન જુદી જ હોય છે એને દુનિયાના અભિપ્રાયની દરકાર હોતી નથી, અને એ તો પોતે નક્કી કરેલ ચીલે ચાલ્યો જાય છે જ્યારે જગતની પ્રશ સા કે સ્તુતિથી ઉપરવટ ચાલ્યા જવાની તાકાત પ્રાપ્ત થાય છે, જ્યારે બહિરાત્મભાવમાથી અ તરાત્મદશામા જવારૂપ પ્રગતિ થાય છે, જ્યારે પુદ્ગલાનદીપણાનાથી આત્માનદીપણાની સ્થિતિ જામતી જાય છે, ત્યારે આવા પ્રકારનો ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે પછી એના જીવનનું ધ્યેય લોકપ્રશ સા કે બાહ્ય અભિન દનોને બદલે અ દર જોવાનું થાય છે, પછી પરમ અ તિમ ધ્યેય તરફ ચેતનરાજે પોતે કેટલુ પ્રયાણ કર્યું એ જોવાનુ લક્ષ્ય થઈ જાય છે,

मे आयो प्रभु सरन तुमारी, लागत नाही धक्को,
सुजन उठाय कहु औरनसू, करहु ज कर ही सक्को   मोकू० २

અર્થ—હું તો હે પ્રભુ ! તમારે શરણે આવ્યો છુ, માટે હવે કોઈ રાગાદિકનો ધક્કો-માર લાગે નહીં, હાથ ઉઠાવીને બીજાને કહું છુ કે તમે કરી શકો તે કરી લો, તમારાથી થાય તે કરી લો ! અને એવુ બોલતી વખતે પ્રભુ ઉપર અને તેના શરણાગત પણા ઉપર બધો આધાર રાખુ છુ (૨)

વિવેચન—હે પ્રભુ ! હે શુદ્ધાત્મા ! હવે તો હું તારા શરણે આવ્યો છુ, મારી સસાર દશા ખલાસ થઈ ગઈ છે અને તેથી રાગ, દ્વેષ વગેરે કોઈ મનોવિકારો મને ધક્કો મારે એવી સ્થિતિ જ રહી નથી આત્મામા જ્યારે ચેતનધર્મની મસ્તી આવે છે, ત્યારે એના સવ્યવહાર અને સ્થિતિમા ભારે મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે સસારદશામા-બહિરાત્મદશામા એ વર્તતો હોય ત્યા સુધી તો રાગ, દ્વેષ વગેરે મનોવિકારો એને ચારે તરફથી ધક્કા મારી એને ઢીલો બનાવી દે છે, પણ જેવો આત્મા મનોવિકારના કબજામાથી છટકે છે કે તેને ત્યાર પછી રાગદ્વેષજન્ય ધક્કાઓ લાગતા જ નથી

અહીં 'પ્રભુ' એટલે શુદ્ધ આત્મા સમજવો અસલ આદર્શ આત્મતત્ત્વના ધ્યેયે પહોચવાનુ છે જેવા થવુ હોય એનુ ધ્યેયપદ વારવાર ધ્યાવવામા આવે ત્યારે જ તેવા થવાના માર્ગનુ સેવન થઈ શકે છે અને ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થાય ત્યારે જ સાચી કાર્યસિદ્ધિ થાય છે એટલે અહીં શુદ્ધાત્માને પ્રભુ તરીકે ઉદ્દેશીને કહે છે કે–'હે પ્રભુ ! હું તમારે શરણે આવ્યો છુ, અને તમારા ટેકા પર મને એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે હવે મને રાગ, દ્વેષ કોઈ પ્રકારનો ધક્કો મારે એનો ભય રહેતો નથી.' સસારમા રખડતા આત્માને અત્યાર સુધી કષાય વગેરે મલિન ભાવોથી વારવાર ધક્કા લાગતા હતા એ જરા ઊચો આવવા જાય ત્યા કા તો અભિમાનથી, દભથી કે એવા બીજા મનોવિકારથી એની પરિપુતિમા મોટો ધક્કો લાગી જતો અને એ પાછો સસાર તરફ સરી જતો પણ હવે તો એણે પોતાનું સ્વરૂપ જાણ્યુ છે, પોતાનુ ધ્યેય સમજ્યુ છે અને એ શુદ્ધ ભાવ સાથે પ્રેમ લગાડી એમા જ પોતાનું સર્વસ્વપણું સ્વીકાર્યું છે, એટલે એના અતરાત્મભાવમા નિર્ણય થઈ ગયો છે કે હવે બહારના મનોવિકારો તરફથી કોઈ જાતનો માર પડવાનો સભવ નથી એનામા હૃદયબળ ખૂબ જાગેલુ હોઈ એની ગૂચવણો મોટે ભાગે ખલાસ થઈ ગઈ છે અને એવા પ્રભુશરણમા એને પૂરતો વિશ્વાસ બેસી ગયો છે આવા સયોગોમા કદાચ કષાયનો ઉદય થઈ જાય તો તેથી પણ

પાઠાંતર—મે–હુ તમારી–તિહારે ઔરનસૂ–ઓરનીસુ

શબ્દાર્થ—મે = હુ આયો = આવ્યો પ્રભુ = ભગવાન, ચેતનરાજ સરન = શરણ તુમારી = તમારા લાગત = લાગે નાહી = નહીં ધક્કો = ધક્કો, હડસેલો, માર સુજન = ભુજ હાથ (ભુજનુ બહુવચન અથવા દ્વિવચન) ઉઠાય = ઊચા કરીને કહુ = વદુ ઓરનસૂ = બીજાને કરહુ = કરો જ = જે કર = કરી હી = નિશ્ચયે સકો = શકો

એને ધક્કાનો ભય રહેતો નથી એ કષાયની પરિણતિ થવાની સાથે એનામાં આત્મજાગૃતિ પણ થાય છે અને એને લઈને એ ઉદયમાં આવેલા કષાયોને નિષ્ફળ બનાવી દે છે જ્યારે શુદ્ધાત્મદશા જાગૃત થાય છે, અને અસાધારણ આત્મવિશ્વાસ સાંપડે છે, ત્યારે એને મનોવિકારો (રાગદ્વેષ કષાયો)નો ભય ઊઠી જાય છે અને એ પોકારીને સર્વને કહે છે કે–'હવે તેને આંતરિક શત્રુનો ભય નથી, તેઓમાં હોય તેટલું જોર તેઓ પણ વાપરી લે, તેનો સામનો કરવા પોતે તૈયાર છે'

પોતે કોણ છે? આ દૃષ્ટ જગત શું છે? તેનો અને પોતાનો સંબંધ કેટલો છે? કેટલો વખત રહેવાનો છે? આ સર્વ બાબતનો વિચાર કરી તેમાં ત્યાગ કરવા યોગ્ય અને આદરવા યોગ્ય ભાવોનો વિવેક કરી તેની સાથેના પોતાના સંબંધની ચોખવટ એક વાર આ પ્રાણી કરી નાખે અને તદનુસાર પોતાનો જીવનક્રમ ગોઠવી નાખે, તો પછી એને દુનિયાની ઓશિયાળ તો મટી ગયેલી હોય જ છે, પણ આંતર રિપુનો ભય પણ નાશ પામે છે જીવન સફળ કરવા માટે ભગવાનને શરણે જવાની જરૂર છે, અને ભગવાનનું શરણ એટલે શુદ્ધાત્મદશાની પ્રાપ્તિની વાત સમજવાની છે બહારના ભગવાન તો માત્ર આદર્શ પૂરો પાડે છે, બાકી આપણા ખરા ભગવાન–પ્રભુ તો અંદર બેઠા છે એને મુખ્ય સિંહાસને બિરાજમાન કર્યા એટલે ભવની ભાવઠ ભાગી જાય છે, અને શુદ્ધ આત્મભાવની આંતર ઉન્નતદશા પ્રકટ થાય છે *

---

* આ ગાથાનો અર્થ પં શ્રી ગંભીરવિજયજી ગણિએ લખાવ્યો છે તે તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે ઉપર અર્થ લખ્યો છે તે મને એક નોટ–ટબો મળ્યો હતો તેને આધાર તૈયાર કરેલ છે પં શ્રી ગંભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ વિચારવા લાયક હોઈ તે પણ અહીં નોંધી લીધા છે ઉપર મૂળમાં કરેલ અર્થ આગળપાછળનો સબંધ વિચારતા વધારે મેળ ખાતો હોય એમ મને લાગે છે પં શ્રી ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે 'શુભન માન' નકામો છે (આ ન ને નકામો માનવાની જરૂર નથી ન' બહુવચનનો પ્રત્યય છે અને તેથી તે ઠીક જ છે 'ન નો અર્થ નિષેધાત્મક થાય છે તે લેવાની અત્રે જરૂર નથી) હે પ્રભુ! હું તો તમારે શરણે આવેલો છું માટે રાગદ્વેષાદિ કોઈનો મને હવે ધડકો લાગે તેમ નથી અને એ ઓરનમું એમને જે રાગદ્વેષાદિ છે તેમને મેં હાથ ઊંચા કરીને કહ્યું છું કે જે કરવું હોય તે કરી લ્યો, એટલે જખ મારીને રહો એટલે લાત પડ્યા રહો અર્થાત્ સત્તામાં રાગદ્વેષાદિને રહેવું હોય તો રહી જાઓ પણ ઉદયમાં નહિ રહેવા દઉં—આ પ્રમાણે સમતા રાગાદિકને કહે છે આ અર્થમાં 'મરહુ' નો અર્થ મરો એમ થાય છે

જક જેવો શબ્દપ્રયોગ ગુજરાતીમાં નથી જખ મારવી નો અર્થ પસ્તાવો કરવો અથવા થાકી રહીને ઠેકાણે આવવાનો થાય છે એટલે તમારે હજુ પણ વામાં થઈને રહેવું જ હોય તો અંદર પડ્યા રહો સમતા અત્યારે જોરમાં આવી ગઈ છે એટલે આ પ્રમાણે બોલે છે

આ પ્રમાણે અર્થ કરવામાં 'આયો'ના પુલ્લિંગ-પ્રયોગને વાંધો આવે છે સમતા અને ચેતનના પ્રયોગની બેસંગ થાય છે અને અર્થ તાણી ખેંચવો પડે છે પૂજ્ય પંન્યાસજીએ કરેલ અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર તેને સ્થાન આપ્યું છે રાગદ્વેષાદિને જોર કરીને કહેવાની સ્થિતિમાં સમતા આવે તે ઘણી સુંદર પણ આકરી વાત છે, ઉદયમાં ન આવવા દેવાનો નિશ્ચય પ્રશંસાપાત્ર છે પણ એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે એ પણ સાથોસાથ ધ્યાનમાં રહે

अपराधी चित्त ठान जगत जन, कोरिक भात चको,
'आनन्दघन' प्रभु निहचे मानो, इह जन रावरो थको   मोरू० ३

અર્થ—અપરાધી ચિત્તનુ સ્થાન હે જનો ! જગત–સસાર છે, કોરા પદાર્થ (મન) પર બરાબર ભાત ઉપસાવી–પાડી શકાય છે હે આનદઘન પ્રભુ ! આપ નક્કી માનો કે આ જન–હુ પોતે, આપના થકી છુ–આપનો હુ (૩)

વિવેચન—જ્યા સુધી ચિત્તમા રાગ, દ્વેષ વગેરે હોય છે, ત્યા સુધી તેમા શુદ્ધાત્માનુ પ્રતિબિંબ અથવા આત્માનુભવ પડતા નથી, અને તેથી તેવા ચિત્તવાળાઓનુ સ્થાન સસાર જ છે મનમા આત્મતત્ત્વની જાગૃતિ ન થાય, અને સ્થૂળ સસારના વિષયભોગમા કે રાગ, દ્વેષ, કષાય, નોકષાયની પરિણતિમા મન ભટક્યા કરે, ત્યા સુધી તે ગમે તેટલી મોટી વાતો કરે, પણ એનુ ક્રીડાગણ સસાર છે, અને પ્રગતિ સસારને વધારનાર જ છે

'मन एव मनुष्याणा कारण बधमोक्षयो ' મોક્ષનું કે સસારબધનનુ કારણ મન જ છે, આ તો જાણીતી વાત છે મન સસારવાસનામા પ્રસગ કરે ત્યારે તે 'અપરાધી' ગણાય છે, કારણ કે એમા 'મળ' ભરેલો છે અને મળવાળા મનનો અપરાધ ઉઘાડો છે આવું સસારસન્મુખ મન હોય ત્યારે તે અનેક પ્રકારના કર્મોને આત્મા સાથે જોડી દે છે

કોરા પદાર્થ ઉપર ભાત પાડી શકાય છે એક ભીંત પર ચિત્ર પાડવુ હોય તો પ્રથમ તો તેને સાફ–ડાઘડૂઘ વગરની બનાવવી પડે છે સુદર ચિતારો કોઈ વખત ચિતરામણનુ કામ કરે ત્યારે તેને સર્વથી વધારે ચિંતા ચિત્રની ભૂમિકાને તદ્દન સાફ કરવાની હોય છે જેમ કોરી જગ્યા હોય તેમા જ સારી ભાત પડી શકે છે, તેમ જ ચિત્ત સ્વસ્થ હોય તો જ તેમા આત્માનો વિચાર ટકી શકે છે

આવો અર્થ કરવામા ભાવ એ આવે છે કે મન જ્યા સુધી રાગ, દ્વેષ, કષાય વગેરે મનોવિકારને આધીન હોય છે, ત્યા સુધી એ સસાર–સન્મુખ જ રહે છે, માટે એના પર સસારદશાને બદલે મુક્તિ–સન્મુખ દશા લાવવી હોય તો પ્રથમ તો એને તદ્દન કોરુ બનાવવુ, અને એના પર સસારના ડાઘ લાગેલા છે તે સર્વ કાઢી નાખવા જોઈએ

આ વાતનો સ્વીકાર કરી ચેતનરાજ કહે છે કે–મારા આનદઘનજી પ્રભુ ! મારા અતર્યામી ચેતન ! આપ હવે ચોક્કસ માનો કે હું પોતે (આ જન) હવે આપના થકી જીવું

પાઠાતર—જન–જિન ભાત–ભાતિ બીજી વખત એ ના પદમા જન–જિન

શબ્દાર્થ—અપરાધી = ગુનેગાર, મળવાળુ ચિત્ત = મન (નુ) ઠાન = સ્થાન જગત = સસાર જન = લોક કોરિક ભાત = કોરેકો પ્રકાર કરીને અથવા કોરિક = કોરી સાફ (ઉપર) ભાત = પ્રકાર, અથવા છાપ ચકો = તકાસો જોઈ રહો નિહચે = નક્કી રાવરો = આપનો, પોતાનો થકો = દાસ, (આપનાથી–આપનો પોતાનો)

છુ, આપનો પોતાનો છુ, આપમય છુ હવે મારે બીજા કોઈની સાથે લેવાદેવા નથી, હવે તો મારે માત્ર પ્રાણજીવન પ્રભુ પરમાત્મા સાથે કામ છે અને એ શુદ્ધ પ્રેમમય દશા પ્રાપ્ત કરવાને અંગે મને તો હવે મારા પ્રાણજીવનની તાલાવેલી લાગી છે અને મે એનુ શરણુ વગર શરતે સ્વીકાર્યું છે મારા મનમાથી હવે ગૌરવ–પારકાનો ભય નાશ પામી ગયો છે હવે તો એના તરફ લાબા હાથ કરી એને 'જે થાય તે કરી લો' એટલુ કહેવાની મારામા તાકાત આવી ગઈ છે

આ દશા પ્રાપ્ત કરવી ઘણી મુશ્કેલ છે, એને જીરવવી વધારે મુશ્કેલ છે અને ચાલુ રાખવી ઘણી વધાર મુશ્કેલ છે નીડર આત્મા આવો હોય, એના મનોરાજ્યમા ભવ્યતા હોય, એના આગળ પ્રસારમા મક્કમતા હોય અને એની જ્ઞાનદશામા ઉજ્જ્વળતા હોય. ખૂબ પ્રયાસથી આ દશા પ્રાપ્ત છે એ વાત તદ્દન ખરી છે, પણ એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે, એમ માનનારમા ઘણી વાર આત્મવચકતા હોય છે જ્યારે અતરાત્મદશામા પ્રવેશ થાય, મનોવિકારો પર સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત થાય, કષાયપરિણતિ દૂર થઈ જાય, ત્યારે તો આ ચેતન 'રાવરો થકો' જ છે, એટલે તે આનદઘનનો જ થઈ જાય છે, એ આનદમય જ છે, એમા અને આનદઘનમા માત્ર નામનો જ ફેર રહે છે જ્યારે આવી પ્રભુશરણાગત દશા પ્રાપ્ત થઈ જાય, જ્યારે પ્રભુને પોતાનુ સર્વસ્વ સોપાઈ જાય, જ્યારે આત્મભાવન પગરણ મડાઈ જાય, ત્યારે તો બીજી કોઈ વસ્તુ મેળવવાની ફિકર રહેતી નથી * (૩)

ઉપસહાર—નીડર આત્માની આવા પ્રકારની દશા થવી તે ઘણી જરૂરી બાબત છે આનદઘનજી પોતે જ સભવનાથસ્વામીના સ્તવનમા પ્રભુસેવનની ભૂમિકા તૈયાર કરવાની પ્રાથમિક સ્થિતિમા 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ' એ ત્રણ વિશેષણો વાપરે છે એટલે પ્રભુની સાચી સેવા કરવાની લાયકાત મેળવવા માટે ખેતરની ભૂમિને પ્રથમ તૈયાર કરવાની હોય ત્યારે તેમા નીડરપણુ પ્રાપ્ત કરવુ પડે છે જે ભૂમિકામા કચરો પડ્યો હોય, જ્યા છડકાવ કરી વાળીઝૂડીને ભૂમિ સાફ કરી ન હોય, ત્યા સેવન યોગ્ય ભૂમિકા પણ નથી. પછી એના પર વાવેતર કે ચિતરામણ શુ થાય? અને એક વાર નીડરપણુ પ્રાપ્ત થઈ જાય પછી આત્મદશા કેવી વિશુદ્ધ થાય અને અદરવી વીર્યસ્ફુરણા થતા એનુ જોર કેટલુ વધી જાય તેનુ આ પદમા દિગ્દર્શન કરાવવામા આવ્યુ છે

* આ છેલ્લી ગાથાનો અર્થ પ શ્રી ગભીરવિજયજીએ જુદી રીતે લખાવ્યો છે 'ચિત્ત દાન'નો અર્થ મનની પ્રવૃત્તિઓ કરી અને જગત નો અર્થ રાગાદિ ચોર કરી તેને અપરાધી–ગુનેગાર ગણવામા આવ્યુ છે મરિક ભાતે' એટલે કરોડો પ્રકારે કરીને પણ ચોર એને જોઈ રહો ખબર રાખો કે એ ક્યારે ચલાયમાન થઈ જાય છે આવા પ્રકારનુ મન સસાર વધારનાર છે એ વારવાર ચળાયમાન થઈ જાય છે અને એમ થવાના કરોડો માર્ગો–રીતો છે એની ખબર રાખો સમતા કહે છે કે હે પ્રભુ! આપ નિશ્ચય સમજજો કે આ ચેતનારૂપી જન એટલે માણસ છે તે તો હવેથી આપના થયા છે, પોતે ચલાયમાન થતા ચિત્તને વશ જાય તેમ નથી આ અર્થ વિચારવા જેવો છે પણ એમા આગળપાછળના સબધને જરા ખેચવો પડે છે

અંતરાત્મદશામાં વર્તતો ચેતન મનોવિકાર પર એટલું સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરે છે કે એ વિકારોને આહ્વાન પણ કરવાની સ્થિતિમાં આવી જાય છે એ વિકારને ઉદયમાં તો આવવા ન જ દે ત્યાર પછી એ ઉપશમશ્રેણી માંડે તો કષાયો અંદર દબાયા રહે એટલે એ વચ્ચે જરા નરમ વાત કર છે, પણ એવી શ્રેણી તો આખા ભવપર્યટનમાં વધારેમાં વધારે ચાર વાર માંડે છે, બાકી તો અંતે એ કષાયોને મારીઝૂડીને આગળ વધ્યે જ જાય છે

આ સ્થિતિ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય છે તે ધ્યાનમાં રાખવું જ્યારે ચેતન માત્ર આત્મભાવમાં વર્તે, જ્યારે એ મળવાળા મનને ઓળખી શકે અને સાફ મન પર ભાત પાડી શકે છે એમ સમજતો હોય છે ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ અને શુદ્ધાત્મભાવ વચ્ચે એકતા થાય છે પછી એની દશા તદ્દન જુદા પ્રકારની થઈ જાય છે, પછી એ વ્યવહાર અને નિશ્ચય વર્તન વચ્ચે સમન્વય કરી શકે છે અને પછી જગતવ્યવહારની ઉપરવટ જઈ ખરી આતર વિભૂતિનું પાન કરતા મન પર ભાત પાડતો જાય છે અને ચેતનાને અવિરત આનંદ આપી વિરહકાળનો છેડો નજીક લાવતો જાય છે

કષાયો કે મનોવિકારોને બરાબર સમજવા જોઈએ તેઓ અસાવધ અવસ્થામાં ભારે આક્રમણ કરી ઘૂસી જનારા છે, અને આ આતરવિકારોથી જેમ ગભરાવાની જરૂર નથી તેમ તેની સાથે ઢીલાપણાથી કામ લેવા જેવું નથી, તે સમજવું જોઈએ. અનંત શક્તિનો ચેતન આત્મદશામાં વર્તે ત્યારે એનો માર્ગ જરૂર મોકળો થાય છે એની ના નથી, પણ એ માર્ગે દૃઢ નિર્ણય, પૂર્ણ આત્મશ્રદ્ધા અને યોગો પર અસાધારણ સંયમની જરૂર છે અને એ જ અંતરાત્મભાવ છે, એ જ પ્રાણજીવન પર એકાંત પ્રેમ છે અને એ જ દુનિયાના અભિપ્રાય તરફની બેદરકારી છે ખૂબ પ્રયાસ કરીને આ સ્થિતિ મેળવવા યોગ્ય છે અને મેળવ્યા પછી જમાવવા યોગ્ય છે અને જમાવ્યા પછી અનંતકાળ સુધી જીવવા યોગ્ય છે બાકી 'ઇહ જન રાવરો થકો'–એવું વચન બોલવાની લાયકાત પણ સાધારણ રીતે આવતી નથી, અને આવી છે તેમ માને તે હજુ અંતર્યામીને બરાબર સમજ્યા નથી. એ દશા અશક્ય નથી, મુશ્કેલ છે, પણ ચીવટથી સુસાધ્ય પણ છે એ દ્વંદ્વની વચ્ચે એના સબંધમાં વિહરવા જેવું છે અને એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી નિસ્તાર નથી એ હંમેશા ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે (૫૯)

ભૂમિકા—અંતરઆત્માની સાથે પરિચય થઈ જાય, બાહ્ય ભાવ ખરેખર ત્યાગવા યોગ્ય છે એવી હૃદયમા જમાવટ થઈ જાય અને પરનો ત્યાગ કરી સ્વના આદરનો દૃઢ નિર્ણય થઈ જાય, ત્યારે હૃદયની અંદર એક જાતનુ મસ્તપણુ આવે છે કોઈ વખત અણધારી મદદ આવી પડે ત્યારે મનની નિર્બળતા તો ઊઠી જ જાય, પણ અંદરથી ખરેખરો જોસ જાગી ઊઠે છે, તે વખતે અંદરના સાચા ભાવો ઉદ્‌ગારરૂપે નીકળી પડે છે આવો હૃદય-ગુંજારવ આપણે બેતાલીશમા પદમા અનુભવ્યો હતો 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' આવી વાત સાધારણ ચેતનથી થઈ શકતી નથી, દુનિયાની ધમાલમા લપટાયેલા ચેતનને એની કલ્પના પણ આવી શકતી નથી

અસાધારણ આત્મમસ્તી બતાવનાર ધૂની યોગીની વિભૂતિ જેવુ આ પદ છે એવી મસ્તીને વર્ણવનાર પણ ભાગ્યે જ જોવામા આવશે એવી મસ્તીને માણનાર તો તેથી પણ ઓછા છે અને છતા આ ભવ્ય મનોરાજ્ય વિચારતા એ જરૂર ઇચ્છવા યોગ્ય અસાધારણ આત્મવિભૂતિ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે શુદ્ધ આત્માનુ સ્વરૂપ યોગિરાજે જોયુ ત્યારે તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તે વખતે શુદ્ધ ચેતનાએ વિશુદ્ધ ચેતનરાજ પતિને અંગે જે ઉદ્‌ગારો કાઢ્યા તે આપણે પ્રથમ વિચારી જઈએ પછી એ ઉદ્‌ગારને આત્મવિકાસમા શુ સ્થાન છે તે પર છેવટે ચર્ચા કરશુ

૫૮

(રાગ—સાર ગ)

अब मेरे पति गति देव निरंजन,

भटकू कहा कहा सिर पटकू, कहा करु जनरंजन अब० १

અર્થ—હવે તો મારા સ્વામીનાથ મારો આધાર છે, મારા દેવ છે, મારા મળ વગરના (નાથ) છે (હવે) (જ્યા ત્યા) શા માટે ભટકતી ફરુ ? શા માટે માથુ ફોડુ ? અને શા માટે લોકોને રાજી કરુ ? (૧)

વિવેચન—ચેતનાનો વિરહકાળ ભાગ્યો, એની મોટામા મોટી ઇચ્છા પૂરી થઈ તે શુદ્ધ થયેલી ચેતના કહે છે કે હવે તો મારા નાથ એ જ મારો સાચો આધાર છે મારે ગમે તેવી અગવડ હોય તો તે વખતે મારે બીજા કોઈની સલાહ કે સહાયની જરૂર નથી, મારો કુલ આધાર મારા નાથજી છે

પાઠાંતર—જનરંજન-જિનરંજન અથવા દુર્જન

શબ્દાર્થ—અબ = હવે હવેથી મેરે = મારે પતિ = સ્વામી ગતિ = હાલવાચાલવાની શક્તિ આધાર, આશ્રય દેવ = પ્રભુ નિરંજન = મળ રહિત ભટકૂ = રખડુ કહા = શા માટે સિર = માથુ પટકૂ = ફોડુ જનરંજન = લોકોને ખુશી કરવા

શુદ્ધ નયની અપેક્ષાએ આત્મા અનંત જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય, ઉપયોગાદિ અનેક ગુણોથી ભરેલો છે, અને ચેતનાને જ્યારે જ્યારે જરૂર પડે છે, ત્યારે ત્યારે તેનો પતિરાજ સાથે અભેદ હોઈ એ જ એની ગતિ છે એ મારા નાથ એ જ મારી ગતિ છે, એ જ મારા દેવ છે અને કોઈ પણ પ્રકારના મેલ વગરના એ મારા નિરંજન નાથ છે દેવતત્ત્વમાં મલિનતા ન હોય ત્યારે તે તરફ ખરો ભાવ આવે છે

અથવા, બીજી રીતે જોઈએ તો, યોગિરાજે આત્માનુ ખરેખરુ સ્વરૂપ જોયું ત્યારે તેમને અપૂર્વ આનંદ થયો અને તે આનંદમય સ્થિતિમાં નિશ્ચયનયને આગળ કરીને તેઓએ આ પદમા કવન કરેલુ ઉદ્‌ગાર-વચન ગાઈ નાખ્યુ તે કહે છે કે મેં મારુ આત્મસ્વરૂપ અનુભવ્યુ છે અને તેથી મને માલૂમ પડે છે કે મારો આત્મા જ મળ રહિત છે, તેમાં અસલ રૂપે કર્મરૂપ મળ નથી અને તેથી તે નિરંજન છે, તેમ જ તે દેવ છે, કારણ કે લોકાલોકને પ્રકાશ કરે તે દેવ કહેવાય અને તે મારા પતિરાજનો સ્વભાવ જ છે (અનંત જ્ઞાનમય કોઈ લોકાલોકપ્રકાશનુ દેવકાય તે કરે છે)

આ પ્રમાણે હોવાથી હુ હવે જ્યા ત્યા શા માટે આટા મારુ ? પ્રાણી પોતાના દેવને શોધવા અનેક સ્થાને જાય છે મંદિરે જાય છે, તીર્થોએ ભટકે છે, પણ મારા પતિ પોતે જ દેવ છે, પોતે અશરીરી છે, પોતે મળ રહિત પવિત્ર છે અને પોતે આનંદમય છે, તો મારા દેવને શોધવા હુ જ્યા ત્યા ક્યા ભટકુ ? એને બહાર શોધવા જવા પડે તેમ નથી, એને મળવા માટે જેની તેની પાસે શિર ઝુકાવવુ પડે તેમ નથી

લોકોનુ રંજન કરી તે દ્વારા આત્મપ્રગતિ સાધવા શા માટે પ્રયત્ન કરુ ? 'જનરંજન' કરતા 'જિનરંજન' પાઠ એક રીતે વધારે બંધબેસતો છે હુ જિન-પ્રભુને રીઝવવા પણ શા માટે પ્રયત્ન કરુ ? મારા ચેતનરાજ બાગમા બેઠા છે, હુ પોતે જ છુ, તો પછી જ્યા ત્યા આટા મારવાને બદલે મારા હૃદયકમળમા સ્થપાયેલા બાગ દેવાધિદેવ ચેતનરાજને હુ શા માટે ન રીઝવુ ? આ સબંધમા આનંદઘનજીએ પોતે જ લખ્યુ છે –

દોડત દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ. જિનેશ્વર૦
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ટૂકડી, ગુરુગમ લેજ્યો ર જોડ જિનેશ્વર૦

દોડી દોડીને દોડયા, જ્યા સુધી મનની દોડ પહોચી શકી ત્યા સુધી દોડી ગયો, અને તે શા માટે ? પ્રભુને શોધવા માટે પણ એ તો પ્રેમમય છે, તારી નજીક જ છે, તારામા જ છે, તેને શોધવા માટે દોડાદોડ કરવી પડે તેમ નથી માત્ર એને ઓળખવા માટે ગુરુ ગમની જરૂર પડે તેમ છે

આત્માની આવી સ્થિતિ બતાવનાર યોગીરાજ જ્ઞાનસારના અનેક કથનો છે તેમાના બે-ચાર નમૂના અહીં જોઈ લઈએ —

બંધ મોખ નિહચૈ નહિ, પુન નિશ્ચે સાર અનંત,
અચલ અબાધિત દેખતુ હો, જેમ શરીર વખત.
× × ×
નિજ સરૂપ નિશ્ચય નય નિરખૂ, શુદ્ધ પરમપ મૈરો,
હુ હી એક અનાદિ સિદ્ધ હૂ, અજન્ન અમર અનૈરો
× × ×
બંધ મોખ નહિ હમરે કબહી, નહિ ઉપપાત વિનાસ,
શુદ્ધ સરૂપી હમ સબ કાલે, ધ્યાનસાર પદ નામ

આવા અનેક દાખલો દ્વારા સમજાય છે કે આત્મરાજનુ સાચુ સ્થાન આનંદઘન મહારાજે બતાવ્યુ છે શ્રી શાંતિનાથ ભગવાનના સ્તવનમા અનેક યોગની વાત કર્યા પછી તેઓશ્રી બોલી નાખે છે —

અહો અહો હુ મુજને કહુ, નમો મુજ નમો મુજ રે

આ રીતે પોતે પોતાને જ નમવાની વાત કોને સૂઝે? ક્યારે સૂઝે? અને એ વાત જેને સૂઝે તેને પછી જ્યા ત્યા ભટકવાનુ રહેતુ નથી, ગમે ત્યા શિર પટકવાનુ રહેતુ નથી અને પોતાને જે જોઈએ છે તે અંદર જ છે, એનો એને અનુભવ થઈ જાય છે અને એ કક્ષાએ પહોચેલા યોગિરાજને પછી નિરંજન કરવા માટે જ્યા ત્યા ભટકવુ પડતુ નથી યોગસિંહાસન પર ચેતનરાજ બેઠા હોય, અજપા જાપનો અંતર ઉચ્ચાર જામતો જતો હોય, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેયની એકતા થતી જતી હોય, ત્યા પછી અનેક સ્થાને દેવને શોધવા જવા પડતા નથી સાડત્રીશમા પદમા જે યોગમા ચિત્ત પરોવવાનુ જણાવ્યુ છે, તે યોગ પ્રાપ્તિ થઈ જાય અને યોગસિંહાસન પર બિરાજમાન થઈ જવાય, એટલે એનુ સ્થાન ઘણુ આગળ વધી જાય છે ત્યાર પછી એ કલિ(કાદવ)મા તો ન જ આવે

યોગની આ મહત્તા છે, આનંદઘનજીની શૈલીની આ વિશિષ્ટતા છે, આત્મારામ–રમપુતાનો આ મહાન લહાવો છે એમા કોઈને નિશ્ચયનયની વાત આવે તો તેનો જવાબ એક જ શક્ય છે કે જે અધિકારીને ઉદ્દેશીને આ વાત કરી છે, તેને જ્યા ત્યા ભટકવાનુ ન હોય, કે ગમે ત્યા માથુ પટકવાનુ ન હોય

વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરવો, બન્ને વચ્ચે દેખાતો વિરોધ ટાળવો અને બન્ને વિશુદ્ધ માર્ગમાથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે પોતાનો માર્ગ શોધી લેવો, એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન અને ખાસ કરીને નયજ્ઞાનથી સુવાસિત થયેલ બુદ્ધિનો વિકાસ છે, અને બુદ્ધિ કે અભ્યાસના પ્રસંગ ન હોય તેને નૈસર્ગિક રીતે પણ આ સ્થિતિ પ્રાપ્ય છે એ દશા પ્રાપ્ત થઈ ન હોય અને વ્યવહારમાર્ગનો ધ્વંસ કરવા વૃત્તિ થઈ આવે, તો કોઈ વાર બન્નેમાથી ભ્રષ્ટ થવાનુ બને છે વાત કહેવાની એ છે કે, આત્મા પોતે જ દેવ છે, એ વાત એ અત્યાર સુધી ભૂલી ગયો હતો હવે એ પોતાને ઓળખતો થયો છે એટલે એને પોતાની ઓળખાણ માટે બીજાને રાજી રાખવા પડે તેમ નથી આ ભાવ સમજતા એક વાતનો ખ્યાલ

રાખવો યોગીની આ ભવ્ય દશા છે, અતિ ઉન્નત આત્મસંપત્તિ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાનો આદર્શ જરૂર રાખવા યોગ્ય છે, પણ એ બે-ચાર યોગની વાતો કરવાથી યોગપ્રાપ્તિ પોતાને થઈ ગઈ છે એમ માની લઈ વ્યવહારને વિસારી મૂકવાની ભૂલના પડવા જેવું નથી જેઓ અધિકાર વગર નિશ્ચય માર્ગનો આશ્રય કરી બેસે અથવા વગર લાયકાતે પ્રગત નાની વ્યવહાર ક્રિયા મૂકી દે, તેની શી દશા થઈ છે તે ચોમેર નજર કરવાથી સહજ સમજાઈ જાય તેવું છે જેઓ નિરાલંબન ધ્યાનની અવસ્થાએ પહોંચ્યા વગર આલંબનને મૂકી દે છે, તેઓ બન્નેમાંથી ભ્રષ્ટ થાય છે, કારણ કે નિરાલંબનત્વની હદ તેમણે પ્રાપ્ત કરી નથી અને ચાલુ પ્રવાહ છોડી દેવાને પરિણામે તેઓ આખા દિવસમાં આત્મતત્ત્વ વિચારવાનો કે પરમાત્માને કાંઈ નહિ તો દૃષ્ટિ સમીપ રાખવાનો પ્રસંગ પણ દૂર કરી મૂકે છે, અને તેમની સ્થિતિ આત્મપ્રગતિને અંગે પસંદ કરવા યોગ્ય નથી એ વાત સમજી રાખવી આ વાત અને કહી છે તે ચેતનમાં ઊતરી ગયેલા, સ્વપરનો ભેદ સમજનાર અને બાહ્ય ભાવને તજી અંતર આત્મતત્ત્વ ખોળનાર માટે છે આત્મસ્વરૂપનું તીન સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય, ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે એ ભાવને સમજીને પચાવવા જેવો છે, એ ભાવ જેમ સહજ પ્રાપ્ત થાય તેવો નથી, તેમ જ અપ્રાપ્ય કે અગમ્ય પણ નથી

આવા ચેતનના ચેતનાનો આ ગર્જારવ છે આ એનો અવિચલિત આદર્શ છે આ દશાએ જે પ્રાણી પહોંચેલ હોય છે તે પછી જનરંજન ઇચ્છતો નથી, એને લોકો માન આપે કે એને માટે ખરાબ બોલે એની દરકાર આ દશાનો પ્રાણી ભાગ્યે જ કરે અને વસ્તુત ખરું છે કે 'જનમનરંજન ધર્મનું, મૂલ ન એક બદામ'—લોકો પાસે વાહવાહ બોલાવવા માટે કરેલ ધર્મ કે સ્વીકારેલ ક્રિયામાર્ગની વસ્તુત કાંઈ કિંમત નથી, આત્મપ્રગતિની નજરે એ શૂન્યમાં પરિણમે છે ચેતનનાં સાધ્ય તરફ પ્રગતિની નજરે જોઈએ તો એવા ધર્મની કે એવી ક્રિયાની કાંઈ કિંમત નથી આવા પ્રગત આત્માને જિન રંજનની ચાહના કે જરૂર પણ રહેતી નથી. એ સમજે છે કે જિન ભગવાન પોતે તો રાગદ્વેષ રહિત છે, એને રંજન કે વિરાગ હોય નહિ અને એ તો માન તેના આદર્શ સ્થાનને યોગ્ય છે અને ત્યાં તે બિરાજમાન થયેલ છે આ રીતે બન્ને પાઠ સમીચીન જણાય છે (૧)

> खजन दगन दग न लगाऊ, चाहू न चितवित अंजन,
> सजन घट अंतर परमातम, सकल दुरित भयभंजन अव० २

પાઠાંતર—ચિતવિન-ચિતવન સજન-સજ્જન દુરિત-દુરિત્ત

શબ્દાર્થ—ખંજન = ખંજન લાંબી આંખવાળું પક્ષી બનાવની જાત રૂકવાળ જેવું હોય છે અને દાર થી રીત સતુ સુધી દેખાય છે દગન = આંખો ખંજનદગ = ખંજનના જેવી લાંબી આંખ છે જેને તેના ઉપર દગ = આંખો ચાહુ = ઇચ્છું લગાવૂ = લગાવું, મિલાવું મેળવું ચિતવિત = ચિત્તનું ધન ચિંતન ચિત્તનું ધન છે અંજન = આંજણ કાજળ સજન = ઉત્તમ જન. ઘટ અંતર = શરીરની અંદર અંતર્યામી પરમાતમ = પરમાત્મા સકલ = સર્વ ભય = બીક દુરિત = પાપ નાશિત ભંજન = દૂરકરવાવાળા, ભાગનારાવાળા

અર્થ—ખજન પક્ષી જેવી ચકોર આખને (પરમાત્મસ્વરૂપ જોવા માટે) ન લગાવુ અને ચિત્તનુ ઘન ચિંતવન છે તે કાજળની પણ ચાહના ન કરુ, (કારણ કે) સર્વ પાપ અને ભયને દૂર કરવાવાળા સજ્જન-મહાપુરુષ પરમાત્મા (મારા) શરીરની અદર બિરાજ માન થયેલા છે, સજ્જ થઈને (મોક્ષ જવા માટે) બેઠા છે

વિવેચન—પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે ખજન પક્ષીના જેવી લાબી આખો લગાવુ નહિ. ખજન પક્ષીની આખો મોટી અને લાબી હોઈ વધારે શક્તિવાળી હોય છે અને તેથી તે વધારે દૂર, અને વધારે સ્પષ્ટ જોઈ શકે છે મારી આખો આવી લાબી કે તીક્ષ્ણ કરીને મારે મારા આત્મસ્વરૂપને જોવાની જરૂર નથી, કારણ કે આત્મસ્વરૂપ જોવા માટે આવી સ્થૂળ આખ લગાવવાની જરૂર નથી, સ્થૂળ આખે દેખી શકાય તેવી એ વસ્તુ (આત્મસ્વરૂપ) નથી વળી, એ પરમાત્મસ્વરૂપ સમજવા માટે આખમા કાજળ પણ ન આજુ અથવા એ (કાજળ) મેળવવાની ચાહના પણ ન કરુ ચિત્ત એટલે મનનું ઘન ચિંતવન છે અનેક પ્રકારની વસ્તુને એ ચિંતવ્યા કરે છે અને રાગદ્વેષાદિ મળને વધાર્યા કરે છે હુ તો મારા આત્મસ્વરૂપને જ જોઉ અને આ નકામી-કાજળની ચાહના જ છોડી દઉ, કારણ કે સર્વ પાપ અને બીકને દૂર કરવાવાળા મતજન-સજ્જન મહાપુરુષ-મારા અતર-ઘટમા જ બિરાજમાન થયા છે

આ પ્રમાણે સરલ અર્થ થાય છે, અને તે પ શ્રી ગભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે તેમના મતે ખજન પક્ષીની આખ ઘણી ચકોર હોય છે એવા ખજન પક્ષીના જેવી ચકોર આખો છે એવા નિર્દોષ સ્વામી પર (નિજ સ્વરૂપ પર) મારી આખો લગાવુ, દૃષ્ટિ લગાવુ, અર્થાત્ નિજ સ્વરૂપમા જ દૃષ્ટિ દઉ છુ અહીં 'દગન' શબ્દને બન્ને સ્થાને બહુ વચનમા વાપર્યો છે, પદચ્છેદ કરીને તેમાથી 'ન' ને જુદો પાડવાની જરૂર રહેતી નથી વળી, ઓર રૂપના ચિંતવનને હુ ચાહુ નહિ, એટલે આત્માના રૂપને જ જોઉ એમણે છાપેલ પુસ્તકનો 'ચિંતવન' પાઠ કાયમ રાખી 'અજન'ને રાગાદિક આજણ-મેળ-મલનો અર્થ લીધો છે આ અર્થ પણ બરાબર ભાવ આપે છે

ટબાકાર અર્થ જુદી રીતે કરે છે આ પરમાત્મસ્વરૂપ અવલોકવા, અથવા મારા પોતાના તે ધ્યેય અને મારી વચ્ચે અભેદ હોવાને કારણે તે મારા ધ્યેયને જોવા માટે મારી આખોને ખજન પક્ષીની આખ સાથે મેળવુ નહિ તેમ જ મારી આખમા અજન આજવાની પણ ઇચ્છા કરુ નહિ કહેવાની વાત એ છે કે, કોઈ કાળે સ્વરૂપ અપ્રકટ હોય તો પ્રકટ કરવા માટે, અથવા કાઈ વસ્તુ મેળવવાની ઇચ્છા થાય ત્યારે તે મેળવવા માટે, પ્રયાન કરવામા આવે છે અને તેના સાધનો તરફ લક્ષ દોરે છે આત્મારૂપી ગુપ્ત વસ્તુ, જે પોતાના શરીરમા જ છે અને જે પોતે જ છે, તેને મેળવવા અનેક પ્રયાસ કરવામા આવે છે યજ્ઞ, પૂજા, તીર્થગમન, જપ, તપ, ધ્યાન એમ અનેક પ્રકારે આત્માની ઓળખાણ કરવા પ્રયાસ કરવામા આવે છે તે લક્ષમા લઈ જેમને આત્માનુ સ્વરૂપ જણાયુ છે એવા યોગીરાજ કહે છે કે—

હવે મારે સાન નેત્રની અથવા કોઈ પણ પ્રકારના અંજનની જરૂર રહી નથી, કારણ, સમસ્ત પાપો અને ભયનો નાશ કરનાર પરમાત્માને મેં મારા શરીરમાં જ સજ્જ થયેલા—મોક્ષ જવાને તૈયાર થયેલા—જોયા છે સ્વરૂપ અપ્રકટ હોય ત્યારે એમ થાય છે કે ઉજ્જ્વળ હૃદય અને નેત્ર હશે તો ચિત્તપંકજ ખોલીને પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રકટ કરીશ આ આખી ભ્રાંતિ છે તે જતી રહી તદ્દાકાર વૃત્તિ પ્રકટ થઈ તથી કાર્યકારણભાવને અભેદ જાણ્યા, જ્ઞાન-દર્શન-આત્મા અભેદ છે એવો પરમાતમ એટલે પરમાત્મા મારા શરીરરૂપ ઘટ-અંતરમાંહે સજ્જન એટલે સજ્જ થઈને નહિ કાળે મારો આત્મા પરમાત્મસ્વરૂપી છે જ અને તે સકલ પાપ અને ભયને દૂર કરનાર છે આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકારે કર્યો છે તેમાં માત્ર સહજ ભાષાફેર કરી અત્ર નોંધી લીધો છે[1]

ટબાકારનો અર્થ પાઠાંતર સાથે વધારે મેળ ખાય છે નિરંજન પતિરાજના આશ્રયનો જે લય શરૂ કર્યો છે, તેની સાથે મેળ બેસી જાય છે આનો વિશુદ્ધ આત્મા સર્વ પ્રકારના પાપ અને ભયને ભાગી નાખનાર છે, એ વાત તો બન્ને અર્થમાં સમાન છે પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય, અથવા એનો પતિદેવ તરીકે સ્વીકાર થાય એ પરિસ્થિતિ સર્વ દોષનો નાશ કરનાર છે, અને એમાં ઇહલોક ભય, પરલોક ભય કે જંગલના પશુ આદિનો ભય રહેતો નથી (૨)

એ પરમાત્મા કેવા છે? ત્યાં ઘટ-અંતરમાં બેઠા બેઠા શું કરી રહ્યા છે? તેની વાત કરતાં ઉદ્‌ગારરૂપે છેવટે નીચે પ્રમાણેની ઉક્તિ મુક્તક કહી નાખે છે, તે આખા પદનું રહસ્ય બતાવે છે

> एहि कामगवि एहि कामघट, एहि सुधारस मज्जन,
> 'आनंदघन' प्रभु घट वन के हरि, काम मतंग गजगंजन. अव० ३

અર્થ—એ (ઘટની અંદર રહેલા પરમાત્મા) કામદુધા ગાય છે, એ જ કામઘટ છે, અમૃતરસમાં સ્નાન પણ એ જ છે મારા શરીરરૂપ વનમાં રહેલા સિંહ પણ એ જ છે અને કામદેવરૂપ મહોન્મત્ત હાથીને અંકુશમાં રાખનાર પણ એ જ છે (૩)

પાઠાંતર—કામગવિ—પ્રતમાં કામ-કામ લખે છે મતંગ-મત્ત પ્રતમાં છે નું પ૦ 'કામમતગજ મજન' પણ છે

શબ્દાર્થ—એહિ = એ જ ઘટ-અંતરમાં રહેતા પરમાત્મા કામગવિ = કામદુધા ગાય કામઘટ = કામ કુંભ મનકામ સુધારસ = અમૃતરસ મજ્જન = સ્નાન કરવું તે આનંદઘન પ્રભુ = આનંદસમૂહના સ્વામી ઘટ = શરીર રૂપ વન = જંગલ—તેના, તેમાં હરિ = સિંહ કામ = કામદેવ મતંગ = મદોન્મત્ત ગજ = હાથી ગંજન = (તેને) જીતનાર, હરાવનાર, હઠાડનાર અંકુશમાં રાખનાર

[1] 'સજન' અને 'સજ્જન' એ પાઠ હોઈ પં શ્રી ગંભીરવિજય ગણી સજ્જનનો અર્થ સત્‌જન—ઉત્તમ માણસ—કરે છે સારા માણસ આ શરીર-વનની અંદર રહેતા એવા પરમાત્મા, તે સર્વ પ્રકારના ભયને ભાગનાર છે માટે બીજાને શું કરું? આ અર્થ પણ બંધબેસતો થાય છે

વિવેચન—કામદુધા[1] ગાય સર્વ ઐહિક ઇચ્છિત આપે છે, એ પ્રચલિત માન્યતા પર અનુસૂચન છે ઘટની અંદર રહેલ પરમાત્મા સર્વ મનોવાંછિતને પૂરનાર છે અને તેથી તેમને કામધેનુ કહેવામા આવે છે, તેને કામ-ઇચ્છા પૂરનાર ગાયની ઉપમા બરાબર આપી શકાય તેમ છે

'કામઘટ'—એવી જ કલ્પના કામઘટ-કામકળશની છે એ પ્રાપ્ત થઈ જાય તો તેની પાસે જઈ જે વસ્તુ માગે તે અંદરથી હાથ ઘાલીને લઈ શકાય. આ કામકુંભ-કામઘટ-કામકળશ પણ કામધેનુ ગાયની કક્ષામા આવે છે વગર પ્રયત્ને તૈયાર વસ્તુઓ મળી આવે તેવા ઇચ્છાપૂરક પદાર્થોનુ અનુસૂચન છે

એવી જ કલ્પના 'કલ્પવૃક્ષ'ની છે એની નીચે ઊભા રહી માગે તે વસ્તુ કલ્પવૃક્ષ નામના ઝાડ પરથી પડે, તેવી પ્રાચીન માન્યતા છે તેવો જ ચિત્રાવલીનો વેલો કોઈ ઘડાના ગળા પર બાંધ્યો હોય તો તેમા ઘી કે તેલ ભરેલ હોય, તેમાથી ગમે તેટલુ કાઢતા જાઓ, પણ તે ભરેલુ જ રહે

આ હકીકત બરાબર હશે કે નહિ, પારસમણિની કે 'ફિલોસોફર્સ-સ્ટોન'ની વાસ્તવિક હયાતિ હતી કે નહિ, એના ગુણદોષમા ઊતરવાનુ આ સ્થાન નથી પ્રચલિત લોકમાન્યતાનો સ્વીકાર કરી યોગિરાજ કહે છે કે પરમાત્મસ્વરૂપ એ મારી નજરે તો લોકો જેને કામધેનુ કે કામઘટ માને છે તે જ છે, કારણ કે તેનાથી મારા સર્વ મનોવાંછિત ફળ પ્રાપ્ત થાય છે

આત્મદર્શન થવુ મુશ્કેલ છે, પણ થયા પછી કોઈ વાતની કમીના રહેતી નથી સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્તિ થાય એટલે સમ્યગ્જ્ઞાન થાય, પછી સચ્ચારિત્રપ્રાપ્તિમા પ્રગતિ થાય અને આત્મદર્શનનો અનુભવ થાય એટલે પ્રાણી ધન્ય અને કૃતકૃત્ય બને છે એ મહર્નિદ્ર કરતા પણ ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે છે અને પછી અતીવ લક્ષપતિનુ સ્થાન એને સ્વત મળી જાય છે આ અંતરાત્મદશા ઉચ્ચ ચારિત્રમા પ્રગતિ થયા પછી અપ્રમત્તદશામા જ શક્ય છે, એટલે એવા વિશિષ્ટ આત્માનો અનુભવ એ ખરેખર અપૂર્વ આનંદનો અવસર છે એની સર્વ ઇચ્છાઓ પૂરી થઈ ગઈ છે અથવા સ્થૂળ ઇચ્છાઓ પર એણે વિજય મેળવ્યો છે, એટલે એને રોમ રોમ શાંતિ થાય છે, એ અમૃતસ્નાનનુ સ્નાન છે

આત્માનુભવ અને આત્મદર્શન, અમૃતરસમા ડૂબકી મારતા બાહ્ય શાંતિ જેવી ઉત્કૃષ્ટ પ્રકારની અંતર શાંતિ આપે છે, એ વાત અનુભવે સમજાય તેવી છે, કીધી કથી જાય તેવી નથી આવી રીતે આ આત્મદર્શન સર્વ ઇચ્છા પૂરનાર કામદુધા કે કામકુંભ છે, અને શાંતિની દૃષ્ટિએ એ અમૃતસરોવરમા અવગાહન તુલ્ય છે આવો 'ઘટ અંતર પરમાતમ'નો અદ્ભુત મહિમા છે આવા કર્મમળ વગરના મારા નાથ મારો સર્વ આધાર છે અને

[1] કામદુધા'નો શબ્દપ્રયોગ માગે છે પ્રતમા એને 'કામદુધા' કહે છે મારો પ્રયોગ પ્રચલિત લોકભાષાનો છે —વિવે

એ મારા નાથ તો ઇચ્છા પૂરનાર અને સુધાસ્નાનની શાંતિ આપનાર પરમ સત્ત્વ હોવા ઉપરાંત એ સર્વ આત્મિક આનંદનો સમૂહ હોઈ મારા અંતર-ઘટના સિંહ છે.

એક મોટા વિસ્તૃત જંગલની કલ્પના કરીએ. એમાં એક કેશરીસિંહ છે. આખા જંગલમાં સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર તેનો હુકમ ચાલે છે. તેને કદી એમ લાગતું નથી કે પોતે એકલો છે. એ નાનકડો હોવા છતાં મોટા હાથીનો મદ ઉતારી નાખે-તેવી તેનામાં શક્તિ હોય છે. હાથીઓને હંફાવનાર આ બળવાન સિંહરાજનું રાજ્ય જેમ આખા જંગલમાં પ્રવર્તે છે, તેમ મારા ઘટ-અંતરમાં આનંદઘન પ્રભુ સિંહસ્વરૂપે બેઠા છે. એ આનંદઘન પ્રભુ, જે મારા અંતર-વનના સિંહ છે, તે કામદેવરૂપ હાથીનું ગંજન કરનાર છે, કામને અંકુશમાં રાખનાર છે. આ સજ્જન-ઘટ-અંતરમાં રહેલ પરમાતમ પ્રાપ્ત કરવાના અત્યારના સર્વ વલખાં છે અને એની પ્રાપ્તિ થાય તો અનેક પ્રકારની દોડાદોડ મટી જાય.

આ આખું પદ સંતુષ્ટ થયેની ચેતના અથવા વિશિષ્ટ પદે આરોપિત કરેલ સુમતિ બોલે છે. જેને સ્વાત્માનુભવ થયો હોય તે જ આવા ભવ્ય વિચાર કરી શકે. નિશ્ચય નયને પકડવા જતાં વ્યવહારને ભૂલવો ન જોઈએ તે જેટલી અગત્યની વાત છે, તેટલી જ અગત્યની વાત એ છે કે વ્યવહારમાં આખા ભવ સુધી એકડા ઘૂંટવામાં પડી ન રહેવું ઘટે. આની સાથે, પોતાની યોગ્યતા ન હોય ત્યાં પ્રગતિ કરી નાખી છે, એવાં આત્મવંચના કરી વિશેષ પ્રકારની લાયકાત પોતામાં ધારી લેવામાં આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે, અને પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્‌ગતિ પણ થઈ જાય છે.

અહીં ચેતનરાજને કામદેવરૂપ હાથીનો મદ ઉતારનાર કહ્યા છે, એમાં ભારે અનુભવ દર્શન દેખાય છે. બીજા મનોવિકારો કરતાં કામદેવ-અનંગનો વિકાર ભારે આકરો છે. એ સમજું લાગતા પ્રાણીને પ્રથમ વિહ્વળ બનાવે છે, પછી પરવશ બનાવે છે અને છેવટે એને માણુનાઈમાંથી દૂર કરી વિવેકહીન કરી મૂકે છે. એને આધીન પડેલો પ્રાણી અનેક પ્રકારના ચેનચાળા કરે છે, અને આખો વખત દુર્ધ્યાનમાં પડી રહે છે. મોટા દેવો પણ એનાથી ભાનભૂલા થઈ ગયા છે, અનેક ઉત્તમ દેખાતા ઋષિઓને એણે એકાંતમાં પાપાચારી બનાવ્યા છે, મોટા પદસ્થોને અને નાનીને એણે પગ તળે કચરી નાખ્યા છે અને રાવણ જેવા રાજાઓનાં સિંહાસન ડોલાવ્યાં છે.

હાથીને ગંજન કરવું એટલે હાથી પર અંકુશ રાખવો એ એક વાત છે; અથવા હાથીને નસાડી મૂકવો એ બીજી વાત છે. જે વનમાં આવો આનંદઘન પતિ બેઠો હોય, ત્યાં હાથી આવે જ નહિ અને આવે તો સિંહની એક ગર્જના સાંભળી ઊભી પૂંછડીએ નાસી જાય. આવા મારા હૃદય-વનના સિંહ-મારા નાથ-માન દેવ-ગુપ્ત હતા તે હવે પ્રગટ થઈ ગયા છે, એટલે હવે મારે જ્યાં ત્યાં દેવને શોધવા જવું પડે તેમ નથી. પરમાત્મદર્શન થાય, આત્માનંદનો અનુભવ થાય, સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય એટલે આ પદમાં વર્ણવેલી

દશાનો અનુભવ થાય છે આવી ઉક્તિ સામાન્ય લેખકને અશક્ય છે, વિદ્વાન્ લેખકને દુ:શક્ય છે અને એની શક્યતા માત્ર યોગીઓને જ છે સાક્ષાત્કાર કર્યા વગર કે એના રસને જાણ્યા વગર એવા વચન નીકળે નહિ યોગીના ઘર તો જુદા જ છે, એનો આત્માનુભવ અલગ છે શુદ્ધ ચેતનની વિશુદ્ધ ચેતનાના આ ઉદ્ગાર કહીએ કે એ ચેતનાને ઓળખનાર યોગિરાજનો આ આત્મોદ્ગાર કહીએ—એને ગમે તે અભિધાન આપીએ—પણ એ અલગ ચીજ છે, મહાન્ જીવનરંગ છે, અજેય આત્મવિલાસ છે (૩)

ઉપસંહાર—વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની ખાસ શક્તિ પ્રાપ્ત કરવાની જરૂર છે અને તે જેને ન હોય તે કોઈ વાર ભ્રમણામાં પડી જાય છે અહીં તો રસાયણ ભર્યું છે એને વિધિસર ઉપયોગમાં લેતા આવડે તો બળ, તુષ્ટિ, પુષ્ટિ અને વૃદ્ધિ કરે છે અને એની સાથે કુપથ્ય થઈ જાય તો એ આખે શરીરે ફૂટી નીકળે છે આ બન્નેનો સમન્વય કરવામાં ભારે મોજ આવે તેમ છે, માટે હવે તો જેને આ નિરંજન નાથ મળ્યા હોય, તેણે એને બરાબર ઓળખી એનો પરિચય વધારવો, એને જીવનસર્વસ્વ માનવું અને પછી સર્વ દુરિત અને ભયનો નાશ કરનાર એ અંતર-પરમાત્મમય થવા પ્રયત્ન કરવો

આવા ચેતનરાજને ઓળખ્યા અને એની સાથે એકાંત સાધના કરી, એનામય થયા એટલે બેડો પાર છે, આધિ વ્યાધિનો નાશ છે અને જગતજંજાળની ઉપરવટ જઈ સર્વ કર્મથી મુક્ત થઈ લોકને છેડે વાસ છે એ ઘટ-અંતરમાં રહેલ પરમાત્મને ઓળખ્યો એટલે સર્વ વસ્તુઓ ઓળખી, સર્વ ભાવો જાણ્યા અને સાધ્યને દરવાજે આવી બારણાં ઠોક્યાં આ પરમાત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર સૂચવનાર પદ, જે આતંરધ્વનિથી નીકળ્યું છે, તે વ્યક્ત કરનાર મહાન્ આત્માને ધન્ય છે

અહીં જે દશા વર્ણવી છે તેનો ભાવ યશોવિજય ઉપાધ્યાય શ્રીપાળના રાસની ચોથા ખંડની અગિયારમી ઢાળમાં લાવ્યા છે

'મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે, તુમે સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે,
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે. મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે'

આ પ્રમાણે કહીને પછી પોતાનો આત્મા જ અરિહંત છે, સિદ્ધ છે, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ છે, એટલું જ નહિ પણ એ જ દર્શન છે, એ જ જ્ઞાન છે, એ જ ચારિત્ર છે અને એ જ તપ છે એમ બતાવતાં એમાં 'ભેદ'નો 'છેદ' કરવાની હકીકત કહી છે એનો પિછાન થાય તો બેડો પાર છે

આત્મસ્વરૂપનું તીવ્ર સંવેદન થાય અથવા તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઊંડી સાચી તમન્ના થાય ત્યારે જ આવા અંતરના ઉદ્ગારો નીકળી પડે છે, એ ભાવ સમજીને પચાવવા જેવો છે એમાં નિશ્ચયનયનો આશ્રય છે એવી વાત કરી, એ ભાવથી વંચિત રહેવા જેવું નથી નિશ્ચય અને વ્યવહારને વિરોધ નથી એ વાત સમજાય અને બન્ને વચ્ચે સમન્વય સાધતાં આવડે ત્યારે જ કામ થાય તેવું છે, એ વાત મનમાં બરાબર સમજવી અને જે ભવ્ય દશામાં

'ઇહ જન રાવરો થકો' (પદ ૫૯ મુ, પૃ૦ ૭૦) એવુ બોલી શકે તેને જાગૃત કરવા પ્રયત્ન કરનો, એ દુનિયાના ચાલુ ચીલાથી જુદી વાત લાગે, પણ અંતે તેવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય રસ્તો નથી, એ વાત બરાબર વિચારી, ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતા વિચારી, આ ભાવ સમજવો અને સમજીને વ્યવહાર-નિશ્ચયની ગૂંચવણમા પડી ન જતા એની ઉપર તરી આવવુ, એ દશામા કામદુધા કે કામકુભનો ભાવ થઈ જાય અને મન કામના દુન્યવી મટી આત્મિક થઈ જાય એટલે સર્વ કર્તવ્ય થઈ ગયુ અને ઇચ્છિત આવી મળ્યુ એમ જાણવુ [1] (૬૦)

પદ એકસઠમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ પતિભક્તા આર્યભાવનાવાળી પત્ની રખડુ પતિને પોતાને ઘેર આવવા વીનવે છે ચેતનાને એનું સર્વસ્વ પતિ છે, પણ એ એને બોલાવતો પણ નથી વિરહી સ્ત્રીના વિલાપ આપણે ૪૧મા પદમા વિચાર્યા પતિને મળવા માટે એને અનેક પ્રકારના વલખા મારતી આપણે ૩૩મા પદમા વિચારી ગયા ૪૭મા પદમા વિરહકાળમા એની ઝૂરણાઓ જોઈ પતિમેળાપ માટેની એની આતુરતા તેત્રીશમા પદમા જોઈ અને ૧૬મા પદમા એને પતિની રાહ જોતી વિચારી ગયા અહીં પતિની સામે ખડી થઈ એ પોતાની પવિત્રતાની ખાતરી આપે છે, અને જે રખડુ વેશ્યા પાછળ પતિરાજ પડયા છે, તેનો તો તેણે (પતિ રાજે) પરિચય પણ કરવો ઉચિત નથી એ વાત સ્પષ્ટ શબ્દોમા જણાવે છે, અને એ વાત કહેવાના જોમમા બે વખત તો સોગન ખાય છે એક વાર પોતાના અને એક વાર આનદઘનના—પતિરાજના ગુજરાતી ભાષામા જ્યારે વાતની ખાતરી આપવી હોય, ત્યારે 'આપને ગળે હાથ મૂકીને કહું છુ,' 'મારા પોતાના સોગન ખાઈને કહું છુ' વગેરે શબ્દો બોલવાનો રિવાજ છે, તેમ મારવાડી હિંદીમા 'મેરી સુ,' 'આનંદઘનકી સો' બોલવાનો રિવાજ છે આ અર્થ પ્રચલિત મારવાડી ભાષા બોલનારને સુગ્રાહ્ય છે અને તેના જાણકારે (પં ગંભીરવિજયજીએ) લખાવ્યો છે

પ૦

(રાગ—જયજયવતી)

मेरीसु तुमतें जु कहा, दूरीक होंनें स वैरी रे. मेरी० १

અર્થ—મારા સોગન ખાઈને કહુ છુ કે—મારાથી દૂર રહેવાનુ જેણે આપને કહ્યું હોય તે ખરેખર (આપની) સાચી શત્રુ (વેરણ) છે (૧)

પાઠાતર—પહેલી કડી આખી આ પ્રમાણે મળે છે 'મેરીસુ તુમતે જુ કહાઉસ, કહોને સ વેરી રી ”
શબ્દાર્થ—મેરીસુ = મારા સોગન ખાઈને ક૦ છુ, મારા સમ છે તુમતે = તમારાથી જુ = જે કોઈએ જેણે કોઈએ કહા = કહ્યુ હોય દૂરીક = દૂર દૂર રહે હોને = થવાને સ = તે બરી = દુશ્મન વેરી

[1] આ પદનો ભાવ સમજવામા પ્રાચીન ગુજરાતી ટબો અને મિત્રની નોધ મળેલી છે, તેથી વિવેચન કરવામા ઘણી સગવડ થઈ છે —વિવેચનકાર

વિવેચન—હું જાણું છું કે મારા ઉપર આપનો વિશ્વાસ ન રહે તે માટે તેઓ મારા સબંધી આપની પાસે અનેક સાચી-જૂઠી વાતો કરે છે, અને જાણે આપના પર એ રખડુ સ્ત્રીઓ વારી જતી હોય અને આપને જ ચાહતી હોય એવું બતાવે છે પણ આપને ખાતરી આપું છું, મારા સોગન ખાઈને કહું છું, કે માનથી દૂર રહેવાની આપને વાત કરનાર ખરેખર આપની દુશ્મન છે અને આપને મહાયાતનામાં ઉતારનાર છે જેને અત્યારે આપ પોતાની માની બેઠા છો, તે ખરેખર આપની નથી અને અત્યારે આપની પાસે મને એ નકામી બતાવે છે, એ સર્વ વાત ખોટી છે ખરે વખતે હું કોણ છું, કેવી કુળવાન છું, તે આપ વિચારો અને આપને સંસારમાં રખડાવનાર, પરભાવમાં રમણ કરાવનાર, ઇન્દ્રિયભોગોમાં મોજ મણાવનાર, કષાયને ચકરાવે ચઢાવનાર કુમતિ આપની હિતેચ્છુ નથી, આપની પ્રેમાળ ભાર્યા નથી, તે આપ વિચારો (૧)

रुठेस दस मरी, मनसा दु.ख घरी री,
जाके संग खेलो सो तो, जगतकी चेरी री मरी० २

અર્થ—(તમને) રિસાયેલા દેખીને મારી મનીષા (મારું મન) તો દુઃખથી ઘેરાઈ ગયેલ છે અને જેની સાથે તમે ખેલ ખેલી રહ્યા છો, તે તો દુનિયાની લોંડી-ગુલામડી-દાસી છે (૨)

વિવેચન—આપ મારાથી દૂર રહો ત્યારે તો હું વિરહતાપમાં બળીઝળી જાઉં છું, એ વાતનો આપ વિચાર ન કરો, પણ આપ મારાથી રિસાયા છો, અને મારી સાથે બોલતા નથી એટલી વાતથી પણ મારી મનીષા દુઃખથી ઘેરાઈ જાય છે અને મને મારું જીવતર નકામું લાગે છે એટલે આપને આટલા રિસાયેલા પણ જોઈ ન શકનારનો આપ તરફ કેવો પ્રેમ હશે, તેનો આપ ખ્યાલ કરો

'રીસ'ના સંબંધમાં બે પ્રકારની હકીકત આવે છે અઢારમા પદમાં ચેતનાને રિસાયેલી બતાવી ચેતનરાજ તેને સમજાવે-મનાવે એવી સૂચના કરી છે અને તેમ કરવામાં વચ્ચે કોઈ દલાલ કે ચોવટિયો ન રાખે એવી પણ ભલામણ કરી છે અને અહીં ચેતના પતિમહાશયની સામે ઊભી છે ત્યારે કહે છે કે તમને-પતિરાજને રિસાયેલા જોઉં છું ત્યારે મારું મન દુઃખથી ઘેરાઈ જાય છે આ બન્ને પ્રકાર ઉચિત છે આ બન્ને પરિસ્થિતિ વિકાસમાર્ગની ભિન્ન ભિન્ન અવસ્થા બતાવે છે

પાઠાંતર—દેખ-દેખી મેરી-મેરા

શબ્દાર્થ—રુઠે=રિસાયેલા, રુસે થયેલા દેખ=દેખીને મેરી=મારી, મારું મનસા=મનીષા ફૂઠા, મન દુઃખ=પીડા (થી) ઘેરી=ઘેરાઈ જાય છે, ચારે તરફ વીંટળાઈ જાય છે જાકે સંગ=જેની સાથે ખેલો=રમો, લહેર ઉડાવો છો સો=તે ચેરી=લૂડી, લોંડી (હિંદી શબ્દ) જગતકી=દુનિયાની

પછી એ પતિરાજને કહે છે કે—આપ જેની સાથે અત્યારે એવું ખેલી રહ્યા છો, તે તો જાતની લોંડી છે તમે અત્યારે કુમતિમાં રાચી રહ્યા છો, મારો સંગ છોડી વારવાર એનાં સાથે ચાલ્યા જાઓ છો, પણ હું તો તમારામય છું, તમારા ઘરની દાસી છું, તમારામાં જીવનસર્વસ્વ અર્પણ કરનારી છું અને એ તો ઘેર ઘેર ભટકનારી ગુલામડી છે એને મન આપ પતિદેવ નથી, છતાં આપ તેમાં રંગ લો છો, આ વાત મેળ વગરની છે, પરિણામને શૂન્યતામાં લઈ જનારી છે

હું આપને વીનવું છું કે આપ જરા વિચાર કરો આપ સમજુ છો, અને સાચ ક્યાં છે તેની તુલના કરી શકો તેટલી શક્તિવાળા છો, અને વિવેકમિત્રની સાથે હો તો આખા જગતના ફેંસલા કરવાની આવડતવાળા છો તમારા જેવાને તે મારો પરિચય ઘટે કે આવી ગુલામડી અને જ્યાં ત્યાં ભટકનારી પણ્યાંગનાના સાથે પરિચય ઘટે ?

'દાસી' અથવા 'ચેરી'ની પ્રથા સત્તરમી સદીમાં હિંદમાં બહુ મોટા પાયા પર ચાલતી હતી દાસી અથવા દાસનું લેવાણ–વેચાણ થતું, એની કિંમત બોલાતી, એની ગણના જનાવરની પેઠે કરવામાં થતી અને મોટા માણસોને ઘેર હજારો દાસ–દાસી રહેતાં રાજા કે ગરાસિયા દીકરીને દાયજો કરે અથવા આણું વળાવે તે વખતે દાયજામાં સારી સંખ્યામાં દાસીઓ સાથે આપે આ દાસીને પોતાના જીવન પર કોઈ જાતનો અંકુશ ન હોય એને જ્યાં વેચે અગર મોકલે ત્યાં ઘેટાં, ગાય, બકરાંની માફક એને જવાનું હોય એનું શિયળ એના હાથમાં નહિ આવી દાસીઓ જેવી કુમતિના હાથમાં પતિરાજ પડ્યા છે અને એને પોતાની માની બેઠા છે, એ શુદ્ધ ચેતનાને મન શોકનો વિષય છે

અથવા 'ચેરી'નો અર્થ વેશ્યા પણ થાય છે જે તેનો પ્રેમ કરવા પૈસા આપે તેની તે થોડો વખત થાય, તેને હાવભાવ બતાવે, પણ એને હૃદયનો ભાવ ન હોય આવી પણ્યસ્ત્રી જેવીની સાથે પતિરાજ ખેલ ખેલી રહ્યા છે એટલે ચેતનાને તો ઉકળાટ થાય તેમાં નવાઈ નથી (૨)

હજુયે વધારે ખાતરી ભરેલી અનન્યતા કરતાં શુદ્ધ ચેતના આગળ કહે છે —

> शिर देही आगे धरे, और नहीं तेरी री,
>
> 'आनदघन' की सां, जो कछु न्यु जनेरी री. मेरी० ३

અર્થ—પોતાનું માથું કાપી આગળ ધરે (તે તમારી સમજવી), બીજી તમારી

પાઠાંતર—ઔર–ઉર સો–સુ

શબ્દાર્થ—શિર=માથું દેહી=કાપી આગે=આગળ પૂર્વે આગે ધરે=અર્પણ કરી ?, સામે ધરે ઔર=બીજી તેરી=તારી તમારી આનંદઘનકી સો=આનંદઘનના સોગન ખાઈને, તમારા સમ મારી વાત તદ્દન સાચી છે જો [illegible] = [illegible] છું [illegible] = [illegible] છું [illegible] = પોતે અનેરી=જુદી, અલગ, અનન્ય અસાધારણ નોખી વસ્તુ (વસ્તુ)

નહિ અને હું આપને આનંદઘનના નોગન ખાઈને કહું છું કે હું તદ્દન જુદા પ્રકારની જ છું સાચી વાત પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું કે હું તો એક નોખી વહન જ છું (૩)

વિવેચન—જ્યારે ખરો અવસર આવી પડે ત્યારે પોતાનું માથું કાપીને તમારા હાથમાં આપે તે ખરેખરી તમારી કહેવાય મીઠી મીઠી વાતો કરે તેમાં શું વળ્યું? જ્યારે સંકટ આવી પડે ત્યારે પોતાના જાનને જોખમે જે પડખે ઊભી રહે, તે જ પોતાની ગણાય સુખના અવસરે તો અનેક સગા થવા આવે છે, પણ અડીભીડી વખતે જે ઊભા રહે તે જ સાચા સગા કહેવાય

આપ જેની સાથે અત્યારે ખેલ ખેલી રહ્યા છો, તે આવા પ્રકારની નથી. એ તો તમારા બાહ્ય વૈભવમાં માણનારી છે એ ખરેખરી રીતે તમારી છે નહીં, તમારી થઈ નથી અને કદી થવાની પણ નથી, અને હું તો આનંદઘનના નોગન ખાઈને—આપને ગળે હાથ મૂકીને—કહું છું, કે હું પોતે તદ્દન જુદા પ્રકારની છું (આ વાત વારવાર ભાર મૂકીને કહેવાનું કારણ એ છે કે આત્મરાજને એ સંબંધમાં અનેક વખત કહેવામાં આવ્યું, એમના વિરહના કકળાટ ગાયા, પણ એ તો પારકે ઘેર ભટક્યા જ કરે છે અને એને પોતાનું કોણ છે અને પારકું કોણ છે, તેનો સાચો ખ્યાલ થયો નથી, થતો નથી અને એ રાહ–ઘાટ પર આવતા નથી)

માટે મારા નાથ! ચેતનરાજ! જેણે આપને મારાથી દૂર રહેવાનું સમજાવ્યું હોય, તે ખરેખર આપની દુશ્મન છે તમે મને સમજો (ઓળખો) અને મારા મનમાં આપને માટે કેટલું દુઃખ થાય છે તે વિચારો આપને જરા રિસાયેલા જોઉં છું, ત્યાં મારા મનમાં શું નું શું થઈ જાય છે આપ આ વાત બરાબર સમજી મારો સ્વીકાર કરો

શિરચ્છેદનો ભાવ એકાકીભાવ કરવાનો જણાય છે જે પોતાની જાતનો પતિમાં લય કરી નાખે, જે અડીભીડીને વખતે પડખે ઊભી રહે, તે સાચી પતિપરાયણા પત્ની કહેવાય. આપ જેને અત્યારે ચાહી રહ્યા છો, તે અવસર આવે ત્યારે આપને માટે માથું આપે તેવી નથી એને તો પુદ્‌ગલાનંદી વર્ગ સાથે નાપવી છે આવી ગરજુ વેશ્યામાં આપ મોહ કરી રહ્યા છો અને તમારે માટે જીવ પટકી આપનારને આપ ઓળખતા પણ નથી, આ અર્થમાં શિરચ્છેદ શબ્દ વપરાયો છે આનંદઘનના વિરહ ગાનાર, એને પોતાને મંદિરે પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર અને એના અનેક પ્રસંગે રાહ જોઈ બેસનાર ચેતના અત્યારે પતિની [illegible] ખડી થઈ ગઈ છે, પતિ એની નજીક આવ્યા છે, અનાદિનો વિરહકાળ ટળવાની [illegible] લાગી છે, તેવે વખતે પોતાની સાચી ઓળખાણ આપવા સારુ આ પ્રસંગની [illegible] ચેતના કરે છે અને પતિ પોતાની બરાબર પિછાન કરે તેટલા માટે તેને [illegible] સોગન ખાઈને પ્રતીતિ આપે છે (૩)

ઉપસંહાર—એકત્રીશમા પદમાં ત્યાં (કુમતિને ઘેર) શું છે [illegible] ઘેર) શું છે તેનો ખ્યાલ દૂરથી કોઈ [illegible] યો છે આ પદમાં [illegible]

સામે ઊભી રહી તેને પોતાના પ્રેમની-પાતિવ્રત્યની ખાતરી આપે છે અને પોતે તદ્દન 'અનેરી'-જુદી જ ભાતની-છે તે વાત ભાર મૂકીને કહે છે પતિ દૂર હોય ત્યારે વિરહના ગાન ગાનાર પતિની સન્મુખ કેટલી સભ્યતાથી છતા મક્કમપણે વાત કરે છે, તે જોવા જેવુ છે વિભાવદશા છોડી આત્મભાવ સન્મુખ ચેતન આવે ત્યારે શરૂઆતમા એના મનમા જે આહટ્ટદોહટ્ટ વાય, ઘડીભર એને ચેતના સન્મુખ જવા ઇચ્છા થાય, ઘડીભર વળી પોતે સસાર તરફ ઢળી પડે, તે વખતે થતા વિચારોનો ખ્યાલ આ પદમા આપ્યો છે ચેતનને હજુ શુદ્ધ ચેતનાની ઓળખ બરાબર થઈ નથી, એ મારી છે એવો ભાસ માત્ર થયો છે, મનડુ જ્યારે ત્યારે પરભાવમા-પુદ્ગળમા રાચવા લલચાઈ જતું હોય છે, છતા અદર પ્રકાશ જાગતો થયો હોય છે તે વખતે સ્વમા અને પરમા રમતુ કરતો ચેતન જે અચોક્કસ પણ સ્પષ્ટ દશા અનુભવે છે તેનુ મન ચિતરામણ છે

આ પદનો ભાવ વિચારવામા એક વાત છેવટે ધ્યાનમા રાખવાની છે ચેતન અને ચેતનાનો અગાગીભાવ છે, ચેતનની જ ચેતના છે, માત્ર એનો શુપ આવરિત થયેલો છે અને જ્યારે એનામા દયાપલટો થાય અને પરભાવની તુચ્છતા એનામા જામતી જાય અને એ પોતાને ઘેર આવતો થાય, સ્વરમણમા રસ જમાવતો થાય, ત્યારે આ પદના ગાનમા રહેલ ભાવ તેને થાય છે એ પણ પ્રગતદશા પૂરતી તો ન કહેવાય પણ ચાલુ વ્યવહાર દશા કરતા ખૂબ આગળ પડતી દશા છે એ વાત ધ્યાનમા રહે સાથે એ પણ ધ્યાનમા રહે કે વિચાર બતાવનાર ચેતન તથા વિજ્ઞપ્તિ કરનાર ચેતનાનો હજુ એકીભાવ થયો નથી, એટલે અતર તૂટ્યુ છે, પણ અતરાત્મદશા પૂરી જામી નથી, કે અનાહત નાદ થયો નથી આટલી સ્પષ્ટતા લક્ષ્યમા રહેવાથી પદનો ભાવ સમજવાના વધારે મોજ આવશે. (૬૧)

પદ બાસઠમુ

ભૂમિકા—આ આખુ પદ સમતા-શુદ્ધ ચેતના-ના મુખમાથી નીકળ્યુ છે પતિદેવ તો વિભાવદશામા રખડ્યા કરે છે, એ એક ગતિમાથી બીજીમા જાય છે, પૌદ્ગલિક વિલાસમા આનદ માને છે, કષાયપરિણતિમા રસ લે છે, પોતાની આદર્શ વિશિષ્ટ દશાનુ એને ભાન પણ નથી, પરભાવરમણતામા કેટલી ઉપાધિ વહોરવામા આવે છે તેનો તે વિચાર પણ કરતો નથી અને પોતાના ચેનમા એ તો સસાર તરફ વધારે ઘસડાતો જાય છે મમતા એની પરમ સાધ્વી આર્ય પત્ની છે એ પતિને ઘેર આવવાની અને આવીને અતરાત્મદશામા પરિણત થવાની રાહ જોયા કરે છે પતિ કયે માર્ગે અને ક્યારે આવશે તેની રાહ જોઈ રહેલી સમતા-સુમતિને વિરહકાળ અતિ દીર્ઘ લાગે છે, અસહ્ય લાગે છે પછી તો જ્યારે ધીરજની હદ આવી જાય છે, ત્યારે એ પોતાની દશા કેવી થઈ છે તે અનુભવ-મિત્ર પાસે વર્ણવે છે

પ્રાણી જ્યારે પોતાનુ દુખ બીજા પાસે વર્ણવે છે, ત્યારે હૃદય પરનો બોજો હળવો

પડે છે અને જરા ઠ ડક વળે છે અનુભવ મહાકાબેલ અને મોટો આશાવાદી છે એ સમતાની મૂઝવણુ સમજે છે અને પ્રસગે સમતા પાસે આવી આશા આપી જાય છે, ધીરજ ધરવાનું કહે છે અને સર્વે સારા વાના થઈ રહેશે એમ કહ્યા કર છે આજે અનુભવ સમતાની નજીક થઈ મદિરે પધાર્યા છે, તે વખતે સમતા–શુદ્ધચેતના પોતાની વિરહદશાનુ વર્ણન તેની પાસે કરે છે આ વિરહદશાનુ વર્ણન સાગ્રાહિ દષ્ટિએ કરેલ હોવા છતા એમા યોગીને છાજતી ભવ્યતા છે, એમા સ સારી ચેનચાળાનો અભાવ છે, એમા દિવ્ય ગેયતા છે, હૃદયોર્મિના ઉલ્લાસ છે અને ધ્વનિકાવ્યની રેલછેલ છે

સમતા–શુદ્ધ ચેતના–ચેતનની પત્ની છે એની પડખે અનુભવ–મિત્ર આવ્યો છે એ મેળાપનુ સ્થાન ચેતનનુ હૃદયમદિર છે એ વખતે ચેતનરાજ ઘેર નથી, પણ એ ઘર ચેતન રાજનુ જ છે આ દશા ક્યારે થાય તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે આ અત્યત આકર્ષક વિષય પર આ પદના વિવેચનમા વિચારણા કરી છે આપણે ચેતનાની–સમતાની વિરહદશા તેના પોતાના શબ્દોમા જ વિચારી જઈએ, અને સાથે તેનુ રહસ્ય પણ વિચારતા જઈએ

૫૯

(રાગ–મારુ*)

पिया बिन सुध बुद्ध मुंदी हो,
विरह–भुयग निसा समे, मेरी सेजडी खूंदी हो पिया० १

અર્થ—પતિ વગર મારુ શરીરનુ ભાન અને મનનુ જ્ઞાન–મારુ ભાનસાન–સર્વ ખોઈ નાખ્યુ–ચૂકી ગઈ રાતને વખતે વિરહરૂપ સાપે મારી શય્યાને કચડી નાખી–ચૂથી નાખી (૧)

વિવેચન—પતિને સુખે સુખી અને પતિની અવકૃપા થતા જીવનને અફળ માનનારી આર્યબાળાને પતિ સર્વસ્વ છે એવા પતિરાજ જ્યારે પત્નીને યાદ કરે નહિ, એના મદિરે પધારે નહિ, ત્યારે પત્નીના દુ ખનો પાર રહે નહિ એ પતિની છબી જોઈને સમસમી જાય. એનુ નામ યાદ કરીને એ રડવા મડી જાય તેનુ આબેહૂબ વર્ણન ૪૭મા પદમા કર્યું એની વિરહવ્યથા પાત્રીશમા પદમા વર્ણવી, તેત્રીશમા પદમા અનુભવ–મિત્રને મેળાપ કરાવી આપવા વિજ્ઞપ્તિ કરી અને વિરહના અનેક પ્રસગો આપણે વિચારી ગયા આ ચાલુ

પાઠાતર—સુધ સુદ્ધ–સુધિ બુધિ મુદી–ખૂદી ખૂદી–રુદી

શબ્દાર્થ—પિયા = પ્રિય પતિ ભરતાર બિન = વગર સમાસમા પૂર્વ પદ તરીકે નિષેધ કે અભાવ સૂચવે છે સુધ = શરીરની બુદ્ધિ ભાન બુદ્ધ = મનનુ જ્ઞાન બુદ્ધિ સુધબુદ્ધ = ભાનસાન મુદી = લુપ્ત થઈ ગઈ, બધ થઈ ગઈ છિપાઈ ગઈ વિરહભુયગ = વિરહભુજગ વિરોગરૂપ સાપ નિસા = નિશા, રાત. સમે = સમયે, વખતે મેરી = મારી સેજડી = પથારી શય્યા ખૂદી = કચરી નાખી, ચૂથી નાખી

* આ પ વેલાવલ' રાગમા પણ મજાગર ગાઈ શકાય છે આ પદ સાથે એગ્તાળીસમુ પદ સરખાવો.

પદને લગભગ બરાબર મળતું આવે તેવું પદ ૪૧મું આ સાથે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ પદ પર ટબો પણ ઉપલબ્ધ થયો હતો આ બન્ને પદના ભાવના બહુ સામ્યતા હોઈ સદર પદનો અત્ર ખાસ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે આવું વ્યવહારના પતિપ્રેમી પત્નીને જેવું દુઃખ થાય તેવું અત્ર વર્ણવ્યું છે એની અંદર માત્ર ભાવ બહુ ઊંડો છે તે આપણું પદ-વિવેચનને અંતે વિચારશું હાલ તો આનંદઘનજીમાં વિરહી સ્ત્રીની કેવી દશા થાય છે તે વિચારી જઈએ

ચેતના અને સુમતિ સખીઓ છે અનુભવ-મિત્ર પાસે બેઠો છે ચેતના પતિના વિરહથી પોતાની કેવી દશા થઈ છે તેનો આછો ખ્યાલ એ સખીને આપે છે નજીકમાં બેઠેલ અનુભવ આ સર્વ હકીકત સાંભળે છે તેનું કામ છેવટે આવશે. ચેતના અને સમતા એક જેવી છે, સુમતિ જુદી સખી છે, પણ ચેતનરાજની સાથે એકમેક છે આવી ચેતના સુમતિ પાસે પોતાના મનના દુઃખની વાત કરે છે ચેતના કહે છે કે-પતિ વગર મારી તો શુદ્ધ અને બુદ્ધ સર્વ ખલાસ થઈ ગઈ છે શુદ્ધ એટલે શરીરની શુદ્ધિ અથવા ભાન, અને બુદ્ધ એટલે માનસિક બુદ્ધિ એટલે પતિરાજ વગર મારું સર્વ ભાનસાન હું ખોઈ બેઠી છું આવી દશા પ્રાણીની પોતાની મુરાદ પાર ન પડે ત્યારે થાય છે જ્યારે વિરહ દશાના પ્રાણી ઊંડા શોકમાં ગરકાવ થાય છે, ત્યારે એના શરીરનું ઠેકાણું રહેતું નથી, એના મનના આંદોલનો વિચારશક્તિના અંકુશ વગર આડાઅવળાં રખડ્યા કરે છે પુત્રના વિરહે માતાની, ભાઈના મરણે બહેનની અને મિત્રના વિયોગે મિત્રની જે દશા થાય છે તેવી પતિવિરહે ચેતનાની દશા થઈ છે

ચેતના કહે છે કે એક તો મારી પોતાની શુદ્ધ-બુદ્ધ નાશ પામી ગઈ, અને તે ઉપરાંત રાત્રિને વખતે વિરહરૂપ સર્પે જાગી આખી પથારીને ડગપડા વાસરનો બનાવી મૂકી આ રીતે દિવસના વખતમાં શુદ્ધબુદ્ધ ચાલી ગઈ અને રાત્રે સેજડીના વિરહભુજંગ હેરાનગતિ કર્યા કરે એટલે પતિવ્રતા સ્ત્રીની તો બરાબર ઉન્મત્ત દશા થઈ જાય પથારીમાં સર્પ પડ્યો હોય તો કેવી હાલત થાય તે કલ્પનાથી વિચારવા જેવી છે એક વખતે નિદ્રાનાશ (Insomnia નો વ્યાધિ થયો હોય તો પ્રાણીને જરા પણ શાંતિ થતી નથી, સર્પની હાજરી ભયંકર છે, તેમાં પણ સૂવાની પથારી નજીક એનો સળવળાટ શાંતિનો ભંગ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ એક પડખે નિરાંતે સૂવા દેતો નથી આવી રીતે વિભાવ-રૂપ સર્પ જ્યારે શય્યાને ખૂંદી નાખે, ત્યારે ચેતનાની દશા કેવી થાય તેની સહજ કલ્પના કરી શકાય તેવું છે

વિરહી સ્ત્રીને દિવસના કરતાં પણ રાત્રિનો સમય વિતાડવો ભારે આકરો પડે છે એને પતિનાં સ્વપ્નાં આવે છે, એને તરંગોની પરંપરા ચાલે છે, એને આખા શરીરમાં બળતરા થતી લાગે છે અને એને જીવન અસહ્ય લાગે છે વિરહસર્પ તો કલ્પના માત્ર છે પણ જેમ સર્પ નિરાંતે સૂવા દેતો નથી, તેમ વિરહી સ્ત્રી જમણે પડખેથી ડાબે પડખે

અને ડાળે પડખેથી જમણે પડખે અમળાયા કરે છે, અને શારીરિક અસ્થિરતા વ્યક્ત કરે છે

વિભાવદશામા પ્રાણી વર્તતો હોય, એની દશા થોડો વખત સસાર તરફ થતી હોય અને કોઈવાર અતર ન્મુખ થવાની અણી પર હોય, ત્યારે ભારે અસ્તવ્યસ્ત પરિસ્થિતિ થાય છે સસારનો એક નાનો બનાવ એને આકુળવ્યાકુળ કરી મૂકે છે એને જાણે પોતાનુ કાઈ ખોવાઈ ગયુ હોય કે નાન પામ્યુ હોય એવુ લાગે છે અને પછી તો તે હાફળોફાફળો થઈ માથે હાથ દઈ પોક મૂકી રવા લાગી જાય છે અને અનેક ચેનચાળા કરે છે આ સર્વ વિરહભુજ ગની આસનતા, રાત્રિનો સમય અને સેજડીની પૂછામણ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે ચેતના ચેતનની જ છે, વિભાવના પણ ચેતનની છે અને અસ્તવ્યસ્ત વ્યાકુળતા પણ ચેતનજીના જ છે આ વિરહ ાળમા ચેતનાની જે દશા થાય છે તે વિરહી સ્ત્રીની પતિની ગેરહાજરીમા થતી દશા સાથે બરાબર બધબેસતી આવે છે (૧)

भोयण पान क्था मिटी, किसकु कहु सुधी हो ?
आजकाल घर आनकी, जीउ आस विलुद्धी हो पिया० २

અર્થ —ખાવાની અને પીવાની વાત તો ટળી ગઈ છે, સાભરતી પણ નથી, પછી એની વાત સીધી-સમી રીતે કોને કહુ ? (મારા નાથ) આજે કે કાલે ઘરે આવશે એ આશાને બધનબીને ટગાઈ-લટકી રહી છુ (એટલી આશા ન હોત તો પ્રાણ પણ ટકત નહીં) (૨)

વિવેચન—રાત્રિના વખતના શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા થાય છે તે એણે વર્ણવી હવે ધોળે દહાડે એની કેવી દશા થાય છે તે પણ પોતે જ બતાવે છે ચેતના કહે છે કે મને તો ખાવુપીવુ ભાવતું નથી, એટલુ જ નહિ, પણ એ સબધી વાત પણ અટકી ગઈ છે જ્યારે પ્રાણીને એક વાતની લત લાગે છે ત્યારે એના ઉપર સર્વ મનોવૃત્તિઓ કેંદ્રિત થાય છે અને તે વખતે કોઈ ખાવાપીવાની વાત કરે તો એ કાન આડા હાથ દે છે અને 'એ વાત બોલતા જ નહિ' એવુ જણાવી દે છે

દરેક મહાકાવ્યમા વિરહનો એક પ્રસગ જરૂર આવે છે તે વખતે વિરહીની દશાનુ વર્ણન વાચ્યુ હોય તેને આ વર્ણન આબેહૂબ લાગે તેવુ છે લકાના બગીચામા સતી સીતાનુ વાલ્મીકિએ કરેલુ વર્ણન કે પવનજયપત્ની અજનાના બાવીશ વર્ષના વિરહને પ્રસગે થયેલી દશાનુ વર્ણન વાચતા રોમાચ ખડા થાય તેમ છે એને મળતુ વર્ણન અહીં

પાઠાતર—આનની-આવનમી જીઉ-જીવ

શબ્દાર્થ—ભોયણ=ભોજન ખાવાનુ, નક્કર ચીજનુ જમવુ તે પાન=પીણુ પ્રવાહી પદાર્થને પીવુ તે ક્થા=વાત મિટી=મટી ગઈ, ટળી ગઈ, બધ થઈ ગઈ કિસકુ=કોને સુધી=સીધી-સમી વાત આનકી=આવવાની, આવશે તેની જીઉ=જીવુ છુ આસ=આશાએ વિલુદ્ધી=વિલુબ્ધ બધાયેલી

યોગીરાજ દ્રઢ સુહાગણના માર્મિક શબ્દોમાં કરી નાખે છે પ્રાણીનો બધો પ્રયાસ ખાવા પીવા માટે હોય છે 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ, પણ ખર બપોરે એક મતિ' એ કહેવતમાં ભાર અક્કલ છે જુદી જુદી દરેક બાબતમાં મતભેદ પડે, પણ ભૂખ લાગે ત્યારે ખાવું જોઈએ એ વાતમાં બે મત પડતા નથી પણ આ સાર્વજનિક કહેવતને વિરહી સ્ત્રી ખોટી પાડે છે એને ખાવું ભાવતું નથી, એની પાસે ખાવાપીવાની કોઈ વાત કરે તો તે તેને ગમતી નથી એટલે એ કહે છે કે જેની વાત પણ બંધ થઈ ગઈ છે તેની લીપી-લમી વાત બીજાને શું કહેવી? ખાવાપીવા સંબંધીની કે બીજી કોઈ વાત એને ગમતી નથી, એ તો પતિના નામની રટના અને એના વિરહથી પોતા પર વર્તેલી અસરના વિચારમાં ગરકાવ થઈ ગઈ છે

ત્યારે ગમે છે શું? મારા પતિરાજ આજે ઘરે આવશે, કાલે ઘરે આવશે—એ આશાના તાંતણા પર મારી જીવાદોરી ટીંગાઈ રહી છે આશા ઉપર જીવન છે શરીરમાં અનેક વ્યાધિઓ થયા હોય, વૈદ્ય કે ડોક્ટર કેસને અસાધ્યની કોટિમાં જાહેર કર્યો હોય, તો-પણ મનમાં રહે છે કે કદાચ સારું થઈ જશે લાખો રૂપિયા સટ્ટામાં ખોઈ બેઠા હોય તેને પણ તે પાછા મેળવવાની આશા હોય છે આશા ન હોય તો જીવનમાં પ્રકાશનો ઓળો પણ રહેતો નથી અને પછી જીવવાની હોંશ પણ રહેતી નથી (આ આશા અને 'આશા ઔરનકી કયા કીજે'માં બતાવેલી આશા તદ્દન જુદી ચીજ છે એ ધ્યાનમાં રાખવું[1]) મારા દિલમાં પૂરી આશા છે કે મારા પતિરાજ આજકાલ મારે મંદિરીએ પધારશે મારો વિરહકાળ પૂરો થશે અને મારે ત્યાં પતિમેળાપના હર્ષની નોબતોનો ગડગડાટ થશે અત્યારે તો આ આશાને દોરડે હું ટીંગાઈ રહી છું (૨)

> वेदन विरह अथाग है, पाणी नव नेजा हो,
> कौन हबीब तबीब है, टारे कर करेजा हो पिया० ३

અર્થ—વિરહ (વિયોગ)ની પીડા તો કાંઈ અથાગ છે, એનું નવ નેજા પાણી ચઢ્યું છે અને એ (વિરહ) હાથે કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે અથવા એ કાળજાને કળ

પાઠાંતર—હબીબ-તીબાબ કર-કરે

શબ્દાર્થ—વેદન=વેદના, પીડા વિરહ=વિયોગ અથાહ=અથાગ પાર વિનાની નેજા=વાંસડા, નિશાન કૌન=કોણ હબીબ=રહીમ જુનાની વૈદું કરનાર અથવા ગડગૂમડનું કામ કરનાર તબીબ=વૈદ્ય અથવા વૈદું કરનાર દવા ટારે=ભાંગી નાખે ટારે કર=કરીને, હાથે કરીને કરેજા=કલેજા, કાળજું અથવા કળ મૂર્છા, તમ્મર

૧ જુઓ પદ ૨૮મું પૃ ૨૫૧-૨૬૭ ત્યાં આ વિષય પર વિસ્તારથી સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે સાતમા પદમાં એક ભાખા આપી છે 'જાં આશા જગજીરકી' એના વિવેચનમાં આ વિષયની જરૂરી સ્પષ્ટતા થઈ ગઈ છે (પૃ ૬૯-૭૧ આનંદઘનપદરત્નાવલી ભાગ પ્રથમ) -વિવેચનકાર.

ચઢાવી દે છે એવા વિરહના રોગને શમાવે અથવા કાળજાની કળ ઉતારે એવો કોઈ હકીમ કે વૈદ્ય અથવા કોઈ ઇલાજ–ઉપાય છે? (૩)

વિવેચન—મારી વિરહની પીડા તો એટલી અપાર અને આકરી છે કે એનુ નવ નેજા પાણી ચઢયુ છે આ પીડાની મને તો કળ ચઢી ગઈ છે એને લઈને મારુ માથુ ભમે છે, અને મારુ ભાન ચાલ્યુ ગયું છે હવે તો એવો કોઈ હકીમ કે તબીબ મળે તો આ મારી કળ-મૂર્છાને ટાળે, દૂર કરે ચેતના તો અત્યારે પોતાની સુદ્ધબુધ ખોઈ બેઠી છે એટલે હકીમ કે તબીબ કોની પાસે જેવુ તે નક્કી કરી શકે તેવી સ્થિતિમા પણ નથી એટલે એ તો વલવલે છે કે એવો કોણ હકીમ કે તબીબ મળે કે જે આ મારા મનની કળ વાળી આપે, મારા અતરની કળને ટાળી નાખે કાળજાની કળ એટલે કલેજાની મૂર્છા, હૃદયના ઘા સમજવા માણસને શારીરિક ઘા વાગ્યો હોય તે તો કોઈ રીતે મટે છે, પણ હૃદયના ઘા વાગ્યા હોય તો તે ટળવા કે મટવા બહુ મુશ્કેલ છે ચેતના પૂછે છે કે એવો હકીમ કે તબીબ છે, જે મારા હૃદયની કળને ઠેકાણે લાવે, એને મટાડી આપે, એ કળ મટી જાય એવુ ઓસડ આપે?

અથવા 'કર'નો અર્થ હાથ કરીએ તો એ કાળજાને હાથે કરીને બહાર કાઢે–એવો પણ અર્થ થાય 'કાળજુ કરવુ' એટલે 'કાળજુ કાઢી નાખવુ' એવો અર્થ પણ શક્ય છે 'આ વિરહ છે તે હાથે (કર) કરીને કાળજાને કાઢી નાખે છે, તે વિરહના શોકને શમાવે–દૂર કરે–તેવો હકીમ કે ઇલાજ કોઈ છે?' આ પ્રમાણે અર્થ પ શ્રી ગભીરવિજયજીએ લખાવ્યો છે અને તે પણ બધબેસતો લાગે છે

વાત એ છે કે પતિપ્રેમમા શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનરાજના રગઢગ જોઈ મૂઝવણ વધતી જાય છે, એની અસહ્ય વિરહદશાનો એના હૃદયને કારી ઘા વાગ્યો છે અને એમાથી બચવા માટે, એ સ્થિતિમાથી બહાર નીકળવા માટે, એ અનેક પ્રકારના તરવરાટ કરે છે (૩)

> गाल हथेळी लगाय के, सुरसिंधु समेली हो,
> असुअन नीर वहाय कें, सिंचु कर–वेली हो पिया० ૪

અર્થ—(વિરહની પીડાને પરિણામે) મારી હથેળીને લમણા પર લગાવી–મૂકીને હુ શોકસમુદ્રમા ડૂબી ગઈ છુ અને આસુની જળધારા વહેવડાવીને હુ મારા હાથની વેલડીને ભીજવી રહી છુ (૪)

પાઠાતર—સમેલી–સમેલી અસુઅન–અસુઅન સિંચુ–સીચો

શબ્દાર્થ—ગાલ=લમણા હથેળી=પજાનો સપાટ ભાગ લગાયકે=લગાવીને સુરસિંધુ=શોકસમુદ્ર (મા) સમેલી=ડૂબી ગઈ અસુઅન=આસુઓ (ના) પાણી જળ, જળવારા વહાય=વહેવરાવીને. સિંચુ=છાટુ, ભીજવુ કરવેલી=હાથો

વિવેચન—જ્યારે કોઈ નજીકના સગાનું મરણ થયું હોય અથવા લાંબો વિરહ થયો હોય ત્યારે માણસ શોકમાં પડી જાય છે, તે વખતે તે કપાળે કે ગાલે હાથ દઈને બેસે છે એ દેખાવમાં કે મુદ્રામાં કોઈને જોતાં એને કાંઈ મોટી મૂંઝવણ પડી હશે કે એના નજીકના સગા કે સ્નેહી મૂંઝવણમાં આવી પડ્યા હશે એવું જરૂર લાગે છે અને તે વખતે 'કેમ છો?' 'શી ચિંતામાં પડી ગયા છો?' વગેરે પ્રશ્નો સ્વાભાવિક છે

શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે પોતે અત્યારે તો ગાલ પર પોતાની હથેળી લગાડીને આખી ને આખી [1]સુરસિંધુ—શોકસમુદ્ર—માં ડૂબી ગઈ છે એના ચહેરા પર જોયો તો જાણે ભારે મોટા દુઃખસાગરમાં એ ડૂબી ગઈ હોય એમ જણાશે. એની મુદ્રા, ગાલ પર લગાડેલી હથેળીથી, શોકનો ભાર દેખાડશે અને એને આખી ને આખી કોઈએ મોટા દુઃખના દરિયામાં ધકેલી હોય અને ત્યાં એકલી અટૂલી એ ગોથાં ખાતી હોય એવું એના બાહ્ય દેખાવ પરથી પણ લાગશે એણે પોતાની આંખમાંથી એટલાં આંસુ વહેવડાવ્યાં છે કે એનાથી એની હાથવેલડી જળથી સિંચાઈ ગઈ છે જ્યારે હથેળીએ હાથ મૂકવામાં આવે અને આંખમાંથી પાણી ચાલ્યાં જતાં હોય ત્યારે ગાલ પર લગાવેલ હાથ પર પાણીના રેલા ચાલે. ચેતનાના વિરહ શોકનો પાર નથી, એ ખૂબ રડે છે, એટલે એના રુદનના આંસુથી જાણે એની કરલતા સિંચાઈ જાય છે થોડા રુદને ગાલ ભીનાઈ જાય, વધારે રડે તો આંસુ ટપકે અને આ તો ધ્રૂસકે ધ્રૂસકે રડે છે, એટલે એના આંસુથી હાથ ભરાઈ જાય છે આ વિરહી આનું આબેહૂબ ચિત્ર છે (૪)

श्रावण-भादु घनघटा, बिच बीज झबूका हो,
सरिता सरवर सब भरे, मेरा घटसर सब सूका हो पिया० ५

અર્થ—શ્રાવણ-ભાદરવાના વાદળાંનો જમાવ થયો છે, વચ્ચે વચ્ચે વીજળી ઝબકારા મારે છે, નદી-નાળાંઓ અને તળાવો સર્વે ભરાઈ ગયા છે, (પણ) મારું હૃદય-સરોવર તો (વિરહને કારણે) તદ્દન સૂકું પડ્યું છે (૫)

પાઠાંતર—બિચ-બિચે સરિતા-સનિતા સર-સિર

શબ્દાર્થ—શ્રાવણ-ભાદુ = શ્રાવણ અને ભાદરવો વરસાદના મહિના ઘન=મેઘ વાદળાં ઘટા=ઝુંડ જમાવ, સમૂહ બિચ=વચ્ચે બીજ=વીજળી ઝબૂકા=ચમકારા દે છે ઝબકે છે સરિતા=નદી સરવર=સરોવર, તળાવ સબ=તદ્દન ભરે=ભરાઈ ગયા જનમાઈ ગયા ઘટસર=હૃદયરૂપ સરોવર સબ=સર્વે સૂકા=સુકાઈ ગયું છે ડૂબી પડ્યું છે

---

૧ સુરસિંધુ એટલે દેવલોકનો દરિયો સંભવે પણ દંતકથા પ્રમાણે આકાશમાં એવો દરિયો હોય એવું મારા જાણવામાં નથી દરિયા જેવી મોટી નદીને સિંધુ કહેવામાં આવે છે મોટા સમુદ્ર કહેવાય છે સિંધુ સમુદ્ર કહેવાય છે એમ આ આકાશગંગાને ઉદ્દેશીને કહ્યું હોય તે બનવાજોગ છે 'સમેતી'નો અર્થ 'ડૂબી' બરાબર છે અને સંબંધ પરથી તે અર્થ બેસે પણ છે આ અર્થ પં. શ્રી ગંભીરવિજયજીએ કર્યા પ્રમાણે છે

—વિવેચનકાર

વિવેચન—અત્યારે શ્રાવણ-ભાદરવો માસ વર્તે છે, આકાશ વાદળાથી ભરાઈ ગયું છે, ઘનઘટા ચારે તરફ છવાઈ રહી છે, આખી દુનિયા વરસાદથી લીલીછમ થઈ ગઈ છે, નદીઓ પોતાના પટથી દૂર દૂર ફેલાઈ જઈ પોતાના સમુદ્રપતિ તરફ દોડતી દેખાય છે આવી ઘનઘટા વચ્ચે વીજળી થાય છે, ચારે તરફ લીલી વનરાજી ફાલીફૂલી રહી છે, સરોવરમાં પાણી સમાતા નથી, તળાવો ભરાઈ ગયા છે, કૂવાઓ માથા સુધી આવી ગયા છે અને આખી કુદરત આનંદમાં આવી જઈ નાચતી હોય તેવી લીલીછમ દેખાય છે

આવે વખતે, જ્યારે કુદરત હસી રહી છે અને સરોવર ભરાઈ ગયા છે અને નદીઓ બે કાંઠે થઈ ગઈ છે ત્યારે, મારું હૃદયસરોવર તદ્દન સૂકાઈ ગયું છે એ સરોવરમાં નથી કલ્લોલ કે નથી રમઝટ સરોવરનો ઉલ્લાસ પૂરે તેવા પતિરાજ ઘેર આવતા ન હોય, એની બૈરીની કેવી દશા હોય ?

દુનિયાને શ્રાવણ-ભાદરવાનો કલ્લોલ થાય ત્યારે એને વિરહના અધારી રાતોમાં પોતાની આંખમાંથી શ્રાવણ-ભાદરવો રેલાવનાર હ્યા તેત્રીશમા પદમાં એવું કહ્યું છે 'ભાદું કાદો મેં કિયો પ્યારે, અસૂઅન ધાર વહાઈ' એટલે આંસુઓની ધાર વહાવીને મેં ભાદરવા મહિનાને કાદવવાળો કર્યો છે[1] આ હકીકત વહેવારુ છે અને વિરહી સ્ત્રીની દશાનો ખ્યાલ કરવાથી બરાબર સમજાય તેવી છે વાત એ છે કે પતિના વિરહે આર્ય સ્ત્રીને તો આખો સંસાર ખારો ધૂધવા થઈ પડે છે જ્યારે પૃથ્વી હિલોળે ચઢી છે, જ્યારે કુદરત આનંદ-પરમાનંદ રેલી રહી છે, જ્યારે વનરાજી ખીલી રહી છે, ત્યારે ચેતનાને ત્યાં સર્વ સૂકું છે, ઉલ્લાસહીન છે, દુ:ખદર્દમય છે ચારે બાજુ સરોવરો પાણીથી છલકાય છે ત્યારે ચેતનાનું હૃદયસરોવર સાવ સૂકું છે (૫)

> अनुभव बात बनाय के, कहे जैसी भावे हो,
> समता, टुक धीरज धरे, 'आनदघन' आव हो पिया० ६

અર્થ—(આવે વખતે) અનુભવ હકીકત બનાવીને મને જેવી વાત ગમે તેવી કહે છે સમતા ! થોડી ધીરજ ધારણ કર, આનંદઘન આવશે. (તારે મંદિરે પધારી તારો વિયોગ દૂર કરશે) (૬)

વિવેચન—પણ આશા અમર છે, એના તાંતણા પર જીવન ટકે છે અનુભવમિત્ર તે વખતે ચેતના પાસે આવે છે એ ભારે ચાલાક, ચમરાક અને આશાવાદી છે એ

પાઠાંતર—જેસી-જૈસી ધરે-ધરો

શબ્દાર્થ—બાત બનાય=વાત બનાવીને જૈસી=જેવી ભાવે=ગમે પસંદ આવે ટુક=જરા, થોડી ધીરજ=ધૈર્ય ધરે=ધારણ કર

---

[1] આનંદઘનપદરત્નાવલી પ્રથમ ભાગ પૃ ૩૧૯

ચેતનાને ધીરજ આપી એને નાસીપાસ થતી અટકાવે છે અને એને ટકાવી રાખવા બોલે છે —

બહેન સમતા! તું ગભરા નહિ, આમ હિંમત હાર નહિ, આમ શુદ્ધબુદ્ધ ખોઈને હેરાનપરેશાન થઈ જા નહિ અને આમ ઉજાગરા કરીને વલોપાત કર નહિ હું તને ખાસ આગ્રહ કરીને કહું છું કે તું ધીરજ ધર, થોડી હિંમત રાખ, થોડો વખત નભાવી લે અને મને લાગે છે કે આનંદઘન–તારા પ્રભુ ચેતનરાજ–ખુદ આનંદઘન–અનંત આનંદના સમૂહ–જરૂર તારે મંદિરે આવશે, આનંદ આનંદ થઈ રહેશે અને તારી વિરહની પીડા દૂર કરશે પતિરાજ ગમે તેટલા બહાર ભટકતા હશે, પણ અંતે એ સમજણના દરિયા છે એ કોઈક દિવસ પોતાનું ઘર સંભારશે, પોતાની ઘરવાળીને ઓળખશે, પોતાનાને જાણશે અને કુમતિનો સંગ તજશે આવી વાતમાં ઉતાવળા થવામાં માલ નથી, તાણતાં તૂટી જશે અને નજીક આવેલા પતિરાજ પાછા કુલટાને ત્યાં ચાલ્યા જશે જરા ધીરજ રાખ, પતિની નૈસર્ગિક વિચારશક્તિ પર ભરોસો રાખ અને અત્યારની અકળામણ છોડી દે

વિરહ, વિરહના પ્રસંગો, વિરહીની દશા અને વિરહ વખતની પરિસ્થિતિ પર ૪૧ મા પદમાં જરૂરી વિવેચન, મને સમજાયેલ અર્થ અને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાચીન ટબા પ્રમાણે, આવી ગયું છે ત્યાં ભાગ્યુ માપની હકીકત છે, અહીં શ્રાવણ–ભાદરવાની વાત છે પતિ પરભાવમાં રમણ કરે છે એ વિભાવદશા છે અને ચેતના સાથે પ્રેમ કરે તે તેના સૂરા ગુણો છે અને ચેતન અને ચેતના વચ્ચે વસ્તુતઃ અભેદ હોવા છતાં પરભાવરમણતાથી દ્વિધાભાવ લાગે છે એ દૂર થાય એટલે સ્વભાવની જમાવટ થાય, તેમાં રમણ થાય અને એટલું થતાં દુન્યવી ખટપટ, ગૂંચવણ અને ગોટાળાનો અંત આવે આ સર્વ હકીકત સ્પષ્ટ છે, અનુભવનો આશાવાદ આનંદ આપે છે અને તે વગર બીજો ઉપાય પણ નથી એ પણ ઉઘાડી વાત છે અહીં 'હુંક' શબ્દ વાપરી આશાને નવપલ્લવિત કરી છે તે આશાની નજરે તો સુંદર છે, પણ ચેતનજીના રંગઢંગ તપાસી તે વાતને સાચી બનાવવી એ કોનું કામ છે તે પતિરાજેએ વિચારવા જેવું છે બિચારી આર્ય પત્ની કકળાટ કરે, ઉજાગરા કરે અને પતિ–રાજ નફટાઈ કરી પારકે ઘેર ભટકે, એ વાત ઉચિત છે? ઉચિત નથી માટે અનુભવ કહે છે તેવી દશા થાય એવી પરિસ્થિતિ નીપજાવી ઘેર આવવું સારું છે વિરહકાળ દૂર થતાં ભારે મોજ આવશે ઘરની બૈરીની વાત જુદી જ છે પારકી તે અંતે પારકી છે માટે ખરો આનંદ અનુભવવો હોય તો અનુભવમિત્રની વાત માનો, એને સાચી પાડો, ઘરમાં લહેર કરો, આનંદ નચાવો અને ઘરસરોવરને આનંદજળથી ભરી દો (૬)

ઉપસંહાર—પતિ ચેતના સન્મુખ થવાના માર્ગ પર આવ્યા હોય, જરા જરા એને નજીવળાટ થવા લાગ્યો હોય, જરા સંસારરસ ઓછો થવા લાગ્યો હોય, જ્યારે બાહ્યાત્મ–દૃષ્ટિને બદલે અંતરાત્મદશાનો ઝળકાટ થવાની શરૂઆત થઈ હોય, જ્યારે સ્વપરનો વિવેક થવા માંડ્યો હોય, ત્યારે આ પદમાં બતાવેલ ભાવના જાગે છે, એ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા

યોગ્ય છે ચાલુ ધમાલમા સમતા કે ચેતના કચા પડેલ છે તેનો વિચાર, ખ્યાલ કે ઉચ્ચાર પણ હોય નહિ, પણ પરભાવ સહજ ઘટતો આવે અને આત્મલીપણુ પ્રાપ્ત કરવાનુ સૂઝે, ત્યારે આ વર્ણવેલી વિચારણા અંદરથી જાગે છે પછી અંતરના બે ભાગ પડે છે કોઈવાર એનુ પાસુ આત્મા તરફ થાય છે ત્યારે એની નજરમા સમતા-ચેતનાની વિરહદશાનો ખ્યાલ આવે છે, વળી પાછા ભાઈશ્રી સમાગ તરફ ઓસરે એટલે સમતાને તો ઘર દીને ઘર દહાડા થાય છે નવીન જાગૃતિ, અંતરનો સળવળાટ અને સ્વભાવસન્મુખતાની શરૂઆત આવી વિચારણામા થાય છે એટલા માટે અનુભવ ધીરજ ધરવાની વાત કહે છે તે સુયોગ્ય છે, અને હિંમત હારતી ચેતનાને વખતસરની ભલામણ છે આ આખો ભાવ ૪૧મા પદના અને આ પદના ભર્યો છે, અને વિચારણા કરતા સ્પષ્ટ રીતે સમજાઈ જાય તેવો છે અનુભવે જે સલાહ આપી તેનો અમલ કરવો ચેતનજીના હાથમા છે, પણ તે ન બને ત્યા સુધી ધીરજ ધરવાની તેની સલાહ કીમતી છે (૬૨)

પદ ત્રેસઠમુ

ભૂમિકા—આ પદ આનંદઘનજીના સર્વ પદોમા મોટામા મોટુ છે એના પર પૂર્ણ વિવેચન કરવામા આવે તો મોટો ગ્રંથ થઈ જાય એટલુ અર્થ-રહસ્યથી એ ભરપૂર છે એ પદમા ભારે ચમત્કાર અને ગૌરવ છે એની કૃતિના સબંધમા ઘણુ વિચાર કરવા યોગ્ય છે, જે પર વિવેચન ઉપોદ્ઘાતમા જેવામા આવશે આ પદના વિવેચનમા મુદ્દા સ્પષ્ટ કરવાનુ જ બને તેમ છે શરૂઆતમા ગુલામીનો ખ્યાલ કરવા જેવો છે અત્યારે દાસ-દાસી કે ગુલામીની પ્રથા લગભગ બંધ છે, એટલે એને લગતી હકીકત લગભગ વિસારે પડી ગઈ છે ગુલામી ચાલતી હોય ત્યા ગુલામને લગભગ જનાવર જેવા ગણવામા આવે એના ક્રયવિક્રય થાય એની બજાર ભરાય, ત્યા તેના સોદા થાય. એને ગમે તેવુ ઘરકામ કરવુ પડે એને ખાવામા, પીવામા, પહેરવામા, હરવાફરવાના સંપૂર્ણ પરતંત્રતા જ હોય એને અંધારી કોટડીમા પૂરી રાખવામાં આવે. કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેવી સર્વ આફતો-આપત્તિઓ તેને માથે પડે

આવા ગુલામ તરફ સારુ વર્તન રાખનાર શેઠને સુનાથ-સારા માલેક-કહેવામા આવતા

કોઈ નસીબદાર ગુલામને આવા ઉદાર શેઠ-સુનાથ મળી જાય તો એક સ્થાનકે ઠામ ઠરીને બેસે, એને મનુષ્ય તરીકેના સર્વ હક્કો બેડીની નીચે મળી જાય અને પરાધીન છતા એ જીવનરસમા ઠીક માણે બાકી આવા સુનાથ ન મળે તો એ તો એક ઘેરથી બીજે ઘેર અને એક બજારેથી બીજી બજારે વેચાયા કરે એની સ્થિતિ અચેતન ઉપસ્કર જેવી થાય અને એ વસ્તુના ક્રયવિક્રયનુ સાધન બને

५०

(રાગ–માઢ)

व्रजनाथसें सुनाथ विण, हाथोहाथ बिकायो;
बिचको कोउ जनकृपाल, सरन नजर नायो ॥ व्रज० १

અર્થ—સર્વ જીવરાશિ–છકાય જીવના રક્ષણ કરનાર માલિક અરિહંત દેવ જેવા સારા સ્વામી વગર એક હાથથી બીજે હાથ વેચાયો અને વચ્ચે પડીને–આવીને ટેકો આપે તેવો કોઈ મહેરબાન કૃપાળુ માણસ નજર પણ ન આવ્યો–ન પડયો (વ્રજનાથ એટલે કૃષ્ણ પણ થાય. તે પર વિવેચન જુઓ) (૧)

વિવેચન—આ ગાથામાં કહે છે કે, વ્રજનાથ જેવા સારા પતિ વગર હું તો હાથો હાથ વેચાયો, ઘેર ઘેર ભટક્યો અને જન્માન્તરે જન્માન્તરે મારા સોદા થયા શાસ્ત્રકાર કહે છે કે—

न सा जाइ न सा जोणी, न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुआ जथ्थ सव्वे जीवा अणंतसो ॥

'એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ યોનિ નથી, એવું કોઈ સ્થાન નથી કે એવું કોઈ કુલ નથી, જ્યાં આ જીવ અનંત વાર જન્મ્યો ન હોય કે મરણ પામ્યો ન હોય.

એનું કારણ? મારી ગુલામી, મારી પરાધીનતા. એ મારી પરાધીનતા તો હજુ પણ ચાલુ છે, પણ અત્યાર સુધી મને સારા નાથ પણ મળ્યા નહિ એટલે મારી સ્થિતિ તો દુઃખમય અને પરાધીન ચાલુ જ રહી 'વ્રજનાથ' જેવા સારા નાથ મને મળ્યા નહિ, એના એક ચાલુ વ્યવહારનો ભાવ છે અને બીજો યૌગિક ભાવ જણાય છે 'વ્રજ' પ્રદેશ તે મથુરાની આસપાસનો પ્રદેશ એના નાથ એટલે શ્રીકૃષ્ણ એમનું આખું ચરિત્ર વિચારતાં એમનું ગોપીઓ સાથેનું વર્તન વ્યવહાર નજરે એમને ગોપીના નાથ બનાવે છે ગોપીઓ એના સાન્નિધ્યમાં સુખ માનતી હતી, અને એ હોય એટલે જાણે પોતે પોતાની જાતને નાથવાળી માની એમાં આનંદ ધરતી હતી આવો નાથ મને મળ્યો નહિ, જે મારા જીવનનો સ્વામી થાય, જેના સહવાસમાં મને સુખચેન થાય, જેની ભક્તિમાં ગોપીઓ પેઠે હું મારું જીવન સમર્પણ કરી દઉં એવા નાથ એટલે રક્ષણ કરનાર સ્વામી વ્રજ એટલે છ કાયનો સમુદાય, સર્વજીવરાશિ સર્વ જીવોની રક્ષા કરનાર, સર્વને અભયદાન

શબ્દાર્થ—વ્રજ=સર્વ જીવોનો સમુદાય રાશિ છકાય જીવ સમુચ્ચય સર્વજીવરાશિ નાથ=સ્વામી માલિક, રક્ષા કરનાર વ્રજનાથ=છકાય જીવની રક્ષા કરનાર અરિહંત આનંદઘન, કૃષ્ણ–વ્રજદેશના નાથ એના પર અલંકાર વ્રજનાથસે=વ્રજનાથ જેવા સુનાથ=ઉત્તમ સ્વામી, મોટા ગુરુ વિણ=વગર હાથોહાથ=એક હાથથી બીજે હાથ બિકાયો=વેચાયો બિચકો અથવા બિચમેં=બીજો કોઉ=કોઈ પણ જનકૃપાલ=કૃપાળુ માણસ, મહેરબાની કરે તેવા પ્રાણી સરન=શરણ આધાર, ટેકો નજર=દેખવામાં નાયો=ન આવ્યો, ન મળ્યો

આપનાર અરિહંત પરમાત્મા જેવા સુનાથ વગર હું તો ગતિએ ગતિએ રખડ્યો, નીચમાં નીચ અને અધમમાં અધમ યોનિએ ગયો અને મારે માથે થવામાં બાકી રહી નથી આ બીજો યૌગિક અર્થ પં શ્રી ગંભીરવિજયે બતાવ્યો છે અને તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

આવા શરણાગતવત્સલ મારી નજરે હજુ સુધી કોઈ પડ્યા નથી એટલે મારી રખડપટ્ટી અને એક ખાડામાંથી બીજામાં પડવાની અથવા ઠરીઠામ ન બેસવાની સ્થિતિ ચાલુ જ છે (૧)

આ આખું પદ પ્રભુ સન્મુખ ઊભા રહી અતિ નમ્ર ભાવે પ્રસન્ન વદને પણ ખેદ ભરેલા ચિત્તે બોલાયેલું છે અને એની ચાવી હાથમાં આવી ગયા પછી એનો આખો ભાવ બરાબર ઝમકવા સંભવ છે પંચમ મારે માથે કેવા કેવા નસકોરા પડ્યા છે અને મેં કેવા કેવા સગપણો કર્યા છે તેની વાત કહે છે—

जननी कहु जनक कहु, सुत सुता कहायो,
भाई कहु भगिनी कहु, मित्र शत्रु भायो व्रज० २

અર્થ—(કોઈને) મા કહેવી પડી, (કોઈને) બાપ કહ્યા, (કોઈને) દીકરા-દીકરી કહેવા પડ્યા, ભાઈ કહ્યા, બહેન કહી અને (કોઈને) શત્રુ અને (કોઈને) મિત્ર માન્યા, માનવા પડ્યા અથવા કોઈ વાર મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો, કોઈ વાર દીકરો થયો વગેરે. (૨)

વિવેચન—કોઈને મા કહી, કોઈને પિતા કહ્યા, કોઈને દીકરા કહ્યા, કોઈને દીકરી કહી, કોઈને ભાઈ અને કોઈને બહેન કહી, કોઈને દુશ્મન માન્યા, કોઈને સ્નેહી માન્યા અથવા કોઈ વાર હું મા થયો, કોઈ વાર બાપ થયો, કોઈએ મને દીકરો કહ્યો, કોઈએ દીકરી કહી, કોઈ વાર ભાઈ થયો, કોઈ વાર કોઈની બહેન થયો, કોઈએ મને શત્રુ માન્યો, કોઈએ મને મિત્ર માન્યો આ બન્ને રીતે અર્થ થઈ શકે છે મહારાજા કર્મ-પરિણામ અને એની દેવી (પત્ની) કાલ-પરિણતિ નાટકના ભારે શોખીન છે એ ચેતનજી પાસે નવા નવા નાટક કરાવે છે, અને એનું નાટક જોઈ એના આનંદ માને છે *

વાત એ છે કે કર્મ-પરિણામને લઈને પ્રાણી આજે જેને માતા કહે, તે જ પાછી આગળ જતા તેની વૈરી થાય, ભાઈ હોય તે દીકરો થાય, આજે જેનો પોતે મિત્ર હોય

શબ્દાર્થ—જનની = મા કહુ = કહેવી પડી કહી કોઈ વાર કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં જનક = બાપ સુત = પુત્ર, દીકરો સુતા = પુત્રી, દીકરી કહાયો = કહેવાયો, કહેવા પડ્યા, ભગિની = બહેન ભાયો = મનાયો, કહેવા-માનવા પડ્યા

* એ નાટકનું આખું વર્ણન વાંચવું હોય તેમાં ખેલ ખેલનારના રૂપોનો અભ્યાસ કરવો હોય તો તે માટે શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાખ્યાનો બીજો પ્રસ્તાવ જોવો —વિવેચનકાર.

આવા અનેક નાટકો મેં કર્યાં અથવા વિધિ-નિષેધના નાટકો કરી 'ભેખ ઠાય ઠાયો' એટલે ભેખના સ્થાનોથી ઠવાઈ ગયો

અથવા પૂર્વના રૂપોને છોડવા તે 'નિષેધ' અને નવા રૂપો ધારણ કરવા તે 'વિધિ' આ વિધિ-નિષેધના અનેક નાટકો કર્યાં અને ભવિતવ્યતા જોગો આપે તે લઈ એક એક ભવ કરી આવ્યો અને આવા નવા નવા અનેક વેશ લીધા અને છોડયા આ રીતે અનેક પ્રકારના સાજથી ઠવાઈ ગયો અને હું કોઈ વાર છ ભાષા[1] ભણ્યો, ચાર વેદ[2] ભણ્યો, એના છ અંગોનો[3] બરાબર અભ્યાસ કર્યો જ્યારે મેં આ પ્રવર્તક ધર્મોનો અભ્યાસ કર્યો ત્યારે અમુક વિધિ આ રીતે જ કરવી જોઈએ એવા જાતના વિચારમાં ખેંચવાઈ ગયો અને તે પર મેં ખૂબ ધ્યાન આપ્યું

આ વિધિ-નિષેધની ચર્ચા સાંભળો હોય તો તેમાં એક નાની વસ્તુ આવી જ હોવી જોઈએ, આટલી લાંબી જ હોવી જોઈએ, આવા રંગની જ હોવી જોઈએ વગેરેની ખૂબ ચર્ચા ચાલે છે આ વિધિ-નિષેધ પ્રવર્તક ધર્મોનું અંગ છે અને તેની ચર્ચા ચાલતી હોય ત્યારે ખૂબ રંગની દેખાય છે કહેવાની વાત એ છે કે જ્યારે જ્યારે મને પ્રસંગ મળ્યો અને હું કાંઈક ભણ્યો ત્યારે મેં વિધિ-નિષેધના નાટક કર્યાં, ઊંડાણથી એના ચર્ચામાં ઓતપ્રોત થઈ ગયો અને જાણે સાધનધર્મો તે અંતિમ ધ્યેય અને સાધ્ય હોય તેમ માની મેં મારું વર્તન રચાવ્યું મેં વિધિ-નિષેધના બાબતમાં ઇતિકર્તવ્યતા માની અને અનેક વેશો કાઢયા (५)

तुमसें गजराज पाय, गर्दभ चढी धायो,
पायस सुग्रहका बिसारी, भीख नाज खायो   ब्रज० ६

અર્થ—તમારા જેવો મોટો હસ્તીરાજ મેળવ્યા છતાં (તેને છોડી દઈને) ગધેડે બેસીને (હું તો) દોડયો સારા ઘરની મળતી ખીર કે દૂધપાકને બાજુએ મૂકી કે વીસરી જઈને મેં તો ભિક્ષાનું અનાજ ખાધું (६)

વિવેચન—મને તો તમારા જેવા મોટા ઐરાવત હાથી—હાથીના રાજ—મળ્યા, છતાં

શબ્દાર્થ—તુમસેં = તમારા જેવા ગજરાજ = ગજેન્દ્રનાથ, મોટા હાથી. પાય = પામી મેળવી ગર્દભ = ગધેડા ચઢી = તેના પર સવારી કરી ધાયો = દોડ્યો પાયસ = દૂધ, ખીર સુગ્રહકા = સારા ઘરની, સારી બિસારી = વીસરી, ભૂલી જઈને ભીખ = માગેલું તાજું નાજ = અનાજ, ખાવાનું ખાયો = ખાધું

૧ છ ભાષા સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, સૂરસેની, માગધી, પિશાચી, અપભ્રંશ તે યુગમાં આ છ ભાષાઓ ગણાતી હતી ઠીક પ્રચલિત હતી અને કેટલીક વિદ્વદ્ભોગ્ય હતી

૨ ચાર વેદ ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ, સામવેદ (આ પ્રથમના ત્રણ વેદ) અને ચોથો અથર્વ વેદ

૩ છ અંગ વેદના છ અંગ છે તે સહિત છ અંગ આ પ્રમાણે—શિક્ષા, કલ્પ, વ્યાકરણ, છંદ નિરુક્ત જ્યોતિષ

તેને તજી દઈને ગધેડે ચઢીને હુ તો દોડયો માણસ ડાહ્યો હોય અને તેને ઘોડા પર સવારી કરવાની મળતી હોય અને પછી હાથીની સવારી કરવાનુ મળે તો તેને વધારે સન્માનભરી સમજી તેના પર બેસે, ત્યારે મારામા એટલી ઓછી અક્કલ કે હાથી મળ્યો તેને વિસારી મે તો ગધેડાની સવારી કરી! આટલી મારામા અક્કલ છે! મને સારે ઘરથી જમવાનુ નોતરુ મળ્યુ, જમણમા દૂધપાક કે ખીરનુ ભોજન હતુ, એને વિસારી મૂકયુ, અને ભીખ માગીને કટકો–ટુકડો જ્યા ત્યાથી મળ્યો તેવુ અનાજ ખાધુ આવી રીતે પોતાના અજ્ઞાન પર–પરભાવરમણતા પર–વિચાર કરવામા આવે તો ઘર ઘરના ટુકડા ખાવા એ વાત બરાબર બેસતી આવે તેમ છે સારા ઘરનો દૂધપાક કે ખીર તે ઉત્કટ ચારિત્ર છે એનો રસાસ્વાદ અપૂર્વ છે અને એનુ વિસ્મરણ બહુ ખેદ કરાવનાર છે પ્રાણી પરભાવમા એટલો રાચી રહ્યો છે કે એને સારી ખીર ગમતી નથી, પણ ઇન્દ્રિયના વિષયોનુ ક્ષણિક સુખ સારુ લાગે છે એને કદી તૃપ્તિ થતી નથી, અને એ ભીખ માગવાના ધધામા સતોષ માને છે (૬)

लीलाभुइ टुक नचाय, कहो जु दास आयो,
रोम रोम पुलकित हु, परम लाभ पायो व्रज० ७

અર્થ—(આપની) રમણભૂમિમા મને થોડો વખત નચાવીને કહી દો કે '(મારો) સેવક આવ્યો'–તો (મારા) રૂવાડે રૂવાડા પ્રફુલ્લિત થાય (અને હુ માનીશ કે) મને મોટામા મોટો લાભ થયો (૭)

વિવેચન—આવી રીતે અનેક જગ્યાઓએ જઈ, અનેક પ્રકારની ભિક્ષાઓ માગી, અનેક સગપણ–સબધ કરી, અનેક પ્રકારના નામ–રૂપો ધારણ કરી, હુ આપની પાસે આવ્યો છુ, આપનુ શરણ લેવા સેવાના હાજર થયો છુ અત્યાર સુધીનો અનાથ અત્યારે સનાથ થવા મોટી આશાથી હાજર થયો છે આપની લીલાભૂમિમા ટૂક વખતને માટે નચાવીને એક વાર તો કહી દો કે 'મારો દાસ આવ્યો છે' એમ થાય તો મારા રોમ રોમ પુલકિત થઈ જશે, મારુ સાધ્ય મારી વ્યવહારભૂમિમા આવી જશે, મારી જીવન યાત્રાનો આખો ઝોક ફરી જશે, અને મને મોટામા મોટા અલભ્ય લાભ મળશે

ભગવાનની લીલાભૂમિ કઈ તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે ઇંદ્રિયના વિષયો પર સયમ રાખવો અને મન પર બરાબર કાબૂ રાખવો એ સાચી લીલાભૂમિ છે એ ભગવાનની

પાઠાતર—લીલાભુ–લીલાભુ

શબ્દાર્થ—લીલાભુઇ = લીલાભૂમિ, રમણભૂમિ (સયમભૂમિ)મા ટુક = થોડા વખત નચાય = નચાવીને કહો જુ = કહી દો કે, કહો કે દાસ આયો = દાસ આવ્યો, સેવક આવ્યો –એવા શબ્દો એકવાર બોલી દો રોમ રોમ = રૂવાડે રૂવાડે પુલકિત = પ્રફુલ્લિત હુ = થઈને પરમ લાભ = મોટામા મોટો લાભ પાયો = મેળવ્યો (મને મળ્યો)

લીલાભૂમિમા નાચ કે રાસ હોય તો તેનો પ્રકાર જ જુદો છે ત્યા અપ્સરાના ગીત કે ગોપીઓના નૃત્ય, રનાડીઓના રાસ કે બાળાઓના ગરબા જૂદા જ હોય ત્યા માન્ત્રીના નાદ કે રેણુના રણકાર અલગ જ હોય આવી લીલાભૂમિમા હે પ્રભુ! મને થોડો વખત નચાવો, સાચી લીલાભૂમિનો મને બરાબર ખ્યાલ કરાવો અને એક વાર તો કહી દો કે 'મારા દાસ આવ્યો છે' આપના આટલા એક ટૂકા વચનથી મારા હૃદયમંદિરમા જ્યોત જાગી જશે અને મારે આનંદની પરંપરા ચાલશે.

ભગવાન 'મારો દાસ આવી પહોચ્યો છે' એમ કોને માટે કહે? ક્યારે કહે? એ કાઈ જેવા તેવાનુ કામ કે નામ નથી ભગવાનના 'દાસ' કહેવરાવવાની આકાક્ષા રાખનાર પણ જે તે ન હોય, એ તો અનેરી ભૂમિકા છે આનો પરમ લાભ પ્રાપ્ત થાય તો જીવન અનેરુ થઈ જાય જ્યારે આત્માનંદ થાય છે, જ્યારે જીવનુ સાચુ ભાન થાય છે, ત્યારે જે અનિર્વચનીય આનંદ થાય છે, તેનુ બાહ્ય સ્વરૂપ પ્રભુનુ વચન 'દાસ આવ્યો' એ છે આ વચન પ્રાપ્ત થાય તો પરમ લાભ થઈ જાય (૭)

एरि पतित क उधारन तुम, कहिसो पीवत मामी,
मोसु तुम कब उधारा, क्रूर कुटिल कामी व्रज० ८

અર્થ—અરે, પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા તમે મને કહેશો કે 'તુ તો મમતાને પીનારા છે–પીવાવાળો છે' તો (જવાબ આપો કે) મારા જેવા નિર્દય, વાકી ચાલવાળા અને સર્વ કામનાથી ભરેલાને આપે ક્યારે નથી તાર્યા? એવાનો ઉદ્ધાર ક્યારે નથી કર્યો? (૮)

વિવેચન—હવે જરા આક્ષેપક શૈલીએ પ્રભુ સાથે વાત કરે છે માન નાથ! આપ તો પતિતનો ઉદ્ધાર કરનારા છો, 'પતિતઉદ્ધારણ'નુ બિરુદ ધરનારા તમે મારે માટે કદાચ એવુ કહી દેશો કે હુ તો મામી–મમતાને પી જનારા છુ એટલે આ મારુ–આ મારુ એમ કરી મોહજાળમા ફસેલો છુ, ધન, માલ, સ્રી, પુત્ર, વાડી, બગિચા અને અનેક વસ્તુની મમતા મારામા ભરેલી છે, તો એવી માયાથી ભરેલા અને જાતે ક્રૂર–દયા વગરના મને–મારા જેવાને–આપે ક્યારે તાર્યા છે? હુ આપને કહુ છુ કે આપ મને નિર્દય, વાકી ચાલ ચાલનારા અને અનેક ઇચ્છાઓથી ભરેલો જાણો છો, તો આપ કહો કે આપે મારા જેવાને ક્યારે તાર્યા છે? આપનુ 'પતિતઉદ્ધારન'નુ બિરુદ સાચુ હોય તો હુ તો જેવો છુ તેવો છુ, તેમા ફેરફાર નથી, પણ આપ કહો કે આપે મારા જેવા ક્રૂર, કુટિલ અને કામીને ક્યારે તાર્યા છે? ક્રૂરતામા હિંસાનો ભાવ આવે છે, કુટિલતામા માયા, દંભ અને

પાઠાતર—મોસુ–મોસુ એરિ–ઐરી

શબ્દાર્થ—ઐરિ = અરે, હે પતિત = પડેલા કે = ને ઉધારન = ઉદ્ધાર કરનાર, પાવન કરનાર કહિસો = કહેશો પીવત = પીનારા મામી = 'આ મારુ' 'આ મારુ'–મમતા મોસુ (મોસો?) મારા જેવાને કબ = ક્યારે ઉધારો = ઉધાર્યો, પાવન કર્યો ક્રૂર = નિર્દય કુટિલ = વાકી ચાલ ચાલનારો કામી = સર્વ ઇચ્છાથી ભરેલો

મુત્સદ્દીગીરી આવે છે, અને ગામીમા ઇન્દ્રિયના વિષયો આવે છે આ ત્રણે વાત ન હોય તો પ્રાણી સીધો મોક્ષે જાય તેમ છે ત્રણે વિશેષણો ખૂબ સૂચક છે આપે આવાને કયારે તાર્યા છે ? તેથી કા તો આપે ખોટુ બિરુદ ધારણ કર્યું છે, અને કા તો આપ મારા જેવાને તારો તો આપની નામના સાચી કહેવાય !

પ્રાર્થના કરવાની અને ઇચ્છા પ્રમાણે માગણી કરવાની આ પણ એક રીત છે સામા મોટા માણસને આ પ્રમાણે કહેવાથી પણ કોઈ વાર કામ બની જાય છે અને અનેક ગજા-મહારાજાઓ ભાટ-ચારણ પાસે પોતાની નામના ન બગડે તે ખાતર આક્ષેપ કરનાર પર પણ વરસ્યા છે, એવા દાખલા જાણવામા છે બાકી ખરી વાત તો ભગવાન સાથે એકાકાર થવાની છે ભગવાન કાંઈ આપતા નથી, અને આનદઘન મોક્ષ માગતુ પણ નથી, પણ ભગવાનને યાદ કરવાની આ એક રીત છે (૮)

> और पतित केई उधार, करणी विनु करता,
> एकका ही नाउ लेउ, झूठे विरुद धरता ब्रज० ९

અર્થ—આપે બીજા અનેક પતિત થયેલાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે (એવુ આપનુ બિરુદ છે-આપની તેવી પ્રસિદ્ધિ થયેલી છે), (સાચી-જરૂરી) ક્રિયા નહિ કરનારા એવા એકનુ તો આપ નામ દો (જેનો આપે ઉદ્ધાર કર્યો હોય) (મને તો લાગે છે કે) આપે (પતિત ઉદ્ધારનારનુ) ખોટુ બિરુદ ધારણ કર્યું છે (૯)

વિવેચન—મારી વાત જવા દો આપને હુ સીધો સવાલ પૂછુ છુ કે જે ધર્મ કરણી ન કરતા હોય, જે આખો વખત તપયોગ, સયમયોગ કે ક્રિયાયોગમા પોતાનો સમય વ્યતીત ન કરતા હોય, જે મહાન ત્યાગ કરી પરભાવનો સબધ છોડી સસારથી વિરક્ત ન રહેતા હોય, ટૂકામા જે કોઈ પણ પ્રકારની શુભ કરણી ન કરતા હોય, તેવાને આપે તાર્યા હોય એવા એકનુ તો નામ આપો આપ જેવા મોટા માણસને સાચા અક્ષરો કહેનાર મારા જેવો કોઈ મળ્યો નહિ હોય. હુ તો આપને સાફ સાફ કહી દઉં છુ કે આપનુ 'પતિતઉદ્ધારણ'નુ બિરુદ જ ખોટુ છે (૯)

> करनी करी पार भये, बहोत निगम साखी,
> शोभा दई तुमकु नाथ, अपनी पत राखी ब्रज० १०

અર્થ—(શુદ્ધ) ક્રિયા કરીને તો ઘણાયે પાર પામી ગયા અને એની સાક્ષી તો

શબ્દાર્થ—ઔર=બીજા કેઈ=કેટલાયે ઘણા ઉધાર=ઉદ્ધાર્યા ઉદ્ધાર્યા તાર્યા કરણી=ક્રિયા, શુભ ક્રિયા વિનુ=નહિ કરતા=કરનારા એકકા હિ=એકનુ તો નાઉં=નામ લેઉ=નો આપો બતાવો ઝૂઠે=ખોટુ વિરુદ=પ્રસિદ્ધિ, પદવી ધરતા=ધારણ કરો છો

શબ્દાર્થ—કરની=કરણી જરૂરી શુદ્ધ ક્રિયા પાર ભયે=પાર પામ્યા તરી ગયા બહોત=ઘણાયે નિગમ=વેદ પુરાણ વગેરે શાસ્ત્રો સાખી=સાક્ષી શોભા=માન ક્રેડિટ (credit) તુમકુ=તમને અપની=આપની પોતાની તમારી પત=આબરૂ

વેદ, પુરાણ વગેરે નિગમો આપી રહ્યા છે અને તેનાથી જગતને શોભા દીધી છે (અને એ રીતે) આપે પોતાની આબરૂ રાખી છે! (૧૦)

વિવેચન—ખરી વાત, મારી સમજ પ્રમાણે તો, એવી છે કે જેઓ પાર પામી ગયા છે, જેઓ આ સંસારની જંજાળમાંથી મુક્ત થયા છે, તેઓ સર્વ 'શુભ કરણી' કરીને જ ત્યાં ગયા છે કોઈએ તપયોગ સાધ્યો, તો કોઈએ ધ્યાનયોગ સાધ્યો, કોઈએ શરીર યાતના સેવી તો કોઈએ સ્વાધ્યાય કર્યું-કરાવ્યું, કોઈએ વૈયાવચ્ચ કર્યા તો કોઈએ વિનયગુણ કેળવ્યો, કોઈએ ક્રિયાયોગ જમાવ્યો તો કોઈએ જ્ઞાનયોગ સાધ્યો—આવી રીતે વિષય-કષાયની મંદતા કરી પોતાને યોગ્ય લાગી તેવી કરણી કરી સર્વ પાર પામ્યા છે સાધનધર્મો અનેક છે તેમાં જેને જે માર્ગે પોતાનો રસ્તો દેખાયો તે માર્ગે આગળ વધ્યા છે અને એ રીતે પાર પામનાર સર્વેએ કોઈ કોઈ પ્રકારની વિશિષ્ટ 'કરણી' જરૂર કરી છે અને અનેક નિગમો* એની સાક્ષી પૂરે છે કોઈ પણ પુરાણગ્રંથો જુઓ—અને ખાસ કરીને કથાનુયોગ વાંચો—તો તે ગ્રંથો તે પાર પામનારની કરણીનું વર્ણન આપ્યા વગર નહિ રહે

હું આવા દાખલા વધારે આપવાની જરૂર જોતો નથી, હું તો ઉઘાડી રીતે આહ્વાન કરીને સ્થાપના કરું છું કે કરણી કર્યા વગર કોઈ પાર પામ્યો નથી, અને એવા કરણી કરીને પાર ગયેલા લોકોએ આપ સાહેબની આબરૂ રાખી છે તેમણે દુનિયાને એમ કહ્યું છે કે ભગવાને (આપે) તેમને તાર્યા, ભગવાને તેઓનો ઉદ્ધાર કર્યો અને એમના પાર ઉતરવાનું કુલ માન આપને ઘટે છે પણ ખરી વાત તો આપ જાણો છો કે એ પતિત થયેલા લોકોએ પોતાનો રસ્તો છોડી દીધો, કરણી કરી અને પરિણામે તેઓ તર્યા આમાં ખરી રીતે આપને માન કેમ ઘટે? (૧૦)

> निपट अज्ञानी पापकारी, दास है अपराधी;
> जानु जो सुधारहो, अब नाथ लाज साधी. व्रज० ११

અર્થ—આ દાસ (હું) તો બેશરમ, અજાણ, પાપી કાર્ય કરનારો અને ભારે ગુનેગાર છે નાથ! આપની લાજ સંભારીને આ સુધારવા લાયકને હવે સુધારવા યોગ્ય જાણતા હો તો સુધારો (એમાં તમારી લાજ રહેશે-વધશે.) (૧૧)

શબ્દાર્થ—નિપટ = બેશરમ અત્યંત અજ્ઞાની = અજાણ અણસમજુ પાપકારી = પાપી, પાપ કરનાર દાસ = સેવક પોતે અપરાધી = ગુનેગાર જાનુ = જાણતા હો કે જાણું અબ = હવે સુધારહો = સુધારવા લાયક, સુધારો સાધી = સંભારી, રાખી

* નિગમનો સામાન્ય અર્થ વેદ પુરાણ છે એવા નિગમો જૈન સંસ્કૃતિમાં પણ હતા એવી માન્યતા છે, પણ વચના સમયમાં એ નાશ પામી ગયા અથવા વીસરાઈ ગયા હોય એમ લાગે છે 'આગમનિગમ' એ જાણીતો શબ્દ છે અને નિગમ સંબંધી હકીકત અનેક સ્થાને આવે છે

વિવેચન—હવે આપ બિરુધારીને નારી સાચી વાત કહી દઉ અને આપને આપનુ બિરુદ સાચુ કરવુ હોય તો તે માટે યોગ્ય વિજ્ઞપ્તિ કરુ પ્રભુ! હુ તો તદ્દન લાજ વગરનો છું, અભણ પ્રાણી છુ, પાપ કરનારો છુ અને ભારે મોટો ગુન્હેગાર છુ મારા દોષોનો પાર નથી હુ બાહ્ય દૃષ્ટિએ અને આતર દૃષ્ટિએ અનેક અપરાધોથી ભરેલો છુ મને પાપ કરતા શરમ નથી, પાપનો બચાવ કરવામા શરમ નથી અને પાપમા પચ્યા રહેવામા લાજ નથી. મારુ અજ્ઞાન શરમાવનારુ છે મારામા સદસદ્વિવેકનો છાટો નથી અને વિષય કષાયમા ડૂબેલો, સસારવાસમા ચ્ચીપચી રહેલો હુ અનેક રીતે અપરાધી છુ મારી નબળાઈઓ હુ જાણું છુ અને આપની પાસે ખુલ્લા દિલથી તેની કબૂલાત કરતા મને સકોચ થતો નથી. આવા પાપી અને અપરાધી પ્રાણીને જો સુધારવા લાયક ગણો, એને સુધારો, તો આપે આપની લાજ રાખી એમ હુ માનુ અત્યાર સુધી આપે કરણી કરનારને તાર્યા છે અને 'પતિતઉદ્ધારણ'નુ ખોટુ બિરુદ લીધુ છે, પણ મારા જેવા પાપી, અજ્ઞાની અને અપરાધીને આપ તારો તો હુ માનુ કે આપે જતે દહાડે પણ પોતાની લાજ રાખી છે અમારી દુનિયામા તો માણસો પોતાનુ નામ જાળવી રાખવા ખાતર અનેક પ્રયાસો કરે છે તો નાથ! આપ આપનુ નામ નહિ જાળવી રાખો? આપની આબરૂનો ખ્યાલ નહિ કરો? આપની નામનાનુ મૂલ્ય નહિ કરો? (૧૧)

औरको उपासक हु, कैसे कोई उधारु,
दुविधा यह राखो मत, यावरी विचारु व्रज० १२

અર્થ—હુ પારકાનો સેવક છુ, એવા કોઈનો હુ શા માટે ઉદ્ધાર કરુ?–આવુ મારા તારાપણુ આપ ન રાખો, આપ તો ઊચી કક્ષાની–આપના મોટાપણાને શોભે તેવી–વાત વિચારો, ગોઠવો (૧૨)

વિવેચન—મારા નાથ! એક વાતનો ખુલાસો કરી નાખુ આપના મનમા એમ આવશે કે હુ તો બીજાઓનો ઉપાસક છુ અને તેવી આપને મારો ઉદ્ધાર કરવાનુ કોઈ ખાસ કારણ નથી, તો મારો આપને એક જ જવાબ છે કે આપ જેવા મોટા માણસને આવુ મારાતારાપણુ ન હોય આ પ્રાણી તો રાગ–દ્વેષનો ઉપાસક છે, કષાયનો સેવક છે, વિષયમા રાચી રહેલો છે અને બાહ્ય ભાવોની ઉપાસના કરનાર છે, આવા અન્યના ઉપાસકને કેમ તારી શકાય?—કદાચ આપના મનમા એવો વિચાર આવતો હોય તો આપનું જે મહાન સ્થાન છે એને અનુરૂપ એ વિચાર નથી એમા તો મારતારાપણું દેખાય. આપનુ કામ તો તારવાનુ છે અન્યનો 'ઉપાસક' એટલે બીજા દેવની સેવા કરનારો કે તેનો

શબ્દાર્થ—ઔરકો = પારકાનો ઉપાસક = સેવક હુ = છુ કૈસે = કેવી રીતે કોઈ = કોઈને દુવિધા = દ્વિધાભાવ ભેદબુદ્ધિ, મારાતારાપણું યાવરી = શ્રેષ્ઠ, મોટા માણસને છાજે તેવી વાત વિચારુ = વિચારો, મનમાં લાવો

અનુયાયી હોવાથી ભગવાન મનમાં દુવિધા રાખે, એવો અર્થ કરવા કોઈ લલચાઈ જાય, પણ તે અર્થ અસંગત છે અને જે મતસહિષ્ણુતા આનંદઘનમાં ઠામઠામ દેખાઈ છે તેને અનનુરૂપ છે. આ પદ કોઈ દેવને ઉદ્દેશીને વખાણેલું નથી. એનો ખાસ આદર્શ તરીકે 'સુનાથ' મેળવવાનો છે અને રખડપટ્ટી દૂર કરી ઠેકાણું પડાવવાનો છે. એવી વિચારદશામાં અન્ય દેવ કે પોતાના દેવની ઉપાસનાની વાત બંધબેસતી આવે તેમ નથી. અને આત્મનાથ દેવ તો હૃદયમંદિરમાં બેઠા છે. દુ:ખની વાત એ છે કે દેવની ઉપાસના છોડી દઈ આ પ્રાણી રાગદ્વેષની ઉપાસના, એમને દેવ માનીને, કરે છે. પણ એનામાં વિવેક જાગ્યો છે, તેથી એ પોતાની સ્ખલના સમજે છે અને અન્યની ઉપાસના પોતે કરે છે એ વાત એના 'સુનાથ' સારી રીતે જાણે છે એ પણ એને ખબર છે. એટલે એમાંથી પણ રસ્તો કાઢવા ખાતર ભગવાનને દુવિધા ન રાખવા એ વીનવે છે. 'દુવિધા'ના ઉપયોગની પાછળ પણ આક્ષેપ છે અને 'સુનાથ' જેવા મોટા માણસને એ શોભે નહિ એવો અંદરથી ઝળકતો ભાવ છે. એ હવે પછીની ગાથામાં બરાબર સ્પષ્ટ થઈ જશે. (૧૨)

गई सो तो गई नाथ, फर नहीं कीजे,
द्वारे रह्यो ढींग दास, अपनो करी लीजे ॥ व्रज० १३

અર્થ—અત્યાર સુધી બન્યું તે તો બની ગયું, પણ એ વાત હવે ફરીવાર ન કરશો. ઘરે આપને દરવાજે ખડો રહેલો આ અતિ મૂર્ખ દાસ-સેવક છે તેને પોતાનો કરી લો. (૧૩)

વિવેચન—નાથ! અત્યાર સુધી તો બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું, આપે અત્યાર સુધી મારી સંભાળ ન લીધી અથવા આપે આપના મનમાં મારા સંબંધમાં દુવિધા રાખી, એ વાત તો વહી ગઈ. ઢોળાઈ ગયેલા દૂધ પર વિલાપ કરવો એ સમજુનું કામ નથી. હવે તો એક જ વાત કરવાની કે એ વાતનું પુનરાવર્તન ન થવા દેશો. અત્યાર સુધી મારી તરફ ઉપેક્ષા થઈ છે તે સુધારી લેવાનો હજુ અવસર છે. હવે આપ ભવિષ્યમાં એ પુરાણી રીતિએ ન ચાલો એવી મારી વિજ્ઞપ્તિ છે. આપને દરવાજે આપનો મૂર્ખ સેવક ખડો રહ્યો છે, એને આપ પોતાનો કરી લો. આપ સારી રીતે જાણો છો કે વહેવારુ સમજુ માણસ જો કોઈને એકવાર પોતાનો કરી લે છે, તો પછી એને નવાજવામાં બાકી રાખતા નથી. તો મારે આપને એક જ વિનતિ કરવાની છે. આપ મને પોતાનો દાસ કરી લો. પછી મારે બધા સારા વાના થઈ રહેશે.

પાઠાંતર— સો તો'માંથી 'તો' ઉડાડી દે છે.

શબ્દાર્થ—ગઈ સો તો ગઈ=થઈ ગઈ તે તો થઈ ગઈ, બની ગઈ. ફેર=ફિર, ફરીવાર. દ્વારે=દરવાજે. ઢીંગ=ઢાંઢા જેવો મજબૂત પણ અક્કલ વગરનો, મૂર્ખ. અપનો=પોતાનો, તમારો. કરી લીજે=કરી લો, સ્વીકારી લો.

આપનો દાસ [1]ઢીંગ છે એટલે શરીરે લઠ્ઠ છે, મનનો મજબૂત છે અને આપને દ્વારે હવે તો ખડો થયો છે એને હવે પોતાનો કરી લો, એને સેવક કહી દો, એને ઘરના માણસ તરીકે અપનાવી દો અને અત્યાર સુધી આપે જે બિરુદ ધારણ કર્યું છે, અને મારી બાબતમા સાચુ થઈ શકયુ નથી, તેને સાચુ કરી નાખો (૧૩)

> दासको सुधारी लेहु, बहुत कहा कहिये,
> 'आनदघन' परम रीत, नाउकी निवहियें व्रज० १४

અર્થ—વધારે શું કહેવુ ? દાસને સુધારી લો અને હે આનદઘન ! આપના નામની ઉત્તમ રીત છે તેનો નિર્વાહ કરો, તેને જાળવી રાખો, તેને પાળો (૧૪)

વિવેચન—હવે પ્રભુ ! આપ જેવા સમજુ અને કૃપાળુને બહુ બહુ તો શુ કહીએ ? એકની એક વાતનો પુનરાલાપ શુ કરીએ ? જુઓ સાહેબ ! આપે દુનિયામા પતિત ઉદ્ધારકની નામના કાઢી છે, તો આપ આપના પતિતઉદ્ધારકના બિરુદની જે સાચી રીત છે તેનો નિર્વાહ કરો, તેને ટકાવી રાખો, તેને જાળવી રાખો અને તેટલા માટે આ દાસને સુધારી લો, દાસનુ કામ રસ્તે ચઢાવી દો, દાસને પોતાનો માની લો આપ તો આનદઘન છો, અનત આનદના મૂર્ત સ્વરૂપ છો, આનદમય છો આપનુ નામ, આપની બિરુદાવલી, આપની કીર્તિ એક વાત તો જરૂર માગે છે આ દાસને સુધારી લો મારી સમજ પ્રમાણે મે હવે તો એવા નાથને પકડયા છે કે એ માત્ર મને એકવાર દાસ તરીકે સ્વીકારે તો મારો બેડો પાર છે 'આનદઘન' નામનો એ ચમત્કાર છે હવે હુ વધારે કહેતો નથી, એક જ વાત આપ આપની કીર્તિ જાળવો અને મને સેવક તરીકે સ્વીકારી લો (૧૪)

ઉપસહાર—મોટા માણસો પોતાનુ ગૌરવ ન ભૂલે, આપના નામને શોભે તે રીતે મારુ સુધારો, મને તમારા જેવો બનાવો અથવા આપને ગમે તે રીતે મારો ઉદ્ધાર કરો અને મારી સ્ખલનાઓને સુધારો હુ તો હાથી મળે તોયે ઘેડા પર ચઢી દોડુ તેવો છુ ! પણ જે છુ તે છુ, આપે મારી સામું જોવા જેવુ નથી આપની રીતે આપ મને સુધારો અને

શબ્દાર્થ—દાસકો = દાસને લેહુ = લો બહુત = ઘણું કહા = શુ પરમ = ઉત્કૃષ્ટ રીત = રીતિ, રિવાજ નાઉકી = નામની, આબરૂની નિવહિયે = પાળીએ

---

[1] ઢીંગ આ શબ્દ હિંદી કે ગુજરાતી શબ્દકોશમા મળતો નથી વિદ્યાપીઠના શબ્દકોશમા 'ધિંગ' શબ્દ મળે છે તેનો અર્થ 'જાડુ મજબૂત લઠ્ઠ એવો આપ્યો છે આનદઘનજીના સમયમા આ શબ્દ પ્રચલિત જણાય છે શ્રી વિમળનાથના સ્તવનમા 'ધીંગ ધણી માથે કીના રે ત્યા આ ધીંગ કે ઢીંગ શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં એ શબ્દ ભગવાનના વિશેષણ તરીકે વપરાયો છે એ પ્રાચીન રૂઢ પ્રચલિત શબ્દ જણાય છે ધિંગો ધણી એટલે પાછળ અને પ્રગત કરે એવો માલિક જણાય છે પણ સેવક સાથે એ વિશેષણ બેનતું આવતુ નથી ધીંગો એટલે સ્થૂળ રીતે મજબૂત એ અર્થમા એ બેમે અડતાળીશમા પદમા 'ધીંગા દુર્બળને ઠેલીજે, ઢીંગે ઢીંગા માજે'—ત્યા પણ આનદઘને એ શબ્દ વાપર્યો છે અર્થ એ જ છે જુઓ પૃ ૫૪૮ આ પ્રચલિત શબ્દ જણાય છે …ની ચાલુ ભાષામા ખૂબ વપરાતો હશે એમ લાગે છે

મારી તરફ ન જોતા કાંઈ નહિ તો એટલું કહી દો કે 'મારો દાવ આવ્યો!'—આટલું કરો એટલે નજનાથ જેવા સુનાવ વગર હું હાથોહાથ વેચાયો છું અને ઘેર ઘેર ભટક્યો છું તે મટી જશે, મારી લાઈન બદલાઈ જશે અને મને સાચો માર્ગ સાંપડી જશે. (૬૩)*

પદ ચોસઠમું

ભૂમિકા— આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે ચેતના શુદ્ધ આત્મદશા છે અને એ ચેતનની પત્ની છે, લાંબા વખતના વિરહથી અકળાયલી છે, પણ જાતવાન છે અને પતિને ઠેકાણે લઈ આવવા માટે અનેક પ્રયાસ કરે છે એ સંસારદશાને ઓળખે છે, એ વિભાવને બરાબર પિછાને છે અને કુમતિને સારી રીતે જાણે છે કુમતિએ પતિરાજની કેવી દશા કરી મૂકી છે, એનો એને બરાબર ખ્યાલ છે, છતાં એ ભારે આશાવાદી છે એને પતિના શુદ્ધ ગુણોનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ છે, પતિ પરભાવ છોડે અને કુમતિનો સંગ પણ મૂકે કે તુરત પોતાના પરિચયમાં આવી શકે તેવા અને જાતે મનતશક્તિશાળી છે, એ વાતનું એને જાણપણું છે પતિની ગેરહાજરીમાં ચેતના આ આખા પદમાં રહેલા સુંદર ભાવનો ઉદ્ગાર કાઢે છે અને અત્યારે તો પોતાનો વખત વિરહકાળમાં જાય છે, પણ અંતે વસંત કાળ આવવાનો છે એનો એને વિશ્વાસ છે વાતનો સાર પતિના વિરહકાળના અંતની સમીપતાનો છે અને એનો ઉપાય પણ પોતે જાણે છે તે પ્રમાણે કહી બતાવે છે પતિ આ આખો ઉદ્ગાર સાંભળે છે અને છતાં હજુ ઊંઘ ઉડાડતા નથી, પણ એક દિવસ એ જરૂર જાગશે એની ચેતનાને ખાતરી છે

પદ

(રાગ—વસંત)

अब जागो परम गुरु परम देव प्यारे,
मेटहु हम तुम बिच भेद   अब० १

અર્થ—મારા પરમ ગુરુ! મારા મોટા દેવ! પ્યારા! હવે જાગૃત થઈ જાઓ, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે અથડામણ થઈ છે, અંતર પડ્યું છે, તેનો અંત લાવો, છેડો લાવો (૧)

શબ્દાર્થ—અબ=હવે જાગો=જાગ્રત થાઓ, ઊંઘ ઉડાડો મેટહુ=મટાડો, છેડો લાવો બિચ=વચ્ચે ભેદ=આંતરો

* આ પદ ખુ આનંદઘનજીનું મનાવેલું છે કે નહિ તે પર ઘણી ચર્ચા કરવાની છે પણ વિવેચનમાં ખૂબ લંબાણ થયું છે તેથી તે ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખી છે આનંદઘનજીનું કોઈ પદ આટલું નાનું નથી એ વાત પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે ચર્ચા યોગ્ય સ્થળે અને પ્રસંગે મુલતવી રાખી છે
—વિવેચનકાર

વિવેચન—પ્રથમ પતિ મહારાજને ઉદ્દેશીને કહે છે પ્યારા ! મારા નાથ ! મારા પરમ ગુરુ ! મારા દેવ ! આપ તો અનત ગુણવી ભરેલા છો, આપને હવે ઊંઘવુ કેમ પાલવે ? આપ આપની જાતને સભાળતા નથી, આપના ઘરને ઓળખતા નથી અને વિભાવદશામા ચાલુ ઘસઘસાટ ઊંઘ્યા જ કરો છો ! આથી આપ જાણે મને–પોતાના વરની પતિપ્રાણા પત્નીને–તદ્દન વીસરી ગયા છો, અને જાણે આપ અને હુ તદ્દન જુદા હોઈએ એવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે પણ આપ તો નમજુ છો, અનતગુણના સાગર છો, તો હવે જાગો, ખડા થાઓ અને આ મારી અને તમારી વચ્ચે જે ભેદ પડી ગયો છે તેને ભાગી નાખો ! અત્યારની સ્થિતિ તમને રખડાવનાર અને મને વિરહદશામા અરધી કરી નાખનાર છે તો મારી અને તમારી વચ્ચે જે આતરો પડી ગયો છે તેનો ગમે તેમ કરીને છેડો લાવો ગુરુ માર્ગ બતાવનાર હોય છે અને દેવ આદર્શ સ્થાને હોય છે, દેવને ઓળખાવનાર ગુરુ છે અને ગુરુના આરાધ્ય દેવ હોઈ દેવ બન્નેને આરાધ્ય છે, પણ આપ તો મારા ગુરુ અને દેવ બન્ને છો, આપમા પ્રચ્છન્ન રીતે દેવના સર્વ ગુણો છે અને એ પ્રયત્નસાધ્ય ગુણને બતાવનાર અને સૂચવનાર પણ આપ પોતે જ છો તો મારા નાથ ! આપ હવે આપની ઊંઘ ઉડાડો, અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે અતર પડી ગયો છે તેનો અત લાવો (૧)

आली लाज निगोरी गमारी जात,
मुहि आन मनावत विविध भात अव० २

અર્થ—સખી લાજ તો બાપડી અણસમજુ મૂર્ખ જાતની હોઈ મારી પાસે આવીને જુદી જુદી રીતે મને સમજાવે છે (૨)

વિવેચન—અને મારા નાથ ! આ લજ્જા–શરમ નામની મારી સખી છે, તે બાપડી તદ્દન અણસમજુ અને મૂરખી છે એ કાંઈ ભણેલીગણેલી નથી, ગમાર છે એણે કોઈ વિશાળ દૃષ્ટિવાળા ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી એટલે એ તો પેલા જૂના જમાનાના લોકોની પેઠે ઠડી ઠડી વાતો કરે છે જૂના જમાનાના લોકોમા જૂનો વહેવાર (સબધ) જાળવી રાખવાની ખાસિયત હોય છે એને નવુ કરતા કે તડફડ કરતા અનેક વિચાર આવે છે અને સારા–ખરાબના વિચાર વગર એ તો 'જૂનુ તે સુન્નુ '(સોનુ)ના મતવાળા હોય છે એ ધક મારીને કે પોતાની અક્કલ વાપરીને કાંઈ નવીન પ્રકારની લાઈન દોરી કરી શકે નહિ એ તો પડ્યુ પાનુ નિભાવી લેવાની વાત કરનારી છે અને આગલો સબધ જાળવી રાખવાના મોહવાળી છે લાજ–શરમમા રહેનાર પ્રાણીને ઘણી વાત નભાવી લેવી પડે છે અને કેટલીક વાર પોતાના પક્ષવાળાની વાત અયોગ્ય કે અણઘટતી હોય તોપણ

શબ્દાર્થ—આલી = સખી સાહેલી લાજ = શરમ નિગોરી = અપઢ, મૂર્ખ (જેણે ગુરુ પાસે શિક્ષા લીધી નથી તેવી) ગમારી = અણસમજુ, ગામડિયુ જાત = જાતિ, વર્ગ મુહિ = મને આન = આવીને મનાવત = સમજાવે છે વિવિધ = જુદી જુદી ભાત = રીત

તેની સાથે ઊભા રહેવું પડે છે આ બાપડી લાજ સખી છે, એ અણઘડ અને ગમાર છે એનામાં લાંબી નજર કે અક્કલ નથી એટલે એ તો ઊલટી આવીને મને મનાવવા માટે જાતજાતના પ્રયત્ન કરે છે એ મને કહે છે કે 'જુઓ ને! આપણે આ કુમતિ કે વિભાવદશા સાથે ઘણા કાળનો સબંધ રહ્યો એટલે એને કાંઈ એકદમ મુકાય? એ તો ધીમે ધીમે એના સબંધમાં યોગ્ય રસ્તા થઈ રહેશે' પતિરાજને તડફડ વાત કરીને સાચાનો સ્વીકાર કરવાનું અને અહિત કરનારને લાત મારવાનું કહેવાને બદલે એ તો ઊલટી મને મનાવવા પ્રયત્ન કરે છે, અને મને કાંઈક ઢીલી વાતો કર્યા કરે છે એ બાપડીને ભાન પણ નથી કે કેટલીક વાર તો હામ દઈને કામ કરનાર જ વિજય મેળવે છે, પણ લાજને તો બન્નેનું રાખવું છે એટલે એ કાંઈ સાચી વાત કરી નાખે નહિ જ્યાં ઘરબાર જવા બેઠા હોય ત્યાં લાજ કેવી અને શરમ કેવી? પણ લાજ પોતે એ વાત સમજતી નથી અને ઊલટી મને મનાવે છે અને જાણે મેં કાંઈ ખોટું કામ કર્યું હોય એમ પારકાનું ઉપરાણું લઈ વાતને ગોઠવે છે (૨)

अलि पर निर्मूली कुलटी कान,
मुनि तुहि मिलन बिच देत हान   अव० ३

અર્થ—અને પેલી બીજી સખી (મમતા-વિભાવદશા) તો મૂળ વગરની અને જાતની કુલટા હોવાથી પતિના (તમારા) કાન ફૂંક્યા કરે છે અને મને અને તમને મળવામાં વચ્ચે વચ્ચે બાધા કર્યા કરે છે, હ્રાસ ઘાલ્યા કરે છે (૩)

વિવેચન—લાજ આવી રીતે ઊલટી મને અનેક રીતે મનાવે છે, સમજાવે છે અને પેલી પર-પારકી છે તે મારી વહાલી (સખી) તો મૂળ-પાયા વગરની છે અને જાતે વેશ્યાના સ્વભાવવાળી છે અને પતિ મહારાજના કાન ભંભેર્યા કરે છે પારકી સ્ત્રી તે વિભાવ દશા અથવા મમતા છે એ તો ઘડ કે મૂળ વગરની છે એને કાંઈ પાયો જ નથી, એનું ઘર નથી, એનું ઠામઠેકાણું નથી એ તો રખડુ, હેરાન કરનારી, ઢંગધડા વગરની અને સ્વભાવે કુલટા-વેશ્યા જેવી છે વેશ્યાને જેમ ઘર નહિ, ઠેકાણું નહિ, એક પતિ પર પ્રેમ નહિ, તેમ આ કુમતિ કે વિભાવદશાને ઘેર ઘેર ભટકવું છે, અને ઉપર ઉપરનો પ્રેમ બતાવી પતિરાજને બાહ્ય આનંદમાં રાખવા છે એને પતિનું ભવિષ્યમાં શું થાય તેની પરવા નથી એને પતિની રખડપટ્ટી માટે શરમ નથી એને પતિની વ્યાકુળતા માટે ક્ષોભ નથી પતિ રગડામાં પડ્યા રહે, અંદર ઊતરે નહિ અને બાહ્યાચારમાં સર્વસ્વ માને એટલે આનંદ થાય તેવો તેનો સ્વભાવ છે પોતાનો પાયો નથી એટલે એ પતિના પાયાને

શબ્દાર્થ—અલિ = સખી બહેનપણી પર = બીજી, પારકી, વિભાવદશા, મમતા નિર્મૂલી = મૂળ-પાયા વગરની કુલટી = છિનાળ પરપુરુષ સાથે રમેલી કાન = ચાળવાવાળી, કાન ફૂંકવાવાળી મુનિ = મને તુહિ = તને મિલન = મળવામાં બિચ = વચ્ચે, માં દેત = દે છે હાન = હાનિ, બાધા, અડચણ, હ્રાસ.

જામવા કે સ્થિર થવા દેતી નથી. એ પતિરાજના કાન ફૂક્યા કરે છે એ પતિને આડુ અવળુ સમજાવી પૌદ્ગલિક સુખમા કે મનોવિકારમા મનાવી ભરમાવ્યા કરે છે એનો બધો ઝોક બાહ્ય વ્યવહાર અને સંસારરસિકતા પર છે એની વાતોમા પુદ્ગલાનંદીપણુ અને કષાય-નોકષાયમા કે કામસેવનમા રમણતા છે અને એ રીતે એ મારો અને તમારો મેળ મળવા દેતી નથી

આપ જરા શુદ્ધ દશામા આવો, જરા અંતરાત્મભાવ તરફ પ્રવૃત્તિ કરો, જરા આત્મઉલ્લાસસન્મુખ થવા માડો મારી વહાલી મમતા કોઈ ને કોઈ તૂત ઊભુ કરી તમને વિષયકષાયના રંગરાગમા રંગી દે, તમારા વખાણ કરે, તમારી પાસે રડી પડી તમને સંસારમા બોલાવે અને હજાર પ્રકારના જુદા જુદા ચેનચાળા કરી તમારો અને મારો મેળાપ ન થાય એવી સ્થિતિ ઉપજાવે એ જાણે છે કે મારો અને તમારો મેળાપ તો શુદ્ધ દશામા શક્ય છે અને એકવાર આપ મારી પાસે આવ્યા એટલે વિભાવદશા કે મમતાનો વારો આવવાનો નથી, એટલે એ મારો અને તમારો મેળ થવા દેતી નથી. આ રીતે આપ અને મારી વચ્ચે લાબા વખતથી ભેદ પડી ગયો છે મારા નાથ! હવે આ ભેદ મટાડી દો અને સાચાને ઓળખો[1] (૩)

पति मतवार और रंग,
रमे ममता गणिकाके प्रसंग जग० ४

અર્થ—અને પતિ મહારાજ તો નશામા ચકચૂર રહી બીજા જ રંગમા રંગાઈ ગયા છે અને મમતા નામની નાયિકાના પ્રસંગમા પડી મોજ માણે છે (આવી મારી દશા છે) (૪)

વિવેચન—વિશેષ ઉદ્ગાર કાઢતા ઊંઘતા પતિની બાજુમા બેઠેલી ચેતના કહે છે કે આ પતિ મહારાજ તો 'મતવારા' થઈ ગયેલા છે મતવારા એટલે નિશામા ચકચૂર અથવા એકાત મતનો આશ્રય લઈ તન્મય થઈ ગયેલા છે 'મતવારા' કેવા હોય, તો તેની વિગત અડતાળીશમા પદમા 'માયડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' એમ શરૂ કરી અનેક પ્રામાણિક વાતો કરી દીધી છે,[2] અને એકાત મતના આશ્રયથી શુદ્ધ ચેતનાની કેવી દશા

શબ્દાર્થ— મતવારે = નિશામા ચકચૂર મદમત્ત ધનાદિ ગર્વથી ભરેલા ઓર = બીજો પોતાનો નહિ રંગ = (પર) ભાવના રમે = આનંદ માણે, મોજ માને પ્રસંગ = સહવાસ

૧ અથવા પતિરાજ ઊંઘતા છે તે વખતે ચેતના પોતાની સખી મમતાને કહે છે કે પેલી પારકી મમતા છે તે તો જાતે કુલટા હોઈ પતિના કાન ભભેરવાવાળી છે અને મને અને તને બન્નેને પતિને મળવા દેતી નથી, અને ઊલટા વચ્ચે મસાઓ ઊભા કરે છે આવો અર્થ શક્ય છે અને તે પં ગંભીરવિજય ગણિએ લખાવ્યો છે આનુ ય એક્સરખો ઊતરી આવે છે એટલે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે મને પ્રથમ અર્થ વધારે સુઘટિત લાગે છે —વિવેચનકાર

૨ શ્રી આનંદઘનજીના પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૫૦૪

કરી મૂકી છે તેનો સાચો ખ્યાલ આપ્યો છે સત્તાવીશમા પદના 'અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે'[1] એમ શરૂ કરી 'મતવાલા તો મતમે માતા'ની હકીકત કહી 'મતવાળા' કેવા હોય તે પર વિચારણા કરી છે આવી દશા ચેતનાની થઈ છે તે પર વિવેચન કરતા અન્ય વિચારકોના અને યોગીઓના તે પરત્વે વિચારો પર સક્ષિપ્ત વિવરણ ત્યા કર્યું છે આવા મારા પતિ મહારાજ છે (એમ ચેતના પુનરુચ્ચાર કરે છે)

અથવા પતિ મહારાજ તો હજુ પરભાવની નિશામા પડેલા છે એને પોતાના કોણ છે એનું ભાન નથી, એને પોતાની આતર શક્તિનુ મૂલ્ય નથી એ મમતા જેવી રખડેલ નાયિકા સાથે પ્રસગમા આનદ માને છે એ પુત્ર કે ધનમાલ-ખજાનામા જીવનસાફલ્ય માને છે અને એક અથવા બીજા આકારમા સસારમા રખડયા કરે છે એને પોતાનુ ઘર કયા આવ્યુ છે તે પણ જડતું નથી અને દારૂડિયો માણસ જેમ ગમે તેની સાથે લડી જાય, તેમ પતિદેવ અત્યારે તો મમતા ગણિકાના પ્રસગમા પડી ગયા છે, અને ત્યાથી સુખ મેળવવાના ફાંફા મારે છે આવા પતિરાજ તો 'ઔર રગે' એટલે પોતાના નહિ એવા પારકા રગે રગાઈ ગયેલા છે અને પોતાનો મૂળ સ્વભાવ છોડી વિભાવને સ્વભાવ માની સ્વીકારી રહ્યા છે આવી વર્તમાન પરિસ્થિતિ થઈ રહી છે (૪)

जब जडतों जडवास अत;
चित्त फूले 'आनदघन' भय वसत   जग० ५

અર્થ—આ (અત્યારે વર્તતા) જડ સાથેના સહવાસનો અત-છેડો આવે ત્યારે ચિત્તમા પ્રસન્નતા થાય અને આનદના સમૂહ સાથે વસતની બહાર થાય. (૫)

વિવેચન—આ રીતે અત્યાર તો પતિદેવ જડવાસમા મુગ્ધ થઈ ગયા છે જે વાસમા એ વને છે ત્યા જડની ઉપાસના છે એમા ઇંદ્રિય-વિષયોનો ભોગવટો છે એમા પુદ્ગલ સાથે આરામચેન છે એમા ભોગવિલાસને જ સ્થાન છે એમા બાહ્યાચારને જ માર્ગ છે એમા પરભાવમા રમણતા હોઈ જડની ઉપાસના છે આવા જડવાસના અત્યારે તો પતિ મહારાજ ફસાઈ ગયા છે એ આમ કરે કે તેમ કરે, એ એકની સોબત શોધે કે બીજાની, પણ એનો 'વાસ' જ એવો છે કે એના ચારે તરફ જડમા જ આનદ દેખાય તેવુ વાતાવરણ છે અને આવા વાતાવરણના ભોગ પતિરાજ થઈ પડયા છે એ ધર્મક્રિયા કરે તેમા પણ એને ફળાકાક્ષા 'રમણી-ધન-સુદરબાળા'ની થાય છે સાધ્ય સ્વર્ગપ્રાપ્તિ કે આનદરમનના જડવાસનુ જ હોય છે અને એમા એ એક જડવાસમાથી બીજામા અવડાયા કરે છે આવા જડવાસનો જ્યારે અત આવી આવે, એટલે પતિદેવ જ્યારે એ

શબ્દાર્થ—જબ=જે કાળે જડતો=પ્રાપ્ત થતો, મળે જડવાસ=મૂર્ખ સાથે વસવાટ નિવાસ અત=છેડો ફૂલે=પ્રસન્ન થાય ભય=ભયે, થાય વસત=બહારની મોસમ

૧ શ્રી આનદઘનજીનાં પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૯૭

જડની ઉપાસના છોડી દે, જ્યારે એ પોતાનાને બરાબર ઓળખે અને અંતરાત્મદશામાં આનંદની સાધ્યને સાથે માર્ગે આવી જાય ત્યારે મન વિકસ્વર થાય. જો હવે મારા નાથ પોતાનો જડવાસ મૂકી દે અને 'ચેતનવાસ'માં રહેવા આવે, તો ચિત્ત પણ ફૂલે, અને સુપ્રસન્ન થાય. આવી સ્થિતિ થાય ત્યારે આનંદના સમૂહ સાથે ચેતનનો વસંત થાય, ચેતનરાજ પોતે ફાલેફૂલે, વિકાસ પામે અને વસંતકાળમાં જેમ વનસ્પતિ હિલોળે ચઢે છે તેમ પ્રસન્ન મન સાથે ચેતનરાજનો આનંદસમૂહ થનગની ઊઠે (૫)

ઉપસંહાર—એટલે મારી તો એક જ પ્રાર્થના છે કે ચેતનરાજ! મારા પતિદેવ! મારા ગુરુરાજ! આપ હવે જાગો, આપની ઊંઘ ઉડાડો અને મારી અને તમારી વચ્ચે જે આંતરો પડી ગયો છે તેનો અંત લાવો એમાં આપને લાજ આડી આવે છે એ તદ્દન ખોટી વાત છે લાજ તો જાતે મૂંખી છે કુલટાઓ સાથે રખડવું, એ આપ જેવા મારા દેવને શોભતું નથી અત્યારની ઉપાધિનું કારણ પતિદેવનો જડવાસ છે અને એ જડવાસને લઈને આખું વાતાવરણ ડોળાઈ ગયેલું રહે છે જ્યારે પતિદેવ પોતાની હાલહવાલ સ્થિતિ જડવાસને કારણે થયેલી સમજશે, જ્યારે એમને એ વાસમાંથી બહાર નીકળવાનું મન થશે, ત્યારે ચિત્ત વિકસ્વર થશે, ચેતનરાજ (આત્મા) પોતે આનંદના ઘન બની જશે અને અંતર રાજ્યમાં વસંતની વનરાજી થશે અત્યારે જે બહારની શોભા, પૌદ્ગલિક આનંદ અને વિલાસમાં જીવનસાફલ્ય મનાય છે તેને બદલે અનેરો સાચો દીર્ઘ કાળનો આનંદ થશે અને આત્મપ્રદેશમાં અજવાળું ઝોકાર થઈ જશે (૬૪)

પદ પાસઠમું[1]

ભૂમિકા—આ આખું પદ ચેતનાના મુખમાં મૂક્યું છે સુમતિ, સમતા, ચેતના એક જ છે **સુમતિની** નજરે જોઈએ ત્યારે એના જ્ઞાનગુણને આગળ કરવામાં આવે છે, **સમતાની** નજરે જોઈએ ત્યારે એના ચારિત્રગુણને આગળ ધરવાનો હોય છે અને **ચેતના** તરીકે એને વિચારવામાં આવે ત્યારે એમાં અનંતજ્ઞાનદર્શનચારિત્રાદિ અનેકગુણોનો વિચાર કરવાનો રહે છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવી

આનંદઘનજીએ કુલ સાત સાખીઓ બનાવી છે ૬, ૭, ૮, ૧૨ પદની ઉપર ચાર સાખીઓ પ્રથમ ભાગમાં આવી ગઈ, આ બીજા વિભાગમાં ૬૫, ૭૦, ૯૦મા પદમાં મળીને ત્રણ સાખી છે સાતે સાખી અતિ ભવ્ય, હૃદયસ્પર્શી અને ધ્વનિકાવ્યના નમૂના

૧ આ પદના વિવેચનને અંગે મને ૧ ગંભીરવિજયજીના અર્થ ઉપરાંત ટબાકારનો અર્થ અને મારા એક મિત્રની નોંધ સાંપડ્યા છે તેથી વિવેચન કરવામાં વિસ્તાર જરૂર થવા સંભવ છે, પણ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી પદવિચારણાનો લાભ મળશે —**વિવેચનકાર.**

છે સાખીનો સંબંધ દરેક પ્રસંગે તેની સાથે પદને બરાબર લગતો હોય છે આ સાખીનું કાવ્યમંથોમાં ખાસ સ્થાન છે તે પર ઉપોદ્‌ઘાતમાં વિવેચન જુઓ અહીં તેના હૃદયસ્પર્શીપણા પર ખાસ ધ્યાન ખેંચવું પ્રસ્તુત છે

૫૯

(સાખી)

राश शशि तारा कला, जोसी जोईने जोस,
रमता गुमता कब मिले, भागे विरहासोस.

અર્થ—(સાખીનો) અહો જોશીરાજ ! રાશિ, ચંદ્રબળ, ગ્રહબળ અને લગ્ન-અંશબળ જોઈને કહે કે રમતારામ ચેતન મહારાજ અને સમતા-સુમતિ ક્યારે મળશે કે જ્યારે આ વિરહનો શોક મટી જાય ?

વિવેચન—ચેતના દીર્ઘકાળના વિરહથી વાડી ગઈ છે એ પતિને સમજાવી ઘેર લઈ આવવા અનેક પ્રકારના પ્રયાસ છે કોઈવાર વિરહની ઝૂરણાના આલાપ કરે છે, કોઈવાર અનુભવ મિત્રની પાસે કકળાટ કરે છે અને કોઈવાર સખી સમતાની પાસે બહેનપણી તરીકે પોતાનું દુઃખ ઠાલવી મન હલકું કરે છે આજે વળી એ પોતાની દશામાંથી મુક્ત થવા એક નનો કિસ્સો કરે છે પ્રાણીને જ્યારે દિશા સૂઝતી ન હોય ત્યારે એ અસ્પષ્ટ ભવિષ્ય જાણવા માટે જોશી મહારાજનો આશ્રય લે છે લોકો જોશમાં માને છે એ માન્યતા પર આધાર રાખી ચેતના પોતાનો વિરહકાળમાંથી છુટકારો ક્યારે થશે તે પર સવાલ કરે છે

બાર રાશિ છે (ધન, મકર, કુંભ વગેરે), એ બાર રાશિમાંથી સૂર્ય પસાર થાય છે, ચંદ્રનો યોગ અને સ્થાન પણ ભવિષ્ય જાણવા માટે ગણવાના હોય છે તારા એટલે અહીં ગ્રહો સમજવા મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ, શુક્ર, શનિ, સૂર્ય રાહુ, કેતુ, ચંદ્ર ગ્રહો છે એ ગ્રહોના સ્થાન, અરસપરસનો સંબંધ, એને અંગે પડતા ખૂણા અને એની કળા એટલે અંશો, એની ગણતરી કરીને કુંડળી મુકાય છે કુંડળીમાં ગતિ, વ્યાપાર, લાભ, મેળાપ વગેરેનાં સ્થાનો હોય છે અને ગ્રહની ગતિ, સ્થાનો, અંશો અને રાશિનો હિસાબ કાઢી તે પરથી મેળાપનો સમય મુકરર કરી શકાય છે એવી જ્યોતિષની માન્યતા છે

ચેતના કહે છે કે અત્યારે તો રમતારામ ચેતનજી અને પતિવલ્લભા સમતાનો વિયોગ

પાઠાંતર—સાખી રાશ-રાસ શશિ-સસિ જોઈને-જૂઉને, જોઈન 'રમતા ગુમતા કબ મિલે' ના બદલે 'આતમ મિત્તા કબ મિલે' 'આતમ સમતા કબ મિલે,' 'રમતા સુમતા કબ મિલે' ભાગે-ભાગે, ભાગે વિરહાસોસ-વિરહકે સોસ

શબ્દાર્થ—સાખી રાશ=બાર રાશિ શશિ=ચંદ્ર, ચંદ્રમાનું બળ તારા=ગ્રહબળ કળા=અંશ જોસી=જ્યોતિષી જોશ જોનાર ગ્રહબળ પરથી ભવિષ્ય ભાખનાર જોસ=ગ્રહબળ (જોશ) રમતા=પતિ, આત્મા સુમતા=આત્માની સ્ત્રી, સમતા કબ=ક્યારે ભાગૈ=ભાગે, દૂર થાય, મટે નાશ પામે સોસ=અફસોસ, શોક દિલગીરી

થઈ રહેલો છે, બન્ને એકબીજાને ઓળખતા પણ નથી, અથવા પતિદેવ સતી સમતાને ભૂલી જ ગયા છે અને પરિણામે સમતા તો અત્યારે ભારે શોકમા ડૂબી ગઈ છે આ વિરહનો તેનો અફસોસ કીધો કથ્યો જાય તેમ નથી, પણ રમતારામ ચેતન મહારાજ તો હજુ જ્યા ત્યા રખડયા જ કરે છે, અને ઘરની બૈરીને ઓળખતા પણ નથી. અત્યારે સમતાના ઘરમા નજર કરીએ તો ત્યા જાણે સ્મશાનની દશા દેખાય છે તો જોશી મહારાજ ! તમારુ ટીપણુ કાઢો, આ સમતા અને રમતારામ (ચેતન મહારાજ)નો મિલનકાળ ક્યારે થશે તે બરાબર જોઈ આપો તે માટે તમે રાશિચક્ર તપાસો સમતાની કુભ રાશિ છે અને રમતા (ચેતન)ની તુલા રાશિ છે, તો આ બન્નેનો મેળાપ ક્યારે થશે તે તેની કુડળી પરથી જોઈને કહી દો. તે માટે તમે ચદ્રનુ સ્થાન, સૂર્યનો અશ, નક્ષત્રનો યોગ અને રાશિસ્થાનો સર્વ તપાસજો

'रमते इति रमता'–'આત્મા'–આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે 'આત્મારામ' એમ એનો તે અર્થ કરે છે અને તે સમુચિત છે આત્માના સહભાવી ધર્મોને 'ગુણ' કહેવાય અને ક્રમભાવી ધર્મોને 'પર્યાય' કહેવાય પર્યાય દર વખત ફર્યા કરે છે અને જે પર્યાયમા હોય, તેના તે રમણ કરતો કહેવાય છે શુદ્ધ ગુણમા આત્મા હોય ત્યારે પણ પર્યાય પલટન થાય છે અને તે મોક્ષમા હોય ત્યારે પણ તેમ જ બને છે અને તેવા પર્યાયમા રમણ કરનારને 'રમતા' કહેવામા આવે છે 'આતમ મિત્તા કબ મિલે'—આત્મામિત્ર–ચેતન સખા–ક્યારે મળે એવા પાઠાતરથી પણ આ અર્થના વાજબીપણાની ખાતરી થાય છે મોક્ષમા–શુદ્ધ દશામા–પણ પર્યાયરમણતા હોઈ આ અર્થ બરાબર સુઘટિત થાય છે

'વિરહાસોસ'–અભિલાષ સબધી સોચ–અફસોસ, 'ભાગે' એટલે દૂર થાય આ સર્વ ચેતનાની મેળાપની આતુરતા, ચેતનની સન્મુખદશા, સાધ્યની સમીપવર્તી પરિસ્થિતિ અને મુક્તદશાના માર્ગે પ્રગતિ બતાવે છે આવી આતુરતા કઈ દશામા વર્તતા ચેતનની ચેતનાને થાય એનો ખ્યાલ કરવામા આવશે તો આ ચિતાની સ્થિતિમા રહેલ ભવ્યતાનો ખ્યાલ થશે

મને મળેલ આ પદની નોધમા લખે છે કે–'વ્યગ્યાર્થ એ છે કે જો ચેતનને સમતા ઇચ્છે છે તો પ્રીતિની રીત મુજબ આત્માએ પણ તેનો સબધ ઇચ્છવો જોઈએ અને બન્નેની ઇચ્છા થતા એકસાથે રહેતા પણ પરસ્પરને અણઇચ્છતા જે અસહ્ય દુખ બન્ને ભોગવે છે તે દૂર થયા વિના રહેશે નહિ તેથી આત્મા મને–સમતાને ક્યારે ઇચ્છશે તે રૂપ પ્રશ્ન પર આ પદ રચ્યુ છે' આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે અને લગભગ ઉપર કહેલા ભાવને મળતું છે, પણ પેટામુદ્દામા જરા તફાવત પડે છે, તે ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે

જોશીની પાસે ચેતના વિરહવ્યથા કેવી થાય છે તેનુ વર્ણન કરે છે જાતે ચેતના અને સમતા એક જ છે અને એ વિરહ કોણ પૂરો કરશે અને કેવી રીતે કરશે તે છેવટે

જણાવશે, પણ તેનો કાળ પોતે જાણતી નથી તેથી જોશીને ટીપણું જોઈ તે શોધી બતાવવા સવાલ પૂછે છે જોષી ભવિષ્યફળ બતાવવાનો ધંધો કરે છે તેની પાસે આવો પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે પોતાનો આ પ્રશ્ન રજૂ કરતા પોતાને વિરહદશા કેવી લાગે છે, તેનું દુઃખ કેવું ભારે છે અને તેનો અંત ક્યારે આવશે અને કોણ લાવશે તે સર્વ ચેતના પોતે કહી નાખે છે એ રમતા (આત્મા) અને સમતાનો જોગ કયે વખતે થશે તે જોશ જોઈ બતાવવા પ્રશ્ન મૂકે છે (સાખી)

વિરહદશાનું તે વખતે નીચે પ્રમાણે વર્ણન કર્યું —

(રાગ—ગોડી)

> पीया विन कौन मिटावे रे, विरहविथा असराल   पीया० (टेक)
> नींद निमाणी आप तेरे, नाठी मुज दुःख देख;
> दीपक सर डोले परो प्यारे, तन थीर धरे न निमेष   पीया० १

અર્થ—વિરહની જે અત્યંત ભારે પીડા થયેલી છે તે પતિ મહારાજ વગર બીજો કોણ મટાડે, ઓછી કરે, દૂર કરે? લાડકી નિદ્રા તો મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે અને આંખ તો વાડી થઈ ગઈ છે, દીવાની પેઠે માથું ખરેખર ડોલે છે અને તેને શરીર એક ક્ષણવાર પણ સ્થિર રાખી શકતું નથી (ધ્રૂજે છે) (૧)

વિવેચન— ચેતના કહે છે કે અત્યારે પતિના વિરહની પીડા અતિશય વધી પડી છે અને આવી આકરી પીડાનો પાર પતિ વગર બીજા કોઈના હાથમાં નથી. એકનો એક પુત્ર જાય તો કદાચ બીજો દીકરો આવે, ગયેલ ધન કદાચ સાંપડે, સર્વ ચીજોમાં કે સંબંધીમાં અન્યને ગોઠવી શકાય, પણ પતિવ્રતાને પતિને સ્થાને બીજો કોઈ આવી શકે નહિ એટલે પતિના વિરહની વ્યથાને તો માત્ર પતિ જ દૂર કરી શકે આ વાત ચેતના પોતા માટે કહે કે સમતા માટે કહે તેમાં વાંધો નથી

લાડકી ઊંઘ આંખને વાડી કરીને મારું દુઃખ જોઈને નાસી ગઈ છે વહેવારુ નજરે ઊંઘ આવકારદાયક વસ્તુસ્થિતિ છે ગમે તેવો દુઃખી માણસ ઊંઘમાં પડે ત્યારે દુઃખને વીસરી શકે છે અને ઘડિભર શાંતિ અનુભવે છે પણ મારું (ચેતનાનું) વિરહદુઃખ નજરે જોઈને ઊંઘ તો મારી સામું વાંકી નજરે જોયું અને મને છોડીને નાસી ગઈ છે વિરહીને એકાંત રાત્રિએ

પાઠાંતર— વિન–બિન કૌન–કોન વિથા–વ્યથા નીંદ–નિંદ નિમાણી–નીમાણી આપ–આંખ તેરે–તેરે દુઃખ–દુખ દેખ–દેખ સર–શિર, પરો–ખરો ડોલે–ડોલે

શબ્દાર્થ— પીયા=પતિ વિન=વિના વગર કૌન=કોણ મિટાવે=મટાડે વિથા=વ્યથા, પીડા, વેદના અસરાલ=અતિશય, અપાર, અપ્રમાણ નીંદ=નિદ્રા, ઊંઘ નિમાણી=લાડકવાઈ આપ=આંખ, ચક્ષુ તેરે=તારી, વાંકુ નાઠી=જતી રહી ભાગી ગઈ દુઃખ=દુખ દેખ=દેખીને દીપક=દીવડો સર=માથું, શિર પર પરો=ખરો તન=શરીર થીર=વગર ડોલે નિમેષ=પળવાર

નિસાસા નાખવાનુ, વહાલા પ્રિયતમને યાદ કરવાનુ અને આખી રાત વગર ઊંઘે જ પસાર કરવાનુ હોય છે એટલે વહાલી ઊંઘ તો મારાથી દૂર જ ખસી બેઠી છે અને માથુ તો દીવાની પેઠે ખગેખગ ડોલી રહ્યુ છે ઊંઘ ગઈ અને માથાના ડોલ થયા કરે એટલે કેવી દશા થાય તે કલ્પી શકાય તેવુ છે અને તેની સાથે આખુ શરીર એક આખના પલકારા જેટલા સમય સુધી પણ સ્થિરતા ધારણ કરતુ નથી આવી મારી વિરહની વ્યથા ચાલુ છે તે પતિરાય વગર કોણ મટાડે ?

આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ એક બીજો ભાવ ટબાકાર અને નોટ કરનારે સારી રીતે રજૂ કર્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે શુદ્ધ ચેતનાને તો નિદ્રા-સ્વપ્નદશા-હોતી નથી, એને તો જાગ્રત અવસ્થા પણ નથી અને ચોથી ઉજાગર દશા હોય છે એ રીતે શુદ્ધ ચેતનાને નિદ્રા ન હોય એ એક વાત થઈ અથવા વ્યવહારમા વિરહીને ઊંઘ ન હોય તે વાત ઊંઘને અગે થઈ ટબાકારના ભાવમા વાધો મને એમ જણાય છે કે શુદ્ધ ચેતનાની ઉજાગર દશા હાલ દબાઈ ગઈ છે, એનુ વર્ણન આત્ર ન સભવે એ દશા તો ઇચ્છવા યોગ્ય છે અને અહીં તો સબધ પરથી ઊંઘ ન આવે ત્યારે ઘના ઘમપછાડાનુ વર્ણન હોય એટલે ટબાકારના અર્થનો ઘાટ વિચારવા લાયક હોવા છતા બધ બેસતો થતો નથી

દીવાની માફક માથુ ડોલે ત્યા આધ્યાત્મિક ભાવ 'અનુભવ'ને અગે જણાય છે અનુભવની જ્યોતરૂપ દીવો છે તે મારુ-શુદ્ધ ચેતનાનુ-દુખ દેખીને ડોલે છે એ પતિની વિભાવદશા જોઈ, એ અધમ સ્થિતિ માટે પોતાનુ માથુ ડોલાવ્યા કરે છે એને એ વાત ગમતી નથી, એ પોતાના મસ્તકના ડોલવી જણાવ્યા કરે છે અથવા દીપક અસ્થિરતાની નિશાની હોઈ તેની પેઠે ચેતનાનુ માથુ ભમ્યા કરે છે એમ અર્થ લેવામા આવે તોપણ આધ્યાત્મિક ભાવ બરાબર આવે છે

વ્યવહારમા વર્તતા ચેતનમા સ્થિરતાગુણ હોતો નથી, એની અસ્થિરતા ઉઘાડી દેખાય છે સિદ્ધદશામા ચારિત્ર સ્થિરતારૂપ હોય છે પણ સસારમા એ ગુણ ધીમો ધીમો ખીલતો જાય છે પણ જ્યારે ચેતનજી વિભાવદશામા હોય છે ત્યારે તો એનામા એક ક્ષણ વાર પણ સ્થિરતા હોતી નથી અને એની એ અસ્થિરતા અનુભવ જુએ છે અને તેની નોધ લે છે પર્યાય-પલટન પ્રત્યેક સમયે થયા કરે છે અને અસ્થિરતા એ પલટન-ભાવમા દેખાઈ આવે છે આવી રીતે શરીરની અને મગજની અસ્થિરતા ચેતનની દેખાઈ આવે છે અને ચેતન અને ચેતનાને અભેદ હોઈ એની જે દશા થાય તે અનુભવ દ્વારા ચેતના જાણી લઈ પોતાની દશા તરીકે વર્ણવે છે વિરહી સ્ત્રીની પણ આવી જ દશા હોય છે અને ચેતનના ચાલુ વિભાવને કારણે ચેતનાની એવી જ દશા થઈ છે એને ઊંઘ નથી, એનુ માથુ ભમે છે અને એનુ શરીર ધ્રૂજે છે, ચેતન અને ચેતનાના એ કગીભાવ વિચારતા આ વિચારણાનો આધ્યાત્મિક ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે (૧)

ससि सरिण तारा जगी रे, विनगी दामिनी तेग;
रयणी दयण मते दगो प्यारे, मयण सयण विनु वेग पीया० २

અર્થ—ચંદ્ર (તારાનો પતિ) તારાઓની નજીક જઈને ચળકે છે અને ખડગની ધાર જેવી વીજળી ઝબૂકે છે (અને વિરહ વ્યથાને વધારે છે) અને રાત મને છળ દીધા કરે છે અને મારા સ્વજન (પતિ) વગર કામદેવનો દોર વધે છે (૨)

વિવેચન—વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓ કેવી જાય છે, કુદરત તેની સાથે કેવી રીતે વર્તે છે અને તે વાતમાં આનુષંગિક બાબતો કેવો ભાગ ભજવે છે, તે પ્રથમ ચાલુ વિરહી વ્યવહારુ પત્નીની નજરે વિચારી જઈએ પં ગંભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે તારાના પતિ ચંદ્રને તારાઓ (તેની સ્ત્રીઓ) સાથે રમતો દેખીને મારો વિરહ વધારે ઉલ્લસે છે 'સરીણ' એટલે સમીપ જઈને અને 'જગી' એટલે રમે છે અને વીજળી ખડ્ગની ધાર જેવી ઝગકે છે અને એ પણ વિરહજોર જગાડે છે હે રાત્રિ! તું મને દગો દઈશ નહિ (મતે નહિ પણ 'મત' પાઠ જોઈએ એવો તેમનો અભિપ્રાય છે) કામદેવ પતિ વગર પોતાનો વેગ વધારી મૂકે છે આ પ્રમાણે તેઓ સીધો સરળ અર્થ કરે છે આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે આમાં ચંદ્રમાને તારા નામની તેની સ્ત્રીઓ સાથે રમતો બતાવી તેનાથી અને વીજળીથી વિરહવ્યથા વધે છે એ ભાવ રજૂ કર્યો છે

ટબાકાર જુદી રીતે વિરહવ્યથા તારવે છે તેનો કરેલો અર્થ સાદી ભાષા કરી અત્ર નોંધી લઉં છું વેગ એટલે તત્કાળ ઉતાવળી થઈને રાત્રી (રયણી) મને પ્રોષિતપતિકા (જેનો ધણી પરદેશ ગયો હોય તેવી નાયિકા–સ્ત્રી)–એકલી જાણીને દગો દેવા તૈયાર થઈ છે એ રાત્રીનું વર્ણન કરતાં કહે છે કે ચંદ્રમા પોતે છુપાઈ રહ્યો અર્થાત્ કાળી અમાવાસ્યાના અંધકારરૂપ રણભૂમિકા છે અને જગી દામની—જાગૃત–ઝળઝળાટ કરતી વીજળી–તેમ જ જગી તારા–ઝળઝગાટ કરતા તારા–એ 'વિનગી તેગ' છે એટલે વગર ગ્રહણ કરેલ તરવારો હોઈ તેનાથી મને દગો દે છે હું અશુદ્ધ ચેતના હોઉં તો તો કામદેવ મને શું નું શું કરી નાખે, પણ હું તો શુદ્ધ ચેતના રહી તેથી કામદેવ, મારો સ્વજન ઘેર ન હોવાને કારણે, મને દગો દેવા વાંછે છે રાત્રી, તારા, દામિની એ સર્વ મળી કામોદ્દીપન દ્વારા મને દગો દેવા વાંછે છે આ ટબાકારનો અર્થ પણ વિચારવા યોગ્ય છે આપણે તે વિચારી જઈએ

વિરહવ્યથા, અંધારી રાત, વચ્ચે વીજળીના ઝબકારા અને એકાંતવાસ સાથે ઊંઘનો અભાવ, એ સર્વ એવા પ્રસંગો છે કે મનુષ્યના મગજનો માનસિક અભ્યાસી તે વખતે

પાઠાંતર—સરીણ–સરાણ વિનગી–નાનરી. દયણ–દવન વિનુ–વિણુ વિણ

શબ્દાર્થ— સસિ = ચંદ્ર સરિણ = સમીપ જઈને પાસે જઈને, સરી જઈને તારા = બીજા ગ્રહો (સાથે) જગી = રમે છે ચમકે છે વિનગી = ઝબકે છે (ક્રિયાપ૦) વગર ગ્રહણ કરેલી (વિશેષણ) દામિની = વીજળી તેગ = ખડગ, તરવાર રયણી = રાત મતે = મને દયણ = દે છે દગો = છળ મયણ = મદન, કામદેવ સયણ = સ્વજન, પતિ વિનુ = વગર વેગ = બળ

કામદેવની અસર કેવી થાય તે બરાબર સમજી શકે ચદ્રમા પણ કામોદ્દીપન કરનાર છે, પણ વિરહી સ્ત્રીને અધકાર (ચદ્રમાની ગેરહાજરી) તેથી પણ વધારે મૂઝવણ કરનાર છે એના વળી વચ્ચે વીજળી ઝબકારા કરતી હોય, તારા પોતાનો પ્રકાશ નાખી રહ્યા હોય, એ સર્વ વગર તરવારે મહાવ્યથા કરે છે

નોધ કરનાર મિત્ર આ ગાથા પર ભાવ જણાવતા લખે છે જેમા ચદ્ર છુપાઈ ગયો છે અને તારા અને વીજળીના ઝબકારવાળી, વગર ગ્રહણ કરેલી તરવાર વડે મને-મદદરૂપ સ્વજન વિનાનીને-રાત્રિ જબરીથી દગો દેવા ઇચ્છે છે (સમતા અથવા શુદ્ધ ચેતનાનો આત્મા સાથે વિયોગ છે એટલે આ શુદ્ધ ચેતના પ્રોષિતપતિકા થઈ, તેને રાત્રી છળવા આવે છે એ ભાવ અત્ર બતાવ્યો છે અધારી રાત વગેરે કામોદ્દીપન કરનારા છે અને એકની સ્ત્રી હોય તો આવા કારણોથી ભ્રષ્ટ થાય, પણ સમતા તો તેમ છતા દુખ ભોગવે છે માટે તેનો તેના પતિ સાથે કયારે મેળાપ થશે તે હે જોશી ! જોશ જોઈને કહે આ પદ દરેક ગાથા સાથે અધ્યાહારથી લેવાનુ છે)

રાત્રીને દગો ન દેવાની પ્રાર્થના કરવી કે રાત્રી દગો દે છે એવી ફરિયાદ કરવી, એ બન્નેનો ભાવ એક જ આવે છે એટલે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરેલા અર્થમા એકતા ચાલુ રહી છે વિરહીની દશાનુ વર્ણન માનસિક દૃષ્ટિએ ભવ્ય અને વિચારણીય હોઈ કવિની કવિતાને નૈસર્ગિક રૂપ આપે છે (૨)

શુદ્ધ ચેતના હજુ પણ વિરહદશાને વધારે વર્ણવે છે —

> तनपिंजर झूर पर्या रे, ऊडी न सके जीउ हंस,
>
> विरहानल जाला जली प्यारे, पंख मूल निरवंस पीया० ३

અર્થ—જીવ(ચેતન)રૂપ હસ શરીરરૂપ પાજરામા પડચો પડચો ખેદ પામે છે, કકળાટ કરી ક્ષીણ થાય છે અને વિરહ-અગ્નિની જ્વાળાઓ તો બાળે બળી રહી છે, તેથી (એની) ઊડવાની પાખો તો મૂળમાથી સમૂળગી નાશ પામી ગઈ છે (૩)

વિવેચન—આ ગાથામા કલ્પના ભવ્ય છે એમા શુદ્ધ ચેતના જીવથી જાણે જુદી હોય તેવો ભાવ બતાવ્યો છે અતે તો ચેતન-ચેતનાની એકતા છે, પણ આપણે ચેતના અને ચેતનને જુદા કલ્પી ચાલ્યા છીએ એ વાત ધ્યાનમા રહે ચેતનાનો જીવ અત્યારે તો શરીરરૂપ પાજરામા પડચો પડચો સૂર્યા કરે છે, આખી દુનિયામા ઊડીને જવાની તેની શક્તિ હતી તે અત્યારે દબાઈ ગઈ છે અને વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળાઓ એવી આકરી ભભૂકી નીકળી છે કે એણે એની ઊડવાની પાખોને નિર્વંશ કરી દીધી છે

પાઠાતર—પિંજર-પજર ઝૂરે-ઝૂરે જીઉ-જીવ

શબ્દાર્થ—તનપિંજર = શરીરરૂપ પાંજરુ (તેના) ઝૂર = ખેદ પામે છે, ત્યાતથી ક્ષીણ થાય છે પર્યાં = પડેલો ઊડી = જોરથી ચાલવુ જીઉ = જીવ ચેતન વિરહાનલ = વિરહરૂપ અગ્નિ જાલા = જ્વાળા. જલી = બળી પખ = પાખ મૂલ = મૂળમાથી નિરવસ = સમૂળગો નાશ થવો તે

અથવા ચેતનરાજ (જીવ-હંસ) પોતે સ્થૂળ પાંજરામાં પડી ગયા હોઈ એની ઊડવાની શક્તિ નાશ પામી ગઈ છે અને એ તો તનપિંજરમાં પડ્યા પડ્યા ઝૂર્યા કરે છે અને વિરહની જ્વાળા તો એવી આકરી બળે છે કે એણે પાંખોને મૂળમાંથી નકામી કરી દીધી છે અહીં ચેતન અને ચેતનાનો અભેદ લઈએ તોપણ અર્થ બેસતો આવે છે અને ચેતનાને જુદી વ્યક્તિ ગણી એની શક્તિ ઘટી ગઈ છે, એમ અર્થ કરીએ તોપણ ભાવ બેસે છે વાત એકની એક છે કે ચેતનરાજ અત્યારે સ્થૂળ વસ્તુઓમાં રાચી રહ્યા છે અને એ કારણે ચેતના દબાઈ ગઈ છે

ટબાકાર આ ભાવ બહુ સાદી પણ અસરકારક રીતે લાવે છે એમણે ઊડવાની શક્તિનો અર્થ ગુણસ્થાનક્રમારોહ કર્યો છે એમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે છે મારું ચેતના રૂપ શરીર પાંજરામાં પડ્યું પડ્યું અત્યંત ઝૂરે એટલે શુદ્ધાત્માના મેળાપને વાંછે અને એવો મેળાપ ન થતો હોવાથી અત્યંત આરતિ (પીડા) કરે આવી સ્થિતિમાં વિરહને કારણે ગુણસ્થાનના આરોહણરૂપ મારું ઉડ્ડયન સામર્થ્યવાન ન થાય, ગુણસ્થાન આરોહણ ન કરી શકે એટલે તેનામાં ઊડવાનું સામર્થ્ય ન રહ્યું—જેમ ભારીપૂંછો હંસ ઊડી ન શકે તેમ એટલે ગુણસ્થાનનું આરોહણ મૂળથી મટી ગયું આ રૂપ વિરહઅગ્નિની ઝાળ, જે અનંતાનુબંધીની ચોકડીના ઉદયવંત છે તે, આત્માનું પોતાની આંખોથી જોવું તેથી, ગુણસ્થાન ક્રમારોહ રૂપ પાંખ, તેનું મૂળ એટલે પ્રથમ ગુણસ્થાનકથી જ (બીજેથી નહિ) એટલે મૂળથી જ નિર્વંશ થયું છે—આત્મારામથી રહિત થયું છે

બની શકે તેટલી સાદી ભાષા કરી ઉપરનો ટબાકારનો ભાવ બતાવ્યો છે તેમાં ચમત્કાર છે, ભાવ સમજવાનો પ્રામાણિક પ્રયત્ન છે એમણે ઉડ્ડયનને ગુણસ્થાન-આરોહણ ગણ્યું છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે આ પાંખોનાં મૂળ જ છેદાઈ ગયાં છે એટલે આખી પ્રગતિ અટકી ગઈ છે આ ભાવમાં પાંખ બળી જતી નથી, પણ એને ભારે આકરી બનાવી દે છે આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે એક રીતે હંસ પાંજરામાં પડે તેથી તેની પાંખો નકામી બની જાય છે, પણ નાશ પામી જતી નથી એટલે 'નિર્વંશ'નો અર્થ 'નકામી' એવો કરીએ તો લગભગ ભાવ બેનતો આવી જાય છે

'તનપિંજર' એટલે સ્થૂળ ભાવમાં રમણતા સમજવી એને ધનનો વિચાર, સ્ત્રીનો વિચાર, છોકરાઓનો વિચાર, પોતાના શારીરિક તંદુરસ્તી જાળવવાનો વિચાર—આ સર્વ તનપિંજરદશા છે, સ્થૂળ વર્તના છે ચેતનને પોતાને પોતે કોણ છે તેનો કદી સ્પષ્ટ ખ્યાલ આવવા ન દેનાર મર્યાદિત-આવરિત અજ્ઞાનદશા છે અને શુદ્ધ આત્માની નજરે કેદખાનાની સ્થિતિને રજૂ કરનાર તુચ્છ વર્તના છે

મારા મિત્ર નોંધકારે વળી નવો જ ભાવ સૂચવ્યો છે તેઓ નોંધે છે મમતા કહે છે કે હું ચેતનના મેળાપ વગર દુઃખી થઉં છું, જીવ પણ જઈ શકતો નથી, કારણ કે એને હજુ ચેતનના મેળાપની આશા છે આત્મા ઊડી શકતો નથી, કારણ પતિ મળવાની

આશામા તેની પાખોના મૂળ ઉેદાઈ ગયા છે, અથવા, વધારે સારી રીતે કહીએ તો, વિરહા નનમા તેની પાખો બળી ગઈ છે આ નોંધમા કરેલ ભાવ ઠીક છે અને તે વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર રજૂ કર્યો છે

ઊડવાની હકીકતમા મને જ્ઞાનગુણને આગળ કરવો ઠીક લાગે છે જ્ઞાની જ્ઞાનવી ગમે તે સ્થાને જઈ શકે છે, ભૂત-ભાવીના ભાવોને જાણે છે, પણ એનો તે ગુણ અવરાઈ જાય ત્યારે એની ઊડવાની શક્તિ હીન થઈ જાય છે પોપટને પાજરામા રાખ્યો હોય તો તેની ઊડવાની શક્તિ તો રહે છે, પણ એની પાખ એવી ભારે થઈ જાય છે કે એને છૂટો કરવામા આવે ત્યારે પણ એ થોડો વખત ઊડી શકતો નથી આત્માનો જ્ઞાનગુણ પાજરે પડયો છે અને એ નિર્વંશ થવાથી એ પરિવારહીન (sterile) થઈ ગયો છે જ્યારે આગ બરાબર લાગે ત્યારે એ ઝાડને મૂળમાથી બાળી નાખે છે અથવા મૂળને પરિવાર વગરનુ-ન ફાલેફૂલે તેવુ-બનાવી દે છે ચેતન અને ચેતનાના વિરહનુ આવુ પરિણામ આવ્યુ છે એક તો ઉડ્ડયન ગયુ અને બીજુ પાખો લગભગ નકામી થઈ ગઈ (૩)

उसासासें वढाउको रे, वाद वदे निशि राड,
न मने उसासा मनी प्यारे, हटके न रयणी माड पीया० ४

અર્થ—નિસાસાની ગતિથી પણ આગળ વધી જવાની ઇચ્છાવાળી રાડ રાત તો હોડ કરીને સામે બેસી ગઈ છે, અને નિસાસાને મનાવીએ તોપણ એ લગાર માત્ર પણ રોકાતી નથી, વધતી જ જાય છે (૪)

વિવેચન— આ ગાથાનો બાધો અર્થ, પન્યાસજી મહારાજના કહેવા પ્રમાણે, અત્યારે વિરહકાળના જે નિસાસા આવે છે તેની સાથે રાત્રી વાદે ચઢી છે રાત કહે છે કે હુ મોટી અને નિસાસા કહે છે કે મારી પોતાની સખ્યા મોટી નિસાસા ગમે તેટલી મોટી સખ્યામા આવે, પણ એનાથી એ રાત વધારે મોટી થાય છે, એટલે નિસાસા ઉપર નિસાસા આવે, પણ રાત વાદે ચઢી છે તે ખૂટતી જ નથી કહેવાની વાત એ કે વિરહને પરિણામે રાત પૂરી થતી નથી મને આ નિસાસા ગમતા નથી, અને મારો એના તરફ જરાયે પક્ષપાત નથી, પણ ગમે તેટલુ કહીએ તોપણ આ રાડ રાત તો એને જરા પણ રોકતી નથી, ઊલટી એને વધારનારી થાય છે રાત્રી એ અત્ર વિભાવદશા સમજવી વિરહી સ્ત્રીની રાત્રીઓનુ આમા આબેહૂબ વર્ણન છે અને અધજાગ્રત દશામા નિસાસાઓ રાતને કેટલી લાબી કરે છે તે તો વિરહદશા અનુભવનાર જાણે તેવી વાતો

પાઠાતર—ઉસાસાસેં–ઉસાસામે વઢાઉકો–વટાઉકો રાડ–રાડ ન મને–ન મને–ન મૈં હટકે–હટકૈ

શબ્દાર્થ—ઉસાસાસે = શ્વાસોશ્વાસથી નિસાસાથી વઢાઉકો = વધવાની ઇચ્છાવાળી, વેગથી આગળ ધસવાવાળી વાદ = હોડ હરીફાઈ નિશિ = રાત ન મને = ન ગમે ન ખૂટે ઉસાસા મની = નિસાસાએ મનાવી (તોપણ) હટકે = રોકાય અટકે રયણી = રાત માડ = જરા પણ

ટબાકાર આ ગાથાનો અર્થ તદ્દન જુદો કરે છે તે બરાબર બંધબેસતો નથી, પણ નોંધી લેવો જરૂરી છે તે આ પ્રમાણે ભાવ ખેંચે છે શ્વાસોશ્વાસરૂપ વટાઉકો એટલે મોટો મુસાફર એક સ્થાને ક્ષણમાત્ર ન રહે મુસાફરમા પણ મોટો મુસાફર એક રાત્રે અહીં તો બીજી રાતે કયા હોય શ્વાસોશ્વાસરૂપ મુસાફર રાત્રિ સાથે વાદ વદે, તેને કહે કે આત્માને એક રાત તો અત્યારની ગતિમા રહેવા દે પણ આત્મા સોપક્રમી આઉખાવાળો છે અને सत्तविह जिअए आउ[1] એટલે સાત કારણે આયુષ્ય તૂટી જાય છે એ સાતમાના કોઈ પણ પ્રકારે આયુસ્થિતિ તૂટવાવાળી છે એને અંગે શુદ્ધ ચેતના વિચારે છે કે અંત્ય અવસ્થાએ શુભ પરિણામીપણુ થાય તો પોતાનો આત્મા સાથે મેળાપ થાય પરંતુ દુઃખની વાત એ છે કે આત્માની અશુભ ગતિ તો અગાઉ બંધાઈ ગઈ છે, કારણ, ભવસ્થિતિના પછવાડેના ત્રીજા ભાગમા પ્રાયે આયુષ્યબંધ પડે છે, એટલે એણે જેવુ આયુષ્ય બાંધી દીધુ હશે તેને અનુસરતી તેની બુદ્ધિ થશે. जहा गइ तहा मइ એટલે જેવી ગતિ થવાની હોય છે તેવી અંત સમયે મતિ થાય છે એટલે અશુભ પરિણામી આત્માથી શુદ્ધ ચેતનાના મેળાપનો તો તે અવસરે પણ અસંભવ જ રહે છે અને સાત પ્રકારના ઉપક્રમમાંથી કોઈ પણ પ્રકારે આયુષ્ય સ્થિતિ તૂટી જાય છે આ કારણે 'ઉસાસા મની' એટલે શ્વાસોશ્વાસે મનાવી હુઈ રાત ન માને અને એ પ્રમાણે ન મનાવી શકાતી રાતના મનામણા થતા નથી આવા પ્રકારની રાતને શ્વાસોશ્વાસ માંડ માંડ–હઠગ્રાહીપણે કરીને–રાત્રી તરફ હટકતો નથી, એટલે એ રાત્રે એ ગતિમા આત્માને રહેવા દેતો નથી આ પ્રમાણે અર્થ ટબાકાર કરે છે

નોંધ કરનાર મિત્ર લખે છે શ્વાસોશ્વાસરૂપ વેગગામી પતિ ગતિરૂપ સ્ત્રી સાથે વાદ કરે છે કે તુ કાંઈ ચોક્કસપણે વંત પણ તે કશુ માનતી નથી અને આત્માને ક્યાય પણ ઠરીઠામ કરવા નહિ દેતા આગળ ને આગળ ખેંચે જાય છે શ્વાસોશ્વાસ ઘણા વેગથી ચાલ્યા જાય છે તે ગતિરૂપ રાત્રી સાથે વાદ કરે છે કે તું આત્માને ચોક્કસ વખત સુધી એક ગતિમા રહેવા દે, પણ ગતિરૂપ રાત માનતી નથી અને આયુષ્યરૂપ ચોક્કસ વખતમા પણ કાપકૂપ કરીને તેને સોપક્રમી બનાવી દે છે તેથી છતે આઉખે વચમા અનેક પ્રકારની તૂટો પડવાથી આત્મા અનિયમિતપણે ભટકતો ફરે છે અને ગતિરૂપ રાત્રી શ્વાસોશ્વાસથી પણ આગળ દોડતી જઈ લગારે પાછી પડતી નથી. આયુષ્યમા અનેક ઉપક્રમ પડતા તેને ભરોસે રહેવું યુક્ત નથી

---

[1] આયુષ્ય સોપક્રમી અને નિરુપક્રમી એ બે પ્રકારનુ હોય છે આઘાત–ઉપઘાત લાગતા તૂટી જાય તેવા આયુષ્યને સોપક્રમી કહેવાય છે નિકાચિત આયુષ્ય ગમે તેવો ઉપઘાત નડે તોપણ તૂટતુ જ નથી એ તો અવશ્ય આખુ ભોગવવાનુ જ હોય છે તીર્થંકર ચક્રવર્તી, વાસુદેવ આદિના આયુષ્ય અવશ્ય નિકાચિત હોય છે સોપક્રમ એ કાચા આયુષ્યબંધના તૂટવાના પ્રસંગો છે તે સાત પ્રકારના હોઈ નીચે પ્રમાણે છે —
(૧) અધ્યવસાય (રાગદ્વેષ અને ભય) (૨) નિમિત્ત–(દંડ શસ્ત્ર આદિ) (૩) આહાર (૪) વેદના (આંખ આદિમા થતી પીડા) (૫) પરાઘાત (કૂવામા પડવુ વગેરે કારણે થતા આઘાતથી) (૬) સ્પર્શ (સાપ વીંછી વગેરેના ડંખથી) (૭) શ્વાસોચ્છ્વાસનો નિરોધ [સ્થાનાંગ ૫૬૧]

આ પ્રમાણે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ ચોથી ગાથાનો અર્થ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે

મને આ ગાથા ઘણા ગૂઢ ભાવથી ભરેલી જણાય છે કોઈ કોઈ સ્થાને આયુષ્યનુ માન શ્વાસોશ્વાસથી ગણાય છે જ્યારે કોઈ કેસ આશા વગરનો થઈ જાય ત્યારે લોકવાયકા બોલે છે કે હવે તો એ પોતાના શ્વાસોશ્વાસ પૂરા કરે છે કરોડ, બે કરોડ, જેટલા શ્વાસોશ્વાસ પૂરા કરવા લખાવી લાવેલ હોય તેટલા ભોગવવા પડે છે રાત્રી-નિશા એ ગતિ હોય તે વાત પણ સમુચિત લાગે છે પણ ગતિ-આગતિનો લાબી નજરે ખ્યાલ કરતા પ્રાણી એક સ્થાને લાબો વખત ટકી શકતો જ નથી, હજુ જરા ઠેકાણે પડે ત્યા શ્વાસોશ્વાસ પૂરા થઈ જાય છે, એટલે ચેતના અને ચેતનની એકતા થવાનો વખત જ આવતો નથી ચાર ગતિરૂપ સસારના ભટકવું, એક ખાડામાથી બીજામા પડવું અને ચક્રભ્રમણ કર્યા કરવુ એ જાણે અત્યારે તો ચેતનાનો સ્વભાવ થઈ પડયો છે રાત્રિ એટલે વિભાવદશા પણ ગણી શકાય. એ ચેતનને સ્થિરતા પ્રાપ્ત થવા દેતી નથી, એનુ કામ રસ્તે આવવા દેતી નથી અને ચેતનાનો અને તેનો મેળાપ થવા યોગ્ય કોઈ રસ્તો આવે ત્યા તો ગમે તેવુ બહાનુ કાઢી એને બીજે ઠેકાણે ધકેલી દે છે એ વાડ રાત્રીનો દોર ભારે આકરો અને જોખમદાર છે આ રીતે આ ગાથા બેસે છે અર્થ સમજવાના આ પ્રયત્નો છે અત્યત યોગગમ્ય ભાવના વાળી ગાથા છે, વધારે પ્રકાશ માગે છે, ખાસ વિચારણીય છે (૪)

इह विधि छे जे घरधणी रे, उससु रहे उदास,
हर विधि आई पूरी करे प्यारे, 'आनदघन' प्रभु आस पीया० ५

અર્થ—જેનો ઘરનો ધણી-પતિ મહારાજ-આવા પ્રકારનો છે તેનાથી તો (સમતા) ગમગીન રહે છે, ઉદાસ રહે છે (હવે) આનદઘન પ્રભુ પોતે પધારીને તેની આશાને હરેક પ્રકારે પૂરી કરે (ત્યાર એની આશા પૂરી થાય તેમ છે એને આધાર આનદઘન પ્રભુનો છે) (૫)

વિવેચન—ચેતના છેવટે બોલે છે કે જેનો ઘરધણી આવા પ્રકારનો છે તેના તરફ સમતા ઉદાસ રહે છે, ઘરધણી અત્યારે ઘરને જ ભૂલી ગયા છે એ પરભાવમા એટલા આસક્ત થઈ ગયા છે કે મારી આવી સ્થિતિ થઈ ગઈ છે એ વાતની પણ એને દરકાર નથી

ટબાકાર લખે છે કે 'એ રીતનો ઘરધણી છે ઘર-અશુદ્ધ સ્વભાવ રૂપ ઘર-નો ધણી સ્વામી તે આત્મારામથી ઉદાસ રહે' આ ભાવ પણ ઠીક છે

'કુમતિના તાબામા પડેલા જીવથી સમતા બહુ ઉદાસ રહે છે, તે અશુદ્ધ ભાવવાળા આત્માનો અને સમતાનો મેળાપ થતો નથી' આવો ભાવ મિત્ર નોધ કરનાર લાવે છે તે

પાઠાતર— ઇહ વિધિ છે જે ઘરધણી ના બદને 'ઇહ વિધિ ઇન્છે જે ધણિ રે રહે-રહે ન. વિધિ-વિધ

શબ્દાર્થ— ઇહ વિધિ = આવા પ્રકારનો ઘરધણી = પતિ ઉસસુ = તેનાથી ઉદાસ = ગમગીન ખિન્ન હરવિધિ = હરેક-દરેક પ્રકાર આઈ = આવી.

પણ સમુચિત જણાય છે વાત એ છે કે ચેતનની અત્યારની સ્થિતિએ ઘણું આખું વાતાવરણ બગાડી નાખ્યું છે

આ તો હું ઝૂરું છું અને પતિ પોતે બેદરકાર રહે છે, એનો મેળ કઈ રીતે થાય? હવે તો આનંદના સમૂહ પ્રભુ હરેક પ્રકારે જાતે આવીને આશા પૂરી કરે ત્યારે સારું કામ થાય તેમ છે

ટબાકાર જરા જુદી રીતે એ જ ભાવ લાવે છે એના અર્થ પ્રમાણે આનંદનો ઘન-સ્વરૂપ-પ્રાપ્તિરૂપ પરમાનંદનો સમૂહ-એવો પ્રભુ-સામર્થ્યવાન આત્મા હરવિધ-નાના પ્રકારના-ગુણસ્થાન-આરોહણરૂપ આશા શુદ્ધ ચેતનાને સ્વભાવરૂપ ઘર 'આય' એટલે આવીને પૂરી કર-આશા ન પૂર્ણ કરે આનંદઘન પ્રભુ, જે શુદ્ધ સ્વભાવવાળો આત્મા, તે હરેક પ્રકારે સમતાને આવીને મળીને તેની આશા પૂરી કરે છે આવો ભાવ ટબાકાર અને મિત્ર નોંધકાર લાવે છે, નોંધમાં લખે છે પણ જ્યારે આત્મા ગુણસ્થાનમાં આરોહણ કરે છે ત્યારે તેનામાં સમતા આવે છે અને ત્યારે જ તે સમતાના સંબંધથી આનંદના સમૂહને પ્રાપ્ત કરે છે પર વસ્તુમાં રમણ કરવાની ટેવ હોય ત્યાં સુધી સમતા આવતી નથી અને ચેતન રાજ પોતે જ આનંદસ્વરૂપ છે, સત્તાગતે તે આનંદઘન છે, સમતા તેણે જ પ્રાપ્ત કરવાની છે અને ચેતના પણ તેની પોતાની જ છે જે આદર્શ સ્થિતિ ઉપજાવવાની છે તે ક્યારે પ્રાપ્ત થશે તેની આ ઝંખના છે એવી સ્થિતિ પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી સાચા સ્નેહીનો તો વિયોગ જ રહેવાનો છે અને એ વિયોગકાળમાં તો ચેતનના ઉચ્છ્વાસ અટકી જ જાય છે અને ચેતનાના નિસાસા વધારે ઊંડા અને આકરા થતા જાય છે આ સ્થિતિનો અંત લાવવાની ઇચ્છા પતિપ્રાણા ચેતનાની જરૂર હોય તેમાં નવાઈ નથી એકવાર સમતા અને ચેતન મળ્યા એટલે શુદ્ધ ચેતનાની વિરહદશા હમેશને માટે ભાગી જવાની, એ વાત પણ સુયોગ્ય છે એટલા માટે એ ઝંખનામાં એ જોશીને પૂછે છે કે ભાઈ જોશીડા! તારા જોશ જોઈને કહે કે આત્માગમ અને સમતાનો મેળ ક્યારે મળશે? અને આનંદઘન પ્રભુ-મારા નાથ-પોતે જાતે પધારીને અમારી આશા ક્યારે પૂરી કરશે? (૫)

ઉપસંહાર—આ ભાવવાહી પદમાં ઊંડો યોગાભ્યાસ છે, અંતરની તાલાવેલી છે, ચેતનાના વિકાસમાં પ્રશાંત આશા છે અને માર્ગગમનની શુદ્ધ દિશાનું દર્શન છે અત્યંત વિશુદ્ધ આત્મમંથનનું આ પરિણામ છે અને છતાં ભાર ઉદાસીનતાના દર્શન સાથે આશાનો મોટો આશ્રય છે ઉદાસીનતા અંતે આશામાં પરિણમે છે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનની એકતા થાય, એનો અંતરભાવ સમજાય, એની અંદર રહેલા આત્મજ્ઞાનનો અનાહતનાદ સંભળાય, પ્રભુ આનંદઘન પોતે પધારીને સર્વ આશા પૂરી કરે, અને તેમ થાય એટલે નિસાસા અને ઉદાસીનતાનો સદાને માટે છેડો આવે બહારની કોઈ ક્રિયા, બહારના કોઈ સ્નેહી સાધ્યપ્રાપ્તિ કરી આપે તેમ નથી આનંદઘન પ્રભુ અંદર જ બેઠા છે, એને સુયોગ્ય સાધન મળે એટલે એ અંદરથી જ જાગે તેમ છે, જાગ્યા એટલે પરભાવ અટક્યો, રખડપટ્ટી દૂર થઈ, અને ચેતનાની વિરહદશા છૂટી ગઈ

આ સ્થિતિ નીપજાવવાનો અત્ર ભાવ છે વ્યવહારમા વિરહી સ્ત્રી બોલે તેવી વાત સાદી રીતે ઉચ્ચ કવનમા મૂકી યોગીરાજે આ પદના ઘણી વિશિષ્ટ વાત કરી નાખી છે અને અતરાત્મદશાની તાલાવેલી કેવા પ્રકારની હોય તેનો સાચો ખ્યાલ કરાવ્યો છે આશા અમર છે, સાધન જાણીતા છે, ઇચ્છા બળવાન છે, અને ચેતનરાજ એને પ્રાપ્ત કરે તે તેનો સહજ સ્વભાવ છે માત્ર પરભાવ તરફ સાચુ પારકાપણુ જણાય અને પરને દૂર કરી સ્વનો આદર કરવાનો નિર્ણય થાય તો હૃદયમદિરમા બેઠેલો આનદપ્રભુ સર્વ આશા પૂરી કરી શકે તેમ છે (૬૫)

૫૬ છાસઠમુ

ભૂમિકા—પ્રમાણમા નાના આ પદમા બહુ મુદ્દાસરના અને ખાસ વિચારણીય વિચારો કવિના અતરમાથી નીકળી ગયા છે એમા વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો અદ્ભુત સમન્વય કર્યો છે એમા દિલની એવી વાતો કરી દીધી છે કે જો અનેકાત મતનો બરાબર ખ્યાલ ન થયો હોય, વિધિનિષેધના સૂત્રોની મર્યાદાનો હિસાબ ન જળવાયો હોય, અધિકારી પરત્વે ભેદ કેટલો અને શા માટે પાડવામા આવ્યો છે તેની વિચારસ્પષ્ટતા મગજમા ન થઈ હોય, તો આ પદના લખનારને કે કરાવનારને નિશ્ચયમતવાદી કહેવાની ધૃષ્ટતા સામાન્ય ભૂમિકા પર સ્થિત થયેલા કરી નાખે તેવુ છે આ અતિઅગત્યની વિચારસ્પષ્ટતાનુ પૃથક્કરણ પદને અતે કરવાનુ મુલતવી રાખી પ્રથમ યોગીરાજ શુ કહેવા માગે છે તે વિચારી જઈએ પણ આખી પદવિચારણામા વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ નથી અને તેનો સમન્વય કરવાની આવડત એ જ જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનુ રહસ્ય છે, એ વાત પર ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે પ્રથમ યોગીરાજને સમજીએ

વિચારણા બે પ્રકારની હોય છે આત્મિક (subjective) અને બાહ્ય (objective) આત્મિક વિચારણામા અદર જોવાનુ થાય છે, ચેતન સાથે એકાકી ભાવ થાય છે પોતાની પ્રગતિ કેમ થાય? કયા કારણે અટકી? અતિમ ધ્યેય શુ? પોતાનુ કે પોતાના માન્યા તેની સાથેનો સબધ કેટલો? કયા સુધીનો? ક્યારે થયો? શા માટે થયો? કયા એનો અત આવશે?—આવાં સર્વ વિચારણા આત્મસન્મુખ છે, હૃદયસન્મુખ મીટ મડાવનાર છે, એકાત સાધ્ય સમીપ જનાર છે અને વિવેકને જાગ્રત કરનાર હોઈ ભારપૂર્વક ભાવ વિશુદ્ધિ દર્શાવનાર છે બીજી વિચારણા બહારના ભાવોને વિચારવાની હોય છે તેમા ચેતનેતર ભાવો તરફ નજર રહે છે, બાહ્ય વસ્તુનો કે પર વ્યક્તિઓનો ચેતન સાથેનો સબધ દેખાય છે એમા ચેતન તરફ મીટ મડાતી નથી, એમા પોતાના સત્તા, સામર્થ્ય કે ગુણ તરફ લક્ષ્ય ન રહેતા સાચા ભાવો ઉપર ધ્યાન જ રહે છે અહીં આત્મવિચારણા ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામા આવ્યો છે આવી વિચારણાની બહુ જરૂર છે ઘણી વખત

પ્રાણી વિચાર જ કરતો નથી, પવનનો ઝપાટો આવે કે પરિસ્થિતિ બગડે તેમ એ ગતાનુગતિક રીતે સારી નાઠી ક્રિયા કર્યા કરે છે એથી આત્મપ્રગતિ થાય કેટલી તેનો ખ્યાલ છે તે પણ એ વિચારતો નથી, બાહ્ય નજર, વિવેકશૂન્ય દૃષ્ટિએ, ઓઘવૃત્તિએ કામ કર્યા કરે છે અને મરણ આવે ત્યારે જન્મ પણ આગળ વધ્યા સિવાય ખાલી હાથે ચાલ્યો જાય છે આ પદમાં અતિ ઉત્કૃષ્ટ પદની આ નવી વિચારણા કરી છે અને આત્મવિકાસને જ એ સ્પર્શે છે એની વિચારણા કરી હોય તે સાધુઓને ઉદ્દેશીને એ કહે છે—

૫૮

(રાગ—આશાવરી)

साधु भाई! अपना रूप देखा,
साधु भाई! अपना रूप देखा
करता कौन कौन फुनी करनी?
कौन मागेगा लेखा? साधु भाई० १

અર્થ—અહો સાધુઓ! જ્યારે આપણું (પોતાનું નિજચૈતન્યમય)રૂપ જોયું (ત્યારે વિચાર થયો કે) આમાં કરનારો કોણ અને વળી કરણી શી અને એનો હિસાબ કોણ માગશે? (૧)

साधु संगति अरु गुरुकी कृपा तें,
मिट गई कुलकी रेखा;
'आनंदघन' प्रभु परचो पायो,
ऊतर गयो दिल भेखा. साधु भाई० २

અર્થ—સાધુપુરુષોની સોબત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી કુળનું ચિહ્ન હતું તે મટી ગયું, આનંદઘન-પરમાત્માનો પરિચય થયો અને ભેખ-વેશ ઉપરથી દિલ ઊતરી ગયું (૧)

વિવેચન—અહો સાધુ ભાઈ! જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યું, પોતે કોણ છે તેનો વિચાર કર્યો, ત્યારે મનમાં સ્વાભાવિક પ્રશ્ન થયો કે આ સર્વનો કર્તા કોણ? ક્રિયા શી? અને

પાઠાંતર—કરતા કૌન કરણિ ફુનિ કૈસિ કૌણ માંગેગા લેખા

શબ્દાર્થ—અપના = આપણું, પોતાનું જબ = જ્યારે કરતા = કર્તા કરનાર ફુની = વળી, કરની = કરણી, ક્રિયા લેખા (ગા) = હિસાબ

પાઠાંતર—અરુ—ઔર કૃપાતેં—કિરપાતે રેખા—રેસા પાયો—પાઈ ઊતર—ઉતર ભેખા—ભેખ

શબ્દાર્થ—સંગતિ = સોબત અરુ = અને ઔર કૃપાતેં = મહેરબાનીથી મિટ ગઈ = મટી ગઈ કુલકી = કુળની મોટા ગમા જન્મ સંબંધીની, ખાનદાનીની મોટાઈની રેખા (ગા) = ચિહ્ન હદ પરચો = પરિચય અનુભવ, પુનઃ પુનઃ મળવું તે પાયો = મળ્યો, થયો ઊતર ગયો = ઊતરી ગયો ખલાસ થઈ ગયો દિલ = મન ભેખા = ભેખ, રૂપ વેશ, એ૦ (?)

અત્યારે જે કરી રહ્યા છીએ તેનો જવાબ કોણ માગશે? એનો હિસાબ કોની સાથે સમજવો પડશે? પ્રશ્નો સાદા છે અને સહજ રીતે ઉઠે એવા છે પ્રાણી ગમે તેટલી દોડાદોડ કરે, પણ એને કોઈ વાર આ સર્વ શાને માટે, કોને માટે અને કયા સુધી?—એવા સવાલો જરૂર ઉઠે છે

પં ગંભીરવિજયજી મહારાજ આ પ્રમાણે અર્થ લખાવે છે હે સાધુઓ! બંધુઓ! આપણું રૂપ (નિજ ચૈતન્ય સ્વરૂપ) ક્ષણ માત્ર જોયુ ત્યારે વિચાર–વિવેક જાગ્યો કે કર્તા કોણ છે? મારા સિવાય બીજો નથી હું જ કર્તા છુ અને વળી કરણી પણ કોણ છે? એટલે કરણી પણ હુ જ છુ, કારણ કે કર્તા (ચેતન)ની જે જ્ઞાનાદિક કરણી છે, તે બન્ને એક જ છે અને હારજીતનો સરવાળો કોણ માગશે? પોતે જ હારજીતનો સરવાળો લેશે. આવો ઉપર પ્રમાણેનો વિચાર નિજ સ્વરૂપ દેખવાથી શાથી થયો? સજ્જન પુરુષની સગત અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી થયો અને અનાદિ કાળની જે ટેવ હતી તે રૂપરેખા (હદ) મટી ગઈ, આનંદઘન પ્રભુનો પરચો (પુનઃ પુનઃ મળવુ તે–પરિચય) થયો તેથી હૃદયનો જે ખેખ–ખેદ હતો તે ઊતરી ગયો આ પ્રમાણે સાદો સીધો અર્થ પંન્યાસજીએ લખાવ્યો છે

મારા મિત્ર નોધ કરનારે આ પદનો જુદી રીતે અર્થ કર્યો છે તે આખો નોધી લેવા લાયક હોઈ લગભગ તેના જ શબ્દોમા અત્ર નોધ્યો છે તેઓશ્રી લખે છે કે, હે સાધુઓ! મે જ્યારે મારુ પોતાનુ સ્વરૂપ જોયુ ત્યારે મને જણાયું અથવા જ્યારે તમે તમારુ સ્વરૂપ જોશો ત્યારે તમને જણાશે કે તમામ ક્રિયા–કરણી એ બધુ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ સુધી છે, પછી કાઈ કરવાનુ રહેતું નથી તેથી જ્યારે સ્વરૂપ જણાયુ ત્યારે પછી આત્મામા કર્મનુ કર્તાપણું નથી, તેમ કાઈ કરણી કરવાની રહેતી નથી અને તેથી કરેલા કર્મોનો ક્ષય થતો જાય છે, તેથી નવા કર્મો સબધી કોઈ હિસાબ પૂછનાર પણ નથી. પોતે જ સ્વરૂપ જાણ્યા પછી પરમાનદદશાને પ્રાપ્ત થાય છે એટલે કર્મનુ કર્તાપણુ, ક્રિયા અને કર્મ રહેતા નથી. આ સબધમા બીજી જગ્યાએ આનંદઘનજી મહારાજે કહ્યુ છે કે "કરમ કરમફળ કામી"–જીવ કર્મનો કર્તા છે અને શુભાશુભ કર્મોનો ભોક્તા વા ઇચ્છુક છે, તે વિભાવદશામા હોય ત્યા સુધી જ છે, અથવા ક્રોધાદિક પરિણામે પરિણમ્યો હોય ત્યા સુધી છે એમ જાણવુ વળી બીજુ વચન "કરતા પરિણામી પરિણામો, કર્મ જે જીવે કરિયે રે" આ વચનથી[1] પણ બાધ નથી. 'પરિણામી ચેતન પરિણામો જ્ઞાન કરમ ફળ ભાવી"–એટલે ચેતનતા[2] પરિણામી છે એટલે ચેતન જ્ઞાન પ્રગટ કરવારૂપ આત્મગુણનો કર્તા છે અને તેનુ ફળ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ રૂપ છે જ્યારે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે આ વાત રહેતી નથી, તેથી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ પછી ચેતનમાથી કર્મ કરવાનુ ન હોવાથી કર્તાપણાનો તથા કરણનો અભાવ થાય છે સાધુપુરુષો માત્ર સ્વરૂપ પ્રકટ કરવાની કરણી જ કરે છે, તે સિવાય બીજી કરણી કરે તો તે સંસારવૃદ્ધિના હેતુરૂપ થાય છે જ્ઞાનસારજીએ કહ્યુ છે કે "જ્ઞાન વિના સયમ આચરણા,

૧ આનંદઘનજીકૃત વાસુપૂજ્યનુ સ્તવન, ગાથા ત્રીજી ૨. સદર, ગાથા પાચમી

ચૌગતિ ગમન ઉપાયો " વળી આનંદઘનજીએ કહ્યુ છે કે[1] "ફળ અનેમત કિરિયા કરી બાપડા, રડવડે ચાર ગતિ માંહી લેખે–" તેવી સ્વરૂપપ્રાપ્તિ કરવા સિવાય અન્ય કરણી કરવાની સાધુઓને હોતી નથી વળી અન્ય સ્થળે જ્ઞાનસારજીએ કહ્યુ છે કે "આતમતત્ત્વ વેદાતમ વિજ્ઞાની અન્ય શ્રમણુ ન કહાય " શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અન્યત્ર કહે છે "નિજ સ્વરૂપ જે કિરિયા સાધે, તેહ અધ્યાતમ કહિયે રે"–તેવી નીજ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવા વા પ્રત્યક્ષ કરવા જે ક્રિયા કરવી તે જ સાધુઓની કરણી છે, જ્યારે પોતાનુ સ્વરૂપ પ્રકટ થઈ ગયુ, ત્યાર પછી તે કરણી રહેતી નથી અને જ્યારે સ્વરૂપ પ્રત્યક્ષ થયુ ત્યારે કર્મ બધનો અભાવ થયો (આ અભાવને કર્મબધના અલ્પ કાળની સ્થિતિને નહિ જેવી ગણીને કહ્યા છે, કારણ, સિદ્ધઅવસ્થા પ્રાપ્ત થતા સુધી પણ કર્મબધ થાય છે, પણ તેમા સ્થિતિ બધ અલ્પકાળનો હોવાથી તેને ગણ્યો નથી) અને જ્યારે કર્મનો આ પ્રમાણે બધ ન હોય તો પછી ઉદય શાનો? અને જ્યારે ઉદય ન હોય ત્યારે કર્મનુ લેખુ–હિસાબ શાનો? હિસાબ નહિ તો પછી હિસાબ માગનાર પણ નહિ—એ રીતે આ પદનો ભાવાર્થ લાગે છે, પછી જ્ઞાની જાણે

તેજ નોધ ચાલુ છે અત્ર બીજી ગાથા શરૂ થાય છે

સાધુઓએ પૂછ્યુ કે તમને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ શી રીતે થઈ? તેના ઉત્તરમા કહે છે કે સાધુપુરુષની સગતથી–સત્સગથી અને ગુરુની કૃપાથી મારુ મિથ્યાત્વ દૂર થયું છે, મારી અન્ય મત પર શ્રદ્ધા હતી તે ગઈ છે, અને મને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થઈ છે અને તે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો જોયો છે અથવા આનંદઘનજી કહે છે કે મને શુદ્ધ આત્માનો અનુભવ થયો છે અને તેથી માગ મનમાથી ભેખનો–વેશનો ભેદ ઊતરી ગયો છે બન્ને ગાથાનો પરમાર્થ–હે મુનિજનો! સુસાધુઓ! તમે જે ક્રિયા કરો તે સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે જ કરો, બીજી ક્રિયા કરશો તો સસારમા ભટકવુ પડશે અને જો સ્વરૂપપ્રાપ્તિને માટે ક્રિયા કરશો તો સ્વરૂપપ્રાપ્તિ થશે અને સ્વરૂપપ્રાપ્તિનો અનુભવ થયા પછી જગતની ક્રિયામાથી કર્તાપણુ જશે, કરવાનુ કાઈ રહેશે નહિ, એટલે કર્મનુ કર્તાપણુ જઈ માત્ર પૂર્વકર્મ ભોગવવા માટે શરીરની પ્રવૃત્તિ થશે અને તમામ કર્મોનો ક્ષય થતા સ્વતા મુક્ત થશો (આ પદ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે)

આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થયેલ માર્ગદર્શક નોધ અને પન્યાસજીનો બતાવેલ અર્થ વિચારી આપણે કેટલીક સ્વતત્ર વિચારણા કરીએ —હવે વિવેચન કરનારના વિચારો આવે છે —

જ્યારે પોતાનુ ખરુ સ્વરૂપ શું છે તેનો તાત્ત્વિક વિચાર કરવામા આવે છે, ત્યારે એને આલોચના થાય છે કે અત્યારે જે ધમાલમા પોતે પડી ગયો છે તે સર્વનો કરનાર કોણ છે? આ સર્વ ક્રિયા ચાલી રહી છે તે શી વાત છે? અને સરવાળે અત્યારના સર્વ કાર્યનો હિસાબ કોણ માગશે? અનેક જનો એમ માને છે કે આપણા કાર્યનો હિસાબ

[1] આનંદઘનજીકૃત અનતનાથનુ સ્તવન, ગાથા બીજી

કોઈ નખે છે, ત્યા મોટા ચોપડાઓ હોય છે, તે જમેઉધાર કર છે, મરણ પછી ત્યા જવાબ આપવો પડશે એવા લેખા લેનાર કોણ? ફેસલા આપનાર કોણ? અને એનો અમલ થયો છે કે નહિ એ જોનાર કોણ?

—આ તદ્દન સ્વાભાવિક પ્રશ્નો છે વિચાર કરતા કરતા એને અંદરથી સૂઝી આવે છે કે (૧) આત્મા છે, (૨) આત્મા નિત્ય છે, (૩) એ કર્મનો કર્તા છે, (૪) એ કર્મનો ભોક્તા છે, (૫) એનો સર્વ કર્મથી મોક્ષ છે અને (૬) એ મોક્ષ મેળવવાના ઉપાયો છે આ વિચારણા શુદ્ધ માર્ગે આવનારને જરૂર થાય છે, અને નિર્ણય પણ તેને સૂઝે છે સમ્યગ્ જ્ઞાનનુ એ લક્ષણ છે, સમકિતની એ નિશાની છે અને જૈન પરિભાષામા એને ષટ્સ્થાન કહેવામા આવે છે

આત્મા છે એ મૂળ પાયો પ્રથમ સિદ્ધ થવો જોઈએ અને તેની શુદ્ધદૃષ્ટિએ નિત્યતા સમજાય ત્યારે કામ આગળ ચાલે છે પછી મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, કષાય અને યોગથી કર્મનો અને જીવનો સબધ થાય છે અને કરેલ કર્મોના ફળ ભોગવવા પણ આત્માને જ પડે છે એનો હિસાબ પણ પોતે જ રાખે છે અને એ હિસાબમા જરા પણ ગોટાળો થતો નથી એ વાત તેને બરાબર ન્યાયની નજર બેસી જાય છે ચિત્રગુપ્તના ચોપડા પોતાની પાસે જ રહે છે અને ફેસલા સભળાવનાર અને અમલ કરનાર પોતે જ છે આટલા આટલા કર્મો એકઠાં થાય છતા એ સર્વથી મુક્તિ પણ થઈ શકે છે, અને એ મુક્તિપ્રાપ્તિના ઉપાયો પણ છે આ સર્વ વિચારણા અને નિર્ણય સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે તદ્દન પ્રાથમિક દશામા થાય છે, પણ એ ન થાય ત્યા સુધી સાચી પ્રગતિની શરૂઆત પણ થતી નથી આ 'છ સ્થાન'નો આખો વિષય બહુ રસિક છે અને ખૂબ વિચારણા માગે છે અત્ર તો તેનુ નામનિર્દેશ શક્ય છે

બીજી રીતે જોઈએ તો આ આખી સૃષ્ટિ આપણી પાસે ખડી થયેલી છે તે સાચી છે કે માયારૂપે છે? એનો કર્તા કોઈ ખરો? એને આવા રૂપે બનાવવાનો કાંઈ હેતુ ખરો? કોઈ સમજુ પ્રાણી આવી દુખ-દર્દ-ત્રાસથી ભરેલી પૃથ્વી બનાવે ખરો? એવા કર્તા લીલા કરે તો તે આવી હોય? પારકાને પીડા થાય તે જોઈને તેમા આનદ માણનાર કોણ હોય? અનત દયાના સમુદ્રની ભાવના સાથે આવી ઢગધડા વગરની અને શોક, સતાપ, વિયોગ અને ત્રાસથી ભરપૂર સૃષ્ટિનો ઘાટ બેસે છે? અને તેનુ સ્વરૂપ, તેની શરૂઆત હોય તો તેનો કાળ, તેના ચેતન અને અચેતનનો સબધ, તેમા પલટાતા અને સ્વાયી રૂપોનો સબધ —આ સર્વ વિચારો આવે

જીવ, જગત અને ઈશ્વરના પ્રશ્નો અનાદિકાળથી ચાલ્યા આવે છે આત્માનો જગત સાથે સબધ શા માટે, કેટલો અને કેવા સ્વરૂપવાળો છે, તે પર મનુષ્યે પોતાની ઉપલબ્ધ બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ કર્યો છે અને આપણે અહીં જે જે કાર્યો કરીએ છીએ, વિચારો કરીએ છીએ કે વાણીનો પ્રસાર કરીએ છીએ, તેનો છેવટનો હિસાબ કોણ કરશે, ક્યારે કરશે? જે કરેલા

કાર્યો અહીં જ રહી જવાના હોય તો પછી ફળની નજરે નિષ્ફળતા થાય અને અહીં ધન, સ્વાસ્થ્ય, સગવડની વિષમતાઓ ખુલાસા વગરની રહી જાય. એટલે પ્રાણીને સૃષ્ટિકર્તૃત્વના, કર્મબંધના, કર્મફળના, આત્મ મુક્તિના અને કરણીના હિસાબના વિચારો આવ્યા વગર ન જ રહે આ જગતમાં પોતાનું સ્થાન, પોતાના સ્વાયી ધર્મો, પોતાના પર્યાય-પલટનો, પોતાની પ્રત્યેક ક્રિયા, અંદરના ભાવો, વિભાવ સાથેનો સંબંધ, ક્રિયામાં રક્તતા, સંસારમાં સરપુ, પરભાવનો થઈ બેઠેલો સ્વભાવ, ક્રિયાની સાથે કષાયને સ્થાન, ક્રિયાનો પ્રગતિ સાથે સંબંધ વગેરે સર્વ બાબતોનો વિચાર આવે છે આ પ્રત્યેકની અંદર અસ્ખલિત વહેતો ચેતનપ્રવાહ નજરમાં આવે છે, ક્રિયા અને ક્રિયાફળનો સંબંધ બેસી જાય છે અને ચેતનને ક્રિયાની કયાં સુધી જરૂર છે, શા માટે જરૂર છે વગેરે અવ્યવસ્થિત કે ખુલાસા વગરની લાગતી પ્રત્યેક વાતનો સંબંધ સમન્વય છે અને આખી વ્યવસ્થાની સાથે પોતાનો કેવો, ક્યારનો અને કયાં સુધીનો સંબંધ છે એની ઝાંખી થાય છે

પછી એ ક્રિયાની જરૂરિયાત સમજે છે, ક્રિયા એ સાધનધર્મ છે, એ અમુક હદ સુધી જરૂરી છે એ પોતાની નજરમાં આવે છે, ક્રિયામાં સર્વસ્વ માનનાર પ્રગતિમાર્ગની પ્રાથમિક દશામાં છે એમ તે જુએ છે અમુક ક્રિયા અમુક રીતે જ થવી જોઈએ એવા આગ્રહમાં રહેલ શિસ્તની મહત્તા એ જુએ છે ક્રિયાને અંગે ઝઘડા કરનાર ક્રિયાનું રહસ્ય સમજ્યા નથી અથવા ગુણસ્થાન પ્રગતિમાં ઘણા પાછળ છે એમ તે વિચારે છે અને સાધનધર્મોના ઝઘડા કરનાર સાધનને સાધનના સ્થાનમાંથી ફેરવી લગભગ સાધ્ય બનાવી દે છે, તેમાં તેમનું અલ્પ જ્ઞાન કે અજ્ઞાન છે, તેમાં તેની ધર્મભાવનાની અંદર રહેલ ધર્માભાસપણું છે, એ જોઈ શકે છે એ ઝનૂન અને જ્ઞાનસ્થિરતા વચ્ચેનો તફાવત સમજી શકે છે અને એ સાધનધર્મોના ગૂંચવાડામાં ઘૂંચાઈ ન જતાં ચેતન તે દ્વારા પ્રગતિ કેમ સાધી શકે તેના રસ્તા તેને સૂઝે છે

અત્યાર સુધી અમુક માર્ગે ચાલવું, પહેરવું, પરણવું, વેપાર કરવો વગેરે કુળધર્મો થઈ ગયા હતા, એ જાણે પોતાના સ્વધર્મો હોય અને તેને અનુસારે જીવન ઘડવાનું હોય એવી એક ધરેડ પડી ગઈ હતી ચાલ્યા આવતા રસ્તે ચાલવું એમાં મોટાઈ માની હતી

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી એ આખી ચાલુ પદ્ધતિની રીત દૂર થઈ ગઈ કારણ કે પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એનો સ્વભાવ વેલા જેવો છે, એને જેવી ઓથ મળે તેવો અને તેટલો તે ઊંચે ચઢે છે એ સંસારરંગમાં ચઢી જાય તો ગાવા બજાવવામાં કે લહેર કરવામાં મશગૂલ થઈ જાય છે, એ જ પ્રમાણે એને સાચા સાધુપુરુષોની સોબત થઈ આવે તો એ ત્યાગમાર્ગે ચઢે છે સોબત ઉપર જનતાના મોટા ભાગના વિકાસ માર્ગનો આધાર રહે છે 'સાધુસંગતિ' પરત્વે ૬૮મા પદમાં વિવરણ આવવાનું છે

પ્રાચીન પદ્ધતિમાં સંપ્રદાયજ્ઞાન ઘણું મહત્ત્વનું સ્થાન ભોગવતું હતું આત્મલક્ષી

આનંદઘનજીએ આ સંપ્રદાય જ્ઞાનને કેટલુ અગત્યનુ સ્થાન આપ્યું છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે તેઓ (નેમિનાથ સ્તવન ગાથા ૮મા) કહે છે કે

ચુરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે,
સમયપુરુષના અંગ કહ્યા એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે

પૂર્વધરકૃત છૂટક પદની વ્યાખ્યા તે ચૂર્ણિ, સૂત્રમા કહેલ અર્થ તે ભાષ્ય, ગણધરરચિત મૂળ સૂત્ર તે સૂત્ર, પૂર્વધરરચિત હોય તે નિર્યુક્તિ અને ટીકા તે વૃત્તિ આ પંચાગી જેટલુ જ મહત્ત્વનુ સ્થાન તેમણે સંપ્રદાયજ્ઞાનને—પરંપરાના અનુભવને—આપ્યુ છે, અને એમાના એક પણ અંગને છેદનારને દુર્ભવી કહ્યા છે

સાધુપુરુષોની સોબતથી અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી અત્યાર સુધી જે કુળની મહત્તા મારા મનમા પેસી ગઈ હતી તે સ્વરૂપજ્ઞાનને પરિણામે મટી ગઈ વ્યવહારમા હું અમુક કુળનો છુ, અમુક જ્ઞાતિનો છુ, એ વાત પ્રાણીને બહુ સ્વાભિમાનમા ગમે છે અમે બ્રાહ્મણ, બ્રહ્માના મુખમાથી અવતરેલા, અમે ઓશવાળ, અમારા બાપદાદા ક્ષત્રિય, અમારા વડીલોએ લોકસરક્ષણ માટે જીવ આપેલા, તીર્થોના બચાવ કરેલા, અમારા બાપદાદાએ સંઘ કાઢેલા, વગેરે જાતિ-કુળ-મદના પ્રકારો જાણીતા છે એ જ પ્રમાણે સાધુવર્ગના કુળ, ગણ, ગચ્છની રેખા ભારે આકરી હોય છે એ કુળમદની રેખા જવી બહુ મુશ્કેલ છે ખરુ સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે વૃત્તિમા વિશાળતા આવે છે અને કર્મમુક્તિને આંતર તત્ત્વ સાથે જ સંબંધ છે, બાહ્ય ભાવને એમા કશુ સ્થાન નથી, એમ સમજાય છે એને પછી સમજાય છે કે હરિકેશિ ચંડાળના કુળમા જન્મે કે મેતાર્યમુનિ મેતર (ઢેઢ) હોય તેને આત્મવિકાસ સાથે સંબંધ નથી જૈન ઇતિહાસનો અભ્યાસ વિચારતા એમા વર્ણાશ્રમને કાઈ પણ સ્થાન નથી એ વાત દીવા જેવી બેસે છે એટલે સાધુપુરુષોની સોબત થાય, ગુરુકૃપાથી સાચુ રહસ્ય સમજાય ત્યારે ગચ્છમોહનો નાશ થાય છે જ્યારે પ્રાણી સ્વરૂપ જુએ, ગુણપર્યાયનો પરસ્પર સંબંધ સમજે, ત્યારે આ સંકુચિત માનસદશા નીકળી જાય છે, ત્યારે એ ચેતનના ગુણોની એકતા અને મહત્તા સમજે છે, ત્યારે વર્ણાશ્રમ કે કુળમહત્તાની અંદર રહેલ પર્યાયભાવ એના ખ્યાલમા આવે છે, એ પર્યાયભાવ નિત્ય ફરનાર હોઈ સ્થાયી નથી એ વાત એના લક્ષ્યમા આવે છે અને આ રીતે સ્વરૂપનું દેખવુ વતા કુળની રેખા મટી જાય છે

વર્ણાશ્રમધર્મને અંગે થોડી વાત કરી નાખવી પ્રાસંગિક છે વેદાનુયાયીઓ ચાર વર્ણ પાડે છે અભ્યાસ કરનાર બ્રાહ્મણ, લડનાર અને રક્ષણ કરનાર ક્ષત્રિય, વ્યાપાર કરનાર વૈશ્ય, એ ત્રણે વર્ગની સેવા કરનાર શૂદ્ર જૈનધર્મમા આવા વર્ણ નથી શુદ્ધ દેવ, શુદ્ધ ગુરુ, શુદ્ધ ધર્મમા શ્રદ્ધા રાખે તે જૈન અને તેના માતાપિતા કયા કુળના છે એ જોવાનુ જ નહિ, તે જૈન વિકાસક્રમ બ્રાહ્મણોએ ધર્મનો ઇજારો રાખ્યો હતો, વેદાધ્યયનનો કુલ કબજો કર્યો હતો, એ આખી પરિસ્થિતિ સામે જૈનનો મોટો વાધો અને વિરોધ હતો મૂળ મુદ્દા વીસરાઈ જતા આ દીવા જેવી બાબતમા [illegible] ગાળો વચ્ચેના વખતમા વધ્યો છે

]

બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ—એ જીવનક્રમના ચાર ...નુક્રમિક પ્રગતિપથો વેદાનુયાયી માને છે જૈનધર્મ સ્વરૂપપ્રાપ્તિમાં વય કે આશ્રમમાં ...ને નહિ આત્મોત્થાન થાય તો એ ગમે તે વયે છેલ્લા આશ્રમે પહોંચી જઈ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ ... છે મુદ્દાની વાત એ છે કે જ્યાં આત્મપરિણતિ પર જ પ્રગતિનો અંક બંધાતો હોય ... વર્ણ કે આશ્રમને સ્થાન ન જ હોઈ શકે

આનંદઘન પ્રભુ—આનંદનો સમૂહ લંબાઈ, પહોળાઈ અને જાડાઈ—એ ત્રણ જેને ...રખી હોય એને ભૂમિતિમાં ઘન (cube) કહે છે એક લાકડાનો કટકો લઈએ તો ...ને ત્રણે વિસ્તારમાં લાકડું, લાકડું અને લાકડું જ હોય છે એવી રીતે જે પ્રભુમાં માત્ર ...આનંદ, આનંદ અને આનંદ જ હોય છે તેને આનંદઘન કહેવાય. આ સ્વસંવેદ્ય આનંદસમૂહ ...રમાત્માનું વર્ણન યોગી આનંદઘનજીએ ઠામ ઠામ કર્યું છે

પરચો— આ યોગમાં જાણીતો શબ્દ છે મૂળ 'પરિચય' શબ્દનો અપભ્રંશ જણાય ... પણ યોગ ભાષામાં તેનો ઉપયોગ ખાસ પ્રકારનો થતો જોવામાં આવે છે હિંદીકોશકાર ...એનો અર્થ 'પરીક્ષા, પરિચય અથવા જાચ' કરે છે વિદ્યાપીઠના ગુજરાતી કોશમાં એનો ...અર્થ 'પરિચય અથવા ચમત્કાર' આપ્યો છે 'ગઈ રાતે મને સ્વપ્નમાં દવીચંદજી મહારાજે ...પરચો આપ્યો', 'આજે મને વિમલેશ્વર દેવે પરચો કરાવ્યો'—આમાં 'પરચો' શબ્દનો ...અર્થ દેખાવ, મેળાપ, દર્શન થાય એમ મને લાગે છે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય તો ...ધન્ય દિવસ અને ધન્ય ઘડી! એટલે ચેતન પોતે કહે છે કે જ્યારે પોતાનું રૂપ દેખ્યું ત્યારે ...શુદ્ધ આનંદસ્વરૂપ પરમાત્માનો પરચો થયો, તેમને આંતર નજરે નિહાળવાનો લાભ મળ્યો

એટલે પછી શું થયું? '**ઊતર ગયો દિલ ભેખા**' આ પંક્તિના મને બે અર્થ સૂઝે છે (૧) મારા દિલમાં ભેખ ઊતરી ગયો, (૨) મારું દિલ ભેખ ઉપરથી ઊતરી ગયું આ બન્ને અર્થ સમીચીન અને બન્નેમાં ગંભીર વિચારણા છે આમાં વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાનો છે અને તે બરાબર શક્ય છે માત્ર અધિકારીના અધિકારભેદની વિવિધતા અને પ્રગતિમાર્ગના ગુણસ્થાનઆરોહણના ભેદને લઈને દુઃશક્યતા કે વિરોધ જણાતો હોય તો નીચેની નજરે એ સર્વ પ્રકારના ભાવાર્થની શક્યતા અને ઉપયુક્તતા ધ્યાન પર આવશે, એટલું જ નહિ પણ એની પરસ્પર સંગતતાનો ખ્યાલ પણ સ્પષ્ટ થશે

'ભેખ' એટલે વેશ સાધુપણાનો કે સંન્યાસીપણાનો વેશ એટલે ભેખ મોહનીય કર્મના જોરને કારણે સંસારનો ત્યાગ ઘણો મુશ્કેલ છે ધન, માલ, વૈભવ, સ્ત્રી અને સ્વજનોનો ત્યાગ કરી ભિક્ષા પર નિર્વાહ અને પરિગ્રહનો લગભગ સર્વથા ત્યાગ કરવો એ અતિ આકરું મનોબળ બતાવે છે બાહ્ય ત્યાગ કરવો પણ ભારે આકરો છે રાજાને રાજ્ય પર જેટલો મોહ હોય છે અને તેને તેનો ત્યાગ જેટલો મુશ્કેલ જણાય છે, તેટલો જ મોહ ભિખારીને તેના ભીખ માગવાના ડબલા પર હોય છે અને તેને તેનો ત્યાગ એટલો જ મુશ્કેલ હોય છે

જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય, જ્યારે સ્વરૂપના દર્શન થાય, ત્યારે આવો બાહ્ય ભેખ મનમાં ઊતરી જાય એ સીધી વાત છે પ્રાણી જીવનની નશ્વરતા, વસ્તુની અનિત્યતા જાણે એટલે એને ભેખ પર મન જરૂર લાગે, એને સંસાર ખારો ઝેર જેવો જણાય, અને એના ઉપર એને જ્ઞાનગર્ભિત વિરાગ થાય. આ ભેખની શરૂઆતમાં બાહ્ય ત્યાગ થાય છે

બાહ્ય ત્યાગથી સંસારના ઘણા પ્રસંગોનો છેડો આવી જાય છે જૈન ભેખ હોય તો ભૂમિશયન, પાદવિહાર, ભિક્ષાઅશન, જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રપરિધાન અને આરંભ સમારંભના ત્યાગથી સંસારનો બાર આના ભાગ તો છૂટી જાય છે અને સાથે અંતર શત્રુ પર વિજય મેળવવાની ઇચ્છા, ભાવના અને આદર્શો જાગે છે કષાય, નોકષાય પર વિજય અને આંતર પાપથી દૂર રહેવાની વૃત્તિ થતાં આંતર ત્યાગ વધતો જાય છે આવી રીતે આત્મદર્શન અને આનંદ-પ્રભુના પરચાથી બાહ્ય અને આંતર ભેખ દિલમાં ઊતરી ગયો, આ પ્રથમ અર્થ બેસતો જણાય છે

આથી વધારે પ્રગત સ્થિતિવાળા ભેખધારીઓને તો ભેખ-વેશ પણ ઉપાધિ કરાવનાર થઈ પડે છે અમુક વેશ ધારણ કરવો એ પણ જાણે આંતરવૃત્તિનું બાહ્ય પ્રદર્શન કરવાના ભાવની પોષણાને અંતે એક જાતનું ઊંડું ઊંડું અભિમાન જાગૃત કરે છે, એમ એને લાગે છે એને વેશમાં પણ વિડંબના લાગે છે જ્યારે બાહ્ય ભાવનો સર્વથા ત્યાગ કર્યો, ત્યારે કંથા કે કપડો શા માટે જોઈએ, ઝોળી કે પાતરા શા માટે જોઈએ, કમંડળ કે દાંડો શા માટે જોઈએ? ખરી વાત તો આંતર વૃત્તિ પર જ છે અને અંતરાત્માને બાહ્ય ઉપાધિ સાથે કોઈ જાતનો સંબંધ નથી અને જ્યારે આનંદઘન પ્રભુનો પરચો થાય, જ્યારે સ્વરૂપદર્શન થાય, જ્યારે ત્રણ-ગણ-ગચ્છની રેખા જ ઊડી થાય, ત્યારે આગળ વધતાં ભેખ-વેશ ઉપરથી પણ દિલ ઊતરી જાય, અને એની નજર તો ચિદાનંદઘન પર લાગેલી રહે. પછી લગભગ જિનકલ્પી જેવી દશા થઈ જાય અને આંતર આત્મદશામાં ઓતપ્રોતતા જામી જાય. પછી એનાથી ઉચ્ચારી પણ શકાય કે —

> ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે,
> ઉદર ભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડીયા કલિકાલ રાજે ૧

અને પછી એને બહિરાત્મભાવમાં પણ એક પ્રકારનો જગતનો વ્યવહાર જ દેખાય છે —

> બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયા કે ફંદ રહેતા,
> ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા,
> અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે ૨

૧, ૨ શ્રી આનંદઘનજીના પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૭ પૃ ૨૯૮

બાકી આનો ઊંડો ભાવ 'નાવડી મુને નિરપખ કિણહી ન મૂકી' ના (૪૮મા) પદમાં બહુ સારી રીતે પ્રદર્શિત થયો છે

'જોગીએ મિલીને જોગણ કીની, જતીએ જતણી બનાવી' અને આ રીતે
કોઈએ મુંડી, કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી,
કોઈ જગાવી, કોઈ સુતી છોડી, વેદન કિણહી ન મેટી.[1]

આ આખા પદમાં જે વાત કરી છે તે દશા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે ભેખ ઉપરથી પણ મન ઊઠી જાય તેવું છે એટલે ભેખને છોડી દેવાની એમાં વાત નથી, પણ ભેખના બાહ્ય ભાવ ઉપર જે ચીવટ, ચર્ચા અને ભ્રમણ દેખાય છે તે ભાવ પડતો મૂકી અંતરમાં ઊતરવાનો નિર્ણય થાય છે, અને તે વખતે 'ભેખ' ઉપર નિર્ભરતા હતી, એક જાતનું વિશિષ્ટ અભિમાન હતું, તે પણ દૂર થઈ જાય છે

ભેખ એ બચ્ચાના ખેલ નથી. એ પણ પચાવવી પડે તેવી આત્મપ્રાપ્તિ છે, જમાવવી પડે તેવી અંતરાત્મદશા છે અને ગારવમાં પાડી દે તો ઊંધે માર્ગે ઉતારી દે તેવી અદ્ભુત સ્થિતિ છે અને એનો પણ મોહ ન ઘટે આ વિશુદ્ધ અંતરાત્મદશાની વાત છે અને નિષ્ણાત યોગીને સુલભ છે એ દશા પ્રાપ્ત ન થાય ત્યાં સુધી 'ભેખ' પર અરુચિ ન થવી જોઈએ, કારણ કે ત્યાગ વગર મુક્તિ અશક્ય જ છે અને ત્યાગમાર્ગના પગથિયામાં શરૂઆત જ્ઞાનથી થાય છે, પછી બાહ્ય ત્યાગ આવે છે, પછી અંતર ત્યાગ થાય છે, પછી મનોવિકાર પર વિજય થતો જાય છે, અને છેવટે જ્યારે ચેતન પ્રગત થાય છે ત્યારે એની અંતરાત્મદશા લગભગ પરમાત્મદશાની પાસે પહોંચી ગઈ હોય છે તે વખતે એની માનસ દશામાંથી 'ભેખ' પણ ઊતરી જાય છે (૧-૨)

ઉપસંહાર—પોતાનું રૂપ જ્યારે દેખાય, બાહ્ય ભાવનો ત્યાગ થાય, ત્યારે સત્પુરુષની સંગતિ અને ગુરુમહારાજની કૃપાથી આ માર્ગે પ્રગતિ થતી જાય છે સ્વરૂપદર્શન એ જીવનનો લહાવો છે, પ્રયાસનો પરિપાક છે, આદર્શની અંતિમ સિદ્ધિ છે અને અનુભવ કરવા યોગ્ય અનુપમેય આત્મદશા છે એ ન સમજાય તો બેસી રહેવું, એ દશા ન મળે ત્યાં સુધી એની ઇચ્છા કરવી, પણ એની નિંદા ન કરવી ભેખ વગર મુક્તિ નથી એ સીધી, સાદી અને સાચી વાત છે, માટે યોગના માર્ગો સમજવા યત્ન કરવો અને ન સમજાય તો એટલા આત્મવિકાસની રાહ જોવી સ્વરૂપદર્શન એ પ્રયાસસિદ્ધ, પતિતપાવની આંતર દશા છે ચાલુ વ્યવહારમાં એ ન પણ સમજાય, તો એની રાહ જોવી, પણ એની અવગણના ન કરવી. એ દશા સમજાય ત્યારે વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરતાં આવડશે એમ જાણવું અને એ તો નયવાદની ગૂંચવણની વાતો છે, પણ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસથી સમજાય તેવી છે આ સ્વરૂપદર્શન કરવાનો આપણે પણ યોગીરાજ સાથે પ્રયાસ કરીએ. (૬૬)

[1] આનંદઘનજીનાં પદો પ૦ ૪૮, ભાગ ૧, પૃ. ૫૦૪, ૫૦૯, ૫૧૫

પદ સડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ બરાબર સમજવા માટે 'આત્મા' ને સમજવો જરૂરી છે સર્વ પ્રાણીઓમાં રહેલ આત્માના ત્રણ પ્રકાર પાડવામાં આવે છે **બહિરાત્મા, અંતરાત્મા અને પરમાત્મા**

શરીર, ધન, સંપત્તિ આદિમાં વિભ્રમને પરિણામે આત્મબુદ્ધિ થાય તે બહિરાત્મા આમાં મોહનું સામ્રાજ્ય હોય છે, મદ્યપાનથી નશો ચઢે તેવી દશા હોય છે અને અંતરની ચેતના લગભગ ઊંઘી ગઈ હોય એવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એમાં અવિદ્યા(અજ્ઞાન)નું જોર એટલું બધું હોય છે કે પ્રાણી પોતાને રાજા માને છે, ભિખારી માને છે, શેઠિયો માને છે, ગુલામ માને છે એને પોતાની જાત પર બાહ્ય ભાવ સાથે એકતા લાગે છે અને એ ધન જાય તો જાણે પોતે જ ગયો હોય તેમ રડવા બેસે છે, અને શરીરમાં વ્યાધિ થાય તો પોતે માંદો પડ્યો છે એમ માને છે એ જ પ્રમાણે ક્રોધ, માન, માયા, લોભમાં એ એક રસ થઈ જાય છે, ઠઠ્ઠા-મશ્કરી કરવા બેસે તો તેમાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે, શોક કરવા લાગે તો ઊંચે સ્વરે રડવા બેસી જાય છે અને આવા બાહ્ય મનોવિકારોમાં પડે ત્યારે તે તન્મય થઈ જાય છે શરીરમાં આત્મબુદ્ધિ, પરભાવમાં રમણતા અને સ્વ અને પરની ઓળખાણના વિવેકની ગેરહાજરી, એ આખી **બહિરાત્મદશા** છે

અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રસ્વરૂપ આત્મા જ્યારે પોતાના સ્વરૂપનો ખ્યાલ કરે ત્યારે તેને સમજાય છે કે ઇંદ્રિયો પણ પર છે, પોતાનું શરીર પણ પર છે અને બાહ્ય સંબંધો પણ પર છે એને આત્મા પાપદોષ રહિત દેખાય, એને સંસારસંબંધ ત્યાજ્ય લાગે, એને નિર્વિકલ્પ અને વિજ્ઞાનમય આત્માના સોણલા આવે, એને પોતાની દ્વારા પોતામાં પોતાપણાનું જ્ઞાન થવાની દશા જાગે, એને લિંગ અને સંખ્યાનો ભેદ છૂટી જાય, એને રાગદ્વેષ પર વિજય મેળવવાની તમન્ના જાગે અને પોતે અતિ વિશુદ્ધ સનાતન જ્યોતિર્મય છે, એવો ખ્યાલ થાય ત્યારે આત્મપ્રસન્નભાવ જામતો જાય આ અંતરાત્માનું સ્વરૂપ છે અંતરાત્મદશાના વર્તતો ચેતન સંસારમાં હોય છે, એ દેહધારી હોય છે, એને દેહપોષણ અને મનોવિકારો હોય છે, પણ એ પોતાનું શુદ્ધ સ્વરૂપ જાણે, બાહ્યભાવને પરભાવ તરીકે ઓળખે અને પોતાની અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર શક્તિ, શક્તિરૂપે અંદર પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાના કાર્યમાં ઉદ્યમવંત થાય અને શરીર, ધન, સંપત્તિ કે મનોવિકાર સાથેનો સંબંધ ઓછો કરતો જાય, અને દરમ્યાન તે સર્વને પર-પારકા તરીકે ઓળખે તે અંતરાત્મા છે અને એ દશામાં પ્રાણી વર્તતો હોય ત્યારે એ અંતરાત્મદશામાં વર્તે છે એમ સમજવું સામાન્ય પ્રાણીને વિષયાદિકમાં આનંદ આવે છે, આ દશામાં વર્તનાર પ્રાણી તેમાં આપત્તિસ્થાન દેખે છે અને તપત્યાગમાં સામાન્ય પ્રાણી ભય માને છે, ત્યાં આ દશામાં વર્તનારને આનંદ દેખાય છે આ દશામાં વર્તતો આત્મા આત્મામાં જ અવસ્થિત થાય છે, એની વિચારણા આત્મિક દૃષ્ટિએ જ થાય છે આ **અંતરાત્મદશા** થઈ

પરમાત્મદશા તો અદ્ભુત છે એનું વર્ણન કરતા યોગીઓ કહે છે કે 'એ સાકાર છે અને નિરાકાર પણ છે (પુદ્ગલ સમાન એનો આકાર નથી), એ નિષ્ક્રિય છે, પરમાક્ષર સ્વરૂપ છે, વિકલ્પ રહિત છે, નિષ્કંપ છે, નિત્ય છે, આનંદમંદિર છે, વિશ્વરૂપ છે, સમસ્ત જ્ઞેયોનો આકાર એમા પ્રતિબિંબિત છે, અવિજ્ઞાત સ્વરૂપ છે, સદાકાળ ઉદયરૂપ છે, કૃતકૃત્ય છે, શિવ છે, કલ્યાણરૂપ છે, શાંત છે, નિષ્કલ (શરીર રહિત) છે, ઇંદ્રિય રહિત છે, સમસ્ત જન્મમરણથી ઉત્પન્ન થતા ક્લેશવૃક્ષને બાળી નાખવાને માટે અગ્નિ સમાન છે, શુદ્ધ છે, કર્મ રહિત છે, અત્યંત નિર્લેપ છે, જ્ઞાનરાજ્યમા પ્રતિષ્ઠિત છે, નિર્મળ દર્પણમા પ્રાપ્ત થતા પ્રતિબિંબ જેવી પ્રભાસ્વરૂપ છે, જ્યોતિર્મય છે, અનંતવીર્ય યુક્ત છે, પરિપૂર્ણ છે, પુરાતન છે, આઠ ગુણથી ઉપેત છે, નિર્દ્વંદ્વ છે, 'રાગ અને રોગથી' રહિત છે, પરિચ્છિન્ન છે, સમસ્ત તત્ત્વથી વ્યવસ્થિત છે અને જે બાહ્યભાવથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય ન હોઈ અંતરંગ ભાવથી ક્ષણમાત્રમા ગ્રહણ કરવા લાયક છે આ પરમાત્મસ્વરૂપ છે, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે સંસારઅવસ્થામા આત્મા વર્તતો હોય ત્યારે શક્તિરૂપ છે અને મુક્ત અવસ્થામા વ્યક્તરૂપ છે '[1] આ ત્રીજી **પરમાત્મદશા** થઈ

આમા ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય વાત એ છે કે પ્રત્યેક આત્માના આ ત્રણ સ્વરૂપો છે એ બાહ્ય-સાંસારિક ભાવના વર્તતો હોય ત્યારે તે બહિરાત્મા, અંતરદશામા વર્તતો હોય ત્યારે અંતરાત્મા, અને સર્વ બાહ્ય અંતરભાવ ત્યાગ કરી એકાંત શુદ્ધ દશામા-મૂળ ગુણમા-રમણ કરતો હોય ત્યારે પરમાત્મા

પંચાવનમા પદની વિચારણામા આત્માનુ સ્વરૂપ વિચાર્યું ત્યા જણાવ્યુ હતુ કે આત્માના સહભાવી ધર્મોને 'ગુણ' કહેવામા આવે છે અને આત્માના ક્રમભાવી ધર્મોને 'પર્યાય' કહેવામા આવે છે પર્યાય ફરતા જાય છે, આજે તે અમુક રૂપ ધારણ કરે છે, ઘડી પછી તે અન્ય રૂપ ધારણ કરે છે પણ ગુણને લઈને આત્માની ધ્રુવતા કાયમ રહે છે એના મૂળ ગુણો સાથે જ હોય છે, તે વધતાઓછા આચ્છાદિત થયેલા હોય, ત્યારે પણ તે ગુણો ત્યા છે એ ગુણો વ્યક્ત થાય અને એના આચ્છાદનો સર્વથા દૂર થાય ત્યારે તે પરમાત્મસ્વરૂપ ધારણ કરી તે દશામા અનંતકાળ સ્થિર થઈ જાય છે પણ એના ગુણો થોડા આચ્છાદિત હોય ત્યારે તે અંતરાત્મસ્વરૂપે તે દશામા વર્તે છે આ દશામા તેના પર્યાયો પલટણભાવ પામ્યા કરે છે, પણ તે વખતે શક્તિરૂપે તેનામા પરમાત્મદશા જરૂર વર્તતી હોય છે એ દશા વ્યક્ત સ્વરૂપે કરવાનો આપણો અત્યારનો પ્રયાસ છે

પરમાત્મા જ્યારે સંસારદશામા વર્તતા હોય છે ત્યારે તેના નાના પ્રકારના નામો પડે છે તેને ધ્યેયસ્વરૂપે ભાવવામા આવે છે અને તેનુ પરમાત્મસ્વરૂપ, જે પોતામા શક્તિરૂપે પડેલુ છે, તેને પ્રકટ કરવાનુ ધ્યેય સાંપડે છે ત્યારે જો આપણામા ધ્યેયની સ્પષ્ટતા હોય

---

૧ જ્ઞાનાર્ણવ પ્રકરણ ૩૧, શ્લોક ૨૨-૨૭

અને આપણે વિવિધ નામોમા રહેલ પરમાત્મસ્વરૂપની ઝાખી કરી શકતા હોઈએ તો આપણુ સાધ્ય સુસ્પષ્ટ થાય અને આપણો પથ બરાબર પરખાઈ આવે

આટલા માટે અનત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્રાદિ મૂળ ગુણોપેત પરમાત્મદશા તેના વિવિધ નામોમા જોઈ શકતા હોઈએ તો આપણને ધર્મને નામે થતા મતભેદમાથી પણ એકતાનુ દર્શન થાય અને વિચારભેદ અથવા વિરોધની પાછળ રહેલી સાપેક્ષસાપેક્ષ દૃષ્ટિની ઝાખી થાય આવા પ્રકારની સહિષ્ણુતા રાખવાથી અતરશાતિ ઉપરાત પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાણ થાય છે, તેથી એક અતિ સુદર **નયદૃષ્ટિ** ખીલવવાની જરૂર છે

એ દૃષ્ટિ આ છે દરેક મત, દર્શન કે ધર્મમા અશ સત્ય જરૂર હોય છે એમાથી પરમાત્મસ્વરૂપને અનુરૂપ સત્યનો અશ શોધી તે તરફ તેટલા પૂરતુ માન ઉત્પન્ન થાય, ગુણદૃષ્ટિએ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધાય, તો ગમે ત્યાથી પ્રાણી સારો અર્થ મેળવી શકે છે ધ્યાનમા રહે કે આપણે તો ઉપર બતાવેલ પરમાત્મસ્વરૂપ શોધવુ છે અને તે જે કોઈ સ્થાનેથી જેટલે અશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અશે તેને ધ્યેય તરીકે શોધવુ છે, તો આપણે એ દૃષ્ટિએ શોધ કરીએ આનદઘનજીમા મતઔદાર્ય ખૂબ જામ્યુ હતુ, તે વ્યક્ત રૂપે પરમાત્મ સ્વરૂપ સારા વિશ્વમા જોઈ શકતા હતા તેમની દૃષ્ટિમા નિર્મળ આત્મપ્રેમ હતો એમણે એ સાપેક્ષ સ્વરૂપદૃષ્ટિ કેવી રીતે વિકસાવી તે હવે વિચારીએ —

૫૯

(આશાવરી)

राम कहो रहेमान कहो कोउ कहान कहो महादेव री;
पारसनाथ कहो कोउ ब्रह्मा, सकल ब्रह्म स्वयमेव री राम० १

અર્થ—એને **રામ**નુ નામ આપો, કે કોઈ **રહેમાન**નુ નામ આપો, કોઈ એને કહાન–કૃષ્ણનુ નામ દો કે એને **મહાદેવ**નુ નામ આપો, વળી કોઈ એને **પારસનાથ** કહો કે **બ્રહ્મા** કહો, પણ તે સર્વ આ ચેતન પોતે જ છે (૧)

વિવેચન—તમે એ પરમાત્મસ્વરૂપને **રામ** કહો કે **રહેમાન** કહો, તમે એને કહાન (કૃષ્ણ) કહો કે **મહાદેવ** કહો, તમે એને **પારસનાથ**નુ નામ આપો કે એને **બ્રહ્મા**નું અભિધાન આપો—એ સર્વ આ ચેતન સ્વય જ છે નામની સાથે વસ્તુત ખાસ સબધ જ નથી, જ્યા પરમાત્મસ્વરૂપની પ્રાપ્તિ થાય ત્યા ચેતન પોતે જ છે, એ અનત ગુણનો સમૂહ હાજરાહજૂર છે અને એને જુદાં જુદા નામ આપવાથી ફેર પડતો નથી.

પાઠાતર—મહાદેવ–માહાદેવ

શબ્દાર્થ—રામ = એ નામથી પ્રસિદ્ધ રામાનુજના દેવ રહેમાન = મુસલમાનના દેવ કોઉ = કોઈ કહાન = કૃષ્ણ વૈષ્ણવના દેવ મહાદેવ = શૈવના દેવ પારસનાથ = જૈનોના દેવ બ્રહ્મા = ત્રિમૂર્તિ પૈકીના એક દેવ સકલ = પૂર્ણ સ્વયમેવ = પોતે જ

પરમાત્મસ્વરૂપ શક્તિરૂપે તો પ્રત્યેક આત્મામાં અંદર પડેલું જ છે, તેને માત્ર વ્યક્ત રૂપે બહાર લાવવાનું છે અને તેને જો બરાબર ઓળખી બહાર લવાય તો સર્વ ક્રિયાનું સાર્થક્ય છે જો સ્વરૂપ બરાબર સમજાયું હોય તો તેને પ્રગટ કરવાનું ધ્યેય થાય અને ધ્યેયની સ્પષ્ટતા હોય તો પ્રગતિકાર્ય સરળ થઈ જાય માટે જ્ઞાનને અંગે ગૂંચવણ ન પડી જતાં એ સર્વ પરમાત્મસ્વરૂપ, સકળ સ્યાદ્વાદદૃષ્ટિએ જ્ઞેય છે અને વાસ્તવિક રીતે એ સ્વયં બ્રહ્મ છે આપણો ચેતન, આપણે જાતે બ્રહ્મસ્વરૂપ છીએ, પરમાત્મસ્વરૂપ છીએ, અનંત ગુણશક્તિ ધરાવનાર છીએ અને પ્રયત્નસિદ્ધ પરમાત્મદશાની શક્તિરૂપ છીએ, એ વાત એક વાર ધ્યાનમાં આવી જાય તો પછી એ દશાનું નામ શું આપવામાં આવે છે તેની સાથે તકરાર ન જ હોવી જોઈએ (૧)

भाजनभेद कहावत नाना, एक मृत्तिका रूप री;
तैसें खंड कल्पनारोपित, आप अखंड स्वरूप री. राम० २

અર્થ—પ્રત્યેક વાસણ અસલ માટીરૂપ હોવા છતાં ભાજનભેદે જુદા જુદા નામે ઓળખાય છે, તે જ પ્રમાણે એક વિભાગની કલ્પના પર આરોપણ કરી (ચેતનના વિવિધ નામો બોલાય છે), પણ પોતે તો એક અખંડ સ્વરૂપી છે (૨)

વિવેચન—ગુણ અને પર્યાય જેનામાં હોય તે દ્રવ્ય કહેવાય છે ગુણપર્યાયવત્ દ્રવ્યમ્'[1] એ 'દ્રવ્ય'ની જાણીતી વ્યાખ્યા છે દરેક દ્રવ્યમાં પરિણામ પામવાનો સ્વભાવ હોય છે અને તેને નિમિત્ત મળે તે પ્રમાણે તે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપમાં પરિણામ પામે છે અને તે પરિણામોને વ્યક્ત કરે છે દ્રવ્યમાં પરિણામ ઉપજાવવાની શક્તિને 'ગુણ' કહેવામાં આવે છે અને એ ગુણ જે પરિણામ નીપજાવે તેને 'પર્યાય' કહેવામાં આવે છે એટલે કે ગુણ કારણ છે અને પર્યાય કાર્ય છે દરેક દ્રવ્યના શક્તિરૂપે અનંત ગુણો હોય છે અને દ્રવ્ય સાથે એકરૂપ થયેલ હોવાથી અવિભાજ્ય છે આ ગુણશક્તિના ભિન્ન ભિન્ન વ્યવસાયે થતા ત્રૈકાલિક પર્યાયો અનંત છે ગુણ તો દ્રવ્ય સાથે લાગેલા હોવાથી અથવા તેના અંશરૂપ હોવાથી એ નવા ઉત્પન્ન થતા નથી અને હોય તે નાશ પામતા નથી, અને તે કારણે ગુણ નિત્ય છે અથવા અનાદિ-અનંત છે આથી ઊલટું, પર્યાયો તો પ્રતિક્ષણ ઉત્પન્ન થાય છે, નાશ પામે છે તે કારણે વ્યક્તિશ સાદિસાંત છે બાકી ધારાપ્રવાહની અપેક્ષાએ તો તે પણ અનાદિ-અનંત છે, કારણ કે એક પર્યાયનો નાશ થતાં તેની પાછળ બીજો

પાઠાંતર—મૃત્તિકા-મૃતકા તૈસે-તેમે સ્વરૂપ-સરૂપ

શબ્દાર્થ—ભાજન=બરતન, ઠામ વાસણ ભેદ=તફાવત કહાવત=કહેવાય છે નાના=જુદા જુદા મૃત્તિકા=માટી તૈસે=તે પ્રમાણે ખંડ=વિભાગ કલ્પનારોપિત=કલ્પનાથી આરોપણ કરેલ આપ=પોતે અખંડ=ખંડ વગરનો, એક

[1] તત્ત્વાર્થસૂત્ર ૫-૩૭ સદર સૂત્રની પંડિત સુખલાલજીની નોટ અનુસાર આ વિભાગ લખ્યો છે

પર્યાય ચાલ્યો આવે છે આ ગુણપર્યાયનું સ્વરૂપ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે આ પરિણામો નીપજાવવાની શક્તિ અનંત હોવાથી દ્રવ્યમાં વર્તતા પર્યાયપ્રવાહ ત્રૈકાલિક અને સજાતીય છે અને એ અનંત પર્યાયપ્રવાહ એકીસાથે ચાલુ રહે છે પર્યાય ઉત્પન્ન કરવાની ભિન્ન ભિન્ન શક્તિઓથી ઉત્પન્ન થયેલા વિજાતીય પર્યાયો એક સમયે મૂળ દ્રવ્યમાં એકીસાથે મળી આવે છે

આત્મામાં ચેતના, આનંદ, વીર્ય વગેરે ગુણ છે એ પ્રત્યેક ગુણનો પર્યાયપ્રવાહ ચાલુ રહે છે એ રીતે પુદ્ગળમાં વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શ વગેરે અનંત શક્તિઓ માલૂમ પડે છે આ રીતે પર્યાયો અનંત થાય છે અને એ પ્રત્યેક પર્યાયની કારણભૂત એક એક ગુણશક્તિ, અને આવી અનંત શક્તિઓનો સમુદાય તે દ્રવ્ય છે આ વાત ભેદદૃષ્ટિએ થઈ અભેદદૃષ્ટિએ જોતાં પર્યાય પોતાના કારણભૂત ગુણસ્વરૂપ અને એ ગુણ દ્રવ્યસ્વરૂપ હોવાથી દ્રવ્ય ગુણપર્યાયાત્મક કહેવાય આ પ્રત્યેક ગુણશક્તિનો એક સમયમાં એક જ પર્યાય વ્યક્ત થાય છે આત્માના ચેતના, આનંદ, વીર્ય આદિ શક્તિના ભિન્ન ભિન્ન–વિવિધ પર્યાયો એક સમયમાં થાય છે, કારણ કે આત્મા કે પુદ્ગળની અનુક્રમે ચેતના અને રૂપશક્તિ પણ નિત્ય છે, માત્ર ચેતનાથી ઉત્પન્ન થયેલ ઉપયોગ–પર્યાય અથવા રૂપશક્તિથી ઉત્પન્ન થયેલ નીલ–પીતાદિ પર્યાય નિત્ય નથી આ પર્યાયો વ્યક્તિશઃ અનિત્ય છે

આ હકીકત જો બરાબર જામે તો પર્યાયપ્રવાહનું અનિત્યત્વ સમજાઈ જાય તેમ છે માટી નામના દ્રવ્યમાં અનેક રૂપો ઉત્પન્ન કરવાની ગુણશક્તિ છે એનાથી હાંડલા બને, ચણુ બને, માટલું બને, તાવડી બને, રમકડાં બને એ સર્વ એની રૂપશક્તિના પર્યાયો છે અને પર્યાયો હોઈ અનિત્ય છે પણ એનામાં માટીપણું અથવા એની રૂપશક્તિ નિત્ય છે અને આપણે તો નિત્ય પદાર્થ સાથે કામ છે માટીના વિવિધ રૂપોની અંદર રૂપશક્તિ કાયમ છે, નિત્ય છે, અખંડ સ્વરૂપ છે એનો દેખાવ આજે હાંડલારૂપે હોય, કાલે ફરીને પીંડો થઈ જાય, ત્રીજે દિવસે એનું માટલું બની જાય, પણ એમાં રૂપશક્તિ તો ગુણસ્વરૂપે નિત્ય છે તે પ્રમાણે પરમાત્મામાં ખંડકલ્પના કરી ગુણશક્તિના આવિર્ભાવરૂપ કોઈ એક પર્યાયને લઈ એમાં કલ્પના કરી સંપૂર્ણ પરમાત્મભાવ ધારી લેવામાં આવે તે તેટલે અંશે ગુણશક્તિનો આવિર્ભાવ છે અને એ વિવિધ પ્રસંગો વખતે દ્રવ્યની અનંત ગુણશક્તિ તો તેનામાં કાયમ જ રહે છે શક્તિનું વ્યક્ત સ્વરૂપ એકીસાથે, એકીવખતે તો થઈ શકતું નથી, પણ જે ગુણધર્મનું વ્યક્ત દર્શન થયું હોય તેનો તોલ કરવામાં આવે, તેને દ્રવ્યના અભેદ સ્વરૂપે વિચારવામાં આવે તો આપ પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત બરાબર નજરમાં આવી જાય તેમ છે ચેતનના એક એક ગુણનો વિસ્તાર એના પ્રત્યેક પર્યાયમાં જોઈ શકાય અને એના મૂળ સ્વરૂપ સાથે સમજી લેવાય, શક્તિ અને વ્યક્તિના સ્વરૂપ ધ્યાનમાં આવે, તો ગુણપર્યાયની દૃષ્ટિએ વાત બરાબર મગજમાં જચી જાય તેમ છે શબ્દનયની અપેક્ષાએ ચેતનના ગુણને આ રીતે વિચારીએ તો આત્માના

મૂળ ગુણો સાથે એના જુદા જુદા નામનો મેળ ખાઈ જશે આત્માના પર્યાયપ્રવાહમાંથી માત્ર થોડા જ જાણી શકાય છે, કારણ, આપણા (છદ્મસ્થના) જ્ઞાનની મર્યાદા ઘણી ટૂંકી છે પણ જે આનંદ, વીર્ય, ચેતના, ચારિત્ર આદિ ગુણો આપણા વિચાર અથવા વાણીનો વિષય થઈ શકે છે તે નજરે જોતા ચેતન પોતે અખંડ સ્વરૂપ છે અને ખંડકલ્પના કરી તેમા એકાદ ગુણશક્તિનુ આરોપણ કરી તેને શબ્દનયે અમુક નામે ઓળખવામા આવે છે અનંત ગુણોનો અખંડ સમુદાય તે જ દ્રવ્ય હોઈ એના ચિત્રવિચિત્ર પર્યાયની પાછળ એનુ ગુણસમુદાયરૂપ અખંડ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત થાય છે આ રીતે જોતા છેવટે એનુ અખંડ સ્વરૂપ છે એ વાત ધ્યાનમા આવશે આપણે ચેતનના આ પ્રકારના સ્વરૂપને વિચારીએ ચેતનનુ સ્વરૂપ ગુણદૃષ્ટિએ અહીં ધ્યાનમા રાખવાનુ છે અને પર્યાય તો ગુણના માત્ર આવિર્ભાવ છે, એ વાત સાથે જ નજરમા રાખવાની છે (૨)

> निज पद रमे राम सो कहियें, रहिम करे रहिमान री;
> करष करम कान सो कहिये, महादेव निरवाण री. राम० ३

અર્થ—નિજ સ્વરૂપના જે રમણ કરે છે તેને **રામ** કહેવામા આવે છે અને બીજા ઉપર મહેર-કૃપા કરે તે **રહેમાન** કહેવાય છે કર્મોને જે ખેંચી કાઢે તે **કહાન (કૃષ્ણ)** કહેવાન અને મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત્ નિર્વાણ કહેવાય-હોય (૩)

વિવેચન—શબ્દનયમા નામની વ્યુત્પત્તિ કરવામા આવે છે એ 'નિરુક્ત'-પદ્ધતિ છે આ નય પર્યાયાર્થિક છે એટલે એમા પર્યાય-પલટનદૃષ્ટિ પર ખાસ નજર રહે છે, અને વિશેષતા ઉપર ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે આ દૃષ્ટિએ આપણે ભગવાનના થોડા નામો વિચારશુ તો એમા પરમાત્મસ્વરૂપના કોઈ કોઈ વ્યક્ત ભાવ શોધી શકશુ અને એ ખંડકલ્પના દ્વારા આપણે અસલ પરમાત્મસ્વરૂપની અખંડ સામાન્ય દશા પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ હાથ કરી શકશુ

રામ-રામ એટલે શુ ? **रमते इति राम**—રમે-રમણ કરે તે રામ એટલે જે પોતાના પદમા રમણ કર્યા કરે તે રામ ચેતન જ્યારે પોતાના જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર અથવા આનંદ, વીર્ય કે ચેતનાગુણમા રમણ કરે ત્યારે તે **'રામ'** કહેવાય છે અંદર તો આ ગુણ છે જ, પણ તે શક્તિરૂપ છે તેને વ્યક્ત કરવો તે આત્મરમણતા છે મૂળ પદમા 'રમણતા' છે અને એ જે કરે તેને શબ્દનયની દૃષ્ટિએ 'રામ' કહીએ

રહિમાન—જે રહેમ કરે તે રહેમાન 'રહેમ' કે 'રહમ' એટલે કરુણા, દયા, કૃપા જે પોતાની અનંત દયાનો ઉપયોગ કરે, કરુણાદૃષ્ટિથી જનતાને જોઈ શકે, કોઈના ઉપર

પાઠાંતર—કહિયે-કહીઈ રહિમાન-રહેમાન કરષ-કરશે

શબ્દાર્થ—નિજપદ = નિજ સ્વરૂપ(મા) રમે = રમણ કરે. રહિમ = મહેર, કરુણા (રહેમ) કરષે = ખેંચે, કાન = કહાન = કૃષ્ણ નિરવાણ = પૂરણ સહજાનંદી

કદી ગુસ્સે ન થાય, પણ પ્રાણી સ્વસ્વ કર્માધીન છે એવી દષ્ટિએ જોઈ માધ્યસ્થ્ય વૃત્તિ ધારણ કરે તે 'રહેમાન'

કહાન—એટલે કૃષ્ણ કૃષ્ણનુ બીજુ નામ કાન, કહાન છે કૃષ્ણ શબ્દ कृष् ધાતુમાથી નીકળ્યો છે એનો અર્થ 'વાવવુ, ખેચવુ, કાઢવુ' એનો વાચ છે એનો અર્થ 'દાબવુ, નાશ કરવો,' (vanquish overpower) પણ થાય છે દા ત. **बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वासमपि कर्षति** (મનુસ્મૃતિ. ૨-૨૧૫) એટલે જે કર્મો ઉપર વિજય મેળવે તે કહાન, કાન પરમાત્મદશામા કર્મો પર સપૂર્ણ વિજય વ્યક્ત રૂપે જાણીતો છે એટલે આ આત્માની પરમાત્મદશાને સૂચવનાર 'કાન' કે કૃષ્ણનુ નામ સ્વય બ્રહ્મ સ્વરૂપ છે એનો ખ્યાલ તાજો કરે છે

મહાદેવનુ સ્વરૂપ બતાવવા શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિએ એક આખુ અષ્ટક લખ્યુ છે 'જેને કલેશોત્પાદક રાગ બિલકુલ નથી, જેને સમતારૂપ ઇધનનો નાશ કરનાર દાવાનળ જેવો દ્વેષ નથી, જેને સદ્‌જ્ઞાન આચ્છાદક અશુદ્ધ મોહ પણ નથી, તે ત્રણ લોકમા પ્રસિદ્ધ મહિમાવાળા 'મહાદેવ' કહેવાય છે જે વીતરાગ છે, સર્વજ્ઞ છે, શાશ્વત સુખના સ્વામી છે, કલેશકર કર્મકજથી રહિત છે, શરીર રહિત છે, સર્વ દેવને પૂજ્ય છે, સર્વ યોગીઓને આરાધ્ય છે, સર્વ નીતિના ઉત્પાદક છે તે 'મહાદેવ' છે[1] આ મહાદેવ શબ્દ કોઈ જગ્યાએ શિવના પર્યાય શબ્દ તરીકે પણ વપરાયલો જોવામા આવે છે મહાદેવની ઉપર જણાવેલ વ્યાખ્યામા જે પરમાત્મસ્વરૂપ બતાવ્યુ છે તે વ્યક્ત પરમાત્મદશા સૂચવે છે અને એમા શરીરનો પણ ત્યાગ જણાય છે મહાદેવ એટલે તો સાક્ષાત નિર્વાણ નિર્વાણ એટલે શુદ્ધ આત્મદશાનો સાક્ષાત્કાર, પરભાવરમણતાનો સર્વથા ત્યાગ અને અનત આનદમા રમણતા આ સ્વરૂપે મહાદેવને પિછાનવા, સમજવા કે ધ્યાવવા એ તો જીવનનો ખરો લહાવો છે, સ્વય બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર છે, આત્મવિભૂતિની પ્રાપ્તિ છે અને ભાજનભેદમા રહેલ વૈવિધ્યનુ સમીકરણ છે (૩)

परसें रूप पारस सो कहिये, ब्रह्म चीने सो ब्रह्म री;
इह विध साधो आप 'आनदघन,' चेतनमय निःकर्म री. राम० ४

અર્થ—જે પોતાના સ્વરૂપને સ્પર્શે-દેખે તેને પારસ કહીએ અને નિજ શુદ્ધ

પાઠાતર—સો-નથી મૂકી દીધુ છે નિ.કર્મ-નિજકર્મ

શબ્દાર્થ—પરસે=સ્પર્શે અડે ચીને=જાણે બ્રહ્મ=નિજ શુદ્ધ સ્વરૂપ ઇહ વિધ=એ રીતે સાધો=અનુભવસિદ્ધ કરો આપ=પોતે જ આત્મા ચેતનમય=ચૈતન્યસ્વરૂપ. નિ.કર્મ=કર્મ રહિત

૧ यस्य सक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा । न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानल ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् । त्रिलोकख्यातमहिमा महादेव स उच्यते ॥
यो वीतराग सर्वज्ञो य शाश्वतसुखेश्वर । क्लिष्टकर्मकलातीत सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
य पूज्य सर्वदेवाना यो ध्येय सर्वयोगिनाम् । [illegible] सर्वनातीना महादेव स उच्यते ॥

સ્વરૂપને જુએ તે બ્રહ્મા કહેવાય. આ રીતે ઉદ્યમે કરીને સ્વભાવ સિદ્ધ કરો તો આપ (આત્મા-પોતે જ) આનંદઘન છે, ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને કર્મ (મળ)થી રહિત છે (૪)

વિવેચન—પારસ-પરસવું એટલે સ્પર્શવું પુરાણી કથાના પારસમણિની વાત આવે છે એ એક જાતનો કીમતી પથ્થર અથવા રત્ન હોય છે એનામાં એવી કંઈ શક્તિ હોય છે કે એને લોઢાનો સ્પર્શ થાય એટલે લોઢું સોનું થઈ જાય છે અંગ્રેજીમાં એને Philosopher's stone કહે છે અને આપણી પ્રચલિત ભાષામાં પારસમણિ કે દરશમણિ કહેવામાં આવે છે મંત્રતંત્રના યુગમાં દરેક તાન્ત્રિકનું સાધ્ય આવો પારસમણિ પ્રાપ્ત કરવાનું રહેતું હતું મૂળ સ્વરૂપમય બનાવી દે તે પારસ (પારસનાથ-પાર્શ્વનાથ) કહીએ એટલે એનો પ્રસંગ પડતાં એ, પારસમણિના સ્વભાવની પેઠે, ચેતનને જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-વીર્યમય બનાવી દે છે અને શક્તિરૂપે પડેલા ગુણોને વ્યક્ત કરે છે

બ્રહ્મ—એટલે સત્ય બ્રહ્મ એટલે પરમાત્મતત્ત્વ બ્રહ્મ એટલે સર્વગુણાતીત અમાયિક વિશુદ્ધ ચિત્સ્વરૂપ બ્રહ્મસ્વરૂપ જાણવું મુશ્કેલ કાર્ય છે એના સગુણ-નિર્ગુણ વિભાગ થાય છે એ શબ્દ પર ભાષ્યો લખાયલાં છે બૃહદારણ્યકમાં अहं ब्रह्मास्मि એ એક સૂત્રના ભાષ્ય પર પચાસ પૃષ્ઠો લખાયલાં છે સામાન્ય રીતે આત્માનું મૂળ સ્વરૂપ, એનો ચેતના ગુણ, એનાં અનંત રત્નત્રય, એનું અચિંત્ય વીર્ય-એ સર્વનો સમાવેશ એક બ્રહ્મ શબ્દમાં થાય છે આ બ્રહ્મને ચિહ્નને-જાણે-દર્શાવે તે બ્રહ્મા

આવી રીતે ચેતનરાજને સાધો, આનંદઘનને સમજો, આનંદઘનને એના સ્થાન પર લઈ આવો આવા પ્રકારની સાધના કરશો ત્યારે જણાશે કે આપ-પોતે જ આનંદનો ઘન છે એ ચૈતન્યસ્વરૂપ છે અને જાતે નિષ્કર્મા છે એને કોઈની પ્રાર્થના કરવી પડે તેમ નથી. પોતે જ અખંડ આનંદ સ્વરૂપ છે અને આનંદનું ધામ છે અને ચેતનને પુદ્ગળથી જુદો પાડનાર ગુણ-ચેતનાશક્તિ-એનામાં છે માત્ર જે શક્તિ અત્યારે અંદર સત્તારૂપે પડેલી છે તેને વ્યક્ત કરવાની છે એ ચેતનની આસપાસ કર્મનું જાળું લાગેલું છે એ પણ પરાઈ વસ્તુ છે, ચોંટી ગયેલી છે પણ છૂટે તેવી છે, માત્ર એને દૂર કરવા પુરુષાર્થ કરવો પડે તેમ છે (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમાં ભારે વિશાળ દૃષ્ટિથી સહિષ્ણુભાવ ભર્યો છે અત્યારે ધર્મને નામે જે વાડાબંધી અને ધમસાણ જોવામાં આવે છે, અગાઉ નાના મતભેદને કારણે જે મોટા તોફાનો ચાલ્યા છે, અને હાલમાં પણ ગચ્છ, મત, ફિરકા અને દર્શનના ભેદો, હિંદુ મુસ્લીમના ઝઘડા ફાટી નીકળતા જોવામાં આવે છે, તેની પાછળ ધર્મની સાચી પિછાન નથી ધર્મને નામે તકરાર ન હોય ધર્મને નામે લોહીની નદીઓ ન હોય. ધર્મને નામે તો અખંડ શાંતિ, આત્મવિચારણા અને શમ, સંવેગ અને નિર્વેદના ઉભરા હોય.

વાત ગોટે ચઢવાનો પ્રકાર કાંઈક આવી રીતે બન્યો લાગે છે આત્મસાધન દરેકને

ઇષ્ટ લાગ્યુ, તે માટે સાધનો યોજાયા, પણ જાતે દિવસે એ સાધનો જ સાધ્ય મનાઈ ગયા, અને પછી તો ભાવનો કોઈ ભાવ જ પૂછે નહિ! જ્યા સાધનધર્મમા સાધ્યપણાનો આરોપ થઈ જાય ત્યા પછી મતભેદની બાકી જ ન રહે ખરી વાત એ છે કે સાધન ધર્મના મતભેદમા પ્રાણીએ મૂઝાઈ જવુ ન ઘટે આ ભવસમુદ્રનો પાર પામી સસારની ધુસરીમાથી મુક્તિ મેળવવી છે પછી કોઈને યોગ્ય લાગે તો તપયોગે મેળવે, કોઈ જ્ઞાન યોગે મેળવે, કોઈ ક્રિયાયોગે મેળવે અને કોઈ ધ્યાનયોગે મેળવે, એમા વાધો શો હોઈ શકે? પ્રત્યેક આત્માના વિકાસના માર્ગો અલગ અલગ હોય છે કોઈને ક્રિયામા મજા આવે, કોઈને જગલમા બેસી આત્મચિંતનમા મજા આવે અને કોઈને સમાજસેવામા મોજ આવે જો સાધ્ય સ્પષ્ટ હોય તો માર્ગનો ઝઘડો સમજણ વગરનો છે આ એક વાત થઈ

અને દરેક દર્શનકારોએ પોતાને સૂઝ્યુ તેવુ અને તેટલુ સત્ય જ પ્રકાશિત કર્યું છે સપૂર્ણ સત્ય શોધવા માટે જીવનભરનો અભ્યાસ અને વિશિષ્ટ તત્ત્વગ્રાહી બુદ્ધિ જોઈએ, પણ એ સર્વને પ્રાપ્ય નથી તો સત્યના અશોને સમજી-સ્વીકારી વિકાસના જાણીતા માર્ગે પ્રયાણ કરવામા આવે અને દર્શનો તરફ સમબુદ્ધિ રાખવામા આવે તો કામ થાય તેમ છે શાતિથી પોતાનું આત્મસાધન કરવુ, પોતાની ચેતનાનો વિકાસ થાય તેવા માર્ગો શોધવા, તેને અનુસરવુ અને કદી પણ વિધિનિષેધની ગૂચવણમા પડી જઈ અન્યની ટીકા કે અવહેલના ન કરવી—એટલુ જો કરવામા આવે તો આત્મસાધના થઈ શકે તેમ છે અને અશ-સત્યો સર્વ દર્શનમા છે તે વાત સમજવામા આવે તો સર્વ ઠેકાણેથી સારો અર્થ સગ્રહી શકાય તેમ છે જે ધર્મક્રિયાથી આત્મશાતિ થવી ઘટે, જ્યા સસારના તાપથી બળેલ પ્રાણી ઠડક મેળવવા જાય, ત્યા જ ધમધમાટ, મારામારી અને ઉશ્કેરાટ મચી આવે તો પછી આત્મવિકાસ ક્યા થાય? ક્યારે થાય? કયે માર્ગે થાય?

એટલા માટે રામમાથી કે રહેમાનમાથી, કાનમાથી કે મહાદેવમાથી, પારસનાથમાથી કે બ્રહ્મામાથી એનુ મૂળ અખડ સ્વરૂપ શોધી લો, એના નાના-નાના ભેદમા ભૂલા ન પડી જાઓ, શુદ્ધ ચિદ્દ્ઘનમય આત્મદશાનું અનત અને અનન્ય સ્વરૂપ વિચારી-ધ્યાવી તેને ત્યાથી મેળવી લો, સર્વાશે ન મળે તો મળે તેટલે અશે પ્રાપ્ત કરો અને અનત સામ્રાજ્ય પ્રાપ્ત કરવાને માર્ગે ચઢી જાઓ બાકી જ્યા ત્યા ધર્મને નામે વાડા બધાઈ ગયા હોય કે દુકાનદારીઓ ચાલતી હોય તેના ઝપાટામા આવી ગયા અને ત્યા ચક્કરમા ચઢી ગયા તો કદાચ નામના થશે, પણ સ્વરૂપપ્રાપ્તિ તરફના, સાધ્યમાર્ગે ગમનના કે આતરદશા પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગદર્શનની આશાને નામે મીંડુ સમજવુ

વિશાળ દૃષ્ટિ કેળવવાના અનેક દાખલાઓ નોધાયેલા છે થોડાક દાખલા અત્ર જોઈ જઈએ —

પ્રસગ સોમનાથ (પાટણ)ના મદિરમા પ્રવેશ કરવાનો હતો, કુમારપાળ મહારાજા

હાજર હતા હેમચંદ્રાચાર્ય એક બાજુએ અને બીજી બાજુએ બૃહસ્પતિ નદિશાધિકારી હાજર હતા તે વખતે જૈનાચાર્ય હેમચંદ્રમહારાજે નીચે પ્રમાણે દેવ સોમેશ્વરની સ્તુતિ કરી —

भवबीजांकुरजनना, रागाद्या क्षयमुपागता यस्य । ब्रह्मा वा विष्णुर्वा, हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥

—ભવ (સંસાર) બીજના અંકુરને ઉત્પન્ન કરનાર રાગ વગેરે (કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર) જેના ક્ષય પામી ગયા છે તે પછી બ્રહ્મા હો, અથવા વિષ્ણુ હો, અથવા હર (શિવ-મહાદેવ) હો, અથવા જિન (તીર્થંકર) હો—તેમને હું નમસ્કાર કરું છું

આ પદમાં જે વસ્તુ બતાવી છે, તે જ અત્ર બીજા આકારમાં બતાવી છે મારે નામ સાથે કામ નથી, જેનામાં આત્મસ્વરૂપ જાગ્યું હોય, જેના રાગદ્વેષ ગયા હોય, તેને ગમે તે નામે હું નમસ્કાર કરું છું મારે નામ કે બાહ્યાકાર સાથે સંબંધ નથી, મારે સ્વરૂપ પ્રાપ્તિ કરવી છે અને એ આત્મસ્વરૂપ જ્યાં શુદ્ધ સ્વરૂપે પ્રકટ થયું હોય ત્યાં મારો નમસ્કાર છે, માટે તે આદરણીય આદર્શ છે

આવો જ વિચાર શ્રીમાન હરિભદ્રસૂરિએ બતાવ્યો છે —

पक्षपातो न मे वीरे, न द्वेषः कपिलादिषु । युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥

—વીરપ્રભુ પ્રત્યે મારો પક્ષપાત નથી, તેમ જ કપિલ કે કણાદ, બ્રહ્મા કે બુદ્ધ કોઈ તરફ મારો દ્વેષભાવ પણ નથી. જેનું વચન યુક્તિયુક્ત હોય તેનો જ સ્વીકાર કરવો જોઈએ

આ એક જુદું જ દષ્ટિબિન્દુ છે બુદ્ધિશાળી માણસની બુદ્ધિને અસર કરે, એની પરીક્ષામાં પસાર થાય, એની તાવણીમાં શુદ્ધ કંચનસ્વરૂપે નીકળી આવે એવું જે વચન હોય, જે ન્યાય-તર્કના સર્વ નિયમોને અનુરૂપ હોય, જેમાં હેત્વાભાસ કે ગોટાળા ન હોય, જેમાં પરસ્પર વિરોધ ન હોય, તે વચનનો અને તે દ્વારા તેના પ્રણેતાનો સ્વીકાર કરવા દ્વારા આ સૂત્રમાં ખૂબ વિશાળતા દાખવી જણાય છે

જો પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની તમન્ના લાગી હોય, જો દેખાવ કરવાની વૃત્તિ શાંત થઈ ગઈ હોય, જો સત્ય કે તેના અંશો જ્યાં જેટલા મળે ત્યાં તેટલા પૂરતો તેના ઉપર અંતરંગ રાગ થતો હોય, તો બાહ્ય દૃષ્ટિ છોડી અંદર ઊતરવાનો આ માર્ગ છે, પણ એને રાજમાર્ગ કહી શકાય તેમ નથી આવી વિશાળ દૃષ્ટિ ઇચ્છનીય હોય છે, પણ એ સહજ પ્રાપણીય નથી કારણ, ધર્મના વિકાસ સાથે એક સાંકડી દૃષ્ટિ ઘણાખરાને સાથે જ ખીલે છે અને પછી તો પોતાની વાત જ સાચી હોઈ શકે અને બીજે સત્ય ન જ હોઈ શકે એ વાત એના મનમાં એવી જડબેસલાક બેસી જાય છે કે એને અન્ય ધર્મીઓને મિથ્યાત્વી કહેવામાં રસ લાગે છે, અને પછી તો પક્ષભેદ એવો જામતો જાય છે કે એનામાં અંધતા આવતી જાય છે, બાકી આમાં મજા નથી, મજા વિશાળ દૃષ્ટિમાં છે, અંશસત્યોનું સ્વરૂપ જાણવામાં છે, મધ્યસ્થ ભાવને પોષવામાં છે અને ખાસ મજા ચેતનને ઓળખવામાં છે આ સ્વરૂપ પ્રકટ કરવું એ આપણું કર્તવ્ય છે

એ પ્રકટ કરવા માટે શરૂઆતમા આદર્શ જોઈએ એ આદર્શ ધ્યેય પૂરુ પાડે છે એના સ્વરૂપને સમજવામા બની શકે તેટલી સ્પષ્ટતા આવશ્યક છે પણ એ વિચારસ્પષ્ટતા ન થઈ શકે તોપણ એક વાત જરૂર કરી શકાય તેવી છે બની શકે તેટલી સમદર્શિતા રાખવી, ક્ષયોપશમ પ્રમાણે સત્યશોધન કરવુ, અશસત્યોને સત્ય તરીકે સમજવા અને સ્વીકારવા, એ ધ્યેયના નામમાથી પણ આત્મગુણ મેળવવા અને કેળવવા અને જ્યા નજર ન પહોચે ત્યા વિરોધ ન કરતા પોતાની જ્ઞાનમર્યાદા સમજી લેવી, પણ એવુ કોઈ કામ કરી ન બેસવુ કે જેથી પ્રગતિના દ્વાર બધ થઈ જાય. આત્મપ્રગતિના માર્ગે પગથિયે પગથિયે આગળ વધાય છે, પણ એમા આતર વિકારો આવે તો પ્રગતિ અટકી જાય છે, અને એનુ જોર વધારે પડતુ થઈ પડે તો પશ્ચાદ્ગતિ પણ થઈ જાય છે સાથે એ પણ ધ્યાનમા રાખવુ કે આપણો મોક્ષ આપણે જ સાધવાનો છે, બહારનો કોઈ વિમાન લઈને આવે અને આપણે મોક્ષ નામના મદિરે સડસડાટ ચઢી જઈએ એ વાત બનવાની નથી

આથી ઉદારતાપૂર્વક જ્યાથી આત્મતત્ત્વ જેટલે અશે પ્રાપ્ત થાય તેટલે અશે શોધવુ અને જ્યા આગળ ન વધાય ત્યા સમભાવ–મધ્યસ્થભાવ રાખવો પરમાત્મગુણ દુનિયામા અશે અશે છૂટા છૂટા સર્વત્ર ભરેલા છે, મારા તમારામા પણ થોડેવધતે અશે જરૂર છે એમાથી જ્યાથી પ્રકટ ગુણ મળે ત્યાથી શોધવામા જરા પણ વાધો નથી પણ અમુકમા અમુક વાત નવી એવી નકારાત્મક નીતિ ધારણ કરવાને બદલે જ્યા જ્યા જેટલે જેટલે અશે પરમાત્મગુણ મળી આવે ત્યા ત્યાથી તેટલે તેટલે અશે એને સ્વીકારવામ વાધો નથી એમા અભિનિવેશમિથ્યાત્વ કહી ટીકા કરવામા આવે તો તેમા ગભરાવા જેવુ નથી

અશસત્ય સાર્વત્રિક છે, બુદ્ધિ પારદર્શી છે અને પૃથક્કરણશક્તિ પારાવાર છે આદર્શ ચેતનાધર્મને ઉકેલવાનો છે અને અતિમ સાધ્ય આ ચક્રભ્રમણનો ત્યાગ કરી નિકર્મા થવાનો છે આ આત્મગુણ જ્યાથી મળે ત્યાથી લેવામા કોઈ પ્રકારનો વાધો નથી અને એને અટકાવવા પ્રયત્ન થાય ત્યા દયા ખાવા જેવી સ્થિતિ છે અન્યની દયા ખાઈ શકાય તેટલુ પોતાનુ સ્થાન ન હોય તો બેસી રહેવુ, પણ ધર્મને નામે ઝઘડામા ભાગ લઈ આત્મપ્રગતિ આડી વાડ ન થવા દેવી માર્ગ સીધો અને સરળ છે, પણ કાગ, ટેકરા આવે તેમા અટવાઈ પડવા યોગ્ય નથી અતરાત્મદશાના વાટુઓએ બહુ ચેતીને ચાલવા જેવુ છે અને કોઈ રીતે પોતાનો માર્ગ બગડવા દેવા જેવુ નથી આત્મગુણો શોધતા સમજાય તેવા છે અને તેને ડોળનાર તત્ત્વો વિચાર કરતા જાણી શકાય તેવા છે ધર્મને નામે વિખવાદ, વાડાબધી કે ધમાધમ ન ઘટે શુદ્ધ નિરજન નિરાકાર સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના શુદ્ધ આશયવાળા તો પ્રત્યેક વાતમાથી અતરાત્મસ્વરૂપ શોધી લે, ન મળે તો આખ મીચી દે કે જીભ પર તાળુ મારે, પણ એ વિષને વધારે નહિ

આ દૃષ્ટિ આવે ત્યારે યોગિરાજના વિચાર સમજાય છે

"ગચ્છના ભેદ બહુ નયન નિહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે"
(ચૌદમા જિનનું સ્તવન, ગાથા ૫)

આ વાત સમજવી મુશ્કેલ નથી, પણ આચરવી ઘણી મુશ્કેલ છે એ વિશાળતા જામે ત્યારે નિસ્તાર થાય તેવું છે જ્યાં સુધી એ ભાવમાં 'નિશ્ચય' વાદ છે એમ લાગે, જ્યાં સુધી નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય કરવાની બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય, જ્યાં સુધી સંપ્રદાયમોહને લઈને સત્યશોધનનો માર્ગ ન લેવામાં આવે, ત્યાં સુધી અંતરાત્મદશાની વાતો માત્ર વાતારૂપે છે એમ સમજવું એ માર્ગપ્રયાણમાં અંદર ઊતરવાનું છે, વિકારો પર વિજય મેળવવાનો છે, બાહ્ય ભાવને ઓળખવાનો છે અને એકવાર એ દશા આવી એટલે રસ્તો હાથ લાગી જશે એટલી વાત ધ્યાનમાં રહે કે સર્વજ્ઞ ધર્મરાજના બીજ પડેલાં છે, પણ તેની જ સાથે મોહરાજાના વિષબીજો પણ પડેલાં છે અને એમાં પણ અંતર વિકારો ભારે ચક્કરમાં પાડનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર હોઈ ચેતવણી લેવા યોગ્ય છે અને ધર્મને નામે વિકારવૃદ્ધિ થાય, અભિમાનની પોષણા થાય, સમજશક્તિ પર હડતાળ પડે, ત્યાં વાત આકરી થઈ જાય તેમ છે માટે નામમાંથી સત્ય શોધો, વિચારણામાંથી સત્ય શોધો, વાતોમાંથી ગ્રાહ્ય તત્ત્વ શોધો, અને ગમે ત્યાંથી આત્મતત્ત્વમાં ઊંડા ઊતરવાની વાત કરો ન બને તો બેસી રહો, પણ ધર્મને નામે વગર સમજે દોડદોડ કરી પ્રગતિપંથને ડોળી ન નાખો આ તો આનંદઘન સાધવાના છે, નિર્ભય થવું છે, આંતર દુશ્મનો સાથે લડવાનું છે, માટે આત્મપ્રગતિ થાય તેવી વિચારણા અને વાતો કરો, પણ કોઈ પણ પ્રકારે અન્યની સમજણ વગરની ટીકા કરી વિરોધ કે આંતરાને વધારશો નહિ અને આત્મપ્રગતિ બગડે તેવી વાટે ચઢશો નહિ પ્રગતિ મોડી થશે તો પાલવશે, પણ ટેકરે ચઢી ગયા કે ખાડામાં પડી ગયા તો રસ્તે આવતાં નવનેજાં પાણી ઊતરશે, માટે રાજમાર્ગો પકડી લો અને પછી તો સર્વ સૂઝી આવશે

જાણો તો આખી દુનિયામાં આત્મતત્ત્વ ભરેલું છે અને શોધતાં મળે તેવું છે સાચે માર્ગે વિજય તમારો છે અને અંતે આનંદઘનનો મેળાપ છે એને સાધવામાં વિશાળ ભાવના વિકસાવવાની જરૂર છે વિશાળતામાં સત્ય છે, સહિષ્ણુભાવમાં શાંતિ છે અને શાંતિ છે ત્યાં આનંદ છે, ત્યાં ચૈતન્યસાધના છે, ત્યાં સ્વરૂપસંધિ છે અને ત્યાં જ્યોતિર્દર્શન છે આ રીતે આત્મા આનંદઘનને સાધે, ચૈતન્યસ્વરૂપ જાગ્રત કરે, નિર્ભય થઈ સુસ્થિત મહારાજ સાથે સાતમે માળે બેસે અને ચક્રભ્રમણની ચક્કીમાંથી સદાને માટે છૂટી જાય. (૬૭)

પદ અડસઠમું

ભૂમિકા—આ પદમા સત્સગનો મહિમા બહુ ભવ્ય રીતે ગાયો છે અને તેને ભગવત્પૂજા કે ઇદ્રની પદવી કે રાજ્યધુરા કરતા પણ ઉચ્ચ સ્થાન આપ્યુ છે એ વાતમા ખૂબ રહસ્ય જણાય છે આ પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે એનામા ગમે તેટલી મૌલિકતા કે શક્તિ હોય, છતા તે પોતાનુ આધાર–આધેયસ્વભાવનું તત્ત્વ તજી શકતો નથી પોતે જે સયોગોમા મુકાય, જે દેશકાળના સયોગોમા આવી ચઢે, તેને તે ઘણુ ખરુ આધીન થઇ જાય છે એક માબાપના બે પોપટ બચ્ચાઓની કથા જાણીતી છે એક સાધુની સોબતમા 'આવો, પધારો, મઠમા આરામ કરો, પરમાત્મનામનો પરિચય કરો'—આ શબ્દો બોલતા શીખ્યો, અને બીજો 'મારો, કાપો, ધાડ પાડો, લૂટો'—એવુ ચોરની પલ્લીના પરિચયમા શીખ્યો તેથી જો સજ્જન–સત–સાધુનો પરિચય ગખ્યો હોય તો વાતાવરણની ચાલુ વિશુદ્ધિ રહ્યા જ કરે છે એક મનુષ્ય કેવો છે એની પરીક્ષા કરવી હોય તો તેના સોબતીઓ કેવા છે તે જોવાથી તેની ચારિત્ર–વર્તના જાણી શકાય છે હમેશા સરખા અભિપ્રાયવાળાની સોબત થાય છે અને ટકે છે **समानशील व्यसनेषु सख्यम्**—એટલે એ-સરખા ચારિત્ર અને ટેવવાળાની મૈત્રી હોય છે સોબતની અસર જેમ પોતે બીજા પર પાડી શકે છે, એમ બીજાની અસર પોતા પર જરૂર થાય છે માટે સત્સગનો મહિમા ઘણો મોટો છે સાધુસગતિ આખા પ્રગતિમાર્ગને ફેરવી નાખે છે, અને ગાડુ રસ્તે ચઢાવી દે છે સતના સગમા આવનાર પછી તો દુર્જન કે દુરાચારીના પરિચયમા આવતા પણ સકોચાય છે સારી સોબતમા ફરનારા ઉન્માર્ગ છોડી રસ્તે આવી ગયાના વ્યવહારમા અનેક દાખલા નોધાયા છે અને ખોટી સોબતમા રહેવાથી ખાનદાનના વશજો ખોટે રસ્તે ઊતરી આખરે હેરાન–પરેશાન થતા જોવામા આવ્યા છે એટલે સાધુસગતિનો મહિમા જબરો છે

છાસઠમા પદમા પ્રભુદર્શન થવાના કારણોમા અને સ્વરૂપદર્શન કરવાના કારણ તરીકે 'સાધુસગતિ' અને 'ગુરુમહારાજની કૃપા' બતાવી હતી તે ધ્યાનમા હશે એ સાધુ સગતિનો મહિમા આ પદમા ગાયો છે તે આપણે વિચારી જઈએ આ પદનો અર્થ અને વિવેચન કરવામા પૂ શ્રીગભીરવિજય ગણી મહારાજે બતાવેલ અર્થ ઉપરાત ટબો અને મિત્રની નોધ પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે, એટલે વિવેચનને સકોચી અર્થ પર વિસ્તાર વધારે કરવાનુ બનશે.

> साधु सगति विनु कैसें पइये, परम महारसधाम री,
> कोटि उपाय करे जो बौरो, अनुभवकथा विसराम री साधु० १

અર્થ—સત–મુનિની સોબત વગર કોઈ ગાડો માણસ કરોડો (ગમે તેટલા)

પાઠાતર—વિનુ–વિન પઇયે–પૈયે ધામ–ધાખ કોટિ–કોટ બોરો–વૌરો વિસરામ–વિરામ

શબ્દાર્થ—સાધુ = સદાચરણી શિષ્ટ આગમાનુસાર કરણી કરનાર સત્પુરુષ, ત્યાગી મુનિ. સગતિ = સોબત વિનુ (વિન) = વગર, વિના કૈસે = કેવી રીતે પઇએ (પૈયે) = પામીએ, મેળવીએ પરમ = મોટો મહારસ = આત્માનુભવરૂપ રસ ધામ = (તેનુ) ઘર કોટિ = કરોડો ગમે તેટલા ઉપાય = ઇલાજ કરે = કરે, કર્યા કરતા જો = જે કોઈ બૌરા = બાવરો ગાડો, ભોળો વિસરામ = આરામ (વિરામ = અત છેડો)

ઉપાયો કરે, પણ અનુભવકથાના આરામરૂપ અતિ ઉત્કૃષ્ટ મહારસના ધામ–સ્થાન (મોક્ષ)ને કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે? (ન જ પ્રાપ્ત કરી શકે) (૧)

વિવેચન—'અનુભવ'મિત્રનો મહિમા આ પદોમાં વારંવાર ગાયો છે ચેતના વારંવાર એની પાસે ફરિયાદ કરે છે, એને નાના દિયર જેવો ગણે છે ૮, ૧૩, ૧૪, ૫૦માં પદો અનુભવને ઉદ્દેશીને લખાયાં છે ચૌદમા ૫૦મા એનો ચેતન અને ચેતનાની સાથેનો હિતસ્વી સંબંધ વ્યક્ત કર્યો છે અને પદોમાં ઠામઠામ અનુભવમિત્રને આગળ કરીને એની સહાય ચેતન અને ચેતનાએ માગી છે આવી અનુભવની કથા તો હારબંધ ચાલ્યા જ કરે એના ઉપર પૂર્ણવિરામ ક્યારે થાય? ક્યાં આવે? આ અનુભવકથાનું અંતિમ વિશ્રામ સ્થાન 'પરમ મહારસધામ' પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે, અને કાર્યસિદ્ધિને પરિણામે સર્વ કર્તવ્યનો અંત આવે છે આ પદોમાં 'આનંદ'નો મહિમા વારંવાર ગાયો છે આ આનંદ મહારસ જ્યાં સદા પ્રાપ્ત થતો રહે તે 'મહારસધામ' છે, એ મુક્તિપુરી છે, એ આનંદની પરાકાષ્ઠા છે, અને એ ઉત્કૃષ્ટ અંતરાત્મદશાની પરાકાષ્ઠાએ આવી રહેલ પરમાત્મદશા છે આ આત્મિક આનંદ એક અનોખી વસ્તુ છે એને ચાલુ અનુભવાતા પૌદ્ગલિક આનંદ સાથે સંબંધ નથી આ આનંદ જે સ્થાનકે મળે તેને **પરમ મહારસધામ** કહેવામાં આવે છે એની સ્થિતિ અક્ષય, અનંત, અવ્યાબાધ છે એ પ્રાપ્ત કરવા સર્વ પ્રયાસ થાય છે વસ્તુત એને અમુક સ્થાને શોધવાના વિચારને બદલે એ અમુક પરિસ્થિતિના અનુભવનો વિષય થાય છે, એમ સમજવું વધારે સુયોગ્ય છે

દુનિયામાં વીર, શૃંગાર, હાસ્ય, કરુણ, ભયાનક, બીભત્સ, રૌદ્ર અને અદ્ભુત રસ જાણીતા છે એ ઉપરાંત નવમો શાંતરસ છે એ નવમો રસ એની ઉત્કૃષ્ટ દશામાં હોય ત્યારે ભારે અંતર આનંદ આપે છે, અને તે વખતે એને મહારસનું નામ આપવામાં આવે છે એ મહારસ એની ઊંચામાં ઊંચી કોટિએ જે અંતરદશામાં પ્રાપ્ત થાય તેને પરમ મહારસધામ કહેવામાં આવે છે પણ એ દશાએ પહોંચવા, પહેલાં એ રસની સેવના કરવી પડે છે આવો મહારસ જે આત્મિક દશામાં અનુભવાય, અને આખરે જ્યાં સર્વ અનુભવકથાઓનો છેડો આવી જાય, એવી પરા આત્મિક દશા કેમ પ્રાપ્ત થાય, એવો સહજ પ્રશ્ન થાય છે તેના જવાબમાં કહે છે કે બીજા ગમે તેટલા ઉપાય માણસ કરે, એ સર્વ નકામા છે, એ ઉત્કૃષ્ટ મહારસમય આત્મિક પરિસ્થિતિ સાધુપુરુષની સોબત વગર કેમ મળી શકે? એનું કારણ એમ છે કે આ પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એને જેવું વાતાવરણ મળે તેવો તેને થઈ જતાં વાર લાગતી નથી એટલે સત્પુરુષની સોબત કરે તો તેને ત્યાગ, વૈરાગ્ય અને આંતર સંયમના જ વિચાર આવે છે પણ એ જો દુન્યવી રસવાળાની સોબતમાં પડી જાય તો ત્યાં એને પૈસા, સ્ત્રી, પુત્રપરિવાર અને પરિગ્રહની જ વાતો નજર સન્મુખ તર્યા કરે છે અને એ પોતાની જીવનયાત્રાની સફળતા આવી પ્રાપ્તિમાં માની બેસે છે પણ ખરા સંત પુરુષોના પરિચયમાં આવે છે ત્યારે તેને વસ્તુવિચારણા થાય છે, ધન–યૌવનની

અસ્થિરતા સમજાય છે, ત્યાગભાવની અંદર રહેલ વિચિપ્તતા દેખાય છે અને અંદરનું તત્ત્વ જાણવામાં આવે છે, માટે સત્પુરુષની સોબત અતિ જરૂરી છે

'સાધુ' કોણ? જેણે સ્વપરનું વિવેચન કર્યું હોય, જેનામાં સંતોષ અને સંયમ જામ્યા હોય, જેને આંતર સ્વરૂપદર્શન દ્વારા પરમાત્મભાવ પ્રાપ્ત કરવા નિર્ણય થયેલ હોય, જેના ત્યાગ-વૈરાગ્ય આદર્શરૂપ હોય, અને ખાસ કરીને જે મન-વચન-કાયાની પ્રવૃત્તિ એકસરખી કરતા હોય. ગમે તેટલું શાસ્ત્રવાચન કર્યું હોય, ગમે તેટલા બાહ્ય તપ કર્યા હોય, કે ન્યાય, વ્યાકરણ, કાવ્ય કે સાહિત્યના મોટા પુસ્તકોનું અધ્યયન કર્યું હોય, એ સર્વથી પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત વર્તું નથી, અને કોઈ બાવરો માણસ એ મેળવવા માટે લાખો-કરોડો ગમે તેટલા ઉપાયો કરે, પણ એના એવું કાંઈ વળતું નથી સાધુપુરુષની સોબત ન થાય ત્યાં સુધી અધ્યયન અભિમાન માટે થઈ જાય છે, તપક્રિયા દેખાવ માત્ર થઈ જાય છે, અને બીજા ઉપાયો કાં તો અવ્યવસ્થા કરી મૂકે છે અથવા અંતરના મનોવિકારને અવ્યક્તપણે પોષે છે

સંત-સાધુપુરુષોની સંગતિ થાય, તેમના ચરિત્રનો અભ્યાસ થાય, ત્યારે એ દશાના રહેલ મહત્તા અને આદેયતા સમજાય છે અને પછી તો એવા પુરુષો ઉપદેશ આપે કે ન આપે, પણ એની અસર જરૂર થાય છે માટે જો પરમ મહારસધામ પ્રાપ્ત કરવું હોય તો સાધુસંગતિ ખાસ જરૂરી વસ્તુ છે

કોઈ અતિ ઉત્સાહમાં આવી જઈ જ્ઞાન ક્રિયા કે અભ્યાસ ઉપદેશ દ્વારા પરમાત્મ દશા મળી જશે એમ માનતા હોય તો તે 'બાવરા' છે સાધુસંગતિ વગર કરેના ઉપાય આડા ઊતરી જાય છે, ને ઘણીવાર દંભ કે આત્મવંચનામાં પરિણમી જાય છે અને સાધુ સંગતિ તો આખું વાતાવરણ ફેરવી નાખે છે, માટે સાધુસંગતિનો મહિમા ભારે મોટો છે (૧)

આત્માનુભવ માટે સાધુસંગતિને આટલું મહત્ત્વનું સ્થાન છે એટલું સમજી લઈ તે મેળવવા માટે મુમુક્ષુ પ્રાણી પ્રાર્થના કરે છે —

> शीतल सफल संत सुरपादप, सेवै सदा सुछाई री,
> वंछित फले टले अनवंछित, भवसंताप बुझाई री. साधु० २

અર્થ—સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ જાતે ઠંડક આપનાર હોઈ ફળવાળું છે અને એની સેવના કરવાથી એ સર્વના સારો છાયડો આપે છે, મનની સર્વ વાંછાઓને એ પૂરી પાડે છે, અહિતકરને એ ટાળી દે છે અને સંસારના તાપને ઓલવી નાખે છે (૨)

પાઠાંતર—સાદપ-પાદપ (અશુદ્ધ) સેવૈ-સેવો ફલે-ફલૈ ટલે-ટલૈ દલૈ બુઝાઈ-બૂઝાઈ બુઝાય

શબ્દાર્થ—શીતલ=ઠંડુ શાંતિ આપનારું આનંદ આપી સેવૈ=સેવતા આશ્રય લેતા સફલ-ફળવાળું સંતસુરપાદપ=સંતરૂપ કલ્પવૃક્ષ સુછાઈ=સારી છાયા આપનારું વંછિત=ઇચ્છેલ(ફળ) ફલે=ફળે મળે, પ્રાપ્ત થાય ટલે=દૂર થાય અનવંછિત=અપ્રિયકર, ન ગમે (લાભ ન કરે) તેવું ભવ=સંસાર. સંતાપ=મહા તાપ, સખ્ત ગરમી બુઝાઈ=ઓલવાઈ જાય, દૂર થાય

વિવેચન—સાધુસંગતિ કેવી છે? એને કલ્પવૃક્ષ સાથે સરખાવે છે કલ્પવૃક્ષ એની છાયામાં બેસનારને બહુ સારી ઠંડક આપે, એની નીચે આવી પ્રાણી જે ચીજ માગે તે કલ્પવૃક્ષ તેને આપે અને મનની સર્વ વાંછા પૂરી પાડે અને ન ઇચ્છવા યોગ્ય સર્વ અનિષ્ટ વસ્તુઓને ટાળે કલ્પતરુનો આટલો મહિમા આપણે અન્યત્ર સાંભળ્યો છે આ સાધુસંગતિ કલ્પવૃક્ષ જેવી છે કલ્પવૃક્ષ જેમ જાતે શીતળ હોય છે અને તેની નીચે બેસનારને ઠંડક આપે છે, તેમ સાધુસંગતિ પણ બાહ્ય અને અંતરની શાંતિ આપે છે એટલે એનો પ્રસંગ કરવાથી એ જ્ઞાન, શાંતિ, વૈરાગ્ય વગેરે અનેક ફળને આપનારી નીવડે છે એની પાસે જઈને જે ફળ માગો તે મળે તેમ છે

વળી સાધુસંગતિ સારો છાંયડો આપનાર છે તમે ગમે તેટલા સંસારના તાપથી તપી ગયા હો, આ ઝાડનો આશ્રય કર્યો એટલે શાંતિ થઈ જાય છે, અને ભારે ગરમીના જેમ 'હાશ'નો ઉદ્‌ગાર નીકળી પડે છે તેવો અવાંતર મનોદશા થાય છે સાધુસંગતિથી મનોવાંછિત ફળે છે અને અવાંછિત કે અનિષ્ટ દૂર થાય છે સત્સંગ કરનારની વાંછા શી હોય? એ વાંછા એની પૂરી થાય એટલે એ માર્ગે ચઢી જાય, અને ન ગમે તેવા અનિષ્ટો દૂર થાય આ તો કલ્પવૃક્ષ કે સત્સંગનો સીધો મહિમા છે તે ઉપરાંત ભવદાવાનળનો મહાતાપ સાધુસંગતિથી બુઝાઈ જાય. કલ્પવૃક્ષ જેમ ગરમીને ઓછી કરી નાખે તેમ સત્સંગ સંસારના તાપ-તડકાને ખલાસ કરી નાખે સાધુસંગતિનો આવો મહિમા છે, સંતસમાગમનો આવો ચમત્કાર છે (૨)

> चतुर विरंची विरंज न चाहु, चरणकमळ मकरंद री;
> कों हरि भगति विहार दिखावे, शुद्ध निरंजन चंद री. साधु० ३.

અર્થ—હું તો નાનાપ્રકારના રૂપ ધરવાવાળા બ્રહ્માને ન ચાહું, કે તેના ચરણકમળની સુવાસ ન ચાહું, કોઈક માણસો હરિભક્તિના વિહારસ્થાનો બતાવે અને કોઈ મેલ-મળ વગરના શુદ્ધ ચંદ્રને બતાવે, પણ (હું તો એ કોઈ વસ્તુની વાંછા) કરતો નથી (૩)

વિવેચન—કલ્પતરુની ગરજ સારતી આવી સાધુસંગતિ મારી સર્વ ઇચ્છા અને ભાવનાને પૂરી પાડનાર હોઈ હું તો એની જ ચાહના કરું છું હું તો મારા પરમાત્મા પાસે માગું છું કે મને સાધુસંગતિ આપો સાધારણ રીતે પ્રાણી ભગવાનના ચરણકમળની સેવા માગે, એના બે દાખલા આપે છે અને મારે તો તે પણ જોતા નથી, એમ કહે છે એ બોલી દે છે કે હું તો ચતુર બ્રહ્માના મનનું રંજન કરી તે દ્વારા બ્રહ્મલોક મેળવવા

પાઠાંતર—વિરંચી-વિરંચદે ચાહુ-ચાહે ભગતિ-ભરમ દિખાવે-દિખાવે

શબ્દાર્થ—ચતુર=નાના રૂપને ધરવાવાળો ડાહ્યો વિચક્ષણ વિરંચી=બ્રહ્મા વિરંજ=વિશેષ રંજન કરવાનું મકરંદ=પરિમળ સુવાસ હરિ=કૃષ્ણ (નામ) દૂર કરી, હરણ કરી ભરમ=ભ્રમ, ભમણ ભગતિ વિહાર=જે સ્થાને ભક્તિ થઈ તે ઠેકાણા દિખાવે=દેખાડે બતાવે શુદ્ધ=નિર્દોષ નિરંજન=મળ-મેલ વગરનો ચંદ=ચંદ્રમા

ઇચ્છતો નથી અથવા એના ચરણકમળની સુવાસને પણ ઇચ્છતો નથી કેટલાક લોકો મને હરિ-કૃષ્ણને હરવાફરવાના સ્થાનો બતાવે, ગોકુળમા, વૃદાવનના મને સાથે લઈ જઈને બતાવે કે શ્રીવિષ્ણુ પોતે અહીં વિચર્યા હતા, અહીં બેઠા હતા, અને તેની સેવના કરવાનુ કહે, અને કોઈ મેલ વગરનો અને શ્યામતા વગરનો ચદ્ર બતાવે એટલે બીજનો ઊગતો ચદ્ર બતાવતાં તેને સર્વ સિદ્ધિના કરનાર તરીકે બતાવે, પણ હુ તો તેને પણ ન વાછુ અથવા એવો અર્ધ ચદ્ર જેના લલાટ પર છે એવા ચદ્રમૌલિ દેવ શકરને બતાવે, પણ મારે મનથી તો એની પણ વાછા નથી આ દેવો ગમે તેવા મોટા હોય, પણ મારા આત્મા નુભવને અને પરમ મહારસધામની પ્રાપ્તિને અગે મારે માટે કશા ઉપયોગના નથી. તેથી હુ તેમને ચાહતો નથી કે તેમના ચરણકમળની સેવાની વાછા કરતો નથી.

એટલે હુ તો ભગવાનની ભક્તિ કરતા પણ સાધુસગતિને વધારે મહત્ત્વનુ સ્થાન આપુ છુ અને તેમ હોઈને બ્રહ્મપદસેવન, હરિવિહારસ્થાનોની યાત્રા કે ચદ્રપૂજનની પણ વાછા-ઇચ્છા કરતો નથી[1] (૩)

देव असुर इद्र पद चाहू न, राज न काज समाज री,
सगति साधु निरतर पावु, 'आनदघन' महाराज री. साधु० ४

અર્થ—અને હુ તો દેવતાઓનુ કે અસુરોનુ કે તેમના ઇદ્રોનુ સ્થાન પણ કદી

પાઠાતર—ચાહૂ ન=ચાહૂ દેવ અસુર ન ઇદ્ર પ ચાહૂ ન રાજ સમાજ ન કાજ રી' એમ પણ પાઠ એક પ્રતમા છે પાવુ-પાઉ

શબ્દાર્થ—દેવ=ચાર દેવ લોક નૈમાનિક જ્યોતિષી વગેરે અસુર=ભુવનપતિ વ્યતર ઇદ્ર=તેના ઉપરી સ્વામી વગેરે પ=સ્થાન રાજ=રાજ્ય આધિપત્ય મોટાઈ ન કાજ=લેવા દેવા નથી સમાજ=સસાર, વ્યાવહારિક કાયની સામગ્રી પાવુ=મેળવુ મેળવવા ઇચ્છુ

૧ પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજય ગણિએ આ ગાથાનો અર્થ તદ્દન નવીન પ્રકારનો લખાવ્યો છે તેમા 'ભગતિ' સાથે 'ભરમ' પાઠ લીધો છે અને એ પાઠ બે પ્રતમા મોજૂદ છે તથા ભીમશી માણેકવાળી મુદ્રિત પ્રતિમામા પણ છે તે પ્રમાણે આ અર્થ થાય છે તે વિચારવા લાયક છે 'ચતુર વિરચી વિરજન ચાહે' આ મુદ્રિત પાઠનો અર્થ સમજાવતા તેઓ લખાવે છે કે ચતુર પુરુષોરૂપ ભ્રમર (વિરચનો અર્થ તેમણે ભ્રમર-ભમરો કર્યો છે) તે વિ એટલે વિવિધ પ્રકારે સાધુસગતિમા રજન પામવાનુ ઇચ્છે એટલે ચતુર પુરુષરૂપ ભ્રમર અનેક પ્રકારે પ્રસન્ન કરવાનુ કામ એ સાધુસગતિથી ચાહે અને સાધુપુરુષના ચરણકમળરૂપ મકરદ એટલે સુગધી ફૂલ રસને પીએ સાધુ સિવાય એવો બીજો કયો (કો) પુરુષ છે જે ભ્રમને હરી-દૂર કરી-નસાડી દઈને શુદ્ધ નિરજન ચદ્રનો વિહાર દેખાડે એટલે ભ્રમબુદ્ધિને દૂર કરીને શુદ્ધ-નિર્મળ અને કર્મરૂપ અજન-કાળાશથી રહિત એવા આત્મચદ્રને રમવાનુ સ્થળ (વિહાર) દેખાડે? એટલે ભ્રમને દૂર કરનાર અને શુદ્ધ નિરજન આત્મચદ્રને વિહાર કરવાનુ સ્થાન સાધુપુરુષ જ દેખાડે અને તેટલા માટે સાધુસગતિની હુ ચાહના કરુ છુ તેટલા માટે આગળ કહે છે કે હુ તો દેવ પદ કે ઇદ્ર પદ પણ ન ચાહુ વગેરે આ અર્થ પણ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે એમા વિરચિ હરિ અને ચદ્રને બહુ સરસ રીતે ગોઠવી દીધા છે અને અર્થ કરવાની ચમત્કારિક શક્તિ બતાવી છે મને ટબાકારના અર્થ સાથે કરેલ અર્થ (મૂળમા ઉપર આપ્યો છે તે) વધારે સમીચીન લાગ્યો છે પણ આ નોટમા બતાવેલ અર્થ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે

ઇચ્છું નહિ અને મારે મોટા રાજ્ય કે શેઠાઈ સાથે કે ચાલુ વહેવારના સામાજિક કાર્યો સાથે પણ કાંઈ લેવા દેવા નથી મને તો હે આનંદઘન મહારાજ! નિરંતર સાધુની નોબત (માત્ર) મળો-મળો એમ હું ઇચ્છું છું (૪)

વિવેચન—એટલે હું તો દેવ પદ ઇચ્છતો નથી, અને મારે અસુરનું સ્થાન પણ નથી જોઈતું દેવગતિમાં કે અસુરગતિમાં કદાચ કોઈવાર ભગવાનની સેવાનો તક સાંપડતી હશે, પણ મારે તો તેનો પણ ખપ નથી

અથવા મારે ઇન્દ્રનું પદ જોઈતું નથી અને મારે કોઈ દેશનું આધિપત્ય જોઈતું નથી કે મારે સમાજ-વ્યવહારમાં શેઠાઈનું સ્થાન જોઈતું નથી મારે તો હે ભગવાન! એક જ ચીજ જોઈએ છે મારા આનંદઘન ચેતનરાજને નિરંતર સાધુપુરુષની સંગતિ મળ્યા કરો એ એના વિશુદ્ધ ચારિત્રની છાયામાં પોતાની પ્રગતિ સાધ્યા કરે અને એ વાતાવરણમાં રહી ભવદવના તાપને શમાવે અને એવું એકાદ વખત થઈ જાય તેમ નહિ, પણ નિરંતર ચાલુ રહ્યા કરે, એમ હું માગું છું

સામાન્ય રીતે પૌદ્ગલિક સુખનો રસિયો પ્રાણી દેવપદ વાંછે, કે દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર ચક્રવર્તિપદ ઇચ્છે દેવપદમાં માત્ર લહેર કરવાની હોય છે, પણ એ મર્યાદિત બાહ્ય સુખનો છેડો આવે તે વખતે પ્રાણીની દશા શી થાય છે તે સમજે તો આવા લાંબા કાળના પણ આખરે મર્યાદિત સુખને વાંછે નહિ વળી કેટલાક રાજાને સુખી માને છે પણ એની અંદરની ખટપટો, કુટુંબમાં કલેશ અને લડાઈ અને દુકાળના સંકટો વખતની જવાબદારી જાણનાર એ સુખ પણ ન વાંછે અને સમાજના અગ્રણી થવાનો મોહ જનતાની પ્રાકૃત વ્યક્તિને બહુ રહે છે, પણ એમાં પણ માલ નથી એની ખટપટ અને મથામણ એકંદરે અત્યંત નીચી હદે ઉતારી દેનાર નીવડે છે એટલે હું તો બીજું કાંઈ ચાહતો નથી, મને તો નિરંતર સાધુસંગતિ મળો એટલી જ મારી પ્રાર્થના છે, કારણ કે એના વગર પરમ મહારસ ધામ મળે તેવો બીજો માર્ગ મારા જોવામાં-જાણવામાં આવતો નથી. આનંદઘન મહારાજ આ પ્રમાણે સાધુસંગતિ માટે અંતરની પ્રાર્થના કરે છે (૪)

ઉપસંહાર—સાધુસંગતિ-સત્સંગ માટે બહુ ઊંચી હદ આ પદમાં બતાવી એમાં વ્યવહારમાં મનાતા કોઈ પણ સ્થાન, પદ કે હોદ્દા કરતા એને ઉચ્ચ સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે સુભાષિતોમાં સત્સંગતિ પર એટલું બધું લખાયું છે કે તેનો સંગ્રહ એક મોટું પુસ્તક રોકે એ વિષયની મહત્તા બતાવવા માત્ર ખાસ અગત્યના ગાથો રજૂ કરીએ —

સત્સંગ શું શું ન કરે તે બતાવતાં ભર્તૃહરિ કહે છે—" સત્સંગતિ બુદ્ધિની જડતાને દૂર કરે છે, વાણીમાં સત્યતાનું સિંચન કરે છે, માન અને ઉન્નતિને આપે છે, પાપને દૂર કરે છે, ચેતનને પ્રસાદ આપે છે, દિશાઓમાં કીર્તિને ફેલાવે છે—પ્રાણીને સત્સંગતિ શું શું નથી કરતી?"[1]

---

૧ जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं, मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं, सत्संगतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥

ખરી વાત અન્યત્ર કહી છે કે "સર્વ પ્રાણીઓએ સર્વ પ્રકારના સગનો ત્યાગ કરવો ઘટે, પણ તેનો ત્યાગ થઈ શકે તેવું ન હોય તો સજ્જનોનો જરૂર સગ કરવો, કારણ કે સત પુરુષો સગરૂપ વ્યાધિનુ ઓસડ છે"[1]

આ વાતનો ઝોક સમજવા યોગ્ય છે એકદરે અન્ય પ્રાણીનો સગ કે અન્ય વસ્તુનો સગ પ્રાણીને રાગદ્વેષનુ કારણ બને છે અને તે કારણે તે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે, સ્રી પુરુષસગ, વ્યસની મિત્ર સગ કે વ્યાપારી સગ કેવો ચેપી છે તે દરેકના અનુભવનો વિષય છે, તેટલો જ ગભીર પૌદ્‌ગલિક સગ છે એ પ્રાણીને કેટલા રિબાવે છે ! માટે પ્રાણી કે વસ્તુનો સગ જ ન કરવો પણ એ દશા શરૂઆતમા પોસાય તેમ ન હોય, તો સજ્જનનો સગ કરવો સત્પુરુષ પાસે સગ–જ્વરનો ઉપાય હોય છે એટલે એ પ્રાણીને સાધ્ય સન્મુખ રાખી શકે છે અને સગના દોષોને દબાવી દઈ એને સાચે રસ્તે લાવી મૂકે છે આ સત્સગનો મહિમા છે

બાકી સાધુને શોધી કાઢવામા બહુ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે દુનિયામા સાધુપુરુષ નથી એમ તો નથી, પણ એ બહુ સોઘા પણ નથી એને વેશ સાથે ખાસ સબધ નથી. એની શોધ વખતે દભથી બહુ ચેતવા યોગ્ય છે બાહ્ય દેખાવ કે દુકાનદારી જ્યા ચાલતી હોય ત્યા ખરુ સાધુપણુ નથી હોતું અદભના દભ અને યુક્તિપ્રયુક્તિના ભોગ ન થઈ જવાની સભાળ રાખવા જેવું છે બાકી ખરા સત્પુરુષનો સગ થઈ જાય તો તો ખરેખર કામ થઈ જાય તેવુ છે માટે સોબત સાધુપુરુષની કરવી એની પ્રાપ્તિ ન થાય તો વગર સોબતે ચલાવવુ, પણ ગમે ત્યા ભરાઈ ન પડવુ એમા પણ દષ્ટિરાગ થઈ જાય, પરિચિતની પાસેથી સ્થૂળ–સાસારિક ઇચ્છાતૃપ્તિની અપેક્ષા થાય, તો એને અને સાધુતાને લાખો ગાઉનું અતર છે એમ સમજવુ અહી તો હૃદયથી ખરી સાધુતા જેના અસ્થિ મજ્જામા જામી ગઈ હોય, જેનુ એક માત્ર ધ્યેય પરમ દશાએ જવાનુ હોય તેની વાત છે એવા પુરુષની સોબત, પરમ મહારસધામે જરૂર પહોચાડે આવી સાધુસગતિ નિરતર મળો એવી પ્રાર્થના છે એવી સગતિ અલ્પ વખત થાય તોપણ કલ્યાણ છે એ ચાલુ મળ્યા કરે તો આ પ્રાણીના આકરા સસારરોગોનો ઉપચાર થાય તેમ છે નિરતરનો સાધુસગ પ્રાણીને જરૂર પરમ મહારસધામને રસ્તે બરાબર ચઢાવી દે છે (૬૮)

---

૧ सङ्गः सर्वात्मना त्याज्य, स चेत्यक्तु न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्य, सन्तः सङ्गस्य भेषजम् ॥

પદ ઓગણોસિત્તેરમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના અતિ પવિત્ર પત્ની છે એ પોતાના પતિને માટે અનેક રીતે વલખા મારે છે, કોઈ વખત મીઠા મહેણા મારે છે, પણ કદી મર્યાદાભંગ કરતી નથી આજે એ જે પરિભાષા વાપર છે તેમા મહેણા પણ છે અને સાથે સમજાવટની પ્રેમગર્ભિત પ્રાર્થના પણ છે, પોતાની આતર સ્થિતિનુ કથન છે અને સાથે મનામણા કરવા માટેની ઉક્તિઓ પણ છે, પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ માટે ખેદદર્શન છે અને છતા ભૂલી જવાની વિશાળ ઉદારતા પણ છે યોગિરાજના આ ભવ્ય ઉદ્ગારો, જે તેમણે શુદ્ધ ચેતનાના મુખમા મૂક્યા છે, એ સમજતા જૂના યુગની સીતા સરીખી આર્યપત્નીને ધ્યાનમા રાખીએ

प्रीतकी रीत नहि हो, प्रीतम, प्रीतकी रीत नहि,
मैं तो अपनो सरव सृगारो, प्यारे की न लई हो. प्रीतम० १

અર્થ—વહાલા પ્રાણપતિ! આ પ્રેમની રીત નથી મે તો મારો સર્વ શણગાર સજ્યો (કપડા, ઘરેણા શરીર પર ધારણ કર્યા) અને આપ–મારા પ્યારા પતિ–ના તો કાંઈ ખબર જ મળે નહિ, પત્તો જ લાગે નહિ (પ્રેમની આ રીત ન કહેવાય) (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના વિવેકને અથવા શ્રદ્ધાસખીને કહે છે કે મારા પતિ શુદ્ધ ચેતનરાજને કહે કે અત્યારે તેઓ જે જાતની રીતિ આદરી બેઠા છે તે પ્રીતિની રીત નથી, ખરા પતિપત્ની વચ્ચે આવો વર્તાવ ન હોય હુ તો સારા લૂગડા, ઘરેણા પહેરીને તમારી વાટ જોઈને બેઠી છુ અને પતિ આ માર્ગે આવશે કે પેલે રસ્તે આવશે તેની અવલોકના કરી રહી છુ અને આપની તો કાંઈ ખબર પણ આવતી નથી દુનિયાએ સ્વીકારેલ આ ઉચિત માર્ગ નથી આ તો 'વિષયીને મન વેશ્યા અને વેશ્યાને મન કાંઈ નહિ'–વાળી કહેવત જેવી વાત છે હુ અહી રાહ જોઈ જોઈને થાકી જાઉ અને તમારા તરફથી સદેશો પણ નહિ, એ પ્રેમની રીતિ નથી, સન્ડાગી પતિના સ્વીકારાયલા ધર્મનો પ્રતિઘોષ નથી પ્રીતની આ **નઈ**=નવી રીત છે એવો અર્થ આક્ષેપ રીતે થઈ શકે '**નઈ**' એવો પાઠાતર છે એ પતિને ઠપકો આપતા બોલે છે કે–પતિ દેવ! આ તો પ્રેમની નવી જ રીત છે કે હુ તમારા પાછળ પછાડા મારુ અને આપને એ વાત ધ્યાનમા પણ આવતી નથી, આપ એ વાતને મન પર પણ લેતા નથી! (૧)

પાઠાતર—નહિ–નઈ મે તો–તેતો સરવ સૃગારો–સરવ સવાર્યો હો–(dropped)

શબ્દાર્થ—નઈ (પાઠ હોય તો)=નવી પ્રીતમ=પ્રાણપતિ સૃગારો=શણગાર, (ક્રિયાપદ તરીકે) વસ્ત્રાભૂષણ શણગાર સજ્યા ન લઈ=ખબર ન મળી પત્તો ન લાગ્યો

मैं वस पिय के पिय सग और के, या गति किनही सीखई;
उपकारी जन जाय मनावो, जो कछु भई सो भई. मीतम० २

અર્થ—હુ તો (મારા) પતિરાજને આધીન છુ અને મારા નાથ તો કોઈ બીજીનો જ સગ કરે છે આવી રીત આપને કોણે શીખવી? હે ઉપકારી સ્નેહીઓ! તમે જઈને મારા પતિરાજની મનામણી કરો (અને ઉપર જણાવેલો સવાલ પૂછો) અત્યાર સુધી તો જે થવાનું હતું તે થઈ ગયુ (તે વાત જતી કરજો) (૨)

વિવેચન—અને મિત્ર વિવેક! દુખની વાત એ છે કે હુ તો મારા પતિરાજ ચેતનજીને આધીન છુ, અને પતિરાજ તો બીજીઓનો જ સગ કરે છે મને મનમા થાય છે કે આવી રીત તે એમને કોણે શીખવી હશે? આ તે કાઈ દુનિયાદારીની રીત છે? વાટ જોતા જોતા મારો તો અનતો કાળ નીકળી ગયો અને પતિમહારાજ તો કુમતિને વશ પડી માયા મમતા સાથે નાચ્યા કરે છે અને મારો તો ભાવ પણ પૂછતા નથી આ તો સાદી રીતિથી પણ ઊલટુ છે કોઈ આપણને વશ-આધીન હોય, આપણી ખાતર સર્વસ્વ અર્પણ કરી રહ્યુ હોય, એની સામે નજર પણ ન માડવી, એ તો ખરેખર વિચિત્ર વાત છે આ તો ભર્તૃહરિએ કહ્યુ છે તેવી વાત થઈ '[illegible] જેને ઇચ્છુ છુ અને જેને માટે નિરતર ચિતવન કરુ છુ તે મારા તરફ વિરક્ત છે'[1] એમા પતિના પ્રેમનો જવાબ પીગળા નહોતી આપતી, અહી પત્નીના પ્રશ્નનો જવાબ પતિ નથી આપતા હુ ભર્તૃહરિના જેવો ફિટકાર નહિ આપુ મારા પતિ મારા જીવનજીવનહાર છે માટે મારાથી તેમને આકરો શબ્દ પણ ન કહેવાય, ન કહેવરાવાય અત્યાર સુધીનુ તેમનુ મારા પ્રત્યેનું ગમે તેવુ વર્તન હતું અને તેને અગે મને અપરપાર વિરહવેદના થઈ છે, એ સર્વ થવાનુ હતું તે થઈ ગયુ, એ યાદ કરવાના કાઈ લાભ નથી પણ ઉપકારી મિત્રો! વિવેક! અનુભવ! તમે મારી દશા જોઈ મારા પતિરાજને મનાવી લાવો તેમને કહો કે તમારી ખાતર તમારી પત્ની ઝૂરે છે, પોતાનો સજેલો શણગાર જોઈ વલોપાત કરે છે અને તમારા આવવાની રાહ જોઈ દિવસ ને રાત ન ગણતા રસ્તો નિહાળ્યા કરે છે એમને પોતાનું ઘર ઓળખાવો, અને પારકી ભટકનારીઓના પાસમાથી છોડાવો અનાદિ કાળથી ચેતન વિભાવમા રખડે છે

પાઠાતર— પિયકે-પિયુકે પિય-પિયુ औरके-ઓરનકે ગતિ-ગત કિનહી-કીન. ઉપકારી-ઉકારી. જાય-જાઈ જો કછુ-અમ જો

શબ્દાર્થ— मैं=હુ વસ=વશ, તાબે આધીન યા=આવી ગતિ=ચાલ કિનહી=કોણે સીખઈ=શિખાવી શીખવી ઉપકારી=પારકાનુ કામ કરી આપનાર. જાય=જઈને જો કછુ=જે કાઈ ભઈ=થયુ સો=તે

१ या चिंतयामि सततं मयि सा विरक्ता, साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥

એને મમતા માયા વળગી ગયા છે એની પર રાગ–દ્વેષની પ્રબળ અસર છે એ ઇંદ્રિયસે વનમા સુખ માની રહ્યા છે અને જ્યા સુખ નથી ત્યાથી સુખ મેળવવાના ફાફા મારતા રહ્ય છે મારા ઉપકારી સ્નેહાળ જનો! તમે મારા નાથને મનાવો, એને સાચી સ્નેહાળ ઘરવાળીનો પરિચય કરાવો

મિત્ર નોધકાર આ ગાથાનો આવો આશય ખેચે છે અથવા અનાદિકાળથી ચેતન મમતાની સોબતમા રહ્યો છે, તો તેને સમતા શી રીતે આવે એ શકાનુ નિરાકરણ કર્યું છે અને તેથી જાણે સમતા એમ કહે છે કે પોતે ગઈગુજરી વાત સભારનાર નથી, અને તે ઉપરાત ચેતનને કહે છે કે તેણે મમતાને મૂકી દેવી અને તેને વિવેક અને શ્રદ્ધા સમજાવે અને તેઓ પોતે પોતાના સ્વરૂપમા રમણ કરે આમ થાય તો, શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે, તેનો અને પતિદેવનો મેળાપ થાય. આ પક્તિનો આવો ભાવ છે, વિભાવમાથી સ્વભાવમા આ રીતે આવી શકાય છે (૨)

विरहानल जाला अति हि कठिन है, मोसें सही न गई,
'आनदघन' प्रभु सघन घनधारा, तव ही दे पठई हो　　मीतम०　३

અર્થ—(પતિ) વિરહરૂપ અગ્નિની જ્વાળા ભારે આકરી છે અને એવી કઠણ છે કે એ મારાથી સહન ન થઈ શકી એટલા માટે મારા પતિરાજ આનદઘનપ્રભુ વરસાદ મોકલી આપે, ત્યારે જ (મારી અતર જ્વાળા ઠડી પડે, મારી ઇચ્છા પાર પામે, મારી અદરની આગ બુઝાય) (૩)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મારે તો પતિરાજ સાથે વિરહ એટલો લાબો થયો છે કે એ વિરહની અગ્નિ દિવસાનુદિવસ વધારે ને વધારે આકરી થતી જાય છે અને મારાથી તો એ હવે સહન થતી નથી તો હે ઉપકારી જનો! તમે હવે કાઈક રસ્તો કરો, આ વાતનો અત લાવો અને મારા વિરહાગ્નિને બુઝાવવા મારુ મારા પતિરાજને–આનદઘન પ્રભુરૂપ વરસાદને—મોકલી આપો હવે તો વરસાદની ધારા પડશે ત્યારે મારો અતર અગ્નિ બુઝાશે, કાઈ ખોબા પાણીએ કે લોટાના જળે મારી આગ બુઝાય તેવી નથી ચેતનાએ જ્યારે પતિરાજને શ્રદ્ધા, વિવેક વગેરે ઉપકારી જનો દ્વારા કહેવરાવ્યુ કે એનાથી વિરહાગ્નિ સહન થઈ શકતી નથી, ત્યારે ચેતનરાજ–પતિ ચેતનાની વિરહજ્વાળા બુઝાવવાને માટે સઘનમેઘરૂપે આવ્યા, એટલે તેમણે મમતાનો સગ છોડયો અને ચેતનાને

પાઠાતર— અતિ હિ કઠિન હૈ–અતિ પ્રીતમ મોમે–મોપે પ્રભુ–યું સઘન ઘનવારા–સઘનધારા સબહી દૈ–મોસે દેઈ

શબ્દાર્થ— વિરહાનળ = વિરહરૂપ અગ્નિ જાળા = શિખા, ઝાળ જ્વાળા અતિ હિ = ઘણી જ કઠિન = કઠણ આકરી મોસે = મારાથી સહી ન ગઈ = સહન ન થઈ શકી આનદઘન = મારા પ્રાણપતિ (ને) યું = આની રીતે સઘન = મેઘધારા, વરસા० ધારા = વૃષ્ટિ તમ હી = તો જ, તે વખતે જ, એજ કારણે દે પઠાઈ = મોકલી આપે

આવીને મળ્યા, આવો ભાવાર્થ ખેચી શકાય છે, પણ પછી 'પ્રીતકી રીત નહિ' એ પદનો છેવટે ઉચ્ચાર કરવાનો અર્થ રહેતો નથી, તેવી પ્રથમ જણાવેલ અર્થ વધારે સમી ચીન જણાય છે આ બીજા અર્થ પ્રમાણે વિવેક અને શ્રદ્ધામાત્ર થતા આત્માને પોતાના સ્વરૂપનુ ભાન થયુ અને તેથી તેણે કલ્પનામાત્રથી હુ અને પોતાપણુ માન્યુ હતુ તે છૂટી ગયું અને બધા પર સમાનપણુ-સમતા આવી ગયા અને તેથી આત્મા આનદઘનરૂપ થઈ ગયો આવો ભાવ આ ગાથાનો મિત્ર નોધકાર ખેચે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય જરૂર છે

મને આ બીજા અર્થમા પ્રક્રમભગ દેખાય છે પ ગભીરવિજયજી 'દે પઠાઈ'નો અર્થ-'મોકલી આપે તો' એમ કરે છે, એમા ઉપકારી જન સાથે માડેલો વર્તાલાપ અને તેમની સાથે મોકલેલ સદેશો યથાસ્વરૂપે ઠેઠ સુધી બરાબર બની રહે છે અને કાવ્યની નજરે આ આશય ઘાટસરનો અને સુમેળ ખાનારો લાગે છે (૩)

ઉપસંહાર—ચેતનાની વિરહદશા વર્ણવનારા કેટલાક પદો આવી ગયા. ચેતનાની ઝૂરણા ૪૭મા પદમા બતાવી, મેળાપ કરાવી આપનારને મેળાપ કરવા વિજ્ઞપ્તિ તેત્રીશમા પદમા કરી, વિરહની પીડા ૪૯મા પદમા વર્ણવી, ૩૫મા પદમા વિરહવ્યથાનુ વર્ણન કર્યુ, વિરહઘાટ ચિતરવા માટે ૪૫મા પદમા નાવની યાચના કરી અને એ જ પદમા વિરહ સમુદ્રને અથાક બતાવ્યો ચેતનાની ભાદરવા માસની વિરહી રાત ૫૧મા પદમા વર્ણવી અને ઘણા પદોમા ચેતનરાજ સાથે મેળાપ થાય તે માટે ઊડી ઇચ્છા બતાવી, પ્રાર્થના કરી અને હજુ પણ એ વિષયના પદો આવવાના છે

સસ્કૃત કવિઓએ નાયક-નાયિકાના વિરહના વર્ણનો કરવાના તો કમાલ કરી છે કોઈ પણ કાવ્ય વિયોગવર્ણન વગર કાવ્યના નામને યોગ્ય થઈ શકતું નથી એના વર્ણનમા કવિઓ અનેક સ્થૂળ અને કલ્પિત ભાવોને લઈ આવ્યા છે વિરહદશાના વર્ણન વખતે કલ્પનાના ઘોડા છોડી મૂક્યા છે અને હૃદયને સીધી અસર કરે તેવુ વર્ણન આ સ્થિતિનુ કર્યુ છે સુભાષિત-રત્ન-ભાડાગારમા (પૃષ્ઠ ૨૮૭ થી ચાલુ) વિયોગી પુરુષની અવસ્થાવર્ણનના ૯ શ્લોક એકઠા કર્યા છે, વિયોગી સ્ત્રીની અવસ્થાવર્ણનના ૬૫ શ્લોકનો સગ્રહ કર્યો છે, વિયોગી પુરુષના વિપ્રલાપોને અગે ૧૬૭ શ્લોકો રજૂ કર્યા છે, અને વિયોગી સ્ત્રીના વિપ્રલાપો બતાવનારા ૪૯ શ્લોકો છે એમા મધુકર, તમાલ, અશોક, હસ, ચદ્ર, ચકોર, મેઘ, પવન અને કૃષ્ણસાર કે સારગ કે મયૂર પ્રતિની ઉક્તિઓમા કવિત્વની દૃષ્ટિએ કમાલ કરી છે, મદન (કામદેવ)ને સભળાવવામા બાકી રાખી નથી

વિયોગના પ્રસગમા તો બહુધા શૃગાર કે કરુણ રસને ગાવાનો હોય અને યોગીને તો એ પ્રસગમાથી શાત રસ વહેવડાવવો હોય, ત્યારે કાર્યની આખી દિશા ફરી જાય છે આ અતિ કઠિન કામ કેવા ચાતુર્યથી યોગીરાજે કર્યુ છે તે ઉપોદ્ઘાતમા ચર્ચવાનુ રહે છે શુદ્ધ ચેતના એટલે આત્મિક દશા છે ચેતનજી પોતે માયા મમતા, રાગદ્વેષ અને સાસારિક પ્રપચમા એટલો બધો પડી ગયો છે કે એ પોતાની સાચી સ્થિતિને યાદ પણ કરતો

નથી વિશુદ્ધ દશામા ચેતનજીની જે સ્થિતિ હોય તેને 'શુદ્ધ ચેતના' નામની પત્નીનુ રૂપક આપવામા આવે તો તે તો પતિને પોતાને ઘેર આવવાની રાહ જોયા જ કરે છે, અને પૌદ્ગલિક સુખમા ફસાઈ ગયેલ ચેતન પરભાવમા–પરરમણીઓમા રખડયા કરે છે, એ પોતાની પ્રેમી પત્નીને મળતો નથી, પરિણામે પતિના વિરહે ખળતી પત્ની આ પદમા બતાવ્યા તેવા ઉદ્ગારો કાઢે છે આની અદરનો આશય ચેતનરાજ જ્યારે કોઈવાર શાત રીતે શાત વાતાવરણમા પોતાના–નિજ સ્વરૂપનો વિચાર કરે, ત્યારે તેના વિચારપથમા બેવડી ધારા ચાલે તેના તરફ ધ્યાન ખેચવાનો છે ચેતનરાજ પોતાના મનમા પોતાનું અતિમ સ્વરૂપ સમજે, તે જ વખતે સાસારિક માયા તેને સસાર તરફ ખેચે, તે વખતે તેના મનમા જે વિચિત્ર પરિસ્થિતિ અને ખેચતાણ થાય તે વિરહદશાના વિપ્રલાપરૂપે રજૂ કરવામા આવ્યા છે એનું મૂળ સ્વરૂપ એને આનદઘનની દશા જાગૃત કરવા તરફ ખેચે, એની સસારદશા એને પૌદ્ગલિક ભાવો તરફ આકર્ષે એના મનમા જે પરસ્પર વિરુદ્ધ ખેચતાણોને અગે આકર્ષણ–અપકર્ષણ થાય તેનુ આ વિરહદશાવર્ણનના પદોમા દિગ્દર્શન છે ભવાટવીમા ભૂલો પડેલો ચેતન કોઈ સુદર નદીના કાઠા પર, વિશાળ તરુ નીચે બેસી, પોતાની જાતનુ નિરીક્ષણ કરે, પોતાના અદરના ભાવોની તુલના કરે અને પોતે શુ કરી રહ્યો છે અને કયાનો કયા ચાલ્યો ગયો છે અને કેટલો ઊડો ઊતરી ગયો છે અને કેવા નિરર્થક કામો કરતો આવ્યો છે એને પ્રસગે એની ઊડી ચેતના એક ખાનામા હોય છે અને એની ભવપ્રપચદશા બીજા ખાનામા હોય છે એ બન્નેનો માલિક પોતે જ છે, પણ એક ખાનામા એ ઊતરે એટલે બીજુ બધ થતું દેખાય છે એવા વખતમા પરોક્ષભાવે શુદ્ધ દશાના જે વિપ્રલાપો થાય, જે પ્રાર્થનાઓ થાય, જે દિગ્દર્શનો થાય તેને પુરુષાકાર આપીને તેનું રૂપક સ્વરૂપ અત્ર વિરહવિપ્રલાપો તરીકે રજૂ કરેલ છે

એ વિરહદશા ભોગવનાર, અપલાપ કરનાર, કકળાટ દર્શાવનાર, માર્ગ કાઢનાર, મેળાપ કરાવી આપનાર, મિત્ર કે સખીભાવે વર્તન કરનાર એક જ છે, અને તદ્દન અયોગ્ય નાચ કરનાર, જ્યા ત્યા રખડનાર, કાદવ–કીચડમા આળોટનાર અને વાર્યો ન રહેનાર પણ એકનો એક જ છે, એ વાતની ખરી પ્રતીતિ એ એકલા એક ધણીને થશે અને પોતાને અસલ સ્વરૂપે એ ઓળખશે ત્યારે આ વિરહકાળનો અત આવશે આખો પ્રયત્ન વિરહકાળનો છેડો લાવવાનો છે અને મૂળ સ્વરૂપ પર આવી જવાનો છે આ સ્થિતિ અનુભવવા જેવી છે ચેતન, ચેતના, અનુભવ, સુમતિ, શ્રદ્ધા સર્વ એક જ હોવા છતા, એકના જ અગ હોવા છતા, ચેતન પૌદ્ગલિક સબધમા પડી જવાને કારણે, એને પરભાવમા રમણ કરવાની ટેવ પડી ગઈ હોવાને લીધે, અને એનો મૂળ સ્વરૂપનો સ્વભાવ એ વીસરી ગયેલ હોવાને કારણે, એ આવી અતિ વિચિત્ર દ્વિધા સ્થિતિ અનુભવે છે, એના પર માયા, મમતા, મોહ, રાગ, દ્વેષ આદિ અનેક મનોવિકારોનુ સામ્રાજ્ય એટલુ જામી ગયેલુ છે કે પરભાવમાથી સ્વભાવમા આવવાની ભાવના કરવી એ પણ એને માટે કોઈવાર બની આવતો બનાવ લાગે છે છતા

આ રીતે જ એની પ્રગતિ શકય છે, તેથી કોઈ કોઈ વાર એ એકાતમા પોતાની જાતનો વિચાર કરે છે ત્યારે ત્યા એ ચેતનાના વિપ્રલાપો જરૂર સાભળે છે અને એ શુદ્ધ ચેતનાની દૃષ્ટિએ શું સાભળે એની અત્ર કાવ્યમય રચના છે

આ ચેતનાના વિરહના સર્વ પ્રસગો ખૂબ વિચારવા લાયક છે ચેતનાએ અનુભવ દ્વારા કહેણુ મોકલ્યા હોય કે વિવેક મારફત આમત્રણ કર્યા હોય, તે વખતે ચેતનની બેવડી દશાનો ખ્યાલ કરી, સ્વભાવ અને વિભાવનુ બરાબર પૃથક્કરણ કરી, એ સર્વની અદર રહેલી એકતા બરાબર ખ્યાલમા રાખવી, દેખાતો દ્વિર્ભાવ બાહ્ય સબધને અનુલક્ષીને છે એ બરાબર અવધારવુ અને એ વિચારણામા અદરનો આનદ આવે તો સમજવું કે માર્ગ જરૂર પ્રાપ્ત થયો છે સાધ્યપ્રાપ્તિ ગમે તેટલી દૂર કે નજીક હોય તે વાત બાજુ પર રાખતા રસ્તો સાચો છે, રીતસરનો છે અને અતે સાર્વત્રિક એકતાન લાવે તેવો છે, એ વાત મનમા ધારી લેવી

આટલી માર્ગપ્રાપ્તિ થાય, તે પણ ચાલુ પરભાવરમણદશાની નજરે યોગ્ય છે એ વખતે અતિમ એકતાનો સાક્ષાત્કાર ન થાય તોપણ સ્વરૂપરૂપે પ્રતીતિ જરૂર થશે, એટલે એટલુ થાય તે પણ અભિનદનીય છે એટલા માટે આનદઘનને પ્રાપ્ત કરવાની આ વિચાર સરણી ભવ્ય, હિતકારક અને આદરણીય છે (૬૯)

પદ સિત્તેરમુ

પૂર્વાર્ધ—સાખી અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—આ સિત્તેરમા પદ સાથેની સાખી બહુ ભવ્ય છે કેટલીક પ્રતમા એને સ્વતત્ર મૂકેલ છે મારી પાસે જે બહુ થોડા પદની જૂની પ્રાચીન ભાષામા અર્થવિચારણા છે તેમા આ સાખી તદ્દન સ્વતત્ર મૂકી છે તેમા આ સિત્તેરમુ પદ પ્રતને છેડે અલગ આપ્યુ છે એ રીતે સાખીને સ્વતત્ર ગણવામા વાધો નથી પણ આ પદવિવેચનમા પદની સખ્યા પર ખાસ ધ્યાન આપેલ હોઈ, ટાચણના ઉલ્લેખને અગે એ સખ્યાનુ મહત્ત્વ હોઈ, એને ૭૦મા પદનો વિભાગ ગણવામા આવશે, છતા અહીં સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે એને ૭૦મા પદ સાથે કોઈ પ્રકારનો સબધ નથી, એ સ્વતત્ર વિષય છે અને અત્રે તે પર વિવેચન સ્વતત્ર જ કરવામા આવશે, અને માત્ર ઉલ્લેખને અગે એને ૭૦મા પદનો ભાગ ગણવામા આવશે.

આ સાખીમા ભારે ગહનતા છે એમા જીવનના અનુભવનો ઉલ્લેખ છે, આખા જીવન પથને ઉજાળે એવો ચમત્કાર છે અને ધર્મઔદાર્ય અને વિશિષ્ટ સમાન દૃષ્ટિ અને નય ગર્ભિત સમાધાનદૃષ્ટિ અને પ્રમાણજ્ઞાનની મહત્તા બતાવનાર ભારે મહાન સત્ય છે આ સાખી સમજવાના પ્રયાસમા આનદઘનજી કેવા વિશિષ્ટ અનુભવી યોગી હતા, એમનામા

કેટલું મતમૌદાર્ય હતું, એમને કેવો આત્મસાક્ષાત્કાર થયો હતો, એ સાક્ષાત્કારની પાછળ કેવી ભવ્યતા હતી વગેરે અનેક બાબતો જણાઈ આવશે. આ સાખી આનંદઘનજીને સમજવાની ચાવીરૂપ હોઈ એને વિસ્તારથી ચર્ચવાની તક લીધી છે

(સાખી)

आतमअनुभव रसकथा, प्याला पिया न जाय,
मतवाला तो ढहि पर, निमता परे पचाय.

અર્થ—આત્માનુભવની કથાનો પ્યાલો પીધો ન જાય. (એને પીતા પીતા) મતાગ્રહી પ્રાણીઓ તો ઢળી પડે, પણ મતાગ્રહ વગરના નિર્મમતી એને પચાવી જાય, હજમ કરી જાય.

વિવેચન—આ સાખીમા ચાર શબ્દોના પ્રયોગો બહુ મહત્ત્વના છે એ ચાર શબ્દો આ રહ્યા **અનુભવકથા, રસકથા, મતવાળા** અને **પ્યાલા.** આ ચારે શબ્દો અર્થથી ભરપૂર છે એની પાછળ ભવ્ય ઇતિહાસ છે એની પાછળ સંસ્કૃતિની છણાવટ છે અને એની અંદર યોગની પરમ ભાવના છે આપણે પ્રથમ એ ચારે શબ્દોને ઐતિહાસિક, યૌગિક અને સંસ્કારપ્રગતિના મંડનરૂપે સમજવા યત્ન કરીએ

અનુભવકથા—અનુભવના પ્રાગતિક રીતે ક્રમસર આત્માનો સાક્ષાત્કાર થાય છે આત્મદર્શન અથવા અનુભવ લગભગ પર્યાયવાચી શબ્દો છે આનંદઘન મહારાજે અનુભવને પહેલા પદમા ગાયો છે, ચોથા પદમા ગાયો છે, આઠના પદમા ગાયો છે, તેરમા પદમા વર્ણવ્યો છે અને મિત્ર તરીકે ચૌદમા અને પચાનમા પદમા બહલાવ્યો છે, અને બાસઠમા પદમા એનું સ્થાન સૂચવ્યું છે એનું સ્વરૂપ અકથ (અકથ્ય-ન કહી શકાય તેવું) છે એમ ચોથા પદમા યોગીરાજે જણાવ્યું છે અનુભવનું સ્થાન આનંદઘનજીના યોગવિકાસમા શું છે તેની ભવ્યતા પર ઉપોદ્ઘાતમા લખાણ વિવેચન કર્યું છે,[1] અને અનુભવ વિના આત્મપ્રગતિ અશક્ય છે એમ જણાવ્યું છે ૮૬મા પદમા ખુદ સુમતિને અને વિવેકને પણ અનુભવના દાસ ગણ્યાં છે આ અનુભવનું વર્ણન કરતા સમયસાર નાટકમા બનારસીદાસ લખે છે કે

वस्तु विचारत ध्यावतें, मन पावै विश्राम,
रस स्वादत सुख उपजे, अनुभव याको नाम

—વસ્તુસ્વરૂપના વિચારણા કરતા મન વિશ્રામ પામે એટલે મનની અસ્થિરતા દૂર

પાઠાંતર—તો-તૌ પણ પરે-પરિ પરે-પરૈ

શબ્દાર્થ—પ્યાલા = મોટા કટોરા પવાલું, વાટકો મતવાલા = સિદ્ધાન્તવાદી, એકાંતવાદી અથવા નશામા ચકચૂર, અથવા મદમત્ત, ઢહિ પરે = ગીર પડે, પોકાર પાડી ઊઠે, બૂમ પાડી જાય, અથવા મદમત્ત ગડ થઈ જાય નિમતા = મતવાળાથી ઊલટા, સ્યાદ્વાદમાર્ગી, બીજી આંખ ઉઘાડી રાખનાર, નિર્મમતી, અથવા જે ઉમત ન હોય તે પરે પચાય = પચાવી જાય હજમ કરી જાય

૧. જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પ્રસ્તાવના, પૃ૦ ૯૬

થઈ જાય અને એ વિચારણાનો રસ ચાખતા સુખનુ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થાય, એનુ નામ અનુભવ કહેવાય.

સ્વાદનુ વર્ણન ન થઈ શકે ગોળ અને સાકર બન્ને મીઠા લાગે, પણ તેના રસની અંદરનો તફાવત શબ્દોમા વર્ણવી ન શકાય, એ તો ખાનાર જાતે ખાઈને જાણી શકે એવી અનુભવની વાત છે જે સ્થાન બાહ્ય પ્રદેશના ભોગવટાનું છે તે સ્થાન આતર પ્રદેશમા અનુભવનુ છે આત્મદર્શનનો સાક્ષાત્કાર થવા પહેલા જે વચ્ચે વચ્ચે આનદ થઈ જાય, આતર કલ્લોલમા હિલોળા થાય, શાત વાતાવરણમા આત્મદર્શનની ઝાખી થાય, તેનુ વર્ણન ન થઈ શકે, એવા તે પ્રશાત વાતાવરણને 'અનુભવ'નુ નામ આપવામા આવ્યુ છે વ્યવહારમાથી એકાદ દાખલો લઈએ ગણિતનો અટપટો દાખલો હોય, એનો ઉકેલ કરવા જતા કલાકો પસાર થઈ જાય, આખરે એ સિદ્ધ થાય, તે વખતે જે આનદ થાય છે તેનુ વર્ણન ન થઈ શકે, એ માત્ર અંદરનો સ્વામી જ જાણે અને એટલા જ માટે એકવીશમા પદમા આનદઘનજી મહારાજે પોતે જ કહ્યુ છે કે 'કહન સુનનકો કછુ નહિ'[1]—એના સ્વરૂપને કહેવાનું–સાભળવાનુ કાંઈ જ નથી, કહેવા–સાભળવાની શકચતા જ નથી, એ તો એને 'અગોચર વસ્તુકો જાણવો યહ ઇલાજ'—જાણવો, જ્ઞાનનો વિષય કરવો એ જ ઇલાજ છે અને એમા જાણવુ એટલે જ્ઞાન, અને જ્ઞાન એટલે સાક્ષાત્કાર ટૂકામા વહેવારુ ભાષામા કહીએ તો સાકર ખાઈ જુઓ એટલે એનો સ્વાદ જણાશે—એમ વાત આવે છે આ અનુભવ કથા દર્શન આપે છે એટલે આખા ભવપ્રપચની ચાવી, તેમાથી છટકવાની બારી અને પ્રશાતવાહિતામા ઊડા ઊતરી જવાની નિસરણીની પ્રાપ્તિ છે

રસકથા—કથામા રસને મુખ્ય સ્થાન છે રસ વગરની કથા કહેનારને મજા ન આવે અને સાભળનારને ઝોકા આવે અનુભવકથાને રસકથા એટલા માટે કહેવામા આવે છે કે એનુ જ્યારે કથન થાય ત્યારે ચેતન પોતે અત્યત શાત દશા અનુભવે છે જેમ બહેરો માણસ કથાને સાભળે નહિ, જેમ અભણ ગમાર કથાનો ઉપદેશ, ધ્વનિગેયતા કે અલકારમયતા સમજી શકે નહિ, અને રસિક પ્રાણી હોય તે જ કથાના હાર્દને સમજી શકે અને રસને અનુભવી શકે, તેમ આત્માર્થી પ્રાણી હોય તે જ આ રસકથાના સુખને માણી શકે એ રસકથાનો રસ તે આપણા અનુભવેલા શેરડીના રસ જેવો છે અનુભવકથા અને અનુભવરસકથા આ રીતે સમજવા યોગ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે અને એમા રહેલા રસને સ્થળ રસ સાથે સરખાવતા એમાથી કૈંક નવીન સત્યો પ્રાપ્ત થાય તેમ છે આ રસની વાનકી મળી જાય તોપણ જીવન સફળ છે

મતવાળા—મત એટલે પથ, સપ્રદાય ધર્મ અને સપ્રદાયમા ઘણો તફાવત છે ધર્મમા તત્ત્વચર્ચા, વસ્તુસ્વભાવની ચર્ચા મુખ્ય ભાગ ભજવે છે સામાન્યત ધર્મ શબ્દના

[1] જુઓ શ્રી આનદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૬૨

ચાર પેટા ભાગ કરી શકાય છે દ્રવ્યાનુયોગ, ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ અને કથાનુયોગ આમા ગણિતની વાત ગૌણ થઈ જાય છે અને કથા માન્યતાનો વિષય બની જાય છે બાકી દ્રવ્યાનુયોગમા વસ્તુતત્ત્વચિંતવન અને ચેતન છે કે નહિ, તેની ગતિ કેવી છે, શા માટે છે, તેનો અને પુદ્ગળનો સબંધ શાથી, કેટલા કાળનો, કેવો અને કેવા પરિણામવાળો છે વગેરેનું ચિંતવન હોય છે, જ્યારે ચરણકરણાનુયોગમા ક્રિયામાર્ગની વિધિનિષેધરૂપે હકીકતો હોય છે

સંપ્રદાય અને પથોમા આ દ્રવ્યાનુયોગને અગે એકાત વાત હોય છે ક્રિયા તો મનમા ફાવે તે સાધનધર્મરૂપે કરવાની, પણ મત-સંપ્રદાયોમા આત્માના સ્વરૂપને અગે એકાત વાત હોય છે જેણે આત્માને નિત્ય માન્યો તે નિત્ય જ માનશે, અનિત્યવાળો તે જ વાત સ્વીકારશે, ભેદવાળો પુરુષ અને પ્રકૃતિના ભેદ પાડશે, દ્વૈતવાળો દ્વૈતને જ માનશે એ જ પ્રમાણે વિશિષ્ટાદ્વૈત, શુદ્ધાદ્વૈતવાળા પોતપોતાની માન્યતામા ચુસ્ત રહેશે. જે આખા બ્રહ્માડમા એક પરમાત્મસ્વરૂપ જુએ તે નામે પડેલી વસ્તુમા માયાનો આવિર્ભાવ દેખે, જે આત્મા નથી, પરભવ નથી એમ માને તે તે જ વાતને સ્વીકારે, આ સર્વ મતવાળા કહેવાય 'અમે કહીએ તે જ સાચુ,' અને 'અમારા અભિપ્રાય સિવાયના સર્વ અજ્ઞાની છે' એવી જેમની માન્યતા હોય તે 'મતવાળા' કહેવાય

એક વખત જેની એકાત માન્યતા થઈ ગઈ એટલે પછી એ પોતાને અનુકૂળ દલીલો શોધી તેનો સગ્રહ કરે છે, તેવા અન્યત્ર અન્ય પ્રકારનુ સત્ય હોઈ શકે એ વિચારણાના દ્વાર એને માટે બધ થઈ જાય છે અને પછી સુડતાળીશમા પદમા ચેતનાએ જે પોકાર કર્યો છે—'માયડી મુને નિરપખ કીણહિ ન મૂકી'[૧] એ સ્થિતિ થાય છે અને થઈ છે એક વખત એકાતદૃષ્ટિ થઈ, એટલે એ વાત પર મન લાગી જાય છે અને જ્ઞાનચક્ષુ એક રીતે બિડાઈ જાય છે, અથવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ એ દૃષ્ટિબિન્દુનું સમર્થન કરવામા જ થાય છે આવી રીતે આત્માની અવસ્થાના એકાત નિર્દેશ થયા પછી ક્રિયાપ્રવૃત્તિમા અમુક વિધિ નિષેધમા મન એકાતવાસ જેવી બેરે છે, પછી દર્શન અમુક રીતે જ થાય, અને અમુક જાતના ઢોગધતુરા કરવા જ જોઈએ—આવી આવી એકાત માન્યતા થાય અને જ્ઞાનદ્વાર બધ જ થઈ જાય, એ દશા મતવાળાની હોય છે

મતવાળા પોતાના મતમા કેટલા આસક્ત હોય છે એનુ વર્ણન સત્તાવીશમા પદમા થઈ ગયુ છે 'મતવાળા તો મતમે રાતા' અને છેવટે 'દાસા સબ આશાકે—[૨]એ હકીકત કહી એમા બહિરાત્મભાવ બતાવ્યો છે, એ આખો વિકાસક્રમ યોગીની નજરે જોવા જેવો છે

આખો મીંચી રાખીને પોતે કહે તે જ સત્ય, પોતે બતાવે તે જ માર્ગ, પોતે

૧ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીના પદો ભાગ ૧, પૃ૦ ૫૨૨ થી
૨ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીના પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૨૩૮-૨૫૧

બતાવે તે જ તરવાનો ઉપાય, પોતે બતાવે તેવા વેશે, તેવી વિધિએ, તેવી ક્રિયાઓએ અને તેવા વર્તને જ માત્ર પાર પમાય અને તે સિવાય બીજો વિચાર જીવનને હાનિ કરે, પરભવને બગાડે અને રૌરવ નરકમા નાખી મહાયાતના કરાવે—આવા વિચાર ધરાવનારને યોગીઓ **મતવાળા** કહે છે

અને જે નયદૃષ્ટિ સન્મુખ રાખી અપેક્ષા–સત્ય સમજવા પ્રયત્ન કરે, જે અશ–સત્યનો સત્ય તરીકે સ્વીકાર કરે, જે સર્વતોમુખી સત્ય તો અનેક અશોને લક્ષમા રાખી પ્રાપ્ય છે તેમ સમજે, જે પ્રમાણ–સત્યનુ દર્શન કરવા માટે બીજી આખ ઉઘાડી રાખે, જે પર્યાયના પલટન ભાવની સાથે સાથે ગુણના સહભાવને સમજી શકે, સત્યના અશને પચાવી–જીરવી શકે અને સર્વદા પોતાની જાતને સત્ય સમજવા માટે તૈયાર રાખે અને સત્યપ્રાપ્તિમા આહ્લાદ પામે તેને 'નિમતા'–મત વગરના કહેવાય.

આ સત્યના અશ (નય) અને સર્વતોમુખી સત્ય (પ્રમાણજ્ઞાન)ની વાત જૈનોને પ્રાપ્ત થઈ છે, અનેકાતદૃષ્ટિ દરેક દર્શનકારે ઓછેવધતે અશે જરૂર સ્વીકારી છે, પણ જૈનદર્શનકારોએ એનો વિજ્ઞાન તરીકે પૂર્ણ વિકાસ કર્યો છે ક્રિયામાર્ગમા એ દર્શનમા પણ જ્યા જ્યા એકાતમતની સ્થાપના આવી હોય, જ્યા અમુક રીતે જ અમુક વિધિ થઈ શકે એવો આગ્રહ દેખાતો હોય, જ્યા ક્રિયાવાદને અગે અભિનિવેશ દેખાય, જ્યા પોતાથી જરા પણ ફેરફારવાળા અભિપ્રાયના દૃષ્ટિબિન્દુને સમજવાની દરકાર ન કરતા તેને મિથ્યાત્વી, નરકગામી, ભવાભિનદીની તુલના આપવાની લાલચ થઈ જાય, ત્યા એ દર્શનના અનુયાયીઓ પણ મતવાળાની કક્ષામા આવી જાય એવી કોઈ દલીલ કરે તો એનો જવાબ આપતી વખતે આગળપાછળના ઇતિહાસને જરૂર દેખવો પડે જ્યા એકાતદૃષ્ટિની સ્થાપના હોય ત્યા મતવાળાપણુ સમજવુ, જ્યા બન્ને આખ ઉઘાડી સત્યશોધન અને પ્રગતિમાર્ગનુ અનુસરણ હોય ત્યા નિમતાપણુ હોય. આ વાત જેટલી દ્રવ્યાનુયોગને લાગે છે તેટલી જ ચરણકરણાનુયોગને લગાડતા આવડવી જોઈએ, એ ખાસ મહત્ત્વની વાત છે

અને એવી વાત થાય ત્યારે, એમ કરનાર નિશ્ચયવાદી થઈ ગયા છે કે વ્યવહારલોપી છે, એમ કહેવા પ્રયત્ન કરવો એ નિમતવાદની હાસી કરવા જેવુ છે, વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ છે નહિ, હોઈ શકે નહિ, હોય તો એને વિકાસક્રમમા સ્થાન ન ઘટે બન્ને એક જ માતાના પુત્રો છે અને સત્યની બે બાજુઓ છે તેનો સમન્વય કરવાની આવડત એ જ નિમતાપણુ સમજવુ આ સમન્વય–સિદ્ધાતમા મૂળ સ્વરૂપે જૈનધર્મનો વિકાસક્રમ બહુ ઉપયોગી ભાવ ભજવી ગયો, પણ જ્યારથી એનામા 'વાડા' ભાવના આવી ત્યારથી એમા પણ ક્રિયામાર્ગને અશે ભારે એકાતવાદ દાખલ થઈ ગયો છે જ્યા જ્યા એ અશ પ્રાપ્ય થાય ત્યા ત્યા એ એટલે અશે મતવાદીનું રૂપ લે છે, એ વાત ન ગમે તેવી લાગે તોપણ સત્યનુ નિરૂપણ છે એમ સમજાય ત્યારે અગાધના અચિંત્ય પ્રવાહમા પ્રવેશ થઈ શકે તેમ છે

આ મતવાદ સંબંધી ઘણી મોટી ચર્ચા છે દરેક મતોએ પોતાને સર્વ સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે એવો દાવો કર્યો છે નયવાદ અને પ્રમાણવાદની ચર્ચા જૈનોએ અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકાથી અને પૃથક્કરણ પૂર્વક કરી છે અને એની ચર્ચામાં એના ભેદ, ઉપભેદ અને પેટાભેદને પણ એમણે વિસાર્યા નથી. આ નય-પ્રમાણ-વાદનો, અનેકાંતવાદનો, સ્યાદ્વાદ સ્વરૂપનો આખો વિષય ખૂબ સમજવા જેવો છે યથાસ્થાને એનું નિરૂપણ થશે મતવા૦ એટલે એકાંતવાદ અને નિમતવાદ એટલે સ્યાદ્વાદ, એટલી વાત અત્ર ખાસ પ્રસ્તુત છે

પ્યાલા—લગભગ દરેક યોગીઓએ પ્યાલા-પીઆલાનો ઉલ્લેખ ગૂઢ ભાવ બતાવનાર પદોમાં કર્યો છે હિંદી ભાષામાં લખનાર મહાન કવિઓએ પ્યાલા પર ગાન કર્યાં છે કબીર, દાદુ અને સુરદાસે તો પ્યાલા માટે અદ્‌ભુત ગાનો કર્યા છે, તેથી તે 'પ્યાલો' શી ચીજ છે, તે સમજવા પ્રયત્ન કરીએ. આનંદઘનજીએ આ 'પ્યાલા' નો ઉપયોગ અઠ્ઠાવીસમા પદમાં કર્યો છે

> અગમ પીઆલા પીઓ મત વાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા,
> આનંદઘન ચેતન વ્હે ખેલે, દેખે લોક તમાસા,
> આશા ઓરનકી કયા કીજે ?[1]

દારૂ અને અફીણ પીવાના પાનને પ્યાલી કે કટોરી કહેવામાં આવે છે અને ભાંગના પાનને 'કટોરો' કહેવામાં આવે છે માણસ જ્યારે નશો કરે છે ત્યારે તેને ઝળકમળકતું સૂઝે છે એ પોતાની આસપાસ કોણ છે તે વીસરી જાય છે તે મસ્ત બની જાય છે તે પોતાની મનધારી બાબતમાં એકતાન થઈ જાય છે પોતાની વાતને ચીવટપણે વળગી રહેનાર અને બીજી સર્વ વાતને ગૌણ કરી દેનાર કે ભૂલી જનાર જ વ્યવહારમાં પોતાનું કામ કરી શકે છે અર્જુનની બાણ પરીક્ષા કરવામાં આવી ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો હતો કે હું તો આખી દુનિયામાં અત્યારે મારા બાણની અણી અને સાધ્ય પાંદડાને જ જોઉં છું અને બીજું કાંઈ જોતો નથી. આ વૃત્તિ, નશો કરનાર બરાબર સમજી શકે છે આમાં નિર્વિવેકપણું કે તોફાનની વાતને મહત્ત્વ આપવાનું નથી, પણ મસ્તતા, એકતાનતા અને મગ્નતાને ખાસ અગત્ય આપવાની છે પ્યાલો લઈને પીધો એટલે વર્તમાન વિસ્મરણ થતું આવે છે એ જ પ્રમાણે ધ્યાનને માર્ગે ચઢયો, ધ્યેયને લક્ષ્યમાં લીધું અને પ્યાલો ગટગટાવ્યો એટલે સંસાર અને સગા, ઘર અને વસ્તુ, સર્વ વિસારે પડી જાય છે અને ધ્યેય પર એકાગ્રતા થાય છે આ વર્તમાન વિસ્મરણ, સંયોગનું ભૂલવાપણું અને અંદરની મસ્તી, એટલી વાત પ્યાલાની એકાગ્રતામાં આવે છે

પ્યાલાને સમજવો મુશ્કેલ છે તેટલો જ પચાવવો મુશ્કેલ છે જો પચાવતા ન આવડે તો તોફાને ચઢી જવાય છે અને નશો કરીને તોફાને ચઢી જવાય તો બધી વાત મારી જાય છે

---

૧ જુઓ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પૃ૦ ૩૧૨

હવે આપણે આ સાખીના અર્થની વિચારણા કરીએ —

આત્માનુભવ-સ્વરૂપાનુભવની રસકથા આતર સ્વરૂપમા લય કરી દે તેવી છે અનુભવ રસકથાના તો છાટા પણ મળવા મુશ્કેલ છે, મળે તો પીવા મુશ્કેલ છે, અને પિવાય તો પચાવવા મુશ્કેલ છે એ રસ તો સાહિત્યપ્રસિદ્ધ સિંહણના દૂધ જેવો છે એ સામાન્ય પાત્રમા તો રહી શકે નહિ, સુવર્ણ પાત્રમા જ એને ઝીલી શકાય. અને એ કાચાપોચા તો પી પણ શકતા નથી અને પીવે તો પચાવી શકતા નથી એને પીવાવાળા જો મતાગ્રહી હોય તો આખો ને આખો 'ઢહી પરે' એટલે ઊધેચત્તો થઈ જાય અને લોલેગો થઈ જાય. આવો એ રગલગનો લેગ છે

મતવાળા એટલે એકાત પક્ષ સ્વીકારનારાને એ પ્યાલાનો કેફ ચઢે છે, એનો વિવેક નાશ પામી જાય છે, એ પોતાના અભિપ્રાયને મળતો ન હોય તેને વિરોધી ગણે છે, એને પોતાના મત માટે આગ્રહ થઈ જાય છે, એ સર્વ સત્ય પોતાને સમજાણ છે એવો દાવો કરે છે અને પોતાના મનથી જરા પણ જુદા પડે એ મહાપાપી, દભી, રૌરવ નરકના જનારા અને ધર્મદ્રોહી છે એમ માને છે અને મનાવે છે અને જ્યા એકાત મતનો આગ્રહ થયો ત્યા ગમે તેટલો ત્યાગ હોય પણ વિવેકદૃષ્ટિ બધ થતી હોવાથી એનો નિસ્તાર થતો નથી એને અન્યત્ર સત્યની સભાવના પણ સૂઝતી નથી અને પરિણામે 'એકાત વાદી રે તત્ત્વ પામે નહિ' એ દશામા પડી જઈ એ પોતાની વાતને જ સાચી માને છે અને જ્યા આવો મતાગ્રહ થયો ત્યા પછી સત્યશોધનની આખી વૃત્તિ નાશ જાય છે પછી 'સાચુ તે મારુ' ને 'બદલે 'મારુ તે સાચુ', 'મારુ તે જ સાચુ' એવી ભાવના જન્મે છે અને પછી તો ગમે તે પ્રકારે પોતાની પોતે માનેલ માન્યતાનો બચાવ કરવા વિતડા અને તર્કજાળ ઊભા કરવામા જ કાર્યસિદ્ધિ મનાય છે મતાગ્રહ જેને પડી જાય છે તે પ્યાલો પીને નશાને વશ પડી ગયેલા સમજવા

એ અગમ પ્યાલાને આગ્રહ વગરના, સત્ય જ્યા હોય ત્યાથી તેને સમજનારા અને સ્વીકારનારા બરાબર પચાવી શકે છે એ અનુભવરસકથાના રસને ગમે તેટલો પીએ, પણ એ પોતાના વિવેકચક્ષુ ખુલ્લા રાખી શકે છે, અશ-સત્યને તેટલા પૂરતા સત્ય તરીકે સ્વીકારી લે છે, એકાતવાદમા પૂર્ણ-પ્રમાણ-સત્ય લભ્ય નથી, ન હોઈ શકે એ વાત સમજી સ્વીકારે છે અને આવા મતાગ્રહ વગરના પ્રાણી રસપ્યાલાને બરાબર પચાવે છે, અદર એની જમાવટ કરે છે અને આત્મિક દુનિયામા શાતિ-તુષ્ટિ-પુષ્ટિ મેળવી નિર્ભેળ આનદનો અતરાત્મદશામા સાક્ષાત્કાર કરે છે માટે જો આત્માનુભવના રસનુ પાન કરવુ હોય, તો તેની એક જ શરત છે, અને તે એ છે કે મતાગ્રહ ન રાખવો, સત્ય જ્યા હોય ત્યાથી તેને શોધવુ, અશસત્ય હોય તો તેનો તેટલા તરીકે સ્વીકાર કરવો અને વાત ગળે ન ઊતરે તો વધારે ઊડા ઊતરી સમજવા પ્રયત્ન કરવો જ્યારે આવી માધ્યમિક દશા થાય અને સાથે નિર્મળપણુ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે અનુભવરસને પચાવ્યો છે એમ સમજવુ

એ અનુભવરસ–આત્મિકરસને પચાવવો એ કાચાપોચાનું કામ નથી, તેમજ એ તદ્દન અગમ્ય પણ નથી ઘણી વખત એક હકીકતને આકરી માની તેની ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે, પણ આમ થવું ન ઘટે સત્યશોધન તો રાજમાર્ગ છે અને યોગ્ય કેળવણી અને પ્રમાણસરના માનસિક ઝોકથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે ઘણી વખત ધર્મની બાબતમાં પ્રાણી આગ્રહી થઈ જાય છે, પોતે જે મતનો સ્વીકાર કરતો હોય તે સિવાય અન્ય સાચા નથી, ન જ હોઈ શકે—એવી વૃત્તિ એ જમાવે છે, જગાડે છે અને તેને પોષે છે આવા મતવાળા પ્રાણી 'ઢહી' પડચા છે એમ સમજવું, એને ઘેન ચઢયું છે એમ સમજવું

બાકી દરેક મતવાળાને અંશ–સત્ય પ્રાપ્ત થયું છે, તેટલે અંશે તેનો સ્વીકાર કરી તેને બીજી વિવેકચક્ષુ ઉઘાડવાનું સમજાવવા પ્રયત્ન કરે, ભાષાની કડવાશ છોડી દે અને વિસંવાદ કે વિતંડાવાદ છોડી સત્યશોધનને માર્ગે ઊતરે તો આ અગમ અનુભવરસ કથાનો પ્યાલો પચાવી શકાય તેમ છે, અને પ્રગતિ કરી શકાય તેમ છે અંશ–સત્યને સત્ય તરીકે સમજે, પ્રમાણસત્ય શોધવા બીજા અંશો વિચારે, સર્વ અંશોની સમજ માટે પોતાના જ્ઞાનને ઉઘાડી રાખે અને ખાસ કરીને નય–પ્રમાણ–જ્ઞાનનો સૂક્ષ્મ બુદ્ધિએ અભ્યાસ કરે તો તેવા પ્રાણી આ અગમ પ્યાલાને જરૂર પચાવી શકે છે

નય–પ્રમાણનું જ્ઞાન એના ભેદો, પેટાભેદો, ઉપભેદોથી ભરપૂર હોઈ અટપટુ છે, અતિ સૂક્ષ્મ પૃથક્કરણ કરી શકનારને પણ ગોથું ખવરાવી દે તેવું છે એ સાચી વાત છે, પણ એવી વિવેચકશક્તિ વગરના પણ મતસહિષ્ણુતા તો વિકસાવી શકે સમજ્યા વગર સામાને ઉતારી પાડનાર, વાત વાતમાં પોતાના મતથી જુદા પડનારને ઉન્માર્ગી કહેનાર અને નજીવી કે સામાન્ય બાબતમાં હઠવાદે ચઢી જનાર માર્ગ ન પામી શકે અને પ્યાલો ન પચાવી શકે એટલે બહુ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિમાન ન હોય, તે પણ તટસ્થભાવ રાખી શકે તો દુનિયાના નિરર્થક ઝઘડા ઓછા થઈ જાય સામાન્ય રીતે શાંત દેખાતા પ્રાણી પણ ધર્મની બાબતમાં ઝઘડે ચઢી જાય છે ત્યારે વિવેક ભૂલી જાય છે, પોતાનું સ્થાન વીસરી જાય છે, મનોવિકારની આત્મપ્રગતિ પર થતી અસરના ખ્યાલને નેવે મૂકી દે છે અને ઝનૂન ભરેલી ભાષા વાપરવામાં પોતે મહાન ધર્મી હોય એમ માની અનેક ચેનચાળા કરે છે સાધનધર્મોના ઝઘડાના અંતરમાં ઊતરીએ તો ઘણું દેખી શકાય છે મૂર્તિ માનનાર તેને નહિ માનનારને જે રીતે ભાંડે છે, કંઠી બાંધનાર તે નહિ બાંધનારને જે રીતે વગોવે છે, ઉદયતિથિ માનનાર અસ્તતિથિ માનનાર પ્રત્યે જે માનસ ધરાવે છે—તેનું અવલોકન કરતાં 'મતવાળા તો ઢહિ પરે' એનો ખ્યાલ આવે છે

અહીં ખુલાસારૂપે પ્રાસંગિક જણાવી દેવાની જરૂર છે કે સાધનધર્મોને સાધનની કક્ષામાં જ રાખવા ઘટે જે સાધનથી સાધ્ય સન્મુખ થાય તેનો સ્વીકાર કરવો, પણ અન્ય પ્રાણી આપણા સાધનોને ન સ્વીકારે કે બીજા સાધનો સ્વીકારે તો તેનો વિરોધ ન કરવો આપણી પ્રગતિને જે માર્ગ આપે તે આપણે માટે ઉચ્ચ અને ગ્રાહ્ય સાધન છે એમ ગણવું,

પણ સર્વને માટે એ એક જ સાધન હોઈ શકે, અને અન્ય સાધન ન જ હોઈ શકે એમ માનવાની ધૃષ્ટતા કરવી નહિ જ્યા એકાતવાદ આવે ત્યા ઢમી પડવાની વાત દાખલ થઈ ગઈ છે એમ સમજવુ મતમતાતરના ઝઘડાને દૂર કરવા માટે આ વિચારધારા અતિ ઉપયોગી અને માર્ગદર્શન કરાવે તેવી છે અને અનુભવરસના પ્રાધાન્ય વગર આપણો અન્ય મા ર્ગ નથી એ તો આ પદોમા વારવાર બતાવ્યુ છે, પુનરાવર્તનને ભોગે પણ બતાવ્યુ છે માટે આત્માનુભવના રસનો કટોરો પીવો હોય, અને પીને પચાવવો હોય, તો સત્યશોધનની બુદ્ધિ રાખવી અને મતાગ્રહ છોડી દેવો

શ્રી **જ્ઞાનસારે**[1] આ સાખીને અલગ પાડી નાખી છે, તેના પર રહસ્યાર્થ લખતા કેટલીક ખૂબી કરી છે એમનો ભાવ ભાષામા આ રીતે મૂકી શકાય. એમણે આ સાખીને ત્તત્રીશીમા ૫૦ની આગળ મૂકી છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આ સાખીને ગમે તે પદને મથાળે મૂકવામા આવે તો ચાલે તેમ છે એનો વિષય જ સ્વતત્ર છે તેથી તેની વિચારણા સ્વતત્ર કરવી એ જ ઉચિત છે

શ્રી જ્ઞાનસાર આ સાખીના ટબામા લખે છે કે આત્માનુભવ એ શી વસ્તુ છે ? એનુ લક્ષણ શુ ? ભિન્નજ્ઞાનઅનુભવ એટલે આત્માનુભવ તે સબધીની એટલે આત્માના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિરૂપ પરમ આનદરન, તેની કથાવાર્તા સબધી પ્યાલો પીધો ન જાય પીવુ એટલે સ્વરૂપ ગ્રહણ કરવુ—એટલે સ્વરૂપ ગ્રહણ કર્યુ ન જાય આ હકીકત સાભળીને કોઈ બોલ્યો આવો અજર પ્યાલો મતવાલો–મતવાલરો કરણવાળો–એટલે મહામદને પીનારો એવા અજર પ્યાલાને પી ન શકે ઢહી પરે એટલે ગડદાપેચ થઈ જાય ત્યારે પૂછ્યુ કે એ પ્યાલાને કોણ પચાવે ? તેનો ઉત્તર આપે છે મહામદપા એને ન પી શકે, પણ નિમતા એટલે નિર્મદી હોય તે એને પચાવી પાડે, પચાવી જાય ત્યારે તેણે કહ્યુ નિર્મદી એટલે મદને નહિ પીવાવાળો પચાવી જાય અને મદને પીવાવાળો ગડદાપેચ થઈ જાય એ વાત તો વિરુદ્ધ લાગે છે, એ કથન ગળે ઊતરતુ નથી, આ વિરોધાભાસના અક્ષરો છે હવે અર્થાતર કરીને એ વિરોધને ટાળે છે મતવાળા એટલે મમત્વવાળા એટલે મતનો મમત્વ ધારે તે તો ઢહિ પરે, એટલે આત્માનુભવરસકવાનો પ્યાલો પી ન શકે, ગિર પડે

એટલે કહેવાની મતબલ એ છે કે મતમમત્વી પ્રાણી પોતાના મતથી ભિન્ન કથન શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમાર્ગાનુયાયી હોય તોપણ આત્મસ્વરૂપપ્રાપ્તિને અપાવનાર (પ્રાપક) કથન સાભળતા જ ઢહિ પરે એટલે ઢેર થઈ જાય, જેમ કે આનદઘનજી પોતે જ કહે છે, ‘નયવાદી પલ્લો ગ્રહી, કરે લરાઈ ઠાન’[2] આવો પ્રાણી સ્વરૂપપ્રાપ્તિની કથા પોતાના મતવાદ

---

૧ એ નામના એક જૈન પડિત, એમણે શ્રી આનદઘનજીના પદો પર યુક્તિપૂર્ણ વિવેચન કર્યુ છે

૨ જુઓ શ્રી આનદઘનજીના પદો, ભાગ ૧ પદ ૨૧, ગાથા ૪, ૫ ૨૫૮

આગળ પૂરી સાભળી ન શકે, પ્રથમથી જ ઢેર થઈ જાય નિમતા એટલે નિર્મમત્વી શુદ્ધ સ્યાદ્વાદમતાનુયાયી જેનુ કથન સાત્ નયાશ્રિત છે અને જેની મતિ પણ સાત નયાશ્રિત છે, તે તો સાભળતા જ પચાવી જાય, રોમરોમમા હર્ષવત થાય અને હું પચાવુ છુ એ ખ્યાલથી અત્યત હર્ષ પામે

આ પ્રમાણે અર્થ જ્ઞાનસારે ટબારૂપે લીધો છે એમના વિચાર પ્રમાણે મદ, મમત્વ અને મત સર્વે પર્યાયવાચી શબ્દો છે મદપાનને આગળ કરી તેમણે પ્રથમ વિરોધ રજૂ કર્યો, અને પછી મદનો અર્થ આગ્રહ કે મમત્વ કરી વિરોધનો ખુલાસો કર્યો આ દૃષ્ટિબિન્દુ પણ વિચારવા યોગ્ય છે

એક વાત નોંધવા જેવી છે જેને સર્વ પદોમા 'સાખી' તરીકે નિર્દેશેલ છે તેને જ્ઞાનસાર મૂળમા 'દુહા' તરીકે બતાવે છે અને વિવેચન પૂરુ કરી છેવટે 'એ દુહાનો અર્થ' એમ લખે છે આથી એક નવીન પ્રશ્ન ઊભો થાય છે ઉપર જેને સાત સાખી તરીકે વર્ણવેલ છે તે વસ્તુત 'સાખી' છે કે 'દુહા' છે?–તે સગીતના અભ્યાસીએ વિચારવા યોગ્ય પ્રશ્ન છે આ સબધી ચર્ચા જરૂરી આધાર સાથે આ ગ્રથના ઉપોદ્ઘાતમા જોવી એને અન્યત્ર 'સોરઠા' પણ કહેલ છે આ સર્વ ચર્ચા વર્તમાન સાહિત્યપદ્ધતિ અનુસાર ગ્રથારભે ઉપોદ્ઘાતમા થશે (૭૦–સાખી)

ઉત્તરાર્ધ—પદ અને તેનુ વિવેચન

ભૂમિકા—આ પદમા સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચે સભાષણ છે સુમતિ–ચેતના નાસીપાસ થઈ જાય છે, વિરહવી વ્યાકુલ થઈ જાય છે, અને અત્યત કફોડી દશામા આવી જાય છે, ત્યારે તેની સખી શ્રદ્ધા ચેતનરાજનું વર્ણન કરતા એને માટે 'નરમ' એવુ વિશેષણ વાપરે છે એટલે ચેતન પોતે નરમ છે અને નરમ પડતા જાય છે એવુ તે ધીરજરૂપે બોલે છે

આ પ્રમાણે બોલવાનો પ્રસગ આવી રીતે પ્રાપ્ત થાય છે એમ આપણે વિચારપૂર્વક ગોઠવી શકીએ ચેતન સસારઅટવીમા ઘડાતો–કુટાતો કાઈક દ્રવ્ય શ્રાવકના કે સાધુના ગુણોને ધારણ કરતો જણાય છે, ક્ષમા, માર્દવ, આર્જવ, લોભમુક્તિ, તપ, સયમ, શૌચ, અકિચનત્વ અને બ્રહ્મચર્યમા પ્રવેશ કરતો દેખાય છે, એટલે શ્રદ્ધા એના પર આશા બાધે છે એને લાગે છે કે હવે ચેતનજી માર્ગ પર આવતા જાય છે અને નરમ પડતા જાય છે

શુદ્ધ ચેતના યા સુમતિનુ ધોરણ પરમ વિશિષ્ટ–અતિઉચ્ચ (absolute) હોઈ એને ચેતનરાજમા લાબો ફેરફાર લાગતો નથી કદાચ ચેતનરાજે થોડો બાહ્ય ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ ચેતનાની નજરે તો એની સસારપ્રીતિ બની રહે છે એમ તેને લાગે છે અને એને શ્રદ્ધાના 'નરમ' વિશેષણ તરફ ખાસ ખટકો લાગે છે, એટલે ચેતનરાજના સબધમા એ

વિશેષણ વાપરવા માટે સખી શ્રદ્ધાને ટોણો મારતી સુમતિ પ્રવમની ૪પુ ગાથામા ચેતન સાથે 'નરમ' શબ્દ વાપરવામા શ્રદ્ધા કેવી ભૂલ કરે છે તે પોતાના સખ્ત ધોરણે કહી બતાવે છે ('સુમતિ' અને 'શુદ્ધ ચેતના' પર્યાયવાચી શબ્દ છે શુદ્ધ દશામા આત્માની પરિસ્થિતિ એટલે 'શુદ્ધ ચેતના' અને એ દશામા વર્તના તે 'સુમતિ' એમ સમજવુ)

ચેતનાની શુદ્ધ દશાની વાત આવે ત્યારે નિશ્ચયનયની દષ્ટિએ જોવાનુ ગ્હે છે અને વહેવારુ આશાવાદી શ્રદ્ધા વ્યવહારની નજરે જુએ છે આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયને વિરોધ નથી, પણ તેનો દેખાતો વિરોધ હ્રામાવી તેનો સમન્વય કરવો એ તત્ત્વજ્ઞાનનો અતિ આકર્ષક વિષય છે અલગ અલગ દષ્ટિબિન્દુને સમજવા અને તેનો સમન્વય કરવો એ જૈન પરિજ્ઞાનના અનેકાતવાદની મહાન ફતેહ છે અને એ પ્રકારની આવડત એ વિશિષ્ટ જૈનત્વ છે

શ્રદ્ધાનો આશાવાદ અમર હોય છે, એના ખ્યાલો સુપરિણામવક્ષ્યી હોય છે અને તેથી જ્યારે ત્યારે એ ચેતનાની પાસે ચેતનના વખાણ કર્યા કરે, અને 'સૌ સારુ થઈ રહેશે' એવા શબ્દો ઉચ્ચારી ચેતનના વખાણ કરવા લાગી જાય, તેવા પ્રસગે સુમતિ શ્રદ્ધાને ટોણારૂપે જવાબમા કહે છે એની ઉક્તિ સુમતિના મુખમા મૂકી છે આ પદ ખૂબ વિચારવા ચોગ્ય છે દશના પદમા 'પરમ નરમ મતિ ઔરન આવે' ત્યા 'નરમ' શબ્દનો ઉપયોગ તદ્દન જુદી રીતે કર્યો છે ત્યા ચેતનાએ ફરિયા. કરી છે કે ચેતનરાજ મમતા વગેરે તેની પાસે આને ત્યારે નરમ ઘે ઃ બની જાય છે અને મારી (ચેતનાની) વાત આવે ત્યારે 'નિષ્ઠુર' બની જાય છે આ આખો 'નરમ' શબ્દનો પ્રયોગ ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે આગ્લો ઉપોદ્‌ઘાત કરીને હવે પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કરીએ

૫

(રાગ-વસત-ધમાન)

छविले लाग्न नरम कहे, आलि गरम करत कहा बात टेक

माके आगे मामूको कोई, वरणन करत गिवार,

अज हू कपटक कोथरा हो, कहा करे सरधा नार छविले० १

અર્થ—(સમતા શ્રદ્ધાને કહે છે-) (લોકો) મારા છેલછબીલા મનમોહન પતિને

પાઠાતર—માકે-માકે મામૂકો-મામખી કરત-કરય અજ હૂ-અજ હુ કોથરા-કોથરી કરે-કહે-કહ સરધા-સારધા

શબ્દાર્થ—છબિલે = છબીલા, લટકાળા રૂપાળા, સુ ર લાલન = મોહન પ્રિય નરમ – ઢીલુ, મુલાયમ, સમરસી કોમળ કહે = કહેવાય છે આલિ = સખી ગરમ = ઉગ્ર કહા વાત = શી વાત, કેવી વાત. માં (મા) કે = માતાની આગે = પાસે મામૂકો = મામાનુ મામા સબધી વરણન = (ગુણ) કીર્તન વ્યાખ્યાન ગિવાર = ગમાર, મૂર્ખ અજ હૂ = હજૂ પણ આજ સુધી કપટકે = માયાના કોથરા = કોથળા, થેલા સરધા = શ્રદ્ધા કહા = શુ, શી રીતે, કેમ નાર = સ્ત્રી, બાઈ

નરમ-સમરસી કહે છે, ત્યારે સખી ! એ ગરમાગરમ વાતો કેમ કરે છે? (એ નરમપણું કહેવામાત્ર છે) માની પાસે મામાનું વર્ણન તો કોઈ ગમાર પ્રાણી હોય તે જ કરે હજુ પણ એ તો કપટના-માયાના કોથળા છે ત્યારે અહો શ્રદ્ધા બાઈ! તેના ઉપર કેવી રીતે વિશ્વાસ કરાય? એનો ભરોસો કેમ આવે? (૧)

વિવેચન—સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે, સખી! તું મારા છબીલા લાલન પતિદેવને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે! એ લાલન એટલે એ મોહક છે એ વાત ખરી છે, પણ તું એને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે એ વાત તેમનું અત્યારનું વર્તન જોતા મને ઠીક લાગતી નથી એમને જરા ચારિત્ર સન્મુખ જોઈને, થોડા થોડા 'ક્ષન્તિ-મદ્દવ-અજ્જવ' વગેરે આત્મધર્મની સન્મુખ આવતા જોઈને તું એના વખાણ કરવા મંડી પડી છે અને જાણે એ હવે જરૂર ઘેર આવી પહોંચશે એમ ધારવા લાગી ગઈ છે, પણ હું તને એની અત્યારની દશા કહું ત્યારે તને તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે

તું તો એને માટે નરમ નરમ વાત કરે છે, પણ એ તો ગરમ છે, પરભાવથી ઉશ્કેરાયલી દશામાં ચાલુ રહે છે અને વાત કરતા પણ લાલપીળા થઈ જાય છે એને તું ઠંડા કે નરમ કઈ રીતે કહે છે તેનો તું જરા વિચાર કર આ જે નરમપણાની તું વાત કરે છે તે તો કહેવા માત્ર છે, તે વાતમાં અત્યારે તો જરાયે માલ નથી અને ચેતનના અત્યારના વર્તન સાથે એ વિશેષણ અનુરૂપ પણ નથી તું અત્યારે પતિરાજના વખાણ કરવા લાગી ગઈ છે, એ તો નાનો ભાણેજ મોસાળથી આવી પોતાની મા પાસે મામાના વખાણ ઉપર વખાણ કરવા માંડી જાય, ત્યારે મા એને જવાબમાં કહે કે-ભાઈલા! હવે બસ રાખ! તારા તો મામા પણ મારા તો ભાઈ! હું તો એને જનમના ઓળખું છું જો તારે ચેતનરાજનું ખરું વર્ણન જાણવું હોય તો સાંભળ

પતિરાજ ચેતન જો નરમ હોય તો એની વાતમાં ગરમપણું કેમ હોય? મોહરાજા ભાર ગરમી કરનાર છે એ તો જાણીતી વાત છે એની ગરમ વાત પરથી એને માટે 'નરમ' વિશેષણ વાપરવું ઉચિત નથી એમ મને લાગે છે અત્યારે એણે થોડા થોડા ત્યાગ કર્યો છે, તારી નજરે એ પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત દશામાં આવી છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા દેખાય છે અને તેવાં જાણે એ નરમ પડયા હોય એમ તને લાગે છે, પણ તારી એમાં મોટી ભૂલ થાય છે એ તો આજે પણ કપટના કોથળા જ છે! એને ખોટો દેખાવ કરી ધર્મને નામે ચરી ખાવું છે એને અનુયાયી વર્ગ કરતા પોતાના નામની વધારે પડી છે એ દેખાવમાં નરમ દેખાતા હોય તોપણ અંદર કષાયથી ભરેલા છે અને કષાય દબાયલો હોય તોપણ અંદરથી એ ભારેલો અગ્નિ હજુ ત્યાં મોજૂદ છે તો એવા પતિરાજ પર શ્રદ્ધા કેમ આવે? એ મારે મંદિરિયે પધારશે અને અનંતકાળ આનંદ આપશે એવી વાત કેમ કરાય અને

એમને માટે 'નરમ' વિશેષણ કેમ વાપરી શકાય? એવા પતિ પર શ્રદ્ધા કેમ ગ્ખાય? એને ફરીજતા વાર શી?

આ ગાથા પર વિવેચન કરતા જ્ઞાનસારજી લખે છે કે, આ પદમા સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેની વાતચીત લાવવામા આવી છે સુમતિ અત્યત શોકમા પડેલી છે, તેના તરફ શ્રદ્ધાનાં ધીરજના વચન છે સુમતિ આત્માની કુટિલતા બતાવતા કહે છે કે હે સખી! મારા શોભાવત આત્મારામની બાબતમા પરમેશ્વર-પ્રવચનમા ક્ષાંતિ-આર્જવ-મદૃવ આદિ ગુણ ગુણવર્ણન કરી તેની શોભા બતાવી છે અથવા આત્મસ્વરૂપના પરિણમનરૂપ શોભા તેનામા છે, તેથી તેને નરમ કેમ કહેવાય? એ તો સર્વ નિશ્ચયનયની વાત છે જ્યા સુધી આત્મા વિભાવદશામા છે ત્યા સુધી એ કષાયથી તપ્ત છે, કારણ કે જ્યા સુધી તેનો કપાયનો યોગ ગયો નથી ત્યા સુધી તેમાથી કપાયો ગયા નથી જ્યારે તેને તથાપ્રકારનો કાળાદિ સામગ્રીનો યોગ મળશે ત્યારે તે સુખી થશે મદુક્તિ

કાન પાક કારણ બિ'પે, સહિજ સિદ્ધ નૈ જાય,
બીન વરસા ફૂલે ફલે, જ્યોં વસત વનરાય

એટલે જ્યા સુધી કારણ સામગ્રી મળી નથી ત્યા સુધી એ મારા પતિ આત્માને નરમ ન જાણવા વળી મમતા કહે છે કે જેમ કોઇ ગમાર પોતાની મા પાસે મામાનું વર્ણન કરે તેમ તુ કરે છે કારણ કે મામાના ગુણ ભાણેજ કરતા તેની બેન વધારે જાણી શકે તેમ છે, તેમ આ મારા પતિને તારા કરતા હું વધારે જાણુ છુ, માટે તુ એમને સર્વ વિરતિ-છઠ્ઠે સાતમે-ગુણસ્થાનકે જોઈને તેમને નરમ કહેવાનુ કહેતી હો તો તેમા તારી ભૂલ છે! હજુ તેઓ કપટના કોથળારૂપ છે, તેમા હજુ કપટ-માયારૂપ કષાય અને બીજા કષાયો પણ રહેલા છે એમ તુ જાણુ

આ જ્ઞાનસારના ટબા પર વિવેચન સબધમા મારા મિત્ર નોધમા લખે છે કે આ પદમા સમતા અને શ્રદ્ધાના સવાદરૂપે આત્માની દશાનુ વર્ણન છે અને તેમા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ આત્માને શુદ્ધ માની ગફલતીમા રહે છે તે વાતનુ નિરાકરણ કરી તેવી વાતની શુદ્ધિ માનનારાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે કે જ્યા સુધી વિભાવદશામા આત્મા પડ્યો છે, ત્યા સુધી તેને શુદ્ધ માની કારણની ઉપેક્ષા ન કરશો, પણ તે શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય-તેની શુદ્ધતા પ્રકટ થાય-તેવા કારણો મેળવતા રહેશો ચેતનરાજ સહજ સન્મુખ થઈ જાય, થોડો બાહ્ય ત્યાગ કરે, વેશપલટો કરે તેથી રાચી ન જવુ ઘટે, હજુ જ્યા સુધી તેની કપાયપરિણતિ દૂર થઈ નથી અને તેને યોગ પર કાબૂ આવ્યો નથી ત્યા સુધી તેનુ નરમ તરીકે વર્ણન કરી નાખવુ એ સુમતિની ઉત્કૃષ્ટ ધોરણતુલાએ અયોગ્ય અને અનુચિત છે અને એ તો માની આગળ મામાના ગુણ ગાવાની બાલિશતા જેવુ છે (૧)

સુમતિ પોતાના ઉત્કટ ધોરણે ચર્ચા આગળ ચલાવતા કહે છે

નરમ-સમરસી કહે છે, ત્યારે સખી ! એ ગરમાગરમ વાતો કેમ કરે છે? (એ નરમપણું કહેવામાત્ર છે) માની પાસે મામાનું વર્ણન તો કોઈ ગમાર પ્રાણી હોય તે જ કરે હજુ પણ એ તો કપટના-માયાના કોથળા છે ત્યારે અહો શ્રદ્ધા બાઈ! તેના ઉપર કેવી રીતે વિશ્વાસ કરાય? એનો ભરોસો કેમ આવે? (૧)

વિવેચન—સુમતિ પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે, સખી! તુ મારા છબીલા લાલન પતિદેવને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે! એ લાલન એટલે એ મોહક છે એ વાત ખરી છે, પણ તું એને 'નરમ' કહીને વર્ણવે છે એ વાત તેમનુ અત્યારનુ વર્તન જોતા મને ઠીક લાગતી નથી એમને જરા ચારિત્ર સન્મુખ જોઈને, થોડા થોડા 'क्षति-मद्दव-अज्जव' વગેર આત્મધર્મની સન્મુખ આવતા જોઈને તુ એના વખાણ કરવા મડી પડી છે અને જાણે એ હવે જરૂર ઘેર આવી પહોચશે એમ ધારવા લાગી ગઈ છે, પણ હું તને એની અત્યારની દશા કહું ત્યારે તને તેનો સાચો ખ્યાલ આવશે

તું તો એને માટે નરમ નરમ વાત કરે છે, પણ એ તો ગરમ છે, પરભાવથી ઉશ્કેરાયલી દશામા ચાલુ રહે છે અને વાત કરતા પણ લાલપીળા થઈ જાય છે એને તુ ઠંડા કે નરમ કઈ રીતે કહે છે તેનો તુ જરા વિચાર કર આ જે નરમપણાની તું વાત કરે છે તે તો કહેવા માત્ર છે, તે વાતમા અત્યારે તો જરાયે માલ નથી અને ચેતનના અત્યારના વર્તન સાથે એ વિશેષણ અનુરૂપ પણ નથી તુ અત્યારે પતિરાજના વખાણ કરવા લાગી ગઈ છે, એ તો નાનો ભાણેજ મોસાળથી આવી પોતાની મા પાસે મામાના વખાણ ઉપર વખાણ કરવા માંડી જાય, ત્યારે મા એને જવાબમા કહે કે-ભાઈલા! હવે બસ રાખ! તારા તો મામા પણ મારા તો ભાઈ! હુ તો એને જનમના ઓળખુ છું જો તારે ચેતનરાજનુ ખરુ વર્ણન જાણવુ હોય તો સાભળ

પતિરાજ ચેતન જો નરમ હોય તો એની વાતમા ગરમપણ કેમ હોય? મોહરાજા ભારે ગરમી કરનાર છે એ તો જાણીતી વાત છે એની ગરમ વાત પરથી એને માટે 'નરમ' વિશેષણ વાપરવુ ઉચિત નથી એમ મને લાગે છે અત્યારે એણે થોડો થોડો ત્યાગ કર્યો છે, તારી નજરે એ પ્રમત્ત-અપ્રમત્ત દશામા આવી છઠ્ઠે-સાતમે ગુણસ્થાનકે વર્તતા દેખાય છે અને તેથી જાણે એ નરમ પડયા હોય એમ તને લાગે છે, પણ તારી એમા મોટી ભૂલ થાય છે એ તો આજે પણ કપટના કોથળા જ છે! એને ખોટો દેખાવ કરી ધર્મને નામે ચડી ખાધું છે એને અનુયાયી વર્ગ કરતા પોતાના નામની વધારે પડી છે એ દેખાવમા નરમ દેખાતા હોય તોપણ અદર કષાયથી ભરેલા છે અને કષાય દબાયલો હોય તોપણ અદરથી એ ભારેલો અગ્નિ હજુ ત્યા મોજૂદ છે તો એવા પતિરાજ પર શ્રદ્ધા કેમ આવે? એ મારે મદિરિયે પધારશે અને અનતકાળ આનદ આપશે એવી વાત કેમ કરાય અને

એમને માટે 'નરમ' વિશેષણ કેમ વાપરી શકાય ? એવા પતિ પર શ્રદ્ધા કેમ રખાય ? એને ફરીજતા વાર શી ?

આ ગાથા પર વિવેચન કરતા જ્ઞાનસારજી લખે છે કે, આ પદમા સુમતિ અને શ્રદ્ધા વચ્ચેની વાતચીત લાવવામા આવી છે સુમતિ અત્યત શોકમા પડેલી છે, તેના તરફ શ્રદ્ધાના ધીરજના વચન છે સુમતિ આત્માની કુટિલતા બતાવતા કહે છે કે હે સખી! મારા શોભાવત આત્મારામની બાબતમા પરમેશ્વર-પ્રવચનમા **ક્ષન્તિ-અજ્જવ-મદ્દવ** આદિ ગુણ ગુણવર્ણન કરી તેની શોભા બતાવી છે અથવા આત્મસ્વરૂપના પરિણમનરૂપ શોભા તેનામા છે, તેથી તેને નરમ કેમ કહેવાય ? એ તો સર્વ નિશ્ચયનયની વાત છે જ્યા સુધી આત્મા વિભાવદશામા છે ત્યા સુધી એ કષાયથી તપ્ત છે, કારણ કે જ્યા સુધી તેનો કષાયનો યોગ ગયો નથી ત્યા સુધી તેમાથી કષાયો ગયા નથી જ્યારે તેને તથાપ્રકારનો કાળાદિ સામગ્રીનો યોગ મળશે ત્યારે તે સુખી થશે ઉક્તિ

કાલ પાક કારણ મિલ્યે, સહિજ સિદ્ધ હૈ જાય,
બીન અવસર ફૂલે ફલે, જ્યોં વગત વનરાય

એટલે જ્યા સુધી કારણસામગ્રી મળી નથી ત્યા સુધી એ મારા પતિ આત્માને નરમ ન જાણવા વળી સમતા કહે છે કે જેમ કોઇ ગમાર પોતાની મા પાસે મામાનું વર્ણન કરે તેમ તુ કરે છે કારણ કે મામાના ગુણ ભાણેજ કરતા તેની બેન વધારે જાણી શકે તેમ છે, તેમ આ મારા પતિને તારા કરતા હુ વધારે જાણુ છુ, માટે તુ એમને સર્વ વિરતિ-છઠ્ઠે સાતમે-ગુણસ્થાનકે જોઈને તેમને નરમ કહેવાનુ કહેતી હો તો તેમા તારી ભૂલ છે! હજુ તેઓ કપટના કોથળારૂપ છે, તેમા હજુ કપટ-માયારૂપ કપાય અને બીજા કષાયો પણ રહેલા છે એમ તુ જાણ

આ જ્ઞાનસારના ટબા પર વિવેચન સબધમા મારા મિત્ર નોધમા લખે છે કે આ પદમા સમતા અને શ્રદ્ધાના સવાદરૂપે આત્માની દશાનુ વર્ણન છે અને તેમા શુષ્ક અધ્યાત્મીઓ આત્માને શુદ્ધ માની ગફલતીમા રહે છે તે વાતનુ નિરાકરણ કરી તેવી વાતની શુદ્ધિ માનનારાઓને ઉપદેશ આપ્યો છે કે જ્યા સુધી વિભાવદશામા આત્મા પડ્યો છે, ત્યા સુધી તેને શુદ્ધ માની કારણની ઉપેક્ષા ન કરશો, પણ તે શુદ્ધતાને પ્રાપ્ત થાય-તેની શુદ્ધતા પ્રકટ થાય-તેવા કારણો મેળવતા રહેશો ચેતનરાજ સહજ સન્મુખ થઈ જાય, થોડો બાહ્ય ત્યાગ કરે, વેશપલટો કરે તેથી રાચી ન જવુ ઘટે, હજુ જ્યા સુધી તેની કપાયપરિણતિ દૂર થઈ નથી અને તેને યોગ પર કાબૂ આવ્યો નથી ત્યા સુધી તેનુ નરમ તરીકે વર્ણન કરી નાખવુ એ સુમતિની ઉત્કૃષ્ટ ધોરણતુલાએ અયોગ્ય અને અનુચિત છે અને એ તો માની આગળ મામાના ગુણ ગાવાની બાલિશતા જેવું છે (૧)

સુમતિ પોતાના ઉત્કટ ધોરણે ચર્ચા આગળ ચલાવતા કહે છે

चौगति महिल न छारही हो, कैसे आत भरतार,
खानो न पीनो इन वातम हो, हसत भानत कहा हाड. उनिलें० २.

અર્થ—(સમતા વધારે જણાવે છે-) નાથ તો હજુ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા-મૂકતા નથી (તો પછી) પતિરાજ (મારે ઘેર મંદિરે) કેવી રીતે આવશે? એ વાતમા નથી ખાવાનુ કે નથી કાઈ પીવાનુ—એમા દમ જેવુ કાઈ નથી (ખાલી વખત કાઢવા જેવી એ વાત છે) એમ કહીને તો તુ હસતા હસતા મારા હાડ ભાગી નાખે છે (અથવા તુ હસે છે, પણ તને ભાન નથી, આમા હસવા જેવુ નથી એ કથા તો છેલ્લી હદની છે (૨)

વિવેચન—હે બહેન શ્રદ્ધા! હજુ તો પતિરાજ ચારગતિરૂપ મહેલને છોડતા નથી, એ તો દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકગતિમા ફર્યા કરે છે એને એ ગતિ છોડવી ગમતી નથી એને મોક્ષમા જઈ આનંદનો શુ અનુભવ થશે તેની સૂઝ પણ પડતી નથી જેને ચાર ગતિ તરફ આટલી આસક્તિ છે, તે મારે ઘેર કેવી રીતે આવશે? મને તો આ વાતમા કાઈ ખાવાપીવા જેવુ-દમ જેવુ-લાગતું નથી અને તુ તો પતિરાજને નરમ કહી વર્ણવે છે, ઊભી ઊભી હસ્યા કરે છે, અને તેમ કરીને મશ્કરીમા હસતા હસતા તુ તો મારા હાડ ભાગી નાખે છે અથવા આવી ઠેકડી કરીને શા માટે મારા હાડ ભાગે છે? મશ્કરી નજીવી વાતની હોઈ શકે, પણ મારો જીવ ઊકળી આવે અને હુ લોથોથી થઈ જઉ એવી છેલ્લી હદની મશ્કરી તે હોય? બહેન શ્રદ્ધા! હવે તુ બસ કર અને મારી દશા તારી મશ્કરીને પરિણામે કેવી ખરાબ થઈ છે તેનો વિચાર કર?

આ બીજી ગાથા પર મિત્રની નોંધનો ભાવ આ પ્રમાણે છે હે શ્રદ્ધા! તુ કહે છે કે ભરતાર નરમ છે અને ઘરે આવવાના છે, તે વાત (સુમતિ કહે છે) હુ કઈ રીતે સાચી માનુ? કારણ કે મારો ભરતાર છબીલો લાલન આત્મા ચાર ગતિરૂપ મહેલને છોડતો નથી તો પછી શી રીતે મારી પાસે આવશે? હુ વિરહિણી છુ અને મને ખાવાપીવાનુ ભાવતુ નથી, તેના

પાઠાંતર—ચોગતિ-ચઉગતિ છારહી ગરિટી, છારહી ખાનો ન પીનો-ખાનો ન પીનો ભાનત-ભાન ન હાડ-હાર

શબ્દાર્થ—ચોગતિ=ચારગતિ (દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી) મહિલ=મહેલ છારહી=છાડતા છોડતા કૈસે=કેવી રીતે આત=આવશે ભરતાર=પતિ ઇન=એ હસત=હસતા હસતા ભાનત=ભાગતુ કાઢતુ ભાન ન=તને ભાન નથી કહા=શા માટે કથા હાડ=હાડમ, છેલ્લી હદની

૧ છેલ્લી પંક્તિમા ભાનત અને 'ભાન ન' એમ બે વિચારવા યોગ્ય પાઠો છે પ્રથમ પાઠનો અર્થ ઉપર કર્યો છે તે છે ભાન ન એવો પાઠ લેતા તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય મારી વાત સાભળીને તુ ઊભી ઊભી હસ્યા કરે છે અને મારી મશ્કરી કરે છે, પણ તને ભાન નથી તુ શા માટે મારા હાડકા ભાગી નાખે છે? આ તો કોઈને મશ્કરી થાય અને કોઈનો જીવ જાય એવી વાત છે છોકરાઓ પથરા ફેંકી દેડકાને ઇજા કરી દૂરથી હસે ત્યારે દેડકા ઓને કે ભાઈઓ! તમારે મન તો ઠઠ્ઠા થાય છે પણ અમારો જીવ જાય છે! આ કાઈ હસી કાઢવા જેવી કે હાસી કરવા જેવી વાત નથી આ પ્રમાણે પાઠાંતરનો અર્થ બેસે છે

તુ સખી થઈને હસતા હસતા હાડકા કેમ ભાગે છે? એટલે કે હજુ સુધી તો મારા ભરતારની આવવાની નિશાની દેખાતી નથી માત્ર સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય કે દેશવિરતિ પણ પામે કે સર્વવિરતિપણ પામે તેથી મારા ભરતારે ચાર ગતિરૂપ મહેલ છોડયા એમ ન સમજવુ આટલુ છતા પણ તેની ચાર ગતિરૂપ ભ્રમણાના કારણરૂપ આશા-તૃષ્ણા ન ગઈ હોય તો તેને સસાર મટતો નથી અને લોભ તો છેક દશના ગુણસ્થાન સુધી હોય છે, માટે માગ પતિને જ્યા સુધી ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાન પ્રાપ્ત ન થાય ત્યા સુધી તેની મારે ઘેર આવવાની આશા નથી માટે સખી શ્રદ્ધે! તુ મારી મશ્કરી-હાસી કરી જવા દે આ પ્રમાણે પરમાર્થ છે કે આત્માને સયમ પ્રાપ્ત થતા તેણે પોતાને કૃતકૃત્ય માનવો નહિ અને ગફલતમા રહેવુ નહિ, એવી આ ગાથામા સૂચના છે

અને જ્ઞાનસારના કહેવા પ્રમાણે સુમતિ શ્રદ્ધાને કહે છે કે આત્મિક સ્વરૂપ પ્રાપક પરમ સયમરૂપ આત્મા મારે ઘરે છે એમ કહીને તુ એવો આશય જણાવે છે કે ભરતાર શુભયોગી એટલે શુભપરિણામી થયા એટલે મારે ઘરે આવવા યોગ્ય થયા, પણ ચાર ગતિરૂપ મહેલને એ છોડે જ નહિ, તો પછી ભર્તાર મારે ઘેર કેમ કરીને આવશે? તેવા પ્રકારની શુદ્ધતાનો તો તેનામા અભાવ છે અને બારમા-તેરમા ગુણસ્થાનકે વર્તતા યથાખ્યાત ચારિત્રે મારો મહેલ છે એ મદિરે ભર્તાર કેમ આવે? એટલે તારી વાતમા મોજ મજા કાઈ નથી, વાતમા કાઈ માલ નથી એટલે મારે મદિરે આવશે, અને એ 'નરમ' છે, એવી નિરર્થક વાત કહેવામા શો માન છે? છબીલા લાલ નરમ છે એવી વાત હસતા હસતા કરીને મારી વિરહીની મશ્કરી કરી હસતા હાડ ભાગે છે એક તો મારુ શરીર હાડ માત્ર રહ્યુ છે એના ક્ષાંતિ-માર્દવ વગેરે માસનો અભાવ છે તેના ઉપર મશ્કરીના વજ્રપ્રહાર કરી તું અસ્થિને શા માટે ભાગી રહી છે? તારુ 'નરમ' વચન હાડને પ્રહાર જેવુ થઈ ગયુ છે તેનો તુ વિચાર કેમ કરતી નથી? (૨)

સુમતિ આગળ ચલાવે છે એનુ કથન ચાલુ છે

> ममता खाट पर रम हो, और निंदे दिन रात,
> लैनो न देनो इन कथा हो, भारे ही आवत जात छबिले० ३

અર્થ—જે મમતા રાત-દિવસ (મારી) બદબોઈ-નિદા કરે છે તેની સુખશય્યા પર પતિરાજ રમે છે, મોજ માણે છે એ વાતમા કાઈ લેવાદેવા નથી એવી એ કથા છે દરરોજ પ્રભાત આવે છે અને જાય છે, સવાર પડે છે અને ચાલી જાય છે અથવા પતિ મમતાની ખાટ પર રમે છે અને બાકીમા દિનરાત ઊઘે છે (૩)

પાઠાતર—और-ઓર ઓ निंदे-निंदे लैनो-नेनो देनो-देनौ

શબ્દાર્થ—ખાટ = સુખશય્યા ઓર = જે બીજી (મમતા) निंदे = ઊંઘમા કાઢે, નિદા કરે અથવા નિદા કરે, બદબોઈ કરે लैनो न देनो = લેવાદેવા નથી કથા = વાત ભોર = પ્રભાત આવત જાત = આવે છે અને જાય છે

વિવેચન—સખી! તું એક જ વાતનો વિચાર કર જે મમતા દાસી મારી રાત દિવસ નિંદા કરે છે એની સુખશય્યા પર પતિરાજ રમણ કરે છે કોઈ મારી બેની સાથે પતિરાજ આનંદ કરતા હોત તો મને બહુ દુઃખ ન થાત, પણ આ તો આખો વખત 'હું અને મારું' કર્યા કરવું એમાં જ એને મોજ પડે છે થોડા બંગલા-બગિચા મળે તો તેના એ આસક્ત થઈ તેનું અભિમાન કરે છે, લાખ-પચાસ હજાર કે કરોડ જમા થયા તો જાણે તેનો પોતે માલિક છે એવું ગૌરવ ધરાવે છે, પોતાના શરીર પર હદપાર મમતા કરી એ જગ માઠું પડે એટલે પોતે માંદો પડી ગયો એમ માને છે, ફરજના ખ્યાલ કરતા મારાપણાનો ખ્યાલ વધારે હોઈ એ સેવા કે સુકૃત્ય કરે છે ત્યાં પણ મારાતારાપણું તો આગળ જ રહે છે અને મારા-તારાનો ભેદ એની સર્વ વિચારણાના અને એના પ્રત્યેક કાર્યમાં એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે એના ખરેખર પ્રશંસવા યોગ્ય કાર્યમાં પણ મમતાને લઈને કાલિમા પડી જાય છે અને એ મમતા દાસી એટલી તુચ્છ છે કે એ તો જાણે મારી શોક હોય તેમ આખો વખત મારી નિંદા કરે છે એને સુમતિ (મારી) સાથે વિરોધ છે એને ચોખ્ખું દેખાય છે કે જો પતિ એકવાર સુમતિને (મારે) મંદિરે ગયા તો મમતાનો ભાવ પૂછવાના નથી, એટલે એ તો મારી નિંદા જ કર્યા કરે છે આવી મમતાના ફાંદામાં પડીને પતિ તો એના પર વારી જાય છે

અથવા પતિરાજ મમતાની ખાટ ઉપર રમે છે અને બાકીનો વખત ઊંઘે છે એટલે જે પ્રાણી સંસારમાં જાગતો હોય છે તે આત્મદૃષ્ટિમાં ઊંઘતો હોય છે એ ન્યાયે એ મમતાએ પાયેલ પ્રમાદરૂપ દારૂના ઘેનમાં આખો વખત ઊંઘ્યા કરે છે એને પોતાનું શું છે તેની પિછાણ નથી, અને કોઈવાર ઉપરછલ્લી પિછાણ થઈ જાય તો તે અનુસાર વર્તન નથી એ તો પરભાવમાં મસ્ત અને આખો વખત આત્મદશામાં ઊંઘતા રહે છે આવા મારા પતિને તું 'નરમ' કહે છે એટલે મને તો તારે માટે ધોખો થાય છે કે તારા જેવી ચતુર સખી આવી ભૂલ કેમ કરતી હશે? મને તો એમ લાગે છે કે આ કથા કરવામાં લેવાદેવા જેવું કાંઈ નથી, એમાં લાભ-નુકસાન કાંઈ નથી આવી રીતે દરરોજ સવાર પડે છે અને યુગના યુગ ચાલ્યા જાય છે, અને કથા તો એની એ રહી છે પતિને મમતાની ખાટ પર રમવું છે અને મારા મંદિર તરફ નજર પણ નથી કરવી

જ્ઞાનસારના ટબા પ્રમાણે મમતા અને આશા એક છે, તેથી આશા તૃષ્ણારૂપ ખાટમાં—ખાટ ઉપર—ચારપાઈ ઉપર—પતિરાજ મમતા સાથે રમે, કારણ કે મમતા સાથે એની એકતા થાય છે તે ખાટ પર મમતા સાથે રમે અને રાત-દિવસ ત્યાં નિદ્રા કરે—આરામ કરે એ પતિરાજ મમતાના આરામ માની રહ્યા છે તેથી હે શ્રદ્ધા! એમાં મારે કાંઈ લેવાનું નથી કે દેવાનું નથી, એટલે એ વાતમાં કાર્યસિદ્ધતા નથી એ ઉપર કહેલી એમની કથા બન્ને પક્ષે નિરર્થક છે, એનું કારણ એ છે કે વિભાવરૂપ રાત જતા કોઈ વાર સ્વભાવરૂપ સૂર્યનો ઉદય આવે એટલે ચેતન સંયમ-ઘર-સન્મુખ આવે એટલે એમાં પ્રવૃત્તિ કરે, ત્યાં તો રાત એટલે તે જ વખતે નિવર્તી જાય અને તેટલા માટે એ આખી વાત જ નિરર્થક છે, નકામી છે

મિત્ર નોધકાર ભોર એટલે વિવેકરૂપ પ્રભા અર્થ કરે છે અને કોઈવાર એવી પ્રભાની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ તે પાછી ખની જાય છે, એટલે પતિરાજ તો માયાના પાસમા લુબ્ધ થયા છે, એ પ્રમાણે અર્થ કરી એ બધી વાત નિરર્થક છે એવો ભાવ તારવે છે, તે શ્રી જ્ઞાનસારના ભાવને મળતો જ આશય તારવે છે એ છેવટે લખે છે કે જ્યારે માયાનો ત્યાગ થશે ત્યારે જ આત્માને નિજ સ્વરૂપની-નિજવરની-ધણીઆણી મમતા-સ્ત્રી નડશે.

આત્મસ્વરૂપનો કોઈવાર ઝગઝગાટ થઈ જાય છે, પણ ચેતન હજુ મમતાની ખાટ પર જ રાતદિવસ રમે છે, તેથી કોઈવાર પતિરાજ કદાચ થોડો ઉપર ઉપરનો ત્યાગ દેખાડે તો પણ હજુ તેના માયા-મમતા ગઈ નથી અને એમ ને એમ દિવસો ગયા કરે છે અને માયાના પૂતળાને નચાવ્યા કરે છે એવા પતિરાજને તુ શુ જોઈને 'નરમ' શબ્દમા વર્ણવે છે? (૩)

આટલુ વર્ણન-વિવેચન સુમતિ-શુદ્ધ ચેતનાએ કર્યું એને હવે શ્રદ્ધા જવાબ આપે છે

कहे सरधा सुनि सामिनी हो, एतो न कीजे खेद,
हेरे हेरे प्रभु आवही हो, वदे 'आनदघन' मेद छविले० ४

અર્થ—(જવાબમા) શ્રદ્ધા કહે-બાઈ! સાભળ, આટલો બધો ખેદ (તારે) ન કરવો જોઈએ પ્રભુ (પતિ રાજ) હળવે હળવે જરૂર આવશે—આ પ્રમાણે આનદઘન સ્નેહપૂર્વક-હેતથી કહે છે (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા ખૂબ આશાવાદી છે એને ઉચ્ચ ગામિની નજરે જોવાની ટેવ છે, ધીમે ધીમે સર્વ સારુ થઈ રહેશે એવી એની નજર અને આત્માના મૂળ ગુણમા ભરોસો છે એ પોતાની સખી સુમતિને ખૂબ આત્મવિશ્વાસ સાથે જવાબ આપે છે કે બાઈ! આટલો બધો નકામો ખેદ તુ શા માટે કરે છે? જો પ્રભુ, ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મદિરિયે જરૂર આવશે, તારી ખાટ પર આનદ કરશે અને તારી વિરહવ્યથા ભાગશે આ વાત આનદઘન અત્યત સ્નેહપૂર્વક કહે છે અને મારી તો ખાતરી છે કે તારી અત્યારની સ્થિતિ અતે જશે, સારો દિવસ આવશે અને લીલાલહેર થશે. આ વાત હુ એકલી કહુ છુ એમ નથી, પણ આનદઘન પ્રભુ-પરમ પરમાત્મા-ના વચનને આધારે હુ કહુ છુ કે ચેતનરાજ ધીમે ધીમે તારે મદિરે જરૂર આવશે, એટલે એની વાતમા લેવાદેવા નથી એવુ ખોટી ખાલી ખોટો ખેદ કરે છે તે મૂકી દે મને તો ભરોસો છે કે આખરે ઘીને ઘડે ઘી થશે અને સૌ સારુ થઈ રહેશે. અથવા 'મેદ' એટલે 'ચરબી', 'વસા' એ અર્થ લઈએ તો તેનો ભાવ 'અધિકતા' થાય છે, એટલે એ વાતની આનદઘન અધિકતાથી સાક્ષી પૂરે છે એ પોતે આનદનો સમુદ્ર છે, અનત જ્યોતિમય છે, ચેતનને બરાબર

પાઠાતર—સામિની-સામની હરે હેરે-હેરે હરે

શબ્દાર્થ—સરધા = શ્રદ્ધા સુનિ = સુણ સાભળ સામિની = સ્વામિની શેઠાણી, બાઈ એતો = એટલો હરે હેરે = ધીમે ધીમે હળવે હળવે આવહી = આવશે મે = મોને. મેદ = સ્નેહ, સ્નેહપૂર્વક હેતથી અથવા અધિકતા.

પિછાણનાર છે અને જ્યારે તે એ વાત હોશથી કરે છે, ત્યારે તારે પણ ચેતન હજુ કપટના કોથળા છે એ વાત પર ભાર મૂકી દીવા પડવુ ન ઘટે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા, સુમતિ, વિવેક, અનુભવ વગેરે અનેક ગુણો ચેતનાના છે, એના અંશ રૂપના છે આ વચન ચેતનાના શ્રદ્ધાગુણને ઉદ્દેશીને છે આનંદઘનનું આ અધિકતાથી બોલાયલુ વચન શ્રદ્ધાગુણને ઉદ્દેશીને છે હવે જ્યારે દર્શનમોહની ગઈ છે અને એ ચેતનરાજ ચ્યવનમાંથી આગ આવ્યા છે તો હવે ધીમે ધીમે તારો વિરહ ભાગશે અને સહુ સારા વાના થશે માટે સ્વામિની ! તુ આટલો બધો ખેદ ન કર, નિરાશ ન થા અને એ વાતમા લેવાદેવા નથી એવુ આકરુ વચન બોલ નહિ.

જ્ઞાનસારનું આ ગાથા પરનુ વિવેચન વિચારવા જેવું છે તેઓ જણાવે છે આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યુ શ્રદ્ધા એ સુમતિને અત્યંત વિષાદમય દેખીને તેને (સુમતિને) ધીરજ દેવા ઉત્તર આપે છે તે કહે છે, હે સ્વામિની ! ગાભરા, આવડો ખેદ કર નહિ. આવડો બધો ખેદ શા માટે કરે છે ? એમ કહેવાનો રહસ્યાર્થ એ છે કે સ્વસ્વરૂપી ભર્તાર તમારા મહેલ વિના અન્ય મહેલમા ગમન કરે છે, તેથી આટલો મોટો ખેદ ન કર. સ્વામિની ! નિરૂદ્યમી થઈને, બે હાથો પાની આસપાસ લપેટીને, વચ્ચેના ભાગમા માથુ મૂકીને બેસી રહેશો તો તો કોઈ કામની સિદ્ધિ નથી થવાની, કારણ કે ઉપાસકદશા સૂત્રમા (સૂત્ર ૩૬) કહ્યુ છે કે उट्ठाणेण कम्मेण बलेण वीरिएण पुरिसक्कारपरक्कमेण— એટલે ઉત્થાનથી, કર્મથી, બળથી, વીર્યથી, પુરુષાર્થથી—આત્માનુ ઉત્થાન કરવુ એટલે ઠેરે ઠેરે નામ ઉદ્યમથી સિદ્ધતા છે તેથી તમે પણ ઉદ્યમ કરશો તો સામર્થ્યવાન પ્રભુ—આત્મારામ સ્વરૂપ–ઘરે આવશે–પ્રવેશ કરશે, કારણ કે એ સમર્થ છે આ પ્રમાણે સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા કહે છે આ પ્રમાણે આનંદઘન—મૂળ નામ લાભાનંદ—મહામુનિરાજ મેહ એટલે સ્નેહે કરીને કહે છે સુમતિ પ્રત્યે શ્રદ્ધા સખી કહે—સ્નેહે કરીને કહે—અહો સ્વામિની ! આનંદઘન પ્રભુ ઠેરે ઠેરે આવશે આનંદ–આત્મસ્વરૂપાનંદનુ ઘન–સઘનપણું પ્રભુ એવા જે સ્વામી હેર્યા હેર્યા તમારુ જે પરમ શુદ્ધ સ્વરૂપ–બારમું અને તેરમું ગુણસ્થાન—જે તમારુ નિજઘર—છે ત્યા આવશે આ આખો પ્રેરક ભાવ ખાસ વિચારવા લાયક છે અને ભાવાર્થ સિદ્ધ છે

મિત્ર નોંધકાર ચાલુ અર્થ કરી છેવટે ઉમેરે છે જોકે ચેતન વિભાવદશામા કર્મને લીધે પ્રમાદમા પડેલો હોય છે અને આશા કર્યા કરે છે, પણ સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થયુ હોય એટલે તત્ત્વવિવેક વધ્યો હોય તો અંતરાયાદિ અશુભ કર્મો તૂટી જતા તે જરૂર મુક્ત થાય છે, માટે મારી સ્થિતિ બદલાતી નથી એમ ખેદ કરી કોઈએ ઉદ્યમ છોડવો નહિ ઉદ્યમ કરવાથી મમતાનો સંગ છૂટી જશે, આત્મા જાગ્રત થશે અને સમતાને પામી રાગદ્વેષથી વિરમી મોક્ષ જશે, સુખી થશે અને આને માટે ઉપાસકદશા સૂત્રની પણ શાખ છે

આ બન્ને અર્થમા દૃષ્ટિબિન્દુ એક જ છે સહજ પ્રગતિ થઈ હોય તોપણ બેદરકાર થઈને બેસી રહેવા જેવુ નથી, મૂળ નિવૃત્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉદ્યમ ચાલુ રાખવા જેવું

છે, માયામમતા ચોર છે, એનાથી નિત્ય સાવધ રહેવા જેવુ છે, જરા પણ ગફલતી વતા એ ચોરો રાગદ્વેષની ગલીગૂચીમાથી આડે રસ્તે નિજ મદિરને ઘેરી ધર્મધન હરી લેવાની ટેવવાળા છે એને અનેક રસ્તા આવડે છે અને ગમે ત્યારે ચક્કરમા નાખી ચેતનને પરાધીન બનાવે છે માટે તેનાથી સાવધ રહેવુ, પણ હિમત હારી બેસી જવુ નહિ મનમા ભરોસો રાખવો કે જાગ્રત રહેવાથી અતે સ્વરૂપપ્રાપ્તિ જરૂર થશે અને સાચે માર્ગે ગમન હોય તો અતે સાધ્યસ્થાને જરૂર પહોચી જવાશે એના જેમ ખૂબ ભરોસો રાખી બેસી રહેવા જેવુ નથી, તેમ જ મોહરાયના ચેનચાળાથી ગભરાઈ પ્રયત્ન મૂકી દેવા જેવુ પણ કાઈ નથી (૪)

ઉપસહાર—અઠ્ઠાવીસમા પદમા મહાનદ સુખનુ વર્ણન થવાનુ છે અને વિવેક તે વર્ણવી બતાવે છે તે પણ સાચી વાત છે, અને અહીં ચેતના–સુમતિ તેને કૂડકપટના કોથળા કહી વર્ણવે છે તે પણ સાચી વાત છે ચેતનની જુદી જુદી દશા વર્ણવવાની અને તે રીતે તેનુ ખરુ સ્થાન વર્ણવવાની આ અલગ અલગ ભૂમિકા છે એમા વિરોધ નથી, પણ નય જ્ઞાન છે, પર્યાયપલટનનુ આલેખન છે અને ઉદ્યમ કરવાની, પુરુષાર્થ ચાલુ રાખવાની અને આતરવીર્ય ફોરવવાની વિશાળ પ્રેરણા છે ઉદ્યમ ન છોડવો એ ખરી વાત, પણ 'હેરે હેરે' પ્રભુ મદિરે જરૂર પધારશે એ વાત ભૂલવી નહિ, અને છતા પ્રભુ જરૂર આવશે માટે અતે સારુ થવાનુ છે તો હમણા સ્થૂળ સુખ માણી લો, એવી તુચ્છ મનોદશા પણ થવી ન ઘટે આ સર્વની વચ્ચે માર્ગ કાઢે અને પ્રગતિ સાધે તે ચેતન નયજ્ઞાનપૂર્વક પ્રમાણજ્ઞાન સુધી પહોચી તે જ્ઞાનનો સાચો લાભ ઉઠાવે છે એમ સમજવુ માત્ર જ્ઞાનથી કાઈ વળે નહિ, જ્ઞાન વગરની શ્રદ્ધા ટકે નહિ અને ચાલુ પ્રગતિ અને વિવેક સાથેની વિચારણા વગર પ્રગતિ ચાલુ રહે નહિ આ સર્વ વાતની અદર ખૂબ શ્રદ્ધા જોઈએ, આત્મવિશ્વાસ જોઈએ, આડાઅવળા માર્ગે ચઢી જતા મોટી ખુવારીનો ખ્યાલ જોઈએ અને મા આગળ મામાની મોટી વાત ન કરતા મામાને સાચે સ્વરૂપે ઓળખી એને રસ્તા પર ચઢાવી દેવા જોઈએ ખાલી ખોટા અક્રિય વિશ્વાસમા બેસી રહેવા જેવુ નથી, તેમજ આનો આરો આવનાર નથી એમ ધારી ગભરાઈને પુરુષાર્થ મૂકી દેવા જેવુ પણ નથી

આ પદની વિચારણા કરતી વખત અઠ્ઠાવીસમા પદનો સાથે ખ્યાલ કરવામા આવશે તો વધાર મજા આવશે અને તે વિચાર્યા બાદ નિશ્ચય અને વ્યવહારનો સમન્વય થઈ જશે આ પદનો મૂળ આશય આ પ્રમાણે હોય એમ ગુરુકૃપાથી અને જ્ઞાનસારના ટબાથી ભાસ્યું છે એમા બહુ ઊડો ભાવ છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચેતનને હજુ પણ 'કપટના કોથળા' કહી નિર્દેશ થયો છે તે બાબત પોતાને કેટલી લાગુ પડે છે તેનો ખ્યાલ કરી ચેતવા જેવું છે આ પદમા ચેતનની ચાલુ સ્થિતિનુ વર્ણન વ્યવહારનયને આશ્રયીને આલેખાયુ છે (૭૦)

૫૬ ઈકોતેરમુ

ભૂમિકા—મૂળ સ્વરૂપે ચેતનને સમજવામા આવે તો તેનુ વર્તમાન વિકૃત સ્વરૂપ સુધારી તેના મૂળ સ્વરૂપમા તેને બિરાજમાન કરવાની રાતિની શોધખોળ થાય, તેને માટે સાધનો યોજાય, તેને સાચા રસ્તા પર મૂકી શકાય અને તેને યોગ્ય દોરવણી આપી શકાય. અનત ગુણનો એ સ્વામી અત્યારે તો કાદવમા રગદોળાય છે, અને સ્થિરતા, શાતિ કે સગવડ વગર સર્વત્ર કુટાય છે એના ઉપર જો બહારના આક્રમણો ન હોય, જો એને મૂળ સ્થિતિમા આવી જવાની ખેવના થઈ હોય, તો પછી એ પરભાવમા આથડે નહિ, ક્ષણિક મા રાચે નહિ અને પોતાના શુદ્ધ સ્વરૂપમા રમણ કરવાનો એને રવૈયો પડી જાય. અને એકવાર એ માર્ગે એનુ ગમન થાય એટલે પછી એને આ પરભાવના કુવામા મજા પણ ન આવે માટે પોતે વસ્તુસ્વરૂપે કેવો છે, અને કયા ગુણનો ધારક, પ્રેરક, શોધક અને ધણીરણી છે એ વાત એના સન્મુખ ચિત્રરૂપે ફરી ફરીને રજૂ થવી ઘટે એમ થાય એટલે એને વર્તમાન દશા માટે વિચાર થશે, એ વિચાર થતા તેનાથી નીકળવાનો એનો અભિપ્રાય થશે, એમ થતા તેના માર્ગોની શોધ ચાલશે અને દૃઢ નિર્ણય અને આતર શ્રદ્ધાથી એ પોતાના મૂળ સ્થાનકે આવી જશે માટે એ પોતે કોણ છે અને કેવો છે, એને વિચારી લઈએ

આત્માનો પરિચય અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી થઈ શકે છે તેના ગુણનો વિચાર કરતા પણ એન ઓળખાય એના ગુણો પણ એટલા છે કે એની વ્યાખ્યા કરતા જીવન આખુ પસાર થઈ જાય એક સ્થાનકે કહ્યુ છે કે મુખમા હજાર જીભ હોય અને આયુષ્ય પલ્યોપમોનુ હોય અને આખો વખત આત્માના ગુણનું વર્ણન ચાલુ કર્યા કરવામા આવે તોપણ આખા જીવનને અતે એનુ પૂરુ વર્ણન થઈ શકે નહિ આ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ અતિશયોક્તિ ભરેલી કોઈને લાગે, પણ વસ્તુત તેમ નથી. ચેતનજીના અનત ગુણો તો અનાખ્યેય છે, છે તેટલા વર્ણવી શકાય તેટલો સમય નથી પૂ૰ કેવળી પણ આત્માના સર્વ ગુણોને વર્ણવી શકે તેમ નથી, કારણ કે ભાષા અને સમયની મર્યાદા તેમને પણ જરૂર લાગુ પડે છે તેઓ જાણી શકે, પણ સર્વ કહી ન શકે આવા ચેતનજીને એના મૂળ સ્વરૂપે, એની કર્મથી અનાવૃત દશાએ, એના જગદીશ સ્વરૂપે ઓળખીએ. એને ઓળખવાની અને એનો પરિચય કરવાની-કરાવવાની જરૂર પડે એ જ દુ ખની વાત છે, છતા વસ્તુગતે આપણે આપણી જાતને પૂરેપૂરી ઓળખી શક્યા નથી એ સાચી વાત છે એને ઓળખ્યા વગર જ્યા ત્યા ભટકવુ એ નકામુ હોઈ આપણે પોતે કોણ છીએ એ બરાબર જાણવુ જોઈએ. આપણે આ પદમા તેવો પ્રયત્ન કરીએ

૫૯
(રાગ-મારૂ)

अनत अरूपी अविगत सासतो हो, वासतो वस्तु विचार,
सहज विलासी हासी नवी कर हो, अविनासी अविकार. अनत० १

અર્થ—(ચેતનરાજ) અનત (છેડા-અત વગરનો) છે, રૂપ વગરનો છે, અનેક સ્વભાવી છે, સર્વ કાળ રહેનાર છે, વસ્તુના સપૂર્ણ જ્ઞાનથી વાસિત છે, સ્વાભાવિક રીતે જ મૂળ વસ્તુમા વિલાસ કરનાર છે, કોઈ (ચેતન કે અચેતન)ની કદી હાસી ન કરે તેવો (ગભીર) છે, કદી વિનાશ ન પામે તેવો તેમજ કોઈ પ્રકારનાવિકાર (ફેરફાર) વગરનો છે (૧)

વિવેચન—પ્રથમ ચેતનને મૂળ સ્વરૂપે ઓળખવા એને માટે થોડા વિશેષણો આપીએ વિશેષને પરખાવનાર અને અન્યથી જુદા પાડનાર વિશેષણો છે એ તો જાણીતી વાત છે ચેતનજી માટે તો વિશેષણો પાર વગરના છે —

અનત એનો અત નથી, કોઈ કાળે એ હતો ન હતો થનાર નથી એ તો છે, છે ને છે એના નામ ફરે, બાહ્ય રૂપ પુદ્ગળ સબધે ફરે, એના ગતિ-આગતિ કર્મ સબધે થાય, પણ એ કદી નાશ પામે નહિ બાહ્ય દષ્ટિએ જેને મરણ કહેવામા આવે છે, તેમા પણ ચેતનનો નાશ નથી, એમા અવસાન એટલે સ્થાનાતર જ છે એ સર્વ કાળ રહેનાર છે અને એ સિદ્ધ થાય ત્યારે તેનુ આ વિશેષણ બરાબર સાર્થક થાય છે

અરૂપી ચેતનનો પોતાનો કોઈ આકાર નથી, એને રૂપ નથી, શરીર નથી, દેખાવ નથી રૂપ, દેખાવ કે આકાર તો અજીવ-પુદ્ગળને હોય, મૂળરૂપે એ નિરજન-નિરાકાર છે

અવિગત વિગત એટલે મરેલ આ ચેતન કોઈ દિવસ મરણ પામવાનો નથી અથવા અનેક ગતિવાળો, અનેક સ્વભાવવાળો એ છે કોઈ સ્થાને 'અવિગીત' પાઠ હોવા સભવ છે, તો તેનો અર્થ 'ન નિંદાયેલ' એમ સમજવુ એના મૂળ સ્વરૂપે એની કોઈ નિદા ન કરી શકે, એ સત્તાગત ધર્મને અગે એનુ સ્વરૂપ છે વ્યવહારમા એની અમુક નામે કે ગતિએ નિદા થાય તો તે તેના વિકૃત સ્વરૂપ અને પુદ્ગળ સગને આધીન છે એના મૂળ સ્વરૂપમા નિદાને સ્થાન નથી, કારણ કે ત્યા તો માત્ર અનત ગુણો જ ભરેલા છે

શાસતો શાશ્વતો, ત્રણ કાળે છે, છે અને છે આ વિશેષણમા અને પ્રથમના 'અનત' વિશેષણમા થોડો ફેર છે અહીં એની ત્રિકાલ સ્થિતિ પર નજર છે અને 'અનત'મા

પાઠાતર—પ્રતમા ત્રીજી પક્તિમા હો નથી અને પ્રથમ પક્તિ સિવાય બાકી પદમા કોઈ સ્થાને હો નથી પણ નીચેના પદમા તેને સ્થાને રે મૂક્યો છે-(૨-૩ ૩-૧ ૪-૧ ૮-૩ ૫-૧)સહજ-સહિજ

શબ્દાર્થ—અનત=અત વગરનુ, છેડા વગરનુ, અવધિ વિનાનુ અવિનાશી અરૂપી=રૂપ વગરનુ અવિગત=એક ગતિ વગરનો, અનેક સ્વભાવી સાસતો=શાશ્વતો, નિરતર ટકનાર વાસતો=વાસિત વ્યાપેલો વસ્તુ=કોઈ પણ ચીજ, નામ આપી શકાય તેવુ દ્રવ્ય સહજ=સ્વભાવથી મૂળ વસ્તુગતે વિલાસી=વિલાસ કરનાર હાસી=હાસી મશ્કરી, હાસ્ય અવિનાશી=નાશ ન પામે તેવો અવિકાર=ફેરફાર જેમા ન થાય તેવો

તો અંતરહિતપણા તરફ લક્ષ્ય છે શાશ્વતામાં વ્યાપક વ્યાખ્યા છે, અનંતમાં નન પ્રતિપાદક (negative) સ્વરૂપ છે બન્નેનો અંતિમ આશય લગભગ સરખો છતાં ભાવ અલગ અને સ્પષ્ટ છે શાશ્વતમાં ભૂત, ભવિષ્યત્ અને વર્તમાન પર નજર કરવાની રહે છે, જ્યારે અનંતમાં માત્ર ભવિષ્યત્ પર નજર થાય છે આ તફાવતને કારણે આ બન્ને વિશેષણની ઉપયુક્તતા છે

વાસતો વસ્તુ વિચાર વસ્તુના જ્ઞાનથી એ વાસિત છે એ સંપૂર્ણ દશામાં હોય ત્યારે વસ્તુગત સર્વ ભાવો તે બરાબર જાણે છે, પણ એની ગમે તે દશા હોય ત્યારે પણ એને અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો રહે છે અને સત્તાગતે તો એ પૂર્ણવસ્તુ વિચારથી ભરેલ છે વાસિત શબ્દમાં વાસ-ગંધનો ભાવ છે તે એની સત્તા (Potentiality) સૂચક છે વસ્તુવિચાર માત્ર આત્માને જ હોય, અજીવથી ચેતનને જુદું પાડનાર આ વિચાર જ્ઞાન-તત્ત્વ ખૂબ ઉપયોગી અને ધ્યાનમાં રાખવા યોગ્ય છે ચેતનની ઓળખાણ માટે પણ એ વિશેષણ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે

અથવા 'વાસતો' અને 'વસ્તુવિચાર' એને છૂટાં પાડી શકાય. તેમ કરતાં આ પ્રમાણે અર્થ શકય છે —

વાસતો વાસવું એટલે વાસવાળું થવું, મહેકવું 'વાસતો' એટલે સુગંધી, પોતાની સુવાસ ચોતરફ પ્રસરાવતો

વસ્તુવિચાર એ પોતે જ વસ્તુવિચાર કરનાર છે એનામાં અનંત જ્ઞાન હોવાથી એ જાતે જ વસ્તુવિચાર છે ત્યાગીના પદના 'વસ્તુવિચાર' નામનો રાજા વર્ણવ્યો છે, એના નિસ્પૃહ દેશ અને નિર્ભય નગરીના વર્ણન માટે જુઓ ત્યાગીમાં પદનું વિવેચન

સહજ . એ સ્વાભાવિક છે, કુદરતી છે, અકૃત્રિમ છે એને કોઈ બનાવતું નથી, એ બની શકે તેવી વસ્તુ નથી, એનામાં અચિંત્ય શક્તિ અને ઉપયોગ છે તે સર્વ સહજ છે

વિલાસી આનંદ કરનાર, રમણ કરનાર. આ ગુણ-વિશેષણ ખાસ વિચારણા માગે છે સિદ્ધના જીવો-સિદ્ધો પણ નિજ ગુણમાં રમણ કરે છે અને નિજગુણરમણસ્થિરતારૂપ ચારિત્ર સિદ્ધમાં પણ ઘટે છે એ દૃષ્ટિએ આ આંતર વિલાસ ઘણો મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે એ જ્યારે પુદ્ગલના સંબંધમાં હોય, ત્યારે પૌદ્ગલિક વિલાસ પણ કરે અને મુક્ત થાય ત્યારે માત્ર સ્વગુણમાં વિલાસ કરે આનો એ વિનામી છે

અથવા **સહજવિલાસી** સાથે લઈએ તો એનો ભાવ સ્વાભાવિક રીતે મૂળ ગુણમાં વિલાસ કરનાર ચેતનરાજનો એ ભાવ સમજાઈ જાય તેવો છે

હાસિ નવિ કરે . એ અન્યની મશ્કરી કદી ન કરે, પોતે અતિ ઉચ્ચ દશામાં—સ્વભાવમાં વર્તનાર છે અને અન્યની હાંસી કરવી એ તો વિભાવદશા છે શુદ્ધ ચેતન બીજાનાં ઠઠ્ઠા કરે, એ વાત એને છાજે નહિ

અવિનાશી એ જાતે કદી વિનાશને પામે નહિ, એ નથી એમ કદી થાય નહિ અનંતમા અંતની વાત છે, આમા વિનાશની વાત છે આશય સ્પષ્ટ રીતે જુદા છે, પરિણામ લગભગ એકસરખુ છે

અવિકાર એમા મૂળ વસ્તુગતે કોઈ જાતનો વિકાર નથી, એ ત્રણુ કાળમા છે તેવો ને તેવો રહે છે, માત્ર પર-પુદ્‌ગલને સંગે એનામા પર્યાયપલટન થાય છે, પણ ગુણુમા જરા પણ વિકાર-ફેરફાર થતો નથી

આવા દશ વિશેષણો ચેતનજીના આપ્યા એ એની ઓળખાણુ માટે જરૂરના છે (૧)

હવે એના એકત્રીશ ગુણ બતાવે છે એ આખો કર્મનો વિષય છે, અહી તો માત્ર કર્મના નામો આપી તેના નાશથી કેવા ગુણો પ્રકટ થાય છે તેની વાચ્યતા થવાની છે

ज्ञानावरणी पच प्रकारनो हो, दरसणना नव भद,
वेदनी मोहनी दोय दोय जाणीये हो, आउखो चार विच्छेद अनत० २

અર્થ—પાચ પ્રકારના જ્ઞાનના આવરણુ કરનાર કર્મનો વિચ્છેદ (નાશ) કરનાર, દર્શનાવરણ કરનાર નવ કર્મોનો નાશ કરનાર, વેદનીય કર્મ અને મોહનીય કર્મના બે બે ભેદ વિચ્છેદ કરનાર અને ચાર પ્રકારના આયુષ્યનો છેદ કરનાર—(૨)

વિવેચન—'જ્ઞાનાવરણી પચ પ્રકારનો' વસ્તુનુ જ્ઞાન થાય, એ આત્મસ્વભાવ છે મિથ્યાત્વાદિના મેળાપથી જીવના વ્યાપારથી આકર્ષણુ કરેલી કર્મવર્ગણા માહેનો વિશિષ્ટ પુદ્‌ગળસમૂહ તે આવરણુ જીવનુ જીવત્વ જ્ઞાન વડે જ થાય છે તેના પર આવરણુ લાવનાર-નીવા આડુ પડ ધરનાર-કર્મ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય

(૧) મતિજ્ઞાનાવરણીય—ઇદ્રિય અને મન દ્વારા થનારા મતિજ્ઞાનને જે રોકે તે મત્યાવરણુ આમા રોહા પેઠે કુદરતી ઊપજેલ 'ઉત્પાતિકી' બુદ્ધિ, ગુરુનો વિનય કરતા ઉત્પન્ન થયેલ 'વૈનયિકી' બુદ્ધિ, કામ કરતા કરતા પ્રાવીણ્ય પ્રાપ્ત વર્તુ જાય તે 'કાર્મિકી' બુદ્ધિ, અને વય-અનુભવની પરિપાક દશાએ, અવલોકન, અભ્યાસ કે ધપ્પા ખાઈને પ્રાપ્ત થયેલ બુદ્ધિ તે 'પારિણામિકી' બુદ્ધિનો પણ સમાવેશ થાય છે એમા અવગ્રહ, ઇહા, અવાય અને ધારણા થાય છે, એટલે 'અહી કઈક છે' ત્યાથી માડીને 'શુ છે' તેનો નિશ્ચય થાય છે પાચ ઇદ્રિય અને મન દ્વારા આ જ્ઞાન થાય છે એટલે એને પરોક્ષ જ્ઞાન કહેવાય છે એનુ આવરણુ થાય તે મત્યાવરણુ કર્મ કહેવાય

(૨) શ્રુતજ્ઞાનાવરણીયમા બીજાને કહી-સમજાવી શકાય તે જ્ઞાનનુ આવરણુ

પાઠાતર—પ્રમારનો હો-પ્રમારની (હો-અહી પણ નથી) દરસણુ-દરસન દોય દોય-દોઈ દોઈ આઉખો-આયુખુ

શબ્દાર્થ—જ્ઞાનાવરણી = જ્ઞાનને અવરાવે, આડુ આવે તે આચ્છાદન કરનાર. દરસણુ = દર્શન, દેખવુ તે વેદની = વેદનીય સુખ દુખનો અનુભવ દોય = બે આઉખો = આયુષ્ય વિચ્છેદ = નાશ

થાય છે આ શ્રુતજ્ઞાન બોલતુ છે, બાકીના જ્ઞાનો મૂગા છે દાખલા તરીકે આ પુસ્તક વાચ્ય હોય તો તેને જણાવવા માટે 'પુસ્તક' શબ્દ વાચક છે કોઈ વસ્તુને જણાવી આપનાર વાહન તે શ્રુતજ્ઞાન છે લેખન, વાચન, પૂછન, સજ્ઞા, ઇશારત સર્વનો સમાવેશ શ્રુતજ્ઞાનમા થાય છે સાધારણ વાતચીતથી અને અક્ષરજ્ઞાનથી તે મોટા વિજ્ઞાનનો સમાવેશ આ શ્રુત જ્ઞાનમા થાય છે એ વ્યવહારથી પ્રત્યક્ષ લાગતુ જ્ઞાન ખરી રીતે પરોક્ષ છે, કારણ કે એને પણ પાચ ઇદ્રિય અથવા મનની અથવા તેઓમાના કોઈ કોઈની દરમ્યાનગીરીની અપેક્ષા રહે છે મતિજ્ઞાન બુદ્ધિવૈભવ છે, પણ સ્વમર્યાદિત અને મૂગુ છે, ત્યારે શ્રુતજ્ઞાન સાક્ષર છે, પરને આપ્યુ-લીધુ જાય છે અક્ષરશ્રુતમા અનેક પ્રકારની લિપિ (દા ત, ગુજરાતી, બાળબોધ, ફારસી, રોમન વગેરે)નો સમાવેશ થાય છે, સજ્ઞાઅક્ષરમા અ થી હ સુધીના સ્વર-વ્યજનનો સમાસ થાય છે, જ્યારે લબ્ધિઅક્ષરથી એનાથી અભિલાપ્ય વસ્તુનુ જ્ઞાન થાય છે આ અક્ષરશ્રુત કહેવાય, જ્યારે ઇશારત, ઓડકાર, છીક, હસ્તચાલન, સમસ્યા, ખાસી આદિથી જ્ઞાન થાય તે અનક્ષરજ્ઞાન આવા જ્ઞાનની સામે આવરણ થાય તે શ્રુતજ્ઞાનાવરણીય કર્મ

(૩) અવધિજ્ઞાનાવરણીય—ઇદ્રિય-મનની અપેક્ષા વગર આત્માને સાક્ષાત્ મર્યાદિત જ્ઞાન થાય તે અવધિજ્ઞાન. એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે એની મર્યાદા રૂપી દ્રવ્યની છે અમુક હદમા રહેલા સર્વ રૂપી પદાર્થોને જાણે-દેખે તે અવધિજ્ઞાન આ જ્ઞાનમા ઇદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી કે મનને વચ્ચે લાવવુ પડતુ નથી આમા રૂપી દ્રવ્યના સામાન્ય અશનો બોધ સીધેસીધો થાય છે એ જ્ઞાનનું આવરણ કરનાર કર્મ હોય તેને અવધિજ્ઞાનાવરણ કર્મ કહેવામા આવે છે

(૪) મન પર્યવજ્ઞાનાવરણીય—મનના અતર્ભાવોને જાણવા તે મન પર્યવજ્ઞાન એમા ઇદ્રિયની દરમ્યાનગીરી હોતી નથી એ જ્ઞાન આત્મપ્રત્યક્ષ છે એ મનના ભાવ જાણે છે આવા પ્રકારના જ્ઞાનનુ આવરણ થાય તે મન પર્યવજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે

(૫) કેવળજ્ઞાનાવરણીય—ભૂત, ભવિષ્યત્, વર્તમાન સર્વ દ્રવ્યોને દેખવા, જાણવા, સર્વ ભાવોને જાણવા અને એમા ઇદ્રિય કે મનનુ મારફતપણુ ન હોવુ, તે સીધુ આત્મ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન તે કેવળજ્ઞાન એ જ્ઞાનનુ આવરણ થાય તે કેવળજ્ઞાનાવરણીય કર્મ કહેવાય છે

દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ એ પાચે જ્ઞાનમાં ઘટાવવા આખની આડુ કપડુ આવે ત્યારે પ્રકાશ ઘટે, એ ઘન હોય, ઘનતર હોય તેમ તેમ જ્ઞાનપ્રકાશની મદતા થાય છે એ પાચ આવરણનો નાશ થતા જ્ઞાનદીવડાનો પ્રકાશ થાય છે એ સ્વયજ્યોતિ છે જાતે આત્મા છે, પ્રકાશમય છે આ પચાવરણના નાશથી ચેતનમા પાચ ગુણો[1] ઉત્પન્ન થાય છે

'દરસણના નવ ભેદ'—વસ્તુનો સામાન્ય નિરાકાર ઉપયોગ—પ્રથમ સામાન્ય બોધ

---

[1] મતિ, શ્રુત, અવધિ, મન પર્યવ અને કેવળજ્ઞાન

વાય, પછી વિશેષ બોધ વાય—એના આવરણ ચાર પ્રકારના છે ચક્ષુદર્શનાવરણ એટલે આખથી દેખવા આડુ આવરણ થાય તે ચક્ષુ સિવાયની બાકીની ઈદ્રિયો દ્વારા થતું સામાન્ય દર્શન અટકે તે અચક્ષુદર્શનાવરણ મર્યાદામા રહેલ રૂપી પદાર્થોનો સામાન્ય ઉપયોગ ન આપી શકાય તે અવધિદર્શનાવરણ અને સર્વ દ્રવ્યભાવનો સામાન્ય ઉપયોગ ન થઈ શકે તે કેવળદર્શનાવરણ આ રીતે વસ્તુના સામાન્ય બોધનુ આવરણ ચાર પ્રકારના દર્શના વરણથી થાય છે ઉપરાત નિદ્રાથી ઈદ્રિયના વિષયો રૂધાય તેથી સમસ્ત દર્શનનો ઘાત થાય, તેથી નિદ્રાના પાચ પ્રકારો દર્શનને આવરે છે એ પાચે પ્રકાર આ પ્રમાણે છે —

(૧) સુખે-સાદ માત્રે-જાગે તે 'નિદ્રા'

(૨) ઘણુ ધધડાવવા પછી મુશ્કેલીએ જાગે તે 'નિદ્રાનિદ્રા'

(૩) ઊઠતા-બેસતા નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા'

(૪) હાલતા-ચાલતા બળદ, હાથી કે ઘોડા પેઠે નિદ્રા આવે તે 'પ્રચલા-પ્રચલા'

(૫) દિવસનુ ચિતવેલ કાર્ય રાત્રે ઊઘમા કરે તે 'સ્ત્યાનર્દ્ધિ' અથવા 'થિણદ્ધિ' એમા વાસુદેવ કરતા અડધુ જોર આવે અને મહાપાપો ઊઘમા થઈ જાય.

આ રીતે ચાર દર્શનાવરણ અને પાચ પ્રકારની નિદ્રા સાથે મેળવતા દર્શનાવરણના નવ પ્રકાર થાય.

'વેદની દોય'—વેદનીય કર્મની બે પ્રકૃતિ 'શુભ' વેદનીય અને 'અશુભ' વેદનીય. અનુકૂળ વિષયો ભગતા સુખ લાગે તે 'શુભ' વેદનીય, પ્રતિકૂળ લાગે તે 'અશુભ' વેદનીય. જ્યાર એનો સર્વથા ક્ષય થાય છે ત્યારે સુખ-દુખનો ભોગવટો રહેતો નથી. આ વેદનીયના ક્ષયથી નિરુપાધિક અનત સુખ ઉત્પન્ન થાય છે, માનેલા સુખદુખની કલ્પના ઊલટાઈ જાય છે, પૌદ્ગલિક સુખદુખનો ખ્યાલ ખલાસ થઈ જાય છે, અને ચેતનદેવ પોતાના આત્મિક સુખમા લય પામી જાય છે

'મોહની દોય'—મોહનીય કર્મના બે પ્રકાર છે **દર્શનમોહનીય** અને **ચારિત્રમોહનીય** એનો સ્વભાવ દારૂ જેવો છે એની અસર તળે પ્રાણી ભાન ભૂલી જાય છે, અને પરાધીન થાય છે વસ્તુ જેવી હોય, જેવા ધર્મયુક્ત હોય, તેને તેવી જ જાણે તે દર્શન. અને સદેહ, વિપર્યય કે મૂઢપણાથી જે પ્રાણીને વિહ્વળ કરી મૂકે તે દર્શનમોહનીય એ દર્શનમોહનીયના ત્રણ પ્રકાર છે 'સમ્યક્ત્વમોહનીય', 'મિશ્રમોહનીય' અને 'મિથ્યાત્વ મોહનીય' સમ્યક્ત્વમોહનીયમા સૂક્ષ્મ પદાર્થબોધ ન થાય અને અદર શકા હોય. આમા રસ એકઠાણિયો હોય છે મિશ્રમોહનીયમા કાઈક કરે, કાઈક ન કરે, એને અદર તત્ત્વરુચિ ન હોય તેમજ અરુચિ પણ ન હોય, જ્યારે મિથ્યાત્વમોહનીયમા આખી દૃષ્ટિ જ ફરી જાય, અને તત્ત્વમા અતત્ત્વ બુદ્ધિ થાય, અતત્ત્વમા તત્ત્વબુદ્ધિ થાય. સાચા દેવને દેવ તરીકે પિછાનવા, સાચા ગુરુ પાસેથી તત્ત્વચર્ચાપૂર્વક અભ્યાસ કરી ધર્મોપદેશ સાભળવો અને

સાચા ધર્મને સાચો સમજી અનુસરવો તેનું નામ સમ્યક્ત્વ કહેવાય છે જેનાથી હિત કરનાર ધર્મધ્યાન વગેરે ન આદરી શકાય, જેને વશ પડયા પછી મનુષ્ય પોતાનું ખરું હિત ન કરી શકે અને જેનાથી ક્રિયાનો વિપર્યાસ થઈ જાય, ન કરવાનું કરી નખાય, કરવાનું રહી જાય એ 'ચારિત્રમોહનીય' કહેવાય. આખું મનોવિકારનું શાસ્ત્ર અહીં ખડું થાય છે કસાય એટલે મનોવિકારો અને કષાયના કારણો તે નોકષાય

કષાયમાં **ક્રોધ, માન, માયા** અને **લોભ** એવા ચાર પ્રકાર છે એની તરતમતા, એની સમયની લંબાઈ, એની ગાઢતા અને મન પર થતી અસરને અંગે એના અનેક ભેદ થાય છે એ પ્રત્યેક કષાયો અનેક ગુણોને રોકે છે અને કેટલીક વખત તો ઘણા લાંબા કાળ સુધી રહે છે સામાન્ય રીતે આજીવન રહે તેવા, એક વર્ષ રહે તેવા, ચાર માસ રહે તેવા અને પંદર દિવસ ટકે તેવા કષાયો પર વિવેચન કરવામાં આવે છે બાકી એની મન પર કેટલી અસર થઈ છે એના પર એની ગાઢતાનો આધાર રહે છે કષાયો અનેક મહાન ગુણોની આડા આવે છે, પ્રાણીને સંસાર સન્મુખ રાખે છે અને તદ્દન પરાધીન બનાવી મૂકે છે

કષાયને ઉત્પન્ન કરનારા નવ **નોકષાયો** છે કારણ વગર કે કારણસર અન્ય તરફ હાંસી ઊપજે તે **હાસ્ય** ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થાય અને તેમાં અંતર-ચિત્તનો પ્રતિબંધ થાય તે **રતિ** ઇંદ્રિયોને પ્રતિકૂળ વિષયોની પ્રાપ્તિ થતાં ચિત્તમાં જે ઉદ્વેગ થાય તે **અરતિ.** ઇષ્ટ વિયોગે કે વગર કારણે રડવું આવે, દિલગીરી થાય તે **શોક** પારકાની બીક લાગે, માન પડી જવાની બીક લાગે, દુશ્મન કે ચોરની બીક લાગે કે અપકીર્તિ થવાની આશંકા થયા કરે તે **ભય.** ખરાબ વસ્તુ કે ખરાબ રૂપ જોઈ દુગંછા આવે તે **જુગુપ્સા.** પુરુષ સાથે દર્શન-સ્પર્શન-ક્રીડા કરવાની અભિલાષા થાય તે **સ્ત્રીવેદ.** સ્ત્રી સાથે વિષયસેવનની ઇચ્છા થાય તે **પુરુષવેદ** અને પુરુષ-સ્ત્રી બન્ને સાથે ભોગ ભોગવવાની અભિલાષા થાય તે **નપુંસકવેદ** આવી રીતે સોળ કષાય[1] અને નવ નોકષાય (હાસ્ય વગેરે છ અને ત્રણ વેદ) મળી પચીશ મનોવિકારો શુદ્ધ ચારિત્રને આવવા ન દે તે 'ચારિત્ર મોહનીય.'

આ રીતે મોહનીયના મૂળ બે ભેદ થયા દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય. આ બન્નેનો નાશ થતાં સંસારનાટક પૂરું થાય છે

'આઉખો ચાર વિચ્છેદ'—આયુષ્યકર્મના ચાર પ્રકાર તેના વિચ્છેદથી ચાર ગુણ ઉત્પન્ન થાય આ આયુષ્યકર્મ ચાર પ્રકારનું છે (૧) દેવગતિ, (૨) મનુષ્યગતિ, (૩) તિર્યંચગતિ અને (૪) નરકગતિ. આ આયુષ્યકર્મ હેડ સબ્બુ છે તે (હેડ) પ્રાણીને પકડી રાખે છે, ખસવા દેતી નથી અને કેટલીક વાર તો હાથ-પગ બન્નેને એવા જકડી રાખે છે કે એનાથી સંચાર થતો નથી

---

૧ મૂળ કષાય ચાર ક્રોધ માન માયા અને લોભ એ પ્રત્યેકના અનંતાનુબંધી, પ્રત્યાખ્યાન અપ્રત્યાખ્યાન અને સંજ્વલન, એમ ચાર ચાર ભેદ ગણતાં કષાયના ૧૬ ભેદ સમજવા —સંપાદક.

આ ચારે પ્રકારના આયુષ્યકર્મના નાશથી આટાફેરા ખલાસ થાય છે, અને અનત શાત સ્થિતિની જમાવટ થઈ જાય છે, અને અક્ષય સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે (૨)

આ રીતે જ્ઞાનાવરણીયના પાચ પ્રકાર, દર્શનાવરણના નવ પ્રકાર, વેદનીયના બે પ્રકાર, મોહનીયના બે પ્રકાર અને આયુષ્યના ચાર પ્રકાર—એ રીતે એકત્રીશ પૈકી બાવીશ પ્રકાર થયા, એનુ નિવારણ કરવાનુ છે બાકીના નવ પ્રકારોના નિવારણોને હવે વિચારી જઈએ —

> शुभ अशुभ नाम दोय वखाणीओ हो, उच नीच दोय गोत,
> विघन पचक निवारी आपथी हो, पचम गतिपति होत अनत० ३

અર્થ—(નામ કર્મના) શુભ અને અશુભ એવા બે ભાગ વર્ણવીએ, અને ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રના બે ભેદ થાય, અને પાચે પ્રકારના વિઘ્નના સમુચ્ચયને પોતાની શક્તિથી (સ્વત) અટકાવી દઈને એ આખરે પાચમી ગતિ (મોક્ષ)ના પતિ થાય છે (આ સર્વ પારિભાષિક છે, વિવેચન જુઓ) (૩)

વિવેચન—'શુભ અશુભ નામ દોય વખાણીએ હો'—નામ કર્મના બે પ્રકાર છે શુભ અને અશુભ આ દુનિયામા નામ કાઢવુ, અમુક તરીકે ઓળખાવુ, એ સર્વનો આધાર નામ કર્મ પર રહે છે એના સારા અને ખરાબ વિભાગ પાડીએ તો સક્ષેપમા એનો ખ્યાલ આવી જાય છે આ કર્મના નાશથી ઉપર 'અરૂપી' ગુણ ગણાવ્યો તે પ્રાપ્ત થાય છે આ ગુણથી ચિતરામણ ખલાસ થાય છે ચિતરામણનુ વૈચિત્ર્ય ખાસ જોવા લાયક હોઈ એ સબધી જરા વિસ્તારથી પરિચય કરીએ

એ ચિતરામણ સારુ અને ખરાબ બે પ્રકારનુ હોય છે વ્યવહારથી સારા ચિતરામણને પુણ્ય કહેવામા આવે છે, ખરાબ ચિતરામણને પાપ કહેવામા આવે છે આ નામ કર્મની પ્રકૃતિ એક રીતે ૪૨ ગણાય, બીજી રીતે ત્રાણું ગણાય અને ત્રીજી રીતે ૧૦૩ ગણાય.

આ રીતે નામ કર્મના ભેદ થયા આ પદને અગે તો તેના શુભ અને અશુભ એવા બે જ ભેદ પાડયા છે

'ઉચ નીચ દોય ગોત'—ગોત્ર કર્મના બે પ્રકાર ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્ર રાજભોગ, સુખમા ઉછેર, વિશિષ્ટ કુળમા જન્મ વગેરે એ ઉચ્ચ ગોત્ર એકેન્દ્રિયાદિમા પણ ફૂલ મહાપુરુષોના ગળામા પડે કે પ્રભુને શિરે ચઢે, એની સરખામણી કુભારના ઘડા સાથે કરી છે સારો ઘડો બનાવે તો તેની પૂજા થાય, મગળ કાર્યમા તેની સ્થાપના થાય અને ખરાબ ઘડો બનાવે તો તેમા દારૂ ભરાય. દારૂનો ઘડો સારો હોય તોપણ લોકો તેને

પાઠાતર—નામ દોય-દોય નામ ઉચ નીચ-નીચ ઊચ વિઘન-વિઘ્ન

શબ્દાર્થ—વખાણીએ = વર્ણવીએ, વ્યાખ્યા કરીએ ઉચ = ઊચુ ગોત = ગોત્ર કર્મ વિઘન = અતરાય પચક = પાચનો સમૂહ-સમુચ્ચય આપથી = સ્વત., પોતાના સ્વરૂપથી પોતાની શક્તિથી પચમ = પાંચમી પચમ ગતિ = પાચમી ગતિ મોક્ષ પતિ = માલેક હોત = થાય

લઈ નાક ચઢાવે રાજકુળ-ક્ષત્રિય કુળ-ને ઉચ્ચ માન્યું જાય છે અને ભિક્ષુક કુળને નીચ ગોત્ર માન્યુ જાય છે

'વિઘન પંચક નિવારી આપથી હો'—પોતાના વીર્યથી પાંચ વિઘ્નોને નિવારીને એટલે દૂર કરીને. પાંચ વિઘ્નો-અંતરાયો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) દાનાંતરાય—પોતાની પાસે આપવાની વસ્તુ હોય, સામો માગતો હોય, અને આપવા યોગ્ય પાત્ર હોય છતાં આપી શકાય નહિ બાજુની દુકાને જાઓ, આગળ ચાલો -આવું બોલે, આપવાની ભાવના પણ ન કરે, કપિલા દષ્ટાંત

(૨) લાભાંતરાય—વ્યાપારના કાબેલ હોય છતાં નફો ન કરે, યુવાવસ્થા હોય, ભોગ ભોગવવા શક્તિ હોય, પણ વસ્તુની પ્રાપ્તિ ન થાય, લાભ આપનાર હોય છતાં લાભ ન લઈ શકાય તે લાભાંતરાય. ઢંઢણ અણગારનો દાખલો. આદિનાથ ભગવાનનો વરસીતપ.

(૩) ભોગાંતરાય—એકવાર ભોગવીને ફેંકી દેવાય તે વસ્તુઓને ભોગ્ય વસ્તુ કહેવાય છે દા. ત., ફૂલ, મીઠાઈ, ખાવાના પદાર્થો ઘરના વસ્તુ હોય, વસ્તુ મેળવવાની ત્રેવડ હોય, છતાં ભોગવી ન શકાય તે ભોગાંતરાય.

(૪) ઉપભોગાંતરાય—એક ને એક વસ્તુ અનેક વાર ભોગવી શકાય તે ઉપભોગ્ય વસ્તુ દા. ત, કપડાં, ઘરેણાં વગેરે

(૫) વીર્યાંતરાય—જાતે યુવાન, રોગરહિત અને સશક્ત હોય, છતાં પોતાની શક્તિ ફોરવી શકે નહિ તે આ કક્ષામાં આવે. સાધુપુરુષ મોક્ષ માટે ક્રિયા કરવા વિચાર કરે પણ કરી ન શકે, પાંગળા બળહીન માણસો પણ આ વિભાગમાં આવે.

આ રીતે આઠ કર્મની વિચારણા વિગતથી કરી જ્ઞાનાવરણીય કર્મના પાંચ પ્રકાર, દર્શનાવરણીય કર્મના નવ પ્રકાર, વેદનીયની બે પ્રકૃતિ, મોહનીય કર્મના દર્શનમોહનીય, ચારિત્રમોહનીય બે પ્રકાર, ચારે પ્રકારના આયુષ્ય, નામ કર્મની ૪૨, ૯૩ કે ૧૦૩ પ્રકૃતિના શુભ અને અશુભ એવા બે વિભાગ, ગોત્રકર્મ-ઉચ્ચ ગોત્ર, નીચ ગોત્ર, અંતરાય પાંચ પ્રકારના—આ પ્રકારે ૩૧ કર્મના ત્યાગથી એકત્રીશ ગુણ થાય, તે આવતી ગાથામાં આવશે.

'પંચમગતિપતિ હોત'—દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નારક એ ચારે ગતિ મૂકી દઈ ને પ્રાણી પંચમી ગતિ-મોક્ષનો પતિ થાય છે, એટલે મોક્ષને પામે છે વસ્તુતઃ તો મોક્ષ એ ગતિ છે જ નહિ ત્યાં જવું પડતું નથી, પ્રાણી-આત્મા જ્યારે કર્મથી મુકાય છે ત્યારે સ્વભાવતઃ ચારે ગતિની ઉપર જઈ પહોંચે છે પાણીમાં પડેલ લાકડું કોઈ પ્રકારના પોતાના પ્રયત્ન વગર જેમ પાણીની ઉપર ચાલ્યું આવે તેમ કર્મબંધનથી જકડાઈ ગયેલો આત્મા જ્યારે તેનાથી મુકાઈ જાય ત્યારે ઉપર ચાલ્યો જાય છે ચાર ગતિની અપેક્ષાએ મોક્ષને ગતિ કહેવામાં આવે છે અને અત્ર તેને પંચમી ગતિ તરીકે બતાવેલ છે બાકી ત્યાં

જવાપણું નથી, ત્યાથી અન્યત્ર જવાપણું નથી, એટલે એને ગતિ કહેવી એ માત્ર અપેક્ષા વચન છે (૩)

युगपद भावी गुण जगदीशना हो, एकत्रीश मन आण,
अवर अनंता परमागम थकी हो, अविराधी गुण जाण अनंत० ४

અર્થ—(એ પ્રમાણે) પરમાત્માના એકીસાથે શરૂ થનાર એકત્રીશ ગુણને તું જાણ અને (તે ઉપરાત) તેમનામા તો બીજા અનંતા ગુણો છે અને તે પરસ્પર ઊલટાસૂલટાપણા રહિત અનંત ગુણો છે તેને તુ પરમ પવિત્ર આગમ (જૈન જ્ઞાનનિધિ)થી જાણ (વિવેચન જુઓ) (૪)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે ૩૧ ગુણો એકસાથે જગદીશમા-ભગવાનમા થાય છે તે તુ જાણ ત્રીજી ગાથામા એકત્રીશ પ્રકૃતિ ગણાવી તેના નાશથી યુગપદ ગુણો થાય છે, તે આ પ્રમાણે —

(૧-૫) મતિજ્ઞાનાવરણ, શ્રુતજ્ઞાનાવરણ, અવધિજ્ઞાનાવરણ, મનઃપર્યવજ્ઞાનાવરણ અને કેવળજ્ઞાનાવરણ કર્મના ક્ષયથી અનંત જ્ઞાનગુણ પ્રકટે છે ઉપર પ્રથમ ગાથામા 'વાસતો વસ્તુ વિચાર' ગુણ કહ્યા તે અહીં સાર્થક થાય છે લોકાલોકના સ્વરૂપને, સર્વ ભાવોને એકીવખતે જાણવા, એ ગુણ આ પાચ કર્મપ્રકૃતિના ક્ષયથી જાગે છે કેવળજ્ઞાન તો આખી દુનિયાના ભાવો જાણે છે તેથી મત્યાવરણના નાશનો પછી ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી અને કેવળજ્ઞાન થતા **नट्ठम्मि छाउमत्थिए नाणे** એ છાદ્મસ્થિક જ્ઞાનો નાશ પામે છે—એની જરૂર રહેતી નથી, છતા એના નકારરૂપે ગુણ તો રહેલો જ છે મત્યાવરણ હોય તો કેવળજ્ઞાન થાય નહિ બાકી પાચ જ્ઞાનાવરણના ક્ષય થતા ગુણ તો માત્ર કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રકટ થવાનો થાય છે આ વાત સ્પષ્ટ થવાની જરૂર છે

(૬-૧૪) ચક્ષુદર્શનાવરણ, અચક્ષુદર્શનાવરણ, અવધિદર્શનાવરણ, કેવળદર્શનાવરણ, નિદ્રા, નિદ્રાનિદ્રા, પ્રચલા, પ્રચલાપ્રચલા અને સ્ત્યાનર્દ્ધિ એ નવ દર્શનાવરણ કર્મોના ક્ષયથી અનંત દર્શન થાય છે, આમા પણ કેવળદર્શનાવરણના ક્ષય પછી એક મૂળ ગુણ અનંત દર્શન પ્રકટે છે, એટલે બાકીના આઠેના ક્ષયનો ખાસ ઉપયોગ રહેતો નથી, એટલે કે તેનાથી નવો ગુણ પ્રકટતો નથી, છતા એમા પણ નકારાત્મક ગુણ તો જરૂર રહે છે અહીં પણ 'વાસતો વસ્તુ વિચાર' વિશેષણ લાગુ થાય છે

(૧૫-૧૬) શુભ વેદનીય અને અશુભ વેદનીયના નાશથી નિરુપાધિક અનંત સુખ

પાઠાંતર—યુગપદ—જુગપદ જગદીશના—ભગવંતના આણ—આણુ

શબ્દાર્થ—યુગપદ ભાવી=એકીસાથે પ્રગટ થનાર જગદીશ=પરમેશ્વર જગતના પૂજ્ય એકત્રીશ=૩૧ અવર=બીજા આ સિવાયના પરમાગમ=ઉત્કૃષ્ટ આગમ, સમ્યક્ શ્રુતજ્ઞાનને પ્રકટ કરનાર મૂળ શાસ્ત્રગ્રથો જૈન તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ ખજાનો અવિરોધી=પરસ્પર વિરોધ-ઊલટાપણું જેમા ન હોય તેવા

પ્રાપ્તિરૂપ ગુણ પ્રકટ થાય છે ઉપર 'અવિકાર' વિશેષણ પ્રથમ ગાથામાં જણાવ્યું છે તેનો અહીં ઉપયોગ થાય છે

(૧૭-૧૮) દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીયના ક્ષયથી ક્ષાયિક સમ્યક્ત્વની પ્રાપ્તિ હમેશને માટે થાય છે અને ઉત્કૃષ્ટ યથાખ્યાતચારિત્ર ગુણ પ્રકટ થાય છે 'સહજ વિલાસી' અને 'હાસી નવી કરે' એ બન્ને ગુણો મોહનીય કર્મના ક્ષયથી પ્રકટ થાય છે

(૧૯-૨૨) દેવ, મનુષ્ય, તિર્યંચ અને નરકનું આયુષ્ય બાંધવાનું ન રહેતાં અક્ષય સ્થિતિ, અવિનાશી ભાવ, ગતિ-આગતિનું નિવારણ અને શાશ્વત ભાવ પ્રાપ્ત થાય છે ઉપર 'અવિનાશી' વિશેષણ જણાવ્યું તે અહીં લાગુ થાય છે વળી 'અનંત' અને 'સાસતો' એ વિશેષણો પણ આયુકર્મના ક્ષયે પ્રાપ્ય થાય છે

(૨૩-૨૪) શુભ અને અશુભ નામ કર્મના ક્ષયથી નામ અને રૂપ ખલાસ થાય છે, 'અરૂપી' ગુણ પ્રકટ થાય છે, નિરંજન-નિરાકારતા સાંપડે છે પછી વર્ણ, ગંધ, રસ, સ્પર્શના કોઈ પ્રકારનો સંબંધ રહેતો નથી, ગતિ-જાતિ ખલાસ થાય છે, શરીર, અવયવો, બંધનો આકારો, ઇંદ્રિયો અને જવાઆવવાપણું સર્વ ખલાસ થઈ જાય છે અહીં 'અરૂપી' અને 'અવિગત' બન્ને વિશેષણો બંધબેસતાં આવી જાય છે

(૨૫-૨૬) ઉચ્ચ ગોત્ર અને નીચ ગોત્રના ક્ષયથી અગુરુલઘુ ગુણ પ્રકટ થાય છે

(૨૭-૩૧) અંતરાય કર્મના ક્ષયે કરી અનંત વીર્ય તેનામાં ઝગમગતું રહે છે અનંત શક્તિને પરિણામે આત્મા ગમે તે કરી શકે જોકે તેનો ઉપયોગ એ સિદ્ધ દશામાં કરે નહિ, પણ એનામાં અનંત બળ પડેલું છે એ ગુણપ્રાપ્તિ ધ્યાનમાં રહેવી જોઈએ.

શ્રમણસૂત્ર (પગામ સજ્ઝાય)માં સિદ્ધના જીવોને એકસાથે ઉત્પન્ન થનારા એકત્રીશ ગુણો બીજી રીતે પણ ગણાવ્યા છે તેના ટીકાકાર એકત્રીશનો સરવાળો આ રીતે કરે છે પાંચ સંસ્થાન, પાંચ વર્ણ, બે ગંધ, પાંચ રસ, આઠ સ્પર્શ અને ત્રણ વેદ-આ અઠ્ઠાવીશના અભાવરૂપ ૨૮ ગુણ તથા કાયરહિત, સંગરહિત, અને જન્મરહિત એ ત્રણ ગુણ મળીને ૩૧ ગુણ થાય છે

એ જ ટીકાકાર જ્ઞાનાવરણની ૫ પ્રકૃતિ, દર્શનાવરણની ૯, વેદનીયની ૨, મોહનીય (દર્શનમોહનીય અને ચારિત્રમોહનીય)ની ૨, આયુકર્મની ૪, નામકર્મની શુભ અને અશુભ રૂપ ૨, ગોત્રકર્મની ૨, અને અંતરાયકર્મની ૫—એ રીતે ૩૧ પ્રકૃતિ ગણાવી સિદ્ધોમાં તે પ્રકૃતિનો અભાવ બતાવે છે આ રીતે શ્રમણસૂત્રકાર ૩૧ ગુણો બતાવે છે, તે જ ગુણો આનંદઘનજીએ પદમાં વર્ણવ્યા છે

આ સર્વ ગુણો એકીસાથે પરમાત્મામાં હોય છે આ તો એકત્રીશ ગુણની વાત કરી, પણ તમે પરમાગમનો અભ્યાસ કરો તો બીજા અનંત ગુણો જાણવામાં આવે એ ગુણો તો એટલા બધા છે કે તેનું વર્ણન કરતાં પાર ન આવે

શ્રી ચિદાનંદજી મહારાજે 'પરમાત્મછત્રીશી' ભાષામા બનાવી છે તેના ત્રણ પ્રકારના આત્માનુ દર્શન કરાવી પરમાત્મપદની મહત્તા દર્શાવી છે ત્યા પરમાત્માના અવિરોધી અનત ગુણનો ખ્યાલ આવે છે બાકી તો કોઈ પણ સ્તવન, સ્તોત્ર કે ધર્મગ્રંથ જોવામા આવે તો ત્યા પરમાત્મતત્ત્વના અનત ગુણોનુ સીધુ કે આડકતરુ વર્ણન જરૂર દેખાઈ આવશે

પરમ આગમમા ખાસ જાણવા જેવી વાત હોય તો તે પરમાત્મસ્વરૂપ છે આત્માને ઓળખી, એના બાહ્ય સ્વરૂપને જાણી, અતર સ્વરૂપને ઓળખી, એનુ પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવુ એ જીવનનો હેતુ છે, અને તેટલા માટે તેને બરાબર અનેક દિશાએથી સમજી લેવાની આપણી ફરજ છે (૪)

सुदर सरूपी सुभग शिरोमणि हो, सुण मुज आतमराम,
तन्मय तद्रूप तसु भजन करी हो, 'आनदघन' पद ठाम   अनत० ५

અર્થ—(એ ચેતનરાજ) અત્યત સુદર છે, સુદર રૂપવાળા અથવા સ્વરૂપમા રમણ કરવાવાળા છે, ભારે મોટા નસીબદારોમા પણ મુખ્ય છે આવા મારા આતમરામ છે, ચેતનદેવ છે, એને સાભળ, તેમય થઈ, તેમા લીન થઈ, તેનુ ભજન-સ્મરણ કરી આનદઘનના પદના સ્થાનકને (પામી જા) (૫)

વિવેચન—આવા ચેતનરાજ અતિ **સુદર** છે, ખૂબ મનોજ્ઞ છે, ભારે મજા આપે તેવા છે, ખૂબ આકર્ષક છે કેટલાક માણસો દૂરથી સારા લાગે, પણ વધારે ગાઢ સબધમા આવતા એની અનેક નબળાઈઓ દેખાઈ આવે છે અને અતિ પરિચયે અવજ્ઞા થાય છે આ પરમાત્મા એ પ્રકારના નથી એને તો જેમ જેમ ઓળખીએ, તેમ તેમ તેનુ મૂલ્ય વધતું જ જાય છે, કારણ કે એની સુદરતા સ્વાભાવિક છે

એ પરમાત્મા **સરૂપી** છે, નિજ સ્વરૂપમા બિરાજમાન છે અત્યાર આપણા વ્યવહારુ આત્માઓ પરરૂપમા ગૂચવાઈ ગયેલ છે અને એના મૂળ રૂપ આડા આવરણો આવી ગયા છે, એના ગુણો અવરાઈ ગયા છે, પણ પરમાત્માના ગુણો તો એના અસલ સ્વરૂપે પ્રકટ છે

એ પરમાત્મા **સુભગ** છે, ભાગ્યશાળી છે, કારણ કે એના જન્મમરણના ફેરા મટી ગયા છે, અને પુદ્ગળના સગે થતી કષ્ટપરપરાઓનો નાશ થયો છે આથી વધારે નસીબદાર કોણ કહેવાય? નસીબદાર પરમાત્મા-મારા ચેતનરામ છે અને એ સર્વને માથે બેસે છે, એ ખરા **શિરોમણિ** છે, પૂજ્ય હોવાથી શિરના સ્થાનને યોગ્ય છે, કર્મભારથી મુક્ત થયેલા હોઈને લોકને અતે માથાને સ્થાને બેઠેલા છે અને સર્વ રીતે શિરોમણિ વિશેષણને અને સ્થાનને યોગ્ય છે

પાઠાતર—શિરોમણિ-સિરામણી તન્મય-તનમય તસુ-તેસુ ભજન-ભકતે. ઠામ-પામ

શબ્દાર્થ—સુદર = સરસ, નિર્દોષ, શોભાવત સરૂપી = સ્વરૂપી સુભગ = સારા નસીબવાળા, ભાગ્યવત સૌભાગ્યવત શિરોમણિ = મુખ્ય સર્વ ઉપર શિખર ચડાવે તેવો સુણ = સાભળો તન્મય = તેના મય તે મય તદ્રૂપ = તેનામા લીન તેમા ઓતપ્રોત થઈ જાઓ તસુ = તેનુ ભજન = ભક્તિ, સ્મરણ નામોચ્ચારણ ઠામ = સ્થાન.

એના જે ગુણો ઉપર જોઈ ગયા, એના જે અનેક નામો અને વિશેષણો વિચારી ગયા તેથી એમનુ 'શિરોમણિ' વિશેષણ કે ગુણનિષ્પન્ન નામ ઉચિત છે, સહેતુક છે અથવા એ ચેતનરામ '**સુભગશિરોમણિ**' એટલે નસીબદારમા પણ મુખ્ય છે

મારા ચેતનરામ! આ સર્વ વાત તુ સાભળ! આવી વાત સાભળી, આવા વિશેષણો પર ખ્યાલ કરી તન્મય થઈ જા, તેમા લય પામી જા અને તેનુ ભજન-સ્મરણ કરી આનદ ઘનના સ્થાનને પામી જા! પરમાત્મતત્ત્વ ચિંતવનનો આ લાભ છે, આ હેતુ છે, આ આદર્શ છે માત્ર એનો પાઠ કરી જવામા કાઈ ખાસ લાભ થાય નહિ માત્ર એટલો વખત સારી વિચારણામા જાય એ ઠીક છે, બાકી ખરો લાભ મેળવવો હોય તો તો તન્મય થઈ જવુ ઘટે, તે વિચારણામા લય પામી જવુ જોઈએ તે સિવાય બીજુ કામ સૂઝે નહિ, ઊઠતા, ચાલતા, બેસતા, બોલતા એનુ ચાલુ સ્મરણ અને ભજન થયા કરે, ત્યારે 'આત્મનિમજ્જન થાય અને આત્મનિમજ્જન થાય એટલે અતે આનદઘન સ્થાને પહોચી જવાય કારણ કે ઉપર 'અનત', 'અરૂપી', 'શાશ્વત' વગેરે વિશેષણોથી વર્ણવ્યો તે આત્મા તારામા બેઠો છે, તુ પોતે જ તે મય છે તારુ એ સ્વરૂપ અવરાઈ ગયુ છે, પણ અદર વિદ્યમાન છે, એ કોઈ બહારથી લાવવુ પડે તેમ નથી, તારે એને સભારી-યાદ કરી બહાર લાવવાનુ છે માટે હવે જો જાણપણુ સાર્થક કરવુ હોય, અનુભવનો લાભ લેવો હોય, તો અદર છે તે પ્રકટ કર અને નકામી આળપપાળ મૂકી દે, ખોટા ઢાગધતૂરા છોડી દે અને તન્મય-તલ્લીન થવા માટે પરમાત્મપદનુ ભજન કર તારુ આનદઘન સ્થાન નક્કી છે, તારા હાથમા છે, તારા ઘટમા છે, તારાના છે, તુ પોતે તે છો (૫)

પાચ સમવાય

આ પદ પર વિસ્તારથી વિવેચન થઈ ગયુ છે હવે માત્ર એક વાત સ્પષ્ટ કરવાની રહે છે અને તે એ છે કે કર્મની પ્રકૃતિ પર આટલુ વિસ્તૃત વર્ણન કર્યું તે પરથી કોઈએ એમ ધારવા જેવુ નથી કે જૈનો કર્મવાદી છે જૈનો કોઈ પણ કાર્યને અગે પાચ સમવાયી કારણો માને છે એ પાચેનો સહયોગ થાય ત્યારે કામ બને એ પાચ પૈકી કર્મ એક કારણ છે, પણ તે એકલુ કારણ નથી જે જે કારણ ઉપર ધ્યાન આપીએ તે તે કારણ લાગે એવુ છે આપણે આ વાત જરા જોઈએ એટલે નયવાદ-પ્રમાણજ્ઞાનનો સહજ ખ્યાલ પણ આવી જશે પાચે કારણોના અનુક્રમે નામો આ પ્રમાણે છે (૧) કાળ, (૨) સ્વભાવ, (૩) ભવિતવ્યતા, (૪) કર્મ અને (૫) પુરુષાર્થ એ પ્રત્યેકની મુખ્યતા કરનાર આ પ્રમાણે બોલે —

'કાળવાદી' પ્રથમ બહાર આવે વસ્તુનો સમય પાક્યો હોય ત્યારે તે બને બાળક હોય તે લડાઈ લડી શકે નહિ, છોકરા-છોકરી યુવાન થાય ત્યારે જ ઘરબારી થાય, કેરી ટાણું આવે ત્યારે જ કેરી થાય, દૂધમા મેળવણ નાખીએ તો અમુક કલાક જાય ત્યાર પછી જ તેનુ દહીં થાય, ઉનાળામા ગરમી જ પડે, ચોમાસામા વરસાદ થાય, શિયાળામા ઠડી પડે આ રીતે કાળની મુખ્યતા સાર્વત્રિક દેખાય છે, માટે કોઈ પણ કાર્ય થવાનુ કારણ 'કાળ' છે

બીજો સ્વભાવવાદી વસ્તુ કે વ્યક્તિના સ્વભાવ પર ભાર મૂકે એ કહે કે યુવાન સ્ત્રી હોય પણ સ્વભાવે વાંઝણી હોય તો તેને છોકરા ન થાય, લીંબડાના ઝાડ પર કેરી ન પાકે, મોરપીંછને ચીતરનારની જરૂર ન પડે, અગ્નિની જ્વાળા ઊંચે જ જાય, પંખી આકાશમા ઊડી શકે, તુંબડું પાણીમા તરે, પથ્થર પાણીમા ડૂબે, માટે સ્વભાવની મુખ્યતા સાર્વત્રિક છે, સ્વભાવ વગર કાંઈ કામ બને નહિ કોઈ ચીજ કે કાર્ય થવાનુ કારણ એનો 'સ્વભાવ' છે

ત્રીજો ભવિતવ્યતા(નિયતિ)વાદી કહે કે થવાનું હોય તો થાય, નહિ તો કાળ પાકયો હોય કે સ્વભાવ હોય તોપણ ન થાય ઘરે હજારો જતન કરે, અનેકકો ઉપચાર કરે અને છતા માણસ ખલાસ થઈ જાય અને જંગલમા કોઈ પાણી પાનાર ન હોય ત્યા બચી જાય, વસંત ઋતુમા આંબા પર લાખો મોર હોય, પણ તેમાથી એક ટકો કેરી થાય, બાકીનો કંઈક ખરી જાય, કોહાઈ જાય, એ તો જેની કેરી થવાની હોય તેની જ થાય. શિકારીએ બાણ તાકયુ હોય, માથે સિંચાણો ફરતો હોય, છતા કોયલ બચી જાય છે, કારણ શિકારીને સર્પ ડસે છે અને છટકેલ બાણ સીંચાણાને વાગે છે આમ ભવિતવ્યતાના યોગે કોયલ બચી જાય છે માટે હોનહાર હોય તે થાય, તેવુ થાય. એમા ઉદ્યોગ કે કાળ કે કોઈને સ્થાન નથી

ચોથો કર્મવાદી કર્મની મુખ્યતા કહે છે નસીબમા હોય તે મળે, તેવુ થાય, રામ જેવાને બારબાર વર્ષ સુધી વનવાસ મળે, સીતા જેવી સતીને માથે આળ આવે, રાવણ જેવાનુ રાજ વિસરાળ થાય, આદીશ્વર ભગવાન જેવાને વરસ દિવસ સુધી ખાવાનું ન મળે, બે ભાઈ ઓમાથી એક મોટરમા બેસે, બીજો પગ ઘસડીને નોકરી કરે—એ સર્વ કર્મના પ્રતાપ છે માટે કરમમા હોય તે મળે, તેવુ થાય, બાકી એમા ઉદ્યમનુયે ચાલતું નથી અને સ્વભાવનું વળતુ નથી દુનિયામા કર્મ કરે તે કોઈ ન કરે, માટે કર્મ પ્રધાન કારણ છે

ત્યારે પાંચમો ઉદ્યમવાદી કહે કે બેસી રહો તો કાંઈ ન મળે રામે સમુદ્ર ઓળગ્યો, લડાઈ કરી તો બૈરી પાછી મળી અને રાજ્ય પણ મળ્યુ સિંહ સૂઈ રહે તો તેના મોમા હરણો આવીને પડતા નથી ગરમ પાણીમા ઢોકળ ઓરે તો પાકે, કાંઈ બેસી રહેવાથી પાકે નહિ કર્મ તો પુત્ર છે, બાપ તો ઉદ્યમ જ છે અને અંતે કર્મનો કરનાર તો ઉદ્યમ જ છે ને ? ઉદ્યમથી તો દૃઢપ્રહારી જેવા એ ને એ ભવમા તરી ગયા અને તેમ થવામા માત્ર છ માસનો સમય લીધો ઉદ્યમથી લડાઈ જિતાય, ઉદ્યમથી ભણાય અને ઉદ્યમથી જંગલમા મંગલ કરાય

આ રીતે કાળ, સ્વભાવ, નિયતિ, કર્મ તથા ઉદ્યોગ એ પાચે પૈકી એક એકને માનનારા દરેક પોતાના મંતવ્યમા મસ્ત રહે છે, પોતાના મત સિવાયના અન્ય ખોટા છે અથવા સત્ય પ્રાપ્ત કરી શકયા નથી એમ જોરશોરથી કહે છે આનુ નામ નયવાદ કહેવાય, આનુ નામ અંશ-સત્યનુ જ્ઞાન કહેવાય, આનુ નામ પ્રમાણજ્ઞાનનો અભાવ કહેવાય. આમાં

એક આંખ પૂર્ણ ઊઘડે તો બીજી બંધ રહે છે, ઢાલની એક બાજુ જ જોવાય છે અને બીજી બાજુ છે એમ જાણવા છતાં એની ઉપેક્ષા થઈ જાય છે પ્રમાણજ્ઞાન કહે છે કે આ પાંચે સમવાયી કારણ એકઠાં થાય ત્યારે જ અને તો જ કોઈ પણ કામ થાય છે એમાંનું એક પણ કારણ ઓછું હોય તો કાર્યનિષ્પત્તિ ન થાય અંશસત્યવાળા જૂઠા નથી, પણ તેને સત્યનો વિભાગ સાંપડ્યો છે અનેક અંશસત્યનો સરવાળો અને સહયોગ થાય ત્યારે પ્રમાણસત્ય મળે

આટલા ઉપરથી કર્મ પરત્વે જૈન તત્ત્વજ્ઞાનની શી માન્યતા છે તેનો ખ્યાલ થશે. એ કર્મવાદી જરૂર છે, પણ એની વિચારધારાના કર્મ અમુક સ્થાન ભોગવે છે, અને, સંક્ષિપ્તમાં કહીએ તો, તે એકાંત કર્મવાદી નથી પુરુષાર્થ કર્યા વગર આવા અનાદિથી વળગેલા કર્મોનો નાશ થાય નહિ અને તેથી જૈનોને એકાંત કર્મવાદી થવું પરવડે નહિ. પ્રગતિને પંથે પડ્યા પછી પુરુષાર્થને ઘણો અવકાશ છે સમુદ્ઘાત, અપવર્તન, સંક્રમણ એ પુરુષાર્થના દાખલા છે

ઉપસંહાર—આવા સુંદર સરૂપી આતમરામ, જે અનંત, અરૂપી, શાશ્વત છે, જે અવિનાશી અને અવિકારી છે, તેનું આનંદઘનપદ હસ્તગત કરવા માટે એને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે અને તેટલા માટે પોતાના ચેતનરામને સંભળાવે છે કે આવા આપ જાતે છો, આપ તન્મય થઈ શકો છો, આપ એમાં લય પામી નિમજ્જન કરી શકો છો અને આપ પુદ્ગળના નહિ પણ આપના અનંત ઉજ્જ્વળ ગુણના સહજ વિલાસી છો તો આપ આ વાત સાંભળો, વિચારો, સમજો, ધારણ કરો અને આનંદઘનપદનું સ્થાન ઘરે કરો અથવા એ સ્થાને પહોંચી જાઓ એ તમારું પોતાનું સ્થાન છે, તમારા હાથમાં છે, તમને પ્રયત્નસિદ્ધ છે, માટે ગુણને જાણો, જાતને ઓળખો અને તન્મય થઈ જાઓ! (૭૧)

પદ બહોતેરમું

ભૂમિકા—સુમતિ શુદ્ધ હૃદયવાળી આર્ય મહિલા છે અને પતિવિરહથી અતિ આતુર થયેલી છતાં આર્ય બાળાને છાજતી સતીત્વની ભાવનાથી ભરપૂર છે તે પોતાના સુખદુઃખની વાત કરે છે એનો મિત્ર અનુભવ છે અને અનુભવની અને તેની વચ્ચેની અનેક વાતો આપણે અગાઉ વાંચી વિચારી ગયા છીએ આઠમા પદમાં એ અનુભવને પોતાના પતિદેવને જગાડવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તેરમા પદમાં પોતે આત્મદેવની દાસી છે એમ કહી બતાવે છે, અનુભવને ચૌદમા પદમાં પોતાના ખરેખરા હિતેચ્છુ તરીકે વર્ણવે છે, અને પચાસમા પદમાં અનુભવની પાસે પતિદેવને મનાવવાની રીત પર પોતાના વિચારો બતાવે છે સાખીઓ પૈકી ૬, ૮, ૭૦ મા પદની સાખીઓ અનુભવ અને સુમતિ વચ્ચેનો સંબંધ વ્યક્ત કરે છે આ ઉપરાંત અનુભવ અને ચેતના અથવા સુમતિ કે સમતા વચ્ચેનો સંબંધ બતાવનાર અનેક પદો આપણે વિચારી ગયા છીએ અને હજી આવતા (૭૩ મા) પદમાં અને ત્યાર પછી એકથી વધારે વાર વિચારશું

એ ચેતનાને આર્ય પત્ની તરીકે બતાવવામા આવી છે તો પછી તેણે પુરુષ સાથે સબધ કે મૈત્રી શા માટે રાખવી જોઈએ ?–આ વાતના ખુલાસાની જરૂર છે આય મહિલા પતિપરાયણ હોય, એકનિષ્ઠાવાળી હોય અને પતિ સિવાય અન્યનુ પ્રાણેશ તરીકે ચિંતવન ન કરે એ વાત યથાસ્થિત છે, પણ તેમાથી એવો નિષ્કર્ષ નીકળતો નથી કે એ અન્ય પુરુષ સાથે સાફ હૃદયથી મૈત્રી પણ કરી ન શકે એટલે ચેતના અનુભવની સાથે મૈત્રી કરે અથવા તેની સહાયથી પતિને પોતાને મદિરે આવવા માટે યોજના કરે તેમા જરા પણ ગેરવાજબી તત્ત્વ આવતુ નથી

સતીનો પતિ તરફ કેવો ભાવ છે, અને એ આદર્શને સતી કેવી રીતે વળગી રહે છે તેનો ઉલ્લેખ આગામી ૧૦૪મા પદમા આવશે આ પદમા વ્યવહારમા જેને શૃગારના સાધન માનવામા આવે છે તેના તરફ પણ વિરહી સતી સ્ત્રીને ખેચાણ નથી તે વાત બતાવી છે વ્યવહારના સર્વ સાધનોનો ઉપયોગ યોગમા કેવી રીતે થાય છે તેનો પણ આછો ખ્યાલ આ પદમા આવી જશે. આટલો સકેત ધ્યાનમા આવી ગયા પછી આ પદને સમજવામા કે તેનુ તાત્પર્ય પામવામા ઘણી સરળતા થશે.

૫૦

(રાગ–કેદારો)

मेरे माजी मजीठी ! सुण एक वाता,
मिठडे लाग्न विन न रहु रलियाता मेरे० १

અર્થ—મારા જાણકાર અને મજીઠ રગ જેવા પ્રેમી મિત્ર ! મારી એક વાત તુ સાભળ મારા મીઠા–વહાલા પતિદેવ વગર હુ ખુશીમા રહી શકતી નથી (૧)

વિવેચન—પોતાના પ્રેમી દોસ્તદારને 'મજીઠો' કહેવાય છે, કારણ કે એની સાથે પોતાનો સ્નેહ મજીઠના રગ જેવો લાગેલો હોય છે મજીઠનો રગ પાકો હોય છે, એના પર ક્ષાર કે સાબૂ લગાડતા એ જતો નથી કે ઢીલો પડતો નથી. 'માજી' શબ્દ વધારે વિચારવા યોગ્ય છે એના અર્થ અનેક થાય છે અને અહીં ઘણાખરા લાગુ પડે છે 'માજી' એટલે નાવ ચલાવનાર ખારવો 'માજી' એટલે કજિયો પતાવનાર નિષ્પક્ષપાતી લવાદ, મધ્યસ્થ. 'માજી' એટલે વૃદ્ધ સ્ત્રીનુ માનવાચક સબોધન પણ થાય. મા એટલે વૃદ્ધ સ્રી, વડીલ તરફ માનાર્થે 'જી' ઉમેરાય છે તે ભાવ પણ તેમાથી નીકળી શકે

પાઠાતર—સુણ–સુન લાલન–લાલન વાતા–વાત રલિયાતા–રલિયાત

શબ્દાર્થ—મેરે = મારા માજી = દાદી (માતુ માતપ્ર ૩૫) માહિતગાર મજીઠી = મજીઠના પાકા રગ જેવી પ્રીતિ રાખનાર, અતરના પ્રેમી દોસ્ત સુણ = સાભળ વાત = હકીકત મીઠડે = પ્યારો, વહાલો લાલન = લાડ લડાવનાર, પતિદેવ વિન = વગર રળિયાતા = ખુશી, પ્રસન્ન.

આ રીતે વિચારતા 'માજી મહીડી' શબ્દો કોઈ સખી પ્રત્યે પણ બોલાયા હોય એ બનવા જોગ છે સુમતિએ સમતા સાથે બહેનપણા કર્યા છે અને તેની સાથે અનેક વાર મનની વાત કરી છે એ અર્થમા અહીં 'માજી મહીડી' સબોધન મૂકીએ તોપણ બધબેસતો અર્થ નીકળે છે મારા ગુરુમહારાજ એને અનુભવને ઉદ્દેશીને લખાયેલ સબોધન તરીકે જણાવે છે એ અર્થ પણ બધબેસતો આવે છે

મારા પ્રિય સખા! અથવા મારી પ્રેમાળ વડીલ બહેન! અથવા મારા વહાલા અનુભવ ભાઈ! મારી એક વાત સાભળ મારા પ્રેમી પતિ વગર હુ પ્રસન્ન રહી શકતી નથી મારે ખાવા, પીવા, પહેરવા કે માણવાની વસ્તુની કમીના નથી, પણ મારા પતિદેવ વગર મને એ સવ વસ્તુઓ મૂઝવનારી છે, આનદને બદલે ક્ષોભ કરનારી છે

'લાલન'નો અર્થ સર્વ કોષોમા લાલનપાલન—લાડ લડાવવા તે જ આપ્યો છે હિંદીમા પણ પ્રેમ—ચાહ—પ્યાર એ તેનો અર્થ આપેલ છે લાલનનો બીજો અર્થ 'લાલ' નીચે પ્યારા બચ્ચા, કુમાર કે બાલક એમ હિંદી કોષકાર કહે છે લાલન એટલે લાડ લડાવનાર પતિદેવ અર્થ મે જૈન કૃતિઓ સિવાય અન્યત્ર જોયો નથી. ઉપાધ્યાયજીએ દ્વેષની સજ્ઝાયમા એ શબ્દ વાપર્યો છે એનો અર્થ પ્રેમી પતિ કે પ્રેમી સ્નેહી તરીકે અનેક જૈન સ્તવન-સજ્ઝાયમા વપરાતો જાણ્યો છે અહીં તો પતિને માટે જ એ યોજાયેલ છે એમ સબધ પરથી સ્પષ્ટ જણાય છે

'મીઠડે' શબ્દ ખૂબ સરસ છે અને સરસ રીતે અહીં વપરાયો છે મીઠા સ્નેહીને જ્યારે 'મીઠડા' કહેવામા આવે ત્યારે એની મીઠાશ ઘણી વધી જાય છે એ ગુજરાતી ભાષામા અલ્પાર્થ પ્રત્યય (diminutive) છે, પણ એના વપરાશમા ભારે સુદર ભાવ રહેલ છે આનદઘનજી મીઠડાની પેઠે 'બાલુડો' (પદ છઠ્ઠુ), 'વાટડી' (પદ સોળમુ), 'કથડો' (પદ ચાલીસમુ), 'માયડી' (પદ અડતાલીસમુ), 'હાટડુ' (પદ ચોપનમુ), 'બાલુડી' (પદ છપ્પનમુ) વગેરે અનેક શબ્દ આ અલ્પાર્થ પ્રત્યયના ઉપયોગ સાથે વાપરે છે એમા એમનુ નૈસર્ગિક કાવ્યગૌરવ ભારે દીપી નીકળે છે એ પર ચર્ચા યથાસ્થાને કરવામા આવશે

મારા અતરના મિત્ર! મારા વહાલા સખા! મારી એક હૃદયની વાત સાભળ—આ પ્રમાણે કહેવાનો આશય એ જણાય છે કે જેની તેની પાસે આવી ઘરની વાતો થતી નથી, લોકો તો હાસી કરે અને પાછળથી વાતો કરે એવી વાત તો જાની મિત્રો પાસે જ થાય લટકસલામવાળા ઉપર ઉપરના સ્નેહી સાથે હૃદયની વાત થતી નથી (૧)

रगीत चूनडी लडी चीडा, काथा सोपारी अरु पानका बीडा,
माग सिंदूर सदल करे पीडा, तनकठा डाकोरे विरहा कीडा मेरे० २

અર્થ—લાલ ચકોટી રગવાળી ચૂદડી, બાલની લડી કે હીરચીર, કાથો, સોપારી કે પાનના બીડા, સેથામા પૂરેલો સિદૂર—આ સર્વ આકરી પીડા કરે છે અને વિરહનો કીડો શરીર-કાષ્ઠને કરડી કરડીને ખાઈ જાય છે (૨)

વિવેચન—અહીં સ્વાભાવિક રીતે સવાલ થાય કે બહેન ચેતના! તારે શી વાતની કમીના છે? તારે તો જે જોઈએ તે છે સ્ત્રીને સારુ ખાવાનુ, રહેવાનુ અને પહેરવાનુ મળે તો તે બસ છે પછી એને વધારે શુ જોઈએ? એ પ્રશ્નનો ઉત્તર પ્રથમથી જ ચેતના આપી દે છે શૃગારના અગત્યના સાધનો એની પાસે છે, છતા તે સર્વ નકામા છે, એટલુ જ નહિ પણ ઊલટુ પીડામા વધારો કરનારા છે એ વાત અહીં બતાવે છે

ભાતીગળ રગેલી ચૂદડી પહેરનારને સારી રીતે શોભાવે છે તે જ પ્રમાણે માથાના વાળની સેર પણ સ્ત્રીને ખૂબ સરસ આકારમા બતાવે છે[1] અને પાનના બીડામા કાથો, ચૂનો, સોપારી અને બીજી અનેક સુગધીઓ નાખી હોય ત્યારે તેવુ પાન ખાઈ તેના રગથી હોઠ રગવા એ શૃગારનુ અતિ સુદર નિમિત્ત ગણાતુ હતુ નવયુગમા લીપસ્ટીક (lipstick)નો જે ઉપયોગ હોઠ રગવાને અગે થાય છે તે પ્રાચીન કાળમા પાનથી થતો હતો માથામા સુગધી તેલ નાખી માથુ ઓળવુ, વચ્ચેના ભાગમા સેથો પાડવો અને તે સેથાથી ખાલી પડેલી જગ્યામા સિદૂર પૂરવો—આ સર્વ જાણીતા શૃગારના અગ છે

આ અને આવા આવા શૃગારના સર્વ સાધનો મોજૂદ છે, પણ એ સર્વ મારી પીડામા વધારો કરે છે, કારણ કે તનકઠીને-શરીરરૂપ કાષ્ઠને આખો વિરહકીડો કરડી ખાય છે લાકડામા એક જાતનો કીડો થાય છે તે લાકડાને કરડીને ખાતો જ જાય છે અને લાકડાને બેડોળ અને નકામુ બનાવતો જાય છે જેમ એ કીડો લાકડાને નકામુ બનાવે છે, તેમ વિરહરૂપ કીડો મારા શરીરને કોરી કોરીને ખાઈ જાય છે અને તેથી ચૂદડી અને સેથો

પાઠાતર—ચૂનડી-ચુનડીહું અરુ-(આ સ્થાને કાઈ નથી) સદલ-મીદન તનકઠા-તતકઠ

શબ્દાર્થ—રગીત=રગેલી ચૂનડી=(ચૂદડી) એક જાતનુ ભાતીગળ રેશમી કે સુતરાઉ કપડુ, કન્યા પહેરે છે તેવુ રગીન કપડુ લડી=લગ, ચોડા વાળની સેર ચીડા=હીરચીર અરુ=અને માગ=સેથો સિંદૂર=સીસુ તથા ગધકની મેળવણીનો લાલ ભૂકો સદલ=આકરી તનકઠા=શરીર રૂપ કાષ્ઠને ડાકોરે=કરડે વિરહા કીડા=વિરહરૂપ કીડો

---

૧ પં૦ ગભીરવિજયજી 'લડી'ને સ્થાને 'લુડી' શબ્દ હોવો જોઈએ એમ સૂચવી તેનો અર્થ રજાઈ-ગાદલા વગેરે એમ લખાવે છે મને એ અર્થનો સુમેળ બેઠો નથી તેથી અત્રે તેની નોધ રાખી છે —વિવેચનકાર.

તથા અનેક શૃંગારની સામગ્રી ઊલટી પીડા કરે છે અને પીડામાં વધારો કરે છે[1] મતલબ કહેવાની એ છે કે જ્યારે વિરહનો તાપ આકરો લાગતો હોય ત્યારે શૃંગારનાં સાધનો ઊલટા વધારે ક્ષોભ કરાવે છે જે સાધનો જેની હાજરીમાં આનંદ આપનારાં હોય તે જ તેની ગેરહાજરીમાં પીડાને વધારનારાં થઈ પડે છે (૨)

> जहा तहा ढुढुं ढोल्न मित्ता, पण भोगी नर विण सब युग रीता,
> रयणी विहाणी दहाडा थीता, अजहु न आवे मोहि छेहा दीता. मेरे० ३

અર્થ—હે મિત્ર! (અનુભવ!) મારા રસિયા પતિને હું જ્યાં ત્યાં ઢુંઢું છું, ગોતું છું, પણ મારો ઉપભોગ કરનાર પતિ વગર આખી દુનિયા સૂનસૂનાકાર લાગે છે આ પ્રમાણે રાતો પસાર થઈ ગઈ અને દિવસો પણ વહી ગયા, પણ મને વિયોગ કરનારો હજુ સુધી પણ પાછો આવતો નથી (૩)

વિવેચન—'ઢોલન' શબ્દનો અર્થ પ્રેમી કે પ્રીતમ થાય છે બુદ્ધિસાગરજીએ તેનો અર્થ ભોળો અથવા મૂર્ખ લખાવ્યો છે કદાચ "ઢ ઢોલને નાહિ પોલ" માંથી એ અર્થ નીકળતો હશે. કોશમાં તેનો અર્થ જડતો નથી

મિત્ર અનુભવ! મારા પતિદેવને ગોતવા પાછળ હું ગાંડી થઈ ગઈ છું એને ક્રિયાકલાપમાં શોધું છું કે તપસ્યામાં શોધું છું એને વ્યવહારમાં શોધું છું કે અર્ચન-પૂજનમાં શોધું છું, પણ એનો પત્તો જ લાગતો નથી આખી રાત એ અહીંથી આવશે અને ત્યાં હશે એમ માની એની શોધ કરું છું અને દિવસે એમને શોધું છું અને આ રીતે મારા દિવસો અને રાતો એક પછી એક ચાલ્યા જાય છે, પણ મારા પતિદેવનો મેળાપ થતો નથી. અને મારા ભોગી પતિ વગર આખી દુનિયા[2] મારે માટે તો તદ્દન શૂન્યાકાર

પાઠાંતર—જહા તહા–જિહા તિહા ઢુંઢું–ઢુંઢુ થિતા–બિતા દહાડા–દિહાડા

શબ્દાર્થ—જહા તહા = જ્યાં ત્યાં, મિત્તા ઢુંઢું = શોધું ઢોલન = પ્રીતમ રસિક રસિયા, પ્રેમી મિત્તા = મિત્ર! યુગ = દુનિયા જુગ રીતા = ખાલી રયણી = રાત, રાત્રી વિહાણી = ગઈ, પસાર થઈ દહાડા = દિવસ બીતા = વીતી ગયા પસાર થયા (નામ હોય તો—) થિતા = ચેન, શાંતિ, સ્થિરતા અજહુ = હજુ પણ મોહિ = મને છેહા = વિયોગ વિશ્વાસઘાત ત્યાગ દીતા = દેનાર, કરનાર

---

૧ આ ગાથાના ઉત્તરાર્ધનો અર્થ પં ગંભીરવિજયજીએ જુદી રીતે લખાવ્યો છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે તેમનુ પદચ્છેદ આ પ્રમાણે છે તનક એટલે જરા હાય ઓરને ઢરા ઓર એટલે આજુબાજુ એટલે આ મારો સતાપ આજુબાજુ ઢળી પડવા લાગે તેટલામાં તો વિરહનો માર આવીને મારે એટલે કરડી ખાય આ અર્થ કરવામાં 'ઓરે' નો અર્થ આજુબાજુને બદલે 'કરડી ખાય' એ અર્થ કરવાથી ઘાટ બેસે છે મતલબ એવી જણાય છે કે આ મારો સતાપ આજુબાજુ ઢળી પડે તેટલામાં તો વિરહાગ્નિ પાછો આવીને મને કોરી ખાય છે, કરડી ખાય છે આ રીતે પદચ્છેદ કરવાથી પણ વિચારવા લાયક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે 'ઓરે' ને અન્વયને બદલે ક્રિયાપદ લેવાથી વધારે સ્પષ્ટ અર્થ થાય છે એમ મને લાગે છે —વિવેચનકાર

૨ 'યુગ' શબ્દનો અર્થ જગત દુનિયા પણ થાય અને વર્ષોના વખતનો સમૂહ–જમાનો પણ થાય બન્ને અર્થ વિવેચનમાં લીધા છે —વિવેચનકાર

વર્ષ ગઈ છે એવું અને ... બનાવી છે અને એવું નારું જાન બુઝાવ્યું છે 'છેહ' એટલે ટુકડેટુકડા કરેલ. અથવા નાના ટુકડેટુકડા કરનાર, નિ વિશ્વાસઘાત દેનાર અને વસ્તુતઃ નાથે ત્યાગ કરનાર નાગ પતિદેવ હજુ સુધી ઘરે (મંદિરે) આવ્યા નથી કે ... [illegible] ...માં ... [illegible] નથી.

આ નાથના પતિદેવ શોધ્યા જડતા નથી અને ... [illegible] ... વિચારવા લાગે છે એ એટલા ... [illegible] ... ગયા છે, અને પરબાર ... [illegible] ... બધા ... [illegible] ... થઈ ગયા છે કે એને શોધવા મેં કર્યા છે એનો પત્તો મળતો નથી. આ રીતે ... [illegible] ... અને પતિને શોધવા ... [illegible] ... ઉપર ... [illegible] ... અને ... [illegible] ... ઉપર ... ગઈ, પણ એનો પત્તો ... [illegible] ... નથી, અને એ હજુ ઘર આવતા પણ નથી ... [illegible] ... કરવું, ... [illegible] ..., પોતાની ... [illegible] ... પણ વીસરી ગયેલા ચેતનદેવની આ દશા ... [illegible] ... છે તે ... [illegible] ... છે અને ... [illegible] ... કરે તેવી છે.

... [illegible] ... પતિદેવને ઘેર ... [illegible] ... છે અને પતિદેવનો ... [illegible] ... જ્યાં ત્યાં રખડવાનો છે એ ... [illegible] ... ત્યાં રખડીને, પરભાવરૂપ ... [illegible] ..., એવા ... [illegible] ... ગયા છે કે એને શોધવા પણ મુશ્કેલ પડે છે ... [illegible] ... દેનાર પતિની પ્રેમાળ ... [illegible] ... પત્ની ... [illegible] ... શોધતા થઈ છે પણ પતિદેવનો પત્તો પણ મળતો નથી, પતિ એને યાદ પણ કરતા નથી અને છેહ દેનાર પતિ હજુ પણ દેવાને ત્યાં આવતા નથી. (૩)

પતિદેવ ઘરનાં વાટે આવશે ત્યારે કેવાં ચેતના કરી ... [illegible] ... તેનાં ... [illegible] ... કરી બતાવે છે ... [illegible] ... છે, જ્યારે નાથ પધારતા નથી, પણ ... [illegible] ... જરૂર પોતાને મંદિરે પધારશે એવી આશાના કેવી કેવા મનોરથો કરે છે તે હવે જોઈએ —

> तनशाला खूंद ... [illegible] ..., चुन चुन ... [illegible] ... पाट,
>
> ... [illegible] ... नाट, आवे 'आनन्दघन' ... [illegible] मेरे० ४

અર્થ—શરીરને નાના ... [illegible] ... વિલેપન ... [illegible] ... પાણી અને ... [illegible] ... માટે ... [illegible] ... પણ ... [illegible] ... થઈ અને ... [illegible] ... તેનો ... [illegible] ... બનાવું છું, અને ... [illegible] ... (વિવિધ ... [illegible] ...) ફૂલની માળાઓને પહેરીશ—હવે તો આનંદઘન પતિદેવ ... [illegible] ... પધારે તો ... [illegible] ... શોભા ... [illegible] (૪)

પાઠાંતર— ... [illegible] ... ચુન ચુન—ચુનિ ચુનિ ... [illegible] ... આનંદઘન—આનંદ ... [illegible] ...

શબ્દાર્થ—તનરેન = શરીરનો રંગ, ... [illegible] ... (... [illegible] ... = પેટ) ... [illegible] ... = પાણી ... [illegible] ... = પવન ચુન ચુના = ... [illegible] ... = ફૂલની ... [illegible] ... = વિવિધ, જુદા જુદા ... [illegible] ... = આકાર ... [illegible] ... = ફૂલના ... [illegible] ... = પહેરીને ... [illegible] ... પત્ની ... [illegible]

વિવેચન—નાના પ્રકારના વિલેપનો મળી ગયા કે મળશે અને તેથી શરીરનો રંગ ફરી જશે વળી ગુલ્ટાથી ભરેલી ખાટ, હિંચોળો કે પલંગ પણ મળશે શરીરે વિલેપન કરવા, પતિદેવ સાથે ખાટ પર હીંચવું કે શયન કરવું એ ગૃહિણીને મન સંસારનો ઉત્કૃષ્ટ લ્હાવો ગણાય છે આ બાહ્ય પ્રેમપ્રદર્શનોને દેવી મન કલ્પનામાં યોજી રાખે છે અથવા પતિદેવ નજીક આવતા જાય છે તે વખતે આ વસ્તુઓ મળી છે તે પ્રસાદને એ આશાના ઉબરે ઊભી ઊભી એ વધાવી લે છે વિલેપનને મન પ્રસાદ ગણીએ તો ખાટને શરીરપ્રસાદ ગણી શકાય અને મન અને કાયાની પ્રવૃત્તિ પર અંકુશ આવી જાય તો પતિદેવનો મેળાપ જરૂર થઈ જાય, તેથી સતી દેવી વિલેપન અને ખાટને યાદ કરે છે એ અનુમાન સુલભ છે

પતિ પધારશે ત્યારે ફૂલની કળીઓને વીણી વીણીને તેનો આકાર બનાવીશ ફૂલ-કળીના અનેક આકાર બને એની માથાના અંબોડામાં નાખવાની વેણી બને, ગળામાં પહેરવાનો હાર બને, હાથે પહેરવાના બાજુબંધ બને, પલંગ પર નાખવાની માળાઓ બને અને અનેક નાનીમોટી ચીજો બને આવી કળીઓને ચૂંટી ચૂંટીને તેના ઘાટ બનાવું, તેની ચીજો બનાવું અને આ રીતે પતિદેવ આવે તો તેનો સત્કાર કરું સેજડી તૈયાર કરવી અને પોતાના શરીરને શણગારવું એ વ્યવહારમાં સ્ત્રીઓને માટે ખાસ મહત્ત્વની વાત ગણાય છે એમાં આંખમાં આંજવું, હાથે-પગે અળતો, પગે-હાથે નાજવા, સાડીની નવનવી ભાત અને પહેરીને સજ્જ થવાની રીતો, માથાનો અંબોડો વગેરે અનેક ચીજો આવે છે આ મનોરથ વ્યવહારુ છે એ મળા કે સખી મિત્રને જણાવી દે છે કે એ વખતે રંગોથી રંગાયલી એટલે વિવિધ રંગના પુષ્પોવાળી ફૂલની માળા પોતે પહેરશે આ બધા પાછળ યૌગિક ભાવ રહેલ છે તે આપણે નીચે વિચારશું એની ભાવના એ છે કે મારા નાથ પતિદેવ આનંદઘન પધારે તો ઘરની શોભા રહે અને આબરૂ જળવાઈ રહે સ્ત્રી ગમે તેવી પવિત્ર હોય, પણ પતિ તેની પાસે જતા ન હોય તો તે બહારના આક્ષેપને વગર માગ્યે નોતરે છે, લોકો એની સાચી-ખોટી વાત કરે છે એટલે દેવી અંતઃકરણથી ઇચ્છે છે કે આનંદઘન દેવ પધારે તો હું આ કરું અને તે કરું, અને મારા ઘરનો રાહ જળવાઈ રહે, મારી અને મારા ઘરની આબરૂ રહે વસ્તુતઃ તો એ નાટકનું ઘર છે, પણ એને એ ઠેકાણે તો રાખવું જ રહ્યું, કારણ કે એનો ઘાટ રહે તો જ અંતે પતિદેવનો સ્થાયી મેળાપ થાય નહિ તો નાટકના ઘરની ફેંદફજેતી થાય અને ઘર આખું ધનોતપનોત થઈ જાય અથવા 'નાટ'નો અર્થ સ્વાંગ કે નૃત્ય પણ થઈ શકે તેમ છે બનાવટી વેશ પતિને આકર્ષણ કરવા પહેરવો પડે તે સ્વાંગ છે અને તે રીતે પતિને આકર્ષણ કરવાના પણ ચેતનાના મનોરથ છે વાત પતિને ઘેર લઈ આવવાની છે અને તેને અંગે અનેક પ્રકારના નાટક-ખેલ કરવા દેવી ચેતના તૈયાર છે

આમાં મન વચન કાયાના યોગની સ્થિરતા આણવા માટેના પ્રયોગો છે અને તેને કવિત્વભરી રીતે ઉતાર્યા હોય તેમ જણાય છે શરીરરંગમાં કાયયોગ પર અંકુશ હોય,

ડગીઓ ચૂનતી વખત વચનયોગ પ્ર બકુશ આવે અને રંગરંગીલી ફૂલમાળ પહેરવામા કે સ્વાગ ધારણ કરવામા મનોયોગની એકાગ્રતા જરૂર જોઈએ આમા અજપાજાપ કે અનાહત નાદ સુધીના સર્વ પ્રયોગો યોગનજરે આવી જાય છે અને ઘરઘાટ રાખવાની ભાવના એ વ્યવહારની—આમરૂની નજરે હોય તે કરતા સ્થાયી ઘાટને અગે બરાબર બેસતી આવે છે એટલે આત્માના અસલ સ્થિતિ લઈ આવવાના, એને ઘેર લઈ આવવાના મનોરથની પાછળ પરભાવત્યાગનો મુદ્દો ઉઘાડી રીતે દેખાઈ આવે છે (૪)

ઉપસંહાર—આખા પદમા સતી સુમતિ યા ચેતનાના મનોરથ છે એને પતિને પોતાને મદિરે કોઈ પણ રીતે લઈ આવવા છે, પતિદેવની ગખડપાટી દૂર કરવી છે અને પોતાનુ સતીત્વ સિદ્ધ કરવુ છે પતિ મદિરે પધારે તે વખતને અગે કરેલી કે કરવાની તૈયારીનો યૌગિક ભાવામા અર્થ કરી શકાય, પણ આનદઘનજીનો સકેત જાણી ગયેલને માટે તેની બહુ જરૂર જણાતી નથી. દાખલ તરીકે, ચૂડીના વિવિધ રગોમા કષાય પર વિજય બતાવી શકાય, મેધામા સિંદૂર પૂરવામા એકાગ્રતાને સ્થાન આપી શકાય, પાનમા કાથા-ચૂનાને નાખવાને પરિણામે બદલાતા રગમા કૃષ્ણ, નીલ કે કાપોતને સ્થાને તેજો, પદ્મ અને શુક્લ લેશ્યાને રજૂ કરી શકાય, અને વિરહકીડા એ તો વિરહનો આલાપ સૂચવે છે અને ગત અને દિવસ ચાલ્યા ગયા એ તો અનાદિથી ચાલ્યો આવતો આખો ભૂતકાળ છે આ સર્વ જાણીતા સકેત છે અને વાચકને હવે સુલભ અને સ્પષ્ટ થઈ ગયા છે

આખી હકીકત ચેતનાના મુખમા મૂકવામા અને અનુભવ મિત્ર પાસે રજૂ કરવામા કર્તાનો ભારે સંકેત છે અનુભવનો મહિમા અનિર્વચનીય છે અને એની સલાહ કે સૂચના અનુસારે કામ લેવામા ભારે આનદ અને દીર્ઘ કાળ માટે થવાના લાભની સભાવના છે ખાસ કરીને પ્રત્યેક વ્યક્તિને ઠેકાણે લઈ આવવાના માર્ગો અલગ અલગ હોવાને કારણે અને તેનો અભ્યાસ, પૃથક્કરણ અને નિર્ણય કરવાની અવલત અનુભવને જ શક્ય હોવાથી આ પરિસ્થિતિ ખાસ જરૂરી અને ઉપયોગી છે

અને ઘરઘાટ માટેની એની ખેવના ખાસ વ્યવહારુ છે અને સતીની શોભામા વધારો કરે તેવી છે એમા એના પોતાના સ્વાર્થ કરતા પતિદેવની પ્રગતિની ચિંતા વધારે છે તે બાબતની એની તાલાવેલી દેખાઈ આવે છે આનદઘન મદિરે પધારે એ આખા સાધ્યની પાછળ પ્રયાસ છે તે ક્રિયા અને જ્ઞાનનો સહયોગ બતાવે છે અને એ પ્રયાસ પાછળ રહેલી તમન્ના મનનો નિર્ણય બતાવે છે અને એ સર્વની પાછળ રહેલી મિલન ભાવના આદર્શ સતીત્વ, પતિપ્રેમ અને આદર્શ આર્ય સસ્કાર બતાવે છે પદ વ્યવહારુ હોવા છતા ઉચ્ચ આદર્શવાળો અને ભાવવાહી છે

આ અને હવે પછીનુ (૭૩મુ) પદ 'કેદારા' રાગનુ છે બન્ને સતીના મુખમા મુકાયલા છે અને ઊડા ઊતરીને વિચારતા એ બન્ને પૂર્ણ આનદ આપે તેવા અને પ્રખર સગીત વેત્તા પાસે સાભળ્યા હોય તો આરપાર ઊ[illegible]ા છે (૭૨)

પદ તોતેરમુ

ભૂમિકા—છેલા બહોતેરમા પદમા અનુભવ મિત્ર પાસે જે વાત કહી છે તેનો તે જ લય તે જ રાગમા (કેદારામા) આ પદમા ચાલુ રાખ્યો છે એમા ચેતના પોતાની વિરહદશાને વધારે વર્ણવે છે, સખી સાહેલીઓની સહાનુભૂતિ માગે છે, હસતા-મશ્કરી કરતા લોકોની ઉપેક્ષા કરે છે અને પતિને આડકતરી રીતે ઘેર પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે આગલા પદનો કેંદ્રવિચાર 'ઘરઘાટ'નો છે અને તેને માટે દેવી ચેતનાને ભારે ખેવના છે એમ બતાવ્યુ છે, તો આ પદમા 'ઘરવાસ' માટે આગ્રહ કર્યો છે પતિ પારકે ઘેર જઈ રખડપટ્ટીમા એવા ઊંડા ઊતરી જાય કે એને પોતાનુ ઘર સાંભરે નહિ, એનો પત્તો પણ લાગે નહિ, ત્યારે દેવી ચેતનાને કેટલુ દુ ખ થતુ હશે તેનો ખ્યાલ અગાઉ થઈ ગયો છે અને આ પદમા વધારે સ્પષ્ટતાથી થાય છે

વાત એ છે કે આખી ઉપાધિ પરભાવરમણતાથી થયેલી છે અને પોતાની એ દશામાથી છૂટવાનો એને ખ્યાલ પણ થતો હોય એમ જણાતું નથી, એની ખરી અંતર વિચારણા થાય છે ખ્યાલમા રહે કે ચેતના પણ પોતાની છે અને વિભાવના પટેલો ચેતન પણ પોતે જ છે એની બન્નેની વચ્ચે જે મહાન અંતરો પડી ગયો છે તેને બરાબર પિછાની તે દૂર કરવાનો આ સર્વ પ્રયત્ન છે નિર્મળ ચેતના કેવા કેવા ઉદ્ગારો કાઢે છે અને કેવા કેવા નવીન નવીન આકારમા પતિદેવને ઘેર આવવા વીનવે છે તેનો એક વધારે સુસ્પષ્ટ પ્રયોગ આ પદમા બતાવ્યો છે

૭૩

(રાગ—કેદારો)[1]

भोले लोगा! हु रहु तुम भला हासा,
सलुणे साजन विण कैसा घरवासा? भोले० १

અર્થ—ભદ્ર લોકો! ભોળા-સરળ લોકો! (સખીઓ અને સ્નેહીઓ!) તમે ભલે હસો, દાંત કાઢો, હું તો રડુ છુ મનહર પ્રિય સ્વજન (પતિ) વગર ગૃહસ્થાશ્રમ કેવો? ઘર કેવું અને વાત શી? (૧)

વિવેચન—સામાન્ય રીતે બાહ્ય દૃષ્ટિએ જોનારા લોકો તો દુનિયાદારીની કામગીરી

પાઠાંતર—ભોલે-ભોરે હાસા-હાસા

શબ્દાર્થ—ભોલે=ભોળા, સરળ, બેસમજુ, (મૂર્ખ) લોગા=લોક રહુ=રોઉ છુ ભલા=અચ્છા, ઠીક, વાક્યારંભ કે મધ્યમા 'નહિ' સૂચક શબ્દ સલુણે=રસવાન મનોહર મજેદાર (લૂણ-મીઠુ-સમરસ સહિત) સાજન=સજ્જન પતિ વિણ=વગર કૈસા=કેવો ઘરવાસા=ઘર માંડીને રહેવુ તે, ગૃહસ્થાશ્રમ.

---

૧ આ અને ઉપરનુ ૭૨ પીલુ રાગમા પણ બરાબર ગાઈ શકાય છે 'તારણી! તુજથી નથી રે જુદાઈ'—એ જાણીતો પીલુ છે

જોઈ તેમા આનંદ માને છે તેઓ ઘરવ્યવહાર ચલાવવામા તથા વ્યાપાર, નોકરી કે વ્યવસાયમા ચાલુ ફતેહ મેળવવામા એટલા બધા ઓતપ્રોત થઈ ગયેલા હોય છે કે તેમની પાસે આત્માના અનંત કાળના ખરા સુખની પ્રાપ્તિની વાત કરવામા આવે તે પણ તેમને ગમતી નથી અથવા તો એવી વાતો તો કોઈ સત્તડા કે રંગીભગી સાધુડા કરે, એમા કાંઈ દહાડો વળે નહિ—આ પ્રમાણે ધારીને આવી વાતો કરનારાને તેઓ હસી કાઢે, એ આપણો અનુભવ છે પણ દેવી ચેતના મક્કમ સતી સાધ્વી છે એ કાંઈ દુનિયાના અપવાદ કે મશ્કરીની દરકાર કરે એવી સાધારણ સ્ત્રી નથી. એ ધણી ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવા તૈયાર રહેતી પત્ની છે અને પતિના વધામણા માટે સર્વદા તૈયાર છે અને એના નિર્ણયમા એ જરા પણ ફેરફાર કરે એવી હરખપદૂડી નથી એ જનતાને ઉઘાડી રીતે કહે છે કે તમારે હસવુ હોય તો ભલે હસો, તમે મારા રડવા ઉપર પણ હસો, કે તેને અંગે મારી તરફ લાગણી ન બતાવો, પણ મારી માન્યતા, મારુ વર્તન અને મારો નિર્ણય કાયમ છે, અને ચોક્કસ છે તમે ખરેખર ભોળા છો, માત્ર ઉપ ઉપરનો ખ્યાલ કરનારા છો અને ખોટી સલાહ આપનારા છો અથવા સમજણ વગરની ટીકા કરનારા છે

તમે કહો છો કે, પતિદેવ ઘેર ન આવે તો શુ થઈ ગયું? એમ ઉજાગરા કરીએ કે વાટ જોઈને બેસી રહીએ અને શરીરને સૂકવી નાખીએ તો તો મરી જઈએ એ તો દુનિયામા વર્તુ આવ્યુ છે તેમ આપણે પણ થાય—આવો તમારો વ્યવહાર છે પણ ખરેખર તમે ભોળા છો. પતિ વગર ઘરવાસ કેવો? પતિ વગરનુ ઘર અને જગલ એકસરખા છે પતિ વગર શણગાર અગાર છે અને પતિ વગર ખાવુપીવુ હરામ છે આ આર્ય પદ્ધતિ છે, સસ્કારની રીતિ છે અને વિશિષ્ટ જન સમત છે એ વાતને વિચારી તમે ખોટી વાત કેમ કરો છો? અણુછાજતો દિલાસો આપવા જતા અઘટિત વાતનો આશરો કેમ લો છો? તમારે હસવુ હોય તો હસો, મશ્કરી કરવી હોય તો કરો, હું તો કહું છુ કે પતિ વગર ઘર નહિ, પતિ વગર વસવાટ નહિ, પતિ વગર ઠેકાણું નહિ

લોકોને 'ભોળા' કહેવામા ભારે ચમત્કાર છે ભોળા એટલે 'સરળ' પણ થાય અને 'વધારે ઊંડાણ વગરના મૂર્ખ' એવો પણ એનો અર્થ થાય 'લોક' શબ્દ કદાચ લાબી નજર વગરની સાહેલીઓ માટે પણ વાપર્યો હોય આગળ જતા આ પદમા બે ઘરણી—સમતા અને શ્રદ્ધા—આવશે તે તો આવી બાબતમા ચેતનાને હસે નહિ, પણ બીજી સાધારણ અનેક સખીઓ હોય તે કદાચ ચેતનાના પતુજીપણા પર હસતી હોય તો તેને દેવી ચેતના ચોખ્ખુ સુણાવી દે છે કે તેઓ ભલે હસે, પણ પોતે તો પોતાની માન્યતા પર મક્કમ છે

'ભલા' શબ્દ ઘણો સૂચક છે હિંદીમા વાક્યની શરૂઆતમા એ શબ્દ મૂક્યો હોય તો તે નકારાત્મક અર્થમા વપરાય છે ગુજરાતીમા એ ઘણો અટપટો પ્રયોગ છે 'ભલા ભાઈ' મા ભલા સબોધનનો ઉદ્ગાર છે અને લગભગ 'ભાઈના' એવો એનો અર્થ સબોધના ર્થમા થાય છે 'ભલે' અવ્યય છે એનો અર્થ 'ઠીક' કે 'અસ્તુ' એવો થાય છે તમને

ગમે તો તમે તમારે હમો—એ તમારી મરજીની વાત છે આ અર્થમાં હોય તો તે અવ્યય છે અહીં તે શબ્દ આ છેલ્લા અર્થમાં અવ્યયરૂપે વપરાયો હોય એમ મને લાગે છે

'સલૂણું' શબ્દ ચવાદિવત અને સુયોગ્ય રીતે વપરાયો છે લૂણ એટલે મીઠા વગર રસોઈ નકામી બની જાય છે અને તેટલા માટે મીઠાને સબરસ કહેવામાં આવે છે સલૂણું એટલે મીઠાવાળું, એટલે મનોહર, એટલે ભાવે-ગમે તેવું રસોઈમાં જે સ્થાન મીઠાનું છે તે સતીજીવનમાં પતિનું છે અને તે વાત આ ટેકના વાક્યમાં સુયોગ્ય વિશેષણના ઉપયોગથી પાકી બનાવી છે (૧)

सेज सुहाली चांदणी राता, फूलडी वाडी ओर सीतल वाता।
सघली सहेली करे सुख साता, मेरा तन ताता मूआ विरहा माता॥ मीठे० २

અર્થ—મજાની સુંવાળી સેજડી (શય્યા-પથારી) છે, ચાંદની રાત છે, સામે ફૂલવાડી છે, મજાનો ઠંડો પવન વાય છે અને સઘળી સાહેલીઓ આનંદની લહેર કરે છે, પણ આ મૂઆ આકરા વિરહને ધિક્કાર છે કે મારું શરીર તો એનાથી ગરમ ગરમ થઈ ગયું છે, તપી રહ્યું છે (૨)

વિવેચન—વ્યવહારથી જોઈએ તો મારે કોઈ વાતની કમીના નથી. મારી પાસે શણગારના અનેક પદાર્થો અને સંયોગો છે અને લોકોમાં પ્રચલિત માન્યતા પ્રમાણે હું ઘણી સુખી ગણાઉં તેવી પરિસ્થિતિ છે દાખલા તરીકે, મારી પાસે સુંવાળી સેજડી છે, એટલે મજારૂની તળાઈ છે અને શરદ પૂનમની ચાંદની રાત હોય, માથે ચંદ્રમા ખીલ્યો હોય, સખીઓ ગરબા ગાઈ રહી હોય અને હરિયાળી વસુધા ચોતરફ હસી રહી હોય આવા ઉત્તેજક વાતાવરણમાં વ્યવહાર નજરે ખૂબ કામોદ્દીપન થાય છે, મહારાજા પુષ્પધન્વા (કામદેવ) તે વખતે પોતાના પંચ બાણ સાથે મોટું આક્રમણ કરે છે અને યુવક યુવતીઓ તેની અમર નીચે ચકચૂર બની જાય છે અને બહેકતી ફૂલવાડીમાં ચારેતરફથી ચંપો, મોગરો, માલતી, ગુલાબ, જાઈ, જૂઈ, ડમરો આદિની સુગંધી ચાલુ આવ્યા કરતી હોય છે અને વરસાદની ઋતુના પ્રાંત ભાગમાં શરદ ઋતુનો ઠંડો મધુર પવન વાતો હોય છે આવે વખતે સર્વ સખીઓ સુખશાતાથી લહેર કરતી હોય છે

પણ ચેતના દેવીને આવે વખતે ઠંડક થવાને બદલે આખા શરીરમાં ગરમી થઈ આવે છે એને પસીનો થાય છે અને આકરો વિરહ એને ખરેખર અકળાવે છે એને

પાઠાંતર—સુહાલી-સુઆલિ રાતા-રાત ઓર-ઉર વાતા-વાત સઘલી-સઘની

શબ્દાર્થ—સેજ = શય્યા (સહજે અન્વય), પથારી સુહાલી = સુંવાળી ચીકણી અને નરમ ચાંદણી = ચંદ્રવાળી પૂનમની રાતા = રાત, રાત્રિ ફૂલડી = ફૂલથી ભરેલી, ફૂલવાડી ઓર હોય તો 'અને' ઉર = હોય તો હૃદય (નામ) વાતા = પવન વાત સઘલી = સઘળી સર્વ બધી સહેલી = સાહેલી, સખીઓ કરે = રહે છે સુખશાતા = આનંદ અને લહેરથી મેરા = મારા, મારું તન = શરીર તાતા = ગરમ, તપી રહેલ મુઆ = મૂઓ ક્રોધ કે વજનમાં અપાતું વિશેષણ, અથવા મરેલું વિરહા = વિરહ માતા = મત્ત થયેલ, માતેલ

ચાંદનીમાં કે ફૂલની સુગંધમાં રસ પડતો નથી એને સખીઓના નાચમાં કે વિનોદમાં આનંદ આવતો નથી એને શીતળ પવન ઠંડક આપતો નથી વિરહી આને આ સર્વ ઠંડા ઉપચારો વિરહતાપને વધારનારા થઈ પડે છે, એ તો કોઈ પણ શૃંગારના કાવ્યના વાચનાર માટે નવુ જાણવાનુ નથી આ રીતે વિરહ મને (દેવી ચેતનાને) તો ઊલટી અકળામણ કરી ગરમ ગરમ બનાવે છે જે સાધનો દુનિયાદારીના ઠંડક કે સુખ કરનારા ગણાય છે, તે મને તો, આ મૂઆ વિરહને પરિણામે, અકળામણ કરનારા થઈ પડયા છે[1]

'માતા' એટલે માતેલા, મસ્ત થયેલા, વકરી ગયેલા વિરહ અમુક વખતે બહુ આકરુ રૂપ લે છે વિરહ તો દીર્ઘ કાળનો ચાલુ છે, પણ અત્યાર તે આકરુ રૂપ ધારણ કરી મને વધારે વધારે હેરાન કરી રહ્યો છે, એટલે આ સુંવાળી શય્યા વગેરે સર્વ પદાર્થો અને સયોગો મને ઊલટા વધારે ગરમ બનાવી રહ્યા છે અથવા મરો એ મદોન્મત્ત થયેલો વિરહ! એણે તો મને હેરાન હેરાન કરી મૂકી છે અને મારુ એ કોઈ રીતે ઠેકાણું પડવા દેતો નથી બાહ્ય સુખ અને સ્વસુખ વચ્ચે આ મોટો આંતરો છે દુન્યવી લોકો જેમાં સુખ માને છે, તે વાત આંતર દૃષ્ટિએ ઊલટી અકળામણ વધારનાર થઈ આવે છે આ દશા શુદ્ધ ચેતનાની છે

ચેતનાની મહત્તા એ છે કે એને ખરો નબધ તો બે સખીઓ, જેની વાત આવતી ગાથામા આવશે, તેની સાથે છે પણ એની બીજી સાહેલીઓનો સહચાર પોતે અવગણતી નથી, એ સખીઓ સુખશાતાથી રમે-મ્હાલે છે તેની સાથે એ તકરાર કરતી નથી, પણ પોતાના અંતરના એ રડી રહી છે, અને બાહ્ય સુખસંપત્તિ કે આનંદવિલાસમાં જરા પણ ભાગ લેતી નથી માત્ર એ વિરહને જરા શ્રાપ આપી ગરમ થઈ જઈને પડી રહે છે શુદ્ધ ચેતનાની આ મહાનુભાવતા છે (૨)

फिर फिर जोउ धरणी अगासा, तेरा छिपना प्यारे ! लोक तमासा;
उचले तनतें ल्होही मासा, साईडानी वे धरणी छोडी निरासा भोले० ३

અર્થ—હુ તો ફરી ફરીને નીચે જમીન પર અને ઊંચે આકાશ તરફ (તને શોધી કાઢવા માટે) જોઉ છુ વહાલા! તારુ તિરોધાનપણુ તો લોકોને એક ખેલ-તમાસા

પાઠાંતર—જોઉ-જોવો અગાસા-આગાસા ઉચલે-નવે સાઈડાની-સાઈડાન એ ધરણી-આવો ધણ

શબ્દાર્થ—ફિર ફિર=ફરી ફરીને વારવાર ધરણી=જમીન, નીચે અ (આ)ગાસા=આકાશ, ઉપર તેરા-તારુ છિપના=છુપાઈ જવુ તે, સતાઈ રહેવુ તે પ્યારે=વહાલા ઉચલે=ઊંચળે નઈને ચાલુ જાય તમાસા=ખેલ નાટક ન વજે=વાગતુ નથી સાજુ થતુ નથી સાઈડાની=સ્વામીની ધરણી=સ્ત્રીઓ ગૃહિણી છોડી=બાળ મરતા નિરાસા=નાઉમેદી

[1] ઓર-ઉર બીજી ગાથાની બીજી પંક્તિમાં ઉર શબ્દ કવચિત્ વપરાયનો મળે છે 'ઓર એને તો 'અને' સ્પષ્ટ અર્થ છે ઉર'નો અર્થ વક્ષસ્થળ-હૃદય થાય એટલે 'હૃદયને ઠંડક કરી દે તેવો પવન' એવો અર્થ થઈ શકે ઓર' ભાષાન્વયી અન્વય પાઠ શુદ્ધ અને બેસતો જણાય છે -વિવેચનકાર.

જેવું થઈ ગયું છે શરીરમાંથી તો હવે લોહી અને માંસ ચાલ્યું જાય છે (ઉચાળો ભરી જાય છે), પણ સ્વામીદેવ આવ્યો જ નહિ. હવે બે ગૃહિણીઓ છોડીને-તેને બાદ કરતા-પતિદેવ માટે નિરાશા જ થયા કરે છે (૩)

વિવેચન—ચેતના પોતાની સ્થિતિનું વર્ણન કરતા આગળ ચલાવે છે હું તો તને શોધવા માટે જરાકમાં જમીન ઉપર નજર કરું છું, જરાકમાં ઉપર અગાસી કે આકાશ પર નજર કરું છું મને થાય છે કે પતિદેવ અહીં હશે કે ત્યાં હશે, એટલે આપનો મેળાપ કરવા હું તો ઉપરનીચે, આજુબાજુ ચોતરફ, નજીક અને દૂર આપને જોયા જ કરું છું, પણ આપશ્રી તો પરભાવમાં એવા ડૂબી ગયા છો, કે આપનો પત્તો જ લાગતો નથી! અને આવી રીતે ધરણી અને આકાશમાં તમારી શોધ પાછળ રખડાટ કરી રહેલી મને જોઈને લોકોને તો ખરેખરો તમાસો થાય છે એક બાજુએ પતિ પાછળ ગાન ગાંડું કરતી માગ જેવી ભોળી ભામિની અને તેની વિરહદશા, અકળામણ અને દોડાદોડી, અને બીજી બાજુ આપની દૂર દૂર ભાગતી જવાની અને નાસતા ફરવાની દશા જોઈ લોકોને તો એક નાટક જ થાય છે કોઈનું ઘર બળે અને કોઈને તાપણું થાય એવી લોકોની રાહ-રસમ જાણીતી છે! મારા દેવ! આ તો આપણો ફજેતો થાય છે અને જ્યાં ત્યાં તમારી વાતો થાય છે અને મારાથી આપની નિંદા સાંભળી સહી જતી નથી હું તો એ સર્વ સાંભળીને દુઃખી થઈ ગઈ છું અને મારા શરીર પરથી તો લોહી અને માંસ ઉચાળો ભરીને ચાલ્યા ગયા છે[1] અને હું તો હાડપિંજરનું માળખું બની બેઠી છું મને તમારી લય લાગી છે આવા સંયોગોમાં મને તો પતિદેવ (મારા નાથ-સ્વામી) ના સંબંધમાં તદ્દન નિરાશા થઈ ગઈ છે મને તો હવે ચોતરફ નિરાશા અને અંધકાર દેખાય છે હું તો જ્યારે જ્યારે પતિદેવ સબંધી વિચાર કરું છું ત્યારે ચોતરફ ઉજ્જડ, અંધકાર અને કચવાટ જ દેખાય છે, પતિદેવના મેળાપની આશા દૂર દૂર જતી જાય છે અને મારી સખીઓ કે લોકો એ બાબતમાં મારી તરફ હસી મારી નિરાશાનો વધારો કરે છે મારી બે સખીઓ શ્રદ્ધા અને સમતા છે, તેઓ મને હજુ આશા આપ્યા કરે છે કે અંતે પતિદેવ એ સખીઓને માર્ગે મારે મંદિરે પધારશે અને વિરહનો અંત લાવશે આ બે સખીઓને બાદ કરતા મને તો ચારે તરફથી નિરાશા જ છૂટે છે

બીજી સખીઓ તો બાહ્ય દશાના નાચ કરી રહી છે, અને મને તરંગી કે વેદિયા કહી હસી કાઢે છે મને તેમની તરફથી કાંઈ આશા રહેતી નથી અને મારી શ્રદ્ધા-સમતા

---

[1] ઉચને ને બદલે ન વગે પાઠ પ્રતમાં છે મંદવાડ ખાધા પછી શરીર અસલ તંદુરસ્ત સ્થિતિએ આવે તેને 'શરીર વળ્યું' કહેવાય છે મારું શરીર નબળું જ રહ્યા કરે છે, મારી સ્થૂળ દશા ખરાબ ચાલુ રહે છે આ અર્થ સૂચિત છે —વિવેચનકાર.

સિવાયની બીજી કોઈ સખી મને આશ્વાસન પણ આપતી નથી આ તો જાણે કોઈ રીતનો રસ્તો પણ ન સૂઝતો હોય એવી મારી દશા થઈ ગઈ છે[1] (૩)

विरह कुभावे सो मुज किया, खवर न पावों धिग मेरा जीआ,
दही वायदो जो बतावे (मेरा) कोई पीया, आवे 'आनदघन' करु घर दीया मोळे० ४

અર્થ—મારો અને મારા પતિનો કુભાવે (વિભાવે) વિરહ કર્યો છે હવે પતિના ખબર પણ ન મળે તો તો મારા અવતારને ધિક્કાર છે અરે, કોઈ વાયદે પણ મારા પતિને બતાવી આપે તોપણ સારુ છે આનદઘન આવે તો મારે ઘેર હુ દીવા કરુ–મારે ત્યા દિવાળી થાય. (૪)

વિવેચન—આવી નિરાશા વચ્ચે દેવી ચેતના પોતાના મનની ઇચ્છા બતાવે છે, અને ચોતરફના અધકાર વચ્ચે પણ મદિરમા દીપક પ્રકાશવાની આશા સેવે છે એને પતિમેળાપની ભારે તમન્ના લાગી છે દેવી આગળ બોલે છે મારો મારા પતિદેવ સાથે વિરહ તો કુભાવે કરાવ્યો છે એટલે વિભાવદશામા પતિ ગયા અને ત્યા રાચુ રહ્યા એટલે એ મને વીસર્યા, એમણે મારા મદિરને તિલાજલિ આપી અને એ જેમ જેમ વિભાવમા વધતા ગયા તેમ તેમ મારી આશા નબળી પડતી ગઈ અત્યારે તો કુભાવમા મારા પતિદેવ એટલા ઊડા ઊતરી ગયા છે કે એ કયા છે એનો પત્તો પણ લાગતો નથી ખરે ખર, જે પતિને માટે હુ આટઆટલી તમન્ના કરી રહી છુ તેના ખબર પણ ન મળે, તેઓ કયા છે અને ક્યારે આવશે તેની ભાળ પણ ન મળે, તો તો મારા સતી જીવતરને ધિક્કાર છે!

હવે તો કોઈ ચતુર માણસ વાયદો કરીને માત્ર એટલુ પણ ખાતરીપૂર્વક કહી આપે કે પતિદેવ અમુક રસ્તેથી મારે મદિરે પધારશે કે અમુક સમય પછી મારે ઘેર આવશે, તોપણ હુ તો મારે ઘેર દીવા કરુ દિવાળી આવે ત્યારે આવતુ વર્ષ સારુ થશે એવી આશામા જેમ લોકો દીવા કરે છે, તેમ પતિદેવ વાયદે પણ મારે ઘેર પધારશે એટલી ખાતરી થાય તો હુ તો આગમચથી દીવા કરી આનદ માનુ અને મારી આશા પૂરી થાય. અત્યારે તો ચારેતરફ નિરાશાનું વાદળ ઘેરાઈ ગયુ છે, અને પતિદેવનો પત્તો

પાઠાતર—કુભાવે સો–કુભાવસો નહી વાયદો–હદીઆ દેવુ મેરા કોઈ પીયા–કોઈ પીયા
શબ્દાર્થ—મુજ = મને. કિયા = કર્યો પાવો = પામ્યા જીઆ = અવતાર પીયા = પતિ(ને) દીવા = દીપ, દીવા હઆિ = આવો કોઈ શબ્દ હિંદીમા મળતો નથી.

[1] આ છેલ્લી ગાથામા 'સાઈડા ન આવો ઘણુ છોડી નિરાતા' એવો પ્રતમા પાઠાતર છે મને અસલ પાઠ કે આ પાઠાતરમા અશુદ્ધિ લાગે છે પાઠાતરના અર્થનો મેળ મળતો નથી હિંદીમાં ઘણુ કે ઘણુ શબ્દના અર્થ પણ જડતા નથી પના આ વિભાગનો અસલ પાઠ શોધખોળ માગે છે ઉપર અર્થ કર્યો છે તે ગુરુએ લખાવેલ નોધને અનુસરતો કર્યો છે વિશેષ સ્પષ્ટાર્થની શોધ નવા સારો પાઠ મળે તે પર બાકી રહે છે –વિવેચનકાર.

પણ લાગતો નથી આવા સયોગોમા તો આશા પર અવલબેલું મન વાયદે પણ રંગરળિયાત કરે જેમ કોઈ જોશીને પૂછે કે પુનપ્રાપ્તિ થશે કે નહિ અને જોશી ગણતરી કરી હા કહે તો પ્રાણી મનમા મલકાય છે, તેમ મને જો કોઈ વાયદો આપી પતિઆગમન જણાવે તોપણ હુ તો મારે મંદિરે દીવા કરુ આવી પતિદેવને મળવાની મારી તીવ્ર આશા છે, ઇચ્છા છે, તમના છે, ભાવના છે (૪)

ઉપસંહાર—આ પદમા અને ૭૨મા પદમા સતી ચેતનાની પતિમેળાપ માટેની તમન્ના બહુ સુંદર રીતે બતાવી છે બને પદો ગેય છે, સુંદર કાવ્ય લાક્ષણિક રીતે પૂરા પાડે છે અને ભારે મજાનું વાતાવરણ જગાવે છે ઊંડા માનસમા જ્યારે પ્રગતિ કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય ત્યારે ઘરવાસ પણ થાય, ઘરનો ઘાટ પણ જામે અને અંતે ઘરમા દીવા પણ જરૂર થાય. આવા પ્રકારની તમન્ના જાગ્રત કરવા માટે આ બન્ને પદ યોજાયેલા હોય એ તો સ્વયસ્ફુરણાથી સૂઝે તેવુ છે પણ તેમા કુભાવ ગમણમા ફસાઈ–અટવાઈ ગયેલ પતિદેવ માટે જે માનનતા ભરેલા મક્કમ પણ માર્મિક શબ્દોમા વાત કરી છે તે ખરેખર, જાગ્રતિ કરે તેવી રચના છે ચેતન પોતે અત્યારે કયા વિકરી રહેલ છે, તેનુ સાચુ અનંગ સ્થાન કયા છે અને તે પ્રાપ્ત કરવા તેનામા અચૂક ઊંડી જાગૃતિ અને મનોરથ થવા જોઈએ એટલુ જ નહિ પણ તે માર્ગે તેણે વળી જવુ જોઈએ અને અત્યારના રખડારખડીના તમાશાનો છેડો લાવવો જોઈએ એ બતાવવાનો આ બન્ને પદોનો વિશિષ્ટ ઉદ્દેશ જણાય છે

આ બન્ને (૭૨ અને ૭૩) પદો આનંદઘનજીની કૃતિ હોવાનો ઘણો સંભવ છે એમ તેની ભાષાને અંગે અને પ્રતમા તેને મળેલ સ્થાનને અંગે જણાય છે એમા પાઠોની અશુદ્ધિને લીધે અર્થમેળ એક બે જગ્યાએ મળતો નથી, પણ સબંધ પરથી ઘાટ બેસી જાય છે યોગદૃષ્ટિએ આ બન્ને પદમા પ્રેરણા હોઈ, અને ભાવનાનુ પોષણ આડકતરુ હોઈ, એ બન્ને પદો ખૂબ વિચારણા માગે છે અને એના ઉદ્દેશમા દર્શાવેલ પરિસ્થિતિ તરફ પ્રેરણા કરી તેનુ ઉપાદેયત્વ સૂચવે છે અને એ વાત આડતરી રીતે બતાવેલ હોઈ કાવ્ય તરીકેના એના મૂલ્યમા ખૂબ વધારો કરે છે અને યોગી ધ્વનિ અંતસ્ફુરણાના નમૂના પૂરા પાડે છે (૭૩)

પદ ચુમ્મોતેરમુ

ભૂમિકા—કેદારા રાગના બે પદ ઉપર વિચારી ગયા હવે વસંત રાગમા ગવાતા ત્રણ પદ આવે છે એમા કુમતિ–કુબુદ્ધિની બરાબર પિછાન કરવામા આવી છે, વિભાવની માહિતી આપવામા આવી છે અને ચેતનનો સાચો માર્ગ કયો છે તેની ઓળખાણ આપવામા આવી છે

આનંદઘનજીના પદોમા કેન્દ્રસ્થ વિચાર સ્વયંના વિવેચનનો અને પરિણતિની નિર્મળતાનો છે આ બન્ને વાત બરાબર સમજાઈ જાય તો આખા જીવનનો પલટો થઈ જાય, અને માર્ગની પ્રાપ્તિ થઈ જાય. આ હકીકત એકથી વધારે વખત કહેવામા આવી છે, કારણ

કે પરભાવરમણતા એટલી બધી વધારે પડતી થઈ ગઈ છે કે એના પર અનેક દિશાએથી મારો ચલાવવામા આવે તો જ તેના પર કાબૂ આવે તેમ છે અને તે કામ સ્વસવેદનથી અથવા યોગીના પરિભાષામાં કહેવામા આવે, ત્યારે તે અતરને જરૂર સ્પર્શે છે બાકી, અનાદિ સ્વભાવ પર અકુશ મેળવવામા ભાર મુશ્કેલી છે, પણ પ્રબળ પ્રયાસથી એ માર્ગે ગમન થઈ શકે છે અને એના પ્રાપ્તિ પણ થતી જાય છે તેટલા માટે એ સાધ્ય હોઈને એને પ્રાપ્ત કરવા માટે પ્રથમ દરજ્જે કુમતિ કોણ છે અને કેવી હોય છે, તેણે કેવા કેવા માઠા પરિણામો નીપજાવ્યા છે એનો વિચાર કરવામા આવ્યો છે

या कुबुद्धि कुमरी कौन जात, जिहां रीझ चेतन ग्यान गात. या० १

અર્થ—જે કુબુદ્ધિ ગીધડી ઉપર ચેતનરાજ રીઝી–મોહી પડ્યા છે તે કોણ જાતની છે? આ વાત જ્ઞાન ગાઈ આપે છે–સ્પષ્ટ કરી બતાવે છે (૧)

વિવેચન—જ્ઞાન–સમ્યગ્જ્ઞાનનો વિષય પ્રકાશ પાડવાનો છે જે વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાવી આપે, સાચા સ્વરૂપે બતાવી આપે અને તેના પર સાચો પ્રકાશ પાડે તેનુ નામ જ્ઞાન કહેવાય. જ્ઞાન એ ચેતનરાજનો મૂળ ગુણ છે દર્શનથી સામાન્ય સ્વરૂપ દેખાય છે, ત્યારે જ્ઞાનથી વસ્તુસ્વરૂપનુ વિશેષપણે દર્શન થાય છે ચેતનનો કુબુદ્ધિ સાથે ગાઢ સબધ થઈ ગયો છે, કુમતિ સાથે એ ઓતપ્રોત થઈ ગયેલ છે અને પરભાવ જાણે એનો સ્વભાવ થઈ ગયો છે અને એના પરિચયમા ચેતન આવે ત્યારે એને ખેદ, સકોચ કે ઘૃણા થવાને બદલે એને એ સહવાસ–સબધના આનદ થાય છે મા કારણે જ્ઞાન પોતી કુબુદ્ધિ બાઈનો પરિચય કરાવે છે જેના પરિચયમા ચેતનરાજ રાજી રાજી થઈ જાય છે તે કોણ છે, કેવી છે, ક્યાની છે, તેની ઓળખાણ થઈ જાય તો પછી તેની સાથે પરિચય રાખવા કે વધાર વાના પરિણામ ચેતન વિચારી શકે

કુબુદ્ધિને કુમરી કહેવામા ભારે સકેત છે એ અનેકને પરણે, ઘેર ઘેર રખડે, ખટપટ કરી ચેતનાને સ્થાને બેસી જાય, અને ખોટા બહાના બતાવી એને એના ઘરમાથી તગડાવી મૂકે, છતા એ બાળકુમારી છે, તાજીમાજી છે, સર્વદા યૌવનમસ્ત છે, અને ચપળતા, વિલાસ અને ઓનીચાલીમા અત્યત આકર્ષક છે આ કુમતિબાઈનુ નામ પસદ ન આવે તેવુ લાગે તેમ છે, પણ એ વાતનુ આ કુમરીને કાઈ નથી એનુ આકર્ષણ અદમ્ય છે, એની જાત આટીઘૂટીવાળી છે અને એની ચર્ચા અભ્યાસ કરવા યોગ્ય છે

'કુમરી'નો અર્થ હિંદી ભાષામા 'પકુડ જાતનુ એક પક્ષી' એમ થાય છે એ કબૂતરની જાતનુ પક્ષી છે ગીધનુ નામ પણ 'કુમરી' કહેવાય છે આવી હલકી જાતની

પાઠાતર—યા–આ કુમરી–આ કુમરી કૌન=કવન.

શબ્દાર્થ—યા = વિભક્તિ લાગવા પહેલાનુ વહનુ સક્ષિપ્ત રૂપ કુમરી = પક્ષિ જાતિનુ પક્ષી, ગીધણી કૌન = કઈ, કોણ ગ્યાન = જ્ઞાન ગાત = ગાય છે કહે છે

ત્રી ગીધડી જેવા સ્વભાવવાળી કુબુદ્ધિ બાઈ કોણ છે અને કઈ જાતની છે તેનો પરિચય જ્ઞાન આપે છે (૧)

હવે જ્ઞાન કુબુદ્ધિની જાતભાતનો ખ્યાલ આપે છે, તે આપણે ઝીલીએ —

कुच्छित साख विशेष पाई, परम सुधारस वारी जाई या० २

અર્થ—ખોટી આબરૂને વધારે મોટા પ્રમાણમા મેળવીને એ ઉત્કૃષ્ટ અમૃતરસને નિવારીને (એને ઘેર) ચેતનરાજ જાય છે (તે કુબુદ્ધિને બરાબર ઓળખો છો ? એની જાતભાત તપાસી છે ?) (૨)

વિવેચન—ચેતનરાજ અનેક સારા માર્ગ મૂકીને એ કુબુદ્ધિને વળગતા જાય છે તેને ખાસ ઓળખવાની જરૂર છે એ જેમ જેમ કુબુદ્ધિનો પરિચય વધારતા જાય છે તેમ તેમ તેમની આબરૂ વધારે વધારે ખરાબ થતી જાય છે માણસનુ જીવતર કેવુ છે તે તેની 'શાખ' પરથી માલૂમ પડે છે સજ્જન વ્યાપારીની શાખ એવી હોય કે જગલમા અને દરિયાપાર પણ એના નામની હૂંડીના નાણા મળે એના એક બોલ પર લાખો રૂપિયા મળે અને એના એક બોલ પર બજારના વધઘટનો ફેરફાર થઈ જાય આ સજ્જનનું લક્ષણ છે પણ જ્ઞાન કહે છે કે ચેતનરાજ તો અત્યારે કુત્સિત શાખ–ખોટી આબરૂ–વધારે ને વધારે મેળવતા જાય છે અને હીણઆબરૂવાળા થઈને પણ ચેતતા નથી. ત્યારે એ શુ કરે છે ?

આબરૂ ખરાબ કરવા ઉપરાંત તેઓ પરમ સુધારસ, જે એમના જીવનનુ રહસ્ય છે અને જે અતિ મૂલ્યવાન ખજાનો છે, તેની પણ દરકાર ન કરતા એ પેલી કુમરી કુબુદ્ધિને ત્યા જાય છે સુધારસ જેવી ચીજને લાત મારનાર પોતાની શાખ વધારે ને વધારે બગાડે એમા નવાઈ નથી અનંત આનંદનો ભંડાર, અનંત શાંતિનો દરિયો, અને અખંડ સ્થિરતાની ભવ્યતારૂપ સુધારસ ચેતનરાજ પાસે છે, તેને વારીને ચેતનરાજ પેલી કુબુદ્ધિને ઘેર જ જાય છે, બહાર રખડયા કરે છે અને અંદરને ઓળખતા નથી. આ ખરેખર, વિષમ સ્થિતિ છે

ચૌદમા પદમા અનુભવને ઉદ્દેશીને આવી જ વાત કરી છે ત્યા ત્રીજી ગાથામા સમતા કહે છે–"કુલટા કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત કયુ હારો" ત્યા જે પત (આબરૂ)ની વાત કરી છે તેને મળતો જ ભાવ અહીં 'સાખ' કે 'શાખ' શબ્દમાથી તારવી શકાય છે જ્યારે ચેતન ઇંદ્રિયના ભોગોમા આસકત થઈ જાય, અને પરભાવમા પડી જઈ સ્વભાવને

પાઠાંતર—કુચ્છિત–કુત્સિત સાખ–સાર પાઈ–પાય સુધારસ–સિદ્રિરસ જાઈ–જાય

શબ્દાર્થ—કુત્સિત = નીચ અધમ, નિંદ્ય સાખ = શાખ, આબરૂ વિશેષ–(નામ) અધિકતા અનોખા પણું પાય = મેળવીને વિશેષ = વધારે પડતી (ક્રિયાવિ) અસાધારણ ધર્મ (નામ) સુધારસ = અમૃતરસ. વારી = નિવારી

વીસરી જાય, ત્યારે એની આબરૂ ખરાબ થઈ જાય અને પછી એ પોતાની પાસે જે ખરો સુધારસ છે તેને લાત મારી સમારનાં સરનો થતો જાય એટલે આ આખી પરિસ્થિતિનું કારણ એનો કુબુદ્ધિ સાથે લાગેલો રંગ છે એમ સહજ જણાય આટલા કારણે કુબુદ્ધિ-કુમતિ કેવી છે, અને કેવા સ્વભાવની છે એનો હજુ વધારે પરિચય નાન કરાવે છે ઉત્તમ સુધારસ તજીને ચેતન કુબુદ્ધિને ઘેર જાય છે, તેનુ કારણ કુબુદ્ધિના વિશેષ પરત્વે ચેતનનુ અજ્ઞાન છે કોઈની સાથે પરિચય વધારવા પહેલા તેનામા વિશેષતા શી છે, શા માટે તેનો પરિચય યોગ્ય છે અને એના પરિચયથી આપણને યોગ્ય માર્ગે કેટલો લાભ થશે તે વિચારવુ ઘટે અને અહીં તો ચેતનરાજ કુત્સિત શાખની વિશેષતા જાણ્યા છતા પણ એને ઘેર જાય છે, અને પરમ સુધારસને અટકાવીને ત્યા જાય છે એ તો તેથી પણ વધારે આકરી વાત છે આવી કુમતિની હજુ વધુ ઓળખાણ કરવા જેવી છે[1] (૨)

जी आगु कछु और नाही, गले पडेगी पलक माही या० ३

અર્થ—જીવ ! એમા કાંઈ વધારે, બીજો કાંઈ માલ-દમ નથી (અથવા હે જીવ ! ગુણ તે આ જ્ઞાન જ છે, બીજુ કાંઈ પણ હિતકારી નથી એમ જાણો) એ (કુબુદ્ધિ) તો ઊલટી ક્ષણવારમા ગળે પડશે (અને મરજી વગર ઘર કરી બેસશે) (૩)

વિવેચન—અને હે જીવ ! આથી વધારે એમા કાંઈ માલ નથી, એની સાથે વાત કરવામા કે એનો પરિચય વધારવામા કાંઈ માલ નથી એ તો એવી વિચિત્ર બાઈ છે કે એનો પરિચય વધારવા જશો તો તેમા આગળ કાંઈ સારા વાના થવાના નથી અને એમાથી કોઈ કસ નીકળવાનો નથી[2]

આ કુબુદ્ધિ બાઈ તો એવી વિચિત્ર છે કે એક અવારમા એ સામી ગળે પડતી આવશે. એ તો જાણે ઘરની વૈરી હોય અને તમારુ સારુ ઇચ્છતી હોય એવો ઢોગ કરી તમને

પાઠાતર—જી આગુ કછુ-જીઆ ગુન જાનો ઓર-ઓર

શબ્દાર્થ—જી=જીવ દમ આગુ=વધારે કછુ=કાંઈ પણ જીઆ=પ્રાણી (સબોધન) ઔર=બીજો. ગલે પડગી=કજીઆ વિરુદ્ધ પ્રાપ્ત થશે પાછળ પડશે પલક માહી=ક્ષણવારમા

---

૧ આ ગાથાનો અર્થ કરવામા પં ગભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટમા ભાવ આ પ્રમાણે આપ્યો છે ' જેની દુનિયામા શાખ પણ કુત્સિત એટલે નિંદનીય છે એ તેનો વિશેષ જાણ્યા સિવાય અહીં ' વિના અધ્યરથી લેવુ આ અર્થ પણ વાસ્તવિક છે, પણ ઉપર જે અર્થ કર્યો છે તેમા ' વિના 'ની જરૂર પડતી નથી અને અર્થ કરતી વખતે બનતા સુધી હકારાત્મકનો નકારાત્મક અર્થ ન કરવો એ ધોરણ માન્ય રાખી મે મૂળમા બતાવેલ અર્થ કાયમ કર્યો છે પન્યાસજીનો સૂચિત અર્થ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે —વિવેચનકાર

૨ ' જીઆ ગુન જાનો ઔર નાહી ' એ પાઠ વિચારીએ તો તેનો અર્થ આ પ્રમાણે થાય હે ચેતન ! જીવ ! ગુણ તો આ જ્ઞાન જ છે અને બીજો કોઈ પણ હિતકર નથી, એમ જાણો આ અર્થ બરાબર છે, પણ તેમ કરવામા પ્રથમ ગાથાથી ' જ્ઞાન ' ગાન કરે છે એ નિર્દેશનમા પ્રક્રમભગ થાય છે, એટલે મે મૂળમા મૂકેલો પ્રતનો પાઠ સ્વીકાર્યો છે —વિવેચનકાર.

નકામો નાસ આપશે જેમ કુભાર્યા કે પણયાગના હોય તે પોતાના યાર પાસે મીઠી મીઠી વાતો કરે અને કોઈ એનો સાચો પરિચય આપવા જાય તો ઊલટી સામે વળગતી આવે એવી આ નઠ્ઠ-ભ્રષ્ટ બાઈ છે એનો સ્વભાવ જ કલેશ કરવાનો છે આવા સ્વભાવવાળી ભટકનારી કુભાર્યા છે અને તેના ઉપર ચેતનદેવ રીઝી રહ્યા છે આવી બૈરીને તે કોઈ બૈરી કે ઘરવાળી કહે? માટે જ્ઞાન ગાઈ ગાઈને સમજાવે છે કે આ કુબુદ્ધિ બાઈ કોણ છે અને કઈ જાતની છે તે બરાબર સમજો એના સહચારથી થતા અને થનાર પરિણામ પર પુખ્ત અને પુષ્ટ વિચારણાની જરૂરિયાત છે (૩)

रखा छेदे वाही नाम, पढीए मीठी सुगुण धाम या० ४

અર્થ—(માટે જાણી લો કે) જે ચાલી આવતી પ્રણાલીને કાપી નાખે, તેનું ખરુ નામ થાય, એવા (જ્ઞાન)ને પઢીએ, કારણ કે એ સદ્‌ગુણનુ ધામ છે"[1] (૪)

વિવેચન—આ ગાવામા મને ઘણી ગૂઢતા દેખાય છે પ્રથમ ગુરુમહારાજે બતાવેલ અર્થ વિચારીએ ભવરૂપ રેખાને જે કાપી નાખે, ભવભ્રમણને તોડી નાખે તે જ જ્ઞાન મીઠુ, અને સદ્‌ગુણનુ ધામ છે આટલી વાત જાણીને જે ભવભ્રમણ ટાળે તેવું જ જ્ઞાન પઢવું આ અર્થ બધબેસે છે, પણ એ પ્રમાણે અર્થ કરવા જતા જ્ઞાને જે ગાન પ્રથમ ગાથાથી શરૂ કર્યું છે તે આખો લય ખલાસ થઈ જાય છે અને જ્ઞાન કેવુ પઢવુ તે વાત શરૂ કરવામા આવે છે બીજી રીતે અર્થ બેસાડતા મને સૂચન થાય છે તે રજુ કરુ છુ

'વાહી' એટલે મૂર્ખ કે 'બૂરો' જે ચાલતી પ્રણાલીને એટલે પ્રગતિના માર્ગને તોડી નાખે, પ્રગતિને બદલે પશ્ચાદ્‌ગતિ કરાવી નાખે, જે આગળ વધવાની રીતિને-માર્ગને છેદી નાખે, તેની ખ્યાતિ ખોટી થાય અને તેનુ નામ બગડતું જાય આવા પ્રકારની એ કુબુદ્ધિ બાઈ છે, એનુ નામ બૂરુ છે, એની આબરૂ બૂરી છે, એની રીતભાત બૂરી છે; આ પ્રમાણે હોઈને બીજી સુગુણ ધામવાળી મીઠી મધુરી બાઈ છે તેને બરાબર અભ્યસીએ, એટલે દુનિયામા કોનો પરિચય કરવો તેનો બરાબર ખ્યાલ આવે આ સુગુણ ધામવાળી મીઠી બાઈ તે સુમતિ કે સદ્‌બુદ્ધિ છે એ બાઈ કદી રેખાને છેદતી નથી, પ્રગતિનો પથ કાપતી નથી, ખોટે માર્ગે જ્યા ત્યા રખડતી નથી અને એનુ નામ પણ બૂરુ કે અકારુ નથી આ કુબુદ્ધિની સાથે સરખામણીમા સદ્‌બુદ્ધિનો પણ બરાબર અભ્યાસ કરીએ એમા પોતાનુ અતિમ શ્રેય છે, સાચો વિકાસ છે અને અતરનો આનદ છે એ બાઈ કદી ગળે પડે તેવી નથી આ પ્રમાણે અર્થ કરવામા જરા પણ પ્રક્રમભગ થતો નથી વિચારણા માટે આ બેસતો થતો ભાવ રજૂ કર્યો છે (૪)

પાઠાતર—નામ-તામ

શબ્દાર્થ—રેખા = આકો, લીટી છેદે = કાપી નાખે વાહી = નકામો મૂર્ખ, બૂરો નામ = ખ્યાતિ પઢીએ = અભ્યસીએ ભણીએ મીઠી = મજાની સુગુણ = સદ્‌ગુણ ધામ = ઠેકાણુ

૧ આ અર્થ પ ગભીરવિજયના અર્થ મુજબનો છે બીજા શક્ય અર્થ માટે વિવેચન જોવુ

तो आगे अधिकार ताहीः 'आनदघन' अधिकेरी चाही पा० ५

અર્થ—એની આગળ એની તેની વિશેષતા—અધિકાઈ છે અને આનદઘનની એના (એવા જ્ઞાન) પર વધારે પડતી ચાહના છે (માટે આવા જ્ઞાન પર ચાહના રાખો અને કુબુદ્ધિની જાતને ઓળખી તેને છોડી દો) (૫)

વિવેચન— આ સૂચિત અર્થને લબાવતા આગળ વધીએ તો આ છેલ્લી ગાથાનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય આ પ્રમાણે આગળ વધવાનો અધિકાર પણ તે મીઠી સુગુણધામ વાળી (સદ્બુદ્ધિ)નો જ છે અને એ એનો ભવ્ય વિશાળ પ્રદેશ છે એ મીઠી સુધાન વાળીના ઉપર આનદઘનને વધારે પડતી ચાહના છે આ પ્રમાણે હોઈને તમે કુબુદ્ધિની જાત-ભાતને ઓળખો અને તેની સરખામણીમા સદ્બુદ્ધિને પણ બરાબર જાણી-પિછાની લો આ ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે એમા જરા પણ પ્રક્રમનો ભગ નથી

મૂળ અર્થ પર આવતા આ ગાથાનો આશય સ્પષ્ટ છે એનો અર્થ કરતા ગુરુમહારાજ લખાને છે કે જે જ્ઞાનને (તેને) આગળ કરીને ચાલે તે જ અધિકેરી એટલે અધિકાઈ છે, કારણ કે જ્ઞાનને વિષે જ આનદઘનની અધિક ચાહના હોય છે આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે આ અર્થ પ્રમાણે જ્ઞાનના મહત્તા અને પ્રકાર આ ચોથી અને પાચમી ગાથામા બતાવ્યા છે અને જ્ઞાનમા પણ સમ્યગ્જ્ઞાનનો સાચો મહિમા વર્ણવી તેનુ મુખ્ય ધ્યેય રેખા છેદનનુ બતાવી, તેને સુગુણના ધામ તરીકે વર્ણવી, તેની આદેયતા સ્પષ્ટ કરી છે અને આનદઘન આવા સાચા જ્ઞાનની ચાહના કરે છે એ વાતને આગળ કરી છે[1] (૫)

ઉપસહાર—આ પદમા વર્ણવેલ કુબુદ્ધિ દેવીને આપણે કુમતિરૂપે અને કવચિત્ કુબુદ્ધિ નામે અગાઉ પણ જોઈ ગયા છીએ. બારમા પદ પર સાખી આપી છે ત્યા કુબુદ્ધિને કુવટા તથા કુટિલગતિવાળી તરીકે વર્ણવી સુબુદ્ધિ સાથે એની લડત બતાવી છે અને બન્નેની લડતમા અતે કુબુદ્ધિની હાર વર્ણવી છે[2] ત્યાર પછી ચૌદમા પદમા ચેતનરાજને કુબુદ્ધિ સાથે ખેલતા વર્ણવ્યા છે અને ત્યા પણ કુબુદ્ધિને કુલટા અને કુટિલના વિશેષણથી વર્ણવી છે[3] અને ત્યા પોતાની આબરૂ હારવામા શુ ડહાપણ કરો છો એ વાતની ચેતનને

પાઠાતર—અધિગાર તાહી—અધિકેરી તાહી આનદઘન પ્રભુ અધિક ચાહી. (છે ૩ પા૦) (પ્રતનો પાઠ)
શબ્દાર્થ—અધિકાર = અધિકાઈ, વિશેષતા અધિકેરી = વધાર પડતી ચાહી = ચાહના, પ્રેમ

---

૧ બને પ્રકારે મૂળ અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે અને બને અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે રેખાછેદનની હકીકત બહુ મનન કરવા યોગ્ય છે એક રીતે ચાલતી પ્રણાલિકાનો છેદ કરી નવીન પ્રગતિપથને પ્રાપ્ત કરવા નો અને તેનો વિકાસ કરવાનો આશય છે અને બીજી રીતે પ્રગતિપથની આગળ ધપતી રેખાને ન માપવાની વાત છે આ બનેમાં દૃષ્ટિ તો એક જ છે 'વાહી' શબ્દનો અર્થ બૂરુ કે મૂર્ખ થાય છે એ વાત હિંદી કોશ દ્વારા સઝતા સૂચનરૂપે મીજો અર્થ કર્યો છે તે વિદ્વાનોની વિચારણા માટે છે

૨ જુઓ 'શ્રી આનદઘનજીના પદો" પ્રથમ ભાગ પૃ૦ ૧૧૨–૪

૩ જુઓ 'શ્રી આનદઘનજીના પદો" પ્રથમ ભાગ પૃ૦ ૧૦૯–૧૪૦

યાદ આપી છે એમાં જે 'પત'ની વાત કરી છે તેને આ પદમાં આવેલ 'સાખ' કે 'શાખ' સાથે શો સંબંધ છે તેનો મેળ મેળવવા જેવું છે એમાં ચેતનની પોતાની આબરૂ જવાની ટીકા કરવામાં આવી છે આના કુબુદ્ધિની આબરૂ ખરાબ છે તે વાત પર ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું છે

આ તો કુબુદ્ધિના વર્ણનના ઉલ્લેખ પછી કુમતિના ઉલ્લેખો તો અનેક પદમાં આવી ગયા છે એ કુમતિ અને કુબુદ્ધિમાં કાંઈ ફેર નથી. કુમતિ મતિઅજ્ઞાનનો વિલાસ છે અને એનો આકાર ઉપયોગ થાય ત્યારે શ્રુતઅજ્ઞાનરૂપે કુબુદ્ધિ પોતાનો ભાગ ભજવે છે વસ્તુતઃ બન્નેનું મૂળ જ્ઞાનના આવરણમાં છે બન્ને અજ્ઞાનમાં અંતર્ગત છે, વસ્તુતઃ એ ચલિત હોય છે અને પ્રાણીને ખોટા માર્ગે દોરી જાય છે આખું રૂપ ચેતનરાજ એનામાં લીન છે અને એ જ પોતાના પર પ્રેમ રાખનાર ખરી પત્ની છે એમ માની એના તરફ ઘસડાયા જાય છે અને એની અસર તળે ઘસડાયા કરે છે આ સ્થિતિનો અંત આવે તો જ ચેતન ઠેકાણે આવે અને તેટલા માટે કુબુદ્ધિ કેવી હોય છે તેને ઓળખવાની જરૂર હોઈ, આ પદમાં તે માટે કેટલાક તેના પરિચયો આપ્યા છે (૭૮)

પદ પચોતેરમું

ભૂમિકા—વર્તમાન નાટકનો ઉદય થાય છે એ નમ્ર સૂચના કુબુદ્ધિ અને કુમતિ કોણ છે, એના પરિચયથી આબરૂ અને ગૃહાચારપ્રતિષ્ઠામાં ચેતનરાજને કેટલું નુકસાન થયું છે તે સદ્જ્ઞાને સમજાવ્યું પણ એ તો આખો વખત કુમતિના સંગમાં એટલો રક્ત રૂઢ થઈ બેઠો છે કે એ પોતાની ઘરની પત્નીને સંભારતો પણ નથી. અને સુમતિના કહ્યા તો એઓને એવી ચાલ્યા કરે છે ચેતના તો ચોતરફ સર્વ પ્રકાર હેરાન-પરેશાન થઈ બેઠી છે, પતિના દર્શન કે મેળાપનો લાભ પણ મેળવી શકતી નથી અને સદ્જ્ઞાન જેવા સત્સંગી સાચો માર્ગ બતાવે તે તરફ પણ ઉપેક્ષા કરતી જુએ એટલે એને વારંવાર ખેદ થાય તે સ્વાભાવિક છે આવી અતિ નિરાશાજનક પરિસ્થિતિમાં પણ એ પતિ તરફ અવગણના દાખવતી નથી, અને કોઈ પણ રીતે પતિદેવ ઘેર આવે અને કુસંગનો સંગ છોડે તે માટે સુવિહિત પ્રયત્નો ચાલુ રાખે છે

ચેતનાને વિવેક-મિત્રની શક્તિ, સમજ અને આવડત માટે ઘણું માન છે વિરહ દુઃખમાં દિલાસો આપનાર, સાચા માર્ગની દોરવણી કરનાર અને આશાવાદથી ભરેલા આ વિવેકે સોળમા પદમાં વાત વાતમાં કહ્યું હતું કે 'આનંદઘન ભગવાન તારી સેજડી પર આવશે અને રંગરોળ કરી નાખશે'[1] આ હકીકત એના ધ્યાનમાં હતી અને અત્યારે સદ્જ્ઞાને સાચા માર્ગની દિશા આગલા પદમાં બતાવી, પણ ચેતનજીએ એ વાત પર ધ્યાન પણ

૧ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, પ૦ ૧૬ પૃ ૨૨૮.

ન આપ્યુ આવા પ્રસગે ચેતના હવે વિવેક તરફ પોતાનુ ધ્યાન ખેચે છે અને વિવેક મિત્ર વચ્ચે પડીને ચેતનને સમજાવે એમ ઇચ્છે છે સદ્જ્ઞાન જેવા સાચો માર્ગ બતાવનાર અત્યાર ચેતનદેવ પાસે ફાવ્યા નથી એ હકીકત ચેતના જાણતી હતી એવી વિવેકમિત્રનો સખા તરીકે ઉપયોગ કરી લેવા ઇચ્છે છે આ વિવેકમિત્રને સારી રીતે ઓળખવાની જરૂર છે

સક્ષેપના વિચાર કરીએ તો, સાચા-ખોટાનો તફાવત બતાવનાર, લાભી ન ઠરે લાભા લાભની સાચી તુલના કરાવનાર અને અનેક દષ્ટિબિન્દુને ધ્યાનમા રાખી તેનો સમન્વય કરનાર વિશિષ્ટ આતર તત્ત્વને 'વિવેક' કહેવામા આવે છે વિવેકનુ સ્થાન ઘણુ ઉચ્ચ છે, પણ એ સદ્જ્ઞાન પૂર્વકની વિવેચક શક્તિ વગર આવતો નથી એ ધ્યાનમા રહે એ આખના પડળ ઉઘાડી નાખે છે, સાચી ગણતરી સમજાવે છે, શાત તુલનાનો યોગ કરાવી આપે છે અને ઉકળાટ, ઉધમાત કે સહસાકારીપણાને દૂર રાખે છે એને ચિત્રકારો પર્વતનુ સ્થાન આપે છે અને ઉચ્ચ અવલોકના કરવાનો અને નિર્ણય પહેલા ચારે બાજુ તપાસવાનો અધિકાર આપે છે આવો વિવેક સલાહકાર તરીકે હોય તો તેથી લાભ જરૂર થાય

દેવી ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે મન ખોલીને વાત કરે છે એ વાત કરવામા એને પોતાના ઘરના છિદ્ર ખોલવાની મુરાદ નથી એ તો પતિપ્રાણા વિનયી દેવી છે એ વિના કારણ ઘરની વાત બીજા પાસે કરે નહિ, પણ અમુક સયોગોમા જો સમજુ હિતેચ્છુની પાસે વાત ન કરવામા આવે તો સુવાની વાત માની જાય છે, અને ગૂચવાયલા કોકડાનો કોઈ રીતે નિકાલ આવતો નથી આ સયોગોમા ચેતના પોતાની સ્થિતિનુ વિવેક પાસે વર્ણન કરે છે આગળ જોવામા આવશે કે આ વાત કરતા કરતા પણ એનામા નિરાશા અને અશક્તિ બન્ને દેખાઈ આવે છે આખા પદમા માનસવિદ્યાના અભ્યાસનો પરચો દેખાઈ આવે છે તે આગળ જતા સ્પષ્ટ થશે

प्यारे प्रान बिन मेरा कुन हवाल ?
समजे न घटकी निठुर लाल प्यारे० १

અર્થ—(ચેતના મિત્ર વિવેક પાસે વદે છે —) મારા પ્રિય વહાલા વગર મારા કેવા કેવા હાલ થયા છે અને થશે? પણ મારો વહાલો અત્યારે તો તદ્દન કઠોર થઈ બેઠો છે તેથી તે મારી અતરની પીડા સમજતો પણ નથી (૧)

વિવેચન—વિશુદ્ધ ચેતના મિત્ર પાસે કહે છે કે ભાઈ! મને લાડ લડાવનાર મારા વહાલા વગર મારા કેવા હાલહવાલ થઈ રહ્યા છે તે તુ સાભળ સ્ત્રીને તો પતિ એ સર્વસ્વ છે, પતિ વગર એના શણગાર કે અલકાર દૂર પડી જાય છે, એને નિસાસાનો આશ્રય

પાઠાતર—પ્યારે-હાડી દે છે હવાલ-હાલ. નનડી

શબ્દાર્થ—પ્યારે = વહાલા લાલન = પ્રિય, વહાલા બિન = વગર હવાલ = અવસ્થા હાલત, ઘટકી = અતરની મનની નિઠુર = કઠોર પરિણામી લાલ = વહાલા, પ્યારા

લેવાનો હોય છે અને એના ખાવામાં, બોલવામાં કે વર્તવામાં ઢંગધડાનો અભાવ હોય છે મારા મનની અંદર વતી વ્યાકુળતા તપાસ અત્યારે જાણે મારો કોઈ આશરો ન હોય, જાણે મારે માથે કોઈ ધણીધોરી ન હોય એવી મારી દશા વર્તી રહી છે

મારી આ દશા છે અને મારા લાલ—મારા પતિદેવ—અતિ નિષ્ઠુર થઈ આ વાત સમજતા જ નથી, એમનું દિલ એટલું કઠોર થઈ ગયું છે કે તેઓ એ વાતનો ખ્યાલ પણ કરતા નથી આ તો, મારે તો મારી આખી નજર પતિદેવ પર રાખવાની રહી અને એને તો એ વાતની કુછ ગણતરી જ નહિ—એવી વિચિત્ર દશા વર્તી રહી છે મારા મનમાં એને લાગે શું છે શું થઈ રહ્યું છે એ મારા ઘરની વાત લક્ષ્યમાં પણ લેતા નથી[1] (૧)

वीर विवेक ! तुं माजी माथि,
कहा पेट दई आगें छिपाई ? प्यारे० २

અર્થ—ભાઈ વિવેક ! તમે સર્વ પ્રકારે માહિતગાર છો સુયાણી પાસે તે પેટને કેમ છુપાવવાનું બને ? (૨)

વિવેચન—ભાઈ વિવેક, તું પોતે પૂરતો માહિતગાર છો, તને મારી સ્થિતિનું ભાન છે, તને મારા પતિદેવની વર્તમાન અસ્તવ્યસ્ત દશાનો પૂરો ખ્યાલ છે, તને મારા પતિદેવમાં રહેલ અનંતગુણની સત્તાનો અભ્યાસ છે તું મારી વિરહદશા, વિહ્વળદશા અને દુખી દશા સારી રીતે જાણે છે સુયાણી પાસે પેટને કેમ છુપાવી શકાય ? જેની સલાહ લેવી હોય તેને પૂરેપૂરી હકીકત ન કહીએ તો સાચી સલાહ કેમ મળે ? માટે તારી પાસે હું તો ખુલ્લેખુલ્લી વાત કરી દઉં છું કે મારા લાલન તદ્દન નિષ્ઠુર બની ગયા છે અને મારા અંતરની વાત સમજવાનો વિચાર પણ કરતા નથી સામાન્ય રીતે આવી, પતિપત્ની વચ્ચેની વાત સતી સ્ત્રી અન્ય પાસે કરે નહિ, એ વાત હું જાણું છું, પણ મારે તો તારી

પાઠાંતર—તું—તો માજી—માઝી માથિ—માહાઈ કહા—કાહા પેટ દઈ આગેં—દઈ આગે પેટ દઈ—દાઈ છિપાઈ—છપાઈ

શબ્દાર્થ—વીર = ભાઈ બહાદુર તું = તું, જિસ, તો માજી = માહિતગાર માથિ = છે કહા = શું, કેમ દઈ = દાઈ, સુવાવડ કરનાર સ્ત્રી, સુયાણી, નર્સ આગેં = પાસે છિપાઈ = છુપાવવું સંતાડવું

૧ 'લાલન' શબ્દ પ્રિય પતિના અર્થમાં હિંદી કોશ કે ગુજરાતી જોડણીકોશમાં મળતો નથી પણ જૈન સાહિત્યની અનેક સજ્ઝાયો વગેરેમાં એ અર્થમાં વપરાયેલ છે ઉપાધ્યાયજીએ દ્રૌપદીની સજ્ઝાયમાં 'દાન ધરીએ લાલન, દાન ધરીએ' એને પ્રાધાન્ય આપ્યું છે અને બીજા અનેક દાખલાઓ છે કોશકાર તો એને 'લાલન પાલન'માં આવતા 'લાલન' સાથે જોડી એનો અર્થ 'લાડ લડાવવા તે' એટલો જ આપે છે લાલન શબ્દ તેટલા માટે જૈન પરિભાષામાં યોગરૂઢ થયેલો શબ્દ ગણવાનો છે આ શબ્દ 'લાલ' એટલે ફારસી ભાષામાં 'માણેક' અર્થવાળા શબ્દથી તદ્દન જુદો છે આનંદઘને આ 'લાલ' શબ્દનો પ્રયોગ સોળમા પદમાં કર્યો છે ત્યાં તેનો બતાવેલ અર્થ બરાબર છે એ શબ્દને 'લાલન' શબ્દ સાથે ગૂંચવવા યોગ્ય નથી —વિવેચનકાર.

સલાહ લેવી રહી, તેથી તારી પાસે પેટ છુપાવવાનુ ચોગ્ય ન કહેવાય, એટલે મારા ઘરની વાત તને મારા ઘરના હિતની દષ્ટિએ કહું છુ તારી પાસે મારા પતિદેવ માટે હું નિઠુર-કઠોર વિશેષણ વાપરુ છુ, તે માટે મને ખેદ થાય છે, પણ તે સત્ય પરિસ્થિતિ બતાવે છે અને નિરુપાયે પણ સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ મારે મારા ઘરની વાત તારી પાસે ખોલવી પડે છે[1] (૨)

तुम भावे सो कीजें वीर !
सोई आन मिलावो लालन धीर प्यारे० ३

અર્થ—મારા વીર! તને ગમે તે કર, પણ (મારા) લાલન સ્થિર દશામા ચાલુ રહે તે રીતે તેને (અહી) લઈ આવીને મને મેળવી આપો (૩)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી મારા વીરા! તને ચોગ્ય લાગે તે ઉપાયો ચોજ, તને ગમે તે રીતે સમજાવટ કર, અને મારા ધીર લાલનને અહીં લઈ આવીને મારો તેની સાથે મેળાપ કરાવી આપ તુ સારી રીતે જાણે છે કે મારો અને મારા પતિદેવનો મેળાપ કરાવવાના તપ, ત્યાગ, ધ્યાન, ક્રિયા, દાન, દયા વગેરેના અનેક માર્ગો છે મારા પતિદેવ એ અસખ્ય ચોગમાર્ગમાથી કયે માર્ગે મારે ઘેર આવશે અને મારો વિયોગ મિટાવશે તે શોધી કાઢવુ તે તારુ કામ છે (૩)

अमरे करे न जात आध,
मन चचलता मिटे समाध प्यारे० ४

અર્થ—અમારા પ્રયાસથી તો વ્યથાઓ જતી નથી, મનની ચચળતા મટતી નથી અને ચિત્તની સમાધિ થતી નથી (૪)

વિવેચન—તને આટલો બધો આગ્રહ કરવાનુ અને વચ્ચે પડીને રસ્તો કાઢવાનુ કહેવુ પડે છે તેનુ કારણ છે આધ એટલે માનસિક વ્યથા(આધિ)ઓ પાર વગરની છે પતિદેવને અહીં આવવુ નથી એમને ઘર તરફ જોવુ નથી એમને ઘરની બૈરીનો વિચાર પણ કરવો નથી એટલે અમારાથી તો આ માનસિક વ્યથાઓ દૂર કરી શકાતી નથી, અને એને લઈને જે મનની ચચળતા મારા પતિદેવમા રહે છે તે દૂર પણ થઈ શકતી નથી. અને ભાઈ! તુ સારી રીતે જાણે છે કે જ્યા સુધી મનની ચચળતા હોય ત્યા સુધી શુદ્ધ

પાઠાતર—ભાવે સો-ભાવે જે સો લાલન-લલીન
શબ્દાર્થ—ભાવે = ગમે જે = જે સો = તે. કીજે = કરીએ સોઈ = તે. આન = લાવીને ધીર = સ્થિર

પાઠાતર—અમરે કરે-અમરા પકર જાત આધ-જાતિ અધ સમાધ-સમાધિ
શબ્દાર્થ—અમરે કરે = અમારા કરવાથી જાત = દૂર થાય. આધ = અરધી, થોડી માન, આધિ, માનસિક વ્યથા સમાધ = સમાધિ ચોગીના દુખ દૂર થઈ દિવ્ય શક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનાર અતિમ ફળ

---

[1] ' ભાઈ ' માહિતગાર આ અર્થ પર વિવેચન માટે જુઓ પ૦ ૭૨, ગાથા ૧લી ગુજરાતી ટોળકાર તેનો અર્થ ' કાશ્મીરનો હોડીવાળો એમ કરે છે એનો ભાવ સબધ સાથે મેળ ખાતો નથી —વિવેચનકાર

દશા પ્રાપ્ત થતી નથી મનડું જ્યાં ત્યાં ભટક્યા કરે છે, એનામાં સ્થિરતા આવતી નથી, એનો 'ધીર'પણાનો ગુણ વિકાસ પામતો નથી અને એ બહારના બહાર ફર્યા જ કરે છે, અને ચિત્તની સમાધિ આવી શકતી નથી, એટલે પતિદેવનો અને અમારો મેળાપ થતો નથી અને મારે મારા પતિદેવને માટે 'નિષ્ઠુર' જેવું આકરું વિશેષણ વાપરવું પડે છે

પરિણતિની ચંચળતા મટાડી દેવી એ યોગની પ્રાથમિક ભૂમિકા છે જ્યાં સુધી ચંચળતા હોય છે ત્યાં સુધી એકાગ્રતા થતી નથી અને એકાગ્રતા થાય નહિ ત્યાં સુધી ચિત્ત કબજે આવતું નથી અને મન પર અંકુશ વગર ધ્યાન થતું નથી અને ધ્યાન વગર ચિત્તની સમાધિ થતી નથી અને સમાધિ વગર ચેતનરાજ સાથે સીધો વ્યવહાર થતો નથી, એટલા માટે મન-ચંચળતા મટાડવી અને છેવટે સમાધિ કરવી એ યોગના બે છેડા છે, એક પ્રાથમિક છે, બીજો અંતિમ છે અને એ ન થાય ત્યાં સુધી ચેતન પોતાને ઘેર આવે નહિ અને ચેતન ઘેર આવે નહિ ત્યાં સુધી શુદ્ધ ચેતનાનો વિરહ ભાંગે નહિ પરિણામની ચંચળતા એ ભય છે અને પ્રાથમિક ભૂમિકાના અભય સ્થિતિ કરવાની છે એની વાત આનંદઘનજીએ સંભવનાથ પ્રભુના સ્તવનમાં બરાબર કહી છે અને મનને મનાવવાની વાત શ્રી કુંથુનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં પણ વિસ્તારવી જણાવી છે

ચેતના જણાવે છે કે અનાગથી તો આધિ-માનસિક વ્યાધિ-જતી નથી, મનચંચળતા મટતી નથી અને સમાધિ થતી નથી, માટે તું (વિવેક) બને તે કર અને મારા ધીર લાલનનો અને મારો મેળાપ થાય એમ કરી આપ[1] (૪)

जाय विवेक विचार कीन,
'आनन्दघन' कीने अधीन प्यारे० ५

અર્થ—(એ સાંભળીને) વિવેક ચેતન પાસે ગયા, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને આનંદઘન ચેતનને (વિવેક) ચેતનાને આધીન કરી આવ્યા (ચેતને વિવેકના વિચાર માન્યા અને એ આનંદઘન રૂપે આવ્યા) (૫)

વિવેચન—આટલી શુદ્ધ ચેતનાની વાત સાંભળીને મિત્ર વિવેક ચેતન પાસે ગયો, તેની સાથે વિચાર કર્યો અને અંતે શુદ્ધ ચેતનાએ કહ્યું હતું તેવા પ્રયોગો કરી આનંદઘનને ઘેર લઈ આવ્યો અને તેને ચેતનાને આધીન એવા બનાવી દીધા કે એ પેલી કુબુદ્ધિ-કુમતિ

પાઠાંતર—વિવેક-વિવેકે આનંદઘન-આન આનંદઘન અધીન-આધીન

શબ્દાર્થ—કીન=કર્યો કીને=કર્યો અધીન=સ્વાધીન, કબજે

---

૧ અમરે કરે-આ શબ્દોનો અર્થ પં ગંભીરવિજયજી 'સેવા કર્યા' એમ લખાવે છે એટલે દેવ-દેવીની આરાધના કરી, પણ આધિ ન ગઈ, વિભાવની ઉપાધિ મટી નહિ આ અર્થ વિચારવા યોગ્ય છે, પણ શુદ્ધ ચેતના દેવ-દેવીમાં માને-મનાવે એના કરતા ઉપર મૂળમાં કર્યો છે તે અર્થ વધારે બંધબેસતો લાગે છે સુજ્ઞ વાચક બંને અર્થ વિચારવા —વિવેચનકાર

અને બીજી અનેક વેશ્યા–કુલટાઓ ચેતનને વળગી પડી હતી તેને એ ભૂલી ગયા અને પોતે ચેતનાને વશ થઈ ગયા

વાતનો સાર એ છે કે શુદ્ધ ચેતના પ્રકટ કરવા માટે આનંદઘન સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરવી પડે છે તે પ્રાપ્તિ માટે વિવેકપૂર્વક વિચાર કરવો પડે છે વિવેક જે વિચારો જણાવે તેનો અમલ કરવો પડે છે અને એમ કરવાથી આધિ અને ચચળતા મટી જતા સમાધિ થાય છે અને ચેતનદેવ આનંદઘન સ્વરૂપે ચેતનાને આધીન થઈ જાય છે અને એનામા અત્યાર સુધી જે નિષ્ઠુરતા હતી તે દૂર થઈ જતા એ ચેતનાના ઘટની–અતરની વાત સમજે છે, તે વાતનો અને પોતાનો અભેદ વિચાર છે અને પોતાનુ સાચુ અનત સુખ ત્યા જ છે એ વાતનો એને નિર્ણય થતા એની પરિપુતિની ચચળતા દૂર થઈ જાય છે અને એ આનંદઘન સ્વરૂપ થતા ચેતના સાથે એકાકાર (અધીન) થઈ છે

ચેતનરાજ વિવેકે બતાવેલા વિચારો માન્ય કરે, અને તે પ્રમાણે વર્તે, ત્યારે એ આનંદસ્વરૂપ થઈ જાય, આનંદમય થઈ જાય અને ચેતના સાથે એકાકાર અનુભવી તેને વશ બની જાય, એનામા જે આધિ અને ચચળતા હતા તે દૂર થઈ જાય, એ એકામ થઈ જાય અને સ્થિરતા, શાતિ અને ચિત્તની સમતાને પરિણામે એનામા જે રખડપાટા કરાવે તેવા સ્થૂળ વિલાસના ભાવો હતા તે દૂર થઈ જાય અને સમાધિને પરિણામે સાચા સુખને ઓળખી એ ઘેર આવી જાય (૫)

ઉપસંહાર—આ પદના વિવેકનુ સ્થાન ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એ જરૂરને વખતે શુદ્ધ ચેતનાને જે સહાય કરે છે તે ખાસ નોધવા યોગ્ય છે એના ઉપર ચેતના જે વિશ્વાસ મૂકે છે તેનુ રહસ્ય ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે અને તે પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવવા યોગ્ય છે પ્રાણી બહુધા સ્થૂળ સુખમા રાચી જાય છે, તાત્કાલિક બહુ ટૂકી નજર રાખે છે અને એવા સુખને અતે શું થશે અને એ સુખ કેટલું ટકશે, તેનો વિચાર કરતો નથી વિવેક આવે વખતે સાચુ જ્ઞાન કરાવે છે એ સ્થાયી અને ક્ષણિક સુખનો તફાવત સમજાવે છે એ અતિમ પરમાર્થ કયા છે અને કઈ રીતે પ્રાપ્ય છે તેની ફોડ પાડી આપે છે અને કયા માર્ગે સાચી પ્રગતિ થઈ શકે છે તેની વિગત પૂરી પાડે છે આ હકીકતને સ્પષ્ટ આકારમા બતાવવા શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે વિવેકગિરિની ભવ્ય કલ્પના કરી તેનુ સ્થાન સાત્ત્વિક માનસપુરની બરાબર સામે આપ્યુ છે અને એ પર્વતની પ્રભાવશીલતા બતાવી એનુ વર્ણન કરતા જણાવે છે કે —

"ભવચક્રમા રહેનારા પ્રાણીઓ જ્યા સુધી આ વિવેકમહાગિરિને જોતા નથી, ત્યા સુધી જ તેઓ અનેક પ્રકારના દુખોમા સબડતા હોય છે જેવુ એક વખત તેઓને આ વિવેક પર્વતનુ દર્શન થાય છે કે તુરત જ ત્યાર પછી તેઓની બુદ્ધિ ભવચક્ર તરફ થતી જ નથી, ભવચક્ર ઉપર તેમને પ્રેમ પણ રહેતો નથી અને ભવચક્ર તરફ આકર્ષણ પણ થતુ નથી.

એ વિવેકગિરિદર્શનનું પરિણામ છેવટે એ થાય છે કે તેઓ ભવનાટકને છોડી દઈને વિવેકપર્વત ઉપર ચઢી જાય છે અને સર્વ પ્રકારના દુઃખોથી રહિત થઈ અલૌકિક આનંદના ભોગવનારા થાય છે. સંપૂર્ણ આનંદ હમેશને માટે પ્રાપ્ત કરવાનો માર્ગ આ વિવેકપર્વત પર ચઢ્યા પછી તેઓને દેખાય છે. એમ થવાનું કારણ એ છે કે તેઓ વિવેકપર્વત ઉપર ચઢે એટલે ત્યાંથી તેઓ આખા ભવચક્રનગરને પોતાની હથેળીમાં રહેલા પદાર્થની માફક જોઈ શકે છે."[1]

આ વિવેકગિરિ ઉપરથી આખા ભવચક્રની અવલોકના કેટલી વિશાળ, સ્પષ્ટ અને અસરકારક તથા વૈવિધ્યથી ભરપૂર થાય છે તે માટે સદર ગ્રંથના ચોથા પ્રસ્તાવમાં રસનું પ્રકરણ આપ્યું છે (પૃ. ૯૬૮-૯૮૪). એનો વિચાર કરતાં આ વિવેકની મહત્તા ખ્યાલમાં આવે છે અને વિમલાલોક નામના યોગાંજનથી એનો અહીં સાક્ષાત્કાર કરી શકાય છે એ વાત આવે ત્યારે વિશિષ્ટ જ્ઞાનનો ચમત્કાર પ્રત્યક્ષ થાય છે.[2]

આવા પ્રકારની, સાચા અને ખોટાની વચ્ચેના તફાવતને ઓળખવાની આવડત એ વિવેક છે. એ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે પ્રાપ્ત થાય છે. એ અંદરનો વિષય છે અને એ મળે ત્યારે આખા જગતનો કોયડો ઉકલી જાય છે. એનું સાચું સ્થાન કયું છે, એ થાય ત્યારે કેવી મોજ આવે છે અને એ ન હોય ત્યાં સુધી કેટલી અસ્થિરતા અને ચંચળતા ચાલુ રહે છે એ વાત આ પદમાં કરી છે એ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે. વિવેકપર્વત પરથી આખી અવલોકના કેવી થાય છે, શું શું દેખાય છે, દેખવા પછી કેવા વિચારો આવે છે, એને પરિણામે કેવા સાચા નિર્ણયો થાય છે—તેનો બરાબર ખ્યાલ કરવામાં આવે તો વિવેક મિત્રની દરમિયાનગીરીથી વિચાર દ્વારા આનંદઘન શુદ્ધ ચેતનાને બરાબર આધીન થઈ જાય એમાં જરા પણ શક જેવું રહેતું નથી, કારણ કે વિવેક આવતાં મનની ચંચળતા અને માનસિક અવ્યવસ્થા દૂર થઈ જાય છે અને ગાડું એક વાર ચીલામાંથી નીકળી રસ્તે ચઢી ગયું એટલે આનંદસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરતાં કે પ્રગટ કરતાં વખત લાગતો નથી.

આવા પ્રકારની પરિસ્થિતિ નિપજાવવા માટે વિવેકની બહુ જરૂર છે. વિવેક વિચારને આધીન છે. વિચાર સદ્જ્ઞાનને આધીન છે અને આવરણ ખસેડી દેવામાં આવે કે ખસી જાય તો સદ્જ્ઞાન પોતાના ઘરનો વિષય છે, અતિ અગત્યનો વિષય છે અને પ્રયત્નથી સુપ્રાપ્ય છે. આ સર્વ વાતને જણાવનાર વિવેકમિત્રની સલાહ, સૂચના અને દોરવણી તેટલા માટે બહુ ઉપયોગી, ખાસ જરૂરી અને મહાન લાભકારી છે અને તેટલા માટે શુદ્ધ ચેતનાએ તેની યોગ્ય રીતે, યોગ્ય શબ્દોમાં અને યથોચિત સમયે માગણી આ પદમાં કરી છે, અને એ માગણીનો પાકો-બરાબર મારફતિયો શોધી કાઢ્યો છે. (૭૫)

---

૧. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા'—ભાષાંતર ખું. પ્ર૦ ૪, પ્ર૦ ૩૩, પૃ૦ ૧૦૪૭

૨. 'ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથા'—ભાષાંતર ખં૦ ૪, પ્ર૦ ૩૮, પૃ૦ ૧૧૦૭

પદ છોંતેરમું

ભૂમિકા—આ વિભાગમા 'વસત' રાગના છ પ૦ આવ્યા ૫૮, ૬૪, ૭૦, ૭૪, ૭૫, ૭૬ છેલ્લા ત્રણ પદો પૈકી આ છે નુ પદ છે વસત રાગમા અદ્ભુત શાતિ અને વાતાવરણના અપૂર્વ ગૌરવ હે છે એ રાગનો પુરુષાકાર (Personification) જોતા એનું ભારપાણુ અને એનાં વિશિષ્ટતા હૃદયગમ વાય તેવા છે આ રાગમા હજુ એક પદ (૧૦૭) આવનાર છે તે લગભગ છેલ્લુ હોઈ કળશરૂપ છે

એકત્રીશમુ પદ શ્રીરાગમા ગાઈ બતાવ્યુ ત્યારે ત્યા માયા–મમતાનો પરિવાર કેવો છે અને અહીં શુદ્ધ ચેતનાનો પરિવાર કેવો છે તેનુ સામસામુ વર્ણન કરી ભારે ધમાલ કરી હતી ત્યા કામ, કપટ, મદ, મોહ, માન અને અહીં અનુભવ–અમૃતનુ પાન બતાવ્યુ હતું, અને એ આખી વાત સમતાના સામે મૂકી હતી ત્યા જે વિચાર શ્રીરાગમા બતાવ્યો હતો તેને મળતો વિચાર અત્ર વસત રાગમા બતાવ્યો છે અહીં તો શુદ્ધ ચેતના પોતે જ પતિ પાસે 'સરખામણી અને સુકાબલા' કરી વસ્તુગતે રી સ્થિતિ છે તેનો ખ્યાલ આપે છે અને તે રીતે ચેતનજીને પોતાને ઘેર પધારવા પ્રેરણા કરે છે

આ જાતની સરખામણીની માનસિક અસર બહુ વ્યાપક બને છે વણી વખત પ્રાણી પોતાની ધૂનમા ચાલ્યો જાય છે, પણ પોતે કયા જાય છે, ત્યા કોણ ધકેલીને લઈ જાય છે, ત્યા જવાની પ્રેરણા કોણ કરે છે, ત્યા કેવા કેવા વિકારો પડેલા છે—તેનો તે વિચાર કરતો નથી પણ જો એક વખત ત્યા શું છે અને અહીં શું છે એ વાત સામસામી મૂકી પ્રદર્શન આકારે તેને બતાવી હોય તો, સભવ છે કે, એ કદાચ ઘેર આવી જાય અથવા ખોટા ઘર તરફ વધારે આકર્ષણ રાખતો અટકી જાય જ્યા સુધી પ્રાણી વ્યવહારમા લીન થઈ આગળપાછળનો વિચાર કરતો નથી, અત્ય પરિણામ કે રખડપાટીના કારણોનુ પૃથક્કરણ કરતો નથી, ત્યા સુધી એની સર્વ પ્રવૃત્તિમા સાધ્યસામીપ્ય વર્તુ નથી અને અવ્યવસ્થિત ધોરણને પરિણામે એ કુટાયા–ઘસડાયા કરે છે એટલે એની સમક્ષ વાપદચિત્ર રજૂ કરવાની રીતિ ખૂબ જરૂરી માનવામા આવી છે તેટલા માટે ચેતના આ પદમા અહીં (એટલે પોતાને ઘેર, પોતાની પાસે) શું છે અને તહીં (એટલે મમતા–માયા–કુમતિને ઘેર, તેમની પાસે) શુ છે તેની કેટલીક મુદ્દામ વિગતો અહીં રજૂ કરે છે એ વિગતો બતાવવાનો આશય ચેતન દેવને પોતાની ખરી પરિસ્થિતિનુ ભાન કરાવવાનો છે અને તે દ્વારા તેના વિચાર–વાતાવરણની શુદ્ધિ કરી તેને યોગ્ય પસદગી કરવા માટેના સાધનો પૂરા પાડવાનો છે

બે શોકનો એક પતિ હોય ત્યારે તેને પોતાને મદિરે બોલાવવા શોકો જે જાતના ત્તરસ્તાનો કરે છે તેમાનુ આમા કાઈ નથી અહીં તો સાફ સાફ દાખ્દોમા, ત્યા શુ છે અને અહીં શુ છે એની ઉઘાડી વાત કરી છે પણ એના હાર્દમા એટલી ઊડી વાતો, અને

આશયના પલટા માર્યા છે કે હૃદય હોય એને એ સરખામણી સોંસરવી ઊતરી જા
સુંદર શબ્દચિત્ર રજૂ કર્યું છે

માનસ વિદ્યા પ્રમાણે બે પ્રકારની વાત ધ્યાન ખેંચનારી હોય છે, અને નૈતિક,
ત્મિક કે નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિ ઇચ્છનારે આ બન્ને વૃત્તિઓ પર ખાસ લક્ષ્ય રાખવાનું
શાસ્ત્રીઓ (Psychologists) કહે છે આ વૃત્તિઓ તે subjective અને objecti
પ્રથમ આંતરદર્શી (introvert) અને બીજી બાહ્યદર્શી (antrovert) આંતરદર્શી વૃ
પોતાને જુએ છે, હૃદય તરફ નજર રાખે છે, અંદર જુએ છે, અને એમાં લક્ષ્ય પોતા તરફ
છે બાહ્યદર્શી વૃત્તિઓ સામે નજર રાખે છે, પોતાના કાર્ય કે વિચારની જનતાને–સ
શી અસર થશે, અન્ય પોતા માટે શું ધારશે, અન્યમાં પોતાનું સ્થાન શું રહેશે—
વિચારની બહુલતા હોય છે યોગીની નજર આંતરદર્શી હોય છે એનો વિષય ચેતન
છે એનો ખ્યાલ સ્વ તરફ જ હોય છે એનું સાધ્ય આત્મીય પ્રગતિ તરફ જ હો
એને દરકાર આધ્યાત્મિક વિકાસ પર જ હોય છે યોગીઓને પરનો ખ્યાલ હોતો
એમ નહિ, પણ એ પોતાના વિકાસને જ મુખ્યતયા જુએ છે અને એ પરભાવમાં
કરતી અને ધન, વ્યાપાર અને આબરૂના ખ્યાલમાં સબડાઈ પડેલી દુનિયા તરફ ઉ
કે સમભાવ રાખે છે આ તો વ્યવહારપૂરતી વાત થઈ, પણ એ જ પ્રમાણે કેટલાક પ્રા
સ્વમાં નજર રાખે છે, સ્વ તરફ ખ્યાલ કરે છે અને સ્વની પ્રગતિને અનુકૂળ વર્તન કર
આવા પ્રકારની આંતર વૃત્તિમાં અને સંસારના રંગમાં રંગાઈ રહેલી દુનિયાની વૃત્તિ
વર્તનામાં કેવો તફાવત છે એ બતાવવા આ પદમાં સુદામ વર્ણન કર્યું છે

એક વાત અહીં કરી દેવાની જરૂર છે સ્વમાં માત્ર ચેતનરાજ કે તેની વિ
પત્ની (પુરુષાકાર) ચેતના જ આવે છે એ દૃષ્ટિએ શરીર, ધન, માલ, સંપત્તિ, આ
કે પ્રતિષ્ઠા એ સર્વ બાહ્ય દૃષ્ટિમાં આવે છે આ બન્ને પ્રકારની વૃત્તિમાં શા શા તત્ત્વો
તે ચેતના પોતે પતિદેવને વિગતથી પણ સંક્ષેપમાં કહી બતાવે છે આ રીતે આ પ
એકત્રીસમા પદ સાથે વિચારવા યોગ્ય છે આવા પ્રકારનો વિચાર કરવાથી ચેતનની પર
પર અસર થવાનો સંભવ હોઈ આ પદની ખાસ સાર્થકતા છે

प्यारे प्राणजीवन एह साच जान,
उत ग्ररकृत नाहि न तिल समान प्यारे० १

અર્થ—મારા વહાલા પ્રીતમ! આ મારી વાત ખરી છે એમ જાણજે (આગળી

પાઠાંતર—પ્રાણજીવન-પ્રાનજીવન એહ—એ

શબ્દાર્થ—પ્રાણજીવન = પ્રાણને જીવનરૂપ, પ્રીતમ, પતિ સાચ = સાચું ખરું ઉત = ત્યાં (આ
નિર્દેશ કરી બતાવેલું સ્થાન) ગરકત = ફાયદો નામ ફતેહ, સિદ્ધિ, સારાવાટ, ભરપૂરતા નાહિ = ન
છે નહિ તિલ = તલ લગારેક, સહજ તલમાં હળવામાં હળવો ભાગ સમાન = જેટલું તિલ સમાન
તલ જેટલું પણ, જરા પણ, લગાર માત્ર

બતાવીને–પરભાવ તરફ નિર્દેશ કરીને) ત્યા એક તલના ફોતરા જેટલી–લગાર માત્ર–પણ સારાવાટ-ફતેહ નથી (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિદેવને નમ્ર ભાવે કહે છે મારા પ્રાણ! મારા જીવનજીવન! આપ મારે માટે ગમે તે વિચારતા હો, પણ મારે તો તમારો આધાર છે, તમારા પર મારી જીવાદોરી છે અને તમારી ઉપર મારી સવ ગણતરી છે એ (ચેતના) કહે છે કે મારા દેવ! તમે જેને ઘેર જાઓ છો અને જેને પોતાની માની બેઠા છો, એ કુમતિ કે માયા–મમતામા કોઈ જાતનો લાભ નહિ થાય, એમા કાઈ સારાવાટ નથી, સારાવાટ નથી એટલુ જ નહિ પણ એ વાતમા એક તલના ફોતરા જેટલી પણ બરકત નથી તમારા જેવા (સત્તાગતે) મહાન પુરુષને એની સાથે જવુ કે એનો પરિચય કરવો એ શોભતી વાત નથી (૧)

જુઓ, અહીં મારે મદિરે કેવી કેવી ચીજો છે અને તમે જ્યા જઈ રહ્યા છો તેને મદિરે શુ છે તે હુ સક્ષેપમા તમારી સમક્ષ ગાઈ બતાવુ —

उनसें न मागु दिन नाहि एक,
इत पकरि लाल छ-'री' करि विवेक प्यारे० २

અર્થ—એની પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરુ નહિ. અને મારા લાલ! અહીં તો વિવેક કરીને છ–'રી' પકડી લેવાની છે (૨)

વિવેચન—જે પાઠ મળ્યો છે તેનો અર્થ કરતા એમ ભાવ બેસે છે કે એની (કુમતિની) પાસેથી એક દિવસ માટે પણ તમારી માગણી કરુ નહિ પન્યાસજી એનો અર્થ લખાવે છે કે 'જે વિલાવ૦શાવાગા છે તેની પાસેથી મે તમને (ન?) માગ્યા હોય તેવો એક દિવસ નથી, એટલે સવ દિવસ માગણી કરી છે '

આ બન્ને અર્થમા બીજા પાદમા આવેલ છ–'રી' સાથે કાઈ મેળ ખાતો નથી અર્થ તો સુગમ છે માગણી ન કરવાની વાત કરે તે ચેતનાનુ સ્વમાન સૂચવન કરે છે એ તુચ્છ, હલકી, કુલટા જેવી માયા–મમતા પાસે પતિની માગણી કરવા ચેતના જાય તેમા એનુ સ્વમાન ઘવાય છે આ એક દૃષ્ટિ થઈ અથવા તમારા જેવા મહાન પતિ માટે ગમે તેવી હલકી સ્ત્રી પાસે હુ માગણી ન કરતી હોઉ એવો એક પણ દિવસ નથી આ દૃષ્ટિએ

પાઠાતર—પ્રથમ પાદ–ઉનમે ન ગો દિન ના હિત એક (આનો અર્થ બેસે નથી પણ અન્ય પાઠ મેળવી સાચો અસલ પાઠ શોધવાની આવશ્યકતા સૂચન થાય છે) કરિ–પરે

શબ્દાર્થ—ઉનસે = એની પાસેથી ઇત = અહી (બતાવીને) લાલ = પ્યારા પતિ (સબોધન) છ–રી' = છ શબ્દો–જેને છેડે રી–કાર આવે તે—(૧) બ્રહ્મચારી (૨) પરસગનિવારી (પર = પુરુષ કે સ્ત્રી) (૩) એકાહારી (૪) પાદચારી (૫) આવશ્યક દોહનારી (૬) સચિત્તપરિહારી (વિગત માટે વિવેચન જુઓ)

ચેતનાની વિશાળતા, નમ્રતા, દીનતા અને પતિપ્રેમમયતા વ્યક્ત થાય છે આવો અર્થ બેસે છે, પણ એનો બીજા ચરણ સાથે મેળ થતો નથી. જે સરખામણી પ્રથમ ચરણ અને બીજા ચરણ વચ્ચે સુકાબલા દ્વારા આ પદમા નવ વ્યાપી છે તેનો અત્ર પ્રક્રમભગ થાય છે મને લાગે છે કે આ બીજી ગાથાનો પ્રથમ વિભાગ તદ્દન જુદો છે પ્રતમાથી મળેલ પાઠાતરનો ભાવ મને બેસતો નથી આ હકીકત અર્થરહસ્યવિચારણા અને શુદ્ધ પાઠાતરની અપેક્ષા રાખે છે[1]

હવે આ ગાથાના બીજા ચરણની વિચારણા કરીએ —

બીજી પક્તિ માટે અર્થ ઉપર કર્યો છે તે જ વાક્ય છે, પણ તેમા પણ વિશેષ વિચારણાની જરૂર જણાય છે 'અહીં તો વિવેક કરીને છ-'રી' પકડી લેવાની છે—' એટલે શુદ્ધ ચેતનામા તો વિવેકપૂર્વક છ-'રી' હાથ કરી લેવાની છે પ્રથમ આ છ-'રી' શુ છે તે વિચારી જઈએ —

આ જૈન પારિભાષિક શબ્દ છે સમુદાયમા જૈનો યાત્રાએ જાય ત્યાર આ છ-'રી' પાળે છે, એટલે બાહ્ય તપના પ્રકારમાથી છ વ્રતનો એવા પ્રકારના કરે છે, જેની પાછળ છેલો અક્ષર 'રી' કારમા આવે આ અનુપ્રાસના શબ્દો છે અને 'રી' એ છેલો અક્ષર છે અસલ જ્યારે રેલ્વે વ્યવહાર નહોતો અને લોકો સઘસમૂહમા શત્રુજય આદિ મહા તીર્થની યાત્રા કરવા જવા માટે દિવસો ગાળતા ત્યાર વેગ્વી નીકળી ત્યારથી આ છ-'રી' પાળતા હતા એટલે છ નિયમો સ્વીકારી ધીમે ધીમે આગળ વધતા હતા તે આ પ્રમાણે —

(૧) ભોયસથારી—એટલે પોતાનુ ઘર છોડે અને તીર્થે પહોચે ત્યા સુધી જમીન પર સૂવે, ખાટલો, પલગ, તળાઈ કે બીજી કોઈ વસ્તુ ઉપર ન સૂવે, માત્ર ઊનનુ સથારિયુ વાપરે.

(૨) નારીસગનિવારી—પરણેલ હોય તો પોતાની પત્ની સાથે પણ સયોગ ન કરે કુવારા કે વિધુર હોય તે બ્રહ્મચર્ય પાળે, અને તે પ્રમાણે સ્ત્રી સર્વ પ્રકારે પુરુષ સગનો ત્યાગ કરે

(૩) એકલઆહારી—આખા દિવસમા માત્ર એક વખત આહાર કરે એમા ઊઠતા ચા અને આખો દિવસ મોઢુ ચાલ્યા કરે એ વાત ન હોય સઘયાત્રામા રાત્રિભોજનનો તો સવાલ જ ન હોય

---

૧ પાઠાતરે-'ઉનમે નગો હિનના હિત એક' પાઠનો અર્થ પણ બેસતો નથી પ્રયત્ન કરતા સ્તવન રૂપે આમ અર્થ થાય એ (મમતા-માયા) થી કાઈ છોગરા (ગયો) ન થાય અને એનાથી એક હિત પણ ન થાય આમ સૂચિત અર્થ કરતા પણ છ-'રી' સાથે મુકાબલો થતો નથી એટલે અહી અસલ કયો પાઠ છે તેની વિશેષ તપાસની આવશ્યકતા રહે છે જ આ અર્થ પણ મે પ્રયત્ન કરી બેસાડ્યો છે પણ મને એથી સતોષ થયો નથી તપાસ ચાલુ રહેશે વિચારક વાચકની સૂચનાની અપેક્ષા છે

-વિવેચનકાર.

(૪) **પાદચારી**—ઘરેથી ચાલે ત્યાંથી પગે ચાલે એટલે કોઈ જાતના વાહનનો ઉપયોગ ન કરે

(૫) **આવશ્યક દોયવારી**—એટલે સવારસાંજ પ્રતિક્રમણ કરે.

(૬) **સચિત્તપરિહારી**—એટલે જીવાકુળ પદાર્થનો ત્યાગ કરે એટલે લીલા શાક, ફ્રૂટ વગેરે જીવમય હોય તે સ્થિતિમા તેનો ત્યાગ કરે અને જૈનને કંદમૂળ કે અભક્ષ્ય ખાવાનો તો સવાલ જ ન હોય

આ છ-'રી' પાળતા સંઘમા યાત્રા કરવી એ એક જીવનનો લહાવો હતો, આત્મવિકાસનુ સોપાન હતું અને દેશભરમા એકસરખા વ્યવહાર અને આદર્શને સમતુલાએ જાળવી રાખવાની વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ હતી

આ છ-'રી'નો યોગ શબ્દો તરીકે પણ ઉપયોગ કરી તેને વધારે વિસ્તૃત અર્થમા આભ્યંતર પ્રયોગ માટે બતાવી શકાય, પણ અત્ર તેવો ભાવ બેસતો નથી વિવેકપૂર્વક છ-'રી'ને પકડી લેવાની, તે અનુસાર વર્તન કરવાની અને તેનાથી આગળ વધવાની વાત ચેતાનાની શુદ્ધ દશામા હોય છે એ વાત પર અત્ર ધ્યાન ખેંચવાનુ છે[1] (૨)

उत शठता माया मान डुंब,
इत ऋजुता मृदुता नीज कुटुंब प्यार० ३

અર્થ—ત્યા લુચ્ચાઈ, માયા અને અભિમાન જેવા હલકા માણસો(નો સહવાર) છે, અને અહીં સરળતા કોમળતા, જેવા પોતાના સગા-કુટુંબી છે (૩)

વિવેચન—ત્યા-વિભાવ દશામા-માયા-મમતાના ઘરમા-કુમતિના રોમતમા-કેવી કેવી ચીજો છે, કેવા કેવા ભાવો છે, તે આપ વિચારો ત્યા શઠતા છે એટલે લુચ્ચાઈ કે અજ્ઞાન છે શિયાળના ગુણો શઠમા હોય છે મુત્સદ્દીગીરી, બાહ્ય દેખાવ, ખાલી ટાપટીપ એ સર્વનો સમાવેશ શઠતામા થાય છે માયા એટલે કપટ દંભ, બાહ્ય દેખાવ અને અંદરની પોલાશ શઠતામા મુત્સદ્દીપણુ વધારે ભાવ ભજવે છે, ત્યારે માયામા શિયાળના ગુણ, દંભ અને

પાઠાંતર—ઉત-ઉન શઠતા-સત ઠગ ની જ-જાણો

શબ્દાર્થ—શઠતા = લુચ્ચાઈ અજ્ઞાનપણુ માયા = કપટ દંભ ડુંબ = નગાણિયા, કોળી જેવી હલકી કોમના ક્ષુદ્ર ઋજુતા = સરળતા મૃદુતા = કોમળતા નીજ = પોતાનુ

---

[1] આ પ્રમાણે વ્યવહારુ અર્થ સાંપડ્યો તે મૂક્યો છે પણ મને આ ગાથાના અર્થમા મેળ બેઠો નથી 'લાલ'ને સંબોધને મૂકવુ પડે છે અને છરીનો ચાલુ અર્થ ચેતના સાથે બેસતો નથી એટલે આખી ગાથા અચોક્કસ સ્થિતિમા રહી છે છ-રી'નો પારિભાષિક અર્થ લેતા પણ ચોક્કસ અર્થ મેળ સાથે ઉપરની પંક્તિમા એકરસ થઈ શકતો નથી આની વધારે સ્પષ્ટ અર્થ આ ગાથાનો થશે તો તે આગળ પર પ્રસંગ લઈ સુધારી લેવાશે કે સૂચવી શકાશે હાલ તો સમજાયું અને સમજાતુ તેની માત્ર રજૂઆત કરી છે
-વિવેચનકાર.

દેખાવને વધારે સ્થાન હોય છે અને માન એટલે અભિમાન, ગર્વ પોતાના ધનનો, રૂપનો, પ્રભુતાનો–એમ અનેક પ્રકારના ગર્વ થાય છે ઋદ્ધિગારવ, રસગારવ અને શાતાગારવનો સમાવેશ પણ એમા થાય છે આવા ઢેઢ–ઝાપડા (કુબ) જેવા હલકા કુટુબીઓ ત્યા છે એટલે માયા–મમતાને ઘેર તમે જાઓ છો તેના કુટુબીઓ આવા–શઠતા, માયા અને માન જેવા–છે જે જેવા હોય તેને તેવા મળે છે અને મારા દેવ! મારા કુટુબીઓ તો ઋજુતા અને કોમળતા જેવા છે એની સાથે સહવાસ કરતા પોતાની ઉન્નતિ અને વિકાસ થાય છે સારા ખાનદાન કુટુબ સાથે વ્યવહાર કરવો એ પૂર્વકાળની આર્ય સસ્કૃતિ છે બાહ્ય દેખાવ, રૂપ કે ધાધલ જોઈ પ્રેમમા પડી જવાના પરિણામો બહુ આકરા આવે છે, અને માણસને નાશને પથે દોરી જાય છે, ત્યારે સારા સસ્કારી સગાઓ જરૂર વખતે સારી–સાચી સલાહ આપે છે અને અવસરે આગણાને પોતાની દીસિનત હાજરીથી શોભતુ પવિત્ર કરી વધારે ઉજ્જ્વળ બનાવે છે આવુ મારુ કુટુબ છે (૩)

उत आसा तिसना लोभ कोह,
इत शात दात सतोष सोह, प्यारे० ४

અર્થ—ત્યા આશા, તૃષ્ણા (લાલચ), લોભ અને ક્રોધ છે, અહીં શાતિ, દમન અને સતોષ શોભા આપે છે (૪)

વિવેચન—ત્યા કેવા કેવા ભાવો છે તે પણ જુઓ ત્યા એક તો આશા દેવી છે એનો છેડો જ નથી, એ આગળ ને આગળ વધતી જ જાય છે ત્યા તૃષ્ણા દાસી છે એ આશાના જ ઘરની છે, પણ એ વધારે ભૂંડી, અતિ ભયકર અને લાલચની લપ વાળી હોઈ પ્રાણી પાને ભારે ઉન્માદ કરાવે છે એ લોભના ઘરની હોઈ પ્રાણીને અધ્ધર લટકાવે છે, દેશવિદેશ રખડાવે છે, નીચની સેવા કરાવે છે અને રાજા કે અમલદારની ખુશામત કરાવે છે અને વળી, ત્યા લોભ નામનો આકરો દૈત્ય છે એ તૃષ્ણાની જેમ કદી ધરાતો નથી અને ઉત્તરોત્તર વધતો જ જાય છે આકાશનુ માપ આવી શકે તો જ એ લોભના માપની શકયતા છે ક્રોધ હળાહળ ઝેર છે, મહા કઠોર વિકાર છે, પોતાના ઘરને બાળી મૂકનાર છે, નરકનુ દ્વાર છે અને સયમનો ઘાત કરનાર છે આવી રીતે ત્યા માયા–મમતાને ઘેર કપાયો છે, મહાપાપી વિકારો છે, અતરના ષડ્રિપુઓ છે અને પ્રાણીને સસારમા રખડાવનાર પણ ઘર કરી બેઠેલા મહાઆકરા, ભયકર, નીચે પાડનાર અતરગ દુશ્મનો છે

પાઠાતર—તિસના–તૃષ્ણા કોહ–કોપ શાત–સત દાત–દાતિ સોહ–પોર

શબ્દાર્થ—તિસના = તૃષ્ણા, લાલચ કોહ = ક્રોધ શાત = શાતિ દાત = ઇદ્રિય અને નોઇદ્રિય–(મન)નુ દમન (દાતિ = નમ્રતા, દમન, આધીનતા) સતોષ = તૃપ્તિ, સમાધાન સુખ સોહ = શોભે છે, વસે છે

ત્યા આવી સ્થિતિ છે ત્યારે અહીં–મારા મદિરે–શાત અને દાત સતોષની શોભા છે સતોષીના સુખનો પાર નથી. એની માનસિક સ્થિતિ પાસે રાજા, મહારાજ કે ચક્રવર્તીની સમૃદ્ધિ નિરર્થક છે દારિદ્રય તૃષ્ણાની વિશાળતામા છે, ગરીબાઈ મનને ઓછુ પડવામા છે, અલ્પતા મનની સ ખામતીમા છે, ભિખારીપણું નજરમા રાખેલ ઉદ્દેશ્ય કે મર્યાદામા છે, અને આશા, તૃષ્ણા કે લોભ એ સર્વ વિચાર વગરના હવાતિયા છે અહીં અદરની શાતિ છે, બાહ્ય વસ્તુઓનુ કે વિકારોનુ દમન છે, મળે કે હોય તેના સતોષ છે અને એ સર્વ અતરની શોભા આપે તેવા ભવ્ય વિલાસો છે, નાના ઉમળકા છે, પ્રેમના નિર્ઝરણા છે (૪)

उत कला कलंकी पाप व्याप,
इत खेले 'आनदघन' भूप आप प्यारे० ५

અર્થ—ત્યા કળા–કૌશલ્યને એબ લગાડનાર પાપ વ્યાપીને રહેલ છે, ત્યારે અહીં તો ખુ૦ મહારાજ આનદઘન પોતે ખેલ ખેલી રહ્યા છે–રમણ કરી રહ્યા છે (૫)

વિવેચન—આપશ્રીનો વિકાસ ચાલુ રહે તેવી આપનામા કળા છે આપ નૈસર્ગિક રીતે પ્રગતિશીલ છો આપમા મુક્તિના અનેક તત્ત્વો છે, ગુણનો સમુદ્ર છે, ઊભરાતો પ્રેમ છે અને નૈસર્ગિક નમ્રતા છે આ આપની નૈસર્ગિક કળાને કલક આપનાર, એને ઝાખી પાડનાર, એને શૂન્ય બનાવનાર પાપ વ્યાપી રહેલ છે એ આખા ઘરમા અધકાર, અધમતા, નાશ અને પીછેહઠ ભરેલી છે, એના લપસાણનો પાર નથી અને એમા ઉજ્જ્વળતા, પ્રગતિ કે પ્રકાશને સ્થાન નથી વિભાવદશામા મુખ્યતા તો પાપની જ હોય છે કોઈવાર પુણ્યની સહાય ઝબકી આવે તો તે પણ સસાર તરફ વસડી જનાર હોઈ, અતે અધકાર કે ચિદાકાશમા વધારો જ કરે છે અને આ રીતે આત્માની–આપની મૂળ કળાને ખરેખર કલક આપનાર કાળા તત્ત્વોથી જ એ ભરપૂર છે આપે એને એ સ્વરૂપે ઓળખવાની જરૂર છે

અને મારે મદિરે તો ખુદ આનદઘન પોતે નિત્ય ઉત્સવ કરી રહેલ છે, અને આત્મિક આનદના રસફુવારા ત્યા આખો વખત ઊડયા જ કરે છે આ આનદઘનના ખેલ આપણે અનેકવાર જુદે જુદે સ્વરૂપે જોયા–વિચાર્યા છે એટલે તેનુ વર્ણન કરવાની જરૂર ન જ રહે. પણ એક ઘરમા કળાને કલક આપનાર પાપ ભરેલુ હોય અને બીજા ઘરમા આનદઘન પોતે ખેલી રહ્યા હોય, ત્યા આપ શું પસદ કરશો? મારા નાથ! આપને સાચી વાત કરુ છુ કે એને ઘેર બરકત નથી, શાતિ નથી, સુખ નથી, ત્યારે અહીં તો આનદના ખેલ ખેલાય છે, રસના પ્યાલા ઊડે છે અને શાતિની ફોરમ ચોગમ પસરે છે એટલે તે સર્વ આપ વિચારો, સરખાવો અને વિચારપૂર્વક નિર્ણય કરો (૫)

પાઠાતર—આપ-રૂપ ભૂપ આપ-આપ ભૂત

શબ્દાર્થ—કલા=રીત, વિકાસ દુનર કલકી=બદનામ કરનાર વ્યાપ=ફેલાઈ રહે છે ભૂપ=મહારાજ આપ=પોતે. ખેલે=રમે, રમણ કર.

ઉપસંહાર—આવી રીતે સામસામી સરખામણી કરી ત્યાં શું છે અને અહીં શું છે તેનું સાચું તાદૃશ ચિત્ર દેવી ચેતનાએ પતિદેવ પાસે ચીતરી જણાવ્યું એમાં અતિશયોક્તિ વગર બન્ને સ્થાને શું શું છે તે સુંદર રીતે વર્ણવી બતાવ્યું અને એ બન્ને ચિત્રો પૈકી જે આદરણીય જણાય તેનો સ્વીકાર કરવા સૂચના કરવાથી ન રોકાતાં અહીં તો શુદ્ધ ચેતનાએ સાફ સાફ જણાવી દીધું કે એ માયા-મમતા કે કુમતિમાં દહાડો વળે તેવું એક પણ તત્ત્વ નથી અને પોતાને મંદિરે તો મહાશાંતિ, વિશિષ્ટ આત્મદમન અને માર્દવ, આર્જવ જેવાં મહાકુળવાન કુટુંબીઓ છે આ પરિસ્થિતિમાં આપને યોગ્ય લાગે તેની સાથે પરિચય કરો, સ્નેહ વધારો અને આનંદ વધો (૭૬)

પદ સિત્તોતેરમું

ભૂમિકા—આ પદમાં પ્રભુનામની લય લાગવાનો મહિમા ગાયો છે પ્રાણી પોતે પોતાની ધૂનમાં હોય છે ધારાસભામાં રસ લેનાર કર, આવક, ખર્ચ આદિ બાબતોમાં ધૂન લગાવે છે, રાજકારણમાં રસ લેનાર સમાજવાદ, સામ્યવાદ, વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય આદિ બાબતોની ધૂન લગાવે છે, ડાક્તર કે વૈદ્ય રોગના નિદાન અથવા ચિકિત્સાની ધૂન લગાવે છે આ રીતે દરેક પ્રાણી પોતપોતાના ધંધા, વેપાર કે નોકરીને લગતી ધૂનમાં પડી જાય છે

કોઈ પણ પ્રાણી સાથે પરિચય વધારવો હોય તો તેને કઈ વાતની ધૂન છે એ વાત શોધી કાઢવી જરૂરી છે નહિ તો ઉપરચોટિયા વાતો થાય, પણ એમાં રસ જામે નહિ, દિલની એકતા થાય નહિ અને તમારું કામ તેનાથી કે તેની મારફત સાધી શકાય નહિ આ તો વ્યવહારની વાતો થઈ આ પદમાં તો પ્રભુનામસ્મરણનો ધૂન લગાડવાનો મહિમા ગાયો છે જેને એ ધૂન લાગે તેને બીજી વાત ગમતી નથી જ્યારે પ્રભુનામની ધૂન લાગે ત્યારે પ્રાણી હાલતા-ચાલતા, ઊઠતા-બેસતા કે નહાતા-ધોતા પણ પ્રભુનામ લે છે, પોતાના આદર્શને સર્વ સંયોગોમાં પોતાના સમક્ષ રાખે છે અને એને એ સિવાયના બીજા કામમાં રસ કે પ્રેમ લાગતો નથી આવા પ્રાણીને પછી તો અંદરથી 'અજપાજાપ' ચાલે છે, એને વગર પ્રયાસે અંદરથી પ્રભુસ્મરણ થયા જ કરે છે, એની વાણી કે વિચારણામાં હાલતા-ચાલતા પ્રભુનામનો મહિમા સ્થિત થઈ જાય છે અને એના વાતાવરણમાં પણ પ્રભુનામનું ઉચ્ચારણ, સ્મરણ, જલ્પન અને વાદન ચાલે છે લયમાં અને ધૂનમાં બહુ તફાવત નથી ધૂન બાહ્ય તત્ત્વ છે અને લય આંતર (આભ્યંતર) તત્ત્વ છે ધૂનમાં બહારનો દેખાવ પણ જણાઈ આવે છે ઘણીવાર 'રઘુપતિ રાઘવ રાજા રામ, પતિતપાવન સીતારામ' ની ધૂન સાંભળી હશે એ બાહ્ય સ્વરૂપે ધૂન કહેવાય. અંદરથી 'લય' લાગે ત્યારે અંતરાત્મા તન્મય થાય છે, એનું નામ લય કહેવાય કેટલીક વાર ધૂન અને લય બન્ને સાથે હોય છે, અને કોઈ વાર બાહ્ય ધૂન વગર અંદરની લય લાગી હોય છે પ્રભુનામ સાથે એકાકાર વૃત્તિ બનેલી હોય છે અને અંદરથી અજપાજાપ ચાલુ જ હોય છે એ જ રીતે કોઈ વાર

માત્ર બાહ્ય ધૂન પણ હોય છે અને અંદર કોરાશ કે ક્લેશ પણ હોય છે

આ પદમાં લય પર વિચારણા છે પ્રભુનામ સાથે એકતાન લાગે, ભાવનામનો જાપ અંદરથી ચાલે, એ જાપ સિવાય અન્ય દુનિયાના સારગ્રાહી તત્ત્વ ન જણાય અને એ રીતે પ્રભુનામ સાથે અંદરની સ્વગ્રાહકતાપૂર્વક એ રસ જામે, ત્યારે એ દશામાં પહોંચેલા જીવાત્માની દશા કેવી હોય, એનો ચાલતા વ્યવહાર સાથેનો સબંધ કેવો હોય, તે ખાસ વિચારવા જેવી વાત છે અને, તેની સામે, તે રીતે લય ન લાગી હોય તેવા પ્રાણીની પરિણતિ કેવી હોય તે વિચારી બન્ને વચ્ચે અંત સરખામણી કરવામાં આવશે અને અંતે આનંદ કયાં અને કોને મળી શકશે તેની આતર પ્રાર્થના થશે

લયમા આત્મનિમજ્જન થાય છે એના દૃષ્ટાંતમાં હનુમાનના ચિત્રને ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે એના હૃદયમા 'રામ' નામ કોરાઈ ગયુ હતુ એ એનુ લાક્ષણિક દૃષ્ટાંત છે અને અયોધ્યામા તેણે તે બતાવી આપ્યુ હતુ અનેક સંતો અને મહાપુરુષો પ્રભુનામરટણ કરતી વખતે ખાવાપીવાનું, હરવાફરવાનુ ભૂલી જાય છે એ આપણે સાભળ્યુ છે લયમા આ રીતે અંતર્ગામી તત્ત્વને મુખ્યતા છે, ધૂનમા બાહ્ય તત્ત્વને મુખ્યતા છે લયને માટે કોઈ વા 'લે' એવો ભાષાપ્રયોગ પણ થાય છે, એ એનુ લઘુ સ્વરૂપ છે

લય લગાડનાર અને લય વગ નાના વર્તન, વિકાસ અને વ્યવહારમા એટલો બધો તફાવત હોય છે કે એ તફાવત ઉદ્દેશક દૃષ્ટિએ ખ્યાલમા લીધા વગર એનો બરાબર ખ્યાલ પણ આવે તેમ નથી તેથી ધ્યાનધારાને આગળ વિલા ન્હી જિજ્ઞાસુની નજરે આ લય લગાડનાર અને ન લગાડનારને નીરખી લઈએ પછી આપણે કયો માર્ગ લેવો તેની સૂઝ પડશે

हमारी ल्य लागी प्रभु नाम, हमारी लय लागी प्रभु नाम,
आम खास अरु गुसल्खाने, दर अदाल्त नहि काम   हमारी० १

અર્થ—(અત્યારે) અમારી લે' તો પ્રભુના નામની લાગી છે અમારે રાજમહેલના ખાસ વિભાગનુ કામ નથી, કે મોટાનાના હમામખાનાનુ કામ નથી, અમારે કોઈ છિદ્રનુ કામ નથી કે અમારે ન્યાયગૃહ (કોરટ)નુ કામ નથી (૧)

વિવેચન—પ્રભુનામ માટે અત્યારે તો મને લય લાગી છે મને દુનિયામા વ્યવહારમા, સ્વપ્નમા કે જાગ્રત દશામા સર્વત્ર પ્રભુનામની રઢ લાગી છે મને બીજી બાબતમા રસ નથી, ચાલુ વ્યવહારુ માણસોને મોટી કાઉન્સીલોમા બેસવાનો કે તેવા સ્થાનનો લાભ લઈ અમલ ચલાવવાનો શોખ હોય છે 'આમ ખાસ' એ સર્વથી મોટી સભા–હાઉસ ઑફ લૉર્ડ જેવી સસ્થા–કહેવાય જેને પ્રભુનામની લગની લાગે છે તેને આવા અમલની

પાઠાંતર—આમ–અબ અરુ– (નથી) ગુસલ–ગોસલ ઇ–બ ર.

શબ્દાર્થ—હમારી = આપણી, મારી, પોતાની, લય = લીનતા, એક તાર થઈ જવું તે નામ = રટણ આમ ખાસ = રાજા–બાદશાહને બેસવાના મહેલની અંદરનો હિસ્સો અરુ = અને, કે ગુસલખાના = ગુસલખાના, સ્નાનાગાર, નહાવાનુ ઘર

જગ્યા તરફ રુચિ રહેતી નથી[1] 'ગુસલખાનું' એટલે સ્નાનગૃહ અન્દર રાજમહેલોના ગુસલખાના માટે ખાસ સગવડ અને તકેદારી રાખવામા આવતી હતી આ મોટા લોકોના રમણસ્થાનો હોય છે ત્યા પોતાનો થાક ઊતરે છે એમ તે માને છે[2] 'દર અદાલત'– 'દર' એટલે છિદ્ર, 'અદાલત' એટલે કોર્ટ મારે કોઈના છિદ્ર જોવાનું કામ નથી કે મને કોરટમા રસ નથી એક વાર જમીન માટે નવા નવા કોરટોમા લડનાર સગા ભાઈઓ સેંકડો ખરચી નાખે છે! અથવા 'દર' એટલા પૈસાદાર પૈસાની વાત પીછો ગાથામા આવવાની છે એટલે છિદ્ર અર્થ સ્વીકાર્યો છે

મારે મોટી મોટી રાજસભાનું કામ નથી કે રંગબેરંગી હમામખાનામા નહાવું નથી મારે કોરટમા જઈ ધન માટે ધીંગાણા કરવા નથી કે વસૂલ કરવા માટે બળ તવણી કરવી નથી મારે નથી મોટા અમીર કહેવરાવવું કે નથી રાજવૈભવ ભોગવવા, નથી ન્યાય માગવા જવું કે નથી ન્યાય આપવાનું સ્થાન સ્વીકારવું મારે તો એક સારો દેવ, એની સેવા, એના નામનું રટણ અને એના ગુણમય મારું જીવન[1] મને એની રઢ લાગી છે મને એમા એકતાન થવું છે (૧)

पच पचीस पचास हजारी, लाख किरोरी दाम,
खाये खरचे दीये बीनु जात है, आनन कर कर श्याम हमारी० २

અર્થ—માણસને પાંચ, પચીસ કે પચાસ, હજાર અને કોઈને લાખ કે કરોડની પૂંજી પ્રાપ્ત થઈ જાય કે મેળવે, પણ અંતે ખાધા, ખરચ્યા કે દીધા વગર માત્ર પોતાનું મુખડું કાળું કરીને ચાલ્યો જાય છે (અદાલતના હાથે જઈને અથવા યમના તેડાને આધીન થઈને) (૨)

વિવેચન—જેઓ પ્રભુનામનો મહિમા જાણતા નથી, તેઓ વ્યવહારમા જોડાઈ પૈસા એકઠા કરવાના કામમા મસ્ત થઈ જાય છે ઘણાખરા તો પૈસા પણ મેળવી શકતા નથી અને પ્રભુને સ્મરી પણ શકતા નથી 'ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા' આવી દુગધામા પડી બન્નેમાથી એકેને મેળવી શકતા નથી અને કેટલાક માણસો પાંચ, પચીસ,

પાઠાંતર—પચીસ–પચવીસ કિરારી–કરાગી દીએ–દીઈ કર કર–કરી

શબ્દાર્થ—હજારી = હજારો, ૧૦૦૦ કિરોરી = ક્રોડ, સો લાખ દામ = પૈસા, ધન, પૂંજી ખાયે = ખાધા ખરચે = વાપર્યા દીયે = દાનમા આપ્યા બીનુ = વગર જાત હૈ = જાય છે, મરણ પામે છે આનન = મુખ મોઢું કર કર = કરીને સ્યામ = કાળું

૧ આમ ખાસ'નો અર્થ પંન્યાસજીએ ખાસા આંબાના ફળ' એમ લખાવ્યો છે સબંધ જોતા એ અર્થ અહીં મને બેસી શકતો નથી આમ'નો અર્થ આંબો થાય ખરો, પણ તે અહીં વિચારણીય છે
–વિવેચનકાર

૨ ગુસલખાના– ગોસન પાઠ રાખી પંન્યાસજી એનો અર્થ પકવાનવિશેષ જણાવે છે હિંદી કોશમાથી એ શબ્દ મને જડતો નથી કદાચ પ્રાંતીય શબ્દ હોય મને સ્ફુરેલ અર્થ ઉપર જણાવ્યો છે
–વિવેચનકાર

પચાસ રૂપિયા મેળવે છે એટલે નાની નાની રકમ એકઠી કરે છે અને બહુ થોડા કોઈ કોઈ વાર હજાર, લાખ કે કરોડ રૂપિયા એકઠા કરે છે આવા એકઠા કરેલા પૈસાનો કશો અર્થ નથી. એ પોતે ખાતા નથી, આનંદથી નિરાંતે બેસતા નથી, અને અનેક વાર ધન માટે ભૂખ્યા-તરસ્યા રાતના પણ મુસાફરી કરે છે ઘણીખરી વાર તો 'નદામા દો જૂતિયા જ' મળે છે! પણ કોઈ વાર પાંચ, પચીસ, પચાસ લાખ મળી જાય છે એવા માણસો નથી ખાતા, નથી ખવરાવતા અને નથી ખરચતા અંતે મરણ પામે છે ત્યારે મુખ કાળુ કરી હાથ ખુલ્લા મૂકી વાંસની ઠાઠડીમા 'રામ બોલો ભાઈ રામ' થઈને જાય છે, ત્યારે એના પાંચ-પચીસ રૂપિયામાથી એક પાઈ પણ સાથે આવતી નથી અને એ ઠાઠડીને એક કે ચાર નાળિયેર બાધ્યા હોય છે તે પણ અંતે અહીં જ રહી જાય છે! આવા પ્રાણીના મૃતકને અવલોકવામા આવશે તો તેના મુખ પર શ્યામતા-કાળાશ તરવરતી આવશે. જીવનમા પ્રભુનામ લેવું નહિ અને મોત આવે ત્યા સુધી દાનપુણ્ય કરવુ નહિ આવા જીવનમા ઠ મરણમા માર નથી એવા પ્રાણી જીવે ત્યા સુધી ભારભૂત છે પ્રભુનુ નામ લેતા એને ટાઢ વાય છે અને સહજ મળ્યુ હોય તો તક, અને ન મળ્યુ હોય તો દેવુ દીધા વગર કાળુ મુખ કરીને જાય છે! આવા ધનના વ્યવસાયના મને મત નથી આવતી

ધનવાનોની રાત્રીઓ ચિંતામા જાય છે, અને આ સર્વ ધમાલ કોના માટે? અને કેટલા વખત માટે? એ એના ખ્યાલમા હોતુ નથી અને અંતે પ્રભુનુ નામ લીધા વગર એ મુખ કાળુ કરીને ચાલ્યો જાય છે! આવા ધન પાર્જનના પ્રયાસોને દૂરથી નમસ્કાર! દાન, ભોગ અને નાશ એ ધનના ત્રણ ઉપયોગ છે દેતા કે ભોગવતા નથી એના ધનનો અંતે નાશ થાય છે એ સર્વ ધનનુ શાસ્ત્ર ધનવાળાને મુબારક! એની સામે પ્રભુપરાયણ જીવન ગાળનારની જીવનમા અને મરણ વખતની શાંતિ જોઈ હોય તો આશ્ચર્ય થાય. એના મુખ પર તેજ દેખાય છે અને આરાધના પણ ઉદ્યગમ હોય છે (કવિ કહે છે કે-) મને તો પ્રભુનામની લય લાગી છે, અને પ્રભુનામમા મારુ જીવન તન્મય થયુ છે (૨)

इनके न उनके शिवक न जीउके, उरज रह बिनु ठाम,
सत सयाने कोई बतावो, 'आनंदघन' गुण धाम हमारी० ३

અર્થ—(એવા પ્રાણી) ન રહ્યા આના કે ન થયા તેના, ન થયા શિવ-મુક્તિના કે ન થયા જીવના (પોતાના-આત્માના) એની શક્તિ ઠેકાણા વગરની રહી ગઈ કોઈ ડાહ્યા ઠરેલા સતપુરુષ હોય તે (અનંત) ગુણના ધામ આનંદઘનને બતાવો હવે અમારી લીનતા તો પ્રભુનામમા એકતાર થઈ ગઈ છે (૩)

વિવેચન—અને શ્યામ મુખ કરીને જનારા પ્રાણી તો નથી આના કે નથી તેના,

---

પાઠાંતર—ન-(નથી) ઈનકે-ઉનકે ઈનકે-ઉનકે ઉરજ-ઉરઝ સયાને=સયાનપ ગુણ-ગુરુ

શબ્દાર્થ—ઇનકે=આના ઉનકે=તેના શિવકે=મોક્ષના જીઉકે=જીવના ઉરજ=ઊરજ, બળ, શક્તિ, ઊર્જ ઠામ=ઠેકાણા, સ્થાન સત=સાધુપુરુષ સયાને=શાણા ડાહ્યા, ઠરેલ પ્રકૃતિવાળા

એટલે 'ધોબીનો કૂતરો જેમ નથી ઘરનો અને નથી ઘાટનો' તેમ એ ઢંગધડા વગર જ્યાં ત્યાં ડાંચાં માર્યા કરે છે અને લાકડી કે ડફણા ખાધા કરે છે! એ કોઈ વાર જરા સંયમ કરે તો બીજી વખત વધારે જોરથી ઇન્દ્રિયસેવનમાં પડી જાય છે, એટલે એ નથી રહેતો અહીંનો કે નથી રહેતો તહીંનો, એટલે એ નથી રહેતા મોક્ષના કે નથી રહેતા પોતાના આત્માના. મતલબ, એ ઠેકાણા વગરના રહી જ્યાં ત્યાં કુટાયા કરે છે, સાધ્ય વગરનું જીવન ગાળે છે અને ભટકી આંટા મારી દીર્ઘ શ્વાસ પૂરા કરી અંતે ચાલ્યા જાય છે!

આવા પ્રાણીઓનું તેજ ઠેકાણા વગરનું રહી જાય છે. એ મૂઝાઈ જઈ ચાર ગતિમાં આંટા માર્યા કરે છે અને એની અદ્ભુત અનંત શક્તિ સત્તામાં પડી રહી ઠેકાણા વગરની થઈ જાય છે. પ્રાણીમાં શક્તિ હોય, પણ તે ઠામ-ઠેકાણે ન પડે તો નકામી અને નિરર્થક થઈ જાય છે અને વપરાયા વગરની શક્તિ અને શક્તિ હોવાનો અભાવ એ બન્નેમાં કાંઈ તફાવત નથી. આવા પ્રકારનું અર્થ વગરનું અને પરિણામશૂન્ય જીવન એ તો મરણથી પણ ખરાબ છે. આખો વખત યંત્રની જેમ કામ કરવું અને અંતે સર્વ છોડીને ચાલ્યા જવું અને નફામાં મુખની શ્યામતા વહોરતા જવું, એમાં કોઈ સમજણ કે અક્કલની વાત લાગતી નથી. ત્યારે હવે શું કરવું?

હવે તો કોઈ સાચો સંત મને ગુણના ધામ આનંદઘનને બતાવે તો મારો રસ્તો થાય તેમ છે. હવે તો ચેતન અને વિવેક બન્નેનો યોગ થાય અને આનંદઘનના ગુણને ઠેકાણે પહોંચાય તો કાંઈ ઠેકાણું પડે, બાકી અત્યારે તો ઠેકાણા વગરની સ્થિતિમાં અહીં તહીં અથડાયા કરવાનું થાય છે અને સઢ વગરનું વહાણ પવન પ્રમાણે ગમે તે દિશાએ ઘસડાય તેવી દશા થઈ રહી છે.

એક વાતની ખાતરી થતી જાય છે કે અત્યારે જે રસ્તો લીધો છે તેમાં તો માત્ર પ્રભુનામની લય લાગી છે. એ રસ્તે ચાલતાં કોઈ શાણો-શાણો સત્પુરુષ મળી જશે તો આનંદઘનનો માર્ગ બતાવશે, આનંદઘનનું ધામ બતાવશે અને તે રીતે આ ચક્કરે ચઢેલી સ્થિતિનો છેડો આવશે. આટલા કારણે, ભવિષ્યની આશાએ, મને તો હાલ પ્રભુનામની લય લાગી છે. અહીં આનંદઘનગુણધામ એટલે આત્મપદ સમજવું. એ પદ હજુ મળ્યું નથી એ વાત ધ્યાનમાં રહે. ચેતન ચેતન કરવાથી એ મળતું નથી એ લક્ષ્યમાં રહે અને એને પ્રાપ્ત કરવાના અનેક સાધનમાં પ્રભુનામની લય મુખ્ય પ્રબળ સાધન છે એ વાત પર નિગાહ રહે. (૩)

ઉપસંહાર—પ્રભુનામની લય લગાડવાનો મહિમા આ પદમાં વિસ્તાર્યો છે અને આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરવા માટે એનો સાધન તરીકે કેવો સુંદર ઉપયોગ છે એ વાત બતાવી છે. આનંદ-આત્માનંદ પ્રાપ્ત કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા થાય તો પ્રભુનામથી બહુ લાભ થાય છે, એકાગ્રતાથી એકતાનતા થાય છે, નકામો કચરો ઓછો થાય છે અને નવો કચરો એકઠો થતો અટકે છે. આગળ વધવા માટે કચરાની શુદ્ધિ જેટલી જ જરૂર નવીન કચરો

ન વધવા દેવાની આવશ્યકતાનો અમલ કરવાની છે અને તે માટે પ્રભુનામમા લય લગાડવા જેવો મોટો રાજમાર્ગ બીજો નથી પ્રભુનામમા લય લાગે એટલે મન-વચન-કાયાના યોગની પ્રવૃત્તિ એક સ્થાને થાય છે અને એથી કર્મપ્રાપ્તિ અને તેની ઘટ્ટતામા ઘણો ફેરફાર થઈ જાય છે 'અજપાજાપ'ની અવસ્થા ચાલે ત્યારે અદરથી ધ્વનિ થતો જાય છે, એમાથી આનદના ઉછાળા જાગે છે, આનદથી સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે, સ્થિરતાથી ચપળતા મટે છે અને એક વાર એકાગ્રતા લાવવાની ટેવ સાપડી જાય એટલે નિજગુણરમણતા સહજ પ્રાપ્ય બને છે

એક વખતે એક મુમુક્ષુએ યોગી પાસે ફરિયાદ કરી કે પોતે યોગનુ અધ્યયન કરે છે, પણ યોગની પ્રક્રિયા કરતા નથી, કારણ કે યોગ બતાવનાર કોઈ સાચા ગુરુ મળતા નથી એને જવાબમા યોગીએ કહ્યુ કે હજુ તમારી ભાવના યોગનો અભ્યાસ કરવાની જ થઈ છે, એટલે અભ્યાસના સાધનો મળ્યા છે જ્યારે તમારી તીવ્ર ઇચ્છા યોગની પ્રક્રિયા કરવાની થશે ત્યારે તમને તદ્યોગ્ય નિષ્ણાત ગુરુ સહજ મળી આવશે દૃઢ ભાવના અને પ્રબળ પુરુષાર્થ પાસે કાઈ અશક્ય કે મુશ્કેલ નથી અને એ વાત મુમુક્ષુને બરાબર સમજાઈ ગઈ પ્રભુનામમા લય લાગે ત્યારે પ્રભુપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય છે, પછી પોતામા પ્રભુનો ભાવ દેખાય છે અને અતે પોતે આનદમય થઈ પ્રભુસ્થાને બેઠેલા અતર્યામીને જોઈ-અનુભવી શકે છે એની શરૂઆત માટે પ્રભુનામની લય લગાડવાની જરૂર છે તેટલા માટે સુજ્ઞ મુમુક્ષુએ પ્રથમ પ્રભુનામની ધૂન લગાડવી અને પછી એની અદરખાનેથી લય લગાડવી અને એમા તન્મય થઈ જવુ એ રસ્તે અનત આનદસ્વરૂપ, પૂર્ણ ગુણના ધામ, નિજસ્વરૂપમા રાચી રહેલ પરમાત્માનો પ્રકાશ દેખાશે અને અતે તે સ્વયસિદ્ધ થઈ જશે. માટે પ્રકૃષ્ટ સાધન તરીકે અત્યારે પ્રભુનામની લય લાગી છે લયને પણ સાધન તરીકે જ સમજવાની જરૂર છે, એ સાધ્ય નથી એ ધ્યાનમા રહે પણ અતિ પ્રબળ સાધન અને પુષ્ટ નિમિત્ત છે એ વાત પણ એટલી જ સ્પષ્ટતાપૂર્વક લક્ષ્યમા રહે. (૭૭)

પદ અઠ્યોતેરમુ

ભૂમિકા—જેને સમજવુ છે અને પ્રગતિ કરવી છે તે અમુક પ્રાણીને પોતાનો ગુરુ ધારે છે, એની પાસેથી પોતે પાઠ લે છે, અને પોતાની મુશ્કેલીઓ પૂછે છે અને એની સૂચના અનુસાર પોતાનો વ્યવહાર યોજે છે સર્વ જ્ઞાન પુસ્તકમા લખાયલુ હોતું નથી, ખાસ કરીને સપ્રદાયથી ઊતરી આવેલ જ્ઞાન તો ગુરુ પોતાના શિષ્યને સામે બેસાડી શીખવે ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે એક ગાથાનો સીધો સરળ તરજૂમો કરવો અને એનુ આતર રહસ્ય ગુરુ પાસેથી મેળવવુ એમા ઘણો જ તફાવત છે આપણા દેશની પદ્ધતિ પણ એવા પ્રકારની હતી કે રહસ્ય જાણવા માટે હરેક વિષયમા ગુરુજ્ઞાનની જરૂર રહે જ વળી વખત શબ્દાર્થ સાથે પારિભાષિક અર્થની જરૂર રહે છે કોઈ વાર વસ્તુને નજરે જોવાની આવશ્યકતા રહે

છે કેટલીક વાર પ્રયોગ જ્ઞાનની અથવા પ્રયોગ કરાતા જોવાની કે જાતે કરવાની જરૂર રહે છે અને એ સર્વમાં ગુરુની દોરવણીની આવશ્યકતા સમજાય છે એક બહુ વિખ્યાત યુરોપીય સ્કોલરે 'રત્નેહરણુ'નો કાવ્ય પ્રમાણે અર્થ કરેલો અને એનાં કલ્પનામાં જાદુ-આવરણી એવો એનો ભાવ રહ્યો હતો એણે હિંદ આવી સાધુનો ઓઘો જોયો-રજોહરણ જોયું-ત્યારે એને પોતાની કલ્પના પર હસવું આવ્યું અહીં માત્ર પુસ્તકિયા જ્ઞાન અને અનુભવનો તફાવત જણાય છે ગુરુજ્ઞાનની સંકલના તૂટી જવાથી વચગાળેના અધકાર યુગમાં જૈનોએ બહુ ગુમાવ્યું છે

જેમ ગુરુમહારાજ શિષ્યને પાઠ આપે કે પ્રયોગ કરી બતાવે, તે જ પ્રમાણે આંખ ઉઘાડી રાખી વ્યવહારમાં વર્તવામાં આવે, પ્રત્યેક બનાવોના રહસ્યમાં ઊંડા ઊતરવામાં આવે, પોતાની ચાલચલગત, વાણીવિલાસ કે ક્રિયાનો આશય શોધવામાં આવે, તો તેમાંથી પણ ઘણું રહસ્ય મેળવી શકાય છે અને એ રીતે એ સર્વ બનાવો, સંયોગો અને વર્તનો 'ગુરુ'કાર્ય કરે છે પ્રાચીન કાળની ગુરુશિષ્યના સંબંધની ભૂમિકા પણ આ પદનો ભાવ વિચરતા ધ્યાનમાં રાખવાની જરૂર છે અને ગુરુ એટલે ઉપદેશક, ગુરુ એટલે શિક્ષક અને ગુરુ એટલે વડીલ જન, એ શબ્દના જુદા જુદા ભાવો ધ્યાનમાં રાખી આપણે આ પદની વિચારણા કરીએ

जगत गुरु मेरा, मैं जगतका चेरा;
मिट गया वादविवादका घेरा जगत० १

અર્થ—(આખું) જગત મારું ગુરુ છે અને હું જગતનો ચેલો છું વાદવિવાદ-સામસામા સવાલજવાબ-કરવાની પદ્ધતિએ મારા પર જે ઘેરા ઘાલ્યો હતો, તે (હવે) ખલાસ થઈ ગયો છે, તે પરિસ્થિતિમાંથી હું ઊંચો આવી ગયો છું (૧)

વિવેચન—આખું જગત મારું ગુરુ છે, અને હું જગતનો ચેલો છું મને જગતના પ્રત્યેક પ્રાણી, પ્રત્યેક બનાવ, પ્રત્યેક ભાવ, પ્રત્યેક પ્રસંગ અને પ્રત્યેક સંયોગ પાસેથી પાઠ મળે છે હું શીખું છું અને શીખું છું અને મને દરરોજ નવું નવું શીખવાનું મળે છે, અને મારા જ્ઞાન, અનુભવ અને વિશાળતામાં વધારો થતો જાય છે

મારા ઉપર અત્યાર સુધી ચર્ચાવાર્તાએ ઘેરો ઘાલ્યો હતો હું વાતવાતમાં સામાને જૂઠા પાડવા કે પરાસ્ત કરવાની પદ્ધતિ પકડી રહ્યો હતો, જાણે મારા સિવાય અન્યમાં બુદ્ધિ ઓછી હોય અથવા સમજણ ન હોય, એ ધોરણ પર હું કામ ચલાવતો હતો વાદવિવાદ એ વસ્તુ એવી છે કે એક વખત એમાં રસ જામે એટલે એમાં તો પછી પોતાનો વિજય કઈ રીતે થાય એ જ વાત પર ધ્યાન રહે છે એમાં સત્યશોધન કે સત્યના ફેલાવાની

શબ્દાર્થ—જગત=દુનિયા, પૃથ્વી ગુરુ=શિક્ષક, ઉસ્તાદ વિદ્યાશાળાના અધ્યાપક, વડીલ જન ચેરા=ચેલા, શિષ્ય મિટ ગયા=ખલાસ થઈ ગયા, મટી ગયા વાદવિવા૦=સામસામા સવાલજવાબ ઘેરા=લબાઈપહોળાઈનો પૂરતો ફેલાવ, રોકાણ, અટકાવ

ઇચ્છા કરતા પોતાનો કક્કો ખરો જ છે અને તે ખરો કરવો જ જોઈએ એ વૃત્તિની જ સામાન્ય રીતે પોષણા થાય છે પણ જ્યારે મે જગતને જોવા માડ્યુ, જગતના પ્રાણીના બુદ્ધિ કે વૈભવો, લેખનશક્તિ કે આતર રહસ્યો તપાસ્યા, ત્યારે મારા મનનો ભ્રમ ભાગી ગયો, મારા દિલમાથી મારી મોટાઈ નીકળી ગઈ અને મને થયુ કે દુનિયામા તો મારાથી શેરને માથે સવાશેર ઘણા માણસો છે! અને આ રીતે ભર્તૃહરિ કહે છે તેવી દશા થઈ 'જ્યારે હુ થોડુ જાણતો હતો ત્યારે હાથીની જેમ મદથી હુ અધ થઈ ગયો હતો અને જાણે હુ સર્વજ્ઞ છુ એવા મદથી મારુ ચિત્ત લેપાઈ ગયુ હતુ જ્યારે પડિતજનો પાસેથી કાઈ કાઈ જાણવા મળ્યુ ત્યારે 'હુ મૂર્ખ છુ' એવી મને ખાતરી થઈ અને તાવની પેઠે મારો મદ ઊતરી ગયો'[1]

આ વાત તો જ્ઞાનને અગે કહી છે, તે જ પ્રમાણે તે પ્રસગો, બનાવો અને પ્રાણીઓને લાગુ પડે છે જ્યારે મે જગતને મારા ગુરુસ્થાને સ્થાપ્યુ અને મે પોતે શિષ્ય-ચેલાનુ સ્થાન સ્વીકાર્યુ ત્યાર, પ્રથમ તો મારા મનમા વાદવિવાદ કરવાની સ્થિતિએ જે ઘેરો ઘા ચો હતો તે દૂર થઈ ગયો

જ્યારે આખ ઉઘાડી રાખી જગત પાસેથી પાઠ લેવાની અને પોતાની અલ્પતા સમજવાની ટેવ પડે છે, ત્યારે આ ઘેરો ઘાલેલ વાદવિવાદની પદ્ધતિને તિલાજલિ આપવામા આવે છે અને પ્રત્યેક પ્રસગમાથી બોધ મેળવી શકાય છે અને આ રીતે આખો જીવનક્રમ પલટાઈ જાય છે જગતને શરણે શિર ઝુકાવવાની ટેવ પડે તેમા સ્વપરને ઘણો લાભ છે મોટો લાભ પરગ્રાહી વાદવિવાદ કરવાની ઝઘડિયા વૃત્તિ પર કાબૂ આવે છે તે છે આવા જગતગુરુના ઘરમા શુ શુ હોય છે તે જરા તપાસીએ. (૧)

गुरुके घरमें नव निधि सारा, चेरके घरमें निपट अंधारा;
गुरुके घर सब जरित जराया, चेरेकी मढियामें छपर छाया जगत० २

અર્થ—ગુરુદેવના ઘરમા કુલ કુલ નવ નિધાનો છે, જ્યારે ચેલાના ઘરમા તો કેવળ અધારુ છે ગુરુ મહારાજના ઘરમા તો ચારેતરફ જરિયાન જડેલુ છે, ત્યારે ચેલાની મઢૂલીમા તો માત્ર છાપરાનો શિળો છે (૨)

પાઠાતર—પહેલુ પાદ—ગુરુકે રિદ્ધિ સિદ્ધિ સપતિ સારી ચેરેકે—ચેનેકે નિપટ—પપટ અધારા—અધારિ જરાયા—જડાયા ચેરકી—ચેનેકી (કોઈ પ્રત મે પદની ગાથા ફરી કુલ પાંચ ગાથા મળે છે)

શબ્દાર્થ—નવ નિધિ = ભડાર નવનો આકડો અક્ષય છે, અક્ષય ભડાર સારા = કુલ, સમસ્ત પૂરા નિપટ = બિલકુલ, સિર્ફ, કેવળ જરિત = ઝવેરાત જરિયાન. જરાયા = જડેલા, લગાડેલા મઢિયામે = કુટિરમા છાપરીમા. છપર = છાપરાની છાયા = શીળી

[1] यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्ध समभव तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्त मम मन ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगत, तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगत ॥

વિવેચન—ગુરુના ઘરમાં તો અનેક ભંડારો ભરેલા છે કુબેરભંડારી યક્ષ અને કૈલાસના રાજા છે દંતકથા પ્રમાણે એ વિશ્રવસ અને ઈડાવીડાના પુત્ર થાય રુદ્ર એના મિત્ર થાય રાવણ એનો નાનકો ભાઈ થાય એને ત્રણ પગ, આઠ દાંત અને આંખને સ્થાને પીળું ટપકું—એવી એના શરીરની કલ્પના છે એના **નવ નિધિ** ગણાય છે —

महापद्मश्च पद्मश्च दात्यो मकरकच्छपौ । मुकुंदकुंदनालाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

આ તો બાહ્ય ભંડારની વાત થઈ એ પ્રમાણે આંતરિક નિધિઓ મહાચરણ, સમતા, સમશીલતા, સુરસતા, સુવિચારતા, સરળતા, સહિષ્ણુતા, સવીર્યતા અને સદાગમતા એની અંદર ભરેલા છે અથવા આંતર નવ નિધિઓ નીચેના ગણી શકાય માર્ગાનુસારિતા, અપૂર્વકરણ, બોધિબીજ, અપ્રમત્તત્વ, અનિવૃત્તિકરણ, કષાયવિજય, ધર્મશુક્લધ્યાન, યોગનાલિકા અને શૈલેશીકરણ

આવી રીતે બાહ્ય અને અંતર જગત નવ નિધિઓથી ભરેલું છે, ત્યારે ચેલાના ઘરમાં ઘોર અંધારું છે એને હજુ આંતર જ્ઞાન પ્રકટ્યું નથી એને સ્વપરનો તફાવત સમજાણો નથી એને પરમ સાચા સુખનો રસ જાગ્યો નથી એને પોતાનું સાચું હિત પ્રાપ્ત કરવાની ચાવી મળી નથી દુનિયા રત્નોથી ભરેલી છે, પણ એ સર્વને મળતા નથી અને ગુરુદેવના ઘરમાં તો ચારે બાજુ જરિયાન જડેલા છે, ત્યારે બાપડા ચેલાને ત્યાં તો માત્ર છાપરાની છાયડી છે એક છાપરા નીચે એનો વાસ છે અને એ એની પૂંજી છે બાહ્ય કે અંતર દૃષ્ટિએ એની ગરીબાઈ હૃદયદ્રાવક છે નવનો આંકડો અખંડિત છે એને ગમે તેટલી રકમે ગુણી એના અંકનો સરવાળો કરવામાં આવશે તો છેવટે નવનો આંક આવશે ‘નવ નિધિ’ અને ‘જરિત’ આ ગાથામાં આલંકારિક અર્થમાં વપરાયલા છે ગુરુના નવ નિધિ કે જડતર કે ઝવેરાત—એ સર્વને આંતર દૃષ્ટિએ સમજવાના છે ‘છપર છાયા’એ ગરીબ સ્થિતિ સૂચવે છે પ્રાણી જ્યારે આત્મપ્રગતિ ન કરી શકે અને ગતાનુગતિક રીતે ચાલ્યા કરે કે અવગુણમાં પડી જઈ પશ્ચાદ્ગતિ કરે ત્યારે તેના આત્મગૃહને માત્ર છપરછાયા મળી છે એમ સમજવું જરિયાન તો જ્યાં ધ્યાનની ધારા લાગી રહેલી હોય, જ્યાં અનંત આનંદના આંતર ધ્વનિ ઊઠતા હોય, જ્યાં અજપાજાપ ચાલતા હોય, જ્યાં અનાહતનાદના સૂર સંભળાતા હોય, ત્યાં હોય. (૨)

गुरु मोही मार शबदकी लाठी, चेरेकी मति अपराधीनी काठी,
गुरुके घरका मरम न पाया, अकथ कहाणि ‘आनदघन’ भाया. जगत० २

પાઠાંતર—મોહી-મોહિ શબદકી-શબ્દની અપરાધીની-અપરાધની ન-મે પાયા-પાવા કહાણિ-કહાની ભાયા-વાયા

શબ્દાર્થ—મોહી = મને સબદકી = શબ્દની વચનની લાઠી = લાકડી મતિ = બુદ્ધિ અપરાધિની = ગુનેગાર કાઠી = કેવી જાતની મરમ = મર્મ ઊંડાણ પાવા = મેળવવા, પ્રાપ્ત કર્યો અકથ = ન વર્ણવી શકાય તેવી કહાણી = કથા, હકીકત વાવા = દાગ (સ્થાનિક) ભાયા = પ્રિય, પ્યારા પાયા = પ્રાપ્ત કર્યું મેળવ્યું

અર્થ—ગુરુજી મને શબ્દરૂપ લાકડી મારે છે, અને ચેલાની બુદ્ધિ દૂષિત અને જાડી છે ગુરુના ઘરનો મર્મ (ઊંડું રહસ્ય) સમજાણો-પ્રાપ્ત થયો નહિ વહાલા આનંદઘનના ઘરની કથા તો ભારે જબરી છે, કાઢી કઢી ન જાય તેવી છે (૩)

વિવેચન—ગુરુદેવ આવા શિષ્યને શબ્દરૂપ લાકડી મારે છે ચેલો બરાબર અભ્યાસ ન કરતો હોય, એની બુદ્ધિ ચકળવકળ ફર્યા કરતી હોય, એ ભણેલ બાબતને બેદરકારીથી વીસરી જતો હોય, તો ગુરુ એને ધમકાવે છે, એને તાડનાતર્જના કરે છે અને અાંતર દયાથી સ્વરૂપમા દેખાતી હિંસાની અંદર રહેલ અનુબંધ દયાનો દાખલો રજૂ કરે છે

ચેતનરાજ અત્યારે વિપર્યાસમા પડી જઈ અનેક અપરાધો કર્યા જાય છે, પરસ્ત્રી સાથે આનંદવિલાસ કરી રહ્યા છે, ઘરે આવવાની વાત પણ કરતા નથી, ઘરની વૈરીને ઓળખતા પણ નથી એને ઠેકાણે લાવવાની વાત છે શિષ્યની જાડી બુદ્ધિ કેમ વિશદ અને સુગ્રાહી થાય, એની પૃથક્કરણ શક્તિ કેવી રીતે સારી વાતને સમજી શકે અને એના આનંદમા અનંતતાનો સંયોગ કઈ રીતે થાય, એ વિચારવાનો વિષય છે અને એ રીતે જગતરૂપ ગુરુ અનેક રીતે શિષ્યને શિખામણ આપી રહેલ છે, અનેક રીતે એને ઠપકો આપી રહેલ છે, કે અનેક શિક્ષણપ્રકારો યોજી રહેલ છે વિશાળ દૃષ્ટિ થાય, ખરું અને સ્વાર્થી હિત કયા છે અને કેમ મળે તેની વિચારણામા દીર્ઘ રસ જાગે અને પ્રત્યેક પ્રાણીમાથી, પ્રત્યેક ભાવમાથી કે હરેક બનાવમાથી બોધ લઈ શકાય છે એ બુદ્ધિ કામ કરતી થાય, ત્યારે જગત એનુ ગુરુ બને છે અને પોતે શિષ્યભાવે જગત પાસેથી સબક મેળવી પોતાની જાડી બુદ્ધિને નિર્મળ બનાવી શકે છે અને અપરાધ સાથે ગુણને જોડી અપરાધોને કચરી નાખી શકે છે આવી રીતે જગતને ગુરુ બનાવતા આવડે ત્યારે બરાબર કામ થાય, રસ્તો સાપડે અને સાચી પ્રગતિ થાય

ઘણો વિચાર કરતા જણાય છે કે ગુરુદેવના ઘરનો સાચો પરમાર્થ જ હજુ સમજાણો નથી જગતને જોતા ઘડીકમા એના પર પ્રેમ આવી જાય છે, ઘરના ઘર કરવાનુ મન થઈ જાય છે, મનડામા અનેક તરંગો ઊઠી આવે છે અને વળી તેમા વિયોગ, વિનાશ કે વિકૃતિ થાય ત્યારે ચોકી ઊઠાય છે અહીંથી ખાઉં, ફલાણાને ફેસાવુ, આમ નામના મેળવુ-આવુ આવુ અંદર થયા કરે છે અને પાછુ સર્વ ખોઈ બેસે કે મેળીને ચાલ્યો જાય ત્યારે વળી વિમાસણમા પડે છે જગતગુરુનો સાચો મર્મ હજુ સાપડયો નથી, એના આંતર તત્ત્વોના પૃથક્કરણનો સાચો અનુભવ થયો નથી આ મર્મ જે સમજ્યો હોય તેની દશા જ જુદી હોય.

આ ગુરુનુ ઘર તે અનંત આનંદનુ ધામ છે, આનંદઘન સ્વરૂપ છે અનંત આનંદ તે મંગળમય છે, સ્વરૂપસ્થિતિ છે, ચેતનનો પરમ વિશ્રામ છે અને અનંત શાતિનુ ધામ છે ત્યા કોઈ જાતનો શોક, કકળાટ કે ઉપદ્રવ નથી, છતા હજુ પરભાવમા દોડી જવાય છે અને જ્યા ત્યા માથુ મારવાનુ મન થઈ આવે છે એટલે આવા મહાન આનંદસદનનો સાચો મર્મ માત્ર ભાવનામા દેખાયો છે, પણ એ સાચો મર્મ પ્રાપ્ત થયો હોય એમ ચારે

તરફ નજર નાખતા લાગતું નથી એટલે મને તો લાગે છે કે ભાઈલા આનંદઘનની કહાણી ભારે મજબ છે, કીધી કથી ન જાય તેવી છે આનંદને સમજ્યા કે આનંદને અનુભવ્યા એટલે તો ભવનો બેડો પાર થઈ ગયો એવા વહાલા આનંદસ્વરૂપને આપણે બરાબર સમજ્યા નથી, સમજ્યા હોઈએ તો પિછાન્યા નથી, પિછાન્યા હોય તો જીવ્યા નથી બાકી આનંદઘનની કથાવાર્તા અકથ્ય છે, પણ અનુભવગમ્ય છે, અનુભવવા યોગ્ય છે અને મર્મ પ્રાપ્ત કરી તન્મય થવા યોગ્ય છે[1] (૩)

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદમા સમસ્ત જગતને ગુરુ બનાવી એના પાસેથી બોધ લેવાનો પ્રયાસ કરવામા આવ્યો છે જો આપણો આદર્શ જ્ઞાન મેળવવાનો હોય અને આપણુ સાધ્ય પ્રગતિ કરવાનુ હોય તો પ્રત્યેક ચીજમાથી, પ્રત્યેક ભાવમાથી અને પ્રત્યેક પશુ, પક્ષી કે પ્રાણીમાથી બોધ લઈ શકાય છે, કારણ કે જગતગુરુના ઘરમા તો નવ નિધિ અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિ અને અદ્ભુત ખજાનો ભરેલો છે અને શોધનારને તે પ્રાપ્ય છે

એક બીજી વાત પણ બને છે જગતને ગુરુ બનાવવાની વૃત્તિની અંદર ભારે નમ્રતા ગુણ રહેલો છે આ જીવ બને ત્યારે ગુરુસ્થાન લેવા લલચાઈ જાય છે અને ખાસ કરીને મોટી ઉમરે આ સ્થિતિ વધારે જામતી જાય છે 'અમે આવા' અને 'અમારા અનુભવો આવા' અને 'તમે બચ્ચાઓ એવી વાતમા શુ સમજો?' આવા અવાજની પાછળ ગુરુભાવ રહેલો છે પ્રાણી બને ત્યારે પોતાનુ ભારેખમપણુ અને સામાની અ પતા અને અ પજ્ઞતા બતાવવા લલચાઈ જાય છે નમ્રતાથી આ ચરણુ કરવુ, શિષ્યભાવે પોતાની જાતને અન્ય પાસેથી શિક્ષણ લેવાની ઇચ્છાવાળી રાખવી અને બોધ આપનાર કરતા લેનાર તરીકે રહેવુ એમા ભારે મજા આવે છે, એમા વાદવિવાદ કે અભિમાનનો છેડો આવી જાય છે અને જગતને ચરણે શિર ઝુકાવી નમ્રભાવે એના કોઠામા રહેલા અનેક સચ્ચરણુના આચરણોમાથી નવા નવા પાઠો શીખતા આનંદ થાય છે આ નમ્રતાના ગુણને બરાબર શીખવાની અને શિષ્યભાવને સદા પોષવાની આવશ્યકતા છે

ચેલા વૃત્તિમા રસ લેનારમા એક હકીકત બરાબર જામી બેઠેલી હોય છે અને તે એ છે કે પોતામા નિપટ અધકાર છે અને બહારથી પ્રકાશ મેળવવાની બનતી દરેક તકનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે, આ વિચારધારાની અંદર રહેલ નરમાશ અને માનાભાવ બહુ સુંદર પરિણામ લાવી આપે છે અને પ્રાણી જેમ પ્રગતિ કરે તેમ તેને જણાતુ જાય છે કે પોતાને માટે હજુ ઘણુ જાણવાનુ બાકી છે જ્યારે વૃદ્ધ ઉમર પણ જગતને ચરણે ઝુકા

---

[1] ભાયા ભાઈના કે વહાલાના અર્થમા પ્રેમ-હેત બતાવનાર શબ્દ છે આપણા સ્નેહીને 'ભાઈલા' કહીએ તે અર્થમા અહી વપરાયેલ છે પાઠાંતરમા 'વાવા' શબ્દ છે તેનો અર્થ [illegible] થાય છે [illegible] એટલે કુટુંબના વડા અર્થમા એ શબ્દ વપરાય છે એટલે ભાઈના આનંદઘનની અથવા વડીલ આનંદઘનની કથા કથી જાય તેવી નથી એ પ્રમાણે એનો અર્થ બેસે છે વાવાનો અર્થ [illegible] કોશમા નથી પણ સ્થાનિક હાઈ પન્યાસજીએ લખાવેલ નોટમાથી પ્રાપ્ત થાય છે —વિવેચનકાર.

વધાની વૃત્તિ જામે ત્યારે લેયા આનંદઘનની કહાણી અમ્થર છે, ખાન સમજવા યોગ્ય છે, એ ભાવ બેસે, અને એ ભાવ બેસે એટલે જગતને વધારે વધારે સમજવા પ્રયત્ન થાય

આ શિષ્યભાવની વિચારણા તદ્દન અભિનવ દૃષ્ટિબિન્દુથી યોગી મહારાજે કરી છે અને ખાન વિચારી પચાવવા યોગ્ય છે અને એ વૃત્તિના પાછળ રહેલ નમ્રતા કેળવવા યોગ્ય છે ધ્યાનમા રહે કે અંતે તો જગતનુ પ્રતિબિંબ સ્વમા જ પડેતુ છે અને સમજનાર અને સમજાવનારનો છેવટે એકાકાર જ થવાનો છે, પણ વ્યવહારથી જગતગુરુ પાનેથી શિષ્યભાવે પાઠ લેવા યોગ્ય છે

છેવટે એક વાત જણાવવાની રહે છે આ પદમા ઉપર લખ્યો તે કરતા ઘણો ઊંડા ભાવ છે એમ સૂઝે છે ગુરુ અને શિષ્ય આલંકારિક અર્થમા જણાય છે જાતો અન્યોક્તિ રૂપે જ આખુ પદ હોય એમ સ્ફુરે છે આનો ભાવ સમજનારે કે કોઈ સમજાવનાર મળી આવશે ત્યારે પૂરવણીરૂપે મૂકવાનુ થશે બાકી સમજાયુ તેટલુ લખ્યુ છે સૂચનાનુ સાર્થક્ય વાચક કરશે. (૭૮)

પદ અગણ્યાસીમુ

ભૂમિકા—વ્યવહારમા વાત છે કે ઘરમા કોઈ વખત કથોરુ માણસ આવી જાય તો આખા ઘરની સુખશાંતિને ભાગી નાખે છે પછી તેનો પડઘો પાડાશી પર અને ત્યાંથી વધતો વધતો આખા ગામ પર પડે છે અને ઘરની વાતો આ રીતે જગતને મુખે ચઢે છે અને ઘરની વગોવણી થાય છે આટલા માટે માણસો ઘરમા માણસ લાવતા ખૂબ વિચાર કરે છે, રૂપ કરતા સ્વભાવ માટે તપાસ કરે છે અને બાહ્ય દેખાવ કરતા પ્રકૃતિની–ખાનદાનીની બાબતને વધારે અગત્ય આપે છે આટલુ કરવા છતા પણ ઘરમા કોઈ વખત કજિયાળુ કે અપૂઠાવતું માણસ આવી જાય તો ઘરને માથે મોટી આફત આવી પડેલી ગણાય છે આવા સયોગોમા ઘણીવાર પ્રાણીને થાય છે કે શુ કરવુ અને ક્યા જવુ ? એ સબધમા અન્ય કોઈ પાસે અરજી કે પ્રાર્થના કરવાને અવકાશ પણ રહેતો નથી આ કેંદ્રસ્થ વિચાર પર આ પદની રચના થઈ હોય એવુ અનુમાન છે

ऐसी कैसी घरवसी, जनस अनेसी री,
याही घर रहिसे जगवाही, आपद है इसी री ऐसी० १

પાઠાંતર—ઐસી–અયસી કૈસી–કેસી જનસ–જિનસ યાહી–આહી ઘર રહિસે–ઘર હિને હૈ ઇસી રી–ઈસેરી

શબ્દાર્થ—ઐસી = એવી (પૂર્વે જણુ સ્વરૂપ કહ્યુ છે તેવી) કૈસી = કેવી આ સ્વભાવવાળી ઘરવસી = ઘરમા વસી ગઈ છે ઘૂસી ગઈ છે, ઘરજમાઈ થઈ ગઈ છે જનસ = વસ્તુ અનેસી = અનૈની, અનિષ્ટ બૂરી યાહી = જેના ઘર રહિસે = ઘરમા રહેવાથી. જગવાહી = જગતને માટે, જગતને વહન કરે તેવી આપદ = આફત. ઇસી = આવા પ્રકારની

અર્થ—જે વસ્તુ અત્યંત ખરાબ (બૂરી) છે, જે ઘરમાં રહેવાથી આખા જગતને માથે લેવાનું થાય છે, તેવી ચીજ ઘરમાં કેવી રીતે વસવાટ કરી ગઈ? આવી વાત (બની તે તો) સાચેસાચ, આફત છે, ભારે ખેદનો વિષય છે (૧)

વિવેચન—કોઈ વખતે દુનિયાથી બળેલો-જળેલો ચેતન પોતાની સાચી પરિસ્થિતિનો ખ્યાલ કરે છે, પોતે માર્ગ ભૂલ્યો છે, પોતાના અને પારકા વચ્ચેની વહેંચણી સમજવામાં ગોટવાઈ ગયો છે, આવી વિચારણા કોઈક જ વાર થાય છે, થાય છે ત્યારે પ્રાણી પોતાની જાત પર કે પોતાના ઘર પર નજર નાખે છે કાંઈ મોટી ભૂલ થયેલી છે એવું અનુમાન થતાં ઘરમાં કોઈ ઠચોરું માણસ તો આવી ગયું નથી, તેની શોધ કરવાનો તેને વિચાર જાગે છે એને મનમાં થાય છે કે આંતર દૃષ્ટિએ પોતાનું ઘર તપાસતાં કોઈ એવી જ જબુન્ન ઘરમાં આવી ગઈ લાગે છે કે જેને લઈને પોતે જગતને માથે લઈને વગર કારણે ફરે છે ઘરમાં ગહેલા માણસની અસર તો જરૂર થાય અને તે અનેરી જાતનું અણઇચ્છવા જેવું પ્રાણી હોય તો એ તો માથા પર છાણાં થાપે, ખાતરમને ચોરી લે અને અનેક પ્રકારના ધમપછાડા કરાવે મૂળ વસ્તુ પારકી ઘરમાં ઘૂસી ગઈ, અને પછી તો પારકાને કારણે એને કષાયથી ઉત્તેજિત કરે તેવી, અને પરભાવરમણતા કરાવતા કરાવતા અંતે સ્વને ભુલાવી દે તેવી એ નાવડી આ વસ્તુ કઈ? કેમ આવી? ક્યારે ઘૂસી ગઈ? અને ક્યારે એણે ઘરના માણસ હોવાનો દાવો નોંધાવી દીધો? ચેતન વિચાર કરે છે કે આ તો ભારે આફતની વાત છે આ વાત વિચારતાં ભારે દુઃખ અને ગ્લાનિ થાય તેવું છે એને ખાતરી છે કે આ પ્રમાણે જે વસ્તુ ઘરમાં ઘૂસી છે એ કોઈ ભારે વિચિત્ર ચીજ છે, એની શક્તિ અજબ છે, અને આખરે એ અણઇચ્છવા જોગ વસ્તુ છે જે આપણી રીતભાત ઉથલાવી નાખે, આપણને રખડતા કરી દે અને આપણું સ્વત્વ દબાવી આપણા પર પોતાનું રાજ્ય સ્થાપી શકે તે વસ્તુ તો કોઈ અજબ છે, અને એ ખરેખર આફત છે (૧)

परम सरम देसी, घरमउ पेसी री,
याही तें मोहनी मेसी, जगज समेसी री. जैसी० २

અર્થ—એ આકરો શરમને દેનારી છે (અથવા એ ઊંચા સુખ-મોક્ષનો દ્વેષ કરનારી છે). અને જે પેલી મોહની મશ છે તે ઘરમાં પેસીને જગતના જશ ઉપર મશનો કૂચડો ફેરવનારી છે, અથવા આખા જગતને ગળી જનારી છે, ઘરમાં ઘૂસીને ઘરધણી થઈ બેસી માલેક થઈ જાય તેવી છે (૨)

વિવેચન—પ્રાણી આ સંસારની જંજાળમાંથી છૂટવા ઇચ્છે છે ત્યારે આ પારકું, પણ ઘરમાં ઘૂસી ગયેલું માણસ સાચા સુખનો દ્વેષ કરાવનાર થાય છે સંસાર પર રાગ

પાઠાંતર—ઘરમઉ-ઘરમેઉ મેસી-મૈસી જગજ-જગત સમેસી-સમૈસી.

શબ્દાર્થ—સરમ = શર્મ લજ્જા અથવા મોક્ષ દેસી = આપનારી અથવા દ્વેષ કરનારી ઘરમઉ = ઘરમાં પેસી = દાખલ થઈ યાહી = એવી મેસી = મસી, મશ સમેસી = ગળી ગઈ છે, અજ્ઞ કરી ગઈ છે

થયો એટલે સ્વત મુક્તિ પર દ્વેષ થયો અને સંસારમાં રાચે તે તેટલા પૂરતો મુક્તિથી આઘો થાય છે આવી રીતે પારકું માણસ ઘરમાં આવીને ઉત્કૃષ્ટ, સ્થાયી, શાશ્વત સુખ તરફ દ્વેષ ઉત્પન્ન કરે છે અથવા એ બહારનું માણસ મોટી શરમ[1] ઉપજાવે તેવી સ્થિતિ આપનાર થાય છે આવો સમજુ માણસ લાંબી નજર ન પહોંચાડતા ધન, સ્ત્રી, કુટુંબ, પ્રશંસા અને ઘરબારના પ્રપંચમાં પડી જાય કે કષાય જેવા મનોવિકારને તાબે થઈ જાય એ તો ભારે શરમ ઉપજાવે તેવી બાબત ગણાય ક્યાં એના મહાન ગુણો! ક્યાં એનાં દર્શન-જ્ઞાન-ચારિત્ર જેવાં રત્નો! અને ક્યાં એની પુદ્ગલરસિકતા! એને કામ-ક્રોધાદિને વિવશ જોયો હોય ત્યારે ખરેખર શરમ થાય તેવું તેનું વર્તન દેખાય છે અને એની એ સ્થિતિ નિપજાવનાર આ ઘરમાં પેઠેલું પારકું માણસ છે એ તો દેખી શકાય તેવી વાત છે, કારણ કે ચેતન પોતે તો અનંત ગુણથી ભરેલ છે અને શરમમાં પાડે કે શરમ ઉપજાવે તેવી એક પણ વાત તેની પાસે કે તેના સંબંધમાં કે સાનિધ્યમાં અશક્ય છે

આ પ્રકારની સ્થિતિ કરનાર પારકું માણસ છે એને પરભાવરમણતા કહો કે પરપરિણતિ કહો, કુમતિ કહો કે કુબુદ્ધિ કહો, કર્મ કહો કે વૈચિત્ર્ય કહો, પણ એ આત્મા પોતે નથી, એ જાતે સ્વયં નથી અને એ બહારની વસ્તુ છે, બહારની ચીજ છે અને અનિષ્ટ, તુચ્છ અને નિંદનીય હોઈ ચેતનને હેરાન કરે છે અને ઘરમાં ઘૂસી ઘરને વેરવિખેર કરી, એનો વિસ્તાર બનેલો જ્યાં સુધી લંબાવે છે, એની સ્વયં સ્થિતિ ભુલાવી દે છે, એને રખડતો-રઝળતો કરી મૂકે છે અને એની સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને સ્વાયત્તતા ભુલાવી એને ઘર ઘર રખડતો કુત્તો બનાવી દે છે! આ પારકી વસ્તુ, જે ઘરમાં ઘૂસી ગઈ છે, જેણે ઘરને ઊથલપાથલ કરી નાખ્યું છે, તે મોહરાજાનો મંત્ર છે, મોહની રાણીનો દોર છે, અહં-મમનો મંત્ર છે, જગતનો પક્કડ છે અને કેડો ન મૂકનાર વળગાડ છે

વળી, એ બહારની સ્ત્રીએ મારો જગતમાં જશ વધેલો હતો અથવા થવાનો હતો તેના ઉપર મેશ ફેરવી દીધી છે અને યશને બદલે અપયશ ફેલાવ્યો છે, અનંત ગુણના ધણીને વિષયકષાયના કીચડમાં ફરતો કરી મારી આબરૂ પર પાણી ફેરવી દીધું છે અને મને રખડુ, નમાલો અને ઢંગધડા વગરનો બનાવી દીધો છે એ મોહિની દેવી આખા જગતને ગળી ગઈ છે (૨)[2]

હજુ પણ એ ઘરવાસ કરી બેઠેલી અનિષ્ટ વસ્તુ પર વધારે વિચાર કરતાં નીચેની હકીકત સાંપડે છે —

---

૧ 'શરમ દેસી' આ અટપટો શબ્દ છે શરમમાં 'શર્મ' અથવા શરમ બન્ને અર્થ લાગે શર્મ એટલે સુખ અને શરમ એટલે લાજ-શરમ આ બન્ને અર્થ ઘટાવ્યા છે 'દેસી' એટલે દેનાર અર્થ પણ લાગે અને દ્વેષી-દ્વેષ કરનાર અર્થ પણ લાગે આ બન્ને અર્થ પણ ઘટાવ્યા છે વિવેચન આ દૃષ્ટિએ વિચારવું -વિવેચનકાર

૨ 'સમેરી' જેવો કોઈ શબ્દ મને સમજાતો નથી કોશમાં એવો કોઈ શબ્દ નથી એનો 'ગળી ગઈ' અર્થ પં ગંભીરવિજયજીએ કરાવેલ નોંધ પ્રમાણે લખ્યો છે -વિવેચનકાર

कौरीसी गरज नेसी, गुरज न चखसी री;
'आनंदघन' सुने सी वदी, अरज कहेसी री जैसी० ३

અર્થ—ગરજ–પારકાની આશા કોડીની કિંમતની અને ભારે ચીજ છે એ ગરજ (આત્મસુખને) ચાખતી પણ નથી (આવા સંયોગોમાં) દાસી કેવા પ્રકારની અરજ કરે? ને આનંદઘન એવી અરજમાં સાંભળે પણ શું? (૩)

વિવેચન—એક કોડીની ઇચ્છા કે સ્વાર્થ હોય તે ભારે બૂરી ચીજ છે, અધઃપાત કરાવનાર હલકું વલણ છે સારો માણસ ગરજાઉ ન થાય આગળ વધનાર પ્રાણી પારકી આશા ન કરે બીજા ઉપર આધાર રાખનાર પોતાપણું સ્થાપી ન શકે આવી ગરજ–સુખની ચાહના તે કદી સુખને ચાખતી નથી એ તો પરની આશા પર જીવે છે એને જ્યાં ત્યાં મોં નાખી બને તે મેળવવા માટે વલખાં મારવાં છે અને શ્વાનની પેઠે આશાના દરમાં પૂંછડી પટપટાવવી છે! આવી ગરજ દરેક રીતે વખોડવા જોગ છે આ પારકી વસ્તુ ઘરમાં આવી છે તે તો મારી ગરજનું બીજું નામ છે એ પારકી જણસ ઘરમાં પેસીને મને સાચા સુખને ચાખવા પણ દેતી નથી આવી મારી સ્થિતિ છે, આવો મારો ઘરનો ઘાટ છે આમાં હું અરજ પણ શું કરું? અને કોને કરું? અને અરજી કરું તો સ્વામીની કે ભાટની એવી અરજી આનંદઘન સાંભળે પણ શેના? અરજી થાય પણ કેમ? અને કરવામાં આવે તો સંભળાય પણ કેમ? અરજી કરનારે ન્યાય પોતાની બાજુએ છે કે પોતાની અરજી મુદ્દાસર છે એટલું તો બતાવવું જોઈએ ગરજ બિચારી બાપડી છે! ગરજે પ્રાણી ગમે તેવાં કામ કરે છે ગરજ અને આશા પર્યાયવાચી શબ્દ છે અને 'આશા' પર અઠ્ઠાવીસમા પદમાં જરૂરી વિવેચન થઈ ગયું છે માણસ આશામાં ને આશામાં કેટલો પરવશ બની જાય છે તે, આંખ ઉઘાડી જોઈએ તો, દરરોજ દેખાય છે આ આશાની પાછળ રહેલ તત્ત્વ તે ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ બહારની બાઈ સાહેબ છે, એને તે જ્યાં સુધી અંદર છે ત્યાં સુધી પ્રાર્થના નકામી જાય છે, અને મોહરાજાની અમર વધારે વધારે જામતી હોવાને પરિણામે સંસારયાત્રા વધતી જાય છે આ ખરેખરી આફત છે

આવા પ્રકારની મનોદશા, કોઈ શાંત વખતે, તદ્દન એકાંતમાં અને ચેતનરાજ સાથે વાતો થાય ત્યારે, અંદરખાને થાય છે અને થાય ત્યારે પારકા માણસને ઘરમાં ઘૂસી ગયેલ તરીકે ઓળખાય છે તે વખતે પોતે કેટલો પરાધીન થઈ ગયેલ છે, પોતાની અરજી સંભળાવાય તેવી સ્થિતિ પણ નથી રહી અને પોતે યશના ઉપર કેટલો કાળો કૂચડો ફેરવ્યો છે તેનું ભાન થાય છે (૩)

પાઠાંતર—કોરીસી–કોરીબ ગુરજ–ગરજ ચખસી રી–ચખેગી રી સુને–સુનો

શબ્દાર્થ—કૌરીસી=કોડીની, વગર મૂલ્યની ગરજ=મતલબ ચાહ નેસી=નૈમી બૂરી, ખરાબ ગુરજ=સુખની ચાહના ચખસી રી=ચાખે નહિ, સ્વાદ ને નહિ સી=થઈ વદી=દાસી, ભાટ અરજ=વિનતિ કહેસી રી=કેસી રી, કેવી

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદનો અર્થ કરવા અને તેને અનુસાર વિવેચન કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કાઈક ભાષાની અસ્પષ્ટતાથી અને કાઈક પાઠોના વૈવિધ્યને કારણે અદરનો આશય સ્પષ્ટ ન થવાથી સ્વચ્છ પૃથક્કરણમા જરા સ્ખલના દેખાણુ છે, પણ મુદ્દામ આશય તો બરાબર ઝળક્યો છે એમ લાગે છે ચેતનરાજ પોતે આ પારકી ઘરમા ઘૂસી ગયેલીની હાજરી છતા આવા વિચાર કરી શકે એ જ ભારે હર્ષની વાત છે, છતા અનુભવથી દેખાય છે કે કોઈ કોઈ વાર આવો પ્રસગ જીવનમા આવી જાય છે આવા પ્રસગો વધારવાની જરૂર છે ઘરમા વસી રહેલી પારકી 'જણસ'ને ઓળખવાની જરૂર છે અને એકવાર એ પરાઈ વસ્તુને તત્સ્વરૂપે ઓળખવામા આવી જાય અને એ આફત જ છે એમ જણાઈ જાય, તો ભારે પ્રગતિ થાય તેમ છે, કારણ કે પછી તો તેને દૂર કેમ કરવી એવા ઉપાયચિંતવનનુ જ કામ બાકી રહે છે

ઘણાખરા માણસો તો આ બહારની વૃત્તિને ઘરમા દાખલ થઈ ગયેલ તરીકે ઓળખતા જ નથી, એ ઘણીવાર એને પોતાના સ્વભાવના અગ તરીકે જ માની લે છે અને આવી દશામા ચેતન પરભાવમા રોકાય, તે તેમ જ વધુ જોઈએ એમ ધારી પરભાવ અને સ્વભાવને એક માની લે છે આવા આતર ચક્ષુથી દૂર પડી ગયેલાને નિસ્તારની આશા નથી. સ્વ અને પરનુ વિવેચન થાય, સ્વ સ્વીકાર્ય છે અને પર ત્યાગાર્હ છે એમ સમજાય, પર વસ્તુ ઘરધણી થઈ બેઠેલ છે તે નરી નિર્બળતા છે એમ સમજાય, ત્યારે બાબત રસ્તા પર ચઢે છે અને તે વખતે આતર નિર્મળતાથી જે વિચારો સૂઝે તેની આ પદમા ઝાખી કરાવી છે

પદનો ભાવ અતિ ગભીર અને ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને વાત બેસી જાય તો આચરવા યોગ્ય છે જે આફતના ઓળા માટે અન્યને અરજ કરી શકાય તેમ નથી, અરજ કરવામા આવે તો તે કોઈ સાભળે તેમ નથી, જેને માટે અન્યને અરજ કરવા કરતા અદરની સાથે વિચારણા કરવા યોગ્ય છે અને જેનો ઉપાય પોતાના હાથમા છે તે આફતને બરાબર ઓળખીએ, ઓળખીને તેનુ પૃથક્કરણ કરીએ અને તેને સાગોપાગ સમજી તેને માટે ઉપાય કરીએ તો તો કોઈ દહાડો વળે, નહિ તો તો ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કરશે અને કોઈવાર વ્યવહારનજરે સુખમા, કોઈવાર દુખમા, આટા ખાવાના છે બાકી સમજુ વિચારકે તો આ બહારની ઘરમા ઘૂસી ગયેલીને ઓળખીને અલગ કરવા યોગ્ય છે સાચુ સ્થાયી સુખ મેળવવાનો એ એક જ માર્ગ છે

આ ભાવભરપૂર પદનું વિવેચન પૂર્ણ કરતા એક વાત છેવટે જણાવવી પ્રાસગિક લાગી છે ચેતન ગમે તેટલો ખોટે માર્ગે ચઢી ગયો હોય તોપણ તેને કોઈવાર સાચા માર્ગનુ દર્શન થાય છે એ પોતાની જાતને શોધે છે અને તેમ કરે ત્યારે તેને પોતામા કાઈ ખોટુ તત્ત્વ આમેજ થયેલુ દેખાય છે એ હકીકતને જૈન પૂજ્યવરો 'તત્ત્વદર્શન' કહે છે એ જૈન તત્ત્વજ્ઞાન (Philosophy)નો ભાગ છે અને એવું દર્શન ચાલુ અવસ્થામા પણ પ્રાણીને લભ્ય છે, વિશિષ્ટ જ્ઞાનની એમા બહુ [illegible]થી, પણ એ હોય તો વધારે

મોજ આવે છે વાત એટલી છે કે આવા તત્ત્વદર્શનની યાકયતા પ્રત્યેક પ્રાણીને છે અને જ્યારે એ ઝળકે કે થઈ આવે ત્યારે એ ક્ષણે એનો લાભ લેવાની ભારે જરૂર છે એમ થાય ત્યારે પછી આનંદઘન પાસે અરજની જરૂર પણ નહિ રહે. અને ઘરમા દાખલ થયેલને પારકા તરીકે ઓળખાઈ જશે, તો પછી આપોઆપ નાર્ગસૂચન પણ થઈ જશે. માટે પ્રત્યેક પ્રાણીએ આ 'અનેરી જાતુસ'ને શોધવા પ્રયત્ન કરવો અને એનું દર્શન થઈ જાય ત્યારે તેને તે તરીકે ઓળખી અંદર રહેલા આનંદઘનને સાચી અરજ કરવી અને શોધનાર અને આનંદઘન બન્ને એક છે અને ઘરના ઘૂસેલ પારકી છે એ વાતની સ્પષ્ટતા કરવી. આ પર વસ્તુ કેવી છે તેના વિશેષ પર ા માટે હવે પછીના એશીમા પદની બરાબર વિચારણા કરવાથી આ ઘરમા ઘૂસેલી પરાઈ જાતુસનો પત્તો વશે. (૭૯)

૫૬ એશીમુ

ભૂમિકા—આનંદઘનના આત્મદર્શનમા સ્વ અને પરનું વિવેચન કરવાનો અને સ્વના સ્વીકારનો અને પરના ત્યાગનો એકધારો ઉપદેશ અનેક દૃષ્ટિબિંદુઓથી કરવામા આવ્યો છે આ વાત વારંવાર ઠસાવવાનું કારણ એ છે કે પ્રાણી વારવાર તે વાત યાદ કરે તો પણ અનાદિ કાળથી એને અભ્યાસ પડી ગયો છે કે જ્યારે ત્યારે એ જરા પણ ગફલતીમા રહે કે તુરત જ વિભાવમા પડી જાય છે એને ધનદોલત, માલમલીદા અને ઇંદ્રિયના વિષયોનો એટલો બધો મોહ લાગેલો છે અને એનો મનોવિકાર પર કાબૂ એટલો થોડો છે કે વાત વાતમા એ પરભાવમા પડી જાય છે અને એના એટલો ઓતપ્રોત થઈ જાય છે કે એ જાણે એની સ્વભાવદશા હોય એવુ એને લાગે છે એને એ સબંધના ગમે તેટલુ કહેવામા આવે અને એ વાતનો એ સ્વીકાર કરે, તોપણ એને લપસી જતા વાર લાગતી નથી.

ત્યારે આ પ્રમાણે વિચાર કરતા તુરત સમજાઈ જાય અને છતા વારવાર વિસાર પડી જાય તેવી બાબતમા ઉપાય શો કરવો ? એનો એક જ ઉપાય છે અને તે એ છે કે એ વાત એની વિચારણા સન્મુખ જુદા જુદા મુદ્દાઓસર લાવ્યા કરવી અને એમ ચર્વિતચર્વણ કરતા કરતા કોઈવાર એનો આરો આવવાનો સભવ રહે દૃઢ નિશ્ચય અને પશ્ચાત આત્મ ચિંતવન દ્વારા આ નિર્ણય અને વર્તન અશક્ય નથી, પણ એમા લપસામણી બહુ સભવિત છે, એટલે એના સબધમા ચાલુ લક્ષ્ય ખેંચવાની જરૂર રહે છે આપણે પોતાના જીવન પર નજર કરીએ તો જણાય છે કે આ સર્વ આળપપાળ નકામી છે, યૌવન કારમું છે, મમતા ખોટી છે, આજના મિત્ર કાલના દુશ્મન થાય છે, આ સર્વ ધન કે ઘરબાર અહીં રહી જવાના છે—એ સર્વ જાણીએ છીએ અને છતા વર્તન કરીએ ત્યારે સેકડો વર્ષ સુધી જાણે આપણો ખીલો અહીંથી ખસવાનો નથી એવુ દેખાડીએ છીએ!

જૈનધર્મ નિવૃત્તિપરાયણ છે એ વાત ખરી છે, પણ એમા પ્રશસ્ત પ્રવૃત્તિનો પણ

એટલો જ મહિમા ગવાયલો છે અને આ સ્વપર વિવેચનમા તો સ્વીકાર અને ત્યાગ બન્નેની વાત છે કોનો સ્વીકાર ત્યાગ કરવો, એની પસદગીમા ત્યા વિવેક રાખવો અને એના વર્તાવમા કેટલી અને કેવી ચેતવણી રાખવી એ બાબત બહુ બહુ રીતે વિચારી પચાવવા યોગ્ય છે એમા પુનરાવર્તન થાય કે એ વાત માટે નવા નવા દષ્ટિબિન્દુ બતાવવામા આવે ત્યારે કવન કે વિવેચન પર નજર ન કરતા પોતાની જાતને તોળી લેવાની જરૂર છે અને એ દષ્ટિએ આ વાત વિચારાશે તો પ્રત્યેક કવનની સાર્થકતા જણાયા વગર રહેશે નહિ

બાકી સ્વપર વિવેચન કે તેને અગે કરેલ નિર્ણય અનુસાર વર્તન અશક્ય નથી, પણ મુશ્કેલતો જરૂર છે અને તે મુશ્કેલી વર્તનની અદર નથી, પણ પોતાના વિચારની નિર્બળતા અને વર્તનની અસ્પષ્ટતામા છે આપણે વ્યવહારમા મક્કમ વિચારના ઘણા માણસો જોઈએ છીએ. આવી બાબતમા તો દુરાગ્રહ કે જક્કીપણુ હોય તોપણ ચાલે, પણ ગમે તે ભોગે અને કડવી ટીકા સાભળવી પડે તેની વગર દરકારે જો વર્તન નિશ્ચયને વળગી રહેવામા આવે તો આ જીવનમા અમીરસના ઘૂટડા પી શકાય તેમ છે, આનદની છોળો ઉડાડી શકાય તેમ છે અને અગ્નાગ્નને ઠડા કરી શકાય તેમ છે તેથી બરાબર અવલોકન કરી ખરી વાત શી છે, પોતાનુ સ્થાન કયા છે, અને મૂચવણવાળી સ્થિતિ કયાથી પેસી ગઈ છે અને પોતે જ નિપજાવી કાઢી છે એ શોધી એનો ઉપાય કરવાની આવશ્યકતા છે આને માટે કેવા વિચારની જરૂર છે, કેવા જ્ઞાનની આવશ્યકતા છે અને કેવા ભાવો ત્યાગ કરવાની જરૂરિયાત છે તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે આ હકીકત સમજવા માટે ચેતનનુ પોતાનુ ઘર કયા છે, કેવુ છે, અને કેમ પ્રાપ્ત થાય તેવુ છે, તે વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

૫૦[1]
(રાગ—સારગ)

चेतन ! शुद्धातमकु ध्यावो,
पर परचे धामधूम सदाई, निज परचे सुख पावो,
चेतन ! शुद्धातमकु ध्यावो १

અર્થ—ચેતનજી ! આત્મસ્વરૂપની મૂળ દશાનુ ધ્યાન કરો-વિચારો પર વસ્તુ કે પરનો સગ કરવાથી તો હમેશા ધમાલ-ધાધલ રહે છે એટલે પોતાનો પરિચય કરીને સુખને મેળવો (૧)

વિવેચન—મારા ચેતનજી ! તમે શુદ્ધ આત્મદશાનુ ધ્યાન કરો, બાહ્ય આત્મદશા છોડી દઈ અતર આત્મદશામા ઊતરી જાઓ અને પરમાત્મદશાનુ ધ્યાન કરો માત્ર એક

શબ્દાર્થ—ચેતન = આત્મન્ શુદ્ધાતમ = શુદ્ધ દશાનુ આત્મસ્વરૂપ ધ્યાવો = તુ ધ્યાન કરો પરચો = પ્રતાપ ચમત્કાર, પરિચય. ધામધૂમ = ધમાલ ભારે તૈયારી અથવા ધામ = ઘર તેમા ધૂમ = ધુમાડો નિજ = પોતાના પાવો — મેળવો

[1] પ્રતમા આ પદ મળ્યું નથી તે કારણે પાઠાતરો હોય તો તે નોંધી શકાયા નથી —વિવેચનકાર

આત્માને બરાબર ઓળખ્યો તો સર્વ વસ્તુસ્વરૂપને ઓળખ્યુ, એ વાતમા જરા પણ અત્યુક્તિ નથી એકને બરાબર જાણવા માટે તે શુ છે તે જાણવા ઉપરાત તે શું નથી તે પણ જાણવુ જ પડે અને એ નકારાત્મક જ્ઞાનમા બાકીની સર્વ અનાત્મક વસ્તુને સમજવી પડે. એટલે હવે ચેતના પોતાના પતિને શુદ્ધાત્માને ધ્યાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરે છે અને તે કરવાના તેના કારણો જણાવે છે

પરચો—યોગને અંગે અતિ સૂચક અને સમજવા યોગ્ય શબ્દ છે 'આજે રાત્રે અમુક માણસને અર્ધનિદ્રિત દશામા હરીચંદજી મહારાજનો પરચો થયો' એવા અર્થમા એ શબ્દ વપરાય ત્યારે ત્યા દર્શન થયુ એવો અર્થ થાય છે 'પરિચય' શબ્દનુ અપભ્રંશ થયેલ એ શબ્દ પરિચય એટલે ઓળખાણ કે સહવાસના અર્થમા નથી વપરાતો, પણ એનો અર્થ દર્શન–ઝબકાર એમ થાય છે પરચાનો સમયકાળ બહુ અલ્પ–સૂક્ષ્મ હોય છે તેના વિશેષ વિચારણાને સ્થાન નથી

ધામધૂમ—પારકાના પરિચયમા તો હમેશા ધમાલ અને દોડાદોડ જ હોય છે, એમા નિરાતે બેસવાનો કે અંદરની શાંતિનો સવાલ જ નથી હોતો એક ચિંતા પૂરી ન થાય ત્યા બીજી, અને બીજીની પાછળ ત્રીજી એમ ચાલ્યા જ કરે છે બહારથી કુટુંબ-કબીલાથી પરવરેલા અને સાધનસંપન્ન શેઠ કે ઘરના વડીલને પૂછ્યુ હોય તો તે કહેશે કે ભાઈ, રાત્રે પૂરી ઊંઘ પણ લઈ શકાતી નથી પર પરચામા આવી સ્થિતિ છે એમા શાંતિ નથી, વિરામ નથી, આનંદ નથી, સ્થાયી ભાવ નથી

અને પોતાનો પરચો થાય, આત્માને–સ્વને ઓળખાય, તો તેમા ખરા આનંદ છે, અંદરની શાંતિ છે અને જીવનરસની રેલછેલ છે માટે ચેતનજી ! તમે પર પરચો છોડી દઈને નિજ પરચો કરો, તમારી પોતાની અંદર કેવો ચમત્કાર રહેલો છે, તમારો પ્રતાપ કેટલો ભવ્ય છે તેનો પરચો કરીને સાચુ સ્થાયી સુખ મેળવો, અને બહારની ધામધૂમ અને ધમાલને મૂકી દઈ એનો મોહ ઓછો કરી નાખો (૧)

> निज घरम प्रभुता है तेरी, पर संग नीच कहावो,
> प्रत्यक्ष रीत लखी तुम ऐसी, गहियें आप सुहावो चेतन० २

અર્થ—તારી મોટાઈ તારા ઘરમા છે, પારકાનો સંગ કરવાથી તો તુ નીચ–અધમ કહેવાય છે તારા સબધમા આવા પ્રકારની પ્રણાલિકા ઉઘાડી રીતે જણાઈ આવી છે, તારા લક્ષણ જોઈને અનુમિતિ કરાઈ ગઈ છે માટે પોતાનો જે અસલ સ્વભાવ છે તેને ગ્રહણ કરવો જોઈએ. તેને તારે પકડી લેવો જોઈએ. (૨)

શબ્દાર્થ—પ્રભુતા = મોટાઈ, ઠકુરાઈ પરસગ = પારકી–બહારની વસ્તુનો કે પારકા માણસ-પ્રાણીનો સગ–સોબત કહાવો = કહેવાઓ છો રીત = રસમ, રિવાજ, પ્રણાલિકા લખી = દેખી, લક્ષણ જોઈને અનુમાન કર્યું વિચારી, જાણી ગહિયે = ગ્રહણ કરીએ, લઈએ સુહાવો = સ્વભાવ

વિવેચન—તમારી મોટાઈ તો તમારા ઘરમા જ છે તમે શેઠ થવામા કે મોટી મિલના માલિક કહેવરાવવામા પ્રભુતા માનતા હશો, પણ તે ખોટી વાત છે તમારી ખરી પ્રભુતા તો તમારા પોતાના ઘરમા છે ત્યા આત્મવીર્ય સિંહાસન ઉપર અનત ગુણના ધણી–સચ્ચિદાનદ સ્વરૂપ પરમાત્મા–બિરાજે છે તેના જ્ઞાનમા ત્રણ જગત છે તેના વિલાસમા આનદ છે તેની પ્રભુતા સર્વવ્યાપી છે આવી પ્રભુતા તમારા ઘરમા જ છે, તે તમારે સ્વાધીન છે અને તેના પર તમારો કાબૂ છે આવી સ્વાધીન પ્રભુતા તમારા ઘરમા હોવા છતા તમે પારકાનો સગ કરીને નકામા નીચ કહેવાઓ છો તમે જ્યારે જ્યારે પારકાનો પરિચય કરો છો ત્યારે ત્યારે તમને ઉપનામો મળે છે ક્યા તમે અનતગુણના ધણી અને ક્યા આ તમારી વર્તમાન હલકી દશા! જેમા તમે મહાલી રહ્યા છો એ તમને 'નીચ' કહેવરાવે છે, તમને અનતગુણના ધણીને હસવા યોગ્ય સ્થિતિમા મૂકી દે છે અને તમારા ઘરની ખરી પ્રભુતા છોડાવી તમને અનેક નીચ વિશેષણો અપાવે છે માટે પોતાની પ્રભુતા ક્યા છે તે શોધી તેને પ્રાપ્ત કરો સાચો સ્વભાવ છોડી આ પુદ્ગલમા રાચવાનો તમે ધધો માડી બેઠા છો તે તો સર્વ રીતે મહાન આપત્તિ આણનાર છે, સસારમા રખડાવનાર છે અને અનત ગુણના ધણીને નીચનુ વિશેષણ લગડાવનાર છે માટે એ પરભાવ છોડી સ્વભાવમા આવી જાઓ, અને સ્વમા મહાલો કવિ ગાઈ ગયા છે —

'આપ સ્વભાવ મે રે, અવધૂ' સદા મગન મે રહેના '

એ સ્વાધ્યાયમા બતાવેલ દશા આચરી 'નીચ' વિશેષણનો છેડો લાવો (૨)

यावत् तृष्णा मोह है तुमको, तावत् मिथ्या भावो,
स्वसवेद ग्यान लही करिवो, छडो भ्रमक विभावो चेतन० ३

અર્થ—જ્યા સુધી તારામા સાસારિક સુખ ભોગવવાની ઇચ્છા અને મૂર્છા છે ત્યા સુધી તારામા અજ્ઞાનભાવ છે, અવાસ્તવિક દશા છે, આત્મદર્શનનુ જ્ઞાન લઈને શુદ્ધાતમનુ ધ્યાન કર અને આ ભ્રમને ઉત્પન્ન કરનાર પરભાવો છે તેને છોડી દે (૩)

વિવેચન—પ્રસ્તુત મુદ્દાને અગે એક ખાસ મુદ્દાની વાત વિચારી જાઓ જ્યા સુધી તમને ધન, માલ, સ્ત્રી કે સુખની તૃષ્ણા છે, ત્યા સુધી તમારામા મિથ્યા ભાવ છે એમ સમજી લો મિથ્યા ભાવ એ અવાસ્તવિક દશા છે, પરભાવ છે, અને સસારમા રખડાવનાર તુચ્છ રીતભાત છે મિથ્યા દશામા પ્રગતિ દેખાય તો તે પણ ચક્રગતિ છે, ફરી ફરીને ત્યા ને ત્યા અવાય છે, આત્મિક નજરે મે કા તો પશ્ચાદ્‌ગતિ હોય છે અથવા ચક્રભ્રમણગતિ

શબ્દાર્થ—યાવત્ = જ્યા સુધી તૃષ્ણા = (સસારી સુખની) ઇચ્છા મોહ = પ્રેમ અજ્ઞાન મૂર્છા તાવત્ = ત્યા સુધી મિથ્યા ભાવ = અવાસ્તવિક દશા જૂઠો ભાવ સ્વસવેદ = પોતાની જાતનુ વેદન, અનુભવ ગ્યાન = જ્ઞાન. કરિવો = કરવો છડો = છોડો મૂકો. ભ્રમક = ભ્રમ–સદેહ કરનાર વિભાવો = પર ભાવ, બાહ્ય ભાવ બાહ્ય ઉપાધિથી નીપજતો વિપરીત ભાવ

હોય છે, પણ એમા સાચુ સુખ, પરમ આનંદ કે સ્થાયી શાંતિ મળતી નથી. આ મિથ્યા ભાવ તજવા યોગ્ય છે એને ઓવારે ચઢેલ પ્રાણી બાહ્ય દૃષ્ટિએ ગમે તેટલો સુખી દેખાતો હોય તોપણ એ અંતે ત્રાસ પામવાનો છે માટે તૃષ્ણા કે મોહ હોય ત્યા સુધી તમારો માર્ગ સાચો છે એમ કદી માનશો નહિ એમાથી બચવાનો માર્ગ સાચા જાણપણાનો છે માત્ર વસ્તુનુ ઉપલક જ્ઞાન થાય તે 'વિષયપ્રતિભાસ' જ્ઞાન કહેવાય, એમા હેય-ઉપાદેયનો વિવેક થતો નથી બીજા 'આત્મપરિણતિમત્' જ્ઞાનમા રાગદ્વેષને ઓળખાય, અને રસ્તો જડી આવે, જ્યારે ત્રીજા સ્વસંવેદન કે 'તત્ત્વસંવેદન' જ્ઞાનમા હેય-ઉપાદેયનો નિશ્ચય હોય, વૃત્તિની સ્વસ્થતા હોય, જીવન પ્રશાંત હોય અને ચારિત્ર ઝળકતુ હોય[1] આવુ તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન મેળવી મનમા જે ભ્રામક ભાવ છે, કે જાણે અહીંથી મેળવું કે પણેથી મેળવુ, જાણે આમ દુનિયાના નામ કાઢુ કે પેલી રીતે કાઢુ, જાણે આ વેપાર કરી ધનના ઢગલા કરુ કે પેલી મુત્સદ્દીગીરી કરી બીજાને ભેમાડી દઉ—આવા આવા અનેક ઉધામા થાય છે એને છોડી દો જ્યા સુધી ઉપરચોટિયુ જ્ઞાન હશે, માત્ર દેહનિમિત્ત કે આબરૂ મેળવવાપૂરતુ જ્ઞાન હશે, ત્યા સુધી કાંઈ દહાડો વળવાનો નથી અરે! આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન થાય તો પણ આરો આવે તેમ નથી ખરી વાત તત્ત્વ જાણવાના છે, સ્વને ઓળખવામા છે, ઓળખીને વેદવામા છે, સમજીને જીવવામા છે એમ થાય ત્યારે સર્વ ભ્રમણા દૂર થાય, અધ્યાસ ખસી જાય અને જ્ઞાન જીવી શકાય. (૩)

सुमता चेतन पतिकु इण विध, कहे निज घरम आवो,
आतम उच्छ सुधारस पीये, सुख 'आनंद' पद पावो.   चेतन० ४

અર્થ—સુમતિ પોતાના ચેતન પતિદેવને આ પ્રકારે કહે કે તમે હવે તમારા પોતાના ઘરમા આવો અને ચેતનરાજના શેરડી જેવા મીઠા અમૃતરસનું પાન કરો અને તેમ કરીને આનંદપદના સુખને પ્રાપ્ત કરો માટે ચેતનજી! શુદ્ધ આત્મચેતનનું ધ્યાન કરો-વિચારો (૪)

વિવેચન—હેવા સુમતિ પોતાના ચેતનદેવ પતિને કહે છે કે મારા નાથ! મારી વાત સાભળો અને તમારા પોતાના ઘરમા પધારો અને પારકા ઘરમા રખડવાની ટેવને મૂકી દો તમે એકવાર પોતાના ઘરમા આવી તેનો વૈભવ નિહાળશો ત્યારે તમને એની મહામૂલ્યતા ધ્યાનમા આવશે, તમને એનુ ગૌરવ જણાશે તમારા ઘરમા તો ભારે રત્નો ભરેલા છે, મહામૂલ્યવાન ગુણો ઠાસી ઠાસીને ભરેલા છે અને ત્યા રસકસનો પાર નથી તમને એમા એકવાર રસ લાગ્યો એટલે પછી અત્યારે જેમા રાચી રહ્યા છો તેમાનુ કાંઈ પણ ગમશે

શબ્દાર્થ—ઇણ વિધ = આ રીતે ઉચ્છ = શેરડી (?) સુધારસ = અમૃતરસ

૧ વિસ્તાર માટે જુઓ હરિભદ્રસૂરિ 'જ્ઞાનાષ્ટક' નામુ વિશેષ વિવેચન માટે જુઓ પૃ૦ ૧૦૭ પદનુ વિવેચન

નહિ. પૌદ્ગલિક ચીજોમા તમારા જેવો સ્વને શોધનારો પ્રાણી રાચે એ તો ભારે ખેદની વાત કહેવાય માટે હવે તો તમે આત્મરસ-શેરડીનો રસ-બરાબર પીઓ અને એમ કરીને અનત આનદનુ ધામ હમેશને માટે મેળવી લો (૪)

ઉપસહાર—તુલસીદાસે એક ઠેકાણે ગાયુ છે કે

जा पर जा रु सत्य सनेहू, सो तहि मिलहि न कछु सन्देहू ।

મતલબ, કોઈ પણ વસ્તુ કે પ્રાણીનો સાચો સ્નેહ થાય છે તેને તે વસ્તુ જરૂર મળે છે અને તે વાતમા કોઈ પ્રકારનો શક કે સદેહ રહેતો નથી માટે જો એકવાર તમે શુદ્ધાત્માનું ધ્યાન કરો તેને બરાબર ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરશો અને પછી તેના પર સ્નેહ દાખવશો તો તે તમને જરૂર મળશે આપણે તો વાત એવી છે કે પ્રથમ શુદ્ધાત્મ ભાવને ઓળખતા નથી, ઓળખીએ તો ઉપરચોટિયા મીઠી વાતો કરીએ છીએ બાકી એના પર સાચો સ્નેહ થાય તો પછી અત્યારની સર્વ અગવડો મટી જાય તેમ છે દુખની વાત એ છે કે પ્રાણીને હજુ ધામધૂમ ઘણી ગમે છે, અને એને સાચા સુખને ઓળખવાની પૂરી તાલીમ મળેલી હોતી નથી જ્યા સુધી એનામા તૃષ્ણા કે મોહ હોય, જ્યા સુધી વિષયકષાયમા આનદ મનાતો હોય, જ્યા સુધી તત્ત્વસવેદનજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થઈ ન હોય, ત્યા સુધી સાચો આનદરસ એને મળતો નથી અને એને મળતો નથી એટલે એના સ્વાદની એને ખબર નથી, માટે જો શુદ્ધ આત્મદશાનુ ધ્યાન કરવામા આવે, એનુ પૃથક્કરણ કરી એના સ્વભાવને સમજવામા આવે, એની ઉપાદેયતા અતરના વસાવવામા આવે તો એનો રસ્તો થાય જો સાચુ હિત સાધવુ હોય તો નિજ ઘરમા આવવુ જ પડશે શુદ્ધ આતમને ધ્યાવતા એની પ્રાપ્તિ સુગમ છે, વિશુદ્ધ આત્માને એકાગ્રતાથી ધ્યાવતા ધ્યાવતા એ પ્રાપ્ત થઈ જશે અને એમ થતા તમે સાચા શાશ્વત સ્થાને સર્વ કાળ માટે વિરાજમાન થઈ સ્વસવેદન જ્ઞાનનો અનુભવ કરી, સર્વ ઝગડા છોડી, આત્મરસના અમીના ઘૂટડા પીશો, નિજ ઘરને પ્રાપ્ત કરશો, પોતાના કુટુબીને ઓળખશો અને નિત્યોત્સવમા મહાલશો (૮૦)

પદ એકયાશીમુ

ભૂમિકા—**अहं ब्रह्मास्मि, तत्त्वमसि** અને **सोऽहम्**—આ ત્રણે પદો જૈન દૃષ્ટિએ બરાબર છે, સમજી શકાય તેવા છે અને નયની અપેક્ષાએ ‘સાપેક્ષ’ સત્ય હોઈ સાચા સ્વરૂપને રજૂ કરનાર છે અપેક્ષાવાદ વગર એનુ સ્વરૂપ કોઈ બરાબર બતાવી શક્યુ નથી અને નયવાદથી જ એ બરાબર સમજી શકાય છે તે વાત સમજી લેવા જેવી છે પ્રાણીને અનેક વખત એમ જરૂર લાગે છે કે અત્યાર જે વાત માડી બેઠા છીએ તે ખોટી છે, અને સસારને વધારનારી હોઈ બરાબર બધબેસતી નથી. એમ વિચાર કરતા એને સમજાય છે કે પોતાનુ સ્વરૂપ તો અનેરુ જ છે, પોતે અત્યારે જેની વચ્ચે આવી ભરાણો છે તે પર છે, અને અતે પોતાનુ શરીર પણ પારકુ છે પૈસાટકા, સગાસ્નેહી, ઘરબાર સર્વ પારકા છે આવા

પ્રકારનું ભેદજ્ઞાન થાય ત્યારે તે સ્વ અને પરનો વિવેક કરે છે, પોતાનો અને પારકાનો વિભાગ પાડે છે અને એ વિચારને પરિણામે એને જીવનની અસ્થિરતા અને દેહાધ્યાસ અને આતરવિલાસ વચ્ચેનો તફાવત સમજાય છે આટલી વાત થાય ત્યારે એને બાહ્ય દશા અને અંતરાત્મદશા વચ્ચેનો તફાવત સમજવાનો વારો છે

શરૂઆતમાં એ બાહ્યાત્મવૃત્તિ અને અંતરાત્મદશા વચ્ચે ઝોલા ખાધા કરે છે એ ચીતાણીને અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યાં કોઈ બનાવ બને કે વળી બાહ્ય ભાવમાં સરી જાય છે અને ત્યાં પાછો અનેક નાટકો કરવા લાગી જાય છે પછી કોઈ વખતે અંતરાત્મ દશામાં વધારે લહેર આવે ત્યારે એમાં સ્થિરતા કેમ થાય એમ એના મનમાં આવે છે ત્યાગ અને ધ્યાન દ્વારા એ અવસ્થા વધારે વધારે પ્રાપ્ત થતી જાય એમ તેના મનમાં એ દશામાં સ્થિરતા મેળવવા ભાવના થયા કરે છે અંતરાત્મદશામાં નૈરંતર્ય પ્રાપ્ત કરવું એ દશાને 'પરમાત્મદશા' કહેવામાં આવે છે એ દશા હંમેશને માટે મેળવવા જ્યારે એને ઔત્સુક્ય થાય છે, તે વખતે એ પરમાત્મદશાની મહત્તા વિચારે છે, એના ગુણો જુએ છે, એના આધિ વ્યાધિ ઉપાધિની હંમેશ માટે ગેરહાજરી એ જોઈ શકે છે અને પછી એ દશા પ્રાપ્ત કરવા એને તમન્ના થાય છે પછી એ 'હું પોતે જ બ્રહ્મ છું'—अहं ब्रह्मास्मि—એ વાત ચિંતવે ત્યારે એ નિરંજન નિરાકાર રૂપે શુદ્ધ ચેતનને નજરમાં રાખે છે અને સત્તાગતે પોતે તે જ છે એમ વિચારી પોતાના સાધ્ય ભાવને માનસ સન્મુખ ખડો કરી દે છે એ જ પ્રમાણે જ્યારે એ પર પુદ્ગલભાવમાં રહેલી માત્ર આત્મદશા ઉપર વિચાર કરે છે અને પરભાવને પારકા ગણી તેનાથી દૂર થવાની વિચારણા કરે છે, ત્યારે તેને સમજાય છે કે આ શુદ્ધ ચેતનભાવ તે તું પોતે જ છે—तत् त्वम् असि તે તું છે આ ભાવ જ્યારે અંદર જામે અને એ વાતનો બરાબર ખ્યાલ બેસે ત્યારે જે આનંદ થાય તે અનિર્વચનીય છે અને યોગીના પ્રેમનો વિષય છે આવા પ્રકારની અંતર દશા જગાડનાર ભાવ સાથે પોતાની સત્તાગતે એકતા છે અને બાકી જડ સાથેનો થઈ ગયેલો સંબંધ તાદાત્મ્યસ્વરૂપે નથી, દૂર થઈ શકે તેવો છે આ વાતના ચાલુ વિચારણામાં એકતા એ ઉપરના બીજા સૂત્રમાં છે અને અપેક્ષાદૃષ્ટિએ બરાબર સમજાઈ જાય અને સમજાવી શકાય તેવી એ સૂત્રની હકીકત છે

સંસારની વિરૂપતાથી, અનેક અનિચ્છનીય બનાવોથી તેમજ અપયશ, ધનનાશ, મંદવાડ વગેરેથી ત્રાસ પામેલો પ્રાણી જ્યારે અંતરાત્મભાવમાં શોધરી ચેતનને ઓળખે છે, પુદ્ગલોનો પરભાવ વિચારે છે, અને મનોવિકારની તુચ્છતા સમજે છે, કષાયોની કિલષ્ટતા વિચારમાં લે છે, ત્યારે તેને દુનિયાનો આખો પ્રપંચ સમજાય છે અને એ દશામાંથી મુક્ત થઈ માત્ર આત્મદશામાં લયલીન થયેલાની શોધ કરવાનું મન થાય છે એ પરમાત્માને ઓળખતો થાય છે, પરને પર તરીકે પિછાને છે, ત્યારે તેને સૂઝે છે કે એ દશાવાળો પ્રાણી તે હું છું 'सोऽहम्' પ્રયાસથી પરમાત્મા થઈ શકું તેટલી શક્તિવાળો હું છું 'सोऽहम्' 'તે હું છું' એમ ધ્યાવતાં ધ્યાવતાં નિખાલસપણે આગળ વધતો જાય અને સાચા સાધનોનો

આશ્રય લે તો તેનો નિસ્તાર પણ શકય છે એ વાતને યાદ કરાવનાર ત્રીજુ સૂત્ર 'સોઽહ'નુ છે આ ત્રણે સૂત્રો પરસ્પર ભિન્ન છતા એક જ મુદ્દો સૂચવનાર છે અને સાપેક્ષદૃષ્ટિએ વિચારવા યોગ્ય છે

આ ત્રણે સૂત્રોનો અભ્યાસ અતિ ઉચ્ચ દશા સૂચવે છે એનુ વ્યવહરણ વીતરાગ દશાને લક્ષ્યે છે અને એમા મધ્યવર્તી ખ્યાલ સ્વપરનુ વિવેચન છે પોતે કોણ? પોતાનુ શુ? પોતાનો અને પરનો સબધ કેટલો અને કયા સુધીનો છે? અને આ પરભાવ રમણતા કયાથી ચાલી છે? અને એનો છેડો કેમ આવે? તે યોગનો અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે અને એ એક વાત સમજાઈ જાય તો આ આખા ભવના ફેરાનો છેડો આવી જાય તેમ છે માટે મુદ્દાની વાત સ્વપરના જ્ઞાનની છે અને અતિ મહત્ત્વની વાત સ્વના સ્વીકારની અને પરના ત્યાગની છે ધ્યાનયોગનાં મહત્તા બતાવવામા આવી છે ત્યા પણ આ જ મુદ્દો છે પરમ તત્ત્વ કે ઉત્કૃષ્ટ આદર્શનુ વારવાર ચિંતવન કરતા અને એમા એકા ગ્રતા જમાવતા અતે એના જેવા થઈ જવાની ભાવના જ હોય છે એટલે વતનદૃષ્ટિએ કે સાધ્યદૃષ્ટિએ, વ્યવહારુપણે કે આદર્શ વ્યવહારની નજરે આખી વાતનો આધાર સ્વપર વિવેચનના જ્ઞાનમા આવે છે અને માત્ર જ્ઞાનથી વળે તેમ નથી, પણ તદનુસાર ચારિત્ર-વર્તનની ખાસ જરૂરિયાત સ્વીકારવામા આવી છે જ્ઞાન અને ક્રિયાના સહયોગ વગર આ વાત બને તેમ નથી સમજ્યા વગરની ક્રિયા આધળી હોઈ જેમ અસ્તવ્યસ્ત થઈ જાય છે તેમ જ વર્તન વગરનું જ્ઞાન પાગળુ હોઈ અર્થ વગરનુ થઈ જાય છે

આ સ્વપરવિવેચનની વાત પદોમા અનેક પ્રકારે આવી છે એની વિચારણા જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી થઈ છે અને થવાની છે બીજી સર્વ વાતો મૂકી દઈ, જો પ્રાણી સ્વપરને સમજવાના નિર્ણય પર આવી જાય અને તે અનુસાર વર્તન કરે તો તેની જીવનસિદ્ધિ ચોક્કસ છે, અને ઇષ્ટફળપ્રાપ્તિનો રસ્તો એના હાથમા આવી ગયો છે, એમ સમજવુ એટલે આ વાત વારવાર જુદા જુદા મુદ્દાથી કરવામા આવે, તે સમુચિત છે, ઔષધની પેઠે ફળપ્રદ છે

આ મુદ્દા મનમા રાખી હવે આપણે પદનો ભાવ વિચારીએ —

चेतन! ऐसा ज्ञान विचारो,
सोहं सोहं सोहं सोहं, सोहं अणु न बीया सारो चेतन० १

અર્થ—ચેતનજી! આવા પ્રકારના જ્ઞાન-જાણપણાનો વિચાર કરો. તે હું છુ, હું સોહ છુ, હું અને તે એક જ છીએ, હું તે છુ—આવા સોહ પદને વિચારો અને બીજો વિચાર એક લગાર માત્ર પણ સારો નથી. સોહને વિચારો, કારણ કે તે સર્વનો સાર છે અને તેને જરા પણ વિસારે ન મૂકો, ભૂલી ન જાઓ. (૧)

શબ્દાર્થ—ऐसा = એ પ્રકારના એવા સોહ = સોઽહં તે હું છુ અણુ = જરા અણુમાત્ર બીયા = બીજા કોઈ પણ સારો = સારભૂત, તત્ત્વ, રહસ્ય બીયાસારો = વિસારો વિસાર, ભૂલી જાઓ

વિવેચન—ચેતનજી ! તમે આવા જ્ઞાનનો વિચાર કરો જ્ઞાન વગર સાચું વર્તન ન થાય, સમજ્યા વગર કરેલા વર્તનમાંથી ફરી બેસતા કે તેમાંથી પાત થતા વખત ન લાગે, માટે તત્ત્વ શોધવામાં જેટલી જ્ઞાનની જરૂર છે, તેટલી જ તત્ત્વમાં સ્થિર થવામાં જ્ઞાનની જરૂર છે આ જ્ઞાન તે ગુરુમંતર જેવું છે તમે બેતાલીશમા પદમાં વાંચી ગયા કે 'અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે' તમે માન્યું કે તમે અમર થઈ ગયા છો અને હવે મરશો નહિ, પણ ત્યાં છેલ્લે છેલ્લે કેવી વાત કરી તે ધ્યાનમાં હશે તે આખી ગાથા —

મર્યો અનંત વાર બિન સમજ્યો, અબ સુખદુઃખ વિસરેંગે,
'આનંદઘન' નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગો.
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે. ૪

કહેવાની વાત ત્યાં એ હતી કે એવા બે અક્ષરો છે, જે એકબીજાની એવા નજીકના છે કે તેનું જે સ્મરણ નહિ કરે તે મરશે અહીં ભેદજ્ઞાનનો મહિમા ગાયો છે એનો અર્થ કરતી વખતે આવા વીશ બેવડા અક્ષરો બતાવી તેમાંથી કોઈ પણ જોડલાના બે અક્ષરો પકડી લેવા સૂચવ્યું છે[1] છેવટે ત્યાં 'હંસ' અથવા 'શિવ' જોડલાના અક્ષરો સૂચવવામાં આવ્યા હતા આ સૂચન કરતી વખત વિચારક વાચકને પોતાનું મગજ કસવું પડે તેની સૂચના પણ હતી ઉદ્દેશ આત્માના કે મોક્ષના સ્મરણનો જણાવ્યો હતો, ઉદ્દેશ ભેદજ્ઞાનનો સૂચવ્યો હતો, ઉદ્દેશ અમર થવાનો અને અમર છું એમ માનવાનો હતો

વધારે સ્પષ્ટતાથી વિચાર કરતાં આ બે અક્ષર તે 'સોહં' લાગે છે **સોઽહં**–તે હું છું—તેનું ધ્યાન કરવું, તેમાં તન્મય થઈ જવું અને બેસતાં–ઊઠતાં, ખાતાં–પીતાં આ 'સોહં'નો વિચાર કરવો, અહર્નિશ **સોઽહં સોઽહં** નો અજપાજાપ ચલાવવો એ પ્રમાણે જે કરશે તે કદી નહીં મરે અને તે 'અમર' થઈ જશે—એવી વાત એ બેતાલીશમા પદમાં કરી હતી

'આતુ ન ખીયા સારો'—જ્ઞાનવિચારણામાં ટૂંકો મંત્ર આપે છે **સોઽહં સોઽહં** પાંચ વાર ગાઈ પછી કહે છે કે સારામાં સારો વિચાર અથવા વિચારનો સાર હોય તો તે **સોઽહં** છે, એ સિવાય બીજા ફાંફાં છે અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો એ પદનો અર્થ આ પ્રમાણે બેસે છે એને–એ **સોઽહં**ને–જરા પણ વિસારી ન મૂકો, એ તો આઠ પહોર તમારી સાથે જ હોય, તમે સોહંની ધૂન લગાવો, એના મય થઈ જાઓ[2]

'સોહં'–તે હું છું, મેં એ આદર્શને પહોંચવા મનમાં વિચાર કર્યો અને એને માટે અંતરાત્મભાવની શોધખોળ કરી, બાહ્ય દશા તરફ વિમુખતા થઈ એ અંતરાત્મદશામાં આખો વખત રમણ કરતાં પરમાત્માને પિછાનવા પ્રયત્ન આદર્યો એ પ્રયત્ન અને અભ્યાસને પરિણામે પરમાત્મા આદર્શરૂપ બન્યા એ આદર્શ તે તું પોતે જ છો, હું પોતે જ છું,

---

૧ 'શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો' ભાગ ૧, પૃ ૪૫૫

૨ આ બીજો અર્થ બેસાડેલ છે પ્રથમનો અર્થ ગુરુ તરફથી સાંપડેલ છે પાઠાંતર–શુદ્ધ પાઠ હોવો જોઈએ એની ગેરહાજરીમાં અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે પાઠાંતર માટે શોધની અપેક્ષા છે–**વિવેચનકાર.**

એ વિચારણાએ ઉત્તેજન મળ્યુ, અને પરમાત્મા જેવા થવા નિર્ધાર થયો એ પરમાત્મા તે હુ છુ, સત્તાગતે મારો અને તેનો એકીભાવ છે, અને વસ્તુત મારામા અને તેનામા કોઈ ફેર નથી—આવા પ્રકારની ભવ્ય જ્ઞાનવિચારણા અને અજપા જપમા 'સોહ' અક્ષરોના ચાલુ ઉપયોગથી ભેદજ્ઞાન દ્વારા અતિમ સિદ્ધિ કેવી રીતે થઈ જાય એ હકીકત ખાસ લક્ષ્યમા લેવા યોગ્ય છે તેને માટે આત્માને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે અને તે માટે અમુક ત્યાગ અને અમુક સ્વીકારની સૂચના કરવા યોગ્ય છે આ અતિ વિશાળ પ્રયોગ બતાવવા દ્વારા 'સોહ' ની વિચારણાને મધ્યમા રાખી સ્વપરનિસ્તારની ચાવી અહીં રજૂ કરે છે (૧)

निश्चय स्वलक्षण अवलबी, प्रज्ञा छैनी निहारी,
इह छैनी मध्यपाती दुविधा, करे जड-चेतन फारी चेतन० २

અર્થ—ચેતનનું નિશ્ચયનયે જે લક્ષણ બતાવ્યુ છે, તેનો આધાર લઈ બુદ્ધિરૂપ છીણીને જુઓ આ છીણી જ્યારે બરાબર વચ્ચે પડે છે ત્યારે એ બે વિભાગ પાડી દે છે અને જડ અને ચેતનનો વિભાગ પાડી આપે છે (૨)

વિવેચન—આ પ્રયોગરૂપ ચાવામા પ્રથમ આત્માવલબન કરવા માટે આત્માના લક્ષણનુ આપેક્ષિક દર્શન કરાવે છે એ લક્ષણજ્ઞાન વ્યવહારથી અને નિશ્ચયથી બે રીતે થાય નવ તત્ત્વની શરૂઆતમા કહે છે કે 'વ્યવહારનયે કરી જે શુભાશુભ કર્મનો કર્તા, હર્તા અને ભોક્તા છે અને નિશ્ચયનયે કરી જે જ્ઞાન, દર્શન તથા ચારિત્રરૂપ નિજ ગુણોનો જ કર્તા તથા ભોક્તા છે, અથવા દુખ-સુખ-જ્ઞાનોપયોગ લક્ષણવત ચેતના સહિત હોય તથા પ્રાણધારણ કરે તેને પ્રથમ 'જીવતત્ત્વ' કહીએ આ પ્રકારે ચેતનનુ લક્ષણ બતાવ્યુ છે

આના નયવાદ છે તેમા વિરોધ નથી, પણ દૃષ્ટિબિન્દુના ભેદ છે વ્યવહારથી કર્મનો કરનારો અને ભોગવનારો આત્મા છે આ સાચી વાત છે અને નિશ્ચયનયથી એનુ લક્ષણ જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ છે તત્ત્વાર્થ, બીજા અધ્યાયના આઠમા સૂત્રમા કહે છે उपयोगो लक्षणम्—ઉપયોગ એ જીવનુ લક્ષણ છે એ અનાદિસિદ્ધ સ્વતત્ર દ્રવ્ય છે એને આત્મા કહે છે, ચેતન કહે છે, જીવ કહે છે તાત્ત્વિક દૃષ્ટિએ અરૂપી હોવાથી એનુ જ્ઞાન ઇંદ્રિયો દ્વારા થતુ નથી જડમા ઉપયોગ હોતો નથી, જ્યારે ચેતનમા વધતોઓછો ઉપયોગ તરતમ ભાવે જરૂર હોય છે

શબ્દાર્થ—નિશ્ચય = પાકો નિર્ણય (જૈન પારિભાષિક—વ્યવહાર સામે જૂઓ વિવેચન) નિશ્ચયનય અનુસાર સ્વલક્ષણ = આત્મલક્ષણ આત્મસ્વરૂપ (તેનુ) અવલબી = સહારો લઈ ટેકો લઈ પ્રજ્ઞા = બુદ્ધિ છૈની = છીણી, લાકડા ફાડવામા વપરાતી નાની ફરસી જેવી નાનુ તેહથિયાર જેનાથી લોહુ કે પથ્થર કાપવામા આવે છે નિહાર = નિહાળો જુઓ ઇહ = આ મધ્યપાતી = વચ્ચે પડતા વચ્ચે પડેલી હોય ત્યારે. દુવિધા = બે પ્રકાર, બે ભાગ-ટુકડા કરનારી હોઈ જડ = અજીવ પૌદ્ગલિક ચેતન = આત્મિક, આત્માને લગતુ, આત્માનુ ફારી = ફાળો વિભાગ, વહેંચણી પૃથક્કરણ

નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આ પ્રમાણે આત્માનું જે સ્વરૂપ છે, તેને પકડી લેવું જોઈએ. અત્યારે વ્યવહારમાં એને હરતોફરતો, રાજા ધનવાન કે ભિખારી કહેવરાવતો, આંખેઆંખે દેખીએ, પણ એની એ સ્થિતિ વ્યવહારથી છે, જડ (કર્મ)ના સબંધથી ઉપજેલી છે, અને એ કાયમી લાગે છે, છતાં ક્ષણે ક્ષણે પલટાતી અને બહારની હોઈ આગંતુક છે ત્યારે મૂળ સ્વભાવે તો જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, એનાં અનંત ગુણો છે એમાં રમણ કરવું એ એની સ્વાભાવિક દશા છે અને એનો અભ્યાસ કરવો–એનું જ્ઞાન કરવું–એ સાચું આત્મજ્ઞાન છે

જીવ અને અજીવતત્ત્વ માત્ર જાણવા યોગ્ય છે પુણ્ય, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ ચાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે એમાં પણ પુણ્યતત્ત્વ વ્યવહારથી ગ્રહણ કરવા યોગ્ય છે, નિશ્ચયનયે ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે અને પાપ આશ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા યોગ્ય છે એટલે જીવતત્ત્વ જાણવા યોગ્ય હોઈ આપણે તેને બરાબર સમજીએ એનો કર્મ સાથે દેખાતો ઘનિષ્ઠ સંબંધ પણ વારંવાર પલટાતો અને નવા નવા સ્વરૂપો ધારણ કરનાર હોવા છતાં પ્રયત્નથી દૂર થઈ શકે તેવો છે એટલે એ દેખીતો, જીવ સાથે મળી ગયેલ લાગતો સંબંધ પણ એનું લક્ષણ નથી, છતાં ચાલુ વ્યવહારમાં એને ધનવાન, ગમાર, નિર્બળ કહી શકાય પણ પાકા ધોરણે તો એ સર્વ નકામું છે, છેડાવાળું છે અને જીવનું પોતાનું ન હોઈ વળગી પડેલું છે વ્યવહારસ્વરૂપ તરફ ન જોતાં એ(ચેતન)નું નિશ્ચયસ્વરૂપ બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે, કારણ કે સાધ્યદૃષ્ટિએ નિશ્ચયસ્વરૂપ અવલંબન કરવા યોગ્ય છે, પરમ આદર્શ છે અને આજુબાજુનો કચરો ફેંકી જતાં અવશેષ રહેતી મૂળ વસ્તુ છે

આ ચેતનના મૂળ સ્વરૂપના લક્ષણનું અવલંબન લો અને પછી તમારી પાસે બુદ્ધિ-પ્રજ્ઞારૂપ છીણી છે તેને જુઓ છીણી એકના બે કરવામાં ઉપયોગી થઈ પડે છે બુદ્ધિરૂપ છીણી ચેતનની અંદર ઊતરે છે, એની વર્તમાન દશા અભ્યસે છે, એના મૂળ સ્વરૂપને વિચારે છે, એની ફરતો લાગેલ મેલ ઓળખે છે, એ એની મૂળ વસ્તુ નથી પણ આગંતુક છે એ વાત એ બતાવી આપે છે જેમ ખાણમાંથી નીકળતાં સુવર્ણમાં માટી સાથે હોવા છતાં સુવર્ણનું સુવર્ણત્વ બહાર લાવવા અગ્નિ અને રસાયણનો પ્રયોગ કરવો પડે છે તેમ ચેતન અને જડનો ભેદ પાડવા માટે પ્રજ્ઞારૂપ છીણીનો ઉપયોગ કરવો પડે છે આ સ્વભાવ અને વિભાવનું પૃથક્કરણ કરી આપનાર પ્રજ્ઞાનો મહિમા મોટો છે, અને નિરંતરના અભ્યાસનો વિષય બનાવવા યોગ્ય છે પોતાના અને પારકાની વહેંચણીની ગેરહાજરીને પરિણામે ભારે કલેશ અને રખડપાટા વધ્યા છે તેથી આ પ્રજ્ઞા–છીણીને નિકાળી તેનો ઉપયોગ કરવા માટે તેને મધ્યમાં રાખો અને છીણી જેમ લાકડાને ચીરીને તેના બે ભાગ કરી આપે તેમ તેની મારફત જડ અને ચેતનનો ફાળો કરી લો આ જડ અને ચેતનનું જ્ઞાન વહેંચણી સ્થિરતા પ્રાપ્ત કરવાનો રામબાણ ઉપાય છે, અને આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો રાસાયણિક પ્રયોગ છે અને હાથે કરીને ઊભી કરેલી કે માથે આવી પડેલી અનેક ઉપાધિનો છેડો લાવનાર છે એ કારણે પ્રજ્ઞા–છીણીનો ખાસ અગત્ય છે (૨)

तस छैनी कर ग्रहीये जो धन, सो तुम सोहं धारो,
सोहं जानि दटो तुम मोह, व्है है समको वारो चेतन० ३

અર્થ—એવા પ્રકારની છીણીથી જે વાતને હસ્તગત કરીએ તે ધન છે અને તમે ધારી લો કે એ ધન તે સોऽहં છે એ સોऽहંને જાણીને તમે મોહને દાટી દો આ પ્રમાણે થાય તે ચોક્કસ સમતાનો વારો છે, એટલે એમ થાય ત્યારે સમતાને તક મળે અથવા એમ થાય તો સમતાને તક મળે. (૩)

વિવેચન—છીણીનો ઉપયોગ જે વસ્તુને પ્રાપ્ત કરાવી આપે તે સાચુ ધન છે અને તે ધન તે **સોऽहम्** છે એટલે આ રીતે મોહ કોણ છે અને તેનુ મહત્ત્વનુ સ્થાન કયુ છે અને કયા છે તે લક્ષ્યમા આવશે. પ્રજ્ઞા જડ અને ચેતનનો ફાળો કરી આપે, તમે જાતે ચતુર રહ્યા, જડને કાઢી દેવાનુ અને સાચા ધનને હાથમા રાખવાનુ તો તમને સ્વાભાવિક રીતે આવડે આ રીતે તમને મોહ ની ઓળખાણ આપી હવે તમે એમા ન રહેતા, આગળ વધો

તમે આ જડ અને ચેતનનો ફાળો કરો ત્યારે તમારા ખ્યાલમા આવશે કે આપણે તો અત્યાર સુધી નકામા તણાઈ મૂઆ, અને ખોટી રીતે પરેશાનીના પાસામા રવડયા પછી જણાશે કે પોતે અત્યાર સુધી જે ઇંદ્રિયના વિષયોમા કે મિત્રોના સ્નેહમા, કુટુબ કબિલાના રાગમા કે રાજ્ય, દોલત કે મોટાઈની મહેલાતોમા મૂઝાઈ ગયા હતા, તે તો ખોટો મોહ હતો, અને પોતાના જેવા મોહ પદ પ્રાપ્ત કરવાના આશયવાળાને અણઘટતું હતુ માટે એ સોહને બરાબર જાણીને પેલા અજ્ઞાન મૂલક મોહને દફનાવી દો મોહ તો મહા આકરો તોફાની છે એના તાબામા આવનારને એ પરાધીન કરી મૂકે છે અહ અને મમ એના મત્ર છે અને કષાય, નોકષાય, વેદ વગેરે એના આવિર્ભાવ બતાવનાર સ્વરૂપો છે અને એની મડળમા યૌવન, કામદેવ, રાગ, દ્વેષ, માન, લોભ, દભ, ક્રોધ જેવા અનેક ગણાધિપો છે આવા મોહને તમે કાઢી ન મૂકી શકો તો એને જમીનમા દબાવી દઈ એના પર રાખ વાળી દો. (એનુ ઉપશમન કરો) એટલુ થશે ત્યારે સમભાવનો વારો આવશે, અદરની સાચી શાતિને સ્થાન મળશે, તમારી અસ્ત-વ્યસ્ત સ્થિતિનો છેડો આવશે અને તમારુ સાચુ સ્થાયી સુખ શુ છે અને કયા છે તે વાત દૃષ્ટિપથમા આવશે. અને એમ થશે ત્યારે તમને જણાશે કે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ જે ચેતનનુ લક્ષણ છે તે જ ખરુ છે, તે જ સાધ્ય છે, તે જ તમે પોતે છો સોહનો સાક્ષાત્કાર આ રીતે થાય, એ ખરેખર, સારભૂત તત્ત્વ છે આવી રીતે પ્રજ્ઞા છીણીએ કરેલ જડ-ચેતનના વિભાગને પરિણામે જે પોતાનુ ધન પ્રાપ્ત થાય તે શાશ્વત ધન છે માટે હવે તો સમભાવનો વારો આવવા દો અત્યાર સુધી સમજ્યા વગર જયા

શબ્દાર્થ—તસ=તે તેવા પ્રકારની (છૈની અથવા છેની) કર ગ્રહીયે=હાથમા લઈએ, હસ્તગત કરીએ સો=તેજ જાનિ=જાણીને દટો=દાટી દો જમીનમા દબાવી દો વ્હ=તે હૈ-નિશ્ચયસૂચક શબ્દ વહનુ મધ્યવચન સમકો=સમતાનો સમનો વારો=ક્રમ તક, પ્રસગ

ત્યાં ઘણું રખડ્યા, હવે તો મોહને દાટી દો અને તમારા પોતાના ધનને ઓળખી-પિછાની લો અને એને મેળવવાના સીધા સરળ કામમાં પડી જાઓ (૩)

कुलटा कुटिल कुबुद्धि कुमता, छडो व्है निज चारो,
सुख 'आनद' पदे तुम वेसी, स्वपरकू निस्तारो चेतन० ४

અર્થ—દુર્મતિ છે તે તો દુરાચારી છે, હઠીલી-દુરાગ્રહી છે, ખોટી બુદ્ધિને આપનારી છે, માટે તેને છોડી દો, એટલે પોતાનો ચોક્કસ ચાર-ઇલાજ થાય પછી તો તમે સમાધિ સુખમાં આનંદપદે બેસી પોતાને અને પારકાને ઉગારી લો, તારી દો. (૪)

વિવેચન—છેવટે આ અતિ રસમય ચેતન-જડ-વિવેચનનો વિષય છોડતા એક અગત્યની વાત કરી નાખવી ખાસ જરૂરી છે બુદ્ધિથી વિચાર થાય છે, વિચાર પછી નિર્ણય થાય છે અને નિર્ણય અનુસાર વર્તન થાય છે આ બુદ્ધિ બે પ્રકારની હોય છે સદ્‌બુદ્ધિ અને કુબુદ્ધિ બુદ્ધિનો સારો ઉપયોગ થાય છે, તેમ તેનો ખરાબ ઉપયોગ પણ થઈ શકે છે સદ્‌બુદ્ધિ (અથવા સુમતિ) અને કુબુદ્ધિ (અથવા દુર્મતિ કે કુમતિ) એ બુદ્ધિના બે પાસા છે પ્રાણી કુબુદ્ધિમાં પડ્યો હોય ત્યારે પોતાની જાતને બરાબર પિછાને નહિ, પોતાનું સાચું સ્થાન જાણે નહિ જ્યારે સદ્‌બુદ્ધિ કે સુબુદ્ધિની અસર તળે હોય ત્યારે સ્વને સમજે અને સ્વમાં રચે પચે, અને રમે બારમા પદમાં આ સબંધમાં એક મજાની સાખી ગાઈ નાખી યોગીરાજે કમાલ કરી છે આનંદઘનજીની નાત સાખીઓનો મહિમા અને એનું રહસ્ય ૭૦મા પદના વિવેચનમાં અને પુરવણીના ઉપોદ્ઘાતમાં જોવામાં આવશે બારમા પદની સાખીમાં કહે છે કે —

કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી,
ચોપટ ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી'

અહીં રાધિકા અને કુબજા વચ્ચે ચોપાટની રમત થાય છે તેમાં અંતે રાધિકારૂપ સુબુદ્ધિ જીતે છે અને કુબુદ્ધિરૂપ કુબજા હારે છે આ આખી ચોપાટની રમત સમજવા જેવી છે બારમા પદમાં ભાવવિવેકરૂપ પગડું (પાઉ) ન આવે ત્યાં સુધી બાજી કાચી રહે એમ જે બતાવ્યું છે, તે ભાવવિવેક સોહના પિછાન, પરિચય અને સ્વીકારથી પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ ન મળે ત્યાં સુધી બાજી કાચી રહે છે માટે ભાવવિવેક-પાઉ મેળવવા માટે સ્વપર-વિવેચનની જરૂર છે ચૌદમા પદમાં સુમતા અનુભવ દ્વારા ચેતનજીને સંદેશો પાઠવે છે, ત્યાં ત્રીજી ગાથામાં કહે છે કે —

કુલટા, કુટિલ કુબુદ્ધિ સંગ ખેલકે, અપની પત ક્યું હારો?'

શબ્દાર્થ—કુલટા = દુરાચારી ખરાબ ચાલની સ્ત્રી કુટિલ = વાંકી, છળનારી હઠીલી, કપટી કુબુદ્ધિ = નઠારી બુદ્ધિ દુર્બુદ્ધિ કપટ કુમતા = કુમતિ દુર્મતિ, ખરાબ બુદ્ધિ વ્હૈ = ઉપર ત્રીજી ગાથામાં જુઓ સુખ = સુખપૂર્વક સુખ સાથે happily (ક્રિ વિ) નિજ = પોતાનો ચારો = પ્રવૃત્તિ, ઇલાજ, ઉપાય કારાગાર, સ્થાન નિસ્તારો = પાર ઉતારો, ઉગારો

અહીં કુબુદ્ધિ માટે જે વિશેષણો ચાલુ પદમા છે તે જ બરાબર ચૌદમા પદમા વાપર્યા છે અને ચેતનજીને સૂચવ્યુ છે કે તમારા જેવા સારા માણસ તે આવી સ્વચ્છંદી, કુટિલ, વાંકી, કુબુદ્ધિ જેવી રખડુ બાઈની સોબતે ચઢીને પોતાની ઇજ્જત શા માટે બગાડે છે? આને મળતો જ ભાવ ચાલુ પદમા જુદા સ્વરૂપે બતાવ્યો છે અહીં ચેતનને સીધો ઉપદેશ આપી કુટિલ કુલટા કુબુદ્ધિને છોડી દેવાનુ સૂચવન કરે છે

'વ્હૈ નિજ ચારો'—આ પ્રમાણે કુબુદ્ધિનો ત્યાગ કરવો એ પોતાનો સાચો ઇલાજ છે આ રસ્તે સસાર-વ્યાધિનો છેડો છે, દુ ખદર્દનો ઉપાય છે અને ભવવ્યાધિનો ઇલાજ છે અથવા કુમતિને તજી દો એટલે પોતાનો ઉપાય-ઇલાજ થાય.[1] આ રીતે પ્રજ્ઞા-છીણીથી જડ-ચેતનનો ફાળો કરી, સોહને બરાબર ઓળખી, મોહને દાટી, સમભાવનો વારો લાવો અને કુમતિને છોડી દો એમ કરીને તમે આનદ-પદમા બેસી તમારો પોતાનો અને અન્ય ભવ્ય પ્રાણીઓનો નિસ્તાર કરો આનદ-પદનો મહિમા અન્યત્ર ખૂબ ગાયો છે યોગીરાજે પોતાના નામ સાથે આનદ શબ્દ જોડી અથવા આનદને જ પોતાનુ નામ બનાવી આનદનો મહિમા અનેક પદમા ગાયો છે અને આનદ શબ્દ જાતે અતિપ્રેમ ઉત્પન્ન કરનાર હોવા ઉપરાત ઉચ્ચારણ અને અનુભવમા ભારે લહેર કરનાર છે સ્વ-પરનો નિસ્તાર કરવો સાદી વાત છે, પણ ક્યારે? જ્યારે ઉપરની શરતો પૂરી પાડવામા આવે ત્યારે, એની વર્તનાના સ્વપરનો નિસ્તાર છે (૪)

ઉપસહાર—આ રીતે આનદ પદે બેસવાના માર્ગનુ દર્શન કરાવ્યુ જ્ઞાનવિચારણા વગર આટલી પૃથક્કરણશક્તિ આવે નહિ અને વ્યવહાર-નિશ્ચયના પાસાને બરાબર પિછાન્યા વગર તુલનાશક્તિ ખીલે નહિ. જ્ઞાનવિચારણાની આખી વિચારધારા બતાવવા ઉપરાત ચારિત્રમાર્ગમા કઈ રીતે ગમન કરવુ એનુ શાસ્ત્ર અહીં સક્ષેપમા બતાવી દીધુ છે એમા ખરો ચમત્કાર નિશ્ચય-સ્વલક્ષણના અવલબનમા બતાવ્યો છે ચાલુ વ્યક્તિ આત્માનુ 'વ્યવહારુ' લક્ષણ વિચારે, અને તેના પર ચર્ચા-વિચારણા કે ઉપદેશની રચના કરે યોગી વ્યવહાર પર લક્ષ્ય રાખે, પણ એની નજર નિશ્ચય પર હોય છે, અને એના ધ્યાનમા 'સોહ' જ હોય છે

---

૧ 'વ્હૈ'નો અર્થ હવે થતો હોય એમ જણાય છે 'વહ'નુ રૂપક હોય તો કોશમાથી તે લભ્ય નથી કોઈ અપભ્રશ શબ્દ જણાય છે ભાવ સબધ પરથી ઘટાવ્યો છે કુબુદ્ધિને છોડી દેવી એ ભવવ્યાધિમાથી છૂટવાનો ઉપાય છે

'ચાર'નો અર્થ કારાગાર' પણ થાય છે એ અર્થમા ભાવ બરાબર બેસતો આવે છે કુબુદ્ધિ એ કેદખાનુ છે અને તે કારણે એને છોડી દો વ્હૈ નો અર્થ અહીં તે' કરવો ભાવ એ રીતે વધારે સ્પષ્ટ બને છે અથવા ચારો' એટલે પશુ-પક્ષીનો ખોરાક અર્થ ગુજરાતી ભાષામા થાય છે ત્યા અર્થ સ્પષ્ટ છે તમારો અત્યાર જે ખોરાક થઈ પડ્યો છે તેને છોડી દો આ રીતે પણ મજાનો ભાવ આવે છે

—વિવેચનકાર.

જ્ઞાનવિચારણાની જે ધારા અત્ર બતાવી છે એમાં આત્માના નિશ્ચય લક્ષણ પર ભાર મૂકી વિચારણા કરવા પ્રેરણા કરી છે, એટલે એમાં ચેતનના જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્ર, વીર્ય અને ઉપયોગ લક્ષણ પર ભાર મૂકવાની વાત કરવા સાથે 'પ્રજ્ઞા' છીણીના ઉપયોગમાં સ્વપરનું વિવેચન કરવા કહ્યું છે અને મોહને દાટી દઈ 'સમ'નો વારો લઈ આવવાનું બતાવ્યું છે એમાં માત્ર જ્ઞાનવિચારણા કરી બેસી ન રહેતાં વિશુદ્ધ અને વિશિષ્ટ વિચારણા કરવા આગ્રહ સેવ્યો છે તે ખૂબ સમજવા જેવો છે માત્ર નિશ્ચયદૃષ્ટિની વાતો કરવાથી સાધ્ય નજીક પહોંચી શકાતું નથી, સમતાનો અનુભવ થતો નથી અને આનંદ-પદે પહોંચી શકાતું નથી માટે જો સ્વપરનો નિસ્તાર કરવો હોય તો સ્વને ઓળખવો, સ્વનો સ્વીકાર કરવો, મોહને દાટી દેવો અને તે માટે 'સોહં'નો નિરંતર જાપ કરવો, અને વિષય વાસની બુદ્ધિને છોડી દેવી

આ વિચારધારા ખૂબ પચાવવા જેવી છે શુષ્ક વાતોથી કે ઊંચી ભૂમિકા સંબંધી બોલ બોલ કરવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી માત્ર જ્ઞાન નકામું છે, માત્ર ક્રિયા ખરેખરી રીતે પૂરા કામમાં આવે તેમ નથી, તેથી બુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ વિચારણા કરવા ઉપરાંત તદનુસાર વર્તના કરવાના કરવાનો છે આ રીતે આનંદ-પદે બેસાય, આ રીતે સ્વનો નિસ્તાર થાય, અને આ રીતે શાશ્વત આનંદને પોતાનો કરી શકાય. આવી રીતે પરમાત્મા હું પોતે જ (સોહં) છું, એવો ભાવ બેસે, ત્યારે સમજવું કે ખરી જ્ઞાનવિચારણાની ચાવી સાંપડી છે

આ પદમાં કેટલાક શબ્દપ્રયોગો તદ્દન ગુજરાતી છે 'ચારો', 'ધારો', 'ફારો', 'બેગી' વગેરે એ ઉપરાંત 'અલ્ગ ન બીયા સારો' જેવા વિલક્ષણ પ્રયોગ છે, એ હકીકત આનંદઘનજીની ભાષાના નિબંધમાં જે વિચાર અને નિર્ણયો ઉપોદ્‌ઘાતમાં બતાવ્યા છે તેને પુષ્ટિ આપે છે[1] એકંદરે આ પદ આનંદઘનજીનાં બીજાં પદોને અનુરૂપ છે એમાં કુબુદ્ધિ માટે વાપરેલ વિશેષણો અન્યત્ર એ જ રૂપે લગભગ વપરાયલાં છે, અને ભાષાપ્રયોગ, ભાવ વાહિતા અને આદર્શ દર્શન અતિ ઉચ્ચ છે, છતાં પ્રતમાં એ પદ નથી એ નવાઈની વાત છે ગુણપ્રાપ્તિની દૃષ્ટિએ, આદર્શ સ્પષ્ટતાની ખ્યાલાતે અને વર્તનનિર્ણયની અપેક્ષાએ આ પદ ઘણું ઉચ્ચ સ્થાન ભોગવે છે એમ વિવેચકની માન્યતા છે એના કર્તૃત્વની વાત બાજુ પર મૂકીએ તોપણ એમાં ભારે ભાવદર્શન છે, એમાં કાવ્યનું ગેય તત્ત્વ છે, અને હૃદયને અસર કરે તેવી વિચારસરણી છે આ પદને વારંવાર વિચારવાથી અને એના પુનઃ પુનઃ પરાવર્તનથી માર્ગ સૂઝી આવશે એમ જરૂર લાગે છે એના પર પૂરતી વિચારણા કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે (૮૧)

---

૧ શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, ભાગ ૧, ઉપોદ્‌ઘાત (શ્રીમદ્ આનંદઘનજી અને તેમનો સમય), પૃ ૩૮

૫૬ બ્યાસીમુ

ભૂમિકા—જૈન યોગનો સાર વિષયકષાય પર વિજય છે વિષયો સ્થૂળ ઇંદ્રિયોને સબધે છે, ત્યારે આતર રાજ્યમા મનોવિકારો કષાયને સબોધે છે આ બાહ્ય અને આતર સબધો પર સયમ એટલે યોગ, યોગનો વિજય એટલે આદર્શસિદ્ધિ, અને જૈન યોગ એટલે યોગવિજયની યાત્રામા પ્રવેશ અને પ્રયાસ ઇંદ્રિય પાચ છે તેના વિષયો ત્રેવીશ છે તે પર અન્યત્ર વિવેચન થયુ છે સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાચે ઇંદ્રિયો પ્રત્યે જેટલી પરાધીનતા તેટલો સસાર, અને તેના પર જેમ જેમ વિજય થતો જાય તેમ તેમ નિવૃત્તિનગરીની સન્મુખતા આ દીવા જેવી વાત છે, છતા પુનરાવર્તનને ભોગે પણ માનસ સન્મુખ વારવાર ધરવા યોગ્ય છે પ્રત્યેક ઇંદ્રિયો પોતપોતાના સ્થાને હોય છે ત્યારે તે ચાલુ ભાગ ભજવે છે, પણ જ્યારે એમા લપટતા થાય છે ત્યારે તે ચેતનજીને સસાર સન્મુખ ખેચી જાય છે યોગીને પણ પાચે ઇંદ્રિયો હોય છે અને તે ખાય છે ત્યારે તેને સ્વાદ આવે છે, અને જુએ છે ત્યારે આખ કામ કરે છે, પણ એમા જ્યારે ગૃદ્ધ થાય, એમા જ્યારે મોજ આવે, એ ન હોય ત્યારે જીવન અકારુ લાગે, ત્યારે એ પ્રાણીને સસારમા રખડાવે છે, એને મોક્ષથી પરાઙ્મુખ કરી દે છે અને એને તદ્દન પરભાવમા રસ લેતો, અનાત્મદશા અનુભવતો અને બાહ્યાત્મભાવમા રખડતો કરી મૂકે છે[1] આ પરાધીન દશામાથી મુક્ત થવાનો ઉપદેશ યોગીઓ પોતાના દાખલાથી કે ગેય કાવ્યો કે ઉપદેશ દ્વારા આપી રહ્યા છે તેઓ બતાવી ગયા છે કે એક એક ઇંદ્રિયો જ્યારે પરાધીન દશાએ પરાકાષ્ઠા સુધી પહોચે છે ત્યારે પ્રાણી સસારમા મૂર્છા પામે છે સાભળવાના રસમા શ્રોત્રલપટ હરણ જીવન ગુમાવે છે ખાવામા રસિક બનેલ માછલુ મીઠી ગોળી દેખી પકડાઈ જાય છે કે ભોકાઈ જાય છે અને બનાવટી હાથણીનો સ્પર્શ કરવા દોડી આવતો હાથી હાથણીને જુએ છે, પણ ખાડાને સામે હોવા છતા દેખતો નથી અને પકડાઈ જાય છે પતગિયુ ઝળહળતી દીવાની જ્યોત જ જુએ છે, પણ એની ગરમી કે એનો દાહસ્વભાવ વિચારતુ નથી એક એક ઇંદ્રિયમા પરવશ થનાર પ્રાણીની આવી

---

૧ દરેક ઇંદ્રિયોમાં લપટતા કેવો ભાગ ભજવે છે તેની આખી રચના સમજવા માટે નીચેના પાત્રોનુ કાર્ય વિચારમા નાખી દે તે રીતે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથામા ચીતર્યું છે

સ્પર્શન સાથે અકુશળમાળા (પ્રસ્તાવ ૩ પ્રકરણ ૫) રસના સાથે લોલતા (પ્રસ્તાવ ૪ પ્રકરણ ૨)

ઘ્રાણ સાથે ભુજગતા (પ્રસ્તાવ ૫ પ્રકરણ ૧૮) ચક્ષુ સાથે યોગિની દૃષ્ટિદેવી (પ્રસ્તાવ ૬ પ્રકરણ ૧૨)

શ્રવણ સાથે સગ (પ્રસ્તાવ ૭ પ્રકરણ ૧૨)

આ સ્થાનોમા ઇંદ્રિયો અને તેમા લોલુપતાનો ભેદ વિવેચક દૃષ્ટિએ બતાવ્યો છે તે ખાસ સમજવા યોગ્ય છે ઇંદ્રિયોમાં આસક્તિ એ પરભાવરમણતા છે એને ઓળખવી એ દિવ્ય નયન છે અને એના પર વિજય મેળવવો એ સસાર પર સ્થૂળ વિજય મેળવવાની પ્રારભસિદ્ધિ છે —વિવેચનકાર.

દશા થાય છે એ વાત ખાસ ધ્યાનમાં રહે તેની સાથે જે પાંચેને પરવશ હોય અથવા જેની પાંચે ઇંદ્રિયો તોફાની હોય—જે આજે સ્ત્રીને આધીન થઈ જતો હોય તો કાલે મીઠાઈ ખાવામાં રસ લેતો થતો હોય—આવા સર્વ ઇંદ્રિયોને પરાધીન બનેલા પ્રાણીના કેવા હાલ થાય તે વિચારવા જેવું છે

અહિંસા, સંયમ અને તપ પર આખો જૈન યોગ રચાયલો છે તે પૈકી સંયમ યોગમાં ઇંદ્રિયસંયમ બાહ્યાત્મભાવ પર વિજય સૂચવે છે, જ્યારે કષાય પર વિજય અંતરાત્મ ભાવ પર વિજય સૂચવે છે 'બાહ્યાત્મ ભાવ છોડી અંતરાત્મદશામાં સ્થિર થાય તે પરમાત્મપદ પામે'—એ જાણીતા સૂત્રનો મુખ્ય આધાર સંયમ ઉપર છે અને સંયમમાર્ગે ચાલનાર માટે ઇંદ્રિયો પર કાબૂ એ અતિ મહત્ત્વનો વિષય છે

એ ઇંદ્રિયના વિષયોમાં પણ સ્પર્શેન્દ્રિયનો વિષય બહુ આકરો છે સ્પર્શનો વિષય સ્ત્રી-પુરુષના સંબંધને સૂચવે છે એના પર સંયમ લાવવો વધારે આકરો છે એટલા માટે પાંચ ઇંદ્રિયો પૈકી સ્પર્શન પર વિજય કરનારને 'બ્રહ્મચારી'નું સુંદર બિરુદ આપવામાં આવે છે કામદેવ-પુષ્પધન્વાની અસર નીચે કેટલીક વાર મોટા મુનિવરો પણ ચળી જાય છે, કેટલીક વાર આગેવાન કે દોરવણી આપનારા પણ એને વશ પડી જાય છે વિનમિ કે નંદિષેણ જેવા ત્યાગી એની અસર તળે આવી જતા પરાધીન બની જાય છે, છતાં યોગ્ય મનોનિગ્રહથી એના પર વિજય મેળવનારા પણ પડ્યા છે સુદર્શન શેઠ કે સ્થૂલિભદ્રનાં ચરિત્રો વાંચીએ કે વિજય શેઠ જેવા ગૃહસ્થીના ત્યાગનો વિચાર કરીએ ત્યારે એ ગુણ પ્રયત્નસિદ્ધ છે એમ લાગ્યા વગર નહિ રહે. બ્રહ્મચર્યની બાબતમાં ઢીલાપોચાપણું બતાવનાર કોઈ પણ મહાન કામ કરી શકતા નથી, ચેતનને આગળ ધપાવી શકતા નથી અને સંસારના ચક્રમાં પડી જાય છે, તેનું કારણ એ જણાય છે કે બ્રહ્મચર્ય વગર સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ થઈ શકતો નથી એટલા માટે યોગમાં આગળ ધપવા માટે, ધ્યાનની લાયકાત મેળવવા માટે અને સમાધિયોગ સાધવા માટે બ્રહ્મચર્ય રહેવાની પ્રાથમિક આવશ્યકતા છે, એ વાત વૈદકીય દૃષ્ટિએ માન્ય છે, યોગ દૃષ્ટિએ સ્વીકાર્ય છે અને આત્મિક દૃષ્ટિએ આદરણીય છે આ બ્રહ્મચર્યનો મહિમા અનેક ગ્રંથોમાં ગવાયો છે સર્વ શક્તિનો સંગ્રહ કરનાર, શરીર ફરતો તેજપુંજ બનાવનાર, અસાધારણ વીર્યવત્તાને પ્રાપ્ત કરાવનાર એ બ્રહ્મચર્યને પિછાની એની મહત્તા શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાન-ત્રેવીશમા તીર્થંકર-ની સ્તુતિ દ્વારા ગાઈએ

આ ગુણગાનમાં પરની નિંદા કરવાનો કે તેની અલ્પતા બતાવવાનો આશય નથી, એવી વૃત્તિ આનંદઘનની હોઈ પણ શકે નહિ જે ઉચ્ચ ભાવનાથી એ યોગી 'રામ કહો, રહેમાન કહો, કોઉ કાન કહો, મહાદેવ રે' એવું ગાઈ ગયા છે (પદ સડસઠમું), તે કોઈ પણ પ્રસંગે ટીકા કે નિંદા કરે નહિ પણ એમના ચરિત્રો પરથી સરખામણી કરી વામાનંદનની સ્તુતિ કરે, એમાં એમના વામાનંદનના વીતરાગભાવનાને અને મદન પરના વિજયને બહાર લાવવાની વાત જ હોય આવા મહાયોગી અન્યની ટીકા કે અપભ્રાજના ન જ કરે.

આ મુદ્દા પર યોગ્ય સ્થળે વિવેચન વિસ્તારથી કરવામા આવ્યુ છે[1] અને પુરવણીની ઉપોદ્ઘાતમા આવશે.

૫૦[2]
(રાગ—સુરતી ટોડી)

प्रभु ! तो सम अवर न कोई खल्कम;
हरि हर ब्रह्मा विगूते सोतो, मदन जीत्यो तैं पलकम प्रभु० १

અર્થ—પ્રભુ ! તારી સમાન આ જગતના બીજો કોઇ નથી કહેવાતા મોટા દેવો વિષ્ણુ, મહાદેવ અને બ્રહ્મા (જેનામા) ગૂંચવાઈ ગયા તેવા કામદેવને તો તે એક ક્ષણવારમા જીતી લીધો (૧)

વિવેચન—વામાદેવીના પુત્ર ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ ભગવાનની સ્તુતિ કરે છે પ્રભુ ! અમે દુનિયામા સર્વ આદર્શોને તપાસ્યા, પણ તારા જેવો આ જગતના અન્ય કોઈ જોવામા આવ્યો નથી એક મદનરાજ કામદેવની નજરે જ જોઈએ તો એણે મોટા હરિ, હર અને બ્રહ્માને ચક્કરમા નાખી દીધા છે એણે મોટા દેવોને ગોટાળે ચડાવી દીધા છે આવા આકરા કામદેવને પણ તે તો એક ક્ષણવારમા જીતી લીધો છે તેથી તારા જેવો આ દુનિયામા અન્ય કોઈ નથી કામદેવે પોતાનુ સામ્રાજ્ય અન્ય દેવો પર કેટલુ ચલાવ્યુ છે તે પર વિવેચન કરવાની જરૂર નથી ધર્મપરીક્ષાના રાસમા આ ત્રણે દેવોનો મકરધ્વજ સાથેનો સબધ સગ્રહવામા આવ્યો છે અને એ પ્રસગોને ઉપમિતિ ભવપ્રપચાકથાના પાચમા પ્રસ્તાવના પરિશિષ્ટ ન ૨ મા રજૂ કરવામા આવ્યા છે[3] મકરધ્વજનો મહિમા શ્રી સિદ્ધર્ષિએ ગાઈ બતાવ્યો છે એને મહામોહરાયના પાટવી રાગકેસરીની પડખે બેઠેલ નાના રાજા તરીકે વર્ણવેલ છે એ જ્યારે પ્રાણી ઉપર પોતાનુ સામ્રાજ્ય ચલાવે છે ત્યારે જો તે પ્રાણી પોતાની જાતને અત્યત સ્વાધીન ન હોય તો તેને પરવશ બનાવી તેની પાસે વિચિત્રવિચિત્ર નાચો કરાવે છે આવા મકરધ્વજે હરિ, હર અને બ્રહ્માને ગૂંચવી નાખ્યા,[4] ગોટાળે ચઢાવી દીધા, તેવાને પણ હે પ્રભુ ! તે તો ક્ષણ માત્રમા જીતી લીધો તે વીતરાગ ભાવ મન પર રાખી કામદેવનો સામનો કર્યો, લડતમા એનો પરાજય

શબ્દાર્થ—તો = તારા સમ = સમાન સરખા અવર = બીજો ખલ્કમે = દુનિયામા, જગતમા હરિ = વિષ્ણુ, વાસુદેવ. (રક્ષણ કરનાર દેવ) હર = મહાદેવ પાર્વતિપતિ (સહાર કરનાર દેવ) બ્રહ્મા = ઉત્પત્તિ કરનાર દેવ. વિગૂતે = ગૂંચવાઈ ગયા ચક્કરે ચડાવી દીધા સો તો = તે તો મદન = કામદેવ. પલકમે = ક્ષણવારમા, વગર પ્રયાસે અલ્પ સમયમા.

૧ શ્રીઆન ધનજીના પદો, ભાગ ૧, પ ૨૭ ૪૪ અને ૮૮નુ વિવેચન

૨ આ પ૦ ગનમાથી મળ્યુ નથી પાઠાતરો ઉપલબ્ધ થયા નથી

૩ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ભાષાંતર, ભા ૨ પૃ ૧૩૫૩–૬૧

૪ વિગૂતે નો આ અર્થ મારા ગુરુએ બતાવ્યો છે મને એ સિવાય બીજો અર્થ બેઠો કે સૂઝ્યો નથી કદાચ પાઠાતર મળે તો નવીન અર્થ સ્ફુરવા સભવ ગણાય —વિવેચનકાર

કર્યો અને તેનુ આધીનપણું સ્વીકારવાની ના પાડી આ વાત બહુ અદ્ભુત છે, ભારે મુશ્કેલ છે મીઠાશથી કામ કરનારને કબજે કરવા બહુ મુશ્કેલ પડે છે, છતા તે એને જીતી લીધા એ તારો મહિમા છે કદાચ શંકર, વિષ્ણુ, બ્રહ્માની વાતમા કાંઈ આશય હશે, કાંઈ ગૂઢ ભાવ હશે, પણ હકીકત ઉપર જણાવેલ આકારમા સાપડે છે તે ગમે તેમ હોય, પણ તે તો કામદેવને બરાબર જીતી લીધો છે એમા શક નથી (૧)

ज्यों जल जगमें अगन बुझावत, वडवानल सो पीये पलकम,
'आनदघन' प्रभु वामार नदन, तेरी हाम न होत हलक्में प्रभु० २

અર્થ—જેવી રીતે દુનિયાના પાણી આગને ઓલવી નાખે છે, તે પાણીને વડવાગ્નિ એક પળમા પી જાય છે, (તેવી રીતે દુનિયાને અને દેવને ચૂસવી નાખનાર કામદેવને તમે જીતી ગયા) આનદઘન કહે છે કે પ્રભુ વામાનદન ! મારા પાર્શ્વનાથ ! તારી હિંમત છે તે કાંઈ સહેજમા સાપડતી નથી (એ હામ અલૌકિક છે) (૨)

વિવેચન—પાર્શ્વનાથ પ્રભુની એ મકરધ્વજ પરની જીતનો મહિમા એક સરસ દાખલાથી કાયમ કરે છે દુનિયામા પાણીનુ એક કામ આગ બુઝાવવાનુ છે પણ વડવાગ્નિ દરિયામા થાય છે તે પાણીને પી જાય છે, તેમ હે પ્રભુ ! તમે કામરૂપી જળને પલકમાત્રમા પી ગયા સામાન્ય પ્રાણીઓ કે બીજા દેવો જ્યારે અગ્નિ જેવા છે, ત્યારે આપ વડવાનલ જેવા છો કામદેવરૂપ જળને શોષવા સારુ આપ વડવાનલ જેવું કામ કરો છે વડવાનલ જેમ સમુદ્રને પલકવારમા પી જાય છે, તેમ આપ પણ કામરૂપ જળને પી જાઓ છો અર્થાત્ આપના ઉપર કામદેવ કોઈ પણ પ્રકારની અસર કરી શકતો નથી

જે પાણી (જળ) જગતમા આગ બુઝાવનાર છે, તેને પી જનાર વડવાગ્નિ છે, તેમ દુનિયાના જીવોને વશ કરનાર કામદેવને પી જનારા આપ જેવા વડવાનલ પડ્યા છે કામદેવ જેવા બહાદુરને જીતી, એને પી જઈ, એને નહિવત્ કરી મૂકી આપે જબરી કરી છે આવી હામ ભીડવી એ કાંઈ રે જીપે જીના ખેલ નથી વામાનદન પ્રભુ ! આપને આનદઘન નમે છે, આપ પોતે જ આનદઘન છો, આપની હામ અદ્ભુત છે અને આપનો વિજય નોંધવા, અનુસરવા, આદરવા યોગ્ય છે[1] (૨)

શબ્દાર્થ—જ્યો = જે રીતે (જેસે જિસ ભાતિ) જલ = પાણી, વારિ અગન = અગ્નિ બુઝાવત = ઓલવે છે ઠારી દે છે વડવાનલ = સમુદ્રમા રહેતો અગ્નિ પીએ = પી જાય, ગટગટાવી જાય વામારે = વામા માતાના નંદન = પુત્ર વામાકે નંદન = પાર્શ્વનાથ ત્રેવીશમા તીર્થંકર તેરી = તારી હામ = હિંમત હલક = ગળાની નળી મૂકર લાખુ હલકમે = હાપુનારમા સહેજમા ઝપાટામા (હિ વિ)

[1] 'હામ'નો અર્થ હિંમત થાય હિંદીમા તેવો શબ્દ મળતો નથી 'હામી' એટલે નાપથરી વનનીન અર્થ થાય છે વિવેચનમા વિચાર કરી અર્થ કર્યો છે હલક'નો અર્થ રમત, શોભા, રોનક એમ પણ થાય છે એ ક્રિયાવિશેષણ છે એનો અર્થ મૂરકઠ થાય છે તેનો ભાવ પણ બેસાડવા યોગ્ય છે –વિવેચનકાર

ઉપસ હાર—આ પદમા બ્રહ્મચર્યના ગુણગાન દ્વારા પ્રભુ પાર્શ્વનાથની સ્તુતિ કરી છે. એ ગુણ એટલો મોટો છે કે એને અ ગે અહીં સ્તુતિના શબ્દો વાપર્યા છે તે વધારે પડતા નથી કામદેવ જ્યારે પ્રાણી ઉપર જોર ચલાવે છે ત્યારે પ્રાણી આકરા કર્મો બાધે છે, મહા તીવ્ર અધ્યવસાયો સેવે છે અને અનેક રીતે નીચો ઊતરી જાય છે એને પ્રેમપાત્ર સિવાય બીજુ સૂઝતુ નથી, એને ખાવુપીવુ ગમતુ નથી, એને વિરહપીડા મહાવ્યથા કરે છે, એને સગપણ, સ બ ધ કે સ્નેહ અકારા લાગે છે અને વિક્રમોર્વશીના વિક્રમની પેઠે એ તો, જ ગલે જ ગલે, નદીકાઠે અને સરોવ ની પાળે પ્રિયાને જ ભાળે છે ! એને ભ્રમરના ગુંજારવમા કે ભ્રમણમા પત્નીના પડઘા દેખાય છે અને એની બોલીચાલી કે વર્તનમા વિવેકીની નજરે ઘેલછા, ઘેન અને પરાધીનતા દેખાઈ આવે છે એના ચાળા દારૂ પીધેલ જેવા જણાય છે સ્ત્રી-પરાધીન પ્રાણી એવા આકરા કર્મ બાધે છે કે રસબ ધની દૃષ્ટિએ એની કર્મોની ગાઢતા બહુ તીવ્ર બની જાય છે અને એમાથી છૂટતા પ્રાણીના અ દરના બ ધ તૂટી જાય છે

એક જગ્યાએ શાસ્ત્રકારે કહ્યુ છે કે બીજી સર્વ ક્રિયા કરતા પ્રાણી કર્મબ ધનો નાશ કરી મોક્ષ મેળવી શકે છે બાહ્ય દૃષ્ટિએ સમાન ક્રિયા કરનાર બે વ્યક્તિઓ પૈકી એક કર્મનો બ ધ કરતો હોય છે, ત્યારે બીજો કર્મની નિર્જરા કરતો હોય છે પણ સ્રાસેવન કરનારને તે ક્રિયાના પ્રવૃત્તિ કરતી વખતે મોક્ષ મળ્યો નથી મળવાનો સ ભવ નથી, તેમજ એ વખતે કર્મની નિર્જરા થવાનો દાખલો બન્યો નથી એનુ કારણ ઉઘાડુ છે સર્વ ઇંદ્રિયોની એકાગ્રતા થાય, મન-વચન-કાયાના યોગો દુરવસ્થામા એકતાન થઈ જાય અને વિવેક, વિચારણા અને ધ્યાન ચુકાઈ જઈ વિષય પર એકરસવત્તા થાય, ત્યારે જ એ સેવનની ભૂમિકા પ્રાપ્ત થાય છે, અને પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એમા વિરાગનો છેદ થઈ જાય છે, શમભાવને તિલાજલિ મળે છે, નિર્વેદનો નાશ થઈ જાય છે અને સ્વનુ ભાન ભૂલી પ્રાણી એકાત પુદ્ગલ વશ બની જાય છે, પરાધીન થઈ જાય છે અને જાત ઉપરનો કાબૂ ખોઈ બેસે છે અને તેટલા માટે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સર્વ શાસ્ત્રોમા ગાયો છે, દુનિયામા એની પ્રશ સા થઈ રહી છે અને એનામા એક રસ જમાવનારનો મહિમા ગવાઈ રહ્યો છે

જે બ્રહ્મચર્ય યોગની પ્રથમ ભૂમિકા ગણાય, જે બ્રહ્મચર્ય વગર એક પણ યોગ ભૂમિકામા પ્રગતિ થઈ શકે નહિ, જે બ્રહ્મચર્યનો મહિમા સ્થૂલિભદ્રે વર્તી બતાવ્યો, જેના પ્રતાપે શેઠ સુદર્શનની શૂળી ચાલી ગઈ, જેણે સુભદ્રા પાસે કાચે તાતણે ચાલણીમાથી જળ કઢાવી ધર્મનો મહિમા દાખવ્યો, જેણે અનેક રજપૂત ગ્યુઅડીઓને નામ અને નામના અપાવ્યા અને જેણે મહાઅભ્યાસી, પ્રખર ન્યાયશાસ્ત્રી ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્યશોવિજયજીને મુખે-

મૂળ ચારિત્રનુ એ ભલુ, સમકિતવૃદ્ધિ નિ ાન,
શિલ સલિલ ધરે જિકે, તસ હુવે સુજસ વખાણ

એમ ગવરાવી શિલને ઉચ્ચ પદ અપાવ્યું—આ બ્રહ્મચર્યને નમસ્કાર છે, એના પાળનાર

ધન્ય છે, એને સમજનાર વિરલા છે અને એને જીતનાર હેવના પણ હેવ છે આ તત્ત્વ જનતમત ગુણને અંગે અનેક ગ્રંથો લખાયા છે, પણ એને પકડવા જવું તે સહજસાધ્ય થઈ આવે તેવું કામ નથી. અને તેથી આનંદઘન વામાનંદન શ્રી પાર્શ્વપ્રભુને અભિનંદન આપતા તેમની 'હામ'ની સુયોગ્ય પ્રશંસા થઈ છે

આવા વડવાનળ જેવા કામાગ્નિને પી જનાર મહાયોગી જે હોય, જ્યાં હોય, જેવા હોય, તેને ત્યાં, તેવા હોવાને કારણે, હૃદયની નમન છે! (૮૨)

પદ ત્યાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીનું આ પદ જુદી જાત પાડે તેવું છે એ અત્યંત આકર્ષક હોવા ઉપરાંત એમાં રૂપકો દાખલ કર્યા છે આત્મસંબોધન માટે રૂપકના ઉપયોગની પદ્ધતિ યોગ્ય? કોઈ કોઈ પદના સ્વીકાર છે¹ રૂપકોનું ઉપદેશના શું સ્થાન છે, એ પદ્ધતિ જૈન ગ્રંથ સાહિત્યમાં કોણે દાખલ કરી, ક્યારે ચાલુ થઈ, એને વધારે જૈન ત્યાર પછી મોટા સાહિત્યકારોએ કેવી રીત આપ્યા અને જૈન-જૈનેતર સાહિત્યમાં એ પદ્ધતિના મહિમા કયે આવ્યો છે તે પર વિસ્તારથી ચર્ચા ને શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ઉપોદ્ઘાત તરીકે લખેલ 'શ્રીસિદ્ધર્ષિ' નામના ગ્રંથમાં કરી છે શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે મોટી રૂપકકથા લખી આખા સંસારચક્રનું વર્ણન આકર્ષક રીતે કર્યું અને 'શ્રીવૈરાગ્યકલ્પલતા'માં તેનું અનુકરણ શ્રીયશોવિજય ઉપાધ્યાયે કર્યું એ તો મોટા ભવ્ય ગ્રંથો છે આ પદમાં શ્રી આનંદઘનજી મહારાજે અંતર્યામીનું સ્થાન બતાવવામાં ઉપમાનોનો ઉપયોગ કર્યો છે અને સુંદર રૂપકો મૂક્યા છે એ દરેક રૂપક આંતર દૃષ્ટિએ વિચારવા લાયક છે અત્ર એ રૂપકશૈલી પર વધારે વિવેચન ન કરતા માત્ર 'શ્રી સિદ્ધર્ષિ' ગ્રંથનો હવાલો આપી આ પદના તત્ત્વ મુદ્દાને સૂચવી દઈએ

પ્રથમ એમાં જે **સ્થાન** પ્રાપ્ત કરવાનું છે તેનો નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે તેનો દેશ, પ્રાંત, ત્યાંના રાજા, પ્રધાન કોણ હોય, કેવા હોય તેનો પરિચય કરાવ્યો છે એમાં એ સ્થાન-શેરીનું વર્ણન, એના પોળિયાનું વર્ણન, એ નગર કઈ નદી પર આવેલ છે એનું વર્ણન કર્યું છે સાથે સાથે એ નગરનું વાતાવરણ કેવું છે, એ સ્થાનનો મહિમા કેવો ભારી છે અને એ નગરમાં અનેક સગવડો ઉપરાંત અનેક પ્રકારની અગવડોનો અભાવ છે તે બતાવેલ છે, અને ચાલતે પદે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી, માટે મળેલ **અવસર ન ચૂકવા** પ્રેરણા કરી છે અવસર ન ચૂકવા માટે ૧૦૦મા પદમાં પણ પ્રેરણા આવશે, પણ ત્યાં પ્રેરણા તદ્દન જુદી રીતે આવનાર છે ત્યાં જીવનની અસ્થિરતા, ધનમાલ અહીં રહી જવાની સ્પષ્ટતા બતાવી અવસરનો લાભ લેવા વાત કરી છે અહીં સાધ્ય સ્થાનની

¹ પદ ૯૮, ૯૯ની હરિયાળી તથા પદ ૧૦૫મા વૈરાગ્યને પ્રેરક કહી વર્ણવેલ તથા પદ ૧ રમાં પ્રભુને પ્રીતમ કહે એ એના સાદા દાખલા છે —વિવેચનકાર.

-ભવ્યતા, સુદરતા અને આકર્ષકતા બતાવી તેને પ્રાપ્ત કરવાની અત્યારની તક જવા ન દેવા સૂચન છે આ પદના પ્રત્યેક ભાગ પર વિવેચન કરવાની ખાસ જરૂર લાગવાથી પ્રસ્તાવનારૂપ પ્રાથમિક ઉપોદ્ઘાતમા માત્ર ઉપર બતાવી તે માત્ર વિષયસૂચિ આપી આગળ વધીએ.

૫૬

(રાગ–મારુ)

नि स्पृह देश सोहामणो, निर्भय नगर उदार हो, वसे अतरजामी,
निर्मळ मन मत्री वडो, राजा वस्तुविचार हो वस० १

ટેક–આકણી–

केवळ कमलागार हो, सुण सुण शिवगामी !
केवल कमलानाथ हो, सुण सुण नि कामी !
केवल कमलावास हो, सुण सुण शुभगामी !
आवमा ! तु चूकीश मा, साहेबा ! तु चूकीश मा !
राजिंदा ! तु चूकीश मा, अवसर लही जी (એ આકણી)

અર્થ—એક નિ સ્પૃહ નામનો સારી રીતે શોભતો દેશ છે તે દેશમા નિર્ભય નામનુ અતિ સુદર નગર છે ત્યા અતર્યામી રહે છે ત્યા નિર્મળ મન નામનો વડો પ્રધાન છે અને વસ્તુવિચાર નામનો એ નગરનો રાજા છે (૧)

અર્થ—ટેકનો મોક્ષમા ગમન કરનાર માત્ર કેવળજ્ઞાનરૂપી લક્ષ્મીના ઘર ! તુ બરાબર સાભળ, સાભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના પતિ ! મારા નિષ્કામી નિરિચ્છક

પાઠાતર—નિ:સ્પૃહ-નિસ્પ્રહ નિરપ્રહ નગર—નાગર. વસે—ટેકમા નિ૦ મૂકે છે મતલબ પુનરાવર્ત નિઃસ્પૃહ સમજવુ અને પ્રથમ ગાથા પૂરી કરી 'વસે અતરજામી'થી બીજી ગાથાની શરૂઆત કરે છે ટેક—નિ કામી-નિકામી ચૂકીશ—ચૂકીન રાજિંદા—રાજન

શબ્દાર્થ—નિ:સ્પૃહ=સ્પૃહા વગરનુ નિ કામ નિરિચ્છક સ્વભાવરૂપ દેશ સ્પૃહા=ઇચ્છા તૃષ્ણા, દરકાર પરવા દેશ=પ્રદેશ વિભાગ ક્ષેત્ર સોહામણો=સુદર, સુશોભિત નિર્ભય=જેમા કોઈ પ્રકારનો ભય–બીક નથી ઉદાર=શ્રેષ્ઠ, સુદર વસે=રહે વ્યાપી રહે છે અતરજામી=અતર્યામી, અતરમા વ્યાપી રહેલ આત્મા, અતરાત્મા, પરમાત્મા નિર્મળ=મેલ વગરનો સ્વચ્છ પવિત્ર મત્રી=પ્રધાન વડો=મોટો, ચીફ (chief) વસ્તુવિચાર=સતને જાણવુ તે તે સબધી વિચાર કરવો તે રાજાનુ વિશેષ નામ

શબ્દાર્થ—ટેક આકણીનો–કેવળ=માત્ર, કેવળજ્ઞાન (પાચમુ) કમળાગાર=લક્ષ્મીનુ ઘર સુણ સુણ=બરાબર સાંભળ શિવગામી=મોક્ષમા જનાર (સબોધન) કમલાનાથ=લક્ષ્મીના પતિ નિ કામી=નિરિચ્છક કામના વગરના (સબોધન) કમલાવાસ=લક્ષ્મીના નિવાસસ્થાન શુભગામી=સારા માર્ગે જનાર (સબોધન) ચૂકીશ=ભૂલીશ, તક જવા દઈશ. સાહેબા=મોટા માણસ રાજિંદા=મહારાજા, ધણીવોરી લહી જી=પામીને.

દેવ ! જરા સાભળ, સાભળ ! અને કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીના નિવાસ ! અને શુભ માર્ગે જનાર મારા દેવ ! તુ બરાબર શ્રવણ કર, શ્રવણ કર ! મારા સાહેબા ! તુ આ તક ચૂકીશ મા ! મારા રાજા ! તું આ અવસર જવા દઈશ મા ! તને અત્યારે તક મળી છે, અવસર સાપડયો છે (ટેક)

વિવેચન—એક 'નિસ્પૃહ' નામનો મોહમણો દેશ છે 'સ્પૃહા' એટલે ઇચ્છા, આશા, પારકો માણસ ધન આપશે, મહેરબાની બતાવશે આવી આશા રાખવા એ 'સ્પૃહા' છે અઠ્ઠાવીશમા પદમા 'આશા'નુ જે ચિત્ર આપવામા આવ્યુ છે, એના પુત્રોને જગતના દાસ તરીકે રજૂ કર્યા છે અને આશા સેવીઓને ઘર ઘર ભટકનાર કૂતરા સાથે સરખાવ્યા છે, તે આશા અને સ્પૃહામા બહુ ઓછો તફાવત છે અને એ સ્પૃહા-ઇચ્છા પર વિજય થાય એટલે પછી સસારમા રખડવાપણુ રહેતુ નથી નિસ્પૃહવૃત્તિ થઈ જાય, ધન, માન, પ્રશસા કે અન્ય કોઈ આશા, ઇચ્છા કે સ્પૃહા ન રહે ત્યારે સસારનો છેડો આવી જાય છે આ નિસ્પૃહતા એ શી ચીજ છે તે બતાવવા શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ઉપાધ્યાયે એક અષ્ટક (જ્ઞાનસાર, બારમું અષ્ટક) લખ્યું છે જ્યારે પ્રાણીને મનમા નિશ્ચય થાય કે પોતાના મૂળ સ્વભાવ (જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રાદિ) સિવાય અહી બીજુ કાઈ મેળવવા યોગ્ય નથી અને આત્મઐશ્વર્યથી એ સપન્ન થઈ જાય ત્યારે એ ખરો મુમુક્ષુ બને છે, ત્યારે એ પોતાના 'મુનિ' નામને સાર્થક કરે છે સદર અષ્ટકમા બતાવ્યુ છે કે—'સ્પૃહાવાળા માણસોને અનેક વાર મુખશોષ થાય છે, પોતાનુ ગળુ નકામુ સૂકવવુ પડે છે એને બાહ્ય મૂર્છા આવી જાય છે અને એના મુખ પર, વર્તનમા અને બોલીમા દીનતા દેખાઈ આવે છે સ્વાર્થ એવી વસ્તુ છે કે એ પ્રાણીનાથી વિવેકને પલાયન કરાવી દે છે, અને છતા જ્યારે એનો સઘટ્ટ થાય કે વિનાશ થાય ત્યારે પ્રાણીમા જરૂર દીનતા આવી જાય છે ખુશામતખોરો, ગાડિયા, ખબર આપનારા અને શેઠોની મહેરબાની મેળવવાની લાલચમા પડેલા કે જાહેર સેવામા આત્મપ્રશસાની કે સત્તા હસ્તગત કરવાની દાનતે બહાર પડેલાની આતર દીનતાનો ઊંડો અભ્યાસ કરવાથી આનો બરાબર ખ્યાલ આવે અને અહીં થોડા વર્ષ માટે રહેવુ તેમા તો અહીથી લઉ, ત્યાથી ભેગુ કરુ, પણેથી તફડાવુ, પેલાને સમજાવુ, આને ફાસલામા નાખુ, પણે નામના કરુ—આ સર્વ સ્પૃહા છે, પારકી આશા છે, પેટ ચોળીને ઊભી કરેલી પીડાઓ છે પારકી સ્પૃહા એ મહાદુખ છે અને નિસ્પૃહતા એ જ સાચુ સુખ છે' સુખદુખનુ આ લક્ષણ શાસ્ત્રકારે કહ્યુ છે અને ઉપાધ્યાયજીએ એને અપનાવ્યુ છે આવુ સ્પૃહાનુ ચિત્ર છે

આની સામે નિસ્પૃહતાને વિચારીએ જમીન પર સૂવાનુ હોય, ભિક્ષાથી ભોજન લઈ આવવાનું હોય, પહેરવા માટે જીર્ણ વસ્ત્રો હોય અને ગામમા ઘર ન હોય, સીમમા ખેતર ન હોય, એવા નિસ્પૃહી મહાત્માને જે સુખ છે તે મોટા ચક્રવર્તી, કે વડાપ્રધાનને નથી. જ્યા આશા આવી, ત્યા અદરની મોજ ચાલી જાય છે નિસ્પૃહી તો નિજાનદમા મસ્તી કરનાર, મહારાજાનો પણ મહારાજા છે એ મન પર સયમ રાખનાર ભડવીર છે આવી

વૃત્તિ જે આત્મભૂમિકામા પ્રસરતી હોય તેને 'નિઃસ્પૃહ' દેશ કહેવામા આવે છે આ ભૂમિકામાથી અતર્યામી મેળવવો છે એટલે એ ભૂમિકાને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે

નિઃસ્પૃહ દેશે નિર્ભય નામે નગર છે સસારમા ભય-બીક અનેક પ્રકારની હોય છે શાસ્ત્રકાર સાત પ્રકારના ભય બતાવે છે (૧) મનુષ્યને મનુષ્યનો ભય તે ઇહલોકભય, (૨) મનુષ્યને સર્પાદિ હિંસક પશુનો ભય તે પરલોકભય. (૩) પોતાની વસ્તુ ચોરાઈ-લૂટાઈ જશે તેવી બીક તે આદાનભય, (૪) વીજળી-મોટરના અકસ્માત, બોબ પડવાનો ભય વગેરે અકસ્માતભય, (૫) ખાશુ શુ, બાજરો બટેલ મળશે તેવો ભય તે આજીવિકા ભય, (૬) મરી જશુ અને આ બધી જમાવેલી રયાસત મૂકીને હાની નીકળવુ પડશે તેની ચિંતા તે મરણભય અને (૭) દુનિયામા આબરૂ પર પાણી ફરશે એની ચિતા તે અપયશભય

ભય તો પાર વગરના છે ઉપરના સાત મુખ્ય ભય છે ભયથી પ્રાણી દીન બની જાય છે, સાચુ જૂઠુ બોલે છે, પોતાના વ્યક્તિત્વને મારી નાખે છે અને મનની મનમા રાખી અકળાયા કરે છે એને સાચી સ્વતત્રતાનો ખ્યાલ પણ થતો નથી અને ગરીબ-બાપડો બની જાય છે આનદઘનજી પોતે સેવાની ભૂમિકામા 'અભય, અદ્વેષ અને અખેદ'ને બતાવી શ્રીસભવનાથ મહારાજના સ્તવનમા ભયને પરિણામની ચચળતા તરીકે વર્ણવે છે અને નિર્ભયપણા સિવાય વિકાસ નથી તે વાતને જણાવવા સેવાની શરૂઆતની ભૂમિકામા[1] મૂકી નિર્ભયતાને બહુ અગત્યનુ સ્થાન આપે છે નિર્ભયપણાને અગે ઉપાધ્યાયજી મહારાજે એક આખુ અષ્ટક (જ્ઞાનસાર-સત્તરમુ અષ્ટક) લખ્યુ છે, ત્યા ભયનુ કારણ અપેક્ષા-આશા જ બતાવ્યુ છે અને અપેક્ષા વગરના પ્રાગતિક ઇચ્છુકને કોઈનો ભય નથી એમ બતાવીને પછી જણાવે છે કે જે મહાત્માને કોઈ પણ વસ્તુ ગોપવવાની કે છુપાવી રાખવાની નથી, જેને કોઈ વાતનુ આરોપણ કરવાનુ નથી, કોઈ ત્યાજ્ય નથી, કોઈ દેવા યોગ્ય નથી, અને જેને જ્ઞાન દ્વારા સર્વ જ્ઞેય છે, તેઓ ખરેખરા નિર્ભય છે આમા કેટલો અનાસક્તિભાવ દેખાઈ આવે છે તેનો વિચાર કરીએ ત્યારે નિર્ભયપણાની ભવ્યતાનો ખ્યાલ આવે જેને પોતાના ચારિત્રમા રમણ કરવુ છે, જેની પાસે અખડ જ્ઞાનનુ મહાસામ્રાજ્ય છે, તેવા સત પુરુષને કોનો ભય હોય? આવી રીતે નિર્ભયપણાની મહત્તા સતોએ અને સાધુઓએ ગાઈ છે

અને વ્યવહારમા નિર્ભય પ્રાણીને નાનુ મરણુ રાજ્ય છે એ જાહેરમા યથાવસર યોગ્ય ભાષામા સાચો અભિપ્રાય આપી શકે છે અને ચારિત્રબળથી સમાજનુ કે સઘનુ હિત સાધી શકે છે મોટાની શેહમા અજાઈ જનાર, રાજાઓ કે ધનાઢ્યોની ખુશામત કરનાર, દભી કે દ્રોહી માણસો કદી નિર્ભય થઈ શકતા નથી, અને સ્વપરની પ્રગતિ સાધી શકતા નથી આવા વાતાવરણવાળુ 'નિર્ભય'નગર છે

વસે અતરજામી—એવા નિઃસ્પૃહદેશમા આવેલા નિર્ભયનગરમા અતર્યામી વસે છે

[1] આનદઘન ભાગ ૪, સ્તવન ૩

અંતર્યામી પ્રભુ પોતે છે, અને તું પોતે અંતર્યામી થઈ શકે તેવો છે, તું તે છે જ કચરો ફેંકી દે, ધમાલ છોડી દે, શાંતિમાં બેસી જા, એકાગ્રતા કર અને સામે જોવાને બદલે અંદર જો એટલે ત્યાં અંતર્યામી દેખાશે આ અંતર તત્ત્વની શોધ–ઓળખાણમાં આગળ વધી જો.

રાજા વસ્તુવિચાર—એ નિર્ભયનગરનો રાજા 'વસ્તુવિચાર' નામનો છે વસ્તુના પૌદ્‌ગલિક, અપૌદ્‌ગલિક સર્વ ચીજો આવે વસ્તુનાં વ્યાખ્યા સમજવા માટે પચાવનમા પદમાં વસ્તુની વ્યાખ્યા ઉપર વિવેચન કર્યું એ રીતે 'અપ્પા'ને ઓળખી–મેળવી શકાય આવી રીતનો વસ્તુઓનો વિચાર કરી શકે તે આત્મા કહેવાય એનામાં અનંત જ્ઞાનની શક્તિ છે એ ભૂત, ભાવી, વર્તમાનને જાણી–દેખી શકે છે, અને સારાસાર વિચારી આદર–સ્વીકાર અને ત્યાગ કરી શકે છે જ્યારે એ અંતરાત્મદશામાં આવે ત્યારે એની વસ્તુવિચારણા સ્પષ્ટ થાય છે વસ્તુવિચાર અને અંતર્યામી વચ્ચે ચોખ્ખો ફેર છે અંતર્યામી તો આદર્શ છે, આદર્શસ્થાને પહોંચી ગયેલ છે અને વસ્તુવિચાર તો બાહ્ય કે આંતર બન્ને દશામાં પ્રાપ્ય છે એની તરતમતા હોય, પણ એ પ્રત્યેક આત્માને જરૂર હોય છે અને છેવટે બીજું નહિ તો અક્ષરનો અનંતમો ભાગ તો જરૂર ઉઘાડો હોય છે એ 'વસ્તુવિચાર–રાજા' એટલે ગમે તેવી દશામાં વર્તતો આ ચેતનરાજ પોતે સમજવો છતાં નિઃસ્પૃહદેશના નિર્ભયનગરનો રાજા છે તે તદ્દન બાહ્ય દશામાં વર્તતો ચેતનરાજ ન સમજવો, પણ અંતરાત્મદશા સુધી પહોંચી ગયેલ ચેતનરાજ સમજવો એ જ વિશેષણ ચેતનના અનેક વિશેષણો સાથે પદ ૭૦ માની પ્રથમ ગાથામાં વાપર્યું છે આ ચેતનના મૂળ ગુણને અંગે સમજવું આ વસ્તુવિચાર–રાજા પ્રગતિને પંથે ચઢી ગયો છે, અને એની નજર અંતર્યામી તરફ છે, પણ હજી એ અંતર્યામી (પરમાત્મા) થયો નથી આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવો

નિર્મળ મન મંત્રી વડો—એ વસ્તુવિચાર–રાજાને નિર્મળ માનસરૂપ મોટો મંત્રી છે 'નિર્મળ ચિત્ત'નું આબેહૂબ વર્ણન શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમાં આપ્યું છે (પૃ ૭°) મનની નિર્મળતા ઉપર વસ્તુવિચાર–રાજાની પ્રગતિનો ઘણો આધાર રહે છે મનની નિર્મળતા હોય તો જ વસ્તુવિચારમાં ઉજ્જ્વલતા અને ચકચકતા આવે આ પ્રમાણે અંતર્યામીના દેશ–નગર બતાવી રાજા–પ્રધાન કોણ છે તેનો પરિચય કરાવ્યો

આત્માનું પદસ્થાપન—આવા વસ્તુવિચાર રાજા! અને તો તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનું ઘર છો, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો પતિ છો, તું કેવળજ્ઞાનરૂપ લક્ષ્મીનો વાસ છો. આવા મારા વસ્તુવિચાર–મહારાજા! મારા ચેતનરાજ! તું તો ખરેખરો મોક્ષમાં જનાર છે, તું નિષ્કામી છે અને સારી દિશાએ જનાર છે માટે આ વાત સાંભળ, જરૂર સાંભળ, બરાબર ધ્યાન રાખીને સાંભળ ચેતનને ઠેકાણે લઈ આવવાની આ વિશિષ્ટ રીત છે ખરી રીતે એને નરકગામી, રખડુ, નીચગામી વગેરે વિશેષણોથી નવાજી શકાય તેમ છે, કારણ કે એ પરસંગથી અનેક રીતે પતિત થયેલ છે, અને અનેક કામનાથી ભરેલો છે પણ શાંત યોગીરાજની ભાષા જુદી જ હોય એ કોઈને ધમકાવી દેવાની કે આક્ષેપની ભાષા ન વાપરે,

એ ચેતનનું સત્તાગત સ્વરૂપ લક્ષ્યમાં રાખી એને સુયોગ્ય વિશેષણે ગણાવે, અને એ રીતે એનામાં આનંદ ઉત્પન્ન કરે આ યોગીરાજની ભાષાશુદ્ધિ અનુરૂપ યોગ્ય છે

અનસર ચૂકીશ મા—મારા માગ ચેતનદેવ! અત્યારે તને અવસર મળ્યો છે તું અત્યારે ભૂલમાં ન રહી જતો આનો અવસર સંસારયાત્રામાં વારવાર આવતો નથી, અજેવ તકને હારી બેસતો નહિ આગળ એંસો (૧૦૦)ના પચાસ આ મળેના અવસરના મૂલ્ય મૂલવશે. અત્યારે તારે ભવના ફેરા મટાડવા છે, માટે ચાલતે પથે તારા આત્મગુણને સમરી સમરી તેના ગાન કર, આ ઢગધડા વગરના આટાફેરાને મૂકી દે, તેને કાપી લે અને પોતાની નગરીએ પહોચી જા (૧)

એ અંતર્યામીના સ્થાનનો વધારે પરિચય આપવા સારુ આગળ વર્ણન આપે છે —

> गढ संतोष कामामोदसा, साधु संगति दृढ पोळ हो,
> पोळियो विवेक सुजागता, आगम पायक तोळ हो सं० २

અર્થ—સંતોષકિલ્લાની અંદર પેટ ભરાય તેટલો આમોદ–આનંદ ભર્યો છે એ નગરમાં સાધુપુરુષની સંગતિરૂપ મજબૂત પોળ છે એ પોળના દરવાજા પર સુવિવેક આખો વખત જાગતો રહી પોળિયા–ચોકીદારનું કામ ખડે પગે કરે છે ત્યાં આગમરૂપ પાયદળ છે તેની તુલના–હિંમત કર (૨)

વિવેચન—ગઢ સંતોષ—એ નિસ્પૃહદેશમાં આવેલ નિર્લેપનગર, જેમાં અંતર્યામી વસે છે, તે નગરની ફરતો સંતોષ નામનો ગઢ છે દરિદ્રતા તૃષ્ણામાં છે જ્યાં એકવાર સંતોષ વઈ ગયો ત્યાં પછી રાજામાં કે રંકમાં ફેર નથી રહેતો મન તૃપ્ત થયા પછી કોણ રાય અને કોણ દરિદ્ર? પછી તો એને જંગલ તે મંગળ છે, ભૂશય્યા એ આરામસ્થાન છે અને અંતરનો આનંદ એ એની પૂજી છે

કામામોદસા—એ કિલ્લામાં દારૂગોળો ભરેલો નથી, પણ ઇચ્છામાં આવે તેટલો આમોદ–આનંદ ભરેલો છે સાધારણ રીતે કિલ્લા ફરતી ઊંડી ખાઈ હોય અને તેમાં મેલાં, વાસી, પડતર પાણીની ગંધ આવ્યા કરે, ત્યારે આ સંતોષકિલ્લામાંથી તો મનને ગમે તેવી સુગંધ પસર્યા કરે છે 'સા' એટલે સદૃશ, સમાન એ માનવાચક શબ્દ છે દા ત. જગસા

પાઠાંતર—ગઢ–ગઢ દૃઢ–દ્રિઢ પોળિયો–પોલિઓ

શબ્દાર્થ—ગઢ = કિલ્લો દૃઢ = મજબૂત કામ = ઇચ્છા, ઝર્ય (ભામા) આમોદ = પ્રસન્નતા, આનંદ, હર્ષ ખુશી સંગતિ = સોબત દૃઢ = મજબૂત પોળ = દરવાજાવાળો મહોલ્લો સા = સદૃશ સમાન માનસૂચક શબ્દ પોળિયો = સ્થાન ચોકીદાર, જમાદાર સુજાગતા = આખો વખત જાગૃત ઉંઘણશી ચોકીદાર નહિ પાયક = દૂત દાસ પાયદળ સેવક પાળાનું લશ્કર તોળ = વિચાર કર હિંમત કર

સા એટલે મનીખો, સમાધિ કામામોદ નામનો બગીચો હોય તેથી તમામ સ્થળે સુવાસ પસરતી રહે છે આવો સંતોષગઢ છે[1]

સાધુસંગતિ દૃઢ પોળ—એ કિલ્લેબંધ શહેરના સંતોષકિલ્લાથી સુરક્ષિત એવી સાધુસંગતિ નામની મજબૂત પોળ છે પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એ જેના પરિચયમાં હોય તેવો થઈ જાય છે સાધુની સોબતમાં રહે તો તેનું વાતાવરણ સુંદર થતું જાય છે સાધુસંગતિ એ પોળની પેઠે સારું રક્ષણ આપે છે

પોલિયો વિવેક સુજાગતો—એ પોળને નાકે 'વિવેક' નામનો દરવાન ચોકી કરે છે સાચા-ખોટાને તપાસવું, સાચાનો સ્વીકાર કરવો, ખોટાનો ત્યાગ કરવો એનું નામ વિવેક આખા જૈનધર્મનો પાયો વિવેક ઉપર મૂક્યો છે સમ્યક્ વિચારણા કરે ત્યારે તેને સ્વપર સમજાય છે અને સ્વપરના ભાન પછી સ્વનો સ્વીકાર થાય અને પરનો ત્યાગ થય એટલે બેડો પાર છે આવો વિવેક પોળને નાકે ચોકી દરવાનનું કામ કરતો હોય, તો પછી કહેવું જ શું? સાધુની સંગતિથી વાતાવરણ સુધરે અને વિવેક-વિચારણાથી સાચખોટનો ખ્યાલ સ્પષ્ટ થાય એટલે પ્રગતિનો રસ્તો ઉઘાડો થાય

આગમ પાયક તોળ—એ નગરને બચાવનાર આગમરૂપ મોટું લશ્કર છે નગર ઉપર આક્રમણ આવે તો વિવેક-પોલિયો જાગતો છે અને મોટું તોફાન આવે તો તેના સામે રક્ષણ કરનાર આગમરૂપ પાયદળ છે મૂળ આગમો-જૈન સિદ્ધાંતગ્રંથો-ના પરિશીલનથી શંકાઓ દૂર થાય છે અને નાની સ્પષ્ટ રીતે સૂઝી આવે છે આવા પાયદળને તું તોળ, તેની કિંમત કર (૨)

> दृढ विसवास वितागरो, सुविनोद विवहार हो,
> मित्र वैराग्य विहडे नहि, क्रीडा सुरति अपार हो ॥ रसि० ३

અર્થ—વીતરાગ ઉપર પાકો વિશ્વાસ ત્યાં હોય છે અને ઊંચા પ્રકારના વિનોદનો ત્યાં વેપાર છે વૈરાગ્ય નામનો દોસ્તદાર ત્યાં છે તે કોઈ વખત અળગો થતો નથી પ્રભુ રતિની ક્રિડાનો તો ત્યાં પાર જ નથી (૩)

પાઠાંતર—વિસવાસ-વિસરમ્ભા (?) વિવહાર-વ્યવહાર. વિહડે-વેહડે સુરતિ-સુરત.

શબ્દાર્થ—વિસવાસ=વિશ્વાસ, આસ્થા વિતાગરો=વીતરાગ ઉપર (?) સુવિનોદ=ઉચ્ચ પ્રકારનો વિનોદ, પ્રમોદ, હર્ષાન. વિવહાર=વ્યવહાર વેપાર વિહડે=જુદો પડે, અળગો થાય, વિઘટે સુરતિ=(પ્રભુ) રતિ, રમણ=આકૃતિ

1 અહીં દઢ પાઠાંતરનો અર્થ પાકો સંતોષ થાય છે એટલે એ સંતોષ સમજવાનું નથી, પણ સ્થાયી છે અને મોદના પાઠ લઈએ તો અર્થ આવતો નથી. કામામોદ પછી સા' નકામો, અર્થ વગરનો થઈ જાય છે અને એક જ ગાથામાં દઢ' શબ્દ બે વાર આવે તે કાવ્યની નજરે ઠીક પણ લાગતું નથી તેથી ગઢ' પાઠને સમીચીન ગણ્યો છે —વિવેચનકાર

વિવેચન—દૃઢ વિશ્વાસ વિતાગરો—એ નગરમા અરસપરસનો વિશ્વાસ ઘણો મજબૂત છે એટલે એને દરવાજે તાળા દેવાની જરૂર પડતી નથી એક તો નગરના લોકો નિર્ભય છે, એને મજબૂત ગઢ છે પરિણામે બહારથી ત્યા આવી કોઈ ગુનો કરી જતુ નથી અને વિશ્વાસને લઈને અદર અદર ગુનાનો સવાલ રહેતો નથી આસ્થાના અર્થમા એ ભાવ સમજાય છે[1]

સુવિનોદ વિવહાર—એ દેશ-નગરમા વેપાર-ધધો ઊચા પ્રકારના વિનોદનો છે, એટલે ત્યા લોકો હર્ષ, આનદ કે ક્રીડાનો જ ધધો કરે છે, પણ એમા તુચ્છતા કે ધમાધમી હોતી નથી 'મૂરખ મિત્રો મળી ગાળ દઈ ગમ્મત કરશે' એવો વિનોદ ત્યા નથી આત્માને ઉન્નત કરે તેવા સભાષણો, વ્યાખ્યાનો અને આનદો ત્યા હોય છે અને તેનો ત્યા વેપાર ચાલે છે અથવા પ ગભીરવિજયજીના અર્થ પ્રમાણે એ નગરમા વીતરાગ પરનો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને તે રૂપ અતિ આનદદાઈ (સુવિનોદી) વેપાર-વ્યવહાર છે મા અર્થ પ્રમાણે 'વિતાગરો' અને 'સુવિનોદ' બને વિશેષણો થાય છે આ અર્થ પણ જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે

મિત્ર વૈરાગ્ય વિહડે નહિ—એ નગરમા વૈરાગ્યરૂપ મિત્ર કદી અલગ થાય નહિ. એ કાઈ તાજિયો કે ગાજિયો દોસ્ત નથી, એ તો જીવતન મિત્ર છે સસારના સ્વરૂપને ઓળખી તેનો પરભાવ સમજવો, છતા શરીરનો સાધન તરીકે લાભ લેવો, પુસ્તક-પાનાનો જ્ઞાન માટે લાભ લેવો અને છતા એ બાહ્ય વસ્તુમાની કોઈની પણ સાથે તાદાત્મ્ય સબધ ન થવા દેવો એનુ નામ વૈરાગ્ય છે એવી મનોદશા માત્ર કોઈ જ વાર ઉભરાની પેઠે આવી જાય તેમ નહિ, પણ એકવાર થઈ તે કાયમને માટે બની રહે, એવી નગરના લોકોમા થયેલ દોસ્તદારીની મિત્રતા છે

ક્રીડા સુરતિ અપાર—ત્યા ઉચ્ચ પ્રકારની ધર્મક્રીડાને પાર નથી ઇન્દ્રિયજન્ય પૌદ્ગલિક વિષયોમા આનદ માનવો એને સામાન્ય રતિ કહેવામા આવે છે એમા અતર ચિત્તનો પ્રતિબધ થાય છે આ નગરમા સુરતિ (સુ એટલે સારી-પ્રશસ્ય) હોવાને કારણે મનમા આનદ થાય છે પણ એ ક્રીડાઓને અગે પ્રતિબધ થતો નથી (૩)

હજુ એ દેશ અને નગર કેવા છે, એ વિચારવા યોગ્ય છે આપણે આગળ વધીએ —

---

૧ વિતાગરાનો અર્થ ઝળકતો નથી કોઈ પણ કોશમાથી મને એ અથવા એને મળતો શબ્દ મળ્યો નથી શ્રી ગભીરવિજયજીની નોધમા વિતાગ'નો અર્થ વીતરાગ સબધી એમ લખેલ છે મને કોઈ પાઠાતર મળશે કે અર્થ ભાસ થશે તો આગળ ઉપર સૂચના થશે જાણનાર વિચાર કરી અર્થ જણાવશે તો તે પર વિચાર કરી નવી આવૃત્તિમા તેને સાભાર દાખલ કરવામા આવશે —વિવેચનકાર

भावना बार नदी वहे, समता नीर गंभीर हो,
ध्यान चहिबचो भर्यो रहे, समपन भाव समीर हो. वसे० ४

અર્થ—ત્યા (એ નગરને પાદર) બાર ભાવનારૂપ નદી વહે છે એ નદીમા સમતારૂપ અગાધ-ઊંડા પાણી વહે છે એમા ધ્યાનરૂપ ધરો હમેશા ભરેલો રહે છે અને સમપરિણામરૂપ પવન ત્યા હમેશા વાયા કરે છે (૪)

વિવેચન—ભાવના બાર નદી વહે—બાર ભાવનારૂપ નદી એ નિર્ભયનગરની પાસે વહે છે ૧ અનિત્ય, ૨ અશરણ, ૩ સસાર, ૪ એકત્વ, ૫. અન્યત્વ, ૬ અશુચિ, ૭ આશ્રવ, ૮ સવર, ૯ નિર્જરા, ૧૦ લોકસ્વભાવ, ૧૧ બોધિદુર્લભ, અને ૧૨ ધર્મ ભાવના—આ બાર પૈકી કોઈ પણ ભાવના વિચારમા નાખી દે તેવી છે એ પ્રત્યેક ભાવના પર વિસ્તારથી વર્ણન શ્રીવિનયવિજય ઉપાધ્યાયે 'શાતસુધારસ' ગ્રથમા કર્યું છે અને મે તેના પર વિવેચન કર્યું છે[1] આ ભાવનાઓ ખરેખર નદી જેવી છે શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજે ચોથા પ્રસ્તાવમા ચારિત્રધર્મ રાજને ચતુર્મુખ બતાવી એના દાન, શીલ, તપ સાથે આ ભાવનાને ચોથા મુખ તરીકે બતાવી તેની સ્થાપના ચિત્તસમાધાનમડપમા આવેલ નિસ્પૃહતા વેદિકા ઉપર માડેલા જીવવીર્ય સિંહાસનમા બતાવી છે[2]

સમતા નીર ગભીર—એ ભાવના-નદીમા સમતાનુ પાણી ભરેલુ હોય છે સર્વ સયોગોમા મનને સમભાવે રાખવુ, એમા ખળભળાટ થવા દેવો નહિ, એમા આકાશ, કડાકો કે કોઈ જાતનો મનોવિકાર થવા દેવો નહિ—એ સમતા છે સમતાના ગભીર નીર ચાલે ત્યારે તેમા ગૂચવણ, કાવાદાવા, અભિમાન કે દભ નથી એનો અખડ પ્રવાહ ધીરે ધીરે ચાલ્યો જાય છે એ નદીમા કદી પૂર આવે નહિ અને કાકરા બોલે નહિ. આખો વખત પાણીનો અખૂટ ભડાર પ્રવાહરૂપે અસ્ખલિત વહ્યા કરે એ પ્રવાહ ઘણો ઊંડો હોવાને કારણે એને ગભીર કહ્યો છે ભાવનાનદીના આ ગભીર જળમા ડુબકી મારવા જેવુ છે શ્રીસિદ્ધર્ષિએ 'સમતા'નુ સ્થાન બીજી રીત બતાવ્યુ છે ચિત્તવૃત્તિમા ધારણા નદી છે, ત્યાથી નિવૃત્તિનગરીનો આખો માર્ગ બતાવ્યો છે તેમા 'સમતા' નામની ચોરી નલિકા આવે છે એ લગભગ દૂરબીન જેવી નાલિકા છે 'ઉત્તમ રાજ્ય'ને અગે આ આખુ

પાઠાતર—ચહિબચો-વીચેબચો (?) સમપન-સમતન

શબ્દાર્થ—ભાવના બાર = અનિત્યાદિ બાર ભાવના (જુઓ વિવેચન) નીર = પાણી ગભીર = અગાધ, ઊંડુ જેનું તળિયુ ન દેખાય તેવુ ચહિબચો = મોટો ધરો, હદ, (ચહબચ્ચા = પાણીનો હોજ) સમપન = સમપરિણામિપણુ સમીર = પવન

1 શ્રીશાતસુધારસ, ભાગ પહેલામા પહેલી નવ ભાવના ઉપર અને ભાગ બીજામા બાકીની ત્રણ તથા મૈત્રી વગેરે ચાર ભાવના ઉપર વિવેચન કર્યું છે પ્રકાશક—શ્રી જૈનધર્મ પ્રસારક સભા, ભાવનગર

2 શ્રીઉપમિતિભવપ્રપચાકથા-ભાષાતર પ્ર ૪, પ્ર ૩૩-૩૪, પૃ ૧૦૫૮-૫૯ અને ૧૦૬૨-૬૩

અંતરરાજ્ય છે (ઉપમિતિ ભાષાંતર પ્રસ્તાવ ૬, પ્રકરણ ૧૪, પૃ ૧૬૦૮) સમતાને અંગે શ્રીઅધ્યાત્મકલ્પદ્રુમ ગ્રંથમાં મુનિસુંદર મહારાજે આખો પહેલો પ્રસ્તાવ રચ્યો છે અને તે પર મેં વિવેચન કર્યું છે શ્રીવિનયવિજયજી મહારાજ આરાધનાસ્તવનમાં કહે છે કે—

નમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ,
છાર ઉપર તે લીંપણું, ઝાંખર ચિત્રામ, ધન ધન તે દિન માહરો

ધ્યાન ચહિવચ્ચો ભર્યો રહે—નદીના નાળાંમાં વચ્ચે વચ્ચે ધરા આવે છે ત્યાં પાણી ભરેલું રહે છે અને આગળ ઉપર પાતું ચાલતું થાય છે પૂનામાં મૂળા–મૂઠાના સંગમ પર પાણીનો સંગ્રહ થાય છે તે 'ચહબચ્ચ' કહેવાય, પાણીનો હોજ પણ 'ચહબચ્ચ' કહેવાય. મોટી નદીઓમાં આવા દ્રહ હોય છે જીનીવા પાસે સ્વીટ્ઝર્લાંડમાં હોનના મોટા દ્રહને લેક ઓફ જીનેવ (Lake of Geneva)નું નામ આપ્યું છે નદીનાં પાણી તો ચાલ્યા જતાં હોય, પણ દ્રહમાં પાણી ભર્યું રહે છે ધ્યાનમાં વિચારની સ્થિરતા અને એકાગ્રતા હોય છે ભાવનામાં પાણી ચાલે, ધ્યાનમાં એક સ્થાનકે સ્થિર થાય નિર્ભયનગરને નાકે આવેલ ભાવનાનદીમાં દ્રહ છે, એ પાણીથી ભરપૂર રહે છે અને અંદરથી ધ્યાન–ધરો ઊંડાણથી સ્થિર રહે છે ધ્યાનયોગને શ્રીસિદ્ધર્ષિ મહારાજ જૈનધર્મનો સાર કહે છે, તેના પર વૈદ્ય કથા બતાવી તેનો ઉપનય ઉતારી કમાલ કરી છે ધ્યાનનું સ્થાન સમજવા માટે આ વિભાગનું વાચન ખૂબ લાભકારી થાય તેવું છે[1] 'ચહિવચા'નો અર્થ કોશને આધારે કર્યો છે

સમપન ભાવ ગંભીર—એ નગરી ઉપર સમપરિણામરૂપ પવન નિરંતર વાયા કરે છે ત્યાં કોઈ ગરીબ તવંગર નથી, ત્યાં કોઈ ઉચ્ચ નીચ નથી, ત્યાંનું આખું વાતાવરણ સમાનતાથી ભરપૂર છે આ સમાનપણાનું વાતાવરણ અતિ મહત્ત્વની વાત છે (૪)

उचाला नगरी नहीं, दुष्ट दुकाल न जोग हो,
ईति अनीति व्यापे नहि, 'आनंदघन' पद भोग हो वसे० ५

અર્થ—એ નગરીનાના ઉચાળાભરવાપણું જ નથી (એક ઠેકાણેથી બીજા ઠામે પલાણે કે ઇચ્છાએ જવાપણું નથી) ત્યાં ચોર, હરામખોર કે એવા પાપીઓનો સબંધ નથી, તેમજ ત્યાં દુકાળનો સબંધ નથી એ નગરીમાં સાત પ્રકારની ઈતિઓ કે ઉપદ્રવો થતા નથી ત્યાં કોઈ પ્રકારની અનીતિ–અન્યાય થતા નથી, અને ત્યાં આનંદઘન પદનો વિલાસ થાય છે આવા નિઃસ્પૃહ નામના દેશમાં આવેલા નિર્ભય નામના નગરમાં અંતર્યામી વસે છે (૫)

પાઠાંતર—દુમાલ–દ. જોગ–યોગ ઈતિ–અતિ

શબ્દાર્થ—ઉચાળો=ઉપર ન વસ્તુ ફરી શકે તેવું ફરનીચર (ઘરવખરી) નગરી=એ નગરીમાં દુકાળ=વસ્તુની તંગી ફેમિન (famin) દુષ્ટ=ચોર વગેરે હરામખોર પાપીઓ જોગ=સબંધ ઈતિ=અનાજ વગેરેને નુકસાન કરનાર ઉપદ્રવ અનીતિ=દુરાચરણ પાપ, અન્યાય ભોગ=વિનાસ

1 શ્રીઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, ભાગ ૩ પ્ર ૮, પ્ર ૧૯–૨૦, પૃ ૨૦૩૯–૨૦૫૩

વિવેચન—એ નગરીની કેટલીક સામાન્ય વાત પણ જોઈ લઈએ —

ઉચાળો નહિ—આ નિર્ભયનગરી તો એવી છે કે એમાંથી કોઈ પણ કારણે કોઈ પણ દિવસે ઉચાળો ભરવાનો પ્રસંગ જ આવતો નથી ત્યાં તમે વગર શંકાએ શાંતિથી, સ્થિરતાથી, આનંદથી રહી શકો છો અને ભાવના-નદીના ગંભીર પાણીમાં સ્નાન કરી સમપણાની હવા ખાઈ શકો છો અને બને ત્યારે ધ્યાનધરામાં અવગાહન કરી સ્થિર થઈ શકો છો

એ નગરમાં દુષ્ટ લોકોનો સંબંધ થતો નથી, કારણ કે એ અંતરંગ રાજ્યમાં દોષિત આત્માઓને સ્થાન જ નથી ત્યાં તો મહાપુણ્યવાન, ઉચ્ચ ચારિત્રશાળી, સમતાવાળા જીવોને જ સ્થાન છે

આ નિસ્પૃહદેશ અને એની નિસ્પૃહનગરી એવી છે કે ત્યાં કદાપિ દુકાળ પડે જ નહિ દુકાળમાં માણસ સંપત્તિવાન હોય તોપણ હેરાન-પરેશાન થઈ જાય છે, અને ગરીબ માણસોનો તો ખુડદો નીકળી જાય છે આ નિસ્પૃહ દેશવાસીને તો પર ચીજની સ્પૃહા જ નથી એટલે ત્યાં દુકાળનો સવાલ જ ન હોય

ત્યાં ઈતિ-ઉપદ્રવ નથી ઉપદ્રવના સાત પ્રકાર ગણવામાં આવતા હતા ૧ અતિ વરસાદ થાય, ૨ અનાવૃષ્ટિ થાય, ૩ પાકેલ અનાજ પર ટીડ પડે, ૪ પાકેલ અનાજ પર ઊંદરોનો ઉપદ્રવ થાય, ૫ પક્ષીઓ-સૂડા વગેરે મોટી સંખ્યામાં આવી અનાજ ખાઈ જાય, ૬ પરચક્રનો ભય-અન્ય રાજાઓ ચઢાઈ લઈ આવે, ૭ ચોર અનાજને ઉપાડી જાય. આવા કોઈ ઉપદ્રવ એ નિર્ભયનગરમાં થાય નહિ જ્યાં સ્પૃહા કે ભય નથી ત્યાં પછી ઈતિ-ઉપદ્રવ શેના થાય અને કોને થાય?

અનીતિ—એ નગરમાં કોઈ જાતનો અન્યાય કોઈને થાય નહિ ત્યાં કોઈ જાતનું પાપ નથી, ગેરઈન્સાફ નથી, અત્યાચાર નથી, દુરાચાર નથી એવું એ નિસ્પૃહદેશમાં આવેલું નિર્ભયનગર છે

ત્યાં એક વાત એવી છે કે જે બીજે ભાગ્યે જ જોવામાં આવશે ત્યાં **આનંદઘન પદનો** વિલાસ છે, અત્યંત ઉર્મિલ આંતર ભાવ છે અને ભવ્ય ભૂમિકાની શાંતિ છે ત્યાં અંતરાત્મદશાનો પરમ આનંદ, પરમાત્મપદનો સાક્ષાત્કાર, સાચા આનંદપદના અનુભવો છે, અને પારકી આશાથી નીપજતા પરાભવ, આશ્રયત્વ અને દીનતાની ગેરહાજરી છે સર્વ જીવ તરફ સમભાવ, ગુણાનુરાગ, દીનદુખી પર કરુણા અને બાહ્ય ભાવમાં રાચી નીચ-અધમ કાર્ય કરનાર તરફ મધ્યસ્થવૃત્તિ હોય છે

આવા દેશમાં અને આવા નગરના અંતર્યામી વસે છે એ ખરો ચેતનનો પ્રદેશ છે વસ્તુવિચાર રાજા અને એ અંતર્યામી વચ્ચે એક રીતે જરા પણ ફેર નથી, પણ એને શોધી કાઢવાનો છે, અને, સાચું કહીએ તો, તે તું પોતે જ છે ધ્યાનમાં રહે કે એ અંતર્યામી

અનંત આત્મલક્ષ્મીનું સ્થાન છે, અમૂલ્ય તેજોલક્ષ્મીના પતિ છે અને જાતે શિવગામી અને શુભગામી છે આ આનંદપદનો આભોગ કરવો હોય તો નિઃસ્પૃહદેશને ગોતી એના નિર્ભયનગરે પહોંચી જાઓ ત્યાં અનંત આનંદ છે, વિશ્રામ છે અને સર્વ છે, એટલું જ નહિ પણ ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારના ઈતિ-ઉપદ્રવને સ્થાન પણ નથી માટે મન થાય તો અંતર્યામીને શોધી કાઢો (૫)

ઉપસંહાર—આ પદને ઉપસંહારની જરૂર જ જરૂર હોય. અંતર્યામીની શોધમાં નીકળેલ યોગિરાજે એનું સ્થાન, એનું નગર વિગતવાર બતાવી એનો પત્તો આપ્યો છે આવા અંતર્યામીના પ્રદેશમાં પગ મૂકતાં આખો વિકાસક્રમ ફરી જશે, સમસ્ત વાતાવરણમાં મોટો પલટો આવી જશે

શ્રી યોગીરાજે રૂપકોનો ઉપયોગ સારી રીતે કર્યો છે શ્રી સિદ્ધર્ષિ મહારાજે રૂપક રૂપે બતાવેલ ચારિત્રરાજ મહારાજાના જૈન નગરમાં અને આ વસ્તુવિચાર-મહારાજાના નિર્ભય નગરમાં ફેરફાર ઘણો છે પણ જે અવર્ણનીય આનંદ એની નિઃસ્પૃહતાવેદિકાની કલ્પનાથી થાય છે તે જ ભાવ દેશ, નગર અને પોળ વગેરેના રૂપકોમાંથી આવે છે બધી વાતનો સાર એ છે કે તારે આંતર પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરવો હોય, તો તેની આખી સ્થિતિનો ખ્યાલ આવી શકે તેવી, તને સમજાય તેવા રૂપકવાળી કાવ્યભાષામાં તને નાગદર્શન કરાવ્યું છે આવો અવસર વારંવાર આવતો નથી પોતાનું સ્વરાજ્ય પ્રાપ્ત કરવું હોય અને હંમેશને માટે અત્યારની સંકીર્ણ સ્થિતિને દૂર કરવી હોય તો મા ! દેવ ! મારા રાજેંદ્ર ! મારા નાહિમા ! આ તક ચૂકીશ નહિ તારા ખરા ભાવને સમજ અને તારું પોતાનું વાતાવરણ જમાવ આ તો પારકા ઘરબારના માલિક બની ગયા છે, અને પોતાના જાતને કે પોતાના વસ્તુને પિછાણ્યા એગથી એની શક્તિને પણ હણી રહ્યા છે માટે આ ભવ્ય દેશનગરના અદ્ભુત રાજાના પ્રદેશમાં દાખલ થા અને ત્યાં રહેતા રાજાને એના મંત્રીની સહાયથી જો તને લાગશે કે એ રાજા તારી પાસે જ છે, તું પોતે જ છે માટે મળેલ ધન્ય તક ન ગુમાવતાં સાચા યોગ્ય શાશ્વત સુખ કરનાર સાધ્ય સ્થાનને બરાબર પિછાણી લે તું કોણ છો ? કોના ઘરનો ? ક્યાંનો રહેવાસી ? અને ક્યાંનો ક્યાં ચઢી ગયો છે ? જરા અંદર જો, ઊંડો ઊતર અને તારા પોતાના દેશમાં ચાલ્યો જા ! (૮૩)

૫૬ ચોરાશીમું

ભૂમિકા—યોગીઓ ધ્યાનને પૂર્ણ પ્રાધાન્ય આપે છે તેનું કારણ છે પ્રાણી જ્યારે ધ્યાનાવસ્થામાં હોય છે ત્યારે તે સર્વ આધિ, વ્યાધિ, ઉપાધિને વીસરી જઈ પોતાના ધ્યેય સાથે એકતા અનુભવે છે અને પછી તો એને આખી દુનિયામાં ધ્યેય જ દેખાય છે અને છેવટે એમાં પ્રગતિ કરતાં એ ધ્યેયની સાથે એકતા અનુભવતાં તન્મય થઈ જાય છે યોગ

શાસ્ત્રના સાતમા પ્રસ્તાવમા યોગિરાજ શ્રી હેમચદ્રાચાર્ય ધ્યાન કરનારનુ વર્ણન કરતા જણાવે છે કે "ધ્યાન કરનાર નયમની ધુરીણતાને પકડી રાખે છે, પરને પોતા સમાન જુએ છે, સ્વસ્વરૂપમા અપરિચ્યુત રહે છે, ઠડી, પવન કે તડકાથી પરિતાપ પામતો નથી, આત્મારામને મનન કરે છે, સર્વ કાર્યથી નિર્લેપ રહે છે, કામભોગથી વિરક્ત રહે છે, પોતાના શરીર પર પણ સ્પૃહા વગરનો હોય છે, રાજા અને ગરીબ સર્વના કલ્યાણને ઇચ્છે છે, સર્વ જીવો પર કરુણાવાળો ભરેલો હોય છે, સસારના સુખથી વિરક્ત હોય છે, મેરુ જેવો નિશ્ચળ હોય છે, ચદ્ર પેઠે આનદ આપનાર હોય છે, પવન પેઠે સગરહિત હોય છે અને સદ્બુદ્ધિશાળી હોય છે "[1]

એ યોગ ગ્રથોમા ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ભેદો, પેટા ભેદો, ધ્યેયનુ સ્વરૂપ, સમાધિની કર્તવ્યતા આદિ અનેક ઉપયોગી હકીકતો બતાવવામા આવેલી હોય છે વિશિષ્ટ ધ્યાનમાર્ગ એ આખા યોગ ગ્રથોનો સાર છે, જૈન ગ્રથોમા બતાવેલ સયમની પરાકાષ્ઠા છે, સર્વ કર્મથી રહિતપણાની સ્થિતિ માટે અતિ ઉપયોગી, આદેય અને આરાધ્ય તત્ત્વ છે, ગ્રથોના દોહનનુ નવનીત (માખણ) છે અને બુદ્ધિ–વિચારણા અને કર્તવ્ય–ક્રિયાનો સુમેળ બતાવનાર ભવ્ય ભૂમિકા છે

આ ધ્યાનમાર્ગને પ્રાપ્ત કરવાનુ અમીર મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે યોગીઓ ધ્યાનયોગના વાતો કરવાને બદલે પોતાના જીવનમા જીવી બતાવે છે એના વાતાવરણમા અહિંસાની ફોરમ જામી ગયેલી હોય છે અને એના દેખાવમા, વર્તનમા, વિકાસમા અને વાણીમા અદ્ભુત સૌમ્ય પ્રસરેલ હોય છે ધ્યાનયોગનો મહિમા બતાવવા માટે શ્રીઉપમિતિ ભવપ્રપચાકથાની છેવટે અનુસુદર આચાર્યના મુખમા બહુ સુદર વિચાર રજૂ કરી દીધા છે ત્યા પુડરીક મુનિ, ગીતાર્થ હોવા છતા, પોતાના ગુરુમહારાજને પૂછે છે - 'સાહેબ! દ્વાદશાગી તો મોટા દરિયા જેવી છે, એ ભગવાને ભાખેલી છે તેનો ટૂકામા સાર શો છે તે આપ કહી બતાવો ' આ પ્રશ્નનો જવાબ આપતા અનુસુદર આચાર્ય નીચે પ્રમાણે હકીકત કહે છે –[2]

"આર્ય ! આખા જૈન આગમનો સાર તદ્દન નિર્મળ ધ્યાનયોગ છે બધી વાતનુ રહસ્ય એ એક શબ્દમા આવી જાય છે એનો હેતુ એ છે કે જૈન શાસ્ત્રમા નીતિવિભાગને અગે શ્રાવકોના અને સાધુઓના જે અનેક મૂળ ગુણો બતાવ્યા છે, જે ઉત્તર ગુણો બતાવ્યા છે, જે બાહ્ય ક્રિયાઓ કહી છે—તે સર્વનો અતિમ ભાવ, સર્વનું લક્ષ્ય ધ્યાનયોગ છે એ સર્વ ગુણો અને ક્રિયાઓનો હેતુ ધ્યાનયોગ સાધવાનો છે શાસ્ત્રમા કહ્યુ છે કે મુક્તિને માટે ધ્યાનસિદ્ધિની જરૂર છે અને તે ધ્યાનની સિદ્ધિને માટે મનપ્રસાદ સાધવો જોઈએ અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે આવી રીતે સર્વ અનુષ્ઠાનોનુ

---

૧ યોગશાસ્ત્ર પ્રકાશ ૭, શ્લોક ૨–૭

૨ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ભાષાંતર, પ્ર ૮, પ્ર ૯, પૃ ૨૦૩૯

અંતિમ ધ્યેય મનપ્રસાદ થયું, એ તારા સમજવામાં આવ્યું હશે એટલા ઉપરથી તારા જાણવામાં આવ્યું હશે કે સર્વ અનુષ્ઠાનો ચિત્તશુદ્ધિ માટે કરવાના છે વિશેષ પ્રકારે શુદ્ધ (વિશુદ્ધ) અને એકાગ્ર મન તે સર્વથી ઉત્તમ પ્રકારનું ધ્યાન છે તેટલા માટે ભાઈ! આખી દ્વાદશાંગીનો સાર શુદ્ધ ધ્યાનયોગ છે અને જે પ્રાણી મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા રાખતો હોય તેણે તે યોગને સાધવો જોઈએ, તેણે ધ્યાનયોગને સિદ્ધ કરવો જોઈએ બાકીના સર્વ અનુષ્ઠાનો છે અને બીજા જે મૂળ અને ઉત્તર ગુણો છે તે સર્વ એ ધ્યાનયોગના અંગ જેવા છે, એના પેટામાં આવી જાય છે અને તેટલા માટે ધ્યાનયોગને સર્વનો સાર કહેવામાં આવ્યો છે ”

યોગાચાર્ય શ્રીમાન્ હેમચંદ્રસૂરિએ સ્વાનુભવસિદ્ધ હકીકતો યોગશાસ્ત્રના બારમા પ્રકાશમાં કહી છે યોગબિન્દુમાં શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ, જ્ઞાનસારમાં શ્રીમદ્ યશોવિજય ઉપાધ્યાયે અને જ્ઞાનાર્ણવમાં શ્રી શુભચંદ્રાચાર્યે એ જ વાત જુદા જુદા આકારમાં કહી છે ‘મન સાધ્યું તેણે સઘળું સાધ્યું’ એ વાત આનંદઘનજીએ પણ કહી છે અને તેથી આખા ધ્યાનયોગનો મહિમા બરાબર લક્ષ્યમાં આવી જાય છે

ધ્યાનના અનેક પ્રકાર છે એનો આખો ક્રમ છે એની જુદી જુદી પરિસ્થિતિઓ છે અને તેની પૃથક્ પૃથક્ વ્યાખ્યાઓ છે ધર્મ-શુક્લધ્યાનના ભેદો અને એના વિભાગો વિચારીએ, એના પિંડસ્થ, પદસ્થથી માંડીને રૂપાતીત દશાના આકારો અભ્યાસીએ ત્યારે ધ્યાનનું ધારાપ્રવાહ જ્ઞાન અને એના પ્રગતિમાર્ગોનો ખ્યાલ આવે છે ધ્યેયની વિવિધતા હોય છતાં પણ મોક્ષ તો એક જ છે અને વિશુદ્ધ આદર્શ નજર સન્મુખ રહે તો માર્ગભેદ, અનુષ્ઠાનભેદ કે સાધનભેદ હોવા છતાં છેવટની એકવાક્યતાની શક્યતા કાયમ રહે છે એટલે સર્વ અનુષ્ઠાનોનો સાર ધ્યાનયોગમાં આવી જાય છે,

ધ્યાનયોગની ઉપયુક્તતા અનેક પ્રસંગે વિચારી છે, છતાં એને અનેક આકારમાં અને જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમજવા-સમજાવવા યોગ્ય છે, કારણ કે એ આગમનો સાર હોઈ ક્રિયા-વિચારણાનું મધ્યબિંદુ બને છે અને એને બરાબર હસ્તગત કરવામાં આવે તો ઘણા ફેરાનો છેડો આવી જાય છે અને અનેક મૂંચવણોને દૂર કરી શકાય છે એ ધ્યાનયોગના ધ્યાતા પ્રાણી પોતે, ધ્યેય આદર્શ મૂર્તિ અને એ બન્નેને જોનાર સાંકળ તે ધ્યાન ધ્યાન એ ક્રિયા હોવા છતાં નિષ્ક્રિયપણાને અનુલક્ષે છે, સ્વયં નિષ્ક્રિયતાને સંબોધે છે અને ક્રિયામાંથી ઓસરવાનો એનો ઉદ્દેશ હોવાથી એ એક રીતે નિષ્ક્રિયતા જ છે અને છતાં એ ક્રિયા છે એ વાત વિચારવાથી બેસી જશે.

આવી અસાધારણ ક્રિયા, આવી અદ્વિતીય નિષ્ક્રિયતા, આવી આત્માની નજીક પહોંચી જવાની પ્રક્રિયા જ્યારે પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે દુનિયાની સર્વ ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે, પરભાવની ઓળખાણ થાય છે અને આદર્શ સાથે એક થવાના પ્રયત્નમાં તન્મયતા થતી

જાય છે આવા ધ્યેયને પકડી લેવાને માટે પસંદગી તો કરવી જ પડે, પણ પસંદગી કર્યા પછી તો તેના સિવાય કાંઈ સૂઝતું નથી સર્વત્યાગી વીતરાગ દેવને આવા ધ્યેય કર્યા હોય, વીતરાગભાવના હૃદયમા જામી ગઈ હોય, ત્યારે એના ઉપર કેવી લગની લાગે, એવી લગની લાગે ત્યારે ચેતના કેવી દશા અનુભવે, તે વાત અહીં બતાવવાનું પ્રયોજન છે એનો વિચાર કરતા એક વાતની સ્પષ્ટતા કરી નાખવાની જરૂર છે યોગમાર્ગના ધ્યાનમાર્ગની જટિલતા છે, તેને માટે શરીર અને ખમીર જોઈએ તેવું આ કાળમા ન મળે તોપણ તેની ભાવના થઈ શકે છે અને તે માટે 'ત્રાટક' વગેરેની પ્રાથમિક કેળવણી લેવા યોગ્ય છે આવી પ્રાથમિક દશામા પણ ધ્યેય સાથે કેવી એકતા થાય, ધ્યેયને અંગે માનસ ફેરફારો કેવા થાય, હૃદય અને મનનો મેળ કેવો મળી જાય, દુનિયા તે વખતે કેવી લાગે તેનો વિચાર રજૂ કરવાનો અત્ર પ્રયોગ છે લક્ષ્યમા રહે કે મહાન ધ્યાનયોગના તો હજુ પ્રવેશ થયો નથી, હજુ તો ધ્યાનમંદિર ફરતા ફેરા ભરાય છે, હજુ એના અભ્યાસ થાય છે, તે વખતે પણ એની લગની કેવી લાગે છે તે દશાનું અત્ર વર્ણન છે ધ્યાની યોગીની અવધૂતતા, એકાગ્રતા અને સમચિત્તતાની તો અત્ર ભાવના જ છે, અને પ્રાથમિક અવસ્થાને બારણે હજુ તો ઊભા છીએ, એ વખતની એકાગ્રતા, લયલીનતા અને પ્રસન્નતા એકવાર અનુભવાય તો પછી પ્રભુની બલિહારી બોલતા જે આનંદ આવશે તે પણ ભવ્ય થઈ પડશે.

પદ[1]

(રાગ—યમન)

लागी लगन हमारी, जिनराज! सुजस सुन्यो मे. लागी०
काहूके कहे कबहू नहि छूटे, लोकलाज सब डारी,
जैसें अमली अमल करत समे, लाग रही ज्यु खुमारी जिनराज० १

અર્થ—જિનરાજ! (તમારો) સારો યશ મે સાંભળ્યો છે (તેથી અથવા ત્યારથી) મારી લગની તમારામા લાગી રહી છે, મને તમારી રઢ—લે' લાગી છે (એ રઢ કેવી છે?) કોઈના કહેવાથી કદી ન છૂટે તેવી એ લય છે અને એણે (એ રઢે) લોકલાજનો સર્વ ભય પણ તદ્દન છોડી દીધો છે જેમ અફીણી માણસ કસૂંબો પીએ તે વખતે તેને તેનું ઘેન ચઢે, તેમ મને લયનું ઘેન ચઢ્યું છે અને તમારામા મને રઢ લાગી ગઈ છે (૧)

શબ્દાર્થ—લાગી = લાગી, જામી લગન = રઢ, પ્રીતિ, લહે હમારી = અમારી સુજસ = સારો યશ, આબરૂ સુન્યો = સાંભળ્યો કાહૂ કે = કિસી કોઈ કહે = કહેવાથી કબહૂ = કભી ભી, કદી પણ છૂટે = મુક્ત થાય મુકાઈ જાય લોકલાજ = સમાજની—જનતાની—શરમ લોકોમા નઠારું કહેવાવાનો ડર સબ = આખી, પૂરી ડારી = છોડી દીધી, ખલાસ કરી જૈસે = જેમ અમલી = અફીણી, નશાબાજ કસૂંબો કરનાર અમલ = નશો, કરત સમે = વખતે લાગ રહી = લાગી રહી, ચાલુ રહી જ્યુ = જેમ ખુમારી = આંખમા દેખાતું ઘેન, નશો ધન વૈભવ હોદ્દા વગેરેનો ગર્વ

૧ પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી પાઠાંતર નોંધી શકાયા નથી

વિવેચન—જિનદેવ! મે તારો સુયશ સાભળ્યો, મે તારો વિષયકષાય પરનો વિજય સાભળ્યો, મે તારી અદ્ભુત મૈત્રી–પ્રમોદ–કરુણા–માધ્યસ્થ્ય–ભાવના સાભળી, એટલે હવે મને તો તારી લગની લાગી છે, અને તારે પગલે ચાલવાની હોસ થઈ છે અને તને મે આદર્શ તરીકે સ્વીકારી તારા જેવા થવાનો નિર્ધાર કર્યો છે જ્યારે પ્રાણીને કોઈની લગની લાગે ત્યારે તે તેને જ દેખે છે, તેનો જ વિચાર કરે છે, તેના મય થવાની ભાવના કરે છે પ્રથમ પ્રભુને પિછાન્યા, પછી એના ઉપર ભક્તિ થઈ, પછી એની બાહ્ય (દ્રવ્ય) સેવા કરવા માડી, પછી એની ભાવસેવા જામી, પછી એની મૂર્તિ હૃદયમા સ્થાપવામા આવી, પછી એનુ ત્રાટક થયુ, પછી ત્રાટક દ્વારા મૂર્તિ મનમા જામી ગઈ અને પછી તો એના પર એવો પ્રેમ જામ્યો કે જ્યારે ત્યારે એ જ યાદ આવે, અને એનામા લય થઈ જવાનુ મન થઈ જાય.

વિચારણા, અભ્યાસ, શાસ્ત્રશ્રવણ અને વિશુદ્ધ પરિચયને અગે સમજણ પૂર્વક જે નિર્ણય થાય તે બરાબર સચોટ થઈ જાય છે, અને પછી તો એની લગની લાગે છે, અને આખી દુનિયામા પોતાનુ પ્રેમપાત્ર એક જ છે, એમ લાગે છે ધ્યાનયોગની પૂર્વસેવામા દેવ ગુરુ પૂજન, સદાચાર, તપ અને મોક્ષ અદ્વેષ, એ ચાર બાબતો પૂજ્યપાદ શ્રી હરિભદ્રસૂરિએ બતાવી છે[1] તેમા આ લગની લાગવાની વાત પ્રથમ પૂર્વસેવામા (દેવપૂજનમા) આવી જાય છે

પ્રભુના સુયશવાચી ગુણો તો એવા છે અને તે એટલા ઉચ્ચગામી છે કે એક વાર એના ઉપર જીવ ચોટ્યો એટલે પછી તો કોઈ એને માટે ગમે તેટલુ કહે પણ એ લાગેલી લગની કદી છૂટતી નથી અને પછી એમ કરવામા શરમ પણ લાગતી નથી લોકો આવીને કહે કે ભાઈ! તમે તો ભગત થઈ ગયા કે બાવા થઈ ગયા, તમે બૈરી–છોકરાને વિસાર્યા કે વેપારધધા પર ખાપણ મૂકી—જેને જે મનમા આવે તેવુ સુણાવે—પણ સાચી લગની લાગી હોય તે પોતાની લત છોડે નહિ સાધારણ વહેવારુ દાખલો સમજવા માટે લઈએ તો અફીણનો કસૂબો પીનાર જેમ અફીણ માટે તલસ્યા કરે, એની આખમા અફીણનુ ઘેન તરવર્યા કરે, એ કસૂબો કરે ત્યારે જ એના જીવને ચેન પડે, એ પ્રમાણે લોકલાજની ચિતા કર્યા વગર પ્રેમી પોતાના ઇષ્ટ દેવ જિનરાજમહારાજમા લગની લગાવે છે આગળ પચાસમા પદમા 'એસે જિનચરણે ચિત્ત લ્યાઉ રે મના'ની ટેક નીચે જે પ્રકારની મન લગાડવાની પ્રેરણા કરવામા આવનાર છે તેવા પ્રકારની લગની પ્રભુમા લાગી જાય છે અને તન્મય થવાના માર્ગ ઉઘાડા થતા જાય છે આવા પ્રકારની ખુમારી જ્યારે લાગે ત્યારે પૂર્વસેવા પરાકાષ્ઠાએ પહોચે છે, સાધ્યની નજીક પહોચી જવાય છે અને ધ્યાનયોગના ઉપરના થર પર પહોચવાના પગરણ મડાય છે અફીણનુ દૃષ્ટાત હીનોપમા જેવુ લાગે છે, પણ તાદૃશ્ય છે અફીણનો રગ લાગે ત્યારે તન્મય થઈ જવાય છે, એ પ્રમાણે પ્રભુમા

---

૧ યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય' શ્લોક ૧૬ થી અથવા મારો 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' પૃ૦ ૯૫–૧૦૦ —વિવેચનકાર

લગની લાગે ત્યારે આખી દશા ફરી જાય છે અને પછી તો વ્યવહારમા કહેવાય છે તેમ

ઐસી નીત ઇનામ મે, તેરી હરિ સે હોય,
ચલ્યા જાય વૈકુંઠ મે પલ્લા ન પકડે કોય

એ વાળી વાત થાય છે લગની લાગે ત્યારે દુનિયાના બીજુ કાંઈ સૂઝતું નથી, બીજી વા
ગમતી નથી

जैसें योगी योगध्यान मे, सुरत टरत नहीं टारी;
तैसें 'आनदघन' अनुहारी, प्रभुके हूं बलिहारी. जिनराज० २

અર્થ—જેમ યોગધ્યાનમા લાગેલ યોગીના ધ્યાનમૂર્તિ ટાળી ટળી શકતી નથી, તે
પ્રમાણે આનંદઘન સમાન પ્રભુને હું નિછાવર જાઉ છુ, એની વાહવાહ બોલુ છુ, આવા
જિનરાજ પર મારી લગન લાગી છે (૨)

વિવેચન—જરા વધારે ઊંડા દાખલો આપે છે યોગી યોગમા ઊતરે છે ત્યારે તેના
ધ્યાનના એક આદર્શમૂર્તિ હોય છે યોગપ્રાણિના શરૂઆતમા પ્રાણી પોતાને 'અભિમત'
આદર્શનુ ધ્યાન કરે છે કોઈ મહાવીરનુ ધ્યાન કરે, તો કોઈ આદિદેવનુ કરે, કોઈ
મત્સ્યેન્દ્રનાથનુ કરે, તો કોઈ રામ, કૃષ્ણ મહાદેવનુ કરે. એ વખતે જે ધ્યાનમૂર્તિ હૃદયના
મુકરર થાય તેને 'સુરત' કહે છે યોગી ત્યારપછી ધ્યાનથી ઊતરે તોપણ પેલી સુરત તો
ટાળી ટળતી નથી આ વાતની સ્પષ્ટતા સોળમા પદમા વિસ્તારથી કરી છે અને આખો
યોગનો વિષય છઠ્ઠા પદના વિવેચનના કર્યો છે, તેથી અત્ર પુનરાવર્તન ન કરતા તે તે
સ્થાનોનો નિર્દેશ કરવાથી કામ સરશે 'જોગી સુરત સમાધિમે 'ની વ્યાખ્યામા જરૂરી
વિવેચન થઈ ગયુ છે અને છઠ્ઠા પદના વિવેચનમા પ્રત્યાહાર સુધીના યોગનાં અંગોનુ
સ્થાન અને સમાધિયોગનુ સ્થાન બતાવાઈ ગયુ છે તે યાદ કરના સૂચવન કરી તેવા યોગી
જ્યારે યોગમા આત્મનિષ્ઠા કરી ધ્યાનમૂર્તિમા મનને સ્થિર કરે તે વખતે જે સુરત મુકરર કરે
તે ટાળવા ધારતા ટળી શકતી નથી—એ વાત લગની કેવી લાગે તેના દાખલારૂપે બતાવે છે

'સુરત'નો અર્થ 'સંભોગ' પણ થાય છે, પણ તે અહીં લાગતો નથી અહીં સબંધ પરથી
મૂર્તિની ભાવનાનો મેળ બનમાં બેસે છે યોગી જેવી રીતે પોતાની યોગમૂર્તિમા નિમજ્જન
પામી જાય, અથવા અફીણી—અમલી જેમ પોતાના નિશામા ચકચૂર થઈ જાય, તેમ મારા
પ્રભુમા હુ મારી લગની લગાવી દઉ છુ, પ્રભુને જ જગતમા જોઉ છુ અને પ્રભુમય થવાના
પ્રભુતાને પથે આગળ ધપતા હુ પ્રભુની બલિહારી જાઉ છુ મારી ધ્યેયમૂર્તિ, જેનામા
મને લગની લાગી છે અને જે લાગેલી લગની કોઈ કાળે પણ છૂટે તેમ નથી, તે મૂર્તિ
આનંદઘન સમાન છે, આનંદઘનને અનુરૂપ છે

શબ્દાર્થ—સુરત = સભો। પ્રેમ-ધ્યાનમૂર્તિ ટરત = દૂર થાય તૈસે = તેમ અનુહારી = અનુરૂપ,
અનુસાર, સમાન બલિહારી = ખૂબી વાહવાહ, ન્યોછાવર કરવુ

'સુરત' શબ્દ વધારે વિચારણા માગે છે એની સાથે 'સુરતા' શબ્દ પણ છે એનો અર્થ પણ ધ્યાન, ચિંતા અને લગની થાય છે 'સુરતાની વાડીના મીઠા મોરલા'ને કલાપીએ અમર કર્યો છે એ સર્વની ધ્યેય-મૂર્તિમા સ્થૂળ કે આતરિક એકરસની વાત છે અને ધ્યેયને આતર ચક્ષુ સમક્ષ રજૂ કરવાની હકીકત છે આવા પ્રકારની સુરત કે સુરતા, જેના ઉપર યોગી સ્થિરતા કરે છે, તે એક વાર લાગ્યા પછી ટાળી ટળતી નથી આવો સુરતાનો મહિમા છે

પ્રભુની બલિહારી ગાતા ગાતા અતરથી પ્રભુ નીકળી પડે છે, અતરાત્મા સત્તાગત પરમાત્મદશા અનુભવે છે અને એની ઝાખી અત્ર થાય એટલે લોકલાજ કે જનમનરજનને સ્થાન જ રહેતુ નથી આવા પ્રભુની બલિહારી છે આવા ચેતનરાજનો જય છે (૭)

ઉપસહાર—ધ્યાનમા રહે કે આ પદમા બતાવેલ લગનીની વાત ધ્યાનયોગપ્રાપ્તિની પૂર્વદશા સૂચવે છે શુક્લધ્યાનના પ્રથમના બે પાયા પ્રાપ્ત થાય તે પહેલા આવી વિચારણા થાય છે, પ્રભુમા લગની લાગે છે, પોતાની પ્રભુતા ઓળખાય છે અને વ્યવહાર તરફ ઉપેક્ષા થાય છે એ ધર્મધ્યાનના ચાર પાયા પહેલાની સ્થિતિ છે, અને એનુ ધ્યાન યોગની પૂર્વસેવામા આવે છે એકવાર પ્રભુમા લગની લાગે એટલે એને ઓળખવા નિર્ણય થાય છે અને પછી તો તે પોતામા જ બેઠા છે એમ સમજાતા જે આનદ થાય છે તે પેલી 'લગની'મા વધારો કરે છે આવી લગની પ્રભુમા લાગે એટલે સ્વાભાવિક રીતે વિષય અને કષાયની મદતા થતી જાય છે અને ઇંદ્રિયના વિષયો પર સયમ આવે અને કષાય પાતળા પડતા જાય તેમ તેમ પ્રભુતા પ્રગટ થતી જાય છે એમ સમજવુ આખા પદની ચાવી 'બમલી' અને 'સુરત' શબ્દોમા છે એક હાનોપમા હોવા છતા વ્યવહારભાષાના બરાબર વર્ણન કરનાર સ્થિતિસૂચક શબ્દ છે, અને બીજે યોગપરિભાષાના બરાબર સ્પષ્ટ ભાવ દર્શક શબ્દ છે જિનરાજનો સુયશ એ નત્તાગતે ચેતનનો પોતાનો સુયશ છે અને એ દષ્ટિએ જિનરાજમા લાગેલી લગની ગાવાના પોતાનો પ્રાસગ્ય સુયશ ગાયો છે એ વિચારણામા આ પદનુ મૂલ્ય છે અને લોકલાજ છોડવાની વાતમા ચાલુ વ્યવહારથી ઊચા આવવાની વાત છે પછી તુ તારી જાતને ઓળખીશ, અને આખો તેને નમી પડીશ ધન્ય મારા દેવ! (૮૪)

૫૯ પચાશીમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતનાને ચેતનનો વિરહ પડ્યા છે એ વિરહના અનેક ગાન એણે ગાયા વિરહી સ્ત્રીની દશા બતાવવામા કવિઓને ખૂબ આનદ આવે છે, એ વખતે કવિત્વ એની ઉત્કૃષ્ટ ભૂમિકા પર આવે છે, કારણ કે એ દશામા માત્ર મનની કલ્પનાઓને પરાભૂમિ પર લઈ જઈ શકાય છે રામાયણમા સીતાને રાવણ ઉપાડી જાય છે તે વખતની રામની મનોદશા વાલ્મિકી રામાયણમા વાચીએ કે અશોકવાટિકામા સીતાનુ લમણે હાથ દઈ બેઠેલ

ચિત્ર અવલોકીએ, રઘુવશમા અજવિલાપ વાચીએ કે હનુમાનની માતા અજના સુદરીનો બાવીશ વર્ષનો વિયોગ વિચારીએ, ત્યારે વિરહીની દશાનો ખ્યાલ બરાબર આવો જાય છે

યોગી જ્યારે આતર તત્ત્વના વિભાગ પાડી નાખે છે, ચેતનદેવ એની શુદ્ધ દશામા હોય તેના ચિત્રો ચીતરવા બેસે છે અને શુદ્ધ દશાવાળી ચેતના તેની ભવ્ય કલ્પના કરે છે, તે ચિત્રની સામે ચેતનનાં વર્તમાન વિકૃત દશા નજરમા રાખે છે, ત્યારે અતરગમા એક અભિનવ તાન અનુભવે છે એને પોતાના વાસ્તવિક સ્વરૂપનુ ચિત્ર ખ્યાલમા આવે છે અને એ દશા પ્રાપ્ત કરવા તેની ઊંડાણમા ઇચ્છા જાગૃત થાય છે અને એવી આકાક્ષા ખરેખરી અદરથી ઊઠે તો એનુ કામ થઈ જાય છે એ નજરે આપણે વિરહગાનો અનેક સાભળ્યા અને એની આસપાસ આપણી ભવ્ય કલ્પનાઓ ઊભી કરી આનદઘનના લગભગ અરધા જેટલા પદોની પાછળ આ ભાવના એના જુદા જુદા આકારમા દેખાઈ આવશે. અને જ્યારે જ્યારે શાત વાતાવરણની અદર એનુ ગાન કરવામા આવશે ત્યારે એ અદ્ભુત મનોદશા જાગૃત કરે છે એમ લાગ્યા વગર રહેશે નહિ આવા પ્રકારના વિરહગાન ગાવામા આનદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે એમના વેધક શબ્દોની અસર અદરના તાતને હલાવે છે અને એની ગેયતા પ્રાણીને મુગ્ધ બનાવી દે છે ચેતના અથવા સમતાની અતિનિર્મળતા, એના શબ્દોની વેધકતા અને એની પતિદેવ તરફની વફાદારી અનુકરણીય, આકર્ષક અને મનોરજક હોવા ઉપરાત એની અતરગમા ખૂબ સ્વચ્છતા હોય છે, એની ઉચ્ચઆશિતામા ખૂબ તેજ હોય છે, એના સાપેક્ષ લક્ષ્યત્વમા ખૂબ ઓજસ્ હોય છે આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનના પદો વિચારવાની વિજ્ઞપ્તિ છે

પદોમા જે અનુકારક તત્ત્વ છે, તેમા જે ઉચ્ચ રહસ્ય છે, એ રહસ્યની અદર જે ઉચ્ચ આશય છે, એ આશયની અદર જે ઊર્મિ છે, અને એ ઊર્મિ પાછળ જે વિશિષ્ટ અધ્યાત્મભાવ છે તે અસાધારણ છે, ઉચ્ચઆકો છે, વિશિષ્ટ છે, વારવાર વિચારમા નાખી દે તેવો છે અને સસ્કારને વિશુદ્ધતર બનાવનાર હોવા ઉપરાત અસસ્કારીને પણ સસ્કારની ભાત પાડે તેવી કળાકૃતિ છે અને એ વિરહગાનના પદોમા જરા પણ કૃત્રિમ ભાવ નથી, એનો સ્વાભાવિક રસ એને ઉચ્ચ પદ પર મૂકી દે છે આ દૃષ્ટિએ વિરહગાનના પદો વિચારવાના છે એમા કાવ્યચમત્કાર સાથે હૃદયગમતાનો ભવ્ય આસ્વાદ છે અને એની પાછળ યોગનુ દૃઢ બળ છે એટલે એને વિરહની ચાલુ ભૂમિકા પર ન વિચારતા એના આતરિક તત્ત્વને ગવેષતા ભારે આનદ આવે તેમ છે આ વિષય પર એના યથાસ્થિત સ્થાને ઉપોદ્ઘાતમા વર્ણન થશે

આ પદમા શુદ્ધ ચેતના પોતાના પતિના અનેક ગુણો યાદ કરી એની સાથેનો વિરહ દૂર થાય તે માટે ભવ્ય કલ્પના કરે છે, વિક્રમોવર્શીયના વિક્રમની પેઠે જ્યા ત્યા એને દેખે છે અને કોઈ રીતે પોતાની સેજડીમા પ્રભુ પધારે એ માટે ભવ્ય સકલ્પ કરી પોતાની ઊર્મિલતા રજૂ કરવા છતા પોતાનુ પદસ્થ ભવ્ય સ્થાન જરા પણ નીચુ થવા દેતી નથી એ એની મહત્તા છે આખુ પદ શુદ્ધ ચેતનાના મુખમા મૂક્યુ છે

બીજી રીતે વિચારીએ તો આ પદને ભક્તિભાવના સ્તવન તરીકે વર્ણવી શકાય તેમ છે પ્રભુ પાસે પહોંચી જવાની સ્પષ્ટ ઇચ્છાવાળો અધ્યાત્મ સિક ચિંતન પ્રેરણાવાળો મુમુક્ષુ શુદ્ધ આત્મદશામાં વર્તતા પ્રભુની સંભાવના કરી એને યથાસ્વરૂપે માનસ ચિત્રમાં કલ્પે છે અને એને પોતાની નજીકીએ પધારવા વીનવે છે, એને જ્યાં ત્યાં શોધે છે અને હજુ પોતાની અંદર તે હાજરાહજૂર બેઠેલ છે એ વાત પૂરી જાણતો નથી એટલે મંદિરે મંદિરે જાય છે અને જેની તેની પાસે એની વાત કરી એને મેળવવા તલસે છે આ દૃષ્ટિએ આ પદ ચાલુ પ્રવાહવાળા સન્મુખ વર્તતા મુમુક્ષુના મુખમાં મૂક્યું હોય તોપણ બરાબર ભાવ આપે છે મુમુક્ષુ ઉત્સાહી અને માર્ગે ચઢેલ છે, પણ અંતરાત્મદશામાં વધારે ઊંડો ઊતરેલ નથી એવી કલ્પના સાથે આ પદનો મજકૂર તેના મુખમાં મૂકવાથી પણ સારો ભાવ આપે તેમ છે આટલા પ્રસ્તાવ સાથે હવે પદને વિચારીએ

૫૦
(રાગ–માનવી ગાગ[१])

वारी हु बोल्डे मीठडे,
तुज विनु मुज नहि सरं रे सुरिजन, लागत और अनीठडे वारी० १

અર્થ—(તમારા) મધુરા–રસિલા બોલ પર હું તો વારી જાઉં છું હે સ્વજન! તારા વગર મારે નહિ નભે, કારણ કે તારા વગરના બધા મને તો બૂરા લાગે છે (૧)

વિવેચન—જિજ્ઞાસુ સાવક મુમુક્ષુ ચેતનનું સ્વરૂપ જાણે છે, દેવને પિછાણે છે, એના વાણીના પાત્રીસ ગુણ જાણે છે, એની ભાષાની મીઠાશ ઓળખે છે એ સત્ય, પ્રિય, હિત, મિત, અને તથ્ય બોલનાર છે એ (દેવ) ગમે તેવા અભિમાની, પાપી કે ખૂની પ્રાણીને પણ 'દેવાનુપ્પિય' કહીને બોલાવે છે એની ભાષામાં ઉપશમ, વિવેક અને સંવર ભરેલો હોય છે એની ભાષા સહેલી, અર્થ અને રહસ્યવાળી ભરપૂર અને ઊંડા આશયવાળી હોવા છતાં ખૂબ મીઠી હોય છે સુંદર વાણી બોલનારને ઉદ્દેશીને ચેતના પોતે કહે છે–હે સુરિજન!

પાઠાંતર—પ્રતમાં 'વારી હું મીઠડે બોલણે મીઠડે' એમ પ્રથમ પંક્તિ છે રાગમાં બેસતા સાથે પાઠ જરી આવે 'મીઠડે' બે વાર આવે છે તે લહિયાની અશુદ્ધિ જણાય છે વિનુ–વિન નહિ–ના 'સુરિજન લાગત અનીઠડે' એવો પાઠ આપ્યો છે 'ઓર' મૂકી દીધું છે રાગમાં બોલતા 'સુરિજન' બીજી પંક્તિના નેતા મગ્ન આપે છે 'નહિ' ને બદલે 'ના' બોલવામાં ગાનારને મગ્ન આવે તેમ છે

શબ્દાર્થ—વારી=વારી જઉં ઓવારણાં લઉં બોલણે=વાણીથી,વચનથી મીઠડે=મધુર રસીલી તુજ–તું તારા વિનુ=વગર મુજ=મને સરં=મારે ન ચાલે નભે સુરિજન=સ્વજન, સજ્જન, ઉત્તમ પુરુષ ઔર=બીજા અનીઠડે=અનિષ્ટ બૂરા, અનભિમત અવાંછિત

૧. છાપેલ પુસ્તિકામાં રાગ કાઢી આપેલ છે પ્રતમાં માનવી ગાગ લખાય છે ગોડી રાગ પછી આવેલ છે આ સંગીતનો વિષય છે કાશીમાં સાંપડતો નથી એ પદ ૧૦૨ સાથે ગાવાથી જણાશે સંગીતશાસ્ત્રી આનો નિર્ણય કરે –વિવેચનકાર.

હે સ્વજન! હું તો તમારા મીઠા બોલો પર વારી જઉં છું ધન્ય છે તમારી રકુતાને! તમારા એક બે મીઠા બોલ એકવાર સાંભળ્યા પછી કાનમાંથી એનો ગુંજારવ ખસતો નથી આપની મીઠાબોલી જીભનો જ્યારે જ્યારે ખ્યાલ કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે નાં! સ્વજન! તારા વગર મારું નભે નહિ! જેની વાણી આત્મની નસમાં વસી ગઈ હોય, તેને કેમ ભુલાય? અને, તારાં પારે સાચી વાત કહું તો, તારા વગરના સર્વ મને તો અનિષ્ટ-શૂં લાગે છે મને એમના ઉપર દ્વેષ નથી, પણ ક્યાં તે અને ક્યાં તું? મે ખૂબ વિચાર કર્યો, પણ તારું ગૌરવ, તારી મીઠાશ, તારી ભવ્યતા મે ક્યાંય દીઠાં નહિ તારી ભાષામાં વિવેક, સૌમ્યતા, જીવદયા અને સાવજનિક દુઃખમુક્તિ કરવાની એવી તીવ્રતર ભાવના દેખાઈ છે, કે એ ભાષા પર હું તો વારી જાઉં છું અને હું તો એના રસમાં આત્મવિસ્મરણની હદ સુધી પહોંચી જાઉં છું (૧)

मेरे जीयकु कल न परत है, विनु तेर मुख दीठडे,
प्रेम पीयाला पीवत पीवत, लालन! सब दिन नीठडे   सारी० २

અર્થ—તારું મુખ દીઠા વગર મારા જીવને તો ક્યાંય ચેન પડતું નથી, આરામ મળતો નથી (તારા) પ્રેમના પ્યાલા પીતાં પીતાં તો હે લાલન! વહાલા! મારા સર્વ દિવસો સુખચેનમાં જાય છે (૨)

વિવેચન—માન નાથ! મને તારી એવી લગની લાગી છે કે તારું મોઢું જોઉં નહિ ત્યાં સુધી મને તો નિરાંત થતી નથી તારાથી મારો જીવ જુદો હોય એમ કંઈ તો મારા જીવને જરા પણ ચેન પડતું નથી અને તું જેમ જેમ વધારે દૂર ને દૂર ભટક્યા કરે છે તેમ તેમ તારું મુખ જોવાની અને તારી સાથેનો મારો વિરહ પૂરો કરવાની મારી તાલાવેલી વધતી જ જાય છે તું કદાચ પૂછે છે કે તો પછી આટલા દિવસ કેવી રીતે કાઢ્યા? તો એનો જવાબ આપું છું પ્રેમના પ્યાલા બે પ્રકારના હોય છે એક તો સાચો પ્યાલો પતિદેવની હાજરીમાં સાથે બેસી, ખેલી, આનંદ કરી પિવાય છે અને બીજા પ્રકારનો પ્યાલો કલ્પનાના પ્રેમ પર કટોરાબંધ પિવાય છે એમ ન હોય તો વિરહી સ્ત્રીને તો આ જીવનમાં કોઈ આધાર જ ન રહે અંજનાસુંદરી, સીતા, દમયંતી, તારામતી વગેરે વર્ષો સુધી વિયોગમાં રહી ત્યારે પણ એ કલ્પનાથી ભરેલા પ્રેમ 'પીયાલા' ભરી ભરીને પીવાને કારણે જ નભી શકી હતી હું પણ મારા પતિદેવના (તારા) પ્રેમને યાદ કરીને અને એવા તરંગ-કલ્પનાના પ્યાલા પી પીને આટલો વખત ટકી શકી છું મને ખાતરી

પાઠાંતર—જીયકુ-મનકુ નીઠડે-મીઠડે

શબ્દાર્થ—મેરે=મારા જીયકુ=જીવને કલ=શાંતિ (પં ગંભીરવિજયજી) હાનિ, પરાભવ લજ્જા (હિન્દી કોષ) કલ=ચેન આરામ ન પરત હૈ=પડતી નથી, થતી નથી વિનુ=વગર પીયાલા=પ્યાલા પીવત પીવત=પીતાં પીતાં નીઠડે=નીટ (કોકાર એનો અનિષ્ટિ=અરુચિ અર્થ કરે છે) સુખે જાય છે, લહેરથી જાય છે (ગંભીરવિજયજી) લાલન=પ્યારા, પ્રિય, આદરયુક્ત પ્રેમનું સંબોધન.

છે કે એક દિવસ મારો નાવીઓ મારે મંદિરીએ પધારશે, મારી મેજડી પાવન કરશે અને મારા દીર્ઘ વિરહનો છેડો લાવશે.

પ્રાણીનું આખું જીવન આશા પર લટકેલું હોય છે અને મારી આશા તો કાંઈ સ્થૂળ નથી અને જે આશાને પદ ૨૮મા આનંદઘને વગોવી છે તે પ્રકારની પણ નથી, એટલે મારું જીવન તો આશાએ અવલંબેલું હોઈ હું દરરોજ દરપળે પ્રેમપીયાલા પીધા જ કરું છું આ રીતે સાચો પ્રેમ નથી મળતો ત્યાં સુધી તરંગપ્રેમમાં પણ હું મસ્ત છું અને એના આધારે બધા દિવસ હું કાઢું છું [1]

ચેતનનો પ્રેમ ખૂબ વિચારણા માગે છે એનો સાર્વજનિક પ્રેમ આખા વિશ્વ પર પથરાયેલો હોય છે એની મૈત્રી–ભાવનાના માત્ર મનુષ્યનાં મર્યાદા જ હોતી નથી, એ તો નિર્યંચ અને જળચર ખેચર અને સ્થળચર, અને એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇંદ્રિયોવાળા જીવોની પણ દયા કરે એને સર્વ જીવોના દુખ પર ખેદ થાય અને સર્વની દુખમુક્તિ કરવાની અદમ્ય સાચી તાનાવેલી એનામાં ખરેખરી જાગે ત્યારે એની પ્રગતિ આગળ વધતી જાય છે, અને છેવટે એ તીર્થંકર પણામાં પરિણમે છે સર્વ જીવની મુક્તિની ભાવનાને 'ભાવ દયા' કહેવામાં આવે છે અને તીર્થંકર બનાર જીવની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવના બતાવનાર એ જાતીનું તત્ત્વ છે 'સવિ જીવ કરું શાસનરસી'ની ભાવનામાં એનો શાસન તરફનો સ્વાર્થી રાગ નથી, પણ એમને દુનિયાને દુખ, આપત્તિ, ઉપાધિ અને કંકાટમાંથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના અને તે દ્વારા અદર જાગતો સાર્વજનિક પ્રેમ છે તીર્થંકરની ભાવનામાં પણ કોઈ સ્થાને દ્વેષ, ટીકા કે અંદરથી દુખ થાય એવું તત્ત્વ જોવામાં ન આવે, એ અશસત્ય સામે પ્રમાણસત્ય મૂકે ત્યારે પણ એનાં ભાષાની અંદર સૌમ્ય ભાવ લદબદતો દેખાય છે એના મનમાં એકદેશીયતા હોય નહિ, એને કોઈ મારા તારા હોય નહિ એને પોતાના શિષ્ય તરફ કે સેવક તરફ પણ પક્ષભાવના ન હોય અને એના મનમાં અન્ય મત, પંથ, દર્શન કે ધર્મ તરફ તિરસ્કાર ન હોય

આવા પતિદેવના પ્રેમ 'પીયાલા' ઉપર સમતા વારી જાય, એની પ્રાપ્તિ માટે ઝંખના કરે અને એવા 'પ્રેમ'મય પતિના દર્શન વગર એને ચેન ન પડે એ વાત શુદ્ધ પ્રેમી પતિ પ્રાણા પત્નીની નજરે બરાબર સમજવા જેવી છે આવા પ્રેમપીયાલાનું પાન કરતા સમતાએ બધા દિવસ કાઢયા છે આવા પ્રેમી પતિદેવ ઘેર આવી પહોંચશે એની આશામાં એણે

---

[1] 'નીઠડે'નો અર્થ અરુચિ એવો કરીએ તો બધા દિવસો કંટાળામાં જાય છે, એ ભાવ પણ નવમેલતો આવે છે ચેતનાએ ભા રવાની રાતના અને બીજા અનેક વિરહગાનો ગાયા છે તે દૃષ્ટિએ જોતાં નીઠડે નો અર્થ કંટાળામાં વિતાવ્યા એમ કરીએ તો તેમાં પણ વાંધો નથી મેં ઉપર અર્થ લખ્યો છે તે પં ગંભીરવિજયજીની નોટ પ્રમાણે કર્યો છે અને રીતે ભાવ બરાબર સૂચિત થાય છે પ્રતમાં 'નીઠડે' પાઠાંતર છે તે પં ગંભીરવિજયજીના અર્થને પુષ્ટિ આપે છે –વિવેચનકાર.

હે સજ્જન! હું તો તમારા મીઠા બોલો પર વારી જઉં છું ધન્ય છે તમારી મહત્તાને! તમારા એક એક મીઠા બોલ એકવાર સાંભળ્યા પછી કાનમાંથી એનો ગુંજારવ ખસતો નથી. આપની મીઠાબોલી જીભનો જ્યારે જ્યારે ખ્યાલ કરું છું ત્યારે ત્યારે મને લાગે છે કે મારા સ્વજન! તારા વગર મારું નભે નહિ! જેની વાણી આટલી મનમાં વસી ગઈ હોય, તેને કેમ ભુલાય? અને, તારી પાસે સાચી વાત કહું તો, તારા વગરના સર્વ મને તો અનિષ્ટ-બૂરા લાગે છે મને એમના ઉપર દ્વેષ નથી, પણ ક્યાં તે અને ક્યાં તું? મેં ખૂબ વિચાર કર્યો, પણ તારું ગૌરવ, તારી મીઠાશ, તારી ભવ્યતા મેં ક્યાંય દીઠી નહિ તારી ભાષામાં વિવેક, સૌમ્યતા, જીવદયા અને સાર્વજનિક દુઃખમુક્તિ કરવાની એવી તીવ્રતર ભાવના દેખાય છે, કે એ ભાષા પર હું તો વારી જાઉં છું અને હું તો એના રસમાં આત્મવિસ્મરણની હદ સુધી પહોંચી જાઉં છું (૧)

> मेरे जीयकुं क्ल न परत है, बिनु तेरे मुख दीठडे;
> प्रेम पीयाला पीवत पीवत, लालन! सब दिन नीठडे वारी० २

અર્થ—તારું મુખ દીઠા વગર મારા જીવને તો ક્યાંય ચેન પડતું નથી, આરામ મળતો નથી (તારા) પ્રેમના પ્યાલા પીતાં પીતાં તો હે લાલન! વહાલા! મારા સર્વ દિવસો સુખચેનમાં જાય છે (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! મને તારી એવી લગની લાગી છે કે તારું મોઢું જોઉં નહિ ત્યાં સુધી મને તો નિરાંત થતી નથી તારાથી મારો જીવ જુદો હોય એમ કંપું તો મારા જીવને જરા પણ ચેન પડતું નથી અને તું જેમ જેમ વધારે દૂર ને દૂર ભટક્યા કરે છે તેમ તેમ તારું મુખ જોવાની અને તારી સાથેનો મારો વિરહ પૂરો કરવાની મારી તાલાવેલી વધતી જ જાય છે તું કટાક્ષમાં પૂછે છે કે તો પછી આટલા દિવસ કેવી રીતે કાઢ્યા? તો એનો જવાબ આપું છું પ્રેમના પ્યાલા બે પ્રકારના હોય છે એક તો સાચો પ્યાલો પતિદેવની હાજરીમાં સાથે બેસી, ખેલી, આનંદ કરી પિવાય છે અને બીજા પ્રકારનો પ્યાલો કલ્પનાના પ્રેમ પર કટોરાબંધ પિવાય છે એમ ન હોય તો વિરહી આને તો આ જીવનમાં કોઈ આધાર જ ન રહે અંજનાસુંદરી, સીતા, દમયંતી, તારામતી વગેરે વર્ષો સુધી વિયોગમાં રહી ત્યારે પણ એ કલ્પનાથી ભરેલા પ્રેમ 'પીયાલા' ભરી ભરીને પીવાને કારણે જ નભી શકી હતી હું પણ મારા પતિદેવના (તારા) પ્રેમને યાદ કરીને અને એવા તરંગ-કલ્પનાના પ્યાલા પી પીને આટલો વખત ટકી શકી છું મને ખાતરી

પાઠાંતર—જીયકુ-મનકુ કલ-જક નીઠડે-મીઠડે

શબ્દાર્થ—મેરે=મારા જીયકું=જીવને જક=શાંતિ (પં ગંભીરવિજયજી) હાનિ, પરાભવ, લજ્જા (હિન્દી ભાષા) કલ=ચેન આરામ ન પરત હૈ=પડતી નથી થતી નથી બિનુ=વગર પીયાલા=પ્યાલા પીવત પીવત=પીતાં પીતાં નીઠડે=નીષ્ટ (ટીકાકાર એનો અનિષ્ટ=અરુચિ અર્થ કરે છે) સુખે જાય છે લહેરથી જાય છે (ગંભીરવિજયજી) લાલન=પ્યારા, પ્રિય, આદરયુક્ત પ્રેમનું સંબોધન

છે કે એક દિવસ મારો નાવનીઓ મારે મદિરીએ પધારશે, મારી સેજડી પાવન કરશે અને મારા દીર્ઘ વિરહનો છેડો લાવશે

પ્રાણીનુ આખુ જીવન આશા પર લટકેલુ હોય છે અને મારી આશા તો કાઈ સ્થૂળ નથી અને જે આશાને પ૦ ૨૮મા આનદઘને વગોવી છે તે પ્રકારની પણ નથી, એટલે મારુ જીવન તો આશાએ અવલબેલુ હોઈ હુ દરરોજ દરપળે પ્રેમપીયાલા પીધા જ કરુ છુ આ રીતે સાચો પ્રેમ નથી મળતો ત્યા સુધી તર પ્રેમમા પણ હુ મસ્ત છુ અને એના આધારે બધા દિવસ હુ કાઢુ છુ [૧]

ચેતનનો પ્રેમ ખૂબ વિચારણા માગે છે એનો સાર્વજનિક પ્રેમ આખા વિશ્વ પર પથરાયેલો હોય છે એના મૈત્રી–ભાવનાના માત્ર મનુષ્યની મર્યાદા જ હોતી નથી, એ તો તિર્યંચ અને જળચર ખેચર અને સ્થળચર, અને એક, બે, ત્રણ, ચાર ઇન્દ્રિયોવાળા જીવોની પણ દયા કરે એને સર્વ જીવોના દુ ખ પર ખેદ થાય અને સર્વની દુ ખમુક્તિ કરવાની મહત્ત્વની સાચી તાલાવેલી એનામા ખરેખરી જાગે ત્યારે એની પ્રગતિ આગળ વધતી જાય છે, અને છેવટે એ તીર્થંકરપણામા પરિણમે છે સર્વ જીવની મુક્તિની ભાવનાને ‘ભાવ દયા’ કહેવામા આવે છે અને તીર્થંકર થનાર જીવની ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમભાવના બતાવનાર એ જાણીતુ તત્ત્વ છે ‘સવિ જીવ કરુ શાસન રસી ’ની ભાવનામા એનો શાસન તરફનો સ્વાર્થી રાગ નથી, પણ એમને દુનિયાને દુ ખ, આપત્તિ, ઉપાધિ અને કકળાટમાથી છોડાવવાની તીવ્ર ભાવના અને તે દ્વારા અદર જામતો સાર્વજનિક પ્રેમ છે તીર્થંકરની ભાવનામા પણ કોઈ સ્થાને દ્વેષ, ટીકા કે અદરથી દુ ખ થાય એવુ તત્ત્વ જોવામા ન આવે, એ અશસત્ય સામે પ્રમાણસત્ય મૂકે ત્યારે પણ એની ભાષાની અદર સૌમ્ય ભાવ લહળતો દેખાય છે એના મનમા એકદેશીયતા હોય નહિ, એને કોઈ મારા તારા હોય નહિ. એને પોતાના શિષ્ય તરફ કે સેવક તરફ પણ પક્ષભાવના ન હોય. અને એના મનમા અન્ય મત, પથ, દર્શન કે ધર્મ તરફ તિરસ્કાર ન હોય.

આવા પતિદેવના પ્રેમ ‘પીયાલા’ ઉપર સમતા વારી જાય, એની પ્રાપ્તિ માટે ઝખના કરે અને એવા ‘પ્રેમ’મય પતિના દર્શન વગર એને ચેન ન પડે એ વાત શુદ્ધ પ્રેમી પતિ પ્રાણા પત્નીની નજરે બરાબર સમજવા જેવી છે આવા પ્રેમપીયાલાનુ પાન કરતા સમતાએ બધા દિવસ કાઢયા છે આવા પ્રેમી પતિદેવ ઘેર આવી પહોચશે એની આશામા એણે

---

૧ ‘નીઠડે’નો અર્થ અરુચિ એવો કરીએ તો બધા દિવસો કકળાટમા જાય છે એ ભાવ પણ બધબેસતો આવે છે ચેતનાએ ભા રવાની રાતના અને બીજા અનેક વિરહગાનો ગાયા છે તે દૃષ્ટિએ જોતા ‘નીઠડે નો અર્થ ‘કકળાટમા વિતાવ્યા એમ કરીએ તો તેમા પણ વાધો નથી મે ઉપર અર્થ લખ્યો છે તે પ ગભીરવિજયજીની નોટ પ્રમાણે કર્યો છે બન્ને રીતે ભાવ બરાબર સચિત થાય છે પ્રતમાં ‘મીઠડે’ પાઠાતર છે તે પ ગભીરવિજયજીના અર્થને પુષ્ટિ આપે છે –વિવેચનકાર.

મોટો દીર્ઘ કાળ વિતાવ્યો છે પણ આશામાં પડેલ પ્રાણીને કોઈ કોઈવાર વિમાસણ જરૂર થઈ આવે છે (૨)

पुछुं कौन कहांलुं ढुंढुं, किसकुं भेजुं चीठडे,
'आनंदघन' प्रभु सेजडी पाउं, (तो) भागे आन वसीठडे.   वारी० ३

અર્થ—હું તે કોને પૂછું ? અને ક્યાં ક્યાં શોધ કરું ? અને કાગળપત્તર પણ કોને કોને મોકલું ? હવે તો હે મારા આનંદઘન પ્રભુ ! મારા નાથ ! (કોઈ રીતે) સુખશય્યા પ્રાપ્ત કરું તો મારા બાકીના સર્વ દુઃખો ભાગી જાય, નાશ પામી જાય, દૂર થઈ જાય. (૩)

વિવેચન—એ ચિંતવે છે કે પતિદેવની વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ, પણ પતિદેવનો તો કાંઈ પત્તો નહિ, એને ઘર સંબંધી વિચાર નહિ, પતિ અત્યારે બહાર રખડે છે, નવા જૂના ખાડાના અવડાચા કરે છે અને જન્મમરણના ફેરામાં એક ઠામ ઠરીને બેસતા પણ નથી અહીં હું એની ખાતર ઝૂર્યા કરું છું, અને એ તો મારો વિચાર નરખો પણ કરતા નથી, ત્યારે મારે તે હવે પૂછવું પણ કોને ? અને પતિદેવને ઢૂંઢવા પણ ક્યાં ? અને એમને લઈ આવવાને કાગળપત્તર પણ કોને કોને આપું ? મારો સંદેશો એમને કોણ પહોંચાડે ? મારી દશાની એમને ખબર નથી, એ મને યાદ પણ કરતા નથી અને વિભાવમાં પડી ગયેલા તેઓ કદાચ મને ભૂલી પણ ગયા હશે ત્યારે આમાં મારે તે સંદેશો પણ કોની સાથે મોકલવો અને એનો મારો સંદેશો લઈ પણ કોણ જાય ?

એમની પાસે અત્યારે જે ટોળું એકઠું થયું છે તે તો મારો સંદેશો લઈ જાય નહિ, અને કાગળ-ચિઠ્ઠી આપું તો મારા દેવને પહોંચાડે પણ નહિ ત્યારે મારે કરવું શું ? હવે તો મારી હૃદયની એક ઇચ્છા જણાવું છું કે કોઈ રીતે મારા નાથ મારી સેજડીએ પધારે, અથવા હું મારા નાથની સેજડી પ્રાપ્ત કરું તો મારા બાકીના સર્વ દુઃખો દૂર થઈ જાય અને હું રસભર પ્રીતમના સાથે અંતરના આનંદકલ્લોલ ઉડાવું

આર્ય પત્નીની આ એકની એક ઇચ્છા સદૈવ જાગતી હોય છે આવી ઉન્નત ભાવના ભાવનારી ચેતના કે સુમતિ અથવા સમતા નિરંતર પતિમિલન માટે તલસ્યા કરે છે અને પતિ મળે તો પોતાના અવશેષ સર્વ દુઃખોનો છેડો આવી જશે એમ વિચારે છે આવી રીતે ભાવી મેળાપને તલસતી વિરહી ચેતના પતિદેવની વાટ જોઈને બેઠી છે, કોઈ દિવસ પતિદેવ પોતાની સેજડીએ પધારશે અથવા પોતે પતિદેવની સેજડીએ પહોંચી

પાઠાંતર—કોન-કુન કિસકુ-કિસકે તો-પ્રતમાં નથી આન-આનુ

શબ્દાર્થ—કોન=કોને કહાંલુ=ક્યાં સુધી, કઈ જગ્યાએ (કહાં) ઢુંઢુ=શોધું કિસકુ= કોને ભેજુ=મોકલું ચીઠડે=ચિઠ્ઠી કાગળ, પત્ર સેજડી=શય્યા પલંગ ચારપાઈ પાઉ=પામું ભાગે= દૂર થાય આન=દુઃખ (ગંભીરવિજયજી) વસીઠડે=(અવશિષ્ટ) બાકી રહેલા

જશે એ શ્રદ્ધામા સ્થિર રહી પતિને અનેક આકારમા વીનવવાના આદોલનો વાપરી રહી છે, એનો આ પદ એક વધારે નમૂનો છે[1] (૨)

ઉપસહાર—આ પદમા આવેલ ધ્વન અન્ય પદોમા પણ આવી છે વિરહગાન એ આનદઘનની કૃતિમા અનેરુ સ્થાન ભોગવે છે એની ભવ્યતા, ગેયતા અને અલકારિતાની પાછળ આર્ય નસ્કાર છે, પતિપત્નીભાવની ઉન્નત આદર્શ દશા છે અને કેટલીક વાર નવયુગને ન સમજાય તેવી આટીઘૂટી છે અને વિરહના ગાન ગાવામા આનદઘને ખરેખર કમાલ કરી છે આ પદની પ્રસ્તાવનામા તેનુ તાર્કિક દર્શન કર્યું છે તેતેરમા પદમા પતિના વિરહે ઘરવાસનુ ઠેકાણું નથી રહી શકતુ એ પર વિવેચન કરી પતિમેળાપ માટે જે તમન્ના 'કેદારા' રાગના બતાવવાના આવી છે અને વાયદેથી મુલાકાત કોઈ કરાવી આપે તો ઘર–મદિરે દીવા કરવાની જે વાત કરી છે અથવા હવે પછી આવનાર ૧૦૪મા પદમા મેળાપને અગે જે ભવ્ય આતુરતા ચેતનાએ બતાવી છે તેને અનુરૂપ આ પદ છે પતિવિરહને પરિણામે લગભગ ઘેલી થયેલી ચેતના પતિનુ રટણ કરે છે, પતિની વિશુદ્ધ દશાની બોલીની કલ્પના કરે છે અને પતિના પ્રેમપીયાલા પીવાશે એની આશાની મસ્તીમા અનેક પ્રકારના મનોરથો કરે છે

અને વ્યવહારમા અનુભવાય છે કે કોઈને મળવાની તમન્ના જાગે અને એ આપણાથી દૂર ને દૂર ભાગે ત્યારે એ મિત્ર હોય કે પત્ની હોય, સગો હોય કે સ્નેહી હોય, પણ આખો વખત એના મેળાપની વાત જ યાદ આવ્યા કરે છે આવા પ્રકારની ચેતનાની તમન્ના બતાવનારા પદો આવેલા છે, તેનો કેદ્રસ્થ વિચાર ચેતનની વર્તમાન પરભાવપરિણતિ અને એના અદર રહેલ નિશ્ચયદૃષ્ટિથી થતી સ્વભાવપરિણતિ વચ્ચેની સરખામણી છે એમા ચેતનદેવ વિશુદ્ધ દશામા આવે ત્યારે તેનામા થવાના સ્પષ્ટ ફેરફારના આદર્શો છે અને એની અદર એ દશાએ પહોચવાની ઊંડી ઊંડી તાલાવેલી છે વસ્તુત ચેતના અને ચેતનનો અભેદ છે, પણ ગુણી ઉપર ગુણનો આરોપ કરવામા આવે ત્યારે ગુણને બહાર લાવી શકાય છે અને તે રીતે ચેતનદેવનુ ખરુ સામ્રાજ્ય, સાચુ સ્થાન અને પ્રકૃતિગમ્ય પ્રગતિ અને છેવટનો નિવાસ સમજી શકાય છે એ દિશાએ જેટલુ ગમન થાય તેટલો માર્ગ કપાય છે અને એ જેટલો કપાય તેટલો આતરો ઓછો થાય છે આ દૃષ્ટિએ આ વિરહગાનોને આત્મવિકાસના રસ્તામા અનેરુ સ્થાન છે અને અતિમ આત્મવિકાસ અને સ્વરૂપસાધનાના આદર્શ દર્શનને અગે એનો અતિ વિશિષ્ટ ઉપયોગ છે

આવા પ્રકારનો વિરહગાનનો અદ્ભુત ઉપયોગ અતિમ આત્મખ્યાતિની દૃષ્ટિએ થયો

---

[1] આન વસીઠડે'નો અર્થ પ ગભીરવિજયજીએ કરેલ અર્થ પ્રમાણે કર્યો છે અને એ મત શબ્દો કોશને આવાર પ્રાપ્ત થતા નથી અને એની વ્યુત્પત્તિ કે મૂળ આપડતા નથી એ તત્સમ શબ્દો છે કે તદ્ભવ છે તેનો પણ નિર્ણય થઈ શક્યો નથી –વિવેચનકાર

છે એમાં વ્યવહારમાં પ્રવર્તતા વિરહ વખતે થતી મનની સ્થિતિની ભવ્ય કલ્પનાઓનો સુમેળ સાધી એનો ઉપયોગ સ્વરૂપસાધનાના અતિ આકર્ષક રીતે કરવાનો આ પ્રયત્ન છે અને એમાં કોઈ વાતનો મેળ ન બેસે તો દૃષ્ટાંતની સર્વદેશીયતા ન હોઈ શકે એમ છતાં લેવું નિદ્રાયોગી કવિવરે બનતી એકાકારતા કે અનેકગણી દેશીયતા દૃષ્ટાંત સાથે સાધી છે, એ દેખાઈ આવે છે પણ એ ઉપરાંત એની હૃદયંગમતા અને પરિણામદર્શિતા તો ખરેખર અદ્ભુત છે આ દૃષ્ટિએ આ વિરહગાનના પદો જરૂર વિચારવા યોગ્ય છે (૮૫)

પદ છયાશીમું

ભૂમિકા—આનંદઘનજીએ કેટલાક પદો સુમતિ અથવા ચેતનાના મુખમાં મૂક્યા છે કોઈ સુમતિની વિરહદશા વર્ણવે છે, કોઈ સુમતિને ઝૂરતી અને નિસાસા નાખતી બતાવે છે, કોઈ પદ એને પતિની રાહ જોતી વર્ણવે છે, કોઈ પદ સુમતિને તેના સગાભાઈ વિવેક સાથે વાત કરતી કે અનુભવને વિનવતી કરતી બતાવે છે આ પદ તે કોટિમાં આવે છે વિવેકનું કામ સાચું અને ખોટું શું છે, તાત્ત્વિક લાભ દેખાડનાર અને સ્વાધી અખંડ અબાધિત આનંદ આપનાર કઈ વસ્તુ ક્યાં આવેલ છે અને અંતિમ પરમ સાધ્ય ક્યા હિતમાર્ગે મળી શકે તેવું છે તેનું માર્ગદર્શન કરાવનાર હોઈ એ પાત્રને બરાબર ઓળખવા જેવું છે એ પાત્રની હાજરી વિચાર-વાતાવરણમાં અપૂર્વ શાંતિ ઉત્પન્ન કરનાર હોઈ ખૂબ ધ્યાન ખેંચનાર છે એની વાણીનો સચન વિચારવા યોગ્ય છે અને એના સિદ્ધ નિર્ણયો પર ખૂબ મનન કરવાની જરૂર છે વિવેક એ જ્ઞાનદશા સૂચવે છે અને અનુભવ વિવેકને પરિણામે થયેલ દર્શનશુદ્ધિ બતાવે છે શ્રદ્ધા અને અનુભવમાં પણ ઘણો તફાવત છે શ્રદ્ધા જ્ઞાનને પરિણામે થયેલ પણ હોઈ શકે કે સ્વયસ્ફુરણથી થયેલ પણ હોઈ શકે શ્રદ્ધા પોતે દર્શનનો વિષય છે એના આવવા પછી વિવેક આવે ત્યારે શ્રદ્ધા સ્થિર થઈ જાય છે, અને ચેતનાનો ભાગ બની જાય છે આથી શ્રદ્ધાને સખીનું સ્થાન આપવામાં આવ્યું છે એ ચેતના-સુમતિની બહેનપણી થાય, એમ અનેક સ્થાને બતાવ્યું છે તે યોગ્ય છે અનુભવ એ તદ્દન જુદી જ વસ્તુ છે એ દર્શન અને જ્ઞાનને પરિણામે-શ્રદ્ધા અને વિવેકને પરિણામે-થયેલ ચેતનની પરિસ્થિતિની યાદગીરી, ખૂબ વિચારણાનું જાગતું પરિણામ અને જાળવી રાખેલ યાદગીરીની ભોક્તવ્યતા બતાવે છે અનુભવનો પાયો દર્શન છે, પણ એનું ચણતર ચણતર જ્ઞાન પર રચાયેલું હોય છે અને જ્ઞાન અને દર્શન બન્ને મળીને જે પરિણામ સ્થાયી રીતે નીપજાવે તેની તેમાં લભ્યતા હોઈ એની સુવાસ અનેરી હોય છે, એની વિશિષ્ટતા તદ્દન જુદી ભાત પાડનારી હોય છે, એની વ્યક્તતા અતિ અદ્ભુત પરિણામ નિપજાવનાર હોય છે પાત્રોના આ વૈવિધ્ય પર અઠ્યાશીમા પદના વિવેચનમાં વિશેષ ઉલ્લેખ થશે

આ સુમતિ, વિવેક અને અનુભવને લગતા ઘણાખરા પદો પર જ્ઞાનસારનું વિવરણ છે મને જ્ઞાનસારે કરેલ ૧૨ પદનુ વિવરણ પ્રાપ્ત થયુ છે, તે ઉપરાત તેમનુ વિવરણ લભ્ય થતુ નથી જે જે પદનુ તેમનુ વિવરણ પ્રાપ્ત થયુ છે તેનો તે તે પદોના વિવેચનમા ઉલ્લેખ કર્યો છે મને એમ લાગે છે કે જ્ઞાનસારે માત્ર બહુ જ થોડા પદ પર વિવરણ લખ્યુ છે, જ્યારે ચોવીશીના બાવીશ સ્તવનો પર વિવેચન કર્યું છે એટલે એમની વિશાળ આત્મીય દૃષ્ટિએ જે પદો ખાસ ધ્યાન ખેચવા લાયક લાગ્યા હશે તે પર તેમણે ભાષામા વિવેચન તૈયાર કર્યું હશે એ મારી ધારણા સત્ય હોય તો તેમાથી એક ફલિતાર્થ નીકળે છે અને તે એ કે એ પદો જ્ઞાનસારજીને ખૂબ ગમ્યા હશે અને તે અનેરી ભાત પાડનાર હોઈ એમને એવા જ પદો પર વિવરણ કરવાનું મન થયુ હશે. આ પદોની સખ્યા ૧૨ થાય છે ૯, ૧૭, ૩૨, ૪૧, ૫૦, ૬૦, ૬૫, ૬૮, ૭૦, ૮૬, ૮૭ અને ૮૮ છે અને સાખી બે ૫ અને ૭૦ મા પદ પર મૂકેલી તે છે આ એકસરખી વિચારણાવાળા છતા પ્રત્યેક પૃથક્ પૃથક્ અનેરી ભાત પાડનાર પદોને જ્ઞાનસારજીએ શા માટે પ્રાધાન્ય આપ્યુ હશે તે અતિ મહત્ત્વનો કોયડો (*problem*) છે અને તે ખૂબ વિચારણા માગે છે એ પર વિશેષ વિવેચન આનદઘન બીજા વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમા જોવુ અહીં કહેવાની વાત એ છે કે આ પદ પર જ્ઞાનસારજીનું ભાષાવિવરણ મને પ્રાપ્ત થયુ છે અને આ વિવેચનમા મે તેનો ઉપયોગ કર્યો છે આ પદ યોગગણનામા અતિ મહત્ત્વનુ સ્થાન ધરાવે છે

મનુષ્ય સ્વભાવમા એક નબળાઈ છે જેને આપણે આપણા માનતા હોઈએ, જેની સાથે આપણો ઘરોબો હોય, તે જો આપણા વગર ચલાવે, કે આપણી ઉપેક્ષા કરે તો તેવા પ્રયોગોમા તે જે કામ કરે તેમા એ માને નહિ, તો આપણી અનિચ્છાએ પણ આપણને અકળામણ થી એમ થાય છે કે એ તો એ જ લાગનો હતો. ઉપર ઉપરથી બેદરકારી બતાવવા છતા અદરથી એ શુ કરે છે, એનુ કેમ ચાલે છે, એ જાણવાની ઊડી ઊડી વૃત્તિ જરૂર રહે છે આપણો દિલોજાન મિત્ર બીજાની નોબતમા જાય કે સગો પતિ પારકી સ્ત્રી સાથે રમણ કરે ત્યારે મિત્રની કે સ્ત્રીની જે દશા થાય તેનુ માનસિક પૃથક્કરણ આ સ્વભાવસત્ય રજૂ કરે છે સુમતિના પતિ પારકે ઘેર રખડે છે, પરસ્ત્રી–વેશ્યા–કુમતિ સાથે સબધ જોડે છે અને પતિવ્રતા પત્નીને વિસારી બેઠા છે તે વખતે તે (પત્ની)ના મનમા જે ચિંતા, સવાલો અને ભાંજગડો ઊઠે તેનો અત્ર સાક્ષાત્કાર કરવામા આવ્યો છે એટલી ઉપોદ્ઘાત કરી આપણે પદનુ હાર્દ વિચારીએ

૫૮

(રાગ–ધમાલ)

सलूणें साहिब आवेंगे मेरे, आली री, वीर विवेक कहो साच   सलूणे०

मोसु साच कहो मेरी सों, सुख पायो के नांहि,
कहानी कहा कहुं ऊहांकी, डौरे चतुर गति मांही.   सलूणे० १

અર્થ—સખી શ્રદ્ધા! આપણે ભાઈ (બંધુ) વિવેકને બન્ને જણાને પૂછીએ કે ભાઈ વીરા વિવેક! અમારા સલૂણા સાહિબા (ચેતનરાજ પતિ) મારે (ઘેર) આવશે (કે નહિ)? તેનો સાચો જવાબ આપો અને (ભાઈ વિવેક!) આપને મારા સોગન છે, આપ મને સાચે સાચું-જેવું હોય તેવું-કહો કે પતિરાજ (ત્યાં) સુખ પામ્યા કે નહિ? (વિવેક જવાબમાં કહે છે) ત્યાંની કથની તે તમને શી કહું? એ તો ચાર ગતિમાં દોડે છે (અહીંથી ત્યાં અને ત્યાંથી બીજે દોડાદોડ કરી રહ્યા છે, હીંચકા ખાતા રખડી રહ્યા છે અથવા એને ચાર ગતિમાં હીંચકા આવ્યા છે) (૧)

વિવેચન—ઘણા લાંબા કાળના વિરહથી થાકી ગયેલી સુમતિ-ચેતના પતિમેળાપની વાટ જોઈ જોઈને થાકી ગઈ છે, એની ધીરજ પૂરી થઈ છે, પણ હમણાં હમણાં વિવેક મિત્ર નજીક આવતો થયો છે તેથી એને ધીરજ આવવા માંડી છે અને પતિમેળાપની આશા બંધાવા માંડી છે. પતિનો મિત્ર પાસે આવે ત્યારે કુળાચારી સ્ત્રી મર્યાદામાં રહી પતિ સંબંધી જેવી જેવી વાતો કરે તેવી વાત અત્ર કરી છે. 'આલી' એટલે સખી શ્રદ્ધા! આપણે તો વાટ જોઈ જોઈને કંટાળી ગયાં છીએ, પણ હમણાં વિવેકભાઈ દેખાવ દઈ રહ્યા છે, તો તેને ખબર-અંતર તો પૂછીએ. પતિમહારાજ તો ખરેખર 'સલૂણા છે'-મનોહર છે, પણ અત્યારે પરભાવમાં રમી રહ્યા છે, પરરમણીના ફંદામાં ફસી ગયા છે, તો આપણે વિવેકભાઈને પૂછીએ તો ખરાં કે પતિમહારાજ અહીં-આપણે ઘેર-પધારશે કે નહિ? જેમ શાક, દાળ કે ચટણી મીઠા વગર નીરસ લાગે, અને લૂણ-મીઠા સહિત સુંદર લાગે, તેમ પતિદેવ આવે તો સરસ છે, પણ એ ઘેર નહિ આવશે કે કેમ? એ વાતના ખબર આ હમણાં આવી પહોંચેલ વિવેકભાઈને પૂછીએ. ચેતનજી ચાર ગતિમાં દોડે છે, અહીંથી તહીં આંટા મારે છે અને ખાસા હિંડોળે ચઢ્યા છે એને સુખ મળ્યું કે નહિ? એ સવાલનો જવાબ અહીં તો અનુમાન પર રાખ્યો છે, પણ એ સંબંધમાં એક સરસ વાત છે

નવયુગ વાચનમાળાના ચોથા પુસ્તકમાં ૧૪ મો પાઠ 'સુખી માણસનું પહેરણ'ના મથાળા

પાઠાંતર—સલૂણે-સનોણે. આવે-આવૈ. સાચ-સાચ. મોસું-મોસૂ. મેરી સોં-મેરી સૂ. નાંહિ-નાહી, નાહિં. ઊહાંકી-ઉહાંકી. ડૌરે-હિંડોરે.

શબ્દાર્થ—સલૂણે=સલૂણા, મનોહર, રસથી ભરેલ, સ્વાદિષ્ટ, મજેદાર (લૂણ એટલે મીઠું. મીઠા વગર રસોઈ નકામી છે). સાહિબ=સ્વામી, માલિક. સાહી આવે=આવશે. મેરે=મારે ઘેર. વીર=ભાઈ, બહાદુર, શૂર, લાહરી પરાક્રમી. સાચ=સાચી વાત, ખરેખરું. મોસુ=મને. મેરી સોં=મારા સોગન, મારા સમ. પાયો=મળ્યો. કહાની=કહાણી, કથા, વાર્તા, કથની. કહા=શી. ઊહાંકી=ત્યાંની. ડૌરે=દોડે. હીંડોરે=હીંચકે છે, રખડ્યા છે, હીંચકાવે છે. ચતુર ગતિ માંહિ=ચાર ગતિમાં (દેવતા, મનુષ્ય, તિર્યંચ, નારકી- આ ચાર ગતિરૂપ સંસારમાં)

નીચે છે, તે ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે એક વખત એક રાજાને એવો ખ્યાલ થઈ આવ્યો કે તેને કોઈ રોગ લાગુ પડી ગયો છે તેણે મોટા મોટા વૈદ્યો બોલાવ્યા, ઉપચારના હજારો રૂપિયા ખરચ્યા, પણ જરાયે ફેર પડયો નહિ પરિણામે એની મૂઝવણ વધતી જ ચાલી. એક દિવસ એક ફકીર એ નગરના પાટનગરમા આવી ચઢ્યો મહેલમા જઈ કેટલાક સવાલો પૂછતા ફકીરને ખાતરી થઈ ગઈ કે રાજાને મનની બીમારી છે પછી ઊંડો વિચાર કરી બોલ્યો "મહારાજ! તમારો મનવાડ દૂર કરવો હોય તો એક જ ઉપાય છે કોઈ સુખી માણસનુ પહેરણ ન લાવી આપ પહેરો" રાજા આ જવાબથી ખૂબ રાજી થયો, કારણ કે, એની માન્યતા પ્રમાણે, ઉપાય ઘણો સહેલો હતો પ્રધાનને હુકમ આપ્યો કે સુખી માણસનુ પહેરણ હમણા ને હમણા લઈ આવો. પ્રધાન પહેરણની શોધમા નીકળ્યો. આ ઘેર, પેલે ઘેર, તવગરને ત્યા, ગરીબને ત્યા, એમ બધે ગયો બધા પાસે પહેરણ તો જોઈએ તેટલા હતા, પણ કોઈ જ સુખી ન હતુ, એટલે તેમના પહેરણ શા ખપના? આખરે નિરાશ થઈ તેણે એક નાના ઝરાના પાણીના પગ રાખી એક જણને પથ્થર ઉપર બેઠેલો જોયો. તે માણસ આનદમા મસ્ત હતો, ધીમે સાદે ગીત ગાઈ રહ્યો હતો અને તેને કશાની સ્પૃહા ન હોય એમ દેખાતુ હતુ પ્રધાન પેલા માણસ પાસે ગયો અને પૂછ્યુ, "અચ્છા, તું સુખી છે?" પ્રધાન સામે જોઈ તે હસવા લાગ્યો તેણે કહ્યુ, "કોણ હું? અરે, મારા જેવો બીજો કોણ સુખી હશે?" પ્રધાન રાજી થયો તેને લાગ્યુ, કે અંતે સુખી માણસ જડયો ખરો. તેણે પેલાને કહ્યુ, "અરે ભાઈ, હુ ક્યારનો તને જ શોધતો હતો બસ, હવે મારુ કામ થઈ ગયુ તું મને તારુ પહેરણ" બોલતા બોલતા જ પ્રધાન અટકી ગયો પેલા માણસના શરીર પર પહેરણ હતું જ નહિ! વાર્તા પૂરી થઈ હકીકત આમ છે પૌદ્ગલિક વસ્તુની પ્રાપ્તિના સરવાળામા સુખ શોધવુ એ ઝાઝવાના નીરની પ્રાપ્તિ પાછળના પ્રયાસ જેવુ છે અને વસ્તુત એ વાતમા કાઈ માલ નથી

આ પ્રથમ ગાથાના વિવેચનમા જ્ઞાનસાર ખૂબ ખીલ્યા છે માત્ર ભાષાશુદ્ધિ કરી વર્તમાન ગુજરાતીમા તેમનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે રજૂ કરી શકાય ભાઈ વિવેક આવી પહોચ્યા, તો તેમને સુમતિ બહેન પૂછે છે કે ભાઈ! મારા પતિ, જેઓ સગુણા છે, એટલે આત્માનુભવરસથી ભરેલા છે તે સાહેબ આવશે? આ પદ સદેહ રહિત વાકય છે અને સખી શ્રદ્ધા! જેમ હુ વિવેકભાઈને પૂછુ છુ તેમ તું પણ તેને પૂછ હે વીર! સાચે સાચુ કહો, આવવાના હોય તો આવશે એમ કહો, ન આવવાના હોય તો નાવશે (નહિ આવે) એમ કહો—આટલુ વાકય સુમતિનુ છે વિવેકભાઈ! સાચુ કહો—એટલુ વાકય સખી શ્રદ્ધાનુ છે હવે એકલી સુમતિનુ વચન છે અરે મારા ભાઈ! વીર! તને મારા સોગન છે, મને સાચુ કહે, તારે ને મારે શો આતરો છે? અનાદિથી વિછૂર્યા પછી એ મારા પતિરાજ સુખ પામ્યા કે નહિ, એટલે સુખશાતાથી પ્રવર્ત્યા કે નહિ, એટલે શાતા

પામ્યા કે શાતા ન પામ્યા ? આવું સુમતિએ વિવેકને પૂછ્યું તેનો વિવેક ઉત્તર આપે છે કે બહેન ! તું મને ત્યાંની કહાણી શું પૂછે છે ? એ વાત પૂછવા જેવી નથી, એ પૂછ મા. હું ત્યાંની વાત (કહાણી) શું કહું ? એ વાત મારા મુખથી કહી જાય તેવી નથી આ પ્રમાણે વિવેકે જવાબમાં કહ્યું એટલે સુમતિએ કહ્યું કે હે વીર ! જેવી હોય તેવી વાત કહો, કે એ ચૌ ગતિમાં એટલે ચારે ગતિરૂપ સંસારમાં ડૌરે એટલે ગત્યાગતિ કરે છે આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસાર જણાવે છે

આ ગાથા પર મિત્રની નોંધ પણ વિચારવા લાયક છે તેઓ લખે છે કે સુમતિ પોતાના વિવેકરૂપ ભાઈને પૂછે છે કે અમારા સલૂણા સાહેબ આત્મા અમારે ઘેર આવશે કે ? વળી પોતાની શ્રદ્ધા સખીને કહે છે કે તું પણ પૂછ હે વિવેકવીરા ! સાચું કહો, અમારા પતિ ત્યાં ચતુર્ગતિમાં કેવુક સુખ પામ્યા છે ? આના ઉત્તરમાં વિવેક કહે છે માની વાત શું કહું ? કહેવા જેવી નથી તમારા પતિ ચાર ગતિમાં ઝોલા ખાય છે, ભટકે છે, પણ હવે તે આવશે (જ્યાં સુધી વિવેકના બહેન સમતા અને શ્રદ્ધા ન આવે ત્યાં સુધી આત્મા ચાર ગતિમાં ભ્રમણ કરે છે તો જો સંસારથી છૂટવું હોય તો વિવેકપૂર્વક શ્રદ્ધા રાખી સમતાને ઘેર જવું, તો ચાર ગતિમાંથી આત્મા છૂટી શકે, નહિ તો ગમે તે ઉપાય કરે તોપણ આ ચાર ગતિરૂપ સંસાર મટશે નહિ)

'ઊહાંકી'નો અર્થ કરતાં પં ગંભીરવિજયજી લખાવે છે કે ઊહાંકી (ત્યાંની) એટલે કુબુદ્ધિના ઘરની અથવા કુબુદ્ધિને ઘેર રમતા પતિરાજની

મને 'ડૌરે' અને "હિડૌરે" બન્ને પાઠ સમીચીન લાગે છે બન્નેમાં હિલચાલ છે, એકમાં મંદ ગતિ છે, જ્યારે બીજામાં ગતિ અને આગતિ બન્ને છે હિંડોળામાં તો જવું અને આવવું બન્ને થાય છે આ હિંડોળાનો—ઝોલાનો—વિચાર ખૂબ વિચારીને સમજવા જેવો છે, અને ચેતનના ઉલકાનને બતાવનારો છે (૧)

> मली भई इत आवही हो, पचम गतिकी मीत,
> सिद्ध सिद्धत रस पाककी हो, देखे अपूरव रीत. सलूणे० २

અર્થ—(સુમતિ આ જવાબ સાંભળીને કહે છે) એ વાત તો બહુ સારી થઈ હવે એ (ચેતનરાજ) અહીં આવશે, મારે મંદિરે પધારશે, એને પંચમ ગતિ (મોક્ષ)ની

પાઠાંતર—દેખે-દેખૈ દેખે

શબ્દાર્થ—ભલી = સારી સારી વાત, રૂડી ભઈ = થઈ, થયું ઇત = અહીં આવહી = આવશે પંચમ ગતિ = પાંચમી ગતિ મોક્ષ સિદ્ધ = નિર્વૃત્તિ તૈયાર, પાકો પરિપક્વ થયેલો સિદ્ધંત = સિદ્ધાંત ઉપપત્તિ યુક્ત ગ્રંથ પાક = પરિપાક (દૂધ, ઘી, ચાસણી વગેરેમાં રાંધી-પકવી બનાવવાના આવેલો ખાવાનો પદાર્થ) દેખે = જુએ, પરીક્ષા કરે, અનુભવ કરે અપૂરવ = પૂર્વે કદી ન અનુભવેલી, ન જાણેલી રીત = રીતિ, મર્યાદા, વર્તન

'પ્રીતિ થશે અને અતિ પાકા અને સિદ્ધ થયેલા સિદ્ધાતના રસની બરાબર પાકેલી ચીજમા કેવી અદ્ભુત અને પૂર્વે ન જોયેલી– તદ્દ્નેી અસાધારણ રીત છે તેને જાતે દેખશે, તેની પોતાને પરીક્ષા થશે (૨)

વિવેચન—સુમતિ વિવેકભાઈનો ઉપર નમાણેનો જવાબ સાભળી કહે છે કે એક રીતે તો એ સારુ થયુ હવે એણે ત્યા આટઆટલા હિલોળા ખાધા તો ચારે ગતિ છોડીને એને પાચમી ગતિ પર જરૂર પ્રેમ થશે પ્રાણી ધક્કા ધમેલા ખાઈને જ ઠેકાણે આવશે કર્મથી મુક્તિ મેળવ્યા પછી જ્યા જવાનુ થાય તેને (મુક્તિને) ચાર ગતિને આશ્રયીને પાચમી ગતિ કહેવામા આવે છે ત્યા ચાર ગતિના ગમન–આગમન નથી, ત્યા દોડાદોડી નથી, ત્યા ભૂખતરસ નથી, ત્યા આટીઆપાટીઆ નથી, ત્યા શોક, વિરહ કે રતિ નથી અને ભાઈ વિવેક, તારી મદદથી એને પચમ ગતિની પ્રીતિ તો થશે, પણ તે પહેલા એક બીજી વાત પણ થશે એ ઘણી મારાં વાત થઈ સિદ્ધાતમા મૂળ વસ્તુની હકીકત પૃથક્કરણ પૂર્વક લખેલી હોય છે, દ્રવ્યગુણ પર્યાયની વાતો જણાવેલી હોય છે, અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓનો સમન્વય કરેલો હોય છે, જીવ અને પુદ્ગલનો ભેદ બતાવેલ હોય છે આ સિદ્ધાત–આગમનો રસ થાય, એમા આનદ આવે, ત્યાર ચેતનની આખી રહેણીકરણી જુદી થઈ જાય છે આ સિદ્ધાતનો રસ એ એક ચીજ છે એ રસનો પાક થાય, એમા પ્રાણી તરબોળ થઈ જાય, એ અભિવર્ધિત પ્રગતિ બતાવે છે ચેતનજી અહીં આવશે ત્યારે આ સિદ્ધ થયેલ સિદ્ધાતના રસના પરિપાકમા કેવી અપૂર્વતા છે એ જાતે દેખશે, એ રસને પચાવશે, એ રસમય થશે અને એ બહુ ભલી વાત થશે મારે ઘેર (સુમતિને મદિરે) ચેતનજી આવતા આ રીતે બેવડો લાભ થશે એક તો એને પચમ ગતિની પ્રીતિ થશે, અને બીજુ એને સિદ્ધાતરસની અપૂર્વ રીતિ નજરમા આવશે અહીં દર્શન અને જ્ઞાનનુ અજબ મિલાન કર્યું છે તે પર ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે સિદ્ધાતરસપ્રેમ એ જ્ઞાનસૂચક છે અને પચમ ગતિની પ્રીતિ દર્શન સૂચક છે જ્ઞાન હોય તો જ દર્શનશુદ્ધિ ચાલુ બની રહે છે

આ ગાથા પર જ્ઞાનસારના વિવેચનનો ભાવ નીચે મુજબ છે પણ હવે તારો સાહેબ 'ઇત આવહી' એટલે તારા સયમરૂપી મહેલે આવશે–આ પ્રમાણે વિવેકવીરે કહ્યુ તે સાભળીને સુમતિ વિવેકને કહે છે 'ભલી ભઈ' એટલે એ વાત તો ઘણી રૂડી થઈ, કારણ કે કેટલાયે કાળનુ વિરહદુખ હવે જશે, અને અહીં આવશે તો આજની પહેલા કોઈ જગ્યાએ ન દેખેલી એવી અપૂર્વ પચમ ગતિ–મુક્તિગતિ–સબધી પ્રીતિ–અભિલાષા–વાછા દેખશે એટલે પરીક્ષા કરશે સિદ્ધાતથી સિદ્ધ થયો એટલે નીપજ્યો એવો જે રસ–આત્મિક સ્વરૂપાનુભવ સબધી જે પરમ રસ–તેનો પાક–પરિપાક એટલે સર્વથા પાકેલ એટલે આત્મા સ્વરૂપને અનુભવવાથી આત્મસ્વરૂપનું તદાકાર વૃત્તિરૂપ પરિપાક અવસ્થાની અપૂર્વ રીત દેખે–પ્રત્યક્ષ કરે

આ વાત વધારે સ્પષ્ટ કરતા ભિન્ન નોંધકાર પોતાની નોટમા લખે છે કે-સુમતિ કહે છે કે સારુ થયુ કે મારા પતિ હવે છેવટે પોતાને ઘેર આવશે. અહીં-આ આવવાથી તેમને મોક્ષ મેળવવાની ઇચ્છા થશે અને તેઓ સિદ્ધનુ સ્વરૂપ જાણશે અને સિદ્ધાંતના અપૂર્વ અનુભવને પણ જાણી શકશે (જ્યારે આત્મામાથી રાગદ્વેષ જાય છે અને સમસ્ત શુભાશુભ પદાર્થો ઉપર સમપણુ આવે છે, ત્યાર તેનું મન મોક્ષ તરફ વળવુ થાય છે, અને તેને જીવન્મુક્ત દશા પ્રાપ્ત થાય છે આવી સ્થિતિ-પોતાની સિદ્ધ ભગવાનના જેવી-ને બરાબર જાણી શકે ત્યારે આગમોનુ રહસ્ય, જે આત્માની ઉચ્ચતર દશા પ્રાપ્ત કરાવવાના અનેક સાધનો બતાવવાનુ છે તે સાધનો વડે પોતાની સિદ્ધ થયેલી અપૂર્વ આધ્યાત્મિક સિદ્ધ દશાથી આગમોના રહસ્યોનો ખરેખર અનુભવપૂર્વક સાર તેના સમજવામા આવે છે) આ વિશિષ્ટ નોંધમા માર્મિક ચમત્કાર છે તે શોધતા જડી આવશે (૨)

बीर कहे एती कहु हो, आने आमे तुम पास,
कहे सुमता परिवार सु हो, हम हैं अनुभवदास. सद्गुणे० ३

અર્થ—ભાઈ (વિવેક) કહે છે એટલુ તો કહુ છુ કે એ (ચેતનરાજ) તમારી નજીક તો જરૂર છે (એટલે જવાબમા) સુમતા પોતાના આખા પરિવારને કહે છે કે હુ (અથવા આપણે સર્વે) અનુભવના-સ્વરૂપાનુભવના દાસ-ચાકર છીએ (૩)

વિવેચન—ઉપર પ્રમાણે સભાષણ થયા પછી સુમતિ બોલ્યા કે એ વાત તો ઠીક થઈ, એના બેવડો ભાવ વિચારી શકાય છે (૧) પતિરાજ અહીં આવ્યા તે સારુ થયું, અથવા (૨) આટલા ડફોળા ખાઈને અવડાઈ-કુટાઈને અહીં આવ્યા તે સારુ થયું આ બન્ને ભાવો બરાબર જામે છે આ વાત સાભળીને બધુ વિવેક કહે છે સારી વાત થઈ કે કેમ એ તો આગળ જતા ખબર પડે, પણ એટલી વાત તો જરૂર કહી શકુ છુ કે બહેન સમતા! એ જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા જ છે હવે તમે એની સાથે સારી રીતે કામ લો અને એને ઘરના ઉચિત સ્થાનકે મૂકો એ તમારુ કામ છે તારા પતિરાજ ઘરની સામુ જોતા નહોતા તે જરૂર તારી પાસે તો આવ્યા છે એટલે સુમતા પોતાના પરિવાર તરફ નજર નાખી કહે છે કે હુ તો અનુભવની દાસ છુ, અથવા આપણે સર્વ અનુભવના દાસ છીએ, એટલે અત્યારે તો આવેલ પતિને ઘેર રાખવા, એને પોતાના ઘરની ઓળખાણ આપવી, એ સર્વ વાત તો અનુભવના હાથમા છે આવી રીતે પોતા પર જે બોજો વિવેકભાઈએ નાખવાનો ઇરાદો કર્યો હતો તે એણે ઘણી મીઠાશથી અનુભવ પર નાખ્યો પરિવારમા શાતિ,

---

પાઠાતર—કહુ-કહૈ સુમતા-સમતા

શબ્દાર્થ—બીર = ભાઈ (વિવેક) એતી = એટલુ આએ આએ = આવ્યા આવ્યા, જરૂર આવ્યા તુમ = તમારી પાસ = પાસે, નજીક પરિવારસુ = (પોતાના) પરિવાર-સગાસ્નેહીમડળને દાસ = નોકર, અનુયાયી, ચાકર

સુમતિ, સુબુદ્ધિ વગેરે સમજવી વિવેકપર્વત પર ચારિત્રધર્મરાજનો મોટો પરિવાર વર્ણવ્યો છે, તેમા સયમને ખાસ સ્થાન છે, અને ત્યા દશ યતિધર્મોની વાત કરી છે[1] અહીં સુમતાનો પરિવાર બતાવ્યો છે એનો સબધ પરસ્પરનો અને ખાસ છે

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો ભાવ સમજાવતા જણાવે છે આ પ્રમાણે સુમતિ બોલી એટલે વિવેકભાઈ સુમતિબહેન પ્રત્યે કહે છે તમારા પતિ આવ્યા, આવ્યા, જરૂર આવ્યા, એમા લગાર માત્ર ઢીલ નથી આ પ્રમાણે વિવેકે કહ્યુ, એટલે સુમતિ પોતાના પરિવારને–શ્રદ્ધા, ખતી, મદ્દવ, અજ્જવાદિ પરિવારને–કહે કે હુ તો અનુભવની દાસી છુ, સ્વરૂપાનુભવના ચાકર છુ અહીં કાર્યકારણનો અભેદ હોવાથી આત્માનુભાવી આત્માની દાસ છુ, ચાકર છુ, આજ્ઞાકારી છુ

આ ગાથા પરની મારા મિત્રની નોધ પણ વિચારી જઈએ તેઓ જણાવે છે આ પ્રમાણે સમતા તથા વિવેક વાત કરે છે એટલામા આત્માને સુમતાને ઘર આવતા જોઈ વિવેકે કહ્યુ "હે સુમતા ! લે, આ તારા પતિ આવ્યા " આ વચન સાભળીને સુમતા ખુશી થઈ ગઈ અને પોતાના ભાઈને કહેવા લાગી કે હવે હુ સપરિવારે પતિની સેવા કરીશ 'અનુભવદાસ'–આત્માની વિભાવિક દશા–મા તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ હોતો નથી, પણ જ્યારે તે વિભાવને મૂકે છે ત્યારે તેને પોતાના સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે અને તેથી સુમતાએ કહ્યુ છે કે જેને સ્વરૂપનો અનુભવ થાય છે તેની હુ સપરિવારે દાસ થઈ સેવા કરીશ. (૩)

> सरधा सुमता चेतना हो, चेतन अनुभव आदि,
> सगति फोर निज रूप की हो, लीन्ह 'आनदघन' माही सलूणे० ४

અર્થ—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન તેમ જ અનુભવ એ જ્યારે પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિને ફેરવે છે ત્યારે આનદઘનમા (અસલ ચેતનસ્વરૂપમા) લીન થઈ જાય છે, એકાકી ભાવ પામી જાય છે (૪)

વિવેચન—શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ એ સવ જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુ ઓએ ચેતનના જ આવિર્ભાવો છે, પર્યાયશબ્દો છે અને કુટુબીજનો છે એ જ્યાર પોતાના મૂળ રૂપની શક્તિ ફેરવે છે, ત્યારે ચેતન મૂળ અનત આનદમા લીન થઈ જાય છે અને એકસ્વરૂપી થઈ ધ્યાતાને બદલે ધ્યેય થઈ જાય છે અને ધ્યાતા, ધ્યેય અને ધ્યાનનો એકી ભાવ રજૂ કરે છે, મતલબ, ચેતન આનદસ્વરૂપ બની જાય છે સુમતા પોતાના પરિવારને

પાઠાતર—અનુભવ–અનુભો આદિ–આદિ સગતિ–સગત ફેર–ફેરવે લીન્હે–લીને

શબ્દાર્થ—આદિ = છે (है) સગતિ = શક્તિ પરાક્રમ ફેર = ફેરવીને, વાપરીને લીન્હે = લીન થઈ ગયા, એકાકીભાવ પામી ગયા

---

1 ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા ભાષાતર પ્ર ૫ પૃ ૧૦૬૬–૧૦૯૮

કહે છે કે ચેતન તો હવે આપણે ત્યાં આવ્યા છે, તમારી (પરિવારની) પાસે આવ્યા છે એટલે શાંતિ, સુમતિ, સુબુદ્ધિ પરિવારની પાસે આવ્યા છે અને આપણે સર્વે તો, ઉપર જણાવ્યું તેમ, અનુભવના દાસ છીએ હવે અત્યારે તો શ્રદ્ધા, સુમતા, ચેતના, ચેતન અને અનુભવ- સર્વે મળીને જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવે-પ્રકાશે તો આપણે બધા આનંદઘનમાં લીન થઈએ, લીન થઈને રહીએ

શ્રદ્ધા વગેરે શું શું કરે તે કહે છે શ્રદ્ધા આકરી રુચિ કરે, સુમતા સારી વિચારણા કરે, ચેતના પોતાના સ્વરૂપમાં નિર્મળ રહે એટલે પ્રકટ થાય, ચેતન (આત્મા) તે શ્રદ્ધા, સમતા, ચેતનાની તરફ નજર કરી તેમને અપનાવે અને અનુભવ સારુ અમાર વિચાર દર્શાવે તો આનંદઘન પદમાં સર્વનો નિવાસ થાય આ પ્રમાણે અર્થ પં શ્રી ગંભીરવિજય ગણિએ લખાવ્યો છે

જ્ઞાનસાર આ ગાથાનો અર્થ કરતાં ઠીક વિવેચન કરે છે તેઓના લખવાનો ભાવ આ પ્રમાણે છે ઉપર પ્રમાણે (બીજી ગાથાનું વિવેચન થયું તે પ્રમાણે) કહેતાં જ શ્રદ્ધા, સુમતિ, ચેતના (ચેતનતાપણું) તેમજ ચેતન છે એટલે ચેતનતાવાળા ચેતન જેમ પોતે જ કહે 'ચેત ચેતન' અને અન્યત્ર કહ્યું છે કે 'ચેતનતા પરિણામ ન ચૂકે, ચેતન કહે જિનચંદો' તેમ જ અનુભવ પણ એમના સાથે જ છે, એટલે જેમ શ્રદ્ધા, સુમતિ વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ ભેળો જ છે[1] ત્યાં છે અને આહીં બતલાવે છે એ સર્વે સ્વ સ્વરૂપ સંબંધીની શક્તિ-પરાક્રમ ફોરવીને, એટલે પોતાના હોય તેટલું સામર્થ્ય ફોરવીને આનંદઘન ગાહી (આનંદ શબ્દે ચિદાનંદ-જ્ઞાનાનંદની સઘનતા-ભરાવ, તેમાં એટલે સઘનતામાં) લીન થયા, તદ્રૂપ થયા એટલે આનંદઘન સ્વરૂપ થઈ ગયા

મિત્ર નોંધકાર સહેજ જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી આ ગાથા પર વિવેચન કરે છે તેઓ જણાવે છે કે શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના એ પોતાની તમામ શક્તિ સહિત આત્મામાં લીન થઈ ગઈ એટલે ચેતનનો અને તેની શુદ્ધ શક્તિઓનો વિયોગ હતો તે ગયો અને તેથી ચેતન પરમાનંદ પદ પામ્યો (જ્યાં સુધી આત્માની અંદર રહેલી શ્રદ્ધા, સુમતા અને ચેતના શક્તિઓ પ્રકટ થતી નથી, ત્યાં સુધી તેની વિભાવદશા મટતી નથી અને તેથી તે પર-પુદ્ગલના સંબંધમાં ચાર ગતિમાં રખડે છે, પણ જ્યારે આત્માને ખરા તત્ત્વ પર શ્રદ્ધા થાય છે, એટલે કે સમ્યક્ત્વ પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે તેને સમતા પોતાની મેળે આવે છે અને સમતાની સાથે જ ચૈતન્યશક્તિ, જે પરમ જ્ઞાન, તે પણ પ્રાપ્ત થાય છે અને ત્યાર પછી જ આત્મા ખરેખરા અબાધિત અક્ષય સુખનો ભોક્તા થઈ આનંદઘન થાય છે) (૪)

---

[1] આ જેસલમેરની ભાષા છે એક પ્રતમાં એને ગવાલેર-ગ્વાલિયરની ભાષા કહી છે 'આહીં'નો અર્થ કૌંસમાં 'છે, અહે' એમ આપ્યો છે જેમ શ્રદ્ધા વગેરે છે તેમ અનુભવ પણ છે એમ કહેવાનો ભાવાર્થ જણાય છે દેશભાષા હોઈ તેને તે સ્વરૂપે સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે -વિવેચનકાર

પદનો ભાવ સંવાદમાં

આ પદનું સંભાષણ (Dialogue) નીચે પ્રમાણે ગોઠવી શકાય —

સુમતિ સખી શ્રદ્ધે ! આ વિવેકભાઈ આવી પહોંચ્યા છે, તો તેને પતિદેવના ખબર અંતર પૂછીએ

શ્રદ્ધા હા બહેન ! વિવેકભાઈ તો આપણા ઘરના માણસ છે, તેને પૂછશું તો બરાબર પત્તો લાગશે

સુમતિ (વિવેક પ્રત્યે) ભાઈ વિવેક ! પતિ આજે ઘેર આવશે, કાલે આવશે અને અમારે ત્યાં આનંદ-વધામણીના છોળો ઊડશે, એવી આશાના અમે તો હવે કંટાળ્યા તો, તમારી રજા હોય તો, તમને પતિરાજ સબંધી કેટલીક પૃચ્છા કરીએ ?

વિવેક તમારે જે પૂછવું હોય તે વિગતથી પૂછો હું તમને બરાબર જવાબ આપીશ

સુમતિ પતિરાજ અત્યાર તો પર રમણીમાં મોહી ગયા છે, અને પોતાના ઘરને સંભારતા પણ નથી તો હું તમને મારા સોગન આપીને પૂછું છું કે પતિરાજને ત્યાં સુખ મળ્યું છે કે નહિ, તેની સાચેસાચી વાત કહો

વિવેક બહેન સુમતિ ! તમને એ ઘરની શી કથા કહું ? એની વાત તો આખી અંતવળીથી ભરેલી છે ત્યાં તો એ ચારે ગતિમાં અફળાય છે માણસ મરી ગધેડો થાય છે, દેવતા મટી ઝાડુ કાઢનાર થાય છે, નારકીના અત્યંત આકરા દુખોમાં રિબાય છે, જૂ કે લીખ થઈ લોહી પીએ છે !

સુમતિ પણ પતિરાજને એમાં કાંઈ સુખ મળ્યું કે નહિ ? એમને કાંઈ મોજ આવી કે નહિ ?

વિવેક બહેન ! આમાં મોજનો સવાલ જ ક્યાં રહે છે ? પૌદ્ગલિક સુખ થોડો વખત મળે તોપણ શું ? સુખની પછવાડે દુખ આવે ત્યારે તો પાંચ પચાસ કે હજારો ગણો ખેદ કરાવે છે એ સુખ સ્થાયી ન હોવાથી નિરર્થક છે અને વધારે ખેદ કરાવનાર હોઈ અતિ કષ્ટકર છે આ પ્રમાણે વાત વર્તે છે

સુમતિ તમારા કહેવા પ્રમાણે, આખી કથા અખંડ સામ્રાજ્યના ધણી અને સત્તાગતે મહાસુખના માલિકની દશા માટે ભારે ખેદ કરાવે તેવી છે ત્યારે એના સબંધી હવે શું સમજવું ?

વિવેક વાત એ છે કે એને હજુ સુધી ખરા સુખનો સાચો ખ્યાલ આવ્યો નહોતો, એટલે એને ખાવામાં, પહેરવામાં, મહેલાતમાં કે સુંવાળી શય્યામાં સુખ લાગતું કે ધનના ઢગલા એકઠા કરવામાં કે પોતાની નામના કરવામાં મોટપ લાગતી હતી, પણ એ સર્વ ફોગટ હતા, એમાં કોઈ પ્રકારનું સ્થાયી તત્ત્વ નહોતું વાસ્તવિક વિચારે તો એની આખી માન્યતા જ ખોટા પાયા પર રચાયેલી હતી

સુમતિ એટલે એને સુખ નહોતું છતાં એ એમાં સુખ માનતા હતા? એમ કેમ થયું?

વિવેક દૂધપાક કે ઘેબર ખાધા, પણ પેટમાં ઊતરી ગયેલ વસ્તુ સોનું હોય કે રોટલો હોય એમાં કાંઈ ફેર નથી અને વિષયસેવન પછી તો બહુધા ઘૃણા જ થાય છે આવા ઝાંઝવાના નીર પાછળ એ દોડયો, એણે સુખની આશા રાખી અને એ છેતરાયો એમ કેમ થયું એનો જવાબ એક જ છે કે એ સાચું સ્થાયી સુખ ક્યાં છે, કોને મળે, કયારે મળે, એ સમજ્યો જ નહોતો, એટલે અત્યાર સુધી ભ્રાંતિમાં ભટકયા કર્યો છે અને નકામા આંટા ખાઈ એક ખાડામાંથી બીજામાં અને અહીંથી તહીં અફડયા તફડયા જ કર્યા કર્યો છે

સુમતિ ભાઈ વિવેક! તમે કહો છો તેમ, જો ચેતનરાજ માત્ર ચારે ગતિમાં અફડયા ને તફડયા જ હોય તો તો એક રીતે તો ઠીક થયું કહેવાય

વિવેક એવું શું બોલી, બહેન? એ રખડપટ્ટીમાં સારી વાત શી છે કે એ ઠીક થયું એમ કહેવાય?

સુમતિ એ તો અપેક્ષાની વાત છે પ્રાણી જ્યારે આંટા મારે, અને મૂંઝાય ત્યારે જ તેને સાચા સુખની ઢંઢ થાય છે એટલે ચેતનરાજ જો ચાર ગતિમાં રખડયા અને તફડયા તો હવે તેને પંચમ ગતિની પ્રીતિ જરૂર થશે

વિવેક એ વાત ખરી, ચારે ગતિમાં કુટાતા–પીટાતા એ હવે કંટાળી ગયા હશે, એટલે એને પાંચમી ગતિ પર પ્રેમ થાય ખરો, પણ એ વાત તો કેમ બને?

સુમતિ એ તો તારા જ હાથમાં છે એને જો સિદ્ધાંતના રસ પર પ્રીતિ લાગે, એ સિદ્ધરસમાં મોજ પડે, એ રસપાન કરવાની એને સાચી જિજ્ઞાસા જાગે, તો એ જરૂર પંચમ ગતિની પ્રીતિ કરે અત્યાર સુધી એને પંચમ ગતિ શું છે અને ક્યાં છે તેનો સાચો ખ્યાલ જ નહોતો, એટલે એ એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ભટકયા કરતા હતા, પણ સિદ્ધાંતરસના પાઠમાં બતાવેલી અપૂર્વ રીતિ જો તેને સાંપડી જાય તો કામ ભારે મજાનું થઈ જાય ભાઈ વિવેક! તને લાગે છે કે ચેતનને પંચમ ગતિની પ્રીતિ થઈ છે અને સિદ્ધરસપાનની જિજ્ઞાસા જાગી છે?

વિવેક એટલું તો ખાતરીપૂર્વક કહેવાય તેમ હજુ જણાતું નથી પણ એક વાત તો મને જરૂર દેખાય છે કે અત્યાર સુધી એ તારી પાસે પણ આવતા નહોતા, તે હવે તારી પાસે તો જરૂર આવ્યા છે, તારી ઉપર નજર તો જરૂર ફેરવી રહ્યા છે

સુમતિ એમ થાય તો ઘણું સારું, કારણ કે એક વાર એને સિદ્ધ તરફ રસ જાગે, એ સિદ્ધાંતરસમાં રસ લે, તો તો પછી એના રાગદ્વેષ મોળા પડે, અને એ કુમતિની સોબત છોડે અને વિભાવમાંથી સ્વભાવમાં આવે.

વિવેક અત્યારે પતિદેવ તારા ઘર તરફ આવ્યા તો છે હવે એને બીજે ભટકવા ન દેવા એ તો તારું કામ છે તારામાં પતિને વશ કરવાની આવડત હોય તો અત્યારે વખત આવી લાગ્યો છે અવસરનો લાભ લેવામાં આવડત અને સાવધાની જોઈએ.

સુમતિ ભાઈ વિવેક! મારો પરિવાર મોટો છે આ ખાંતિ, મદ્દવ, અજ્જવ જેવા મારા પરિવારમા છે અને વળી અનુભવ તો મારે જબરો છે અમે તો બધા એ અનુભવના દાસ થઈને રહીએ છીએ અને એ અનુભવ જો પાસરા હોય તો કાર્યસિદ્ધિ હાથવેતમા જ છે એમ હુ તો ધારુ છુ

વિવેક સ્વરૂપાનુભવ સાથે તો મારે ખાસ મૈત્રી છે એને હુ ભલામણ કરુ, એ તને જરૂર મદદ કરશે

સુમતિ જો ને ભાઈ! શ્રદ્ધા, હુ પોતે અને ચેતના એ સર્વ જો પોતપોતાની શક્તિ ફોરવીએ તો કામ જરૂર થઈ જાય, પણ અમને સર્વને અનુભવની મદદની જરૂર છે

વિવેક એની મદદ મેળવી આપવી એ મારુ કામ છે હુ સાચાખોટાના વિવેચનને પરિણામે ચેતનને સાચાનો સ્વીકાર કરવા તો કહુ જ છુ અને એ વાત એ ધ્યાન પર લે, તો પછી આગળપાછળના દાખલા એના ધ્યાન પર લાવ્યા કરીશ આ રીતે અનુભવ થતો જશે તો કામ થવાનો સભવ ઘણો દેખાય છે

સુમતિ આ આખો પરિવાર જો પોતાની શક્તિ ફોરવે, અનુભવ એમા મદદ કરે, તો તો આનદ આનદ થઈ જાય, અને અમે, તમે અને અનુભવ સર્વ ચિદાનદના ભરાવ (ધન)મા લીન થઈ જઈએ

વિવેક એટલે હવે વાત અનુભવનુ આધિક્ય કરવા ઉપર આવી અટકી છે, તો એ કામમા મારાથી બનતુ હુ કરવા લાગી જઉ છુ તું અને તારો આખો પરિવાર પોત પોતાની શક્તિનો પૂરતો પરચો બતાવો

સુમતિ મારો પરિવાર તૈયાર છે, અનુભવને ગતિમા મૂકી દેવો એ તારે માથે છે અને પરિણામે ચેતનજીને સ્વરૂપાનુભવ થાય એટલી જ વાર છે પછી એ, તુ, હુ અને આખો પરિવાર જ્ઞાનાનદમય થઈ એક થઈ જશુ અને પોતાની શક્તિ ફોરવવાને પરિણામે અનત આનદમા લીન થઈ જશુ

આ પ્રમાણે વાત થયા પછી શ્રદ્ધા અને સુમતાએ કેવી રીતે કામ લીધુ, મહાનદના સુખનુ ગાન કેવી રીતે ગાયુ અને આનદઘનનો તાન કેવી રીતે જમાવ્યો તે આગળ કહેવામા આવશે (જુઓ પદ ૮૮)

ઉપસહાર—વિવેચન જરા લબાણ થયુ છે તેથી અત્ર પદનો સમુચ્ચય સાર આપવામા આવતો નથી વિવેચનમા અને સભાષણમા એનો ભાવ આવી ગયો છે આનદઘનજીના ખાસ ભાવવાહી ઉન્નત પદોમાનુ આ એક પદ છે એ ખાસ ધ્યાનમા રહે અને એના વિવેચનમાં જ્ઞાનસાર પણ ખૂબ ખીલ્યા છે એ લક્ષ્યમા રહે. આવું એકાદ પદ અદર જામી જાય અને અનુભવ જાગૃત થઈ જાય તો કામ થઈ જાય તેવું છે, તેથી સૂઝ્યુ તેવુ અને તેટલુ આ પદના વિવેચનમા લખી નાખ્યુ છે, તેની અદરનુ રહસ્ય પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરવા વિજ્ઞપ્તિ છે (૮૬)

૫૬ મત્યાગીમુ

ભૂમિકા—પવિત્ર સુમતા–સુમતિ–ચેતના મતિ વત્સલહૃદયવાળી શુદ્ધ સ્વરૂપવાળી છે એ ચેતનજીનુ અનન્યાધાર નું મૂળ સ્વરૂપ લક્ષ્યે છે એ ચેતનજીના સબધાની મનોને રજૂ કરે છે એ ચેતનના શુદ્ધની પ્રતિનિધિ છે એક આર્ય સ્ત્રી પોતાના પતિને પર રમણીમા રમણ કરતા દેખીને ખેદ પામે અને પોતાની મર્યાદામા રહી એને કુસગતથી વારવા અને પાતાને ઘેર લઈ આવવા વિવિધ પ્રયાસો આદરે, તેના અનેક પ્રયોગો આનદઘનજીના પદોમા જોવામા આવ્યા છે એ પ્રયોગોમા બે પ્રકાર મુખ્યત્વે કરીને જોવામા આવશે એક તો એ અનુભવસખાની મદદ લઈ ચેતનરાજને ઘર આનવા અને મૂળ સ્વરૂપ પર ધ્યાન આપવા અનેક વાર વીનવે છે (દાખલા તરીકે જુઓ પદો ૮, ૧૩, ૧૪, ૫૦); અને કોઈવાર વિવેકમિત્રની મદદ લઈ ચેતનને સદ્‌બુદ્ધિ અર્પણ કરવાનો યોગ મેળવી આપે છે (દા. ત પદ ૭, ૧૯)

અનુભવ એ જ્ઞાનનુ–અવલોકનશક્તિનુ પરિણામ છે, જ્યારે વિવેક એ જ્ઞાન પોતે છે અનુભવનો સમાવેશ 'ઉપયોગ'મા થાય, જ્યારે વિવેકનો સમાવેશ 'જ્ઞાન'મા થાય જ્ઞાન અને ઉપયોગ એ બન્ને ચેતનના મૂળ ગુણો છે અને ખૂબ બારીકાઈથી સમજવા યોગ્ય છે

ચેતનની વર્તમાન દશા ભિન્ન છે એનામા જ્ઞાન ગુણ તો અનાદિ સબધથી છે, પણ એના પર ભારે આચ્છાદનો (આવરણો) આવી ગયા છે અને ખોટા–સાચાના નિર્ણયમાથી પોતાનુ શુ છે અને પારકુ શુ છે તે પારખતા ઘણીવાર ગોટાળો થઈ જાય છે એને પૌદ્‌ગલિક વસ્તુઓ સાથેનો સબધ ઘણા વખતથી થઈ ગયો છે, તેનાથી છૂટવુ ગમતુ નથી અને છૂટવાના માર્ગો સૂઝતા નથી. વિવેક એને આ સ્વપરની ઓળખાણ, સ્વનો સ્વીકાર, પરનો ત્યાગ અને માર્ગદર્શન કરાવે છે વિવેક એનામા સદ્‌બુદ્ધિ રેડે છે અને સદ્‌બુદ્ધિને પરિણામે એના જ્ઞાનનેત્ર ખૂલી જાય છે આ આખી પ્રક્રિયા આકરી છે, પણ વિકાસક્રમમા ખૂબ વિચારણીય છે અને એને સમજી–જાણી લેવી બહુ ઉપયોગી છે કેટલાક ચેતનજીનો વિકાસ અનુભવને માર્ગે થાય છે, અને કેટલાકનો જ્ઞાનમાર્ગે થાય છે, તેથી આ બન્ને દૃષ્ટિ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે અનુભવદૃષ્ટિનો વિકાસ દર્શનગુણના વિકાસ સાથે પણ સબધ ધરાવે છે ચેતન–વિકાસના વિવિધ માર્ગોનો સમન્વય કરવામા જૈન દર્શનનુ અનેકાત સ્વરૂપ લક્ષ્યમા આવે છે આ મહત્ત્વનો વિષય આકર્ષક હોઈ તદ્યોગ્ય સ્થળે ચર્ચવાનો છે

ચેતનને મૂળ ગુણ તરફ—એના ઘર તરફ—આવવામા વિઘ્ન કરનાર અને એને બહાર રખડાવનાર અનેક તત્ત્વોમા સર્વથી વધારે ભયકર તત્ત્વ મોહનીય કર્મનુ છે એ પૌદ્‌ગલિક પદાર્થો અને પર ભાવ પર એવુ તો આકર્ષણ કરાવે છે કે ચેતન પોતાનુ મૂળ સ્થાન, મૂળ ગુણો અને અડગ સપત્તિ ભૂલી જઈ ક્ષણવિનાશી અને આખરે અત્યત ખેદ કરાવનાર પર પદાર્થો

મા રાચી જાય છે એ ધનના ઢગલામા નાચે છે, એ સ્ત્રીના વિરહે ઝૂરે છે, એ પુત્રના મરણે માથુ કૂટે છે, એ નાના ટુકડા જેટલી જમીન ખાતર ઝાટકે આવે છે કે સરકાર દરબાર જાય છે એના મનોવિકારોની વિવિધતાનો પાર રહેતો નથી, એ લોભમા વધતો જ જાય છે, અભિમાનનુ પૂતળુ બને છે, દભમા ખોટા દેખાવો કરે છે અને ક્રોધમા ધમ ધમી રહે છે એના હાસ્ય, રતિ કે અરતિ જોયા હોય તો એનુ ચેતનત્વ પણ શકામા નાખી દે છે શોકના આવિર્ભાવ એને પાકો સસારરસિક બનાવે છે ટૂકમા કહીએ તો, આખા સસારચક્રનુ મૂળ મોટે ભાગે આ મોહિની છે તેથી તેને ઓળખી લઈ તેનાથી દૂર થઈ જવાની ચેતનને જરૂર છે

ચેતનજી કોઈવાર શાત અવસ્થામા પોતાની જાતને અવલોકે છે ત્યારે એને કેવી વિચારણા થાય તે અહી ચેતનાની વિરહવ્યથાના ગાનના આકારમા રજૂ કરી અતે તે રૂપકને ભવ્ય સ્વરૂપે ઉદ્યમ સાથે જોડી દઈ વિકાસક્રમનુ એક સફળ સોપાન દર્શનરૂપે બતાવ્યુ છે, તેમા મોહનીની કાર્યરીતિનુ મુદ્દાસર રીતે દર્શન કરાવી વિવેક સાથે વાત કરાવી છે તે બહુ વિચારણીય હોઈ આપણે તે ધ્યાનમા લઈ લઈએ

૫૯

(રાગ—ધમાલ)[1]

विवेकी वीरा! सह्यो न परे, वरजो क्यु न आपके मींत विवेकी०
कहा निगोडी मोहनी हो, मोहत लाल गमार,
वाके पर मिथ्या सुता हो, रीझ पर क्हा यार विवेकी० १

અર્થ—વિવેકી ભાઈ! મારાથી તો હવે (બનતી હકીકત અને વિરહ) સહન કર્યો જતો નથી, તો આપના મિત્ર (ચેતનજી) પાસે કેમ છોડાવતા નથી? શા માટે ત્યાગ કરાવતા નથી? પેલી દુરાચારી ભ્રષ્ટા મોહની પર તે આપણા ચેતનજી તદ્દન ગમાર—મૂર્ખ થઈને શુ મોહ પામતા હશે! એ મોહિનીને ઘેર તો મિથ્યા નામની દીકરી છે, તેવી (મોહિની) પર તમારા મિત્ર તે શુ જોઈને રીઝી પડ્યા હશે? (૧)

પાઠાતર—વિવેકી—વિવેક મુદ્રિત પ્રતમા આ અક્ષર છોડી દીધો છે મીંત—મિત્ત નિગોડી—નિગોરી મોહત—મોહ ગમાર—ગિવાર પર—પર રીઝ—રીજ પરે—પરૈ ક્હા—ક્યુ તુમ

શબ્દાર્થ—વિવેકી=સમજદાર, ચતુર વીરા=ભાઈ, બધુ સહ્યો ન પરે=ખમ્યુ ન જાય વરજો=છોડાવો, ત્યાગ કરાવો મુકાવો ક્યુ=શા માટે મીંત=મિત્ર દોસ્ત યાર ક્હા=ક્યા નિગોડી=અનાથ, દુરાચારિણી, દુષ્ટ દુષ્કર્મી (નગુરા માટી નીમ્બોન વપરાય છે) મોહની=મોહિની પુદ્ગલ—પરભાવ આસક્ત વા આસક્તિ મોહત=મોહ પામે છે આસક્ત થાય છે લાલ=આત્મારામ ગમાર=(ગિવાર) મૂર્ખ, ગામડિયો વાકે=તેના મિથ્યા=વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર 'મિથ્યા' નામની સુતા=બેટી, દીકરી રીઝ પરે=મોહી પડ્યા, રીઝી ગયા ક્હા=શા માટે યાર=મિત્ર પ્રિય, દોસ્ત

[1] એક પ્રતમાં આ પદનો રાગ 'કાફી' લખેલ છે

વિવેચન[1]—શુદ્ધ ચેતના-સમતા પોતાના ભાઈ વિવેકને કહે છે કે ભાઈ વિવેક! અત્યારે જે સ્થિતિ તમારા મિત્ર અને મારા પતિરાજ શ્રી ચેતનદેવની થઈ રહી છે તે મારાથી સહન થઈ શકતી નથી તો મારા વીરા! તમે તમારા મિત્ર-મારા પતિ-ને વારો, કોઈ ઉપાય શોધી માર્ગદર્શન કરાવો અને એ પૌદ્‌ગલિક સંબંધ છોડે, મનોવિકારને મૂકી દે એમ કરો તમારા મિત્ર અત્યારે મોહનીમાં મોહ પામી ગયા છે, અને મોહની સિવાય બીજા કોઈને દેખતા નથી ક્યાં એ અનંત ગુણના ધારણ કરનાર ચેતનરાજ અને ક્યાં પેલી દુરાચારી નગુરી નગુણી દુષ્ટ મોહિની! પતિ જેવા સત્તાગતે અતિ પવિત્ર મહાશયને દુરાચારી મોહિની સાથે સંબંધ શોભે? એ એમના નામને સુયોગ્ય ગણાય? કોઈની સાથે પરિચય કરવા પહેલાં એના સંબંધી, સ્નેહી, કુટુંબકબીલા કેવા પ્રકારના છે તે બરાબર તપાસ કરવી ઘટે એ રીતે જોતાં એ મોહિનીનો આખો પરિવાર એવો છે કે ગમાર-મૂર્ખ વગર કોઈ એની સાથે સંબંધ જોડે નહિ તો પ્રથમ એ મોહિનીનો આખો પરિવાર કેવો છે તેનું ટૂંકમાં સિંહાવલોકન કરી જાઓ અને જુઓ કે એમાં એક પણ માણસ સંબંધ કરવા લાયક છે?

જુઓ, એ મોહિનીને ઘેર 'મિથ્યા' નામની દીકરી છે એવી અતિ અધમ દીકરી જેને હોય તેના પર તે યાર-તમારા મિત્ર-ચેતનરાજ શું જોઈને રીઝી પડ્યા હશે? મિથ્યા એટલે અસત્ય, મૃષા એ નામ પ્રમાણે જ એના ગુણ છે એ અધર્મમાં ધર્મબુદ્ધિ કરાવે, દેવ ન હોય તેનામાં દેવબુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરે, તત્ત્વ ન હોય તેમાં તત્ત્વબુદ્ધિ મનાવે, કુપાત્ર કે અપાત્રમાં પાત્રપણું ઠસાવે, નામનો ગુણ પણ ન હોય ત્યાં ગુણનો સમૂહ બતાવે અને સંસાર વધવાના હેતુઓને મોક્ષના હેતુ માનવાની ભ્રાંતિ ઉત્પન્ન કરે[2] આવી તદ્દન વિચિત્ર વાત કરનાર અને ઊંધા પાટા બંધાવનાર તો જેને દીકરી છે, તેના ઉપર તે તમારા મિત્ર ચેતનરાજ શું મોહી પડ્યા હશે? આ સીધો અર્થ સમજાય તેવો છે

આ આખી ગાથા પર જ્ઞાનસારે વિસ્તારથી વિવેચન કર્યું છે તેના દૃષ્ટિબિંદુ વિચારવા લાયક છે તે જરા વિસ્તારભયે પણ જોઈ લઈએ સુમતિનું વિવેકવીરથી અહીં કથન છે અહો વિવેકભાઈ! 'સહ્યા ન પરે' એટલે ખમ્યું જાતું નથી ના માટે ખમાતું નથી? શોકની ઉપાધિ એ સ્ત્રીના મને મરણથી પણ વધારે આકરી લાગે છે તો તમારા મિત્ર કેમ વરજતા નથી? અનાદિકાળથી અશુદ્ધ આત્મા-સંસારી આત્માઓ-સાથે જાંઘ ઉઘાડીને રમનારી, અનેક પતિવાળી (બહુભર્તૃકા) એટલે લુચ્ચી (શઠ) અને તેટલા માટે અનિપુણા (મૂર્ખા)—આવી મોહિના પર ચેતન કેમ મોહ પામે છે? 'મોહક'[3] એટલે મોહ પામવા

1 આ પદના વિવેચનમાં જ્ઞાનસારના ટબાનો અને મિત્રની નોંધનો લાભ મળ્યો છે તેનો પણ વિવેચનમાં ઉપયોગ કર્યો છે -વિવેચનકાર

2 ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર વિભાગ ૨, પ્રસ્તાવ ૪ પૃ ૮૪૪-૪૫

3 એમની પ્રતમાં 'મોહક' પાઠ છે અને તે પ્રમાણે તે અર્થ કરે છે મે 'મોહત' પાઠ સ્વીકાર્યો છે -વિવેચનકાર.

વાળા, આસક્ત થવાવાળા 'લાલ' એટલે આત્મારામ ગનાર એટલા માટે કહ્યા કે એમા તે એવી શી ચીજ છે કે જેના ઉપર એ મોહી પડયા છે, એ મોહનીમા તે એવા શા રૂપરંગ છે કે જેની ઉપર લાલ ગમાર રીઝી પડયા છે! એ તો કૂવડ છે, લબોદરા છે, ખરદર્શની છે સ્ત્રીનો ગુણુ તો સુંદર પુત્રપુ ચાદિ જણવાનો છે, ત્યારે આ બાઈ (મોહની)ને તો તેના પર પોતાના જેવી વિરુદ્ધ પ્રવૃત્તિ કરાવનારી મિથ્યા નામની દીકરી છે, તેમા ઉપર મિત્ર! તમે રીઝી પડયા? 'રીઝ પરે કહા યાર' એવો પાઠ હોય તો 'શુ જોઈને રીઝી પડયા' એવો અર્થ કરવો આ ગાથામા 'કહા' શબ્દ બે વાર આવે છે પ્રથમ 'કહા' આવે છે તેનો અર્થ અતર બતાવનાર છે, ચાલુ વાત કે સ્થાનથી અતિરિક્ત, અનુપયુક્તના અર્થમા સમજવો અને બીજી વાર 'કહા' શબ્દ આવે છે તેનો અર્થ 'શુ જોઈને' એમ સમજવો. આવી રીતે એક શબ્દના બે અર્થ હોવાથી અર્થભેદને કારણે પુનરુક્તિ દોષ નથી આ પ્રમાણે ભાવ જ્ઞાનસારજી[1] લાવે છે તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે (૧)

એજ ફરિયાદ આગળ ચલાવે છે —

क्रोध मान बटा भय हो, दत चपेटा लोक,
लोभ जमाई माया सुता हो, एह वढ्यो परिमोक्ष विवेकी० २

અર્થ—એને (ચેતનજી જેના પર રીઝી પડયા છે તે નગોડી મોહનીને) તો ક્રોધ અને માન નામના બે બેટા (દીકરા) થયા છે, જેને લોકો તમાચા મારે છે, જેને લોભ નામનો જમાઈ છે અને માયા નામની દીકરી છે અને એ એનો પરિવાર વધતો જ જાય છે (૨)

વિવેચન—એ મિથ્યા દીકરીને ક્રોધ અને માન નામના બે દીકરા થયા છે. એ દીકરા એવા તાગ્સ્થાની થયા છે કે લોકો એને તમાચા મારે છે અથવા એ નાનપણથી જ એવા તોફાની થયા છે કે હાલતાચાલતા લોકોને ધક્કા મારે છે, અને અનેક પ્રકારના ધિગાણા કર્યા કરે છે (લોક એને મારે છે અથવા એ લોકને મારે છે એ બન્ને અર્થ બધબેસતા છે)

એ મોહિનાને માયા નામની દીકરી છે અને તેને લોભ સાથે પરણાવી છે અથવા,

પાઠાંતર—એહ વઢ્યો પરિમોક-એક વઢ્યો પરમોક વઢ્યો પરિકોક પરમોક

શબ્દાર્થ—બેટા = દીકરા ભયે = થયા ચપેટા = તમાચા ગાલાપાટુ એહ = એ પ્રકારનો વઢ્યો = વધ્યો, વઢ્યો પરિમોક = પરિવાર

[1] જ્ઞાનસારના મતે નગોડી ગુજ દેશભાષાનો છે એ શબ્દ કોઈ હિંદી ભાષાના મને મળ્યો નથી જ્ઞાનસાર તો એનો અર્થ 'દોલબાલએ નેસવાકય' કરે છે, પણ મારુ અર્થ આપતા નથી મને એનો અર્થ 'નગુણી નઠારી, દુરાચારી, શઠ તુચ્છી' એમ બેઠો છે અને નિગોણ શબ્દનો તે અર્થ હિંદી કોશમા આપ્યો છે અને એની વ્યુત્પત્તિ 'નિગુરા' શબ્દમાથી તારવી છે એ શબ્દનુ ઐતિહ્ય સભવે છે અને આગળપાછળના સબધ સાથે એ અર્થ મળતો આવે છે —વિવેચનકાર

છે એટલે લોભ મોહનીનો જમાઈ થાય છે આ લોભ, આશા, તૃષ્ણા અને મિથ્યાત્વના સંયોગથી તેમને માયારૂપી પુત્રી થાય છે અને આ રીતે મોહનીનો પરિવાર છે, છતા તેના પર તમારા મિત્ર કેમ મોહી પડયા છે તે સમજાતું નથી અને મારાથી સહન થતું નથી માટે હે વિવેકભાઈ, તેમને વારો (આ પ્રમાણે મોહનીરૂપ સ્ત્રીના સંબંધથી જ ચેતનમાં ચાર કષાયો ઉત્પન્ન થાય છે, તેથી તેનું મૂળ કાઢવા મોહને જ દૂર કરવો યોગ્ય છે)"

આ પ્રમાણે સમતાએ વિવેકમિત્ર ઘેર આવતા તેની પાસે ફરિયાદ કરી અને પોતાના પતિ અને વિવેકના મિત્ર ચેતનરાજ પાસે મોહનીનો અયોગ્ય સંબંધ વર્જાવવા વિજ્ઞપ્તિ કરી. ચેતના-સુમતાના આ પ્રવચનમા ઊંડી ઊંડી કટુતા હતી, ખેદ હતો, કાઇક તિરસ્કાર પણ હતો અને નિરાશાનો ભાવ હતો અને સાથે મિત્રધર્મની સ્મૃતિ પણ કરાવી હતી. વિવેક-સદસદ્જ્ઞાન-થાય ત્યાર પછી આ સર્વ વિચારણા આવે છે, પોતાના અને પારકા કોણ છે તેની તુલના થાય છે અને અંદરથી પાછો એ જ વિવેક જવાબ આપે છે (૨)

વિવેક સામો પ્રતિધ્વનિ કરે છે તે હવે સાંભળો —

> गई तिथि कहा बभणा हो, पूछे सुमता भाव;
> घरको सुत तेर मतें हो, कहा लौं करत वढाव   विवेकी० ३

અર્થ—સમતા વિવેકમિત્રને આગળ કહે છે ભાઈ વિવેક, અત્યાર સુધી તો બનવાનું હતું તે બની ગયું, ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ જોશી પણ વાંચતા નથી, પણ હવે તો તમે સુમતાનો (મારો) ભાવ પૂછો, કારણ કે અત્યાર તો ઘરનું આખું તંત્ર-સૂત્ર તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ચાલી રહ્યું છે પછી પેલી (વિભાવદશા-મોહની) વધારો-વધારો ક્યાંથી કરશે? કેવી રીતે કરશે? અથવા વિવેક આટલી વાત સાંભળીને ભાભી સુમતાને કહે છે કે ગઈ તિથિને તે બ્રાહ્મણને-જોશી મહારાજને-શું પૂછે છે? એવી વાત સુભાવને શા માટે પૂછે છે? તારે તે શી ફિકર છે? જો, તારો ઘરનો દીકરો (કેવળજ્ઞાન) તારા પક્ષમાં છે અને વિવેકની રીતે ચાલવાવાળો છે એમ છે તો પછી પેલી વિભાવદશા-મોહિની વધી વધીને ક્યાં સુધી વધશે? (૩)

વિવેચન—વિવેક કહે છે બહેન સમતા! થવાનું હતું તે થઈ ગયું વહેવારની વાત છે કે ગઈ તિથિ તો બ્રાહ્મણ પણ વાંચતા નથી એ પ્રમાણે તમે આગલીપાછલી સંભારી નાહકના દુઃખી ન થાઓ, તમારે દિલાસો લેવા લાયક તો એક બીજી જ વાત છે

પાઠાંતર—તિથ-તિથિકૂ બંભણા-બાંભણા બાંભણે ઘરકો-ઘરકો સુત-સૂત. તેરે-મરે મતે સે-મતેઈ, મતે હો કહા લો-કહા લૌ, કહાં તું, કરત-કરુ

શબ્દાર્થ—ગઈ = પસાર થઈ ગઈ, ભોગવાઈ ગઈ તિથિ = તારીખ દિવસ કહા = શું બંભણા = બ્રાહ્મણને, જોશીને, બ્રહ્મ જાણનારને, ભવિષ્ય ભાખનારને સુમતા = સમતા, ચેતના ભાવ = ફળાફળ અથવા ખબર. ઘરકો સુત = પોતાનો દીકરો, ઔરસ પુત્ર મત = વ્યવહાર, તંત્ર તેરે = તારા મતે = પક્ષે કહાં = કેટલે કેટલું લો (લૌ) = તક પર્યંત વઢાવ = વધવાપણું

અને તે તમારે ખાસ લક્ષ્યમા રાખવાની છે તે એ છે કે ઘરનો દીકરો તમારા પક્ષના છે આ તમે વર્ણવ્યા તે તો પારકા કદરૂપા બચ્ચાકચ્ચા છે, પણ અતિ સુદર 'કૈવલ્યજ્ઞાન' રૂપ બાળક તો તમારા ઘરનો દીકરો છે અને તમારા પોતાના પક્ષમા છે અને તમે આત્મા રામને મળશો ત્યારપછી એ પુત્ર તમને આવીને મળવાનો છે એ બાપનુ નામ રાખવાનો છે અને કદી સામા પક્ષમા જાય તેવો નથી એ પરભાવ-વિભાવનો પરિવાર કેટલી હદ સુધીનુ જોર કરશે? એ ચેતનને ચઢાવશે તોપણ વધારેમા વધારે નવ ગ્રૈવેયક સુધી લઈ જશે, કારણ કે એની શક્તિ નવમા ગ્રૈવેયક સુધીની જ છે પણ ચેતનનુ સિદ્ધિગમન તો કેવળજ્ઞાન વગર થાય તેમ જ નથી અને એ ઘરનો દીકરા તો તારા જ પક્ષના છે, એટલે વારે મૂઝાવાનુ કાંઈ કારણ નથી. ઉપર પ્રમાણે ભાવ શ્રી જ્ઞાનસારે દોર્યો છે એમના અર્થ પ્રમાણે આ આખી ગાથા વિવેકના મુખમા મૂકી છે

પ ગભીરવિજયે જે અર્થ લખાવ્યો છે તે પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે એમણે સુત શબ્દને 'સૂત' ગણ્યો છે સૂત એટલે વ્યવહાર, સૂત્ર, તત્ર, દોરો—આ પ્રમાણે અર્થ કરી એમણે આ આખી ગાથા આનુ સુમતાના જ મુખમા મૂકી છે અને તે રીતે થતો અર્થ પણ બરાબર બેસતો આવે છે તેથી તે પર ધ્યાન આપીએ —

સુમતા કહે છે કે થવાનુ હતુ તે થઈ ગયુ, એ ભૂતકાળની વાતને તો જોવી પણ વાચે નહિ, પણ વિવેકભાઈ! તમે હવે તો સુમતાનો ભાવ પૂછો, કાંઈ આ બાલીની ખબર લો અને પેલો મોહનીનો પરિવાર વધતો જાય છે તે વાત ખ્યાલમા રાખો તમારે બીજી વાત એ ખ્યાલમા રાખવાની છે કે ઘરનો સર્વ વ્યવહાર અત્યારે તમારે આધાર ચાલે છે, પરતુ આપણુ સૂત્ર તમને સ્વાધીન થયેલુ છે અને અમારા ઘરના પ્રત્યેક કાર્ય કે હલન ચલનમા તમારો દોર ચાલી રહ્યો છે અને એને લઈને વ્યવહાર ઘણો નારો થઈ ગયો છે તો હવે એ (વિભાવ) વધી વધીને કેટલે સુધી વધશે? ક્યા સુધી પોતાનો પરિવાર વધારે જશે? એનુ જોર કેટલે સુધી ટ્રારવી શકશે? માટે તમે પાછલી વાત ભૂલી જાઓ અને ઘરનો આખો વ્યવહાર બરાબર ચલાવો અને સારી રીતે ચલાવવાના તત્રનો લાભ અમને આપો પછી પેલો વિભાવ જખ મારે છે! એનુ જોર પછી ક્યા સુધી વધશે તે સમજી શકાય તેવું છે માટે હવે તમે સુમતાભાભીના—મારા ખબર લો અને ઘરના વ્યવહારમા તમારી મત્રણા અને સલાહનો લાભ અમને આપો આ અર્થમા બીજી ગાથા પછી ત્રીજી ગાથા એકજ મુખમા ચાલી આવે છે અને પ્રક્રમભગ થયા વગર વિશેષ અર્થ આપે છે એમા 'સુત'નો અર્થ જરા ખેંચીને કેવળજ્ઞાન કરવો પડતો નથી અને નવ ગ્રૈવેયકની વાત તાણીખેંચીને લાવવી પડતી નથી બને અર્થ સુદર ભાવ આપે છે અને ખાસ વિચારવા અને મનન કરવા યોગ્ય છે

મિત્ર નોંધકારે આ ગાથાનો ભાવ જણાવતા નોંધ્યુ છે કે હે સુમતા! આ માટે ખેદ કરે છે? અને શા માટે ચેતનની પરાધીનતા વર્ણવે છે? જે થઈ ગયું તેનો શોક કરવો મિથ્યા છે

છે જ્યારે ચેતનરાજ મોહનીમાં પડી ગયા હોય છે, જ્યારે એનો આખો સંસાર પૌદ્‌ગલિક આનંદ, પરભાવરમણતા અને બાહ્યાત્મભાવમાં રસ લેતો હોય છે, ત્યાં સુધી એને સાચાખોટાની ઓળખાણ ન પડે એને પરિણામે એ ઊંચો આવતો નથી, શુદ્ધ આંતર દશામાં ઊતરતો નથી અને આડાઅવળા હેરાફેરા માર્યા કરે છે કદાચ કોઈવાર દુઃખથી કે મોહથી સંસાર પર કંટાળો આવે તો એનો એ ભાવ લાંબો વખત ટકતો નથી વિવેકપૂર્વક સમજણ સાથે તત્ત્વાનુયાયી ચેતના થાય, ચોક્કસ નિર્ણયપૂર્વક ત્યાગબુદ્ધિ જીવતી થાય અને તદનુસાર સાધ્યનો સ્વીકાર કરવા નિર્ણય અને તેને માટે ઉદ્યમ થાય એટલે સર્વ કામ હાર પડતું જાય છે અને એ રીતે વિવેકની સહાયથી ચેતના આનંદઘન પાસે મોહનીનો ત્યાગ કરાવે છે અને પતિદેવને રાજ અપાવે છે છઠ્ઠા પદમાં આ ભાવ બહુ સ્પષ્ટ કર્યો છે ત્યાંથી તેનાં વિગત જોઈ લેવી

આનંદઘનને રાજ્ય દીધું-અપાવ્યું એટલે ચેતનરાજે પોતે રાજ્ય પ્રાપ્ત કર્યું એમ સમજવું ચેતના અને ચેતનની એકતા, વિવેક એનો સહભાવી ગુણ અને મોહની એનો પરભાવ, પણ જામાં જઈ લગભગ તેનો સ્વભાવ બની ચૂકેલો તેનો ત્યાગ—એ સર્વનો ખ્યાલ કરવામાં આવે તો રાજ્યપ્રાપ્તિનો ક્રમ બરાબર બેસી જાય તેમ છે એમાં વિવેકનું સ્થાન, સમતાની પ્રાપ્તિ અને મોહની આદિ પૂર્વપરિચિતનો ત્યાગ કેવી રીતે થાય છે તેનો ક્રમ બેસી જાય તો પછી 'પરમ' સાથે પ્રેમ જોડાઈ જાય છે અને એની પ્રાપ્તિ એ આનંદઘનનું રાજ્ય છે, એ અંતિમ સાધ્યપ્રાપ્તિ છે અને વિશિષ્ટ ઉદ્યમનું અંતિમ બિંદુ છે (૮૭)

પદ અઠયાશીમું

ભૂમિકા—વિવેકને દશમો નિધિ કહ્યો છે એ ખરો આત્મિક ખજાનો છે, સમ્યગ્‌ જ્ઞાનનું ફળ છે, સાધ્ય ને યોગ વચ્ચે બરાબર ફોડ પાડી આપનાર મહા તત્ત્વ છે, ચિરસ્થાયી અનંત સુખને સાધ્યસ્થાને લાવી મૂકનાર વિશિષ્ટ ભાવ છે અને શ્રદ્ધાને-દર્શનને સ્થિર કરનાર અતિ ઉત્કૃષ્ટ આંતર તત્ત્વ છે માત્ર શ્રદ્ધા હોય તેનો પણ ઉપયોગ તો ઘણો છે, એને દર્શન સાથે સંબંધ છે, પણ જ્યાં સુધી જ્ઞાનતત્ત્વનો આધાર ન હોય ત્યાં સુધી શ્રદ્ધાને ખમી જતા વાર લાગતી નથી સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય એટલે સત્‌ અને અસત્‌નો વિવેક જરૂર આવે છે, એથી પરિણામે લાભ કયાં અને કેમ મળે તેની વિચારણા જાગે છે, અને ભવિષ્યના સાધ્યપ્રાપ્તિના કાર્યની લાઈનદોરી આવી વિચારણાને પરિણામે થાય તે ખૂબ ટકે છે અને કોઈવાર પદચ્યુતિ થઈ જાય તોપણ વિવેક એને ઠેકાણે લઈ આવે છે આથી આત્મવિકાસમાં સમ્યગ્‌જ્ઞાનને ભારે અગત્યનું સ્થાન છે સમ્યગ્‌જ્ઞાનનું પરિણામ વિવેક છે અને વિવેકમિત્ર હોય ત્યારે ચેતનાને ભારે પ્રેરણા મળે છે સોળમા પદમાં એ વિવેકમિત્ર સમતા-સુમતિ પાસે આવી ગયા હતા તે ધ્યાનમાં રાખવું તેણે તે વખતે સુમતિના બોલો

સાભળીને કહ્યુ હતું કે આનદઘન પ્રભુ તારી (સમતાની) સેજડીએ આવશે અને રગ જમાવશે

'મિત્ત વિવેક વાતે કહે, સમતા સુનિ બોલા,
આનદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રંગ રોલા '

ત્યાં તો એની લબકઝબક ઓળખાણ થઈ હતી અહીં વિવેક પોતે ચેતનરાજનો આખો પરિચય આપવાના છે એટલે આપણે એ વિવેકને બરાબર ઓળખી લઈએ

દર્શનમોહનીના ક્ષયોપશમથી શ્રદ્ધા પ્રથમ આવે છે એનાથી સામાન્ય બોધ થાય છે, પણ વિવેક જાગૃતિ ન થાય તો પાછુ દર્શનમોહનીનુ જોર વધી જાય છે દર્શનથી થતા સામાન્ય બોધ કરતા જ્ઞાનથી થતો વિશેષ બોધ વિશેષ વિચારપૂર્વકનો અને ચિરસ્થાયી હોય છે અને એનો મહિમા અપાર છે વિવેક જ્ઞાનનો વિષય છે, પણ એના મૂળમા શ્રદ્ધા હોય તો જ એ આવે છે અને ટકે છે શ્રદ્ધા આવે એટલે એ તો શુદ્ધ ચેતનાની સખી બની જાય છે, જ્યારે વિવેક ચેતનાના મિત્રનુ કામ કરે છે

આનદઘનજીના નાટયભૂમિના પાત્રોમા ચેતના, સુમતિ, શ્રદ્ધા, વિવેક અને અનુભવ એટલા આગળ પડતો ભાગ લેનારા જણાય છે ચેતનાને શુદ્ધ ચેતનાનું નામ પણ આપવામા આવ્યું છે કોઈ વાર તેને 'સમતા' અને કોઈ વાર તેને 'સુમતિ'નું નામ આપવામા આવ્યું છે આ ત્રણે નામ એક જ પાત્રના છે શ્રદ્ધા ચેતનાની સખીનુ કાર્ય કરે છે અને વિવેક તથા અનુભવ સાચા મિત્રનુ કામ કરે છે છતા દરેક પ્રસગે શ્રદ્ધા અને ચેતનામા એકતા જોવામા આવશે, ત્યારે વિવેક અને અનુભવનો પ્રકાશ જાજરમાન છતા સ્ત્રીસ્વભાવના નિયમ પ્રમાણે ચેતના અને આ પુરુષમિત્રો વચ્ચે સહજ અતર રહે છે એ અતરને ઓળખવા માટે દર્શન અને જ્ઞાન વચ્ચેનો તફાવત ખાસ ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે અને તે આ પદમા બરાબર દેખાઈ આવે તેમ છે

આ મુખ્ય પાત્રો ઉપરાત કુમતિનુ પાત્ર પણ આનદઘનજીએ વર્ણવ્યુ છે એને કોઈવાર કુબુદ્ધિનું નામ પણ આપ્યુ છે, પણ એને નાટયભૂમિ પર કદી આણ્યુ નથી એ નેપથ્યમા જ રહે છે, જ્યારે વિવેક, અનુભવ, શ્રદ્ધા તો અનેક વાર હાજર થયા છે, બોલ્યા છે, તેમણે મિત્ર ચેતનાને દિલાસા આપ્યા છે, અને આખરે સર્વ ઠીક થઈ જશે એવી સાચી આશા આપી ચેતનાના વિરહદુઃખને નરમ કર્યુ છે આ અગત્યનો તફાવત યોગી રાજની યોગનિષ્ઠા સાબિત કરે છે અને એ વિશિષ્ટ તત્ત્વમા કેટલી મહત્તા છે તે આ વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમા જોવામા આવશે

નિશ્ચયથી આત્મસ્વરૂપ કેવુ હોય તે મુદ્દો છે તે એક વાર પ્રાપ્ત થઈ જાય, બરાબર સમજાઈ જાય, તો પછી બરાબર ચોખવટ થઈ જાય છે અને એની વર્તમાન પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતા એનુ વ્યવહારસ્વરૂપ ધ્યાન પર આવતા એનુ અસલ સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાના

પ્રયાસ થાય છે. મિત્તેરમા પદમાં ચેતનાએ પોતે શ્રદ્ધા પાસે ચેતનનું 'નરમ' વિશેષણ વાપરવા માટે ઠપકો આપી તેની સ્થિતિ વર્ણવતાં તેને 'અ / ૫ ક૫ટકા કોથરા' કહી વર્ણવતી વખતે તેની વર્તમાન સ્થિતિ વર્ણવી હતી તે વ્યવહારનયની વાત હતી, આજે વિવેક એનું નિશ્ચયનયે અનન્ય રૂપે વર્ણન કરી એને અસલ સ્વરૂપે આબેહૂબ ચીતરે છે. માત્ર વર્તમાન સ્વરૂપ વિચારતાં નિરાશ થઈ જવાય તેવું છે, માત્ર નિશ્ચયસ્વરૂપ વિચારતાં અકિંચિત્કર થઈ જવાય તેવું છે, પણ આ બન્ને સ્થિતિ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. આ વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય કરી રસ્તો શોધી લઈએ તો જ આત્મિક જ્ઞાનનો મહિમા પ્રાપ્ત થાય છે અને એ મહિમાને બરાબર સ્વરૂપે બતાવનાર તત્ત્વ વિવેક છે.

માત્ર 'જ્ઞાન' પણ કોઈ વખત કેવાં ખોટાં અનિષ્ટ પરિણામો લાવી મૂકે છે તે તો આપણો હંમેશનો અનુભવનો વિષય છે. બુદ્ધિનો ઉપયોગ કોરટમાંયે ખુબ કરાય થાય છે અને મનુષ્યને મોટી સંખ્યામાં મારી નાખવા માટે બોંબ, ડિસ્ટ્રોયર વગેરેના શોધખોળના થતાં જોવામાં આવે છે. આ જ્ઞાનનો દુરુપયોગ કહેવાય. સમ્યગ્જ્ઞાનથી વિવેક આવે છે, વિવેક સાચાખોટાની પારખ કરાવે છે અને સાચું અને ખોટું શું છે તેની વિચારણા આત્મવિમર્શને અંગે જ થાય છે. એમાં પૌદ્ગલિક ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્યપ્રાપ્તિ કે સત્તાવાળી પદ્ધતિને સ્થાન ન હોય. આ સમ્યગ્જ્ઞાનને જાગ્રત કરવાની જરૂર છે. એને પરિણામે પ્રાપ્ત થયેલ વિવેક ચેતનને એના મૂળ સ્વરૂપે ઓળખાવે છે. એટલે આ પદના વિષયને ખૂબ અગત્યનું સ્થાન છે. આપણે ચેતના, શ્રદ્ધા અને વિવેક વચ્ચેની વાત સાંભળીએ –

> पूछीये आली! खबर नहीं, आये विवेक वधाय. पूछीये० (टेक.)
>
> महानंद सुखकी वरनिका, तुम आवत हम गात,
> प्राणजीवन आधार की हो, खेमकुशल कहो बात. पूछीये० १

અર્થ—વિવેક આવી પહોંચ્યા છે તેનો સત્કાર કરીને હે સખી! આપણે તેને પૂછીએ, કારણ કે (હાલમાં) (તેમની) કાંઈ ખબર નથી, તેમના તરફના કાંઈ સમાચાર નથી (તેમને -વિવેકને કહીએ) તમારા (અત્રે) આવી પહોંચવાથી મહાનંદના સુખના વર્ણનના અમે ગાન કરીએ છીએ. હવે તમે અમારા પ્રાણપ્રભુ અને જીવનના આધાર (ચેતનરાજ)ના ક્ષેમકુશળ—આરોગ્ય તબિયત આનંદ સંબંધી વાત-કહો, કરો. (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના પોતાની સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે બહેન! હવે વિવેકસખા

પાઠાંતર—નહીં-નઈ. વધાય-વધાઈ. પૂછીયે-પૂછીયૈ. કહો-કહો. મહાનં૦-મહાનંદકી વરણી કહો.

શબ્દાર્થ—આલી = સખી. નહીં = નથી (નઈ = નથી). આયે = આવે છે, આવેલ. વધાય = વધાવીને, સત્કારીને. મહાનં૦ = પૂર્ણાનંદ. વરનિકા = વર્ણન. આવત = આવવાથી. ગાત = ગાઈએ. ખેમકુશલ = (ક્ષેમ = પ્રાપ્ત વસ્તુની રક્ષા. કુશળ = આરોગ્યવાળું) રાજીખુશી, સુખશાંતિ અને આરોગ્યતાળી, લહેર—આનંદમજાવાળી સ્થિતિ.

પધાર્યા છે તો તેને વધાવી લઈએ અને પ્રાણપતિ ચેતનરાજની હાલમા કાઈ ખબર મળી નથી તો તેમને પૂછીએ કે શી સ્થિતિ છે? એ મિત્ર આવી પહોચ્યો છે, તો મહાનદ સુખનું વર્ણન પણ તેની પાસે કરાવશું એ વર્ણન કરશે એટલે આપણે તેનુ ગાન કરશું, 'આનદ' શબ્દ પારિભાષિક છે એ આત્મિક આનદ અનોખી વસ્તુ છે, એ પૌદ્ગલિક આનદથી પર છે 'આનદ' શબ્દ પર તો મોટા ભાષ્યો લખાયલા છે અન્યત્ર વિવેચકે પણ પ્રયાસ કર્યો છે તે વાચવા લાયક છે[1] 'આનદઘન' શબ્દમા એનુ રહસ્ય ઠલવાયુ છે અને અનેક પદમા એની ગેયતા સિદ્ધ થઈ ચૂકી છે ચેતના કહે છે કે મિત્ર વિવેક, તમે આવ્યા તો સારુ થયુ, તમે મહાઆનદ સુખનુ વર્ણન કરો અને અમે ગાન કરીએ, અને સાથે તમને જણાવીએ કે પતિ મહાશયના ખેમકુશળની વાત તમે કરો પતિરાજ હેમખેમ તો છે ને?

જ્ઞાનસાર આ ગાથાના ટિપ્પણમા બહુ સારો ભાવ લાવે છે એને આપુ ભાષામા મૂકતા તે આ પ્રવનની આખી ગાથા સુમતિ શ્રદ્ધા તરફ બોલે છે એમ બતાવી સુમતિ પાસે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે હે આલી! પ્યારી સખી! ઉતાવળી થઈને વિવેકને વધાવ વિવેક સબધી ઉન્નતિ વર્ણનરૂપ વધાવણે-વિવેકને વધાવીને, એટલે તમારા આવવાથી સયમ સબધી ઘરનું આગણુ હર્ષ પામ્યુ છતુ નાચે છે—આવા સુલલિત મીઠા વચને તેને વધાવીને તેને નવી-પૂર્વે ન સાભળેલાં એવી-ખબર પૂછીએ નવી કહેવાનો હેતુ એ છે કે કર્મની વિચિત્રતા છે, માટે નવી ખબર એ બરાબર વાત છે અથવા ક્ષણે ક્ષણે ભિન્ન હોય છે, થાય છે માટે નવી આ પ્રમાણે સુમતિએ શ્રદ્ધાને કહ્યુ એટલે શ્રદ્ધા વિવેકને બતલાવીને કહે છે કે અહો વિવેકજી! તમે કૃપા કરીને આવી પહોચ્યા તે વખતે મહા-અદ્વિતીય સુખની વરણિકા-સુખનુ વર્ણન અમે ગાઈએ તમે કથન કરો એમા રહસ્ય એ છે કે તમારા અમારા મેળાપને પરિણામે સદા મહાનદ સુખનુ જ કથન હોય, બીજી વાત હોય જ નહિ પણ પ્રાણજીવન-પ્રાણોની જીવાઈ, પ્રાણોના આધાર-ની એટલે સુમતિ શ્રદ્ધાના પ્રાણજીવન આત્મા, તેની, ખેમ-નિરુપદ્રવ (હીન ગતિએ ગમનરૂપ ઉપદ્રવથી રહિત) અને કુશળ-અશાતાના અભાવની-વાત-કહાણી તમે કહો, વચનગોચર કરો. આવો અર્થ જ્ઞાનસારજી કરે છે

જ્ઞાનસારનો અર્થ પ્રૌઢ છે એમા સયમને વધાવ્યો છે અને શ્રદ્ધા વિવેકને ઉદ્દેશીને તેની પાસે મહાનદના સુખનુ વર્ણન કરાવે છે અને તે વર્ણન કરતો જાય તેમ પોતે ગાન કરે છે આ હકીકત સમીચીન છે વિવેક વર્ણન કરે એટલે શ્રદ્ધા એના ગાન કરે, એને ઝીલે. આ વાતમા આત્મિક જ્ઞાનનુ રહસ્ય છે તેઓ તેમનો અર્થ પણ ભારે સુદર કરે છે અને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

---

૧ જુઓ ઉપોદ્ઘાત

મિત્ર નોંધકાર આ ગાથાનો ભાવ જુદી જ રીતે તારવે છે એમની સૂચના પ્રમાણે સમતા સખી શ્રદ્ધાને કહે છે કે પોતાને ઘેર વિવેક આવ્યો છે તેથી હવે મહાનંદના સુખનું વર્ણન આપણે ગાઈએ માટે હવે વિવેકભાઈ! કૃપા કરીને અમારા પતિ (આત્મા)ના ક્ષેમ કુશળની વાત કરો વિવેકને પોતાને ઘેર આવતો જોઈ સમતા શ્રદ્ધાને કહે છે કે સખી! આપણે આપણા પતિનું ક્ષેમકુશળ વિવેકને પૂછીએ વિવેક આવે તો જ આત્માનું શ્રેય કરી શકે છે અને વિવેક વિના સમતા અને શ્રદ્ધાનો આત્મા સાથે સબંધ રહી શકતો નથી, માટે વિવેકને પૂછવાનો આ પદમા વિચાર જણાવ્યો છે આ વિચારસરણી પણ વિચારવા લાયક છે (૧)

अचल अबाधित देवकु हो, खेम शरीर लखत,
विवहारी घटवध कथा हो, निहचें सरम अनत पूछीये० २

અર્થ—(વિવેક જવાબમા કહે છે) અચલ અને અબાધિત ચેતનરાજ શરીરે ખેમ કુશળ જ જણાય છે (ચેતનરાજ પોતે ચલાયમાન થતા નથી અને બાધા–પીડા રહિત છે તેથી તેમનું શરીર ખેમકુશળ જ જણાય) એમના વધારાઘટાડાની કથા તો વ્યવહારની વાત છે, બાકી તો નિશ્ચયથી તો (તેમને) અનંત સુખ–આનંદ વર્તે છે (૨)

વિવેચન—વિવેક બોલે છે (આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા વિવેકના મુખમા મૂકી છે) વિવેકમાં જે સાચા ખોટાનુ જ્ઞાન થાય છે તેને પરિણામે નિશ્ચય વ્યવહારનો ફોડ પડે છે અને બાહ્ય દૃષ્ટિએ જે વાત વ્યવહારમા દેખાતી હોય—પોતે દુખે છે એમ માનતો હોય—તેને અસલ સ્વરૂપે જોવાની શક્તિ પણ આવે છે વિવેક ચેતનજીના મહાનંદના સુખનું જે વર્ણન કરે છે તે હવે વિચારીએ

આપણા દેવ પોતે અચલ છે અને અબાધિત છે અચલ એટલે પોતાના સ્વરૂપથી જરા પણ ખસે નહિ તેવા એટલે જ્ઞાનસ્વરૂપી અને કોઈ પણ પ્રકારની બાધા–પીડા રહિત એવા મૂળ ગુણના ધણી પતિરાજનું શરીર ક્ષેમકુશળ જ હોય નિશ્ચયદૃષ્ટિએ આત્મા અચળ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે, અને કોઈ જાતની પીડા–ઉપાધિ વગરના છે, એટલે એ તો સદાકાળ ખેમકુશળ છે એમ તમારે માનવુ, સમજી જ લેવુ અને આત્મરાજમા જે વધઘટ થતી દેખાય છે અને કોઈવાર એ નીચ ગતિમા આથડતો દેખાય છે અને કોઈવાર એ મોટો મહારાજા થઈને બેસે છે, તે સવ વ્યવહારથી દેખાય છે બાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિએ તો એ અનંત સુખનો ધણી છે શાંતિનાથના સ્તવનમા યોગિરાજ પોતે લલકારે છે કે—

પાઠાંતર—વિવહારી–વ્યવહારી ઘટવધ–ઘટવધ ઘટવૃદ્ધિ નિહચેં–નિહચે

શબ્દાર્થ—અચલ = સ્વરૂપથી ચલાયમાન ન થાય તેવા અબાધિત = જેને બહારની બાધા–પીડા નથી ખેમ = કુશળ લખત = લખાય છે, સમજાય છે, અનુમનાય છે સરમ = શર્મ, સુખ આનંદ, હર્ષ વિવહારી = વ્યવહારમા, ઉપરછલ્લી ચાલુ સમજણમાં ઘટવધ = વધારોઘટાડો

'આપણો ચેતનભાવ જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સંયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે
શાતિજિન એક મુજ વિનતિ '

એક (અદ્વિતીય) સ્વરૂપમયી ચેતના એટલે આત્મા, અને એ ચેતના વિના બીજા સર્વ સાથે જે પૌદ્ગલિક સબધ થાય છે અને જેમા શરીર અને સુખદુઃખ સર્વનો સમાવેશ થાય છે તે સર્વ સયોગજન્ય છે આ પાછળના સર્વ આરોપિત ધર્મો છે જ્ઞાનાદિ મૂળ ગુણો છે એટલે એનામા જે વધઘટ થાય છે તે સયોગને કારણે અને આરોપિત હકીકતને અગે થયેલ છે એમ સમજવુ બાકી તો સથારાપોરિસીમા જણાવ્યુ છે તેમ—

एगो मे सासओ अप्पा, नाणदसणसजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा, सव्वे सजोगलक्खणा ॥

મારો શાશ્વત આત્મા તો એક છે, જ્ઞાનદર્શનથી સયુક્ત છે, બાકીના સર્વ બાહ્ય ભાવો છે અને તે સર્વ સયોગજન્ય છે

આ હકીકતને પચાવનમા પદમા સ્પષ્ટ કરી છે "આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ" અને "સત્તા એક અખડ અબાધિત" એ બને ડવનો નીચે આ વાતની છણાવટ થઈ ગઈ છે એટલે આ વધઘટ વતી દેખાય છે એ સર્વ પર્યાય છે, અનિત્ય છે, અને વારવાર ફર્યા કરનારા છે, બાકી તો અનત શર્મ-અનત આનદ-એ ચેતનરાજનુ પોતાનુ છે, પોતામય છે અને તે અતિમ સત્ય છે (૨)

बध मोख निहचें नही हो, विवहार लख दोय,
कुशळ खेम अनादिही हो, नित्य अबाधित होय पूछीयें० ३

અર્થ—કર્મનુ બધન અથવા કર્મથી મુક્તિ નિશ્ચયનયથી તો છે જ નહિ, વ્યવહારથી એ બન્ને લક્ષ્યને જાણો એટલે (ચેતનરાજનું) ક્ષેમ અને કુશળ તો અનાદિ કાળથી છે અને હમેશને માટે એ બાધા-પીડા વગરના જ છે (૩)

વિવેચન—આ અતિમ સત્યની નજરે જોવામા આવે તો આત્માને બધ નથી અને બધ નથી એટલે મોક્ષનો (-બધનમાથી મુકાવાનો) સવાલ જ નથી. આ નિશ્ચયનયનો મત છે આ નજરે-નિશ્ચયનયની દૃષ્ટિએ-અનાદિથી ચેતનરાજ ક્ષેમકુશળ છે અને એ નિત્ય

પાઠાતર—નિહચે-નિહચૈ. અનાદિહી હો—અનાદિ હો હા

શબ્દાર્થ—બધ = કર્મનો બધ આત્મા સાથે કર્મનો સબધ મોખ = મોક્ષ આત્માનુ કર્મથી સર્વથા મુકાવુ નિહચે = નિશ્ચયનયથી, (વિવેચન જુઓ) કડક દૃષ્ટિબિંદુથી વિવહારે = વ્યવહારનયથી, ચાલુ દૃષ્ટિબિંદુથી હળવી નજરે લખ = જાણ, લક્ષ્ય દોય = બે અનાદિ = આદિ વગરના કાળથી જેની શરૂઆત જ ન માલૂમ પડે તેના કાળથી નિત્ય = હમેશ, નિરતર અબાધિત = જેને કોઈ જાતની બાધા-પીડા થતી નથી તેવા

હોઈ બાધા–પીડા વગરના છે, મહાપવિત્ર છે, અનંત શર્મના ધણી છે દ્રવ્યની નજરે સત્તાગતે ચેતનમાં અનંત સુખ ભરેલું છે અને તેને નિશ્ચયદૃષ્ટિ કહેવામાં આવે છે હકીકત એમ છે કે વ્યવહારનય ઉપચારપ્રધાન છે અને નિશ્ચયનય સૂક્ષ્મ હોવાથી અને તત્ત્વસ્પર્શી હોઈ, એ દૃષ્ટિએ જોતાં, ચેતનમાં અનંત શર્મ રહેલ છે એનો ભાવ સમજવાનો છે વ્યવહારથી એને વધતો ઘટતો, આગળ જતો, પાછળ પડતો દેખી એના ખેમકુશળ માટે શંકા પડે, પણ એની અંતિમ અનંત શર્મની દૃષ્ટિ ધ્યાનમાં રાખી એને કુશળખેમ કહી શકાય.

આ રીતે અચલ અબાધિત દેવને સર્વ કાળ ખેમકુશળ જ છે, એમના વધઘટની હકીકત તો વ્યવહાર માત્ર છે મૂળ વસ્તુ તરીકે એ અનંત શર્મના ધણી છે અને જાતે અવિચલ હોઈ વધઘટને આધીન નથી.

તત્ત્વ-સ્પર્શી દૃષ્ટિએ જોતાં આ રીતે ચેતનને બંધ કે મોક્ષ નથી, એ તો એના અનંત શર્મમાં વ્યવસ્થિત છે, માત્ર વ્યવહારના એ સુખી, દુઃખી, વ્યાધિગ્રસ્ત વગેરે દેખાય છે નિશ્ચયદૃષ્ટિએ અનંત શર્મનો ધણી હોઈ જાતે નિત્ય છે અને બાધા–પીડા રહિત છે અને ખરેખર મહાન છે જ્યારે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો ક્ષયોપશમ થાય, જ્યારે હંસની જેમ ક્ષીર અને નીરની તારવણી કરતાં આવડે, ત્યારે આ વિચારણા પ્રકટ થાય છે

જે વિવેકમિત્ર અહીં પહોંચ્યા છે તેને ચેતનરાજની ખબર પૂછતાં એ ફોડ પાડીને જણાવે છે કે ચેતનના સંબંધમાં અર્થનયે વિચાર કરશો તો એને બંધ કે મોક્ષ કાંઈ નથી, અને અનાદિકાળથી એ ખેમકુશળ વર્તે છે અને જાતે શુદ્ધદૃષ્ટિએ નિત્ય હોઈ કોઈ પણ પ્રકારની ઉપાધિ કે પીડા રહિત છે

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથા પર જ્ઞાનસારજીએ વિચારણા કરી છે તેઓ અચલ અબાધિત દેવમાં અનંત સિદ્ધોના શરીરને વાંચે છે, નિરુપાધિ દેવ એટલે અનંત સિદ્ધોના શરીરને નિરુપદ્રવપણું છે, એટલે તે જીવોને કોઈ પ્રકારના ઉપદ્રવ નથી અને તેથી સિદ્ધોના અસંખ્યાત આત્મપ્રદેશાત્મક પિંડને ક્ષેમકુશળ વર્તે છે આ નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ કથન કહી પછી વ્યવહારનયનું કથન કરે છે ગતિ–આગતિરૂપ વ્યવહાર ચેતનનો થાય છે તે વ્યવહારનું છે કર્મવ્યાપારવંત આત્માની કળા ઘટતીવધતી ચાલ્યા કરે છે, એ એકસરખી રહેતી નથી અને પરિણામે કોઈ ગતિમાં શાતા, કોઈમાં અશાતા એમ ચાલ્યા કરે છે નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ આત્માને શર્મ એટલે શાતા જ છે, એને અશાતા હોય નહિ, છે નહિ, કારણ કે એ જડથી ભિન્ન છે દાખલા તરીકે ગજસુકુમાળે માથાની ખોપરી બળતાં વિચાર્યું કે જળે છે તે હું નહિ અને મારું કાંઈ જળે નહિ એ વિચારથી શાતા જ છે, તેથી અનાદિસિદ્ધની અપેક્ષાએ અનંતા સિદ્ધોને અનંત શર્મ છે અને વિવેક વધારામાં કહે છે કે અહો સુમતિ સખી! નિશ્ચયનયની અપેક્ષાએ બાધા કરતાં છતાં પણ બંધ નથી કે મોક્ષ નથી, એટલે વ્યવહારી આત્માને બંધ મોક્ષ છે ચેતનાવંત ચેતન જ્ઞાન કર્મફળનો

કર્તા છે, કર્મબંધનો અકર્તા છે, બંધાભાવે મોક્ષનો અભાવ હોવાથી નિશ્ચયનયે આત્માને બંધ-મોક્ષ નથી તો હે સુમતિ શ્રદ્ધે! વ્યવહારી આત્માને એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) છે એમ તું જાણ. બન્નેને વ્યક્તિગત કહે છે તેથી 'હે સુમતિ! તું જાણ' અને 'હે શ્રદ્ધે! તું જાણ' એવું એક વચન વાપર્યું છે અને તે બન્નેને ઉદ્દેશીને કહે છે કે પૂર્વે વર્ણન કર્યો એવો બંધ-મોક્ષ રહિત, અનાદિસિદ્ધ એવો ચેતનરાજ છે. એ અનાદિ છે એટલે આદિ કે અંત વગરનો છે અને પરપરિણતિની ઉપાધિરૂપ અકુશળ ઉપદ્રવથી રહિત હોવાને કારણે કુશળ છે. અનાદિઅબાધિત એટલે અનાદિ કાળથી બાધા-પીડાએ રહિત, એવો ચેતનરાજ છે. આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય હોઈ આખો લખી લીધો છે.

આ બીજી અને ત્રીજી ગાથાનો અર્થ કરતાં મિત્ર નોંધકાર લખે છે કે આત્મારૂપી દેવ અચળ છે અને તેવી અબાધિત છે અને તેને શરીરે હમેશા ક્ષેમ છે એમ વિવેકે પ્રત્યુત્તર આપ્યો. પણ વ્યવહારનયથી આત્મા ચાર ગતિમાં ભટકે છે, ત્યાં કોઈ ગતિમાં સુખી થાય છે તો કોઈ ગતિમાં દુઃખી થાય છે, એટલે વિભાવદશામાં ઘટવાવધવાપણું હોય છે, પણ નિશ્ચયમાં અનંત શાંતિ હોય છે. સમતા અને શ્રદ્ધાએ આત્માની કેવી સ્થિતિ છે તે પૂછ્યું અને વિવેકે તેનો ઉત્તર આપ્યો કે આત્મામાં નિશ્ચયનયથી સુખ દુઃખ રૂપ દ્વંદ્વ છે જ નહિ, પણ સુખદુઃખ વિભાવદશામાં વ્યવહારથી છે, માટે જેટલે વિભાવદશા મટે તેને પરમ સુખી જાણવો. આગળ ત્રીજી ગાથામાં વિવેક કહે છે કે હે શ્રદ્ધા અને સુમતિ! નિશ્ચયનયમાં વાસ્તવિક આત્મામાં બંધ અને મોક્ષ નથી, પણ વ્યવહારથી એ બન્ને (બંધ અને મોક્ષ) તમે આત્મામાં જાણો, બાકી નિશ્ચયનયથી આત્મા અનાદિ-અનંતકાળ સુખી અને ક્ષેમકુશળ છે, કારણ, આત્મા નિત્ય અબાધિત છે. અહીં આત્માનું સ્વરૂપ કેવું છે અને તેમાં સુખ-દુઃખ કેમ ઘટે છે તે બતાવ્યું છે.

આ પ્રત્યેક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચેતનને સમજવાની ખાસ જરૂર છે (૩).

सुन विवेकमुखतें नई हो, वानी अमृत समान,
सरधा समता दो मिली हो, ल्याइ 'आनदघन' तान । पूछीये० ४

અર્થ—(ઉપર પ્રમાણે) વિવેકના મુખેથી અમૃત જેવી નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્નેએ મળીને આનંદઘનને ખેંચીને આણ્યા અથવા તલ્લીનતામાં એકરસ કર્યા (૪)

વિવેચન—વિવેકના મુખેથી આવી અમૃત સમાન નવી વાણી સાંભળીને શ્રદ્ધા અને

પાઠાંતર—નઈ-નવી. વાની-બાની. સમાન-સમાન. સરધા-સિરધા.

શબ્દાર્થ—સુન=સાંભળીને, સુણીને. મુખતેં=મોંથી. નઈ=નવી. નવી સાંભળેલી-અપૂર્વ. વાની=વાણી, વચન. લ્યાઈ=લઈ આવી, લાવી. તાન=તાણીને ખેંચીને અથવા તલ્લીનતામાં.

સમતા બન્ને આનંદઘનમા તલ્લીનતા લાવ્યા એટલે બન્ને આનંદઘનમા તલ્લીન થઈ ગયા, અથવા આનંદઘન પોતાની પત્નીમા તલ્લીન થાય, પરઘેર રખડવાનું બંધ કરે અને પરપરિણતિમા જતા અટકે એવી પરિસ્થિતિ નિપજાવવામા સફળ થયા

કોઈ પણ બાબતમા તાન લાગે ત્યારે ખરી એકાગ્રતા થાય છે આનંદઘનનું તાન લાગે ત્યારે પ્રાણી આતર આનંદમા રસબોળ થઈ જાય છે, એને બાહ્ય વસ્તુમા રસ લાગતો નથી, એ વ્યવહારના કામો કરે તોપણ એમા એની એકતા થતી નથી, એ ખાવા પીવાનું, બોલવાચાલવાનુ કે હરવાફરવાનું ભૂલી જાય છે આનંદરસમા જ્યારે તાન લાગે ત્યારે પછી ચેતનરાજ ખેચાઈને એમા ઓતપ્રોત થઈ જાય છે

આવી રીતે ચેતનાને જે વિરહનુ દુ ખ અનેક વાર થતું હતુ એણે એક વાર (સિત્તેરના પદમા) ચેતનજીને 'કૂડકપટના કોથળા' કહી દીધા હતા અને શ્રદ્ધાની નરમ વાતને ઉડાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો અને ભર્તાર પોતાને ત્યા આવવાની બાબતમા શકા બતાવી હતી તે વખતે શ્રદ્ધાએ તેને 'હેરે હેરે પ્રભુ આવહી હો–' એટલે પ્રભુ ધીમે ધીમે જરૂર ઘેર પધારશે, આ વાતની ખાતરી આપી હતી તેની સિદ્ધિ માટે વિવેકની હાજરીની જરૂર હતી વિવેક આવે એટલે પ્રભુ ઘેર જરૂર આવે, એટલુ જ નહિ, પણ પછી તો એને ઘરનુ તાન લાગે, બૈરીની લગની લાગે અને બીજી સર્વ વાત ગૌણ કરી તેનામા એકરસ થઈ જાય આ કાર્ય થવા માટે શ્રદ્ધા ઉપરાત વિવેકની જરૂર છે, એટલે દર્શન ઉપરાત જ્ઞાનની જરૂર છે બંનેનો સહયોગ થતા જે એકાગ્રતા જામે છે, તે અનિર્વચનીય છે વિવેકને ચેતનરાજના સમાચાર પૂછતા એણે જે ખેમકુશળતા ચેતનરાજની બતાવી તેને પરિણામે શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને આનંદઘનના તાનમા આવી ગઈ, એમને અસાધારણ આનંદ થયો, ચેતનરાજના ભવિષ્યત્ શર્મ માટે ખાતરી થઈ અને એમના અબાધિતપણા માટે અને એમની ગુણનિત્યતા માટે નિર્ણય થતા આર્યબાળા ચેતના પ્રસન્ન થઈ અને સખી શ્રદ્ધા બહેનપણીના સુખથી રાજી રાજી થઈ ગઈ

જ્ઞાનસાર આ ચોથી ગાથાનો ભાવ વિસ્તારતા કમાલ કરે છે તેમનો અર્થ ભાષામા મૂકતા આ પ્રમાણે ભાવ નીકળે છે અનાદિ કાળથી આત્મા મિથ્યાત્વમા સબડતો હતો તે સમ્યક્ત્વપ્રાપ્તિને પરિણામે સ્વરૂપાનુયાયી અને અતર્વિવેકને લઈને ,આત્મિકસ્વરૂપાનુભવઅમૃતતુલ્ય વાણી–કથન સાભળીને 'નઈ' એટલે અવિલબિત એટલે ઢીલ રહિત હર્ષનિર્ભર થઈ આત્મિકસ્વરૂપાનુયાયી નિર્મળ શ્રદ્ધા તેમ જ સ્વરૂપાનુયાયી દશમા ગુણસ્થાનકે વર્તતી અને બારમા ગુણસ્થાનક સન્મુખ થતી સુમતિ બન્ને એકીભૂત થઈને આનંદઘન શબ્દે ચિદાનંદ–ચિત્ જે જ્ઞાન–જ્ઞાન શબ્દે કેવળજ્ઞાન–તે સબધી પરમ આનંદ પ્રત્યે તાન લઈ આવી એટલે એને તદાકાર વૃત્તિએ–સ્વરૂપે મળી જ્ઞાનસાર શ્રદ્ધા, સુમતિ અને વિવેકના કાર્યનો વિભાગ પાડી આપે છે શ્રદ્ધાથી ચેતના સ્વરૂપાનુયાયી થાય છે એ

ચોથા ગુણસ્થાનકની હકીકત છે, વિવેક એને આગળ ધપાવે છે, સુમતિ દશમા ગુણસ્થાનકે કાર્ય બજાવી વિવેકની મદદથી અને શ્રદ્ધાના ટેકાથી કેવળજ્ઞાન સુધી ચેતનગજને તાન ઉપજાવે છે, તેમા તેનો રસ જમાવે છે અને સ્વરૂપમા એની જમાવટ કરી દે છે આ ભાવમા સુમતિનુ પાત્ર દશમા ગુણસ્થાનકે બતાવ્યુ તે વિશિષ્ટતા છે અને ખાસ વિચારણા માગે છે

મિત્ર નોધકાર આ ગાથા પર માત્ર આટલી જ નોધ કરે છે આ પ્રમાણે વિવેકને મ્હોઢે એવી અમૃત જેવી વાત સાભળીને શ્રદ્ધા અને સમતા બન્ને મળીને પોતાના પતિ આત્માને વિભાવદશામાથી સ્વભાવદશામા ખેચી લાવી (૮)

ઉપસહાર—આ રીતે આ પદનો ભાવ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે એમા મહાનદના સુખનુ વર્ણન છે, એમા મૂઝાઈ જતી ચેતનાને વિવેકનુ આશ્વાસન છે, એમા સુમતિ અને શ્રદ્ધાના કાર્યની વહેચણી છે, એમા વિવેકજ્ઞાનની ખાસ મહત્તા છે, એમા વિવેકની વાણીને અમૃત સાથે સરખાવી છે, અને એમા વ્યવહાર અને નિશ્ચયનો સમન્વય છે

બારીના પદમા સમતા અને વિવેક વચ્ચે જે વાતચીત થાય છે, સત્યાશીમા પદમા વિવેક પાસે પારકા છોકરા–સગાને પોતાના માનવાની ભૂલ પછી પૂર્વપ્રીતિ યાદ કરીને આનદઘનજીનુ રાજ ચેતનજી મેળવે છે તે પછી આ પદમા એની ક્ષેમકુશળતા બતાવી આ સમાન ભાવના પદો પર શિખર ચઢાવ્યુ છે પદો ૭૦, ૮૬, ૮૭, ૮૮ને એકબીજા સાથે સબધ છે એ ચારે પર જ્ઞાનસારનો ટબો ઉપલબ્ધ છે અને ખૂબ વિચારવા લાયક આત્મપરિણતિ બતાવનાર છે એના વિવેચનમા અનેક દષ્ટિબિન્દુ બતાવ્યા છે, તે સર્વ પદનો ભાવ સમજવાના પ્રયત્નો છે અને યોગપરિભાષામા કેટલુ બળ સમાવી શકાય છે તેનો ખ્યાલ આપનાર એ નમૂના છે એ પદો પર જેમ વિચાર કરવામા આવશે, એનુ પદચ્છેદ અને ખુલાસો વધાર એકાગ્રતાથી કરવામા આવશે, તેમ તેમ એમાથી ભારે અણમૂલ આતર તત્ત્વોનો ઝળકાટ થશે. એ પદો રહસ્યથી ભરપૂર છે, અને વિચારણા કરતા અનુભૂત માર્ગો દાખવે તેવા છે આનદઘનજીના વિશિષ્ટ કવનમા રસ લેનાર એ પદોના રસમા રસબોળ થઈ સ્વય વિચારણા કરે તો જ તેનો લાભ વધારે મેળવી શકે તેવું લાગવાથી આ વિવેચન વધારે લબાવવુ યોગ્ય નથી

છેવટે એક વાત કરવાની જરૂર જણાય છે: નયજ્ઞાન સમજી લેવાની જરૂર છે, વ્યવહાર અને નિશ્ચય સમજી જવા જેવા છે, દ્રવ્યાર્થિક અને પર્યાયાર્થિક દૃષ્ટિઓ ખીલવવા યોગ્ય છે અને વિશિષ્ટ અનુભવીઓ દષ્ટિબિન્દુની ખીલવણીથી કેવા સુદર પરિણામો દાખવી શકયા છે અને દેખીતા વિરોધનુ શમન કેવી સુદર રીતે કરી શકયા છે એ વસ્તુ, શક્તિ હોય તો, જરૂર સમજવા યોગ્ય છે આખુ જૈન શાસ્ત્ર સમજવાની ચાવી આ નયજ્ઞાનમા છે અને એ ચાવી ચોકીઘણી સાપડી જાય તો વિશાળ શાસ્ત્રજ્ઞાનના તાળા ખૂલી જાય તેમ છે એમા જે અનેક દષ્ટિબિદુઓનો સમન્વય

રવાની શક્તિ છે, એ શક્તિમા જે આતર જ્ઞાનનો ચમત્કાર છે અને એને પરિણામે જે
ડી અગાધ દષ્ટિ ખીલે છે તેનું વર્ણન મુશ્કેલ છે પણ એ જીવનના પ્રશ્નોનો નિકાલ કરનાર
ાઈ, આંતર દષ્ટિમા સમાધાન લાવનાર હોઈ અને શકાકુશકા કે આકાક્ષા પર હડતાળ
ફેરનાર હોઈ ખૂબ આદેય છે અને એ જ્ઞાન વાય ત્યારે જ આ પદનો ભાવ સમજાય તેમ
, જિવાય તેમ છે, ચેતન સાથે ઓતપ્રોત કરી શકાય તેમ છે આમ વાય એટલે સર્વ
ર્શનોમાં રહેલ અશસત્ય સમન્વય, એને અગે સત્યશોધનબુદ્ધિને પ્રેરણા થાય અને
વટે એ સમાધાન-સમન્વય-પૂર્વકનું પ્રમાણજ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવે આ પ્રમાણે થાય ત્યારે
આનદઘનનુ તાન, સમતા અને શ્રદ્ધા મળીને લઈ આવે' એ આખી ભારે મહત્ત્વની વાત
મજાય. આ સર્વાગસુદર પ્રયત્ન કરવા પ્રેરણા કરવાની હવે ભાગ્યે જ જરૂર હોય. વિવેક
ર્ષે જો ઓળખ્યો હશે, તો આ નવપ્રમાણજ્ઞાનનો અગત્યનો વિષય ધ્યાનમા આવી જ
યો હશે પણ એ ન્યાયનો અને જરા ઊડો વિષય હોઈ વિચારણા અને પ્રેરણા માગે
। આ રીતે આનદઘનમા તાન આવે એવી ભાવના કરી અત્ર વિરમીએ. (૮૮)

૫૬ નેવ્યાશીમુ

ભૂમિકા—રહસ્ય અને ગૂઢતાથી ભરપૂર આ પદમા આત્મવિચારણાના ઊડા ભાવ
ાર્યા છે પંપ (પચાવન)મા પદની વિચારણાને અતે આ પદમા જરૂરી વિશેષતા ઉમેરવામા
ાવશે એમ જણાવ્યું હતુ, તેને અગે આ પદના રહસ્યની વિચારણામા પ્રથમ લક્ષ્ય સદર
ંચાવનમા પદનાં વિવેચન પર ખેચી તે તાજુ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરવામા આવે છે આ
દમાં ગૂઢ યોગવિચારણા છે અને આત્મભાવનાં ગુસ્મરણો છે આ પદના વિવેચનની
ૂમિકા કે પ્રસ્તાવના ન કરતા પ્રથમ પન્યાસ શ્રી ગભીરવિજય મહારાજે જે નોટ કરાવી
ે તે અનુસાર તેના પર વિવેચન કરુ છું ત્યારપછી એની વિશેષ વિચારણા કરવામા
ાવશે અન્ય વિદ્વાનો તે પર વિચાર બતાવશે કે લખાવશે તો તેને સાભાર રજૂ કરવામા
ાવશે માત્ર આટલી ઉપસૂચના કરી પન્યાસજીએ કરેલા અર્થ ઉપર વિવેચન કરીએ

૫૦

(રાગ-ધન્યાશ્રી)

चेतन सकल वियापक होई   चेतन०
सत असत गुन परजय परनीत, भाव सुभाव गति दोई   चेतन० १
स्व पररूप वस्तुकी सत्ता, सीझे अेक न दोई,
सत्ता अेक अखड अबाधित, यह सिद्धांतपख होई   चेतन० २
अनवय व्यतिरेक हेतुको, समजी रूपभ्रम खोई,
आरोपित सब धर्म और है, 'आनदघन' तत सोई   चेतन० ३

અર્થ—પંન્યાસ ગંભીરવિજયજી અનુસાર સીધો અર્થ –

(૧) આત્મા સર્વ ઠેકાણે વ્યાપક છે એમ હોય તો સત–અસતનો ભેદ નહિ રહે, એની સત અને અસત વચ્ચેની બેવડી પ્રાપ્તિ થઈ જાય, ગુણ અને પર્યાયની બેવડી ગતિ વચ્ચે ગુણહાનિ અને પર્યાયપલટણની બેવડી ગતિ છે તેમા વાંધો આવે અને પરિણતિ પલટણ તથા સ્વભાવ અને વિભાવ (અથવા ભાવ અને અભાવ)મા પ્રાપ્તિ થાય છે (તેમા પણ વાંધો આવે) (૧)

અર્થ—(૨) સ્વરૂપ અને પરરૂપની એક જ સત્તા રહે, એમાથી એક જ સત્તા રહેશે, બે ભેદ (સ્વ અને પર) રહેશે નહિ સત્તા–સ્વરૂપનુ સરખાપણું અખંડ અને અબાધિત છે–આવો સિદ્ધાંત પક્ષ છે તે જ અંતે કાયમ રહે (એટલે એને–એકને જ સર્વવ્યાપી માનીએ તે વાત નહિ, પણ સિદ્ધાંતમતે સત્તાનતે એ એક છે, વ્યક્તિગત છે અને એની સત્તા અખંડ–અબાધિત છે એમ માનવુ જ રહે) (૨)

અર્થ—(૩) અન્વયહેતુ અને વ્યતિરેકહેતુ (વિવેચન જુઓ) એને બરાબર સમજી, ભ્રમભ્રમને છોડી દઈ, વસ્તુસ્થિતિ સમજો (જ્ઞાનાદિક) ધર્મો આરોપિત છે, બાકી આનંદઘન એ તત્ત્વધર્મ છે અને તે ખરુ તત્ત્વ છે (૩)

પાઠાતર—ધન્યાશ્રી–ધન્યાસરિ પરજ્ય–પરજે પરનીત–પરનતિ (૧)

શબ્દાર્થ—સકલ = સર્વ ઠેકાણે (પં ગંભીરવિજય) નિર્ગુણ બ્રહ્મ તથા સગુણ પ્રકૃતિ વિયાપક = વ્યાપક, આચ્છાદક, સર્વ સ્થાનોમા ફેલાયેલો હોઈ = હોય (તો) સત = હોવાપણુ અસત = નહોવાપણુ ગુન = (ચેતનના) સહભાવી ધર્મો પરજ્ય = પર્યાય આત્માના ક્રમભાવી ધર્મો પરનીત = પરિણતિ પરિણામ પામવુ ચેતનના અધ્યવસાય ભાવ = હોવાપણુ ગતિ = પ્રાપ્તિ દોઈ = બેપ્રકારની (૧)

પાઠાતર—સ્વ–સમ નમ્તુખી–નમતખી સત્તા–સત્યા અખંડ–અખંડિ સિદ્ધાત–સિદ્ધાન (૨)

શબ્દાર્થ—સ્વ = પોતે પોતાનુ પર = પારકુ પારમાના સબંધથી થયેલુ રૂપ = પરિભાષિક શબ્દ છે (નામ–રૂપ સાથેનો સબંધ વિવેચન જુઓ) સત્તા = હોવાપણુ થવાપણુ સત્પણુ સીઝે = થશે સિદ્ધ થશે દોઈ = બે અખંડ = અવિભાજ્ય આખુ અબાધિત = અસંગત ન ઠરે તેવુ વિઘ્ન રહિત યહ = એ સિદ્ધાંત = આગમ મૂળ સૂત્રો પખ = પક્ષ બાજુ મત (૨)

પાઠાતર—હેતુકો–હેતુકઓ ભ્રમ–ભ્રમર ઔર–ઓર (૩)

શબ્દાર્થ—અનવય = અન્વય પરસ્પર યોગ્ય સબંધ કાર્યકારણસંબંધ કારણ હોય ત્યાં કાર્ય હોવુ તે નિયમ અમુક અર્થ જ્યા જ્યાં હોય તે સઘળા દાખલાઓમાં એક જ બીજો સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવતો હોય તો તે બે અર્થો ઘણુ કરીને કાર્યકારણ છે અથવા કાર્યકારણસંબંધવાળા છે એમ સમજવામા આવે છે અન્વયવ્યાપ્તિ = સાધન હોવા ત્યા સાધ્ય હોય એવા સબંધનુ દર્શન વ્યતિરેક = અમુક એક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સબંધ કે નિયમ કારણ ન હોય ત્યારે કાર્ય ન હોય એવા વ્યતિરેકના નિયમને આધારે બાંધેલી, કાર્યકારણ નક્કી કરવાની અન્વેષણપદ્ધતિ. હેતુ = પંચાવયવ વાક્યમાં સબંધ બતાવનારુ કથન કે વાક્ય સમજી = વિચારી ચર્ચા કરી આભમા લઈ ભ્રમભ્રમ = દેખાવથી થયેલ સંદેહ, ભ્રાંતિ ખોઈ = તજી દઈ છોડી દઈ આરોપિત = આરોપ કરાયેલા સ્થાપના કરાયેલ ઔર = બીજા, બાકીના છે આનંદઘન = ચેતનસ્વરૂપ તત = તત્ત્વધર્મ સોઈ = તે જ છે (૩)

વિવેચન—(૧) પ્રથમ પ્રશ્ન એ થાય છે કે ચેતન પોતે સર્વવ્યાપી છે કે નહિ? અને તેને સર્વવ્યાપી માનવામા આવે તો વાંધો શો આવે છે અને કયા આવે છે? આને અંગે ૫૫મા પદની વિચારણામા સત્ (પદાર્થ)ની વ્યાખ્યા' વિચારી ગયા ત્યા ચેતનના સહભાવી ધર્મો (ગુણ) અને ક્રમભાવી ધર્મો (પર્યાય)ની વિચારણા કરતા આપણે જોયુ હતું કે અનતધર્માત્મક ચેતનમા અમુક ધર્મો કાયમ છે અને અમુક ધર્મો પલટાતા જાય છે આ ગુણપર્યાયના ધર્મની વચ્ચે એક ધ્રુવતત્ત્વ કાયમ છે અને તેટલા માટે ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યસ્વરૂપ સત્ શબ્દની વ્યાખ્યા ચેતનને સર્વાંશે લાગુ પડે છે અને સત્નું તે લક્ષણ લક્ષણ તરીકે બરાબર જવાબ આપે છે

જો ચેતનને સર્વવ્યાપક માનવામા આવે, તો પછી સત્ અને અસત્નો ભેદ રહી શકતો નથી, ગુણ અને પર્યાયનો ભેદ રહી શકતો નથી, અને દ્રવ્યોમા જે પારિણામિક ભાવ છે—એટલે એકબીજા દ્રવ્યમા પરિણામ પામે છે, છતા એનુ વ્યક્તિત્વ સ્વતંત્ર રહે છે—એ આખી વાત ઊડી જાય છે ચેતનને વિભુ અને નિત્ય માનવામા આ મોટો વાંધો આવે છે એને ફૂટસ્થનિત્ય માનવામા પણ એ જ વાંધો આવે છે તેટલા માટે જૈનદર્શન કારે ચેતનને અંગે પરિણામી-નિત્યવાદ સ્વીકાર્યો છે સાંખ્યો પ્રકૃતિ (જડ)ને પરિણામી માને છે જૈન દર્શન ચેતન અને જડ બન્નેમા પરિણામી ભાવ માને છે એટલે પ્રાણીમા જે પર્યાયભેદો દેખાય છે તે પર્યાયપલટનનો ખુલાસો જૈન દર્શન પારિણામિક ભાવને વિવરીને બરાબર આપે છે જો ચેતન સર્વવ્યાપક હોય તો મનુષ્ય, તિર્યંચ વગેરે ભેદોનો અર્થ જ ન રહે, એનામા ફેરફાર થાય નહિ, અને એ છે તેવો ને તેવો રહે એટલે ગુણ, પર્યાય અને પરિણમન, એ સર્વ પલટનભાવ સર્વવ્યાપકતાની સાથે મેળ ખાય નહિ

ભાવના બે પ્રકાર છે શુભ ભાવ અને અશુભ ભાવ આ બન્ને પ્રકારના ભાવો પણ ચેતનના સર્વવ્યાપીપણા આગળ ઘટે નહિ સર્વવ્યાપી ચેતન એક હોય તો પછી એ કાં તો એક સરખો શુભ હોય અથવા એકસરખો અશુભ હોય સર્વવ્યાપી એક પદાર્થ એક સ્થાને શુભ ભાવ લે અને અન્યત્ર એથી ઊલટો ભાવ લે એમ બને નહિ અને દુનિયામા શુભ અને અશુભ એવા બે પ્રકારના ભાવો આપણને સર્વત્ર પ્રાપ્ત થાય છે એટલે જો ચેતનને સર્વવ્યાપક માનીએ તો આ સર્વ વ્યાખ્યાઓનો, લક્ષણોનો અને વ્યવહારોનો મેળ બેસે નહિ, આપણા દરરોજના અનુભવથી એ તદ્દન ઊલટી વાત લાગે છે

'આ ભાવનો' વિષય ખાસ સમજવા જેવો છે જૈન દર્શન પારિણામિક નિત્યતા માને છે ચેતનના પર્યાયો એક જ અવસ્થાવાળા નથી હોતા જુદા જુદા પર્યાયોની અલગ અલગ સ્થિતિને ભાવ કહેવામા આવે છે એ ભાવો એ જ આત્માનુ સ્વરૂપ છે, આત્માને અન્ય દ્રવ્યથી અલગ પાડનાર તત્ત્વ છે ગુણ અને પર્યાયની વ્યાખ્યાપરથી પલટનભાવ સમજવામા આવે છે. મૂળ ગુણો કાયમ રહે, છતા પર્યાયમા પલટનભાવ થયા કરે છે આ ભાવોનું સ્વરૂપ શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમા આપવામા આવ્યું છે

સસારીકે મુક્ત કોઈ પણ ચેતનમા ભાવો જરૂર હોય છે, એની સખ્યામા વધઘટ જરૂર થાય છે, પણ ભાવો વગર કોઈ જીવ હોઈ શકતો નથી અજીવ પૈકી પુદ્ગળમા માત્ર પરિણામી ભાવ હોય, બાકીના અજીવમા ભાવ ન હોય આ ભાવો અને પલટનો પ્રત્યેક ચેતનમા છે, ઉપયોગ એનુ લક્ષણ છે વાત કહેવાની એ છે કે જો ચેતન સર્વવ્યાપક હોય તો આ ભાવ તેનામા હોય નહિ. (૧)

(૨) અને ચેતનને સર્વવ્યાપક માનવામા આવે તો પછી સ્વરૂપ અને પરરૂપની સત્તાનો ભેદ રહી શકશે નહિ. સર્વવ્યાપક હોય પછી સ્વ શુ અને પર શુ? આવા સ્વ અને પરના ભેદ સકળવ્યાપકમા સિદ્ધ થઈ શકે નહિ એનામા એક જ સત્તા સિદ્ધ થાય એટલે કે સ્વપરરૂપસત્તા એમા સાપડી શકે જ નહિ.

સિદ્ધાતપક્ષ–મત તો એવો છે કે સત્ત્વ એક છે, અખડ છે અને અબાધિત છે એ મત પ્રમાણે સત્–વસ્તુ ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યયુક્ત છે દ્રવ્ય જાતે અખડ છે અને બાધારહિત છે (એના પર વિવેચન પચાવનના પદમા થઈ ગયુ છે) એ રીતે તો સત્તા દ્રવ્યની અખડ અને અબાધિત છે, એ વાત જચે, પણ એ રીતે જોતા તો ચેતન સકળવ્યાપક થઈ શકે નહિ. સિદ્ધાતપક્ષે તો સત્તા–સત્પણુ દ્રવ્યનુ છે, પણ એનુ સર્વવ્યાપકપણુ થઈ શકતુ નથી અને સત્તા અબાધિત પણ અખડ હોવાને કારણે સકળ વ્યાપકતા સાથે એનો મેળ બેને તેમ નથી એટલે પાછો અસલ સવાલ ઊભો રહ્યો કે ચેતન સકળવ્યાપક હોય? હોઈ શકે? હોય તો જે અનેક ગૂચવણો દેખાડી તેની સાથે સિદ્ધાતપક્ષે સત્તાની વ્યાખ્યા, સત્નુ સ્વરૂપ અને વર્ણન વિચારતા પણ મેળ ખાય એમ બેસતુ નથી આ ઉપરાત ન્યાયની નજરે સકળવ્યાપકતા બેસતી નથી

(૩) અન્વય કે એક હોવાથી સત્ અને અસત્ની એકતા થઈ જાય, કારણ કે સર્વવ્યાપક તો પછી એક જ રહે અને એક હોય તો પછી એના સત્ અને અસત્ એવા પરસ્પર વિરોધી બે વિભાગ પડી શકે નહિ સ્વપરનો ભેદ એ વ્યતિરેક આ અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુનુ રૂપ બરાબર સમજી લેવા જેવુ છે જ્યા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવપણુ છે ત્યા સત્પણુ–સત્તા છે અને જ્યા જ્યા અનતધર્માત્મકપણુ ન હોય ત્યા ત્યા સત્ ન હોય એ વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ એનો વિસ્તાર પપમા પદમા થઈ ગયો સહભાવી ધર્મોનુ સ્થિર તત્ત્વ અને ક્રમભાવી ધર્મોનુ અસ્થિર તત્ત્વ—આ ગુણ પર્યાયને અગે પ્રાપ્ત થતી અન્વય વ્યતિરેક વ્યાપ્તિનો બરાબર ખ્યાલ કરી, એનુ સ્વરૂપ બરાબર નજરમા રાખી, સર્વવ્યાપી એક ચેતન છે એ ભ્રમને કાઢી દો–તજી દો

આ સિવાય બાકીના દાનાદિક ધર્મો છે તે વ્યવહાર છે અને તે ધર્મના સાધન હોવાથી આરોપિત ધર્મો છે અને આનદઘન, જે ચેતન સ્વરૂપ છે, તે તાત્ત્વિક ધર્મ છે માટે આરોપિત ધર્મ અને તાત્ત્વિક ધર્મનો તફાવત લક્ષમા રાખી ખ્યાલ કરવામા આવે તો ચેતનની સકળ

વ્યાપકતા લાધે નહિ આત્માનું વ્યક્તિત્વ છે અને કાયમ છે એ વાત બરાબર લક્ષ્યમાં રાખવા માટે સકળવ્યાપકતા હોઈ શકે કે નહિ એ પ્રશ્ન ઉપાડી તેને અંગે અતિ ઉચ્ચ તત્ત્વવિચારણા કરી બતાવી.

આ દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમાં રાખી આખા પદનો અર્થ પં. ગંભીરવિજયજીએ નોંધમાં લખાવ્યો તે પ્રમાણે તેનો અર્થ અત્ર રજૂ કર્યો છે આ મુદ્દા પર ૫૫માં પદમાં જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિસ્તાર કરવામાં આવ્યો છે તેનો હવાલો આપવાની તક લેવા આવે છે, બીનજરૂરી પુનરાવર્તન કરવાની તેથી જરૂર નહિ રહે. આ એક પ્રકારનો ૮૯મા પદનો વિચારણા પંન્યાસજીના અર્થ પ્રમાણે થઈ.

[૨]
વિશેષ વિચારણા

મને આ પદમાં ઘણી ગૂઢાર્થતા દેખાય છે નયજ્ઞાનને પણ જ્ઞાનનો અંશ માનનાર, સમન્વયની મહાન બાબતને અગ્રસ્થાન આપનાર જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ દરેક અંશસત્યજ્ઞાનના દૃષ્ટિબિન્દુઓનો મેળ મેળવવા પ્રયાસ કરે છે આત્માને વિભુ અને નિત્ય માનનાર તત્ત્વજ્ઞાનીઓનો સમન્વય કરનાર જૈન દર્શનકારો, પ્રત્યેક આત્માનું વ્યક્તિત્વ અને ગુણ-પર્યાયની દૃષ્ટિએ નિત્યાનિત્યત્વ સ્વીકારતા હોવા છતાં, એક દૃષ્ટિએ ચેતનને સર્વવ્યાપી પણ કહી શકે તેવું જણાય છે જ્ઞાન અનંત છે અને તે પ્રત્યેક ભાવ અને પદાર્થ સુધી પહોંચી શકે છે જ્ઞાનના આવરણો ખસી જાય, સર્વ ભૂત, ભાવી અને વર્તમાન પદાર્થો, ભાવો અને તેમાં થયેલા, થતા અને થવાના ફેરફારો જાણી શકે તે દૃષ્ટિએ જોઈએ તો જ્ઞાનની અપેક્ષાએ ચેતન સકળવ્યાપક પણ થઈ શકે છે, એમ કહી શકાય.

આ મુદ્દાથી વિચાર કરતાં મને આ પદમાં એક નવો ભાવ સૂઝે છે તે અત્ર રજૂ કરી દઉં એ રીતે અર્થ કરતાં યોગીરાજ એમ કહેતા જણાય છે કે ચેતન સકળવ્યાપક -સર્વવ્યાપી હોઈ શકે છે, તે તે કેવી રીતે બતાવે છે તે જોઈ જઈએ આ અપેક્ષાવાદ છે એટલે એમાં વિરોધ નથી, પણ નયવાદની સમીક્ષા કરનાર પ્રમાણજ્ઞાનની મહત્તા અને જૈનદર્શનના એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અનેકાંતવાદનો વિજયપતાકા છે, વિશાળ દૃષ્ટિનો પાકો પુરાવો પૂરો પાડનાર સાપેક્ષવાદની સિદ્ધિ છે અને દર્શનોને સમજવાની ચાવી પૂરી પાડનાર અગાધ આનંદ સ્વરૂપના દર્શનના દ્વાર છે આપણે તે મુદ્દાથી પદને ફરી વાર સંક્ષેપમાં વિચારી જઈએ.

(૧) મતિશ્રુતજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વ દ્રવ્યમાં થાય છે, પણ સર્વ પર્યાયોમાં થતી નથી, પરિમિત પર્યાયમાં થાય છે, જ્યારે કેવળજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ સર્વ દ્રવ્યોમાં અને સર્વ પર્યાયોમાં થાય છે (તત્ત્વાર્થ અ૦ ૧, સૂત્ર, ૨૭-૩૦) આ પ્રવૃત્તિની નજરે આત્મા સર્વવ્યાપી ગણી શકાય. કારણ કે બૌદ્ધ દર્શનના મતે આત્મા એકાંત ક્ષણિક હોઈ નિરન્વય પરિણામોનો

પ્રવાહમાત્ર છે, જ્યારે સાખ્ય અને વેદાત દર્શન આત્માને ફૂટસ્થનિત્ય માની એમા કોઈ જાતનો પરિણામ માનતા નથી સુખદુ ખ અને જ્ઞાનને તેઓ પ્રકૃતિના જ માને છે વૈશેષિકનૈયાયિક દર્શન જ્ઞાનને આત્માનો ગુણ માને છે ખરા, પણ તેઓ આત્માને અપરિણામી નિત્ય માને છે જૈનદર્શન આત્માને પરિણામી નિત્ય માને છે, એટલે મૂળ વસ્તુ ત્રણ કાળમા સ્થિર રહ્યા છતા દેશ, કાળ આદિ નિમિત્ત પ્રમાણે ફેરફાર પામ્યા કરે છે એ પ્રકારની પરિણામી નિત્યતા આત્માની છે જ્ઞાન આત્માનો સહભાવી ધર્મ હોઈ તે નજરે આત્માને સકળવ્યાપી કહી શકાય

એની સાથે સત્ અને અસત્‌ની પ્રાપ્તિ તો રહેવાની એટલે આપણે 'સત્'ની ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતાની યુક્તતાની વાત કરી ગયા તે અને તે જ્યા ન હોય તે અસત્ એ વાત તો જરૂર રહેવાની એટલે જ્ઞાનદર્શનની નજરે આત્મા સર્વવ્યાપક હોય તોપણ સત્ અને અસત્‌ની બે પ્રકારની ગતિ (પ્રાપ્તિ) તો જરૂર રહેવાની અને તે જ પ્રમાણે એના સહભાવી ધર્મો (ગુણ) અને એના ક્રમભાવી ધર્મો (પર્યાય) એ બન્નેની પ્રાપ્તિ પણ જરૂર રહેવાની આ ગુણપર્યાય એ પરિણામવાદની સાથે લાગેલા જ છે અને સ્વભાવ અને પરભાવ એ બન્નેની પ્રાપ્તિ (ગતિ) પણ જરૂર રહેવાની. આ રીતે જૈન દૃષ્ટિએ જે ભેદાભેદભાવ છે તેની જ અતે તો પ્રાપ્તિ થવાની

મતલબ, ચેતનને ઓળખવા માટે એના ઉપર કઈ નજરે જોવામા આવે છે તે પર તેના જવાબનો આધાર રહેશે એના ગુણ જોતા એ નિત્ય જણાય, તે જ સાથે એના પર્યાય પર નિગાહ કરતા એ અનિત્ય જણાય, અને એ બન્ને હકીકત એકીસાથે પ્રાપ્ત થતી હોવાથી એનામા નિત્યાનિત્યભાવ જણાય આનુ નામ અનેકાતવાદ છે કહેવાનો આશય એ છે કે ચેતનને સકળવ્યાપક માનવામા આવે ત્યારે પણ એના ગુણપર્યાયની પરિણતિની નજરે એ બે પ્રકારની ગતિ તો જરૂર દેખાય છે જ્ઞાનથી એ સકળવ્યાપક હોય ત્યારે પણ એના ગુણપર્યાયને અગે એનો નિત્યાનિત્યભાવ કાયમ રહે છે (૧)

(૨) આવી બે પ્રકારની ગતિ હોવા છતા સ્વરૂપ અને પરરૂપની સત્તા, સતત્વ એક જ હોય છે તે એકીવખતે એકસાથે જ હોય છે અને એ ચેતનનુ સતપણું એક જ છે એમ સમજાશે, એકપણુ જ એથી સિદ્ધ થશે કારણ કે સ્વસ્વરૂપે એ છે તે જ વખતે એ પરરૂપે નથી, એ સત્ રૂપે છે, તે જ વખતે એ અસત્ રૂપે નથી. આ એનું સત્પણુ (સત્તા) એક જ છે, બે નથી સત્‌ની વ્યાખ્યા સાથે એ બરાબર બધબેસતું આવે છે એમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રુવતા છે અને તેથી તેનું સતત્વ-સત્તા એક જ છે અને બે નથી એટલે એનું સત્પણુ સિદ્ધાતની નજરે જોઈએ તો અખડ અને અબાધિત છે અને છતા એ જ્ઞાનગુણ-સહભાવી ધર્મ-ને અપેક્ષીને સકળવ્યાપક હોઈ શકે છે આ વાત બરાબર ઊડા ઊતરતા લક્ષ્ય પર આવી જાય છે

આત્મા પોતે સત્ છે, તે ઉત્પાદવ્યયધ્રૌવ્યરૂપ છે, કારણ કે સત્ વસ્તુ તે ફક્ત સમગ્ર કૂટસ્થનિત્ય, અથવા ફક્ત નિરન્વયવિનાશી, અથવા એનો અમુક ભાગ કૂટસ્થનિત્ય અને અમુક ભાગ પરિણામી નિત્ય, અથવા એનો કોઈ ભાગ તો ફક્ત નિત્ય અને કોઈ ભાગ તો માત્ર અનિત્ય એમ હોઈ શકતું નથી જૈનદર્શનના મત પ્રમાણે ચેતન અથવા જડ, મૂર્ત અથવા અમૂર્ત, સૂક્ષ્મ અથવા સ્થૂળ બધી સત્ કહેવાતી વસ્તુઓ ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્યરૂપે ત્રિરૂપ છે[1] અને સત્ પોતાના સ્વભાવથી કદી ચ્યુત થતુ નથી માટે સત્ નિત્ય છે આ રીતે સત્તા એક છે, અખંડ છે અને અબાધિત છે સત્ની એકતા અને નિત્યતા આવા પ્રકારની છે વસ્તુમાત્રમા ઉત્પાદ, વ્યય અને ધ્રૌવ્ય ક્યારેક હોય અને ક્યારેક ન હોય એવુ હોતુ નથી પણ પ્રત્યેક સમયે ઉત્પાદાદિ ત્રણે અંશ અવશ્ય હોય છે અને એ જ સત્નું નિત્યત્વ છે, એ જ બતાવે છે કે સત્તા એક છે, અખંડ છે, અબાધિત છે (૨)

(૩) આ રીતે અન્વય અને વ્યતિરેક હેતુઓ સમજવા જોઈએ અમુક અર્થ હોય ત્યા સર્વત્ર બીજા સર્વસાધારણ અર્થ મળી આવે તે અન્વય હેતુ સાધન હોય ત્યા સાધ્ય હોય એવા સંબંધનું દર્શન એ અન્વય અને અમુક વસ્તુ ન હોય તો બીજી અમુક વસ્તુ પણ ન હોય એવો સંબંધ કે નિયમ તે વ્યતિરેકવ્યાપ્તિ આ અન્વય-વ્યતિરેક અન્વેષણપદ્ધતિ છે આ અન્વેષણપદ્ધતિ સમજવા સાથે ચેતને રૂપભ્રમ છોડી દેવા જેવો છે રૂપભ્રમ એટલે બાહ્ય દેખાવ-આકારનો ભ્રમ માત્ર બાહ્ય આકારથી કોઈ વસ્તુનો, સ્વભાવનો કે વર્તનનો નિર્ણય કરવામા આવે, અંદરનુ તત્ત્વ વિચારવામા ન આવે, તો દુનિયામા પણ આપણે માર ખાઈ બેસીએ છીએ માત્ર રૂપ ઉપરથી નિર્ણય કરવામા આવે તો ઘણીવાર ભ્રમાત્મક જ્ઞાન થાય છે અને પ્રાણી તર્કવિતર્કમા પડી જઈ ગોટે ચડી જાય છે માટે આ રૂપભ્રમને છોડી દો.

રૂપભ્રમથી જે જ્ઞાન થાય છે તે સર્વ આરોપ કરેલુ જ્ઞાન છે રૂપભ્રમથી દોવાઈ-દોરવાઈ જવાય છે માટે અન્વયવ્યતિરેક હેતુને સમજી, રૂપભ્રમ છોડીને જાણી લેવુ ઘટે કે અત્યારે જે સમજાય છે તે સર્વ આરોપ કરેલી વાતો છે અને આરોપમા ધર્મ નથી, રૂપભ્રમના ધર્મ નથી કે માની લીધેલ માન્યતામા ધર્મ નથી આત્મધર્મ તો કોઈ ઓર ચીજ છે એને ઉપર ઉપરના રૂપ સાથે સંબંધ નથી, એને આધારે જ્ઞાન થાય તો તે પણ ઘણીવાર ભ્રમાત્મક હોય છે અને આત્મજ્ઞાન એ સાચુ જ્ઞાન છે એ જીવનસિદ્ધિ છે, માટે તત્ત્વજ્ઞાનને સમજવુ, તેના ઉપર મદાર બાંધવો અને આરોપિત ધર્મ ઉપજાવી થતા ઉપરછલ્લા જ્ઞાનથી નિર્ણય ન કરતા વસ્તુધર્મ વિચારવો, તે તદ્દન જુદી વાત છે

ચેતનનું વિશાળ જ્ઞાન સર્વ પદાર્થો સુધી પહોંચી શકે છે એ અપેક્ષાએ સકળવ્યાપકતા માનવામા આવે તોપણ ગુણ પર્યાય, સત્ અસત્ની વ્યાખ્યાઓ અને સ્વભાવ પરભાવને

1 પંડિત સુખલાલજીકૃત તત્ત્વાર્થસૂત્ર વિવરણ, અ૦ ૫, સૂ૦ ૨૯

વિસારી શકાય તેમ નથી એમ જણાવી, અન્વયવ્યતિરેક હેતુ ધ્યાનમા લઈ, રૂપભ્રમ દૂર કરી આરોપને વિસારી તત્ત્વધર્મની મુખ્યતા બતાવી, અને ત્યા આનદઘનનુ સ્થાન બતાવી સર્વ વાતનો મેળ મેળવી આપ્યો. આ પ્રમાણે ભાવ મને સૂઝ્યો છે (૩)

[૩]

શ્રી સાગરાનદસૂરીશ્વરજીની નોંધના આધારે પુન. વિવેચન

ઉપર પ્રમાણે વિવેચન લખ્યા પછી આચાર્ય શ્રી સાગરાનદસૂરીશ્વરને આ પદ બતાવ્યુ તેના વિવેચનમા તેઓશ્રીએ નોધ કરાવી તે આધારે આ પદનુ વિવેચન ફરીવાર લખવામા આવ્યુ છે તેઓશ્રીએ લખાવેલ નોધનો ભાવ નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) ચેતક સર્વવ્યાપક છે તે આ પ્રમાણે **जे एग जाणइ से सव्व जाणइ**—એકને જાણે તે સર્વને જાણે પર્યાયો બે પ્રકારના છે સતપર્યાય અને અસતપર્યાય સતપર્યાય એટલે સ્વપર્યાય આપણે તે માટે વાચ્ય અને વાચકનો ભાવ પ્રથમ વિચારીએ વાચ્ય પદાર્થ છે જેની વ્યાખ્યા કે જ્ઞાન કરવુ હોય તે વાચ્ય દાખલા તરીકે ઘટ ઘટ વાચ્ય છે ઘ્ અ ટ્ અ મળીને ઘટ થયો જે જે અક્ષર જે જે શબ્દોમા મળીને અર્થને કહે તે સર્વ સ્વપર્યાય. એ સિવાયના બાકીના અક્ષરો તે પરપર્યાય

કોઈ પણ પદાર્થના ભૂત કાળના જે પર્યાયો થયા, વર્તમાનમા જે પર્યાયો છે અને ભવિષ્યમા જે પર્યાયો થશે, તે સર્વ સ્વપર્યાય. આ રીતે સ્વપર્યાયનુ જ્ઞાન થાય અથવા બીજી રીતે જોઈએ તો વિધિ દ્વારા અને નિષેધ દ્વારા સ્વપર્યાયનુ જ્ઞાન થાય અમુક પદાર્થ લઈએ, તે પદાર્થ બીજા પદાર્થ સાથે મળે તેથી થતી જુદી જુદી અવસ્થાઓને વિધિરૂપ પર્યાય કહેવાય કોઈ ચીજમા બીજી ચીજ ન મળે ત્યા સુધી તેનામા જે ધર્મો હોય તે તેનો ગુણ કહેવાય. દૂધમા છાશ ન મળે ત્યા સુધી દૂધમા અમુક ગુણ હોય તે, છાશ મળ્યા પછી ન રહે એટલે દૂધની અવસ્થામા છાશના મેળાપ પછી થવાના પર્યાયોને નિષેધરૂપ સ્વપર્યાય કહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય.

ભાવનું જ્ઞાન હોય ત્યારે જ અભાવનુ જ્ઞાન થાય મૂળ પદાર્થ જાણવામા આવે તેટલા સારુ પ્રતિયોગીનુ જ્ઞાન ખાસ જરૂરી છે, એટલુ જ નહિ પણ અભાવના જ્ઞાનમા પ્રતિયોગી જ્ઞાનનુ કારણપણું છે ઘટાભાવનો પ્રતિયોગી ઘટ ઘટ જાણ્યા વગર ઘટ નથી એવુ જાણી શકાય નહિ એટલે અન્યોન્યાભાવને નિયમિત કરનાર ઘટપણું છે અને એ સર્વ અન્યોન્યાભાવો ત્યારે જ જણાય જ્યારે તેના મૂળ પદાર્થો જાણવામા આવ્યા હોય એટલા માટે સ્વપર્યાયો જાણવા માટે પર પર્યાય જાણવા જ પડે, અથવા, વધારે સ્પષ્ટ રીતે કહીએ તો, પર પર્યાયનુ જ્ઞાન સ્વપર્યાયના જ્ઞાન સાથે જોડાયલુ જ છે

જ્ઞાતૃત્વનો અર્થ જ્ઞાનકર્તૃત્વ હોવાથી સર્વ ભાવનુ જ્ઞાતૃત્વ તે પણ સર્વભાવવિષયક

જ્ઞાનકર્તૃત્વ છે આ રીતે વિચાર કરતા સત્ અને અસત્ પર્યાય દ્વારા એક પદાર્થને જાણવાથી સકળ પદાર્થ જણાઈ જાય છે અને તેટલા માટે એક પદાર્થના જ્ઞાનથી ચેતન સર્વવ્યાપક બને છે

હવે એ જ વાત ગુણપર્યાયની નજરે જોઈએ 'સહભાવી' એટલે અવિરોધપણે સાથે રહી શકે તે ધર્મો સહભાવી કહેવાય, દા ત નિત્યત્વ, જ્ઞાતૃત્વ, સ્થિરત્વ અને એકની સાથે બીજો ન રહી શકે તે 'ક્રમભાવી' ધર્મ, દા ત દેવત્વ અને મનુષ્યત્વ દા ત तद् (that) અને एतद् (this) એટલે ગુણપર્યાયની નજરે જોઈએ તોપણ આત્મા સર્વ વ્યાપક બને અને પરિણતિ-પરિણામ-પર્યાય રૂપ નજરે જોઈએ તો કોઈ બાકી ન રહે. પરિણામક (પરિણામ પામનાર)ની અને પરિણામની નજરે જોઈએ તો એના ભાવ અને સુભાવ બે થાય ભાવ એટલે પદાર્થ-ઘટ અને તેનો સુભાવ-સ્વભાવ તે ઘટત્વ એટલે જાતિ અને વ્યક્તિની નજરે જોઈએ, ભાવ અને સ્વભાવને વિચારીએ, તો સર્વ આવી જાય બે ગતિ-બે રસ્તા એટલે પદાર્થ અને તેનો સ્વભાવ, ઘટ અને ઘટત્વ આ બે રસ્તા દ્વારા એની વ્યાપકતા બતાવી અને એ રીતે ચેતન સકળ-વ્યાપક થાય અહીં જ્ઞાતૃત્વની નજરે સકળવ્યાપકતા બતાવી અને પદાર્થ અને પદાર્થપણુ એ બે ગતિ બતાવી જ્ઞાનપ્રાપ્તિ દ્વારા આ રીતે ચેતનની સકળવ્યાપકતા થઈ (૧)

(૨) પ્રથમ ગાથામા બે રસ્તે જ્ઞાન દ્વારા ચેતનની સર્વવ્યાપકતા બતાવી હવે એક રસ્તે ઊતરી ચેતનની સર્વવ્યાપકતા બતાવે છે પોતાની સીધી આગળી અત્યારે એ સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ વિદ્યમાન છે એ સીધી છે, વાકી નથી એટલે એ ऋजुत्वेन अस्ति, હવે બીજી પળે એને વાકી કરી એટલે એ ऋजुत्वेन आसीत्-સીધી હતી એમ થયુ, આ ક્ષણે વાકી થતા ઋજુત્વવાળી પાસરી હતી તે નાશ પામી ગઈ આ રીતે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ અને સ્વભાવની અપેક્ષાએ દરેકનુ સત્પણુ છે પરરૂપે અભાવ દ્વારા અને સ્વરૂપે સત્તા દ્વારા એ સત્ છે સત્તા એટલે વિદ્યમાનપણુ

આ રીતે દરેક પદાર્થને સ્વરૂપે અને પરરૂપે વિચારીએ તો પછી કાંઈ બાકી ન રહે સ્વરૂપે વિદ્યમાન હોય તે પર રૂપે વિદ્યમાન બને નહિ એટલે સ્વરૂપની સત્તા એક જ સીઝે-સિદ્ધ થાય, એ બે ન હોય આગળી સીધી હોય તે ક્ષણે એ અન્યથા રૂપે ન હોય, એટલે વિદ્યમાન અવસ્થામા સતરૂપે એ એક જ હોય આ રીતે एक सिध्यति न द्वे-એક જ સત્તા-વિદ્યમાનતા સિદ્ધ થાય છે અને બે વાત સિદ્ધ થઈ શકતી નથી પ્રથમ આખામાથી બેમા ઊતર્યા (પ્રથમ ગાથા) અહીં બીજી ગાથામા સ્વપર રૂપમા એકમા ઊતર્યા, હવે આ રીતે સકળવ્યાપકતા બતાવે છે

સત્તા-સત્ત્વ, પ્રમેયત્વ, જ્ઞેયત્વ વગેરે ધર્મોને નૈયાયિકો માત્ર કેવળાન્વયી માને છે એટલે એનો માત્ર અન્વય જ થાય. અન્વય એટલે વર્તવુ તે એનો અભાવ નૈયાયિકો ન માને સત્તા એવી વસ્તુ છે કે જે એક જ છે, પદાર્થમાત્રમા સત્ત્વ છે, હોવાપણુ છે

સત્તા એક છે તેમ જ તે અખડ છે એના કટકા ન થાય. ભો કે હજાર ઘડા હોય તોપણ તે સર્વનુ ઘટત્વ અલગ અલગ ન હોય ઘટત્વ સો ઘડાનુ નો નહિ, એ તો એક જ રહે. તેમ જ ઘડાના અવયવે અવયવે ઘટત્વ નથી, તેમ જ જુદા જુદા ઘડાએ અલગ અલગ ઘટત્વ નથી ઘટત્વ એક જ છે અને અખડ છે ઘડાના એક ભાગ પર આગળી મૂકી ત્યા ઘટત્વ છે એમ ન કહેવાય, આખા ઘડા પર અને સોયે ઘડામા અખડ અને એક ઘટત્વ છે

અને એ સત્તા બીજા પ્રમાણથી તૂટી જાય તેવી નથી બાધા એટલે દૂષિતપણુ દૂરથી કેશનો ઢગલો દેખાતો હોય, દૂરથી એક લાગે, પણ નજીક જતા એમા દૂષણો જણાય છે એમા ખડ ખડ થઈને દૂરથી એકપણુ દેખાય છે તે પ્રમાણે સત્તાનુ એકપણુ દૂષિત નથી, એ અખડ છે, અને અન્ય પ્રમાણથી અદૂષિત છે, અબાધિત છે, કોઈ એને માટે દોષ કાઢી શકે તેવુ નથી

આ સિદ્ધાતપક્ષ છે ચોક્કસ વસ્તુ છે મતલબ, સત્તા–હોવાપણુ–વિદ્યમાનતા એક છે, અખડ છે અને અબાધિત છે આ રીતે સત્તા એક છે, અદ્વિતીય છે અને તેના જ્ઞાનવી ચેતન સકળવ્યાપક બને છે

(૩) અન્વય એટલે સમાન ધર્મો જ્યા ધૂમ ત્યા અગ્નિ. વ્યતિરેક એટલે જે ન હોય ત્યા નહિ. ઘડો બતાવે ત્યારે ગોળીપણુ નહિ અને ગોળીપણુ હોય ત્યા ઘટપણુ નહિ દરેક વસ્તુના નવા નવા ધર્મો થાય છે, જૂના જાય છે કાળાતરે માટીના ઘડાની ગોળી પણ થઈ જાય, પણ ઘડો હોય ત્યારે ગોળી નહિ અને ગોળી હોય ત્યારે ઘડો નહિ. એટલે ધર્મો ડગમગતા છે, સત્તા સિવાયના બીજા ધર્મો ડગમગતા ગણાય

આ રીતે અન્વયહેતુઓ અને વ્યતિરેકહેતુઓ સમજવામા આવે તો વર્તમાન વસ્તુઓ અગેના સર્વ ભ્રમો ટળી જશે ઘટ વખતે ઘટત્વ જ રહેશે એટલે સત્તા સિવાયના સર્વ ધર્મો આરોપ કરેલા છે હાથની મૂઠીને એક વખતે ફણારૂપે પકડે, બીજી ક્ષણે તેની જ મૂઠી વાળે–તેમા કાઈ જતુ નથી, આવતુ નથી એટલે ફણા થઈ કે મૂઠી થઈ એ આરોપિત ધર્મ છે

ખરુ તત્ત્વ તો સત્તા છે ચેતન સર્વજ્ઞાયક બન્યો એટલે સર્વવ્યાપક બન્યો એટલે કર્તૃત્વની અપેક્ષાએ નહિ, પણ જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ સર્વવ્યાપકપણુ બને છે એમ થવુ તે યોગ્ય છે, ઉચિત છે શ્રી વીતરાગસ્તોત્રમા હેમચદ્રાચાર્યે જગતકર્તૃત્વપ્રકાશ (૭–૭)મા યોગ્ય રીતે કહે છે કે –

सर्वभावषु कर्तृत्व, ज्ञातृत्व यदि सम्मतम् ।

એ શ્લોકનો ભાવ વિચારવામા આવશે તો તેમા જણાશે કે જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ જ સર્વવ્યાપકત્વ શક્ય છે આ રીતે જ્ઞાતૃત્વની અપેક્ષાએ ચેતન સર્વવ્યાપક હોય છે, હોઈ શકે છે, એમ જણાય છે આ પ્રમાણે આનદઘન કહે છે કે એ તત્ત્વ છે, એ સાચી વાત છે, એ પાકો નિર્ણય છે

ઉપસંહાર—આ રીતે આ પદમાં અગાધ જ્ઞાન ભર્યું છે એના પર જેમ જેમ વિચાર કરવામાં આવે છે, તેમ તેમ તેનાથી નવાં તત્ત્વો નીકળતાં જાય છે કોઈ અત્યંત આંતર દર્શન પ્રસંગે યોગીરાજે આ પદનું કવન કર્યું હોય એમ જણાય. આ પદ સામાન્ય કોટિનાં ચાલુ કવનો કરતાં તદ્દન અલગ છે, પર છે, ભાવમય છે અને આત્મારામને વિચારમાં નાખી દે તેવું છે એના પર વધારે વિચાર કરતાં કોઈ વિશેષ તત્ત્વ માલૂમ પડી આવે તો જણાવીશ વાચકવર્ગને પણ એ વાત નોંધી લેવા અને બને તો લેખકને સ્વપર લાભાર્થે જણાવવા વિજ્ઞપ્તિ છે દ્રવ્યગુણપર્યાયનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન, તર્કન્યાયનાં રહસ્યો, સ્વપરની પિછાન આદિ અનેક વાતની અહીં ચેતનનો પરિજ્ઞાનવાદ બરાબર સમજાય ત્યારે આ પદ સમજાય તેવું છે એ ખૂબ રહસ્યજ્ઞાનની અપેક્ષા રાખે છે અને એ સમજવામાં જેટલી મુશ્કેલી દેખાય છે તેટલી જ ચેતનને ઓળખવામાં મુશ્કેલી છે આ પદ પર ખૂબ વિચાર કરવો અને રહસ્ય જાણનાર તત્ત્વવેદીઓ સાથે એના સંબંધમાં ચર્ચા કરવી, એ રીતે વાતની સ્પષ્ટતા થશે. હાલ તો અત્ર વિરમીએ. (૮૯)

પદ નેવુમું

પૂર્વાર્ધ—સાખી અને તેનું વિવેચન

ભૂમિકા—સિત્તેરમા પદની સાથે મૂકેલ સાખીમાં સાખી એ શી વસ્તુ છે તે પર વિવેચન કરી તે પર વિસ્તાર ઉપોદ્‍ઘાત પર મુલતવી રાખ્યો હતો. આનંદઘનજીનાં પદોમાં વચ્ચે વચ્ચે સાત સાખીઓ આવે છે એમાંથી કોઈને મથાળે 'સોરઠો' એમ પણ લખ્યું છે અને કોઈમાં 'સાખી–રાગ સોરઠો' એમ લખ્યું છે કોઈ કોઈ સાખીને પદના વિષય સાથે સંબંધ હોય છે, કોઈ પ્રતમાં અમુક સાખી એક સ્થાનકે મૂકેલી હોય છે, તો બીજી પ્રતમાં અન્ય સ્થાને મૂકી હોય છે આ પ્રકારની સાખીની સ્થિતિ હોઈ સિત્તેરમા પદ પરની અને આ નેવુમા પદની સાખીને અલગ અને સાથે ગણી તે પર વિવેચન કર્યું છે સાખી એટલે બે ચરણનો એક પ્રકારનો દોહરો કે પદ ગઝલ, લાવણી કે ગરબીમાં આવતી લંબાવીને ગાવાની ટૂંકી પંક્તિઓ—'સાથે ગુજરાતી જોડણીકોશ'માં તેનો આ પ્રમાણે અર્થ કર્યો છે આ શબ્દ, દોહરો, સોરઠો ઘણી વિચારણા માગે છે, તે ઉચિત સ્થાને ઉપોદ્‍ઘાતમાં થશે એટલું જણાવવું અત્ર પ્રસ્તુત છે

આ સાખી ઘણી ગૂઢાર્થથી ભરેલી હોય તેમ લાગે છે એમાં દેખીતો વિરોધાભાસ છે એનો વ્યવહારુ રીતે અને આત્મિક પ્રગતિની દૃષ્ટિએ ભાવ સમજવા અત્ર પ્રયત્ન કર્યો છે એની અર્થવિચારણામાં પં. ગંભીરવિજય ગણિના સૂચન સિવાય કાંઈ મદદ મળી નથી.

साखी

(સોરઠો)

अण जोवता लाख, जोवे तो एको नहि,
लाधी जोवण साख, वाहाला विण एळे गई

અર્થ—ન જોઈએ તેને લાખ (મળે) અને જોઈએ તેને એક પણ ન મળે આ જુવાનીનો વિશ્વાસ મળ્યે અથવા જુવાનીરૂપ પાકુ ફળ પ્રાપ્ત થયુ, પણ પ્રેમી પતિ વગર એ પણ ફોકટમા ચાલ્યુ ગયુ–નકામુ થઈ ગયુ

વિવેચન—વ્યવહારમા એવી વાત છે કે આપણે જેની પાછળ દોડીએ તે મળતુ નથી, જેને લાત મારીએ તે પાછળ પડે છે અને બારોબારથી પણ વધારે મળે છે પ્રભુત્વ, ધન–દોલત, માલ–ખજાના અને લક્ષ્મીદેવી આધળા છે, ન જોઈએ એને ત્યા એ દોડતા જાય છે, જોઈએ તેનાથી એ દૂર નાસે છે આ તો વહેવારની વાત થઈ આત્મિક સૃષ્ટિમા પણ આ નિયમ લાગુ પડે છે એક કર્મબધનનો જ દાખલો લઈએ જ્યારે પ્રાણીને કર્મબધન થાય છે ત્યારે, અથવા કર્મનો મોક્ષ કરવો હોય છે ત્યારે, આવી જ દશા થાય છે પ્રાણીને સારુ ગમે છે, પણ તે માટે પ્રયાસ કરતો નથી, એટલે પરિણામે ન ગમે તેવા કર્મો મોટી સખ્યામા બધાય છે અને જે શુભ કર્મોને પરિણામે અનુકૂળ જોગવાઈ મળી શકે, તેવા કર્મો મેળવી શકાતા નથી મોક્ષ અને સસારને સરખા ગણે, વદક અને નિંદકને સમ ગણે, કનક અને પાષાણને સમ ગણે ત્યારે મોક્ષ થાય છે ઇચ્છાથી મોક્ષ મળી શકતો નથી અને મોક્ષની ઇચ્છા જ મોક્ષને દૂર રખાવે છે

આ અતિશય ગૂઢ આશયવાળી સાખીના આ પ્રથમ વિભાગનો બીજો અર્થ પણ સ્ફુરે છે કોઈ બાબત ન જોઈએ ત્યા સુધી તે લાખો હોય તેમ જણાય છે, પણ અવલોકતા–તપાસતા એક પણ રહેતી નથી આ તદ્દન અશક્ય જેવી વાત સાચી છે દાખલા તરીકે આપણા કર્મો કેવા છે, કેટલા છે, કેવુ ફળ આપનારા છે તેને જોઈએ નહિ ત્યા સુધી તો તે લાખોની સખ્યામા હોય છે, તેની ગણતરી કરતા અક્કલ છક્કડ ખાઈ જાય તેવુ લાગે છે, પણ જ્યારે તેને શોધવા માડે, તેના મૂળ સુધી ઊતરવામા આવે, ત્યારે એ કર્મમાનુ એક પણ રહેતુ નથી, સર્વે ખલાસ થઈ જાય છે એટલે જ્યા સુધી ચેતનરાજ જાતે જોતા નથી ત્યા સુધી જ સસારઘટનાના લાખો પ્રસગો હાજર રહે છે, દૂરથી દેખાય છે અને

પાઠાતર—લાખ–લાખ જોવે–જેવો એકો–એક જોવણ–જોબન, જોબન સાખ–સાખ વાહાલા–વહાલા, વાલા

શબ્દાર્થ—અણજોવતા = ન જોતું હોય તેને ન જોઈએ ત્યારે ઇચ્છા ન હોય તેને–ત્યારે લાખ = નક્કી હજારો દગનાબધ જોવે = જોઈએ, ઇચ્છા હોય લાધી = પ્રાપ્ત થઈ, સાપડી જોવણ = જુવાની, મરદાની, યૌવન સાખ = સાક્ષી વિશ્વાસ ઝાડ ઉપર જ પાકેલ ફળ (દા ત કેરી) વાહાલા = પ્રેમી પ્રિય વિણ = વગર એળે ગઈ = નકામી થઈ નિષ્ફળ થઈ

એનું કામ બજાવ્યા કરે છે, પણ જેવું એણે પોતે જોવા માંડ્યું, એનું પૃથક્કરણ કરવા માંડ્યું, એના આગમન-કારણોને સમજવા માંડ્યા કે એક પણ કર્મ રહ્યું નહિ, સર્વથી એનો મોક્ષ થઈ ગયો આ રીતે જોઈએ તો સર્વ હકીકત જાણવામાં-સમજવામાં આવવાની જરૂરીઆત પર ધ્યાન રાખ્યું જણાય છે જોવાની હકીકતને જ્ઞાન સાથે સબંધ છે

આ દૃષ્ટિએ ચેતનરાજ કર્મોને જુએ, તેનો મર્મ સમજે, તેના કારણો તપાસે, તેના પરિણામો લક્ષ્યમાં લે તો એક કર્મ રહે નહિ. પણ જ્યાં સુધી એને ન સમજે, ન તપાસે, ત્યાં સુધી તો એ લાખોની સંખ્યામાં લાગેલા રહે છે, થોડા ભોગવાઈને દૂર હટી જાય ત્યાં બીજા ચોંટી જાય છે અને એ રીતે ઘટમાળ ચાલે છે આ દૃષ્ટિએ પણ સૂચક અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે જ્યારે પ્રાણી પોતાનું સ્થાન સમજી ક્ષપકશ્રેણી માંડે છે, જ્યારે કર્મને યથાસ્વરૂપે જુએ છે, ત્યારે એક પણ કર્મ રહેતું નથી બાકી એની ઓળખાણ ન હોય, એના કારમાં પરિણામ સીધી રીતે મન પર લીધાં ન હોય, ત્યાં સુધી એ લાખોની સંખ્યામાં હાજરાહજૂર રહે છે

અથવા સમતા પોતાની સખી ચેતનાને કહે છે કે જેનો ખપ નથી, તેવી ચીજ લાખોની સંખ્યામાં મળે છે ઘરબાર, માલખજાનો, પુત્રપરિવાર અને ટૂંકામાં કહીએ તો આપણા સંબંધમાં આવતી સેંકડો હજારો વસ્તુઓ, જેની પોતાને પરવા નથી, તે મોટી સંખ્યામાં મળ્યા કરે છે, અને મૂળમાં અપરંપાર વધારો બતાવ્યા કરે છે અને જેની ચાહના કરવામાં આવે છે તેવા ચેતનરાજને ઘેર લાવી શકે તેવી અનુકૂળ વસ્તુઓ કે ભાવો—શમ, દમ, દયા, શાંતિ, આસ્તિક્ય, અનુકંપા કે ઉદારતા, સંસારખેદ, પરપરિણતિરમણતાનો ત્યાગ એવા એવા ભાવો—તે શોધ્યા જડતા નથી આ સ્થિતિને પરિણામે વાત એવી બની છે કે મને જુવાનીરૂપ પાકી કેરી મળી છે, ઝાડ પર એ પરિપક્વ થઈ છે, પણ એને ભોગવનાર વહાલો ન હોવાથી એ અત્યારે તો નકામી થઈ પડી છે, અને જીવતર અર્થ વગરનું થઈ જાય છે આ અર્થ વિચારતાં આખી સાખી સુમતિના મુખમાં મૂકી હોય એમ લાગે છે અહીં સ્વામીના વિયોગ માટે મનનું દુઃખ વ્યક્ત કરવાની ભાવના જણાય છે

જરા મગજને ખેંચીએ તો આ આખી 'સાખી' કુમતિના મુખમાં પણ મૂકી શકાય અને એમ કરીએ તો આની નીચે નેવુંમું પદ આવે છે તેની સાથે એનો ઘાટ પણ મળતો આવી જાય આ સૂચક અર્થ પણ વિચારવો. આ સાખી એટલી ગૂઢ જણાય છે કે એમાંથી અનેક નવા નવા ભાવોની સ્ફુરણા થયા કરે છે આ દૃષ્ટિએ કુમતિના મુખમાં આ સાખી મૂકીએ તો કુમતિ તો પરભાવમાં રાચનારી છે, ઇંદ્રિયોમાં માણનારી છે, મનોવિકારમાં સબડનારી છે અને રખડપટ્ટીમાં લહેર કરનારી છે એનો વખત અત્યારે પરવારી બેઠો છે એ વખતનું વાતાવરણ કેવું હોય ?–એનો ખ્યાલ કરવો એ બહુ સહેલી વાત છે કુમતિનું સામ્રાજ્ય ચાલતું હતું ત્યારે તો અનંતાનુબંધીથી માંડીને સંજ્વલન સુધીના કષાયો, રાગ દ્વેષ,

ભય, શોક, દુગછા, વેદ, અનેકાનેક અતરભાવો એની ફરતા ફર્યા કરતા હતા અનેક વ્યસનો આગ નારતા હતા ચોરી, લુચ્ચાઈ, દભ, વિશ્વાસઘાત, નિદા, કલહ, અભ્યાખ્યાન આવા આવા અનેક ભાવો કુમતિને જોઈએ કે ન જોઈએ, પણ જુદા જુદા આકારમા એની પાસે ફરકયા જ કરતા હતા એ વખતે એ માનીતા મહારાણી હતા આજે માનીતીના માન મોચડાણા, આજે માનીતીની જગ્યાએ મોટી વહુ–સુમતિ બાઈ પધાર્યા, આજે રાજમદિરનો કાળો રગ શ્વેત થઈ ગયો, આજે લાલ રગને બદલે સફેદ રગના તોરણો બધાણા, આજ દાસદાસીનો પરિવાર પલટાઈ ગયો, આજે સામાયિકાદિક ચારિત્રની હાજરી થઈ, આજે ગૃહીધર્મ–યતિધર્મનો મોટો પરિવાર રાજમદિરે આવી પહોચ્યો, એટલે કુમતિનો આખો પરિવાર ગચ્છતી કરી ગયો કુમતિ વિચાર કરે છે કે ખપ નહોતો ત્યારે તો લાખો વિકારો હાજર રહેતા, પણ આજે પતિ મોટી વહુના માન વધારી રહ્યા છે ત્યારે તો પેલા મનોવિકારો અને ભાવોમાનો એકે શોધ્યો જડતો નથી. કુમતિ અત્યારે માનીતી મટી અણમાનીતી થઈ એટલે પતિ વગર એની જુવાની નકામી જાય છે એમ તેને લાગે છે

આવો ભાવ સાખીમાથી નીકળી શકે છે અને તે આ પછીના નેવુના પદના ભાવને અનુરૂપ થાય છે એમા એક દેખીતી સ્ખલના લાગે તે પણ વિચારી નાખીએ કુમતિ તો વેશ્યા છે, પતિની હાજરીમા પણ પતિનો છેહ કરનારી છે એટલે એ પતિની ગેરહાજરીમા પતિને માટે ઝરણા કરે છે એના વગર પોતાની જુવાની નકામી જાય છે એમ વિલાપ કરે એમ વિચારતા કાઈક વ્યાઘાત થાય તેવુ છે, પણ સુમતિની નજરે એ નાની વહુ છે એમ આ નીચેના પદમા બતાવ્યુ છે તે નજરે આ ભાવ પણ વિચારવા યોગ્ય છે એટલે દેખીતી સ્ખલનાનો ખુલાસો થઈ જાય છે નેવુમા પદને અનુરૂપ આ ભાવાર્થનુ દષ્ટિબિન્દુ પણ તેટલા માટે બરાબર વિચારવા યોગ્ય છે

ગમે તે દષ્ટિએ જોતા આ નાનકડી સાખી ઘણા ઊડા ભાવથી ભરેલી હોય તેમ લાગે છે એમા યોગનો મહિમા છે, ભાવની વિપુલતા છે, આદર્શની ઊડાઈ છે (સાખી)

ઉત્તરાર્ધ—પદ અને તેનુ વિવેચન

ભૂમિકા—સસાર તરફ અભિરુચિ, પુદ્ગલાનદીપણાના વિલાસ, વ્યવહાર વધારવાની તમના, નામ કાઢવાનો મોહ, ધન–માલ–ખજાનાના સગ્રહની તીવ્ર આકાક્ષા અને અતરગ રાગ કે રગથી ત્યાગભાવ કે વૈરાગ્યનેવનને બદલે વહાડી લેવાની વૃત્તિ—આ સર્વ ભાવો મમતામાથી જાગે છે, અને પોષણ મેળવે છે

શમ, સવેગ, નિર્વેદ, આસ્તિકય, અનુકપા વગેરે લક્ષણો સમતાના ઘરના છે ભાવ દયા, પરોપકાર કરવાની વૃત્તિ, દીનને જોતા અતરમા થતું દુખ, સસારથી વિરાગ, સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ અને મનનુ કુમળાપણુ—આ સર્વ ભાવો સમતામાથી જાગે છે, પોષણ મેળવે છે

આ મમતા અને સમતાને બરાબર ઓળખાય તો જીવનયાત્રાના આખા ઝોકમાં મોટો ફરક પડી જાય તેમ છે અને એ બે પૈકી એકના ત્યાગ અને બીજાના સ્વીકાર પાછળ ચેતનરાજની ઉન્નતિનો અતિ વિશિષ્ટ આશય છે વાત એવી છે કે વિચાર કરતાં તદ્દન સાદી, સાફ અને સ્વીકાર્ય લાગે તેવી વાત છતાં અનાદિ અભ્યાસને કારણે વર્તન એથી જુદા જ પ્રકારનું થાય છે, પોતાના ચિર કાળના સુખને બદલે તાત્કાલિક આનંદમાં પડી જવાય છે અને મૂર્ખાઈ ભરેલું વર્તન થઈ જાય છે આ ! કેમ ? કમજુ બાળુકાર પણ કેમ ભૂલતા હશે ?—આવા પ્રશ્નો સહજ થાય તેવું છે તેનો ઉત્તર આપવા આ અને આવા પદોની કૃતિ થયેલ છે

મમતા અને સમતાને વિરોધ છે, એક હોય ત્યાં તેટલે અંશે બીજીની ગેરહાજરી જણાય છે બન્નેને જો શોક ગણીએ તો એકબીજાની ઈર્ષ્યામાં એમનું જીવન પરિણમે છે બન્ને શોકો પતિદેવને પોતાના મંદિર ખેંચે, પોતાની વાત પતિ પાસે ગાડી મારીને કહે, અને પતિનું મન શોકમાંથી વિરક્ત થઈ પોતાને વશ થાય તે માટે કામણટૂમણ પણ કરે. આ રીતે શોકો વચ્ચે હમેશાના ઝઘડા ચાલ્યા કરે છે મમતા પરભાવ તરફ ખેંચાણ કર્યા કરે, પૌદ્ગલિક ચીજોમાં રસ બતાવે, ચેતનરાજને મનોવિકારને સ્વાધીન બનાવ્યા કરે અને ઇંદ્રિયસુખપ્રાપ્તિમાં જીવન સાર્થક મનાવે એ એક બાજુની વાત છે, અને ત્યાં, વૈરાગ્ય, ઉપશમ, ધૃતિ, શાંતિ, સ્થિરતા, એકાગ્રતા અને આનંદમાં તરબોળ થવાના માર્ગો ચેતનરાજને બતાવ્યા કરે એ બીજી બાજુના સમતાના માર્ગો છે બન્ને શોકોના માર્ગો એકમેકથી ઊલટા હોઈ એક હોય ત્યાં બીજી આઘી ખસી જાય છે અને મા પ્રતીક્ષા કરતી, લાગ આવે કે પોતાનું અને પોતાના કુટુંબીઓનું પરિબળ સ્થાપવા મથ્યા કરે છે

મમતા અને સમતાના અથવા કુમતિ અને સુમતિના આવા પ્રકારના પવગાઓ આખા જીવનના ચાલ્યા જ કરે છે કેટલાક પ્રાણીઓ તો મમતામાં જન્મી, તેમાં ઊછરી, તેમય રહી, ધનદોલત મેળવવામાં, સંતતિને સ્થાપન કરવામાં અને ઢગલાઓ મૂકી જવામાં જીવન પૂરું કરે છે, બીજી વાત જીવનમાં હોય કે હોવી જરૂરી છે એમ જાણતા પણ નથી, અને આ ભવમાં પીટાતા અને અફળાતા ચાલ્યા જાય છે એવા પ્રાણીને સુમતિ સૂઝતી નથી, અંતરાત્માનો પરિચય પણ થતો નથી અને આગળ હિસાબ આપવાના છે કે ફળ ભોગવવાના છે એ વાતનો ખ્યાલ પણ આવતો નથી એ જીવોની વાત હાલ ન કરીએ તો સમતા કે સુમતિને ઓળખનાર પણ મમતાના ચકરાવામાં પડી જાય છે, અને કોઈ વાર સમતાની રાહે આવે અને કાંઈક હૃદયપૂર્વકનો ત્યાગ-વૈરાગ્ય જરા બતાવે, ત્યાં પાછા મમતાના વમળમાં અટવાઈ જાય છે, એ વાત ખાસ ધ્યાન પર લેવા જેવી છે આવા વિમ ધ્યમ પ્રાણીઓના અંતરમાં મમતા અને સમતા વચ્ચેના ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે કોઈવાર સાચી શાંતિમાં આવી ચેતનરાજને ધ્યાવે, ત્યાં વળી મન મમતામાં ખેંચાઈ જાય છે એટલે પુત્રમોહમાં, સ્ત્રીના આકર્ષણમાં, ધન-માલ-ખજાનાના સંગ્રહમાં લપટાઈ જાય છે વળી, કોઈ

ચેતવનાર આવે કે અદરની જાગૃતિ થાય ત્યારે ભાઈશ્રી અતરાત્મભાવમા આવે છે, ત્યાગ વૈરાગ્યમા સાચો રસ લે છે, સસારને ઉપાધિરૂપ માને છે, વળી પાછો ઝપાટો આવે એટલે મનોવિકારને તાબે થઈ જાય છે અને ગોટાળે પડી જાય છે

આમ અફળાતા-પિટાતા જ્યારે ચૈતન્યસ્ફૂર્તિ થાય છે, જ્યારે પરભાવ અને સ્વનો પરિચય થાય છે, જ્યારે સ્વનો સ્વીકાર થાય છે, પરભાવ તરફ ખરેખરી ઘૃણા થાય છે, ત્યારે આખા જીવનમા પલટો આવી જાય છે, આત્મિક ભાવનો વિજય થાય છે અને પછી તો વિરાગ એટલો વધતો જાય છે કે પ્રાણી જેમા આનદ માનતો હતો ત્યાથી ખસી જાય છે, અને તદ્દન નવીન આદર્શો તરફ જાય છે આવી પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ છે, પણ અશક્ય નથી અત્યાર સુધી મમતાએ વારવાર તેના પર જોર કરી સમતાનો સાથ થવામા વિઘ્નો નાખ્યા હતા તે હવે પ્રયોગમાથી નીકળી જાય છે અને પતિરાજ જ્યારે મમતાની તરફ નજર પણ નથી કરતા તે વખતે મમતાની જે સ્થિતિ થાય તે આ પદમા બતાવી છે અતરાત્મ દશામા ઊતરી જનારને આ સ્થિતિ અનુભવમા આવે છે અને એક વાર જો એ બરાબર જામી જાય તો પછી આખુ ધ્યેય, એના માર્ગો અને એના સાધનો તદ્દન ફરી જાય છે એવુ થાય ત્યારે મમતા પોતાની શોક માટે શુ બોલે તેનુ અત્ર આબેહૂબ વર્ણન છે

જુદા જુદા પદોમા સમતા કે ચેતનાના, સુમતિ કે શ્રદ્ધાના વિરહગાન સાભળ્યા છે, ભાદરવાની રાતની વિરહવેદના (પદ ૫૧ મામા) સાભળી છે, ચાતક ચકોરની આરડ (પદ ૩૩મા મા) સાભળી છે, ચેતનાની સૂધબૂધ ચાલી ગયાના વિલાપ (પદ ૪૧મામા) સાભળ્યા છે, વિરહકાળની આતુરતાની આરાટીઓ (પદ ૨૩મામા) કર્ણગોચર થઈ છે, ચેતનાની ઝૂરણા (પદ ૪૭મામા) વિગતવાર કાને અફળાણી છે, આતુરના ઉદ્‌ગાર અને વિરહી ચેતનના ગાડપણ (પદ ૩૩મામા) સૂણ્યા છે અને એવી રીતે અનેક વિરહગુજનો સમતા, સુમતિ કે ચેતનાને અગે વિવિધ આકારમા સમજાયા છે અને તે પર વિવેચન થયા છે નિશદિન વાટડી જોતી ચેતનાની માર્ગપ્રતીક્ષાના ગાન પણ (પદ ૧૬મામા) શ્રવણેદ્રિયમા પડયા છે, રિસાયલી સમતાને મનાવવા માટે (પદ ૧૮મામા) સૂચનાઓ થઈ છે અને આવી રીતે જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી સમતા-ચેતનાના કકળાટ ચીતરાયલા આપણે ગાયા છે પણ આ પદની વિશિષ્ટતા તદ્દન જુદા પ્રકારની છે અહીં સ્વાધીન પતિ સમતાને ઘેર ગયા પછી, એની શોક મમતા કેવી રીતે હતાશ થઈ જાય છે તેનુ વર્ણન છે આ વર્ણનમા ચમત્કાર છે, શોકના સ્વભાવનુ વર્ણન છે અને પાકી ઈર્ષાનો સાચો ખ્યાલ છે આટલી સ્પષ્ટતા કરી આપણે મમતાની નજરે પ્રગટ થયેલા પતિનો અભ્યાસ કરીએ

પતિદેવ મમતાને છોડી અત્યારે સમતાને ત્યા ગયા છે, એને પોતાની વસ્તુ શી છે તે સમજાણું છે, એને પરભાવ તરફ અતરનો અભાવ થયો છે અને પતિદેવની પ્રગતિ માટે સમતા પણ ઝખના કરી રહી છે અને મમતાનો વિચાર પણ નથી કરતી—એ ભૂમિકા પર આપણે ચેતનરાજને નીહાળીએ છીએ

જ્યારે શોક હોય છે, ત્યારે એમાંથી એક મોટી (Senior) કહેવાય છે, બીજી નાની બહેન (Junior) કહેવાય છે ચેતના ઉર્ફે સુમતિ અસલ ધર્મે તો પ્રથમની પત્ની છે, તેના ઉપર શોક આવે એટલે સમતાના માનપાન તો જરૂર ઓછા થાય, છતા એ મોટી બહેનને સ્થાને જ ગણાય છે નવીજૂનાંની સાથેના વર્તાવની આ જાણીતી રીત છે એમા નવીના માન વધારે હોય છે, છતા મોટા વહુ તો જૂની સ્ત્રી જ ગણાય છે અહીં શુદ્ધ ચેતના કે સુમતિ કે સમતા, જે સર્વે પર્યાયવાચી શબ્દો છે, તેને મોટી વહુને સ્થાને સમજવી પૂર્ણ માનઅકરામ પામેલી, સ્વભાવે વેશ્યા જેવી મમતા જ્યારે પુરબહારમા હોય છે ત્યારે એના ધમધમાટ ભારે જબરા હોય છે પણ જ્યારે ત્યાગ, વૈરાગ્ય ચેતનમા પ્રધાનપદે આવે છે, જ્યારે મોહનુ પરિબળ નહિવત્ બની જાય છે, જ્યારે કષાય અને નોકષાય પાતળા પડી જઈ અતે નાશના પાટા પર આવી જાય છે, જ્યારે પરભાવ દૂર થઈ આત્મરમણતા જાગ્રત થાય છે, ત્યારે મમતાના માન ધીમે ધીમે ઘટતા જાય છે, મમતા અતે વીસરાઈ જાય છે

આ સ્થિતિ બે પ્રકારની હોઈ જરા ખુલાસો માગે છે કેટલીક વાર સમજણવાળો દીર્ઘદર્શી ચેતન પૂર્ણ વિચાર કરી ચેતનાને અનુસરે છે અને મોહ પર જરા વિજય કરે છે, પણ વળી પાછો સાંસારિક બનાવ બને કે એ મમતાની નજીક ચાલ્યો જાય છે આવા ઉપશમભાવ આવે અને જાય કોઈ વાર મમતાનુ જોર થઈ જાય, વળી પાછી સમતા આવે, એ પ્રમાણે સમતા–મમતાની વચ્ચે કષ્ટસાધ્ય દર્દાવાળો ચેતન હિલોળે ચઢે છે અને મમતાને પણ સ્થાન આપે છે આવી સ્થિતિને ક્ષાયોપશમિક ભાવ કહેવામા આવે છે એમ કરતા કરતા જ્યારે કોઈ વાર અચિંત્ય આત્મવીર્યની સ્ફુરણા થાય ત્યારે મોહ–મમતા પર ક્ષાયિક ભાવે વિજય પ્રાપ્ત થાય છે અને અતે જ્યારે મોહરાયના લશ્કરના હાલહવાલ થઈ જાય છે, એનો નાશ થઈ જાય છે, ત્યારે નષ્ટભ્રષ્ટ થયેલી માયા–મમતા પોતાની શોક સુમતિ–સમતાને ઉદ્દેશીને તદ્દન હતાશ થઈ આ પ્રમાણે બોલે છે —

૫૦

(રાગ–સોરઠી)

मोटी वहूए मनगमतु कीधु, मोटी वहुए०
पेटम पेसी मस्तक रेंसी, वेरी साही स्वामीजीने दीधु मोटी० १

અર્થ—મોટી વહુ (સમતા)એ અતે પોતાને ગમે તેવુ કર્યું એણે સામાના (દુશ્મન–શોક–મમતા–કુમતિના) પેટમા પેસી–એનુ રહસ્ય જાણી લઈ—એનુ માથુ કાપીને અને

પાઠાતર—પ્રતમા 'વારૂ રે' શબ્દ શરૂઆતમા વધારે છે, તે છાપેલ પુસ્તકમા નથી પ્રત પ્રમાણે પાઠ—'વારૂ રે મોટી વહુએ મનગમતુ કીધુ મોટી–મહોટી રમી–રેહમી, રેસી સાહી–સાઈ દીધુ–દિધો

શબ્દાર્થ—મોટી વહુ = સમતા, (મમતાની શોક) મનગમતું = પસદ આવે તેવુ, મનમાં વસે તેવુ કીધુ = કર્યું પેટમે પેસી = ઊંડા ઊતરી, રહસ્ય સમજી, ખાનગી વાત જાણી લઈ રેસી = કાપી વેરી = દુશ્મન સાહી = પકડી

દુશ્મનને પકડીને સ્વામીજીને (ચેતનરાજને-પતિદેવને) સોપ્યુ, સામાનુ માથુ કાપી પતિદેવના હાથમા એણે મૂકી આપ્યુ (૧)

વિવેચન—ખરેખર, મોટી વહુ સમતાએ ભીષણ આંતરયુદ્ધ ચલાવી અને મારા મદદગારોને હેરાન-પરેશાન કરી પોતે ધાર્યું હતું તે પ્રમાણે જ કર્યું એ માટે પ્રથમ તો એ સુમતા મારા પેટમા પેસી ગઈ, મને બરાબર ઓળખી લીધી, મારા આખા પરિવારનો ભેદ જાણી લીધો, ચેતન અને મારો જબરો મેળો થઈ ગયો હતો તેમા આંતરા પડાવવા માંડયા પછી જ્યારે એનો લાગ આવ્યો ત્યારે એણે મારુ માથુ વાઢી, એના દુશ્મન (મોહરાય)ને પકડી સ્વામીને ચરણે ધરી દીધુ, અને આ રીતે મારો તો પગ જ ચેતનના ઘરમાંથી હમેશને માટે દૂર કર્યો

જ્યારે મહામોહ અને મહાપરિગ્રહ પર સત્તા ચેતનરાજના હાથમા આવે ત્યારે આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ થવા માટે મમતાને ઓળખવી પડે છે, એ થોડો વખત સુખ આપનારી છે, પણ પરિણામે આપદામા નાખનારી છે એણે આપેલા કે બતાવેલા પૌદ્ગલિક સુખમા સાચુ સુખ નથી એ વાત સમજવી જોઈએ, અને એ સમજણ સુમતિ કરી આપે છે સદાગમના સહકારથી, બુદ્ધિદેવીના પરિચયથી, વિવેકના પ્રકાશથી જ્યારે સ્વ પરની પિછાણ થાય ત્યારે વાસ્તવિક સુખ ક્યારે અને કેમ મળે તેનો સ્પષ્ટ નિર્ણય થાય છે નિર્ણય થયા પછી તેને વળગી રહેવાના ચીવટ લાગે છે અને, અંતે ધમપછાડા અને અનેક સ્ખલનાઓ કરતા, આખરે મમતા પર વિજય થાય છે આવી સ્થિતિ સમ્યગ્જ્ઞાનને પરિણામે થાય. તે મમતાના મસ્તકને રેસી નાખવા બરાબર છે અને ખરેખરા વૈરી મહામોહને પકડી કેદ કરવા બરાબર છે મમતાનુ આવી રીતે પકડાયેલુ મસ્તક જ્યા સુધી ચેતનરાજના હાથમા ન આવે ત્યા સુધી ખરો ત્યાગ થતો નથી વચ્ચે વચ્ચે જરા ઉપર ઉપરનો વૈરાગ્ય થઈ આવે, ત્યારે ચેતન સ્વસ્થ જણાય, પણ પાછો એ વિભાવમા ઊતરી જાય છે એમ કરતા જ્યારે એ મમતાને બરાબર ઓળખી એનો સર્વથા ત્યાગ કરે, ત્યારે એના પર હમેશનો વિજય થાય છે આ વાત ક્ષીણમોહ ગુણસ્થાનકે થાય છે એ વાત મુશ્કેલ છે, પણ પરમ ઇષ્ટ અદ્ભુત સાધ્ય છે અને સર્વ ફેરાફેરાનો અંત લાવનાર પ્રાપ્ય પરિસ્થિતિ છે[1] (૧)

---

૧ ૫ ગભીરવિજયની નોટમા એક નવીન પાઠ અને સરસ અર્થ લખેલ છે એમા પ્રથમ પંક્તિમાં પાઠ આ પ્રમાણે આપ્યો છે પેટમે પેસી મસ્ત કર હેમી —એ પ્રમાણેના પાઠનો અર્થ કર્યો છે સમતાએ પેટના પેસી તેનો સાર સમજી લઈ અને મસ્ત થઈ એને તેમા મગ્ન થઈ પછી એ મશ્કરી (હાસી) કરે આમ અર્થ બતાવ્યો છે આ પ્રમાણે પણ વાત બરાબર બેસી જાય છે સમતા સામેવાળીના પેટમા પેસી ગઈ મમતાનું રહસ્ય સમજી ગઈ મમતાના મદદગારોને ઓળખી ગઈ પછી ત્યાં મસ્ત થઈ ગઈ અને પછી તો એણે મમતાની હાસી-મશ્કરી કરવા માંડી આ અર્થ સરસ છે પણ એમા પછીની પંક્તિમાં 'દીધુ' ક્રિયાપદનુ કર્મ મસ્તક રહી શકતું નથી અને આખી વાત મેળ વગરની બની જાય છે પ્રતમા 'મસ્ત કરે હસી' એવો પાઠ જરૂર છે પણ હેમી'નો અર્થ હાસી' કરી શકાય તેમ કોશ પરથી જણાતું નથી અને એવો અર્થ કરવા જતા બીજી પંક્તિ ભાંગીને ભુક્કો થઈ જાય છે એક દૃષ્ટિબિંદુ તરીકે આ અર્થ વિદ્વાન વાચકની વિચારણા માટે નોંધી લીધો છે —વિવેચનકાર

આ અદ્ભુત પ્રયોગ સમતાએ કેવી સિફતથી કર્યો અને મમતાને સદાને માટે કેવી રીતે મારી હઠાવી દીધી તેની વિગત નીચે આપે છે તે હવે જોઈ જઈએ

खोळे बेसी मीठु बोले, कांई अनुभव अमृतजल पीधु,
छानी छानी छरकडा करती, उरती आखे मनडु विंधु   मोटी० २

અર્થ—એ તો ખોળામા બેસે, મીઠડુ મીઠડુ બોલે અને વળી એણે કેટલુક અનુભવ અમૃતજળ પણ પી લીધુ અને વળી હળવે હળવે ધ્રણકા કરતા કતરાતી આખે એણે તો મનડાને પણ વીંધી નાખ્યુ, ભેદીને એના ટુકડા કરી નાખ્યા (૨)

વિવેચન—પારસી નાટકો કે પુસ્તકામા નેકીનો અને બદીનો કોઈ કોઈ સ્થાને ખ્યાલ આપવામા આવે છે, તે પ્રકારે તો નહિ પણ તેને મળતો ખ્યાલ આ મમતા અને સુમતાનો છે કુમતિ અને સુમતિ આ રીતે એક જ માનસમા પ્રવર્તે છે, એક જમણે ખભે બેસે છે, તો બીજી ડાબે ખભે બેસે છે કુમતિ હવે સુમતિની કાર્યપદ્ધતિ બતાવે છે લાગ આવે ત્યારે એ સુમતિબાઈ-મારી મોટી બહેન, અને ચેતનરાજની મોટી વહુ-પતિદેવના ખોળામા બેસી સદ્ભાવસાન્તાને બોલાવે, વિવેકને જગાડે, યતિધર્મોને આવાહન આપે, સયમને બોલાવે અને ચારિત્રરાજના પુત્રોને પડખે રાખી પતિ સાથે મીઠી મીઠી વાતો કરે, પતિને સસાર પર વિરાગ આવે તેવા પદો ગાય, અને પતિદેવને અનત સુખના ધણી અને વસ્તુ ગતે નિરજન નિરાકાર તરીકે ઉદ્બોધે પતિદેવ તો બાપડા ભોળા રહ્યા એમને અત્યાર સુધી આવા સુખનો ખ્યાલ નહિ, એટલે એ તો ખાડામા કુટાયા કરતા હતા, ત્યારે આ મોટા બાઈએ તેમને સ્વર્ગના સુખની અને મોક્ષના અનત સુખની મીઠી મીઠી વાતો કરી, એણે પૌદ્ગલિક સુખની તુચ્છતા પતિને સમજાવી પતિદેવને જ્યારે સ્વાનુભવ થયો ત્યારે એ પ્રથમ તો ધીમે ધીમે મારાથી દૂર જતા ગયા, પણ પાછા આવે, વળી જાય, વળી આવે, એમ કરતા કરતા એમણે જ્યારે સુમતિના પ્રયાસથી અનુભવ જળપીધુ ત્યારે એ આખા ફરી ગયા અને મારે મદિરેથી સદાને માટે ચાલતી કરી ગયા અનુભવજ્ઞાનનો મહિમા અજબ છે તે આપણે તેરમા અને ચૌદમા પદમા જોઈ ગયા છીએ ત્યા ચેતન-વિકાસને અગે અનુભવનુ કયુ સ્થાન છે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે એ અનુભવ જ્યારે ચેતનને પ્રાપ્ત થઈ ગયો અને એના ઘરમા વસી ગયો, ત્યારે કુમતિ કે મમતાને સ્થાન જ ન રહ્યુ સદર બન્ને પદો આ સાથે વિચારવાથી અનુભવનુ સ્થાન ધ્યાનમા આવી જશે.

પાછી એ સુમતિબાઈ ભારે પાકી નીકળી જ્યારે મારુ જોર થાય અને પતિદેવ મારે મદિરે આવે, ત્યારે એ મને ખબર ન પડે તેમ છાનામાના મારા સબધમા કટાક્ષ કર્યા કરે, એ પતિદેવને દેખાડ્યા કરે કે જુઓ તમારા મમતાબાઈ! એ કેવા વિચિત્ર છે!

પાઠાતર—બેસી=બેઠી છાની છાની-છાને છાને છરકા-છરકડા વિંધ્યુ-વિંધુ

શબ્દાર્થ—છાની છાની=હળવે હળવે છરકડા=ધ્રણકા, કટાક્ષ ઉરતી=આડી ઢળતી, કતરાતી વિંધ્યુ=ભેદ્યુ

એ તમને કેવા રખડાવનાર છે! એ તમામ સર્વ દુખના મૂળ છે, વગેરે લાગ આવે ત્યાર મને જણાય તેમ આવા આવા છણકા કર્યા જ કરે અને વળી કતરાતી આખે એવુ સ્વરૂપ ધારણ કરે કે જેનાથી પતિદેવનું મન જ વીંધાઈ જાય.

આ 'છરતી આખે મનડુ વીંધવા'ની વાત ખૂબ મહત્ત્વની છે જ્યા સુધી સુમતિ ચેતનરાજનું મન વીંધી એને એકાગ્ર ન કરે, એના પર વિજયપ્રાપ્તિ ન થાય, ત્યા સુધી મમતા પાછી આવ્યા વગર રહેતી નથી આ ગાથા પ્રમાણે પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપવા માટે સુમતિએ નીચે પ્રમાણે કામો કર્યા —

(૧) સુમતિએ પતિના ખોળામા બેસી મીઠી મીઠી વાતો કરી

(૨) એ મીઠી વાતમા મુખ્ય સ્થાન સ્વરૂપદર્શનને આપ્યુ

(૩) એણે ભાવનાને અગ્રસ્થાન આપી અનિત્ય, અશરણ, એકત્વ, અન્યત્વ અને સસારાદિ સાચા સ્વરૂપો પતિ પાસે વારવાર ગાઈ બતાવ્યા

(૪) એણે ચેતનને તેનુ પોતાનું શુ છે અને પારકુ શુ છે, ક્ષણિક શુ છે અને સ્થાયી શુ છે, તે સમજાવ્યુ

(૫) જે ભાવો સાથે પતિનો લાબા કાળનો પરિચય હતો તેની નશ્વરતા, કુટિલતા અને સ્વચ્છદપણાના એણે વ્યક્ત દર્શન કરાવ્યા.

(૬) એણે પતિને વારવાર અનુભવનો રસ પાયા કર્યો અને તે વાતને મજબૂત કરવા અનેક દાખલા આપતી રહી

(૭) એણે, બની આવે ત્યારે, મારા પર છણકા પણ કર્યા, પતિદેવની પાસે મને હલકી પાડી બતાવી, મારામા કાઈ રૂપ કે રગ નથી, મા ! નઠારો મતલબી અને અધમ છે એમ અનેક વાર બતાવ્યુ અને મારુ આખુ વાતાવરણ ચેતનરાજ જેવા મહાપુરુષની ભવ્યતાને માટે અનુચિત અને અસ્પૃશ્ય છે એમ જણાવ્યા કર્યુ

(૮) એ મને ખોટી પાડે અને ચેતનરાજની સર્વ આપત્તિ અને રખડપાટનુ કારણ હુ છુ એમ ઉઘાડી રીતે બતાવ્યા કરે

(૯) એણે કતરાતી આખે ચેતનને વારવર દમ વગરના કહી અત્ર થી એનુ વીર્ય વાપરવા કહ્યુ, ચેતનની ખરી તાકાત પાસે મારો આખો પરિવાર અને હુ પોતે નકામા છીએ એમ બતાવ્યુ

(૧૦) અને એણે મીઠી વાતો એવી નિકૃતથી ચાલુ રાખી કે એણે ચેતનરાજનુ મન વીંધી નાખ્યુ

આ છેદી નનડુ વીંધવાની વાત બહુ ઉચ્ચ કક્ષાની છે જ્યારે પ્રગતિ કરતા ચેતનરાજનુ મનડુ સુમતિ વીંધી લે, ત્યારે પછી એની પ્રગતિ ચોક્કસ રીતે ખૂબ આગળ ધપે છે અને એના વર્તાવ અને ઢગ તદ્દન ફરી જાય છે સુમતિની કાર્યકુશળતા અને પદ્ધતિ બતાવનાર આ આદર્શ વચન છે

આવી રીતે ચેતનરાજની સાથે વર્તાવ કરીને સુમતિએ તો પોતાનુ સ્થાન જમાવવા માડ્યુ મારુ (મમતા–કુમતિનુ) સ્થાન ઢીલુ પાડતા પાડતા અંતે એણે પતિ પર પોતાનો દોર વધારવા માડ્યો, પતિરાજને કષાય, વિકાર, મોહ વગરના કરી દીધા, એને મારુ-તારુ ભુલાવી દીધુ, એને વૈરાગ્યે વાસિત કરી દીધા, એને પરભાવમાથી સ્વમા લઈ ગઈ અને પૂજા કરનાર કે નિંદા કરનાર એકસરખા હોય એવી સમભાવના એનામા કેળવી અને આવી રીતે ભારે યુક્તિથી એણે તો મારો કાટો જ કાઢી નાખ્યો પણ એ મોટી વહુ આટલેથી અટકી નહિ (૨)

> लोकालोक प्रकाशक छैयु, जणता कारज सीधु,
> अंगोअंगे रंगभर रमता, 'आनंदघन' पद लीधु   मोटी० ३

અર્થ—(એ મોટી વહુએ) લોક અને અલોક પર પ્રકાશ પાડનાર બચ્ચુ જણ્યુ એટલે એનુ કામ પાર પડી ગયુ, સધાઈ ગયું અને પછી તો પ્રત્યેક અંગને અંગ લગાડીને હરખભેર-ઉલ્લાસથી રમણ કરતા એણે તો આનંદઘન પદની પ્રાપ્તિ કરી લીધી-એ પોતે નિવૃત્તિસ્થાનને મેળવી ચૂકી (અને આ રીતે એણે મનગમતુ કામ કરી લીધુ) (૩)

વિવેચન—પછી તો એ સમતાએ એક છોકરાને જન્મ આપ્યો એ બાળક તો અનુભવજ્ઞાનથી પણ આગળ વધી ગયો એનો પ્રકાશ લોકાલોકમા પડવા લાગ્યો[1] એ સર્વ વસ્તુઓને, પ્રાણીઓને અને એના મૂળને પ્રકાશે એટલુ જ નહિ, પણ ઊડામા ઊડા ભાવોને, હૃદયની અદરની વાસનાઓને પ્રકાશી શકે, ભૂત, ભવિષ્યત્ અને બનતા બનાવો પર પણ સપૂર્ણ વેધક પ્રકાશ નાખી શકે એવા સુદર બાળકને એણે જન્મ આપ્યો

આવા અદ્ભુત છોકરાની માતા બનનાર એ સમતાના માન વધ્યા, મારુ સ્થાન હમેશને માટે ગયુ, પતિરાજ એ મોટી વહુને જ દેખે એમ બન્યુ અને મારે તો વિરહની ઘડીઓ ચારુ થઈ પણ સમતા કઈ છોડે એવી નહોતી એણે પતિને એક ક્ષણ પણ અળગા થવા ન દીધા અંતે પતિદેવે આનંદઘનનુ સ્થાન લીધુ, આનંદમય થઈ ગયા, તોપણ એણે પતિદેવનો પનારો છોડ્યો નહિ. એણે પતિદેવના ઘરબાર છોડાવ્યા, પતિદેવનુ શરીર પણ

પાઠાંતર—છૈયુ–છૈયા સીધુ–સીધો લીધુ–લીધો

શબ્દાર્થ—લોકાલોક=લોક (ચૌદ રાજ) અને અલોક (જૈન પારિભાષિક વિસ્તાર માટે વિવેચન જુઓ) છૈયુ=છોકરુ જણતા=જન્મ આપતા કારજ=કામ મુદ્દો સીધુ=સફળ થયુ સિદ્ધ થયુ અંગોઅંગ=સર્વ અંગે, સર્વ પ્રદેશે, એકેએક અવયવે રંગભર=રસભર હરખભેર ઉલ્લાસથી

---

[1] આ લોકાલોકપ્રકાશક છૈયુ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન છે અક્ષ=આત્મા, એને આત્મા એમ સમજીએ ત્યારે આત્માને પ્રત્યક્ષજ્ઞાન એ અવધિ મનઃપર્યવ અને કૈવલ્ય છે એની અગાઉની સ્થિતિમા મતિ-શ્રુત-જ્ઞાન હોય છે ખરા પણ તે મન કે ઇન્દ્રિયો દ્વારા થતા હોઈ 'પરોક્ષ' છે જ્યારે આ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થતા પછી લોકાલોક પર ભીના પ્રકાશ પડે છે અને કૈવલ્યસૂર્યનો પ્રકાશ થાય ત્યારે તો એ છૈયુ અજબ્ય તેજ પાડે છે -વિવેચનકાર.

છોડાવ્યું, અને વ્યવહારના પલગાઓ ભુલાવી દીધા આ ગતે એ માની શોકે મોહરાજાને ખદીવાન બનાવી દીધા અને મારુ માથુ સ્વામીદેવને ચરણે ધરી દીધુ

આ દૃષ્ટિએ શરૂઆતની સાખી વિચારીએ તો તદ્દન નવીન ભાવ બેસી જશે કુમતિનો કકળાટ તે સાખીમાથી તારવી શકાય છે કુમતિ કહે છે કે મારે જ્યારે ખપ નહોતો ત્યારે ક્રોધ, માન વગેરે અનેક મનોવિકારો મારે મદિરે આટા દેતા હતા, અને આજે એમાનો એક શોધ્યો પણ જડતો નથી આજે હું એકલી પડી ગઈ છુ, આજે પરિવાર વગરની થઈ ગઈ છુ ! અને મારુ જોબન એળે જાય છે અને પતિદેવ વગર મારો અવતાર નકામો થઈ જાય છે આ રીતે સાખીનો ભાવ પદ નેવુ સાથે મેળવી શકાય છે (૩)

ઉપસહાર—આ આખુ પદ અને ઉપરની સાખી તદ્દન નવીન ઢબ પર ગ્યાયેલુ જણાય છે અત્યાર સુધીમા વિરહાલાપ કે નિસાસા આપણે સુમતિ કે મમતાના જ સાભળ્યા છે, કોઈ પણ પદમા મમતાનો કકળાટ જાણ્યો નથી, કારણ કે મમતાદેવી એવી લપટી છે કે ગમે ત્યાથી ઘૂસી જાય, અને મોટા મોટા યોગીઓને પણ ચક્કરમા નાખી ચૌદપૂર્વધરો સુધીને પાત કરાવી નાખે અને અનત સસારમા રખડાવી નાખે મહાપુણ્યનો ઉદય થયો હોય, અતરંગ આત્મદશા જાગી હોય, સ્વપરનું ભાન થયા ઉપરાત સ્વનો સ્વીકાર અને પરનો ત્યાગ નિર્ણયાત્મક થયો હોય, લાલચ કે દુન્યવી ઇચ્છાને તાબે ન થવા જેટલી આત્મશક્તિ આવી હોય અને દૃઢ નિર્ણયને વળગી રહેવાના વાયદા પૂરા થઈ હોય તો જ મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે છે બાકી એક વાર તેની સપૂર્ણ હાર થઈ અને એનો કાટો સદાને માટે નીકળી ગયો, પછી તો જે આનદ થાય છે, જે લોકોત્તર ભાવો નજરે દેખાય છે અને જે આત્મરમણતા થાય છે તેનુ વર્ણન અશક્ય છે એ મમતા બાઈ (નાની વહુ)નો વધારે પરિચય આવતા પદમા હજુ કરવાનો છે, પણ એની વિકાશ શક્તિ અને લપ્પીપણાનો ખ્યાલ અગાઉ પણ ઘણો થઈ ગયો છે એવી મમતાને કકળાટ કરવાનો વારો આવે એ નૂતન વિષય છે, અદ્ભુત વિલાસ છે, અનનુભૂત અકલ્પ્ય પરિસ્થિતિ છે બધી વાતનો સાર અનુભવઅમૃતજળ પીવામા અને લોકાલોકપ્રકાશક છૈયાને જણાવવામા છે, એ એક વાર થયુ એટલે 'કારજ'–કામ થઈ જાય છે અને અતિ વિશિષ્ટ અનનુભૂત આનદમા રગદોળાઈ જવાય છે (૯૦)

૫૬ એકાણુમુ

ભૂમિકા—નેવુમા પદમા સુમતિની આખી કાર્યપદ્ધતિને નાની વહુ–મમતા કેવી નજરે જુએ છે, એના પગ કેવા મ્હેણાટોણા કરે છે, એને લોકાલોકપ્રકાશક છોકરો થયો તેના તરફ કેવી માઠી નજર કરે છે અને સારા મુદ્દા પર પણ કેટલી અદેખાઈ કરે છે તે વિચારી ગયા એની નજરે અનુભવઅમૃતપાન કેવુ વિચિત્ર લાગે છે તે આપણે જોયુ અને અતે આનદઘન પદ લઈ લીધુ અને પોતે પતિદેવને હમેશને માટે ખોઈ બેઠી એ વાતનો

એનો કાળો કકળાટ આપણે વિચારી ગયા એ પદમા આપણે એ પણ જોયું કે સારામા સારુ કાર્ય હોય, પણ જો અદેખાઈની નજરે જોવામા આવે તો તેને ખરાબ તરીકે જોઈ શકાય છે બચાવના કામને ખૂનનું કામ દેખાડી શકાય છે અને અતિ સુંદર બાળકને, તે શોકનું હોવાને કારણે, વગોવી શકાય છે મતલબ, જ્યારે હલકું પ્રાણી વાડ કાઢવા બેસે છે ત્યારે એ સભ્યતાના સર્વ નિયમોને નેવે મૂકે છે આવી શોકની પદ્ધતિ જગજાહેર છે પણ એમા એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી છે શોકોમા કોઈ ખાનદાન કુટુંબની હોય છે અને કોઈ લઢવાડિયા હલકા ખાનદાન (પિયર)ની હોય છે એક વસ્તુની બન્ને અધિકારી હોઈ, ખાનદાન પિયરિયાવાળી પોતાની શોકની અદેખાઈ કરે તો ખરી, પણ તેની રીતભાતમા અને બોલીમા વિશિષ્ટપણું જરૂર હોય છે

સુમતિ એ ખાનદાન છે, ઉચ્ચ સ્વભાવની છે, એનું આખું સ્થાન મમતા—કુમતિ પચાવી પડેલ છે, છતા એ જ્યારે પાડોશીની પાસે પોતાના વિરહદુ:ખની વાત કરે છે ત્યારે પણ એની ભાષાની ભવ્યતા, એના ઉચ્ચ આશય અને એની અદ્‌ભુત વિશાળતાને બતાવી આપે છે આ પદમા મોટી વહુ—સુમતિ પાડોશીને વિજ્ઞપ્તિ કરી પોતાની નાની શોકને સાચો માર્ગ સમજાવવા વીનવે છે, એના કાર્યના અસર કેવી ખોટી થાય છે તે બતાવે છે અને આવા અતિ સુંદર પતિની બેરીને ન છાજે તેવુ વર્તન ચલાવવા માટે પોતાના હૃદયનો દાહ પાડોશીઓ પાસે ખાલી કરે છે

સુમતિ જયારે નવી વહુ—મમતા—શોક—ને અયોગ્ય આચરણ કરતી જુએ છે અને પોતાના અતિ પ્રિય અને અનેકગુણ ધારક કરનાર પતિને ખોટે માર્ગે ઉતારતી દેખે છે, ત્યારે તેને તેમ કરતી અટકાવવા માટે એ પોતાના ઓળખીતાઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી શોકને સાચે રસ્તે ઉતરી આવવાનુ સમજાવવા કહે છે આ પશ્ચાદ્‌ભૂમિકા પર આ પદ રચાયેલુ છે અને તેને આગલા નેવુમા પદ સાથે વિચારવાથી સુમતિની વિશાળતા અને મમતાની અદેખાઈ અને બોલવાની હલકી રીતિનો બરાબર ખ્યાલ આવશે આ ભૂમિકા પર હવે આપણે આ પદને વિચારીએ

૫૬

(રાગ—આગ)

वारो रे कोई परघर रमवानो ढाल, नाहानी वहुने परघर रमवानो ढाल,
परघर रमता थई जूठाबोली, देशे धणीजीने आल वारोजी० १

અર્થ—નાની વહુ (કુમતિ—મમતા)ને પારકે ઘેર રમવાના હેવા પડી ગયા છે અરે, એની એ (ખરાબ) ટેવને તમે કોઈ અટકાવો, એને એ હેવા પડયા છે તેને અળગાવો

પાઠાંતર—પ્રથમ પંક્તિ આખી પ્રતમા નથી ત્યા 'નહાની વહુ થી પ શરૂ કરે છે નાહાની—ન્હાની
શબ્દાર્થ—વારો = મટાડો અટકાવો ઢાલ = પદ્ધતિ ઢબ, ટેવ નાહાની = નાની વય કે સ્થાનમાં ઊતરતી જૂઠાબોલી = અસત્ય ભાષણ કરનારી આલ = ખોટા આરોપ કલંક તહોમત

પારકે ઘેર રમતા રમતા એ તો ખોટાબોલી થઈ ગઈ છે! અને (કોઈ એને ઠપકો આપશે તો એ તો ઊલટી) પતિદેવ ઉપર કલંક ચઢાવશે, દેવ ઉપર આરોપ મૂકશે! (૧)

વિવેચન—અતિ શાંત, સહૃદયા દેવી સુમતિ પોતાની શોકના આખા વર્તનનો દૂર રહી રહી અભ્યાસ કરતી હોય છે, એને પોતાના દુઃખ કરતા પણ પતિદેવની થયેલ દુઃખદ સ્થિતિ, એમના આખા વિકાસક્રમનો થયેલો ગોટાળો અને તેમની લપસી જતી કારકિર્દી માટે ભારે ખેદ થાય છે એનો વાત કુલાર્યા મમતા તો સાભળે પણ નહિ, એટલે એ પોતાના પાડોશીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરે છે

પોતાની શોક મમતાને—નાની વહુને—પર ઘરમા ભટકવાના હેવા પડી ગયા છે એને મોહરાયને ઘેર રમવુ ગમે, નોગ કષાયો સાથે ઠઠ્ઠા કરવા ગમે, માન-પ્રતિષ્ઠાઓ ગમે, ચાર ગતિમા દોડાદોડ કરવી ગમે, શાતા—અશાતાને ઘેર લપટાવુ ગમે, જ્ઞાન—દર્શનના આવરણોમા નાચવુ ગમે, કામદેવને ઘેર આટા ખાવા ગમે એનો પગ ઘરમા ટકે જ નહિ, એને પતિદેવની તકતેવડ જાળવવા કરતા પારકા ઘરમા પોતાની સાથે એને રખડાવવા ગમે. નાની વહુને આવી ગતે પારકે ઘેર રખડવાના અને પતિને રખડાવવાના હેવાજ પડી ગયા છે સુમતિ કહે છે કે અરે ભાઈ! આ મારી શોકને પારકા ઘર રખડવાની અને રમવાની ટેવ પડી ગઈ છે, એને કોઈ અટકાવો એક વખતે પ્રાણીને અમુક વાતનો ચસકો લાગે એટલે પછી એને બીજુ સૂઝતુ નથી આવી દશા મારી શોક મમતાની થઈ પડી છે

'ઢાલ' એટલે રીત અથવા ઢગ અર્થ થાય. એક જાતની ટેવ જ પડી જાય એ ઢાલ કહેવાય. એ પ્રમાણે ઉપર અર્થ થયો અગર 'ઢાળ' એટલે ઉતાર ઊંચેની જગ્યાએથી નીચે ઊતરવાનો માર્ગ ઢાળ કહેવાય. ચઢવુ દોહ્યુ છે, પણ ઊતરવુ સહેલુ છે પરઘર રમણતાનો ઢાળ સહેલો હોઈ એ વગર મહેનતે સ્વીકારાઈ જાય છે મમતાના માર્ગો ઢાળ જેવા જ હોય છે ત્યા ઊતરી જતા વાર લાગતી નથી આ બીજો અર્થ પણ ખ્યાલમા રાખવા યોગ્ય છે

અથવા ઢાળ એટલે ધાતુ-સોનારૂપા—ને ગાળીને પાડેલી લગડી મમતામા પરઘર રમણતાના અનેક તત્ત્વો એકઠા કરી તેની ઢાળ પાડવામા આવી છે, એ પરભાવોનુ સમુચ્ચયીકરણ છે, પરભાવની ઢાળકી છે, પરભાવની પેટી છે, એ અર્થ પણ જામે તેવો છે

મારે અને દેવચદને 'ઢાળ' ન્યારો છે, ત્યા ઢાળનો અર્થ 'સબધ' અથવા 'ઘરોબો' થાય છે મમતાને પારકા ઘરો સાથે ઢાળ-સબધ એવો બેની ગયો છે કે એ એનો ઘરોબો થઈ ગયો છે અને એ સબધ સાથે એ એકમેક થઈ ગઈ છે આ અર્થ પણ વિચારવા જેવો છે

સર્વથી બધબેસતો અર્થ ટેવ, ઢબ, હેવા તરીકે અથવા ઢગ, એ જ લાગે છે, અને એ સર્વ એકાર્થવાચી-પર્યાયો છે બીજા દૃષ્ટિબિંદુઓ પણ અર્થ નજરે વિચારવા યોગ્ય જરૂર લાગે છે, એટલે તે અહીં સૂચવ્યા છે

સુમતિ નાની વહુ મમતાને પરઘર રમતા વાસ્તાની પ્રેરણા કરે છે તેના ઘણા કારણો અને બતાવ્યા છે આપણે તે વિચારીએ નાની વહુ પારકે ઘરે રખડતા પોતાની મર્યાદા વીસરી ગઈ છે એ કેવા ખાનદાન-કુળવાન પતિને ઘેર આવી છે તેનો તેને ખ્યાલ નથી મમતા પારકા ઘરોમા રખડતા રખડતા જૂઠાબોલી થઈ ગઈ અને એક વાર જૂઠું બોલવાની ટેવ પડે એટલે એના પર કોઈનો વિશ્વાસ રહેતો નથી આ ખોટાબોલાપણાને લીધે જ્યારે કોઈ વાતમા એની ખરેખર ભૂલ હશે અને કોઈ એને ઠપકો આપશે તો એનુ આળ પણ એ પતિદેવ પર મૂકશે એ કામદેવને ઘેર રમવા જશે અને એમા લોલતા પતિદેવની છે એમ જણાવશે એ પૌદ્‌ગલિક ઘરોમા વિલાસ કરશે અને એ સર્વનુ આળ પતિ પર ચઢાવશે એ પોતા પર કોઈ જાતનો આરોપ રાખશે નહિ આવી એ મમતા બાઈ છે (૧)

नटवे चाला करती हिंडे, लोकडा कहे छे छिनाल;
ओलंभडा जण जणना लावे, हैडे उपासे साल   वारो० २

અર્થ—અહીં તહીં જોતી અને નખરા કરતી ચાલે અને એવી રીતભાત કરે છે કે લોકો તો એને કુલટા-વ્યભિચારિણી કહે છે એ તો (મમતા) લોકોના ઠપકા-મ્હેણા લાવે છે એને માટે હૈયામા પીડા થાય છે (૨)

વિવેચન—એ નાની વહુ ચાલે ત્યારે પણ આડુ અવળુ જોયા કરતી ચાલે અને ચાલતા ચાલતા નખરા કરતી જાય કુળવાન સ્ત્રીના ચાલમા નમ્રતા, નરમતા અને સૌમ્યતા દેખાશે ત્યારે આ બાઈના તો ચાલ જોઈને જ લોકો એને વ્યભિચારી, રખડુ કે કુલટા કહેશે અને કોઈ સ્ત્રીને વ્યભિચારી કહેવી એ એને માટે મોટામા મોટી અને ખરાબમા ખરાબ ગાળ છે લોકો જેને માટે આવુ ધારે તેનુ જીવતર ધૂળ મળેલુ કહેવાય છે, પણ જેને 'છિનાળ' કહી વગોવે તે તો હદ આવી ગઈ કહેવાય આવી રીતે નાની વહુની ચાલમા અને વર્તનમા આર્ય સ્ત્રીને ન છાજે તેવુ વર્તન હોઈ, પારાવાર દુઃખ એને માટે થાય છે, મારા પતિદેવ માટે થાય છે, અમારા ઉત્તમ કુળ માટે થાય છે

અને મારા નાના બાઈ (મમતા-કુમતિ) તો એવા છે કે એ તો દરરોજ લોકોના ઠપકા અને મ્હેણા જ લઈ આવે છે! કોઈ એને છડેચોક છિનાળ કહે છે, તો કોઈ એને રખડુ વેશ્યા કહે છે સારા માણસો કે સાધારણ માણસો, સર્વ એને માટે હલકો મત ઉચ્ચારે છે કારણ સમજાય તેવુ છે એ કોઈને રમાડે, તોપણ અંતે પૌદ્‌ગલિક બાબતમા

પાઠાંતર—હિંડે-દેખો

શબ્દાર્થ—નટવે=આડી અવળી અહીં તહીં ચાલા=ચાળા નખરા, મશ્કરી ખાતર નકલ હિંડે=ચાલે છિનાલ=છિનાળ, કુલટા વ્યભિચારિણી (છિનાનારી=છિનાર) લોકડા=માણસો, જનતા ઓલંભડા=ઉલંભડા, ઠપકા મ્હેણા જણ જણના=દરેકના હૈડે=મનમા ઉપાસે=આરાધે સેવા કરે, ઉછેરે, જગાવે સાલ=આડખીલી નડતર, પીડા

તો પ્રસંગ પૂરો થતા વિયોગ, હાનિ કે ટીનતા થાય, એટલે એને માટે તો ક્ષણિક આનંદની પાછળ ઓગળા જ રહે એનામા સ્થિરતા નહિ, ઊંડાણ નહિ અને સ્થાયી ભાવ નહિ એટલે એના પરિચયમા આગળ અને પાછળ ઉજાગર અને ઉચ્ચાટ જ હોય, એટલે એના નામના દરરોજ ફરિયાદો, એના સબંધમા દરરોજના ઠપકા અને એને માટે દરરોજના ઢસરડા જ ચાલ્યા આવે છે

ખરેખર, એ તો હૃદયમા લાવ ઊભુ કરે છે એ બાઈ પોતાનુ સાધવાને બદલે નવા નવા તોફાનો મનમા ઊભા કરે છે 'ઉપાસન'નો અર્થ 'ઉશ્કેરણી' પણ થાય છે આ બાઈ સાહેબ તો એવા છે કે એ સામાના હૃદયમા નકામુ સાલ ઊભુ કરે છે એનુ નામ લેતા આનંદ થવાને બદલે, એના તરફ નજર કરતા સહાનુભૂતિ, પ્રેમ કે ઉલ્લાસ થવાને બદલે, એ તો ઊલટી હૃદયમા નડતર કરે છે અતિ પવિત્ર પતિના નામને આવી રીતે વગોવનાર એ બાઈને માટે શુ કહેવુ? અને શુ કરવુ?—એની સમજ પડતી નથી એટલા માટે આ નાની વહુને પારકે ઘેર ખડવાનો ઢાળ પડ્યો છે એને અટકાવો, એને એમ કરતી વારો અને એ કુળવધૂને છાજે તેવી રીતે વર્તે એવી એને પ્રેરણા કરો (૨)

बाई रे पाडोसण! जूओ ने लगारक, फोगट खाशे गाल,
'आनन्दघन' सुरंगे रमता, गोरे गाल झबूक झाल वारो० ३

અર્થ—અરે પાડોશી બાઈઓ! બહેનો! તમે જરા જુઓ તો ખરા! (મને લાગે છે કે) એ તો નકામી ગાળો ખાશે! આનંદઘન એની સાથે રંગ રમે છે ત્યારે એના ગોરા ગાલ પર અગ્નિની જ્વાળા ઝળકે છે અથવા આનંદઘન એની સાથે રંગે રમે છે અને એના ગોરા ગાલ ઝપટવા ઝાલીને રમે છે (૩)

વિવેચન—અને એ મમતાની નજીકમા રહેનારી પાડોશણ બહેનો! બાઈઓ! તમે જરા નજર ઊંચી કરીને જુઓ તો ખરા! આવી વિપત્તિ આવે ત્યારે પડોશણને અપીલ કરવાની ભારતીય રીતિ જાણીતી છે પાડોશીને વાત કરવામા નાની વહુની વગોવણી કરવાનો ઇરાદો નથી, પણ પાડોશીઓ સારી લાગવગ વાપરી બાઈસાહેબને (નાની વહુ–શોકને) ઠેકાણે લાવે તો ઘણુ સૂત્ર સુધરી જાય, એટલા માટે એ પાડોશીઓને કહે છે કે તમે જરા જુઓ અને મમતા બાઈને સાચી સલાહ આપો મને તો લાગે છે કે એ મમતા બાઈ કોઈની ગાળો ખાશે આવા શુદ્ધ પતિને એક ખાડામાથી બીજા ખાડામા પાડનાર અને

પાઠાંતર—પાડોસણ–પાડોસણ્ ફોગટ–ફોગ્ટ સુરંગે–સુરંગે

શબ્દાર્થ—લગારેક=જરા માત્ર ફોગટ=વિના કારણ નકામી ગાળ=અપમાન સુરંગે=આનંદ ની રંગે=સહે, ઊજળુ ગાલ=મુખ (પર) ઝબૂક=ચીરીને ઝબકે ઝબક ઝાળ થાય (ક્રિયાપ૦) ઝડપથી (અવ્ય૦) ઝાલ=કાનમા પહેરવાનું એક ઘરેણુ જેથી કરેલુ ધાતુનુ સાધણુ અથવા 'ઝાળ એટલે જ્વાળા, આગ ઝાલ' એટલે ઝાલીને પકડીને

એને મોટો રધવાટ કરાવો મૂકનાર એ નાની વહુને કોઈ આવા અક્ષર કહેનાર નીકળ
તો એ જરૂર ગાળો ખાશે, અને આ બાબતના ડાઘા વગેરેનો તિરસ્કાર ચાલે કોઈ કહેશે
ત્યારે એનું ગોરું મુખ રહેશે? અત્યાર તો આનંદઘન પ્રભુ એની સાથે રંગમાં પડી રમી રહ્
છે, પણ જો કોઈ સુમતિ જેવી સાથે રમતા હોત તો એના ગાલ પર ચેરકા પડતા હોત
એના મુખ પર શાંતિની છાયા દેખાતી હોત, પણ અત્યારે તો એના ગાલ પર ઝા
ઝગમગે છે મારા પતિદેવની આવી વલે કરનાર ફોગટની ગાળો ખાશે એમ મને તો લ
છે તો પાડોશણો! તમે જરા જુઓ! અને નાની વહુને શિખામણ આપી ઠાવે માર્ગે
લઈ આવો.

આ પાડોશણનું સ્થાન કોઈ પણ સદ્ગુણ લઈ શકે છે શમ, સંવેગ, નિર્વેદાદિ એ સ્થાને
આવે, સૌજન્ય, પ્રામાણિકતા કે સત્યનિષ્ઠા ત્યાં આવે, ગમે તે યતિધર્મનો કે ગૃહિધર્મનો
પરિવાર ત્યાં હોય, તેને સુમતિ વિજ્ઞપ્તિ કરી કહી શકે છે શોકોને ચડભડાટ થાય ત્યારે
પાડોશી પાસે વાત કરવાથી જીવ હળવો પડે છે પાડોશમાં તો જેની સાથે જીવ મળે
તેની સાથે આવી વાત થઈ શકે છે સુમતિ પોતાનો જીવ મળે તેવી કોઈ પણ બાઈ
પાડોશીને ઉદ્દેશીને આ કથન કહે છે

'ઝાલ' નામનું કાનમાં પહેરવાનું એક ઘરેણું થાય છે તે ઝગમગ ઝગમગ ઝગઝગે
છે ચોથા પાદનો આ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારીએ તો એનો ભાવ આ પ્રમાણે થાય એ મમતા
સાથે આનંદઘન મોજે રમતા, એના ગોરા ગાલ ઉપર ઝાલ નામનું ઘરેણું ઝમકે છે એ
ગમે તેટલા ખરાબ થાય તોપણ એના આઠ રુચક પ્રદેશ તો ઊજળા જ રહે છે એ
ગમે તેવા છે તોપણ અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર સત્તાગતે તેમની અંદર ભરેલા છે અને
અંતે સિદ્ધસ્વરૂપી અને જ્યોતિરૂપી છે, એટલે એ મમતા સાથે રમે ત્યારે પણ એના
ઝાલ (ઘરેણા)નો ઝબકાટ તો રહે છે પણ પાડોશણ બહેન! મને ભય લાગે છે કે એ મારી
નાની બહેન અંતે કોઈની ગાળ જરૂર ખાશે. સંયમસુભટ આવ્યો તો એના હાલહવાલ
કરી મૂકશે અને ચારિત્રરાજનું લશ્કર આવી પહોંચ્યું તો એને વગોવશે એની વગો
વણીમાં મારા નાથની વગોવણી સાથે રહેલી છે એટલે મને ચિંતા થાય છે અને તેથી
તમને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું કે એ નાની વહુને પારકે ઘેર રમવા-રખડવાનો ઢાળ પડી ગયો
છે તેને તેમ કરતી કોઈ વારો-અટકાવો!

અથવા 'ઝાલ' એટલે 'ઝાલીને'-'પકડીને', 'ઝબૂક' એટલે 'ઝડપથી' 'ગાલ'
એટલે 'મુખ' એટલે એના ગોરા ગાલને ઝડપથી ઝાલીને આનંદઘન એની સાથે અત્યારે
રંગેચંગે નાચી-કૂદી-રમી રહ્યા છે, પણ પાડોશણ બહેનો! એમ કરવામાં એ નકામી ગાળ
ખાશે, માટે હું તમને વિનંતિ કરું છું કે એ મારી નાની બહેનને પારકે ઘેર રખડવાના
હેવા પડી ગયા છે તેને તેમ કરતી વારો (૩)

ઉપસંહાર—નેવુમુ અને આ એકાણુંમુ પદ તદ્દન નવીન ઢબના છે એમા સુમતિ-કુમતિના આચરણોને જુદી જ ઢબે બતાવ્યા છે નેવુમુ પદ કુમતિના મુખમા મૂકયુ છે, ત્યારે એકાણુંમુ પદ સુમતિના મુખમા મૂકયુ છે નેવુંમુ પદ વાચતા આશા બધાય છે, ત્યારે એકાણુંમુ પદ વાચતા ચેતનરાજની વર્તમાન દશા માટે ખેદ થાય છે અનત આનદનો ધણી, શિવસુખનો ભોક્તા, અલખનિરજન, અદ્ભુત યોગી ઘેર ઘેર ભટકતો ફરે, પોતાની અમૂલ્ય પરિસ્થિતિને ન પિછાને અને કારણ વગરના મેણાંટોણા સાભળે એ ખેદ થાય તેવી વાત છે અને એવા અખડ, પ્રૌઢપ્રતાપી, ઉત્તમ ગુણના ધણીને રખડતા અને લોકોના ઠપકા ખાતા જોવાના આવે ત્યારે કોઈ પણ સહૃદય પ્રાણીને એના વલખા અને અપકીર્તિ માટે જરૂર દુખ થાય, તો પછી ઘરની બૈરી, જે વિરહતાપથી તપી રહેલી હોય, દુખમા દહાડા કાઢતી હોય, ઘરના ફેફજેતા સાભળતી હોય, તેને તો જરૂર દુખ થાય એમા નવાઈ નથી

સુમતિની ભાષા પ્રૌઢ અને સુન્દર છે, પણ એક સ્થાને આ પદમા ‘છિનાળ’ શબ્દ મહાયોગીએ વાપર્યો છે એનો ખુલાસો મને આ રીતે બેસે છે આનન્દઘનજીએ સર્વ પદોમા અને આખી ચોવીશીમા ભાષાપ્રયોગ બહુ સુદર અને યોગીને છાજતો કર્યો છે એમની ભવ્ય વિચારસરણી અને અતરઉદ્ગારની સાથે ‘છિનાળ’ અથવા સત્તરમા કુંથુનાથજીના સ્તવનમા ‘સાળો’ શબ્દ જરા કાનને સાલે તેવા મને લાગ્યા તે પર વિચાર કરતા મને એક ખુલાસો બેસે છે

‘સાળો’ શબ્દ જેમ ખરાબ અર્થમા તુચ્છતાદર્શક વાય છે તેમ જ તેનો પ્રયોગ માન અર્થમા પણ થઈ શકે છે ‘સાળો’ એટલે ‘વહાલો’ એ અર્થમા વપરાય છે અને ઘણીવાર હલકાપણાના અર્થના હેતમા પણ વપરાય છે ‘સાળો એવો પાક્કો છે કે એની વાત સાભળતા આપણે તો ચૂપ થઈ જઈએ ’ ત્યા ‘સાળો’ તુચ્છતા નથી બતાવતો, વહુના ભાઈના અર્થમા પણ નથી જણાતો અને ગાળના અર્થમા પણ નથી વપરાતો કોઈ વખત લાટ પ્રદેશમા ‘હુ સાળો એવો ભોળો ’ એવો ભાષાપ્રયોગ પણ સાભળ્યો છે ત્યા ‘સાળો’ એટલે ‘વહાલો’ સમજવુ આવી રીતે ‘છિનાળ’નો કોઈ વાક્યપ્રયોગ દેશવિશેષે થતો હોય તો મારી જાણમા નથી વિચારીના વિચારને આકનાર, ગુણહીનની ભવ્ય ભાષા કવનાર, ‘અબ હમ અમર ભયે ન મરેગે’—જેવા અદ્ભુત આતર કવન ગાનાર ‘છિનાળ’ જેવો તુચ્છ શબ્દપ્રયોગ કરે એ જરા ખટકતુ લાગે છે અને કદાચ દેશવિશેષે પ્રયોગ હોય તો તેમા ગાળ જેવુ નહિ હોય, તોપણ આનદઘનજીની ભાષાવિભૂતિને અને એ પ્રયોગની ભૂમિકાને મેળ ખાતો નથી એમ તો જરૂર લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી આ ભાષાવિચારણાની વિશેષ ચર્ચા ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ પ્રથમ વિભાગની ઉપોદ્ઘાતમા પૃષ્ઠ ૩૮ થી ૫૫ સુધી ભાષાવિચારણા થઈ છે તે કરતા તદ્દન જુદા દષ્ટિબિન્દુથી ભાષાની પર વિચાર તદ્યોગ્ય સ્થાને થશે

આ વાત બાજુએ રાખીએ તો નેવું અને એકાણુંમું પદ ખરેખર નમૂના છે, આંતર દૃષ્ટિના વ્યવહારુ પ્રયોગો છે, હિંદુ સંસારના આરસા છે, યોગભૂમિકાના ચોરસા છે અને ચેતનજીને એક વિશિષ્ટ અને વ્યવહારુ આકારમાં બતાવનાર અસાધારણ ગેય પ્રયોગો છે આ નજરે ચેતનને જોવામાં આવે ત્યારે તેને માટે અસાધારણ માન અને ખૂબ ગ્લાનિ થાય તેવું દેખાય છે યોગ્ય દિશાએ પ્રવૃત્તિ થાય તો તેનું ભવિષ્ય ભારે ઉજ્જ્વળ દેખાય છે અને એની વર્તમાન પૌદ્ગલિક લોલતા પર નજર પડે તો એના જેવા ભવ્યાત્માની દશા માટે ખેદ થાય તેમ છે એના લોકાલોકપ્રકાશક છૈયાની વાત આવે ત્યારે છાતી ગજગજ ઊછળે છે અને કુમતિ તરફ લોકોમાં બોલભડા પર નજર પડે ત્યારે છાતી બેસી જાય છે

આ બન્ને સુમતિ-કુમતિ, સમતા-મમતા આપણા પ્રત્યેકમાં છે આપણી મહોબ્બત કોની સાથે વધારવી તે આપણી શક્તિનો અને ઇચ્છાનો વિષય છે આપણે ચિદ્ઘનાનંદપદ લેવું કે ખાડામાં પડતા-આખડતા ટટ્ટા માર્યા કરવા એ આપણા વીર્યવ્યાપારનો વિષય છે પાડોશીની ગાળ ખાવી કે અનુભવઅમૃતજળનું પાન કરવું એ તદ્દન આપણી પસંદગીનો વિષય છે સુયોગ્યને પરખી, તમારા ગૌરવને ધ્યાનમાં રાખી, તમારા વિકાસની સ્વશક્તિની તુલના કરી, તમારા અનંત સુખ અને ક્ષણિક સુખનો તફાવત લક્ષ્યમાં રાખી, ફાવે તે દેવીને મંદિરે માણો સુમતિના મંદિરે જશો તો લોકાલોકપ્રકાશક છૈયાના પિતા થવાનો લહાવો મળશે, કુમતિને મંદિર જશો તો આખી દુનિયામાં આટા ખાવાનો, હરવા ફરવાનો અને ટિપાતા કુટાતા રખડવાનો લાભ મળશે વિચારી તમને ફાવે તેના આવાસમાં દીપમાળા પ્રગટાવો

વાત તમારા હાથમાં છે તમારા ભવિષ્યના કર્તા, ભોક્તા અને નિર્માતા તમે પોતે છો તમારા સ્વીકાર પર તમારી ભૂમિકાના આકારી છે વિચારો, પૂછો અને છેવટનું પગલું નિર્ણયાત્મક રીતે પરમાર્થ કે સ્વાર્થને અનુલક્ષીને લો એકમાં આનંદઘનની સુરંગી રમત છે, બીજી બાજુ ગાલ પર ગાલ ઝબૂકવાના છે ચેતો, જાગો, ઊઠો, વિચારો અને આગળ વધો. (૯૧)

પદ બાણુંમું

ભૂમિકા—ચેતના અને ચેતનના વિરહગાનો અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી ગાયા પ્રત્યેક સ્થાને દૃષ્ટિબિન્દુમાં અને મુદ્દાને બહાર લાવવામાં એટલી વિશિષ્ટતા અને નવીનતા જોવામાં આવી છે કે ગાનો વિરહના હોવા છતાં પ્રત્યેક પ્રસંગે નવો નવો ભાસ થાય છે, અને જાણે અભિનવ પ્રસંગની પ્રાપ્તિ થતી હોય તેમ લાગે છે એટલે આ સર્વ વિરહગાનોની અત્ર સમાલોચના નહીં કરીએ, એ કાર્ય ઉપોદ્ઘાતમાં કરવામાં આવશે અને સંક્ષેપમાં પદ છત્રના વિવેચનમાંથી એનું સમુચ્ચયીકરણ મળી આવશે એ સર્વના દૃષ્ટિબિન્દુઓ પૃથક્ પૃથક્ હોવા છતાં મુદ્દો સ્વપરવિભાગનો છે, ચેતન પરભાવમાં રમણ કરે છે તે તરફ ખેદ છે અને ચેતનદેવે પોતાના મૂળ ગુણમાં આવી જવું જોઈએ તેવી પ્રેરણા છે

આ નજરે જોઈએ તો બધા પદોમાં આ સ્વપરવિવેચનનું તત્ત્વ ઝળકયા જ કરે છે આત્મવિચારણામાં સ્વની ઓળખાણ અને પરનો ત્યાગ જ મુખ્યત્વે કરીને પ્રમુખ ભાગ ભજવતો હોય છે અને એકથી વધારે વખત સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન પણ કરવામાં આવ્યો છે કે આત્મિક વિચારણાનું કેન્દ્ર સ્વપરનું વિવેચન અને પરિણતિની નિર્મળતા છે એક રીતે કહીએ તો અહિંસા, સંયમ અને તપ પર નિર્ભર થતા જૈન દર્શનના નીતિવિભાગ(Ethics)નો સાર સ્વપરના વિવેચનમાં અને પરિણતિની નિર્મળતામાં સમાઈ જાય છે અને તેટલા માટે જુદા જુદા મુદ્દાઓ દ્વારા એ વાતને મુખ્યતા આપવાનો પ્રયત્ન જૈન તત્ત્વજ્ઞાનીઓ અને યોગીઓ ચૂકયા નથી.

જ્યારે ચેતના પતિવિરહની દુખભરી કહાણી વર્ણવે ત્યારે તે સારી રીતે જાણતી હોય છે કે તેનો અને ચેતનરાજનો અભેદ છે, પણ તે સાથે જ તે બરાબર જાણતી હોય છે કે ચેતનરાજ અત્યાર પરભાવમાં રમણ કરી રહ્યા છે અને પારકે ઘેર ભટકી રહ્યા છે આવા વખતના પતિવિરહે ઘેલી થયેલી ચેતના જેવી વિજ્ઞપ્તિ કરે, જેવા ઉદ્ગારો કાઢે, તેનું પ્રદર્શન આ પદમાં તમ અન્યત્ર રજૂ કરવામાં આવ્યું છે

આ પ્રાણીનો ભવવ્યાધિ એટલો આકરો છે, એનો સ્વભાવ એટલો પરભાવ થઈ ગયો છે, એની અને શુદ્ધ ચેતનાની વચ્ચે એટલો આંતરો વધી ગયો છે કે એને ઠોકી ઠોકીને ચીવટ રાખવાનું કહેવામાં આવે, ત્યારે કદાચ તે કોઈ વાર ઊંચે જુએ છે, આગળ પાછળનો ખ્યાલ કરે છે, અને ઊંઘમાંથી જગ જાગવાના ચમકારા બતાવે છે આ પદમાં તદ્દ્ગતી ચેતના પતિદેવને તેમના દર્શન દેવા વીનવી રહી છે, પોતાની શ્રદ્ધા, સુમતિ આદિ સખીઓને પોતાના એ કાર્યમાં મદદ કરવા વિનતિ કરી રહી છે એ સર્વનો આશય ચેતનરાજને સાચી વસ્તુસ્થિતિનું ભાન કરાવવાનો છે અને એ ભાન કરાવીને એને શુદ્ધ દશા તરફ લઈ આવવાનો છે આ આશયથી શુદ્ધ ચેતના પારકા ઘરમાં રખડતા પતિદેવને વીનવે છે આ પ્રકારની અનેક વિજ્ઞપ્તિ અગાઉ થઈ ચૂકી છે આ પદમાં એ દિશાએ એક વધારે પ્રયત્ન છે

૫૮

(રાગ-કાનડો પ્રત પ્રમાણે-પૂરવી)

दरिसन प्रानजीवन ! मोहे दीजे,
बिन दरिसन मोही कल न परतु हे, तरफ तरफ तन छीजे दरिसन० १

અર્થ—મારા પ્રાણાધાર ! મારા જીવનના આધાર ! મને હવે તો આપના દર્શન

પાઠાંતર—દરિસન-દરસન મોહે-મોહિ તરફ તરફ-તરફિ તરફિ

શબ્દાર્થ—દરિસન = દર્શન સાક્ષાત્કાર પરચો પ્રાનજીવન = નાથ જીવનના આધાર મોહે = મને દીજે = દઈએ, દો, આપો બિન = વગર, વિના કલ = શાંતિ આરામ, આરામ ચેન. પરતુ હૈ = પડે છે, થાય છે તરફ તરફ = તરફી તરફીને ટમટમીને, ઝૂરીઝૂરીને છીજે = ક્ષીણ થાય છે કમ થાય છે

કરાવો, આપનો સાક્ષાત્કાર કરાવો આપના દર્શન વગર મને જરા પણ ચેન પડતું નથી અને ઝૂરી ઝૂરીને મારું શરીર ક્ષીણ થતું જાય છે, નમળું પડતું જાય છે (૧)

વિવેચન—શુદ્ધ ચેતના–વિરહઘેલી ભામિના–પતિની ગેરહાજરીમા પતિદેવને ઉદ્દેશીને વીનવે છે ધ્યાનમા રહે કે અત્યારે પતિદેવ તો પર રમણીઓ સાથે ક્યાના ક્યા રખડતા થઈ ગયા છે, અને પોતાની પત્નીને યાદ પણ કરતા નથી આવે વખતે વિરહતાપથી તપી ગયેલી પણ પતિને સર્વસ્વ માનતી સતી દેવી ચેતના પોતાના ઉદ્ગારરૂપે બોલે છે મારા દેવ ! મારા જીવનના આધાર ! મને આપના દર્શનનો લાભ આપો, મારે મંદિરે પધારો, અને મારી સેજડીને શોભાવો આપના દર્શન વગર મને તો જરાયે ચેન પડતું નથી હું તો જળી રહી છું અને મારા શરીરમા અને મનમા ભડકા બળે છે વિરહદશાના આવા હાલ છે ચેતનાને કઈ કળ વળતી નથી અને શરીર તો આખું તડફતડફ થઈ રહ્યું છે (૧)

આવી પોતાની દશા પોતાના બહેનપણી પાસે વર્ણવતા એને વધારે ખેદ થાય છે તે આગળ વધે છે —

> कहा कहू कछु कहत न आवत, वीन सेजा क्यु जीजे ?
> सोहु खाई सखि ! काहु मनावो, आप ही आप पतिजे दरिसन० २

અર્થ—હું તે શું કહું ? (હવે તો) કહેવાનું કાંઈ પણ (યાદ) આવતું નથી (કારણ કે કહેવાની વાત પણ શરમ ઉપજાવે તેવી છે) વગર સેજડીએ તે કેમ કરીને સુવાય ? શા સુખે સુવાય ? બહેન ! સોગન ખાઈ, આગ્રહ કરી, ગમે તેમ કરીને મારા પતિદેવને મનાવો–સમ તમો પછી તો એને પોતાને પોતાની મેળે ખાતરી થઈ જશે, વિશ્વાસ આવી જશે (૨)

વિવેચન—મારા દેવ ! હું કહી કહીને શું કહું ? કેટલું કહું ? કોની પાસે કહી સભળાવું ? મને તો કાંઈ કહેવાનું સૂઝતું પણ નથી અથવા આ મારા ઘરની વાત હોઈ, પતિપત્ની વચ્ચેની હકીકત હોઈ, એ કહી બતાવતા પણ શરમ આવે છે સન્નારી ઘરના છિદ્ર ઉઘાડે નહિ, એ પોતાના ઘરની વાત સખીઓ પાસે અત્યંત સંકોચ પૂર્વક કહે છે એ કહે છે, બહેનો ! આ મારા ઘરની વાત તમને કહેતા પણ લાજ આવે છે પતિ વગર સેજડી નહિ, સેજડી વગર ઊંઘ નહિ, ઊંઘ વગર શાતિ નહિ, શાતિ વગર ચેન નહિ, અને ચેન વગર નિરાંત નહિ આવી મારી સ્થિતિ છે એનું તમારા પાસે શું વર્ણન કરું ?

હવે તો બહેનો ! તમે જઈ મારા પતિદેવને સોગન ખાઈને–દઈને સમજાવીને મારે

પાઠાંતર—સેજા–સેરા સોહુ–સાહુ સખિ–સખિ કાહુ–કીહુ

શબ્દાર્થ—કહા = શું કછુ = કાંઈ કહત = કહેવાનું ન આવત = આવતું નથી સેજા = શય્યા ક્યુ = કેમ જીજે = શોભે સુવાય સોહુ = સમ કાહુ = ગમે તેમ કરી આપ હી = પોતે જાતે પતીજે = ખાતરી કરી લે, ચોક્સી કરે

મદિરીએ લઈ આવો છો પતિને અને પત્નીને વાધો પડે ત્યારે તેની સાહેલીઓ પતિદેવને સમજાવવા જાય છે પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો આ પણ એક રસ્તો છે કદાચ લોક લાજના માર્યા કે તમને નારાજ કરવાનો અનિચ્છાવાળા પતિદેવ મારે મદિરે પધારે તો મારી મેજડી પવિત્ર થાય અને મારા શરીરમા બળતો વિરહઅગ્નિ શમે અને બીજો લાચારીનો માર્ગ તો પછી નનાભ ઉપર નાખવાનો છે કોઈ વખત તો એને જરૂર પ્રતીત પડશે કે હુ કેવી છુ, અને મારી તેમના તરફ કવી સાચી ભક્તિ છે કા તો તમે એમને મનાવી લાવો અથવા એને પોતાને પ્રતીત થાય ત્યા સુધી વાત મૂકી દો, બીજો ઉપાય મને સૂઝતો નથી સમજાવવાની વાત નહિ બને તો પછી કુદરત ઉપર છોડવી એ જ યોગ્ય ગણાય સાચખોટની ખાતરી થશે અને સાચુ સમજશે ત્યારે આફૂડા મારે મદિરે આવી લાગશે.

અથવા બહેનો ! તમે મારા પતિદેવને સોગન ખાઈ ખાઈને શા માટે મનાવો છો ? એને અતે સાચી વાતની પ્રતીત થશે અને એ જાતે મારે ત્યા ચાલ્યા આવશે મારામા દોષ નથી, મારો તેમના તરફનો રાગ પવિત્ર છે, તો પછી મનામણા-તેડા શા માટે કરો છો ? એ તો અતે પોતે જ સમજી જશે અને જાતે જ ચાલ્યા આવશે (પ્રથમનો અર્થ વધારે બધબેસતો લાગે છે)[1]

देउर दरानी सासु जेठानी, युही सब मिल खीजे,
'आनदघन' बिनु प्रान न रह छिन, कोर जतन जो कीजे दरिसन० ३

અર્થ—મારા (થઈ પડેલા કે થતા) દેર, દેરાણી, સાસુ અને જેઠાણી એ સર્વે એકઠા મળી જઈને મારા ઉપર ચિડાય છે મારા નાથ આનદઘન પ્રભુ વગર મારા પ્રાણ ગમે તેટલા કરોડો ઉપાય કરીએ તોપણ હવે તો ક્ષણમાત્ર પણ ટકતા નથી માટે મારા પ્રાણનાથ ! મને આપના દર્શન આપો (૩)

વિવેચન—મારા દેર-દેરાણી, સાસુ-જેઠાણી બધા અદર અદર મળી જઈને વગર કારણે મારા ઉપર ગુસ્સે થાય છે કારણ કે એ સર્વ મારા સાચા દેર-દેરાણી કે સાસુ-જેઠાણી નથી, થઈ પડેલા છે દેરને સ્થાને પ ગલી વિજયજી કામરાગને મૂકે છે, દેરાણી

પાઠાતર—દેઉર-ગોરદો દેરાની-દીરાની જેઠાની-જિઠાની યુહી-સુભીરી સ બ-સબહિ બિનુ-બીન. કોર-કોડી પ્રતમા દેખુ પ૦ પ્રા કરે છે દરિસન નહીં ગાતી વખત તેનો ઉપયોગ છે

શબ્દાર્થ—દેઉર=દેર પતિનો ભાઈ દેરાની=દેરની પત્ની સાસુ=પતિની માતા જેઠાની=પતિના મોટાભાઈની વહુ યુહી=એમ જ, વિના કારણ સબ=સર્વ મિલ=મળીને ખીજે=ગુસ્સે થાય છે ચિડાય છે બીનુ=વગર પ્રાન=જીવન જીવવુ તે છિન=લગારમાત્ર લવ કોર=કોડ કોટિ જતન=પ્રયત્ન સભાળ કીજે=કરવામા આવે

[1] કાડુ નો અર્થ ગમે તેમ કરીને થાય છે ... આ માટે' એમ પણ થાય અને અર્થની ઉપર ઘટના કરી છે -વિવેચનકાર

સ્થાને ભોગપરિણતિ–દેવી રતિ–ને મૂકે છે, સાસુ સ્થાને ભગવતી લોકસ્થિતિને મૂકે છે, અને લોભદશાને જેઠાણી સ્થાને મૂકે છે એ બધા થઈ પડેલા સગાઓ તો મારી ઉપર ખીજ કરે છે એમને લાગે છે કે હું બહુ સાફાઈ કરનારી છું

અથવા મારા પતિના નાનાભાઈ ગૃહીધર્મ, તેમની સ્ત્રી સદ્‌ગુણરક્તતા,[1] જે મારી દેરાણી થાય, મારા જેઠ યતિધર્મના પત્ની દેવી સદ્‌ભાવસારતા,[2] જે મારી જેઠાણી થાય, કે મારા સાસુ મહાદેવી વિરતિ (ચારિત્રરાજની પત્ની)[3] એ સર્વ તો મારા ઉપર રીસે ભરાય છે તેમને એમ લાગે છે કે હું પતિને કબજે રાખી શકતી નથી અને તેમને જ્યાં ત્યાં ભટકવા દઉં છું, તેમાં મારી ઓછી આવડત છે આ કારણે તેઓ મારા ઉપર ખિજાય છે સખીના મનામણા ચાલે તેમ નથી અને દેરાણી–જેઠાણી ખીજે ભરાય છે મારા દેવ! આપના વગર મારા પ્રાણ ક્ષણવાર પણ ટકે તેમ નથી આ છેલ્લી વાત તદ્દન સાચી છે મારી સખીઓ મનામણા કે આગ્રહ કરે કે મારા ઉપર મારા દેર–દેરાણી ખીજે એ સર્વ વાત આપ મન પર ન લો અથવા જરૂર લો, મારે તો આપને એક જ વાત કહેવાની છે કે આપના વગર આ ચેતના એક ક્ષણમાત્ર પણ ટકે તેમ નથી, એને ટકાવવા હજારો ઉપાયો લેવામાં આવે કે તેની અનેક રીતે સંભાળ લેવામાં આવે તે સર્વ નકામા છે અતે આપ મારા છો અને હું આપની છું આપ મારે ત્યાં પધારો, મને દર્શન આપી મારી આંખોને પવિત્ર કરો અને મારી સેજડીને શોભાવો ધન્ય મારા પતિદેવ! વાહ વાહ મારા આનંદઘન (૩)

ઉપસંહાર—ખરી વાત તો એ છે કે અંદરથી ચેતનાને હજુ પ્રાણજીવનના દર્શન કરવાનો સાચો તલસાટ જ જાગ્યો નથી જ્યારે એને મનમાં સાચી તાલાવેલી લાગશે ત્યારે એ પતિ ગમે ત્યાં રખડતા હશે ત્યાંથી એને પકડી પાડશે આ તો પતિદેવ રખડ્યા કરે છે અને દેવી ચેતના મૂર્છાગત દશામાં પડી ગયા છે અત્યારે દેવીને સળવળાટ થયો છે બાકી બન્નેનો મેળ જ્યારે બેસશે એટલે પછી દેર દેરાણી, જેઠ જેઠાણી કે સાસુ નણંદની ખીજની કે સમજાવટની કાંઈ જરૂર નહિ રહે માટે ખરી વાત તો ચેતના અને ચેતનનો મેળ મેળવવાનો છે અને એ વાત બની તો પછી બાકીનું સર્વ ચાલ્યું આવશે આવા ભાવના બીજા પદો આવી ગયા છે તેથી આ પદના આશય ઉપર જ વધારે ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર રહે છે મુદ્દો પતિદેવને ઘેર લઈ આવવાનો છે, શુદ્ધ ચેતનાનો અને ચેતનદેવનો મેળ કરાવવાનો છે અને બાકીના સર્વ બાબતો વ્યવહારનજરે વિરહી સ્ત્રીની દશાને બતાવવાનો છે વસ્તુત તો ચેતના–ચેતનનો એકીભાવ છે, અને તેઓ દૂર છે, વિયોગની સ્થિતિમાં છે, વિરહદશામાં છે એમ કહેવું એનો અર્થ માત્ર એટલો જ છે કે ચેતનદેવ હજુ પરભાવમાં

---

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર ૮ પ્ર ૩૫, પૃ ૧૦૮૬

૨ એજન પૃ ૧૦૭૭

૩ એજન પ્ર ૫ પ્ર ૩૪, પૃ ૧૦૬૪

રમણ કરી રહ્યા છે આ સ્થિતિ ન્યાય અને ચેતન પોતાના સ્વભાવે આવી તથ એટલે આ સર્વ વિરહગાન અને દર્શનઝખનાનો છેડો આવી જાય તેમ છે

'દર્શન' શબ્દ એકથી વધારે પારિભાષિક અર્થમા જૈન ગ્રથોના વપરાયેલ છે દર્શનનો અર્થ મેળાપ થાય-જેમ કે મને તમારા દર્શન હાલ કેટલાયે વખતથી થયા નથી જોવાની ક્રિયાના અર્થના અહીં દર્શન શબ્દ વપરાયો બાકી દર્શન એટલે તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારણા એવો પણ અર્થ થાય, જેમ કે-જૈન દર્શન, સાખ્ય દર્શન વગેરે કર્મવિચારણામા દર્શન શબ્દ દર્શનાવરણીય સાથે વપરાય છે ત્યા દેખવુ, જોવુ એ અર્થમા એ શબ્દ વપરાય છે જ્ઞાનની સાથે તેની સરખામણીમા એ શબ્દ વપરાય ત્યા તેનો અર્થ સામાન્ય બોધ સમજવો ગાયનુ ગોત્વ કે ઘડનુ ઘટત્વ એ દર્શન છે, જ્યારે ચાર પગવાળી, પીળા કે સફેદ રગની, અમુક આકારના શીંગડાવાળી ગાયનો બોધ થાય તે તેનુ જ્ઞાન છે દર્શનનો અર્થ શ્રદ્ધા પણ થાય છે જ્ઞાનમા જાણવાની વાત, ચારિત્રમા વર્તનની વાત હોય છે ત્યારે દર્શનમા શ્રદ્ધાની વાત હોય છે સમ્યગ્દર્શન સાથે દર્શન શબ્દ આ અર્થમા વપરાય છે આવા અનેક અર્થો દર્શન શબ્દના છે અહીં તો પ્રથમ અર્થમા જ તે વપરાયેલ છે

ચેતના પતિને મળવા આતુર છે, અને પતિના મેળાપ માટે એ તીવ્ર ઇચ્છા બતાવે છે અને સખી સાથે કહેણ મોકલે છે વીસરાયેલી રાણીઓ જાતે પવિત્ર હોય ત્યારે જે દશા અનુભવે છે, અને જે આતુરતા બતાવે છે, તેનો આ પદમા આલાપ કર્યો છે, વિરહી દેવીની આકાક્ષા અત્ર સુદામ રીતે વર્ણવી છે અને ચેતન સાભળે તો ઘરની વૈરીની આરજુ કર્ણગોચર કરી તેના ચિતા દૂર કરી શકે તેવી તેનામા શક્તિ છે માટે દેવ' આ વિનતિ સાભળો અને દેવીની આકાક્ષા પૂરી પાડો! (૯૨)

પદ નાણુમુ

ભૂમિકા—શુદ્ધ ચેતના પતિવ્રતા પત્ની છે, અનાદિ કાળના વિરહથી હેરાન થયેલી છે, પણ આર્ય પત્ની હોઈ, એના વિચારો પતિદેવ સબધીના જ છે એને આપણે સોળમા પદમા પતિના માર્ગની નિરીક્ષા કરતી જોઈ એને રિસાઈ ગયેલીને મનાવવાના પ્રયત્નો અઢારમા પદમા તપાસ્યા એની ભાદરવાની રાતના વિરહગાન એગણત્રીસમા પદમા સાભળ્યા બાવનમા પદમા માબાપ, જાતભાત, લાજકાજ સર્વ પ્રાણપતિ આનદઘન છે એનો આલાપ જોજેવતી રાગના સાભળ્યો અને પતિદર્શનની ઝખના આગલા બાણુમા પદમા વિચારી ગયા ચેતનાની વિવિધ દશાનુ વર્ણન કરતા પદોની સખ્યા સાઠ ટકાની ઉપર થાય તેમ છે, અને તદ્યોગ્ય સ્થળે આ વિષયની મહત્તા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુથી ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ છે આ કેદ્રસ્થ મુદ્દો ખૂબ વિચારવા યોગ્ય હોઈ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે

ચેતનરાજ પરપરિણતિમાં ખૂબ અટવાઈ ગયા છે એની બાહ્ય વૃત્તિ સુખ-આરામ અને ગાન-તાન-ગુલતાન તરફ થઈ ગઈ છે એના માતંગ રાજ્ય પર ક્રોધ, માન, માયા, લોભે સામ્રાજ્ય સ્થાપી દીધું છે અને અત્યારના એના બાહ્ય આચાર કે આંતરનો અભ્યાસ કર્યો હોય તો એ શુદ્ધ ચેતનાનો વહાલો પતિ છે કે એને મહાપતિવ્રતા પતિપ્રાણા પત્ની છે, એ વાત પણ ભાગ્યે જ માનવામાં આવે એનો ઇંદ્રિયોના વિષયો તરફનો પ્રેમ, એની ગમાર રસિકતા, અને એની અંતરવાટમાં ચાલુ રહેલી ખટપટો વિચારવામાં આવે તો એને ચેતના જેવી શાંત, વિચક્ષણ, આદરવતી પત્ની હશે એમ માનવામાં પણ આવે નહિ—આવી ચેતન દેવની દશા છે

અને ચેતનાની નજરે જોઈએ તો એના શુદ્ધ પતિવ્રતને અંગે એને અનેક પ્રકારના વિમાસણો થયા કરે છે કોઈ વાર એને પતિની દશા તરફ ખેદ આવે છે, કોઈ વાર એને પતિ ઘેર આવશે કે નહિ એ બાબતમાં શંકા થાય છે, કોઈ કોઈ વાર પતિના સ્વાંગને નાટકિયાના વેશ સાથે સરખાવવાનું એને મન થઈ આવે છે (પદ ચોત્રીશમું) અને કોઈ વાર વળી એને કંતડો મીઠો લાગે છે અને લોક ખાટો લાગે છે (પદ ૪૦મું) આવી વિવિધ દશા અનુભવતી આર્ય બાળા સર્વ સહન કરી લે છે, પણ એ પતિને તજવાનો કે એની સાથે છૂટાછેડા કરવાનો સંકલ્પ પણ કરતી નથી આ એની મહત્તા છે

પતિપ્રાણા પત્નીને નવરાશના વખતમાં કેવા કોડ થાય છે તેનું શબ્દચિત્ર ખાસ આલેખવા યોગ્ય છે પ્રાણીના હૃદયમાં બે પ્રકારની વાસના હોય છે એક વૃત્તિ પૌદ્ગલિક વિષય સેવન તરફ, અહીંની અને તેટલી માની લીધેલો લાભ લઈ લેવા તરફ અને ભવિષ્યના આદર્શ કે ભાવના તરફ આંખમીંચામણાં કરવા ઉત્સુક હોય છે, ત્યારે બીજી વૃત્તિ તેથી ઊલટી રીતે લાંબી નજરે જોવા તરફ, અહીંના લાભને ભોગે વિકાસમાં પ્રગતિ કરવા તરફ અને આંતરને ઓળખી તેને ધપાવવા તરફ હોય છે આ બાહ્યાત્મદશા અને અંતરાત્મદશાને પુરુષાકાર (personifry) કરવામાં આવે ત્યારે અંતરાત્મદશાને કેવા કોડ થાય, એની ભાવના કેવી હોય, તેને પત્નીનું રૂપક (Personification) આપી તેના હૃદયમાં થતા કોડ-દોહદો અત્ર વિચારવામાં આવે છે

આ બીજા પ્રકારના કોડની વિચારણા એક પત્ની તરીકે કેવા પ્રકારની હોય તેની ગણનામાં સાથે સાથે આર્ય પત્નીના આદર્શ કેવા સ્પષ્ટ હોય, એના પતિ એને ગમે તેટલી તરછોડતા હોય છતાં એ પતિ તરફ કેવો સદ્ભાવ દાખવતી રહે, તેના સ્પષ્ટીકરણની પણ આ પદમાં યોજના છે પત્નીના કર્તવ્યદર્શનની નજરે અને શુદ્ધ ચેતનાના ભાવવાહ કતાદર્શક શબ્દચિત્ર તરીકે આ પદ અણમોલ છે, એટલો ઉપોદ્ઘાત કરી આ પદનો ભાવ સંક્ષિપ્ત રીતે જોઈ જઈએ વિવેચનમાં આ બન્ને પ્રવાહ એકધારા સાથે સાથે ચાલ્યા આવશે એ પર લક્ષ્ય ખેંચી આગળ વધીએ

૫ [1]

(મુને મ્હારા નાહલીઆને મલવાના કોડ—એ દેશી)

मुने महारा नाहलीयाने मल्वाना कोड,
हु राखु माडी! कोई मुने बीजो वळेगो झोड मुने० १

અર્થ—ચેતના કહે છે કે મને મારા વહાલા નાવ–પતિને મળવાના કોડ છે તેને મળવાની હુ ઊડી ઉમેદ રાખુ છુ પણ માડી ! અત્યારે તો બીજો કોઈ ઝોડ વળગી ગયો છે (૧)

વિવેચન—આર્ય પત્નીની ઇચ્છા પોતાના નાથને મળવાની હોય છે એ નાથને 'નાહલીઆ' કહી એના પર વધારે પ્રેમ બતાવે એમા એની લાક્ષણિક મહત્તા છે એના પતિ રાતે રખડતા હોય, કે એને તિરસ્કારતા હોય, એ એના મદિરે ન આવતા મા ળીતીને મ્હેલે જતા હોય કે એને જનમભરનો વિરહ સાલતો હોય, પણ એના કોડ પતિને મળવાના જ હોય છે એની મનોભાવનાના નાથ તો પતિદેવ જ હોય છે [2] પતિપ્રાણા આદર્શ સતી વિરહી અવસ્થામા કહે છે કે મારા નાહલીઆને મળવાના હુ તો મનોરથ રાખ્યા જ કરુ છુ, અને મને તો અત્યાર કોઈ બીજો ઝોડ વળગી ગયો છે ભૂતનો વળગાડ માણસને પરાધીન બનાવી દે છે દેવી કહે છે કે હું તો મારા નાથને મળવાના કોડ રાખુ છુ, પણ અત્યારે તો જાણે મારા મ્હને રાગ, અજ્ઞાન આદિ અનેક ઝોડ વળગી પડચા છે, અને પરિણામે મારા પતિદેવ, જેની સાથે મારી પારમાર્થિક એકતા છે, એ તો જાણે ભૂતના વળગાડથી ભરમાયલા હોય તેમ જ્યા ત્યા જેમ તેમ નાચે–કૂદે છે, અને મારા કોડ હુ ગમે તેટલા રાખુ પણ તેનો અમલ થવા દેતા નથી મારા ઉચ્ચ આદર્શો અને આદર્શ કોડ હોવા છતા જાણે મારા દેવને ઝોડ વળગ્યુ હોય તેવી તેમની અને તેમની સાથે અભેદભાવ માનતી મારી દશા થઈ ગઈ છે

'હુ રાખુ'—આનો અર્થ બે પ્રકારે શકચ છે એક તો 'રાખુ'ના કર્મ તરીકે 'કોડ'ને લઈ શકાય, એટલે કે 'હું મારા નાહલીયાને મળવાના કોડ રાખુ છુ' આ અર્થ સુયોજિત

શબ્દાર્થ—મુને = મને મહારા = મારા પોતાના નાહલીયા = નાવ(નુ પ્રેમાળ રૂપ) વહાલા પતિ નાથિક, સ્વામી કોડ = મનોભાવ, અતરની ઉમેદ વળેગો – વળગ્યો લાગ્યો ઝોડ = એક જાતનુ ભૂત, વળગાડ મોટો મગર.

---

૧ અતમા મને આ પદ મળ્યું નથી પાઠાતર ઉપલબ્ધ થતા નથી

૨ 'નાવ'ના 'નાહ'નુ 'નાહલીઆ' સક્ષિપ્ત રૂપ કરવામા ભારે કરામત છે એ નાનાનુ 'નાનકો' અને સરખાનુ 'સરીખડા' જેવુ રૂપ છે, અને એમા ખૂબ સાત્મભાવ આવે છે કાવ્યચમત્કૃતિમા ધ્વનિ પ્રાપ્ય કરવાની આ ઉત્તમ રીતિ છે અને શબ્દાલકારનુ ઉત્તમ દૃષ્ટાત પૂરી પાડનાર આ રચના ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે આધુનિક ગુજરાતી કાવ્યરચનામા કવિ નાનાલાલે આ પ્રકારના શબ્દપ્રયોગની સારી ચમત્કૃતિ બતાવી છે અને પદની નજરે ખાસ ચર્ચવા અને સમજવા યોગ્ય હોઈ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે –વિવેચનકાર.

જણાય છે અથવા કોડ આગળ 'છે' અધ્યાહાર ગણી ત્યા વાક્યને પૂરુ કરીએ તો તેનો અર્થ હુ મારુ મન માડ માડ કરીને કબજે રાખુ છુ, મનમા તો પતિને મળવાના ભારે કોડ થાય છે, પણ પતિના વર્તમાન વર્તનને લઈને એવી દશા થઈ ગઈ છે કે જાણે કોઈ ભૂત કે પિશાચ વળગી પડ્યા હોય અને અનેક ચાળા કરાવે તેવી પોતાની વિપરીત દશા થઈ ગઈ છે (૧)

मोहनीया नाहलिया पाखे महारे, जग सवि ऊजड जोड,
मीठाबोला मनगमता नाहजी वीण, तन मन थाये चोड मुने० २

અર્થ—મારા મનમોહન પ્રેમી નાથ વગર મારે મન તો આખી દુનિયા વેરાન જગલ જેવી છે મીઠુ મીઠુ બોલતા અને મારા મનને પસદ આવતા મારા સ્વામીનાથ વગર મને તો મારા શરીરમા અને મનમા સખ્ત ચોટ લાગે છે, મારી આતુરતા વધી જાય છે અથવા તીવ્રતાનો પારો ઊચે ચઢી જાય છે (૨)

વિવેચન—પ્રથમ વિરહી સતી પતિવ્રતાની નજરે વિચાર કરીએ આકર્ષણ કરનાર લહેરીલાલા પતિ વગર એને મન તો આખી દુનિયા વેરાન સમાન છે, એને કોઈ વાતમા, કોઈ સ્થાનમા કે કોઈ સગમા મજા આવતી નથી અને મીઠુ બોલનારા મારા મનમોહન પતિ વગર આખા શરીરમા અને મનમા આતુરતા થયા કરે છે એ અહીંથી આવશે કે પેલે માર્ગેથી આવશે કે એમને ક્ષેમકુશળ તો હશે?—આવા આવા વિચારોથી મનમા અકળામણ અને શરીરે ચોટ થાય છે અને વિરહનો ઉકળાટ વધતો જાય છે

ચેતનાની પણ આવી જ દશા થાય છે એમા ફેર માત્ર એટલો છે કે 'મીઠા બોલા' શબ્દનો પ્રયોગ વિરહી પત્ની જાતઅનુભવ ઉપરથી કરે છે, ત્યારે ચેતના જ્ઞાનચક્ષુથી કરે છે એને તો દીર્ઘ કાળનો પ્રીતમ સાથે વિરહ છે તેથી તેણે મીઠાબોલાની મીઠી વાણી સાભળી નથી, પણ એને ખબર છે કે પતિદેવ જે દિવસે રીઝશે તે દિવસે એ સુમધુર અને સુદર બોલશે ચેતનાને ચેતનજી વગર બીજુ કાઈ વહાલુ નથી, એની નજરે પણ જગત વેરાન છે, સ્વાદ વગરનુ છે

ચેતનાનુ કલ્પેલુ શરીર કે મન આ વખતે કેવા હોય તે 'ચોડ' શબ્દ બહુ વેધક રીતે બતાવે છે એને 'ચોટ' લાગવામા વપરાતા 'ચોટ' શબ્દ સાથે સામ્ય ગણી શકાય આઘાત, મારવુ કે મૂઠ લાગવાનો એનો ભાવ સમજી શકાય છે અને આતુરતાના અર્થમા પણ એ સારો ભાવ પૂરો પાડે છે આવી રીતે પતિદેવને મળવાના કોડ સેવતી શુદ્ધ પત્નીની સ્થૂલ અને માનસિક દશા કેવી હોય તેનુ વર્ણન કર્યું એ વર્ણનનો પૂર્વાર્ધ અત્ર પૂરો થયો ઉત્તરાર્ધમા એથી પણ વધારે ચમત્કાર છે (૨)

શબ્દાર્થ—મોહનીયા = મનમોહન લહેરી આકર્ષણ કરે તેવા પાખે = વગર સિવાય (ગુ૦ પાખી) જગ = દુનિયા સવિ = આખી ઊજડ = વેરાન જોડ = સમાન સરીખુ નાહજી = નાથ પતિ વિણ = વગર ચોડ = તીવ્રતા, આતુરતા (ચોટ = કોઈને મારવા માટે હથિયાર ચલાવવાની ક્રિયા, આઘાત મારણ મૂઠ)

कांई ढोलीयो खाट पछेडी तलाई, भावे न रेशम जोड,
अवर सबै म्हारे भला रे भलेरा, म्हारे 'आनन्दघन' शिरमोड मुने० ३

અર્થ—શુ ઢોલિયો કે શુ હિંડોળો, શુ પછેડી કે શુ તળાઈ, મને તો રેશમી કપડાની જોડ પણ ગમતી નથી એ બીજા સર્વે તો મારે ભલા ભલા છે, ઠીક ઠીક છે, મારે મુગટ મણિ તો મારા આનંદઘન છે (૩)

વિવેચન—વિરહી સ્ત્રીની નજરે આ ગાથા ઉત્તરાર્ધ વિચારી જઈએ. શુ ઢોલિયો કે શુ નવાજી રશની તળાઈ, શુ હિંડોળાખાટ કે શું ઓઢવાની મુલાયમ ચાદર, અરે, ગમે તેવી જોડ લાવી હોય કે ગમે તેવા કારા નુર મૂલ્યવાન સાજે ચણગાર્યા હોય, મારે તો આવી આવી સર્વ વસ્તુઓ ઠીક ઠીક જ છે એ સર્વ વસ્તુથી મારા દિલના આનંદઘનને મળવાના કોડ પુરાતા નથી કે એ વસ્તુથી હુ ધરવ પામતી નથી મારે તો આનંદઘન નાથના મુગટ છે, મારે એ સર્વસ્વ છે એમની ખોટ તો મારે મન ચાલુ જ છે અને એમની એ ખાલી પડેલી જગ્યા તળાઈ, ખાટલા, હિંડોળાખાટથી કે રેશની વસ્ત્રો કે મૂલ્ય વાન વસ્તુઓથી પુરાય તેમ નથી

'ભલા ને ભલેરા' એ વાકયમા ઊંડો ભાવ છે એ ચીજો જાતે સારી છે, પણ મારે માટે તો એ ઠીકઠીક છે મારે જેને મળવાના કોડ છે એ મળે ત્યારે મારો દહાડો વળે આ ભાવદર્શનમા કાવ્યદૃષ્ટિએ ચાતુર્ય છે

આંતર દૃષ્ટિએ ઢોલિયા, ખાટ કે પિછોડીનુ સ્થાન બાહ્ય અનુષ્ઠાન કે ઉપરચોટિયો ધર્મ વ્યવહાર લે છે આવા બાહ્ય અવલંબનોને વિકાસમાર્ગમા જરૂર સ્થાન છે, બાહ્યનાથી જ આંતરમા પ્રવેશ શકય છે અને બાહ્યના ગાડાના જ ઘ પણ ઓઠી કર્યા વગર ચેતના કહે છે કે મારે મન એ સર્વ સ્થાન છે, પણ મારા મુગટમણિ તો મારા નાથ જ છે જ્યારે હું મારા મુગટમણિનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે બાહ્યાચારો ગમે તેવા ભલા હોય, એની ઉપ યુક્તતા ગમે તેટલી સ્વીકારવા હું તૈયાર હોઉં, પણ એ સર્વ ઠીકઠીક છે મારા શિરમોડનો વિચાર કરુ છુ ત્યારે પેલા ઢોલિયા–તળાઈ સ્થાનને યોગ્ય આચારો, વ્યવહારો કે વ્યવસ્થાઓ મને જરા પણ ગમતા નથી અહીં બાહ્યાચારની અલ્પતા ન કરતા આનંદઘને મેળાપને મહત્તા અને મુખ્યતા બહુ સરસ રીતે આપી છે એમા ઢોલિયા–તળાઈને ફેંકી દેવાની વાત નથી, પણ આનંદઘનને શિરમોડ તરીકે સ્વીકારાવવાનો આગ્રહ છે એમા ઢોલિયા–તળાઈની મૂલ્યવત્તા કાયમ રાખવા છતા સાધ્યને મહામૂલ્યવાન, મનોપગી અને અતિવિશિષ્ટ ઉચ્ચ

શબ્દાર્થ—કાંઈ=શો (અવ્યય) શુ (એક પ્રકારની જિજ્ઞાસાનો શબ્દ ભિન્ન ભિન્ન કાંઈ) ઢોલીયો= પલંગ ઢોલિયો, સવાનો ખાટલો ખાટ=ખાટલો, હિંડોળાખાટ પછેડી=ઓઢવાની જાડી ચાદર જોડ=સાડ, (ખભ પર કપડુ નાખવુ તે) અવર=બીજા સબે=સર્વે, બીજા. ભલા રે ભલેરા=ભલા હોય તો ભલા શિર=માથા (ના) મોડ=મુગટ

સ્થાનની યોગ્યતાનો સ્વીકાર બતાવ્યો છે, એમા ભારે ડહાપણ અને વ્યવહાર નિશ્ચયનો સમન્વય છે જરૂર જણાતા ઢોલિયા-તળાઈ ફેંકી દેવાની ઉપયુક્તતા જણાય તો તેનો તેમા નિષેધ પણ નથી એ વાત પણ ધ્યાનમા રહે. એ સબધી જરૂરી ચર્ચા પદને અતે વિવેચનમા આવશે

સામાન્ય રીતે જોવામા આવે છે કે વરરાજા કરતા સાધારણ સાજ કે જમણને વધારે અગત્ય આપવામા આવે છે આતર નિગ્રહ કે એકાગ્રતાને બદલે તમે આજે અમુક વખત પડિલેહણ કર્યા કે નહિ, કે પોષધ કર્યો તો તેની અદર દેવવદન કે ચૈત્યવદન કર્યું કે નહિ—આવી આવી બાબતોને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવામા આવે છે આ સર્વ અનુષ્ઠાનોને ચોક્કસ સ્થાન છે, પણ અનેક વખત સાજનિયાની તહેનાતમા વરને જ ભૂલી જવા જેવું થઈ જાય છે એનો સમન્વય કરતા આવડે એ જૈનત્વ છે મારે મન એ સાજની સાબરાબર છે, અને યોગ્ય સ્થાને એની હાજરીની જરૂર હું સમજુ છુ અને સ્વીકારુ છુ, પણ મારે મન અગત્યનો વિષય તો મારા નાહલિયા આનદઘન દેવ છે સર્વથી મહત્ત્વનું સ્થાન હું મારા નાથને આપુ છુ અને મને તો એને મળવાના જ સવિશેષપણે કોડ થયા કરે છે

યાદ રાખવાનુ છે કે આપણામાનો મોટો ભાગ ઢોલિયો, તળાઈ કે ખાટ, પછેડીની જ ચિંતા કરનારો છે પ્રગતિપથમા એને અમુક જરૂરી સ્થાન પણ અમુક મર્યાદા સુધી છે જ, પણ ક્રિયારસિક જીવડા એમા સર્વસ્વ માની લેવાની ભૂલ કરતા જોવામા આવે છે એને મન બાહ્યાચારમા જરા સ્ખલના વતી દેખાય અને તે સ્ખલના આતર ધ્યાન, વિચારણા કે ચિંતવનને અગે હોય, અને તે વિશિષ્ટ ધ્યાન કે યોગપ્રગત સ્થિતિનો પરિપાક હોય, તોપણ તેમા તેમને વિસવાદ લાગે છે એમના સમજણ અને સતોષને માટે કહે છે કે એ સાધન ધર્મો ઠીક છે, સારા છે અને કરવા યોગ્ય છે, પણ એ સર્વમા કેન્દ્રસ્થાને તો ચેતનરાજને જ રાખવા ઘટે ચેતનની પ્રગતિનો વિરોધ ન કરે તે સાધનોનો સ્વીકાર કરવાનો છે અને પ્રગત આત્માએ તો ક્રમસર ઢોલિયા-તળાઈને તેને સ્થાને રહેવા દઈ મૂળ મુદ્દા સ્થાને રહેલ ચેતનરાજને બહલાવવા જોઈએ આવા કોડ શુદ્ધ ચેતનાને વારવાર થાય છે અને તેને પૂર્ણ પાડવા માટે તે અનેક મનોરથો કરી ઉમેળ બર લાવવા માટે આતર ગાન કરે છે (૩)

ઉપસંહાર—આ પદ ખાસ ભાત પાડે તેવા ઉદ્‌ગારથી ભરેલુ છે એમા પ્રધાન સૂર તો શુદ્ધ ચેતનાનાં વેદનાનો છે, પણ બીજા પદોમા આવેલ વિરહગાન અને આ પદના ગાનમા ઘણો તફાવત છે પાસઠમા પદનાં સાખી અને ગોડી રાગના સૂરમા ચોખ્ખી વિરહ ગાથા વાચી, ઓગણોતેરમા પદમા પ્રીતિની રીત બતાવી પોતાની વિરહદશાનુ ચેતનાએ વર્ણન કર્યું, જ્યારે તોતેરમા પદમા પોતાને ઘરવાસ જ રહ્યો નથી એ દૃષ્ટિએ પતિમેળાપની તમન્ના ચેતનાએ બતાવી હવે પછી વિવરણ કરવાના ૧૦૪મા પદમા મેળાપની આતુરતા બતાવશે. આવી રીતે વિરહગાન તો ચેતનાએ ઘણા ગાયા અને હજુ ગાશે, પ્રથમ વિભાગમા પણ લગભગ દશ પદોમા વિરહગાન ગાયા છે, પણ આ પદમા મનડાના કોડ બતાવી એનું

ગાન કરવા દ્વારા યેગીએ કમાલ કરી છે એમા ઢોલિયા-તળાઈની વાતને આગળ કરી વ્યવહાર-નિશ્ચયનો સમન્વય કરવાની હકીકતને મહત્ત્વ આપવા દ્વારા સમસ્ત જગતના અને ખાસ કરીને જૈન સમાજના ઊકળતા પ્રશ્નને સ્થાન આપ્યુ છે આજુબાજુનો વિચાર કરતા કે છે લા અનો-ચારના વર્ષોનો ઇતિહાસ વિચારતા, અને છેવટે વર્તમાન યુગની ધર્મદુર્બળ દશાના આતરિક કારણો તપાસવામા આવે તો, ઢોલિયા-તળાઈને અપાયતુ મહત્ત્વ અને વિસારે પાડી દાધેલ ચેતનરાજની વાત નજર પર આવ્યા વગર રહે તેવુ નથી

એક માસિકમા મે ગઈ રાતે *Efficiency* નો નાનકડો લેખ વાચ્યો તેનો ભાવ ઉપયોગી અને પ્રસ્તુત હોઈ તે બતાવી તેની સાથે આ પદના વિષયનો વિચાર કરી લઈએ, કારણ કે આ ૫૦મા ઢોલિયા-તળાઈવાળી વાત ની પાછળ ભારે અગત્યનો મુદ્દો નમાયેલો છે

વાત એમ બની કે એક મોટા સરોવરની વચ્ચે નાનકડુ ગામડુ (બેટ) હતુ તેમા વસતા બે ખોટમેનો(ખારવાઓ)એ રાત્રે ખૂબ દારૂ પીધો ચકચૂર થઈ રાત્રે બાર વાગે પોતાનો બોટ લેગા થયા, હલેસા હાથમા લીધા અને પાણીના હલેસા મારવા લાગ્યા ચાલુ ધોરણે તેઓ એક કલાકમા સરોવરને કાઠે પહોચી જવા જોઈએ, રપ્ટ મજસ્કુ થતા સુધી તેઓ હલેસા મારતા રહ્યા, તોપણ પેલા વચગાળેના બેટની બાજુમા જ હતા! વાત એમ બની હતી કે મધરાત્રે તેઓએ હલેસા મારવા શરૂ કર્યા ત્યારે વહાણની પાછળના ભાગ (માવર) સાથે બાધેલ દોરડુ તેઓ છોડવુ ભૂલી ગયા હતા એટલે આખી રાત ફર્યા પણ બેટની ફરતી પ્રદક્ષિણા જ કર્યા કીધી અને મુખ્ય જમીને તેમને પહોચવુ હતુ તેને બદલે હતા ત્યાના ત્યા જ રહ્યા !

આવી રીતે પ્રગતિને માર્ગે પડેલો જીવ ઘણી વખત આગળ વધવા માટે હલેસા તો માર્યા જ કરે છે, પણ જો અત્યાર સુધીની વાસનાઓ, રાગદ્વેષની પરિણતિઓ, કામક્રોધાદિ ષડ્‌રિપુના ધમાસાણો અને લાવેગ વ્યવહારના આટીઘૂટીઓ સાથે લાગેલી ગાઠ એણે છોડી હોતી નથી તો એ ગમે તેટલા હલેસા મારે, પણ સવાર પડે ત્યારે એ તો બેટની આસપાસ ચક્કર મારતો જ માલૂમ પડે છે અને જે ભૂમિ પર પહોચવા માટે એણે સફર આદરી હતી તે તો એટલી ને એટલી જ દૂર રહે છે

આમા આગળ વધતી વખતે કામ, ક્રોધ, કષાય, નોકષાય સાથેની ગાઠ કાપવાની વાત તો સર્વમાન્ય છે અને દિશાન્તા ઘડ બેમી જાય તેવી છે શુભ અનુષ્ઠાનો પૈકી કોની સાથે ગાઠ તોડવી પડે અને કયા સબધ રાખી શકાય તે વાત ચર્ચાસ્પદ છે કોઈક મતે તો સાધ્યપ્રાપ્તિ સુધી શુભ અનુષ્ઠાનો ચાલુ રાખવાનો આગ્રહ પણ દેખાય છે વિચારવાની બાબત એ છે કે એકડા ઘૂટતા ન આવડે તેટલા વખત સુધી તો એકડા ઘૂટવા જ જોઈએ પણ મહાન્ કગણિત અને બીજગણિતની ભૂમિકાએ પહોચ્યા છતા એકડા ઘૂટ્યા કરવાનો આગ્રહ ચાલુ રાખવો એ ઘટતી વાત નથી દરેક શુભ અનુષ્ઠાનની ઉપયુક્તતા

તો છે જ, પણ એની ઉપરની ભૂમિકા આવી જાય તો પછી એકડા ઘૂંટવાનો અર્થ નથી. પોતાની પ્રગતિ થઈ છે કે નહિ તેનો નિર્ણય કરવા જેટલી આવડત આવી જાય તો એનો દોર તોડવાની જરૂર છે જ, પણ નિર્દંભપણે આત્માને પૂછી શકાય અને સાત્ત્વિક સૂરનાથી અંતરઆલાપ નીકળી શકે તેવું હોય તો પ્રવત્ન યોગ્ય દોરવણી નીચે અને પછી આત્મનિશ્રાએ એ દોર પણ તોડવા પડે જ આ ઉચ્ચ ભૂમિકાની વાત છે આપણા જેવી સામાન્ય વ્યક્તિઓ માટે સાધનધર્મોની ઉપયુક્તતા પૂરેપૂરી છે, ખાસ જરૂરી છે અને આપણે તો ફેરા મારતા મારતા જ કાંઠે પહોંચી જવાનું છે આ વાત સૂચવણવાળી છે, પણ બહુ વિચારવા યોગ્ય છે

હાલના 'શુભ'નો ત્યાગ કરી 'શુદ્ધ'ને આદરવાની ચર્ચા ચાલે છે એમાં પાકી નિશ્ચયદૃષ્ટિ ઉપર ધ્યાન વધારે પડતું અપાય છે શુદ્ધના સ્વીકારની ના હોય જ નહિ, હોઈ શકે જ નહિ, પણ એમાં ઘણીવાર કડી લેવા જતા પાગડું પરવારી બેસવા જેવી સ્થિતિ થાય છે, અને વિશિષ્ટ ધ્યેય મળવાને બદલે આત્મવંચનાને સ્થાન મળી જાય છે આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી આંતર દૃષ્ટિએ વાત વિચારવા યોગ્ય છે અને પોતાના યોગ્યતાનું વધારે પડતું મૂલ્ય અસાવધપણે અપાઈ ન જાય એટલું ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે આટલી ચેતવણી સાથે શુદ્ધનો સ્વીકાર કરવામાં વાંધા જેવું લાગતું નથી બાકી બહોળતાએ તો પ્રાણી ઢાલિયા-તળાઈમાં જ રાચનારા હોય છે એ વ્યવહારને તોડી શકતા નથી, એ મનોવિકાર પર વિજય મેળવી શકતા નથી અને પ્રગત આત્મદશાની વાત કરવાની કોની યોગ્યતા હોય તે જાણી-વિચારી શકતા નથી તેવાઓ માટે તો એક જ વિચાર રહે તેઓને ઢાલિયા-તળાઈ પણ ભલા રે ભલેન છે, ઠીકઠીક છે, ઉપયુક્તતા યુક્ત છે, પણ શિરનો મુગટ તો આનંદઘન જ છે, ચેતનરાજ જ છે આ દૃષ્ટિએ શુદ્ધનો સ્વીકાર છે, પણ શુભના ત્યાગની વાત ગૌણ પક્ષે છે ઢાલિયા-તળાઈ સ્થાને રાગદ્વેષની પરિણતિ હોય કે મનોવિકારનો સંચાર હોય ત્યારે તેની ગાંઠ કાપવાની ખાસ જરૂર છે, નહિ તો આખી રાત હલેસા મારવામાં આવે તોપણ સવારે સનારનગર-બેટની ફરતા જ ફેરા મારતા હોવાની વાત ચોક્કસ ચાલુ રહેતી દેખાય છે 'શુભ'ની ગાંઠ છોડવાની વાત ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે, અતિ ઊંચી હદની છે અને ઘણીવાર દંભ, વંચના કે મનમનાવવાનું સ્થાન લઈ લે છે તેમાં સાવધતા કરતા અસાવધતાને વધારે સ્થાન મળે છે માટે એ ગાંઠ કાપતા ખૂબ વિચાર કરવો ઠેકાણા વગરના અનેક પ્રાણીઓ પોતાને યોગપ્રગત, યોગી કે ધ્યાની માનતા અને ધર્મ-શુકલ ધ્યાનની ભાવના કરવા જતા પ્રથમ પગલા ચૂકી જતા જોયા છે એટલે સાચી વાત શોધી લેવી

બાકી મૂળ માર્ગ તો પ્રકટ છે, પોતાનો રસ્તો શોધી લેવા જેવો છે અને મળી જાય એટલે 'શરમોડ'ના સાથે એકાકાર સાધવા યોગ્ય છે સાચી પ્રગતિ થશે ત્યારે સર્વ સૂઝી આવશે દરમ્યાન વળગેલા ઝોડનો વળગાડ દૂર કરવા માટે લોબાન દેવો પડે તો દેવો, અને તનમાં અને મનમાં થતી ચોડ મૂકી દેવી વખત આવે ત્યાં સુધી ઢાલિયા-તળાઈને

ઠીકઠીક માની તેનો સવળે માર્ગે લાભ લેવો અને તેની ગરજ મટી જાય ત્યારે તેને વિસારી મૂકવા પથ પ્રકટ છે, સાધ્ય સ્પષ્ટ છે અને મનના કોડ પૂરા થઈ શકે તેવી સ્થિતિ છે દૃઢ ભાવના અને પ્રગટ પુરુષાર્થ પાસે કોઈ ચીજ અશક્ય નથી અત્યારની તકનો લાભ લઈ નાહલાંઆને મળવાના કોડ પૂરા કરો (૯૩)

૫૬ ચોરાણુમુ

ભૂમિકા—ચેતનાના બે પ્રકાર કલ્પી શકાય એક વિશુદ્ધ ચેતના અને બીજી વિકૃત ચેતના છતા બન્ને ચેતનસ્વભાવ છે અને અજીવમાથી જીવને પૃથક્ કરનાર તત્ત્વ છે ચૈતન્ય એટલે જ્ઞાનલક્ષણ, જાણવાનો ધર્મ આ ચેતના તો સર્વ પ્રાણ ધારણ કરનાર જીવમા અને મોક્ષમા ગયેલા સિદ્ધના જીવો, જે સર્વ કર્મોથી મુક્ત હોય છે, તેમા પણ હોય છે પણ ચેતના જ્યારે સંસારમા રખડતા પ્રાણીને અગે વિચારાય છે તે વખતની ચેતના અને શુદ્ધ સ્વરૂપની ચેતનામા બહુ ફેર છે વિકૃત સ્વરૂપની ચેતના કુમતિનું સ્વરૂપ ધારણ કરે છે એનુ જ્ઞાન કેટલીક વાર અજ્ઞાનનુ અને કેટલીક વાર અલ્પ જ્ઞાનનુ રૂપ લે છે અને તે વખતે એ પરભાવમા રમણ કરે છે, મોહમા આસક્ત થાય છે, ચેતનને પોતાના કબજામા નાખી એને નચાવે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તદ્દન નિશ્ચેષ્ટ પણ કરી નાખે છે એને તે વખતે ખ્યાલ રહેતો નથી કે ચેતનમા અનત શક્તિ છે અને કોઈ વખત એ સાચુ જોર કરી નાખશે ત્યારે એ કોઈ રીતે પોતાના તાબામા નહિ રહે પ્રગલ્ભ નદાધ યુવતિની પેઠે એ ચેતનને તાબામા રાખવા પ્રયત્ન કરે છે, અને ચેતનને હેરાન-પરેશાન કરી મૂકે છે છતા ચેતના અશુદ્ધ દશામા હોય ત્યારે પણ પતિ દેવને પોતાના સૌભાગ્યના રક્ષક તરીકે તો જરૂર સમજે છે અને પોતે તેના ઉપર મડાણ માડીને રહી છે એ વાત બરાબર જાણે છે છતા એનુ અભિમાન એને પતિદેવ પર સામ્રાજ્ય ચલાવવા પ્રેરે છે આમ પતિદેવ રખડતા-પછડાતા હતા, તેવામા તેને સત્ય જ્ઞાન થયુ, સ્વપરનુ ઓળખાણ થયુ, અને પતિદેવ પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી નિરતરને માટે કુલટા કુમતિની છાયામાથી નીકળી ગયા અને શુદ્ધ સ્વરૂપમા બિરાજમાન થઈ ગયા. આમ બન્યુ ત્યારે કુમતિને—અશુદ્ધ ચેતનાને—પોતાની ભૂલ સમજાણી, એને થયુ કે પોતાના દેવને પોતે નકામા રખડાવ્યા અને રઝળાવ્યા પછી એને જે પસ્તાવો થાય છે તેનુ આ પદમા વર્ણન કર્યું છે

ભેસ કે ગાયને ખીલે બાધી હોય ત્યારે તે અનેક જાતના ચેનચાળા કરે છે, કોઈ નજીક આવે તો ધીક મારે છે, પણ એને તે વખતે ભાન હોતુ નથી કે પોતાનુ જોર આખુ ખીલા પર છે ખીલો ખસ્યો તો પોતાના બાર વાગી જશે, ઘણાખરુ એ જ્ઞાન ખીલો હાલી પડે ત્યા સુધી આવતુ નથી. ખસ્યા પછી તો એ ઘર ઘેર વેચાય છે અને ખાટકીના હાથમા

પડી તય છે દુ ખની વાત એ છે કે બીલો હોય ત્યા સુધી ખીલાની કિંમત વતી નથી.
ાખરાને રાડયા પડી જ્ઞાન આવે છે, ગરથ ગયા પડી બુદ્ધિ સૂઝે છે, એવી દશા
ા કુમતિની થઈ છે એ પતિ વિરહે ઘેલી થઈ ગઈ છે, અને પોતાના વિચારો
ાવાના આકારમા અત્ર રજૂ કરે છે

આવો પ્રસગ સ્પર્શનની કથા વિદુર કહે છે ત્યા આવે છે[1] ત્યા સ્પર્શનનો ભવજતુ
નો મિત્ર હતો એ સ્પર્શનને ખૂબ પોષતો હતો પછી ભવજતુને સદાગમ સાથે
િચય થયો સદાગમની સલાહથી એણે સ્પર્શન સાથે દોસ્તી ઓછી કરવા માડી એ
ર્શનના કાબુમાથી છૂટ્યા, એણે હમેશનો તેની સાથેનો સબધ મૂકી દીધો અને અતે
ુક્તિનગરીએ ચાલ્યો ગયો એ નગરમા સ્પર્શન જઈ શકતો નથી, તેથી મિત્રવિરહે
ર્શન ગળાફાસો ખાતો હતો આવા પ્રકારની સ્થિતિ અત્રે અશુદ્ધ ચેતનાની થઈ રહી છે
તિદેવ અહીં હતા ત્યારે એને હેરાન કરવામા પોતે બાકી રાખી નહોતી હવે પતિદેવ
દ્ધ થયા ત્યારે એના નામ પર નિસાસા મૂકે છે એ પાછા પોતાને ઘેર આવે એવી
ચ્છા કરે છે આવે વખતે અશુદ્ધ ચેતના કેવા પ્રકારના આલાપ કરે, કેવો કકળાટ કરે
આ પદમા વર્ણન કરે છે પ્રથમ આ લક્ષ્યથી પદનો આખો અર્થ કરી જઈએ, પછી
ત દષ્ટિબિંદુથી પણ એની વિચારણા શક્ય છે તે પર છેવટે ધ્યાન ખેચવામા આવશે

૫૯

(રાગ-રામેરી)[2]

निराधार कम मूकी, श्याम! मुने निराधार केम मूकी?
कोनि नेहु ने कुणसु बोलु, सहु आलबन टूकी श्याम० ?

અર્થ—ચેતના આનદઘનને કહે છે મારા નાથ! મારા શ્યામસુદર! દેવ! મને
ન આધાર વગરની કેમ છોડી દીધી? હવે હુ તે કોની સાથે સ્નેહ કરુ અને કોની
થે બોલીચાલી કરુ? મારા બીજા સર્વ આલબનો તો ટૂકા વખતના છે અથવા હુ
ઈ બેઠી છુ (૧)

વિવેચન—પતિદેવ મોક્ષમા સિધાવી ગયા પછી અહીં રખડીરઝળી પડેલી ચેતના કાળો
ળાટ કરી મૂકે છે પ્રાણી સત્તાના મદમા કે સ્થાનની ધૂનમા હોય ત્યારે કેટલો ધામધૂમમા
ય છે અને સ્થાનભ્રષ્ટ થાય ત્યારે કેવો નિર્માલ્ય થઈ જાય છે તેનો આ દાખલો છે

પાઠાતર—નિરાધાર-નિરધારા (લેખનઅશુદ્ધિ જણાય છે) કેમ-કાઈ શ્યામ-સામ નિરાધાર-નરધારા
શબ્દાર્થ—નિરાધાર = વગર આધારે નગરકે કેમ = શા માટે મૂકી = છોડી ઊડી દીધી શ્યામ =
ના પતિ, સ્વામી કાળા દેવ મને = મને કોઇનિ = કોને નેહુ = સ્નેહ કરુ, વહાલ કરુ કુણસુ = કોની
 સહુ = સર્વ આલબન = ટેકો ટૂકી = ખોઈ બેઠી (ક્રિયાપદ) થોડા વખત માટેના (વિશેષણ)

[1] ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ભાષાતર પ્ર ૩ પ્ર ૩, પૃ ૩૭૪ થી
[2] બી મા રાગ ગોરડ લખે છે પ્રતમા રામેરી રાગ છે

પતિદેવ હમેશને માટે ગયા, ત્યાર પછી હવી સુમતિ મુક્તકંઠે પસ્તાવો કરે છે મારા દેવ! તમે તો મને અહીં એકલી-અટૂલી મૂકીને ચાલ્યા ગયા, મારે તો હવે કોઈનો આધાર રહ્યો નથી, કોઈ સાથે મારે બોલવાચાલવાનું પણ રહેતું નથી મારા દેવ! આપે આ શું કર્યું? આપનો લાખો કરોડો વર્ષોનો સ્નેહ મૂકી દીધો અને મને તદ્દન વીસરી ગયા અને આમ તદ્દન નોધારી કરી દીધી? આપનો જીવ એવી સ્થિતિ નિપજાવતા કેમ ચાલ્યો? (૧)

प्राणनाथ! तुम दूर पधाया, मूका नेह निराशी,
जण जणना नित्यप्रति गुण गाता, जनमारो किम जाशी? श्याम० २

અર્થ—મારા પ્રાણાધાર! મારા દેવ! મારો સ્નેહ છોડી દઈને, મને તદ્દન નિરાશ કરીને આપ તો દૂર ચાલ્યા ગયા (આપની ગેરહાજરીમા) જેવા તેવા (મામૂલી-એ બદામના) પ્રત્યેક માણસના દરરોજ ગુણ ગાતા મારો ભવ હવે કઈ રીતે જશે? (૨)

વિવેચન—મારા નાથ! આપ તો મોક્ષમા જઈને એટલે દૂર ચાલ્યા ગયા કે ત્યા મારા અનેક મદદ કરનારાઓનો તમારા પર દોર ચાલતો નથી ત્યા વિષયાભિલાષ તમને આકર્ષી શકતો નથી, ખુદ મોહરાયની પણ આપની ઉપર સત્તા ચાલી શકતી નથી મારો સ્નેહ વિસારી આપ તો ક્યાના ક્યા ચાલ્યા ગયા છો એટલે મારે તે હવે શુ કરવુ? હુ તદ્દન નિરાશ થઈ ગઈ છુ અરેરે! પતિની ગેરહાજરીમા મારે તો અનેક માણસની દરરોજ ખુશામત કરવી પડશે, સાધારણ બાબત માટે તેમને મોટાભા કરવા પડશે અને ટૂંકામા પતિના મરણ બાદ હિંદુ વિધવાની જે સ્થિતિ થાય છે તેવી મારી દશા થશે! મારે માથે કેવા કેવા સકટોની પાટીઓ પડશે? મારા નાથ! મારો જન્મારો આ રીતે તો કેમ જશે? (૨)

जेहनो पक्ष लईने बोलु, ते मनमा सुख आणे,
जेहनो पक्ष मूकीने बोलु, ते जनम लगे चित्त ताणे. श्याम० ३

અર્થ—હુ જે કોઈની તરફેણ લઈ તેની બાજુનુ બોલુ છુ તેના મનમા તો તે સુખ લાવે છે, તે રાજી થાય છે અને જેની તરફેણ છોડી દઈને બોલુ છુ તે તો આખા જન્મારા ભર પોતાના ચિત્તને મારી તરફથી ખેંચી લે છે, તે મારા દુશ્મન થઈ પડે છે (૩)

પાઠાતર—નેહ-નેં નિત્ય-નિત પ્રતિ-પતે

શબ્દાર્થ—પ્રાણનાથ=વહાલા સ્વામીનાથ નેહ=સ્નેહ પ્રેમ નિરાશી=આશા વગર, હતાશ બનાવી નિત્યપ્રતિ=દરરોજ જમારો=ભવ જાશી=પૂરો થશે જશે

પાઠાતર—સુખ-સુર તાણે-તાણે

શબ્દાર્થ—પક્ષ=તરફેણ, બાજુ તકરારના પક્ષની એક બાજુ આણે=લાવે મૂકીને=છોડી દઈને સામી બાજુએ જઈને જનમ લગે=ભવના છેડા સુધી મરતા સુધી તાણે=ખેંચે વિરુદ્ધમા પડે ચિત્ત ન મેળવે

વિવેચન—આપ જાણો છો કે આ અમારી દુનિયામાં તો જેનો પક્ષ કરીને બોલીએ તેને સારુ લાગે અને જેનો પક્ષ છોડીને એનાથી વિલગ પક્ષની વાત કરીએ તે તો આખા ભવ સુધી પછી પોતાનું મન જ આપણી સાથે ન મેળવે કોઈ મોહરાજાના વખાણ કર તો તે વખતે તેને સારુ લાગે છે, કોઈ વૈરાગ્ય વગેરેની વાત કર તો ચારિત્રરાજને સારુ લાગે છે એ જ પ્રમાણે ઘરમાં સાસુનું ઉપરાણું લઈએ તો સાસુ રાજી થાય ત્યારે દેરાણી જેઠાણી છણકા કરે જ્યાં એક વખત બીજાના ઉપર આધાર રાખવાનો થયો એટલે પછી સર્વના મન તો કેવી રીતે રાખી શકાય? એકનું રાખવા જઈએ એટલે બીજાને જરૂર વેધ પડે. જ્યાં સુધી આપ મારી પાસે હતા ત્યાં સુધી તો મારે વાંધો નહોતો, અને બીજા મારે માટે શું ધારે છે કે શું બોલે છે તેનો વિચાર કરવાની પણ હું દરકાર કરતી નહોતી, પણ આપના ગયા પછી તો હું પરાધીન થઈ ગઈ છું, એટલે આ મારી પરાધીન દશામાં સામાના મન પર શી અસર થાય છે તે જોઉં છું ત્યારે જણાય છે કે સર્વને રાજી રાખવાનું કામ મારે માટે અશક્ય છે જેના વિરુદ્ધ હું બોલું છું એ મારા પર વેર વાળવાની તક શોધે છે[1] (૩)

> वात तुमारी मनमां आवे, कोण आगळ जई खोलुं,
> ललित खलित खल जो ते देखुं, आम माल धन खोलुं. श्याम० ४

અર્થ—તમારી સર્વ વાતો તો મારા મનમાં આવ્યા જ કરે છે, પણ એને (એવી મોટી વાતોને) કોની પાસે હૃદય ખોલીને બતાવું, કહી જણાવું? તે લહેરી રમતિયાળ લાલા હોય કે ખરી પડતા ઠગ ભટકાળિયા દુર્જન પુરુષ હોય તો તેની પાસે તો નહિ જેવી, સામાન્ય વસ્તુ બતાવું, તેની પાસે મારા માલમાંથી કે પૂંજીમાંથી ઉપરચોટિયા દર્શન કરાવું (૪)

વિવેચન—અને સ્વામીનાથ! તમારી તો અનેક વાતો મારા મનમાં હવે આવ્યા કરે છે આપની કુદરતી પ્રેમઠીલા, આપનું નિર્દોષપણું, આપનો પત્ની પરનો પ્રેમ—એ તો જાણે મારા પૂરતી વાત થઈ, પણ પછી આપે વિકાસ કરેલ નૈસર્ગિક શક્તિ, આપની પરોપકાર વૃત્તિ, આપની સહનશીલતા, આપની અન્યને સંતાપ ન આપવાની ઇચ્છા અને આપની

પાઠાંતર—આગળ—આગળે ખોલું—બોલું

શબ્દાર્થ—વાત = હકીકત તુમારી = તમારા સબંધીની તમે જણાવેલી ખોલું = ઉઘાડી પાડ્રી બતાવું લલિત = મનોહર સુંદર, રમતા ખલિત = ખરી પડતા અટમાતા ખલ = દુર્જન આમ = સામાન્ય ખાસ નહિ એવું

[1] પક્ષ—જ્યાં એકાંત આવે ત્યાં પક્ષભેદ જરૂર થાય છે અમુક દૃષ્ટિએ એ વાત સાચી પણ હોય પણ બીજી દૃષ્ટિએ એ વાત વિચારવા જેવી પણ હોય સુધારવા જેવી પણ હોય આ દૃષ્ટિબિન્દુ (નય)ના સિદ્ધાંતને સમજ્યા વગર પ્રમાણજ્ઞાન થતું નથી અને પક્ષજ્ઞાન કે પક્ષભેદ થાય ત્યાં ઝઘડા થયા વગર રહેતા નથી —વિવેચનકાર

ધ્યાન, એકાગ્રતા આદિ અનેક વાતો આજે યાદ આવે છે ત્યારે મારા મનમા શુનુ શુ થઈ જાય છે તમે મને જ દેખતા હતા, ત્યારે તમને હુ ઓળખી શકી નહિ અને તમે મારાથી અળગા થતા ગયા તેમ તેમ આપના નવા નવા ગુણો વિચારતી હુ આપથી દૂર ને દૂર થતી ગઈ આ બધી મારી અવિચારિતા અને અલ્પજ્ઞતા કોની પાસે જઈને કહુ ? આપની મહત્તા અને પ્રગતિશીલતા કોની પાસે વર્ણવવા બેસુ ?

મારી નજરે તો કાતો લહેરી લાલાઓ આવે છે તેઓ તો ઇંદ્રિયોના ભોગ ભોગવવામા મશગૂલ હોય છે, અથવા મારી નજીક દુર્જન પુરુષો હોય છે, તેઓ પરદારાગમન, ચાડી ચૂગલી, નિંદા કે ધમાલમા રસ લેનારા હોય છે, પારકા પાસેથી પડાવી લેવાની દાનતવાળા, અભિમાની, દભી, ક્રોધી કે માયાવી હોય છે આવાની પાસે તો મારો આ દ માલ બતાવી શકુ નારી પાસે માલમા તો સસારવહેવાર છે તેમાથી આવો ઉપર ઉપરનો માલ તેમને બતાવી શકુ મારાથી તેમની પાસે મન મૂકીને વાત થતી નથી અને મારા મનના પડદા હુ કોઈ પાસે ઉકેલી શકતી નથી. એટલે મારાથી કહ્યુ જતું નથી અને સહ્યુ જતું નથી આવી કોડી દશાના મારા નાથ ! આપે મને કેમ મૂકી દીધી ? (૪)

घटें घटें छा अंतरजामी, मुजमा का नवि देखु,
जे देखु ते नजर न आवे, गुणकर वस्तु विशेषु श्याम० ५

અર્થ—આપ અતર્યામી છો અને દરેક શરીર કે મનમા છો (એમ આપને માટે કહેવાય છે), પણ (નવાઈની વાત છે કે) હુ આપને મારામા કેમ દેખી શકતી નથી ? જેને મારા ઘટના જેવાનો હુ પ્રયત્ન કરુ છુ તે મારી નજરમા જ આવતો નથી ખાસ કરીને ગુણ કરનાર વસ્તુ અદર છે તે નજરે પડતી નથી, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કે નિશ્ચય થતો નથી (૫)

વિવેચન—મારા નાથ ! આપને એક બીજી વાત પૂછી લઉં આપને માટે કહેવાય છે કે આપ તો દરેકના ઘટમા-અતરમા છો, આપને માટે 'અતર્યામી' શબ્દનો ઉપયોગ પણ થાય છે,[1] અને છતા મારા નાથ ! મારા અતરમા આપને તો હુ દેખતી જ નથી. એ તો ભારે આશ્ચર્યની વાત છે

બાહ્ય દશામા વર્તતી અશુદ્ધ ચેતના અતરાત્મદશામા વર્તતી શુદ્ધ ચેતનાને કેમ જોઈ શકે ? બાહ્ય દશામા તો પૌદ્ગલિક આનદ, ઇંદ્રિયોના વિષયભોગો, કષાયપરિણતિ

પાઠાતર—ઘટે ઘટે-ઘટ ઘટે મન્મા ગુણકર-ગુણાકર.

શબ્દાર્થ—ઘટે ઘટે = સરના અત કરણમા ઘટ = શરીર મન છ ૧ અતર્યામી = હૃદયમા રહેના મુજમા = મારામા કા-કેમ ગુણકર = હિત કરનાર વિશેષુ = (ક્રિયા વિ) વિશેષત, ખાસ કરીને (વિશેષણ) વધારે ખાસ (ક્રિયાપ) નિશ્ચય યા નિર્ણય કરવો

[1] જુઓ પ ૮૩મુ અને તેનુ વિવેચન.

અને લોકાચાર જ હોય, ત્યાં અંતરાત્મદશાના ચારિત્રધર્મરાજ કે દશ યતિધર્મો કે ભાવનાઓ ક્યાંથી હોય? ત્યાં સંયમ કે ત્યાગના આદર્શો કે આંદોલનો ક્યાંથી હોય? ત્યાં વીર્યોલ્લાસ કે વિશુદ્ધ વાટાઓ ક્યાંથી હોય? એટલે અશુદ્ધ ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બરાબર છે. દરેકના ઘટમાં અંતરાત્મા, અનંત ગુણનો ધણી, પરમાત્મદશા પ્રાપ્ત કરવાની સત્તાવાળો મહાન યોગીશ્વર બેઠો છે એને અશુદ્ધ ચેતના કેમ દેખી શકે? એ છે, એ વાતનો અશુદ્ધ ચેતના વિચાર પણ કેમ કરે? એટલે એ પોકો કરે છે કે મારા ઘરમાં આપ તો શોધ્યા જડતા નથી, ત્યારે આપ ઘટ ઘટમાં છો તે વાત સાચી કે નહિ? કે એ વાત એમની એમ જ ચાલ્યા કરી છે?

અને વાત ખરી છે જ્યાં સાત કોઠામાં દુર્ગંધ ભરી હોય, ત્યાંથી સુગંધની આશા રાખવી તે જેટલો મિથ્યા પ્રયાસ છે, તેટલો જ અશુદ્ધ ચેતના કે કુમતિના હૃદયમાંથી —અંતરંગમાંથી શુદ્ધ ચેતનને મેળવવાનો પ્રયાસ નકામો છે (૫)

હજુ પણ એ આગળ ચલાવે છે —

> अवधें कहीनी वाटडी जोउ, विण अवधें अति झूरू,
> 'आनंदघन' प्रभु वेगे पधारो, जिम मन आशा पूरू श्याम० ६

અર્થ—કોઈ મુદત આપીને ગયેલ હોય તો તેની રાહ પણ જોઉં, માર્ગપ્રતીક્ષા પણ કરું, પણ જ્યાં મુદત જ ન આપી હોય ત્યાં તો પછી હું તલસી તલસીને કલ્પાંત જ કરું. માટે મારા આનંદઘન પ્રભુ! હવે તો આપ ઝડપથી પાછા પધારો, જેથી મારા મનડાની આશા પૂરું, મારા મનોરથ પૂરા કરું (૬)

વિવેચન—મારા નાથ! મુદત હોય તો તો હું રાહ જોઉં પતિ પરદેશ ગયા હોય અને વર્ષ દિવસે આવવાની અવધ કરી ગયા હોય તો તેની મુદત ધ્યાનમાં રાખી વાટ જોવાનું પણ બને પણ આપ તો કાંઈ અવધિ આપી ગયા નથી, આપ સાદિઅનંત સ્થિતિએ પરદેશ ચાલી ગયા છો, એટલે મારી દશા તો કલ્પાંત કરીને આખો રાતી કરવાની જ છે આવી મારી નિરાધાર દશાનો વિચાર કરીને મારા આનંદઘન પ્રભુ! આપ જલદી પધારો, મારી સેજડીને શોભાવો, મારાં મનની ઇચ્છા પૂરી કરો અને મારે મંદિરે આનંદમંગળ વરતાવો, અને મારા મનોરથો પૂરા કરો (૬)

ઉપસંહાર—આવી રીતે અશુદ્ધ ચેતના—કુમતિએ મોક્ષ ગયેલા પતિને માટે ઝંખના કરી, તેની સાથે મોજ માણવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી અને તેને પાછા જલદી પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરી આ એક દૃષ્ટિબિન્દુથી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો અને આ અર્થ પ

પાઠાંતર—કહીની-કેહની અવધે-અવધે આશા-આસ્યા

શબ્દાર્થ—અવધે = મુદતે કહીની = કોઈ અનિશ્ચિત સ્થાનમાં કહેનારની વાટડી = રાહ માર્ગપ્રતીક્ષા વિણ = વગર, સિવાય ઝૂરું = કલ્પાંત કરું, તલસું, ઝુરાઈ જઉં વેગે = જલદી, ઝડપી ગતિએ

ાભીરવિજય ગણીએ કરાવેલ નોટ અનુસારે તેમના રજૂ કરેલા-દર્શાવેલ મુદ્દા પ્રમાણે છે અને તે સુયોજિત, સુસગત અને અર્થક્ષમ છે

બીજા દૃષ્ટિબિંદુથી અર્થવિચારણા

આ પદનો બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી પણ અર્થ શક્ય છે એ રીતે અર્થ કરવા જતા એકાદ સ્થળે વાધો આવે છે, જરા અર્થ મોચવો પડે છે એ મુદ્દા પ્રમાણે અર્થ કરવા જતા આખા પદને શુદ્ધ ચેતના-સુમતિના મુખમા મૂકી શકાય પતિવિરહના અનેક પદો આવી ગયા છે એટલે એ પ્રકારનો અર્થસકેત તો તુરત સમજી શકશે અતિ મનોપથી એ દૃષ્ટિએ અર્થ વિચારી જઈએ

પતિવિરહથી ઘેલી થયેલ પતિવ્રતા સાધ્વી દેવી સુમતિ (શુદ્ધ ચેતના), જેણે ભાદરવાની રાતો વિરહમા ગાળી છે અને અનેક વિરહગાનો ગાયા છે, તે આનદઘન પ્રભુને પોતાને ત્યા પધારવા વિજ્ઞપ્તિ કરતા કહે છે —

(૧) મારા નાથ! શ્યામસુન્દર! આપે મને તદ્દન વગર આધારે કેમ મૂકી દીધી? મારે તે હવે કોની સાથે સ્નેહ કરવો? અને કોની સાથે બોલીચાલી કરવી? આપે મને અવગણી એટલે મારા સર્વ અવલબનો અલાપ થઈ ગયા છે, ઢકાઈ ગયા છે પતિત્યક્તા કે પતિઅપમાનિતાને આધાર પણ કોણ આપે?

(૨) મારા નાથ! મારો સ્નેહ મૂકી, મને તદ્દન નિરાશ કરી, આપ તો દૂર પધારી ગયા છો, ક્યાના ક્યા નીકળી ગયા છો, પરકીયામા લુબ્ધ થઈ ગયા છો, મને તદ્દન ભૂલી ગયા છો. મારે તે કકળાટ પણ કોની પાસે કરવો? પતિવિરહો ઘેલા અનેકી મારી પાસે જેટલા માણુનો આવે તે નરકના પાડે આપના ગુણ ગાતા મારો આખો જનમારો તે કેમ કાઢે જશે? મારાથી આપનુ વાકુ તો બોલાય નહિ અને સારુ બોલુ એટલે મારુ ઠામ કહેવાની કોઈ દરકાર કરતુ નથી પણ કરે ત્યારે આમ મારો આખો જન્મારો શે જશે?

(૩) અને વાત એ છે કે જેની વાત સાચી છે એમ કહુ તે તો રાજી થાય છે, પણ સાચી રીતે પરખ કર્યા વિના જેની વિરુદ્ધ બોલુ તેનો હુ પક્ષ કરતી નથી એમ માની એ તો જનમ સુધી મારી સામે તાણેલી નજરે જુએ છે હુ તો શુદ્ધ દશામા કોઈનો પક્ષ કરુ નહિ, પણ તેને તેમ લાગે છે[1] અને મારે ઓશિયાળી સ્થિતિમા બધાના મો જાળવવા પડે છે, એટલે કોઈને સારુ-ખોટુ લાગે કે તુરત મને ચારાં-ખાણ ગણે છે અને પતિની માનેતી હુ ન દેખાવાથી મારે દરેકનો મારા માટેનો અભિપ્રાય સાભળવો પડે છે ઓશિયાળી વિધવાની જે દશા થાય તે પતિવિરહે મારી અત્યારે થઈ રહી છે

(૪) મારા નાથ! તમારી આવી આવી વાતો મારા મનમા તો ઘણી ઘણી આવે છે,

---

૧ અહીં અર્થ જરા મોચવો પડે શુદ્ધ ચેતના પક્ષ લે જ નહિ

પણ તે કોને કહી બતાવું ? તમારી વાત કોને સંભળાવું ? ઘરની વાત કોની આગળ ઉઘાડી કરું ? તેઓ જો લહેરી કે લુચ્ચા, કપટી કે હરામખોર હોય, તો તેને જોઈ રહું છું અને તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાત જ કરું છું અથવા તેમની પાસે મારું અંતરધન ખોની બતાવું છું મારાથી તેમની પાસે ઘરના છિદ્ર ઉઘાડાં કરાય નહિ અને આમ માલ કે ધન ખોળું તો તેમાં તેઓ મારો મુદ્દો સમજે નહિ આવા લહેરી લાલાઓ પાસે મારી વાત કરવામાં મારો શુક્કરવાર વળે નહિ અને મારું કામ થાય નહિ તેમની પાસે તો મોટી મોટી વાતો થાય, સામાન્ય ઉઘાડી વાતો રજૂ કરાય, કારણ કે એમ ન કરું તો તેઓ તો મોટી ખટપટ કરે અને પતિની ગેરહાજરીનો લાભ લેવા યત્ન કરે આ લહેરી લુચ્ચાઓની પાસે ઘરની વાત કેમ થાય ?

(૫) અને મારા નાથ ! આપ તો દરેકના ઘટ–અંતરમાં છો એમ મોટા જ્ઞાનીઓ કહી ગયા છે પણ મારા અંતરમાં આપને શોધું છું ત્યારે ત્યાં તો આપ ખોવાઈ ગયા જણાઓ છો મારા આપ પ્રત્યે ગમે તેટલો સ્નેહ છે, પણ આપ મૂર્તસ્વરૂપે મારા ઘટમાં દેખાતા નથી અને જ્ઞાનદૃષ્ટિએ હું મારા ઘટમાં આપના સંબંધી જે સ્વરૂપ દેખું છું તે તો નજરે આવતું નથી આપના અનંતજ્ઞાનાદિ ગુણો જ્ઞાનદૃષ્ટિએ દેખી શકું છું તે તો ત્યાં નજરે આવતા નથી, માત્ર ત્યાં ગુણકર વસ્તુઓ ખાસ દેખું છું, પણ આપ પોતે ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા હો એમ લાગે છે એટલે મારા ઘટમાં–મારા હૃદયમાં–આપને ગુણકર વસ્તુ દેખાય છે પણ આપ પોતે તો ત્યાં નજરે પણ પડતા નથી

(૬) હવે તો, કાંઈ નહિ તો, આપ કાંઈ અવધિ તો આપો, કે અમુક સમય પછી મારા ઘટમાં આપ પધારશો એવી અવધિ હોય તો રાહ પણ જોઉં, વાટ જોઉં અને માનું કે અમુક અવધિ પૂરી થશે ત્યારે તો આપ જરૂર પધારશો કાંઈ પલ્યોપમ, સાગરોપમ, કાળચક્ર કે પુદ્ગળાવર્તોની મર્યાદા થાય તોપણ આશા બંધાય અને વાટ જોવાય અત્યારે તો કાંઈ અવધિ નથી, ઠામઠેકાણું નથી, આશા નથી, સમય નથી, ત્યારે મારે તો ઝૂરવા સિવાય બીજું કાંઈ નથી ! મારી આ દશા સાંભળી મારા નાથ ! હવે વેગે પધારો, જલદી મારા ઘટમાં તમારા યોગ્ય સ્થળે આવી જાઓ એટલે મારો તમારી સાથેનો વિરહ થયેલો છે તે ખલાસ કરી મારા મનની આશા પૂર્ણ કરું

આ રીતે પણ બરાબર ભાવ આવે છે અને સુમતિએ અનેક પ્રસંગે ધારણ કરેલ વલણને અનુરૂપ અર્થ તે રીતે આપણને મળી આવે છે આ તદ્દન ઊલટા દૃષ્ટિબિન્દુથી કરેલ અર્થ બતાવે છે કે સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચારતાં પરસ્પર દેખાતા વિરોધસત્ત્વોનો સમન્વય જૈનદર્શન કરી શકે છે, અને એ સમન્વય–વ્યાપાર તે નયના જ્ઞાનની ખાસ વિશેષતા છે અને અનેકાંતવાદની મહાન ફતેહ છે

ઉપસંહાર—આ પદના વિવેચનમાં અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓ વિસ્તારથી ચર્ચેલાં હોઈ તે

પર વધારે ચર્ચા કે અર્થસ્ફોટનની જરૂર લાગતી નથી ચેતનાની આ ઉપાધિ જાણીતી છે, એના વિરહગાનો સમન્વય તેવા છે અને તેની આકાંક્ષા સુયોગ્ય છે કુમતિ એવા જ વિરહ ગાન કરે તે જરા વિચિત્ર લાગે તેવું છે, પણ પતિને રમાડતી–ધમકાવતી–દબડાવતી સ્ત્રીઓ વિધવા થયા પછી પતિને માટે જે તડફાટ કરતી કે પશ્ચાત્તાપ કરતી જોવામા આવે છે તે નજર તદ્દન સાચા લાગે છે માત્ર એવા મોડા આવેલા જ્ઞાનની કે પડયા પછીના ડહાપણની બહુ કિંમત નથી, પણ એની શકયતા જરૂર છે

વાત એક જ છે કે ચેતનને એની શુદ્ધ સ્થિતિમા વિચારવામા આવે કે એની વર્તમાન અત્યાસિત દશામા વિચારવામા આવે, પણ એ બન્નેમા એને વિચારવાનો રહે છે આખી બાહ્ય કે આંતરની રચના એના પરત્વે છે અને ગમે તેમ કરીને એને એના મૂળ સ્વરૂપમા લઈ આવવાના આ વલખા છે, પ્રયત્નો છે એમાનો કોઈ પણ પ્રયત્ન લાગુ થઈ જાય અને ચેતનરાજ ઘેર આવે, ઘરને સભાળે, ઘરે સ્થિર થઈ જાય અને ઘરનાને ઓળખે તો કામ થઈ જાય તેવું છે પછી એ કુમતિના છણકા જુએ કે મોડી આવેલી અક્કલે વિચારે, એ સુમતિની શુદ્ધ ચારિત્રભાવના જુએ કે પતિદેવ તરફની એકનિષ્ઠા જુએ, ગમે તે જોઈને ઘેર આવે અને રખડુપણું વિસારે એ માટે આ સર્વ ગાન છે અને ગમે તે મુદ્દાથી સત્ય સમન્વય અને સમજીને જિવાય તો આશા પૂરી થાય તેમ છે (૯૪)

૫૬ પચાણુમુ

ભૂમિકા—જ્યા સુધી એક વાત પર મન લાગતુ નથી, ત્યા સુધી એ વાત જામતી નથી, અને સ્થિરતા, એકાગ્રતા કે શાંતિ આવતી નથી ઘણુખરુ પ્રાણી ઉપર ઉપરનો ખ્યાલ કરી વાતના આંતર સ્વરૂપમા ઊતરતો જ નથી, અને તેથી વસ્તુનો જરા પ્રકાશ પડયા, ન પડયો, ત્યા તો તે ખ્યાલ જ ખલાસ થઈ જાય છે, અને એક હકીકતથી બીજી હકીકત પર મન લાગી જાય છે મન એ અજબ વસ્તુ છે એને એક ઠેકાણે લગાડવુ એ ભારે મુશ્કેલ કામ છે આખો રાજયોગ મનના સ્થિરીકરણ માટે યોજાયેલ છે અને યમ, નિયમ, આસનાદિ સાધનો દ્વારા મનને ઠેકાણે લાવવા અને રાખવા માટે પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિના હકીકતો બતાવી છે આખો યોગમાર્ગ મનને વશ કરવા માટે જ રચાયો છે અને ખાન કરીને ધ્યાનયોગની અનેક અટપટી બાબતો મનને એકાગ્ર કરવા માટે જ યોજાયલી છે છતા મનને વશ કરવાની અને એને સ્થિર રાખવાની વાત સર્વ કાળમા બહુ મુશ્કેલ દેખાણી છે પ્રાણી જોર કરીને, સયમ રાખીને, છેવટે દબાવીને પણ વચનયોગ અને કાયયોગ પર અકુશ રાખી શકે છે, પણ મન તો એટલુ લપટુ (elastic) છે કે એને એક બાજુથી દબાવવા જઈએ ત્યા બીજી તરફ છટકી જાય છે સામાયિકની બે ઘડીની શાંતિમા એને નિરાત પડતી નથી અને જગલના એકાંતમા એ

એકાગ્ર થતુ નથી એને જેમ દબાવવા કે દાસલાવવા માગીએ છીએ તેમ એ વધારે દૂર નાસતુ ફરે છે અને એને સયમમા રાખવાના પ્રયત્નોને પણ તે કટલીક વાર તો ઉથલાવી નાખે છે મહાન યોગીઓને પણ એ ટાધાયત્તા કરી મૂકે છે અને ખુદ આનંદઘન જેવા સિદ્ધ યોગીને મુખે પ્રભુ પાસે ફરિયાદ કરાવે છે કે 'હે કુંથુજિન! મનડુ કેમે કરીને માનતુ નથી ' આ અતિ મહત્ત્વનો યોગનો પ્રશ્ન છે એમણે તો એ સત્તરમા પ્રભુના સ્તવનમા ત્યા સુધી કહી નાખ્યુ છે કે કોઈ પ્રાણી કહે કે તેણે મનને સાધ્યુ છે, વશ કર્યું છે, તો પોતે તે વાત જ માનતા નથી આટલી મનની શક્તિ છે

ઉપર જણાવ્યુ તેમ, આખો ધ્યાનયોગ મન પર કાબૂ લાવવા માટે યોજાયેલ છે આવી હકીકત હોવા છતા 'જિમ જિમ જતન કરીને રાખુ, તિમ તિમ અળગુ ભાગે,' —એને (મનને) જેમ જેમ પ્રયત્ન કરીને કબજે રાખવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે છે, તેમ તેમ એ દૂર જ નાસતુ જાય છે અત્યારે જ તમે નિર્ણય કરો કે આજે દૂધપાક ખાવો ? નથી તો દિવસમા અનેક વખત એની સખ્ખાઈ, એમા પડેલા ચોખા કે બદામના કે પિસ્તાના ટુકડા તમારી આતર આખ સન્મુખ આ યા વગર નહિ રહે મતલબ, વચન કે કાયા પર સયમ પરાણે પણ લાવી શકાય છે, પણ મન પર સયમ લાવવો એ ભારે મુશ્કેલ વાત છે અને સસારમા પડેલા, પુદ્ગળના વિલાસમા રાચેલા વહેવારુ પ્રાણી માટે એ તદ્દન અશક્ય નહિ તો ભારે મુશ્કેલ વાત છે છતા મન પરના કાબૂ વગર છેડો નથી તે માટે અનેક પ્રકારો અને ઉપાયો યોગીઓએ બતાવ્યા છે એને માટે અનેક આસન, જપ, સ્થાન શોધન વગેરે બતાવ્યા છે અને શરીર પર જય કરવા કેટલાકે તો હઠયોગના પ્રયોગો પણ બતાવ્યા છે રાજયોગ અને હઠયોગના પરસ્પર સબધ અને આદેયતાના ઘણા રસિક વિષય પર અત્ર ચર્ચા કરવા ન રોકાઈએ, પણ મન પર વિજય મેળવવાની આવશ્યકતા સર્વ યોગીઓએ સ્વીકારી છે એમા બે મત નથી એ વાતને સ્વીકારી સમજી લઈએ

'मन एव मनुष्याणा कारण बन्धमोक्षयो '—એટલે સસારબધન કે કર્મબધનુ કારણ મન છે અને સર્વ કર્મથી મુક્તિ મેળવવારૂપ મોક્ષપ્રાપ્તિનુ કારણ પણ મન છે—એ સૂત્રની પાછળ ભારે રહસ્ય રહેલુ છે આખા ચક્રભ્રમણમા નાખનાર એ જ મનને જો કબજે કર્યું હોય તો એ સસારપાતમાથી બચાવે, આટલી મનની શક્તિ અને સ્થિતિ હોવાથી એને એક ઠેકાણે બાધવાની ખાસ જરૂર છે જેઓ યોગમા પ્રગતિ કરી રહ્યા છે, જેઓ સસારનો સર્વથા ત્યાગ કરી રહ્યા છે, જેઓ જગલમા કે પર્વતના શિખર પર બેસી ચેતનરાજને ધ્યાવી રહ્યા છે, તેની વાત બાજૂ ઉપર રાખીએ, તો આપણા જેવા સામાન્ય વહેવારુ પ્રાણી માટે તો ભારે મૂચવણનો સવાલ થઈ પડે પણ એમ મૂઝાવાની જરૂર નથી એ મૂઝવણ કેવી રીતે દૂર થાય તેનો ઉપાય આ પદમા બતાવ્યો છે સસારમા રહી સાસારિક કાર્યો કરનાર પણ ધારે તો યોગમાર્ગે પ્રગતિ કરી શકે છે એનો અહીં માર્ગ સૂચવ્યો છે

પ્રાણીસમૂહના ત્રણ વિભાગ પાડવામા આ યા છે જેઓ વિશુદ્ધ માર્ગ સ્વીકારી તેના

ઉપર જ સર્વ ધ્યાન લગાડી પ્રગતિમા જ રચ્યાપચ્યા રહે તે 'સુસાધ્ય' કોટીના આત્મા છે તેઓનો ચેતનરાજ તડ મળતા સડસડાટ સાધ્યે પહોચી જાય છે આવા ચેતન ભારે આત્મબળવાળા, પણ ઘણી નાની સખ્યામા હોય છે એ તો પુદ્ગળપ્રસગ છોડે એટલે એની સામુ ન જુએ, તજવી ત્યારે એક એક શુ? એકસાથે ધડાકો અને છેડો છૂટી જાય એવી 'ધન્ના' જેવી એમની દશા હોય. અત્ર કથન છે તે એવા સુસાધ્ય કોટિના જીવ માટે નથી છેલો વિભાગ 'અસાધ્ય' કોટિનો છે એને પ્રગતિનો દાદર દેખાવાનો નથી, મળે તો ઓળખાવાનો નથી, અને કદાચ તેની નજીક એ આવી ચડે તો તેની પાસે જવાની તેની ઇચ્છા પણ થવાની નથી આ પ્રકારના પ્રાણીને પણ આ પદમા સ્થાન નથી પણ પ્રાણીનો ઘણો મોટો ભાગ 'કષ્ટસાધ્ય'ના વચલા વિભાગ પર હોય છે એને પ્રગતિના પ્રત્યેક પગથિયે પગ સ્થિર કરવા પડે છે, એક પગલુ આગળ ચઢતા તેને કડો ભવ કરવા પડે છે અને છતા કોઈવાર ધમાલ કે વાવાઝોડુ થઈ આવે તો એકાદ કે વધારે પગથિયા ઊતરી પણ જાય એવી સ્થિતિના હોય છે આ મધ્યમમાર્ગી જીવો પૈકી કેટલાક ત્યાગી હોય છે, કેટલાક અલ્પાગ્રે માર્ગ પર પ્રયાણ કરનારા હોય છે અને કેટલાક ધીમી ઉતાવળી પ્રગતિ કરવામા ઉત્સુક હોય છે, છતા ઇંદ્રિયના વિષયોનો સર્વથા ત્યાગ કરનારા હોતા નથી

આ કષ્ટસાધ્ય વર્ગના પ્રાણીએ પોતાની સ્થિતિ સુધારવા મધ્યમ માર્ગ કેવી રીતે નેવવો એની વાત અત્ર કરી છે અહીં જરા સ્પષ્ટતાની ખાતર એક વાત જણાવવાની જરૂર છે કે બાહ્ય ત્યાગને અહીં સબધ નથી સસારનો ત્યાગ કરવાવાળાનો મોટો ભાગ પણ કષ્ટસાધ્યની કોટિમા આવે છે, કારણ કે સ્થૂળ ત્યાગ અને આતર ત્યાગ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે આ પદમા જે વાત કરી છે તે આત્માને શોધનાર, તેની પ્રગતિ માટે પ્રયાસ કરનાર, તેના અતિમ સાધ્ય મોક્ષમા માનનાર અને છતા ઇંદ્રિયભોગ, વિષયવિકાર અને પુદ્ગળના સબધને ન છોડનાર સામાન્ય કક્ષા પર રહેલા જીવોની જ છે એના સાધુ–શ્રાવકના વેશને સબધ નથી અદરની જાગૃતિ અને ત્યાગની વાતને વહેવારુ દેખાવ કે વર્તન સાથે કદી પણ ગૂચવવા યોગ્ય નથી એ વાત લક્ષ્યમા રાખવી. આટલી પ્રસ્તાવના આ પદના સ્પષ્ટીકરણ માટે જરૂરી ધારી છે

પ્રભુનામ લેવાનુ કારણ માત્ર સાધ્યને લક્ષ્યમા રાખવા પૂરતુ જ છે પ્રભુ કાંઈ મોક્ષ આપી શકતા નથી, અને પારકાનો આપેલ મોક્ષ મળી પણ શકતો નથી માત્ર એ જેવા ત્યાગી થઈ ચિદ્ઘનાનદમા મગ્ન થઈ ગયા છે એવા પોતાને થવું છે એની સાધ્યસન્મુખતા માટે પ્રભુનામરટણ છે, પણ એના મહિમામા એક વિશેષતા છે તમે પત્નીની વાત યાદ કરશો તો વિકાર થશે, તમે માલ કે કેસની વાત કરશો તો અનેક વિકારો (–ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, ઈર્ષ્યા, અસૂયા, મત્સરાદિ) જાગ્રત થશે, પણ પ્રભુનામ લેશો તો એમા કોઈ વિકાર નહિ જાગે, એમા કોઈ સ્વાર્થની વાતને પ્રાધાન્ય નહિ મળે, એમા શાત વાતાવરણ,

અસાધારણ પુરુષાર્થનો વિજય અને સર્વ ઉપાધિના ત્યાગની વાતો જ ધ્યાન પર આવશે આટલો મહિમા પ્રભુની સેવનાનો છે એની અસર સેવા કરનારને જબરી થાય છે એટલે તમને જો ખરેખરી આત્મપ્રગતિની લલના લાગી હોય તો તમારા મનને પ્રભુમા જોડી દો, અન્ય કામમા જોડાયેલા હો તો તે વખતે પણ અંદરની આકાક્ષા પ્રભુ તરફ જોડાઈ જવાની રાખો એમા જેટલો વખત જાય તેટલો ધન્ય સમય ગણાવો જોઈએ સાધ્યને માટે આવી લે' લાગે ત્યારે જ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાની વૃત્તિ થાય છે પણ સંસારના વ્યવહારમા પડેલા—આડાઅવળા વેપારની ગૂંથણીની જાળમા ગૂંચવાઈ ગયેલા—ને આખો વખત પ્રભુનામ સ્મરણ કરવાનુ બને નહીં, તેણે બનતી તકે પ્રભુનામોચ્ચારમા, પ્રભુસેવાના કાર્યમા રસ લેવો જોઈએ અને ન બને ત્યારે એના તરફ પ્રેમભક્તિ અને તીવ્ર ઇચ્છા રાખવી જોઈએ કારણ કે અમુક વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવા માટે જ્યા સુધી ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા ન થાય ત્યા સુધી એ મેળવવા માટે પ્રામાણિક પ્રયત્ન થતો નથી અને પ્રયાસ વગર તો કોઈ જાતનુ પરિણામ બતાવી શકાતું નથી માટે જ્યા પહોચવુ હોય, જેવા થવુ હોય, જેની પ્રાપ્તિ કરવી હોય, તે ભાવ, તે સ્થાન અને તેની આદેયતા મન પર વારવાર લાવવી ઘટે એટલા માટે કષ્ટસાધ્ય મધ્યમમાર્ગી જીવોએ ચેતનને લાઈન પર રાખવા માટે પોતાના સાધ્ય અરિહંત ભાવ તરફ કેવી રીતે ધ્યાન આપવુ ઘટે, અને તેની પ્રાપ્તિ માટે કેવી તાલાવેલી ધરાવવી ઘટે તેની અત્ર વ્યવહારુ દાખલા સાથે વાત કરી છે

૫૦

(રાગ—અહીઓ વેનાતન યાને અનહિયો વેનાતિ)

ऐसे जिन चरणे चित्त ल्याउ रे मना,
ऐसे अरिहंत के गुण गाउ रे मना. ऐसे०

उदर भरनके कारणे, गौआ वन मे जाय,
चार चरे चिहु दिस फिरै, वाकी सुरति वछरूआ माहि रे ऐसे० १

અર્થ—એવી રીતે હે મન ! (ચેતન ! આત્મા !) તુ જિનેશ્વર મહારાજના ચરણ કમળમા ચિત્ત લગાવ, હે મન ! એવી રીતે તુ અરિહંત મહારાજના ગુણ ગા, ગુણનુ ગાન

પાઠાંતર—ऐसे—એક પ્રતમા એને આ પંક્તિને છેડે મૂકે છે બોલવાની રીત પર તેનો આધાર છે ચરણે—ચરને ગૌઆ—ગઉઆ ચરે—ચરૈ વછરૂઆ—છોરૂઆ માહિ—માહે

શબ્દાર્થ—ऐसे = એવુ એવી રીતે જિનચરણે = પ્રભુને પગે જિનેશ્વર ભગવાનમા, ભગવાનના ચરણકમળમા ચિત્ત = મન લ્યાઉ = લગાડ લગાવ મના = હે મન ! અરિહંત = શત્રુને હણનાર કષાયાદિ અંતરરિપુને હણનાર ગાઉ = ગા, ગાઓ ઉદર ભરન = પેટ ભરવા, ચારો ચરવા કારણે = માટે કાજે, વાસ્તે સારુ ગૌઆ = ગાયો વનમે = જગલમા ચાર = લીલુ ઘાસ ચરે = ઘાસ વગેરે ફરીને ગોધીને ખાય ચિહુ = ચારે દિસ = દિશાએ ફિરે = ફરે આથડે વાકી = તેનુ સુરતિ = ધ્યાન મન વછરૂઆ માહિ = વાછરડામા, બચ્ચામા નર હોય તો વાછડો, નારી હોય તો વાછડી વાછરૂ કે વાછરડુ એ બન્ને જાતિ સામાન્ય શબ્દ છે

કર. (કેવી રીતે ? તે પર દષ્ટાંત આપે છે) પોતાનુ પેટ ભરવા માટે ગાય જંગલમાં જાય છે, ચારો ચરે છે અને ચારે દિશાએ હરે ફરે છે, પણ એનું મન–એનુ ધકધ્યાન–તો (સાથે આવેલા કે ઘેર રહેલા) વાછડામા (આખો વખત) હોય છે (૧)

વિવેચન—રખડુ મન જ્યા ત્યા દોડી જાય છે, તેને શિખામણ આપે છે મન પોતે પૌદ્ગલિક છે એ બાહ્ય સન્મુખ હોય ત્યારે ઇદ્રિય દ્વારા બાહ્ય વસ્તુના સબધમા આવે છે એને ઈદ્રિયના વિષયમા લગાડયુ હોય તો એ રસના સબકડા લીધા કરે, આઈસક્રીમે જીવન સફળ માને, સુગધમા રાચી જાય, સારા કપડામા મોહી જાય, સારા ઘર–બગલામા સતોષાઈ જાય અને સારી, ગદી કે ઘેલી વાતોમા મચી પડે પણ એજ મનને જો પ્રભુ સેવામા જોડયુ હોય, તો એ સાધ્યને સન્મુખ રાખવાના કામમા ખૂબ મદદ કરે. સાધ્ય જ્યા સુધી સામે ન રહે ત્યા સુધી તેને માટે પાકો પૂરતો ચીવટવાળો પ્રયાસ થતો નથી, એ તો આપણો દરરોજનો અનુભવ છે સસારીના મનોરથ સસારી જ હોય. એને દીકરા દીકરીના વેવાવાળ કરવા, એને ધનના ઢગલા કરી સરવૈયા કાઢવા, આવી ક્ષુલ્લક બાબતોમા પડી રહેવુ ગમે છે પણ એને નિર્ણય હોય કે આ સર્વ ક્ષણિક છે, અને પોતાનુ અવિચળ સ્થાન તો જુદુ જ છે, એ જેણે પ્રાપ્ત કર્યુ છે તેના જેવા થવા માટે તેને પોતાની ભાવના ભૂમિમા રાખવા વટે, આખો વખત ન બને તો જ્યારે બને ત્યારે એના પર લય લગાડવી ઘટે, એમ થાય ત્યારે એવા થવાય અને એવા થવાય ત્યારે આ રખડાટનો અત આવે મધ્ય કોટિના કષ્ટસાધ્ય વર્ગના પ્રાણી આ ભાવનાભૂમિમા અરિહત મહારાજને કેવી રીતે રાખી શકે તેને માટે અહીં થોડા દાખલા આપ્યા છે

હે ચેતન! તુ એવી રીતે જિનેશ્વર મહારાજના ચરણમા મનને લગાડ અને હે મન! તુ તારા સાધ્ય અરિહત પરમાત્માનુ એ રીતે ગુણગાન કર એ રીતે એટલે કઈ રીતે? તેના દાખલા આપે છે પ્રથમ દાખલો તિર્યંચની ભૂમિકામાથી આપે છે બીજો દાખલો માનવીની ભૂમિકામાથી આપે છે ત્રીજો દાખલો નટ–નાટકની ભૂમિકામાથી આપે છે ત્રણે દાખલા ખૂબ મનન કરવા યોગ્ય છે, આપણે એ દાખલાઓ વિચારીએ

પોતાનુ પેટ ભરવા માટે ગાય જગલમા જાય છે એ ચારો ચરવા માટે ખેતરે ખેતરે ફરે છે એની વાછડી તો એના માલિકના ઘેર બાધેલી હોય છે, અને મા હરે–ફરે, ચરે કે ગાજરે, પણ એનુ મન તો ઘેર રહેલી પોતાની વાછડીમા જ હોય છે આ પ્રમાણે ઉદરભરણ માટે કામ ચાલે ત્યારે પણ તેની લલના અને વૃત્તિ તો પોતાના બચ્ચા તરફ જ હોય છે અહીં ચિત્ત અને મન એકાર્થવાચી–પર્યાય શબ્દો છે ચિત્તનો વિષય નવુ જાણવાનો અને મનનો વિષય જાણેલાનુ મનન કરવાનો હોય છે, પણ આ પદમા ચિત્ત અને મનને પર્યાયવાચી શબ્દો તરીકે વાપરેલા જણાય છે કહેવાની વાત એ છે કે અતરાય કર્મના ઉદયથી કે ભોગાવળી કર્મ બાકી રહેલ હોવાને કારણે કે ત્યાગ માટે જોઈતો પુરુષાર્થ કે હોવુ જોઈતુ આત્મબળ પૂરતા પ્રમાણમા અદર ન હોય તો કદાચ સસારનો ત્યાગ થઈ શકતો

નથી તેવા કારણે ઘરબાર કે કુટુંબપરિવારનો ત્યાગ ન થઈ શક્યો હોય તોપણ તેથી નાસીપાસ થવું નહિ ન બની શકે તેને માટે મનમાં ખેદ રાખવો, પણ ભાવના અને આદર્શ તો સ્પષ્ટ રાખવા, અને ક્યારે એ આદર્શે પહોંચાય તેની ઊંડી પણ પાકી રચના રાખવી આવી રીતે પોતાના કે પોતાના કુટુંબના ભરણપોષણ માટે વેપારધંધો કે નોકરી કરનાર પોતાનું કામ ચાલુ રાખે ત્યારે પણ એની વૃત્તિ તો અંદરખાનેથી ગાયની જેવી રહે છે એ સંસારના કાર્યો કરજ તરીકે કરે, સાક્ષીભાવે કરે, એની સાથે તાદાત્મ્ય થવા ન દે, અને મનના જ્યારે બને ત્યારે પોતાની મૂળ સ્થિતિએ પહોંચવાની ભાવના રાખે કાર્ય કે ક્રિયા ચાલે તે દરમ્યાન પણ પ્રભુના નામસ્મરણ તરફ 'સુરત' રાખે અને એમ થાય એટલે એના કર્મબંધનમાં રસબંધ ઘણો પાતળો પડે, એની વિકાશ બહુ ઓછી થાય અને એ રીતે એ પોતાના સાધ્ય તરફ ધીમી પણ ચોક્કસ ગતિ કરતો રહે.

આમાં સાક્ષીભાવે કામ કરવાની વાત કહી, સાંસારિક ક્રિયા કરતી વખતે પણ 'સુરત' પરમાત્મપદસ્મરણ અને નામોચ્ચારણની રાખવી અને કર્મોદયે ત્યાગ ન થઈ શકે તો આદર્શ સુસ્પષ્ટ રાખવો અને તેને અંતર સન્મુખ સર્વદા રાખવો એ અતિ મહત્ત્વની વાત કરી આ પ્રમાણે જીવનક્રમ ગોઠવાઈ જાય તો ત્યાગ ન કરી શકનાર બાહ્ય નજરે સંસારમાં રહેલા અને પડેલા પ્રાણીને પણ વિકાસક્રમમાં આગળ ધપવાનો રસ્તો સાંપડી શકે તેમ છે (૧)

सात पाच साहेलीया, हिल्मिल पाणी जाय,

ताली दिये खडखड हसे, वाकी सुरति गगरूआ माहि रे. जैसे० २

અર્થ—(બીજો દાખલો) પાંચ-સાત સાહેલી-સખીઓ સાથે હળીમળીને પાણી ભરવા જાય, ત્યારે (રસ્તે) અરસપરસ તાળી આપે, સુખેથી ખડખડાટ હસી પડે, પણ (આખો વખત) એનું ધ્યાન તો (પાણી ભરેલ) ગાગર તરફ જ હોય છે (૨)

વિવેચન—એક બીજો દાખલો આપી સાક્ષીભાવ અને સાધ્ય સન્મુખ દૃષ્ટિ બીજી રીતે બતાવે છે પનઘટથી પાણી ભરીને પાછી વળતી પાંચ સાત બહેનપણીઓ ભરેલા બેડા સાથે રસ્તા પર ચાલી આવતી હોય, વાતો કરતી હોય, સામેથી આવતી સખીઓ સામે ઊભી રહી તેને તાળી આપતી હોય, તેની સાથે ખડખડાટ હસતી હોય, બીજી સખી વાત કરે ત્યારે તેમાં ટાપસી પૂરતી હોય, ઠઠ્ઠામશ્કરીમાં રોગન ખાતા સાથેની સખીને ગળે હાથ મૂકતી હોય, આવી અનેક ઘટના કરતી હોય, છતાં આખો વખત એનું ધ્યાન તો માથા પરની ગાગરમાં જ હોય છે એટલે બાહ્ય નજરે એના ખડખડાટ અને ધમધમાટની પાછળ

પાઠાંતર—ખડખડ-હડહડ દિયે-દિયૈ હસે-હસૈ

શબ્દાર્થ—સાતપાચ = પાંચ-સાત સાહેલિયા = બહેનપણીઓ સખીઓ હિલમિલ = હળીમળીને સાથે થઈને પાણી જાય = પાણી લાવવા-ભરવા જાય તાલી દિયે = મશ્કરી કરી હાંસી ઉડાવવી, એ સામ સામે હાથ લગાડી રતનનો અવાજ મશ્કરીમાં કરવો ખડખડ = મોટેથી અવાજ કરીને ગગરૂઆ = ગાગર, પાણી ભરવાનું નાનું વાસણ હિંદીમાં મોટા ઘડાને 'ગગરા' કહે છે

એની 'સુરત' તો ગાગર ઉપર જ રહે છે તેમ જ પ્રાણી કદાચ કર્મયોગે સંસારમાં હોય કે પૌદ્ગલિક પ્રસંગમાં આવી પડ્યો હોય, પણ એના મનની ઊંડી ભાવના તો પોતાના મૂળ ધ્યેય તરફ જ હોય છે એની નજરમાંથી ગાગર દૂર થતી નથી, એ એ ગાગરની ઉપેક્ષા કરતો નથી સંસારમાં રહેવું પડે તોપણ આત્માનું અહિત ન થાય અને એની પ્રગતિમાં પગલાં પડે એટલી દૃષ્ટિ જો પ્રાણીની રહે તોપણ એને નકારાત્મક લાભ તો જરૂર થાય સાવધાન પ્રાણી સંસારમાં રહે તોપણ એ વધારે પડતું અહિત કરી ઉત્ક્રાન્તિ બગાડી નાખે નહિ એ હસે, ખેલે, દુકાને બેસી વ્યાપાર કરે, પણ એના નજર અન્તર્મુખ અંદર ખાનેથી જિનગુણજ્ઞાનની લોલુપતા હોય છે, જિન જેવા થવાની ભાવના હોય છે, પોતે જિન થઈ જાય તેવા માર્ગે વિહરવાની લીન ઇચ્છા હોય છે આ બીજો દાખલો થયો (૨)

नटुआ नाचे चौक मे र, लोक करे लख सोर,
वास ग्रही वरतें चढे, वाको चित्त न चले कहु ठोर रे ऐसे० ३

અર્થ—(ત્રીજો દાખલો) બજાણીઓ-નટ જાહેર રસ્તા પર-ચોકમાં નાચે છે અને ચારે તરફ લોકો ભાતભાતના લાખો અવાજ કરી રહ્યા હોય છે તે વખતે હાથમાં વાંસડો લઈ એ દોર પર ચડે ત્યારે એનું ચિત્ત બીજી કોઈ જગ્યાએ કે ઠેકાણે ચલાયમાન થતું નથી (૩)

વિવેચન—એક વધારે દાખલો આપે છે થાળીમાં પગ રાખી દોર પર ચાલતો નટ જોયો હશે. એલાચીકુમાર નટડી પરના પ્રેમ ખાતર કેટલો નાચ્યો—દૂધી તે વાંચ્યુ હશે એવો બજાણીઓ જ્યારે હાથમાં મોટો વાંસડો લઈ દોરડા પર ચડે છે, ત્યારે લોકો એના સાહસથી ચકિત થાય છે, 'એ પડ્યો! એ ખલાસ!'—આવા અનેક બૂમબરાડા હજારો પ્રેક્ષકો કરે છે, બજારના ચોકમાં નીચે મોટે અવાજે ઢોલના ઢેકારા દેવાતા હોય છે સહાયક નટ એને ઉશ્કેરતો 'ચલત બચ્ચા' સુણાવતો હોય છે અને ચારે તરફ આશ્ચર્ય અને ઉશ્કેરણીનું વાતાવરણ હોય છે, પણ એનું મન તો વાંસ પર જ હોય છે, પોતાની સમતા (equilibrium) ન છૂટી જાય, પોતે જમીન ભેગો ન થઈ જાય, એ ખ્યાલથી એ હજારો લોકોના સારા માઠા અવાજ કે ઢોલના ધ્વનિની દરકાર કરતો નથી, એની નજર તો પોતાના પગના અંગુઠા પર અને હાથમાં પકડેલા વાંસ પર જ હોય છે આ રીતે તમે સંસારના ગમે તે કામ કરતા હો, તે વખતે લોકો તરફ કે લોકોના કહેવા તરફ ધ્યાન ન આપતા તમે તમારું ચિત્ત આત્મહિત તરફ લગાડજો ક્યારે અવસર મળે અને જિનસેવા કરું, ક્યારે અવસર મળે અને જિનસ્તવન કરું—એ વાત પર લક્ષ નાખજો જીવનનું સાફલ્ય થાય છે, અંતિમ ધ્યેય

પાઠાંતર—ચૌક મે—ચોકમે, ચૌક મે લખ—લોક વાસ—વાંસ વરતે—વરતૈ

શબ્દાર્થ—નટુઆ = નટ, બજાણીઆ ચૌ મે = બજારના લોક = જોનાર જનતા પબ્લિક લખ = લાખો હજારો, મોટી સંખ્યામાં ભાતભાતના સોર = અવાજ બૂમાબૂમ વાસ = વાંસડો ગ્રહી = પકડી હાથમાં લઈ વરતે = ઉપર (દોરા ઉપર) વાસ એ સ્વાનો દોર કહુ = કોઈ ઠોર = ઠેકાણે

પ્રાપ્તિ એ માર્ગે છે—એ વાતને રખે વિસારતા તમે તમારા ધ્યેય પ્રભુચરણસેવા પ્રત્યે અથવા પ્રભુગુણગાન પ્રત્યે આખો વખત સુરત રાખ્યા કરો આવી ભક્તિ રાખશો તો જ તમારું ઐહિક અને પારલૌકિક કાર્ય થશે એમ વ્યંગથી સૂચવી દીધું છે (૩)

जूआरी मनमें जूआ रे, कामी के मन काम,
'आनदघन' प्रभु यु कहे, इम ल्यो भगवतको नाम रे जैसे० ४

અર્થ—જેમ જૂગટીઆના મનમાં જુગાર હોય છે, જેમ વિષયાસક્તના મનમાં વિષય (રમણ કરી રહેલ) હોય છે, આનંદઘન પ્રભુ કહે છે, તે પ્રમાણે તમે ભગવાનના નામનું રટણ કરો (૪)

વિવેચન—સંક્ષેપમાં કહીએ તો જુગારીના મનમાં જુગટા તરફ જેવો પ્રેમ હોય છે તેવો તમારા દિલમાં પ્રભુભક્તિ અને પ્રભુગુણગાન તરફ પ્રેમ હોવો ઘટે અથવા કામી પુરુષ જેમ સર્વત્ર પોતાની સનમને જુએ છે, એની બોલચાલમાં કે પ્રવૃત્તિમાં ઇંદ્રિયવિષયોની વાસના જ હોય છે, વિષયની ઇચ્છાવાળા પ્રાણીના મનમાં કામ કાન અને કામ જ હોય છે, તેવી રીતે તમે આખા સંસારને ભગવતમય જુઓ, એને માટે તલસાટ કરો, એને માટે ઊંડી પ્રબળ ઇચ્છા કરો, એ મળે ત્યારે સર્વ મળ્યું, એ દૂર હોય ત્યારે જીવન અકારું, નિરુત્સાહી, દમ વગરનું થઈ ગયું—આવી વૃત્તિનું પોષણ કરો, એટલે તમારો રસ્તો સાફ છે, આદર્શ સન્મુખ છે અને અર્થ વગરના આટાફેરાનો અંત છે એમ સમજવું (૪)

ઉપસંહાર—આમાં દંભને સ્થાન ન હોય, મનના મનાવણાં ન હોય, એમાં માત્ર અંતરના ઉમળકા હોય, હૃદયના દાવ હોય, પ્રેમના સિંચન હોય, આનંદના મેઘ હોય. આવી રીતે પૂર્ણ પ્રેમથી, અત્યંત ધગશથી, અંતરના ઉમળકાથી પ્રભુસેવન તરફ અને પ્રભુગુણગાન તરફ હે નણદા! પ્રેમ લગાવ, એના ઉપર સ્થિર થઈ જા, એના ઉપર વારી જા બાણજ્ઞાનની પરીક્ષા આપવા અર્જુનની નજરે જેમ બાપુની આંખી અને છેદ પાડવાનો મધ્યભાગ જ દેખાતો હતો, તેમ ઉઘાડી આંખ કે કાન છતાં તમારું ધ્યાન ચરણસેવા કે ગુણગાન ઉપર લાગે તો પછીનો માર્ગ જડી આવશે. આનંદઘન પ્રભુ તમને ભલામણ કરે છે કે હે મનજીભાઈ! તમે આ રીતે ભગવાન સાથે એકતાન થઈ જાઓ, આ રીતે એને માટે તાલાવેલી જગાવો, બાહ્ય કાર્યમાં નિર્લેપ ભાવ આવે, સાક્ષીભાવે વહેવારુ કામ કરવાની આવડત આવે અને આંતર જીવન પરમાત્મગુણમાં રાચીમાચી જાય ત્યારે આ દશા થાય અને એની તાલાવેલી લાગે તો એવા થવાની ભાવના જાગે બહુ રહસ્યથી ભરપૂર આ સૂચના છે એ જીવી જાણવા યોગ્ય છે (૯૫)

પાઠાંતર—ઇમ-તુમે ભગવંતો-ભગવંતનું

શબ્દાર્થ—જૂઆરી=જુગારી જૂગટીઓ જૂઆ=જુગાર દ્યૂત કામી=વિકારી, વિષયલંપટ, પરસ્ત્રી આસક્ત યું=એમ લ્યો=રટો, ભજો, પા० ૬૭

૫૬ છન્નુમુ

ભૂમિકા—આપણું ઘડતર વિચારીએ તો તેમા બે પ્રકારની સ્થિતિ દેખવામા આવે છે આપણો બાહ્ય વ્યવહાર અને આપણો અતરંગ વ્યવહાર બાહ્ય વ્યવહારમા આપણે સ્થૂળ સબધોના ભાવ ભજવતા હોઈએ છીએ અને અતરંગમા ચેતન સાથે વ્યવહાર કરતા હોઈએ છીએ આ બાહ્યાત્મદશા અને અતરાત્મદશા પર આપણે અનેક દૃષ્ટિબિન્દુઓથી વિચાર કરવાના રહે છે, કારણ કે જ્યા સુધી આ બન્નેનો તફાવત આપણા ધ્યાનમા ન આવે અને એની સાથેના વર્તનમા એનો આદરણીય અને ત્યાગ કરવા યોગ્ય ભાવ સમજી તે નિર્ણય અનુસાર વર્તનાને ગોઠવી ન શકીએ ત્યા સુધી આપણો નિસ્તાર થવો નથી. બહિરાત્મદશામા આપણે અનેક પ્રકારના વ્યવહારો કરતા હોઈએ, રાગદ્વેષથી રગાઈ જતા હોઈએ, જ્ઞાતિ, પક્ષ, લાભ, લોભ, માનમરતબાથી તણાઈ જતા હોઈએ, તે વખતે આપણે મોટે ભાગે બાહ્ય ભાવમા રમણ કરીએ છીએ અને આપણો ખરો અતરભાવ શો છે તેને વિસારી મૂકતા હોઈએ છીએ ઇંદ્રિય, ધન, વિષયો અને રાગદ્વેષના જે કોઈ આવિર્ભાવો હોય તે સર્વમા મુખ્યતયા બહિરાત્મભાવ વર્તતો હોય છે

આ બહિરાત્મદશા પર વિજય કરવો અને અતરાત્મદશાને પકડી લેવી એ આખા યોગમાર્ગની ચાવી છે અતરાત્મદશામા સયમને ખાસ સ્થાન છે ઇન્દ્રિયો પર વિજય, કષાયો પર વિજય, રાગદ્વેષની પરિણતિ પર વિજય એ એનો નકાર (Negative) વિભાગ છે, જ્યારે ધ્યાન, અપ્રમત્તતા અને એકાગ્રતા એ એનો રચનાત્મક (Constructive) વિભાગ છે

આ અતરાત્મદશા અને બહિરાત્મદશા વચ્ચે અનાદિ કાળથી પરસ્પર વિરોધ ચાલ્યા કરે છે પ્રાણી પોતે આ વાત સમજે છતા અનેક વખત બાહ્ય ભાવમા ઊતરી પડે છે, અને ન કરવાનુ કરી બેસે છે એને ધનના ભામા લાગે છે, એને કચનકામિનીના કલ્પિત તરંગો થાય છે અને એ અર્થ, હેતુ કે પરિણામના વિચાર કર્યા સિવાય તદ્દન દુન્યવી થઈ જાય છે અને નવાણુંને ધક્કે ચઢી જાય છે એમા વળી કાઈ ધક્કો વાગે, કે પોતાને અગે કે સબધે કોઈ હૃદયદ્રાવી પ્રસગ બની આવે, ત્યારે એ પાછો ચોકે છે, સહજ વિચારમા પડી જાય છે, પોતાને સપૂર્ણ સુખી કે ભાગ્યશાળી માનવાની માન્યતામા પોતાની ભૂલ કે થતો ભ્રમ દેખે છે અને કાઈક ઓસરવા માડે છે ત્યા વળી એકાદ લાલચનો પ્રસગ આવે કે પાછો લપસી પડે છે, અને નીચે વધારે ઊડા ખાડામા ખરતો જાય છે

બાહ્યાત્મભાવમા લપટાવનારમા કષાયો અને નોકષાયો મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ ઉપરાત શાતાવેદનીય, જાતિ અને નામ કર્મો, અતરાય કર્મોનો ક્ષયોપશમ, શારીરિક

અનુકૂળતા, પ્રતિકૂળતા વગેરેનો પણ એમાં હાથ જરૂર હોય છે, પણ એની ગાઢતા તો કષાયોને જ અવલંબે છે આ કારણે 'કષાય'નો અર્થ એક સ્થાને 'કષ' એટલે 'સંસાર' તેનો 'આય' એટલે લાભ એમ કરવામાં આવ્યો છે અને ખરેખર, એ સુયુક્ત નામાભિધાન કરવામાં આવ્યું છે વેદનો ઉદય અને નોકષાયો પણ બાહ્યાત્મભાવમાં પોતાનો સારો ફાળો આપે છે આ મોહરાયના આખા કુટુંબનો બરાબર પરિચય કરવાની જરૂર છે, તેની સામે કાર્ય કરનાર ચારિત્ર ધર્મરાજના કુટુંબી સંયમનો અભ્યાસ કરવાની પણ એટલી જ જરૂર છે અને આ મોહરાય અને ચારિત્રરાજના જુદા જુદા સુભટો, સેનાપતિઓ અને હવાલદારો વચ્ચે ચાલતી લડાઈ સમજવાની પણ એટલી જ જરૂર છે આ હકીકતની વિશેષ માહિતી તો શ્રી 'ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા'માં મળે તેમ છે, એનું સાદું અનુકરણ શ્રી ઉપાધ્યાયજીએ રચેલ 'વૈરાગ્યકલ્પલતા'માં છે આપણે વિચારક હોઈએ તો આપણને અંદર જોવરાવે તેવી અનેક વાતો ત્યાંથી પ્રાપ્ત કરાવે એવી સ્થિતિ છે અને એક વાર સામે જોવાને બદલે અંદર જોવાની રીત સાંપડે, નિમિત્તકારણને બદલે ઉપાદાનકારણને શોધવાની સાચી જિજ્ઞાસા થઈ આવે અને બાહ્ય દશાને બદલે અંતરને અપનાવવાની ઈચ્છા થઈ આવે તો કામ થઈ જાય

આ બન્ને પ્રકારની દશાને રજૂ કરનાર તત્ત્વોને પુરુષાકાર આપીએ તો અંતરદશાને રજૂ કરનાર સુમતિ, શ્રદ્ધા, સમતા આદિ પાત્રો છે એ ચારિત્રધર્મરાજના આખા પરિવારને ઓળખે છે એ દશ યતિધર્મોને પિછાને છે એ ગૃહિધર્મને ઓળખે છે અને એને વિરતિ, સદ્ભાવસારતા વગેરેનો ખાસ પરિચય છે બાહ્યાત્મભાવને રજૂ કરનાર કુમતિ મોહરાયના આખા કુટુંબને ઓળખે છે, એના મદદગારો, સેનાનીઓ સર્વનો એને પરિચય છે આ શ્રદ્ધા અને કુમતિને અરસપરસ કોઈ પ્રકારનો મેળ કદી બાઝતો નથી કુમતિનું જોર હોય ત્યારે શ્રદ્ધા દૂર થઈ જાય છે અને શ્રદ્ધા આવી હોય તો અનેક રીતે કુમતિ આક્રમણ કર્યા કરે છે એ રીતે કુમતિ અને શ્રદ્ધાનું યુદ્ધ હમેશાં ચાલ્યા કરે છે બન્ને ચેતન પર સામ્રાજ્ય મેળવવા માટે પ્રયાસો કર્યા કરે છે અને ચેતન જ્યાં સુધી પરભાવમાં રમણ કરતો હોય છે, ત્યારે કોઈવાર શ્રદ્ધા-સંવેગ સુમતિને પડખે આવે તોપણ વળી પાછો કુમતિને પક્ષે ચાલ્યો જાય છે આ બનાવ દરરોજ બન્યા કરે છે શ્રદ્ધા-સુમતિ પોતાની મર્યાદા મૂકતી નથી, પણ એને ચેતનના પલટાતા ભાવ ઉપર ખેદ થાય છે, અને કુમતિના આખા કુટુંબ નબંધમાં દિલગીરી થાય છે અને તે દ્વારા પોતાના યૌવનની અને ચેતનરાજની વિચિત્રતા માટે ખેદ થાય છે આવા એક પ્રસંગનું આ પદમાં વર્ણન કર્યું છે અહીં બાહ્યાત્મભાવનું હલકાપણું પ્રતિપાદિત કરવા અને તેને આકાર નામાભિધાન આપી તેનું વિરૂપપણું બતાવવા માટે સુમતિના મુખમાં સુયોગ્ય ખેદ (કકળાટ) રજૂ કર્યો છે

૫૮[1]

(રાગ-ધનાશ્રી)

अरी मेरो नाहेरी अतिवारो, मैं ले जोबन कित जाउ ?
कुमति पिता बभना अपराधी, न उवाहे व जमारो अरी० १

અર્થ—અરી (સખીઓ)! મારા નાથ-પતિદેવને ખૂબ વારો, સારી રીતે સમજાવો હું આ મારા જોબનના ભારને ઉપાડીને ક્યાં જાઉં? કુમતિના બાપ તો માગણજાતના-અધમ-હલકા છે અને જાતે ગુનેગાર હોઈ નતપાત્ર છે તે કાંઈ મારો જન્મારો નભવા દે કે મને સારા વાના થવા દે તેવું નથી (૧)

વિવેચન—તોતેરમા પદમાં પતિવિરહે ઘરવાસનું ઠેકાણું નથી એમ રજૂઆત કરી અને બોતેરમા પદમાં મિત્ર વિવેક પાસે મીઠી વાતો કરી ઘરઘાટ જાળવવાની સુમતિએ વાત કરી અને સોળમા પદમાં સુમતિને પતિ મેળાપ માટે નિશદિન વાટ જોતી બતાવી અને અનેક સ્થાને વિરહગાન ગાયાં ભાદરવાની મેઘની રાતો વર્ણવી અને કોઈ કોઈ સ્થાને કુબુદ્ધિ કુલટાને એના સાચા સ્વરૂપમાં બતાવી, પણ ચેતના-સુમતિનું કાંઈ વળ્યું નહિ, અનુભવમિત્રની દરમિયાનગીરી કામ આવી નહિ અને વિવેકમિત્રની સલાહ ચેતનદેવે સંપૂર્ણ પાળી નહિ એટલે પછી સુમતિ-શ્રદ્ધાને તો કકળાટ કરવાનો જ રહ્યો

અરે મારી સખીઓ! તમે મારા પતિદેવને ખૂબ વારો, મારી સ્થિતિની એની પાસે ચોખવટ કરી એને ભટકતો બંધ કરી દો હું યુવાન બૈરી, મારા પતિદેવની રાહ જોઈ બેસી રહેલી, તે મારું જોબન લઈને ક્યાં જાઉં? મારાથી કાંઈ પણ્યસ્ત્રી કે વેશ્યાની જેમ ઘેર ઘેર થોડું જ ભટકાય? આ તો મને મૂઢ માર પડે છે મારાથી કાંઈ કહ્યું જતું નથી અને સહ્યું જતું નથી, અને મારે છતે ધણીએ ધણી વગરની સ્ત્રીની દશા ભોગવવી પડે છે તમે મારા પતિદેવ પાસે મારો આ પોકાર રજૂ કરો, અને મારી સાચી સ્થિતિ પર એમનું ધ્યાન ખેંચો તમે એમ કહો છો કે મારે પડ્યું પાનું નભાવી લેવું, પણ તમે મારી શોક કુમતિની કથા સાંભળો. તમે એ કુમતિના કુટુંબીઓનો વિચાર કરો તો તમને જણાશે કે મારાથી એની સાથે રહી શકાય તેવું જ નથી એનો બાપ ભીખ માગનારો અને અન્યને ભીખ મગાવનારો છે, અને તે ઉપરાંત પોતે અનેક પ્રકારના અપરાધ કરનારો છે કુમતિનો બાપ મહામોહરાજા જ હોઈ શકે એનું કુળ નીચ છે એના આશયો અધમ છે એનો

શબ્દાર્થ—અરી = એની સ્ત્રીએ સ્ત્રીને સંબોધન કરવાનું પદ. મેરો = મારો નાહેરી = નાથને પતિદેવને અતિવારો = ખૂબ અટકાવો સારી રીતે મના કરો મૈં = હું જોબન = યુવાની જુવાનીનો ભાર લે = ઉપાડી કિત = ક્યાં પિતા = બાપ બભના = બ્રાહ્મણ તુચ્છ જાતિના ભિખારી અપરાધી = ગુનેગાર ઉવાહે = નભવા દે, ચાલવા દે વ = વહતુ નાનું રૂપ, નિર્દેશાત્મક એકવચન જમારો = જન્મારો

1 પ્રતમાંથી આ પદ મને મળ્યું નથી તેથી કોઈ પાઠાંતર ઉપલબ્ધ થતા નથી —વિવેચનકાર

પરિવાર તુચ્છ છે, અને એ જાતે ગુમતિનું જોર ન થવા દેવા માટે ભારે કારસ્તાનો રચે છે અને ઢોંગ અને કષાય-વિષયના કીડાને તૈયાર કરી ભારે ઉપાધિ કરે છે સુમતિ કહે છે કે તે માન જન્મારાને ભળવા દેતા નથી, અને માત્ર કોઈ કામ થવા દેતા નથી, અને પતિને રખડુ બનાવી મૂકે છે આવા સંયોગોમાં મારું ભરજોબન લઈને નાર તે ક્યાં જવું? (૧)

मगें जानी कै सगाई कीनी, कौन पाप उपजारो,
कहा कहीय इन घरके कुटुंब तें, जिन मेरो काम बिगारो   अरी० २

અર્થ—મારો માણસ જાણીને એની સાથે સગપણ-સંબંધ જોડ્યો, પણ આ તે શું પાપ આવીને નડ્યું? (કે હું તો એનું મોઢું પણ જોવા પામતી નથી.) આ મારા પોતાના ઘરના કુટુંબીમાણસો, જેણે મારું કામ તદ્દન બગાડી નાખ્યું અને મારા હાલહવાલ કરી દીધા, તેને તે શું કહીએ? કેવી રીતે કેવો ઠપકો આપીએ? (૨)

વિવેચન—જુઓ, તમને એક બીજી વાત પણ કરું હઉં મેં તો મારા પતિદેવને મારા માણસ ધારીને એની સાથે સગપણ કર્યું મેં વિચાર કર્યો કે એ પતિદેવમાં અનંત જ્ઞાન, અનંતદર્શન, અનંતચારિત્ર, અનંતવીર્ય વગેરે ગુણો ભરેલા છે એ સત્તાગતે અનંત સુખના ધણી છે મારા પતિદેવમાં કોઈ ગુણની ખામી નથી અને આ તો ઘરમાંથી જ આગ નીકળી પડી મારા કોઈ મહાપાપનો ઉદય થયો, કે શું થઈ ગયું, પણ મારું તો અત્યારે સર્વ બગાડી નાખ્યું છે મારા ઘરનું ઠેકાણું નથી મારા નાથ મારે ત્યાં પગ પણ મૂકતા નથી અને એ સર્વ કરનાર પેલું ઘરનું જ કુટુંબ છે કુમતિ, એના પિતા, એના સગા સ્નેહી સર્વ આવીને એકઠા થઈ ગયા છે, અને મારા ઘરમાં જ હું પરદેશી હોઉં એવી મારી સ્થિતિ કરી મૂકી છે। આવા મારા પોતાના ઘરના કુટુંબને કહેવું પણ શું? એ ઘરના માણસોએ મને જીવતી છતાં મરેલીની સ્થિતિમાં મૂકી દીધી છે આવા પ્રકારનો કકળાટ સુમતિ પોતાની સખી પાસે કરે છે, પોતે એની જવાબદારીને અંગે પોતાના કોઈ જાણતા-અજાણતા થઈ ગયેલા પાપને યાદ કરે છે એ આર્યહૃદયા સતી પતિને ઠપકો આપતી નથી પણ પોતાની કાંઈ ભૂલ થઈ ગઈ હશે એવી વિચારણાને અંગે આત્માવલોકન કરે છે અને સખી પાસે વરાળ કાઢી ઉદ્‌ગારરૂપે પતિને વારવાનું કહી બતાવે છે અને જે ઘરના કુટુંબે કામ બગાડી નાખ્યું છે તેના તરફ ખેદ બતાવે છે (૨)

ઉપસંહાર—આ પદની આખરે 'આનંદઘન' નામ નથી આવતું, જે વિચારવા જેવું છે આ પદમાં એક-બે વાત ખાસ ધ્યાન ખેંચનારાં છે આખા પદનો મુદ્દો તો પરઘર રખડતા

શબ્દાર્થ—ભનો = સારો ઉત્તમ શ્રેષ્ઠ (અચ્છા) જાનીકે = જાણીને સગાઈ = સગપણ સંબંધ કીની = કરી કૌન = શું પાપ = દોષ ઉપજારો = ઉત્પન્ન થયો, નીપજ્યો, આવી પહોંચ્યો કહા = શું ઇન = આ ઘરકે = પોતાના કુટુંબતેં = કુટુંબને જિન = જેણે મેરો = મારો બિગારો = બગાડી નાખ્યું કામ બિગારો = મારું કામ ખરાબ કરી નાખ્યું માઠા હાલહવાલ કરી નાખ્યા

પતિની વિરહી સતી પત્નીના ઉદ્ગારોને અગે પતિદેવની-પોતાની વર્તમાન સ્થિતિ પર ધ્યાન ખેચવાનો છે એમા સતી સાધ્વીની અકળામણ છે અને એમા રહસ્ય છે સતી સ્ત્રીઓ વર્ષો સુધી વિરહ ખમે છે, પણ એને જ્યારે પતિને ઘેર આવવાની આશા પણ ન રહેતી હોય, ત્યારે જરૂર એને અકળામણ તો થાય જ તે વખતે પોતાની બહેનપણીઓ આગળ જે પ્રકારની વાતો-વિચારો નીકળી પડે તેનો આ ૫૮ નમૂનો છે

કોઇ પણ પદને છેડે 'આનદઘન' અભિધાન ન આવ્યુ હોય એવુ જાણવામા નથી અભિધાનની ગેરહાજરી પદના કર્તૃત્વપણાને અગે શકા ઉત્પન્ન કરે તેમ છે, કારણ કે બધા પદોની પ્રણાલીથી એ ઊલટી વાત છે આ ચર્ચાસ્પદ વિષયને અત્ર સ્થાન નથી અહીં તો સુમતિ-ચેતનાનો કકળાટ નાખળી એનુ કામ બગાડનારને ઓળખવાની પ્રેરણા છે છેવટે એક વાત તરફ ધ્યાન ખેચવુ જરૂરી છે કુમતિનુ કુટુબ પણ ઘરનુ જ છે, તે પણ અદર ઘર કરીને બેસી ગયુ છે, અને અત્યાર તો પતિદેવની માલિકી સ્વાધીન કરી બેઠેલુ છે ઘરના માણસને કાઢવામા મુશ્કેલી છે તેના કરતા ઘર કરી બેઠેલાને કાઢવા વધારે મુશ્કેલ છે, તો પછી આ ઘર કરી બેઠેલ કુમતિ અને તેના સગાને દૂર કરતા કેટલો વખત અને કેટલી શક્તિનો ઉપયોગ કરવો પડશે એ વિચારથી સુમતિ પોતાનો જન્મારો બગાડી મૂકનાર માટે 'બલના' કે 'અપરાધી' જેવા આકરા શબ્દો વાપરે તેમા ક્રોધ કે ઈર્ષા નથી, પણ વસ્તુનિદર્શન છે ૫૮ અર્થવાહી છે અને ભાષા વગેરે દૃષ્ટિએ એનુ કર્તૃત્વ શકાસ્પદ છે (૯૬)

૫૯ સત્તાવનમુ

ભૂમિકા—શ્રી તીર્થંકરદેવને 'વીતરાગ' કહેવામા આવે છે તેની પાછળ બહુ મહત્ત્વનુ રહસ્ય છે દુનિયામા રખડાવનાર, દુનિયા સાથે સયોગ કરાવનાર અને દુનિયા સાથે ખટપટ કરાવી જીવનને અકારુ બનાવનાર મોહરાજાના બે પુત્રો રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર છે તેનુ વર્ણન ઉપમિતિભવપ્રપચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમા વિસ્તારથી જોવા યોગ્ય છે આ બન્ને પુત્રો ભારે આકરા ટોવા છતા તે બન્ને પૈકી રાગકેસરી વધારે રખડાવનારો થાય છે એ મીઠો દુર્ગુણ છે, ન કળાય તેવી રીતે અદર ઘૂસી જનાર છે વિષયાભિલાષ એનો મત્રી છે એના સ્પર્શન, રસના, ઘ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ નામના પાચ બચ્ચાઓ છે અને આ જગતનો આખો પ્રપચ રચનાર એ વિષયો છે દ્વેષ દેખાવમા ભયકર લાગે છે, સામાને કળાઈ આવે તેવો અને કપડો ખવરાવે તેવો ધાધલીઓ છોકરો છે, ત્યારે આ રાગજીભાઈ તો અદરથી કામ કરી ઘાણ કાઢી નાખે તેવો આકરો સુસ્તદી હોવા છતા દેખાતો ડાહ્યોડમરો દીકરો છે એ પોતાનો દોર માપુનો તરફ ચલાવે છે ત્યારે ભાઈભાડુ, સગા-સ્નેહી, મિત્રમા પ્રાણીને આસક્ત બનાવી દે છે અને એ વસ્તુ પર

પોતાના દોર મૂકે છે ત્યારે ઘર, ઘરેણું, રાચરચિલા, ધનદોલત, ખજાના, વસ્તુઓ અને ચીજોમાં પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપે છે

રાગના વિષયો લાંબા વખત ચાલતા નથી એ તો શેરડી ખાધા પછી કુચ્ચા રહે તેટલુ પણ બાકી રહેવા દેતા નથી, માત્ર પોતાની પાછળ વિયોગનુ દુ ખ, કલ્પાંતનો કકળાટ અને નિસાસાની પરંપરા એની તરતમતાના પ્રમાણમાં મૂકી જાય છે તેટલા માટે આનંદઘનના યોગમાં સ્વપરના વિવેચનને મુખ્ય સ્થાન અપાયું છે આપણે કોણ છીએ, આપણો પર સાથે સબંધ શે કારણે છે, કેટલા વખત સુધીનો છે અને કેવી રીતે પરિણામ પામવાનો છે તેની વિચારણા સાથે પર વસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, તેના સ્વભાવનો અભ્યાસ કરવો, તેના બંધનને સાચા સ્વરૂપે ઓળખવો એ સાચુ આત્મદર્શન છે અને તદનુસાર વર્તન થાય તો અંતે મુક્તિ છે આ સ્વપર વિવેચનમાં આત્મિક અને અનાત્મિક તફાવત જાણવો, દેહ, ઘર, ધન, માલ સર્વનો પરમાં સમાવેશ થાય છે તે વાતની ચોખવટ કરવી અને તદનુસાર વર્તન કરવુ એ સાચુ યોગીજીવન છે, સાધ્ય તરફ પ્રયાણ છે, અને જીવનનો સાર છે માટે છ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગળ દ્રવ્યને બરાબર ઓળખી લેવાની જરૂર છે પુદ્ગળના ચાર ભેદ છે સ્કંધ, દેશ, પ્રદેશ અને પરમાણુ પ્રત્યેક સ્કંધમા સખ્ય, અસખ્ય કે અનત પ્રદેશ હોય છે એ સ્કંધનો એક ભાગ અથવા કાંઈ પણ ન્યૂન ભાગ તે દેશ, અને જેનો સંપૂર્ણ જ્ઞાનીની બુદ્ધિએ પણ એક ભાગના બે ભાગ ન થઈ શકે એવો અતિ સૂક્ષ્મ સ્કંધનો અભિન્ન ભાગ-નિર્વિભાજ્ય રૂપ-તે પ્રદેશ. એ સ્કંધની સાથે અથવા સ્કંધરૂપે હોય છે ત્યારે તેને 'પ્રદેશ' કહેવામાં આવે છે અને સ્કંધથી ભિન્ન કલ્પના થાય ત્યારે તે 'પરમાણુ' કહેવાય છે અત્યારે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે, અને પાર્ટિકલ (Particle) અથવા એટમ (Atom)ના નામથી જાણી-દેખી શકાય છે તે પણ સ્કંધ છે અને ઈલેક્ટ્રોન (Elactrone) પણ સ્કંધ છે પ્રદેશ કે પરમાણુ ચર્મચક્ષુથી દેખી શકાતા નથી વિશિષ્ટ જ્ઞાનથી દેખાતો પરમાણુ એ પુદ્ગળનો અંતિમ અવિભાજ્ય ભેદ છે

પુદ્ગળને વર્ણ, ગંધ, રસ અને સ્પર્શ હોય છે વર્ણ પાંચ છે કાળો, લીલો, લાલ, પીળો અને સફેદ ગંધ બે છે સુગંધ અને દુર્ગંધ રસ પાંચ છે કડવો, તીખો, કષાયેલો-તુરો, ખાટો અને મીઠો સ્પર્શ આઠ છે કઠિન, મૃદુ, ગુરુ, લઘુ, શીત, ઉષ્ણ, સ્નિગ્ધ અને ચીકણો આ રીતે વીશ ભેદ થાય છે એ પ્રત્યેકના સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનંતભેદ તરતમભાવથી થાય છે ચીકાશ ચીકાશમાં વધતાઓછાપણુ હોય છે, તેમ જ સુંવાળાપણામાં પણ વધઘટ-ફેર ઘણો હોય છે એટલે પ્રત્યેક પુદ્ગળમાં તારતમ્ય પ્રમાણે સખ્યાત, અસખ્યાત અને અનંત ભેદ થાય છે

પુદ્ગળનો સ્વભાવ પૂરણ-ગલનનો છે શબ્દ, અંધકાર, ઉદ્યોત, જ્યોતિ, છાયા, આતપ એ એનુ ઔપાધિક લક્ષણ છે શરીર, વાણી, મન, નિશ્વાસ અને ઉચ્છ્વાસ એ પુદ્ગળોનુ

કાર્ય છે તેમ જ સુખ, દુ ખ, જીવન, મરણ એ પણ એનો ઉપ ાર (કાર્ય) છે આ વાત ખાસ સમજી લેવા જેવી છે, આપણુ શરીર પુદ્ગલનુ જ બનેલુ છે આપણે બોલીએ છીએ એ વાણી પૌદ્ગલિક છે, વચન કે ભાષા એ પુદ્ગલ-સ્કધ છે આપણી સ્મરણશક્તિ, ગુણદોષ વિવેચનને સમર્થન આપનાર દ્રવ્યમન પણ પુદ્ગલ છે અને શ્વાસોશ્વાસ લેવામા આવે તે પ્રાણવાયુ પણ પુદ્ગલ છે અને તે જ પ્રમાણે પ્રીતિરૂપ પરિણામ સાતાવેદનીયના ઉદયથી થાય તેને સુખ કહેવામા આવે છે તે, અને અસાતાવેદનીયના ઉદયથી થતો પરિતાપ, જેને દુ ખ કહેવામા આવે છે તે પણ પુદ્ગલનુ કાર્ય છે પુદ્ગલ પરિણામી દ્રવ્ય છે, મૂર્ત છે, સપ્રદેશી છે, અનેક છે ક્ષેત્રી (આકાશ (space)ક્ષેત્રમા રહેનાર) છે, સક્રિય છે, અનિત્ય છે, કારણરૂપ છે, અકર્તા છે, લોક વ્યાપી છે, ક્ષીરનીર પેઠે પરસ્પર અવગાઢ હોવા છતા પ્રવેશ રહિત છે એટલે અન્ય દ્રવ્યમા પ્રવેશ કરેલ છતા તદ્દી તદ્રૂપ થઈ જતા નથી એનો અધોગમન સ્વભાવ છે, જ્યારે જીવનો ઊર્ધ્વગમન સ્વભાવ છે

સ્કધની સાથે પ્રતિબદ્ધ થયેલ નિર્વિભાગ ભાગને 'પ્રદેશ' કહેવામા આવે છે, જ્યારે એ છૂટા પડી ગયેલ નિર્વિભાગ ભાગ હોય ત્યાર તેને 'પરમાણુ' કહેવામા આવે છે આ છેલો નિર્વિભાગ પરમાણુ કારણરૂપ છે, જાતે નિત્ય છે, સૂક્ષ્મ છે અને ઉપર જણાવેલા પૈકી એક રસ, એક ગ ધ, એક વર્ણ અને બે સ્પર્શથી યુક્ત હોય છે આવા એક પરમાણુનું જ્ઞાન ઇંદ્રિયથી થઈ શકતુ નથી, એ આગમ કે અનુમાનથી જ સાધ્ય છે અને એ એના કાર્ય અને હેતુથી અનુમિત થઈ શકે છે આપણને દષ્ટિગોચર થતા પદાર્થોનુ અતિમ કારણ આ પ માણ છે અને, અગાઉ જણાવ્યુ તેમ છે, તે અદશ્ય હોવા ઉપરાત અવિભાજ્ય છે આ અણુ-દ્રવ્ય કોઈ દ્રવ્યનુ કાર્ય ન હોવાથી એને નિત્ય દ્રવ્ય માનવામા આવે છે, અને તે દ્રવ્યરૂપે નિત્ય છે પણ એ કયારેક સ્કધના અવયવરૂપ બની સામુદાયિક અવસ્થામા રહે છે અને કયારેક સ્કધથી અલગ થઈ વિશકલિત-છૂટી થઈ અવસ્થામા રહે છે આ પરમાણુની પર્યાયઅવસ્થા છે અને તેને બરાબર લક્ષ્ય પર લાવવી એ આ પદનો ઉદ્દેશ છે દ્રવ્યનુ આટલુ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય ત્યારે પુદ્ગલના સ્કધને ઓળખાય, પ્રદેશ અને પરમાણુનો ભેદ ખ્યાલમા રહે, એનો પૂરણ-ગલન સ્વભાવ નજરમા આવે અને એના પરિણામી ભાવની સાથે એની પરમાણુદશામા રહેલી નિત્યતા છતા સ્કધદશામા પર્યાયરૂપે પલટાતી અનિત્યતા લક્ષ્યમા આવે ત્યારે પુદ્ગલ અને જીવના બધની ચોખવટ થાય આ રીતે દ્રવ્યાનુયોગનો ઉપયુક્તતા પણ ધ્યાનમા આવે અને જીવ-અજીવને સમજવામા રહેલી વિશિષ્ટતા પણ બરાબર સમજાય

પુદ્ગલને સૂક્ષ્મતાથી વિચારતા એની અનિત્યતા ખ્યાલમા આવી જશે પરમાણુ નિત્ય હોવા છતા પર્યાય નજરે એમા પલટનભાવ ચાલુ જ રહે છે, અને આપણુ શરીર, ભાષા અને મન અને આપણા શ્વાસોશ્વાસ-પ્રાણ પણ પૌદ્ગલિક છે આટલી વાત સ્પષ્ટ કરી હવે આપણે અતિ ઉપદેશક પદની વિચારણામા પ્રવેશ કરીએ પુદ્ગલના સ્કધો સડન-પડન-વિધ્વસનને આધીન છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાથી આખુ પ બરાબર સમજાઈ જાય તેમ છે સાચા-જૂઠાનો ફોડ પાડતા યોગી શુ કહે છે તે જુઓ —

પદ[1]

(રાગ–કલ્યાણ)

या पुद्गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे या पुद्गल०
चमत्कार विजली दे जैसा, पानी बिच पतासा,
या देहीका गर्व न करना, जंगल होयगा वासा या पुद्गल० १

અર્થ—અથવા તો વસ્તુનો કે શરીરનો ભરોસો કેવો? આ તો ખરેખર સ્વપ્નાનો વાસો છે (આંખ ઊઘડી ગઈ, એટલે ખેલ ખલાસ જેવો તમાસો છે)। એ વીજળીના ચમકારા જેવો ઝબકારો માત્ર છે પાણીની અંદર પતાસું મૂક્યું હોય તેમ તે આખર ગળી જનાર છે માટે આ શરીરનો ગર્વ ન કરવો, એનું અભિમાન ન આણવું, કારણ કે એનો આખર મુકામ તો જંગલમાં જ થવાનો છે (લાકડામાં કે જમીનમાં) (૧)

વિવેચન—આપણે કામ લેવાનું છે હાલ તુરત પુદ્ગલ સાથે, ઘરબાર, માલમત્તા, રાચરચીલું સર્વ પુદ્ગલ છે, અને તે પૂરણ–ગલનને આધીન છે, પર વસ્તુ છે આવા પુદ્ગલનો શું વિશ્વાસ કરવો? અહીંનો વસવાટ તો જાણે એક સ્વપ્નાની માયા નરાખડો છે સ્વપ્નમાં જોયું કે રાજ્ય મળ્યું, અને આંખ ઊઘડી ગઈ, આખો ખેલ ખલાસ!

તા ૧૪–૪–૧૯૪૪ને રોજ મુંબઈમાં નજરે જોયું લક્ષાધિપતિ હતા, કરોડની આસપાસ પહોંચી ગયા હતા, સ્ટીમરના દારૂગોળાનો એક ધડાકો થયો, દશપંદર મિનિટ પછી બીજો થયો, શું થયું તે સમજાયું નહિ, ઘરબાર વગરના થઈ ગયા, જમાવેલી મૂડી અને વસાવેલ ઘરવખરી મૂકી નાસી છૂટયા અને સેવેલા ધનવૈભવના સ્વપ્નાં કઈકના ખલાસ થઈ ગયા આપણે તો આપણા જીવતરમાં સુપનના ખેલ નજરે જોયા!

આ મુદ્દા પર બે સુંદર દાખલા આપે છે ઘોર અંધારી રાત હોય, માથે વાદળા ચઢી આવેલા હોય, પોતાની આસપાસ એક હાથ છેટે શી વસ્તુ પડેલ છે કે કોણ પ્રાણી બેઠેલ છે તે પણ દેખાતું ન હોય, તેવા અંધારામાં વીજળીનો ચમકારો થાય ત્યારે જરા ચળકાટ નજરે પડે છે, પણ બીજી પળે તો ઘોર અંધકાર અને ફાંફા મારવાનું જ ચાલુ રહે છે તેના જેવો આ પુદ્ગલનો સંબંધ છે જરા મળ્યું, ખાધું ન ખાધું, ત્યાં ઊપડયા એટલે ખેલ ખલાસ છે અને પાછું અંધારું ઘોર છે અથવા ખાંડના પતાસાને

શબ્દાર્થ—યા = (અવ્યય) અથવા સર્વનામ હોય ત્યારે વિભક્તિ લાગતા પહેલા યહનું સંક્ષિપ્ત રૂપ શ્રોતા અને વક્તાને બાદ કરતા નજીકના અન્ય સર્વને લાગુ પડતો શબ્દ પુદ્ગલ = રૂપ–રસ–ગંધવાળી વસ્તુ, શરીર (બૌદ્ધ) વિસવાસા = વિશ્વાસ, ભરોસો સુપનેકા = સ્વપ્નના વાસા = વાસ ઘર ચમત્કાર = વિસ્મય ચમકારો, ઝબકારો વિજલી = વિજળી, ચપલા, વિદ્યુત જૈસા=જેવા પતાસા = ખાંડની પૈતા જેવી બનાવટ દેહી = શરીરધારી જીવ શરીર ગર્વ =અભિમાન વાસા = વસવાટ, ઘર એક ઠેકાણે હમેશને માટે રહેવું તે

૧ પ્રતમાંથી આ પદ મળ્યું નથી અને તેના પાઠાંતર પ્રાપ્ત થયા નથી –વિવેચનકાર

પાણીની વચ્ચે મૂક્યુ હોય તો એને ગળતા વાર શી? તે જ પ્રમાણે આ પુદ્ગળ વસ્તુ, ઘર, શરીર કે મિલકત સર્વ વીજળીના ચમકારા છે, પાણી વચ્ચે પડેલા પતાસા જેવા છે અને કદાચ સારુ શરીર મળી ગયુ હોય, પ્રમાણના નીરોગીપણુ પ્રાપ્ત થયુ હોય, તોપણ આ શરીરનો ગર્વ કરવા જેવુ નથી સનત્કુમારે એનો ગર્વ કર્યો ત્યારે બે ઘડી પછી માલૂમ પડ્યુ કે એ તો ઝેરમય થઈ ગયુ છે અને આખરે જંગલનો વાસ અનિવાર્ય છે આવા જંગલમા વાસ કરનાર શરીરનો ભરોસો શો કરવો? એની આસનાવાસના શી?

'દેહી'નો સામાન્ય અર્થ 'શરીરધારી' થાય, અહીં દેહીના ગર્વ કરતા દેહનો ગર્વ ન કરવો, એ વાત સબંધ પરથી બંધબેસતી લાગે છે અને દેહધારીનો ગર્વ ગણવો હોય તો દેહ ધારવાનો ગર્વ ન કરવો એ પણ બેસે તેવી વાત છે જે ઓછી સમજણે પુદ્ગલાનંદીપણામા રાચી રહેલ છે તેણે યાદ રાખવુ કે દેહ, દેહિત્વ, પ્રાપ્ત થયેલ ધનમાલ ખજાના કે નાનકડુ રાજપાટ કે ઠકરાઈ—એમાના કોઈનો ગર્વ કરવા જેવુ નથી એ સર્વ પર છે, અનંત ગુણવાળા આત્માને જકડી રાખનાર મહામાયા છે અને અંતે નાશ પામી જનાર પારકી માયા છે એના ઇંદ્રજાળનો ભોગ વિચક્ષણ પ્રાણી ન થાય. (૧)

जूठे तन धन जूठे जोवन, जूठे है घरवासा,
'आनदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટુ છે, ધન, ઘર, માલની સમૃદ્ધિ ખોટી છે અને જોબનિયુ પણ ખોટુ છે અને છેવટે ઘરવાસ પણ ખોટો છે આનંદઘન મહારાજ તો (અનુભવથી) કહે છે કે એ સર્વ ખોટુ છે, ક્ષણિક છે, માયાવી છે, શિવપુર–મોક્ષ–નો વાસો એ સાચી વાત છે (૨)

વિવેચન—શરીર પોતે ખોટુ છે, નશ્વર દેહનો ભરોસો નહીં અને ધન તો જૂઠુ જ છે એ તો એક ભવમા ત્રણ ભવ કરાવે છે પૂરની જેમ આવે છે, ધડાકા સાથે નાસી જાય છે, અને કોઈની સાથે જતુ નથી અને 'જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો' અને એ ચાર દહાડામા પણ દુખાટનો પાર નથી એની સાથે સકલિત થયેલા દુર્ધ્યાનો, રોગો અને એક પ્રેમપાત્રને અંગે થતી હરીફાઈઓનો વિચાર કરીએ તો ચાર દહાડાના લટકાને લટકો માનતા પણ સહજ સંકોચ થાય તેમ છે અને ઘરવાસ પણ જૂઠો જ છે કોઈ ઘર કે જમીન પાચસાત પેઢી ચાલતી નથી આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે આ રીતે તન–ધન–જોબન અને ઘરવાસ સર્વ જૂઠા છે, પુત્ર–પુત્રીઓ તરીકેની માન્યતા જૂઠી છે, સગાસ્નેહીઓના સગપણ જૂઠા છે, સ્ત્રી, માતા કે પિતાના સબંધ જૂઠા છે—સર્વ બાહ્ય સબંધો ખોટા છે કેટલાના નામ દઈએ? સર્વ ખોટુ છે, નાશવત છે, દુખકારી છે, દૂરથી તજવા યોગ્ય છે

ત્યારે આ ખરાબ, પેલુ ખરાબ, તે ખરાબ અને સર્વ ખરાબ, ત્યારે કાઈ સાચુ, સારુ,

---

શબ્દાર્થ—જૂઠે = ખોટ અસ્થિર પોતાનુ નહિ તેવુ જોવન = યૌવન જુવાની ઘરવાસા = ઘરમા રહેવુ તે સબ હી = બધુ સર્વે શિવપુર = મોક્ષનગર, મુક્તિપુરી

સ્વીકાર્ય ખરું કે 'સબ'માં સર્વ આવી ગયું? યોગીરાજ કહે છે કે શિવપુરનો વાસ એ સાચી ચીજ છે એ શાશ્વતી સુખપરંપરા છે એ ચાર દહાડાનું ચાંદરણું ન હોઈ એમાં ચાલુ-અંત વગરનો-નિરંતરનો આનંદ છે અને એ અનંત ગુણથી ભરેલ હોઈ સાચો વાસ છે, જે વાસમાં વસ્યા પછી કોઈ ખાલી કરાવનાર નથી, જ્યાં કોઈ ભાગ પડાવનાર નથી, અને જ્યાંના અનંત આનંદને પરિસીમા કે અટકાયત નથી એ શિવપુરવાસ સાચો છે પૂર્વપ્રયોગથી, સંગના અભાવથી, બંધન તૂટવાથી અને તે પ્રકારના ગતિપરિણામથી કર્મનો સર્વથા ક્ષય થતાં ચેતન લોકને અંતે ઊર્ધ્વ ભાગમાં ચાલ્યો જાય છે એ શિવપુરનું સ્થાન લોકને અંતે એક યોજનના ભાગમાં ઉપર આવેલું છે પ્રત્યેક મુક્ત આત્મા ત્યાં સ્થિરતાથી રહે છે ત્યાં વસનારના આઠ ગુણ વિચારવા યોગ્ય છે —

नाण च दसण चेव अव्वाबाह तहेव समत्त । अक्खयठिइ अरूवा अगुरुलहु वीरिय हवइ ॥

આઠ કર્મના નાશથી આ આઠ ગુણો શિવપુરવાસમાં ગયેલ પ્રત્યેક આત્માને પ્રાપ્ત થાય છે —

(૧) પ્રત્યેક સિદ્ધને અનંત જ્ઞાન હોય છે જ્ઞાનાવરણીય કર્મનો સર્વથા ક્ષય થઈ જવાથી લોકાલોકસ્વરૂપને એ જાણે છે

(૨) દર્શનાવરણીય કર્મનો સંપૂર્ણ ક્ષય થઈ જવાને કારણે પ્રત્યેક શિવપુરવાસી લોકાલોકસ્વરૂપને સર્વથા દેખે છે

(૩) શિવપુરવાસવાળાઓ સર્વ પ્રકારની બાધા-પીડાથી રહિત હોય છે મનુષ્ય કે દેવનું ઊંચામાં ઊંચું સુખ કલ્પવામાં આવે તેનાથી અનંતગણું આત્મિક સુખ નિરંતરને માટે એ અનુભવે છે એનું વર્ણન અશક્ય છે મૂંગો માણસ સાકર ખાય તેનો સ્વાદ વર્ણવી ન શકે, પણ અનુભવી શકે એવી એ સુખની અતિમાત્રા અવર્ણનીય છતાં અનુભવગમ્ય છે આ અવ્યાબાધ સ્થિતિ વેદનીય કર્મના નાશથી થાય છે

(૪) શિવપુરવાસીને અક્ષય સમ્યક્ત્વ હોય છે આ સમ્યક્ત્વ શબ્દ ખાસ સમજવા યોગ્ય છે મોહનીય કર્મના નાશથી આ ગુણ ઉત્પન્ન થાય છે

(૫) શિવપુરવાસીની એક સ્થાને અક્ષય સ્થિતિ થાય છે જન્મ-મરણના ફેરા ટળી જાય છે એક સ્થાને રહી અનંત ગુણમાં રમણતા કરવાનો મહા સુંદર લાભ મળે છે આયુષ્યકર્મના ક્ષયને પરિણામે આ ગુણની પ્રાપ્તિ થાય છે

(૬) નામ અને રૂપની વિવિધતા નાશ પામી જાય છે દેવપણું, મનુષ્યપણું કે એક-બે-ત્રણ-ચાર-પાંચ ઇંદ્રિય હોવાપણું કે શરીર, સંઘયણ, સંસ્થાન વગેરે સર્વ ભાવો નાશ પામી માત્ર અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે નામકર્મનો ક્ષય થવાથી આ અરૂપી ગુણ પ્રાપ્ત થાય છે

(૭) ગોત્રકર્મનો ક્ષય થવાથી 'અગુરુલઘુત્વ' પ્રાપ્ત થાય છે સિદ્ધવાસી જીવો હલકા પણ નથી, ભારે પણ નથી, પણ અગુરુલઘુ છે એ કાર્મિક સત્કાર કે સન્માન રહિત હોય છે એટલે વિષયની નજરે કે સંબંધે જોઈએ તો તેઓ સત્કાર રહિત હોય છે બાકી અગુરુલઘુ ગુણ ખાસ ચર્ચવા યોગ્ય છે

(૮) અને આત્મામા સ્વભાવત અનત બળ હોય છે એ વીર્યાતરાય નામના કર્મથી ઓછુવધતું દબાઈ ગયેલુ હોય છે તે કર્મનો નાશ થતા એની અનત શક્તિ પ્રગટ થાય છે આ અનત શક્તિના ઉપયોગથી લોકને અલોકમા અને અલોકને લોકમા ફેરવી નાખવાની તાકાત પ્રગટે છે પણ શિવપુરવાસમા કૃતકૃત્ય થયેલા મહાનુભાવો એ શક્તિનો ઉપયોગ કદી કરતા નથી, કર્યો નથી અને કરવાના નથી.

આ આઠ ગુણ શિવપુરવાસીના હોય છે એ વાનમા રહેનાર પોતાના નિજગુણ પ્રકટ કરે છે અને તેની પ્રાપ્તિ પછી એ હમેશને માટે ચાલુ રહે છે એ દશા માટે બનતો સર્વ પુરુષાર્થ કરવા યોગ્ય છે (૨)

ઉપસહાર—સ્વપરનુ વિવેચન થઈ જાય, પુદ્ગળ અને આત્મા વચ્ચેનો ભેદ સમજાઈ જાય, મર્યાદિત વિચારણામા પુદ્ગળ ગમે તેટલા પોતાના લાગતા હોય, પણ તે પર છે, સ્વને વિડબના કરનાર છે, એના સાચા વામથી એને દૂર રાખનાર છે અને અતે ગમે તેટલા મીઠા લાગતા હોય તોપણ પરભાવમા રમણ કરાવનાર છે—આ વાત અનેક રીતે જુદા જુદા આકારે વારવાર પુનરાવર્તન કરીને કહેવા યોગ્ય છે પુદ્ગળનો સ્વભાવ નીચગામી છે, નાશને અધીન છે ચેતનનો સ્વભાવ ઉચ્ચગામી છે, અક્ષર, અરૂપી, અવ્યાબાધ સ્થિતિને યોગ્ય છે અને અનત શક્તિને સગ્રહનાર હોઈ ખૂબ આનદ આપે તેવો છે આ વિચાર ણાની સાથે દેહ–શરીર પારકુ છે, નાશને આધીન છે એ વાત સમજાય તો દેહનો અધ્યાસ છૂટી જાય, ઘરનો મોહ ગળી જાય અને છેવટે સગાવહાલા સબધી કે માનેલા આપ્તજનોના સબધને સાચા રૂપે ઓળખાતા જીવનના આદર્શો તદ્દન પલટાઈ જાય એ વાતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ કરવા માટે જીવ અને પુદ્ગળના સ્વરૂપને બરાબર ઓળખવાની જરૂર છે પછી અતર વિકારો, તેમનુ જડપણું, તેનો પૌદ્ગલિક સબધ, તે સબધના કારણો અને તેની અપકારીન સ્થિતિનો વિચાર કરવામા આવશે તો ક્રોધ, માન, માયા, લોભ અથવા હર્ષ, ઉન્માદ, ભય કે વેદોદયનો પૌદ્ગલિક સબધ સમજાશે, અને મોહની અજ્ઞાનતા અને મોહનો નિરો ખ્યાલમા આવશે માટે સાચા–જૂઠાનો બરાબર ફોડ પાડવો

સાચુ તેને કહેવાય જે હમેશને માટે પોતાનુ બની રહે બાકી બે–પાચ દહાડા સાથે રહી ઉપર ઉપરનો આનદ દેખાડે અને જાય ત્યારે સાચી પરેશાની કરાવે એને 'સાચુ' ન કહી શકાય આ સાચી વસ્તુની શોધ કરવા માટે કુનેહ, આવડત અને અભ્યાસની જરૂર છે, વસ્તુના ધર્મોનો ઊડો ખ્યાલ કરવાની આવશ્યકતા છે અને તે અભ્યાસ ખાતર ગમે તેટલો ભોગ આપવાની અને તેમા ઓતપ્રોત થઈ આરપાર નીકળી જવાની જરૂરીઆત છે

આખા યોગમાર્ગનો સાર આ પ્રસાદીની વિચારણામા છે અને એની પ્રાપ્તિ એ સર્વ પ્રયાસની સિદ્ધિનુ ફળ છે શિવપુરવાસ સાચો છે, ચિરસ્થાયી છે, અનત છે, અક્ષય છે,

જ્યારે ઘરવાન જૂઠો છે, સ્થૂળ છે, ચમકારા જેવો છે એટલે સાચા વાસને મેળવવા સુયોગ્ય પ્રયાસ કરવા યોગ્ય છે અને પ્રયાસની તે રીતે તેનો હોવાને કારણે તેની ખાતર પૂરતી શક્તિનો ઉપયોગ કરવા યોગ્ય છે '[1]શિવપુરવાસની પ્રાપ્તિ જ્યારે છે ત્યારે એ નામકર્મની એની પ્રકૃતિને છેલ્લા બે સમયમા ક્ષય કરી નાખે છે શૈલેશીકરણના એ બહુ કર્મોનો નાશ કરી દે છે ચરમશરીરી જીવ ચૌદમા ગુણઠાણાના છેલ્લા બે સમયે દેવદ્વિક, વિહાયોગતિદ્વિક, પાચ વર્ણ, બે ગધ, પાચ રસ, આઠ સ્પર્શ, પાચ શરીર, પાચ સઘાતન, પાચ બધન, નિર્માણનામકર્મ, છ સઘયણ, અસ્થિર, અશુભ, દુર્ભગ, દુસ્વર, અનાદેય, અયશ, છ સસ્થાન, અગુરુલઘુ, ઉપઘાત, પરાઘાત, ઉચ્છ્વાસ, અપર્યાપ્ત, પ્રત્યેક, સ્થિર, શુભ, સુસ્વર અને ગણ ઉપાગ એ ૭૦ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે અને છેલ્લે સમયે મનુષ્યદ્વિક, ત્રસત્રિક, યશ, આદેય, સુભગ, જિનનામ અને પંચેંદ્રિય જાતિ—એ ૧૦ પ્રકૃતિઓ ખપાવે છે પછી 'અજરામર નિકલક સ્વરૂપે, નિકર્મા થાવે' (નામકર્મ-આઠની પૂજા, વીરવિજય.)–આવી ભવ્ય હકીકત શિવપુરનગરમા જતા જતા થાય છે અને પછી તો અનત કાળ લીલાલહેર વર્તે છે, ઉપાધિનો ઉર્ધ્વા અત આવી જાય છે અને સ્વરૂપ-રમણતા સાધ્ય થઈ જાય છે એમા પુદ્ગળને સ્થાન નથી, એના પર આધાર નથી, એની સાથે સબધ રહેતો નથી અને એ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાનો આ સર્વ પ્રયાસ છે (૯૭-મુ પદ્દેશુ વિવેચન)

સત્તાણુમા પદનુ બીજુ વિવેચન

ભૂમિકા—આ પદમા સાદી ભાષામા ઘણી ઊડી વિચારણા બતાવી છે ભાષાદૃષ્ટિએ જોતા એનુ કર્તૃત્વ સદિગ્ધ રહે તેવું લાગે છે એ વિષય અન્યત્ર ચર્ચાશે પણ આત્મલક્ષીને એ સવાલ મૂઝવતો નથી, એને તો ઉપલબ્ધ થાય ત્યાથી સાર ગ્રહણ કરવો છે અને તેને પચાવી જીવી જાણવો છે આ દૃષ્ટિએ આ નાના પદમા બહુ માર્મિક અને હૃદયને અસર કરે તેવી વાત કરી છે

આપણું પોતાનુ વર્તન તપાસીએ તો જણાશે કે આ પ્રાણીને સર્વથી વધારે પ્રેમ પોતાના શરીર પર, ત્યાર પછી પોતાના ઘરબાર, માલમિલકત વગેરે પર હોય છે આ આખી માન્યતા ભૂલભરેલી છે, અને પરિણામે પરિતાપ નિપજાવનારી છે એમ આ પદમા બતાવવા પ્રયાસ કર્યો છે આપણી આખી બાજી જે વસ્તુઓ પર મડાણી છે એ વસ્તુઓ આખરે ક્ષણિક છે સુદર આરસાને ભાગતા વાર લાગતી નથી, બગિચાના ઉકરડા થતા જોઈએ છીએ, મહેલના ખડેરો જોઈએ છીએ અને પૌદ્ગલિક પદાર્થ ગમે તેટલી ચીવટથી વસાવ્યો હોય, પણ અતે એનો નાશ અવશ્ય છે તો સમજુ પ્રાણી આવી બેવડી વિનાશશીલ વસ્તુના સબધમા રાચે કેમ? આપણે એને છોડીને જવાનુ અને એ પોતે વિનાશ પામવાની—આવો

---

[1] ચોસઠપ્રકારી પૂજાના અર્થને આધારે

એવડો વિનાશપથ ત્યા ખ ડો છે ત્યા એવે માર્ગે જ્યો સમજુ ચઢે? સ્વપ્નાની માયા કેવી છે તે આપણે ત્રીજા પદમા 'સુપનકા નાજ સાચ કરી માનત'ના વિવેચનમા વિચારી ગયા છીએ અને એ એટલી સીધી સાદી, અને સ્પષ્ટ વાત છે કે એના પર લેખ લખવાની જરૂર નથી. પણ એ સીધી વાત છતા એટલી ભુલાઈ જાય છે કે એના પર વારવાર ધ્યાન ખેચવાની જરૂર રહે છે આ આખી બાજી ખોટા પાયા પર મડાયલી છે એ બતાવનાર અનિત્યભાવ નાને આ પદમા સ્થાન આપ્યુ છે

या पुद्गलका क्या विसवासा? है सुपनेका वासा रे या पुद्गल०
चमत्कार बिजली दे जैसा, पानी बिच पतासा,
या देहीका गर्व न करना, जगल होयगा वासा या पुद्गल० १

અર્થ—અરે, આ વસ્તુઓનો તે ભરોસો શો કરવો? ખરેખર, એ તો સુપનાના મહેલ-હવેલી છે એનો ચમકારો તો જેવી આકાશની વીજળી ચપકારા દે છે તેના જેવો છે, અથવા પાણીની વચ્ચે પડેલુ ખાડનુ પતાસુ જેટલો વખત ટકે તેટલી તેની સ્થિતિ છે એટલે આ શરીર ગમે તેટલુ ચોખ્ખુ કે તદુરસ્ત લાગતુ હોય તોપણ તેનુ અભિમાન ન કરવુ, કારણ કે આખર તો જગલમા વાસ થવાનો ચોક્કસ છે (૧)

વિવેચન—પુદ્ગળનો અર્થ અહીં શરીર સમજવાનો છે એને પ ગલીરવિજય ગણિ લખાવે છે અને તે અર્થ સમુચિત જણાય છે પદ્ગળના સમૂહને શરીર તરીકે ઓળખવામા આવે છે આવા તો અનેક પુદ્ગળ સમૂહો છે આ પુસ્તક પણ પુદ્ગળ છે અને તમાની સામે ટેબલ-ખુરશી કે બારી-બારણા હોય તે સર્વ પુદ્ગળ છે પણ અત્ર પ્રસ્તુત વાત શરીરની છે આ શરીરનો ભરાસો શો? એને ગમે તેટલુ પાળવા-પોષવામા આવ્યુ હોય, પણ અતે એ નાશ પામનાર વસ્તુ છે પુદ્ગળ સડન-પડન-વિધ્વસણશીલ હોય છે કોઈ મદિર કે ઘર અનત કાળ ટકી શકતુ નથી સ્વપ્ન આવ્યુ, સાત માળની હવેલી, અ ગ હીંડોળા ખાટ, અત્તરના ફુવારા, મનમા ભોગવ્યુ અને સ્વપ્ન ખલાસ થયુ એટલે હતા ત્યાના ત્યા! આવો સસાર છે! આવુ શરીર છે! એના પર બે મ તના દાખલા આપે છે —

અધારી ઘોર રાત હોય, વરસાદની ઝડી વરસતી હોય, આખી દુનિયા પર અધાર પિછોડી પથરાઈ ગઈ હોય, તેવામા વીજળીનો ઝબકારો થાય, ત્યારે જે ચમત્કાર લાગે છે, તેવો આ પુદ્ગળનો ચમત્કાર છે આપણા જીવનનો કાળ વીજળીના ચમકારા જેટલો જ ગણાય અને પાણીની વચ્ચે પતાસુ મૂક્યુ હોય તે કેટલુ ટકે? ચાના પ્યાલામા નાખેલ પતાસુ દેતલ્લેતામા ઓગળી જાય છે તેવી આ શરીરની સ્થિતિ સમજવી એટલા માટે આ દેહનો ગર્વ ન કરવો એના પર એક મ તનો દાખલો વિચારવા જેવો છે

સનત્કુમાર ચક્રવર્તી ખૂબ રૂપાળા હતા અને રૂપવાન તરીકે એના પ્રશંસા પણ ખૂબ વધી હતી ઇંદ્રે એના રૂપની પ્રશંસા કરી એટલે એને જોવા બે દેવો આકાશમાર્ગે ચક્રવર્તીના રાજમહેલમાં આવ્યા ત્યારે ચક્રી સ્નાન કરતા હતા દેવો તો આકાશમાર્ગે આવી એને જોઈ રહ્યા, ખૂબ રાજી થયા, મુખ ઉપર નીચે હલાવ્યું, પ્રશંસા કરી હસ્યા ચક્રીએ તેનું કારણ પૂછ્યું જવાબમાં ઇંદ્રે તેના રૂપની પ્રશંસા કરી, તે હકીકત સાંભળી રાજી થયા, પણ જરા ગૌરવ ધરી દેવોને કહ્યું કે મારું ખરું રૂપ જોવું હોય તો કલાકેક પછી રાજદરબારમાં આવજો દેવોએ વધારે આશ્ચર્યપૂર્વક સભામાં આવવા સંમતિ દર્શાવી ચક્રવર્તીએ વસ્ત્રપરિધાન કર્યું, તિલક-અંજન કર્યું, અને સુવર્ણ, મોતી, હીરા અને રત્નથી ભૂષિત થઈ, બનીઠની રાજસભામાં આવી સિંહાસનારૂઢ થયા એના રૂપનો અંબાર ઝગઝગતો હતો થોડી વારમાં પેલા બન્ને દેવો આવ્યા, રાજસભામાં બેઠેલ રાજાને દૂરથી જોયો, અત્યંત ખેદદર્શક વિષાદ ચહેરા પર બતાવ્યો અને ડોક જમણી-ડાબી ધુણાવી ચક્રવર્તીએ પૂછ્યું કે કેમ આમ ઊલટી વાત કરો છો? તમે રાજી થવાને બદલે નારાજ કેમ થયા? દેવોએ જવાબમાં કહ્યું કે 'ચક્રીરાજ! તમારું આખું શરીર ઝેરમય થઈ ગયું છે જે મજા તમારા શરીરની સ્નાન વખતે હતી તે અત્યારે નથી રહી' ચક્રી નવાઈ પામ્યા થૂંક નાખ્યું તે પર માખી બેઠી, ઝેરથી મરી ગઈ! શરીરની સ્થિતિ આવી છે એનો ભરોસો શો? એ તો બે કલાકમાં ઝેરી થઈ જાય, વ્યાધિમય થઈ જાય તો આ દેહનો ગર્વ ન જ કરવો (૧)

जूठे तन धन जूठे जोबन, जूठे है घरवासा,
'आनंदघन' कहे सब ही जूठे, साचा शिवपुरवासा या पुद्गल० २

અર્થ—શરીર ખોટું છે, ધન પણ અસ્થિર છે અને આ (તારી) જુવાની પણ અંતે જૂઠી છે અને આ તારા ઘરના ઘર અથવા તારા વસવાટો પણ સર્વ બનાવટી છે આનંદઘન કહે છે કે એ સર્વ જૂઠું છે, કૃત્રિમ છે, સાચો તો શિવનગરનો વાસ છે એ સ્થાયી છે, નિત્ય છે, અનંત છે, ભવ્ય છે

વિવેચન—એટલા માટે શરીર ખોટું છે, પરાયું છે, વ્યાધિને નોતરનાર છે, અને અંતે બાળી-દાટી દેવા જેવું છે અને થોડા દહાડા રાખ્યું હોય તો ગંધાઈ ઊઠે તેવું છે જે સ્થાયી પોતાનું નહિ તેનો ભરોસો શો? અને ધન તો જૂઠું જ છે એને મેળવતા મુશ્કેલી, જાળવતા મુશ્કેલી અને ખોવાઈ-ખરચાઈ જાય કે નુકસાની આપી દેવી પડે ત્યારે એ મનમાં જે વ્યથા કરે છે તે વિચારતા એનું જૂઠાપણું તો દીવા જેવું દેખાય છે લક્ષ્મી દેવી આંધળી છે, અને અક્કલવગરનાને ત્યાં જાય છે અને સમજુનો કસ કાઢે છે આવી ચળ લક્ષ્મી પર ભરોસો શો? 'હાં રે મારે જોબનીઆનો લટકો દહાડા ચાર જો'—જુવાની—આવી જુવાનીનાનો ભરોસો શો? ઘરવાસ પણ ખોટો જ છે જે ઘરને છોડવું પડે, જેને વારંવાર સમરાવવું પડે, એનો ભરોસો શો અને એની સ્થિરતા કેટલી?

આમ જે જોઈએ તે સર્વ જૂઠું છે સગા ખોટા, સબધી ખોટા, બૈરી ખોટી, પુત્ર ખોટા, મિત્રો ખોટા, ઘર ખોટુ—સર્વ ખોટુ, ત્યારે એના કાઈ સાચુ છે? બધુ ખોટુ ખોટુ કહો છો તો એમા કોઈ ઊગરવાનો માર્ગ છે કે બસ, સર્વ ખોટુ, ખોટુ અને ખોટુ જ છે? આ અતિ મુદ્દામ સવાલનો છેવટે જવાબ આપે છે ભાઈ! શિવપુરમા–મોક્ષનગરમા વાસ કરો તે સાચુ છે, સ્વીકાર્ય છે, હિતકારક છે, અનતકાલીન છે અને પરમ પ્રધાન તત્ત્વ છે! એ સાચો એટલા માટે છે કે ત્યા એક વાર ગયા પછી પાછા આવવુ પડતુ નથી, દેવલોકના સુખ હોય કે ચક્રવર્તીનો વૈભવ હોય તે છેવટે ખલાસ થાય છે, પણ મોક્ષનગરીમા એક વાર વાસ થયો એટલે તે હમેશનો છે અને તે પ્રમાણે હોવાથી તે સાચો છે તે છે, છે અને છે અને તેથી સાચો છે (૨)

ઉપસહાર—આપણી ચારે બાજુએ જોઈએ તો આ વાત દીવા જેવી જણાય તેવું છે આપણા કેંક સ્નેહીઓ ગયા, આપણા ઘરના માણસો ગયા, પણ તેમની સર્વ વસ્તુ અહીં રહી ગઈ! તેમના શરીરને આપણી નજરે ભસ્મ થતા જોયુ, તેમનુ નિશાન પણ ન રહ્યુ આવા શરીર, ધન કે જોબનનો ગર્વ કેમ થાય? આપણા પણ એવા જ હાલ થવાના છે તે આપણે અનુમાન અને અનુભવથી સમજી શકીએ છીએ છતા હજુ મનમા ઊંડું ઊંડું એમ છે કે આપણું ચાલ્યુ જશે આ ખોટો વિશ્વાસ છે

સાચી વસ્તુ હોય તો તે એક જ છે જ્યા જન્મ–જરા–મરણનો ભય નહિ, આધિ–ઉપાધિ નહિ, આવા સ્થાનમા રહેવુ એ સાચી વાત છે, બાકી સર્વ વાત ખોટી છે, માટે પતાનાની પેઠે એ પીગળી જાય કે વીજળીનો ચમકારો પૂરો થઈ જાય તે પહેલા તેનો બને તેટલો લાભ લઈ લે. પરવસ્તુને પર તરીકે ઓળખવી, સ્વને સમજી લેવી, પરનો ત્યાગ કરવો, સ્વનો સ્વીકાર કરવો—આ આખો જૈન નીતિવિભાગનો સાર છે એમા સાધનોની યોજના આ મુદ્દા પર જ થયેલ છે એમા અહિંસા, સયમ અને તપની પાછળ પણ એ જ મુદ્દા છે અને આખા યતિધર્મોની પાછળ, યોગપ્રગતિના માર્ગોની પાછળ અને કરણોની ક્રિયા પાછળ પણ આ જ મુદ્દો છે સ્વ–પરનુ વિવેચન એ આખા જૈન શાસ્ત્રનો મુદ્દો છે અને તે પર અનેક દષ્ટિબિન્દુથી સૂત્રો, ટીકાઓ, વૃત્તિઓ, ઉપદેશો અને ગ્રથોની રચના થઈ છે જૂઠાનો ત્યાગ કરો, સાચાનો સ્વીકાર કરો, પરનો ત્યાગ કરો, સ્વનો સ્વીકાર કરો, ઐહિકનો ત્યાગ કરો, આદર્શનો સ્વીકાર કરો, બાહ્યનો ત્યાગ કરો, આતરનો સ્વીકાર કરો, અસ્થિરનો ત્યાગ કરો, શાશ્વતનો સ્વીકાર કરો—આટલુ જ્ઞાન જેને થયુ તેણે સર્વ જાણ્યુ આટલાનો જેણે આદર કર્યો તેને સર્વ મળ્યુ આટલી વાત બરાબર જામી ગઈ એનો નિસ્તાર થઈ ગયો. આટલી વાત આત્માર્થી માટે છે, બાકી બુદ્ધિના વિલાસ છે (૯૭–બીજુ વિવેચન)

૫૬ અઠ્ઠાણુમું

ભૂમિકા—કોઈ વખતે કવિઓ મસ્તીમા હોય છે તે વખતે એનું 'કવન' અદ્ભુત રૂપ લે છે, એવે પ્રસંગે એ એવું સ્વરૂપ રજૂ કરી દે છે કે જેનો સામાન્ય નજરે ભાવાર્થ સમજવામા ઘણી મુશ્કેલી દેખાય આવા કવનો આનંદઘન કૃતિમા ઠેર ઠેર આવ્યા અને તેનો આશય સમજવા પ્રયત્ન થયા છે અને થાય છે યોગીઓ મસ્ત દશામા હોય છે, એને જગતના વ્યવહારની કાંઈ પડી નથી એ ચેતન સાથે સીધી વાત કરી શકે છે, એને અહંની સીધો જવાબ મળે છે અને તેટલા માટે એની આત્મસ્વરૂપની વાતોમા ઘણુ વૈચિત્ર્ય દેખાય છે પણ સામાન્ય વ્યવહારનજરે આપણને અર્થ ન બેસે એટલે એવા, આત્મસ્વરૂપની સાથે અનુસંધાન કરાવનાર કવનોને બાજુએ ન મૂકી શકાય એવા પદ પર ખૂબ વિચાર કરવો, બને તેટલો અર્થ લઈ આવવા પ્રયત્ન કરવો, બેસે તેટલો ભાવ સ્પષ્ટ કરવો અને બાકીનું કાર્ય અન્ય ભાવુક મુમુક્ષુ કરી લેશે એમ નાખવું આ દૃષ્ટિએ આ ઉપર ઉપરથી વિચિત્ર લાગતા પદ પર ખૂબ વિચાર કરી, આત્મદૃષ્ટિવાળા સાથે ચર્ચા કરી પદનો ભાવ સમજવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ પદ પર અને અને હવે પછીના ૯૯મા પદ પર કોઈ જગ્યાએ વિચારસ્પષ્ટતા ન જણાય તો તેટલા પૂરતી મારા પ્રયાસની ખામી સમજવી આત્માર્થીએ ત્યાથી આગળ વધવું ૯૮ અને ૯૦મા પદો અતિ ઊંડા છે, ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અને ચર્ચા કે વિચારણા કરી પચાવવા યોગ્ય છે

આવા અતિગૂઢ ભાવાર્થથી ભરેલું એક પદ અગાઉ આવી ગયું પદ અડતાલીશ (૪૮)મા 'માયડી મુને નિરપખ કીણુહી ન મૂકી' કરીને જે વાત કરી છે તેમા અદ્ભુતતા છે, વિશિષ્ટતા છે, ઉન્નતતા છે એમા મહિપ્સુતાનો ભાવ બતાવવા પ્રયાસ કર્યો હતો તે જ પ્રમાણે આ અને હવે પછીના નવાણુંમા પદનું રહસ્ય તારવવાના ખૂબ પ્રયાસ કરવાનો છે એમા કોઈ ભાગ ન સમજાય તો સ્વતં વિચાર કરવો, પણ પદને 'અર્થ વગરનું' કહી કાઢી નાખવા સૂચવન કરવું એ મતિમાદ્ય બતાવે છે સ્યાદ્વાદવાદીની એ વિશિષ્ટતા છે કે એ નયનો આશ્રય લઈ વિરોધાભાસને શમાવે, એ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુઓને લક્ષ્યમા લઈ સમન્વય કરે અને પરસ્પર મેળ મેળવી આપે અશસત્યના દૃષ્ટિબિન્દુ લક્ષ્યમા લઈ એ સત્યશોધન કરે અને યોગ્યને યથાસ્થાને બેસાડે

આ પદના કર્તા કોણ છે એ ચર્ચા હાલ અસ્થાને છે, અહીં તે વાત પર વિચાર કરવાનો નથી ગમે તેની કૃતિ હોય તે પ્રશ્ન અલગ છે અને યથાસ્થાને તેનો વિચાર થશે અહીં તો પદનો ભાવ શો છે તે સમજવા યત્ન કરવો પ્રસ્તુત છે કૃતિ-કર્તાને ભાવાર્થવિચારણા સાથે સબંધ નથી આપણે સહાનુભૂતિ અને પ્રેમપૂર્વક પદને તેટલા માટે સમજવા યત્ન કરીએ

ટેકનું પદ અને હરિયાળી અવધૂ આ શબ્દ ઘણો નૂતન જાતિના અને ચાલુ પ્રથામા વપરાશ વગરનો હોઈ ખૂબ વિચારણા માગે છે હિંદી ભાષામા એને માટે 'અવધૂત' શબ્દ

છે જે પ્રાણી વર્ણ અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માનુ દર્શન કરે છે, આત્મનિમજ્જન કરે છે, તેને 'અવધૂત' કહેવામા આવે છે ગુજરાતી ભાષામા તેને સ્થાને 'અબધૂત' શબ્દ વપરાય છે, અને તેનો ભાવ બાવો, જોગી કે વેરાગી થાય છે આ 'અવધૂ' શબ્દ અસલ 'અબધૂત' શબ્દનું પ્રાકૃત રૂપ હોય તેમ સમજાય છે ગુરુ દત્તાત્રયના ચેલાઓ શરીરે ભસ્મ લગાડી હાથમા ચીપિયો રાખી અલેક અલેક પોકારે તેને પણ 'અવધૂ' કહેવામા આવે છે

પાચમા પદને અગે અર્થવિચારણા કરતા આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ વિચારાઈ હતી ત્યા કરેલ વિચારણા પર ધ્યાન ખેચવામા આવે છે એ અર્થ પ્રમાણે પોતાના નિશ્ચયથી ન ફરનાર, સ્થિર સયમીનો એમા સમાવેશ થાય છે એ વાત લક્ષ્યમા રાખવી અહીં 'અવધૂ' શબ્દ સબોધનમા વપરાયો છે કે 'જોગી'ની સાથે જાય છે તે પણ વિચારણીય છે બન્ને રીતે અર્થ બરાબર થઈ શકે છે હે આત્મન્!—એવો ભાવ પણ સુયોગ્ય છે અને જે અવધૂત જોગી આ પદનો ખુલાસો કરી આપે તે મારો ગુરુ છે—એવો ભાવ લેવો પણ સમીચીન જણાય છે

ગુરુ વગર જ્ઞાન થતું નથી, પુસ્તકવાચનથી રહસ્ય પ્રાપ્ત થતું નથી, વસ્તુનુ ગૂઢ તત્ત્વ ગુરુ વગર સમજી શકાતું નથી, એનુ કારણ એ છે કે સર્વ રહસ્ય લખી શકાતા નથી, ઘણી વાતો પરપરાએ ચાલી આવે છે, ગુરુમહારાજ શિષ્યને સામે બેસાડી સમજાવે ત્યારે જ લક્ષ્યમા આવે છે અને એ સાપ્રદાયિક ભાવના આર્યાવર્તમા ધરમૂળથી સ્વીકારાયેલી ચાલી આવે છે અને તેનો યથાર્થ ઉપયોગ છે, એટલા માટે ખૂદ આનદઘનજી એકવીશમા નમિનાથજીના સ્તવનમા સમયપુરુષના પાચ અગ સાથે પરપરા—અનુભવને સમાન સ્થાન આપ્યુ છે (૧) પૂર્વધરના છૂટક વાક્યની વ્યાખ્યા તે ચૂર્ણિ, (૨) સૂત્રમા કરેલો અર્થ તે ભાષ્ય, (૩) સૂત્ર પોતે તે સૂત્ર, વચન માત્ર, (૪) પૂર્વધારીએ કરેલ અર્થ તે નિર્યુક્તિ અને (૫) અન્ય લેખકોએ કરેલ વિચારણા—ટીકા તે વૃત્તિ આને પચાગી કહેવામા આવે છે આનદઘનજી કહે છે કે

> ચૂરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરપર અનુભવ રે,
> સમય-પુરુષના અગ કહ્યા એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે

આ પદની અદર રહેલ, પ્રથમ દૃષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી વાતનો જે ખુલાસો કરી આપે, એમા રહેલો ભાવ જે સમજાવી આપે, તે મારો ગુરુ છે એમ સમજવુ આ આખુ પદ ઘણી વિચિત્ર હકીકતથી ભરેલુ છે, એની અદરની વાતો કોયડા જેવી છે એ જે ગી આપે, તે મારો ગુરુ છે નયને ઓળખનાર, પ્રમાણને પિછાણનાર, તુલનાત્મક જ્ઞાનના અભ્યાસી, ભેદાભેદના તત્ત્વને ઓળખનાર ખરા જ્ઞાની છે.

નયજ્ઞાનની મહત્તા આ રીતે સમજાશે એક પદના અનેક અર્થ કરવાનો ચમત્કાર બુદ્ધિવિશિષ્ટતામા છે અને છતા પ્રત્યેક અર્થ દૃષ્ટિબિન્દુથી સત્ય છે એ વાતનું રહસ્ય

સમજાય તો વિરોધ શમાવવાની આવડત સાથે વિવિધતાની અંદર રહેલ એકતાનું રહસ્ય સમજાય. આ ચમત્કાર નયજ્ઞાનમાં છે આ ચમત્કાર અંશસત્યને તેટલા પૂરતો સત્ય તરીકે સ્વીકારમાં છે અને આ ચમત્કાર એ અનેકાંતમતની અપૂર્વ વિશિષ્ટતામાં છે એ નૂતન નથી, છતાં એક રીતે અભૂતપૂર્વ છે, આ વાત બેસે તો જૈન તત્ત્વનો સાર પ્રાપ્ત થયો છે એમ જાણવું

હવે એક એક પદ કહેતા આવે છે અને તેનો નિવેડો કરવાનું સૂચવતા આવે છે આપણે એ પદને સમજવાનો અને તેમાંથી રહસ્ય-તારવણીરૂપ નિવેડો લાવવાનો પ્રયત્ન કરીએ. એને જૈન પરિભાષામાં 'હરિયાળી' કહેવામાં આવે છે કોઈ પણ કોશમાં 'હરિયાળી'નો એવો અર્થ મળતો નથી, ત્યાં તો 'હરિયાળી' એટલે 'લીલોતરી' કે તેની શોભા એ અર્થ આપેલ છે છતાં મારી જાણ પ્રમાણે આવા અર્થના 'હરિયાળી' શબ્દ જૈન પરિભાષાના વપરાય છે અને હરિયાળીઓનું સાહિત્ય જૈનમાં પ્રસિદ્ધ છે 'હરિયાળી', 'અન્યોક્તિ', 'વ્યાજસ્તુતિ' એ પ્રત્યેકમાં ઘણો ફેર છે 'અન્યોક્તિ'માં કોઈને કહીને બીજાને સમજાવવાનું હોય છે, 'વ્યાજસ્તુતિ'માં વખાણના દેખાવ નીચે ટીકા કે નિંદા કરવાની હોય છે, જ્યારે 'હરિયાળી'માં દેખીતી વિરુદ્ધ લાગતી વાતનો મેળ મેળવવાનો હોય છે આપણે આ દૃષ્ટિએ પ્રથમ ગાથા વિચારીએ

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

अवधू सो जोगी गुरु मेरा, इन पदका करे रे निवेडा अवधू०
तरुवर एक मूल बीन छाया, बिन फूले फल लागा,
शाखा पत्र नहीं कछु उनकू, अमृत गगने लागा अवधू० १

અર્થ—આ પદનો જે નિવેડો (ફેંસલો) કરી આપે તે ઉદાસી યોગી મારો ગુરુ સમજવો-છે (હવે એ પદ કહે છે) એક મોટું ઝાડ છે, એને મૂળ નથી, એની છાયા નથી, વગર ફૂલે એના પર ફળ બેઠાં છે, એ (ઝાડ)ને ડાળી નથી, પાંદડાં નથી અને એનું અમરફળ આકાશને લાગીને રહેલું છે (અથવા ઊંચે તાળવામાં લાગેલું છે) (૧)

શબ્દાર્થ—અવધૂ=વર્ણ અને આશ્રમનો ત્યાગ કરી કેવળ આત્માને દેખનારો યોગી, ઉદાસીન, યોગી સો=તે મેરા=મારા ઇન=આ નિવેડા=ફેંસલો, ઉકેલ. (હિંદી કોશમાં આ શબ્દ નથી) તરુવર=સુંદર વૃક્ષ મૂલ બીન=મૂળ વગરનું જડ વગરનું બિન=વગર ફૂલ=મહોર, કુંપળીઆં, ફૂલ શાખા=ડાળી પત્ર=પાંદડું ઉનકૂ=એને ગગને=આકાશમાં ઊંચે, તાળવામાં લાગા=લાગ્યાં અમૃત=જેના પાનથી પ્રાણી અમર થઈ જાય તે પદાર્થ, જળ, રસ

---

૧ મારી પાસેની પ્રતમાં આ પદ નથી પાઠાંતર ઉપલબ્ધ નથી મળશે તો આગળ ઉપર દાખલ કરવા પ્રયત્ન થશે

વિવેચન—એક ઝાડ છે, પણ નથી એને મૂળ કે નથી એને છાયા, અને એને વગર ફૂલે ફળ લાગેલા છે, નથી એને ડાળી કે નથી એને પાદડા–આમાનુ કાઈ નથી–અને છતા એનો અમૃતરસ આકાશને લાગીને રહેલો છે આવુ અસાધારણ–વિચિત્ર વૃક્ષ તે કયુ? આવુ તરુવર તમે કયાય જોયુ, જાણ્યુ, અનુભવ્યુ છે? આ વાતનો નિવેડો કરો

આવુ ઝાડ તે ચેતનરાજ પોતે જ છે ચેતનની ઉત્પતિનો વિચાર કરીએ તો એ અનાદિ છે, એ કોઈ ભૂમિયામાથી ફૂટી નીકળેલ ઝાડ નથી, એને કાઈ પાયો નથી, જેના ઉપર એનુ ચણતર થયુ હોય એ અનતકાળથી છે, છે ને છે અને વસ્તુગતે એક સ્વરૂપે ચા યો આવેલ છે કોઈ અન્ય મૂળમાથી ફણગો ફૂટીને એ નીકળેલ નથી અને એના થડ કે મૂળ કોઈ અનેરી ધરતીમા દબાયલા કે છૂપાયલા નથી એ પોતે જાતે સ્વય ફાલેલફૂલેલ છે અને વગર પાયે એનો વિકાસ થતો જ આ યો છે ઇકોતેરમા પદમા એને ‘અનત, અરૂપી, અવિગત, શાશ્વત’ વગેરે અનેક વિશેષણોથી વર્ણવેલ છે, એવો એ મહાપ્રભાવશાળી ચેતન પોતાના જોર પર નાચે છે, જાતે અવિકારી છે અને એના પોતાના વિકાસ માટે કોઈ અન્ય પર આધાર રાખતો નથી કે એને અન્ય કોઈએ જણી–જમાવી આગળ ધકેલી દીધેલ નથી એનો કોઈ પિતા નથી, એની કોઈ માતા નથી, એને અન્ય કોઈએ પોતામાથી ઉગાડયો નથી. એ પોતાના જોરથી આગળ આવે છે, વગર મૂળે પોષણ મેળવે છે, વગર રેસાએ વિકાસ પામે છે અને વગર પાયે સ્થિત અને સ્થિર રહે છે આવો આ વગર પાયાનો ચેતનરાજ અજબ ઝાડ છે એના અનેક પર્યાયો થાય છે ત્યારે તે અનેક રૂપે હાલતો અને ફુટાતો દેખાય છે એને જાણે અનેક બચ્ચા હોય, એનો મોટો વેપાર હોય, એની મોટર જાહેર રસ્તા પર ફરતી હોય–એવા એવા એના અનેક ફળ દેખાય છે અને છતા તે સર્વમા છે, સર્વથી પર છે અને તેના વગર ફળ, ફૂલ કે આખો સસારવિસ્તાર અશકય હોવા છતા, અને એ પ્રત્યેકમા હાજર હોવા છતા, નથી એને મૂળ કે નથી એની છાયા, નથી એનુ પાદડુ કે નથી એની શાખા આવો અગભવિત એ વૃક્ષરાજ છે અને સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેચે તેવી વાત તો એ છે કે એનો અમર રસ તો આકાશમા લાગેલો છે દરેક ઝાડનો રસ પોતામા હોય છે કે એના ફળમા હોય છે કે બહુ તો એના પાદડા કે છાલમા હોય છે, પણ ચેતનનો સાચો રસ તો એના અસલ–મૂળ સ્વરૂપમા છે એના પર્યાયો તો ક્ષણવિલાસી છે, ક્ષણિક છે, આગતુક છે, પણ એનો સાચો રસ તો ગગનમા છે, એની સાચી સ્થિરતા તો એના અનત ચારિત્રરમણમા છે અને તે તો લોકને અગ્રે છે, ચૌદ રાજને છેડે છે, સિદ્ધ શિલા નામના કલ્પના જાળમા લપેટાયલા ગગનસ્થાનમા રહેલા સ્થાને છે

આવુ અજબ વાતોથી ભરેલુ ઝાડ ચેતનદેવ છે, એના ક્રમભાવી ધર્મો વિચારીએ ત્યારે એ ગમે તેટલા ફાલેલ–ફૂલેલ લાગે, પણ અતે તે એક અવિભાજ્ય અને સ્વતત્ર વ્યક્તિ છે એ એનુ વ્યક્તિત્વ ત્રિકાલાબાધિત છે આવી રીતે જે આ પદનો નિવેડો કરી જાણે તે

ખરખર યોગી છે, એના મન–વચન–કાયાના યોગમા એકતા આવી છે, એ સ્વપરને ઓળખી ગયો છે અને તે મારો તો શુ પણ આખી દુનિયાનો ગુરુ છે

'અમૃત ગગને લાગા' એ વાત એવભૂત નયની અપેક્ષાએ બરાબર છે અને આખી ગાથાનો ઝોક એ વાકયમા છે એ પર ખાસ ધ્યાન ખેચવાનુ છે એ ગમે તેટલી ક્રિયા કરે, એ ગમે તેનુ ધ્યાન કરે, એ ગમે તેટલા તપ, ત્યાગ કે સયમ કરે, પણ એનુ અમૃત તો લોકને અતે લાગેલુ છે ગગનનો અર્થ તાળવુ કરીએ તોપણુ તે અતે પ્રાપ્ત થતી લોકાગ્રસ્થિતિને ઉદ્દેશે છે અને એ પણ એટલી જ નજરની વાત છે જ્યા સુધી એનુ અમૃત સસારમા લાગેલુ હોય, જ્યા સુધી એને કોઈ પણ પૌદ્ગલિક કે વિકારી વસ્તુમા કે મનોભાવમા રસ લાગેલો હોય, ત્યા સુધી એ સાચો તરુવર વતો નથી એની આખી તાલાવેલી એ અમૃતને સ્વાધીન કરવાની છે અને એ દશા પ્રાપ્ત થાય ત્યારે જ એ એના મૂળ સ્વરૂપે પ્રકટ થાય છે (૧)

तरुवर अेक पछी दोउ बैठ, एक गुरु एक चेला,
चेलेने जुग चुण चुण खाया, गुरु निरंतर खेला. अवधू० २

અર્થ—એક ઝાડ પર બે પક્ષી બેઠા છે, એમાનો એક ગુરુ છે અને એક ચેલો છે ચલાજીએ તો આખી દુનિયાને વીણી વીણીને ખાવા માડી છે અને ગુરુ મહારાજ તો આખો વખત ખેલ ખેલી રહ્યા છે–રમત રમી રહ્યા છે (૨)

વિવેચન—એ મજાના ઝાડ પર બે પક્ષી બેઠા છે બેમાનો એક ગુરુ છે અને બીજો ચેલો છે એ પૈકી ચેલો તો આખી દુનિયાને ચૂટીચૂટીને ખાય છે–ચણી ચણીને ગટક કર્યે જાય છે, અને ગુરુ તો આખો વખત ખેલ ખેલી રહ્યા છે આ શુ? આ વિચિત્ર પરિસ્થિતિ છે એમાથી જુદા જુદા ભાવ સાપડે છે ઝાડ તો એક જ છે, તેના પર બે પખીડા બેઠા છે એક પખી દોરનાર ગુરુ છે અને બીજો દોરવણી સ્વીકારનાર ચેલો છે પણ એ બન્નેના વર્તાવમા ઘણો તફાવત છે ચેલો તો આખો વખત અનેક દાણા ચણ્યે જ જાય છે, પેટમા ઓર્યા કરે છે અને ગુરુ રમત ખેલ્યા કરે છે આ વૃક્ષ કયુ? આ ગુરુ કોણ? અને આ ચેલો કયો?

'તરુવર'ને તો આપણે ઉપરની પહેલી ગાથામા જોઈ ગયા એ તો ચેતનરાજ પોતે છે આ ઝાડ પર બે પખીઓ બેઠા છે એમા એક ગુરુ છે અને એક ચેલો છે આપણે સત્તાવનમા પદમા 'અપૂર્વ ખેલ'ની હકીકત જોઈ ગયા છીએ ત્યા પોતે જ બાજી છે અને પોતે જ બાજીગર છે અને પોતે જ ગુરુ છે અને પોતે જ ચેલો છે–એ શું છે તે પર વિસ્તારથી વિચાર કરી ગયા અહીં ચેતનવૃક્ષ પર બે પખી બતાવી એકને ગુરુ અને બીજાને ચેલો બતાવ્યો છે તેને આપણે બારીકીથી વધારે ઓળખવા પ્રયત્ન કરીએ

આ ચેલો તે વ્યવહારના ખેલતો 'સસારી જીવ' છે અને ગુરુ તે સસારથી વિરકત થયેલ

શબ્દાર્થ—પછી = પક્ષી દોઉ = બે જુગ = આખુ જગત ચુણ ચુણ = વીણી વીણીને ખાયા = ખાધુ ખેલા = રમ્યા, રમતા રહ્યા

'અતરાત્મા' છે સમારી જીવ એટલે બાહ્ય આત્મા સમજવો સસારી જીવ કેવો હોય, તે કેવી રીતે વર્તે, બાહ્ય ભાવમા કેવી રીતે મર્વસ્વ માણી લે અને એની રખડપટ્ટી કેવી હોય તેનુ વિસ્તારથી વર્ણન શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણીએ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથામા વેધક શૈલીએ કર્યું છે ત્યા લાક્ષણિક રીતે એ ચક્રવર્તી મહારાજા યોગ હોય તે પ્રકારે પોતાનુ અનુભવેલુ ચરિત્ર આકર્ષક રીતે બીજા પ્રસ્તાવથી વર્ણવે છે એ આખો વર્ણનવિભાગ અને એમા પ્રાણાતિપાતાદિ અતર્ભાવો, ઇંદ્રિયોની અસર અને કષાયનુ કાર્ય એ સર્વ ચેલા સ્થાને છે ચેલો તો એ રીતે આખા જુગ (દુનિયા)ને ચણી ચણીને ખાય છે, કબૂતરની પેઠે અહીંથી ઊડી ત્યા અને ત્યાથી ઊડી બીજે દાણા ખાધા કરે છે આ આખો બાહ્યાત્મભાવ છે અને એ વ્યવહારુ જીવને ઉદ્દેશે છે એ ચેલાસ્થાને છે અને વગર સ્થિરતાએ એ ચણવાનુ જ કામ આખો વખત કર્યા કરે છે આ એક પખી થયુ અને બીજુ પખી તે અતરાત્મભાવ સમજવો. બાહ્ય જગતને વિસારી, ચેતનરાજ સન્મુખ દૃષ્ટિ રાખી, પરભાવનો ત્યાગ કરી, સ્વમા રમણ કરવુ એ આત્માના ખેલ છે, એ ચેતનનો રમણભાવ છે, એ અધ્યાત્મદશાના આવિર્ભાવો અને અતરદશાના વિલાસો છે સસારને સાચા સ્વરૂપે ઓળખનાર અતરાત્મા આ રીતે આત્મપરિણતિમા રમણતા કર્યા કરે છે અને એ એનો ખેલ છે આ રીતે તરુવર ઉપર બે પખીઓ બેઠા છે બાહ્યાત્મા અને અતરઆત્મા

અવવા આત્મરાજ નામના તરુવર પર સુમતિ અને કુમતિ નામના બે પખીઓ બેઠા છે સુમતિ એ આત્મહિત થાય તેવા માર્ગે પ્રવૃત્તિ કરાવે છે, અને ગુરુસ્થાને રહી અતના ખેલ ખેલ્યા કરે છે અને કુમતિ શિષ્ય છે, સસારરસિક છે, જગતના ભાવોને ચણી ચણી ખાનાર છે આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે એમા ગુરુ અને શિષ્ય બન્ને નારી જાતિના આવે છે એટલી અપતા છે, પણ પુલ્લિગ હમેશા સ્ત્રીલિંગનો પોતામા સમાવેશ કરે છે એ વાતનો સ્વીકાર થતા સમીચીન લાગે છે

અથવા ચેતનવૃક્ષ પર શુભ મન અને અશુભ મન નામના બે પખીઓ બેઠા છે એ ભાવ પણ બરાબર લાગે શુભ મન હિતકારક માર્ગે દોરવણી આપે છે અને તે તદ્યોગ્ય ગુરુને સ્થાને વ્યવસ્થિત થાય છે અશુભ મન તો સારા-ખરાબ કીચડમા રગદોળાય છે, ઇંદ્રિયવિષયમા આસક્તિ ધરે છે અને વગર સકોચે જગતના ભોગો ચણી ચણીને ભોગવે છે એટલે એ શિષ્યસ્થાને છે શિષ્ય હમેશા દોરવણી માગે છે અને પરાધીન દશામા રહે છે અને સર્વ શિષ્યો કાંઈ ગુરુસ્થાને પહોચી શકતા નથી આ રીતે શુભ મન અને અશુભ મન એ બે પખીઓ તરુવર પર બેઠા છે એવો ભાવ સ્વીકારી પદનો નિવેડો કરી શકાય. અથવા ચેતનવૃક્ષ પર સદ્બુદ્ધિ અને દુર્બુદ્ધિ નામના બે પખીઓ બેઠા છે આમા સદ્બુદ્ધિ ગુરુસ્થાને અને દુર્બુદ્ધિ શિષ્યસ્થાને છે તેમનુ કાર્ય ઉપર સુમતિ અને કુમતિના કાર્ય જેવુ જ સમજી લેવુ એ સદ્બુદ્ધિમા મૌલિકતા છે, સ્વાધીનતા છે, દીર્ઘદર્શિતા છે અને ઘણુ ઘણુ છે એનુ સ્થાન સમજવા માટે શ્રીઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ભાષાતર પ્રથમ ભાગ પૃ ૧૮૮ આવૃત્તિ બીજી જુઓ. એ

અતિવિશિષ્ટ પાત્ર છે અને ખૂબ સમજવા યોગ્ય છે સદ્બુદ્ધિ અંદરથી ઊઠે છે અને ચેતન રાજની સાથે નિરંતર રહેનાર હોવાથી એ નિત્યસહચારિણી છે એ અન્ય તરફની પ્રેરણાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર પોતાના પ્રયત્નથી–જાત પ્રેરણાથી–જ પ્રાણીને અકાર્ય કરતા અસરકારક રીતે નિવારણ કરી શકે છે એ ગુરુસ્થાને એટલા માટે છે કે એ પ્રાણીને દોરવણી બરાબર આપી શકે છે દુર્બુદ્ધિ કુટિલ કાર્યમા પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અને સદ્બુદ્ધિ પોતાના અતર વિલાસમા–ચારિત્રરમણતામા–ખેલવામા રસ લે છે ત્યારે દુર્બુદ્ધિ આખા જગતના વિલાસોને ચુણી ચુણીને ભોગવવામા મથોડા માર્યા કરે છે આનો ભાવ પણ આ ગાથાનો નીકળી શકે છે

અથવા ચેતનવૃક્ષ પર નેકી અને બદી નામના બે પક્ષીઓ બેઠા છે નેકી ગુરુસ્થાને અને બદી ચેલાસ્થાને છે નેકી જીવનખેલ ખેલ્યા કરે છે અને બદી આખી દુનિયાને વીણી વીણીને ખાય છે આ નેકી-બદીનો સગ્રામ નિરતર અદર ચાલ્યા જ કરે છે, અને પ્રાણીની શક્તિ, આવડત, દીર્ઘદર્શિતા અને મન પર કાબુના પ્રમાણમા નેકીની અથવા તો બદીની અતે ફતેહ થાય છે અથવા નેકી અથવા સદ્બુદ્ધિ એ subjective element આતરદર્શી તત્ત્વ છે, જ્યારે બદી અથવા દુર્બુદ્ધિ objective element બાહ્ય દર્શી તત્ત્વ છે આતરદર્શી તત્ત્વ હમેશા આત્માર્થે કાર્ય લે છે, જ્યારે બાહ્યદર્શી તત્ત્વ પરને કેમ સારુ લાગે, પુદ્ગળવિલાસ કેમ વધારે ભોગવાય, અને કર્મસચય કેમ વધારે થાય એમા રસ લે છે આ આત્માર્થવૃત્તિ અને પરભાવરમણતા એ લગભગ દરેક પદનો વિષય હોઈ અનેક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચારાયો છે, તેથી તે પર વધારે વિવેચનની જરૂર નથી આવી રીતે બે પક્ષીની ઘટના પણ તરુવરને અગે ઘટી શકે છે અથવા ચેતનરાજ નામના એક તરુવર પર કુમન અને સુમન નામના બે પક્ષીઓ બેઠા છે એ મનને બરાબર સમજવાની જરૂર છે એ પૌદ્ગલિક છે, શરીરની અદર રહે છે એ શુભ અને અશુભ માર્ગે પ્રવર્તી શકે છે એના ઉપર પાચ ઇંદ્રિયો, મહામોહ, મહાપરિગ્રહ, પાપસ્થાનકો, મનોવિકારો, કષાયો, નોકષાયો અને પ્રમાદો કામ કરે છે ત્યારે તે કુમન કહેવાય છે અને તે વખતે તે પૌદ્ગલિક વિષયોમા માથુ મારે છે તે જ મન જો સદ્ધ્યાનમા પડી જાય છે, તપ, ત્યાગ કે સયમના માર્ગો સ્વીકારે છે અને આતરસન્મુખ થાય છે તો તે સુમન કહેવાય છે પ્રથમ પ્રકારનુ મન ચેલાસ્થાને છે, જ્યારે બીજા પ્રકારનુ મન ગુરુસ્થાને છે સુમન તો આત્મરમણતાનો ખેલ ખેલે છે અને આતર આનદમા વિલાસ કરી નિજાનદને અનુભવે છે, જ્યારે કુમન એશઆરામ, મોજમજા અને સ્થૂળ ભોગવિલાસમા માણી વિષયોને ચૂણી ચૂણીને ભોગવવામા મોજ માણે છે આ મનને બરાબર ઓળખવા માટે સસારબજારનુ વર્ણન કરતા કાયા નામના ઓરડામા પચાક્ષ નામના ગોખેમા રહેલ ક્ષયોપશમ બારી સામે કાર્મણ શરીર નામનો અદરનો ઓરડો બતાવી તેની અદર રહેલ ચિત્ત નામનુ વાનરબચ્ચુ વર્ણવ્યુ છે એ બચ્ચાને

ફેરવતા ભમે છે અને કેના કેનાથી એ હેરાન થઈ ત્રાસ પામી રખડ્યા કરી કુટાયા કરે છે તે જણાવી એ વાનરબચ્ચાના રક્ષણના ઉપાયો બતાવ્યા છે તે સર્વ વિચારવા યોગ્ય છે[1]

આ રીતે બીજા અનેક દૃષ્ટાન્તો અહીં પડીરૂપે ગોઠવી શકાય છે પક્ષીસ્વાને ત્યાગ અને ભોગને મૂકી શકાય, ગૃદ્ધિ અને દીનતાને મૂકી શકાય, વૈર અને ઉપશમને મૂકી શકાય. આ રીતે દેખીતા વિરોધનો નિવેડો લાવવા પ્રયત્ન કર્યો આ હકીકત સમજે તે ખરો જોગી છે, અને તેને જીવી જાણે તે મારો ગુરુ છે (૨)

गगन मडलमे अधबिच कूवा, उहा है अमीका वासा,
सगुरा होवे सो भरभर पीवे, नगुरा जावे प्यासा अवधू० ३

અર્થ—આકાશમંડળની વચ્ચે એક કૂવો છે એ કૂવામા અમૃતનુ સ્થાન છે સદ્ગુરુની છાયામા રહેલા અને તૈયાર થયેલા હોય તે પેલા અમીરસને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે અને ગુરુ વગરના (નગરા—નગુરા) હોય તેઓ ત્યાથી તરસ્યા જાય છે (૩)

વિવેચન—આકાશમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કૂવામા અમીનો વાસ છે ગુરુની નિયત્રણામા રહેલા એ અમીને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે, પણ બાપડા નગરા હોય તે અમીરસ સુધી પહોચીને પણ અતે તરસ્યા પાછા ચાલ્યા જાય છે આ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો શો? અને તેમાનુ અમી કયુ? પ્રથમ આપણા શરીરની વાત કરીએ એનો આત્મા સાથે સબધ છે આત્મા એના સબધમા આવતા આખા પુદ્ગળને ચેતનવતુ બનાવે છે એની ગતિ-સ્થિતિ કરનાર, એને એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ફેરવનાર આત્મા છે એ ચેતનરાજ અદરથી નીકળી જાય એટલે શરીર લાકડા જેવુ નિશ્ચેષ્ટ થઈ જાય છે એ શરીર આત્મા સાથે અગ્નિ-લોહ જેવો સબધ ધરાવે છે, છતા પરસ્પર મળી ગયેલા હોવા છતા બન્ને અલગ છે અને અલગ પડી જાય છે એ ચેતનની આસપાસ કર્મનો કચરો લાગેલો હોઈ, એને દેહાધ્યાસ કરાવે છે, અતિ પવિત્ર આત્મા પાસે અનેક મલિન કામો કરાવે છે, અને એની પાસે વિવિધ નાચ નચાવે છે આવી રીતે અતિ પવિત્ર ચેતનને કર્મમળ ખરડી નાખે છે પણ આવી રીતે કર્મથી વ્યાપ્ત થઈ ગયેલા ચેતનના આઠ રુચક પ્રદેશો તો ગમે તેવા સયોગોમા નિર્મળ રહે છે એ આઠ પ્રદેશોને કર્મમળ લાગતો નથી એ અરૂપી હોવા છતા વિશુદ્ધ જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્રના નમૂના રહે છે અને અત્યત ખરડાયલા આત્માના મધ્યભાગે તે અવિચ્યુત રહે છે આપણા શરીરમા એનુ સ્થાન નાભિની અદર છે ચૌદ રાજલોકમા ઉત્કૃષ્ટ મધ્ય સ્થાને મેરુ પર્વતની વચલી ચૂલિકા પર ચાર દિશામા અને ચાર વિદિશામા

શબ્દાર્થ—અધબિચ = વચ્ચે કૂવા = જમીનમાથી પાણી કાઢવા માટે ખોદેલ ખાડો ઉહા = ત્યા અમીકા = અમૃતનો રસ વાસા = સ્થાન. સગુરા = સદ્ગુરુવાળા ગુરુવાસમા વસેલા ભરભર = ભરી ભરીને ધરાઈ ધરાઈને. નગુરા = ગુરુ વગરના સગુરાથી ઊલટા પ્યાસા = તરસ્યા

1 જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથા ભાષાતર ભા ૭ પ્ર ૮ પૃ ૧૭૭૭-૧૭૬૦

આઠ રુચકપ્રદેશો વર્તે છે, તેની બરાબર સમ દિશાએ પ્રત્યેક આત્માના આઠ રુચકપ્રદેશો હમેશા નિર્મળ રહે છે ખરડાયલા ચેતનના આ નિર્મળ પ્રદેશો અનંત આનંદનાં ચકચતા બતાવનાર નિર્મળ રત્ન તુલ્ય અમીના કુપા છે આત્મપ્રદેશ અસંખ્યાતા છે અને લોકના આકાશપ્રદેશ પણ અસંખ્યાતા છે એના સંખ્યા સમાન છે એટલે લોકાકાશના જેટલા પ્રદેશ છે તેટલા પ્રત્યેક આત્માના પ્રદેશ છે આ રીતે જોઈએ તો મેરુપર્વતના રુચકપ્રદેશો અને ચેતનના આઠ રુચકપ્રદેશોની સમાનતા અને નિર્મળતા પોતાની મર્યાદિત કલ્પનામા આવી શકે તેમ છે

આ ગગનમંડળની વચ્ચે આવી રહેલા કૂવામા અમીનો રસ ભરેલો છે અનંત જ્ઞાન, અનંત દર્શન, અનંત આનંદ, અનંત તેજ, અનંત વીર્ય, અનંત ઉપયોગ ત્યા શક્તિરૂપે ભરેલા છે ઈકોતેરમા પદમા વર્ણવેલો 'અનંત અરૂપી અવિગત સાસતો અને સુંદર સરૂપી સુભ । સોહામણો' આત્મારામ ત્યા બેઠો છે એનામા અનંત શાંતિ ભરેલી છે, એનામા અદ્ભુત ગુણનો વિન્યાસ છે અને એનામા ઉપશમરસ ભરેલો છે એનો બરાબર પરિચય તો સદ્ગુરુ કરાવી શકે, આત્માને બરાબર ઓળખવા માટે ગુરુજ્ઞાનની જરૂર છે સમજ્યા વગર એની શોધખોળમા પડાય તો ઘણીખરી વાર એ પ્રાપ્ત થઈ શકતો નથી પરિણામે એ ગગનમંડળની વચ્ચે આવેલા કૂવા સુધી પહોચ્યા છતા, અમીરસ લેવાનો વિધિ ગુરુ દ્વારા ન જાણવામા આવે તો, અનેક વાર પ્રાણી તળાવે જઈને તરસ્યો પાછો આવે છે આવુ કેમ બને તે ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે અનંત શક્તિવાળા આત્માને ધ્યાવવાની ચાવી ગુરુ મારફત મળે છે એનુ ધ્યાન કરવા માટે પ્રથમ ધારણા કરવી પડે છે, કારણ કે ધ્યાનની ઈચ્છા કરનાર માણસે ધ્યાતા, ધ્યેય અને ફળને બરાબર જાણવું જોઈએ પિંડસ્થ ધ્યેયનુ સ્વરૂપ બતાવતા પાર્થિવી ધારણા કરવાની હોય છે તેમ કરવા માટે પ્રથમ તિર્યક્લોક જેવડા ક્ષીરસમુદ્રને ધ્યાવવો એ સમુદ્રમા સોના જેવી કાંતિવાળુ હજાર પાદડાનું કમળ ધ્યાવવુ કમળની કેસરાઓની શ્રેણીમા પીળી કાંતિવાળી મેરુપર્વત જેવડી કર્ણિકા ચિંતવવી એની ઉપર સફેદ સિંહાસન પર બેઠેલા અને કર્મોનો નાશ કરવાને ઉદ્યમવંત થયેલા એવા આત્માને–ચેતનરાજને ચિંતવવો આવા શાંતસ્વરૂપ, ક્ષોભવગરના આત્માનુ ચિંતવન કરવાથી પાર્થિવી ધારણા[1] થાય છે એને ચિંતવતા અમીરસ પિવાય છે, અદ્ભુત આનંદ થાય છે, વિશિષ્ટ ધર્મ–શુકલ ધ્યાનના માર્ગ ખુલ્લા થાય છે

આ રીતે ચેતનનો વિચાર કરતા સમજાય છે કે પાર્થિવી ધારણારૂપ ગગનમંડળની વચ્ચે કૂવો છે રુચકપ્રદેશની નિર્મળતા ત્યા દૃશ્યમાન થાય છે એ ખરુ અમૃત છે, વિશિષ્ટ તત્ત્વ છે, પણ એને ઓળખવા માટે ગુરુગમની જરૂર છે આવી રીતે વાયવી ધારણા[2] કરવામા પણ ગુરુગમની જરૂરીઆત છે ખેચરી મુદ્રામા પણ માર્ગદર્શનની જરૂર છે અને

---

૧ હેમચંદ્રાચાર્યકૃત યોગશાસ્ત્ર, પ્ર૦ ૭ શ્લો૦ ૧૦–૧૨ તથા જ્ઞાનાર્ણવ પ્ર૦ ૩૭ શ્લો૦ ૪–૮,
૨ જ્ઞાનાર્ણવ પ્ર૦ ૩૭ શ્લો૦ ૨૪–૨૬

૫૬ અફ્રાણુ મુ

એકદરે સાચી પ્રગતિ કરવા માટે ગુરુની દોરવણી સ્વહિતકર છે ખોટી માન્યતાના ભ્રમમા
અનેક પ્રાણી ફસાઈ ગયા દેખીએ છીએ અને સાચી દોરવણી વગર હજુ યોગમાર્ગના
એકડા ન ઘૂટી જાણનાર અને હઠયોગ કે રાજયોગનો તફાવત પણ ન જાણનાર શુકલ ધ્યાનના
વાતો કરવા લાગી જાય છે વાતો કરે ત્યા સુધી તો ઠીક, પણ પોતે તે હદે પહોચી ગયા
છે એવી વાતો કરે ત્યારે ઘણીવાર એ તળાવે જઈ તરસ્યા રહ્યા હોય એવો ભાસ થાય છે

અથવા ગગનમડળની વચ્ચે કૂવો તે મોક્ષસ્થાન–સિદ્ધશિલા ગણી શકાય. એનુ
સ્થાન ઊચે ઊચે આકાશમડળમા બરાબર વચ્ચે છે, લોકને અતે છે અને ત્યા ખરો
અમીનો વાસ છે એ સિદ્ધ જીવો અત્યત પવિત્ર અમૃતરસમય છે અને એની પ્રેરણા
જેને મળે, એના જેવા થવાની જેને ઇચ્છા થાય, એની પવિત્રતાના રસમા જે ઝબોળાઈ
જાય તે એ રસને ધરાઈ ધરાઈને પીએ છે પણ તેને ઓળખાવનાર સદ્ગુરુ હોય તો જ એ
અમીરસ પી શકાય છે બાકી જે ગુરુ વગરના અથવા અવિશુદ્ધ ગુરુને પનારે પડી ગયેલા
હોય છે એ એ રસનુ સ્થાન જાણે તોપણ એમાથી પ્રેરણા મેળવી શકતા નથી આ ભાવ
બરાબર જામે છે એમા અમૃત પીવા માટે કૂવા સુધી જવાનુ નથી અને તેટલા પૂરતો ભાવ
અધૂરો રહે છે, પણ પ્રેરણાની દૃષ્ટિએ એ ભાવ પૂરતો લાગી જાય છે

અથવા ગગનમડળ એટલે આપણું શરીર અને તેનો શીર્ષનો ભાગ તે પણ ગગન
મડળ ગણાય. મસ્તકની વચ્ચેથી બ્રહ્મરધ્ર શરૂ થાય છે, તે નાભિ સુધી પહોચે છે આ
ગગનમડળની વચ્ચે, નાભિની અદર, આઠ રુચકપ્રદેશરૂપ અદ્ભુત કૂવો છે અને ત્યા અમીનો
વાસ છે તેનુ પાન કરવા પ્રત્યેક પ્રાણી ઇચ્છે ખરો, પણ સદ્ગુરુનો જેને યોગ થાય તે
એ કૂવેથી પેટ ભરીને પાણી પી જાય છે અને જો કોઈ નગરા બની ગયા કે કુગુરુને થાળે પડી
ગયા તો ત્યા સુધી આવીને પણ તદ્દન તરસ્યા જાય છે (૩)

गगन मडलमे गउआ विहानी, धरती दूध जमाया,
माखन था सो विरला पाया, छासें जग भरमाया अवधू० ४

અર્થ—આકાશમડળની વચ્ચે ગાય વિયાણી–એને બચ્ચુ થયુ એ (ગાય)નુ દૂધ
પૃથ્વી પર જમાવવામા આવ્યુ એ (દૂધ)નુ માખણ થયુ તે તો ચતુરને પ્રાપ્ત થયુ, બાકી
જગતનો મોટો ભાગ તો (માખણ લઈ લીધા પછી બાકી રહેલ) છાશથી છેતરાઈ ગયો,
તેમા રાજી રાજી થઈ ગયો! (૪)

વિવેચન—આકાશમડળમા ગાય વિયાણી, એનું દૂધ જમીન પર જમાવ્યુ જામેલા

શબ્દાર્થ—ગઉઆ = ગાયો વિહાની = વિયાણી, પશુને પ્રસવ થાય તેને 'વિયાવુ' કહેવાય છે
હિંદીમા તેને મળતો શબ્દ બ્યાની અથવા 'બિયાની' છે ધરતી = પૃથ્વી મૃત્યુલોક, તિર્છાલોક જમાયા =
એકઠું કર્યું માખન = દહીં વલોવવાથી નીકળતું તત્ત્વ નવનીત. થા = હતુ સો = તે વિરલા = ચતુર
પ્રવીણ, પ્રમેય. છાસેં = છાશ દહીં મથી કરાતું પ્રવાહી જગ = દુનિયા ભરમાયા = બનાવ્યા સતોષ
પામ્યા આનદ પામ્યા છેતરાયા

દૂધને વલોવતા તેમાથી છાશ પણ થઈ અને માખણ પણ થયુ નસીબદાર વિરલાને માખણ પ્રાપ્ત થયુ, જ્યારે જગતનો મોટો ભાગ તો છાશના ભરમાઈ ગયો ! આ શુ ? ગાય કઈ ? દૂધ શુ ? માખણ કયુ ? છાશ કઈ ? અને માખણ કોને મળ્યું ? અને છાશ કોને મળી ? અને કોણ ભરમાયા ? સૂત્રસિદ્ધાન્ત નાભણ્યા કે વાચ્યા પછી જીવના પદરૂ ભેદ ગણાવવામા રસ લઈએ, અને પડખે ઠાપાના વ્યાપારમા બેકડો જીવ ચ પાઈ–દબાઈ જાય, તેનો ઉપયોગ પણ ન કરીએ તો આપણે છાશમા ન તોવાઈ ગયા અને માખણ વીસરી ગયા એમ સમજવુ

વર્તનના મૂળ વિચારો તો ભગવાનના મુખરૂપ ગગનમડળમાંથી નીકળ્યા એ લાખા રૂપ ગાયનુ દૂધ ગણધરે પોતાની વાણીમા કે સૂત્રસિદ્ધાતમા જમાવ્યુ, એકઠુ વર્યુ તેનુ ચર્વણ આચાર્યો, લેખકો અને અભ્યાસીએ કર્યું એ ચર્વણને પરિણામે માખણ પણ નીકળ્યુ અને છાશ પણ નીકળી જેઓએ એમાથી હેયને સમજી એનો ત્યાગ કર્યો અને ઉપાદેયને સમજી એનો સ્વીકાર કર્યો તેવા ભાગ્યવાન વિરલાના નસીબે તો ખરૂ માખણ આવ્યું, બાકી જેઓ સૂઠને ગાઠીએ ગાધી બની ગયા, નકામા ઝઘડાના આળપપાળમા પડી ગયા, વાદવિવાદની શુષ્કતામા પડી ગયા, સ્વપ્રશ સા કે પરનિંદાના કે ત્યાગ કે સયમને બદલે કષાયોદ્દીપનના માર્ગમા ચઢી ગયા, તે સર્વને છાશ મળી અને એવો વર્ગ ઘણો મોટો થઈ ગયો અને દુખની વાત એ છે કે જેને ભાગે છાશ આવી છે તે છેતરાઈ ગયા છે, એ એમ માની બેઠા છે કે એને ભાગે પણ માખણ જ આવ્યુ છે અને પોતે નાલદાર છે ! એનો ભરમ દૂર થવો મુશ્કેલ છે આત્મવચના અને મનમનામણા એ એવી ચીજો છે કે એને તાબે પડેલા પોતે પોતાની જાતને છેતરે છે એવું કદી જોઈ–જાણી શકતા નથી અને પછી તો પ્રાણ વગરની ક્રિયા અને પરિણામ વગરની ચર્ચામા પડી જવાય છે આ સર્વ છાશની છેતરામણ છે અને માન્યતાની મોટાઈ છે

જ્ઞાનનુ ફળ વિરતિ છે જ્ઞાનનુ ફળ ત્યાગ છે, સયમ છે, પરિણતિની નિર્મળતા છે તેને બદલે પદવીનો મોહ થાય ત્યારે સમજવુ કે શ્રી વીતરાગદેવના ગગનમડળ જેવા મુખની વાણીમાથી જે ભવ્ય સત્ત્વ નીકળ્યુ અને જેનો સગ્રહ–જમાવટ ગણધરોએ કર્યો તેનુ દોહન કરતા પોતાને ભાગે માત્ર છાશ જ આવી છે અને માખણ અદર ઊતરી ગયુ છે અથવા કોઈ બીજાએ તારવી લીધુ છે માખણ મેળવનાર ધન્ય પ્રાણીની સખ્યા નાની હોય છે, જ્યારે છાશ લઈ જનારા અને તેમા ભરમાઈ જનારાની સખ્યા ઘણી મોટી હોય છે (૪)

थड विनु पत्र, पत्र विनु तुंबा, विन जिभ्या गुण गाया;
गावनवालेका रूप न रेखा, सुगुरु सोही बताया अवधू० ५

અર્થ—થડ–મૂળ વગર પાદડુ અને પાદડા વગર તુબડુ (તબૂરાનો નીચેનો ભાગ)

શબ્દાર્થ—થડ = મૂળ પત્ર = પાદડુ વિનુ = વગર તુબા = તુબડુ (તુમડીનું ફળ) તબુરાની નીચેનો ગોળાશવાળો ભાગ બિન જિભ્યા = જીભ વગર, વગર જીભવાળાએ ગાયા = ગાઈ બતાવ્યા ગાવનવાલા = ગાવાવાળા ગાનાર રેખા = લીટી, ચિહ્ન સોહી = તે બતાયા = દર્શાવ્યું બતાવ્યું

અને વાર જીભે અથવા જીભ વગરનાએ (૫ માત્નાના) ગુપ્ત ગાયા ગાવાવાળાનુ નથી રૂપ કે નથી નિશાની (જણાતી), એને તો સદ્ગુરુએ બતાવેલ છે (૫)

વિવેચન—થડ વગર પાદડુ, પાદડા વગર તુંબડુ અને વગર જીભે ગુણગાન થયુ, ગાનારનુ રૂપ પણ ન દેખાયુ અને આ વાત સુગુરુએ બતાવી પ્રથન નજરે આ આખી વાત તદ્દન અસંભવિત અથવા અસમીચીન લાગે તેમ છે તેને સમજવા યત્ન કરીએ

આ ગાથા પર ખૂબ વિચાર કરતા મને એના પદસ્થ ધ્યાનનો મહિમા સૂચિત થતો લાગ્યો છે એમા અનાહતનાદનો ધ્વનિ મે વાચના પ્રયત્ન કર્યો છે એમા મત્રરાજનો અતિ વિશિષ્ટ પ્રયોગ હોય એવુ મને દેખાયુ છે આ યોગનો અતિ વિશિષ્ટ વિભાગ છે તેથી પ્રથમ તેને સમજવા પ્રયત્ન કરી આ પદનો નિવેડો લાવવાના કાર્યમા આપણે મળો આપીએ પદસ્થ ધ્યાનનુ સ્વરૂપ બરાબર સમજવા માટે [1]જ્ઞાનાર્ણવ અને યોગશાસ્ત્ર (શ્રી હેમચદ્રાચાર્યકૃત)[2] વિચારવા અહીં પદસ્થ ધ્યાનનુ આખુ સ્વરૂપ આપી શકાય તેટલો અવકાશ નથી. 'જૈનદૃષ્ટિએ યોગ'મા (પૃ૦ ૧૬૧)મા એની રૂપરેખા બતાવી છે અહીં તેનો જરા ખ્યાલ કરી જઈએ એટલે જૈન યોગમા એનુ સ્થાન ધ્યાનમા આવે

પદસ્થ ધ્યેયમા જુદા જુદા પદો લઈને ચેતનરાજનુ ધ્યાન કરવામા આવે છે આ આલબન ધર્મધ્યાન છે, અને બહુ લાભ કરનાર નીવડે છે એની અનેક રીતિ બતાવી છે દા ત, 'વર્ણમાતૃકા'મા નાભિ ઉપર કમળદળની સ્થાપના કરી તેના સોળ પાદડામા અ થી અ સુધીના સોળ સ્વરો પ્રત્યેક પાદડા પર મૂકી તેને ફરતા કરી તેનુ ધ્યાન થાય હૃદયમા ૨૪ પર્ણ અને એક કર્ણિકાવાળા કમળની સ્થાપના કરી તેમા क થી म સુધીના પચીશ વ્યજનની ચિતવના થાય વદન પર અષ્ટદળ કમળની સ્થાપન કરી य थी ह સુધીના વ્યજનો સ્થાપી ચિંતવન થાય.

તે જ પ્રમાણે 'મત્રરાજનુ ધ્યાન' ह્ર અક્ષરથી થાય છે અને તેના સર્વજ્ઞ જિનદેવનુ ચિતવન થાય છે એ અતિ વિશિષ્ટ બીજતત્ત્વ છે એના ભ્રમણસ્થાન અને અતે થતી પરમસ્થાનનિવૃત્તિ અભ્યસવા અને અનુભવવા યોગ્ય છે એમાથી છેવટે અનક્ષરત્વ ધ્યાન સુધી પહોચી જવાય છે

એવી જ રીતે ૐ પ્રણવબીજનુ ધ્યાન કરી પચ પરમેષ્ઠીનુ ચિતવન કરતા અતિ આનદ થાય છે અને પચ પરમેષ્ઠીપદના ધ્યાન માટે અષ્ટદળ કમળની સ્થાપનામા વચ્ચે કર્ણિકા પર અરિહત, ચાર દિશાના ચાર પત્રો પર સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને મુનિ અને ચાર વિદિશાના ચાર પત્રો પર દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના કરતા આત્મતત્ત્વનુ ચિંતવન થાય છે આવા અનેક પ્રકારના જાપને યોગીઓએ બતાવ્યા છે

૧ પ્રકરણ ૩૮ પૃ ૩૮૭–૪૦૮ (રાજચદ્ર જૈન શાસ્ત્રમાળા પ્રકાશન)
૨ યોગશાસ્ત્ર અષ્ટમ પ્રકાશ પૃ૦ ૪૮૩–૪૯૬ (ભીમસિંહ માણેક પ્રકાશન)

એ જાપ ચાલે ત્યારે મુખેથી કાંઈ ઉચ્ચારણ કરવાનું હોતું નથી, આત્મા અંતરાત્મદશામાં વર્તે છે અને બાહ્ય ઉપાધિને વીસરી જઈ શકે છે તે વખતે મનમાં અંદરના ભાગમાં એક જાતનો 'અનાહતનાદ' ચાલે છે એ પૂર્વે અનનુભૂત દિવ્ય ગાન છે એ આત્મલય કરનાર મહાન આત્મનિમજ્જન છે આ અદ્‌ભુત બાહ્ય વિસ્મરણ છે એ અતિ આનંદદાયી આંતરગાન છે એ આંતરગાન ચાલે ત્યારે તેમાં નથી હોતો તંબુરો કે નથી હોતો સિતાર, અને છતાં અંદર એનો ગુંજારવ ઓર પ્રકારનો હોય છે એમાં બહારના વડકારા વગર અંદરથી શાંતિના ચમકારા છૂટે છે આવી પરિસ્થિતિના કાનમાં 'અનાહતનાદ' ચાલે છે જ્યારે સોऽહં સોऽહં ની ધૂન ચાલે છે, જ્યારે ૐ હ્રીં નો જાપ ચાલે છે, જ્યારે કમળકળની સ્થાપના દિવ્ય આકાશમાં આગળ વધતી છેવટે લોકના અગ્રભાગ સુધી પહોંચી જાય છે, ત્યારે આખો વખત અંતરમાં 'અજપાજાપ' ચાલે છે, કાનમાં 'અનાહતનાદ' સુણાય છે આ આખી અંતરાત્મદશા અનુભવવા જેવી છે, છૂપવવા જેવી છે આ આંતરનાદનું સ્વરૂપ આ ગાથામાં આવ્યું છે એમ મને જણાય છે

અનાહતમાં ૐ અને હ્રીં બંને આવે છે એનું સ્વરૂપ અન્યત્ર બતાવતાં લખે છે કે –

ॐ निराकारहरोर्ध्वे रफनिरुद्धानवाक्षरम् ।
मालाय स्यन्दि पायूपबिन्दु निदुरनाहतम् ॥

એમાં નવ અક્ષર ગણેલા ગણાય છે ૧ ઓંકાર ૨ અનુસ્વાર ૩ ઈંકાર ૪ ઊર્ધ્વ રકાર ૫ હકાર ૬ હકાર ૭ નિમ્ન રકાર ૮ અનુસ્વાર ૯ ઈંકાર આ અનાહતનો આકાર કોઈ ગ્રંથોમાં નીચે પ્રમાણે આપ્યો છે તે તપાસી–વિચારી શોધજો યોગગ્રંથના ચિત્રોમાં આ પ્રમાણે તેની આકૃતિ હોય છે પદસ્થ ધ્યાનમાં એનો મહિમા ઘણો છે કોઈ અનાહતમાં માત્ર ઓંકારનો જ સમાવેશ કરે છે

આ અજપાજાપ અંદર ચાલે ત્યારે એક જાતનો ચાલુ નાદ કાનમાં ચાલે છે એને બન્નેને માટે અજપાજાપ અને અનાહતનાદ શબ્દો યોગપ્રસિદ્ધ છે આ નાદ પાસે સંગીત તુચ્છ છે, ઊંચામાં ઊંચા સંગીત કરતાં પણ એનું માધુર્ય ઉચ્ચ છે, ધ્યેયની સાથે એકતા કરાવે તેવું છે, આત્માને અંદર રમણતા કરાવે તેવું છે

અને સોऽહં સોऽહંની રટણા ચાલે ત્યારે અથવા પદસ્થ ધ્યાનમાં ધ્યાતા અને ધ્યેયની એકતા દેખાવા લાગે ત્યારે ધર્મધ્યાનના બીજા પાયામાં ચિત્ત પ્રવેશ કરે છે, ધ્યાનમાં રહે છે શુક્લ ધ્યાનના વિશિષ્ટ તત્ત્વો પાસે કે શૈલેશીકરણની ધ્યાનની પરાકાષ્ઠાની નજરે તો આ ઘણી પ્રાથમિક દશા છે, પણ સિદ્ધિમાર્ગનું પગથિયું હોઈ ઉપયોગી છે આ ગાન ચાલે ત્યારે તેમાં તંબુરાની જરૂર નથી, છૂટા ગળા વાળવાની આવશ્યકતા નથી, કંઠને કસવો પડતો

નથી અને છતા અનત સગીતની અદર ગાન ઊઠે છે, વધે છે, વાધે છે અને અતિસુદર અતર પ્રમોદ કરાવી ધ્યેય સાથે એકતાન કરાવી આપે છે

તબૂરામા નીચેનુ તુંબડુ અને ઉપરનો દડ હોય છે તબૂરામા ત્રણ તાર હોય છે તુબનો વેલો થાય છે એ નાના વેલાને પત્ર-પાદડા હોય છે અને બાજુના દપુગામાથી નાના વડમાથી તબૂરાનુ તુંબડુ જમીન પર થાય છે પણ આ ચેતનરૂપ તબૂરો તો ભારે વિચિત્ર છે એને થડ ન હોવા છતા પત્ર છે અને પત્ર વગર તુબડુ તેના પર થાય છે અને છતા વાર તુંબડે અને વગર જીભે ગુણગાન થાય છે આ પદન્થ ધ્યાન કરતા તબૂરા કે સિતારનો ખપ પડતો નથી, તાર સાધવા પડતા નથી, કે સ્વરનો આરોહ- અવરોહ કરવો પડતો નથી. સગીતમા તો ગાનાર સામે હોય છે, પણ આ જાપ કે નાદશ્રવણના ગાનાર છે, છતા તેનુ રૂપ દેખાતું નથી, તે તો કાઈ અદર ઊડે ઊડે બેઠો છે અને વગર જણાયે ગાન કર્યે જ જાય છે

આવા વગર સિતારે, વગર જીભે અને વગર નકર સ્વરૂપે ગાનારને તો સદ્‌ગુરુ ઓળખાવી શકે એને બહાર શોધવા જતા એનો પત્તો લાગે તેમ નથી, એને ઓળખાણ કરાવી આપે તેવો કોઈ સ્નેહી કે મિત્ર નથી—એને તો સદ્‌ગુરુ બતાવી આપે, અને એક વાર એનુ ઓળખાણ થઈ જાય અને એનો પરિચય મળી જાય તો ભવની ભાવઠ ભાગી જાય

આવા વાર થડના પાદડાને, આવા વગર પાડાના તુંબડાને અને વગર તુબડે અને વગર જીભે ગુણગાન ચાલે અને ગાવાવાળાના રૂપને દેખ્યા વગર અનત સગીત ચાલે ત્યારે જીવનની ખરી મોજ મણાય, બાહ્ય ભાવનાથી અદર ઊતરી જવાય અને આવી રીતે આ દેખીતા વિરોધી લાગતા પદનો નિવેડો કરી આપે, એ ભાવ જે અનુભવે અને જમાવે તે ખરો જોગી છે, તે મારો ગુરુ છે, તેને પગલે હુ ચાલવા પ્રયત્ન કરુ છુ અને તેમ કરી રૂપાતીત ભાવમા લીન થવા હોસ ધરાવુ છુ

આમા ગાનાર પણ એક જ છે, જેને ગાઈને જેના જેવુ થવુ છે તે સત્તારૂપે પોતે જ છે, અદરનો બેસનાર પણ પોતે જ છે અને પોતે જ અનત સ્વરૂપે ધ્યેય બનવાની શક્તિ, નત્તા અને આવડતનો ધણી છે આ રીતે આ પદનો અનાહતનાદમા અને અજપાજાપના લય કરી નિવેડો લાવવા યત્ન કર્યો છે ધર્મધ્યાનના બીજા પાયામા જીભની જરૂર રહેતી નથી એ વાતને અહીં ખાસ સબધ છે (૫)

> आतम अनुभव विन नहीं जाने, अतर ज्योति जगावे;
> घर अतर परखे सोही मूरति, 'आनदघन' पद पावे अरधू० ६

અર્થ—આત્મિક અનુભવ વગર એ ન જણાય, એને તો હૃદયની અદર રહેલ

શબ્દાર્થ—બિન = વગર અતર જ્યોતિ = અદરની જાગૃતિ જગાવે = જાગૃત કર જાગે, જણાવે પરખે = દેખે મૂરતિ = મૂર્તિ પ્રતિમા, સાધુ, વ્યક્તિ પાવે = પ્રાપ્ત કરે.

જ્યોતિ જ જગાવે, જાગૃત કરે, જણો એ આદર્શ(મૂર્તિ)ને હૃદયની અંદરનો ભાગ બરાબર જોઈ-જાણી શકે અને એમ કરે તે આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરે (૬)

વિવેચન—નિવેડો કરવાના પદો ઉપરની પાંચ ગાથામા પૂરા થઈ ગયા. હવે એવો નિવેડો કોણ લાવી શકે અને પરમઆનંદરસધામ ક્યારે પ્રાપ્ત થાય એની વાત કરે છે એ વાત અનેક પદમા વિસ્તારથી આવી ગઈ છે તેથી અત્ર આવશ્યક વિવેચન જ કરવાની જરૂર રહેશે ઉપર જે અનેક પ્રકારના પ્રશ્નો ઉઠાવવામા આવ્યા તેનો નિવેડો આત્માનુભવ વગર જાણી શકાય તેમ નથી. એમા માત્ર બુદ્ધિનો વ્યાપાર ચાલી શકે તેમ નથી, કારણ, બુદ્ધિ મર્યાદિત છે અને બુદ્ધિ દ્વારા મેળવેલ જ્ઞાનમા કે કરેલ નિર્ણયમા સ્ખલનાને સ્થાન રહેવાનો સંભવ છે પણ જ્યારે સ્વતં અનુભવ થાય, ત્યારે જ છેવટનો નિર્ણય થાય છે બુદ્ધિનો વિષય 'વિષયપ્રતિભાસ' નામનો છે એમા વિષ-કંટકનું જ્ઞાન થાય છે, પણ એને પ્રવૃત્તિ કે રહસ્ય-સુખવેદન સાથે કાંઈ સંબંધ નથી એ નિર્ણય તો 'તત્ત્વસંવેદન' જ્ઞાન થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય છે અને જ્યા સુધી વસ્તુનો સ્વ સાથેનો સંબંધ વેદી ન શકાય, જ્યા સુધી આખો બાહ્ય સંબંધ ઓળખી તેનો સ્વ સાથેનો મેળ ક્યા, કેટલો અને ક્યા સુધીનો છે તે પરખી ન શકાય, ત્યા સુધી ચાવી પ્રાપ્ત થતી નથી અને વગર ચાવીએ ગમે તેટલું વસ્તુજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય પણ એનો આંતર લાભ મળતો નથી અને જ્યારે આત્માનુભવ થાય ત્યારે આદરવા અને ત્યાગવા યોગ્ય શું છે તેનો નિશ્ચય થાય એવા નિશ્ચય સાથે અને સ્વરૂપ વૃત્તિએ જે જ્ઞાન થાય તે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન કહેવાય છે વચ્ચે એક આત્મપરિણતિમત્ જ્ઞાન પણ વિશિષ્ટ જ્ઞાનીઓએ બતાવ્યું છે એમા ત્યાગ ન કરી શકનાર, પણ વસ્તુને ઓળખનારનું સ્થાન આવે છે, પણ ખરું જ્ઞાન તો ત્યાગીનું સમજવું એમા આત્માનુભવ બરાબર થાય છે અને એ થાય ત્યારે જે જ્ઞાન થાય તે સાચી વસ્તુને ઓળખાવે છે, અને સાચી પ્રવૃત્તિ કરાવે છે અહીં અપ્રસ્તુત છે છતા પ્રસંગે જણાવી દેવાનું કે તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનમા જ્ઞાન અને ચારિત્ર બન્નેનો સમાવેશ થાય છે અને પ્રવૃત્તિ વગરના શુષ્ક જ્ઞાનને-ફળ વગરના વસ્તુના પ્રતિભાસ પૂરતા જ્ઞાનને-સાચા આત્મવિકાસમા કોઈ સ્થાન નથી આ વાત સમજાય તેવી સહેલી છે પણ જીવવી કે જીરવવી અતિ મુશ્કેલ છે

માટે વિશિષ્ટ યોગી કહે છે કે આ વાત આત્માનુભવ વગર નહિ જણાય માત્ર પરમાણુનો સિદ્ધાંત જાણવાથી કે ગણિતના લાખો, અબજો કે પ્રહેલિકા સુધીની ગણતરીથી કે સ્ટીમ કે વીજળીના રંગની શિક્ષાથી નહીં જણાય એનો તો આત્મા સાથે-ચેતનજી સાથે-સંબંધ છે એને જાણવા માટે આત્મજ્ઞાન અને આત્માનુભવ અતિ જરૂરી વસ્તુ છે અને યોગીરાજ તેના ઉપર ભાર મૂકીને કહે છે કે એ વાતો આત્માનુભવ વગર નહિ જાણી શકાય, એનો ખરો ખ્યાલ તે વગર કદી નહિ આવે, એનો આંતર પરસ્પર સંબંધનો મેળ તે વગર નહિ બેસે અને પોતાનો તેની સાથેનો સંબંધ સાચા સ્વરૂપે કદી ઓળખાશે નહિ માત્ર વસ્તુનો પ્રતિભાસ થઈ જાય એ એની ખરી પિછાન નથી, એનો ચેતન સાથેનો સંબંધ

સમજાય અને તેનું સંવેદન થાય, તે સબંધ સમજી તે વાતનું અંદર વેદન-વર્તન થાય, તે પ્રમાણે સ્વપર ભાવ બેસી જાય તે તત્ત્વસંવેદન છે, તે આત્માનુભવ છે, તે આત્મદર્શન છે અને તેનો સાચો મહિમા છે

માટે ખરું સંવેદન તો આત્માનુભવ વગર ન થાય, એટલું જ નહિ પણ જે મૂર્તિ આવું સંવેદન કરવા ઉપરાંત અંતર્જ્યોતિને જાગ્રત કરે, જે ઉપર ઉપરના જ્ઞાનના અંતરના હાર્દમાં ઊતરે અને અંદરના ભાવની બરાબર પરીક્ષા કરે તે આનંદઘનના પદને પ્રાપ્ત કરે

આમાં ચાર વાત કરી (૧) તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાન જોઈએ, (૨) આત્માનુભવ બરાબર જોઈએ, (૩) અંતરની જ્યોતિ બરાબર જાગ્રત થવી જોઈએ, અને (૪) અંદરથી સાચી પરીક્ષા થવી જોઈએ સ્વપરનું જ્ઞાન અને ઊંડાણમાં તેનું દર્શન અને પ્રતીતિ થાય ત્યારે આનંદઘનપદની પ્રાપ્તિ થાય.

છેલ્લી બે પંક્તિના એકથી વધારે ભાવ બેસે છે એ મૂર્તિ-આદર્શને હૃદયની અંદર તો ભાગ બરાબર પરીક્ષાથી જોઈ-જાણી શકે છે આમાં 'મૂરતિ'ને કર્મ ગણવામાં આવ્યું છે અથવા 'મોટી મૂર્તિ'-એ વ્યક્તિ ઘટ-અંતરને પરખી શકે છે અને એ ભાઈ-યોગી આનંદઘન પદને પ્રાપ્ત કરી શકે છે આ ભાવમાં 'મૂર્તિ'ને કર્તા ગણવામાં આવેલ છે

અથવા 'મૂરતિ'ને આખી ગાથાની કર્તા બનાવી શકાય. એમ કરતાં આવો અર્થ બેસે આત્માનુભવ વગર ન જાણે, પણ અંતરજ્યોતિ જાગ્રત કરે અને ઘટ-અંતરને પરખે તે વ્યક્તિ (મૂર્તિ) આનંદઘન પદ પ્રાપ્ત કરે. સર્વ ભાવનો આશય લગભગ એકસરખો સાચો આવે છે ઉપરછલા વિસ્તારતિભાન જ્ઞાનમાં વસ્તુતઃ કાંઈ માલ નથી, આત્મિક અનુભવ વગર એ વાત કદી જણાતી નથી અને માત્ર જાણવાથી કાંઈ વળે તેમ નથી, અનુભવ કરે, ત્યાર પછી આતર જ્યોતિને જગાડે અને ઘટ-અંતરને પરખે ત્યારે કામ થાય તેમ છે, ત્યાં સુધી બધા ફાંફા છે આમાં અગત્યની વાત subjective element આત્મવાદ-આંતરવાદની છે બહાર જોવાની વાત મૂકી દેવાય, અંદર જોતા આવડે, ત્યાં સ્વપરની ઓળખાણ થાય, સ્વનો સ્વીકાર થાય, પરનો ત્યાગ થાય, એ વાતનો અનુભવ થાય, એ વાતની લય લાગે (જ્યોતિ જાગે) અને એ વાત પરીક્ષાથી અંતરમાં જામી જાય ત્યારે અનંત આનંદનું સ્થાન પ્રાણી પ્રાપ્ત કરે

આ છેલ્લી ગાથાનો પ્રત્યેક શબ્દ ખૂબ વિચારવા યોગ્ય છે, પ્રત્યેકનો ભાવ સમજી વિચારવા યોગ્ય છે અને દરેક શબ્દને ચોક્કસ સ્થાન છે આંતર નાદની આવશ્યકતા અને બાહ્ય ત્યાગની મહત્તા સમન્વય અને તેના સવ્યવહારની સાર્થકતા બેસી જાય ત્યારે આ ભાવો અંદર ઊગી ઊઠે તેવા છે અને તેમ થતાં આ પદની અંદર બતાવેલ દરેક સૂચવણનો નિવેડો આવી જાય તેમ છે

ઉપસંહાર—એ નૂગવણનો નિંદા કરનાર પછી ગુરુપદનું ગૌરવ ધારણ કરતો નથી, વ્યક્તિત્વના મોહથી લેપાતા નથી, માગીપણાનું પદ ધારણ કરતો નથી કે બાહ્ય ઉપાધિને ગણકારતો નથી એની દશા જ જુદી હોય છે એનું વર્તન જ જુદા પ્રકારનું હોય છે એનું વાતાવરણ જ વિશિષ્ટ અને ખાસ ભાત પાડે તેવું હોય છે આ વાતાવરણ અમે અને ગાઢ તરફ જોનાને બળવે અંદર જોવાની ટેવ પડે, પ્રત્યેક કાર્ય કે વર્તનનો અંદર સાથે સબંધ બેસી જાય અને માહ્યમા ઉપાધિ વાગે ત્યારે આ પદમા વર્ણવેલા વિરોધોનો નિવેડો તુરત આવી જશે માટે અનુભવ કરો, અંતરજ્યોતિ જગાવો અને ઘટ-અંતરને પરખો તે ખરું આનંદનું સ્થાન છે, ત્યા અનંત આત્મદર્શન છે, ત્યા સંપર્ક, સંબંધ કે ભૂંજવણનો અંત છે, ત્યા જગતી જ્યોત છે અને ત્યા છેવટે નિર્વાણ-મોક્ષ છે, અંદર ઊતરો અને તે જણાશે, રહસ્ય શોધો અને તે પ્રાપ્ત થશે, પૃથક્કરણ કરો અને તે તરી આવશે, વલોવો અને માખણ તરી આવશે આપણો વેપાર માખણ મેળવવાનો હોવો જોઈએ, છાશમા ભરમાઈ જવું ન ઘટે, અને પ્રયાસથી માખણ મળે તેમ છે માટે અનુભવ જગાવો અને ઘટ-અંતરને પરખો

આવી રીતે જે અંદરના જાગૃતિની અનુભવની પરીક્ષા કરી દેખાતા વિરોધોને શમાવે, એનું સંવેદન કરે, એ વિરોધોના અંતરમા સાક્ષાત્કાર કરે તે ખરા યોગી છે, તે સાચા ગુરુ છે, તે આખા જગતને દોરવણી આપનાર મહાત્મા છે, તે ખરા અવધૂત છે અને તેને ચરણે મારું શિર ઝૂકે છે

એ યોગીને બહાર શોધવા જવો પડે તેમ નથી, એની પરીક્ષા કરવા પડે તેમ નથી તે ઘટ-અંતરમા છે, એ ખરી ધ્યેય મૂર્તિ છે, એ ધ્યાતા છે, એ ધ્યાનથી પ્રાપ્ય છે અને ધ્યાન કરનાર પણ છે અને સ્વયં આનંદનો ઘન હોઈ આનંદપદને પામનાર પણ એ જ છે આ વાતનું જે સંવેદન કરે તે ખરો ગુરુ છે અને સાચો યોગી છે પણ વિશેષ વિવેચન કરવું અનાવશ્યક છે મુદ્દો પદના વિવેચનમા જ આવી-સમાઈ જાય છે (૯૮)

પદ નવ્વાણુમુ

ભૂમિકા—આ નવાણુમુ પદ પણ ગૂઢોક્તિ (હરિયાળી)[1] છે સામાન્ય દૃષ્ટિએ તદ્દન વિચિત્ર લાગતી હકીકતનો તેમા ઉલ્લેખ હોય છે અને તેનો મેળ મેળવવાનો તેમા કોયડો હોય છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ કોયડા તદ્દન અશક્ય કે અર્થવગરના લાગે છે, પણ જ્યારે એ કોયડા છોડવી શકાય છે કે અન્યની નહીંની જાણી શકાય છે ત્યારે ખૂબ આનંદ થાય છે ઘણી વાર તો એમ પણ લાગે છે કે કોયડાની વાત આટલી સહેલી હતી અને છતા આપણને બેઠી નહિ એ તો ભારે નવાઈની વાત બની કહેવાય ઘણી વાર કોયડા છૂટે ત્યારે આપણી

1 આ હરિયાળી પરનું વિવેચન જુઓ પરિશિષ્ટમા

અ પનતા માટે આપણને જરા હાસ્ય કે ખેદ પણ થાય છે આ સર્વ ગૂઢોક્તિઓ કોયડા
જેવી જ છે એનો જ્યારે ખુલાસો બેસી જશે ત્યાર 'કડ્યો કોયડો કોદીને મૂલ' જેવુ
થશે. એનો ખુલાનો આત્મસવેદનથી થાય છે, સ્વાનુભવથી થાય છે અને અતરજ્યોતિની
જાગૃતિથી થાય છે આ કોયડો ઉકેલવા આપણે પ્રયત્ન કરીએ

અત્યાર સુધી આપણે 'ચેતના'ને શુદ્ધ સ્થાનકે મૂકી છે, એને ચેતનની પતિવ્રતા–
સતી પત્ની બતાવી છે, એની આર્યભાવનાને આપણે પ્રગસી છે એના વિરહગાન આપણે
સૂણ્યા છે (પદ ૫૧મુ), એની ભાદરવાની રાતની વ્યથા વિચારી છે (પદ ૨૪મુ), એને
પતિ–આગમનના રાહ જોતી અનુભવી છે (પદ ૧૬મુ), એને રિસાયલી અને મનાતી
દાખવી છે (પદ ૧૮મુ), અને એને અનેક દશામા જોઈ છે, પણ એને સર્વત્ર નિર્દોષ,
અબળા, પતિપ્રાણા, આર્ય પત્ની તરીકે ઓળખી છે માત્ર અડતાલીશમા પદમા એને વિરૂપ
આકારના ફરિયાદ કરતી બતાવી છે, અને છતા ત્યા પણ એ પોતાના વિરૂપ આકારના
થયેલ દશાવૈવિધ્યને વર્ણવતી હતી તેમા તેનું શુદ્ધ ચેતનતત્ત્વ જરૂર ઝળકતુ જ આપણે
જોયું છે આ પદમા એથી ઊલટી જ હકીકત બનતી જોવામા આવે છે અહીં ચેતનરાજ એની
શુદ્ધ દશામા, કર્મમળથી મુક્ત, અનત આનદના ઉપભોક્તા તરીકે દેખાય છે, ત્યારે એની
સસારદશા–કર્માવરિત દશા–મા અનેક પ્રકારનો નાચ નાચતી, વૈભવો માણતી અને રખડપટ્ટી
કરતી દેખાય છે આ હકીકત એક જ વસ્તુના બે પાસા બતાવે છે કારણ કે ચેતન અને ચેતના
બન્ને એક જ છે, અભેદ ભાવે વર્તે છે અને ચેતનની જ ચેતના હોય ત્યારે એને કઈ દશામા
દશ્યમાન કરવામાં આવે છે તેટલો જ માત્ર પ્રશ્ન રહે છે સસારદશામા ચેતન વર્તતો હોય
ત્યારે તેની શક્તિનો ઉપયોગ પૌદ્ગલિક ભોગો ભોગવવાના થાય છે અને સસાર તો એવી
ચીજ છે કે એક વાર એને લસરતો મુક્યો એટલે એ ચારે બાજુએ ફેલાઈ જાય છે અને
વિસ્તારથી વાધતો જાય છે આ સસારદશાને પ્રકૃતિ કહી શકાય. ચેતન બાહ્ય દશામા
વર્તતો હોય, અતરદશાથી દૂર હોય, તે દશાને સસારદશા કહેવામા આવે છે અને
વારવાર જ્યા શુદ્ધ ચેતનાને અતિ વિશિષ્ટ દશામા વર્ણવી છે, તે ચેતનાને બદલે ચેતનને
એના મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપમા સમજી લઈએ અને ચેતનની રખડપટ્ટીની દશાને એનુ વિકૃત
સ્વરૂપ સમજીએ તો આ પદમા 'પુરુષ' કોણ છે અને 'નારી' કોણ છે તે સમજાશે એ
એક જ વસ્તુના બે પાસ હોઈ વસ્તુતત્ત્વ જરૂર રજૂ કરે છે કેટલાક તત્ત્વવેત્તાઓ દ્વૈતવાદી
હોય છે, તે પુરુષ અને પ્રકૃતિ બે તત્ત્વ માને છે પુરુષ જાતે પરમાત્મસ્વરૂપ કે તેનો અશ
હોય છે અને પ્રકૃતિ એને સસાર સાથે સબધ રખાવનાર, માયામા રખડાવનાર, ભ્રમજ્ઞાન
ઉત્પન્ન કરનાર તત્ત્વ હોય છે અને આ બન્ને તત્ત્વને મૂળ તત્ત્વ તરીકે સમજનાર પણ
અમુક અપેક્ષા સ્વીકારી આત્મતત્ત્વ સમજવા યત્ન કરે છે આ દૃષ્ટિએ પુરુષને શુદ્ધ આત્મ
રૂપે–'પુરુષ' તરીકે–ઓળખીએ તો તેનો સસાર સાથે સબધ કરાવનાર તત્ત્વને 'પ્રકૃતિ'
કહેવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે આ પુરુષ અને પ્રકૃતિને આ પદમા બરાબર ઓળખવા પ્રયત્ન કર્યો છે

આ પદના કર્તૃત્વ બાબતમાં પણ કેટલીક ચર્ચા છે તેમાં ચેતના અને ચેતનના બાબા સ્થાનો આ પદમાં બદલાઈ ગયા છે એ હકીકત એના કર્તત્વની ચર્ચામાં ઉપયોગી હકીકત અને સાધન પૂરા પાડે તેમ છે આનંદઘનજીનો સમસ્ત ઝોક ફરી જતો દેખાય ત્યાં અન્યનું કર્તૃત્વ માનવાનાં આશંકાને જરૂર સ્થાન મળે, એ હકીકત પણ વિચારવા યોગ્ય છે આ દૃષ્ટિએ એ હકીકતની ચર્ચા યથાસ્થાને વશે અહીં તો આખો ઝોક આ પદમાં ફેરવવો પડ્યો છે, તેના કારણોને અંગે એ વાતને સંબંધ હોઈ તેનો અત્ર સકારણ નિર્દેશ કર્યો છે, પણ એ વાત ખાસ લક્ષ્યમાં રહે તો અર્થવિચારણામાં થતી ગૂંચવણનો પણ નિકાલ થઈ જાય છે આ વાત લક્ષ્યમાં રાખી અર્થવિચારણા અને વિવેચન કરેલ છે

જૈન તત્ત્વવેત્તાઓ જીવ અને અજીવ બન્ને પદાર્થ જુદા માને છે જીવ-અજીવનો સંબંધ થાય, આત્મા અને કર્મનો સંબંધ થાય, પણ છતાં બન્ને જુદા છે, અને છે એમ આ તત્ત્વજ્ઞાનીઓ માને છે પુરુષનું ઉપાદાન કારણ પ્રકૃતિ માનનાર તત્ત્વવેત્તાઓ માયાવાદ માને ત્યારે આખું ભ્રમાત્મક જ્ઞાન ગણી પુરુષનો અભેદ માનનારા હોય છે, ત્યારે કેટલાક તત્ત્વજ્ઞો પ્રકૃતિને અલગ દ્રવ્ય ગણી એને આદિ પુરુષનો અગાઉ પેદા થયેલી આદિ માયા ગણે છે કોઈ એને પંચમહાભૂતનો સમુદાય માને છે કોઈ એને આદિ કારણ માને છે આ રીતે દ્વૈતવાદ, વિશિષ્ટ-અદ્વૈતવાદ, શુદ્ધાદ્વૈતવાદ અને કેવલાદ્વૈતવાદ નીકળે છે એ સર્વને નિગતવાર તપાસવાનું અત્ર સ્થાન નથી તાત્પર્ય એ છે કે શુદ્ધ ચેતનથી અલગ પડતું માયાતત્ત્વ-ચેતનને સંસારસરસો બતાવનાર તત્ત્વ-મા પ્રકૃતિ છે અને આ પદમાં એને નારીનું સ્થાન આપીએ તો ચેતન પોતે પુરુષસ્થાને આવે છે કર્મમળવા મુક્ત થયેલ જીવાત્માની આ હકીકત નવી આ તફાવત ધ્યાનમાં રાખવાની ખાસ જરૂર આ પદમાં પડે છે, એટલું પ્રવચન મન પર લઈએ

દરેક ગાથાને અંતે પુનરાવર્ત થતા આ ટેક (આંકણી)ના પદમાં એમ પ્રશ્ન કરે છે કે આ નીચે વાત કરવામાં આવે તેમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે તે શોધો—જે આત્માને શુદ્ધ સ્વરૂપે ઓળખી જાય, જે એનો અને પુદ્ગલ વચ્ચેનો સંબંધ જાણી જાય, જે એ સંબંધના સંભવ-કાળ જાણે, તેને આખી દુનિયાનાં ચોખવટ થઈ જાય છે એક આત્માને બરાબર ઓળખી ગયો તેણે સર્વ જાણ્યું એ વાત તો અગાઉ એકથી વધારે વખત થઈ ગઈ છે એટલે આ નીચેની હકીકતમાં પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એ બન્નેના કાર્યક્ષેત્રો કયા કયા છે? જે દેખાય છે તે પુરુષનો વિસ્તાર છે કે નારીનો કે બન્નેનો? —એ સર્વ શું છે તે બાબતનો વિચાર કરો

ઘણી વાર જ્ઞાન થયું છે એમ લાગે, છતાં તેમાં પણ ભ્રમ હોય છે વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખાય, એનું અમલ સ્વરૂપે જ્ઞાન થાય, તેને સાચું જ્ઞાન સમજવું માત્ર વસ્તુનું પ્રતિભાસ જ્ઞાન થાય તેનો બહુ અર્થ નથી આગલા પદમાં જણાવ્યું છે તેમ, તત્ત્વસંવેદન જ્ઞાનની ઉપયોગિતા છે વસ્તુતત્ત્વનું અંદરથી સંવેદન થાય, એ સંવેદન અનુસાર ભાવનો સાચો

ઝગકા વાય, ત્યારે એ જ્ઞાનવિચારણાને સાચી વિચારણા કહી શકાય. બાકી પ્રયો ાશાળામા પ્રયોગે જ ખોટા થાય, પરિણામશુદ્ધિ બરાબર 'ચેક' (check) કરવામા ન આવે અને સૂકને ગાગડે ગાથી થઈ ગયાના ધોરણ પર માની લીધેલ આવડતના કાચા પાયા મડાય તો એ જ્ઞાનની વસ્તુતત્ત્વે કાઈ અસર નવા, તેનુ કાઈ પરિણામ નથી, અને, ખરા રીતે જોતા, તેનો કોઈ સાર નથી આ ભાવ સમજી લઈ પ્રત્યેક ગાથાની આખરે આપણે અદર પૂછવુ કે ભાઈ! આ દશા વર્તે છે, આવા હાલહવાલ થયા છે, એના સચાલક તરીકે કોણ છે? એમા પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? એનો ભેદ છે કે અભેદ છે? કાયમી છે કે થોડા વખતનો છે? અને આ સર્વ શી ઘટના છે? કોણે કરી? શા માટે કરી? અને પોતે કયા ઘસડાતો જાય છે?—એ સર્વની વિચારણા કરવી

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

अवधू ऐसो ज्ञान विचारी, वामें कोण पुरुष कोण नारी? अवधू०
बम्मन के घर न्हाती धोती, जोगी के घर चेली,
कल्मा पढ पढ भई रे तुरकडी तो, आपही आप अकेली अवधू० १

અર્થ—મસ્ત વૈરાગી, જોગી આવા પ્રકારના જ્ઞાનનો વિચાર કરે, અથવા હે અવધૂ-યોગી! આવા પ્રકારના જ્ઞાનપણાનો વિચારક થા કે એમા કોણ પુરુષ છે અને કોણ સ્ત્રી છે? આ વાતનો તુ વિચાર કરી નિવેડો કાઢ, નિશ્ચય કર (આ ઉપસ્થિત કરેલા પ્રશ્નની વિચારણા માટે નીચેની હકીકતો—વિચારના સાધનો—રજૂ કરે છે) એ બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે ન્હાવા-ધોવાની ક્રિયામા અથવા નિત્ય નૈમિત્તિક ક્રિયા કરવામા પરોવાઈ ગઈ અને એ જોગીને ઘેર ગઈ ત્યારે એ એના શાગિર્દ તરીકે કામ કરવામા પલોટાઈ ગઈ અને ક્લમા પઢીને એ તરકડી (મુસલમાન) પણ થઈ અને છતા એ જાતે તો સ્વત એકલી જ રહી, એની એક રહી! મસ્ત વિચારક (અવધૂ)! આ બાબતનો વિચાર કર! (૧)

વિવેચન—આ સસારદશામા વર્તતી પ્રકૃતિ—આ સસારદશામા કર્મવશ વર્તતા

શબ્દાર્થ—અવધૂ=અવધૂત અવધૂત મસ્ત, વૈરાગી આવો જોગી. ઐસો=એવા પ્રકારનો, એવો વિચારી=વિચાર, વિચાર કર-કરે વિચારવાન વિચારવાળો વિચારીને મનમા જ્વાબ આપે ગોઠવે વામે=('વા એટલે વિભક્તિ લાગવાથી પૂર્વ પ્રથમા અથવા સપ્તમીનુ એકવચન) તેમા નારી=સ્ત્રી બમ્મન=બ્રાહ્મણ ન્હાતી-ધોતી=શૌચક્રિયા કરતી ચેલી=ચુમ્ની સગવડ પૂરી પાડતા-જાળવવા આતુર શિષ્યા, સ્ત્રી શાગિર્દ કલમા=મુસલમાન ધર્મનો મૂળ મત્ર (લા ઇલાહ ઇલ્લિલ્લાહ મહમ્મદ રસુલિલ્લાહ) ગત. ક્લમા પઢ=મુસલમાન થવુ તુરકડી=મુસલમાન (તિરસ્કારમા) બીજી આપહી આપ=પોતે જાતે અકેલી=એકલી એની એક

[1] મારી પાસેની પ્રતમા આ પદ નથી, પાઠાતર ઉપલબ્ધ નથી બીજી મા પ્રમાણે લખેલ છે પાઠાતર મળશે તો આગળ ઉપર દાખલ કરવા પ્રયત્ન થશે —વિવેચનકાર

આત્માના સમયે સમયે પલટાતા પર્યાયો—એ આખેલી નાટકિકતાએ કેવા કેવા ભાવો ભજવ્યા તેનો હવે વિચાર કરીએ કર્મને વશ પડેલ ચેતનના કેવા હાલ થાય છે અને થયા છે તે તો કોઈ પણ ચરિત્ર વાચતા ખ્યાલમા આવે તેમ છે સમરાદિત્યનુ ચરિત્ર વિચારીએ કે ખુદ મહાવીર પરમાત્માનુ સત્તાવીશ ભવનુ ચરિત્ર વાચીએ, નેમનાથના ભવો વિચારીએ કે આદિનાથ ભગવાનના પૂર્વભવો સાભળીએ અથવા પાર્શ્વનાથના પૂર્વભવો વિચારીએ તો આ જીવે અનેક નાચ નાચ્યા છે, અનેક પાઠો ભજવ્યા છે એમ જણાયા વગર રહે તેમ નથી સંસારદશામા કર્મને વશ પડેલી આ વિરૂપ ચેતના જ્યારે બ્રાહ્મણને ઘેર ગઈ ત્યારે એણે નહાવાધોવામા ધર્મ માન્યો, સવારથી સાંજ સુધી બે-પાચ વાર સ્નાન કરવુ, કોઈનો સ્પર્શ થાય તો નહાવુ, સવારે નદીએ, તળાવે કે કૂવે જઈને સ્નાન કરવું એ વાતમા એણે ધર્મ માન્યો અને સંસારસરતી ચેતના જોગીને ઘેર ગઈ તો ત્યા એણે ચેલીનું રૂપ ધારણ કર્યું જોગીવર્ગમા ચેલાચેલીનુ કામ જબરુ હોય છે વિશેષ ઊંડાણમા ધર્મશ્રદ્ધા કે પાકો વૈરાગ્ય ન હોય તો જોગીજનોને ચેલાચેલીની સંખ્યા લગભગ સંસારી જીવની પુત્રપુત્રીની સંખ્યા જેટલુ જ કામ કરે છે અને કેટલા શિષ્ય થયા તે પર તેમની વૈરાગી કે સાધુ તરીકેની કિંમત થાય છે આત્માર્થીપણુ મૂકી દઈ, મઠના વિહારમા પડી જનાર, માન-પૂજાના આકર્ષણમા ખેંચાઈ તપ, ત્યાગ કે વૈરાગ્યથી ભ્રષ્ટ થઈ જનાર, માત્ર દુકાનદારી જમાવવા ખાતર વેશપલટામા માનનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ જ્યારે પ્રકૃતિરસમા પડી જાય છે ત્યારે તેનામા આ 'ચેલીભાવ' જાગ્રત થયો છે એમ સમજવુ અને વિશ્વના ઉદ્ધારનો દાવો કરનાર આ કહેવાતા સંતો જ્યારે મઠ, ગચ્છ કે સંપ્રદાયના મોહમા પડી જાય છે ત્યારે ત્યા ચેલીભાવના ખેલ ખેલે છે એમ સમજવું અથવા અડતાળીશના પદમા 'જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ કીધી જતણી' એ બીજી ગાથા પર વિવેચન કરતા 'જોગણ' અને 'જતણી'નું જે સ્વરૂપ અવિશુદ્ધ ચેતનાને અંગે બતાવ્યુ છે તે આ ચેલીસ્વરૂપ માટે વિચારી લેવુ જ્યા પોતાના કાર્યની મહત્તા માનવામા આવે, પોતા સિવાય અન્ય સ્થાને સત્ય કે સાચુ વર્તન કે સાચો રસ્તો ન હોઈ શકે ત્યા આ સ્વપક્ષસ્થાપનભાવ આવી જાય છે અને નિષ્પક્ષ ભાવનો ત્યાગ થાય છે કે એકાંતવાદ આવી જાય છે આવો જોગીનો જોગીભાવ કે કોઈ પણ પક્ષનો સ્વમતાગ્રહ એ સર્વ આ ચેલીનો ભાવ બતાવે છે એમા માત્ર ચેલીમા આસક્તિ કે પરસ્ત્રીરમણતાના ખ્યાલમા પડી જવાને બદલે આવો વિસ્તૃત અર્થ કરવામા પદનો ભાવ વધારે બંધબેસતો આવે છે

તુરકડી—મુસલમાન ધર્મના અનુયાયીને તિરસ્કારમા તુરકડો કે તરકડો કહેવામા આવે છે કદાચ અસલ તુર્કસ્તાનમાથી એ ધર્મ વિકાસ પામી આવ્યો અથવા મુસલમાનોના ખલીફાનુ સ્થાન તુર્કસ્થાનમા હતું તે કારણે હાસ્યમા તેને તરકડો કહેવામા આવતો હશે 'તરકડી' એટલે તુચ્છતાની પરાકાષ્ઠા ગણાતી હતી 'વટલી બ્રાહ્મણી તરકડીમાથી જાય' એ કહેવતમા તરકડી શબ્દ અધમતાની સરહદ ગણાય છે આ વાતની યોગ્યાયોગ્યતા પર અત્ર વિચાર કરવાનો નથી, પણ ભાષાશાસ્ત્રમા આ વાત પ્રચલિત હતી તેનુ માત્ર દિગ્દર્શન છે

કલમો–મુસલમાન ધર્મનો ધાર્મિક મૂળ મંત્ર 'લા ઇલાહ ઇલિલ્લાહ મહમ્મદ રસુલિ લ્લાહ'–આ કુરાનનું મૂળસૂત્ર છે, ઇસ્લામનું દીક્ષાવાક્ય છે કલમો પઢવો એટલે મુસલમાન થવું અથવા બનાવવું કોઈ પ્રાણી જ્યારે ઇસ્લામ ધર્મ અંગીકાર કરે છે ત્યારે હાલતાચાલતા કલમા પઢે છે અને ઇસ્લામધર્મમય થઈ જાય છે આ રીતે ચેતના જ્યાં જાય છે ત્યાં તદ્રૂપ થઈ જાય છે આંખ ઉઘાડીને દુનિયામાં ચાલીએ ત્યારે ત્યાં જે જે વેશ કે વ્યવહાર દેખાય તે તે સર્વ વિરૂપ દશામાં વર્તતી પ્રત્યેક ચેતનાના છે એમ સમજી લેવું લાકડાં વેચનાર પણ ચેતના છે, અને ન્યાયાસનને બિરાજમાન થતી ન્યાયમૂર્તિ પણ ચેતના છે કર્મપરિણામ મહારાજા અને દૈવી કાળપરિણતિ સમક્ષ જે જે નાટકો ભજવાય છે તે સંસારદશામાં વર્તતી ચેતનાના છે એમ સમજવું આવી રીતે ચેતના અનેક આકાર અને અવનવા વેશમાં દેખાય છે, અને છતાં તે પોતે સ્વતઃ એકીલી જ છે એ વાત ખૂબ સમજવા જેવી છે એની વિવિધતામાં રહેલી એકતા ખાસ વિચારવા જેવી છે અને એ ભાવ સ્પષ્ટ થાય ત્યાર બાદ એના અંતરમાં કોણ સ્ત્રી અને કોણ પુરુષના પ્રશ્નનો વિચાર કરવાનો છે

કર્માનુગત દશામાં પ્રાણી અનેક નાચ નાચે છે, નવા નવા વેશ લે છે અને ઊલટા સૂલટા ભાવો ભજવે છે એ ખરી વાત, પણ છતાં એની અંદર રહેલી ચેતના તો સ્વતઃ એકલી જ છે, એકના એક જ છે, તેની તે છે અને સ્વયં જાતે અસલ સ્વરૂપે વ્યક્તિ તરીકે છે મૂળજીભાઈ સિદ્ધરાજ જયસિંહ થાય કે ભર્તૃહરિ થાય, ઉદેપુરનો રાણો રાજસિંહ થાય કે પૃથુરાજ ચૌહાણ થાય, પણ તે તો એક જ છે, સ્વયં પોતે મૂળજીભાઈ જ છે તે પ્રમાણે પરિવર્તિત સંસારમાં વ્યક્તિગત ચેતના ગમે તેવું રૂપ લે, ગમે તેવા શરીર ધારણ કરે, ગમે તે ગતિમાં જાય કે ગમે તેવું આદર્શ કે નિંદ્ય જીવન વહન કરે, પણ તે પોતે તો એક જ છે આ પ્રમાણે ચેતના–પ્રકૃતિ–સંસારદશા તો અંદર એની એ રહે છે, એના બાહ્ય રૂપરંગ–ભાવ પલટાય છે, પણ એ જાતે ફરતી નથી કે બદલાતી નથી કર્માવરિત દશામાં આ સ્થિતિ થાય છે, આવા પર્યાયપલટનો થયા કરે છે પુદ્‌ગલનો પલટન સ્વભાવ છે અને પર્યાયનો અર્થ જ આ ક્રમભાવી ધર્મો છે એમ અગાઉ સૂચવન થયું છે ચેતન પોતે પોતાના મૂળ ધર્મો તરફ ખેંચાય છે અને સંસારકીચડમાં દબાઈ ગયેલી ચેતના પરભાવમાં ભટક્યા કરે છે આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ છે આ બન્ને વાતને ધ્યાનમાં લઈને વિચાર કરો કે આવા નવા નવા વેશ લઈ ચિત્રવિચિત્ર પાઠ ભજવનારમાં સ્ત્રી કોણ છે અને પુરુષ કોણ છે? આખી વાતનો સાર સ્વ–પરના વિવેચનમાં આવે છે વેશ ભજવવાની પાછળની ભાવના વેશ ભજવવા પડતા હોવાની સ્થિતિ અને વેશની ક્ષણિકતા વિચારાશે અને ચેતનરાજની અનંત આનંદમય દશા અને વિરૂપ વેશ પાછળ રહેલ અનન્ય સમયની પરવશતા વિચારવામાં આવશે એટલે આમાં નર કોણ અને નારી કોણ એ વાતનો ઘાટ બેસી જશે. (૧)

ससरो हमारो बालो भोलो, सासु बालकुमारी,
पियुजी हमारो पोढे पारणीए तो, मैं हुं झुलावनहारी. अवधू० २

અર્થ—મારો સસરો તો તદ્દન ભલો માણસ (લગભગ ભોટ જેવો) છે અને મારી સાસુ તો તદ્દન કુંવારી બાલિકા છે મારા પતિ દેવ તો હજુ પારણામાં–ઘોડિયામાં પોઢી ગયેલા છે અને હું અત્યારે એને હીંચકા નાખી રહી છું (હીંચકા નાખવા એ માતૃકાર્ય છે)! મસ્ત યોગી! અવધૂત! આવા જ્ઞાનનો વિચાર કર! (૨)

વિવેચન—આ બીજી ગાથા પણ ભારે વિચારમાં નાખી દે તેવી છે એમાં સંસાર દશા–અવિશુદ્ધ ચેતના–કહે છે કે તેનો સસરો (પતિનો બાપ) તો બાપડો બાળો ભોળો છે અને સાસુજી તો બાળકુમારી છે, અને તેના પતિદેવ તો હજુ બાળક હોઈ પારણામાં–ઘોડિયામાં સૂતા છે અને પોતે એને હિંચકા નાખે છે! આ તદ્દન અસંબદ્ધ લાગે તેવી વાત છે, આકાશપુષ્પ જેવો વગર અર્થનો આલાપ લાગે છે બાળકુમારી સાસુને છોકરા કેમ થાય અને પરણેલી ચેતનાના પતિ હજુ ઘોડિયામાં પોઢેલા કેમ હોય અને બાળાભોળા સાસરાના પુત્ર તે કેવા અને કોણ હોય? આ આખી ઘટના ભારે વિષમ, પરસ્પર સંબંધ વગરની અને ન બને તેવી અસંગત લાગે છે આપણે એનો ભાવ સમજવા યત્ન કરીએ પ્રથમ આ સસરા–સાસુને શોધી કાઢીએ, પછી ઘોડિયું હીંચકાવનાર બાઈસાહેબને બરાબર પિછાનીએ અને પછી એમાં 'કોણ પુરુષ અને કોણ નારી'ના જ્ઞાનના વિચારણા પર આવીએ

આ અતિ વિચિત્ર સંબંધની ઘટનાનો મેળ શ્રી ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાના પાનાંમાંથી મેળવવા પ્રયત્ન કરીએ ત્યાં સંસારી જીવનું ચરિત્ર રજૂ કરવાની શરૂઆત કરતાં પ્રથમ બે પાત્રોને રંગભૂમિ પર રજૂ કર્યા છે મહારાજા 'કર્મપરિણામ' અને મહાદેવી 'કાળ પરિણતિ' આ બન્નેનું વિસ્તારથી સ્વરૂપ સમજવા માટે સદર ગ્રંથ જોવો[1] સંક્ષેપથી તે સ્વરૂપ રજૂ કરતાં માલૂમ થાય છે કે એ મનુજગતિ નગરીના મહારાજા કર્મપરિણામ પરાક્રમમાં સર્વથી ચઢી જાય તેવા છે, એના શક્તિનો વેગ ઇંદ્ર પણ રોકી શકે તેમ નથી, અને તે પોતાની શક્તિવાં સંપૂર્ણ વાકેફગાર હોઈ દુનિયાની તરફ તરખલાની નજરે જુએ છે, અને પોતાના હુકમનો પાકો અમલ કરાવે છે એ પ્રચંડ શાસનવાળા મહારાજાને રમતગમતનો ભારે શોખ છે અને નાટક જોવામાં એ અસાધારણ રસ લે છે એ લોકો પાસે અનેક વેશો લેવરાવે અને લોકોને વતી પીડાની અવગણના કરી અનેક આકારના

શબ્દાર્થ—સસરો = વરનો પિતા બાળો ભોળો = ભલો માણસ નિર્દોષ, ભોટ જેવો, બલિક સાસુ = પતિની માતા બાલકુમારી = નાનકડી બાળા, કુમારી કન્યા, ડામરી પિયુજી = પતિદેવ (જરા મશ્કરીમાં) હમારો = અમારા, મારો પોઢે = ઊંઘે સૂએ પારણીએ = પારણામાં, ઘોડિયામાં મૈં = હું હું = પણ ઝુલાવનહારી = હિંચકા નાખનારી

1 ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર ૨, પ ૨, પૃ ૨૫૮–૨૭૦ (બીજી આવૃત્તિ)

ખેલો ખેલાવે જ જાય છે અને એકના એક પાત્ર પાસે અનેક અવનવા પાઠો ભજવાવે છે એ રાજાનું 'સંસાર' નાટક ભારે અદ્ભુત બને છે એમા મહામોહ, વિષયાભિલાષ, કષાય વગેરે રાજ ખાને કામ કરે છે એ કર્મપરિણામ રાજાના અંતઃપુરના મહારાણી કાલપરિણતિ પટ્ટરાણી તરીકે બિરાજે છે, અને મહારાજાનુ અત્યંત પ્રેમપાત્ર બનેલી હોઈ મહારાજાને સલાહ આપવાનુ કામ કરે છે અને, ખરી રીતે તો, આખુ રાજ્ય આ મહાદેવી જ ચલાવે છે પતિપત્ની પરસ્પર પ્રેમી હોઈ એકબીજાના કામને જમાવે છે અને પતિદેવે જે સંસારનાટક માડયુ છે તેમા અનેક જીવના વ્યાપારો વખતસર કરવાનો હુકમ કરવાનુ કાર્ય આ મહાદેવી કરે છે દેવીનો હુકમ આકરા હોઈ પ્રાણીને પાળવો જ પડે છે આ રીતે વતા નાટકો મહારાજા અને મહારાણી જોવાના આનંદ લે છે અને કેટલીક વાર તો દેવી જાણે રાજા કરતા પણ વધારે પ્રભાવશાળી તરીકે પોતાને બતાવે છે કર્મપરિણામ રાજાનો દોર તો સંસાર પર જ ચાલે છે, ત્યારે આ મહાદેવીનો પ્રભાવ તો નિર્વૃતિનગરીમા પણ પડે છે આ મહારાજા અને મહાદેવી સસરા અને સાસુ સ્થાને છે, તેની ઘટના આપણે જોઈએ

મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાલપરિણતિ સર્વ લોકો પર શાસન કરતા હતા, છતા દુનિયામા એને વાંઝિયા (નિર્બીજ) તરીકે[1] જાહેર કરવામા આવ્યા હતા, અને મહારાણીને પણ પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થઈ આવી હતી અંતે તેને સુંદર સ્વપ્ન આવ્યા પછી સુમતિ–ભવ્ય પુરુષ–નામના પુત્રનો જન્મ થાય છે એ પુત્ર બાળભાવના પણ ભારે ચપળ અને કુશળ હોવાથી રાજારાણી રાજી થાય છે પણ સર્વથી વધારે આનંદનુ કારણ તો સદાગમને થાય છે આ સર્વ હકીકત સદર ઉપમિતિભવપ્રપંચા કથાથી જાણી લેવી

આ મહારાજા અને મહારાણી અનંત પ્રાણીના રાજારાણી હતા, છતા એના મંત્રીઓએ એમના પર કોઈની નજર ન પડે તેટલા માટે તેમને વાંઝિયા તરીકે જાહેર કર્યા હતા. આવી લોકમાન્યતાથી લેવાઈ જઈને દેવી મહાદેવીને પુત્રપ્રાપ્તિની ઇચ્છા થાય અને રાજા તે વાતને સંમતિ આપી તેને પુત્ર થશે એમ કહે છે, એ બતાવે છે કે રાજા પ્રચંડ શાસનવાળો હોવા છતા 'ભોળો' હતો અને દેવીને આખી જનતાનુ માતૃત્વ મળ્યુ હતુ, છતા અત્યાર સુધી એ દુનિયામા બાળકુમારી તરીકે જ જણાતા રહ્યા હતા આ મહારાજા કર્મપરિણામ અને દેવી કાળપરિણતિ અશુદ્ધ ચેતનાના સસરા–સાસુ થાય. જે માણસને લાખો–કરોડો–અબજો પુત્રો હોવા છતા પોતાને અપુત્રીઆ માને અને જે બાર્નુ સામ્રાજ્ય દેવ–દેવેન્દ્ર–ચક્રવર્તી સુધી ચાલે તે પોતાને વાંઝણી સમજે અને પુત્રજન્મ માટે આકાંક્ષા કરે એટલે એને બાળકુમારી જ માનવા રહી

સંસારી જીવ અવ્યવહારરાશિમાથી નીકળી વ્યવહારમા આવે છે ત્યારથી તેને 'ભવિતવ્યતા નામની સ્ત્રી પ્રાપ્ત થાય છે એ ભવિતવ્યતા હોણહાર ભાવ છે, પંચ સમવાયી કારણમાનું એક (નિયતિ) છે અને આપણે જે અવિશુદ્ધ ચેતના અથવા પ્રકૃતિને વિચારી

1. ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર ૨ — ૭૭૫ (બીજી આવૃત્તિ)

રહ્યા છીએ તે જ તે છે એ ભવિતવ્યતા (નિયતિ)નો સંસારી જીવ પર આકરો દોર હોય છે એ પોતાના પતિ સંસારી જીવને નાકે પકડીને સંસારમાં ભમાડે છે અને પતિદેવના ઘરનું આખું તંત્ર એ દેવી જ ચલાવે છે[1] આ અસાધારણ સત્તાવાહિની પત્ની પતિ સાથે જ રહે છે, એના પર પૂર્ણ કાબૂ ચલાવે છે અને ગમે ત્યાં જાય ત્યાં એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા[2] તેને આપે છે તેમાં એક ભવમાં ભોગવવાના આયુષ્ય વગેરે કર્મોનો સમુચ્ચય-એકીકરણ હોય છે આવી રીતે પતિ માટે ગોળી તૈયાર કરનાર-પતિને બાળાગોળી ખવરાવનાર-દેવી ભવિતવ્યતા તે આપણા દેવી અવિશુદ્ધચેતના છે, એ સ્વાધીનપતિકા છે, પતિ પર ભાર આકરો દોર ચલાવનારી મહામાયા છે પતિના ગમનાગમ, વિહારવર્તન અને રૂપ-રંગ-આકાર સર્વ પર એ ભવિતવ્યતા-પ્રકૃતિદેવીનો હાથ છે

જ્યારે પિયુજી બાળખેલ ખેલતા હોય, જ્યારે એનામાં પૌદ્‌ગલિક ભાવની વળગણ વધારે પડતી હોય, ત્યારે પત્ની એને બાળકની જેમ 'બાળાગોળી' આપે છે આખા ભવમાં ભોગવવાના નાના-મોટી બાબતોના સરવાળાને એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા કહેવામાં આવે છે અને એક ભવ પૂરો થતા બીજી ગોળી તૈયાર કરી આ ભવિતવ્યતા પોતાના પતિદેવને આપી નવીન જગાએ મોકલી આપે છે ત્યાં એના નામ અને રૂપ ફરી જાય છે અને એ રીતે ચેતનરાજ પોતે એક સ્થાનેથી બીજે અને બીજેથી ત્રીજે ધકેલાયા કરે છે, અને એ પ્રમાણે ચાર ગતિના અનેક નાના-મોટા વિભાગોમાં ફંગોળાયા કરે છે આ પ્રમાણે એક સ્થાનેથી બીજે સ્થાને ઝુલાવનાર તેની પત્ની ભવિતવ્યતા છે

આ 'એકભવવેદ્ય' ગોળીનો આખો પ્રકાર સમજવા જેવો છે એને બનાવનાર કર્મપરિણામ મહારાજા છે એને બનાવવામાં એક ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મપરમાણુનો સંગ્રહ હોય છે, અને તેની બનાવટમાં લોકસ્વભાવ, કાળપરિણતિ, નિયતિ અને ભવિતવ્યતાની સલાહ લેવામાં આવે છે અને એની સોંપણી દેવી ભવિતવ્યતાને થાય છે અને એ ગોળી આખા ભવમાં પોતાનું કાર્ય ઝીણવટથી નાની-મોટી સર્વ બાબતોમાં કરે છે આ હકીકત પર સીધી નજર ભવિતવ્યતાની રહે છે, પણ તેની બનાવટમાં કાળ, સ્વભાવ અને નિયતિનો બરાબર ભાવ હોય છે આવી રીતે એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા પૂરી થાય કે બીજા ભવ માટેની નવી ગોળી તૈયાર કરી આપવામાં આવે છે અને પછી ત્યાં ગયા પછી તો બાકીનું કામ યંત્રવત્ ચાલ્યા કરે છે આ હકીકત ઘોડિયામાં ઝુલાવવાની સાથે બરાબર મળતી આવે છે અને તે ઝુલાવનાર દેવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ) ઉર્ફે અવિશુદ્ધ ચેતના છે

આવી રીતે સસરા, સાસુ અને પત્નીનો પરિચય આપ્યા પછી મૂળ પદની આ ગાથાને વિચારી જઈએ સંસારમાં સબડતા ચેતનાનો સસરો કર્મપરિણામ મહારાજા

---

૧ ભવિતવ્યતાની શક્તિના વર્ણન માટે જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, પ્ર ૨, પ્ર ૭, પૃ ૩૦૮

૨ એકભવસંવેદ્ય ગુટિકા માટે જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર ૨, પ્ર ૮, પૃ ૩૧૫ અને નોટ

તે ભાળો ભોળો જ છે. જેને લાખો-કરોડો છોકરા હોવા છતા પોતાની જાતને કોઈ 'વાંઝિયા' કહે તો તે માની લેવાનુ ભોળપણ હોય અને જેને આટલી વૃદ્ધ વયે પણ નાટક જોવાના અને અન્ય પાસે અવનવા નાટકો કરાવવામા મઝા આવતી હોય તે ભોળો રાજા જ કહેવાય. અને મહાદેવી કાળપરિણતિ તો ખરેખર અવનવુ અક્ષય-અનત પાત્ર છે એનું સામ્રાજ્ય તો દેવ કર્મપરિણામના રાજ્યની બહાર પણ ચાલે છે અને છતા એ પણ શોકીનટાક દેવી છે અનત બાળકોની માતા હોવા છતા એને લોકો 'વધ્યા' કહે ત્યારે એને પુત્રપ્રાપ્તિના કોડ થાય છે અને એક રીતે એ ખરેખર ભાળી ભોળી કુવારકા છે, કારણ કે એ પતિદેવ સાથે નાટક જોવામા રસ તો ઘણો લે છે, પણ એના રસના વિષય ભેદનબુદ્ધિ જોવામા આવતી નથી એ તો પોતાને યોગ્ય વખત શોધી લે છે અને પતિ દેવની નાટકપ્રિયતાને અનુકૂળ વખતની તકો શોધી આપે છે બાકી ભવિતવ્યતા દેવીનુ પારણું ખરેખર અદ્ભુત છે એ સ્વાધીનપતિકા દેવી પતિદેવને ચારે ગતિમા ઝુલાવે છે, અને વિલાસોના અફીણ પાય છે અને બાળાગોળી કરાવી પતિદેવને આખો વખત પરાધીન અને ઊંઘણશીની દશામા રાખે છે અને પતિદેવ પણ એની અફીણી અસર નીચે અહીં તહીં (ચારે ગતિમા) અફળાયા કરે છે આ આકરા દોરવાળી ભવિતવ્યતાનો સખ્ત દોર વિસ્તારથી સમજવા જેવો છે[1] આની અદર બહુ ઊડુ રહસ્ય છે પત્ની પારણે ઝુલાવે એ વાત પ્રથમ દૃષ્ટિએ વિપરીત લાગે તેવી છે, પણ સ્ત્રીવશ પતિઓ સાથે મહાચડીઓ જે જાતનુ વર્તન કરે છે અને પતિદેવને પોતાના આગળીને ટેરવે રાખે છે તે હકીકતને ઝુલાવનાર સાથે બરાબર સબધ છે અને અગભર અવલોકન કરવાથી વાત જામી જાય તેવી જણાય છે હવે આવા સયોગમા પડેલ પતિદેવમા-ચેતનરાજમા કોણ પુરુષ છે અને કોણ નારી છે તે શોધી કાઢો, સમજી લો અનત શક્તિનો ધણી ચેતનદેવ- આવા સયોગમા નામર્દ નર-પુરુષ કહેવાય? ભવિતવ્યતા કે પ્રકૃતિ (સસારદશા) આવા સયોગોમા નામર્દ નારી હોઈ અબળા કે પરાયત્તા કહેવાય? અત્યારના સયોગમા ખરો પુરુષ કોણ છે અને નારી કોણ છે? રાજ્ય કોનુ છે અને સત્તા કોની ચાલે છે? સ્વાધીન સ્વામી કોણ છે અને પરાધીન દાસી બાઈ કયા છે?—તેનો વિચાર કરો

આ ગાથામા એક ભારે વિચિત્રતા છે તેનો ખુલાસો કરવો જરૂરી જણાય છે પત્ની ભરી પતિને પારણે ઝુલાવે એ વાત અવનવી લાગે છે તેના મને જે ખુલાસા સૂઝ્યા તે રજૂ કરી દઉ —

---

૧ ભવિતવ્યતાને બરાબર ઓળખવા માટે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાતર (દ્વિ આ)મા જુઓ નીચેના ઉલ્લેખો પ્ર ૨ પ્ર ૭, પૃ ૩૮-૧૯ પ્ર ૨, પ્ર ૯ પૃ ૩૨૧-૨૨ પ્ર ૨, પ્ર ૧૦, પૃ ૪૨૮-૨૯, પ્ર ૩ પ્ર ૩૬, પૃ ૬૮૫-૮૭ પ્ર ૪ પ્ર ૪૦ પૃ ૧૧૧૮-૩૦ પ્ર ૫ પ્ર ૨, પૃ ૧૩૩૬ પ્ર ૬ પ્ર ૧૬, પૃ ૧૬૩૮ પ્ર ૭, પ્ર ૨૭ પૃ ૧૮૩૩ વગેરે એટલા સ્થાનો જોતા ભવિતવ્યતા દેવીનો પરિચય થઈ જશે —વિવેચનકાર

(૧) સ્ત્રી અનેક પાઠો ભજવે છે અને એને માટે જાણીતો શ્લોક છે એ કાર્યેષુ મંત્રી એટલે કામ કરવાનું આવી પડે ત્યારે સલાહ આપવાનું કામ કરે છે એ પ્રમાણે એને દાસી, માતા અને રંભા તથા ધરિત્રી (પૃથ્વી)ના ઉપનામો મળેલા છે, એટલે કે એકને એક બૈરી માતા, મંત્રી, રંભા વગેરેના પાઠો ભજવે છે આ રીતે જોઈએ તો ચાલુ વ્યવહારથી પણ બૈરી *માત્યેષુ માતા*નો પાઠ ભજવી, ઘોડિયે હુલરાવે તો તેના વૈચિત્ર્ય માનવાનું નથી આ એક ખુલાસો છે

(૨) આ ભવિતવ્યતા સ્ત્રી તદ્દન જુદા જ પ્રકારની બૈરી છે એના ગુણ અને એની ખાસિયતો ભારે નવીન પ્રકારની છે એનામાં ગૌરવ સાથે વિલાસ છે, નમ્રતા સાથે કડકાઈ છે, ભારેખમપણા સાથે તદ્દન ઉપલકિયાપણું છે, અત્યંત પતિસ્નેહ સાથે તદ્દન ફરી ગયેલા મગજનું અસ્તિત્વ છે, સ્વાધીનતા સાથે પૂરા સ્વચ્છંદ છે હજુ એની વિચિત્રતાઓ આ પદમાં આગળ દેખાવાની છે એ રીતે જોઈએ તો આવો વાત્સલ્યથી ભરપૂર પણ કર્કશા જેવી ચડી તરીકે ચીતરાયલી આ મહાદેવીને એક વાર ઓળખ્યા પછી એની વિચિત્રતાઓ ખમી લેવી પડે તેવી જણાય છે

(૩) સ્ત્રી મરીને માતા થાય, પતિ મરીને પુત્ર થાય, એવી સંસારની વિચિત્રતા બતાવવાને અંગે એક ભવના થતા અઢાર નાતરા(સંબંધ)ની કથામાં આવેલી સગપણ-સંબંધની વિવિધતા અને અનેકતાનો આ પદના ઉલ્લેખ પણ વાંચી શકાય પણ આ ભાવ જરા દૂર ખેંચી જાય છે અને સાદા અર્થવાળો બાબતમાંથી ખેંચીતાણીને રહસ્ય શોધવાનો પરિશ્રમ જણાય છે, છતાં તે પણ એક દૃષ્ટિબિન્દુ છે અને ખુલાસા તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે

ગમે તે ખુલાસો યોગ્ય ગણીએ, પણ આ પદના વિભાગમાં ભારે અદ્ભુત ધ્વનિ છે, ગૂઢ ભાવ છે અને તેને હવેની ગાથા સાથે વાંચતા તેમાં બૈરીની વિચિત્રતા બરાબર બેસી જશે એમ લાગે છે આ ગાથાનો ભાવ બેસારતા જે દૃષ્ટિબિન્દુ લીધું છે તે જ સુયુક્ત છે અને બીજું દૃષ્ટિબિન્દુ શક્ય નથી એમ ધારવાનું નથી (૨)

ખરી ખૂબી દેવી ચેતનાની છે આપણે એ દેવીનો વિશેષ પરિચય કરીએ —

> नहीं हु परणी नहीं हु कुंवारी, पुत्र जणावनहारी;
> काली दाढी को मे कोई नहीं छोड्यो तो, हजुए हु बालकुमारी. अवधू० ३

અર્થ—નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુંવારી અને હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી (ધાત્રી) છું મેં તો કાળી દાઢીવાળો અલબેલો જુવાન કોઈ છોડ્યો નથી, દરેક સાથે મેં સંબંધ કર્યો છે અને છતાં હજુ પણ હું બાળકુમારી-બ્રહ્મચારી છું !—અવધૂ ! આવી હકીકતનો વિચાર કરો ! એનું હાર્દ શોધો (૩)

શબ્દાર્થ—પરણી = પરણેલી વિવાહિતા કુંવારી = કુમારી, વગર પરણેલી જણાવનહારી = જણાવનાર પ્રેરક, જણવાના કામમાં મદદ કરનારી કાળી દાઢીકો = કાળી દાઢીવાળો, યુવાન નહિ છોડ્યો = જવા દીધો નહિ, સાથે વિલાસ કર્યો હજુએ = તે છતાં પણ બાળકુમારી = વગર પરણેલી અક્ષતયોનિ

વિવેચન—આ અવિશુદ્ધ ચેતના અથવા સંસારદશા કહે છે કે નથી હું પરણેલી કે નથી હું કુંવારકા! અને તે ઉપરાંત હું અનેક પુત્રોને જણનારી કે જણાવનારી છું આ શી વાત? એક ને એક સ્ત્રી પરણેલી ન હોય અને કુંવારિકા પણ ન હોય એ કેમ બને? અને છતાં આટલેથી એ બાઈનું પૂરું ઓળખાણ થતું નથી પરણેલી ન હોય અને કુંવારી ન હોય તો પછી એ વેશ્યા-પણ્યસ્ત્રી હોય, અને એ વાતમાં ટેકો ત્યાર પછીના વાક્યથી મળે છે એ બાઈ બોલે છે કે પોતે કોઈ કાળી દાઢીનો જુવાન જતો કર્યો નથી, છતાં હું હજુ પણ બાળકુમારી, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી જ છું આ વાતનો વિરોધ સમજવા માટે એ દેવીનું સ્વરૂપ બરાબર ધ્યાનમાં રાખવું જોઈશે

આ ભવિતવ્યતાનું વર્ણન કરતાં અને તેની પિછાણ આપતાં કહે છે કે "મારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) નામની એક સ્ત્રી છે વાસ્તવિક રીતે એ સ્ત્રી નથી, પણ સાડી પહેરનાર મોટો સૈનિક છે તેથી હું નામમાત્ર તેનો પતિ-ભરતાર છું ખરેખરી હકીકત જો પૂછો તો મારા ઘરની અને સર્વ લોકોના ઘરોની સર્વ અંદરની વ્યવસ્થા (કર્તવ્યતા)નું તંત્ર એ બાઈ એકલી ચલાવે છે તેનામાં એવી અદ્ભુત શક્તિ હોવાને લીધે તે પોતાના બીજા સંબંધી પુરુષકાર વગેરેની મદદની દરકાર પણ કરતી નથી અમુક ભાવ પોતાના પતિને અનુકૂળ છે કે પ્રતિકૂળ તેનો વિચાર કરતી નથી, અવસર જોતી નથી, પ્રાણીને માથે બીજી આપત્તિઓ આવી પડેલી હોય છે તેની ગણના કરતી નથી, બુદ્ધિના વૈભવમાં કોઈ બૃહસ્પતિ જેવો હોય તે પણ તેને રોકી શકતો નથી, તેનું નિવારણ કરી શકતો નથી. પરાક્રમની બાબતમાં સર્વ દેવોનો રાજા ઇંદ્ર પણ તેને સ્ખલના કરી શકતો નથી અને યોગીઓ પણ તેની સામે બચવાનો ઉપાય મેળવી શકતા નથી. તદ્દન ન બની શકે તેવી બાબત લાગતી હોય તેને પણ તે મહાદેવી પોતાના હાથની રમત હોય તેવી રીતે એક સપાટામાં ગ્રહણ કરીને શક્ય બનાવે છે સર્વ લોકોમાંથી જે પ્રાણીનું પ્રયોજન જ્યારે, જ્યાં, જેવી રીતે અને જ્યાં સુધી કરવાનું હોય છે, તેને લક્ષમાં લઈ વિચારી, તે પ્રત્યેક પ્રયોજનને તે તે પ્રાણીના સંબંધમાં, તે વખતે, તે જગ્યાએ, તે પ્રકારે અને ત્યાં સુધી અમલમાં મૂકે છે અને તેમ કરવામાં ત્રણ લોકથી પણ તેનું નિવારણ થઈ શકતું નથી મતલબ કે અમુક કાર્ય અમુક પ્રાણીના સંબંધમાં ક્યારે કરવું, કેટલા વખત સુધી કરવું, કઈ જગ્યા પર કરવું, કોના સંબંધમાં રાખીને કરવું, અને કેવી રીતે કરવું એ સર્વ બાબતની ચાવી ભવિતવ્યતાના હાથમાં છે અને તેને કોઈ અટકાવી શકતું નથી, કારણ કે દેવતાના અધિપતિ ઇંદ્ર કે મનુષ્યોના મોટા રાજા ચક્રવર્તીને પણ કહેવામાં આવે કે 'તમારે ભવિતવ્યતા અનુકૂળ છે' ત્યારે તેઓ પણ હૃદયમાં રાજી થાય છે, મુખ પર પ્રસન્નતા દર્શાવે છે, આંખો વિકસ્વર કરે છે, એ પ્રમાણે કહેનારને ઇનામ આપે છે, પોતાની જાતને મોટી માને છે, મહોત્સવ કરાવે છે, આનંદદુંદુભિ વગડાવે છે, પોતાનું કૃતકૃત્યપણું વિચારે છે અને પોતાનો જન્મ સફળ માને છે જ્યારે ઇંદ્ર અને ચક્રવર્તીને આ પ્રમાણે થાય છે તો પછી બીજા

સામાન્ય લોકોની વાત તો શી કરવી? જ્યારે એ જ ઇંદ્ર કે ચક્રીને કહેવામાં આવે કે 'તમારા ઉપર અત્યારે ભવિતવ્યતા (નિયતિ) અનુકૂળ નથી' ત્યારે તેઓ ભયથી થરથર ધ્રૂજવા મંડી જાય છે, દીનતા બતાવે છે, ક્ષણવારમાં મુખ શ્યામ કરી નાખે છે, આંખો નીચી જાય છે, કહેનારના ઉપર ગુસ્સે થઈ જાય છે, ચિંતાથી ઊંડા વિચારમાં પડી જાય છે, ફિકરથી સુકાઈ જાય છે, મોટા શોકમાં પડી જઈ પોતાના કર્તવ્યો પણ ચૂકી જાય છે અને તે (ભવિતવ્યતા)ને પ્રસન્ન કરવા માટે કયા ઉપાયો યોજવા તેનો વિચાર કરવા મંડી જાય છે"[1]

આ લંબાણ વગર દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય થઈ શકે તેમ નથી. આ દેવીને સમજ્યા વગર આ ગૂઢોક્તિ સમજાય તેમ નથી અને આટલી લંબાણ પ્રસ્તાવના વગર 'વામે કોણ પુરુષ કોણ નારી?'ના સવાલનો જવાબ આપી શકાય તેમ નથી. આ દેવી-પત્ની ભવિતવ્યતાનો પૂરો પરિચય આપતાં ત્યાર પછી નીચેની હકીકત ઉમેરે છે "ટૂંકમાં કહીએ તો તે ભગવતી (ભવિતવ્યતા) રૂઠી હોય ત્યારે જરા વાર પણ ચિત્તની શાંતિ તેઓને મળતી નથી અને કઈ રીતે તે સીધી થાય એ બાબતનો ઉદ્વેગ વારંવાર મનમાં કરે છે. જ્યારે ઇંદ્ર અને ચક્રીની આવા પ્રકારની દશા થાય છે તો પછી સામાન્ય પ્રાણીઓના સંબંધમાં તો શી વાત કરવી? તે દેવી પણ એવી સખ્ત છે કે તેને પોતાને ગમે તે જ કરે છે, બીજા કોઈ પ્રાણી તેની પ્રાર્થના કરે, તેની પાસે રડવા બેસે, કે તેને રીઝવવાના ઉપાયો કરે તે કોઈની તે દરકાર કરતી નથી" છેવટે પતિદેવ ઉમેરે છે "હું પોતે પણ તેનો એટલો બધો ભય ધરાવું છું કે તે દેવી યથેચ્છપણે જે કરે તે બહુ સારું છે એમ મારે માનવું પડે છે. અને, જોકે હું તેનો પતિ છું તોપણ, જાણે તેનો નોકર હોઉં તેવી રીતે 'જય દેવી, જય દેવી' એમ બોલતો બોલતો તેની પાસે બેસું છું"

આ પત્ની પતિદેવને દોરડું બાંધી દોરે છે, અને દરેક ભવ પૂરો થાય ત્યારે નવા ભવ માટે એક ગોળી આપે છે અને ગોળી ગલોફામાં રાખી તેનો રસ પતિદેવને ગળે ઉતારવાનો હોય છે, અને તેના નામ અને રૂપ એ રસને આધીન રહે છે. દેવી ભવિતવ્યતાનો પતિદેવ સાથે આટલો સંબંધ છે. બીજી વાત એ છે કે આટલા ગાઢ સંબંધવાળી પત્નીની સાથે પતિદેવને દેહસંબંધ જરા પણ થતો નથી. દેવી માત્ર એક ભવમાં ભોગવવા યોગ્ય કર્મોનો સમૂહ પ્રાણીને આપે છે અને પછી વિસરાળ થઈ જાય છે. આ એકભવવેદ્ય ગુટિકા આપનાર દેવી, એક રીતે જોઈએ તો, સંસારી જીવને પરણેલી ન ગણાય, કારણ કે પરણવામાં તો દેહસંબંધ થાય છે, ઘરબાર મંડાય છે, લગ્નના હક્કો અને જવાબદારીઓ પરસ્પર ભોગવાય-લેવાય-દેવાય છે, ત્યારે આ સંબંધમાં તેવું કાંઈ બનતું નથી. અહીં તો પ્રત્યેકચારી થયા પછી પ્રાણીના નામ અને રૂપનું સમુચ્ચય નિર્માણ કર્માનુસાર થાય છે, તેનો સમય કાળપરિણતિ દેવી મુકરર કરે છે, લોકસ્વભાવ અને નિયતિનો સાથ લે છે

[1] ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર પ્ર. ૨, પ્ર. ૭, પૃ. ૩૭૯

એટલે આ ભવિતવ્યતા તેને ગોઠવી આપનાર હોવા છતા એ સસારી જીવને પરણેલી ન કહી શકાય. સસારી જીવ અહીં શરીર બાંધે, જન્મે, ભણે, વેપાર કરે, ઘર માડે, વૈભવ ભોગવે—તે સર્વની વિગત ભવિતવ્યતા પેલી એકભવવેદ્ય ગોળીથી નક્કી કરે છે ટૂકામા આયુષ્ય અને આખો જીવનક્રમ મુકરર કરી દેવા તો શરૂઆતથી અતર્ધાન થઈ બાજુએ બેસી જાય છે આવા દેવીને પરણેલી કહેવી તે એક રીતે બરાબર નથી, કારણ કે તે ઘર માડતી નથી અથવા લગ્નના હક્ક પૂરા પાડતી નથી એમ છતા સસારી જીવના આખા જીવનનો ક્રમ મુકરર કરી તેને નાકથી દોરનાર દેવીને તદ્દન કુમારી કહેવી તે પણ બધ બેસતુ નથી પારકાના ઘરની એને આવડી મોટી પચાત શી? પારકાના કામમા માથુ મારવાનો એનો અધિકાર શો? એટલે એ તદ્દન કુવારિકા છે એમ વહેવારુ કોઈ માણસ ન જ કહે.

આ અતિ અભિમાની સ્વાધીનપતિકા બાઈની ધૃષ્ટતા હજુ પણ જોવા-જાણવા જેવી છે એ પરણેલી નથી કે કુવારિકા નથી, છતા એ અનેક પુત્રોને જણનારી કે, જણાવનારી છે સસારી જીવનો વરઘાડો ચલાવનાર અને એને સસારમા રાખી ચક્કીમા પીલનાર કર્મોનુ મૂળ પ્રત્યેક ભવના કાર્ય પર અવલબે છે સારુ કામ કરનાર શુભ કર્મો બાધે છે દાન, દયા, દમ, શમ, સવેગ, શાતિ, સ્થિરતા, બ્રહ્મચર્ય આદિથી સારા કર્મો બધાય છે નિંદા, અભિમાન, દભ, હિંસા, માયા-કપટ, લોભ, લપટતા શોક, ભય આદિથી અશુભ કર્મ બધાય છે અને પ્રાણી મનોવિકારને અનુરૂપ આકરા-પાતળા કર્મો બાધી સસારમા રખડે છે એટલે આ અનેક કર્મોને જન્મ આપનાર દેવી ભવિતવ્યતા જ છે સુયાણી પોતે છોકરા જણતી નથી, પણ ગામને ત્યા છોકરાઓ જણાવે છે એવું કાર્ય આ દેવી ભવિતવ્યતા કરે છે જો સસારમા રખડવાનુ ન હોય તો કર્મબધન ન હોય, કર્મબધન ન હોય તો આગળ રગદોળાવાનુ ન હોય. અને એ સર્વનુ મૂળ કારણ પેલી ગોળી છે આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા અનેક છોકરાઓને જણાવે છે એ પોતે જણે છે એમ કહેવામા સહજ વાધો આવે છે, કારણ કે એનો દેહસબધ સસારી જીવ સાથે થતો નથી, પણ એ પુત્ર જન્માવવાનુ કાર્ય કરે છે અને તેનુ પ્રબળ નિમિત્ત બને છે આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા વગર પરણેલી અને વગર કુવારકા હોવા છતા અનેક બાળકોને જણાવે છે

ભવિતવ્યતા એટલે હોણહાર વસ્તુનો સમુચ્ચય એ દેવી અતિ ગૌરવ સાથે કહે છે કે કાળી દાઢીવાળો કોઈ પ્રાણી પોતે જતો કર્યો નથી, પ્રત્યેકને ભોગવ્યો છે આ વાક્ય વ્યવહાર નજરે જરા અશ્લીલતાથી ભરપૂર લાગે તેવુ છે, પણ તેના ભારે તત્ત્વજ્ઞાન ભર્યું છે રખડુ વેશ્યા કે વ્યભિચારિણી કુલટા પોતાનું તુચ્છ ગૌરવ બતાવવા કહે છે કે પોતે રાજાને ભોગવ્યા, મહારાજાને ભોગવ્યા, નગરશેઠને ચપડાવ્યા અને મોટા જોગી-જતીને પણ છોડ્યા નથી, ત્યારે આ બાઈ [illegible] આગળ વધીને કહે છે કે મે તો કોઈ યુવકને જતો કર્યો નથી! કાળી દાઢી [illegible] નિશાની છે કાળી દાઢીવાળો એટલે જુવાન,

પણ તેનો ભાવ તો પ્રત્યેકપ્રાણી માટે છે—ભવિષ્યમાં જેની કાળી દાઢી થવાની હોય અથવા ભૂતકાળમાં જેની દાઢી કાળી થઈ ગઈ હોય. મતલબ, એ દેવીએ પ્રત્યેકને પોતાને સ્વાધીન રાખ્યા છે અને દરેકની પાસે તોબા પોકરાવી છે ઉપર જણાવ્યું તેમ, એણે ઇન્દ્ર કે ચક્રવર્તીને પણ છોડયા નથી, પછી સામાન્ય પ્રાણીની તો વાત જ શી કરવી? આવી કુલટા હોવા છતા, અથવા કાળી દાઢીવાળા કોઈ જુવાનને મે જતો કર્યો નથી છતા, હજુ સુધી હું બાળકુમારી છુ, નૈષ્ઠિક બ્રહ્મચારિણી છુ આનું કારણ એક જ છે એ દેવી પ્રત્યેક પ્રાણી સાથે સબધમાં આવે છે, એની ગતિ, આગતિ, શરીર વગેરે અનેક બાબતોની વિગત ગોઠવી આપે છે, છતા એને પોતાને એની સાથે કાંઈ પણ લેવા દેવા નથી પ્રાણીએ પોતે જે કર્મો બાધ્યા હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો સમય આવી પહોચ્યો હોય, જે કર્મો ભોગવવાનો એ ગતિમાં સ્વભાવ હોય તેનુ સમુચ્ચયીકરણનુ કાર્ય આ મહાદેવી કરે છે, પ્રાણીને પ્રત્યેક ભવમાં જતી વખતે આ આખો જીવનક્રમ ગોઠવી આપે છે, પણ એ સર્વની સાથે પોતે તો અલિપ્ત જ રહે છે એ કર્મને ક્રમસર ગોઠવી આખા ભવના પ્રત્યેક પ્રસગને યોજી આપે અને પછી આઘી બેસી જાય હોણહાર વસ્તુની સકલના કરી આપનાર આ દેવી તો હજુ કાચા કુવારા જ છે માવી દેવીના પતિ! વિચાર કર! આમાં પુરુષ કોણ અને નારી કોણ? આમાં ધણી કોણ અને બૈરી કોણ? આ વાતની ચોખવટ થશે તો સમજાશે કે આમા તારા માનેલા પુરુષાર્થને કયા અને કેટલુ સ્થાન છે તું આખી વસ્તુસ્થિતિનુ કેદ્ર હોવા છતા સાડી પહેરેલ બૈરી તને કેવો નાચ નચાવે છે, તેનો વિચાર કર! પ્રાણી માને કે પોતે ધણી છે, પુરુષ છે અને ભવિતવ્યતા તેની ઘરની રાણી કે બૈરી છે પણ વાસ્તાવિક રીતે એમાં ધણી કોણ છે અને બાઈડી કોણ છે તે ખરેખર વિચારવા જેવુ છે ભવિતવ્યતાનુ ખરુ સ્વરૂપ ખ્યાલમાં આવશે, પચ સમવાયી કારણમાં એનુ સ્થાન મનમાં બરાબર ચોખવટ સાથે સ્પષ્ટ થઈ જશે, તો આ ત્રીજી ગાથાનો અતર્ગત વિરોધ સમજમાં બરાબર આવી જશે

કોઈ પણ કાર્ય થવાને અગે પાચ સમવાયી કારણો બતાવવામાં આવ્યા છે તે પાચેની હાજરી હોય તો જ કામ બને છે પાચમાનુ એક પણ કારણ હાજર ન હોય તો વાત ભાગી પડે છે તે પાચ કારણો પૈકી ભવિતવ્યતા એક હોઈ બહુ સક્ષેપથી પાચ સમવાયી કારણોને વિચારી જઈએ —

૧ કાળ—વસ્તુઉત્પત્તિનો સમય પાકવો જોઈએ અમુક કલાક ગયા પછી જ દૂધનું દહીં થાય, ઉન્હાળો બેસે ત્યારે જ આબો પાકે, યુવાનીમાં કેશ કાળા થાય અને ઘડપણમાં સફેદ થાય, ઉત્સર્પિણી-અવસર્પિણી આરા પોતપોતાનો ભાવ ભજવે.

૨ **સ્વભાવ**—વસ્તુનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ લીંબડો વાવે ત્યા આબા ન થાય, સ્ત્રીને મૂછ ન ઊગે, અગ્નિની જ્વાળા ઊચી જ જાય, સૂઠથી વાયુ ઉપશમે, હરડેથી રેચ લાગે, મતલબ, વસ્તુ કાળે પાકે તે ઉપરાત તેનો તે પ્રકારે ઉત્પન્ન થવાનો સ્વભાવ હોવો જોઈએ

૩ **ભવિતવ્યતા (નિયતિ)**—ભાવીભાવ તે પ્રમાણે બનનાર હોવો જોઈએ આમ્રા પર કાળબળે મોર આવે અને સ્વભાવે તે થઈ આવે પણ તેમાંના કંઈક ખરી જાય, અને ભાવીભાવ હોય તેની કેરી (આંબો) થાય કાળ અને સ્વભાવ હોય છતા બધા મોરના આંબા (કેરી) થતા નથી. નિયતિવશ અણધાર્યું મળી જાય, ધારેલુ દૂર હડી જાય. કોયલ ઉપર નીચેથી પારધીએ બાણ તાક્યુ છે, ઉપર બાજ પક્ષી (સીંચાણો) તેના ઉપર ત્રાપી રહ્યો છે, પારધીને સર્પ કરડે છે, તેની પીડામા બાણ છટકે છે, બાજને વાગે છે, બાજ મરી જાય છે, પારધી ઝેરથી પીડાય છે અને ચોમેરથી ફસાયેલી કોયલ બચી જાય છે આ રીતે કાળ અને સ્વભાવ હોય છતા ભાવીભાવ હોય તેમ બને છે, માત્ર કાળ અને સ્વભાવની અનુકૂળતાથી કામ બની આવતું નથી

૪ **કર્મ**—વસ્તુઉત્પત્તિ કે કાર્યનિર્માણમા તે પ્રકારની કર્મની અનુકૂળતા જરૂરી છે કાળ, સ્વભાવ અને ભાવીભાવ જેટલી જ અગત્ય કર્મની છે કર્મથી કેટલાયે અર્ધમૂર્ખ સ્થિતિવાળાને કરોડો મળતા જોવામા આવે છે અને ગણતરીબાજ રખડી પડતા જોવામા આવે છે રાયરંકપણું, સાજામાંદાપણુ, કીર્તિઅપકીર્તિનો વિસ્તાર કર્મ ઉપર આધાર રાખે છે

૫. **ઉદ્યમ-પુરુષાર્થ**—કર્મને ઉત્પન્ન કરનાર પણ ઉદ્યમ છે અને જાણીતી વાત છે કે સૂતેલા સિંહના મુખમા કોઈ હરણીયા આવીને પડતા નથી અનાજને પાકવાના સ્વભાવ હોય, સમય થઈ ગયો હોય, તેમ થવુ બનવા યોગ્ય હોય, અને તેવુ કર્મ પણ હોય, છતા હાંડલીમા ઓર્યા વગર અનાજ થતુ નથી વસ્તુત વિચારતા કર્મ પુત્ર છે અને ઉદ્યમ પિતા છે ઉદ્યમથી સર્વ શક્ય છે અને અનત પુરુષાર્થથી કર્મનો સર્વથા નાશ પણ થઈ શકે છે

આ પાચ કારણો પૈકી આપણે મહાદેવી ભવિતવ્યતાને આ પદમા બરાબર ઓળખવા જોઈએ ચાલુ સમજણ માટે ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીએ પાચ સમવાયી કારણના પાચ સ્તવનો બનાવ્યા છે તે અન્યત્ર પ્રસિદ્ધ થયેલ છે છઠ્ઠુ સ્તવન એ પાચે કારણનો સમન્વય કરનાર છે આ ગ્રથને છેડે એ છએ સ્તવનો પૂરવણી તરીકે આપ્યા છે અત્ર ભવિતવ્યતાનુ ત્રીજુ સ્તવન પ્રસ્તુત હોઈ રજૂ કરીએ પાચે કારણોની વાત અનેકાંતવાદને ભારે સમર્થન કરે છે તેનો વિચાર પણ કરવા યોગ્ય છે તે વાચક કરશે અત્ર આપણી નાયિકા દેવી ભવિતવ્યતાનો પરિચય કરીએ —

[1]કાળ કીશ્યુ કરે બાપડો જી, વસ્તુસ્વભાવ અકાજ,[2]
જો નવિ હોય ભવિતવ્યતા જી, તો કીમ સીઝે [3]કાજ રે
પ્રાણી મ કરો મન જજાળ, ભાવીભાવ નિહાળ રે પ્રાણી મ કરો૦ ૧

[4]જળનિધિ તરે જગલ ફરે જી, કોડી જતન કરે કોય,
અણભાવી હોવે નહિ જી, ભાવી હોય તે હોય રે પ્રાણી૦ ૨

૧ 'કપૂર હોવે અતિ ઊજળો રે' એ દેશી ૨ નકામો ૩ કાર્ય ૪ સમુદ્ર

આએ મોર વસતમા જી, ડાળે ડાળે કેઈ લાખ,
કેઈ ખર્યા કેઈ ખાખટી જી, કોઈ આશ્રા કેઈ [1]સાખ રે પ્રાણી૦ ૩

[2]બાઉન જેમ ભવિતવ્યતા જી, જિણ જિણ દિશિઉં જાય,
પરવશ મન માણુસ તણુ જી નણ[3] જેમ પુઠે ધાય રે. પ્રાણી૦ ૪

નિયતિનશે નણચિંતવ્યુ જી આવી મળે તતકાળ,
[4]વરસા સોનુ ચિંતવ્યુ જી, નિયતિ કરે વિસરાળ રે. પ્રાણી૦ ૫

બ્રહ્મદત્ત ચક્રી તણાજી, નયણ હણે ગોવાળ,
દેવ સહસ[5] જસ દેવતા જી, દેહ તણા [6]રખવાળ રે. પ્રાણી૦ ૬

કોકુહો[7] કોયલ કરે જી, કેમ નાખી રાકે પ્રાણ,
આહેડી[8] શર તાકીઓ જી, ઉપર ભમે સીચાણ[9] રે. પ્રાણી૦ ૭

આહેડી નાગે ડસ્યો જી, બાણ વાગ્યો સીચાણ,
કોકુઓ ઊડી ગયો જી, જુઓ જુઓ નિયતિ પ્રમાણ રે પ્રાણી૦ ૮

શસ્ત્રહણ્યા[10] સગ્રામમા જી, [11]રાને પડયા જીવત,
મરિમાથી માનવીજી, [12]રાખ્યા નહિ રહત રે. પ્રાણી૦ ૯

આ નિયતિવાદ થયો આ પાચ સમવાયી કારણની વિશેષ હકીકત અને ચર્ચા સન્મતિ તર્કમા આપવામા આવી છે પાચેની ઉપયુક્તતા સ્વીકારી સર્વ મતવાળાનો ત્યા સમન્વય કર્યો છે આપણી દેવી ભવિતવ્યતા કેટલા બળવાન છે, તેનો ખ્યાલ અહીં થાય છે એ દેવી કોઈને છોડતી નથી, અને છતા બાળકુમારી છે, પરણેલી કે કુવારી ન હોવા છતા અનેક બાળકોને જણાવનારી છે આ રીતે દેવી ભવિતવ્યતા સમજાય તો બીજા ચારે કારણો તો દીવા જેવા સ્પષ્ટ છે (૩)

अढी द्वीपमें खाट खटूली, गगन ओशीकु तलाई,
धरती को छेडो आभ की पिछोडी, तोय न सोड भराई. अवधू० ४

અર્થ—અઢી દ્વીપમા મારી સેજડી–ખાટલો છે અને આકાશ તળાઈ અને ઓશીકુ

શબ્દાર્થ—અઢી દ્વીપ = મનુષ્ય લોક, મર્ત્યલોક (જબૂદ્વીપ, ધાતકી ખડ અને પુષ્કર અર્ધ–કુલ ૨॥) ખાટ = ચારપાઈ ખાટનો ખટૂલી = ખાટલી સેજડી ઓશીકુ = ઓસીકુ, તળાઈ ઉપર કે નીચે માથાને અઢેલવા માટેનો રૂનો જથ્થો (pillow) તળાઈ = ખાટના ઉપર કની બિછાનુ ધરતી = પૃથ્વી આભકી = આકાશની પિછોડી = પછેડી ઓઢવાની જાડી ચાદર સોડ = પાસુ સૂતેલ માણસ મો ઢાંકવા કપડુ મોઢા પર લે છે તે પગથી માથા સુધી ઓઢી સૂઈ જવુ તેને પણ સોડ ભરવી કહેવાય અને સોડ એટલે ઓઢવાના ગોદડા કે રજાઈ (બન્ને કેડ) નીચે રાખવાનુ સુંવાળુ વસ્ત્ર

---

૧ આમા ઉપર પાણી જાય તે કેરી ૨ બહારવટો, પાગલ ૩ તરખનુ ૪ વૃષ્ટિ ૫ બે હજાર ૬ ચોકી કરનાર ૭ કોકરવુ કૂજન ૮ શિકારી ૯ બાજ ૧૦ હથિયારથી સખ્ત હણાયેલા ઘવાયેલા ૧૧ જગલમા ૧૨ રક્ષણ–ઉપચાર કરેલા

છે પૃથ્વીનો છેડો તે નેજડી અને આભ (આકાશ)ને પછેડી કરી તોપણ મારી આખી સોડ ભરાણી નહિ, મારૂં આખું શરીર ઢંકાયું નહિ. આ બાબતમાં તમે વિચાર કરો, એમાં ઊંડા ઊતરો. (૪)

વિવેચન—જૈન ભૂગોળ પ્રમાણે મનુષ્યની ઉત્પત્તિ અઢી દ્વીપ (જંબૂદ્વીપ, ધાતકી ખંડ અને પુષ્કરદ્વીપ અર્ધ)માં છે. અનંખ્ય દ્વીપ અને અસંખ્ય સમુદ્રની વચ્ચે આ અઢી દ્વીપ આવેલા છે. આ અઢી દ્વીપને ખાટલાનું રૂપક આપીએ. એ ખાટલાને ચાર પાયા છે તે દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ છે. એમાં આપણા મહાદેવી અવિશુદ્ધ ચેતના માડી પહેરેલા સૈનિકની પેઠે ચેતનરાજ પર પોતાનો હુકમ ચલાવે છે, અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ પ્રમાણે ચેતનરાજ ચારે તરફ જાય-આવે છે. દેવી અવિશુદ્ધ ચેતના આ ખાટલા પર આળોટે છે અને દેવીની પાછળ દેવ ચેતનરાજ ઘસડાયા કરે છે.

આવી મહાદેવીને માટે ઉપરનો ગગન-આકાશભાગ તે એનું ઓશીકું છે. ચાર પાયાથી એ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવને જાણે છે તે વખતે તેની ડોક ગગનને અડીને રહે છે. એમાંથી જાણવા યોગ્ય સર્વ ભાવને એ જાણે છે અને જો એનામાં વિચારસ્પષ્ટતા ન હોય તો અજ્ઞાનને જ્ઞાન માની બેસે છે. એની નજર ગગન તરફ રહે છે, છતાં એને તળાઈમાં ઊંઘ આવી જાય છે. આ તળાઈનો વિલાસ એ આખો પરભાવરમણત્વ છે. એને ખાવા-પીવાના, કે ખેલવા-ખૂદવામાં મોજ આવે એ એનો તળાઈ પરનો આળોટવાનો આનંદ સમજવો. એ ખરા આનંદને ઓળખતી ન હોવાથી આહ્લાનદમાં સંપૂર્ણતા માને છે અને પોતાની એ ઐહિક સુખિમાં ચેતનરાજને એંચે છે. પછી તો એની મર્યાદા વધે છે, પણ એના સંસારસારતા તો એની એ જ રહે છે. એની ખાટલી અઢી દ્વીપની હોય છે, છતાં એ ગગનમાં જાય છે, દેવ, દેવેંદ્ર, વિદ્યાધરના પ્રદેશમાં જાય-આવે છે, નીચે તળાઈના પ્રદેશમાં પરભાવમાં આળોટે છે, એની નીચે નારકીમાં જાય છે અને ચાલતા ચાલતાં લોકના છેડા સુધી જઈ આવે છે અને આખા આભની પિછોડી ઓઢી લે છે, છતાં પણ એની સોડ ભરાતી નથી, એની ઠંડી જતી નથી, એને પૂરતો ગરમાવો થતો નથી. આ સર્વ પ્રાણીની ગતિ-આગતિને અંગે સમજવું, અથવા ચૌદ રાજલોકના પદાર્થજ્ઞાનને અંગે સમજવું. જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા લોકની અંદરની ગણીએ તો અઢી દ્વીપ બહાર ઉપર સાત રાજ અને નીચે સાત રાજ સુધી જાય અને મધ્ય ભાગની રેંજ (range) પણ સાત રાજ પ્રમાણ થાય. એ ચૌદ રાજલોકની અંદરના સર્વ જ્ઞેય પદાર્થો અને ભાવોને જાણવા, સમજવા અને પૃથક્ કરવા એ ચેતનાનો વ્યવસાય છે. એની વિશુદ્ધિ ઓછીવધતી હોય તેના પ્રમાણમાં એને જ્ઞેય પદાર્થનું સમ્યગ્ અથવા અશુદ્ધ જ્ઞાન થાય છે, પણ એમાં એની સોડ ભરાતી નથી.

આ ગાથામાં શ્રી આનંદઘનજીએ અવિશુદ્ધ ચેતનાનું ઠેકાણું બતાવ્યું છે. મનુજગતિ નગરીમાં હોય ત્યારે એની સ્થાનમર્યાદા અઢી દ્વીપની હોય છે અને એ ખાટલા પર આળોટે

ત્યારે આખા આકાશને એ ઓશીકું કરે છે એટલે કે મનુજગતિમાં એના જ્ઞાનની મર્યાદા તો ઠેઠ પૃથ્વીના છેડા સુધી જાય છે, એ લોકાકાશ અને અલોકાકાશને પણ જાણે છે અને આકાશ સિવાય જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા ચૌદ રાજલોકની હોઈ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધી એની નજર પહોંચે છે, એના જ્ઞાનની હદ ધરતીના છેલા છેડા સુધી જાય છે, એમાં એ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધીના આખા ધરતીવિભાગના પદાર્થો સૂક્ષ્મ કે બાદર જાણી શકે એટલો એનો જ્ઞાનનો વિષય હોય છે અને એ અઢી દ્વીપની નેજડીમાં સૂતા સૂતા આખા આલમની પિછોડી ઓઢી લે છે એમાં ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા અને સૂર્ય, ચંદ્રના ગતિસ્થાનો ઉપરાંત બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનની પિછોડી ઓઢે છે—આ નર્તન કરે છે, છતાં એની સોડ ભરાતી નથી આ ગાથા અવિશુદ્ધ ચેતનાની વધારેમાં વધારે ફાળ કે ઉડ્ડયનની મર્યાદા બતાવે છે

દેવી ભવિતવ્યતાની સોડ આ રીતે વગર ભરાયે પડેલી છે અને હજુ એમ ને એમ ચાલ્યા કરે છે આવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ)ના પતિ ચેતનરાજ છે એમાં ખરો પુરુષ કોણ અને ખરી બૈરી કોણ એ વિચારો, સોડ નહિ ભરાવાની બાબતમાં ભવિતવ્યતા કાંઈક પાછી પડે છે, એ વાત વિચારવા જેવી છે પ્રથમ ત્રણ ગાથામાં તેનો જે દોર જણાવ્યો તેવો અહીં રહેતો નથી એ વાત લક્ષ્યમાં રાખવા જેવી છે

એક વિશેષ ભાવ આ ગાથાનો સ્ફુરે છે 'ખાટ'નો અર્થ ગુજરાતી ભાષામાં હિંડોળા ખાટ થાય છે હિંદીમાં તો 'ચારપાઈ', 'ખાટલો' જ અર્થ આપ્યો છે અને ખટૂલી એટલે નાની ચારપાઈ–માચી જેવો અર્થ થાય છે અઢી દ્વીપ–મનુજગતિ નગરી–ની ખાટમાં પડ્યા, હિંચકો ખાધો, હિંડોળાની ખાટલી બનાવી, તેના ઉપર દેવી ભવિતવ્યતા સૂતા, આકાશનું ઓશિકું બનાવ્યું અને તળાઈમાં પડી ઊંઘમાં પડી ગયા, નિંદરડી આવી ગઈ, જાગ્યા, પડખેની હકીકત જાણી, ઠેઠ પૃથ્વીના છેડા સુધીના પદાર્થોને સમજવા જેટલું જ્ઞાન થયું અથવા પાપપુણ્ય કરી હિંચકો ખાઈ ધરતીના છેડા સુધી ચાલ્યા ગયા, માથે અને શરીરે લોકાકાશનું ઓઢવાનું (પછેડી) ઓઢ્યું, પણ એમાં સોડ ન ભરાણી, દેહ પૂરો ઢંકાયો નહિ આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે માત્ર એમાં ઓશિકું અને તળાઈ જૂના પડતા નથી આવી ભવિતવ્યતાની શક્તિ છે, રખડાઉપણું છે, પતિદેવનું નાક નાથવાની તાકાત છે હવે એમાં ખરો પુરુષ પોતે કે પેની બૈરી તે વિચારો, તે જ્ઞાનને સમજો, એનો વિવેક કરો અને એનો આત્મસબંધ વિચારો[1] (૪)

---

૧ આટનો પ્રયત્ન આ ચોથી ગાથાનો અર્થ કરવા માટે કર્યો છે, તે વિચારવો એનો ભાવ બરાબર જામ્યો કે જચ્યો હોય તેમ હજુ મને લાગ્યું નથી 'અની દ્વીપ' ગગન', ઓશીકું', 'તળાઈ' 'છેડા' પિછોડી' અને સોડ ને વધારે ઝગઝગાવનાર કોઈ મળી આવશે એવી આશા રહે છે સુજ્ઞ વાચકને સ્ફુરણા થાય તો મારા અને જનતાના હિતને અર્થે મને લખી જણાવે અથવા રૂબરૂમાં કહે એવી વિજ્ઞપ્તિ છે આ ગાથામાં હજુ વિશિષ્ટ ગૂઢતા છે એમ મને લાગ્યું છે –વિવેચનકાર.

गगनमडलमें गाय बीआणी, वसुधा दूध जमाई,
सउ रे सुनो भाई! वलोणु वलोवे तो, तत्त्व अमृत कोई पाई अवधू० ५

અર્થ—આકાશમંડળમાં ગાયને છૂટાછેડા થયા (પ્રસવ થયો), ગાયે જણ્યું અને એનું દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામાં આવ્યું અને ભાઈઓ સાંભળો! સર્વ વલોણું વલોવવાના કામમાં તો લાગી જાય છે, પણ એનો ખરો તતબ માલ–માખણ તો કોઈકને જ મળે છે, કોઈક એનો સાર મેળવી જાય છે આ મુદ્દાની બાબતનું જ્ઞાન વિચારો. (૫)

વિવેચન—આકાશમંડળરૂપ ગાયને પ્રસૂતિ થઈ, એણે બાળક પ્રસવ્યું ગાય જ્યારે ભારે શરીરે થાય છે ત્યારે વસૂકી જાય છે, પણ બચ્ચાને જણે કે તુરત તેને દૂધ છૂટે છે એ દૂધમાંથી થોડું દૂધ બચ્ચાને ધવરાવવામાં વાપરવા દેવામાં આવે છે, બાકીનું દૂધ મેળવવામાં આવે છે અને તેનું દહીં થાય છે આ દહીંને ગોળીમાં ભરવામાં આવે છે પછી રવૈયાથી એ દહીંને વલોવવામાં આવે છે એ પ્રમાણે કરતાં ગોળીના ઉપરના ભાગમાં માખણ એકઠું થતું જાય છે એ ખરું સત્ત્વ છે કોઈ નસીબદારને માખણ પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી તો વલોણાની મહેનતના બદલામાં છાશ મળે છે

૯૮માં પદ (ચોથી ગાથા)માં આને મળતી ભાવના પર વિચારણા થઈ ગઈ છે તત્ત્વામૃત પામવાની દુર્લભતા ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે વલોણું વલોવનારની ઇચ્છા તો તતબ માલ પોતાને હસ્તગત કરવાની હોય છે, પણ વલોવતાં આવડે નહિ તો માખણ છાશ સાથે નીકળી જાય માત્ર માખણને તારવી લેવું અને જરા પણ બગાડ થવા ન દેવો એ તો આવડતનું કામ છે અહીં ગગનમંડળ એ ભગવાનની વાણી છે આકાશ દ્વારા એ કાન સુધી પહોંચે છે ગણધર દ્વારા એ રૂઢ થાય છે (જમાવાય છે) અને વલોણા દ્વારા પ્રત્યેક પ્રાણી સુધી તે પહોંચે છે એ વલોણામાં કોઈ નસીબદારને માખણ મળે છે, બાકી તો વખતસર લેવા આવે તો ઘણાખરા તેવા લગ્યોને છાશ મળે છે ખરો માલ અમૃત છે, તે તો કોઈ ભાગ્યવાન વિરલાને મળે.

આખા શાસ્ત્ર વાંચી જાય, સાંભળી જાય કે ગોખી જાય, પણ જો પૃથક્કરણશક્તિ કે તુલનાત્મક શક્તિ ન આવી હોય તો દુરાગ્રહમાં પડી જાય તત્ત્વજ્ઞાનમાં એકાંત મત થઈ ગયો કે તત્ત્વ દૂર ચાલ્યું જાય છે, પછી એ વિચારણા કરે કે વાદવિવાદ કરે, પણ એનું પૂર્વબદ્ધ ચિત્ત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતું નથી, એ સત્યના બીજી બાજૂ જોઈ શકતો નથી

શબ્દાર્થ—ગગનમંડળ = આકાશમંડળ ગ્રહ–નક્ષત્ર–તારાનું સ્થાન તે રૂપ મંડળી બીઆણી = પ્રસૂતી થઈ એણે જણ્યું એને છૂટાછેડા થયા વસુધા = પૃથ્વી જમીન (પર) જમાઈ = જમાવ્યું જામ્યું એકઠું કર્યું દૂધમાં દહીં કરવા માટે છાશ નાખે તે 'જમાવ્યું' કહેવાય સુનો = સાંભળો વલોણું = માખણ કાઢવા દહીંને વાસ વડે ઘૂમરવાની ક્રિયા કરવી તે, વલોવવાનું કાર્ય તત્ત્વ = તતબ માલ, માખણ અમૃત = વલોવવાનો સાર માખણ પાઈ = પાય, મેળવે

ત્યારે આખા આકાશને એ ઓશીકું કરે છે એટલે કે મનુજગતિમા એના જ્ઞાનની મર્યાદા તો છેક પૃથ્વીના છેડા સુધી જાય છે, એ લોકાકાશ અને અલોકાકાશને પણ જાણે છે અને આકાશ સિવાય જ્ઞેય પદાર્થની મર્યાદા ચૌદ રાજલોકની હોઈ ચૌ૦ રાજલોકના છેડા સુધી એની નજર પહોંચે છે, એના જ્ઞાનની હદ ધરતીના છેલ્લા છેડા સુધી જાય છે, એમા એ ચૌદ રાજલોકના છેડા સુધીના આખા ધરતીવિભાગના પદાર્થો સૂક્ષ્મ કે બાદર જાણી શકે એટલો એનો જ્ઞાનનો વિષય હોય છે અને એ અઢી દ્વીપની સેજડીમા સૂતા સૂતા આખા આભની પિછોડી ઓઢી લે છે એમા ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા અને સૂર્ય, ચંદ્રના ગતિસ્થાનો ઉપરાત બાર દેવલોક, નવ ગ્રૈવેયક અને અનુત્તર વિમાનની પિછોડી ઓઢે છે—આ સર્વ કરે છે, છતા એની સોડ ભરાતી નથી આ ગાથા અવિશુદ્ધ ચેતનાની વધારેમા વધારે ફાળ કે ઉડ્ડયનની મર્યાદા બતાવે છે

દેવી ભવિતવ્યતાની સોડ આ રીતે વગર ભરાયે પડેલી છે અને હજુ એમ ને એમ ચાલ્યા કરે છે આવી ભવિતવ્યતા (નિયતિ)ના પતિ ચેતનરાજ છે એમા ખરો પુરુષ કોણ અને ખરી બૈરી કોણ એ વિચારો, સોડ નહિ ભરાવાની બાબતમા ભવિતવ્યતા કાઈક પાછી પડે છે, એ વાત વિચારવા જેવી છે પ્રથમ ત્રણ ગાથામા તેનો જે દોર જણાવ્યો તેવો અહીં રહેતો નથી એ વાત લક્ષ્યમા રાખવા જેવી છે

એક વિશેષ ભાવ આ ગાથાનો સ્ફુરે છે 'ખાટ'નો અર્થ ગુજરાતી ભાષામા હિંડોળા ખાટ થાય છે હિંદીમા તો 'ચારપાઈ', 'ખાટલો' જ અર્થ આપ્યો છે અને ખટૂલી એટલે નાની ચારપાઈ—માચી જેવો અર્થ થાય છે અઢી દ્વીપ—મનુજગતિ નગરી—ની ખાટમા પડ્યા, હિચકો ખાધો, હિંડોળાની ખાટલી બનાવી, તેના ઉપર દેવી ભવિતવ્યતા સૂતા, આકાશનુ ઓશિકુ બનાવ્યુ અને તળાઈમા પડી ઊંઘમા પડી ગયા, નિંદરડી આવી ગઈ, જાગ્યા, પડખેની હકીકત જાણી, ઠેઠ પૃથ્વીના છેડા સુધીના પદાર્થોને સમજવા જેટલુ જ્ઞાન થયુ અથવા પાપપુણ્ય કરી હિંચકો ખાઈ ધરતીના છેડા સુધી ચાલ્યા ગયા, માથે અને શરીરે લોકાકાશનુ ઓઢવાનુ (પછેડી) ઓઢ્યુ, પણ એમા સોડ ન ભરાણી, દેહ પૂરો ઢંકાયો નહિ આ ભાવ પણ બરાબર બેસે છે માત્ર એમા ઓશિકુ અને તળાઈ જૂદા પડતા નથી આવી ભવિતવ્યતાની શક્તિ છે, રખડાઉપણુ છે, પતિદેવનું નાક નાથવાની તાકાત છે હવે એમા ખરો પુરુષ પોતે કે પેલી બૈરી તે વિચારો, તે જ્ઞાનને સમજો, એનો વિવેક કરો અને એનો આત્મસંબંધ વિચારો[1] (૪)

---

૧ આટલો પ્રયત્ન આ ચોથી ગાથાનો અર્થ કરવા માટે કર્યો છે તે વિચારવો એનો ભાવ બરાબર જામ્યો કે જચ્યો હોય તેમ હજુ મને લાગ્યુ નથી અઢી દ્વીપ' 'ગગન', ઓશીકુ', તળાઈ 'છેડો', 'પિછોડી' અને 'સોડ'ને વધારે ઝળકાવનાર કોઈ મળી આવશે એવી આશા રહે છે સુજ્ઞ વાચકને સ્ફુરણા થાય તો મારા અને જનતાના હિતને અર્થે મને લખી જણાવે અથવા રૂબરૂમાં કહે એવી વિજ્ઞપ્તિ છે આ ગાથામા હજુ વિશિષ્ટ ગૂઢતા છે એમ મને લાગ્યુ છે —વિવેચનકાર.

गगनमडल्म गाय वीआणी, वसुधा दूध जमाई,
सउ रे सुनो भाई! वलोणु वलोव तो, तत्त्व अमृत कोई पाई   जवधू० ५

અર્થ—આકાશમડળમા ગાયને છૂટાછેડા વયા (પ્રસવ થયો), ગાયે જણ્યુ અને એનુ દૂધ પૃથ્વી પર જમાવવામા આવ્યુ અને ભાઈઓ સાભળો! સર્વ વલોણુ વલોવવાના કામના તો લાગી જાય છે, પણ એનો ખરો તતખ માલ–માખણ તો કોઈકને જ મળે છે, કોઈક એનો સાર મેળવી જાય છે આ મુદ્દાની બાબતનુ જ્ઞાન વિચારો (૫)

વિવેચન—આકાશમડળરૂપ ગાયને પરસૂતિ થઈ, એટલે બાળક પ્રસવ્યુ ગાય જ્યારે ભારે શરીરે થાય છે ત્યારે વસૂકી જાય છે, પણ બચ્ચાને જણે કે તુરત તેને દૂધ છૂટે છે એ દૂધમાથી થોડુ દૂધ બચ્ચાને ધવરાવવામા વાપરવા દેવામા આવે છે, બાકીનુ દૂધ મેળવવામા આવે છે અને તેનુ દહીં થાય છે આ દહીંને ગોળીમા ભરવામા આવે છે પછી રવૈયાથી એ દહીંને વલોવવામા આવે છે એ પ્રમાણે કરતા ગોળીના ઉપરના ભાગમા માખણ એકઠુ થતુ જાય છે એ ખરુ સત્ત્વ છે કોઈ નસીબદારને માખણ પ્રાપ્ત થાય છે, બાકી તો વલોણાની મહેનતના બદલામા છાશ મળે છે

૯૮મા ૫૦ (ચોથી ગાથા)મા આને મળતી ભાવના પર વિચારણા થઈ ગઈ છે તત્ત્વામૃત પામવાની દુર્લભતા ખાસ ધ્યાન ખેચે તેવી છે વલોણુ વલોવનારની ઇચ્છા તો તતખ માલ પોતાને હસ્તગત કરવાની હોય છે, પણ વલોવતા આવડે નહિ તો માખણ છાશ સાથે મળી જાય માત્ર માખણને તારવી લેવુ અને જરા પણ બગાડ થવા ન દેવો એ તો આવડતનુ કામ છે અહીં ગગનમડળ જે ભગવાનની વાણી છે આકાશ દ્વારા એ કાન સુધી પહોચે છે ગણધર દ્વારા એ ગૂથાય છે (જમાવાય છે) અને વલોણા દ્વારા પ્રત્યેક પ્રાણી સુધી તે પહોચે છે એ વલોણામા કોઈ નસીબદારને માખણ મળે છે, બાકી તો વખતસર લેવા આવે તો ઘણાખરા તેવા ભ યોને છાશ મળે છે ખરો માલ અમૃત છે, તે તો કોઈ ભાગ્યવાન વિરલાને મળે

આખા શાસ્ત્ર વાચી જાય, સાભળી જાય કે ગોખી જાય, પણ જો પૃથક્કરણશક્તિ કે તુલનાત્મક શક્તિ ન આવી હોય તો દુરાગ્રહમા પડી જાય તત્ત્વજ્ઞાનમા એકાત મત થઈ ગયો કે તત્ત્વ દૂર ચાલ્યુ જાય છે, પછી એ વિચારણા કરે કે વાદવિવાદ કરે, પણ એનુ પૂર્વબદ્ધ ચિત્ત તત્ત્વને પ્રાપ્ત કરી શકતુ નથી, એ સત્યના બીજી બાજૂ જોઈ શકતો નથી

શબ્દાર્થ—ગગનમડળ = આકાશમડળ ગ્રહ–નક્ષત્ર–તારાનુ સ્થાન, તે રૂપ મડળી વીઆણી = પ્રસૂતી થઈ એટલે જણ્યુ, એને છૂટાછેડા થયા વસુધા = પૃથ્વી, જમીન (પર) જમાઈ = જમાવ્યુ જામ્યુ, એકઠુ કર્યુ, દૂધમા દહીં કરવા માટે છાશ નાખે તે 'જમાવ્યુ' કહેવાય સુનો = સાભળો વલોણુ = માખણ કાઢવા દહીંને વાસ વડે ઘૂમડવાની ક્રિયા કરવી તે વલોવવાનુ કાર્ય તત્ત્વ = તતખ માલ, માખણ અમૃત = વલોવવાનો સાર, માખણ પાઈ = પાય મેળવે

અને સાધનધર્મોની વિચારણામા તો આ વાત ભારે આકરુ રૂપ લે છે સાધનને સાધનની કોટિમા રાખવાને બદલે એને સાધ્ય ધારી મોટી યુદ્ધભૂમિકાઓ ઊભી કરી દે છે, અર્થ વગરની ચર્ચાઓમા આખો ઉદ્દેશ ભૂલી જાય છે, પરંપરાને અનુસરવાના તમન્નામા દેશ કાળની વ્યવસ્થા કે વિચારણા ભૂલી જાય છે અને પોતે જે રીતે સાધનધર્મો કહે તેનાથી જરા પણ જુદા પડનારને ગમે તેટલા હલકા સબોધનો આપવામા તેને જરા પણ સકોચ થતો નથી આ પરિસ્થિતિ જ્યા થાય ત્યા તત્ત્વ–અમૃત પ્રાપ્ત થયુ નથી એમ સમજવુ

ધર્મની બાબતમા બાહ્યાડબરને સાધ્ય માનવામા આવે, નિર્માલ્ય ઝઘડાને શરૂ કરવાના ઇતિકર્તવ્યતા ધારવામા આવે, ત્યા તત્ત્વામૃત મેળવવાની ભાગ્યશીલતા પ્રાપ્ત થઈ નથી એમ સમજવુ માત્ર ક્રિયામા પરિપૂર્ણતા માનવામા આવે, ક્રિયા અતર્ગત રહેલા રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન પણ ન કરવામા આવે, ત્યારે સમજવુ, એ પ્રાણીને ખરુ તત્ત્વ–રહસ્ય પ્રાપ્ત થયુ નથી

આ મુદ્દાને વધારે લબાવવાની જરૂર નથી, પણ ખાસ ધ્યાન ખેંચવાની વાત એ છે કે ઉપરચોટિયો ખ્યાલ કરનાર અને ગતાનુગતિકતાને અપનાવનાર દુનિયામા ઘણા હોય છે એ ધર્મબુદ્ધિએ ચાલે છતા એને છાશ જ મળે છે એ વાત બહુ બારીકાઈથી વિચારવામા આવે તો જ સમજાય તેમ છે ઘણી વખત તો ધર્મને નામે પશ્ચાત્‌ગતિ થઈ જાય છે, ક્રિયા કરવાને નામે મગજ ફરતી આંધી ચઢાવી દેવામા આવે છે અને ધાર્મિક દેખાવાના ડોળ કે ભ્રમમા ધર્માધતાને પોષવામા આવે છે અહીં તત્ત્વામૃતની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ માત્ર છાશ મળી છે એમ જાણવુ

અવિશુદ્ધ ચેતના કહે છે કે મે ગગનમડળમા વીયાયેલ ગાયના દૂધને પૃથ્વી પર જમાવતા જોયુ–જાણ્યુ છે એના બનેલા દહીંને ગોળીમા ભરાતા જોયુ છે, એને વલોવાતુ જોયુ છે, પણ એમાથી તત્ત્વ–માખણ–નવનીત લેનાર તો કોઈક ભાગ્યવાન જ જોયા છે એવા તો મને તજી લોકને અગ્રે ચાલ્યા જાય છે, મારે તેનો સબધ છૂટી જાય છે, એટલે મોટા ભાગના લોકો, જેનો મારી સાથે સબધ છે, તે તો ખરેખર મધ્ય કક્ષામા પડી રહ્યા છે અમૃતને તો કોઈ નસીબદાર મેળવે છે, મોટો ભાગ છાશમા સતોષાઈ જાય છે, પણ મનમા માની બેસે છે કે પોતાને ખરુ તત્ત્વ–માખણ મળ્યુ છે આવી દશા છે ધ્યાનમા રાખવાનુ કે 'છાશ' પણ નાખી દેવા જેવી ચીજ નથી કાઈ ન મળે તેના પ્રમાણમા છાશ પણ ઠીક છે, પણ જે હોસ, ઉત્સાહ અને આદર્શથી વલોણુ વલોવવામા આવે છે તેના પ્રમાણમા એ કાઈ નથી

મુદ્દાની વાત એ છે કે વલોણા વલોવવાની રીત તો ઘણા ભવ્યોને ગમે છે, પણ વલોવતા વલોવતા દુગ્ધામા પડી જાય છે અને પછી કેમે કરીને ઠેકાણે આવતા નથી જે નીતિભ્રષ્ટ થાય, તે તો વ્યવહારથી પણ નિંદ્ય હોઈ સસારમા હાસીપાત્ર થાય છે અને કદાચ પાછા હઠે છે પણ ધર્મબુદ્ધિએ એકાતે ચઢી જાય છે, માત્ર ક્રિયાના સર્વસ્વ માની

એવે છે, ક્રિયા પોતે કરે તે પ્રકારની જ થાય અને તેવી જરા પણ ફેરફાર કરનાર મૂર્ખ કે નરકગામી જ હોય, આવા વિચાર-નિર્ણયવાળા બદ્ધનિર્ણયી જીવોને અમૃત પ્રાપ્ત થવું ઘણું મુશ્કેલ છે. ભલા ભાઈનો કોઈ વાર રહસ્ય જાણ્યું ખરા પણ દુરાગ્રહી, બદ્ધચિત્તને સત્યની નજીક પહોંચવાની કે અમૃત પ્રાપ્ત થવાની આશા ઘણી ઓછી ગણાય.

વલોણાનું ફળ પૃથક્કરણ છે. પૃથક્કરણનો અર્થ વિચારણા છે. વિચારણાને પરિણામે તુલના છે. તુલના પછી પ્રમાણ-પરિમાણ-પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરિણામે બન્ને બાજુએ જોવાની આવડત આવે છે. જ્યાં એકાંત બુદ્ધિ, મતાગ્રહ, હું કહું તે જ સત્ય હોઈ શકે અને તે સિવાય અન્યત્ર કે અન્યના સત્ય ન જ હોઈ શકે એવી બુદ્ધિ થાય, એ કર્મ ગ્રાહ્ય છે. અવિશુદ્ધ ચેતના-અવિવેક્યતા કહે છે કે વલોણું વલોવી વલોવીને મારા દેવ તો અમૃત પામતા નથી, સવારથી મોડી રાત સુધી વલોવ્યા કરે છે, પણ નકામા એને હાથ લાગે છે. આવા અમારા પતિદેવ છે, આવા અમારા ચેતનરાજ છે, આવા અમારા નવરા નાથ છે! એમને નાકે પકડી ફેરવવાના માટે તે વાત તેઓ સ્વીકારતા છે, વલોણાની ભાવના સાચી જાય છે અને અમૃતનો ઘૂંટડો પણ ન મળે, [illegible] (મગ) ખાધા કરે છે. જે પતિ તન્મય-વિચારી આવી રીત પોતાની અવિશુદ્ધ ચેતના પત્ની વર્ણવે છે, જે પત્નીના માટે પોતાની નજીક જાણે વર્તી શકે નહિ, જેનું [illegible] સામાન્ય ભાવમાં પ્રતીત પામવાનું થઈ ગયું હોય, જે સામાન્ય પ્રગતિમાં સાધ્યપ્રાપ્તિ માની બેઠા હોય, જે સામાન્ય વર્તાવ કે ધર્મક્રિયાના જીવનકર્તવ્ય માની પરિપૂર્ણતા માની બેઠા હોય, તેમણે વિચારવું કે આવા સજ્જનોના પોતે પતિ ખરા કે ખરી ધણિયાણી ધણીની ગઈ નથી એવી ઈચ્છા આ વાતનું રહસ્ય વિચારે તે જ્ઞાની [illegible] (નીચેની ગાથામાં) બતાવેલ ભૂમિકાએ પહોંચી શકે; બાકી તો કંઈક આવ્યા અને કંઈક ગયા! (૫)

> नहीं जाउ सासरीए ने नहीं जाउ पीयरीए, पीयुजीकी सेज बिछाई,
> 'आनंदघन' कहे सुनो भाई साधु तो, ज्योत में ज्योत मिलाई. अवधू० ६

અર્થ—હું તો સાસરે જવાને પણ નહીં જઉં અને મારા પિતાને ઘેર પણ નહિ જઉં. અહીં મારા પતિદેવની સેજ-પથારી-બિછાવી દીધી છે. આનંદઘન મહારાજ કહે છે કે અહો સજ્જન ભાઈ! સાધુ, એ રીતે અને જ્યોતિમાં જ્યોત મળી ગઈ, મળાવી દીધી. આવી વિશિષ્ટ ચેતન અવધૂત બન્યા! તેને વિચારવું, એનું રહસ્ય ખોલો, એમ કહેતા તાત્પર્યને વધાવો. (૬)

વિવેચન—આ પ્રસંગે પરિસ્થિતિ હોવા છતાં, અને અવિશુદ્ધ ચેતના ચેતન-પતિને માની હોય હોવા છતાં, અહીં એ ચેતનની ઓળખાણી છે, [illegible] અર્થ થાય છે, એટલે

શબ્દાર્થ—સાસરીએ=સાસરે જવું, [illegible] પીયરીએ=પિયર [illegible] બિછાઈ=બિછાવી છે. જ્યોત મિલાઈ=જ્યોત સાથે જોડી દીધી.

અને એને પતિને માટે લાગણી થઈ આવી, પતિનો રખડપાટો કયા કારણે થાય છે તે તેના ધ્યાનમાં આવ્યું, પતિ સાથેનો પોતાનો અનાગી ભાવ તેના લક્ષ્ય પર આવ્યો અને સત્તાગતે અનંતગુણ ધારણ કરનાર અનંત વીર્યવાન પતિના રખડપાટા પર એને લાગણી થઈ આવી એને આનંદઘન ગુરુએ બતાવી આપ્યું કે ચેતનરાજ પોતે તો અનંત ગુણનો ભરેલો છે, સ્થિરતા—ચારિત્રમાં રમણ કરનાર છે અને અનંત આનંદમય છે એક 'આનંદ' શબ્દે જ એના જ્ઞાન રમકાવી નાખ્યા એને મનમાં થયું કે આવા અપાર સંપત્તિના નાથને નાકેથી દોરવા, અને જ્યાં ત્યાં ભટકવું, એ પોતાના જેવી આર્ય માનુનીને શોભતું નથી. પતિના વિકાસ સાથે દેવી ભવિતવ્યતાનો પણ વિકાસ થવા લાગ્યો અને એને આંટાફેરા અને રખડપાટા પર કંટાળો આવ્યો

સાસરીએ અને પિયરીએ જ્યારે બૈરી તાજી પરણેલી હોય છે ત્યારે એને સાસરે અને પિયર જવાનો ખૂબ શોખ હોય છે ચાર દહાડા સાસરે રહે ત્યાં બાપને ઘેથી તેડું આવે, એટલે બેનબા પિયર સધાવે, પોતે પિયરપનોતી (પિયરમાં લાડીલાડુવાળી) હોય એટલે ત્યાં વધારે દહાડા રહે એટલે વળી સાસરેથી તેડું આવે આમ સાસરું અને પિયર એ નવી વહુના કોડનો વિષય ગણાય છે સ્વતંત્ર છંદવાળી, મરજી પડે ત્યારે પિયર ચાલી જનારી, છણકા કરી પતિને દબાવનારી પ્રમદાને આખરે જણાયું કે પોતે સાસર—પિયર જાય—આવે છે એમાં પતિદેવને ખૂબ ઘડાકૂટ થાય છે, અને પોતે અનન્ય ભાવે પતિની સેવા કરી શકતી નથી આ વિચારણાને અંગે એણે નિર્ણય કર્યો કે હવે પછી હું સાસરે—પિયર નહીં જઉં, બંને ઘરના પરોણા થવાની ટેવને મૂકી દઈશ અને પતિદેવની સેજડી બિછાવી હું તો ત્યાં આખો વખત હાજર રહીશ આ રીતે પત્ની પોતાનો નિર્ણય મનમાં કરે છે, આંટા મારવાની વાત મૂકી દે છે અને 'અવિનાશીની સેજડીએ, રંગ લાગ્યો મોરી સજની જી રે' ॥ બતાવેલી દશાનો સ્વીકાર કરે છે ઉપર અનેક વાર જોયું કે બ્રાહ્મણને ઘેર ન્હાતી—ધોતી અને મુસલમાનને ઘેર કલમા પઢનાર અને અનેક નાચ નચાવનાર તો આ મહાદેવી જ હતા અને એ પતિને નાકેથી દોરવીને હેરાન પરેશાન કરી રહ્યા હતા એ દેવી એક ઠેકાણે ઘડીવાર પણ નિરાંતે બેસતી નહિ અને દેવને બેસવા દેતી નહિ ભવિતવ્યતા દેવી તે પ્રમાણે નિર્ણય કરી નાખે તે વખતે કેવો ફેરફાર થઈ જાય, અંતિમ સાધ્ય કેવી રીતે પ્રાપ્ત થાય તે વિચારવા પહેલાં આપણે સાસરીઆ—પિયરિયાને ઓળખી લઈએ અને પતિદેવની સેજડી કઈ, કેમ બિછાવી અને ક્યારે બિછાવી તે જરા જોઈ લઈએ

અવિશુદ્ધ ચેતનાના પિયરિયામાં મહામોહરાજાનો આખો પરિવાર છે ચિત્તવૃત્તિઅટવીમાં આવેલ પ્રમત્તતા નદીની વચ્ચે આવેલ તદ્વિલસિત બેટમાં ચિત્તવિક્ષેપમાંડવો નાખેલો છે તેની વચ્ચે તૃષ્ણા નામની વેદિકા પર વિપર્યાસ સિંહાસન માંડેલું છે તેના ઉપર મોહરાજા બિરાજમાન થયેલા છે એની મહામૂઢતા રાણી, મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ અને તેની કુદૃષ્ટિ

ભાર્યા, મહારાજાના રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પુત્રો, એની અનુક્રમે મૂઢતા અને અવિવેકિતા ભાર્યાઓ, મકરધ્વજ નામનો નાનો રાજા, તેની રતિ નામની પત્ની, તેની પાસે હાસાદિ પાચ પુરુષો, કષાય નામના સોળ બાળકો—એ આખો પિયરિયાનો પરિવાર છે એમના રહેવાના નગર રાજસ ચિત્ત અને તામસ ચિત્ત છે મહામોહરાજની મદદમા જ્ઞાનસવરણાદિ સાત મોટા રાજાઓ છે અવિશુદ્ધ ચેતનાના આ સર્વ પિયરિયા થાય મિથ્યાત્વ દશામાથી તે ઊઠે તે વખતે આ આખો પરિવાર તેને મદદ કરે છે આ પિયરિયાના પરિચય માટે ઉપમિતિ ભવપ્રપચાકથાનો ચોથો પ્રસ્તાવ વિચારી જવો

સાત્વિક માનસપુર નગરમા વિવેકપર્વત આવેલો છે તેના અપ્રમત્તત્વ શિખર પર જૈનપુર નામનુ નગર છે તેની અદર ચિત્તસમાધાન નામના મડપમા નિસ્પૃહતા નામની વેદી પર જીવવીર્ય નામનું સિંહાસન છે તે પર ચારિત્રધર્મરાજ નામના મહારાજા બેઠા છે દેવી વિરતિથી તેમને યતિધર્મ નામનો પુત્ર થયેલો છે એ રાજાના સામાયિકાદિ પાચ મિત્રો છે યતિધર્મ યુવરાજના દશ સહચારીઓ છે અને પત્નીનુ નામ સદ્ભાવસારતા છે ન્હાનો પુત્ર ગૃહિધર્મ છે અને એની પત્નીનુ નામ સદ્ગુણરક્તતા છે એ મહારાજાનો સેનાપતિ સમ્યગ્દર્શન છે અને રાજમત્રી સદ્બોધ છે આ સદ્બોધ મત્રીને આભિનિબોધ વગેરે પાચ મોટા મિત્રો છે રાજાનો ખાસ મદદગાર સતોષ નામનો લશ્કરી છે અને વળી તે સયમ નામના યતિધર્મનો મિત્ર થાય છે આ આખો ચેતનાના સાસરિયાનો પરિવાર છે અને અવિશુદ્ધ ચેતના વિશુદ્ધ થતી જાય તેમ એને આ સાસરિયાના પરિવાર સાથે સ્નેહસબધ વધતો જાય છે આ આખો શ્વશુર પક્ષ સમજવા અને ઓળખવા માટે સદર ગ્રથનો ચોથો પ્રસ્તાવ જોવો ત્યા એ પ્રત્યેકની વિગતવાર ઓળખાણ આપવામા આવી છે

અવિશુદ્ધ ચેતના આ સાસરિયા અને પિયરિયામા આટા માર્યા કરે છે, અને કોઈ કોઈ વાર તો એને સાત્વિકમાનસપુરથી તામસ ચિત્ત કે રાજસ ચિત્તના જવામા શરમ પણ આવતી નથી અથવા બાહ્યાત્મભાવમા રમણ કરવુ તે પિયર સમજવુ ખાવુ–પીવુ, હસવુ–રડવુ વગેરે સર્વ બાહ્ય વ્યવહાર, ક્રોધ–માન–માયા–લોભ અથવા હાસ્ય–શોક–રતિ–ભય કે દુગછા એ સર્વ પિયરસબધ છે, અને શાતિ, ધૃતિ, ધીરજ, કૃપા, પ્રમોદ, મૈત્રી, દયા, કરુણા, શમ, દમ, સયમ વગેરે સાસરવાસ સૂચવે છે જ્યા પરભાવનો ત્યાગ કરી સ્વમા રમણતા થાય, જ્યા બાહ્યાત્મભાવ દબાઈ અતરાત્મદશા જાગૃત થાય ત્યા શ્વશુરપક્ષનો સહચાર સમજાય છે આ બન્ને સાસરિયા અને પિયરિયામા જવુ–આવવુ થયા કરે, થોડી વાર અતરભાવમા રમણતા થાય અને વળી પાછા બાહ્ય ભાવમા ઊતરી જવાય ત્યા સાસરા–પિયરિયાપણુ સમજવાનુ છે પ્રમત્ત દશા અને અપ્રમત્ત દશામા આવા જ પ્રસગો બને છે

ઘણી વિચારણાને પરિણામે ચેતનાએ આ સાસરે અને પિયર જવાની રીત છોડવા માડી ત્યારે એણે શુ કર્યું ? એણે તો પ્રીતમજીની સેજડી બિછાવી દીધી અને ત્યા પોતાનો મહો જમાવ્યો એણે ન કરી લોકોની ... કર્યો પિયર જવાનો અને ન

સબધ વિચાર્યો સાસરીઆનો પતિની સેજડી અને ત્યા પતિનો નહાવાર એણે કરી લીધો અને તેમા આનદમગળ માની લીધા પરિણામે બાહ્યાત્મભાવ અને અતરાત્મભાવ વચ્ચે ઝોલા ખાવાની જે રીત અત્યાર સુધી ચાલુ રહી હતી તે અળગી થઈ આ રીતે પૌદ્ગલિક ભાવ ઘટતો ગયો અને આત્માનુસધાન થતુ ચાલ્યુ અને પતિ–પત્નીનો એકાગ્રીભાવ વધતો ચાલ્યો આ દશા પ્રગતપથે પ્રાપ્ત થાય છે પછી તો ધર્મધ્યાન અને શુક્લ-ધ્યાનના પાયા પર પ્રગતિ થાય છે, સમાધિના એકલીનતાનો અનુભવ થાય છે, પૃથક્ત્વ અને એકત્વનો સાક્ષાત્ અનુભવ થાય છે, સ્વને જિવાય છે, પરને બરાબર ઓળખી તેનો સમજપૂર્વક ત્યાગ થાય છે, આત્મસવેદન થાય છે, ક્ષપકશ્રેણીને માર્ગે ગતિ થાય છે, મન પર વિજય થાય છે, શૈલેશીકરણનો પ્રસ્તાવ થાય છે કર્મ પર વિજય થાય છે, સપૂર્ણ જ્ઞાન થાય છે, અનત દર્શન થાય છે અને અતે મનત જ્યોતિમા જ્યોતિ મળી જતા ચેતના અને ચેતનની એકતા સધાય છે

આ આખા પ્રગતિપથની વિચારણા અત્ર કરવી શક્ય નથી વિવેચન ઘણુ વધારે થઈ ગયુ છે સ્થળસકોચવશી એ ભાગ માટે યોગગ્રથોનો હવાલો આપીએ વાત એ છે કે જ્યારે આ પ્રકારે જ્યોતમા જ્યોત મળી જાય ત્યારે પણ ચેતનનુ વ્યક્તિત્વ જરૂર રહે છે, એના અનત જ્ઞાન–દર્શન–ચારિત્ર–વીર્ય–ઉપયોગ કાયમ રહે છે, પણ એની ગતિ, આગતિ અને પરભાવરમણતા સર્વથા દૂર થઈ જાય છે અને એનો પરમ આનદમા લય થઈ જાય છે, એનો સાસારિક સ્થૂળ આનદ આત્મખ્યાતિમા નિમજ્જન પામી જાય છે, એ અજર–અમર–અવિનાશી–નિરજન–નિરાકાર દશા પ્રાપ્ત કરી લોકને અગ્રે ચાલ્યો જાય છે, એની ચેતના અને એ પોતે સર્વ પ્રકારે એક થઈ જાય છે, ધ્યાતા, ધ્યાન અને ધ્યેય સર્વ એક થઈ જાય છે, અને પછી તો ઉપર જણાવેલી અઢી દ્વીપની ખાટ–ખટૂલી કે આભની પિછોડી ખલાસ થઈ જાય છે, નાવા–ધોવાનુ કે કુરાન પઢવાનુ ખલાસ થઈ જાય છે અને સાચા અમૃતને પ્રાપ્ત થવાનુ ફળ દેખીતી રીતે બેસી જાય છે

અને આ સ્થિતિ થાય ત્યારે ચેતનરાજ પછી 'આનદઘન તત સોઈ' (પદ ૫૫) મા વર્ણવેલ દશા પ્રાપ્ત કરે છે પછી એવી દશામા પુરુષ કોણ ? અને નારી કોણ ? અનત ગુણમા નિમજ્જન થઈ જાય, અનત જ્ઞાન સ્વકીય થઈ જાય, મન પર વિજય થઈ જાય, બાહ્ય સબધ હમેશને માટે અટકી જાય અને જે અવિનાશીની સેજડી પ્રાપ્ત કરવાનુ ચેતનાને મન થયુ હતુ તે પ્રાપ્ત થઈ જાય એટલે ચેતન અને ચેતનાનો ભેદ રહેતો નથી, અને ચેતન–ચેતના એક થઈ જતા અભેદભાવમા પછી કોણ સ્ત્રી અને કોણ પુરુષ ? આ પ્રમાણે આકણીનો આખો ભાવ ફરી જાય છે, અતિ અદ્ભુત આત્મદશા જાગ્રત થઈ જાય છે અને તદ્દન અનનુભૂત ઉન્નત ભાવની એકતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે (૬)

ઉપસહાર—આ પ્રમાણે આ વિચિત્ર પદનો–હરિયાળીનો–અર્થ ભાસ્યો છે આખા પદમાં ઉક્તિ છે તે બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે આ સિવાય અન્ય અર્થ હોવા જોઈએ,

જરૂર હશે એમ તો શરૂઆતથી જ લાગ્યુ છે અને વાચનાર તે સમજી ગયેલ હશે એમા શકા નથી પણ આવા પદનો અર્થ કરવાના પ્રયત્ન કરવામા અતિ આનદ થાય છે, અભ્યાસ થાય છે, વિચારણા થાય છે, ચર્ચા થાય છે—એ આત્મપ્રગતિ માટે બહુ હિતકારક છે આ દૃષ્ટિએ પ્રયાસ કર્યો છે એ સુયોગ્ય થયો છે કે નહિ તે વિચારવાનુ કામ તો વાચકને માટે જ કાયમ રહે

આવી હરિયાળીનો સમૂહ એકઠો કરવા યોગ્ય છે એના અર્થમા મતભેદ થાય તે કરતા તેને માટે વિચારણા થાય એ અતિ આકર્ષક અને હિતકારક હોઈ એવો પ્રયત્ન જરૂર કરવા યોગ્ય છે અને પોતે કરેલ અર્થ માટે આગ્રહ ન હોય તો પ્રયત્નનો લાભ અન્યને આપવામા વાધો ન જ હોઈ શકે એ માન્યતા નજરમા રાખી એ વિચારણાને પુસ્તકસ્થ કરી લેખનો વિષય બનાવેલ છે[1]

આ પદના અસલ લેખક આનદઘન મહારાજ કે કોઈ અન્ય છે એ સાહિત્યની ચર્ચાનો વિષય છે એ વધારે શોધખોળ, તપાસ અને ચર્ચા માગે છે આપણે એ ચર્ચા સાહિત્યકો પર છોડી દઈએ જે વ્યક્તિએ આ પદ લખ્યુ હશે એને પોતાના નામનો મહિમા નહિ જ હોય. જે અનત કાળની દૃષ્ટિએ અવરજવર જોઈ શકતા હોય તેને એક ભવનુ નામ તો માત્ર કર્મનો એક પ્રકાર જ લાગતો હોય. જેને કર્મનાશની મહત્તા સમજાવી હોય તેને કર્મફળ માટે વિચારસરખો પણ ન હોય એટલે આ પદના કર્તૃત્વનો પ્રશ્ન વિચારતા લબાણ ચર્ચામા ઊતરવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય છતા આવી ચર્ચા જરૂર થાય છે અને સાહિત્યની નજરે એની આવશ્યકતા પણ છે આપણે એ ચર્ચાને ઉપોદ્ઘાત માટે મુલતવી રાખીએ એનુ કારણ એ છે કે એવી ચર્ચા બુદ્ધિની નજરે ઘણી મજાની લાગે છે, પણ આત્મિક પ્રગતિના નજરે એનુ ખાસ મૂલ્ય નથી. એ પદના કર્તા 'એક્સ (x)' હોય કે 'વાય(y)' હોય, તેને આત્મિક પ્રગતિ સાથે સબધ નથી અસલ એ કબીરના મુખમાથી નીકળ્યુ કે લાભાનદ મુનિએ રચ્યું તેનુ આપણે કાઈ કામ નથી. આપણે તો 'એસો જ્ઞાન વિચારી'નુ કામ છે, આપણે 'અવધૂ'ના પ્રબોધનનુ કામ છે આપણે જ્યોતિમા જ્યોતિ મેળવવાનુ કામ છે આપણે તકને છોડી માખણ લેવુ છે અને સર્વને યોગીરાજે સભળાવ્યુ તે આપણે સાભળવુ છે

આ દૃષ્ટિએ આ ચર્ચા બુદ્ધિની દૃષ્ટિએ કરવાનુ સ્થળ અને તે માટેનો પ્રસગ શોધી લેશું, અહીં તો જે જમાવટ થઈ હોય તે જાળવી રાખીએ, એના મોજ મોળી ન પડવા દઈએ વાત એક જ છે કે વિકારી ચેતનાને છોડી એને વિશુદ્ધ બનાવી દઈએ, એને બરાબર ઓળખી તાથે માર્ગે જવનાવીએ, એનો પૂર્ણ લાભ લઈ એને અનત ગુણમય ચેતનરાજ સાથે એક કરીએ, અને છેવટે જ્યોતમા જ્યોત મેળાવી અનતમા જોડાઈ જઈએ (૯૯)

[1] હરિયાળી અગેના વિવેચન માટે જુઓ આ પુસ્તકને અતે આપેલ 'હરિયાળી—વિપર્યય અમ-અગમવાણી' શીર્ષક પરિશિષ્ટ —વિવેચનકાર

૫૬ મું

ભૂમિકા—આ પદ વ્યવહારરૂપી છે એનાથી અંતરમાં એક અતિ મહત્ત્વનો પ્રબોધ પ્રાપ્ત થાય છે નીચેની ટૂંકી નોંધ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે ભાઈ! તારે શું ઓછું છે? આવો સુંદર દેહ મળ્યો છે, તને સારી કેળવણી મળી છે, તું સાચા-ખોટાનો વિવેક કરી શકે તેટલી બુદ્ધિશક્તિ પ્રાપ્ત થઈ છે અને અનેક પ્રકારની અનુકૂળતાઓ મળી છે બીજી રીતે જોઈશ તો આ મનખાદેહ મળવો પણ ભારે મુશ્કેલ છે કોઈ ઘોડા કે બળદ થયો હોત તો ભાર ખેંચી ખેંચીને તારો દમ નીકળી જાત, પણ એમાં વિચારશક્તિનો કે બુદ્ધિશક્તિનો કાંઈ પણ ઉપયોગ કરી શકત નહિ પરવશ જીવન, બોલવાની અશક્તિ, સાધનોના લાભ લેવાની અશક્તિ આદિ અનેક અગવડોમાં પડી તું જેમ તેમ જીવન પૂરું કરત. અથવા કોઈ હલકી જાતિમાં જન્મ્યો હોત તો કલેશમય જીવન પૂરું કરત. તને તો સુંદર દેહ મળ્યો, સુંદર દેશ મળ્યો, વિચારશક્તિ મળી અને તને પસંદ આવે તેવા અનેક સંયોગો મળ્યા તે સર્વ તું વિચારી જો કદાચ તને એકાદ-બે બાબતની ઊણપ હશે તો તે ઊણપ ઉપર ધ્યાન ન આપતાં તને કેટલી અનુકૂળતા મળી છે તે વિચારી જો એ રીતે તું તારી અનુકૂળતાઓ વિચારીશ તો પાનાંનાં પાનાં ભરાય એટલી વાતો તને જડશે. એ જે હોય તેને મોટી માન, અને વિચાર કે દરિયાનું કુલ પાણી તારે ઘેર વળે તેમ નથી, તારા ઘડામાં પાણીને રાખવાની જેટલી શક્તિ હશે તેટલું જ પાણી તું સમુદ્રમાંથી ભરી શકીશ આટલું માનીશ તો તને ખૂબ મજા આવશે અને તારો જીવનમાર્ગ ખૂબ સરળ થઈ જશે તું ખાલી મૂર્ખાઈ છોડી દે અને તારું જે છે તે સમજી તેમાં આનંદ માન, તને મળેલી તકોનો ઉપયોગ કર, અને તેડું આવે ત્યારે આનંદમાં ગાન કરતો અને **સોઽહં સોઽહં**ના ઉચ્ચાર કરતો ઊંચે ચઢી જા ઉપર જવાનો એ માર્ગ છે અને કકળાટ કરવામાં તો નીચે જ જવાનું છે અંતરમાંથી અનાહતનાદ ઊઠતા હોય, અને ભક્તિ કે વૈરાગ્યના પદનું ગાન ગાતાં અહીંથી સીધા ઉપર ચાલ્યા જવાય એ વાત તને મોહક નથી લાગતી? જો લાગતી હોય તો આ નીચે જણાવેલો માર્ગ સ્વીકાર અને નકામો કચવાટ કે કકળાટ છોડી દે!

૫૬
(રાગ—આશાવરી)

फेर फेर नहि आवे, अवसर फेर फेर नहि आवे,
ज्युं जाणे त्युं कर ले भलाई, जनम जनम सुख पावे अवसर० १

અર્થ—અવસર ફરી ફરીને આવતો નથી, તક વારંવાર પ્રાપ્ત થતી નથી, તેથી જ્યારે તે મળે ત્યારે ભલાઈ કરી લે, જેથી જન્મોજન્મ સુખ પામે (૧)

શબ્દાર્થ—ફેર = ફરી વાર ફેર ફેર = ફરીફરીને અવસર = તક, વખત જ્યું = જેમ ત્યું = તેમ. જાણે = ગમે ભલાઈ = સારું કામ જનમજનમ = જન્મોજન્મ પાવે = મેળવે

વિવેચન—તુ બરાબર સમજી લે કે અત્યારે જેવી તક તને મળે છે તેવી [illegible]
હાથ આવતી નથી તુ ગધેડો કે બળદ થયો હોત તો તારે આખો દિવસ મજૂરી [illegible]
પ[illegible] અને છતા તારુ એક પણ કાર્ય તારે પોતાને સ્વાધીન રહેત નહિ એ ઉપ[illegible]
વિવેકશક્તિ સાપડી છે, તુ હિતાહિત પારખી શકે છે, પ્રાચીન અનુભવોનો લાભ [illegible]
છે, જીવનની ચચળતા જોઈ–જાણી શકે છે, અને તારુ વાસ્તવિક નિરતરનુ સુખ [illegible]
અને કયાથી મળી શકે એમ છે, તે તોળવાની તારામા શક્તિ આવેલી છે આવો [illegible]
વારવાર મળતો નથી એ વિષય પર શાસ્ત્રમા દશ પ્રસિદ્ધ દષ્ટાતો[1] કહેલા છે [illegible]
મળવો કેટલો દોહીલો છે તે તે તે દષ્ટાતો પરથી જણાય છે હવે જ્યારે [illegible]
તેનો લાભ લે, લાભ કેવી રીતે લેવો તેનુ તને એક નાનુ સરખુ સૂત્ર યોગીરાજ [illegible]

અવસરનો લાભ લેવાનુ સુદામ સૂત્ર એ છે કે જેમ બને તેમ, જેટલુ [illegible]
અને તેના પ્રમાણમા ભલાઈ કર દુનિયાના ભલાઈ કરવા જેવો બીજો લાભ [illegible]
રાજા હો કે ભિખારી હો, જે સયોગોમા હો ત્યા ભલાઈ કર એક પ્રાણી [illegible]
કે કેવો જ્ઞાની છે એ મહત્ત્વની બાબત નથી, પણ એ અન્યનુ ભલુ [illegible]
કેટલો ફાળો આપે છે એ ખાસ ઉપયોગી બાબત છે એ એના સાચાપણાનો [illegible]
છે અને એ એની જીવનયાત્રાની સફળતાનુ અચૂક એધાણ છે એવુ [illegible]
જનમ તને સુખ મળશે, આ ભવમા તને શાતિ રહેશે અને તારો [illegible]
માર્ગ પર ચડી જશે કે તને ભવાતરમા પણ સુખ પ્રાપ્ત થશે.

આત્મસુખની ખરી વ્યાખ્યા એ જ છે કે એનો વિકાસમા [illegible]
કરી દેવો. ભલાઈ કરવાથી એની પ્રગતિ વધારે ન થાય, તોપણ [illegible]
બરાબર રીતસરનો થઈ જાય છે અને એક વાર સાચે રસ્તે ચેતનજી [illegible]
બહુ અગવડતાની વાત રહેતી નથી, જનમોજનમ સુખ વધતુ [illegible]
શાશ્વત સુખ પણ એ માર્ગે આગળ વધતા પ્રાપ્ત કરે છે સુખ [illegible]
બતાવી છે અને એ માર્ગ અવિચ્છિન્ન હોઈ છેવટે સાધ્ય સુધી [illegible]
કર અને મળેલ અવસરનો લાભ લઈ લે (૧)

तन धन जोवन सब ही जूठो, प्राण प[illegible]म जात [illegible]

અર્થ—શરીર, પૈસા અને જુવાની–એ સર્વ ક્ષણિ[illegible]
ઊડી જાય તેવા છે (૨)

વિવેચન—તુ બરાબર વિચાર કરીશ તો તારો આ[illegible]

શબ્દાર્થ—જોબન = જુવાની યુવાવસ્થા જૂઠો = મિથ્યા, [illegible]
ભાગ ને મન પલકમે = ક્ષણમાત્રમાં જાવે = ચાલ્યા જાય તેવા છે [illegible]

---

૧ દશ દષ્ટાત માટે જુઓ શ્રી ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર

કરાવનાર ત્રણ ચીજ છે સર્વથી પ્રથમ વધારે આસક્તિ કરાવનાર તારુ પોતાનુ શરીર છે, બીજુ, તારુ જોર પૈસા ઉપર છે, અને ત્રીજુ, અત્યારે તુ જુવાનીના રંગમા મસ્ત થઈ ગયો છે તારે બને તેટલી મોજ માણવી છે, તારી પાસે પૈસા મળધી જેટલી અનુકૂળતા છે તેટલાનો તારે ઉપયોગ કરવાનો છે અને જુવાનીના જોરમા તારે કામદેવની સેવા કરવી છે પણ જે ત્રણ વસ્તુ પર તુ મુસ્તકીમ બન્યો છે એ કેટલી વાર ટકશે તેનો વિચાર કર્યો છે?

તારા કેટલા સ્નેહીઓ ગયા? જેની સાથે રમ્યો, હર્યોફર્યો, તેમાના કેટલા ચાલ્યા ગયા? ત્યારે તુ બેસી રહીશ? અને પૈસા તો આજે હશે તો કાલે નથી! કૈંકના પૈસા ગયા તો તારી નાનકડીશી પૂજી તે શા હિસાબમા? વળી, જુવાનીનો ચટકો તો ચાર દહાડાનો છે અને પછી તો 'ઘડપણ કોણે મોકલ્યુ?'-વાળી વાત થશે જુવાની તો દાવાની છે અને ચાર દહાડાનુ ચાનણુ છે તન, ધન અને જોબનની તો વાત શી કરવી? પણ ખુદ જીવન પણ પલક વારમા ચાલ્યુ જશે. સાથે વાત કરીને છૂટા પડ્યા અને ઘેર પહોચ્યા ત્યા સાભળ્યુ કે ફલાણા ભાઈનુ હાર્ટફેલ થઈ ગયુ (હૃદય બધ પડી ગયુ)! ત્યારે, તુ જેના પર મક્કમ રહે છે તે જીવન પણ અનિત્ય છે તો પછી, અત્યારે જે અવસર મળ્યો છે તેનો લાભ લઈ લે એ તન, ધન, જોબન અને પ્રાણ તો કાચો ઘડો છે અને ઠણકો લાગતા ફૂટી જાય તેવો છે એનો શો વિશ્વાસ કરવો? તક કાઈ વારવાર મળતી નથી અને મળે ત્યારે પ્રથમથી ઓળખાતી નથી આ તક તો તુ ઓળખી શક્યો છે, તો એનો પૂરતો લાભ લે આવો અવસર ફરીફરીને નહિ મળે (૨)

तन छूटे धन कौन कामको? कायकु कृपण कहावे? अवसर० ३

અર્થ—(અને) શરીર છૂટી પડશે–પડી જશે, પછી પૈસા શા કામના છે? (માટે) શા સારુ કજૂસ (છો એવુ) કહેવરાવે છે? (૩)

વિવેચન—તુ એક દૃષ્ટિબિન્દુથી વિચાર, તો તારી ઘણી ગૂચવણ નીકળી જશે તને એટલુ તો સમજાય છે કે શરીર ગમે તેટલા વર્ષ રહે, પણ અતે તો જવાનુ જ છે તે વખતે સર્વ પૈસા તો અહીં છોડી જવા પડશે, તો પછી અત્યારે આપતો નથી, વાપરતો નથી અને દુનિયામા કૃપણ, મૂજી કહેવાય છે અને કેટલીક વાર તો લોકો સવારના તારુ નામ લેતા પણ સકોચાય છે—એ તે તારા કયા ડહાપણની વાત કહેવાય? અતે છોડવાનુ છે, તો અત્યારે તેનો સદુપયોગ કર, સારી રીતે તેમાથી પરોપકાર કર, તારી અનુકૂળતા પ્રમાણે તેનાથી લોકોપયોગી કાર્ય કર અને અત્યારે સાપડેલી તકનો લાભ લે જેટલો ધનનો સદુપયોગ કરીશ તેટલુ સાથે આવશે બાકી અહીં સોનાના ડુગર મૂકીને જઈશ તો પછવાડે કાઈ આવવાનુ નથી પૈસા મળ્યા હોય તો તેના ઉપયોગમા વિવેક રાખજે જરૂર

શબ્દાર્થ—છૂટે = છૂટ્યે નાશ પામી ગયા પછી, પડી ગયા પછી કૌન = શા? કામકો = કામનો, ઉપયોગનો કાયકુ = શા માટે? કૃપણ = મૂજી, ધન સઘરી રાખનાર તેને ન ખરચનાર મેલી, કૃપણ કહાવે = કહેવરાવે છે

હોય ત્યા અન્યના હિત માટે તેનો ઉપયોગ કરજે, યોગ્ય ક્ષેત્રમા વાપરજે, એક વાવાને હજાર ઊગે તેમ વાપરજે અને મળેલ તકનો પેટ ભરીને લાભ લેજે યાદ રાખજે કે આવો અવસર વારવાર આવતો નથી

અહીં જે વાત કરી છે તે ખૂબ વિચારજે પૈસા હોય તો ફેંકી દેવાતા નથા, પણ જો તું એને ગોંધી રાખીશ, તો અતે તો એ ગમે તે ગતે જશે કા તો ચોર ચોરી જશે, કા તો તારો દેવાદાર દેવાળુ કાઢશે, કા તો છોકરો કુપાત્ર નીવડશે અને કા તો તને સટ્ટો કરવાનુ મન થઈ આવશે નફાના 'કૃપણ' કહેવાઈશ, તારુ નામ લેતા પણ ભદ્ર લોકોને સકોચ વશે, માટે ડહાપણ હોય તો ધનનો પરોપકારના કાર્યમા વ્યય કર પૈસાનો સામાન્ય ઉપયોગ ભોગ છે, એ સ્વાર્થી છે; બીજો ઉપયોગ દાન છે, એ પરાર્થ હોઈ પ્રશસ્ય છે એ બે રીતે ધનનો ઉપયોગ નહિ કરવામા આવે તો એનો નાશ ચોક્કસ છે યાદ રાખજે કે પ્રેમથી અને કીર્તિની મારામારી વગર સાચે રસ્તે વાપરેલ ધન કદી ખૂટતુ નથી માટે યાદ રાખ કે, આવો અવસર વારવાર મળવાનો નથી અને અત્યારે તક ખોઈ બેઠો તો પછી મોડા મોડા પસ્તાવો જરૂર થશે, પણ પછી તે નકામો છે (૩)

जाके दिलमे साच बसत है, ताकु जूठ न भावे अवसर० ४

અર્થ—જેના મનમા સત્ય વસ્તુ જામી ગઈ હોય તેને જૂઠી (અસત્) વાત ગમતી નથી (૪)

વિવેચન—જેના મનમા સાચ-સત્ય જામી ગયુ હોય છે તેને જૂઠુ ગમતુ જ નથી, અને કુદરતી રીતે જ તેને જૂઠ તરફ એોકારી આવે છે સાચને કોઈ વાતની કે કોઈ વ્યક્તિની લાચ લાગતી નથી અને આખરે 'સાચ'નો જ વિજય થાય છે એક વાર સાચ ઉપર પ્રેમ થઈ ગયો પછી વાત એટલે સુધી બને છે કે એના વાતાવરણમા પણ સત્ય જામી જાય છે એ પોતે તો જૂઠુ બોલે નહિ કે જૂઠુ કામ કરે નહિ, પણ એની આસ પાસ જે પ્રાણી આવે તેને પણ સાચની છાયા અસર કરે છે આ માનસવિદ્યાનો અદ્ભુત પ્રયોગ છે અને એ આપણા ઋષિમુનિઓની જાણમા હતો

અહીં સાચ અને જૂઠ શબ્દોનો ઉપયોગ થયો છે તે માત્ર વચનવ્યવહારપૂરતો છે એમ જાણવાનુ નથી સાચ અને જૂઠ એ ચારિત્રના અર્થમા વપરાયા જણાય છે, એટલે એક વખત જે પ્રાણીના દિલમા સચ્ચારિત્રની ભાવના બરાબર જામી ગઈ હોય તેને કોઈ જાતનુ દુરાચરણ કરવાનુ કે કુવિચાર કરવાનુ મન જ થતુ નથી. કહેવાની વાત એ છે કે તને અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે, તો તુ તારુ આખુ જીવન એવુ સાચમય કરી દે, કે એમા અસદ્ આચરણને સ્થાન જ ન રહે સત્યમય જીવનની બલિહારી છે વાત

શબ્દાર્થ—જાકે - જેના. દિલમે = મનમા બસત હે = બેસે છે જામે છે તાકુ = તેને જૂઠ = ખોટી વાત, ખરાબ હકીકત, અસત્ વસ્તુ ભાવે = ગમે

જલયોગકાર કહે છે કે सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वम् (૨–૩૬) એટલે એક પ્રાણીમાં જ્યારે સત્ય બરાબર જામી જાય ત્યારે ક્રિયા (action) અને ફળ (fruition) એને આધીન થઈ જાય છે આપણે જેને 'વચનસિદ્ધિ' કહીએ છીએ તે દશા તેને સહજ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે 'બચ્ચા! તેરા અચ્છા હોગા'–આટલા વચનમાત્રથી સારું થાય છે, આ વાત માનસવિદ્યાથી સિદ્ધ થઈ શકે તેવી છે વચનસિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરવા માટે નહિ પણ જીવન સફળ કરવા માટે દિલમાં સત્યનો વાસ કરાવવાની જરૂર છે વચનસિદ્ધિ તે તેનું અનિવાર્ય પરિણામ છે એક વાર સાચી વસ્તુ ગમી એટલે પછી જૂઠી વાત તરફ મન નહિ જાય. અત્યારે બરાબર અવસર મળ્યો છે તો જીવન એવું કરી દે કે પછી એનો માર્ગ સરળ થઈ જાય અને એ સીધે રસ્તે જ ચાલ્યા કરે આવો અવસર વારવાર મળતો નથી અને મળેલી તક ગુમાવવી એમાં ડહાપણ નથી (૪)

'आनंदघन' प्रभु चरन पथम, समरी समरी गुण गावे. अवसर० ५

અર્થ—(તે) ચાલતે પંથે આનંદપુંજ પ્રભુને સમરી સમરીને (તેના) ગુણ ગાય (૫)

વિવેચન—તું ગમે તે પંથમાં હો, વિકાસમાર્ગમાં ગમે તેટલો આગળ વધ્યો હો, તું તારા ચાલતા માર્ગે આનંદઘન પ્રભુને સ્મર તારો આનંદ શું છે, ક્યાં છે, કેવી રીતે પ્રાપ્ય છે, તેનો વિચાર કર અને આ મળેલી તકનો લાભ લે તું ગમે તે જ્ઞાતિ, વય, ધર્મ કે વ્યવસાયવાળો હો, પણ તું આત્માનંદને ઓળખ, એના રસ લે, અને તારા અંતરમાં રહેલા પ્રભુને સ્મર, એના ગુણગાન કર, એમાં મનને પરોવી રાખ અને પછી તું મોજ માણ તારે કાંઈ બાબતમાં મૂંઝાવાનું નથી, આનંદઘન પ્રભુના સ્મરણનો તારો અધિકાર સદૈવ જાગતો છે તારે તો એક જ વાત વિચારવાની છે કે આતમઆનંદને ઓળખવાનો અને માણી લેવાનો આવો અવસર વારવાર મળવાનો નથી, અને મળે ત્યારે તેને બરાબર ભોગવી લેવાના જીવનનું સાફલ્ય છે

અહીં 'ચલત પંથ' એટલે વિકાસનું પગ સમજવું દરેક વ્યક્તિ વિકાસના જુદા જુદા સોપાન પર સ્થિત હોય છે અને પ્રયત્ન દ્વારા આગળ ધપી શકે છે તકનો લાભ લેવો હોય ત્યારે પોતે વિકાસને કયે પગથિયે છે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર નથી આપણે જે હોઈએ, જ્યાં હોઈએ, જેવા હોઈએ તેવા આપણે મળેલ તક અનુસાર આનંદ–આત્માનંદ–સહજાનંદરસના ઘૂંટડા પી શકીએ છીએ, પીવા જેટલી શક્તિ ન હોય તો એ સ્થાનમાં આનંદઘન પ્રભુનું સ્મરણ કરી શકીએ છીએ, અને તે રીતે આપણો વિકાસ સાધી શકીએ છીએ મળેલી તકનો ઓછામાં ઓછો એટલો લાભ તો લેવો જ જોઈએ કે આપણે આનંદપ્રભુનું નિત્ય સ્મરણ કર્યા કરીએ ગુણગાન કરવાથી આદર્શ સન્મુખ હોય તો તેને પહોંચવાના પ્રયત્ન થાય છે અને એમ કરતા સુપ્રયાસ દ્વારા સાધક આદર્શને પહોંચી શકે છે

શબ્દાર્થ—ચલત = ચાલતા, સરિતામ પંથમે = માર્ગમાં, રસ્તામાં સમરી સમરી = યાદ કરી, સ્મરણ કરી (વારવાર) ગાવે = ગાય

માટે અત્યારે જે તક મળી છે તેનો લાભ લઈ ખૂબ મોજ માણુ, આનંદરસને ઓળખ, એ રસાત્માને સમજ અને તન્મય થવા નિર્ણય કર (૫)

ઉપસંહાર—યાદ રાખજે કે આવા અવસરો વારંવાર મળતા નથી. ચિદાનંદજીએ પુદ્ગળગીતામા કહ્યુ છે કે 'વાર અનંતી ચૂકિયા ચેતન, ઇણુ અવસર મત ચૂક'—એટલે આ ચેતનજીને અનેક વાર તકો તો જરૂર મળી છે, પણ જ્યારે અવસર આવે ત્યારે આ ભાઈસાહેબ ભોળા પડી ગયા છે, અને પછી તો 'લગ્ન વેળા ગઈ ઊંઘમા, પછી ઘણો પસ્તાય' એના જેવી વાત થાય છે, એટલે મળેલી તક ગુમાવી નાખે છે એકંદરે અત્યારે જેટલી અનુકૂળતાઓ તને મળી છે તેનો જેટલો લાભ લઈશ તેટલો આત્મવિકાસ થશે અને એમા તને ખરી મજા છે તારી સાથે જો કોઈ પણ ચીજ આવે તેવી હોય તો તે તારો વિકાસ છે આત્મા જેટલો ઉન્નત થયો હશે તેટલો પંથ કપાશે અને સાધ્ય સન્મુખ થયુ એ તો ઉઘાડી વાત છે માટે આવો અવસર વારંવાર મળતો નથી તેથી તેનો બને તેટલો લાભ લે (૧૦૦)

૫૬ એકસોએકમુ

ભૂમિકા—આ પદનો ભાવ સ્પષ્ટ છે ચાલુ નિયમ પ્રમાણે એના કર્તૃત્વની ચર્ચામા આ સ્થાને નહિ ઊતરીએ. એની ભાષા, રચનાપદ્ધતિ અને શબ્દચિત્ર આનંદઘનની જાણીતી સ્વીકારાયેલી કૃતિથી એટલા જુદા પડી જાય છે કે એના નકારાત્મક નિર્ણયમા બહુ ચર્ચાને સ્થાન રહેશે નહિ, છતા એ વિષયની ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખી અત્ર આનંદઘનજીની પ્રાર્થનાપદ્ધતિ પર માત્ર વિચાર કરીએ.

આનંદઘનજીના બાવીશ સ્તવનો પ્રસિદ્ધ છે, તેમા યોગ, તત્ત્વજ્ઞાન અને આત્મવાદના નિર્ઝરણા ચાલુ પ્રવાહરૂપે દેખાય છે એમા પ્રભુ પાસે સીધી માગણી કદી કરવામા આવી જોવામા આવતી નથી, માત્ર એક સત્તરમા સ્તવનના મનજાને ઠેકાણે લાવવાની વાત કરતા તેઓશ્રી ગાઈ ગયા છે કે 'મારુ મનડુ ઠેકાણે લાવો તો તમે તમારુ મન ઠેકાણે આણ્યુ છે-વશ કર્યુ છે-એ વાતને હુ સાચી માનુ' આ માગણી પણ આડકતરી છે એટલે ચોવીશી પૈકીના બાવીશ સ્તવનોની ભાષા, ભાવ અને વિષયોની વિચારણા કરતા આ સ્તવનની કૃતિ ઉપર સ્વાભાવિક રીતે ધ્યાન તો પડી જ જશે, અને તે આનંદઘનની શૈલીથી તદ્દન જુદા પ્રકારની છે એમ જરૂર લાગશે

સ્તવનનો ઉદ્દેશ સ્તુતિનો હોય છે વિશિષ્ટ લેખકોએ સ્તવનમા અતિ ઉચ્ચ આશયથી આત્મજ્ઞાનના વિષય ઉતાર્યા છે એમની ભાવના તો સ્તુતિ દ્વારા પણ ચેતનરામને ઓળખવાની જ હોય છે એટલે એ જેમ સંસારમા ભમતા પણ એકત્વ, અન્યત્વ કે અનિત્યત્વ

જોઈ શકે છે, તેમ મંદિરના પણ ચેતનરાજને સામે બેસાડી તેને ધ્યાવે છે, તેનો પથરો નિહાળે છે, એના ચરણમાં આત્માર્પણ કરે છે અને સીધી સ્તુતિ કરતાં પણ ધ્યાન, યોગ અને આત્મતત્ત્વચિંતવનમાં ઊતરી જાય છે. આ વિશિષ્ટ દૃષ્ટિ હોઈ શકે છે એમ આપણે સ્વીકારીએ, તોપણ મધ્યમ કક્ષાના તથા સામાન્ય કક્ષાના પ્રાણીઓને તેવા પ્રકારની વિચારણા પોતાની હદની બહાર જતી લાગે તેમાં નવાઈ નથી.

મારી દૃષ્ટિએ સ્તવન અને સજ્ઝાયમાં ઘણો ફેર છે અથવા હોવો જોઈએ. સ્તવન સ્તુતિપ્રધાન હોય છે, જ્યારે સજ્ઝાય (સ્વાધ્યાય)માં સ્વનો અભ્યાસ વધારે હોય છે. સજ્ઝાયમાં ભાવનાને મુખ્ય સ્થાન ઘટે છે. તત્ત્વચિંતવન, વૈરાગ્યઉપદેશ, મનસ્થિરીકરણ અને પાપસ્થાનકોની ત્યાગદૃષ્ટિએ વિચારણા વગેરે બાબતો સજ્ઝાયમાં આવે. આ મારી વિચારણા બરાબર હોય તો સ્તવનમાં મુખ્યતયા ભક્તિયોગને વધારે સ્થાન હોવું ઘટે અને તેમાં ખાસ કરીને બાળજીવો તો ભગવાન પાસે 'અંતરજામી સુણ અલવેસર, મહિમા ત્રિજગ તુમારો રે' અથવા 'સિદ્ધાચલગિરિ ભેટ્યા રે, ધન ભાગ્ય હમારા' બોલતાં જે રસ અનુભવે છે તે સુગ્રાહ્ય અને સુપરિચિત હોઈ ખૂબ જમાવટ કરે છે.

આનો અર્થ એ નથી કે વિશિષ્ટ દૃષ્ટિવાને પણ સામાન્ય કક્ષા ઉપર ઊતરી જવું, એમાં વિશિષ્ટ રુચિને સ્થાન નથી એ ભાવ પણ નથી, એમાં સ્તવન અને સજ્ઝાયના પ્રદેશનો ગોટાળો થઈ જાય છે એમ બતાવવાનો ઉદ્દેશ પણ નથી. પણ એક વાત મને બેસી ગઈ છે અને તે એ છે કે સામાન્ય કક્ષાના જીવોને સહજ અર્થ પ્રાપ્ત થઈ જાય અને અંદરનો આત્મા જરા હાલતોચાલતો થઈ જાય એવી કૃતિઓ ખૂબ મજા આપે છે. એ દૃષ્ટિએ જોતાં આ પદ, જે સ્તવનની કોટિમાં આવે છે અને જેનો ઉપયોગ સંગીતશાસ્ત્રી ભોજકો બહુ વખત કરે છે, તે ખૂબ જાણીતું, લોકપ્રિય અને ભાવવાહી સ્તવન છે.

એમાં આ ચોવીશીના પ્રથમ તીર્થંકર શ્રી આદિનાથ ભગવાનના ચરિત્રનું ભાવવાહી નિવેદન છે. એમાં એમનો સંસારત્યાગ અને મોક્ષનો સુંદર સંદેશ છે અને એમાં એમને પગલે ચાલી તેને પરિણામે તેમના જેવા થવાના કોડ છે. ભવ્ય છટાથી આ પદની વિચારણામાં આખું આદીશ્વરચરિત્ર લખી શકાય. તેને માટે તો શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્રના પ્રથમ પર્વની ભલામણ કરવાનું જ બની શકે તેમ છે. આદિનાથના ચરિત્રમાં કેટલીક વિશિષ્ટતાઓ છે તે તરફ માત્ર ધ્યાન ખેંચીએ અને તેમ કરી આ સ્તુતિપ્રધાન પદને ન્યાય આપીએ.

¹ તીર્થંકરો દરેક ચોવીશીમાં ચોવીશ થાય છે. ઉત્સર્પિણી અને અવસર્પિણીમાં છ છ આરા હોય છે. બન્ને મળીને એક આખું કાળચક્ર કહેવાય છે. ઉત્સર્પિણીમાં વસ્તુ, ઉત્પત્તિ, રસકસ, આયુષ્ય અને સગવડ–સુખો વધતાં જતાં જાય છે, જ્યારે અવસર્પિણી કાળમાં તે દિન પ્રતિદિન ક્રમસર વધારે આકરાં, ક્ષીણ અને અસુખાકારીભર્યા થતાં જાય છે. બન્નેમાં ચોવીશ ચોવીશ તીર્થ કરનાર મહાપુરુષો થાય છે. એમની પાસે અનેક વિશિષ્ટ લક્ષ્મી

દેખાય છે અને એમના ઉપદેશને અનેક પ્રાણી ઝીલે છે તેઓ સંસારસમુદ્ર તરાવી શકે તેવું તીર્થ સ્થાપે છે તીર્થમા સાધુ-સાધ્વીનો ઉચ્ચ ત્યાગમાર્ગ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાનો મધ્યમ ત્યાગમાર્ગ તેઓ બતાવે છે તેમનાથી નવી પરંપરા શરૂ થાય છે અને જનતા મોક્ષમાર્ગ તરફ ગમન કરવા તૈયારી કરી તપ, ત્યાગ અને અહિંસાનો માર્ગ સ્વીકારે છે ઉત્સર્પિણી કાળના ત્રીજા આરામા અને અવસર્પિણી કાળના ચોથા આરામા આવા ચોવીશ ચોવીશ તીર્થંકરો થાય છે

આદિનાથ ભગવાન, જેમનુ બીજુ નામ ઋષભદેવ છે, તેઓના સમય સુધી વર્તમાન ચોવીશીમા યુગલિક ધર્મ પ્રવર્તતો હતો એક સ્ત્રી-પુરુષ સાથે જન્મે, કુદરતી સ્થિતિમા વૃક્ષ નીચે રહે, તેમની જરૂરીઆતો તદ્દન સાદી, ઝાડ કલ્પવૃક્ષ હોય, તેમાથી જોઈએ તે જંગલમા મળી રહે, વરસાદ, ગરમી કે ઠંડીનો ઉપાધિ નહિ, અને જેમ તેઓ વિશેષ પ્રગતિ ન કરી શકે તેમ મોટુ પાપ બાધવાના પ્રસંગ પણ ઓછા હોઈ, તેઓ સાદા, સુખી જીવનનો લાભ લે અને જીવન દરમ્યાન સાથે જન્મેલા બન્ને સ્ત્રી-પુરુષ તરીકે સહચાર સાધે

આવા પ્રકારનો સાદા જીવનનો કાળ પૂરો થવા આવે ત્યારે આ યુગલિક ધર્મનો અંત આવે છે પ્રથમ હકાર-મકાર-ધિક્કારની નીતિ પ્રવર્તે છે લોકો કળા શીખતા થઈ જાય છે, રાજ્ય અને પ્રજાના ધર્મોનુ સમીકરણ થાય છે, રાધવાની પરિસ્થિતિ ઊભી થાય છે, ઘરબાર બાધવાની શરૂઆત થાય છે અને સાથે ગુના, તોફાન, ધમાલ વધતા જાય છે અને સાદા જીવનનો અંત આવતો જાય છે આવે પ્રસંગે જે આગેવાન હોય છે તેને અનેક નવીન બાબતોમા દોરવણી અને શિક્ષણ આપવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે એને સમાજ બંધારણ ઘડવુ પડે છે, લોકોને વ્યવહાર શીખવવો પડે છે અને ઉપસ્થિત થતા અનેક નવા પ્રશ્નો પર સમાજદૃષ્ટિએ ફેંસલા આપવા પડે છે, અને પ્રગત થતા સમાજને તદ્દન અવનવા ઝોક આપવા પડે છે સમાજને પ્રગત થતો ગણવો કે કાળચક્રમા અટવાતો ગણવો એ વળી જુદો જ પ્રશ્ન છે પણ અનેક સૂચવણોમા આ યુગના દોરવણી કરનારના બારે આવડત, શક્તિ અને દૂરદેશિતા તો જરૂર હોવી જોઈએ. ભોળા ભદ્રિક લોકોને લગભગ દરરોજ અવનવા પ્રશ્નો ઊઠે તેને વળણ આપવાનું કામ આવો આગેવાન કરી બતાવે છે અને તેના વિશિષ્ટ આવડતને માન આપી લોકો તેને પૂજ્ય સ્થાને ગણી આગેવાન પદ આપે છે અને આ રીતે રાજાના પદની શરૂઆત થાય છે

આ સર્વ હકીકત આદિનાથ પ્રભુના સમયમા-આ ચાલતી ચોવીશીની શરૂઆતમા-બની એ ઉપરાત શ્રી ઋષભદેવે વ્યવહારનાં પ્રથમ બતાવી સમાજસ્થાપના કરી, તેમ જ ત્યાગમાર્ગની શરૂઆત, સ્થાપના અને પ્રચાર પણ તેમણે જ કર્યા, એ વાત ખાસ નોંધવા જેવી છે એમણે સંસારત્યાગ દ્વારા ઉચ્ચ મનનસાધનના રસ્તા સ્વીકાર્યા, બતાવ્યા અને અનેકને એ માર્ગે દોરી ખૂબ આત્મપ્રગતિ રજૂ કરી આવી વિશિષ્ટ વ્યક્તિને અનેક પ્રકાર વિજ્ઞપ્તિ કરે છે

આદીશ્વરચરિત્ર ખૂબ ધ્યાન રાખી વિચારવા લાયક છે એમનો માતા તરફનો સ્નેહ જેટલો આકર્ષક છે, તેટલો જ યથાવસર તેનો ત્યાગ પણ નમૂનેદાર છે એમણે વ્યાપાર વાણિજ્ય અને લલિતકળાનો નિર્દેશ કર્યો એ તેમનું કૌશલ્ય સૂચવે છે અને એમણે અહિંસા, સંયમ અને તપોમય ધાર્મિક પ્રગતિના માર્ગો બતાવ્યા તે તેમનું આંતરિક ઉચ્ચ ભાવનામય જીવન બતાવે છે એ સાદા-સરલ જીવો પર રાજ્ય કરી શકયા, તેની સાથે, જરૂર પડતા, એક વર્ષ સુધી વગર ભોજને ઉપવાસ પણ કરી શકયા, એ તેમની વિશિષ્ટ મનોદશા સૂચવે છે એ પોતાના સો પુત્રોને વિશુદ્ધ ધર્મ બતાવી સંસારત્યાગ કરી શકયા અને બ્રાહ્મી-સુંદરીને અતિ ઉચ્ચ સંસ્કારવતી કેળવણી આપી શક્યા એ એમના ઉચ્ચ આશો અને સંસ્કારી જીવનની પરાકાષ્ઠા બતાવે છે હાથીના કુંભસ્થળ પર હોદ્દો બનાવવાની કળા શીખવી શકે તે મહાપુરુષ મૈત્રી-કરુણાના પાઠો શીખવી શકે કે દયા-દાનનો મહિમા દાખવી શકે એ અતિ સૂચવણવાળો પણ સમજી શકાય તેવો કોયડો છે

એમના સમયમા ભરત અને બાહુબલી-એમના જ પુત્રો-મહાભયંકર યુદ્ધ બાર વર્ષ સુધી લડે અને એ વાતના સામે એ બેમાનો એક પુત્ર ચક્રરત્ન અને પ્રભુને કૈવલ્યજ્ઞાન થાય ત્યારે પિતાના જ્ઞાનના મહિમાને પ્રથમ સ્થાન આપે, અને બીજો પુત્ર રણભૂમિને કૈવલ્યપ્રાપ્તિભૂમિ બનાવે—એ આખા પ્રસંગો મનને વિચારમા નાખી દે તેવા છે આવા મહાપુરુષનો આપણે અત્યારે સ્તુતિ કરીએ છીએ

૫૮[1]

(રાગ-આશાવરી)

मनु प्यारा मनु प्यारा, रिखभदेव मनु प्यारा. (ए आंकणी[2])
प्रथम तीर्थंकर प्रथम नरेसर, प्रथम यतिव्रत धारा.　　रिखभ० १

અર્થ—મને-મારા મનમા-વહાલા લાગે છે, મને સ્નેહ લગાડે છે (કોણ ?) ઋષભ

શબ્દાર્થ—મનુ = મને મનને પ્યારા = વહાલા, સ્નેહી પ્રેમપાત્ર રિખભદેવ = ઋષભદેવ, આદિનાથ પ્રથમ = પહેલા, શરૂઆતના, પહેલી સંખ્યાવાળા તીર્થંકર = તીર્થ એટલે પાર ઊતરવાનો માર્ગ, તેને કરી આપનાર, તીર્થ જમાવનાર પ્રવર્તક પરમ પુરુષ નરેસર = નરેશ્વર મનુષ્યના રાજા ઉત્તમ પુરુષ યતિવ્રત = સાધુવ્રત (સરખાવો-શ્રાવકવ્રત) ધારા = ધારણ કરનારા

૧ આ પદ સ્તવનરૂપે ગણાય છે સાક્ષર ભીમશીએ તેને ૧૦૧મા પદ તરીકે સ્થિર કર્યું છે કોઈ પ્રતમાં નથી, પણ ભોજકોને મુખથી સાંભળેલ છે એમા પાઠાંતર નથી ભાવવાહી હોઈ સમજવા યોગ્ય છે અને ચાલુ ઢબથી જુદા પ્રકારનું હોઈ મજા આપે તેવું છે એ દૃષ્ટિ નજરમા રાખી એના પર વિવેચન કર્યું છે —વિવેચનકાર

૨ આંકણી—આ શબ્દ કેવી રીતે ભાષામા આવ્યો છે તેની તપાસ કરવા યોગ્ય છે જૈન સ્તવન-પદ-સજ્ઝાયમાં દરેક ગાથાને અંતે પુનરાવર્તન કરવાના પદને અંગે 'એ આંકણી' અથવા 'એ ટેક' એમ લખેલું હોય છે હિંદીકોશમા 'ટેક' શબ્દના અર્થમાં લખેલ છે કે 'गीतका प्रथम स्थायी पद' પણ એ

દેવ તીર્થંકર મને સ્નેહ લગાડે છે એ આદિ તીર્થંને કરનાર છે, એ સર્વથી પહેલા મોટા રાજા છે અને સર્વથી પ્રથમ યતિવ્રત લેનાર–દીક્ષા લેનાર–છે એ આદિનાથ મને વહાલા છે (૧)

વિવેચન—ઋષભદેવ પ્રભુ મને પ્યારા છે આ વાત આકડીના વિભાગમા ત્રણ વખત પુનરાવર્ત કરવાની છે પ્રેમી જ્યારે પોતાનો પ્રેમ વ્યક્ત કરે છે, ત્યારે એ પુનરાવર્તનને દોષ માનતો નથી એ તો રાત–દિવસ, સમય મળે ત્યારે, વગર સંકોચે, એના નામનુ રટણ કર્યા કરે છે આવું રટણ કરતા આદિનાથના અનેક જીવનપ્રસંગો આ [illegible] અને તે પ્રસંગને નિમિત્તે એ વારવાર એનુ નામ રટતો જાય છે એનો [illegible] આકર્ષણનો છે એ નામનો જ્યારે અંદરથી અજપાજાપ ચાલે ત્યારે તો પછી વગર [illegible], વગર સંગીતના નાદે, વગર સાજે અને વગર શબ્દપુરુષની લહેરે પણ એનો [illegible] કરે છે એવા જાપમા ન જોઈએ માળા, કે ન જોઈએ મણકા, ન [illegible] કે ન જોઈએ દૃષ્ટિમીચન, એ તો અંદરથી ચેતનરાજ પોતે જ જાપ જપ્યા કરે છે [illegible] અનંત આનંદમા મગ્ન થઈ જાય છે

આ આદિનાથ ભગવાન વર્તમાન ચોવીશીમા સાધુ–સાધ્વી–શ્રાવક–[illegible] સ્થાપના કરનાર પ્રથમ તીર્થંકર થયા તેમના સમય સુધી તો [illegible] ઝાડ નીચે રહી સાદુ જીવન ગાળતા હતા. દશ યતિધર્મવાળો [illegible] શ્રાવકધર્મ વગેરે તીર્થની રચના, બાર અંગની રચના માટે ગણધર [illegible] જિનકલ્પ–સ્થવિરકલ્પના વિભાગો, વાદીગણની પદ્ધતિસરની યોજના [illegible] ગોઠવણ કરનાર આ પ્રથમ મહાપુરુષ વર્તમાન ચોવીશીમા થયા

અને તેઓ પહેલા રાજા થયા જ્યારે લોકોને શાસનની [illegible] તેઓએ એકઠા થઈ ઋષભદેવને રાજાપદે સ્થાપ્યા, તેમની [illegible] આ હકીકત આ યુગમા ખાસ નોંધવા લાયક છે એને જરા [illegible] કાળદોષથી કલ્પવૃક્ષોનો પ્રભાવ ઘટવા લાગ્યો, જુગલિયાઓમા [illegible] ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા અને તેઓ હકાર, મકાર અને ધિક્કારની [illegible] કરે તેઓ ભગવાન પાસે આવા અસમંજસ બનાવોનુ નિવેદન [illegible] ગાથી લાગ્યા કે આપ અમારા રાજા થાઓ, કારણ કે અમારામા આપ [illegible] મોટા આવતો નથી. આપ અમારી ઉપેક્ષા ન કરી શકો" તેમની વિનંતિ [illegible] વાત [illegible] પછી

શબ્દનો એવો અર્થ કેમ થયો એની વ્યુત્પત્તિ આપી નથી 'આકણું [illegible] 'હિંમતનો આડસ્રો' જણાવે છે આકડી' ના અર્થમા 'એક [illegible] -
કડી કે ટૂક' એ અર્થ આપ્યો છે 'કડી શબ્દનો અર્થ કવિતાનુ [illegible] 1 કરી
'આકણી'ને સ્થાને 'આકડી' શબ્દ વધારે બંધ બેસતો જણાય છે [illegible] નિવાર્યું",
તપાસ માગે છે —વિવેચનકાર

નાભિરાજ પાસે મોકલ્યા અને અંતે રાજાપદનો સ્વીકાર કર્યો તે વખતે જુગળિયા જળ લઈ આવ્યા અને પ્રભુને અભિષેક કર્યો આવા ભોળા લોકોનો આટલો સ્વયસ્ફુરિત વિવેક જોઈ ઇદ્રે તેમને માટે સારી નગરી વસાવી આપવા કુબેરને આજ્ઞા કરી અને એ રીતે વિનીતા નગરીની સ્થાપના થઈ[1] આ રીતે પ્રથમ નરેશ્વર પ્રભુ થયા તે વાતમા પણ નૂતનતા છે

અને, આવા મોટા રાજ્યના ભોગવવાવાળા હોવા છતા, અને સામે કોઈ હરીફ ન હોવા છતા, સર્વ સગ ત્યાગ કરી પ્રથમ યતિવ્રત-સાધુવ્રત લેનાર પણ એ મહાપુરુષ હતા. જ્યારે સર્વ વાતની અનુકૂળતા હોય, લોકોનો ચાહ હોય અને પોતામા આવડત હોય ત્યારે સર્વ સગનો ત્યાગ કરી યતિવ્રત લેવુ એ વ્યવહારદૃષ્ટિએ લોઢાના ચણા ચાવવા જેવુ વિષમ વ્રત છે અપેક્ષાએ એ આકરો ત્યાગ છે અને હાથે કરીને અનેક અગવડો સ્વીકારી લેવાનો એ માર્ગ છે જેમા ઇદ્રિયદમન અને પરીષહપરપરાનો પાર નથી, જેમા સર્વ આરભ-સમારભનો ત્યાગ કરવાનો છે, જેમા મન વચન ક્રિયાથી અખડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનુ છે, જેમા કોઈ પ્રકારના વાહનનો ઉપયોગ કરવાનો નથી, એવા તપ ત્યાગપ્રધાન યતિધર્મને આ યુગમા પ્રથમ સ્વીકારનાર આ મહાપુરુષ થયા, જેમણે બાર માસ સુધી પ્રાશુક અન્ન ન મળવાને કારણે એકધારા ઉપવાસ કર્યા અને જેમણે ત્યાગનો મહિમા પોતાના દાખલાથી બતાવી આપ્યો એ આદિનાથ ભગવાન મને પ્યારા છે, (૧)

नाभिराया मरुदेवीको नंदन, जुगला धर्म निवारा. रिसभ० २

અર્થ—પિતા નાભિરાજ અને માતા મરુદેવીના પુત્ર અને જુગલિયા ધર્મનુ નિવારણ કરનારા અને તેનો છેડો લાવનારા (ઋષભદેવ પ્રભુ) મને વહાલા છે, મારામા વહાલ ઉત્પન્ન કરે છે (૨)

વિવેચન—નાભિરાજા અને માતા મરુદેવાના આ પુત્ર તરફ સ્વાભાવિક રીતે આકર્ષણ થાય તેમ છે પુત્રના તરફ અદ્ભુત વાત્સલ્ય ધરનાર આ માતાનો પુત્રવિરહનો વિલાપ કરુણ રસનો નમૂનો છે આવી પ્રેમાળ માતા અને પોતાની હયાતીમા પુત્રને રાજ્યપદે સ્થાપનાર પિતાના વહાલસોયા પુત્ર આદિનાથ મને ખરેખર પ્યારા છે એ ભગવાને જુગલિક ધર્મનો છેડો આણ્યો અને દુનિયામા ચાલુ વ્યવહાર પ્રવર્તાવ્યો, તેની સાથે મોક્ષમાર્ગ પણ ચાલુ કર્યો, એટલે તેમના ઉપર વધારે વહાલ આવે છે જુગલિયા ધર્મમા જીવનની સાદાઈ હતી એ ખરી વાત, પણ એમનામા સયમ, ત્યાગ કે ધ્યાનની મહત્તા ન હતી,

---

શબ્દાર્થ—નાભિરાયા = નાભિરાજા, ઋષભદેવના પિતાનુ નામ મરુદેવી = મરુદેવી માતા નાભિરાજાની પત્ની, ઋષભદેવ ભગવાનની માતાનુ નામ નદન = પુત્ર, લડકા જુગલાધર્મ = યુગલિક ધર્મ (વિવેચન) નિવારા = છેડો લાવનારા, નિવારણ કરનાર

---

[1] શ્રીત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર આદિ પર્વ, સર્ગ ૨ શ્લોક ૮૯૩-૯૧૧

એટલે જુગલિયા ભલે નરકમા ન જાય, પણ તેમનુ સંસારપરિભ્રમણ તો ચાલુ જ રહેવાનુ હતુ અને, વિશિષ્ટ દૃષ્ટિએ, સોનાની બેડી પણ અંતે તો બેડી જ ગણાય. આવા યુગલિક વર્ગનો તેમણે છેડો આણ્યો આ યુગલિક ધર્મનો છેડો કાળબળે આવે છે અને સ્થાન પરત્વે હોય છે, પણ તેવો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે એક મહાન વ્યક્તિનો જન્મ થાય છે અને એ આખી પુનર્ઘટના યોજી આપે છે આ વિકટ કાર્ય અતિ લાંબી નજર અને વિચારણા માગે છે વળી, એ કાર્ય ભારે કલ્પનાશક્તિ, તર્કશક્તિ અને વિચારણા માગે છે આવુ કાર્ય કરનાર પર જોખમદારી પણ મોટી હોય છે અને તેના પ્રમાણમા તેનુ ખમીર પણ ભવ્ય હોય છે એ કરનારને વંદન હો (૨)

केवल लई प्रभु मुगतें पोहोता, आवागमन निवारा रिखभ० ३

અર્થ—સંપૂર્ણ જ્ઞાન (કૈવલ્યજ્ઞાન) મેળવીને ભગવાન મોક્ષે પહોચી ગયા અને પોતાનુ (ગતિ-આગતિમા) જવુ-આવવુ અટકાવી દીધુ એવા પ્રભુ મને પ્યારા છે (૩)

વિવેચન—આવા ઋષભદેવ ખૂબ ઉજ્જવળ ત્યાગી આત્મસાધન કરવા લાગ્યા ચારૂ માસના એક વર્ષ સુધી ખપે તેવુ (પ્રાસુક) અન્ન ન મળવાન કારણે ખાધા વગર રહ્યા, પણ લીધેલ નિયમને ચૂકયા નહિ, કોઈ પાસે ભોજનની યાચના કરી નહિ અને એકધારો અહિંસા, સંયમ અને તપનો આકરો માર્ગ સ્વયં સ્વીકાર્યો ચેતનરાજને અપનાવવા લાગ્યા અને એ દ્વારા વિષય-કષાય પર સામ્રાજ્ય મેળવી તેમણે ચાર ઘાતી કર્મોનો ક્ષય કરી સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું આ કેવળજ્ઞાન થાય ત્યારે ભૂત, ભાવી અને વર્તમાનના સર્વ પદાર્થો અને ભાવોને જાણી શકાય છે આવા વિશિષ્ટ જ્ઞાનને પ્રાપ્ત કરીને પણ આત્મપ્રગતિના મહાન માર્ગમા એ આદિદેવ અટક્યા નહિ, ત્યાથી પણ આગળ વધી તેઓશ્રીએ બાકીના ચાર અઘાતી કર્મો પર પણ વિજય મેળવી મુક્તિવધૂને પ્રાપ્ત કરી આવી રીતે જે સંસારમા તેઓ આવ્યા હતા તેનાથી ઉપરવટ થઈ તેઓ હમેશને માટે મુક્ત થયા, અનંત આનંદના ભોગી થયા અને પુરુષાર્થનુ આત્મવિકાસમા શુ સ્થાન છે તેનો દાખલો બતાવી ગયા.

આ પ્રાણીને મોટામા મોટી ઉપાધિ આવાગમનની છે એક સ્થાને જરા જમાવટ કરે ત્યા ત્યાથી ઉપડવાનુ થાય આ એક ગતિમાથી બીજી ગતિએ જવુ, અને ક્યાય સ્થાયી સ્થિરતા ન મળે, એથી પ્રાણીને કંટાળો આવે છે પ્રભુ મોક્ષના બેઠા એટલે એમને આ આટા મારવાનો છેડો આવી ગયો. આવાગમનનો હમેશને માટે અંત આવે એ બહુ મોટી વાત છે, અને આપણો એ આદર્શ છે એ આદર્શ જેણે પ્રાપ્ત કર્યો છે તે આદિનાથ આપણી આરાધ્ય મૂર્તિ છે (૩).

શબ્દાર્થ—કેવલ = કૈવલ્યજ્ઞાન ભૂત-ભાવી-વર્તમાનનુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન લઈ = મેળવી પ્રાપ્ત કરી, મુગતે = મોક્ષે સર્વ કર્મથી મુક્તિ પોહોતા = પહોચી ગયા, ગયા આવાગમન = જવુઆવવુ નિવારા = નિવાર્યું, અટકાવ્યુ

'आनदघन' प्रभु इतनी विनति[1], आ भव पार उतारा। रिखभ० ४

અર્થ—આનંદઘન (કહે છે, અથવા આનંદમય) પ્રભુ! મારી માત્ર એટલી આજીજી છે કે મને આ સંસાર (રૂપ સમુદ્ર)ને પેલે છેડે ઉતારી આપો, મૂકી આપો! આવા પ્રભુ-ઋષભદેવ મને પ્યારા છે (૪)

વિવેચન—આટલી ચોખવટથી પોતાના પ્રેમપાત્રને ઓળખી તેની પ્રશંસા કરી, પછી સુંદર માગણી કરે છે ભવ એટલે સંસાર સંસારનું કારણ કર્મ કર્મને પરિણામે સગવડ પણ હોય અને અગવડ પણ હોય એ કર્મનો ભોગવટો કરતા નવા કર્મ બધાય એને ભોગવવા પાછું ભટકવું પડે આ રીતે સંસારનું ચક્ર ચાલ્યા કરે છે અને પ્રાણી ઉપરનીચે આવડયા કરે છે આ આખો સંસાર, એક રીતે જોતા, દરિયા જેવો છે માટે પ્યારા પ્રભુ પાસે નાનકડી માગણી કરે છે કે હે મારા પ્યારા દેવ, મને આ સંસારસમુદ્રને સામે પાર મૂકી આપ, અને આ મારી દરરોજની લમણાઝીકનો છેડો લાવી આપ બસ, એટલું થયું એટલે મારે વધારે કાંઈ જોઈતું નથી સંસારનો પાર ઊતરવો એ એક માગણીના રહેલી ભવ્યતા પર વિવેચન કરી શકાય તેમ છે એ ભવપ્રપંચ પર શ્રી સિદ્ધર્ષિ ગણિએ આખું ભવ્ય કથાનક લખ્યું, એના પર અનેક સૂત્રસિદ્ધાંતો રચાયા અને એને જાણી-સમજી ગયા તે રસ્તે ચઢી ગયા આ માગણી કરતી વખતે સમજુ પ્રાણી બરાબર જાણે છે કે એ જેની પાસે માગણી કરે છે તે કાંઈ મોક્ષમાથી પાછા આવી આપનાર નથી, પણ સર્વ વાતનો આધાર પોતાના પુરુષાર્થ પર છે અને તેથી જે મહાત્માએ એવો પુરુષાર્થ સાધ્યો છે તેનો આદર્શ પોતાની સન્મુખ રાખવાની જરૂર છે આદિનાથ મને પ્યારા છે તે મને મુક્તિ આપનાર છે એ તરીકે નહિ, પણ મુક્તિ મેળવવાના આદર્શ તરીકે મારા દિલમા એ સ્નેહ નિપજાવે છે અને એમા જ આદર્શપ્રાપ્તિનો મહિમા છે (૪)

ઉપસંહાર—આ છેવટની નોંધમા માનસિક કે પાર્થિવ મૂર્તિપૂજાની મહત્તા છે ધ્યેય કે આદર્શ વગરનું જીવન નકામું છે, હોકાયંત્ર વગરના વહાણ જેવું છે હોકાયંત્ર આપણને ઇષ્ટ સ્થાનકે લઈ જતું નથી એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની છે, પણ હોકાયંત્ર વગર ત્યા પહોંચાતું નથી એ વાત પણ એટલી જ મહત્ત્વની છે ઘણી વખતે તદ્દન સાદા લાગતા પદમા કે સ્તવનના ભારે ભાવ ભરેલો હોય છે અને ચાલુ સાદી ભાષામા ઘણી ઊંડી ભાવના લખી નાખેલ હોય છે, તેનો આ પદ સાદો દાખલો છે એ પદ પરથી આખું આદિનાથચરિત્ર આંખ સન્મુખ પસાર થઈ જાય તેમ છે, અને એનો સાદો ભાવ મર્મવેધી હોઈ આનંદમા તરબોળ કરી નાખે તેમ છે (૧૦૧)

શબ્દાર્થ—ઇતની = એટલીમાત્ર વિનતિ = માગણી, આજીજી અરજી ભવ = સંસાર પાર = છેડો, સામો કાંઠો ઉતારા = ઉતારો પહોંચાડો

---

૧ પાઠાંતર-વિનતિ

ભૂમિકા—સ્પષ્ટ અર્થવાળુ આ પદ છે આ પદ મારી પાસેનાં પ્રતમા નથી, તેમ જ પં૦ શ્રી ગભીરવિજયજી નોટમા લખાવે છે કે 'આ પદ ક્ષેપક છે,' એટલે એની કૃતિ કરનાર કોણ છે તે શકાસ્પદ રહે છે આનદઘનજીના બીજા પદોની શૈલી સાથે વિચારતા એ શકા સુઘટિત લાગે છે આનદઘનજીના પદો બહુ ઊડા ભાવભર્યા અને આત્મજ્ઞાન તથા યોગરહસ્યના તલસ્પર્શી હોય છે આ પદમા ભાવ સુદર છે, પણ પ્રમાણમા ઉપર ચોંટિયો છે અને આનદઘનપદોના સામાન્ય ધોરણથી ઘણો અધૂરો-ઓછો પડતો-જણાયા વગર રહે તેમ નથી છતા વ્યવહારજીવનને આ પદ ખાસ બોધક હોઈ ચાલુ ભાવથી ભરેલ છે, ઉપદેશક હોઈ હૃદયને સ્પર્શે છે અને પ્રેરક હોઈ મુદ્દામ પ્રશ્નને સ્પર્શે છે, તેથી એના કર્તૃત્વના પ્રશ્નને ચર્ચા પર રાખી, આપણે તેનો ભાવ વિચારી જઈએ એની ભાષા હૃદય અને મગજ બનેને અસરકારક થાય તેવી છે આ મૂળ પ્રશ્નની વિચારણા સહજ પ્રસ્તાવે કરી છે બાકી તદ્યોગ્ય પ્રસગ પર ઉપોદ્‌ઘાત માટે મુલતવી રાખી આપણે પદના ભાવમા લયલીન થઈએ

પદ[1]

(રાગ-કાફી)

ए जिनके पाय लाग रे, तुने कहींयें केतो ए०
आठोई जाम फिरे मदमातो, मोह निंदरीया शु जाग रे तुने० १

અર્થ—અરે ભાઈ! એ જિનેશ્વર ભગવાનને પગે લાગ તને તે કેટલુ કહીએ? આઠે પહોર-આખો દિવસ-આમ મદમસ્ત બનીને અભિમાનમા ફર્યા કરે છે, પણ હવે આ તારી મોહ નિદ્રામાથી-અજ્ઞાનની ઊઘમાથી-જાગ (૧)

વિવેચન—અરે ચેતન! તને તે કેટકેટલુ કહીએ? જે જિનદેવનુ તારી પાસે અનેક વાર વર્ણન કર્યું છે, જે રાગદ્વેષથી રહિત છે, જે સર્વ કર્મોનો ક્ષય કરી સસારનો પાર પામી મુક્તિપદે બિરાજમાન થયા છે, જે તને માર્ગદર્શન કરાવી ગયા છે, તેને તુ પગે લાગ. પગે લાગવાનુ માત્ર એક જ કારણ છે આદર્શને સન્મુખ રાખવાનુ આપણે જેવા થવું હોય તેને સન્મુખ રાખવા ઘટે, અને તેના જેવા થવાની તમન્ના ઊડાણમાથી નીકળવી ઘટે જિનદેવ કાઈ આપી દેવાના નથી, આત્મિક વસ્તુ કોઈથી આપી શકાતી નથી, એને લેવા માટે બહાર જવુ પડે તેમ નથી, એની માગણી હાથ જોડી કોઈ પાસે કરવી પડે

શબ્દાર્થ—કેતો=કેટલુ આઠોઈ=આઠે જામ=પહોર નણ કલાક નિંદરીયા=નિદ્રા, ઊઘ શુ=માથી

1 આ પદ પ્રતમા ન હોવાથી પાઠાતર પ્રાપ્ત થયેલ નથી

તેમ નથી,—પણ અંદરથી જ એ પ્રકટ થાય છે તારે જો તારું ખરું સ્વરૂપ જોવું કે પ્રકટ કરવું હોય તો જિનદેવને પગે લાગ

તું અનંત ગુણોથી ભરેલો છે, આનંદનું ધામ છે, ચારિત્રરમણતામાં રાચનારો છે, પરમતત્ત્વના અપૂર્વ ખજાનાનો માલિક છે અને અવિચળ શાંતિમાં વસનારો છે તેને બદલે તેં પોતે તારી સ્થિતિ કેવી કરી મૂકી છે તે જરા વિચારી જો તું તો આઠે પહોર મદમાં ઘેરાયેલો પડ્યો રહે છે, તને બે-પાંચ ગામનું ધણીપદું મળી ગયું હોય, કે પાંચ-પચીસ નોકરની શેઠાઈ મળી ગઈ હોય તો તું ધરતી પર પગ મૂકતો નથી! તારા નાના વર્તુળમાં કોઈ તારાં વખાણ કરે એટલે તારા જેવા ડાહ્યા, વ્યવહારુ કે કુશળ કોઈ દુનિયામાં થયો નથી એમ માની લે છે આ વાત ટૂંકામાં કરીએ તો, પ્રત્યેક મનુષ્ય પોતપોતાના તાનમાં મસ્તાન રહે છે, અને પોતાનું વ્યક્તિત્વ સ્થાપવા મથામણ કર્યા જ કરે છે આ રીતે આઠે પહોર એના પસાર થાય છે એને ઊંઘમાં સ્વપ્ના પણ આવા જ આવે છે 'હું અને મારું'ની ભ્રમણા, પોતાના સ્થાનની મહત્તા અને પોતાની આવડતના બણગામાં એ ઊંચો ને ઊંચો રહે છે પોતાની જાતની મહત્તામાં મોટાઈ માને છે

મોહ પ્રાણી ઉપર બે પ્રકારની અસર કરે છે કાં તો એને દારૂનો નિશો ચઢાવી એને ઠેકાણા વગરનો કરે છે, અથવા એનું ઘેન ચઢાવી એને ઊંઘમાં નાખી દે છે મોહ રાજાનું વર્ણન કરતાં શ્રી સિદ્ધર્ષિગણિ કહે છે

"એ મોહ રાજાનું અવિદ્યા નામનું શરીર છે એ શરીર વૃદ્ધ હોવા છતાં આ દુનિયામાં શું કરી શકે છે, તે જાણવા જેવું છે એ અનિત્ય વસ્તુમાં નિત્યપણાનું ભાન કરાવે છે, અપવિત્ર વસ્તુને તે ખૂબ પવિત્ર અને શુદ્ધ મનાવે છે, દુઃખથી ભરપૂર વસ્તુને તે સુખરૂપ બતાવે છે, અનાત્મ વસ્તુમાં તે આત્મપણું દેખાડી આપે છે, એટલું જ નહિ પણ, શરીર વગેરે પુદ્ગલોમાં તે મમતા ઉત્પન્ન કરી જાણે તે પ્રાણીનાં પોતાનાં હોય તેનો ભાવ પ્રાણીમાં ઉત્પન્ન કરે છે આવી રીતે પરવસ્તુઓમાં પોતાપણાની બુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરીને પરિણામે પ્રાણીઓને તે પરભાવ ઉપર એટલા બધા આસક્ત બનાવી દે છે કે આપણું પોતાનું (આત્મ) સ્વરૂપ નહિ ઓળખાતે નકામા અનેક પ્રકારના કલેશો પામે છે એ મોહરાજાનું અવિદ્યા શરીર, ઉપર જણાવ્યું તેમ, ઘડપણથી તદ્દન જીર્ણ થઈ ગયું છે તોપણ તેનામાં ખૂબ શક્તિ હોવાને કારણે તે નિરંતર મહાપરાક્રમી રહે છે એનું જોર એટલું બધું છે કે મોટા મોટા રુદ્ર (શિવ-શંકર), ઉપેન્દ્ર (વિષ્ણુ), નાગેન્દ્ર (શેષનાગ) ચંદ્ર અને વિદ્યાધરો તથા તેવા બીજા મોટાઓ પણ એ દાદાની આજ્ઞાનું જરા પણ ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી[1]"

મોહ રાજાના વર્ણનનો આ તો એક ભાગ છે તેનો ખુલાસો ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે એનું અવિદ્યાશરીર સમજવા યોગ્ય છે એની મહામૂઢતા પત્ની, મિથ્યાદર્શન સેનાપતિ,

---

૧ ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથા ભાષાંતર, ભાગ બીજો, પ્ર૦ ૪, પ્ર૦ ૯, પૃ૦ ૮૧૦-૧૧

એ સેનાપતિની કુદષ્ટિ ભાર્યા, એ મોટા મહારાજાના નાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર પુત્ર, એનો ઘણો મોટો પરિવાર, એનો મકરધ્વજ જેવો દેવને નચાવનાર સેનાની, એ સેનાનીની રતિ નામની પત્ની, એની પાસે બેઠેલા પાચ મનુષ્યો, મકરધ્વજનો પુવેદ, સ્ત્રીવેદ અને ષઢ વેદનો પરિવાર, ગહેલાઈથી રમતા સોળ કષાય-બાળકો, એના ઠોકરાઓનો આખો મોટો પરિવાર અને એણે રચેલી આખી બાજીનું વર્ણન વાચ્યુ, વિચાર્યું અને અવધાર્યું હોય[2] તો જાણવું પડે કે આ મોહની નિદ્રા એ કરી વસ્તુ છે એ નિદ્રામા પડેલો માણસ જાગતો છતા ઊંઘે છે, સૂતો છતા જાગે છે, બોલતો છતા પરવશ રહે છે અને એકદરે એવુ વિચિત્ર નાટક ભજવે છે કે જાણે એ ઊંઘમા નાચતો હોય, સ્વપ્નમા નાચતો હોય, મદારીના દોરડે માકડાની જેમ વર્તતો હોય તેમ લાગે છે

પ્રાણીની આખી ચેષ્ટા જ જ્યા પરાધીન હોય છે, જ્યા એની આત્મશક્તિ સ્થગિત થઈ જાય છે, ત્યા એની અને નિદ્રાધીનની સ્થિતિમા તફાવત રહેતો નથી. એ હાલતો-ચાલતો હોય તોપણ ઊંઘતો લાગે છે આવી નિદ્રામાથી ભાઈ, જાગ્રત થા, પ્રમાદનો ત્યાગ કર, તારા વિશિષ્ટ સ્વરૂપને ઓળખ, અને તારી પરિસ્થિતિને પિછાણ તુ કોણ? કેવી ઊંઘમા પડી ગયો છે? કોને આધીન પડી ગયો છે? અને કેટલો નીચો ઊતરી ગયો છે?—તે વિચાર અને તારી મોહનિદ્રાને દૂર કર આ મોહ આત્મિક સુષુપ્તિ ખરેખર, નિદ્રાની સ્થિતિ ઉત્પન્ન કરે છે એ પ્રાણીને તદ્રા કરાવે છે, એની બુદ્ધિને વિવેકશૂન્ય બનાવે છે, એને સ્વપ્નદશાવત્ તરગી બનાવે છે સક્ષેપમા કહીએ તો, નિદ્રાદશાની સર્વ પરિસ્થિતિ તેનામા દેખાઈ આવે છે આવી મોહનિદ્રામાથી તુ જાગ, અને સાવધાન થઈ જા (૧)

प्रभुजी प्रीतम विना नहीं कोई प्रीतम, प्रभुजीनी पूजा घणी माग रे   तुने० २

અર્થ—આ પ્રભુ સિવાય તારા કોઈ ખરા પતિ નથી, સાચા માલિક નથી, એ પ્રભુજીની પૂજા ઘણો મોકળાશ કરનારી છે, મોટો આતરો તોડનારી છે (અથવા એ પ્રભુની પ્રજાને તુ ખૂબ માગી લે, યાચી લે) (૨)

વિવેચન—તુ નોકર હો તો અન્યને શેઠ માન નહિ, તુ સ્ત્રી હો તો પ્રભુ સિવાય અન્ય કોઈને તારા પતિ માન નહિ, તું મજૂર હો તો પરમાત્મા સિવાય અન્ય કોઈને તારા ધણી માન નહિ. સ્ત્રીને પતિ કોણ હોય?—જે એના પર સદા પ્રેમ રાખે, જે એના સુખદુઃખમા સાથી તરીકે રહે. આવા પ્રીતમ તો ખરા પ્રભુ છે, પરમાત્મા છે એ તને દુઃખમાથી ઉદ્ધરીને તેના જેવો બનાવી શકે આવા પ્રભુની પૂજા તુ ખૂબ માગી લે એ પૂજા તારી આધિ-વ્યાધિ-ઉપાધિને હમેશને માટે દૂર કરનાર છે અને નિરતરના શુદ્ધ આનદને ઉત્પન્ન કરનાર છે

'**પ્રીતમ**'—આ શબ્દ પતિ, પ્રભુ કે ધણીનો ભાવ બતાવે છે એ પ્રિયતમ શબ્દનુ

શબ્દાર્થ—પ્રીતમ=પતિ પ્રિયતમ માગ=માગ માગણીકર (ક્રિયા) અથવા મોકળાશ અતર (નામ)

૨ ઉપમિતિભવપ્રપચાકથાના ચોથા પ્રસ્તાવમા આ સર્વનો વિસ્તાર છે

નાનું સ્વરૂપ છે પ્રિયતમ એટલે સર્વથી વધારે વહાલા પ્રીતમજી પર અનેક પદો રચાયાં છે ચિદાનંદજીનું દાસકમું પદ 'હો પ્રીતમજી, પ્રીતકી રીત, અનિત્ય તજી ચિત્ત ધારીયે' એમાં પ્રીતમજી તરીકે શુદ્ધ ચેતનજીને સંબોધ્યા છે અને અનેક સ્થાનકે પતિને પ્રીતમ કહ્યા છે વહેવારના પતિ સાથેનો સંબંધ તો અલ્પ કાળનો છે અને યમરાજનું આવાહન આવે એટલે ખલાસ થનારો છે, માટે ચેતનાને કહે છે કે પ્રભુજી પ્રીતમ વગર બીજા કોઈ તારા ખરા પ્રીતમ નથી ચિદાનંદજીના સદર પદમાં નમતા પતિને સમજાવે છે અને પતિ ઘેર આવે છે અહીં ચેતનાને કહે છે કે તારો ખરો પતિ તો પ્રભુ જ છે એ નિરંજન, નિરાકાર છે, જ્યોતિસ્ રૂપી છે, અનંત આનંદના નગ્ન છે અને તું અને તે એક જ છો પ્રભુ તો આદર્શ છે, પણ એને તું પ્રિયતમ માનીશ એટલે તારામાં પ્રિયતમનું અનલ સ્વરૂપ પ્રકટ થશે, તું પ્રભુ જેવા ચેતનરાજની સમોવડ થઈ જઈશ અને પ્રીતમ સાથેનો વિરહકાળ પૂરો થશે જ્યાં રાગ-દ્વેષ ન હોય, પૌદ્ગલિક ભાવમાં રસ ન હોય, અને અનંત ગુણમાં રમણતા હોય એ તારા પ્રભુ છે, એ તારા પ્રિયતમ છે અને એની વગરના પ્રીતમને તું શોધીશ નહિ એવા પ્રભુની પૂજા તું ખૂબ માગ

અથવા 'માગ' એટલે મોકળાશ પ્રભુની પૂજા ખૂબ મોકળાશ-છૂટ કરનાર છે અત્યારે તું રાગ-દ્વેષ-મોહ-જનિત નાના વર્તુળમાં અટવાઈ આશાતારાની ફુગ્ગામાં પડી ગયેલ છે, પણ પ્રભુજીની પૂજા તો ખૂબ વિશાળતા અને મોકળાશ કરનાર છે, તારી સંકુચિત દૃષ્ટિમર્યાદાને વિશાળ બનાવનાર છે, તારું આખું વાતાવરણ અનેરું કરનાર છે આ રીતે 'માગ' શબ્દને ક્રિયાપદ લઈએ તો માગણી કરવી અર્થમાં અને નામ લઈએ તો મોકળાશના અર્થમાં-બન્ને રીતે સારો ભાવ રજૂ કરે છે

પ્રથમ ગાથા પૂજ્ય ગુરુનો સીધો ઉપદેશ રજૂ કરે છે, ત્યારે આ બીજી ગાથા ચેતનાને ઉદ્દેશીને ઉપદેશક બોલતા હોય એવો ભાવ બેસે છે દરેક વ્યક્તિને પ્રીતમ તરીકે સંબોધી શકાય, પણ તેમ કરવા જતાં ભાવ જરા ખેંચવો પડે છે (૨)

હવે પછીની ત્રીજી ગાથાનું પ્રથમ પાદ જિનેશ્વર દેવને અને છેલ્લું પાદ ચેતનને ઉદ્દેશીને લખાયેલું જણાય છે

भवका फेरा वारी करो जिनचंदा, 'आनंदघन' पाय लाग रे   सुने० ३

અર્થ—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ફેરાને અટકાવીને આનંદઘન બનાવી દો આ પ્રમાણે હું પગે લાગીને (આપને વિજ્ઞપ્તિ કરું છું) (આવું જેની પાસે તમે યાચી શકો તેવા પ્રભુને પગે લાગો) (૩)

વિવેચન—હે જિનચંદ્ર! આ સંસારના ફેરા અટકાવી દઈને હવે તો મને આનંદઘન કરી દો. આ સંસારના ફેરા ફરીને હું તો થાકી ગયો છું એવી કોઈ જાતિ નથી, એવી કોઈ

શબ્દાર્થ—વારી=અટકાવી પાય લાગ=પગે લાગીને

યોનિ નથી, એવુ કોઈ સ્થાન નથી, અને એવુ કોઈ કુળ નથી, જ્યા સર્વ જીવો અનતવાર જીવ્યા અને મર્યા ન હોય. અને મારુ આ ચક્રભ્રમણ અવિરતપણે ચાલ્યા જ કરે છે હવે મને એક સ્થાને આનદમા અનતકાળ માટે બેસવાનુ થાય એવુ હે પ્રભુ! કરી આપો, અને મારી આ રખડપટ્ટીને અળસાવી દો

ભવ એટલે અસાર સસાર તો એવો છે કે એને અવકાશ આપ્યો હોય તો એ આગળ વરતો જ જાય એમા ઇંદ્રિયના વિષયો, કષાયો તથા હાસ્ય-શોક-ભયાદિ મનોવિકારો ભરેલા છે, એના ચક્રમા એક વાર ચઢ્યા પછી એમાથી નીકળવુ ભારે આકરુ બને છે ઉપર જણાવેલ મોહ મહારાજે એમા એવુ તો સામ્રાજ્ય જમાવ્યુ છે કે એ જ્યા ત્યાથી જુદા જુદા આકારે અદર ઘૂસી જઈ પ્રાણીને હેરાન-પરેશાન કરી તદ્દન પરવશ બનાવી મૂકે છે અને એક ઠેકાણે એને સ્થિર રહેવા દેતા નથી હે પ્રભુ! મારા નાથ! આ ભવના મારા ફેરાઓ હવે અળસાવી દો, મને આનદમય બનાવી દો આ આનદ અને રતિ વચ્ચે ઘણો ફેર છે આનદને આત્મા સાથે સબધ છે, જ્યારે 'રતિ' પૌદ્ગલિક બાબતો કે વસ્તુઓમા વિલાસ માને છે અને 'ઘન' શબ્દની પસદગીમા તો ભારે ઊડાણુ છે લાભાનદ મહાત્માએ પોતાના નામની સજ્ઞા 'આનદઘન' રાખી ત્યા આનદનો સમૂહ એ અર્થ બેસતો આવે છે મારો ભવનો ફેરો મટાડી હે જિનચદ્ર! આનદમય કરી દો—આ પ્રાર્થના છે

અથવા હે આનદઘન! સસારના ફેરા મિટાવીને મને જિનચદ્ર-તીર્થંકર થવાનુ સાધ્ય પ્રાપ્ત કરી આપો, મને આનદમય કરી દો, મારા સસારના ફેરા ટાળો અથવા મારા ભવના ફેરા વારી મને જિનચદ્ર બનાવી આપો તેથી આનદઘનને તુ પગે લાગ

તને તે શુ કહીએ? અને કેટલુ કહીએ? એવા વીતરાગને પગે લાગ. તારે એવા થવુ હોય તો એને પગે લાગ, એને પગલે ચાલ અને એની સેવા ઉઠાવ.

ઉપસહાર—આ વ્યવહારુ પદમા ઘણો ઊડો ભાવ છે એની કૃતિ, શૈલી અને શબ્દરચના જોતા એ આનદઘનની કૃતિ ન હોય એમ માનવાને ઘણા કારણો દેખાય છે નીચેના કારણો વિચારવા —

(ક) આનદઘનજીની ભાષામા ઊડા યોગ હોય છે, અહીં વ્યવહારુ ચાલુ વાતનો યોગ છે

(ખ) આનદઘનજીનુ પ્રત્યેક પદ એક મુદ્દા પર હોય છે, અને જેનો આશય છેલ્લી પક્તિમા સમુચ્ચયીકરણ કરીને મૂકેલ હોય છે આ પદમા તે શૈલીથી ઉલટી રીતિ દેખાય છે

(ગ) આનદઘન કદી સીધો ઉપદેશ આપતા નથી, એમનો ઉપદેશ અનુમિતિ (inference)થી હોય છે આ પદમા સીધો ઉપદેશ છે તે અન્ય પદોથી આ પદને જુદુ પાડનારુ તત્ત્વ દેખાઈ આવે છે

(ઘ) આનંદઘનની ભાષામાં ગૂઢતત્ત્વ (mystery) હોય છે, આમાં ઉઘાડી વાત છે એ આનંદઘનની જાણીતી શૈલીથી જુદી જ વાત છે એ વાતના ગુજરાતીનો પ્રશ્ન નથી કે આ તો ભાત પાડનાર તત્ત્વ હોઈ ખાસ નોંધવા લાયક છે

(ઙ) 'નમો મુજ નમો મુજ રે' ગાનાર 'એ જિનકે પાય લાગ' એવી વાત કરે નહિ, 'અબ હમ અમર ભયે ન મરંગે' ગાનાર 'તુને કહીયેં કેતો'– ભાવ એમ બાંધે નહી, પણ આશ્ચર્ય ઘટના છે

(ચ) પ્રથમ ગાથા જેને ઉદ્દેશીને લખાણી છે, તેનાથી બીજીના ફેર થઈ જાય છે અને ત્રીજી ગાથાના તો બે વાર પલટો લેવો પડે છે અને ઉદ્દેશ બદલવા પડે છે એ આનંદઘનની પ્રકૃતિથી જુદી જ ક્રિયા છે

(છ) અને 'પ્રીતિ'નું આખું તત્ત્વજ્ઞાન 'ઋષભ જિનેશ્વર પ્રીતમ'માં ગાનાર 'પ્રભુજી પ્રીતમ વિણ કોઈ નહિ ગાત' જેવી સાદી વાત કરે નહિ એની ચિત્તપ્રસન્નતાની વાત કે નિરુપાધિક પ્રીતિની વાત આખી અનોખી છે, અતિ ઉચ્ચ ભૂમિકા પર મુકાયેલી છે અને એનની સામાન્ય કૃતિથી તદ્દન જુદી પડી જાય તેવી છે

આ તો કાવ્ય અને ભાષાદૃષ્ટિની ચર્ચા છે બાકી આ પદનો ભાવ સામાન્ય મુમુક્ષુને ખૂબ અસર કરનાર, સમજુને વિચારમાં નાખી દે તેવો અને આખા પદને પ્રેરણાદાયી છે વારવાર કહીને કેટલું કહેવું ? અને શા માટે કહેવું ? ચેતન ! તારે એવા થવું હોય તો એ જિનદેવને પગે લાગ, એ અદ્ભુત આકારને તું જમાવી દે, તારામય બનાવી દે

આ પદ પ્રાથમિક દશાના પ્રાણીઓને બહુ ઉપયોગી અને અભ્યાસ કરવા યોગ્ય હોઈ તેના પર બહુ જરૂરી વિવેચન કરવા પ્રેરણા થઈ છે; વિશેષ વિવેચનની જરૂર જણાતી નથી, કારણ કે ભાવ સમજીને અંતરમાં ઉતારી શકાય તેવો છે છેવટે એક વાત કરી વિવેચન ખતમ કરીએ ઉપદેશમાં એક ને એક વાત ફરી ફરી કહેવામાં વાંધો નથી. વાચકવર શ્રી ઉમાસ્વાતિ મહારાજ પ્રશમરતિ ગ્રંથની શરૂઆતમાં જ કહે છે કે 'તીર્થંકર મહારાજે પ્રણીત ભાવો અથવા તેમના ગણધરોએ કહેલા ભાવોને અનેક વાર અનુકીર્તન કરવામાં આવે તે પુષ્ટિ કરનાર જ થાય છે જેમ વિષનાશ માટે મંત્રપદનો અનેક વાર ઉચ્ચાર કરવામાં આવે તે દોષ નથી, તેમ રાગરૂપ વિષના નાશ માટે વારવાર એકની એક વાત કહેવામાં આવે તે પુનરુક્તિ દોષની કક્ષામાં આવે નહિ જેમ એક વાર આપેલું ઔષધ વ્યાધિનાશ માટે ફરી ફરીને દિવસો સુધી આપવામાં આવે તેમાં દોષ નથી, તેમ રાગ નામના વ્યાધિના નાશ માટે પુન પુન એક વાત કહેવામાં આવે તેવી રીતે જ અર્થપદની યોજના કરવી અને તેમ કરવું તે ઉચિત અને સુયોગ્ય છે જેમ વૃત્તિ માટે (ભરણ-પોષણ ચલાવવા, રોટી પેદા કરવા) માણસ એકનું એક કામ હંમેશ વારવાર કરે છે, તેમ

વિરાધ કરનારી વાતો હેતુસર વારંવાર ફરી ફરીને કરવી.[1]

આ હકીકત ધ્યાનમાં રાખવાથી પુનરુક્તિ દોષનો પ્રસંગ લેખક કે કવિને માથે કદી ન આવે, અને સુદ્દામ વાત આકારફેરે થયા કરે એટલા માટે 'કેતો' એટલે કેટલુ કહેવુ, એવા અર્થ સાથે કેટલાં વાર કહેવુ એ વાત આ પદમા કરી છે અને એમા દોષ નથી પણ પ્રેરણા દૃષ્ટિએ ખાસ લાભ છે એ વાત પર ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે (૧૦૨)

પદ એકસોત્રણમુ

ભૂમિકા—વ્યવહાર શબ્દોમા આ પદમા બહુ ઉપયોગી વાત કરી દીધી છે એનો અર્થ સુગમ હોઈ બહુ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી એનો આશય સંક્ષેપમા વિચારી જઈએ —

સંસારી જીવ પોતાના વેપાર-ધંધામા પડ્યા છે, દીકરા-દીકરીના વેવિશાળ, અભ્યાસ અને ઠેરમા અટવાઈ ગયો છે, નોકરી કરી પોતાનુ ગુજરાન ચલાવવાના ફાંફા મારવાના ગૂંચવાઈ ગયો છે, અને વાતમા કાંઈ માલ ન હોય એવા કામોમા આત્મા જેવી ચીજને વીસરી સંસારમા અટવાયા કરે છે, અને વિના કારણ અડવો અડધો થઈ જાય છે

प्रभु भज ले मेरा दिल राजी रे प्रभु०

आठ पहोरकी चोसठ[2] घडीया, दो घडीया जिन साजी रे प्रभु० १

અર્થ—(હે ચેતન! હે જીવ!) તુ પ્રભુને-પરમાત્માને ભજી લે, સેવી લે (તુ એમ કર તેમા) મારુ દિલ પ્રસન્ન છે, એમા મને આનંદ છે જો, આઠ પહોરની કુલ સાઠ ઘડીઓ થાય (તેમાથી કાંઈ નહિ તો) ઓછામા ઓછી બે ઘડી સુધી જિન મહારાજને સેવી લે (૧)

વિવેચન—સંસારના રંગમા રંગાઈ ગયેલા, ગાડી-વાડી-લાડીના ચક્કરમા પડી ગયેલા માણસને કહે છે કે ભાઈ! થોડો વખત પ્રભુને ભજી લે, એને યાદ કરી લે, એના નામની માળા ફેરવી લે, કાંઈ નહિ તો એટલુ પણ કરીશ, તોપણ મને તે વાત ગમશે જો ભાઈ!

શબ્દાર્થ—ભજ લે=ભજી લે સેવી લે પૂજી લે મેરા=મારા દિલ=મન રાજી=ખુશી લહેરમા પહોર=ત્રણ કલાક, દિવસનો આઠમો ભાગ. ઘડીયા =૨૪ મિનિટની એક ઘડી એક પહોરની સાડા સાત ઘડી એક દિવસની સાઠ ઘડી થાય દો=બે સાજી=પૂજી, સુસજ્જિત કરી સેવી

1. પ્રશમરતિ, શ્લોક ૧૨-૧૫ નો ભાવાર્થ
2. મુદ્રિત ચોથી આવૃત્તિમા સાઠ છાપેલ છે ખરી વાત પણ સાઠની છે પણ અસલ પાઠ ચોસઠનો લાગે છે (ચર્ચા વિવેચનમા) આ પદ મારી પાસેની પ્રતમા નથી મુદ્રિત પ મા નવું આવૃત્તિમા ચોસઠનો પાઠ છે -વિવેચનકાર

આખા રાત-દિવસના મળીને આઠ પહોર થાય છે અને એક એક પહોરની આઠ-આઠ ઘડી (૨૪ મિનિટ) થાય છે એ તો તને ખબર છે આખા દિવસની ચોસઠ ઘડી પ્રભુભજનમાં કાઢ તો તો બહુ સારું, પણ એટલું ન બને તો આખા દિવસમાં બે ઘડી તો પ્રભુભજન માટે અલગ પાડ એ તો માત્ર દિવસનો લગભગ ત્રીસમો ભાગ થયો. કાંઈ નહિ તો એટલો વખત તો પ્રભુસેવન માટે જુદો પાડ મતલબ, આઠ પહોર દહાડામાં બે ઘડી સામાયિક જેટલો કાળ આત્મગુણવિચારણામાં કે પરમાત્માના ધ્યાનમાં કાઢ આખો દિવસ મજૂરી કર્યા કરીશ, અને મોત આવશે ત્યારે આ સર્વ મૂકીને ચાલ્યો જઈશ, એમાં તે કાંઈ અક્કલની વાત છે ? માટે, કાંઈ નહિ તો, છેવટ બે ઘડી તો માની લીધેલા વ્યવહારનો ભાર માથા પરથી ઉતાર અને કોઈ નવીન વાતાવરણ ઊભું કર, અત્યારના તારા વ્યવહારથી કાંઈક ઉચ્ચ દશાનો સાક્ષાત્કાર થાય એવું કાંઈ કર ગમે તે કર, પણ બે ઘડી તારે પોતાને માટે દરરોજ અળગી કાઢ તળાવની પાળ તૂટશે અને પાણી ચાલવા માંડશે, ત્યાર બુદ્ધિ આવશે, તે પણ નકામી છે અને પછી ખેદ કે પશ્ચાત્તાપ થશે તે પણ અર્થ વગરના છે માટે, કાંઈ નહિ તો, બે ઘડી તો પ્રભુભજન, આત્મચિંતવન ધ્યાન કે વિચારણામાં દરરોજ કાઢ[1] (૧)

दान पुण्य कछु धर्म कर ले, मोह मायाकू त्याजी रे. प्रभु० २

અર્થ—અને ભાઈ! દાન, પુણ્ય અને એવું એવું કાંઈ ધર્મ (સારું કામ) કરી લે અને તે માટે મોહ અને માયાને તજી દે (૨)

વિવેચન—અને ભાઈ! સામાયિક જેટલો સમય પ્રભુપૂજન કે ભજનમાં કાઢીશ તેમાં તને ખૂબ શાંતિ લાગશે આ દુનિયાના રખડાવનાર મોહરાજા છે આ મોહરાજાનો ત્યાગ કર અને મોહરાજાનો મંત્ર 'અહં અને મમ' છે 'હું' અને 'મારું' એ મહામંત્રને પરિણામે પ્રાણી પુદ્ગલમાં રાચે છે, ધનમાં માચે છે અને ગુમાનમાં નાચે છે આ મમતા મોહરાજાની ધર્મપત્ની છે અને આખા સંસારનું મૂળ કારણ છે એ આખા પગ બંધી ચઢાવી દે છે, અને

શબ્દાર્થ—કછુ = કાંઈ ધર્મ = પુણ્ય કર્મ, સારું કામ ત્યાજી = ત્યાગી, છોડી દઈ, તજી દઈ માયા = મમતા, સ્નેહ મારાપણું

1 ચોસઠ' પાઠ સર્વ પાઠકોને મુખે સાંભળ્યો છે, સંબંધ પરથી અને ધ્વનિકાવ્યની નજરે એ જ અસલ પાઠ હોય એમ લાગે છે, પણ છપાયેલ પુસ્તકની છેલ્લી આવૃત્તિમાં 'સાઠ' પાઠ આપ્યો છે તે કોઈ ગણતરી કરનાર, હિસાબી માણસનું કામ જણાય છે શ્રી ભીમશી માણેકની પ્રથમ ત્રણ આવૃત્તિમાં ચોસઠ પાઠ છે માત્ર ચોથીમાં સાઠનો પાઠ છાપેલ છે આવી તો અનેક ભૂલો વ્યવહારમાં ચાલતી જોવામાં આવે છે જે નજરે સાત વાર ના રાત દિવસને અઠ(૮)વાડિયું કહી શકાય તે નજરે આઠ પહોરની ૬૪ ઘડી ગણી શકાતી હશે એમ મને લાગે છે વરસના ૧૨ માસ—અધિક માસ આવે તોપણ બાર માસ—ને ત્રણસો પંચાવન દિવસ માટે ખામણાં કરીએ ત્યારે 'તિનિસયસઠ્ઠી રાઈંદિયાણં' અને જે પખવાડિયામાં ચૌદ દિવસ થતા હોય કે સોળ થતા હોય તેમાં ઉપરની રીતે પંદર રાત-દિવસ કહીએ તો આઠ પહોરની ચોસઠ ઘડી પણ વ્યવહાર ઔપચારિક નજરે એ વાત સુયોગ્ય છે અને કાળગણનામાં ઉપચારને ઘણું સ્થાન હોઈ પૂર્વ પુરુષોએ એનો સ્વીકાર કર્યો હશે એમ મને લાગે છે —વિવેચનકાર.

બધન ઇચ્છાઓ બાંધન કરે છે, અને તેને ખોટી દલીલોથી પોષે છે આ મોહરાય અને તત્ત્વ યા માયા-મમતાનો ત્યાગ કરી દે, તેના પર વિજય મેળવી લે માયા એટલે મમતા એનો અર્થ છળ-પ્રપચ પણ થાય, પણ અહીં સબધથી તેને મમતા અર્થમા સમજવાની છે

અને ભાઈ! કાઈ દાન-પુણ્ય કે એવા પ્રકારનો વ્યવહારુ ધર્મ કાઈ કર અને આ તારી વનાવેલી અને તે તારી પોતાની માની લીધેલી આખી સૃષ્ટિ છોડીને એક દિવસ જવુ પડશે તે વખતે ભડાર કે તિજોરી કોઈ સાથે આવવાની નથી. માટે કાઈ દાન કર, કોઈ સત્પાત્રને આપ, સારી સસ્થાઓને આપ, યોગ્ય પીડિતને પોષ, દુકાળ, મદવાડ કે અકસ્માતથી હેરાન થનારાને આશ્રય આપ. આવુ કાઈ કરશે તે તારી સાથે આવશે. ત્યાગ-ધર્મની શરૂઆત દાનથી થાય છે અને દાનમા પોતાની શક્તિ અને સામાની જરૂરીઆત પર નિગાહ રાખવાની છે આટલુ કાઈ કરીશ તો તે સાથે આવશે, અને તને ટેકારૂપ થશે. દાનના પૈસાના દાનથી જ અટકવાનું નથી. એમા વિદ્યાદાન, સેવાદાન, સેવાસમયદાન વગેરે અનેક બાબતોનો સમાવેશ થાય છે અને પુણ્યમા સારા કૃત્યો સર્વ આવે છે અસહાયને સહાય, જરૂરવાળાને સલાહ, પ્રામાણિક વ્યવહાર, અવસરે ઊભા રહેવુ, સત્સગ વગેરે અનેક બાબતોનો પુણ્યમા સમાવેશ થાય છે તારાથી બને તેટલુ દાન-પુણ્ય કર અને એ રીતે 'કાંઇ'-કાઈક ધર્મ કર આમ ને આમ તણાઈ જઈશ અને ચાલ્યો જઈશ તો ખાલી હાથે તને તરવાનો માર્ગ પણ નહિ મળે, માટે કાઈક કર, થોડુ પણ કર, અને તારા જીવનને ઉજાળ

જેને આત્મપ્રગતિ સાધવી હોય તેને સર્વત્યાગનો માર્ગ જ શ્રેયકારી અને આદરણીય છે પણ એ મહાન સર્વસ્વત્યાગની શરૂઆત 'દાન' ધર્મથી થાય છે, કારણ કે વસ્તુ કે ધન પરની માયા ઉઠાડવી એ પણ શરૂઆતમા તો મોટી વાત છે તેથી પ્રાથમિક પ્રગતિ-પથમા દાનધર્મને આ ત્યનુ સ્થાન છે

'દાનપુણ્ય'—દાન અને પુણ્ય એમ પણ અર્થ થાય અને દાનરૂપ પુણ્ય એ અર્થ પણ થાય. 'દાનપુણ્ય કરો' એ વાક્ય પ્રચલિત છે અને સહજ સમજાય તેવુ છે આ શ્લોકમા દાનપુણ્ય અથવા તેવા જ બીજા ધર્મ કરવાની વાત કરી ધર્મ એટલે ફરજ[1] કાળ, સ્થળ અને સયોગો પ્રમાણે આ ધર્મમા ફેરફાર થાય છે, અને વિવેક વાપરી પાત્ર દાન થાય તો મહાલાભ કરાવે છે કીર્તિદાનને બહુ અગત્ય અપાતી નથી, પણ કાઈ ન આપનારની સરખામણીમા કીર્તિદાન કરનાર પણ ખોટો નથી સુપાત્રદાન સારુ છે, અભયદાન (જીવિતદાન) શ્રેષ્ઠ છે અને અનુકપાદાન હૃદય બતાવે છે દાનમા વિવેકની જરૂર છે ભૂમિને વાવનારને એ લાગે નહિ આપવુ થોડુ અને બડાઈ ઘણી હાકવી, નામનાનો મોહ રાખવો, એ ભૂમિને વાવવાનો પ્રકાર છે પણ દાનની શરૂઆતમા તો તે પણ ઇષ્ટ ગણાય છે (૨)

૧ 'ધર્મ' શબ્દના અનેક અર્થ છે અહીં ધર્મ એટલે દાન કે એવુ કોઈ સુકૃત્ય ધર્મ શબ્દ ઘણો વિશાળ અને બહુઅર્થી છે -વિવેચનકાર.

'आनंदघन' कहे समज समज ले, आखर खोवेगा बाजी रे   प्रभु० ३

અર્થ—આનંદઘન કહે છે કે હે ભાઈ! જરા સમજી લે, સમજી લે, (નહિ સમજે તો) આખરે કુલ બાજી ખોઈ નાખીશ, વેડફી ઉડાડી નાખીશ (૩)

વિવેચન—આનંદઘન મહારાજ ભાર મૂકીને કહે છે, વારંવાર કહે છે, કે ભાઈ! કાંઈ સમજી લે આ તને ટૂંકામાં ભાવ સમજાવવા યત્ન કર્યો છે તે ધ્યાનમાં લઈ લે અને જરા ઊંડો ઊતર નહીં તો આખરે આખી બાજી હારી બેસીશ મનુષ્યભવમાં પ્રાપ્ત કેવી બાજી માંડે છે તે આપણે જોઈએ જન્મ્યા પછી અભ્યાસ કરવો, પરણવું, વ્યાપાર કે નોકરી માંડવા વગેરે બાજી માંડી અને એનો લાભ લેવામાં ન આવે તો અંતે એક દિવસ એને મૂકવી તો પડવાની જ છે એ મૂકતી વખતે પસ્તાવો થશે કે આટલું મળ્યું, આટલી સગવડતા હતી, પણ એનો લાભ ન લેવાણો અને અંતે બાંધી મુઠ્ઠીએ આવ્યા હતા તે ઉઘાડે હાથે ચાલવાનું થવાનું! આમ બને તો તો ભારે કઠણ વાત થાય એવું ન બને તેટલા માટે સમજી જા, યાદ રાખ, કે આ બાજીનો ત્યાગ તો જરૂર કરવાનો જ છે તે વખતે ગ્લાનિ ન થાય તેટલું તો ઓછામાં ઓછું કરવું જ જોઈએ આવી બાજી કાંઈ વારંવાર મળતી નથી, પરાધીન તિર્યંચો કે પશુઓ લાંબી બાજી માંડી શકતા નથી, અને દેવો ડાહ્યા કહેવાય છે, પણ બાજીનો લાભ બહુ લઈ શકતા નથી બાકી એકથી ચાર ઇંદ્રિયવાળાને બાજીનો સવાલ જ નથી અને પરાધીન અને દુઃખી હોઈ બાજીને સમજતા પણ નથી તને તો અત્યારે ભારે અનુકૂળતા છે તો એ વેડફાઈ જાય તે પહેલાં તેનો લાભ લે, અને એમાં મુલતવી રાખવાની વાત ન કર ઘડપણમાં કાંઈ કરશું એવી વાત ન કર—કોને ખબર છે કે મંદવાડ, અકસ્માત કે અન્ય કારણથી બાજી પહેલી સંકેલાઈ જાય તો પછી પસ્તાવાનું કારણ થઈ પડે માટે કાલ કરવાનું હોય તો આજ કર અને આજ કરવાનું હોય તે હમણાં કર એમ કહેવાય કે તું બાજી ભૂલ્યો[1] કે તને તે માંડતા જ ન આવડી એમાં કાંઈ માલ નથી માટે સાચો રાહ બતાવનાર સદ્ગુરુ તને કહે છે કે ભાઈ! સમજી લે, બરાબર સમજી લે, તારી બાજીને ઓળખી લે, અને મોહમાયા તજી દઈ કાંઈ દાનપુણ્ય કરી લે અને કાંઈ નહિ તો બે ઘડી તારા પોતાના સાચા હિતને માટે કાઢ (૩)

ઉપસંહાર—પૂજ્ય પં૦ ગંભીરવિજય ગણિ લખાવે છે કે આ પદ ક્ષેપક છે એની કૃતિ જોતા કાવ્યની નજરે જે મજબૂત યોગછાયાના કવન યોગીરાજ આનંદઘનજીએ કર્યાં છે તેની કક્ષાએ એ પહોંચતું નથી એમ મને લાગે છે, અને મારી પાસે આનંદઘનજીના

શબ્દાર્થ—આખર = આખરે, છેવટે ખોવેગા = ખોઈશ, હારી બેસીશ ગુમાવી નાખીશ, વેડફી નાખીશ

---

૧ ભૂલ્યો બાજી આ વિષય પર એક લેખ લખ્યો છે તે વાંચવા યોગ્ય છે જુઓ 'જૈન ધર્મ પ્રકાશ' પુ૦ ૪૧, પૃ૦ ૨૫૩ એ જ લેખ સાધ્યને માર્ગે પૃ૦ ૫૨-૬૦માં જુઓ —વિવેચનકાર

પ્રોતી પ્રતમા એ ઠ નહિ, એટલે એ પદની કૃતિ કોની છે તેનો પ્રશ્ન ઉપોદ્ઘાત પર મુલતવી રાખીએ છતા વ્યવહારુ માણસોને ઉપદેશદૃષ્ટિએ મધ્યન કરવાવાળાની વચગાળાની ન ર્રે એનો ભાવ ખૂબ સરસ છે આ પદની કૃતિ ચિદાનદજીની કક્ષા સુધી જરૂર વધે ઠ એ મધ્યકાલીન યોગીઓના કવનોને અનુરૂપ છે અને ખાસ શિક્ષણીય હોઈ જનતાને ખૂબ લાભપ્રદ છે એટલે એના પર મુદ્દાસરનુ વિવેચન કર્યુ છે આ અને આવા બેપદ પદો વિનયવિલાસ, યશાવિલાસ, વિમળવિલાસ કે ચિદાનદજીની કૃતિઓની કક્ષામા તો જરૂર આવે છે, કબીર, સુરદાસ કે ભોજાના ઉપદેશમય પદો સાથે એની ગણના બરાબર થાય છે અને જનતાને—આમવર્ગને—ખૂબ પ્રેરક હોઈ ગાન વખતે જ સમજના ઊતરી જાય એવી સહજ લાક્ષણિક ભાષામા હોઈ ખૂબ આનદ આપે છે એના કર્તૃત્વની ચર્ચા સાહિત્ય ન ર્રે મ ન આપશે, પણ મુમુક્ષુને તો એના સાર સાથે કામ છે ચર્ચા તદ્યોગ્ય સ્થળ માટે મુલતવી રાખી છે, છતા આ પ્રસગે એક વાત તો નોધી લેવા યોગ્ય જણાય છે, આનદઘનના પદોમા આત્મનિમજ્જન સર્વાગી છે, એના કોઈ પણ પદમા મધ્યમ માર્ગ જોવામા આવતો નથી, એમા સુમતિ ગાશે તો પ્રાણજીવનના સર્વ સમાવેશ માગશે, એમા વિરહનાશ સર્વ કાળનો હશે, એના ચેતનનુ અમરત્વ શાશ્વત દેખાશે, એટલે એમા દિવસના ત્રીશમા ભાગમા (બે ઘડી) પ્રભુભજનની વાત એમની ઉચ્ચ દૃષ્ટિએ કઢગી લાગે તેમ છે અને બીજી વાત દાનપુણ્યની એ કરી કરે નહિ એમને તો કર્મનો સર્વથા નાશ જોઈએ છે, એમને ભગવત ભજન કરી પાર જવુ છે (પ્રથમ પદ), એમને વિલબ ગોઠતો નથી એટલે એ દાનપુણ્યના માર્ગોની વાત ન કરે એમના પ્રભુપ્રેમની કહાણી અકથ્ય છે (પદ ૪) આ દૃષ્ટિએ આ પની કૃતિ અન્યની હોય એમ લાગ્યા વગર રહે તેમ નથી

આગલી હકીકત હોવા છતા મારા—તમારા જેવા મધ્યમમાર્ગી જીવોના આખ ઉઘાડ નાર આ પદ છે તને ગમે તે કર, પણ થોડુ દાનપુણ્ય કરી જરા હળવો થા, અને ૨૪ કલાકમાથી ૪૮ મિનિટ તારા ચેતનરાજ સાથે—તારી પોતાની સાથે—બેસ, એને અવધાર, એટલુ પણ ન બને તો કાઈ દાન કર. (૧૦૩)

પદ એકસોચારમુ

ભૂમિકા—આ પદમા એક અતિ અગમ્ય વાતની હકીકત બહુ અસરકારક કાવ્ય રૂપે રજૂ કરી છે એનુ કર્તૃત્વ તો સદિગ્ધ રહેશે જ, એ ઘણીખરી પ્રતોમા આનદઘનજીના પદસગ્રહ સાથે લભ્ય થતું નથી, પણ એ પ્રશ્નની વિચારણા, આપણા અગાઉના ધોરણ અનુસાર, ઉપોદ્ઘાત કે સ્વતત્ર લેખ પર મુલતવી રાખી પદના અર્થગૌરવ અને રહસ્ય-વિવેચનને અત્ર સ્થાન આપીએ

આ પદમા અનેક પાઠાતરો ... એ એમ અર્થ અને અનુભવથી પ ગભીર

વિજયજીએ લખાવેલ છે, તે તેના સ્થાન પર વિચારાશે અત્ર એટલી સ્પષ્ટતા કરવાની જરૂર છે કે આ પદ કોઈ પ્રતમાંથી મળ્યુ નથી એટલે પાઠાંતર પણ અર્થ કે કલ્પના-સંભાવનાને આધારે કે નંબંધ પરથી સૂચિત છે એમ સમજવું

આ આખું પદ વિકાસ પામેલી સમતાના મુખમાં મુકાયલુ છે અને તે મિત્ર અનુભવને ઉદ્દેશીને બોલાય છે એ વાત ધ્યાનમાં રહે પ્રથમ વિભાગમાં અનુભવને ઉદ્દેશીને ૮-૧૩-૧૪ અને ૫૦મા પદો આવી ગયા છે અને આ દ્વિતીય વિભાગમાં એ ઢબના ઘણા પદો આવી ગયા છે એનુ વિસ્તારથી વર્ણન પાંસઠ અને સિત્તેરમાં પદને મથાળે આવેલ 'સાખી'ઓમાં થઈ ગયુ છે, એટલો ઉલ્લેખ કરી અત્ર બીજી પ્રસ્તુત વાત એ જણાવવાની રહે છે કે આ પદનો વિષય ૮મા પદ સાથે ઘણો મળતો આવે છે એ પદમાં અનુભવને જાગૃત કરવાની જે વાત કરી છે તેની પૂર્વભૂમિકા આ પદમા છે

વાત એ છે કે પ્રાણી હજુ સંસારદશામાં રાચી રહેલ છે એનામાં આગળ વધવાની શક્યતા છે, એના સત્તામાં અનેક ગુણો છે, પણ હજુ એ વિષયવાસનાથી ઉપર આવ્યો નથી એની અંદર વિષયેચ્છાની પ્રબળતા છે એની સાથે ગુણપ્રાપ્તિ તરફ અભિસરણની પણ શક્યતા છે તુચ્છ મનોભાવને દર્શાવનાર દુર્મતિ તેનામાં છે, તેના સાથે જ તેનામાં સન્માર્ગે લઈ જનાર ઉચ્ચ આશય કરાવનાર તત્ત્વો મોજૂદ છે આ શુભ તત્ત્વોના સરવાળાને આપણે 'સુમતિ' અથવા 'સમતા'નુ નામ આપીએ છીએ

પ્રાણી પોતે પોતાના કર્મોનો કર્તા છે એ ખરુ, પણ એ નિમિત્તને આધીન હોઈ પરભાવને વશ પડી જાય છે અને તે વખતે એ અધમ કાર્યો કરે છે, ન બોલવાનુ બોલે છે અને માઠા વિચારો કરે છે એવી પરાધીન દશામાં પણ એનામાં સુંદર તત્ત્વોની શક્યતા અને હાજરી છે એ સુમતિ અથવા સમતા એવે વખતે પ્રાણીની રાહ જોઈ બેસે છે, અને 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' (પદ ૧૬મુ)નો ભાવ બતાવે છે આવે વખતે એ જે પ્રકારનુ વર્તન કરે છે તેનુ વર્ણન આ પદમાં ખૂબ સરસ રીતે કર્યું છે સુમતિ પોતે અતિપવિત્ર આર્ય સાધ્વી છે એની માર્ગપ્રતીક્ષા પતિ માટે છે, એની આતુરતા વિરહકાળના નાશ માટેની છે, અને એની લગના પતિ માટે છે એ પતિમાં રહેલી સત્તા કલ્પી શકે છે અને પતિને એ સ્વરૂપે નિહાળવાની પોતાની લાલસાને સ્વરૂપ-આકાર આપે છે

જૈનનો આખો વિકાસમાર્ગ યોગદૃષ્ટિએ જોતા તેમાં ઇંદ્રિયનો સંયમ, મન પર અંકુશ અને કષાયો પર વિજય મુખ્યતયા દેખાય છે તેના અનેક સાધનો બતાવતા વિકાસમાર્ગમાં ધ્યાનયોગને પ્રધાન સ્થાન આપ્યુ છે શ્રીઉપમિતિપ્રપંચકથામાં આખા જૈન ધર્મનો સાર ધ્યાનયોગ બતાવ્યો છે અને તેની સિદ્ધિ માટે મન પ્રસાદ સાધવો જોઈએ અને તે અહિંસા વગેરે શુદ્ધ અનુષ્ઠાનથી સાધી શકાય છે એમ બતાવ્યુ છે[1] આ રીતે જ્યારે ધર્મ

[1] ઉપમિતિભવપ્રપંચાકથાભાષાંતર પ્ર ૮, પ્ર ૧૯ પૃ ૨૦૩૯

ધ્યાન અને શુકલધ્યાનના પાયા ઉત્તરોત્તર પ્રાપ્ત થતા જાય અને પ્રાપ્તિ પછી આગળ પ્રગતિ થતી જાય એ આદર્શ સિદ્ધિનો માર્ગ છે આ ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનના માર્ગમા સમતા બેઠી છે એ પતિને આવતા જોઈ શકે છે, પણ ત્યાથી આગળ જાય ત્યારે સમતાને મૂકી દે છે, મન પર વિજય મેળવી તેને પણ છોડી દે છે અને શૈલેશીકરણ કરી સર્વ યોગો પર વિજય મેળવી આત્માન્તર્ગત થઈ જાય છે અને આત્મનિમજ્જન કરી આત્મા સાથે પોતાનો અભેદ સાધી લે છે રાહ જોનારી સમતા પતિને જોઈને રાજી થાય છે, પતિને એ દશામા પોતા સાથે ઐકય સાધતા વેદે છે પતિ તો આગળ વધતા જાય છે એટલે પછી એમનુ ગુણસ્મરણ કરે છે આવી પોતાની પરિસ્થિતિ થાય ત્યારે સમતા કેવા ઉદ્‌ગારો કાઢે તેનુ આ વર્ણન છે અને આખી હકીકત સમતા અનુભવ પાસે રજૂ કરે છે એ વાત ધ્યાનમા રાખવાની જરૂર છે આ પદમા, સાધ્ય સન્મુખ લગભગ પહોચી ગયેલા પતિના વિરહના આલાપ સલાપ છે એમ માનવુ વધારે સુયોગ્ય જણાય છે અત્યત પ્રેમમય દશામા બોલાયેલા એ ઉદ્‌ગાર છે અને પતિદેવને ખૂબ ઉજ્જ્વળ દશામા જોયા પછી એની શકયતા છે એ વાત ધ્યાનમા રહે તો પછી આખો ભાવ સમજાય તેવો જણાય છે આ બીજા દૃષ્ટિબિન્દુથી ભાવાર્થ સમજતા સ્પષ્ટ ચોખવટ થાય છે, તે દૃષ્ટિ સવિશેષ લક્ષ્યમા રાખી આ પદને આપણે વિચારી જઈએ

ધર્મધ્યાન, શુકલધ્યાનની દશા ખૂબ સુન્દર છે એના એક એક પાયામાથી પ્રાણી ઘણો જલદી પસાર થઈ જાય છે એના પ્રત્યેક પાયા વિગતવાર સમજવા યોગ્ય છે યોગ ગ્રંથોમા એની વિગતવાર સમજણ આપેલી છે સક્ષેપથી સમજવા માટે 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' (પૃ ૧૪૪-૧૮૧)મા એ વાતનો સાર આપ્યો છે પણ એનો ખરેખરો ખ્યાલ તો અનુભવે જ આવે એ પર્યુત્કૃષ્ટ દશામાથી પસાર થયેલા સ્વામી તરફ આર્યબાળા સમતા કેવી નજરે જોઈ રહી હશે, એવા પતિને મેળવવાની ભાગ્યમત્તા પર એ કેટલુ વારી જતી હશે અને એને કોઈ તેમ ન કરવા સમજાવે તેની સામે એ કેવો જવાબ આપતી હશે તેની વિચારણા પદના રચયિતા સાથે પ્રથમ કરી જઈએ

પદ[1]

(રાગ—આશાવરી)

हठीली आख्या टेक न मेटे, फिर फिर देखण जाउ हठीली० ए आंकणी
छयल्छबीली पिय छबि, निरखित तृपति न होई,
नट कर्रि डक हटक रमी, देत नगोरी रोई हठीली० १

[1] એક પ્રતમાં આ પદ છે તે પ્રમાણે નીચેના પાઠાતરો પ્રાપ્ત થયા છે — પાઠાતર—આખ્યા—આખે મેટે—મિટે છબિ—છબ નિરખિત—નિરખત તૃપતિ—તપત ત્રીજી પક્તિ—હઠ કરી ટુક હટકુ કરી

શબ્દાર્થ—હઠીલી=જિદ્દી આખ્યા=આખો, ચક્ષુઓ ટેક=પણ, નિયમ મેટે=મૂકે, છોડે ફિર ફિર=ફરી ફરીને વારવાર દેખણ=જોવાને છયલછબીલી—છેલછબીલાની મોહક અને રૂપાળાની લહેરી લાલાની મનમોહન મનોહરની અથવા મનોહર પ્રિય=વહાલી છબી=તસવીર તૃપતિ=તૃપ્તિ નિરખિત=

અર્થ—હઠે ચડેલી આંખો પોતાની ટેક છોડતી નથી (એને એમ થાય છે કે) જાણે ફરી ફરીને (એને) જોવાને જઉં! મારા છેલછબિલા વાલાની પ્રિય છબી જોતા જોતા એને કદી ધરપત વળતી નથી અને કદાચ કોઈ વખત આગ્રહ કરીને એને રોકું, મના કરું તો એ ઓશિયાળી થઈ રહી પડે છે (૧)

વિવેચન— સમતા કહે છે કે પોતાની આંખો હઠે ચડી છે અને નીરખી નીરખીને પતિને જોવાની જે ટેક એણે લીધી છે તેને એ છોડતી નથી. અનંતગુણના ભરેલા પતિદેવને જોયા વગર રહી શકાતું નથી. કૃષ્ણના પિતા વસુદેવનું રૂપ એવું હતું કે એ બહાર નીકળે ત્યારે સ્ત્રીઓ એની સામી નજર માંડીને જોયા જ કરે. આ તો બાહ્ય રૂપની વાત થઈ, પણ જ્યારે આત્મગુણની હાજરી હોય, જ્યારે પ્રસન્નતાની સાથે વિશાળતા અને ભવ્યતા વધારે નમાલુમના પ્રાસ થતી જતી હોય, ત્યારે એવા પ્રસન્ન આત્મદેવ પર સમતા વારી જાય, એને વારંવાર જોયા કરે, એ સ્વાભાવિક છે પતિદેવ એને પ્રેમનજરે જુએ કે નહિ એનો એમાં સવાલ જ ન હોય, એ તો પતિને વારંવાર દેખે, અને ધારીધારીને દેખે પતિને જોવાની એણે ટેક લીધી છે એની છબી ગમે તેટલી વાર જોવામાં આવે તેથી ધરપત થતી નથી

હવે સમતા કહે છે કે એ આંખોને મના કરું તો એ બાપડી ઓશિયાળી થઈને રહી પડે છે મતલબ, એને પતિદેવ તરફ એટલો પ્રેમ લાગ્યો છે કે એને ત્યાં જતા અટકાવું તો એ રહી પડે છે[1]

જોઈ જોઈને, જોતા જોતા તૃપતિ=ધરપત, સંતોષ, ધરાવું ન હોઈ=નથી થતી નટ= અશુદ્ધ છે, મેળ બેસતો નથી નટ એને પાઠ સ્વીકારનાર હઠ શબ્દ બેસે છે અર્થ—આગ્રહ કરી, જોરાવરી ટક=અશુદ્ધ જણાય છે 'ટુક' જોઈએ=જરા માત્ર હટકૂ=ગટકું નિષેધ—મના કરું કની=કોઈ વખ્ખત નોરી=ભાન વિનાની સ્ત્રી નાગોર પરથી આવેલ સ્થાનિક શબ્દ છે અથવા નગુણી—બેશરમ, ઓશિયાળી હોત રોઈ= રોઈ પડે છે રહી પડે છે

---

૧ આ ગાથામાં ઘણા અસ્પષ્ટ શબ્દો છે તે વિચારવા યોગ્ય છે મેં તું એને છોડતું અથવા મૂકતું નટ કરિ ટક હટકું કની' એ આખો પાઠ અશુદ્ધ જણાય છે ટક ને બદલે 'ટુક' જોઈએ અને એનો અર્થ 'જરામાત્ર' થાય છે એમ પં. ગંભીરવિજયજીએ લખ્યું છે તેમણે 'નટ કરી' સ્થાને 'હઠ કરી' શબ્દો ઉચિત ગણ્યા છે એનો અર્થ 'જોરાવરી કરી' એમ જણાવ્યો છે આ શબ્દો કદાચ એમણે સત્તરમા શ્રી કુંથુનાથજીના આનંદઘનસ્તવનની ચોથી ગાથા પરથી લીધા હશે એમ જણાય છે ત્યાં પાઠ આ પ્રમાણે છે 'જિહાં મનું જો હઠ કરી હટકું તો વ્યાલ તણી પરે વાંકું હો કુંથુજિન! મનડું કીમહી ન માને' ત્યાં તેનો અર્થ નીચે પ્રમાણે થાય છે 'આવા મનને કદાપિ કોઈ સ્થાને મનાવનારે હઠપૂર્વક અથવા રોકું તો સર્પની પેઠે વક્રગતિને પામે છે, અર્થાત્ તરત અવળે માર્ગે જાય છે અથવા વાંકુંચૂંકું થઈ જાય છે' 'હટકું' એને 'રોકું' એમ અર્થ ત્યાં થાય છે આ પાઠને અહીં ગોઠવવો અને તે ભાવ લાવવા પ્રયત્ન કરવો એ સારી વાત છે, પણ અસલ એ પાઠ લેખકનો છે કે માત્ર સંબંધ ઉપરથી ઉપજાવી કાઢેલ છે તેનો નિર્ણય તો અસલ પાઠ પ્રત પરથી હસ્તગત થાય ત્યારે જ થઈ શકે સુજ્ઞના વિચારવા યોગ્ય છે

નોરી આંખો' એટલે ઓશિયાળી આંખો અથવા કમનસીબ આંખો એવો અર્થ થાય છે નોરી શબ્દ નાગોર (નાગોર) શહેરના નામ પરથી આવ્યો હોય તેમ જણાય છે નોરા એટલે 'નગરી પણ થાય એટલે શહેરી અથવા નુરી એટલે સ્વચ્છંદી એવો અર્થ પણ થાય તેનો અર્થ 'બેશરમ' છે, અને ધણી પર વારંવાર નજર નાખ્યા કરે ત્યારે તેને માટે લાગુ પડે તેવો તેમાં ભાવ છે —વિવેચનકાર

આ પ્રમાણે સુમતિ કે સમતા પોતાનો આત્મદેવ તરફનો સુરાગ પ્રગટ કરે છે

मागर ज्यों टमाके रही, पीय छबीक धार,
लाज डाग मनमें नहीं, काने पछारे डार छबीली० २

અર્થ—પોતાના પ્રિયની છબીને ધારી ધારીને જોતી એ મગરની પેઠે ટમટમી રહેતી છે એના મનમા લાજશરમ રૂપ ડાગને કોઈ સ્થાન નથી અને કાનનાં આડે તો એ પછેડો નાખે છે (અથવા કાને એ ડારને પછાડે છે) (૨)

વિવેચન—એ આંખો મગરની જેમ ટમટમીને રહી છે એટલે પતિ તરફ મીટ માંડીને મંડી રહી છે મગરની આંખમા આંખો વખત આસુ આવ્યા કરે છે મગરની આ ખાસિયત છે સુમતિ પોતાની પ્રિય છબીને ધારી ધારીને જોયા કરે છે, પ્રેમની વાત આવી જ હોય છે એમા એ‌ વાર સાચી લાગણી વઈ આવી, પછી આખી દુનિયામા પતિદેવ અને પોતે જ છે એમ ધારી એના ઉપર જ સર્વ ધ્યાન મંડાય છે, દુનિયામા એ સિવાય બીજી કોઈ વસ્તુ કે વહાલુ નથી એમ જ જાણે લાગે છે અને એ પ્રિયના વિચારની ધૂન લાગે છે કોઈ પણ મનુષ્ય ઉપર પ્રેમ થાય ત્યારે મનની આ દશા થાય છે

સામાન્ય રીતે વ્યવહારમા પતિની સામે જોઈ રહેવુ એ જાહેરમા અસભ્ય દેખાય છે પૂર્વકાળમા અને સમૂહત અત્યારે સ્ત્રી પોતાના પતિની જાહેરમા લાજ કાઢે છે તેનો વ્યગ્યાર્થ એ છે કે જાહેરમા એ તેની સાથે ભળતા શરમાય છે આ લાજરૂપી ડાગ તેના મન ઉપર અને તેની આખ ઉપર હમેશા લટકતી રહેતી અને તેની ઉપગ્વટ થવાની તેનામા તાકાત નહોતી આ સામાન્ય સ્ત્રીની વાત થઈ પણ આ સુમતિબાઈ તો એવા નીકળ્યા કે એના મન કે આખ ઉપર લાજ–મર્યાદાનો ખ્યાલ પણ નહિ, એ તો પતિના માર્ગ પર કે પતિની છબી પર ટમટમીને એકધ્યાન વઈ બરાબર લાગી પડી છે અને જાહેરમા ઉઘાડી રાતે પતિદેવની છબીને મનમા ધારણ કરી તેના માર્ગનું નિરીક્ષણ કરી રહી છે અને બીજી રીતે લાજ લોકચર્ચાના ભયથી આવે છે, પ્રાણીને પોતાની વાત પાચ માણસમા થાય તે ગમતુ નથી પણ આ સુમતિબાઈ તો એવા નગરા નીકળી પડ્યા છે કે એણે કાનની આડો તો પછેડો જ નાખી દીધો છે, એટલે બહારની કોઈની વાત સાભળવાની ના પાડી દીધી છે કાનમા પૂમડા નાખવા કે કાન આડો પછેડો કે કપડુ દેવુ એટલે એ વાત સાભળવાની ના પાડવી અથવા તે તરફ પોતાનો અણગમો કે બેદરકારી બતાવવા, એ ભાવ છે એટલે આ બાબતમા પોતાની વાતો થશે એ સાભળવાની પણ સુમતિબાઈ ના પાડે છે

પાઠાંતર—ટમાકે–ટગાઈ કે ધાર–દ્વાર. ડાગ–દાગ કાન પછારે–કાન નઠેવડા

શબ્દાર્થ—માગર = મગર જ્યો = જે રીતે ટમાકે રહી = ટમટમી રહી. પીય = પ્રિયની, વહાલાની ધાર = ધારીને તાકીને (દ્વાર પાઠ હોય તો દરવાજે) લાજ = લજ્જા, શરમ ડાગ = લાકડી કાને = કાન ઉપર કાન આડા પછાર = પછાડે છે, નાખે છે, પટકે છે, અથવા પછેડો ડાર = બીતમા દીનો રાખવાની ખીતી અથવા તરવારનું ફળ (ક્રિયાપદ હોય તો) ડારીને, ડાલીને, નાખીને

અથવા કાન ઉપર તરવારનુ ફળ કે એવી કોઈ ચીજ પછાડે છે, જેના અવાજને પરિણામે બીજા લોકો વાતો કરે તે પર ધ્યાન આપવાની જરૂર જ ન પડે આવો અચળ નિર્મળ પ્રેમ સમતાનો પતિદેવ પર છે[1] (૨)

> अटक तनक नहीं काहूका, हटक न इक तिल कोर,
> हाथी आप मते अरे, पावे न महावत जोर. हठीली० ३

અર્થ—એને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી અથવા થાય તો તે તેને ગણકારતી નથી અને કોઈ એને રોકે કે મના કરે તો એક તલના ફોતરા જેટલી પણ તે પાછી હઠતી નથી હાથી જ્યારે પોતાના દોર પ્રમાણે હઠ કરી જાય છે ત્યારે તેના મહાવતનુ જોર (તેની ઉપર) ફાવતુ નથી, ચાલતુ નથી (૩)

વિવેચન—આવી સમતાને કોઈના તરફથી અટકાયત થતી નથી અને કોઈ તેને અટકાવે તો તેવી એ જરા પણ અટકતી નથી જ્યારે સ્ત્રી એક વાતનો નિશ્ચય કરી બેસે છે, પછી તેને તેમ કરતા કોઈ અટકાવે તો તે લગાર માત્ર પણ અટકતી નથી વ્યવહારમા પણ સ્ત્રીઓની આ ખાસિયત ઘણી વાર દેખવામા આવે છે વ્યવહારના પ્રયોગમા સ્ત્રીહઠને રાજહઠ કે અશ્વહઠ સાથે મૂકવામા આવે છે આ હઠનો દુરુપયોગ થાય છે તેમ તેનો સદુપયોગ પણ થાય છે 'તિલ કોર' એટલે તલનો છેડો એટલે લગારમાત્ર, જરા પણ આના ઉપર એક બરાબર સમજાઈ જાય તેવો બધબેસતો દાખલો આપે છે આવડા મોટા જબરજસ્ત હાથીને માવત બે ફૂટની આકડી(અકુશ)થી પોતાના કબજામા રાખીને એને ફેરે છે, અને કાબૂમા રાખે છે પણ જ્યારે હાથી આપમતે ચઢી જાય છે, ત્યારે તેના ઉપર

પાઠાતર—અટક-અટ્ક હટક ન-હટકે નહીં ઇક તિલ કોર-કનિષ્ઠ કોર હાથી-હથી મતે-મતે પાવે ન-પાવ મહાવત-મહાવત

શબ્દાર્થ—અટક=અટકાવ તનક=જરા પણ કાહૂકા=કોઈના હટક=ઉપર હટક જુઓ ઇક=એક તિલ=તલમાત્ર, જરા પણ કોર=કિનારા છેડો હાથી=હસ્તી, ગાંડા-મસ્ત હાથી આપમતે=પોતાના જોરે, કોઈ જાતના અ કુશ વગર અરે=હઠ કરે, અટકે પાવે=ફાવે, મેળવે મહાવત=હાથીનો અસવાર, હાથીનો રખવાળ-હાંકનાર જોર=કૌવત, શક્તિ

1 આ ગાથાને અંગે પં ગભીરવિજયજીના સહિત અર્થો અત્ર નોંધી લઈએ તેમની સૂચના પ્રમાણે 'માર' અશુદ્ધ પાઠ છે તેને સ્થાને 'મારા' શબ્દ જોઈએ 'નિશદિન જોઉં તારી વાટડી' (૫ ૬૬મુ)નો ભાવ તેઓ અત્ર બતાવે છે જ્યો શબ્દને 'જ્યોત' જોઈએ=જ્યોતિ આ અર્થ મને બરાબર જચ્યો નહિ એટલે મે એને નોધમા મૂક્યો છે 'ધાર' સ્થાને તેઓ 'દ્વાર' મૂકે છે તેમના લખાણના અર્થ પ્રમાણે નીચેનો અર્થ પ્રથમની બે પંક્તિનો થાય 'મારા ને જોતી જ્યોતિ ટમટમી રહી છે, તે કેવા ? પ્રિય ચાલીને દ્વાર એટલે જેટલા પોતાને પ્રિય છે તેટલાને સ્વામી આગળ જણાવે છે ઉન્નતરૂપી દાગ (લાકડી) તેની અણુ (=અણી)તે માર્ગ બનમાં નેતી થી અને કાન ઉપર જાણે જાણે પડેલા એમ તો હોય તેથી તે સાંભળતી નથી, કોઈનો અજ્ઞાન જરામાત્ર પણ માનતી નથી' પંન્યાસજીએ કરેલ આ આખી નોટ વિચારવા યોગ્ય હોઈ અત્ર તે રજૂ કરી દીધી છે —વિવેચનકાર

માવતનું જોર ચાલતું નથી. પછી તે હાથી ગાંડોતુર થઈ પોતાની મરજીમા આવે તેમ મહાલે છે, ફાવે ત્યા જાય છે અને પોતાની મરજી આવે તેમ બરાડા પણ પાડે છે મદે ચઢેલા હાથીને જોયો હોય તો વાતનો ખ્યાલ આવે એ પ્રમાણે જ્યારે સુમતિ પોતાના ખરા સ્વરૂપમા આવી જાય છે ત્યારે તેના ઉપર કોઈનું જોર ચાલતું નથી, અને એ પોતાના નિર્ણીત કરેલા માર્ગથી એક તસુ પણ ચાતરતી નથી

જ્યારે પ્રાણીની પ્રગતિ થાય છે ત્યારે તેની આતર દશા પણ આ રીતે ઉત્થાન પામતી આગળ વધતી જાય છે, ત્યારે એની સમતા વગર સંકોચે આ પ્રમાણે ધપતી જાય છે, અને ત્યારે એને કોઈ અટકાવી શકતું નથી આવી પોતાની થયેલી અથવા થવાની દશાનું વર્ણન સુમતિ કહી બતાવે છે

> सुन अनुभव ! प्रीतम विना, प्राण जात इत ठांहि,
> है जन आतुर चातुरी, दूर 'आनंदघन' नांहि हठीली० ४

અર્થ—ભાઈ અનુભવ ! સાભળ, પતિદેવ વગર આ જ ઠેકાણે મારા પ્રાણ ચાલ્યા જાય છે – જવાના છે અધીર પ્રાણીની ચાલાકી જે જનમા હોય તેનાથી આનંદઘન દૂર નથી અથવા આનંદઘન તેના નાથ છે, રખેવાળ છે (૪)

વિવેચન—આ પ્રમાણે પરિસ્થિતિ હોવાથી સુમતિ પોતાના પ્રિય સ્નેહી અનુભવને કહે છે કે મારા મનની આવી સ્થિતિ હોવાને કારણે અનુભવ ભાઈ ! સાભળ, મારા પતિદેવ વગર મારો જાન આ ઠેકાણે જ નીકળી જાય છે, અને મને એને મળવાની એવી તો આતુરતા વધેલી છે કે મને લાગે છે કે આમાથી તો મારો જીવ નીકળી જશે અધીર–આતુર પ્રાણીની ચાલાકી જેનામા હોય તેનાથી આનંદઘન દૂર નથી–ન હોય–એટલો જ મનમા દિલાસો છે આવા પ્રાણીના આનંદઘન નાથ છે, રક્ષપુહાર છે, શિરમુગટમણિ છે આટલો જ મારા મનમા દિલાસો છે અને એને આધારે જ હું ટકી રહી છુ એ મારી મોટી આશા છે એ આશા પૂરી જરૂર થશે અથવા થઈ રહી છે એના પર આ જીવન અવલબે છે

છેલ્લી ગાથાનો બીજો અર્થ પણ શકય છે પ્રથમની બે પંક્તિ સુમતિ અનુભવ પ્રત્યે બોલે છે અને છેલ્લી બે પંક્તિમા અનુભવ સખા તેને જવાબ આપે છે કે આતુરતામા જો ચતુરાઈ હોય તો આનંદઘન તેનાથી દૂર નથી, મતલબ, તુ ચતુરાઈથી કામ લઈશ, તો આનંદઘન તો હાથવેંતમા છે, માટે ગભરા નહિ, હુશિયારીથી કામ લે અને આવી પ્રાણ જવાની અને એવી નિરાશાની વાત છોડી દે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામા 'નાહિ'નો પાઠાંતર

પાઠાંતર—સુન–સુણ ઇત ઠાહિ–ઇહા વાહિ આતુર–આતુરી નાહિ–નાહ

શબ્દાર્થ—સુન = સાભળ પ્રીતમ = પ્રાણનાથ ધણી જાત = જાય છે, ખલાસ થાય છે જવાના છે ઇત = અહીં આ તરફ ઓર ઠાહિ = ઠેકાણે હૈ = છે આતુર = ઉદ્વિગ્ન અધીર ચાતુરી = વ્યવહારદક્ષતા ચાલાકી નાહી = નથી (અશુદ્ધ પાઠ જણાય છે નાહ જોઈએ એટલે નાથ રખવાળ)

'નાહ' કરી તેનો 'નાથ' અર્થ કરવાની ભાજગડ પડતી નથી તે દૃષ્ટિએ આ અર્થ પણ ખાસ વિચારવા યોગ્ય છે

બીજી રીતે પણ આ ગાથાના છેલ્લા બે પદનો અર્થ શક્ય છે અને તેમ કરવામા આખુ પદ સુમતિના મુખમા ચાલુ રહે છે અર્થ આ પ્રમાણે થાય આ માણસ (સુમતિ પોતે) બહુ આતુર છે અને ચતુરાઈ (ખોટુ ડોઢડહાપણ) દૂર મુકાઈ ગયુ છે, માટે આનંદઘન નાથ એનો રક્ષણહાર છે આ પ્રમાણે અર્થ કરવામા 'નાહિ' સ્થાને 'નાથ'– 'નાહ' શબ્દ લેવો પડે છે આ અર્થ પન્યાસજીએ લખાવેલ છે અને તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે (૪)

ઉપસંહાર—આ પ્રમાણે આખુ પદ સુમતિના મુખમા મૂક્યુ છે અથવા છેલ્લી ગાથામા અનુભવ અને સુમતિ વચ્ચે આલાપ થાય છે આ બન્ને અર્થ ભાવવાહી છે અને વિચારવા યોગ્ય છે ચેતનની પ્રગતિ જ્યારે આગળ વધે છે ત્યારે તો એ સદ્‌ગુણનો ભંડાર થઈ જાય છે, ત્યારે એના રાગ–દ્વેષ ધીમે ધીમે પાતળા પડી નષ્ટપ્રાય થઈ જાય છે, ત્યારે એની કર્મપરિણતિ હઠતી જાય છે, અને એનામા સ્વભાવરમણતા જામતી જાય છે તે વખતે એ અત્યંત વિશુદ્ધ દશા તરફ કૂચ કરતો જાય છે અને એના સ્વરૂપમા એ ઉજ્જ્વલ, આકર્ષક અને પ્રેમમય દેખાય છે એવા પતિને સુમતિ જોયા કરે, એના ઉપરથી આખ પાછી હઠાવી ન શકે, કે એના ઉપર નજર કરવાને એને કોઈ વારી શકે નહિ—એ સર્વ બરાબર વાત છે અને તે વાતને આ પદમા મુખ્ય કરી છે અને તે વખતે એની જે દશા થાય, અને તે વખતે સુમતિ અને ચેતનરાજનો જે મેળ દેખાય તે અત્ર વર્ણવેલ છે

એક વાત લક્ષ્યમા રાખવા જેવી છે પ્રાણીની પ્રગતિ થાય ત્યારે એ અંતે શરીરને પણ તજે છે, મનને પણ તજે છે, અને સર્વ યોગો પર વિજય મેળવી એ અનંત ગુણનો સ્વામી બને છે આવા પતિદેવને આવતા જોવાની જેટલી તાલાવેલી સુમતિના મનમા હોય છે તેટલી જ તીવ્ર અભિલાષા એ શૈલેશીકરણ કરી આગળ વધી જાય તે વખતે તેના ઉપર નજર નાખવાની હોય છે આવા પતિને શુદ્ધ સ્વરૂપમા રમણ કરતા જોતા આખો પોતાની ટેક છોડતી નથી, અને એને એ કામમાથી અટકાવવામા આવે તો એ બાપડી રડી પડે છે આ આખો ભાવ ખૂબ વિશુદ્ધ દશા બતાવે છે આખા પદમા અનેક ભાવ સમાયેલા છે મગર અને હાથીના અંકુશના ભાવો રસિક છે અને આતુરનુ ચાતુર્ય અને આનંદઘનની અનાવતા અનેક પ્રકારે પ્રમોદભાવ લાવે તેવી આહ્‌લાદકારી છે પદ સુદર છે, વિચારમા નાખી દે તેવુ છે, અને ગમે તેણે લખ્યુ હોય, તેણે આનંદઘનની ભાષાપદ્ધતિનું અનુકરણ બરાબર કર્યું છે પદમા કોઈ કોઈ પ્રયોગ જીર્ણ છે અને કેટલીક મુશ્કેલી સાચા પાઠ ન મળવાને અંગે થઈ છે, પણ એના રચયિતા આનંદઘન પોતે ન હોય તોપણ એનો ભાસ તો જરૂર આપે છે પદ ગાતા અને વિચારતા સહજાનંદમા રમણ કરાવે તેવુ હોઈ, એકાંત વિચારણા અને જાહેર સંગીતમા ઉદાત્ત સ્થાન પ્રાપ્ત કરે તેવું છે પદ

તેરમામા અનુભવ પાસે સમતા જે ફરિયાદ કરે છે તેની સાથે પતિ માટે આ પદમા જે અલગ વૃત્તિ અને નિરીક્ષણ-ઇચ્છા વ્યક્ત કરી છે તેની સરખામણી કરતા આ પદ ખૂબ આગળ પ્રગટ થયેલી પરિસ્થિતિ સૂચવે છે, અને આનદઘનની નજીક નજીક ગતિ થતી જાય છે એ ભારે આનદની અને સમજી રાખવા જેવી વાત છે આત્મસન્મુખ ચેતના થાય, પરભાવથી પરાઙ્મુખ થાય અને સ્વસન્મુખ થઈ આગળ ધપતી જાય એટલે સર્વ મન કામના માર્ગે ચઢી ગઈ અને પૂરી થઈ ગઈ એમ સમજવુ સુયોગ્ય છે (૧૦૪)

પદ એકસોપાચમુ

ભૂમિકા—આ પદમા વૈરાગ્યનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, એટલે પ્રથમ વૈરાગ્યને ઓળખીએ વિષયો ઉપરનો પ્રેમ, તેનુ આકર્ષણ, ભોગ, તેને વારવાર ભોગવવાની ઇચ્છા અને રચ્યાપચ્યા રહેવાના વારવાર થતા વિચારો આ પ્રાણીને સસારમા રાખે છે ઇન્દ્રિયોના વિષયો એ જ ખરો સમાર છે અને એને એક વાર સરતો મૂકવામા આવે તો એ વધતો અને વધતો જ જાય છે સૃ ધાતુમાથી એ નીકળે છે અને 'સરકવુ' એ તેનો અર્થ થાય છે આતરસૃષ્ટિમા કષાયો પણ એટલુ જ આકરુ કામ કરે છે આ વિષયો પર કાબૂ અને કષાયો પર વિજય એ જૈન નીતિવિભાગ (Ethics)નો સાર છે જેને સમારથી કટાળો આવ્યો હોય તેને સેવવા યોગ્ય-અચૂક આસેવન કરવા યોગ્ય-ગ્રાયણ છે અને એનો જેટલે અશે વિજય થાય તેટલે અશે પ્રાણી સાધ્યસન્મુખ થાય આ વિષયકષાય પર વિજય એ વૈરાગ્યનુ પરિણામ છે એટલે વૈરાગ્યને આપણે બરાબર ઓળખીએ. મહામોહ સર્વ કર્મોમા રાજા સ્થાને આવે છે એના મુખ્ય ધામ રાજસ ચિત્ત અને તામસ ચિત્ત, એના બે દીકરા રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર એ નગરોને ભોગવે છે આ આખા મોહ રાજાનો પરિવાર શ્રીઉપમિતિભવપ્રપચાકથામા શ્રીસિદ્ધર્ષિ ગણીએ ખૂબ વિસ્તારથી ચોથા પ્રસ્તાવમા વર્ણવ્યો છે એ પૈકી રાગકેસરી દેખાવમા નમ્ર હોવા છતા આકરો રાજા છે અને માયા અને લોભનો પિતા થાય છે ખાસ ધ્યાનમા રાખવા લાયક હકીકત એ છે કે વીતરાગની વીતરાગતામા રાગને આગળ કરવામા આવેલ છે જોકે દ્વેષ પર પણ તેમનો વિજય થયેલો હોય છે, છતા રાગ પર વિજય મેળવવો વધારે આકરો હોઈ એની મુખ્યતા વીતરાગદશામા બતાવી છે માનસશાસ્ત્રની નજરે આ ઘણી અગત્યની વાત છે અને પાકા અનુભવ અને અભ્યાસનુ પરિણામ હોઈ, ખાસ ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય બાબત છે

આવા પ્રકારના મીઠા દુર્ગુણ 'રાગ' પર જેટલે અશે વિજય થાય તેટલે અશે સસાર ઓસરતો જાય છે 'જેટલે અશે વૈરાગ્યમા પ્રગતિ તેટલે અશે સાધ્યની નજીકપના અને સસાર પર અટકાયત' [illegible] ધ્યાનમા આવી જાય ત્યારે વૈરાગ્યની મહત્તા પર એ ધ્યાન

જાગે છે એમાં મનની ભ્રમણાને કે મનના મનામણાને સ્થાન નથી આવો વૈરાગ્યનો મહિમા છે 'વૈરાગી' શબ્દ તિરસ્કારના અર્થમાં વપરાય છે તેનુ કારણ ઢોંગ છે ઢોંગ, દેખાવ કે બાહ્યાચાર હોય ત્યા ખરા વૈરાગ્યને સ્થાન જ નથી બાકી સાચી-અંતરની ત્યાગવૃત્તિ હોય અને વિષયો પર કાબૂ તેની સમજણપૂર્વકનો હોય, ત્યા તો પછી લબ્ધિ-સિદ્ધિના માર્ગમાં કાંઈ ઊણપ રહેતી નથી અનેક પ્રકારની દેવસેવા કે મોટી તપસ્યા અથવા સંસાર છોડી જંગલમા રહેવાનુ કે બીજી ધર્મક્રિયા કરવામાં આવે, તેના ફળનો આધાર વિરાગપ્રાપ્તિ ઉપર જ રહે છે સિંદૂરપ્રકરમા સોમપ્રભાચાર્યે વૈરાગ્યના વિષયમા બહુ મજાના ચાર શ્લોક (૮૯-૯૨) લખ્યા છે છેલ્લા શ્લોકમા તો તેમણે ખરેખર કમાલ કરી છે તેઓ લખે છે –

भोगान् कृष्णभुजगभोगविषमान् राज्यं रजःसंनिभं, बन्धून् बन्धनिबन्धनानि विषयग्रामं विपान्नोपमम् ।
भूतिं भूतिसहोदरां तृणमिव स्त्रैणं विदित्वा त्यजं स्तेष्वासक्तिमनाविलो विलभते मुक्तिं विरक्तः पुमान् ॥

—"ઇંદ્રિયના ભોગોને કાળા ભયંકર સર્પના શરીર જેવા જાણીને, મોટા રાજ્યને ધૂળ સમાન જાણીને, બંધુઓને બંધનના કારણરૂપ જાણીને, વિષયોને ઝેર મેળવેલા અન્ન સમાન જાણીને, ઋદ્ધિને રાખોડીની સગી બહેન સરખી જાણીને અને સ્ત્રીઓના સમૂહને તરખલાના ઢગલા સમાન જાણીને તે સર્વ પદાર્થો ઉપરની આસક્તિ તજી દઈ, તેનાથી અનાસક્ત રહી, એટલે તેમના તરફ રાગદ્વેષથી અનાકુળ રહી, વૈરાગ્યવાસિત બની વિરક્ત આત્મા મુક્તિને પ્રાપ્ત કરે છે"

યોગગ્રંથનો મુદ્દો ચિત્તવૃત્તિ પર કાબૂ મેળવવાનો રહે છે ઇંદ્રિયના વિષયોમા પ્રસાર પામતી વૃત્તિ પર નિરોધ કરવો એ યોગ છે એમ ભગવાન પતંજલિ યોગસૂત્રોની શરૂઆતમા કહી એ નિરોધના ઉપાયમાં બે ચીજોને મૂકે છે અભ્યાસ અને વૈરાગ્ય (૧-૧૨) અભ્યાસ એટલે આદરેલ-સ્વીકારેલ વાતની નિરંતર દીર્ઘ કાળ સુધી આસેવના કરવાથી વાત જામી જવાની રીત છે, અને વૈરાગ્ય એટલે દીઠેલા અથવા સાંભળેલા વિષય ઉપર જેની તૃષ્ણા ન વતી હોય તેવા પ્રાણીની વશીકાર બુદ્ધિ છે મતલબ, ઇંદ્રિયના વિષયો કે સ્વર્ગ-મોક્ષ-પ્રાપ્તિ તરફ અનાભોગ બુદ્ધિ રહે તે વૈરાગ્ય કહેવાય છે તેટલા માટે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાના ઉપાય તરીકે વૈરાગ્યને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન છે ઇંદ્રિયવિષયોની તૃષ્ણારહિતપણું પ્રાપ્ત કરવુ કે પરભવમા દેવ-દેવેન્દ્ર-વિદ્યાધર-ચક્રવર્તીની પદવી મેળવવાની ઇચ્છારહિતપણે તૃષ્ણાનો ત્યાગ કરવો એ મુશ્કેલ કાર્ય છે, પણ એ ખરો વૈરાગ્ય છે અને ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ કરવાનો પરમ ઉપાય છે, અને સંસારની રખડપટ્ટી દૂર કરવાનુ પ્રબળ સાધન છે, એ યોગદૃષ્ટિએ ખાસ નજરમા રાખવા જેવુ છે

શ્રીહરિભદ્રસૂરિ મહારાજ વૈરાગ્ય ઉપર આખું અષ્ટક લખી દશમા અષ્ટકમા વૈરાગ્યના ત્રણ પ્રકાર બતાવે છે આર્તધ્યાન નામક, મોહગર્ભિત અને સજ્જ્ઞાનસંગત—આ ત્રણે પ્રકારો બરાબર ધ્યાનમા રાખવા યોગ્ય છે ઇષ્ટ વસ્તુનો વિયોગ થાય, ન ગમે તેવી વસ્તુ મળી

જાય, તેને પરિણામે માનસિક ક્ષોભ થાય અને વસ્તુ તરફ અરુચિ વાય તે આર્તધ્યાન નામક વૈરાગ્ય છે બરી કે ઠોકરો મરી જાય, જેલના જવાનુ વાય, પૈસા ખોઈ બેસાય કે આગ પાણીથી નુકસાન થાય, ત્યારે ઉપરચોટિયો વૈરાગ્ય થાય છે તે આર્તધ્યાનાત્મક કહેવાય છે આમા હેય ઉપાદેય બુદ્ધિ હોતી નથી ઉદ્વેગ, વિષાદ, કલ્પનાતરગ આદિને વશ થઈ પ્રાણી વિરાગ દેખાડે તે માત્ર વ્યવહારદષ્ટિએ વૈરાગ કહેવાય છે, એને આત્મવિકાસમા કશું સ્થાન નથી આવા વૈરાગ્યને કેટલાક દુખગર્ભિત વૈરાગ્ય પણ કહે છે મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય થાય છે મોહ એટલે અજ્ઞાન આત્માનુ સ્વરૂપ બરાબર જાણ્યા સિવાય એકાત દષ્ટિએ એને નિત્ય કે અબદ્ધ માનીને સસારની નિર્ગુણતા સમજીને વિરાગ થાય તે મોહ ગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે એમા સસાર તરફ, વિષયો તરફ અરુચિ વાય છે, પણ વસ્તુનો અને આત્માનો સબધ બરાબર ઓળખાયેલો ન હોઈને પૂરતો લાભ લઈ શકાતો નથી આ અજ્ઞાનજન્ય વૈરાગ્ય છે ઉચ્ચ કોટિના આવા વૈરાગ્યની ભૂમિકા સમ્યગ્જ્ઞાન હોય છે વસ્તુને વસ્તુગતે ઓળખી જીવ-અજીવનો પરસ્પર સબધ વિચારી ત્યાગવૃત્તિ થાય તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે એ પ્રાણી, દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને ઓળખે છે, સસારભ્રમણના કારણને સમજે છે અને વિશિષ્ટ બુદ્ધિ-સમજણપૂર્વક સ્વપરના વિવેચન સાથે ત્યાગ કરે છે તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય છે સિદ્ધિસાધન આ વૈરાગ્ય થઈ પડે છે અને પ્રાણીને સાધ્ય સુધી પહોચાડી દે છે મોક્ષના સાધનમા આ વૈરાગ્યને ખાસ સ્થાન છે

આ વૈરાગ્ય એ સમ્યક્ત્વનુ લિગ છે, અને તેનો સમાવેશ 'નિર્વેદ' લક્ષણમા કરવામા આવ્યો છે વિકાસમાર્ગમા એની ખૂબ ઉપયુક્તતા છે અને એની વિચારણામા પૂર્વપુરુષોએ અનેક વાતો અનેક પુસ્તકોમા કરી છે સામાન્ય રીતે જૈનધર્મના તાત્વિકવિભાગનો કોઈ પણ ગ્રથ વાચવામા આવશે તો તેમા વૈરાગ્યની વાતો આવ્યા વગર ભાગ્યે જ રહેશે વૈરાગ્યશતક જેવા આખા ગ્રથો પણ આ વિષય પર લખાયા છે અને શૃગારવૈરાગ્યતરગિણી જેવો ગ્રથ લખી તેના લેખકે (શ્રી સોમપ્રભસૂરિજીએ) તો કમાલ કરી છે વૈરાગ્યને અગે શ્રી ભર્તૃહરિએ આખુ શતક લખ્યુ છે એમા એણે દુનિયાની વસ્તુને નાચેના ભયો વર્ણવ્યા છે અને છેવટે જણાવ્યુ છે કે આ પ્રમાણે સર્વ વસ્તુને માથે ભય છે, માત્ર નિર્ભય તો વૈરાગ્ય જ છે આ રહ્યો તે શ્લોક -

भोगे रोगभय, कुले च्युतिभय, वित्ते नृपालाद्भय, मौने दैन्यभय, बले रिपुभय, रूपे जराया भयम्।
शास्त्रे वादभय, गुणे खलभय, काये कृतान्ताद्भय, सर्वं वस्तु भयान्वित भुवि नृणा वैराग्यमेवाभयम् ॥

આ દુનિયાની સર્વવસ્તુ ભયથી ભરેલી છે ભોગ ભોગવવામા આવે તેને છેડે રોગનો ભય રહે છે કુળવાનપણું હોય તો કોઈ અપવાદને કારણે નીચે ગબડી પડવાનો ભય માથે લટકતો હોય છે પૈસા [illegible] તો તેના પર રાજ્યના કરો અને કાયદાનો ભય ચાલુ છે કોઈ પ્રાણી મૌન રહે [illegible] છે એવા આક્ષેપનો તેને માટે ભય રહે છે બળવાન

માણસને દુશ્મનનો ભય રહે છે હસતીમલપતી યૌવનને આરે બેઠેલી ગામડાની ગોરી કે શહેરની શેઠાણીને માથે ઘડપણનો ભય ઝઝૂમતો હોય છે શાસ્ત્રના અભ્યાસીને વાદવિવાદનો ભય રહ્યા કરે છે ગુણવાન માણસને લુચ્ચા-હરામખોર તરફથી હમેશા ભય રહે છે અને છેવટે આપણા શરીર ઉપર યમરાજનો ભય ઊભો જ છે આવી રીતે નાનીમોટી સર્વ વસ્તુ ઉપર એક યા બીજા પ્રકારનો ભય ઝઝૂમતો રહે છે માત્ર વૈરાગ્ય એ એનો લાભ છે કે જેને માથે કોઈ પ્રકારનો ભય નથી

પદ

(રાગ-આશાવરી)

अवधू वैराग्य बेटा जाया, वाने खोज कुटुंब सब खाया । अवधू०
जेणे माया ममता खाई, सुख दुःख दोनो भाई,
काम क्रोध दोनों खाई, खाई तृष्णा बाई । अवधू० १

અર્થ—ભોળા ભાઈ ! વૈરાગ્ય નામનો બેટો-દીકરો થયો, તેણે શોધી શોધીને-ખોળી ખોળીને-આખુ કુટુંબ હડપ કર્યું, ખલાસ કરી દીધુ એણે માયા અને મમતા ખાધી એણે સુખ અને દુખ નામના બન્ને ભાઈઓને ખાધા એણે કામ અને ક્રોધ બન્નેને ખાધા અને એણે વળી તૃષ્ણાબાઈને પણ ખાધી (૧)

વિવેચન—આવો વૈરાગ્ય નામનો દીકરો જન્મ્યો અવધૂ શબ્દનો અર્થ અબોધ્ય, અલ્પજ્ઞ જેવો અગાઉ કર્યો છે જોગીને માટે પણ અવધૂત શબ્દ વપરાયો છે એમ અગાઉ જણાવ્યુ છે શાસ્ત્રકાર અનેક સ્થાને 'દેવાનુપ્રિય' શબ્દ વાપરે છે, તે અર્થ પણ એનો હોઈ શકે આ ઉપરાંત મને એમ સૂઝે છે કે 'અવધૂ' શબ્દ સંબોધનમાં ન હોય તો તેનો અર્થ 'હવે' એમ થવો જોઈએ એ અવ્યય હોવાનો સંભવ મને દરેક સ્થાને સંબંધ પરથી લાગે છે ઘણા શિષ્ટ કવિઓ પોતાની કૃતિમાં પ્રથમ શબ્દ તરીકે 'હવે', 'અને', 'હેજી' કે એવો શબ્દ મૂકે છે આવો કોઈ અર્થ 'અવધૂ'નો થવો જોઈએ, પણ હિંદી શબ્દકોષથી એવો અર્થ સૂચવન થતો નથી[1]

પાઠાતર—દોનો-ગનો દોનો-ગનુ ગ

શબ્દાર્થ—અવધૂ=(અવધૂ) અબોધ્ય, અલ્પજ્ઞ મૂર્ખ, (અવધૂત) સન્યાસી, સાધુ યોગી, મહાત્મા વૈરાગ્ય=વિરક્તિ સંસાર ઉપરની આસક્તિનો અભાવ બેટા=પુત્ર, દીકરો જાયા=ઉત્પન્ન થયો, જન્મ્યો વાને=એણે ખોજ=શોધી શોધીને સબ=સમસ્ત કુટુંબ ખાયા=ખાઈ ગયો, નાશ કર્યો માયા=છળ, પ્રપંચ ધન દોલત ઈશ્વરની આજ્ઞાનુસાર કામ કરનાર તેની કલ્પિત શક્તિ કપટ મમતા=મારાપણુ પ્રેમ મોહ દોનો=બન્ને બાઈ=સ્ત્રીઓના નામ પાછળ લગાડાતો માનસૂચક શબ્દ

[1] અવધૂ થી ઘણીવેળા પદો શરૂ થાય છે પદ-૭-૨૩-૨૬-૨૭-૯૯-૯૮-૯૯-૧૦૫ દરેક જગ્યાએ એ શબ્દ પર વિવેચન કર્યું છે એવા જ અર્થમાં આ શબ્દ ઘણા પદમાં વપરાયો છે આના સંબંધના

દીકરા બે પ્રકારના થાય છે એક કુળને અજવાળનારા અને બીજા કુળનો ઘાત કરનારા. વધારે સારો દીકરો થાય તો સાત કુળને તારે છે અને તેમ કરવામાં બનાવટી કુટુંબી થઈ પડેલાને મારી-કૂટી બહાર ફેંકી મૂકે છે આ વૈરાગ્ય બેટો તો એવો થયો કે એણે શોધી શોધીને થઈ બેઠેલ દાદા દાદી, ભાઈબાઈ અનેકને દૂર કરી દીધા—આવો કરમી દીકરો થયો

વૈરાગ્યમાં મુખ્ય વાત 'સ્વ-પરવિવેચન'ની છે જ્યારે ખરો વૈરાગ્ય જામવા માંડે ત્યારે અંદરનું આખું કુટુંબ ફરી જાય છે, આખું જીવન નવીન આકાર ધારણ કરે છે, કર્તવ્યક્ષેત્રમાં મોટો પલટો આવે છે અને અંતરંગ સગા સાચે સ્થાને આવે અને પરભાવો દબાઈ જાય એટલે આખા જીવનવ્યવહારમાં મોટું પરિવર્તન થઈ જાય છે અત્યાર સુધી વિષયો અને કષાયોનું જોર હતું તેનું સાચું સ્વરૂપ સમજાતાં એના પર છીણી પડતી જાય છે, અને તેને સ્થાને શમ, સંવેદ, અનુકંપા, પ્રેમ, શાંતિ, સ્થિરતા અને આનંદ આવતા જાય છે, એટલે અત્યાર સુધીના ઓળખીતા કુટુંબનો નાશ થઈ જાય છે એ ભાવ આ પદમાં બતાવવામાં આવ્યો છે

અંતરંગ કુટુંબોમાં રાગદ્વેષજન્ય કુટુંબીઓ અને ચારિત્રરાજનો મોટો પરિવાર એ બન્ને વચ્ચે અંદર ઝઘડા ચાલ્યા જ કરે છે ઉપમિતિભવપ્રપંચાકારે એને શબ્દચિત્રમાં આલેખ્યા છે. વૈરાગ્યનો અવસર આવે અને સ્થિર થાય ત્યારે આ આખા રાગદ્વેષજન્ય કુટુંબનો નાશ થતો જાય છે એ તો કેવા કેવા કુટુંબીઓને ખાધા એની થોડી વાત કરીએ

પ્રાણીને સંસાર સાથે ચોંટેલો રાખનાર માયા અને મમતા છે 'માયા' એટલે પૌદ્ગલિક વસ્તુ પર આકર્ષણ, મમતા એટલે મારાપણું, માલેકી હક્ક આ માયા અને મમતા સંસારને વધારનાર છે, પૌદ્ગલિક પ્રેમને જમાવનાર છે, પારકાંને પોતાના મનાવનાર છે અને પ્રાણીને અંધ કરનાર છે આ બન્ને ચેતનરાજની માસીઓ થઈ બેઠેલી છે વૈરાગ્ય બેટો ઘેર જન્મીને આ ચેતનરાજની માસીને ખાઈ ગયો, અને એણે ચેતનની પ્રગતિમાં ખોટા સગપણને બહાને કેટલું રૂંધન કર્યું છે તે બતાવી આપ્યું અને પૌદ્ગલિક સુખ કે દુઃખ નામના બે ભાઈ થઈ બેઠેલા હતા તેને પણ એ વૈરાગ્ય બેટાએ ખલાસ કરી દીધા. જરા સગવડ પડે ત્યારે સુખ લાગે, જરા અગવડે દુઃખ લાગે, પરવસ્તુને પોતાના માનવી, અને પછી તેની પ્રાપ્તિમાં સુખ માનવું અને વિયોગમાં દુઃખ માનવું એ આખી માન્યતા જ ખોટી છે આ સુખદુઃખ ભાઈઓ તે રાગકેસરીના મંત્રી વિષયાભિલાષના પુત્રો છે અને સગા ભાઈ થાય છે, અને બીજી રીતે ચેતનરાજના પ્રચ્છન્ન મિત્રો પુણ્યોદય અને પાપોદયના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપો છે આ ભાઈ ચેતનના સગા ભાઈ નથી, પણ થઈ બેઠેલા

જરૂરી વિવેચન, 'આનંદઘનની કૃતિની ભાષા અને ખાસિયતો'ની વિચારણા ઉપોદ્ઘાતમાં થશે ઉપર કરેલ વિચારણા અને અર્થની મહત્તા તે વિવેચનની વિચારણા સાથે કરવાથી ધ્યાનમાં આવશે —વિવેચનકાર.

ભાઈભાડુઓ છે વૈરાગ્ય બેટો થયો એટલે એણે સુખદુઃખના આખા ખ્યાલાતો જ ફેરવી નાખ્યા, એટલે આ સુખદુઃખના દુન્યવી ખ્યાલને એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો

મકરધ્વજ[1]–કામદેવ નામનો એ નગરમા નાનો રાજા હતો એના પરિવારમા પુંવેદ, સ્ત્રીવેદ, નપુસકવેદ હતા આ કામદેવને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો અને ખૂદ મહામોહ રાજાના સોળ[2] પુત્રોમા ક્રોધ નામના ચાર છોકરાને પણ ખાઈ ગયો ક્રોધને કષાયનું રૂપક ગણીએ તો ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ સર્વ કષાયોને વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો એમ સમજવુ કષાય પર સામ્રાજ્ય લાવવાનો માર્ગ–વૈરાગ્ય–સરળ અને સીધો છે અને સસારવૃક્ષના મૂળ કષાયો હોવાથી એના પર વિજય મેળવવો એ ભારે અગત્યની વાત છે

અને તૃષ્ણાબાઈ તો બડા જબરા છે વિષયો ભોગવાતા જાય તેમ વધારે વધારે મેળવવાની ઇચ્છા રહ્યા કરે, ભોગમા કદાપિ તૃપ્તિ ન થાય, તેમ સગ્રહના ઢગલાઓ કરવામા અને વધારવામા વિવેક, વિચાર કે ગણતરી રહેતા નથી. આ તૃષ્ણાબાઈને વેદિકાનુ સ્થાન આપ્યુ છે, એના ઉપર મોહરાજાનું આખુ કુટુબ બેસે છે આ તૃષ્ણા બાઈને પણ વૈરાગ્ય ખાઈ ગયો આ તૃષ્ણાનો પરિચય ચૌદમા પદમા થયો છે ત્યા એને ભાડની દીકરી કહી છે, લુચ્ચી કહી છે, કપટકુટુબની પોષણા કરનાર તરીકે વર્ણવી છે અને અનુભવને વિનતિ કરી છે કે આવી રાડોનો સગ પતિદેવ કરે છે તેને તેમ કરતા વારો આવી તૃષ્ણાબાઈ પર જનારે વૈરાગ્યનો વરસાદ થયો ત્યારે આપોઆપ ખલાસ થઈ ગઈ (૧)

दुर्मति दादी मत्सर दादा, मुख देखत ही मूआ,
मगलरूपी वधाई वाची, ए जब बेटा हुवा अवधू० २

અર્થ—દુર્મતિ નામની મોટી મા અને મત્સર નામનો દાદો એ છોકરાનુ મુખ જોતા જ મરી ગયા અને એ બેટાનો જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે અતિ કલ્યાણકારી હકીકત તરીકે એના વધામણીઓ ખવાણી–બોલાણી (૨)

વિવેચન—વૈરાગ્ય બેટો કઈ કાચો નહિ, એણે તો વીણી વીણીને અનાવટી સગાઓને શોધવા માડ્યા અને શોધી શોધીને ઘરની બહાર ધકેલવા માડ્યા એક પારકાની

શબ્દાર્થ—દુર્મતિ = કુબુદ્ધિ દાદી = મોટીમા મત્સર = ઈર્ષ્યા, અદેખાઈ ગુમાન દાદા = બૂઢા માણસ માટે આદરનો શબ્દ બાપનો બાપ મોટો ભાઈ, વડો દેખત હી = દેખતા જ મૂઆ = મરી ગયા, ખલાસ થઈ ગયા વાચી = ગવાણી જાહેર કરવામાં આવી ભાખવામા–ઉચ્ચારવામા આવી જબ = જ્યારે હુઆ = થયા, જન્મ્યા મગળ = કલ્યાણકારી ખુશાલીનો અવસર વધાઈ = ખુશખબર, શુભ સમય પર ગાવુ–બજાવવુ, સારા અવસરે આનંદ–પ્રસન્નતાસૂચક વચન.

---

[1] મકરધ્વજના વર્ણન માટે શ્રી સિદ્ધર્ષિએ આખુ પ્રકરણ લખ્યુ છે જુઓ ઉપમિતિભવપ્રપચા કથા, ભાષાતર, પ્રસ્તાવ ૪, પ્રકરણ ૧૪ પૃ ૮૬૭–૮૭૧

[2] સોળ બાળકોના વર્ણન માટે જુઓ સદર, પ્ર ૨૬થી, પૃ ૮૭૮–૮૮૨

અદેખાઈ કરનાર મત્સર નામનો દાદો થઈ બેઠો હતો એ એમ જ મનાવતો હતો કે દુનિયામા બધા ભલે હોય, પણ મારા જેવો શાણો, રૂપાળો, બાહોશ, દીર્ઘદ્રષ્ટા કોઈ નથી કોઈ જરા પ્રકાશમા આવે તો તેને બેસાડી દેતા, અવર્ણવાદ બોલતા તેને શરમ ન આવે. અને દાદા થઈ પડેલા મત્સરભાઈ વળી દુર્મતિ (કુબુદ્ધિ)ને પરણેલા છે આ દુર્મતિ દાદી અને મત્સર દાદા તો વૈરાગ્ય બેટાનુ મોઢુ જોતા જ મરી ગયા હજુ નામાન્ય વૈરાગ્ય થાય ત્યા ખોટી બુદ્ધિ અને પારકી ઈર્ષ્યાનો ત્યાગ તો જરૂર થાય છે આવો વૈરાગ્ય બેટો જન્મ્યો ત્યારે વધામણીઓ અપાણી, મગળરૂપ વધાઈ ગાવામા આવી મગળ એટલે ખુશાલીનો અવસર અથવા મગળ એટલે માગલિક કવિએ 'વાચી' ક્રિયાપદ મૂકવામા કાઈક ઊડો ધ્વનિ મૂકયો હોય એમ લાગે છે 'વાચવુ'નો સામાન્ય અર્થ 'ગવાણી' તો બરાબર છે, એ ઉપરાત નાપસદગી સાથે કોઈની પૂજી કે સતતિ સબધી વાત કરવામા આવે તેને પણ 'વાચવુ' કહેવાય છે ક ની પાસે પાચ લાખની પૂજી હોય તેની વાત જરા કટાક્ષ પૂર્વક ખ કરે, ત્યારે ક ની નજરે તેની પૂજી ખ એ વાચી એમ કહેવાય છે મતલબ, આ વૈરાગ્ય સપૂત જન્મ્યો ત્યારે પેલા ઉટપટાગ સગાઓએ વહેવારદષ્ટિએ એના જન્મની વધાઈઓ ઊજવી, પણ એ ઉજવણીમા પ્રેમ નહોતો, આ તો છોકરો થઈ ગયો એટલે જન્મ-અવસર જાળવી લેવો જોઈએ એવી વાત હતી કારણ કે થઈ પડેલા સગાઓ એના જન્મ-અવસરથી જ પોતાનુ સ્થાન હચમચી ગયુ છે એમ બરાબર સમજતા હતા. (૨)

पुण्य-पाप पाडोशी खाये, मान-काम दोउ मामा,
मोहनगरका राजा खाया, पीछे ही प्रेम ते गामा. अवधू० ३

અર્થ—શુભ-અશુભ કર્મોના ફળ આપનારા પુણ્ય અને પાપ નામના પાડોશી હતા તે તેણે ખાધા અને અભિમાન અને કામ (વિષયેચ્છા) રૂપ તેના મામા હતા (તેને પણ ખાધા, ખલાસ કર્યા) (વળી) એણે મોહ નગરના મહારાજા(મહામોહ કે કર્મપરિણામ)ને પણ પૂરો કર્યો અને પછી પ્રેમ હતો-રાગ રહ્યો હતો તેને પણ ગુમાવ્યો એટલે પ્રેમ જાતે જ રસ્તો કરી ચાલતો થઈ ગયો (૩)

વિવેચન—અને વૈરાગ્ય બેટાએ ઘરના થઈ પડેલા સગાઓ ખાધા એટલુ જ નહિ, પણ પુણ્ય અને પાપરૂપ પાડોશીને પણ એ તો ગળપ કરી ગયો. આ પાડોશીને ઓળખવા જેવા છે પુણ્ય એટલે શુભ કર્મનો ઉદય ગયા ભવમા સારા કાર્ય કર્યા હોય તેને લઈને શુભ કર્મનો બધ થાય અને તે કર્મની સ્થિતિ પાકે ત્યારે તેનું ફળ મળે.

પાઠાતર—માનકામ-માનનોભ પ્રેમ તે-પ્રેમતે

શબ્દાર્થ—પુણ્યપાપ = શુભ-અશુભ કર્મોના ફળ પાડોશી = પાસે રહેનારા ખાયે = ખાધા, પૂરા કર્યા માન = અભિમાન કામ = ઈચ્છા, વિષયવાસના મામા = નાતાના ભાઈ મોહનગરકા રાજા = મહામોહ અથવા કર્મપરિણામ પીછે હી = પછી ગામા = તો નાસી દૂર થયો રસ્તે પડી ગયો પ્રેમ = રાગ (દ્વેષનો ભાઈ)

તેમાં સુખનો અનુભવ કરાવે તે પુણ્ય, અને દુઃખ કે આપદનો અનુભવ કરાવે તે પાપ. સુખ ભોગવવું એટલે જમે પૂંજી હોય તેને વાપરી ખાવા જેવું છે. વ્યવહારના પારખે વિચાર કરતાં પ્રાણીને સુખ ગમે છે, પણ એ આખો વ્યાપાર પૌદ્‌ગલિક છે ખાણું, તો લેણું, માલ્યું કે ખવાસ, અને જેને છેડ કરવાની, વિયોગ કે પરસાનો જે તે કોઈ વાસ્તવિક સુખ કહેવાય નહિ અને તે જ પ્રમાણે પાપનું ભાંગવું દુઃખના અનુભવથી અકળાઈ જવાનો કાંઈ અર્થ નથી. અંદર ભર્યું છે તે જ કાઢવાનું. બંધ સમયે ચેત્યા નહિ તો પછી ઉદય વખતે સંતાપ કરવો એ સમજણ વગરની વાત છે. આવા સ્વરૂપવાળા પુણ્ય અને પાપને એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. એણે સમજવું કે પુણ્ય પણ આખરે સોનાની બેડી છે અને સંસારમાં રઝળાવનાર છે, અને પાપ-અશુભ ઉદય તો ગમતું નથી, પણ વાસ્તવિક રીતે બન્ને-પાપ અને પુણ્ય-નકામાં છે, ભોગવીને ફેંકી દેવા યોગ્ય છે અને યોગ કરીને નવીન કર્મબંધ અટકાવવા યોગ્ય છે. અને તે અટકાવવાનો ઉપાય પુણ્યથી રાચવું નહિ કે પાપથી મૂંઝાવું નહિ એ છે.

અને બેટો વૈરાગ્ય તો ભારે આકરો નીકળ્યો. એ માન-મિથ્યાભિમાન નામના મામાને પણ ખાઈ ગયો. રાજસચિત્ત નગરીના રાજા રાગકેસરીનો રખવાળ આ મિથ્યાભિમાન છે, અને જે હિસાબે રાગકેસરી અને દ્વેષગજેન્દ્ર મામા થઈ બેઠા છે અને રાજા મહામોહ દાદા થઈ બેઠા છે તે જ હિસાબે નાનાના ગામ (રાજસચિત્ત)નો રખવાળ મિથ્યાભિમાન પણ મામો થાય. આ મિથ્યાભિમાનને બેટો વૈરાગ્ય ખાઈ ગયો. અને એ જ હિસાબે કામદેવ-મકરધ્વજ પણ મામો થઈ બેઠો છે. એ ચેતનરાજને પોતાના કબજામાં લઈ નાચ નચાવે છે, ગૃહસ્થને ન છાજે તેવી જાતના આચરણો તેની પાસે એકાંતમાં કરાવે છે. એનું સ્થાન મહામોહની બરાબર પાછળ છે. એ નાનકડો ગણાતો જેવો છે અને એનો દોર મોટા દેવો પર પણ ચાલે છે. આવા 'કામ' નામના મામાને પણ પેલો વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. મોહનગરના રાજાધિરાજ મહામોહને પણ આખો ને આખો ખાધો. જે મહારાજાની સત્તા મોટા દેવ, દેવેન્દ્ર, વિદ્યાધર, ચક્રવર્તી પર ચાલે છે, જેનો દોર સ્વર્ગ, મર્ત્યલોક અને પાતાળમાં સર્વવ્યાપી છે, તે મહામોહ પર વિજય મેળવવો આકરો છે, પણ અશક્ય નથી. તેનું જોર ઘણું મોટું દેખાય છે, પણ વૈરાગ્ય પાસે ટકી શકે તેવું નથી. આવા મોટા મોહરાજાને પણ એ વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો. એટલે પછી રાગકેસરી-પ્રેમ તો આપોઆપ જ કૂચ કરી ગયો. એ મોહરાજાના કુટુંબીઓ એકબીજાને મારતા રહે છે, એક મારે એટલે બીજા નગારાંઓને બોલાવી લે છે અને ઘરનું ઘર અને બાપનો માલ હોય તેમ વર્તે છે. પણ મોટા રાજા મોહ પર વિજય થયો એટલે એના શેખડા-પાદડા રાગ-દ્વેષ, મકરધ્વજ, કષાયો કે મામતો આપોઆપ રસ્તો માપી જાય છે અને પોતાની નાગચૂડમાંથી ચેતનરાજને છૂટો કરી દે છે. એટલે મોહ જતાં રાગ પણ ગયો. અહીં પ્રેમ એટલે રાગ સમજવાનો છે જેનાથી જોડાણ થાય, ખેંચાણ થાય અને પરને સ્વ માનવાની ભૂલ થાય તેવો પ્રેમ પણ અનાદરણીય છે. આની

સાથે આત્મપ્રગતિનો પ્રેમ નૂચવવો નહિ જેકે વિશિષ્ટ પ્રગતિ થતા તો મોક્ષ અને સંસારને પણ સરખા ગણવાની બુદ્ધિ થાય અને જામે છે મતલબ, સાંસારિક આકર્ષણ, પૌદ્ગલિક આસક્તિ કે પરભાવરમણતા જવા જોઈએ, અને વૈરાગ્ય થાય ત્યારે એ વાત સ્વત બની આવે છે¹ (૩)

> भाव नाम धर्यो बेटाको, महिमा वरण्यो न जाई,
> 'आनदघन' प्रभु भाव प्रगट करो, घट घट रह्यो समाई   अवधू० ४

અર્થ—એ (વૈરાગ્ય) બેટાનુ ભાવ–ભાવકુમાર–નામ ધારણ કરવામા–જાહેર કરવામા –આવ્યુ, પાડવામા આવ્યુ એનો પ્રભાવ તો વર્ણવી શકાય નહિ (એટલો મોટો થઈ ગયો) મારા આનદઘન પ્રભુ! એ ભાવકુમારને–વૈરાગ્ય બેટાને–પ્રકટ કરો, પ્રત્યક્ષ બહાર લાવો એ ઘટ ઘટમા, હૃદય હૃદયમા ગોઠવાઈ રહેલો છે, વસીને ઊડો પડેલો છે, તેને બહાર લાવો (૪)

વિવેચન—આ બેટા વૈરાગ્યને 'ભાવ'નુ નામ–ઉપનામ આપવામા આવ્યુ ભાવ એટલે અતરની વૃત્તિ, નિર્મળતા, આદર્શની વિચારણા, શુદ્ધ પરિણામ દાન, શિયળ, તપ અને ભાવરૂપ ચતુર્મુખ ધર્મમા ભાવને બહુ ઉચ્ચ સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે દ્રવ્ય અને ભાવમા તફાવત એ છે કે દ્રવ્યમા બાહ્ય દૃષ્ટિ રહે છે, જ્યારે ભાવમા અદરનો–અતરનો ખ્યાલ રહે છે દેખાવમા સમાન ક્રિયા કરનારના અતરગ વિચાર અને ઊંડાણના ફેરને લઈને ક્રિયાફળમા ઘણો તફાવત પડે છે એ આપણે અનેક પ્રસગે જોયુ છે આ રીતે ભાવનુ ઉચ્ચ સ્થાન છે, અને તે વૈરાગ્યથી ખરુ પોષણ પામે છે અથવા વૈરાગ્ય પોતે જ ભાવ છે રાગરહિતપણુ, વિરાગના એ વીતરાગની નજીકની દશા છે અથવા એ વીતરાગપણાને છેવટે પ્રાપ્ત કરાવે છે 'ભાવ'ને વિકાસક્રમમા ભારે મહત્ત્વનુ સ્થાન છે રસોઈમા જે સ્થાન 'મીઠા'ને આપવામા આવે છે તે સ્થાન પ્રગતિમા ભાવને આપવામા આવે છે

> ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલૂણા ધાન,
> ભાવ રસાંગ મિલ્યા થકી તૂટે કર્મ નિદાન²

શબ્દાર્થ—ભાવ = અતરની જાગૃતિ, રહસ્ય શુદ્ધ પરિણામ ધર્યો = આપ્યુ ધારણ કરાવ્યુ બેટાકો = દીકરાનો (વૈરાગ્યનો) મહિમા = પ્રતાપ, યશ પ્રભાવ વરણ્યો ન જાઈ = વર્ણવી શકાય નહિ વર્ણવ્યો જાય નહિ ભાવ = સદ્ વૈરાગ્ય બેટો, જેનુ ભાવકુમાર નામ આપ્યુ તે પ્રગટ કરો = ખુલ્લો કરો પ્રત્યક્ષ કરો ઘટ ઘટ = હૃદયે હૃદયે સમાઈ = વસી, ગોઠવાઈ

૧ પ્રેમ નામનુ ગામ=ગામ–ગામ પણ તે વૈરાગ્ય બેટો ખાઈ ગયો એવો અર્થ પણ શક્ય છે ગામમાનો અર્થ ગામ થઈ શકે પણ અત્યાર સુધી બધા થઈ પડેલા સમાને ખાવાની વાત આવી છે તેમાં ગામને ખાવાની વાત કરીએ તો તે સ્થાનને ઉદ્દેશે છે અને એમ કરતા જતા પ્રક્રમભંગ થઈ જાય છે તેથી મૂળ અર્થ ઉપર લખ્યો છે તે વધારે સુયુક્ત લાગે છે વાચકનુ ધ્યાન ખેચવા આ બીજા શક્ય અર્થ તરફ માત્ર અત્રે ધ્યાન ખેચ્યુ છે –વિવેચનકાર.

૨ નિદાન એટલે જરૂર

આવી રીતે ભાવને તો રસાજનું સ્થાન મળેલું હોઈ એનું મહત્ત્વ ભારે વધી જાય છે સમયસુંદરે દાન-શીલ-તપ-ભાવનું ચોઢાળિયું[1] બનાવી દરેકને મુખે પોતપોતાની મહત્તા કરાવી છે છેવટે એ ચાર ધર્મક્રિયાના અંગો પોતપોતાનો કેસ શ્રીવીરપ્રભુ પાસે રજૂ કરવા આવે છે, અને ફેંસલો માગે છે ત્યારે સર્વ પોતપોતાના સ્થાનમાં સુયોગ્ય છે એમ જણાવે છે અને છતાં એનો આખો ઝોક તો ભાવ તરફ જ દેખાઈ આવે છે દાન, શિયળ અને તપ ત્રણે સારાં છે, પણ ભાવ વગર અકૃતાર્થ (અકયથ્થ) છે એમ જણાવે છે આવો ભાવનો મહિમા છે ભાવ વગર ગમે તેટલાં દાન દેવામાં આવે, બ્રહ્મચર્ય પાળવામાં આવે કે મોટા મોટા તપ કરવામાં આવે-એનું પૂરું ફળ બેસતું નથી ભાવના અનેક દાખલાઓ આપવામાં આવ્યા છે, એનું વર્ણન અનેક સ્થાને કરવામાં આવ્યું છે અને એની અંતર્ગત બાર ભાવના તેમ જ મૈત્રી, પ્રમોદ, કારુણ્ય અને માધ્યસ્થ્યનો સમાવેશ થાય છે એ સર્વ વિચારણા અન્યત્ર અનેક સ્થાને થઈ ગઈ છે આવા વૈરાગ્ય બેટાનું નામ 'ભાવ' પાડવામાં આવ્યું છે આ ભાવ સાથે ક્ષાયિક ભાવ આવી જાય, અંતે એ ભાવ તન્મય થઈ જાય એટલે કામ થઈ જાય છે

ભાવ પાંચ પ્રકારના છે ૧ ઔપશમિક, ૨ ક્ષાયિક, ૩ ક્ષાયોપશમિક, ૪ ઔદયિક અને ૫ પારિણામિક એનું વર્ણન કરવાનું આ સ્થાન નથી[2] એ બહુ સમજવા જેવો વિષય છે અન્ય પ્રસંગે તે ચર્ચવાની ભાવના રાખી અત્ર પ્રસ્તુત વાત એટલી કરીએ કે અજીવમાં સદર પાંચ ભાવવાળા પર્યાયોનો સંભવ નથી, તેથી એ પાંચે અજીવનું સ્વરૂપ થઈ શકતા નથી ઉપરના પાંચ ભાવ એકીસાથે બધા જીવોમાં હોય છે એવો નિયમ નથી મોક્ષમાં ગયેલ મુક્તાત્મામાં ક્ષાયિક અને પારિણામિક એ બે ભાવ જ હોય છે સંસારી જીવોમાં કોઈ ત્રણ ભાવવાળા, કોઈ ચાર ભાવવાળા અને કોઈ પાંચ ભાવવાળા હોય છે આવા પ્રકારના બે ભાવો ક્ષાયિક અને પારિણામિક જ માત્ર રહે અને બાકીના ભાવો ખસી જાય એ આખા જીવનનો હેતુ છે પણ તે સ્થિતિએ પહોંચવા માટે અંતર્વૃત્તિ, સચ્ચારિત્ર, ત્યાગ, વિરાગના ભાવની જરૂર છે અને તે ભાવનું અત્ર વર્ણન છે, અને વૈરાગ્ય બેટાને બીજું ઉપનામ આપ્યું છે તે આ ભાવ સમજવાનો છે આમાં પ્રાગતિક પંથે પડેલો અધ્યાત્મભાવ પણ આવી જાય છે એ ધ્યાનમાં રહે

છોકરો મોટો થાય ત્યારે તેનું નામ પાડવામાં આવે છે ઉપશમ ભાવ, ક્ષયોપશમ ભાવ અને ક્ષાયિક ભાવને સૂચવતું 'ભાવ' નામ આ વૈરાગ્ય બેટાનું પાડવામાં આવ્યું આ ભાવને ઓળખવા માટે લોકપ્રકાશનો ભાવ અધિકાર જોઈ જવો ત્યાં ખૂબ પૃથક્કરણ કર્યું છે આ ભાવ બેટાનો મહિમા મુખથી વર્ણવી શકાય તેમ નથી પ્રભુ ! મારા નાથ ! આવા પ્રકારનો ભાવ મારામાં પ્રગટ કરો આ ભાવ પ્રત્યેક હૃદયમાં સમાઈ રહેલ છે તેને

૧ જુઓ, જૈન પ્રબોધ પૃ ૭૯૩-૪૦૪

૨ વિવેચન માટે જુઓ તત્ત્વાર્થભાષ્ય અધ્યાય બીજો, સૂત્ર ૧-૬

બહાર લાવો. જ્યારે આત્મભાવ પ્રકટ થાય, મન લય પામી જાય, અતરની આત્મદશા જામી જાય અને પરમાત્મસ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવાની લેગ્મા આત્મનિમજ્જન થાય છે, ત્યારે પરભાવ પર કાબૂ આવે છે અને ત્યારે બાહ્યાત્મભાવ દૂર ખસી જાય છે આવો ભાવ હે આનદઘન પ્રભુ! મારામા પ્રગટ કરો, અદર સનાઈ રહેલો છે તેને બહાર લાવો અને જેનુ વર્ણન કરી ન શકાય એવા મહિમાવત બેટાને હવે કરી ઠામ કરો, ગાદીએ બેસાડો, એનો અભિષેક કરો અને એનામા મને તન્મય કરો.

આત્માનુભવ કેવો હોય, ક્યારે થાય, કેમ થાય, તેનો અભ્યાસ યોગશાસ્ત્રના શ્રી હેમચદ્રાચાર્યે છેલ્લા પ્રસ્તાવમા આપ્યો છે એ સ્વાનુભવ પ્રભુ, મારામા પ્રગટ કરો, અને ઉપર વર્ણવ્યો તેવો બેટો પારણે ઝૂલતો કરો ઘરબાર કરી બેસી ગયેલા કુટુબીઓને ખલાસ કરી મારા સાચા હિતેચ્છુઓને લઈ આવે તેમ કરો અને ભાવે ભાવના ભાવતા અતે મારે કેવળજ્ઞાન થાય એમ કરો એક વાર વસ્તુ-વિચારણા તત્ત્વરૂપે થશે, પરને પર તરીકે ઓળખી સ્વનો સ્વીકાર થશે ત્યારે આનદ થશે, આપનુ આનદ નામ સાર્થક અને સાચુ થશે, અને મારા ઘરના સમાઈ રહેલો ભાવ બહાર આવશે, એટલે હુ પણ કરમી દીકરાનો બાપ ગણાઈ આનદમા લય પામીશ એ વખતના આનદનું વર્ણન હેમચદ્રાચાર્યે કર્યું છે તે શ્રદ્ધાવાળા વાચ્યું છે, પણ હવે તો મારામા જ તે ભાવ પ્રગટ કરો અને મને અનત આનદમા ભેળવી દો (૪)

આ પદના વિવેચનમા ઘણો વિસ્તાર થયો છે તેથી પૂર્ણાહુતિનુ વિવેચન કરવામા આવ્યુ નથી, તે સમજુ વાચકે પોતાની મેળે ધારી લેવું (૧૦૫)

૫૬ એકસોછમુ

ભૂમિકા—આ પદ નવીન જાતનુ છે એ જુદી ભાત પાડે છે એની કૃતિ સબધમા મતભેદ રહે તેવું છે તે પર યોગ્ય વિચારણા ઉપોદ્ઘાતમા થશે પદનો ભાવ ખૂબ મજા આપે તેવો છે આ પદમા શુદ્ધ ચેતના પતિદેવ ચેતનને ઉદ્દેશીને આખુ ગાન કરે છે ચેતન જ્યારે વિભાવદશાના હોય છે ત્યારે એની સખામતી ભ્રમર સાથે કરે છે એની સ્વભાવદશામા આવે તે તેના સત્તાગત ધર્મને અનુલક્ષીને તેને આનદઘન અને પ્રભુ કહીને ઉદ્દેશે છે ચેતનાના મુખમા મૂકેલુ આ પદ ભાવથી ભરેલુ છે

પાચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયો છે સ્પર્શેન્દ્રિયના આઠ વિષયો—ગુરુ લઘુ, મૃદુ, ખરસટ, શીતળ, ઉષ્ણ, ચિક્કટ અને રુક્ષ આ આઠ પ્રકારના સ્પર્શ હોય છે રસેન્દ્રિયના પાચ વિષયો છે—તીખો, કડવો, કષાયલો, ખાટો અને મધુર ઘ્રાણેન્દ્રિયના બે વિષયો છે—સુગધ અને દુર્ગંધ. ચક્ષુરિન્દ્રિયના પાચ વિષયો છે વર્ણ પાચ છે—કૃષ્ણ, નીલ, પીત, રાતો અને

૧ચેત. શ્રોત્રેન્દ્રિયના ત્રણ વિષયો—જીવશબ્દ, અજીવમાંથી ઊઠેલ શબ્દ અને જીવઅજીવ મિશ્રશબ્દ. આ પાંચ ઇંદ્રિયના ત્રેવીશ વિષયોમાં પસંદ આવે તેવા વિષયો ભોગવવા, ન ગમે તેવા વિષયોને દૂર કરવા અને એ પૌદ્ગલિક આનંદમાં મોજ માણવી એનું નામ સંસાર છે, એનું નામ વિભાવ છે અને એનું નામ રખડપાટો છે

આની સાથે ભમરાની ખાસિયત વિચારીએ એનું અવલોકન કરવાથી જણાશે કે એ આખો વખત એક ફૂલ ઉપરથી બીજા ઉપર બેસે છે, બીજેથી ત્રીજે જાય છે અને એ રીતે ફૂલની અંદર રહેલ મધ ચૂસવામાં કે એનો સ્પર્શ કરવામાં આનંદ માને છે, એની આસપાસ ગુંજારવ કરી મૂકે છે અને રાત્રે દેખી ન શકે ત્યારે પ્રભાત પડવાની રાહ જોઈને બેસી રહે છે પણ આખો વખત એનું મન ફૂલની કળિઓનું જ ધ્યાન કર્યા કરતું હોય છે સાંસારિક ચેતન પાંચે ઇન્દ્રિયના ત્રેવીશ વિષયમાં એ જ પ્રમાણે આસક્ત હોય છે ભમરાની જેમ પ્રાણી એક વિષય પૂરો કર્યો કે બીજામાં પેસવાની તૈયારી કરતો જ હોય છે આવા ભ્રમરને ઉદ્દેશીને આ પદની શરૂઆત કરી છે, તેનો ભાવ આપણે હવે વિચારીએ –

> किन गुन भयो रे उदासी, भमरा ! किन०
> पख तेरी कारी, मुख तेरा पीरा, सब फूलनको वासी. भमरा ! किन० १

અર્થ—અહો ભમરા ! તું કયા ગુણને લઈને આજે ગમગીન થઈ રહ્યો છે ? તારી તો કાળી પાંખો છે અને મુખડું તારું પીળું છે, અને તું સર્વ ફૂલોમાં ફરનારો છે (તે છતાં આજ તું દિલગીર કેમ થયો છે?) (૧)

વિવેચન—ભાગી ભ્રમર ! તું તો આખો વખત ગુંજારવ કરતો એક ફૂલથી બીજા પર અને બીજાથી ત્રીજા પર ઊડયા કરે છે તારી બે કાળી પાંખો છે અને તારું મુખ પીળું છે અને તું બધા ફૂલનો વસનારો છે આવા લહેરી ભમરા ! તું આજે ગમગીન કેમ દેખાય છે ? તારે માથે આજે શું અગવડ આવી કે તું આજે ખિન્ન થઈ ગયો છે ? બે પાંખો રાગદ્વેષને બતાવે છે રાગ અને દ્વેષ એ મોહરાજાના પુત્રો છે અનુક્રમે નામે રાગકેસરી અને દ્વેષ ગજેન્દ્ર છે મોહ રાજાનું આખું રાજ્ય આ બન્ને છોકરાઓ ચલાવે છે રાગકેસરીને મૂઢતા નામની ભાર્યા છે દૃષ્ટિરાગ, સ્નેહરાગ અને વિષયરાગ એના ખાસ મિત્રો છે અને એ રાજસ ચિત્તનો રાજા હોઈ ચિત્તવૃત્તિનો કબજો કરી બેઠેલ છે દ્વેષગજેન્દ્ર નાનો છોકરો તામસ ચિત્તનો રાજા છે, અવિવેકિતા ભાર્યાનો પતિ છે અને ચિત્તવૃત્તિનગરીમાં અવારનવાર આવે છે આ રાગ-દ્વેષની તારી બન્ને પાંખો આખો વખત ફફડ્યા કરે છે અને તેમાં તને આજ સુધી આનંદ આવતો હતો આજે આમ કેમ ? અને તારું મુખ પીળું છે તેને આધારે તું ફૂલમાંથી રસ લેતો હતો આજે તને કેમ કંટાળો આવ્યો ? શું મનોવિકારની લપ આકરી

શબ્દાર્થ—કિન = કયા ગુન = ગુણ વિશેષતા ભયા = થયો ઉદાસી = ગમગીન, ખિન્ન, વૈરાગી, વિસય તરફ અપ્રીતિવાળો પખ = પાંખ પીરા = પીળા સબ = સર્વ, સઘળા ફૂલનકો = ફૂલનો, પુષ્પોનો. વાસી = રહેનારા

લાગી ? શુ રાગદ્વેષના સપાટાના આખરી પરિણામો ભયકર લાગ્યા ? શું કષાય અને નોકષાયની તુચ્છતા સમજાણી ? પ્રાણી ગમે તેટલા વિષયો સેવે, એમા એને ધરવા થતો નથી જેમ લોભનો થોભ નથી, તેમ ઈંદ્રિયના ભોગો ભોગવાઈ રહ્યા અને જરા સમય ગયો કે પાછા તે ભોગવવા મન થયા કરે છે તેને બદલે આજે તારામા ઉદાસીનતા કેમ ? શા માટે ? કયા ગુણે ? (૧)

सब कलियनको रस तुम लीनो, सो क्यू जाय निरासी भमरा ! किन० २

અર્થ—તે તો બધી કળિઓનો રસ લીધો છે, એનો તુ આજે તદ્દન હતાશ કેમ થઈ ગયો છે ? (૨)

વિવેચન—દરેક પ્રાણીને કોઈ કોઈ વાર જીવનમા આવા પ્રસગો બને છે તેને ચેતના ફરી વાર પૂછે છે કે મારા ચેતનરાજ ! તમે તો બધા ફૂલોનો રસ લીધા, તમારી પુદ્ગલાનદી વૃત્તિને ખૂબ પોષી અને તે માર્ગે ખૂબ રાખ્યાકૂદ્યા અને આજે તમે તદ્દન નિરાશ થઈને કેમ બેસી ગયા છો ?—ચેતનાનો આ પ્રશ્ન બહુ સ્વાભાવિક છે આ સ્થિતિની પાછળ ત્રણ કારણો શ્રીમાન્ હરિભદ્રસૂરિ દશમા વૈરાગ્ય અષ્ટકમા બતાવે છે દુખગર્ભિત, મોહગર્ભિત અને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય.

(૧) ઇષ્ટવિયોગથી વિષયો તરફ અરુચિ થાય, બૈરી કે છોકરા મરી જાય અને ઉદ્વેગ થતા જે વૈરાગ્ય થાય તે વિષાદ અને દીનતાવાળી પૂર્ણ સ્થિતિ વ્યવહારમા વૈરાગ્યરૂપે દેખાય, પણ ખરી રીતે એ આર્તધ્યાન જ છે પૈસા ખોઈ બેસે, તેવા પ્રસગોએ, અથવા વ્યાધિ વખતે કે સ્મશાનમા જે વૃત્તિ થઈ આવે તે આ દુખગર્ભિત વૈરાગ્યની કક્ષામા આવે છે

(૨) સસારને એકાત નિત્ય માનીને અથવા એકાત ક્ષણિક માનીને અથવા માત્ર અસત્‌ની માન્યતા ધારીને અજ્ઞાનજન્ય નિશ્ચયથી અથવા સસારની અસારતા જોવાથી જે વૈરાગ્ય થાય તે અજ્ઞાન પર રચાયેલો હોવાથી મોહગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવાય છે સારુ જીવન ગાળતા હોય અને નિગ્રહીત ઈંદ્રિયવાળા હોય, પણ એના પાયામા અજ્ઞાન હોય તો એ વૈરાગ્ય આ કક્ષામા આવે છે

(૩) જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યમા આજુબાજુની તપાસ, વિચારણા, વસ્તુસ્વરૂપનુ જ્ઞાન અને અન્યના રખડપટ્ટાના મૂળ કારણોનુ સ્પષ્ટ જ્ઞાન હોય અને સસારત્યાગની ભાવના થાય તે નિર્ણયને જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્ય કહેવામા આવે છે

ચેતના પતિદેવને પૂછે છે કે આજે તમે નિરાશ દેખાઓ છો તેની પાછળ શુ ભાવ છે ? તમને આજે વસ્તુસ્થિતિ સમજાણી છે કે માત્ર ઉપર ઉપરના કારણથી વિરાગવાન

શબ્દાર્થ—કલિયનકો = વગર ખીલેના ફૂલનો લીનો = લીધો સો = તેથી તે (તુ) નિરાસી = આશા રહિત, અનાસક્ત

ગયા છો ? નિરાશામય સ્થિતિથી તમે છેતરાઈ જતા નહિ. એવા સ્મશાનવૈરાગ્ય ટકતા નથી પાછી પુદ્ગળાનંદીપણાની ભાવના જાગશે કે તમે હતા ત્યાંના ત્યાં થઈ જશો, અને કદાચ નિષ્ધ્વંસપણું પ્રાપ્ત કરી બેસશો તો થોડા પાછા પણ હઠી બેસશો એવું હોય તો ચેતજો વસ્તુસ્વરૂપ સમજી, પુદ્ગળનો હેયભાવ વિચારી, પર્યાયભાવમાં રહેલો પલટનભાવ વિચારી અંતરથી વિરાગ આણશો તો જ તે સ્થાયી ટકશે અને અનંતકાળ પર્યંત ચાલે તેવો આનંદ આપશે બાકી તમે મને બહુ મૂઝવો છો, અને વારંવાર આવા વિરાગનો દેખાવ કરી પાછા સંસાર તરફ ચાલ્યા ગયા છો અને મને મૂઝવતા ગયા છો—સુબુદ્ધિ, સદ્વિચારણા, સુમતિ, ચેતના આવી રીતે પતિદેવને જરા સન્મુખ થતા દેખીને પૂછે છે એના પૂછવામાં કટાક્ષ નથી, પણ ભૂતકાળના કડવા અનુભવોને અંગે થઈ આવેલી એની સ્વાભાવિક મનોવ્યથા છે (૨)

'आनदघन' प्रभु तुमारे मिल्नकु, जाय करवत ल्यू कासी. भमरा ! किन० ३

અર્થ—મારા ચેતનરાજ ! મારા આનંદઘન પ્રભુ ! તમને મળવા માટે હું તો કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું—એટલી હદ સુધી કરવા તૈયાર છું (૩)

વિવેચન—એ ચેતનજીની અનંત આનંદમય આદર્શ દશાને યાદ કરીને આર્યપત્નીને શોભે તેવા સ્વરૂપે છેવટે કહે છે કે હું તમારા ઉદાસીપણાથી તો લલચાઈ જાઉં તેમ નથી, પણ મારે મનથી આપને મળવાની ખૂબ તીવ્ર ઇચ્છા છે, મને તો એમ થયા જ કરે છે કે આ મારો વિરહકાળ ક્યારે છૂટે ? તમે જરા ઉદાસી દેખાઓ કે વિષયસેવનમાં ઓછા પડો કે પરાણે ત્યાગ કરતા નિરાશ દેખાઓ તેથી મને તમારા મેળાપની આશા થતી નથી હું તો તમારા માર્ગની પ્રતીક્ષા કર્યા જ કરું છું કે મારા દેવ ક્યારે મારે મંદિરે પધારે અને આ દીર્ઘ કાળની વિરહવ્યથા મટાડે ! મેં તમારે માટે વલોપાત કરવામાં બાકી રાખી નથી, પણ તમે તો ભોગી ભમરા, તમારે તો એક ફૂલેથી ઊડી બીજે બેસવું છે, આ આપની ઘરની આને કદી યાદ કરવી નથી, મારા વિલાપ પર દયા કરવી નથી ! આજે તમે ફૂલ પર બેસવામાં ઉદાસ દેખાઓ છો તેથી હું કાંઈ લેવાઈ જઉં તેમ નથી એવા ઉધામાઓ તો તમે અનેક વાર કર્યા છે હવે હું તો ખરેખર કંટાળી છું, પણ મારી પ્રીતિ તો એની એ જ છે હવે તો મને એમ થાય છે કે કાશીએ જઈને કરવત મુકાવું ત્યાં જઈ નાળ્યી કરું કે મારા પતિ મને વશ થાય તેવું જરૂર બની આવે દૃઢ સંકલ્પ અને પ્રચંડ પ્રયોગને પરિણામે ધારણા સફળ થાય છે, પણ એમાં જ્યારે પ્રાણી હારી બેસે છે ત્યારે આવા ઉધામા થાય છે કાશીએ જઈને કરવત મુકાવવું, ગિરનાર જઈ ભેરવજપ ખાવો અથવા ગંગાસ્નાન કરી તેમાં ડૂબી મરવાની પ્રાચીન માન્યતા હતી એમ કરતી વખતે—આપઘાત કરતી વખતે—દૃઢ સંકલ્પ કર્યો હોય તો તે વસ્તુ પછીના જન્મમાં મળે આવા અતિનિંદનીય વિચાર અને અંધવિશ્વાસને પરિણામે અનેક પ્રાણીઓ આત્મ

શબ્દાર્થ—મિલનકુ = મળવા માટે લ્યૂ = લો, તક પર્યંત કાસી = બનારસ.

હત્યા કરતા એ વ્યવહાર માન્યતાનુ રૂપક કરતા ચેતના પતિદેવને કહે છે કે હવે તો કાશી જઈને કરવત મૂકવાનુ કામ કરુ અને તેમ કરીને પણ તમને મળુ, તમારી પ્રીતિપાત્ર થાઉ, તમારી સહચારિણી થાઉ—એવુ મનમા વયા કરે છે (૩)

ઉપસહાર—ચેતનદેવને ભ્રમર નામે સબોધવામા બહુ ઉચ્ચ આશય જણાય છે એ ભ્રમર સસારરાગી હોય ત્યારે વિષય ઉપર હરફર કરે છે અને એ જ ચેતન જ્યારે વિરાગી થાય છે ત્યાર અનુભવના મોત ઉપર બેસઊઠ કરે છે એટલે ભમરાને નિરાશ અને ઉદાસી બનેલા દેખવાની તક લઈ સુબુદ્ધિ અદરથી જોર કરી કઢી બતાવે છે કે તમે વિષયથી તૃપ્ત થયા નથી, પણ આવા હતાશ થઈ ગયા છો તો તમને જણાવુ કે આમ નકાના નિબળ ન બની બેસો, તમારી ભાર્યા તમને મળવા આતુર બેઠી છે, અને તમારી પાસે આખો વખત હાજર રહેવા માટે ગમે તેવો ભોગ આપવા તત્પર છે

કાશીએ જઈ કરવત મુકાવનારને અગે આદિનાથ પ્રભુના સ્તવનમા શ્રી આનદઘનજી મહારાજે કહ્યુ છે કે પતિ પાછળ સતી થવા માટે કાષ્ઠની ચિતા પર સાથે બળનાર સ્ત્રીને એ પતિ જ પરભવમા મળે એવુ કાઈ નથી, 'એ મેળો નવિ કહિયે સભવે રે'—આવા બાળમરણથી કાઈ મેળા થાય નહિ, કારણ કે 'મેળો ઠામ ન ઠાય'—એટલે અનેક પ્રકારે અપેક્ષાતા એવા અજ્ઞાન મેળાપને ઉત્તેજન આપવાની આ કાશીના કરવતની વાતનો સ્વીકાર નથી, માત્ર રૂપકરૂપે પ્રચલિત માન્યતાનુ સૂચન કર્યુ છે એનો આશય ગમે તેટલા ભોગે જ્ઞાનપૂર્વકનો વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરી આત્મૈક્ય સાધવાની પ્રેરણા છે

આ પદની કૃતિ જોતા તેની શૈલી નૂતન પ્રકારની લાગે છે તેમા સીધો ઉપદેશ છે, કાવ્યની ભભક ઉપર વધારે પડતો ભાર દેખાય છે અને કાશીના કરવતની વાત વગર મેળે દાખલ કરવા જતા આડકતરી રીતે એ અતિ તુચ્છ પ્રથાનો સ્વીકાર થઈ જતો હોવાની વાત આનદઘન જેવા સિદ્ધ યોગી કરે નહિ, એટલે આકૃતિનુ કર્તૃત્વ શકાસ્પદ છે પણ એનો આતર આશય પ્રેરક હોઈ વિચારણીય છે

ચેતન ઉદાસી થયો છે તેટલાથી ચેતના છેતરાઈ જાય તેમ નથી કયા ગુણે ઉદાસ થયો છે એ એની આખી પૃચ્છાનો આશય છે આની પશ્ચાદ્ભૂમિમા સદ્જ્ઞાન હોય તો જ તેનુ મૂલ્ય છે આ આખુ પદ ચેતના બોલતી હોય તો તેનો એક ભાવ એવો પણ સ્ફુરે છે કે ચેતના ભ્રમરના ગુજારવના ક્ષણિક અટકાવથી રાજી થતી નથી ઘણી વાર ખાઈ ખાઈને અકરાતિયા થઈ જતા ખાવા તરફ કટાળો આવે છે એમ ભોગી ભમરાને કોઈ વાર વિષયસેવનથી કટાળો આવે, એથી જરા પણ આનદ પામવા જેવુ નથી આનદમિલન તો અલગ ચીજ છે એમા ખૂબ તૈયારી જોઈએ એના ત્યાગદૃષ્ટિએ ત્યાગ જોઈએ એમા વિવેકવિચારણા જોઈએ એમા સમજણપૂર્વકનો સયમ જોઈએ. અને એમા અતરના ઉમળકા, અને હેય-ઉપાદેયના સ્પષ્ટ વિભાગ જોઈએ ભમરાના ઉદાસીન ભાવથી ચેતના

લેવાઈ જાય તેમ નથી, એને તો ખરો ત્યાગ જોઈએ છે, એટલે એ તો ભમરાને પૂછે છે કે દેવાનુપ્રિય ! તુ કયા ગુણે અને શા કારણે ઉદાસ થઈ બેઠો અત્યારની બાહ્ય ત્યાગભાવની સ્થિતિમા આનદઘનના મિલનને અવકાશ નથી એને માટે તો કાશીનુ કરવત મુકાવવુ પડે, અત્યારની સ્થિતિમા મહાન પ્રયત્ન કરવો પડે અને તેમ થાય ત્યાર મિલન થાય કાશીનુ કરવત ઉત્પ્રેક્ષા છે, એ વર્તમાન પરિસ્થિતિમા મહાન પલટો માગે છે આ આશય આ પદનો હોય એમ મને ભાનમાન થાય છે અને એ દૃષ્ટિએ વિચારી જોવા વિજ્ઞપ્તિ છે. આખુ પદ વિચારણીય છે અને છેલ્લી ગાથા ખાસ વિચારણીય છે (૧૦૬)

પદ એકસોસાતમુ

ભૂમિકા--આ પદ શ્રી ભીમશી માણેકની ચોથી આવૃત્તિ (આનદઘન બહોતેરી)મા ૧૦૭મા પદ તરીકે આપ્યુ છે પ ગભીરવિજયજીએ એનો અર્થ કર્યો નથી, કારણ કે એમની પાસે બહોતેરીની જે નકલ રાખવામા આવી હતી તે આવૃત્તિમા આ પદ મુદ્રિત થયેલ નહોતુ તેમા ૧૦૫ પદ હતા અને વૈરાગ્ય બેરાવાળા પદથી એની પૂર્ણાહુતિ થતી હતી નીચે અર્થ બેસાડવા પ્રયત્ન કર્યો છે તેની જવાબદારી બહુ અશે મારી પોતાની છે

આત્મા-ચેતનરાજ ઉન્નત સ્થાન પામતો જાય ત્યારે એનામા વિકાસ વધતો જાય છે અને વિકાસમાર્ગનુ પણ એવુ છે કે એ એક વાર વધવા માડે ત્યારે ઠૂકડે ને ભૂસકે એમા પ્રગતિ થતી જાય છે મિથ્યાત્વમાથી સમ્યક્ત્વ થતા અનેક ભવો વહી જાય છે અને ઘણી વાર ગુણપ્રગતિના એક એક પગથિયે ચડતા હજારો-લાખો ભવો થઈ જાય છે પણ એક વાર રસ્તો હાથમા આવી ગયો ત્યાર પછી પ્રગતિ ભારે જોસથી આગળ ધપે છે એને માટે એક દાખલો જ બસ થશે સાતમા ગુણઠાણાથી તેરમા સુધી પહોચતા પ્રાણીને માત્ર બે ઘડીનો કાળ લાગે છે--જોકે ગુણની નજરે જોતા એ બન્ને ગુણસ્થાન વચ્ચે ઘણો મોટો અતર છે પ્રાણી પડવાઈ[1] થઈ નીચે ઊતરતો જાય ત્યારે જેમ એ તદ્દન મિથ્યાત્વદશા સુધી ધકેલાઈ જાય છે, તેમ જ જ્યારે એની પ્રગતિ થવા માડે છે ત્યારે એ ખૂબ જોસથી આગળ પણ ધપે છે માર્ગાનુસારીના ગુણોથી એ ત્યાગમાર્ગે આવે, દ્રવ્ય શ્રાવક, ભાવ શ્રાવક, દ્રવ્ય સાધુ, ભાવ સાધુ અને પછી તો કષાયત્યાગ, ક્ષપકશ્રેણી, ધર્મ-શુક્લ ધ્યાનના પાયાઓ અને શૈલેશીકરણ--એમા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરતો જાય છે અને મન પર વિજય મેળવી એ અસાધારણ વીર્ય ફોરવી આગળ ધપે જાય છે આવા પ્રગત થતા ચેતનરામને ઉદ્દેશીને આ પદ લખાયેલુ છે વાત એ છે કે એક વાર પ્રાણી રસ્તે ચઢી ગયો, એની કર્મની ગ્રથિનો ભેદ થઈ ગયો, પછી એની પ્રગતિ થયા કરે છે

પ્રગતિ કરનારની ઝડપ ઓછાવધતી જરૂર હોય છે કેટલાક પ્રાણીઓ કીડીને વેગે ધીમે ધીમે આગળ વધે છે અને એક એક સ્થાનમા ઘણો લાબો કાળ કાઢે છે અને

---
૧ પ્રતિપાતી, પતનો મુખ

કોઈ કોઈ પ્રાણી તો મોટર કે એરોપ્લેનની ઝડપે આગળ વધ્યે જાય છે કેટલાક આગળ વધતા પાછા પણ પડી જાય છે અને વળી પ્રધન પાલે આવી પ્રયત્ન કરી ફરીવાર શ્રેણી માંડે છે પણ એક વાર એકડો નોંધાઈ ગયો, ગ્રંથિનો ભેદ થઈ ગયો, તો પછી અંદર થયેલો પ્રકાશ જતો નથી ગતિ ઓછીવધની હોઈ શકે છે અને થઈ પણ જાય છે, પણ એનો અંતે નિસ્તાર જરૂર થવાનો એ શકન થઈ ગયું જાણવું આવા ગ્રંથિભેદ થઈ ગયેલ પ્રાણીની આ પદમાં વાત છે વ્યક્તિભેદે તરતમતા અને વિવિધતા જરૂર શક્ય છે પણ પ્રકૃતિની મંદતા-શીઘ્રતાને બાદ કરતા તેની પરિસ્થિતિ આ પદમા વર્ણવી તેવી બહોળતાએ હોય છે

જ્યારે પ્રાણી જ્ઞાન અને ક્રિયાનો મેળ મેળવે, જ્યારે એને જ્ઞાનપૂર્વકની ક્રિયામાં રસ થાય, જ્યારે જ્ઞાન વગરની ક્રિયામાં એને અપથ્ય લાગે, જ્યારે ક્રિયા વગરના જ્ઞાનમાં એને વંધ્યત્વ લાગે, જ્યારે ક્રિયાના ઉંમા નયનને સુદામ સ્થાન એના તરફથી આપવામાં આવે, જ્યારે સમકિતના છએ સ્થાનક પર એકસરખી રુચિ, સદ્દહણા અને ક્રિયાપરતા એને પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે એનો (ચેતનનો) વિકાસ ફાલતો જાય છે એવે વખતે એને જે ભાસ થાય છે તેનું અત્ર વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે

વસંત ઋતુ એ સર્વ ઋતુમાં ઋતુરાજ કહેવાય છે એમા આખી કુદરતનો આનંદ અવર્ણનીય હોય છે એ વસંત ઋતુ પર કવિઓ મુગ્ધ બની ગયા છે એ વસંત ઋતુમાં જેવી કુદરતની સ્થિતિ થાય છે તેવી દશા જ્ઞાનવિભોની-ચેતનરામની થાય છે, તે અત્ર બતાવવામાં આવી છે

૫ ૧

(રાગ-વસંત)

तुम ज्ञान विभो फूली वसंत, मनमधुकर ही सुखसों वसंत तुम० १

અર્થ—હે પ્રભુ! તમારા જ્ઞાનરૂપ વસંતઋતુ (હવે) ફૂલી છે, ખીલી છે અને તેથી મનરૂપ ભ્રમર સુખે વસે છે (મોજમાં રહે છે) (૧)

વિવેચન—જ્ઞાનમય પ્રભુ! આપની વસંત અત્યારે બરાબર ખીલી છે, એટલે અંદરથી જ્ઞાનની જાગૃતિ થઈ છે, માંહેનો સમ્યગ્ ભાસ થયો છે, દર્શનમોહનીયનો અંધકાર ઊડી ગયો છે, અજ્ઞાનની અંધતા નાશ પામી છે અને એક વાર અંદર જ્ઞાનદીપક પ્રકટ થયો એટલે વસ્તુસ્વરૂપનું નાનું ભાન થાય છે, પ્રત્યેક વસ્તુનો એકબીજા સાથે શો અને કેટલો સંબંધ છે તેનો ખ્યાલ થાય છે અને વસ્તુને વસ્તુ તરીકે ઓળખાય છે આવા

શબ્દાર્થ—તુમ=આપ તમે વિભો=પ્રભુ (સંબોધન) વસંત=ફાગણ-ચૈત્ર માસની ઋતુ, ઋતુરાજ ફૂલી=ખીલી વધી મધુકર=ભમરો સુખસોં= સો' એ અપાદાન વિભક્તિનો પ્રત્યય છે સુખે, સુખથી

૧ આ પદ ભીમશી માણેકની આવૃત્તિમાં જ છે પ્રતમાં ન હોઈ એના વિશેષ પાઠાંતર લભ્ય નથી

પ્રકારની જ્ઞાનવસંત ખીલે ત્યારે અનેરો આનંદ થાય છે તે જળવવાની બાગમાં જ જરૂર હોય. આનંદઘનજી મહારાજ અન્યત્ર આ દૃષ્ટિને 'દિવ્ય નયણ' કહે છે. એવા પ્રકારના નયણને લઈને જે માર્ગદર્શન થાય તે દિવ્ય કહેવાય છે અને તેની સંપૂર્ણ પ્રાપ્તિ તો કૈવલ્યજ્ઞાન સાથે થાય છે. એની વિચારણા બીજા અજિતનાથ ભગવાનના સ્તવનમાં વિસ્તારથી યોગિરાજે પોતે જ કરી છે અને આપણે તેને યથાસ્થાને વિચારશું. એ નયણની પ્રાપ્તિ થઈ નથી, પણ એ માર્ગે ગમન શરૂ થયું છે તે વખતે અંતર આત્મા કેવો અનુભવ કરે તેનું અત્ર વર્ણન છે. આ વર્ણન વિચારતાં જ્ઞાનાનંદની લહેર કેવી ભવ્ય અને આનંદપ્રદ હોય છે તેનો ખ્યાલ થશે. જ્ઞાન તો ખરો પ્રકાશ છે. એની મહત્તા અપૂર્વ છે. વસંત ઋતુના ભમરાનો ગુંજારવ સાંભળ્યો હોય તો તેનો ખ્યાલ આવે. એ પોતાના પૂર્વ નિવાસથી માલતી ઉપરથી ગુલાબ પર અને ત્યાંથી ડમરા પર ગુંજન કરતો જાય અને એના વિહારમાં કોઈ જાતની અગવડ ન થાય, એવી રીતે જ્ઞાનવિલાસની વસંત ખીલે છે ત્યારે ચેતનરાજ સમ્યગ્જ્ઞાનના પ્રસ્તાવોમાં અહીં તહીં સમતાપૂર્વક પણ નિરંકુશપણે ગુંજન કરે છે અને એકાંત નિજાનંદ અનુભવે છે. એવે પ્રસંગે સતની વ્યાખ્યા કે જીવ-અજીવનો સંબંધ કે કર્મ અને ચેતનનો સંબંધ વિચારવામાં આવે, કે લોકરંજન, લોકોત્તર રંજનના પ્રશ્નો પર સાપેક્ષ દૃષ્ટિએ વિચાર કરવામાં આવે, કે સાધનધર્મોની સાધ્યતા પર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે, ત્યારે અંદર જે આનંદ થાય છે, જે શાંતિ થાય છે, જે સ્વરૂપાભાસ થાય છે, તે અદ્ભુત છે અને અનુભવગમ્ય જ છે. આવી જ્ઞાનવસંત હે વિભો! તમારી ખીલી છે. તમારા સંસર્ગે તમારા સાધકની એવી જ રીત ખીલે એવી સહજ ઇચ્છા મારામાં જાગ્રત થઈ છે. એ સ્વરૂપાનંદનો ખ્યાલ કરું છું ત્યારે મધુકરનો સુખવાસ નજરે પડે છે અને તેવી મારી દશા થાય એવો આદર્શ મારી સન્મુખ ખડો થાય છે.

સાહિત્ય અને સંગીતરસિકોએ 'જસવિલાસ', 'વિનયવિલાસ', 'જ્ઞાનવિલાસ' શબ્દો જરૂર વાંચ્યા હશે. જ્યારે અંદરથી ગાન ચાલતું હોય, તેવે વખતે ચેતનરાજ જે અપાર શાંતિ અનુભવે અને આંતર ગુંજન ચલાવે તેને 'વિલાસ' કહેવામાં આવે છે. ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજીના એવા વિલાસને 'જસવિલાસ' કહેવામાં આવે છે, ઉપાધ્યાય શ્રી વિનયવિજયજીના એવા આંતર આનંદને 'વિનયવિલાસ' કહેવામાં આવે છે, અને જ્ઞાનવિમળસૂરિના એવા સ્વૈરવિહારને 'જ્ઞાનવિલાસ' કહેવામાં આવે છે. એવા પ્રકારના વિલાસો જે કોઈ ચેતન કરે તે વખતે તે જ્ઞાનવિલાસ વધતો જાય છે અને એની જ્ઞાનવસંત વધારે ખીલતી જાય છે. એ વખતે મનભ્રમર જે સુખવાસમાં વસે છે તેનું અત્ર વર્ણન કર્યું છે. (૧)

दिन बडे भय वैरागभाव, मिथ्यामति रजनीको घटाव. तुम० २

શબ્દાર્થ—દિન = દિવસ, (સૂર્ય હોવાનો સમય). બડે = મોટા, લાંબા. વૈરાગભાવ = વૈરાગ્ય (એના અર્થ માટે જુઓ પૃ૦ ૧૦૫ મ). મિથ્યામતિ = કુમતિ, દુર્મતિ, સારા ખરાબના વિવેક વગરની બુદ્ધિ. રજનીકો = રાતનો (અંધારાનો સમય તેનો). ઘટાવ = કમી થવું, નાના થવું.

અર્થ—વૈરાગ્યભાવરૂપ દિવસ મોટો મોટો થવા લાગ્યો અને મિથ્યામતિ-દુર્મતિરૂપ રાત્રી ઘટતી ઘટતી ચાલી—નાની નાની થતી ચાલી. (૨)

વિવેચન—જ્ઞાનવસત ફૂટે ત્યારે બીજુ શુ શુ થાય તે પણ વિચારવા યોગ્ય છે વસતઋતુમા દિવસ ઉત્તરોત્તર મોટો થતો જાય છે અને રાત્રી ધીમે ધીમે તેના પ્રમાણમા નાની થતી જાય છે કુદરતની આ લીલા નજરે દેખાય છે, તેમ જ્યારે ચેતનનો વસતકાળ ખીલે ત્યારે વૈરાગ્યભાવ વધતો જાય છે, વધારે વધારે સ્થિર, ઊડો અને પાકો થતો જાય છે. 'વૈરાગ્યભાવ'નો કાંઈક ખ્યાલ આપણે ૧૦૫ના પદમા કરી ગયા 'અવધૂ વૈરાગ્ય બેગ બધા' એની વિચારણા કરતી વખતે 'ભાવ' નામ એ બેગને આપ્યું અને એ ભાવનુ વર્ણન કર્યું ન જાય એ ભાવ બતાવી એ વૈરાગ્યભાવ પ્રકટ કરવા વિજ્ઞપ્તિ કરી એ વૈરાગ્યબેટો તે વખતે તો માત્ર જન્મ્યો જ હતો, પણ ત્યાર બાદ જ્યારે ચેતનનો જ્ઞાનવસતમાસ ખીલે, ત્યારે એ વધતો જાય છે આ વૈરાગ્ય, જેનું અત્ર વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, તે જ્ઞાનગર્ભિત વૈરાગ્યની વાત છે એમ ધ્યાનમા રાખવું એમા મોહ કે દુખ ગર્ભિત વૈરાગ્યને સ્થાન નથી. વૈરાગ્યભાવ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ ચેતનની આખી વ્યવહારુ દૃષ્ટિમર્યાદામા મોટો ફેરફાર થઈ જાય છે જેને એ પોતાના માનતો તેનો અને પોતાનો ખરો સબધ તેના જાણવામા આવે છે અને સુદર પરિત્યાગપૂર્વક સાચી આધ્યાત્મિકતા અદર જામતી જાય છે એના પછી ઉપર ઉપરના વ્યવહારને કે બાહ્ય ઉપચારને સ્થાન રહેતુ નથી. વૈરાગ્યભાવની તો ખરેખર બલિહારી છે! એ થાય એટલે પ્રાણીનો જીવનપલટો થઈ જાય છે આમા બાહ્યાભાસ કે દભને સ્થાન નથી સાચો વૈરાગ્ય થયો એટલે પછી સીધી પ્રગતિ થતી જાય છે, પરિસ્થિતિ પલટો ખાઈ જાય છે અને આનદ અને લહેરની જમાવટ થતી જાય છે જ્ઞાનવસતમા આ રીતે દિવસ મોટો મોટો થતો ચાલ્યો અને ખોટી બુદ્ધિરૂપ રાત હતી તે નાની નાની થવા માડી મિથ્યામતિવાળા તદ્દન અજ્ઞાન કે બેહોશ હોય છે એમ સમજવાનુ નથી, પણ તેઓને સમ્યગ્જ્ઞાન ન હોવાથી તેમનામા ભારે અવ્યવસ્થા જામેલી હોય છે અને થોડા દેખીતા લાભમા ફસાઈ તેઓ પરમ સાધ્યને વીસરી જઈ આડે માર્ગે ઊતરી જતા હોય છે આવા પ્રકારની મિથ્યામતિ એ ખરેખર રાત્રી જ છે, એના અધકારની પ્રચુરતા જ હોય છે અને એમા અધારામા ફાફા જ મારવાના રહે છે જ્યારે જ્ઞાનવસત ખીલે છે, ત્યારે સાચી બુદ્ધિ જામતી જાય છે, અને પછી તો સમકિતના પૂર્ણઝરા છૂટી જાય છે, અને અદરથી સાચા નિર્ણયો થાય છે એનો વિકાસ વધતો જાય છે અને વૈરાગ્યભાવ સાથે સમ્યગ્જ્ઞાન સાચ ભૂષણો પ્રાપ્ત થાય છે, વધતા ત્યાગ, સયમ અને અહિંસાની જ્યોતિ આગળ વધતી જાય છે (૨)

बहु फूली फली सुरुचि बेल, ग्याता जन समता संग केल तुम० ३

પાઠાતર—ફૂલી-ફુલી ગ્યાતા-જ્ઞાતા

શબ્દાર્થ—બહુ=ખૂબ ફૂલી ફલી=વધી અને ફળવતી થઈ સુરુચિ=પ્રેમ, સારી ઇચ્છા, સારો ભાવ વેલ=લતા લાબી ને પથરાતી અથવા ઊચે ચડતી ઊગતી વનસ્પતિ ગ્યાતા=જ્ઞાતા, જ્ઞાનને પામનાર, જાણકાર સગ=સાથ, સોબત કેલ=કરે છે

પારખ થતી જાય છે આ આત્મવિકાસ કરવો એ આનુ જીવન છે, જીવનની સફળતા છે એનુ વિસ્તારથી વર્ણન કરતા ઉપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી એક પદમા જણાવે છે કે "સમતા રસના પાનમા જ્યારે વિદ્યાનંદની મોજ અદ્દભુત ચાલતી હોય છે ત્યારે તન અને મનની દુવિધા ચાલી જાય છે, પોતાની સર્વ દીનતાનો છેડો આવી જાય છે " અને પછી આગળ વધતા કહે છે કે, "પ્રભુગુણના અનુભવરસની આગળ-સરખામણીમા-બીજો રસ આવતો નથી"[1] આવી અદ્ભુત રસકથા જ્યા જોરથી ચાલે ત્યા પછી બાહ્ય ભાવને સ્થાન જ શુ હોય? ત્યા તો જે આનંદનો સાક્ષાત્કાર થાય છે તે કોઈને કીધો-કથ્યો જાય તેમ નથી આવી જ્ઞાનવસત ફૂલે અને ફળે એવી ભાવના સાચા ભાવુકની હોય છે

આ પદના કર્તૃત્વ સબધી વિચારણા યથાસ્થાને કરવામા આવશે. સાચા ભાવુકને તો એના ભાવ સાથે કામ છે કર્તા ગમે તે હોય, તે હકીકત તેને મૂઝવતી નથી સાહિત્યની નજરે એ વાત કેટલાક અગત્યની ગણે છે, તેમની જિજ્ઞાસાતૃપ્તિને કામ આપે તેવી સામગ્રી પણ પૂરી પાડવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પણ તેમ કરવા જતા આખો પ્રક્રમભગ થવા દેવો ન ઘટે તેથી એ આનદઘન અને આનદસ્વરૂપ માટે આનદ શબ્દ પર સામાન્ય વિવેચન વિચારવા વિજ્ઞપ્તિ છે આ અપૂર્વ આનદ સ્વરૂપમા તન્મયતા થવી એ વિશુદ્ધ, વિશિષ્ટ નિજાનદ છે અને એને પ્રાપ્ત કરવાના સર્વ પ્રયત્ન હોઈ અધ્યાત્મરસિકનુ તે પરમ સાધ્ય છે તે પ્રાપ્ત કરવા જ્ઞાનવસત ફળે-ફૂલે અને ફાલે તે માર્ગે આપણે પ્રગતિ કરીએ (૧૦૭)

પદ એકસોઆઠમુ

ભૂમિકા—આ પદને અગે પ ગભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટ્સમા જણાવ્યુ છે કે આ પદ સુરદાસનુ છે એની કૃતિ, રચના અને શૈલી જોતા એ આનદઘનજીનુ હોય તેમ જણાતુ નથી એનો ભાવાર્થ સુદર છે, તેથી કૃતિ સબધીની ચર્ચા યોગ્ય સ્થાન પર મુલતવી રાખી અહીં માત્ર ભાવાર્થદૃષ્ટિએ એનુ રહસ્ય વિચારી જઈએ ગમે તેની કૃતિ ઉપર સમ્યગ્ વિચારણા કરવામા આવે તો તેમાથી વિચારક હોય તે સારતત્ત્વ સગ્રહી શકે છે એ દૃષ્ટિ ખ્યાલમા રાખી આપણે આ પદનો ભાવ સક્ષેપમા સમજી જવા પ્રયત્ન કરીએ

દરેક મત કે સપ્રદાયમા અન્ય સપ્રદાયવાળાની સોબત ન કરવા, તેનો પરિચય ન વધારવા અને તેના વધારે પડતા વ્યાવહારિક સબધમા ન આવવા સૂચન કરેલ હોય છે તેમા કોઈ કોઈ વાર વ્યાવહારિક બાજુવૃત્તિ પણ હોય છે, એટલે કે પોતાના વાડાવાળો બીજા વાડામા ચાલ્યો ન જાય એ ઇચ્છા હોય છે પણ એ ઉપરાત એક બીજી વૃત્તિ પણ હોય છે દરેક પ્રાણી પોતાને માટે ધર્મમાર્ગનો નિર્ણય કરી શકે તેટલા ઊડા

[1] જસવિલાસ, પદ સોળમુ 'હમ મગન ભયે પ્રભુ ધ્યાનમે '

જ્ઞાન અને રહસ્યશોધનનું મુશ્કેલ કાર્ય કરી શકે તેટલી આવડતવાળા હોતા નથી, અને ઘણી વાર બાહ્ય દેખાવ, વૃત્તિને આક્ષેપ કરે તેવી ચર્ચા અને બહુધા વિતંડાવાદમાં ફસાઈ જનારા હોય છે. આવા પ્રાણીને ચેતવણી આપવા માટે પણ આનો પ્રતિબંધ હોય છે. ઉત્કટ બુદ્ધિશાળી પ્રાણી ચર્ચા કરી સત્યશોધનના પ્રયત્ન કરે તે એક વાત છે અને ઉપર ચોટિયા ચર્ચા કે વરઘોડા, મહોત્સવ કે જમણના અટવાઈ જાય એ બીજી વાત છે, અને આ મધ્યમ કક્ષાના પ્રવાહમાં પડેલા અને પડખેઅડખે ભીલ હોય તેનો આધાર લઈ વેલા માફક વિકાસપંથમાં પડી જનારા પ્રાણી ઘણી મોટી સંખ્યાના હોય છે તેને ઉદ્દેશીને આવી વિચારધારાની રચના થઈ છે અને થાય છે.

પ્રાણીને વ્યાપારી મિત્રો મળે તો ત્યાં વેપારની વાતો જ ચાલે, અને જુગારી મળે ત્યાં છક્કાપંજાના જ ટેકારા દેવાય. સોબતની અસર વર્તન–ચારિત્ર ઉપર પડ્યા વગર રહેતી નથી. મોટે ભાગે સમાન શીલ, વ્યસન અને ધર્મવાળાની સોબત જ જામે છે, અને તેવી સંગતિ પસંદ કરવામાં ખૂબ સંભાળ રાખવી જરૂરી છે, અને એ સંબંધી ચર્ચામાં જે ચેતવણી આપવામાં આવી છે તેમાં સાંપ્રદાયિકતા સાથે જરૂરી સૂચનાના ભાવો પણ હોય છે એ ધ્યાનમાં રાખવું. ધર્મપ્રિય પ્રાણીનો અધર્મી સાથે સંબંધ ટકી શકે નહિ, સત્ય બોલનારનો સંબંધ જૂઠું બોલનાર સાથે જામે નહિ અને સાહુકાર અને ચોરનો મેળ ખાય નહિ. અમુક પ્રાણી કેવો છે તે જાણવા માટે તેના મિત્રોને ઓળખીએ તો તેનું વર્તન જાણી–સમજી શકાય છે, એટલા માટે વધારે સારા અને ચારિત્રશીલનો પરિચય કરવાની વારંવાર સૂચના કરવામાં આવી છે.

પ્રાણી નિમિત્તવાસી છે, એ આજુબાજુના સંયોગોને ઘણી વાર આધીન થઈ જાય છે. સંયોગ પર સામ્રાજ્ય ભોગવનાર બહુ થોડા હોય છે, નિમિત્તને આધીન થઈ જનારની સંખ્યા મોટી છે અને પોતાની વિચારણા પર મદાર બાંધી આખો જીવનપંથ યોજનાર અને અનુસરનાર બહુ થોડા જ હોય છે. આ વસ્તુસ્થિતિ હોઈ પ્રાણી નકામી અથડામણ કે માયાકૂટમાં ન પડી જાય તેટલા ખાતર તેને તેના સંયોગો સુધારવા અને ગમે તેવાની સંગતિમાં ન પડી જવાની સૂચના આ પદમાં કરી છે. તેમાં સાંપ્રદાયિક ભાવના કરતાં પ્રાણીના હિતની દૃષ્ટિ સવિશેષ હોય એમ સંબંધ ઉપરથી જણાય છે. આટલી પ્રસ્તાવના આ પદની વિચારણાને અંગે વિચારસ્પષ્ટતા ખાતર કરી. સુરદાસ કે આનંદઘનના સાંપ્રદાયિકતા નહોતી એ તો એમની આખી વિચારધારાના અભ્યાસીને જણાવવાની ભાગ્યે જ જરૂર હોય. કબીરે ગાયું 'રામ રહીમ, કૃષ્ણ કરીમ સમાન' તો આનંદઘને ગાયું 'રામ કહો, રહેમાન કહો કોઉ, કાન કહો મહાદેવ રી' (પદ ૬૭મું) અને સુરદાસે હરિભક્તિના પાણી જનતાને પાયા, ત્યાં સાંપ્રદાયિક ભાવના ન જ હોય. આ દૃષ્ટિએ આ પદ વિચારી જઈએ.

પ૦[1]

तज मन हरविमुखनको संग
जाके संग कुबुद्धि उपजत है, पडत भजनमें भंग. भज० १

અર્થ—હે મન! જે પ્રાણી હર (હરિ-કૃષ્ણ)થી ઉપરાઠા કે વિમુખ હોય તેની સોબત છોડી દે કારણ, જેની સોબતથી માઠી બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે અને ભજનમાં ભંગ પડે છે (તેની સોબત કરવી ન ઘટે) (૧)

વિવેચન—આ પદમાં ઉપદેશ આપે છે કે હે મનડા! તું જે પ્રાણી હરથી વિમુખ હોય તેનો સંગ છોડી દે 'હર' શબ્દનો અર્થ તો શંકર થાય છે અને સુરદાસનું આ પદ હોય તો 'હરિવિમુખન' શબ્દ વધારે સુયોગ્ય લાગે, કારણ કે સુરદાસમાં હરિભક્તિ રંગઝમ થતી દેખાય છે જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે પ્રભુભક્તિમાં સમય કે શક્તિના વ્યયને નકામો માનતા હોય, તેવાની સોબત તું મૂકી દે તારે જો તારું ભવિષ્ય સુધારવું હોય તો હરિવિમુખ પ્રાણીને ઓછાયે પણ તું ઊતરીશ નહિ એટલા માટે 'હર' શબ્દ અહીં સાંકેતિક સમજવાનો છે જેનો જે આદર્શ હોય, જેના જે પૂજ્ય હોય, તેનાથી વિમુખ થયેલા, તેની વિરુદ્ધ વર્તન કરનારા અને તેનું હલકું બોલનારાનો સંગ ન કરો જેની સોબતથી દુર્બુદ્ધિ થાય, ભગવાનના ભજનમાં ભંગ પડી જાય, શ્રદ્ધા ઢીલી પડે, એવાની સોબત ન કરવી આડત્રીસમા પદમાં સાધુસંગતિનો મહિમા વિસ્તારથી ગાયો છે, અહીં તેની ઊલટી બાજૂની વાત કરી છે ખરાબ અથવા પ્રતિકૂળ સોબતની કેવી અસર થાય તે પર મનનું લક્ષ્ય ખેંચી તેના ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા અહીં પ્રેરણા છે જો વિચિત્ર માણસની સોબતમાં પડી જવાય તો એ મનને ડોળી નાખે, મનમાં જે માન આપણા પૂજ્ય માટે હોય તેને ઓસરતું કરી દે અને 'તમે ભારે મોટા ભગત થઈ ગયા!' 'તમે ઘેલા છો-' આવા આવા મેણાટોણા આપી વાતને નબળી પાડી દે છે

અને ભજન-સ્તવનનો મહિમા તો ઓર છે ગીતગાનમાં ભારે એકતા જામે છે, આધિ-ઉપાધિ ભૂલી જવાય છે અને ચેતનરાજની ખરી પિછાણ થાય છે એવા ગીત-ગાન-ભજન-સ્તવનમાં જે સોબતથી ભંગાણ પડે, જે અનિર્વચનીય આંતર આનંદનો લાભ લેવાને બદલે પ્રાણી ડૂબકીમાં પડી જાય તેવા પ્રાણીની સંગતિ પરહરવી (૧)

પાઠાંતર—હરવિમુખન સ્થાને હરખ મુખન તજ-તજિ સંગ-સંગતિ

શબ્દાર્થ—તજ = છોડી દે, મૂક, દૂર કર હરવિમુખનકો = જે પ્રાણી હરિથી વિમુખ હોય, જે તેનાથી ઉપરાઠો થતો હોય જે તેમાં માનતો ન હોય જે વિરાગી કે ઉદાસીન હોય તેનો સંગ = સોબત, સંગતિ, પરિચય જાકે = જેના કુબુદ્ધિ = માઠી બુદ્ધિ ખરાબ બુદ્ધિ ઉપજત = થાય ભજન = હરિસ્મરણ ભંગ = વિક્ષેપ

[1] આ પદ ભીમશી માણેકની તથા બહેનોની પણ પ્રતમાં છે અને પં. ગંભીરવિજયજીએ લખાવેલ નોટ્સમાં છે, તેથી તેને ૧૦૮ની સંખ્યા આપી અહીં દાખલ કર્યું છે -વિવેચનકાર

क्हा भयो पय पान पिलावत, विष न तजे भुयग,
खरकु क्हा अरगजा लेपन, मरकट भूपण अग   मज० २

અર્થ—સર્પને દૂધનુ પાન કરાવવાથી શુ થાય ? એ કાંઈ પોતાનુ ઝેર ન તજી દે અને ગધેડાને શરીરે સુગધી વસ્તુનો લેપ કરવાથી શુ ? અને વાંદરાને અગ પર ઘરેણા પહેરાવવાથી શું ? (૨)

વિવેચન—ત્યારે અહીં એક પ્રશ્ન થાય છે કે જો તમારી વાત બરાબર હોય તો તમે એવા તમારા સોબતીને તમારા જેવો કાં ન કરો ? એ સવાલના જવાબમા મધ્યમ કક્ષાની સોબતમા કોણ કોના પર અસર કરી જાય તેના દાખલા આપે છે એ પ્રાણી પોતાના વ્યવસાય ઉપરાતનો વખત પ્રભુભજનમા ગાળતો હોય, તેને એક મિત્ર મળે એટલે કા તો દેશકથા, ઓકવા કરે, કા તો લડાઈ કેટલી ચાલશે તેની વાતો કરે અને કા તો સમજ્યા વગરની ધર્મની બાહ્ય માત્રા પર ટીકા કરે, એ ગમે તે કરે પણ આપણા ભાઈ સાહેબના ભજન કે સ્તવન તો જરૂર અટકી જાય અને એ સસારરસિક પ્રાણી તો પોતાની વાત મૂકે નહિ, એની ચર્ચાના વિતડા જ હોય, એના પ્રસ્તાવમા પુદ્ગલાનદ કે નિંદાકૂથલી જ હોય, એટલે એને સુધારવાની વાતને બદલે આ ભાઈ ધીમે ધીમે નીચે ઊતરતો જાય અને અતે ચાલુ વ્યવહારમા ધમી પડે અને કોઈ વાર તેમા ડૂબી પણ જાય એટલે સોબતીને સુધારવાનો વિચાર કરવા પહેલા પ્રાણી પોતે લપસી જાય તેની ચિંતા વધારે કરવાની છે ભજનના ન માનનારા, ઉપ રોટિયા ચર્ચા કરનારા અને અન્યને ભજન-સ્તવનમાથી ભુલાવનારા માણસોનુ કેટલાક દાખલા આપી અત્ર વર્ણન કર્યું છે તમે સર્પને કચોળા ભરી ભરીને દૂધનુ પાન કરાવો, તો શુ થાય ? શુ એ પોતાનુ ઝેર મૂકી દેશે ? તમે ગધેડાના શરીર પર કેશર-ચદનનુ વિલેપન કરો, તો એનામા પવિત્રતા કેટલી વધવાની છે ? એ તો તુરત ઉકરડા તરફ જઈ સૂવા મડી જશે અને બનશે તો તમને પણ પોતાની સાથે એચી જશે, અને, તમે તેની સાથે નહિ જાઓ તો, પાછલે પગે બે-ચાર પાટુ તમારા પેટ પર લગાવી દેશે. અને વાદરાને ઘરેણા પહેરાવવામા આવે તેનો અર્થ શો ? જો એના હાથ પહોચશે તો નવલખ હારને તોડીફાડી ફેકી દેશે. એ જ પ્રમાણે ધર્મ તરફ સહાનુભૂતિ કે પ્રેમ વગરના પ્રાણી તરફ તમે ગમે તેટલી લાગણી બતાવો અને તેને મીઠા શબ્દોથી વધાવી લો પણ એ સર્વે મર્કટને ઘરેણા પહેરાવવા જેવુ છે, એમા કાંઈ સાર ન નીકળે, તમારો વખત નકામો જાય અને તમે પોચા હો તો તમારુ હોય તે પણ તદ્દન ખોઈ ન બેસો તો એમા ઢીલાશ તો જરૂર આવી જાય ! ત્યારે આવો પરિણામ વગરનો અથવા ઊલટુ પરિણામ આવે તેવો પ્રયત્ન કોણ કરે ? (૨)

પાઠાતર—ક્હા-કા

શબ્દાર્થ—ક્હા = શુ ભયો = થયુ પયપાન = દૂધનુ પીણુ પિલાવત = પાવામા આવે વિષ = ઝેર ભુયગ = સર્પ એરુ ખરકુ = ગધેડાને અરગજા = કેસર, ચદન કપૂરાદિ સુગધી પદાર્થો એકઠા કરીને તૈયાર કરેલ સુગધી પદાર્થ લેપન = લેપ ક્હા = શા માટે મરકટ = વાદરા ભૂષણ = ઘરેણા અગ = શરીર

कोवाकु काहा कपूर चुगावत, श्वान नाहावत गंग,
ज्युं पाषाण बाण नहि भेदत, पीतो भयो निषंग,
'आनंदघन' वे हे काली कंबल, चढ़त न दूजो रंग. मज० ३

અર્થ—કાગડાને ચણવા માટે કપૂર નાખવામાં આવે તેથી શું? અને કૂતરો કદાચ ગંગા નદીમાં સ્નાન કરે તેથી શું? તીર ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય તોપણ તે પથ્થરને ભેદી-કાપી શકે નહિ, અને ઊલટું એનું ભાથું પીળુંધમ થઈ જાય. આનંદઘન કહે છે કે એવા (હરિવિમુખન) પ્રાણી તો કાળા કામળા જેવા છે, એના ઉપર બીજો રંગ ચઢી શકે નહિ (એ તો એનો મૂળ કાળો રંગ જ રાખી રહે) (૩)

વિવેચન—જેમ તમે કબૂતરને માટે જાર નાખો છો, તેમ કાગડાને ચણવા માટે કપૂરના નાના નાના ટુકડાઓ કરી નાખો તેમાં શું? તમે એમ આશા રાખો છો કે કાગડાને કપૂર નાખવાથી એ એની કુદરતી કાળાશ તજી દેશે અથવા એની વિષ્ટા પર બેસવાની ટેવને મૂકી દેશે, પણ ઊલટું એ તમને વિષ્ટા તરફ-ત્યાજ્ય વસ્તુ તરફ-લઈ જવા યત્ન કરશે, તમે એને ફેરવી નહિ શકો! ત્યારે કાગડાને કપૂર ચણાવવાનો પ્રયત્ન તે કોઈ સમજુ માણસ કરે ખરો? અને કૂતરાને તે શું ગંગા નદીમાં નવરાવવો? ગંગા પવિત્ર નદી છે, એમાં સ્નાન કરાવવાથી ભવોભવના પાપ જાય છે અને શરીર પવિત્ર થાય છે આ રી માન્યતા પર જોર આપી ધારો ને કોઈ પ્રાણી કૂતરાને ગંગામાં સ્નાન કરાવે તો એમ કરવાથી એ પવિત્ર થશે? સમજુ માણસ એવો નિષ્ફળ અને નકામો પ્રયત્ન જ ન કરે તમારું બાણ ગમે તેટલું તીક્ષ્ણ હોય પણ એ પથ્થરને ભેદી નહીં શકે એને પથ્થર સામે તાકવામાં આવે તો પથ્થરને તો કાંઈ અસર પણ થતી નથી, પણ બાણને રાખવાનું ભાથું હોય તે પીળું થઈ જાય. 'નિષંગ'નો અર્થ તૂણીર થાય છે એને વાસા પર બાંધવામાં આવે છે એમાંથી એક એક બાણ હાથ વડે ખેંચી કામઠા પર ચઢાવી મારવામાં આવે છે આખા તૂણીરને પથ્થર સાથે અફાળવામાં આવે તો બાણની અણીના સંઘર્ષણથી તેમાંથી તણખા ઊડે એટલે ભાથું પીળુંધમ્મ થઈ જાય, પણ એથી પથ્થર ભાંગે નહિ કે પીગળે નહિ એ પ્રમાણે હરવિમુખ પ્રાણીનો સંગ કરવા જતાં એના પર તો અસર ન જ થાય, પણ આપણું ભાથું (-આત્મશરીર) ગરમાગરમ થઈ જાય પીળું એ અગ્નિનો રંગ બતાવે છે અને ગરમી અસ્વસ્થ માનસ બતાવે છે નિસંગ પાઠનો અર્થ પં ગંભીરવિજય ગણિ નિશંક કરે છે; એ પીળું-ગરમ થાય તેમાં શંકા નથી વાત એ છે કે પથ્થર પર બાણ મારવા જતાં બાણને ઇજા-હાનિ થાય છે, પથ્થર પર અસર થતી નથી

પાઠાંતર—પીતો-રાતો નિરંગ-નિસંગ

શબ્દાર્થ—કૌવા = કાગડા ચુગાવત = ચણાવવું નાખવું ચરાવવું શ્વાન = કૂતરો, નાહાવત = નવરાવવો ગંગ = ગંગા નદી જ્યું = જેમ પાષાણ = પથ્થરને બાણ = તીર શર ભેદત = કાપી પીતો = પીળો ભયો = થયો નિરંગ = ભાથું વે હે = તે છે કાલી કંબલ = કાળી કામળી ચઢત = ચઢે, લાગુ થાય દૂજો = બીજો

આનદઘન કહે છે કે એ તો કાળી કામળ છે, એના ઉપર બીજો રગ કદી ચઢી શકે જ નહિ કામળ સફેદ હોય તો તેને લાલ, પીળો કે લીલી બનાવી શકાય, પણ કાળી કામળ હોય તે તો ત્રણ કાળમા કાળી જ રહેવાની, એના પર બીજો રગ લાગે જ નહિ અને લગાડવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે તો મહેનત માથે પડે (૩)

ઉપસહાર—હરિવિમુખ જે પ્રાણી હોય તેને સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવા જતા એ સુધરે નહિ અને આપણે આપણુ કામ ચૂકી જઈએ સમજુ વ્યવહારુ માણસ આ વિમુખ પ્રાણીના સગમા પડી જાય તો તેનો રગ સામાને ન લાગે, પણ સામાનો રગ તેને જરૂર ઓછો-વધતો લાગે કાળિયા સાથે ધોળિયાને બાધ્યો હોય તો 'વાન' (વર્ણ-રગ) ન આવે, પણ 'સાન' (સમજણ-અક્કલ) તો જરૂર આવે, અને અહીં મુદ્દો સાનનો જ છે એની સોબતમા કુબુદ્ધિ થાય, મન રખડુ થઈ જાય, સ્થૂળ ભાવ પર પ્રેમ થતો જાય, અને આપણે જે થોડુ ઘણુ ભજનસ્તવન કરતા હોઈએ, તેમા ભગાણુ પડી જાય અને આખરે ભજન ભૂલી જવાય માટે આપણુ હોય તે ખોઈ બેસાએ એવી સોબતે ન ચઢવુ, એવાને ચાળે ન ચઢવુ, એવાના પ્રસગથી દૂર રહેવુ

મધ્યમ કક્ષાના પ્રાણીઓ, જેઓ પોતાને માટે દલીલ કરી શકતા નથી, જેઓ સામાન્ય બુદ્ધિના હોઈ સામા સાથે તરત મળતા થઈ જાય છે, જેમના મન પર અસર થતા વાર લાગતી નથી અને જે વર્ગમા દુનિયાનો મોટો ભાગ હોય છે, તેમણે અધર્મી, નાસ્તિક કે ઢગધડા વગરના પ્રાણીનો સગ કદી ન કરવો એમા પોતાનુ હોય તે ગુમાવવાનુ થાય છે, થોડુ પ્રાપ્ત કરેલ હોય તે હારી જવાય છે અને પોતાનો વિકાસમાર્ગ સાચે રસ્તે હોય છે તેને બદલે વિનાશનો પથ સાપડે છે આપણી પાસે દૂધ હોય તો તે સર્પને પિવરાવવામા ભારે જોખમ છે એમા એનુ ઝેર વધે છે અને એ ઝેર દૂધ પાનારને પણ મારે છે આવી રીતે અર્થ દાખવામા ભાવ સમજી લેવો

આ પદમા હરિવિમુખનો સગ ન કરવાની વાત કરી છે તે અસાધારણ બુદ્ધિશક્તિ વાળાને માટે નથી, એ તો ચર્ચા, દલીલ કે વાતચીતથી સામાનુ દિલ રજન કરી તેને ફેરવી શકે છે, પણ ચાલુ વહેવારુ પ્રાણી જ્યા ત્યા અથડાઈ-કસાઈ જાય તો એણે થોડુ ભદ્રિક ભાવે કે ભોળે ભાવે મેળવ્યુ હોય તે પણ ગુમાવી બેસે છે તે પ્રાણીએ હરિ વિમુખ-ધર્મવિરુદ્ધ, આદર્શહીન પ્રાણીનો પરિચય ન કરવો આ વાત બહુ અનુભવને પરિણામે લખાયેલી જણાય છે આપણી પાસે પાચ મોસબી સારા હોય, અને બે સડેલા-ચેપાયેલા હોય, એ સાતેને એક કરડિયામા મૂકીએ, તો બે બગડેલા પોતાનો ચેપ પાચ સારા મોસબીને લગાડે અને તેને બગાડે એમા પાચ સારા હોય તે બેને સુધારી ન શકે સામાન્ય ચાલુ કક્ષાને માટે આવુ બનતુ દરરોજ અનુભવાય છે માટે હરવિમુખનો સગ ન કરવો મોહગ્રસ્ત સસારી [illegible]માર્ગી વિપથગામી હોય છે અને ઢાળ ચઢવાને

બદલે એને ઊનગું સહેલું લાગે છે અને ઊતરવાના આકરા ચઢવા માટે લીધેલ મહેનત પણ વીસરાઈ જાય છે, માટે બને ત્યાં સુધી એવો પ્રસંગ જ ઊભો થવા ન દેવો.

'હરખ(પ)મુખન' એવો પાઠ પ્રતમાં છે, એનો અર્થ મોઢેથી હરખાયા કરે તેવા હરખપદૂડા માણસો જણાય છે. એવા માણસો તમારા વખાણ કર્યા કરે, તમારી પાસે મીઠી મીઠી વાતો કર્યા કરે અને તમને આનંદકલ્લોલમાં રાખી તમને અત્યંત દોર્યા કરે, તમને કદી વખત જ ઠરવા ન આપે અને તમને પુદ્ગલાનંદી બનાવી દે. આવા પ્રાણીના પરિચયથી આપણામાં કુબુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય છે, નઠારાસક્તતા વધે છે અને ભજન-સ્તવનમાં ભંગ પડે છે. આવા પ્રાણી પર આપણે ભરોસો કરી શકતા નથી, પણ આપણે થોડુંઘણું કરતા હોઈએ તેમાં ભંગ પાડે છે અને આપણને સાચો માર્ગ ચુકાવી દે છે. માટે આવા હરખપદૂડા માણસોની સોબત ન કરવી. હરખથી હરખવા થાય છે અને હરખની ચમકથી માણસનું સજ્જનતાપણું એવું ગુમાવી બેસાય કે એને ઠેકાણે લાવવું અશક્ય નહિ તો બહુ મુશ્કેલ બને છે.

આ પદ ઉદયરત્નનું હોય કે ગમે તેનું હોય, પણ તેમાં બહુ અગત્યની સુંદર વાત કરી છે અને તેને મન પર લઈ ખાસ લક્ષ્યમાં રાખવા યોગ્ય છે. (૧૦૮)

પરિશિષ્ટ ૧ પૂરવણી પદ[1]

ભૂમિકા—૧૦૮ પદ થઈ રહ્યા તે ઉપરાંત છૂટાછવાયા પદ મળે છે, તેમા આનદઘનનુ નામ કર્તા તરીકે હોય છે તેનો પણ સગ્રહ તો જરૂર થવો જોઈએ એના કર્તૃત્વ માટે વિચારણા ચાલુ રીતે કોઈવાર વિવેચનમા અને કોઈવાર વિવેચનને છેડે અને સમુચ્ચયે ઉપોદ્‌ઘાતમા થશે આ પદ શ્રીબુદ્ધિસાગરજી મહારાજના આનદઘનપદ-ભાવાર્થમા ૧૦૮મા પદ તરીકે રજૂ થયેલ છે એની શબ્દરચના જોતા એ આનદઘનજીની કૃતિ હોય એમ લાગતુ નથી જોકે આ પદમા આનદઘનની ચાલુ ગૂઢતા કે યોગગ્મભીરતા નથી, છતા એમા ચેતનના વિકાસ માટે ઊડી લાગણી અને તીવ્ર આકાક્ષા તરવરી આવે છે એમા ત્રેવીશમા તીર્થંકર શ્રી પાર્શ્વનાથ મહારાજની સ્તુતિ છે એમા ઉચ્ચ ભાવ અને સ્થિર આશય પ્રાર્થનારૂપે સારી રીતે ગોઠવાયા છે

(રાગ–વેલાવલ)

मेरे ए प्रभु चाहिए, नित्य दरिशन पाउ,
चरणकमल सेवा करू, चरणे चित्त लाउ मेरे० १

અર્થ—હે પ્રભુ! નાથ! મારે તો એટલુ જોઈએ કે આપના દરરોજ દર્શન કરુ, આપના ચરણકમળની સેવા કરુ અને આપની સેવામા મારા મનડાને લગાવી દઉ (૧)

વિવેચન—પ્રભુ! પાર્શ્વનાથ દેવ! મારે તો એટલુ જ જોઈએ છે કે મને આપના દર્શન દરરોજ થાય

दर्शन देवदेवस्य, दर्शन पापनाशनम् । दर्शन स्वर्गसोपान, दर्शन मोक्षसाधनम् ॥

–દેવાધિદેવના દર્શન પાપનો નાશ કરનાર છે, સ્વર્ગ (દેવલોક)ના પગથિયારૂપે છે અને મોક્ષનુ સાધન છે

દર્શનનો આટલો મોટો મહિમા છે વ્યવહારમા ચાલુ રીતે આપણે નાનપણથી ગાઈએ છીએ –

પ્રભુ દરિશન સુખ સપદા, પ્રભુ દરિશન નવનિધ, પ્રભુ દરિશનથી પામીએ, સકળ પદારથ સિધ.

આ રીતે તો સર્વ પદાર્થોની સિદ્ધિ પણ દર્શનમા રહેલ છે એમા અનેક સુખની સપત્તિ છે, એમા નવ નિધિ અને અષ્ટ મહાસિદ્ધિની પ્રાપ્તિ છે, અને એ સર્વસ્વ છે આટલી હદ સુધીનો મહિમા 'દર્શન'નો ગાયો છે અને મોક્ષસાધનમા એને ખાસ મહત્ત્વનુ સ્થાન મળેલુ હોવાથી દર્શનને વિવિધ દૃષ્ટિએ સમજવા અને તેનો પરિચય કરવાની જરૂર છે

---

૧ આ પદના પાઠાતર પ્રાપ્ત થયેલ નથી

શબ્દાર્થ—મેરે = મને ચાહીએ = જોઈએ, પસ દરિશન = દર્શન (વિવેચન) પાઉં = પામુ, મેળવુ કરુ = કરુ। અનુષ્ઠાન, ચારિત્ર, સેવા લાઉં = લગાડુ

'દર્શન' શબ્દ અનેક અર્થમા ભાષામા વપરાય છે દા. ત, જૈન દર્શન, બૌદ્ધ દર્શન, સાખ્ય દર્શન, વેદાત દર્શન, જૈમિનીય દર્શન, નૈયાયિક દર્શન, વૈશેષિક દર્શન અહીં 'દર્શન' એટલે તત્ત્વજ્ઞાન (School of philosophy) મૂળ વસ્તુ, એના ધર્મો, એના પ્રકટીકરણો, સત્ય સ્વરૂપ, ઉત્પત્તિ, વિકાસ, વિસ્તાર અને અતિમ અવસ્થાનો વિચાર કરનાર જુદા જુદા દૃષ્ટિબિન્દુઓને 'દર્શન' કહેવામા આવે છે અથવા 'દર્શન' એટલે દેખવુ તે જ્ઞાનાવરણીય કર્મ પછી બીજુ દર્શનાવરણીય કર્મ આવે છે, તેમા દર્શન એટલે વસ્તુનુ સામાન્ય અસ્પષ્ટ જ્ઞાન એ અર્થ છે ગાયનુ ગોત્વ, મનુષ્યનુ મનુષ્યત્વ, વસ્ત્રનુ વસ્ત્રત્વ એ સામાન્ય છે આ કાઈક છે એનુ સ્પષ્ટતા વગર ભાન થાય તે દર્શન છે અને વ્યજન, અર્થાવગ્રહ, ઈહા, અપાય અને ધારણાથી નિશ્ચય થાય તે જ્ઞાન છે એ અર્થ દર્શનનો વિશિષ્ટ પ્રકાર છે ત્યા એ તત્ત્વજ્ઞાનનો પારિભાષિક શબ્દ છે આ બન્ને અર્થો અત્ર વપરાયેલા 'દર્શન' શબ્દને કેટલા લાગુ પડે છે તે માટે નીચેનુ વિવેચન વિચારો —

અહીં 'દર્શન'નો વ્યવહારુ અર્થ છે આપણને કોઈ વ્યક્તિ મળે ત્યારે તેના દર્શન થયા કહેવાય તીર્થંકર દેવની મૂર્તિ કે ચિત્રના દર્શન કરવા જવુ, એમને માન આપવુ અને એની પાસે ઊભા રહી તેમના ગુણગાન કરવા એ અથમા પણ 'દર્શન' શબ્દનો ઉપયોગ થાય છે 'ચાલો, દેરે જઈ ભગવાનના દર્શન કરી આવીએ' અથવા 'આપના દર્શન તો હાલ દુર્લભ થઈ પડ્યા છે' આ અર્થમા આ પદમા દર્શન શબ્દ વપરાયો છે શ્રીદેવચદ્રજીએ 'દર્શન' શબ્દ પર પદ્મપ્રભુનુ આખુ સ્તવન રચી તેની વ્યાખ્યામા 'તુજ દરિશન મુજ વાલહુ રે રાજ' એવા સાદા પણ અર્થગર્ભિત ગાન નીચે દર્શન શબ્દનુ વિચારણીય સ્ફોટન કર્યું છે એમા મુદ્રાદર્શનથી માડીને આત્મદર્શન સુધી પ્રાણી ચાલ્યા જાય છે અને સગ્રહ, એવભૂતનયની અપેક્ષાએ 'દર્શન' શબ્દમા સ્વરૂપભાસન અને આત્માની સિદ્ધિનો કેવી રીતે સમાવેશ કર્યો છે એનું આખુ તત્ત્વ-રહસ્યભર્યું છે દર્શન કરનાર અવર્ણ્ય અને અકાય પ્રભુને કેવી રીતે ભજે છે એની તેમા સ્પષ્ટતા કરી છે

આવા પ્રકારનુ 'દર્શન' મને મળો એટલુ મારે તો જોઈએ છે આપ સાહેબનુ ચાલુ દર્શન થયા કરે, આપ મારી ચક્ષુ સન્મુખ રહો, આપ મારા હૃદયચક્ષુ સન્મુખ રહો, આપ મારી યોગપ્રગતિમા અભિમત સ્થાને રહો, આપ આલબન સ્થિતિમા મારો ટેકો થઈ રહો, એટલુ મારે તો જોઈએ આ 'દર્શન' શબ્દ પર 'નય'ને લગાડી ભારે સુદર અર્થ ઘટાવી શકાય તેમ છે તેથી શ્રી દેવચદ્રજીના સદર સ્તવનના તેમના પોતાના કરેલ વિવરણ અનુસાર 'દર્શન' શબ્દની વ્યાખ્યા અને નયઘટના અત્ર પ્રસ્તુત હોઈ તેનો સાર નીચે પ્રમાણે વિચારી જઈએ —

પ્રભુમુદ્રાનુ દેખવુ તે ઉત્કૃષ્ટ કારણરૂપે સમ્યક્ત્વ (દર્શન) અતિ પવિત્ર છે, તેનુ કારણ એ છે કે સગ્રહનયે જીવ સિદ્ધ સમાન છે અને આવરણ ક્ષય કરી મોક્ષ જાય છે ત્યારે એવભૂતનયે તેનુ દર્શન સાર્થક થાય છે સગ્રહનય સત્તાગ્રાહી છે, જ્યારે શબ્દમા વસ્તુના

નામપદના અર્થનો સમાવેશ થાય છે જ્યારે સર્વ પર્યાયની પરિણામકતારૂપ સંપૂર્ણ વસ્તુ પ્રકટ થાય ત્યારે એવંભૂત નય પ્રાપ્ત થાય છે તેટલા માટે અરિહંત ભગવાનના સ્વરૂપભાસન અને આસ્વાદન સાથે અવલોકન થાય તે શબ્દનયે પ્રભુનું દર્શન થયું સમજવું માત્ર આંખથી પ્રભુનું દેખવું થાય, પણ યોગની ચપળતા ચાલ્યા કરે અને અન્ય કાર્ય કે વસ્તુમાં ઉપયોગ રહે તે નૈગમનયે પ્રભુનું દર્શન થયું સમજવું આશાતના તજી વંદન-નમનપૂર્વક પ્રભુમુદ્રા તથા પ્રભુના શરીરનું દેખવાનું થાય તે વ્યવહારનયે દર્શન સમજવું

સર્વ ઇંદ્રિયથી પ્રભુને જુએ, સ્તવે, તેમાં એકાગ્રતા કરે, ચપળતા મટાડી દે ત્યારે ઋજુસૂત્રનયે પ્રભુદર્શન થયું એમ સમજવું અંતરંગની પરિણતિ, ચેતનાનું આકર્ષણ, પ્રભુમુદ્રાએ એકાગ્રતા, આત્મસત્તા પ્રકટ કરવાની અંતર । અભિરુચિ સાથે પ્રભુનું તત્ત્વસંપદારૂપ અવલોકન તે શબ્દનયથી થયેલ દર્શન સમજવું

આવો આ 'દર્શન' શબ્દનો મહિમા દેવચંદ્રજીએ બતાવ્યો છે ખુદ આનંદઘનજીએ પોતે દર્શન શબ્દનો મહિમા બતાવવા સારુ ચોથા અભિનંદન સ્વામીનું સ્તવન લખી કમાલ કરી છે ત્યાં દર્શનનું આખું તત્ત્વજ્ઞાન નિચોવી નાખ્યું છે આખા મરણજીવનનો ત્રાસ દૂર કરવા માટે દર્શનને ખાસ સ્થાન આપ્યું છે એ દર્શનપ્રાપ્તિ દુર્લભ છે એમ બતાવી પ્રભુકૃપાથી એની સુલભતા બતાવી છે અને માત્ર 'દર્શન' 'દર્શન' શબ્દની બૂમો પાડવાથી એની તરસ છીપી શકે એમ નથી તે પણ બતાવી દીધું છે આ સ્તવન પર યથાસ્થાને વિવેચન કરવાની ઇચ્છા છે અને ત્યાં દર્શન પર વિસ્તારથી વિવેચન કરવાનું રાખી અત્ર માત્ર એટલું જ જણાવીએ કે 'દર્શન' જેવી સામાન્ય માગણી કરી, એમ લાગતું હોય તો તે જેવી તેવી વાત નથી. 'પ્રભુ! માત્ર તમારા દર્શન મને દરરોજ થાય એટલું જ હું માગું છું'-એટલી સામાન્ય લાગતી માગણીમાં કાંઈ બાકી રાખ્યું નથી, માત્ર મુદ્રાદર્શનથી માંડીને સ્વરૂપપ્રાપ્તિ, આસ્વાદન અને અવભાસન સર્વનો એના સમાવેશ થઈ જાય છે

મંદિરમાં ગયા, જરા 'નિસીહી' શબ્દ બોલ્યા અને પછી 'હે દેવ ચોખા, અને મેં ન મારો છેડો' એમ લૂછ લૂછ દર્શન કરી મંદિર બહાર નીકળી જવું એનું નામ પણ દર્શન તો કહેવાય, પણ તેની ખરી ઉપયુક્તતા નથી, પણ છતાં પ્રાથમિક નજરે તે પણ કાઢી નાખવા જેવું નથી અતિ વિશિષ્ટ આત્મદર્શન, જે એવંભૂતનયે છેવટે થાય છે, તેની શરૂઆત નૈગમનયના દર્શને જ થાય છે, એટલે આદર્શ દર્શનની નજરે ઉપર ચોટિયા બાહ્ય દર્શનની અગત્ય ઓછી લાગે, છતાં પૂર્વાભ્યાસ તરીકે અને પ્રગતિના પ્રાથમિક સાંનાચિહ્ન તરીકે તેની પણ કિંમત છે આ રીતે વિચારતા ગમે તે પ્રકારના દર્શનનું મૂલ્ય તો જરૂર છે અને મુદ્દાની વાત એ છે કે દર્શન-દેખવું દરરોજ થયા કરે, તો કોઈ વાર બાહ્યમાંથી અંતરમાં જરૂર જવાય છે, આદર્શને ઓળખવાનો પ્રયત્ન થાય છે, તેના જેવા થવાની રુચિ સાંપડે છે અને એ રીતે પ્રગતિને માર્ગે પ્રયાસ આગળ આગળ થતો જાય છે તેથી પ્રભુને હાથ જોડીને આ પ્રાણી વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે ભગવાન! મારે એટલું તો જરૂર જોઈએ કે હું તમારા દર્શન દરરોજ પામું અને આપશ્રીના ચરણકમલની નિત્ય સેવા કરું

પ્રભુના ચરણકમળની સેવા એટલે પ્રભુએ જે માર્ગ ઉપદેશ્યો છે તેની સેવા સમજવી. પ્રભુએ આત્મસાધન સાધવાના માર્ગો બતાવ્યા છે અને તેના ઉદ્યમપૂર્વક, આત્મશક્તિ ગોપવ્યા વગર, સાધવાના કરવાની વાત કરી છે આનંદઘનના બે વિભાગ પાડીએ તો યતિ ધર્મ અને ગૃહસ્થધર્મના માર્ગો પ્રતનિયમની નાની-મોટી પ્રજ્ઞાપ્તિઓ છે તેનું આસેવન કરવું, અથવા દ્રવ્યસાધુ-ભાવસાધુના લક્ષણો ભજવવા, સવવા દ્રવ્ય કે ભાવશ્રાવકના કાર્યોનું આસેવન કરવું, અથવા માર્ગાનુસારીના ગુણોને અનુસરવા—એ સર્વ ચરણકમળની સેવા છે પછી અઢાર પાપસ્થાનકનો ત્યાગ કરવો, કષાય પર કાબૂ લાવવો, ઇંદ્રિયો પર સંયમ કરવો, યોગ્ય ગુરુમહારાજની પરિચર્યા કરી તેમની પાસેથી ધર્મમાર્ગ શીખવો, પૂર્વસેવા કરી માર્ગપ્રાપ્તિ કરવી અને એ અંતે સાધનધર્મો પૈકી પોતાને જે અનુકૂળ જણાય તેની આસેવના કરવી એ ચરણકમળની સેવા છે

સત્યમાર્ગ પ્રાપ્ત થવાની મુશ્કેલી તો ઊભી જ છે, પણ પ્રાપ્તિ પછી તેનો સ્વીકાર અને તેનું સેવન પણ એટલાં જ મુશ્કેલ છે ઘણા પ્રાણીઓ સાચો રસ્તો જાણવા છતાં તેને અનુસરી શકતા નથી, વસ્તુતત્ત્વે પદાર્થની અનિત્યતા જાણવા છતાં તેને અનુરૂપ વર્તન કરી શકતા નથી, તેટલા માટે પ્રભુને-પોતાના આદર્શને-વિજ્ઞપ્તિ કરે છે કે પ્રથમ તો મારે આપના નિત્ય દર્શન જોઈએ, અને બીજી વાત, આપના ચરણકમળની સેવા એટલે આપ જે વાત ફરમાવો છો તેનું નિત્ય આસેવન જોઈએ

ચરણમાં ચિત્ત દર્શન અને સેવનથી આદર્શની સન્મુખતા થઈ, પણ મનડું જ્યાં ત્યાં રખડ્યા કરે છે એને બરાબર એક સ્થાનકે બાંધવું જોઈએ આ મનના નિયમન માટે આખો ધ્યાનયોગ બનાવ્યો છે યોગાચાર્યોએ ધર્મધ્યાન અને શુક્લધ્યાનના ભેદો બતાવ્યા છે, પ્રાણાયામ, ધ્યાન, ધારણા અને સમાધિના ઊંડાણો બતાવ્યા છે અને મનની વિચિત્રતા, મહત્તા અને આદર્શગામ્યતા અનેક પ્રકારે બતાવી છે પ્રભુચરણમાં ચિત્ત લગાવવાથી એનું રખડુપણું કબજામાં આવે છે, એ એક ખીલે બંધાય છે અને પછી તો મનસાધનાની વિશિષ્ટતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે દર્શન પછી સેવન થાય અને સેવન પછી ચિત્તની એકાગ્રતા થાય આ પ્રગતિનો ક્રમ બરાબર બતાવ્યો છે આ ધ્યાનયોગની પરિસમાપ્તિ શૈલેશીકરણે થાય છે એ વાત યોગગ્રંથથી જોઈ-જાણી લેવી જરૂરી બાબતોની તારવણી મારા 'જૈન દૃષ્ટિએ યોગ' નામના પુસ્તકમાં કરી છે (૧)

मनपङ्कज के मोल मे, प्रभु पास बठाउ,
नीपट नजीक हो रहु, मेरे जीउ रमाउ मेरे० २

અર્થ—(અને મારે જોઈએ કે) મારા મનકમળના મહેલમાં હું જાતે પ્રભુ (આપ)ની

શબ્દાર્થ—પંકજ = કમળ મોલમે = મહેલના, પાસમાં પાસ = નજીક બેઠાઉ = બેસું નિપટ = કેવળ, નિતાંત હો રહુ = થાઉં રહુ, રમાઉ = રમત કરાવું આનંદ કરાવું મહાલું

પાસે બેસું, (આપની) તદ્દન નજીક રહું અને તેમ કરવામાં મારા જીવને રમણ કરાવું (૨)

વિવેચન—હવે ચેતન આગળ વધતો જાય છે શુભ ધ્યાન દ્વારા એકત્વ સાધીને પછી વધારે ઉત્કટ ભાવના કરતો જાય છે આપણું મન કમળ જેવું છે કમળ જળના કચરામાંથી જન્મે છે, જળમાં વૃદ્ધિ પામે છે અને જળની ઉપર રહે છે એ કમળની સ્થાપના હૃદયમાં, નાભિમાં, કપાળમાં થાય છે એની આખી વિધિ પદસ્થધ્યાનને અંગે યોગગ્રંથોમાં બતાવી છે[1] એમાં વર્ણમાતૃકા અને મંત્રરાજના ધ્યાન ભારે આકર્ષક કરે તેવા છે આ કમળદળ જેવો, સરોવર વચ્ચેનો એકદંડિયો મહેલ છે, તેનાં પાંખડીઓ પર જુદી જુદી સ્થાપના કરવાની હોય છે એ એકદંડિયા મહેલના વચ્ચે પ્રભુ વિરાજમાન થાય, આઠ દિશા વિદિશામાં સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય, સાધુ, દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્ર, તપની સ્થાપના થાય અથવા અક્ષરો—સ્વર વ્યંજન—ની સ્થાપના થાય ત્યારે અંતરનો ઉદ્રેક થાય છે મનના એમ થયા કરે છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમાં દેવ બેઠા છે દેવનાં ફરતા ચામર વીંઝાય છે, આકાશમાં દેવદુંદુભિ વાગી રહી છે, માથે અશોકવૃક્ષ છાતર—સ્થિર ખડું છે, પછવાડે ભામંડળનો ઝળકાર દિગંતને ઝળકાવી રહ્યો છે અને એવા મહેલમાં કોઈ સ્થાન પર પ્રભુની પાસે હું પોતે બેઠો છું એટલે દર્શન પછી આસેવન, આસેવન પછી ધ્યાન, ધ્યાનને અંગે પ્રભુસન્મુખતા— આટલે સુધી પ્રગતિ થઈ હવે ભાવના પણ આગળ વધે છે

આવા પ્રભુના નજીક રહેવાનું, આવી કોઈ સારી જગ્યાએ જરા વખત બેસવાનું મળે એમાં કાંઈ ધરપત થાય નહિ એટલે, કહે છે કે, આવા પ્રભુની પાસે બેસ પછી હું તો તેની તદ્દન (નીપટ) નજીક રહું અને ત્યાં મારા જીવને રમાડી દઉં, ત્યાંથી હઠું નહિ, એટલું પણ મારે જોઈએ પ્રભુની નીપટ નજીક રહેવું એટલે પ્રભુનું નિરંતર ધ્યાન, અને મનની જ્યાં ત્યાં રખડવાની પદ્ધતિ પર અંકુશ આ અતિ વિશિષ્ટ યોગસાધના છે પ્રભુના મનને પરોવી આદર્શ સાથે રમણતા કરવી, તેમાં એકતા સાધવી, અને એ પરિસ્થિતિ ચાલુ બની રહે તેવી માગણી કરવી એ આત્મસિદ્ધિના માર્ગના ઘણી આગળ પડતી પ્રગતિ બતાવે છે આ રીતે હે પ્રભુ! મારી વિજ્ઞપ્તિ એટલી છે કે મારા મનકમળરૂપ મહેલમાં હું આપની પાસે બેસું અને બની શકે તેટલો આપની નજીક રહું અને મારા જીવને આપનામાં રમણ કરાવું આત્મગુણરમણતા એ ચારિત્ર છે, ઉત્કૃષ્ટ વર્તન છે અને અશરીરી સિદ્ધોમાં પણ લક્ષ્ય છે આવી ગુણરમણતા પ્રતિપત્તિ પૂજામાં આવે છે, ઉત્કૃષ્ટ દ્રવ્યપૂજનમાં વિશિષ્ટ ભાવનિયમન પરાકાષ્ઠાએ પહોંચતું સાંપડાવે છે અને પ્રભુની પૂજના તે પોતાની પૂજા હોઈ અને અંતર મહેલ તે સાલંબન પરાકલ્પનાને આધારે રચાયેલ હોઈ, ભારે શાંતિનું વાતાવરણ જમાવે છે અને પરમ સુખની વાનકી રજૂ કરે છે (૨)

---

૧ જૈન દૃષ્ટિએ યોગ, પૃ૦ ૧૬૧

अंतरजामी आगळे, अंतरिक गुण गाउं,
'आनंदघन' प्रभु पासजी, मैं तो और न ध्याउं मेरे० ३

અર્થ—(અને હું ચાહું છું કે) મારા અંતર્યામી (આપ-અંતરાત્મા)ની પાસે મારા અંદરના ગુણ ગાઉં આનંદના ગઠ્ઠા! હે પાર્શ્વનાથ દેવ! હું તો (એ સિવાય) અન્યનો વિચાર, ખ્યાલ કે ધ્યાન કરતો નથી (મારે તો બસ, ઉપર કહી તેટલી ચીજ જોઈએ) (૩)

વિવેચન—અને આ મહાન આદર્શ-પરમાત્મા-ની સન્મુખ, ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે, બેસીને મારા આંતરિક ગુણોનું ગાન કરું આંતરિક ગુણોમાં આત્માનું પૃથક્ત્વ, એકત્વ, અમરત્વ, સચ્ચિદાનંદત્વ આદિ અંતરાત્માની પિછાન છે અંતરાત્માના ગુણો એ અંતિમ સાધ્ય છે અને એની પરાકાષ્ઠાએ પરમાત્મપદ આવે છે બાહ્ય સૃષ્ટિનો, ધન, કુટુંબ, ઘરખટલા, નાતજાતના સંબંધોનો, રાજ્યદ્વારી રમતો કે આદર્શોની ધમાલનો વિચાર ન કરતાં, માત્ર ચેતનના અંતરંગ ગુણોનું ગાન કરવું, કષાયત્યાગ, વિષયો પર સંયમ અને અનંત જ્ઞાન-દર્શન-ચારિત્ર-ઉપયોગ પર વિચાર કરવો, પરભાવમાં રમણ ન કરતાં અંતરંગ દશામાં રહેલ ગુણોનો ગુંજારવ કરવો—એ ઉચ્ચ આદર્શ છે, અંતરાત્મદશાનો વિજય છે અને અદ્ભુત અનનુભૂત આંતરદશા છે આ આંતરિક ગુણગાન ચાલે એટલે પ્રભુ સન્મુખ બેઠેલ પ્રાણી પોતાની પ્રભુતા જોઈ શકે છે

પ્રભુ પાસજી! મારે તો આટલું જોઈએ મને આપના દર્શન નિરંતર થયા કરે, તમારા ચરણની સેવા થયા કરે, તમારામાં મારું ચિત્ત લાગી જાય, હું તમારી સન્મુખ બેસી જઉં, બને તેટલો તમારી નજીક આવું અને તમારી આગળ આંતરિક ગુણનું ગાન કર્યા કરું આટલું મને મળે તો બસ છે (૩)

ઉપસંહાર—જયવિયરાયમાં કહે છે કે આપના શાસનમાં 'નિદાન' કરવાની મનાઈ છે, પણ હું નિદાન કરું છું કે ભવોભવમાં તમારા ચરણની સેવા મને મળજો એક વાર શાસનની પ્રાપ્તિ થાય તો બીજી સર્વ બાબતો મળી આવે એટલે આ માગણીમાં જડ પકડી છે દર્શન થાય તો પછી પ્રભુ કેવા હતા અને પ્રભુ કેમ થયા એ સવાલ જરૂર થાય અથવા માર્ગ સાંપડે તો રસ્તો થાય, એટલે આવી સીધી-સાદી વગર પૈસાની માગણી કરી છે એ ખૂબ વિચારણા માગે છે કલ્યાણમંદિર સ્તોત્રની બેતાલીશમી ગાથામાં પ્રભુનું શરણ ભવોભવ માટે માગ્યું છે તે આ માટે જ છે અને અનેક શાસ્ત્રગ્રંથમાં પ્રભુદર્શનનો મહિમા વર્ણવ્યો છે તે અતિ ઉપયોગી અને વગર નાણાંની માગણી છે આવી સીધી-સાદી માગણી કરીને પોતાની અંતિમ ભાવના શી છે તે ગ્રંથકારે બહુ થોડા શબ્દમાં રજૂ કરી છે તે ગેય છે, આદરણીય છે, અને અંતિમ સાધ્યે પહોંચાડનારી છે, એ ખાસ આ વધારાના પદમાંથી ધ્યાન પર લેવા જેવું છે આ પદ ગમે તેણે બનાવ્યું હોય તે પ્રસ્તુત વાત નથી, પણ માગણી અને તે કરવાની રીત ખાસ વિચારમાં લેવા યોગ્ય છે

શબ્દાર્થ—અંતરજામી = અંતર્યામી અંતરાત્મા આગળે = પાસે અંતરિક = અંદરના ઔર = બીજા, બીજો ધ્યાઉં = સેવું ધ્યાન કરું

પરિશિષ્ટ—૨ હરિયાળી અથવા અવળવાણી

[જુઓ, પ૦ ૯૯, પૃ ૮૦૬]

પદ ૯૮–૯૯ને જૈન પરિભાષામા 'હરિયાળી' કહેવામા આવે છે એવો શબ્દ મને કોઈ કોશમા એ અર્થમા વપરાતો મળી શક્યો નથી કોશમા તેનો 'લીલોતરી કે તેની શોભા' એ અર્થ આપ્યો છે ગમે તે રીતે, જૈન પરિભાષામા એ શબ્દનો ઉપયોગ 'ઉપરથી વિચિત્ર લાગે તેવી હકીકત'ના અર્થમા વપરાય છે તે નિર્વિવાદ છે એનુ મૂળ શોધવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ, દરમ્યાન મને એને માટે જૈનેતર સાહિત્યમાથી જે હકીકત પ્રાપ્ત થઈ છે તે અત્ર રજૂ કરુ છુ

જૈનેતર સાહિત્યમા ૯૮–૯૯મા પદના જેવા શબ્દપ્રયોગો કે કથનોને 'ઊલટી વાણી' તરીકે ઓળખાવે છે, કોઈ કોઈ તેને 'અવળવાણી' કહે છે અવળવાણી એટલે અવળી વાણી —ચાલુ અર્થમા વપરાય તેનાથી તદ્દન જુદી પડે તેવી વાર્તા, દેખીતી રીતે વિરુદ્ધ–વિચિત્ર લાગતી હકીકત આને સસ્કૃત અલકાર શાસ્ત્રના વિપર્યય નામનુ અગ કહેવામા આવે છે તેનો અર્થ કરતા જણાવે છે કે "એક પ્રકારની સત્ય વાતને તેથી ઊલટી રીતે કહેવી કે માણસને તે સત્ય વાત અસભવિત જેવી લાગે, તે કથન 'વિપર્યય' કહેવાય છે" સુદર વિલાસમા આવા અનેક વિપર્યયો આપ્યા છે અને તેના ઉપર ગૂઢાર્થપ્રકાશિકા ટીકા લેખકે પોતે જ કરી છે બત્રીસ સવૈયા આ વિપર્યયના દાખલાઓ માટે આપ્યા છે એ સર્વને લઘુ પુસ્તિકાના આકારમા શ્રીમન્નથુરામ શર્મા(બીલખા આશ્રમના અધિષ્ઠાતા)એ સ્પષ્ટીકરણ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તથા તેની પાછળ ધીરા ભક્ત તથા કબીરના ઊલટી વાણીના પદો આપ્યા છે આ લેખ તે પુસ્તિકાને આધારે તૈયાર કર્યો છે જાણવા ખાતર થોડા દાખલાઓ તેમાથી રજૂ કર્યા છે

પ્રસ્તાવનામા આવી ઊલટી વાણીનો હેતુ સમજાવતા લેખક મહાશય જણાવે છે કે—

"કહેવાનો ઉપયોગી વિષય જો ઊલટી રીતના શબ્દોમા કહેવામા આવે તો તે વિષય વાચનારને તથા સાભળનારને આશ્ચર્ય જેવો પ્રતીત થઈ તેનો વાસ્તવિક અર્થ જાણવા તેની વૃત્તિ વેગવતી થાય છે મનુષ્યોના મનનો આ સ્વભાવ ધ્યાનમા રાખી કેટલાક સત્પુરુષોએ જિજ્ઞાસુ જનોના હિતાર્થે ઊલટી વાણી લખી છે"

સુદરદાસની અવળવાણી

આવી ઊલટી વાણીનો ઉદ્દેશ વિનોદ સાથે ઉપયોગી જ્ઞાન પ્રાપ્તિનો છે તે વાત નાનકડી પ્રસ્તાવનામા બતાવી છે અવળી વાણીના નમૂનારૂપે સુદરવિલાસના સવૈયા રજૂ કરવામા આવે છે તેના અર્થ સદર ટીકા અનુસાર શ્રી નથુરામ શર્માએ કર્યા છે તે જ અત્ર આપવામા આવ્યા છે.

શ્રવનહુ દેખૈ, સુનૈ પુની નૈનહુ, જિહ્વા સુંઘે, નાસિકા બોલ,
ગુદા ખાય, ઇંદ્રિય જલ પીવૈ, બિન હી હાથ સુમેરહી તોલ,
ઉંચે પાવ, મુંડી નીચેકુ, તીન લોકમે બીચરત ડોલ,
'સુંદરલાલ' કહે સુન જ્ઞાની, ભલી ભાતી યા અર્થહી ખોલ. (૧)

પોતાના સદ્‌ગુરુએ ઉપદેશ કરેલા 'તત્ત્વમસિ' (તે બ્રહ્મ તું છે) એ મહાવાક્યને આદર પૂર્વક પોતાના કાન દ્વારા સાભળી ત્યા રહેલી પોતાની અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે તે મહા વાક્યથી પ્રતિપાદન કરાયેલા અંતરાત્મામાથી અભિન્ન બ્રહ્મને દેખે એટલે વૃત્તિ વડે અનુભવે (શ્રવનહુ દેખૈ), પ્રાણી પદાર્થના નામ-રૂપને મિથ્યા ગણી તેના અધિષ્ઠાનરૂપ બ્રહ્મને નેત્ર દ્વારા નીકળેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ દ્વારા સાભળે એટલે અનુભવે (સુનૈ પુની નૈનહુ), જીભના અગ્ર ભાગમા રહેલી અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે ત્યા રહેલા બ્રહ્મરૂપ અલૌકિક કમળના પરમાનંદ રૂપ ગંધને સૂંઘે એટલે જાણે (જિહ્વા સુંઘે), નાસિકા દ્વારા નીકળતા પ્રાણની સાથે મન તથા વાણીને જોડીને 'સોહં' અથવા 'ૐ'નો જપ કરવારૂપ સૂક્ષ્મ ઉચ્ચારણ કરે (નાસિકા બોલ), ગુદા વડે ખાય એટલે મૂળબંધ વડે અપાન વાયુને પ્રાણની સાથે મેળવવા ઉપર ચઢાવે (ગુદા ખાય), કામજય માટે ઉપસ્થ દ્વારા જળને પીએ એટલે વજ્રોલી દ્વારા અંદર ખેંચે (ઇંદ્રિય જલ પીવૈ), હાથ વિના, માત્ર ચિત્તવૃત્તિ વડે, વા પ્રાણકલા વડે મેરુદંડ-બરડાના કરોડરૂપ સુમેરુ-ને તોળે એટલે તેનું વાંકાપણું નટાડી સીધો કરે (બિનહી હાથ સુમેરહી તોલ), બન્ને પગને ઊંચા તથા મસ્તકને નીચું રાખીને અર્થાત્ વિપરીત કરણી કરીને જીવાત્મા જાગ્રત થયેલી કુંડલિની સાથે ત્રણ ગ્રંથિ (બ્રહ્મગ્રંથિ, વિષ્ણુગ્રંથિ અને રુદ્રગ્રંથિ) રૂપ ત્રણ લોકમા વિચરે-ગમનાગમન કરે (ત્રીજી પંક્તિ) સુંદરદાસ કહે છે કે હે જ્ઞાની, સાભળો અને આ કાવ્યનો સારી રીતે અર્થ કરો (છેલ્લી પંક્તિ)

આ સર્વ યોગની વાત છે અને પદના અર્થ-વિવેચન જાણનારને સમજાય તેવી છે કુંડલિની' વગેરે હકીકતો હઠયોગના ગ્રંથોમાથી મળે તેમ છે ત્રણ લોકમા વિચરવાની હકીકત 'ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ' (પદ ૮૯)ના વિવેચનમા આવી ગઈ (૧)

અંધા તીન લોકકૂ દેખૈ, બૈરા સુનૈ બહુતબિધિ નાદ,
નકટા બાસ કમલકી લેવૈ, ગુગા કરૈ બહુત સંવાદ,
ઠુંઠા પકરી ઉઠાવૈ પરવત, પંગુ કરૈ નિરત અહલાદ,
જો કોઉ યાકો અરથ બિચારે, 'સુંદર' સોઈ પાવૈ સ્વાદ. (૨)

નેત્ર વડે રાગદ્વેષપૂર્વક બહારના પદાર્થો નહિ જોનાર જ્ઞાનીરૂપ આંધળા પોતાના અંતઃકરણની વૃત્તિ વડે બ્રહ્મરૂપ ત્રણ લોકને -સર્વ કલ્પિત સંસારને- અનુભવે છે (અંધા તીન લોકકૂ દેખૈ), બહારના અનુકૂળ - પ્રતિકૂળ શબ્દોને રાગદ્વેષપૂર્વક સાભળવાના સ્વભાવથી નિવૃત્તિ પામેલા ધ્યાનરૂપ બહેરા અનાહત ધ્વનિરૂપ નાના પ્રકારના નાદો સાભળે છે

(બૈરા સુનૈ બહુતબિધિ નાદ), નાસિકા દ્વારા જતા-આવતા પ્રાણ-અપાનને વશ રાખનારા અને પ્રતિષ્ઠાની સ્પૃહા નહિ રાખનારા યોગીરૂપ નકટા પોતાના હૃદયમા સ્થિર બ્રહ્મરૂપ કમળના આનંદરૂપ ગંધને અનુભવે છે (નકટા બાસ કમલકી લેવૈ), વાણીથી સત્ય, હિત, પ્રિય અને મિત બોલનાર અથવા વાણીથી પર રહેલા યોગીરૂપ મૂગા અજપાજાપરૂપ બહુ સુંદર વાદ કરે છે (ગુગા કરૈ બહુત સવાદ), કર્તાપણાના તથા ભોક્તાપણાના અભિમાન-રૂપ વા રાગદ્વેષરૂપ હાથના અભાવવાળા જ્ઞાનીરૂપ ઠૂંઠા અજ્ઞાનરૂપ મોટા પર્વતને પોતાના અંતઃકરણરૂપ પૃથ્વીમાથી ઉઠાવે છે, એટલે કે તેને નિવૃત્ત કરે છે (ઠુંઠા પકરી ઉઠાવૈ પરવત), સંકલ્પ-વિકલ્પરૂપ પગથી રહિત જ્ઞાનીરૂપ પાંગળા પોતાના સર્વવ્યાપક સ્વરૂપના અનુભવરૂપ નૃત્યનુ સુખ ભોગવે છે (પંગુ કરૈ નિરત અહ્લાદ) સુંદરદાસ કહે છે કે જે કોઈ મનુષ્ય આનો અર્થ વિચારે છે તે જ મનુષ્ય બ્રહ્મરૂપ ઉત્તમ સુખનો અનુભવ કરે છે (૨)

> બુંદમાહી સમુદ્ર સમાનો, રાઈમાહી સમાનો મેર,
> પાનીમાહી તૂંબિકા ડૂબી, પાહન તરત ન લાગી બેર,
> તીન લોકમે ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકલ અંધેર
> મૂરખ હોય સો અર્થહી પાવૈ, 'સુંદર' કહે શબ્દમે ફેર (૩)

સાક્ષી-ચેતનરૂપ પાણીના ટીપામા અપાર સંસારરૂપ સમુદ્ર સમાયો, અર્થાત્ જ્ઞાનકાળમા સાક્ષી-ચેતનના વિવર્તરૂપે આ અપાર સંસાર પ્રતીત થયો (બુંદમાહી સમુદ્ર સમાનો), બ્રહ્માકાર થયેલી સૂક્ષ્મ બુદ્ધિવૃત્તિરૂપ રાઈમા અજ્ઞાનરૂપ મેરુ પર્વત સમાયો (રાઈમાહી સમાયો મેર), સંસારરૂપ પાણીમા શ્રદ્ધાહીન બુદ્ધિરૂપ તૂંબડી બૂડી, અર્થાત્ વારંવાર જન્મ-મરણના અનુભવને પ્રાપ્ત થઈ માત્ર બુદ્ધિના આવા હાલહવાલ થયા (પાનીમાહી તૂંબિકા ડૂબી), અગાધ શ્રદ્ધાવાળા ચિત્તરૂપ પાષાણને ભવસાગરમા તરતા કાંઈ પણ વાર ન લાગી, એટલે કે જ્ઞાન દ્વારા એ ચિત્ત કૃતાર્થ થઈ ભવસાગરને પાર પામ્યુ (પાહન તરત ન લાગી બેર); બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ સૂર્યે નામરૂપાત્મક સર્વ સંસારના બાધરૂપ અંધારુ કર્યું એ જોઈ ત્રણ લોકમાં સર્વ અજ્ઞાનીઓને આશ્ચર્ય થયુ (તીન લોકમે ભયા તમાસા, સૂરજ કિયો સકળ અંધેર), જે સંસારથી ઉપરામરૂપ વૃત્તિવાળા જ્ઞાનીરૂપ મૂર્ખ હોય તે જ આ મારા કહેલા શબ્દોના અર્થને યથાર્થ અનુભવે છે, કેમ કે, સુંદરદાસ કહે છે કે, મારા કહેલા શબ્દમા અર્થનો ફેર છે (મૂર્ખ અને જ્ઞાનીનો ભાવ વિચારવા યોગ્ય છે) (૩)

> કમલમાહીતે પાની ઉપજ્યો, પાનીમાહીતે ઉપજ્યો સૂર,
> સૂરમાહી શીતલતા ઉપજી, શીતલતામે સુખ ભરપૂર,
> તા સુખકો ક્ષય હોય ન કબહું, અત એકરસ નિકટ ન દૂર,
> 'સુંદર' કહત સત્ય યહ સુહી, યામે રતી ન જાનહું કૂર (૪)

અંતઃકરણરૂપ કમળમાથી બ્રહ્મભાવનારૂપ (બ્રહ્માકારવૃત્તિ કરવાના પ્રયત્નરૂપ) પાણી ઊપજ્યુ (કમલમાહી તે પાની ઉપજ્યો) બ્રહ્મભાવનારૂપ પાણીમાથી બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો (પાનીમાહિતે ઉપજ્યો સૂર), બ્રહ્માનુભવરૂપ સૂર્યનાથી અંતઃકરણની શાંતિરૂપ

શીતગતા ઊપજી (સૂરમાહી શીતગતા ઉપજી), તે શાંતિરૂપ શીતળતાના બ્રહ્માનંદરૂપ પરિપૂર્ણ સુખ રહ્યું છે (શીતલતામે સુખ ભરપૂર), તે બ્રહ્માનંદરૂપ સુખનો કદી પણ નાશ થતો નથી. (તા સુખકા ક્ષય હોય ન કબહુ), તે સુખ સર્વદા એકરસ છે અને તે જ્ઞાનીનુ પોતાનુ સ્વરૂપ હોવાથી તે સમીપ પણ કહી શકાતું નથી તેમ તે દૂર પણ કહી શકાતું નથી (સદા એકરસ નિકટ ન દૂર) સુંદરદાસ કહે છે કે આ વાર્તા એમ જણાવેલી ઉપર ની રીતે સાચી છે, બીજી રીતે નહિ, અને એમા લેશ પણ મિથ્યા ન જાણો (૪)

પાની જરે પુકારે નિનદિન, તાકૂ અગ્નિ બુઝાવે આઈ,
મૈં શીતન તૂ તપત ભયા કયુ, વાર વાર કહૈ સમઝાઈ,
મેરી ઝપા તોહી જો લાગે, તૌ તૂ ભી શીતલ વ્હૈ જાઈ,
કબહુ જરની ફેરી ન ઉપજૈ, 'સુંદર' સુખમ રહૈ સમાઈ (૫)

અંતઃકરણરૂપ જળ આધ્યાત્મિક આદિ ત્રણ પ્રકારના તાપથી બળે છે તે રાતદિવસ–નિરંતર–પોતાના તાપ સંબંધી પોકાર કર્યા કરે છે તે તાપને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આવીને ઓલવે છે, અને અંતઃકરણરૂપ જળને બ્રહ્મજ્ઞાનરૂપ અગ્નિ આનંદમા વારવાર સમજાવીને કહે છે કે –"હું તારામાથી ઉત્પન્ન થયુ છુ, ને શાંત છુ, છતા તુ કેમ તપેતુ રહે છે? મારા સાચો ઝપાટો[1] જો તને લાગે તો તું પણ શીતલ થઈ જાય, અને પછી તને કદી પણ તાપ[2] ન ઊપજે, અને ઉત્કૃષ્ટ સુખમા અભેદભાવ સમાઈ રહે." (૫)

કવિ ધીરાની અવળવાણી

અવળવાણીના આવા બીજા થોડા દાખલાઓ આપીએ ધીરા કવિએ આવા ઘણ પદો રચ્યા છે તેમાથી એક, અર્થ સાથે, નીચે આપ્યુ છે અર્થ શ્રી નથુરામ શર્માના લેખ પ્રમાણે કર્યો છે જૈન પરિભાષા વિવેકી વાચનારે બેસાડી લેવી. એનો સંકેત ૯૮–૯૯મા પદોના વિવેચનમા રજૂ થયો છે તે વિચારવાથી ધ્યાન બેસી જવા સંભવ છે

અલખ લે લાગી રે, જાગીને જોયુ ઘટમા,
ભ્રમણા સર્વે ભાગી રે, સુહાગી મળ્યા ઊંચટમા (ટેક)
અંબાડીએ ગજરાજને ગળિયો, ઘોડાને ગળી ગયુ જીન,
વસતર ઉપર નાડ સૂકાણી, એમ સમ રસે ગળી ગયા ફીણ,
સસે સિંહને ઘેર્યો રે, શાહુળાને રાખ્યો પટમા. અલખ૦ ૧
આબા હાળે નાળિયેર વળ્યા, કદળીએ કેરીની લૂબ,
નાગરવેલે દ્રાખ બીજોરા, એની શોભા બની છે અતિ ખૂબ,
ગગન દોયો ઘટમા, તેના દૂધ પીધા સટમા. અલખ૦ ૨
પાનક વરસે ને પથ્થર ભીંજે, થઈ ગયુ ચિહુ દિશી પાણી,
એ રે પાણીમા દેવી–દેવતા બૂડ્યા, રાજા રંક અને રાણી,
બ્રહ્મા વિષ્ણુ મહેશ્વર બૂડ્યા, જોગી બૂડ્યા ઝપામા અલખ૦ ૩

---

1 ઝપટ=ઝપાટો, અડફટ 2 જરની=તાપ બળવુ તે

જનકદેશના વાસી વિરલા, ગોરખ દત્ત કબીર,
એ જ દેશના વાસી શુકજી, દાદુ 'ધીરા' સધીર,
જીવન્મુક્તિ નિત્ય માણે રે, એના મન-મઠમાં અનખ૦ ૪

જ્યારે જાગ્રત થઈને શરીરમાં રહેવા અંતઃકરણમાં જોયુ ત્યારે પરમાત્મામાં પરમ પ્રીતિ ઉપજી અને જ્યારે તે પરમાત્મા પ્રસન્નતાપૂર્વક અનુભવાયા ત્યારે સર્વ પ્રકારની ભ્રાંતિઓ દૂર થઈ ગઈ વિચાર કરીને જોયુ તો માયારૂપ અબાડીએ બ્રહ્મરૂપ ગજરાજને ગળ્યો હોય એમ પ્રતીત થાય છે, આ માારૂપ ઘોડાને મનોરૂપ જીન ગળી ગયુ હોય એમ દેખાય છે, અજ્ઞાનરૂપ વસ્ત્ર ઉપર જાણે વિચારૂપ (બ્રહ્મરૂપ) વાઘ સુકાણી હોય એમ દેખાય છે, અને એવી જ રીતે બ્રહ્મરૂપ સમુદ્રને નાનરૂપાત્મક પ્રપંચરૂપ દીવો ગળી ગયેલ હોય એમ દેખાય છે મનોરૂપ સસલે જીવાત્મારૂપ સિંહને ઘેર્યો છે અને તે જીવાત્મારૂપ સિંહને તેણે, અજ્ઞાનીને ન દેખાય તેમ, પગમા (પડદામા) રાખ્યો છે (૧)

અંતઃકરણની વૃત્તિરૂપ આબાના ઝાડે જ્ઞાનના સાધન વિવેકાદિરૂપ નાળિયેર લાગ્યા, દૈવી સંપત્તિરૂપ કેળે વિવિધ શ્રેષ્ઠ સુખોરૂપ કેરીના લૂમો અને સુષુમ્ણારૂપ નાગરવલે ગણપતિ આદિ રૂપ બીજોરા-દ્રાક્ષ (કિસમિસ) અથવા દ્રાક્ષ ને બીજે જ્ઞાનના ફળ લાગેલ છે કે જેની શોભા બહુ જ બની છે ચૈતન્યરૂપ આકાશને શરીરમા દોહ્યુ-અનુભવ વડે પ્રાપ્ત કર્યું- અને તે આકાશના આનંદરૂપ દૂધને વાઘે પીધુ (૨)

બ્રહ્મરૂપ અગ્નિ વરસે છે, તે વાસનારૂપ પથ્થરને સીંજે છે, તે બ્રહ્મરૂપ અગ્નિના વરસવાથી વાસનાઓ રૂપ પાષાણ ગળીને ચારે દિશામા આનંદરૂપ જળ વહી ગયુ તે આનંદરૂપ જળમા દેવી ને દેવો બૂડ્યા—આનંદ સર્વેને પ્રિય હોવાથી તે રૂપ થયા રાજા, રાંક ને રાણી પણ તેમા બૂડ્યા બ્રહ્મા, વિષ્ણુ ને મહેશ્વર પણ તેમા બૂડ્યા અને યોગી તો શીઘ્ર જ તેમા બૂડ્યા (૩)

જનક-ઉત્પન્ન કરનાર-વિવર્તોપાદાનકારણ-બ્રહ્મ-દેશના અથવા જનકરાજાના જ્ઞાનરૂપ દેશના અનુભવયુક્ત વાસીઓ તો વિરલા જ છે, જેવા કે દત્તાત્રેય, ગોરખનાથ ને કબીરજી, શુકદેવ, દાદુજી ને ધીરજવાળો વીરા એ પણ એ જ દેશના વાસી છે એવા પુરુષો પોતાના મનોરૂપ મઠમા નિત્ય જીવન્મુક્તિનો વિલક્ષણ આનંદ અનુભવે છે (૪)

સંત કબીરની અવળવાણી

સંત કબીરે અવળવાણીના ઘણા પ્રયોગો કર્યા છે, એનો એક નમૂનો ખાસ નોંધી રાખવા જેવો છે મહરહુ પુસ્તિકાનુસાર તેનો ભાવાર્થ પણ તારવી રજૂ કર્યો છે એની ભાષા હિંદીમિશ્ર છે તેને ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે અહીં ત્રણ ગાથા છે ત્યારે ૯૮મા પદની છ ગાથા છે અસલ વ્યાખ્યાતનો આધાર કબીરનો હોય તે બનવા જોગ છે તેના પર આનંદઘને કેટલો સુધારો કર્યો છે તે વાત પણ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે

અવધૂ ! સો જોગી ગુરુ મેરા, જો યા પદ કા કરે નિવેરા. (ટેક)
તરુવર એક મૂલ બિન ઠાડા, બિન ફૂલા ફલ લાગા,
શાખા પત્ર નહિ કછુ વાકે, અષ્ટ ગગન મુખી આગા અવધૂ૦ ૧
પાવ બિન નિરત, કરા બિન બાજે, બિન જિહ્વા ગુન ગાવે,
ગાવનહારેકૂ રૂપ ન રેખા, સદ્ગુરુ હોય લખાવે અવધૂ૦ ૨
પછીકા ખોજ, મીનકા મારગ, કહે 'કબીર' વિચારી,
અપરંપાર પાર પુરુષોત્તમ, ના મૂરતિકી બલિહારી. અવધૂ૦ ૩

હે અવધૂત ! જે યોગી આ પદનો અનુભવથી સ્પષ્ટ અર્થ કરે તે યોગી મારા ગુરુ સમાન છે સંસારરૂપ એક વૃક્ષ, બ્રહ્મ સાથે તેનો વાસ્તવિક સંબંધ નહિ હોવાથી, મૂળ વિના ઊભુ છે તેને વાસ્તવિક પૂર્વાવસ્થારૂપ ફળ લાગ્યા છે તેને વાસ્તવિક ડાળો અને પાંદડા કાંઈ નથી પ્રકૃતિ, મહત્તત્ત્વ, અહંકાર ને પાંચ તન્માત્રા એ આઠ ગગન એટલે સૂક્ષ્મ તત્ત્વો જેમા મુખ્ય છે એવા આગમા આ સંસારરૂપ વૃક્ષ રહેલું છે (૧)

બ્રહ્મ–ચૈતન્ય પગ વિના નૃત્ય કરનારીમા નૃત્ય કરતું હોય એમ જણાય છે (નિરત = નૃત્ય), હાથ વિના વાદ્ય વગાડનારમા વાદ્ય વગાડતું હોય એમ પ્રતીત થાય છે, પ્રભુ આદિના ગુણ ગાનારમા જીભ રહિત છતા જાણે તે ગુણ ગાતુ હોય એમ પ્રતીત થાય છે તે ગાનારનું જે વાસ્તવિક સ્વરૂપ છે તેમા કોઈ રૂપ આદિ નથી જે સદ્ગુરુ–જ્ઞાની હોય તે આ વાતની સમજણ આપે છે (૨)

કબીરદાસ વિચારીને કહે છે કે આકાશમા પક્ષીનો અને જળમા માછલાનો માર્ગ શોધવો જેમ કઠિન છે તેમ બ્રહ્મનુ સ્વરૂપ જાણવુ પણ કઠિન છે દેશ, કાળ ને વસ્તુના પરિચ્છેદથી રહિત તથા સંસારના પાર–પરતીર–રૂપ જે પુરુષોત્તમ–બ્રહ્મ છે તે સ્વરૂપની બલિહારી છે (૩)

નોંધ—આ પદ ૯૮મા પદ સાથે સરખાવવુ ૯૮મા પદમા ૬ ગાથા છે, આ પદમા ત્રણ છે ૯૮ના પદનો ભાવ, શબ્દ તદ્દન અલગ છે, આ પદનો ભાવ સાવ જુદો છે 'અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા'ની ટેક બાદ કરીએ તો બાકી બન્ને વચ્ચે સામાન્ય તત્ત્વ લગભગ નહિ જેવુ છે બનવા જોગ છે કે આવી અવળવાણીનો આધાર કબીર ઉપરથી શ્રી આનંદઘને લીધો હોય અને પછી તે મૂળ હકીકતને પોતાની સ્વતંત્ર કૃતિ વડે વિસ્તારી હોય બન્ને પદોના સ્વરૂપ, કૃતિ, ઘટના, વિચારધારા અને અંતિમ સાધ્યની બારીકીથી સરખામણી કરતા બન્ને વચ્ચે સામ્ય લાગશે નહિ, અને આવા પદની ટેક સર્વ સામાન્ય હોય તો તેથી એ પદ કબીરનું કહેવાય નહિ આની ચર્ચા ઉપોદ્ઘાતમા થશે અહીં તો સરખામણી અને અધ્યયનને અંગે આ પદ તેના સાંપ્રદાયિક અર્થ સાથે રજૂ કર્યું છે આનંદઘનની કૃતિ સ્વતંત્ર છે અને અનુકરણશીલ હોવા છતા મૌલિક છે એ વાતમા, સૂક્ષ્મ સરખામણી કરતા, શંકા રહે તેવુ નથી કબીરનો સમય, આનંદઘનનો સમય વગેરે અનેક બાબતો પણ વિચારણીય છે આ સરખામણી અને વિચારણા તદ્યોગ્ય સ્થાનકે થશે અત્ર અવળવાણી–ઊલટી વાણી–ના દષ્ટાંત તરીકે એ પદ રજૂ કર્યું છે

પરિશિષ્ટ—૩

શ્રીવિનયવિજયજીકૃત

શ્રીવીરજિનનું પાંચ સમવાયકારણનું સ્તવન

[જુઓ, પ૦ ૯૯, પૃ૦ ૬૨૧]

(દોહા)

સિદ્ધારથ સુત વંદીએ, જગદીપક જિનરાજ,
વસ્તુતત્ત્વ સવિ જાણીએ, જસ આગમથી આજ ૧

સ્યાદ્વાદથી સંપજે, સકલ વસ્તુ વિખ્યાત,
સપ્ત ભંગ રચના વિના, બંધ ન બેસે વાત ૨

વાદ વદે નય જૂજુઆ, આપ આપણે ઠામ,
પૂરણ વસ્તુ વિચારતાં, કોઈ ન આવે કામ. ૩

અંધ પુરુષે એહ ગજ, ગ્રહી અવયવ એકેક,
દૃષ્ટિવંત લહે પૂર્ણ ગજ, અવયવ મેળી અનેક ૪

સંગતિ સકલ નયે કરી, જુગતિયોગ શુદ્ધ બોધ,
ધન્ય જિનશાસન જગ જયો, જિહાં નહીં કશો વિરોધ ૫.

ઢાલ પહેલી

૧. કાળ—સમવાયકારણ કાળવાદીનો મત

શ્રી જિનશાસન જગ જયકારી, સ્યાદ્વાદ શુદ્ધ રૂપ રે,
નય એકાંત મિથ્યાત્વ નિવારણ, અકલ અભંગ અનૂપ રે શ્રી જિન૦ ૧

કોઈ કહે એક કાલતણે વશ, સકલ જગત ગતિ હોય રે,
કાલે ઊપજે કાલે વિણસે, અવર ન કારણ કોય રે. શ્રી જિન૦ ૨

કાલે ગર્ભ ધરે જગ વનિતા, કાલે જન્મે પૂત રે,
કાલે બોલે કાલે ચાલે, કાલે ઝાલે ઘર સૂત રે શ્રી જિન૦ ૩

કાલે દૂધ થકી દહીં થાયે, કાલે ફલ પરિપાક રે,
વિવિધ પદારથ કાલે ઊપજે, કાલે સહુ થાયે ખાક રે શ્રી જિન૦ ૪

જિન ચોવીશે બાર ચક્રવર્તી, વાસુદેવ બલદેવ રે,
કાલે કવલિત કોઈ ન દીસે, જસ કરતા સુર સેવ રે શ્રી જિન૦ ૫.

ઉત્સર્પિણી અવસર્પિણી આરા, છએ જુઈ જુઈ ભાત રે,
ષટ ઋતુ કાલ વિશેષ વિચારો, ભિન્ન ભિન્ન દિન રાત રે. શ્રી જિન૦ ૬

કાલે બાલવિલાસ મનોહર, યૌવન કાલા કેશ રે,
વૃદ્ધ પણુ વલી પની વપુ અતિ દુર્બલ, શક્તિ નહીં લવલેશ રે શ્રી જિન૦ ૭

ઢાલ બીજી

૨ સ્વભાવ–સમવાયકારણ સ્વભાવવાદી મત

તવ સ્વભાવવાદિ વદે જી, કાલ કિસ્યુ કરે રંક,
વસ્તુ સ્વભાવે નીપજે જી, વિણસે તેમ જ નિ શંક,
સુવિવેક વિચારી જૂઓ, જૂઓ વસ્તુ સ્વભાવ (ટેક) ૧
છતે યોગ જોબનવતી જી, વાઝણી ન જણે બાલ,
મૂછ નહીં મહિલા મુખે જી, કરતલ ઊગે ન વાલ. સુવિવેક૦ ૨
વિણુ સ્વભાવ નવિ નીપજે જી, કેમ પદારથ કોય,
આંબ ન લાગે લીંબડે જી, વાગ વસતે જોય સુવિવેક૦ ૩
મોરપિચ્છ કુણ ચીતરે જી, કુણ કરે સંધ્યારંગ;
અંગ વિવિધ સવિ જીવના જી, સુંદર નયન કુરંગ સુવિવેક૦ ૪
કાંટા બોર બબુલના જી, કોણે અણીયાલા કીધ,
રૂપ રંગ ગુણ જૂજુઆ જી, તરૂ ફલ ફૂલ પ્રસિદ્ધ સુવિવેક૦ ૫
વિષધર મસ્તક નિત્ય વસે જી, મણિ હરે વિષ તતકાલ,
પર્વત થિર ચલ વાયરો જી, ઊર્ધ્વ અગ્નિની જાલ સુવિવેક૦ ૬
મચ્છ તુંબ જલમા તરે જી, બૂડે કાગ પહાણ,
પંખી જાત ગયણે ફિરે જી, ઇણિપરે નયવ વિન્નાણ સુવિવેક૦ ૭
વાયુ સુંઠથી ઉપશમે જી, હરડે કરે વિરેચ,
સીઝે નહીં કણ કાંકડુ જી, શક્તિ સ્વભાવ અનેક સુવિવેક૦ ૮
દેશવિશેષે કાષ્ઠનુ જી, ભૂયમાં થાય પાહાણ,
શંખ અસ્થિનો નીપજે જી, એહ સ્વભાવ પ્રમાણ સુવિવેક૦ ૯
રવિ તાતો શશી સીતલો જી, ભવ્યાદિક બહુ ભાવ,
છએ દ્રવ્ય આપ આપણા જી, ન તજે કોય સ્વભાવ સુવિવેક૦ ૧૦

ઢાલ ત્રીજી

૩ ભાવિ–સમવાયકારણ નિયતિવાદી મત

કાલ કિશું કરે બાપડો જી, વસ્તુ સ્વભાવ અકજ્જ,
જો નવિ હોય ભવિતવ્યતા જી, તો કિમ સીઝે કજ્જ રે,
પ્રાણી મ કરો મન જંજાલ, ભાવિ ભાવ નિહાલ રે. પ્રાણી૦ ૧

જલનિધિ તરે જંગલ ફરે જી, કોડ જતન કરે કોય,
અણુભાવી હોવે નહીં જી, ભાવિ હોય તે હોય રે. પ્રાણી૦ ૨
આંબે મોર વસંતમાં જી, ડાળે ડાળે કેઈ લાખ,
કેઈ ખર્યા કેઈ ખાખરી જી, કેઈ આંબા કેઈ સાખ રે પ્રાણી૦ ૩
વાઉલ જિમ ભવિતવ્યતા જી, જિણુ જિણુ દિસિઈ જાય,
પરવશ મન માણુસ તણું જી, તૃણ જિમ પૂંઠે ધાય રે પ્રાણી૦ ૪
નિયત વને વિણ ચિંતવ્યું જી, આવી મલે તતકાલ,
વરસાં સોનું ચિંતવ્યું જી, નિયતિ કરે વિસરાલ રે પ્રાણી૦ ૫
બ્રહ્મદત્ત ચક્રીતણા જી, નયણ હણે ગોવાલ,
દોય સહસ્સ જસ દેવતા જી, દેહતણા રખવાલ રે પ્રાણી૦ ૬
કોકૂહો કોયલ કરે જી, કિન રાખી શકે પ્રાણ;
આહેડી શર તાકીયો જી, ઉપર ભમે સીંચાણ રે. પ્રાણી૦ ૭
આહેડી નાગે ડસ્યો જી, બાણ લાગ્યો સીંચાણ,
કોકૂહો ઉડી ગયો જી, જુઓ જુઓ નિયત પ્રમાણ રે પ્રાણી૦ ૮
શસ્ત્ર હણ્યા સંગ્રામમાં જી, વને પડયા જીવંત,
મંદિરમાંથી માનવી જી, રાખ્યા હી ન રહંત રે. પ્રાણી૦ ૯

ઢાલ ચોથી

૪ પૂર્વકૃતકર્મ—સમવાયકારણ કર્મવાદી મત

કાલ સ્વભાવ નિયત મતિ કૂડી, કર્મ કરે તે થાય,
કર્મે નરય-તિરિય-નર-સુર-ગતિ જી, જીવાંતરે જાય
ચેતન ચેતિયે રે, કર્મ સમો નહીં કોઈ ચેતન૦ ૧
કર્મે રામ વસ્યા વનવાસે, સીતા પામે આલ,
કર્મે લંકાપતિ રાવણનું, રાજ થયું વિસરાલ ચેતન૦ ૨
કર્મે કીડી કર્મે કુંજર, કર્મે નર ગુણવંત,
કર્મે રોગ સોગ દુખ પીડિત, જન્મ જાય વિલવંત ચેતન૦ ૩
કર્મે વરસ લગે રિસહેસર, ઉદક ન પામે અન્ન,
કર્મે વીરને જુઓ યોગમાં રે, ખીલા રોપ્યા કન્ન ચેતન૦ ૪
કર્મે એક સુખપાલે બેસે, સેવક સેવે પાય,
એક હય ગય રથ ચઢયા ચતુર ... આગલ ઉભાય રે. ચેતન૦ ૫

ઉદ્યમ માની અંધ તણી પરે, જગ હીંડે હાહુતો,
કરમ બલે તે લહે સકલ ફલ, સુખ ભર સેજે સુતો રે ચેતન૦ ૬

ઉંદર એકે કીધો ઉદ્યમ, કરંડીયો કરકોલે,
માંહે ઘણા દિવસનો ભૂખ્યો, નાગ ગ્યો દુઃખ ડોલે રે ચેતન૦ ૭

વિવર કરી મૂષક તસ મુખમાં, દિયે આપણો દેહ,
માર્ગ લહી વન નાગ પધાર્યાં, કર્મ મર્મ જુઓ એહ ચેતન૦ ૮

ઢાલ પાંચમી

૫ ઉદ્યમ—સમવાયકારણ ઉદ્યમવાદી મત

હવે ઉદ્યમવાદી ભણે એ, એ ચારે અસમર્થ તો,
સકલ પદારથ સાધવા એ, એક ઉદ્યમ સમરથ તો ૧

ઉદ્યમ કરતા માનવીએ, શું નવિ સીઝે કાજ તો,
રામે રયણાયર તરીઓ, લીધુ લંકા રાજ તો ૨

કર્મ નિયત તે અનુસરે એ, જેહમાં શક્તિ ન હોય તો,
દેઉલ વાઘમુખે પંખીયા એ, પિંડ પેસતા જોય તો ૩

વિણ ઉદ્યમ કિમ નીકલે એ, તિલ માંહેથી તેલ તો,
ઉદ્યમથી ઊંચી ચઢે એ, જુઓ એકેંદ્રિય વેલ તો ૪

ઉદ્યમ કરતા એક સમે એ, જેહ નવિ સીઝે કાજ તો,
તે ફરી ઉદ્યમથી હુવે એ, જો નવિ આવે વાજ તો ૫

ઉદ્યમ કરી ઓર્યા વિના એ, નવિ રંધાએ અન્ન તો,
આવી ન પડે કોળીઓ એ, મુખમાં પાખે જતન તો ૬

કર્મ સુત ઉદ્યમ પિતા એ, ઉદ્યમે કીધા કર્મ તો,
ઉદ્યમથી દૂરે ટલે એ, જુઓ કર્મનો મર્મ તો ૭

દૃઢપ્રહારી હત્યા કરી એ, કીધા પાપ અનંત તો,
ઉદ્યમથી ષટ માસમાં એ, આપ થયા અરિહંત તો ૮

ટીપે ટીપે સર ભરે એ, કાંકરે કાંકરે પાલ તો,
ગિરિ જેહવા ગઢ નીપજે એ, ઉદ્યમશક્તિ નિહાલ તો ૯

ઉદ્યમથી જલબિંદુઓ એ, કરે પાષાણમાં ઠામ તો,
ઉદ્યમથી વિદ્યા ભણે એ, ઉદ્યમ જોડે દામ તો ૧૦

ઢાળ છઠ્ઠી

૬ સ્યાદ્વાદ મતે પૂર્વોક્ત એકાંતવાદીઓનું સમાધાન

એ પાંચે નયવાદ કરતા, શ્રી જિન ચરણે આવે,
અમિય સરસ જિનવાણી સુણીને, આનંદ અંગ ન માવે રે પ્રાણી;
સમકિત મતિ મન આણો, નય એકાંત મ તાણો રે પ્રાણી,
તે મિથ્યા મતિ જાણો રે પ્રાણી સમકિત૦ ૧

એ પાંચે સમુદાય મિલ્યા વિણ, કોઈ કાજ ન સીઝે,
અંગુલિયોગે કરતણી પરે, જે બુઝે તે રીઝે રે પ્રાણી સમકિત૦ ૨

આગ્રહ આણી, કોઈ એકને, એહના દીજે વડાઈ,
પણ સેના મેળી સકલ રણાંગણ, જીતે સુભટ લડાઈ રે પ્રાણી સમકિત૦ ૩

તંતુ સ્વભાવે પટ ઉપજાવે, કાલક્રમે રે વણાએ,
ભવિતવ્યતા હોય તો નિપજે નહીં તો વિઘન ઘણાએ રે પ્રાણી સમકિત૦ ૪

તંતુવાય ઉદ્યમ ભોક્તાદિક, ભાગ્ય સકલ સહકારી,
ઇમ પાંચે મલી સકલ પદારથ, ઉત્પત્તિ જુઓ વિચારી રે પ્રાણી. સમકિત૦ ૫

નિયતિવશે હલુકરમો થઈને, નિગોદ થકી નિકલીયો,
પુણ્યે મનુજ ભવાદિક પામી, સદ્ગુરુને જઈ મલિયો રે પ્રાણી. સમકિત૦ ૬

ભવસ્થિતિનો પરિપાક થયો તવ, પંડિત વીર્ય ઉલ્લસિઓ,
ભવ્ય સ્વભાવે શિવગતિ પામી, શિવપુર જઈને વસીઓ રે પ્રાણી સમકિત૦ ૭

વર્ધમાન જિન ઇણિપરે 'વિનયે', શાસનનાયક ગાયો,
સંઘ સકલ સુખ હોયે જેહથી, સ્યાદ્વાદ રસ પાયો રે પ્રાણી સમકિત૦ ૮

કળશ

ઇમ ધર્મનાયક, મુક્તિદાયક, વીર જિનવર સંથુણ્યો,
સય સત્તર સંવત વહ્નિ લોચન, વર્ષ હર્ષ ધરી ઘણો,
શ્રી વિજયદેવસુરિં૦ પટધર, શ્રી વિજયપ્રભ મુણિંદ એ,
શ્રીકીર્તિવિજય વાચક શિષ્ય ઇણિપર, 'વિનય' કહે આનંદ એ ૧

પરિશિષ્ટ–૪ વિવેચનમાં આવતાં અવતરણો

પૃ. ૧૧ અનુભવ ગોચર વસ્તુકો રે, જાણવો યહ ઇલાજ;
કહન સુનનકો કછુ નહિ પ્યારે, આનંદઘન મહારાજ (શ્રી આનંદઘનજીનાં પદો, પદ ૨૧)

પૃ. ૨૦ यथाभिमतध्यानाद् वा । (પાતંજલ યોગસૂત્ર, ૧–૩૯)

પૃ. ૨૫ वहमारणअब्भक्खाणदाणपरधणविलोवणाईण ।
सव्वजहन्नो उदओ दसगुणिओ इक्कसि कयाण ॥ १७७ ॥
तिव्वयरे उ पओसे सयगुणिओ सयसहस्सकोडिगुणो ।
कोडाकोडिगुणो वा हुज्ज विवागो बहुतरो वा ॥ १७८ ॥ (ઉપદેશમાલા)

પૃ. ૩૦ उप्पन्नेइ वा, विगमेइ वा, धुवेइ वा । (વિશેષાવશ્યક, મલધારી ટીકા)

પૃ. ૩૯ मोक्षे भवे च सर्वत्र निःस्पृहो मुनिसत्तमः ।

મોક્ષ સંસાર બિહુ સમ ગણે, ઇસ્યો હોય તું જાણ રે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત શાન્તિજિનસ્તવન)

પૃ. ૬૩ ન મળ્યા રામ અને ન મળી માયા

પૃ. ૬૨ मुखमर्धं शरीरस्य सर्वं वा मुखमुच्यते ।
तत्रापि नासिका श्रेष्ठा नासिकायाश्च लोचने ॥ (સુભાષિત)

પૃ. ૭૭, ૩૧૮ मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः । (બ્રહ્મોપનિષદ્ બ્રહ્મબિન્દુ ૨)

પૃ. ૭૪ દોડત દોડત દોડત દોડિયો, જેતી મનની રે દોડ જિનેશ્વર
પ્રેમ પ્રતીત વિચારો ટૂંકડી, ગુરુગમ લેજો રે જોડ જિનેશ્વર.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત ધર્મનાથજિનસ્તવન)

પૃ. ૭૫ બંધ મોખ નિહચે નહિ, પુન. નિશ્ચે સાર અનંત,
અચલ અબાધિત દેખતુ હો, પ્રેમ શરીર લખંત.
નિજ સરૂપ નિશ્ચય નય નિરખૂં, શુદ્ધ પરમપદ મેરો,
હું હી અકલ અનાદિ સિદ્ધ હું, અજર અમર અનેરો
બંધ મોખ નહિ હમરે કબહી, નહી ઉપપાત વિનાસ,
શુદ્ધ સરૂપી હમ સબ કાલે, જ્ઞાનસાર પદ વાસ (શ્રીજ્ઞાનસારજી)
અહો અહો હું મુજને કહું, નમો મુજ નમો મુજ રે.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત શાંતિજિનસ્તવન)

પૃ. ૮૧ મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે તુમે સાંભળજો ચિત્ત લાઈ રે,
ભેદ છેદ કરી આતમા, અરિહંતરૂપી થાય રે. મહાવીર જિનેશ્વર ઉપદિશે
(શ્રી યશોવિજયજીકૃત શ્રીપાળરાસ ખંડ ૪, ઢાળ ૧૧)

પૃ. ૯૬ न सा जाई न सा जोणी न तं ठाणं न तं कुलं ।
न जाया न मुआ जत्थ, सव्वे जीवा अणंतसो ॥ (વૈરાગ્યશતક, ગાથા ૨૩)

પૃ. ૧૩૧, ૩૯૨ ચૂરણી ભાષ્ય સૂત્ર નિર્યુક્તિ, વૃત્તિ પરંપર અનુભવ રે,
સમયપુરુષના અંગ કહ્યાં એ, જે છેદે તે દુર્ભવ રે
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત નેમિનાથસ્તવન, ગાથા ૮)

પૃ. ૧૩૩, ૧૪૬ ગચ્છના ભેદ બહુ નયણ નિહાળતા, તત્ત્વની વાત કરતા ન લાજે,
ઉદરભરણાદિ નિજ કાજ કરતા થકા, મોહ નડીઆ કલિકાલ રાજે
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત અનંતજિનસ્તવન)

પૃ. ૧૩૩ બહિરાતમ મૂઢા જગ જેતા, માયા કે ફંદ રહેતા,
ઘટ અંતર પરમાતમ ભાવે, દુરલભ પ્રાણી તેતા,
અવધૂ રામ રામ જગ ગાવે, વિરલા અલખ લગાવે (શ્રી આનંદઘન કૃત પદ ૨૭)

પૃ. ૧૩૪ જોગીએ મિલીને જોગણ કીધી, જતીએ જતણી બનાવી,
કોઈએ મુંડી, કોઈએ લોચી, કોઈએ કેશ લપેટી,
કોઈ જગાવી, કોઈ સુતી છોડી, વેદન કિણહી ન મેટી. (શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૪૮)

પૃ. ૧૩૮ गुणपर्यायवद् द्रव्यम् । (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર અ. ૫, સૂ. ૩૭)

પૃ. ૧૪૧ बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति । (મનુસ્મૃતિ, ૨-૨૧૫)

यस्य संक्लेशजननो रागो नास्त्येव सर्वथा ।
न च द्वेषोऽपि सत्त्वेषु शमेन्धनदवानलः ॥
न च मोहोऽपि सज्ज्ञानच्छादनोऽशुद्धवृत्तकृत् ।
त्रिलोकख्यातमहिमा महादेवः स उच्यते ॥
यो वीतरागः सर्वज्ञो यः शाश्वतसुखेश्वरः ।
क्लिष्टकर्मकलातीतः सर्वथा निष्कलस्तथा ॥
यः पूज्यः सर्वदेवानां, यो ध्येयः सर्वयोगिनाम् ।
यः स्रष्टा सर्वनीतीनां महादेवः स उच्यते ॥ (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત મહાદેવાષ્ટક)

(છાંદોગ્યોપનિષદ્)

પૃ. ૧૪૨ अहं ब्रह्मास्मि ।

પૃ. ૧૪૪ भवबीजाङ्कुरजनना रागाद्याः क्षयमुपागता यस्य ।
ब्रह्मा वा विष्णुर्वा हरो जिनो वा नमस्तस्मै ॥
(શ્રી હેમચંદ્રાચાર્યકૃત મહાદેવસ્તોત્ર શ્લોક ૪૪)

पक्षपातो न मे वीरे न द्वेषः कपिलादिषु ।
युक्तिमद्वचनं यस्य तस्य कार्यः परिग्रहः ॥ (શ્રી હરિભદ્રસૂરિકૃત લોકતત્ત્વનિર્ણય)

પૃ. ૧૮૭ समानशीलव्यसनेषु सख्यम् ।

પૃ. ૧૫૨ जाड्यं धियो हरति सिञ्चति वाचि सत्यं मानोन्नतिं दिशति पापमपाकरोति ।
चेतः प्रसादयति दिक्षु तनोति कीर्तिं सत्सङ्गतिः कथय किं न करोति पुंसाम् ॥
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક, શ્લોક ૮૯)

પૃ. ૧૫૩ सङ्गः सर्वात्मना त्याज्यः स चेत् त्यक्तुं न शक्यते ।
स सद्भिः सह कर्तव्यः ... मेषजम् ॥ (હિતોપદેશ, સંધિ, શ્લોક ૯૬)

પૃ ૧૫૫ यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता साऽप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।
अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या, धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત નીતિશતક, શ્લોક ૨)

પૃ ૧૬૦ वस्तु विचारत ध्यावतें मन पावै विश्राम,
रस स्वादत सुख ऊपजै अनुभव याको नाम ।
(શ્રી બનારસીદાસકૃત સમયસાર નાટક)

પૃ. ૧૬૪ આતમ પીઆલા પીઓ મતવાલા, ચીન્હે અધ્યાતમ વાસા,
આનંદઘન ચેતન વ્હૈ ખેલે, દેખે લોક તમાસા આશા ઔર કી કયા કીજે ?
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત પ. ૨૮)

પૃ ૧૭૦, ૧૭૨, ૧૭૩ गति-मइय-भञ्जय (દશવૈકાલિકસૂત્ર નિર્યુક્તિ ગાથા ૩૫૧)

પૃ ૧૭૨ કાન પાક કારણ મિલે, સાધ્ય સિદ્ધ થૈ જાય,
બીન મન્યા દૂરે રહે, ન્યોં ધનત નનાય

પૃ ૧૭૬ उट्ठाणेण कम्मेण बलेण वीरिएण पुरिसक्कारपरक्कमेण ।
(ઉપાસકદશાંગસૂત્ર સૂત્ર ૩૬)

પૃ ૧૮૭ नट्ठम्मि छाउमत्थिए नाणे ॥ (આવશ્યકનિર્યુક્તિ)

પૃ ૨૩૩ यदा किञ्चिज्ज्ञोऽहं द्विप इव मदान्धः समभवं,
तदा सर्वज्ञोऽस्मीत्यभवदवलिप्तं मम मनः ।
यदा किञ्चित् किञ्चिद् बुधजनसकाशादवगतं,
तदा मूर्खोऽस्मीति ज्वर इव मदो मे व्यपगतः ।
(શ્રી ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક શ્લોક ૩૨)

પૃ ૨૩૮ महापद्मश्च पद्मश्च शङ्खो मकरकच्छपौ ।
मुकुन्दकुन्दनीलाश्च खर्वश्च निधयो नव ॥

પૃ. ૨૬૫ આપ સ્વભાવમેં રે, અવધૂ ! સદા મગનમેં રહેના (શ્રી જીવવિજયજીકૃત સજ્ઝાય)

પૃ. ૨૬૭ जा पर जा कर सत्य सनेहू, सो तेहि मिलहि न कछु संदेहू । (તુલસીકૃત)

પૃ ૨૪૭ તથા ૨૪૮ अहं ब्रह्मास्मि तत् त्वमसि सोऽहम् ।
(છાંદોગ્યોપનિષદ, બૃહદારણ્યકોપનિષદાદિ)

પૃ ૨૫૦ મર્યો અનંત વાર બિન સમજ્યો, અબ સુખ-દુઃખ વિસરેંગે,
'આનંદઘન' નિપટ નિકટ અક્ષર દો, નહિ સમરે સો મરેંગે
અબ હમ અમર ભયે ન મરેંગે (શ્રી આનંદઘનજીકૃત પદ ૪૨)

પૃ ૨૫૦, ૨૫૩, ૬૦૨ सोऽहम् । (છાંદોગ્યોપનિષદાદિ)

પૃ. ૨૫૨ उपयोगो लक्षणम् । (તત્ત્વાર્થાધિગમસૂત્ર, અ. ૨, સૂ. ૮)

પૃ. ૨૫૮ કુબુદ્ધિ કુબજા કુટિલ ગતિ, સુબુદ્ધિ રાધિકા નારી,
ચોપર ખેલે રાધિકા, જીતે કુબજા હારી.
(શ્રી આનંદઘનજીકૃત બારમા પદની સાખી)

કુલગ, કુટિલ, કુબુદ્ધિ સગ ખેલકે અપની પત કસુ હારે.
(શ્રી આનદઘનજીકૃત ૫૦ ૧૪)

પૃ. ૨૬૧ મૂલ ચારિત્રનુ એ ભલુ, સમકિતવૃદ્ધિ નિદાન,
શીલ સલિલ ધરે જિકે, તસ હુવે સુજસ વખાણ. (ઉપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી)

પૃ. ૨૬૧ સમતા વિણ જે અનુસરે, પ્રાણી પુણ્યના કામ,
છાર ઉપર તે લીપણુ ઝાખર ચિત્રામ. ધન ધન તે દિન માહરો.
(શ્રી વિનયવિજયજીકૃત આરાધનાસ્તવન)

પૃ. ૨૭૮ જૈસી નીત હરામ મે, તસી હરિમે હોય,
ચલ્યા જાય વૈકુઠમે, પલ્લા ન પકડે કોય.

પૃ. ૩૦૯ મિત્ત વિવેક વાતે કહે, સમતા સુનિ બોલા,
આનદઘન પ્રભુ આવશે, સેજડી રગ રોલા (આનદઘનજીકૃત ૫૦ ૧૬)

પૃ. ૩૧૩ આપણો ચેતનભાન જે, એક ચેતનાધાર રે,
અવર સવિ સયોગથી, એહ નિજ પરિકર સાર રે શાતિજિન એક મુજ વિનતિ
(શ્રી આનદઘનજીકૃત શાતિજિનસ્તવન)

एगो मे सासओ अप्पा नाणदसणसंजुओ ।
सेसा मे बाहिरा भावा सव्वे सजोगलक्खणा ॥ (સથારાપોરિસી)

પૃ. ૩૨૫ जे एग जाणइ से सव्व जाणइ । (આચારાગસૂત્ર ૧ ૩, ૪ ૧)

પૃ. ૩૨૭ सर्वभावेषु कर्तृत्व ज्ञातृत्व यदि सम्मतम् । (શ્રી હેમચદ્રાચાર્યકૃત વીતરાગસ્તોત્ર)

પૃ. ૩૮૪ नाण च दसण चेव अव्वाबाह तहेव सम्मत्त ।
अक्खयठिई अरूवा अगुरुलहु वीरिय हवई ॥

પૃ. ૪૦૨ ॐ विद्याकारदरोर्ध्वरेफविद्यानवाक्षरम् ।
मालाध स्यन्दि पीयूषबिन्दु विदुरनाहतम् ॥ (સુભાષિત)

પૃ. ૪૧૬ कार्येषु मन्त्री, भोज्येषु माता

પૃ. ૪૨૧ ૪૨૨ મા વિનયવિજયજીકૃત ભવિતવ્યતા-સમવાયમત્વાનુ સ્તવન આપ્યુ છે
(જુઓ પૃ ૫૦૭)

પૃ. ૪૩૬ सत्यप्रतिष्ठाया क्रियाफलाश्रयत्वम् । (પાતજલયોગસૂત્ર ૨-૩૬)

પૃ. ૪૬૪ भोगान् कृष्णभुजङ्गभोगविषमान् राज्य रज सन्निभ,
बन्धून् बन्धनिबन्धनानि विषयग्राम विषान्नोपमम् ।
भूर्ति भूतिसहोदरा तृणमिव स्त्रैण विदित्वा त्यजन्
स्तेष्वासक्तिमनाविलो विलभते मुक्ति विरक्त पुमान् ॥
(શ્રી સોમપ્રભાચાર્યકૃત સિદ્ધૂરપ્રકર શ્લોક ૯૨)

પૃ. ૪૬૫ भोगे रोगभय, कुले च्युतिभय, वित्ते नृपालाद् भय
मौने दैन्यभय बले रिपुभय, रूपे जराया भयम् ।
शास्त्रे वादभय, गुणे खलभय, काये कृतान्ताद् भय
सर्वं वस्तु भयान्वित भुवि नृणा वैराग्यमेवाभयम् ॥ (શ્રી ભર્તૃહરિકૃત વૈરાગ્યશતક)

પૃ ૪૭૧ ભાવ વિના દાનાદિકા, જાણો અલૂણો ધાન,
ભાવ રસાંગ મિલ્યા થકી, તૂટે કર્મ નિદાન.

(શ્રી સમયસુંદરકૃત દાન-શીલ-તપ-ભાવનું ચોઢાળિયું)

પૃ ૪૯૧ दर्शनं देवदेवस्य दर्शनं पापनाशनम् ।
दर्शनं स्वर्गसोपानं दर्शनं मोक्षसाधनम् ॥
પ્રભુ દરિશન સુખ સંપદા, પ્રભુદરિશન નવનિધ,
પ્રભુ દરિશનથી પામીએ, સકલ પદારથ સિદ્ધ

પરિશિષ્ટ—૫ મૂળ પદો

પદ – ૫૧ ભાદ્રપદની ઘોરરાત્રિ, પ્રભાત ભાનુ ઉદય પૃ૦ ૭

(રાગ–ધમાલ)

ભાદુ કી રાતી કાતી સી વહે, છાતીય છીન છીન છીના, ભાદુ કી૦ ૧
પ્રીતમ સબ છબી નીરખકે હો, પીઉ! પીઉ! પીઉ! કીના,
વાહી બીચ ચાતક કરે હો, પ્રાણ હરે પરવીના ભાદુ કી૦ ૨
એક નિસિ પ્રીતમ નાઉ કી હો, વિસર ગઈ સુધ નાઉ,
ચાતક! ચતુર વિના રહી હો, પીઉ પીઉ પીઉ પીઉ પાઉ ભાદુ કી૦ ૩
એક સમે આલાપકે હો, કાને અડાને ગાન,
સુઘર બપીહા સૂર ધરે હો, દેત હૈ પીઉ પીઉ તાન ભાદુ કી૦ ૪
રાત વિભાવ વિલાત હૈ હો, ઉન્તિ સુભાવ સુભાન,
સુમતા સાથ મતે મિલે હો, આએ 'આનદઘન' માન. ભાદુ કી૦ ૫

પદ – ૫૨ આનદમયમહિમા, આનદ સર્વસ્વ પૃ૦ ૧૪

(રાગ–જયજયવતી)

મેરે પ્રાન આનદઘન, તાન આનન્દઘન. (ટેક)
માત આનન્દઘન, તાત આનન્દઘન,
ગાત આનન્દઘન, જાત આનન્દઘન મેરે૦ ૧
રાજ આનન્દઘન, કાજ આનન્દઘન,
સાજ આનન્દઘન, લાજ આનન્દઘન મેરે૦ ૨
આભ આનન્દઘન, ગાભ આનન્દઘન,
નાભ આનન્દઘન, લાભ આનન્દઘન મેરે૦ ૩

પદ – ૫૩ પૃ૦ ૧૯

(રાગ–સોરઠ સુલતાની નટરાગિણી સહેલી)

સારા દિલ લગા હૈ બસીવારેસૂ, બસીવારેસૂ પ્રાનપ્યારેસૂ, સારા૦
મોરમુકુટ મકરાકૃત કુણ્ડલ, પીતામ્બર પટવારેસૂ સારા૦ ૧
ચન્દ્રચકોર ભયે પ્રાન પપૈયા, નાગરનન્દદુલારેસૂ, સારા૦
ઇનૂ સખીકે ગુન ગન્ધ્રપ ગાવે, 'આનન્દઘન' ઉજીયારેસૂ સારા૦ ૨

પદ – ૫૪ વ્યાજમાં મૂડી ડૂલ,–તારણહાર શેઠ પૃ૦ ૨૪

(રાગ–પ્રભાતી, આશાવરી રાતની રમીને ઇહાંથી આવિયા—એ દેશી)

મૂલડો થોડો ભાઈ! વ્યાજડો ઘણેરો, કેમ કરી દીધો રે જાય?
તલપદ પૂંજી મેં આપી સઘળી રે, તોહે વ્યાજ પૂરું નવ થાય મૂલડો૦ ૧

વ્યાપાર ભાગો જલવટ થલવટે રે, ધીરે નહિ નિસાની માય,
વ્યાજ છોડાવી કોઈ ખંદા પરઠવે રે, તો મૂલ આપું સમ ખાય. મૂલડો૦ ૨
હાટડું માંડું રૂડા માણેકચોકમાં રે, સાજનીઆનું મનડું મનાય,
'આનન્દઘન' પ્રભુ શેઠશિરોમણિ રે, બાહડી ઝાલજો રે આય. મૂલડો૦ ૩

પદ – ૫૫ આત્મપ્રાપ્તિ પૃ૦ ૨૯

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

ચેતન! આપા કૈસે લહોઈ, ચેતન૦
સત્તા એક અખંડ અબાધિત, ઇહ સિદ્ધાંત પખ જોઈ ચેતન૦ ૧

અન્વય અરુ વ્યતિરેક હેતુ કો, સમજ રૂપ–ભ્રમ ખોઈ,
આરોપિત સબ ધર્મ ઔર હૈ, 'આનંદઘન' તત સોઈ ચેતન! આપા કૈસે લહોઈ? ૨

પદ – ૫૬ પરગૃહ ને સ્વગૃહ પૃ૦ ૪૨

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

બાલુડી અબળા જોર કિશ્યું કરે, પીઉડો પરઘર જાય,
પૂરવ દિસિ પશ્ચિમ દિસિ રાતડો, રવિ અસ્તંગત થાય બાલુડી૦ ૧

પૂનમ નિશિ સમ ચેતન જાણીએ, ચંદ્રાતપ સમ નાણ,
વાદલભર જિમ દલથિતિ આણીએ, પ્રકૃતિ અનાવૃત જાણ બાલુડી૦ ૨

પરઘર ભમતા સ્વાદ કિશો લહે? તન ધન યૌવન હાણ;
દિન દિન દીસે અપયશ વાધતો, નિજ જન ન માને કાણ બાલુડી૦ ૩

કુલવટ છાંડી અવટઊવટ પડે, મન મેહૂવાને ઘાટ,
આંધો આંધો મિલે બેહુ જણ, કોણ દેખાડે વાટ? બાલુડી૦ ૪

બંધુ વિવેકે પીઉડો બૂઝવ્યો, વાર્યો પરઘર–સંગ,
'આનંદઘન' સમતા ઘર આણો, વાધે નવ નવ રંગ બાલુડી૦ ૫

પદ – ૫૭ અદ્ભુત નાટક–ખેલ પૃ૦ ૫૦

(રાગ–આશાવરી)

દેખો એક અપૂરવ ખેલા,
આપ હી બાજી, આપ હી બાજીગર, આપ ગુરુ આપ ચેલા દેખો૦ ૧

લોક-અલોક બિચ આપ બિરાજિત, ગ્યાનપ્રકાશ અકેલા,
બાજી છાડ તહા ચઢ બૈઠે, જિહા સિંધુ કા મેલા. દેખો० ૨

વાગ્વાદ ખટ નાદ સહુમે, કિસકે કિસકે બોલા?
પાહાણુ કો ભાર કાહી ઉઠાવત, એક તારેકા ચોલા દેખો० ૩

ષટ્પદ પદકે જોગ સિરિ ખસ, ક્યોં કર ગજ પદ તોલા?
'આનંદઘન' પ્રભુ આય મિલો તબ, મિટ જાય મનકા ઝોલા દેખો० ૪

પદ-૫૮ વિરહવ્યથા, મેળાપ પૃ० ૫૮

(રાગ-વસંત)

પ્યારે આય મિલો કહા યેતે જાત,
મેરો વિરહ વ્યથા અકુલાત ઘાત. પ્યારે० ૧

એક પૈનાભર ન ભાવે નાજ;
ન ભૂષણ નહીં પટ સમાજ પ્યારે० ૨

મોહન રાસ ન દૂસત તેરી આસી,
મદનો ભય હૈ ઘરકી દાસી પ્યારે० ૩

અનુભવ જાયકે કરો વિચાર,
કદ દેખે હૈ વાકી તનમેં સાર પ્યારે० ૪

જાય અનુભવ જઈ સમજાયે કંત,
ઘર આયે 'આનંદઘન' ભયે વસંત. પ્યારે० ૫

પદ-૫૯ પૃ० ૬૧

(રાગ-કલ્યાણ)

મોકૂ કોઊ કૈસી હૂ તકો,
મેરે કામ એક પ્રાણજીવનસૂ, ઔર ભાવે સો બકો મોકૂ० ૧

મે આયો પ્રભુ! સરન તુમારી, લાગત નાહી ધકો,
ભુજન ઉઠાય કહુ ઔરનસૂ, કરહુ જ કર હી સકો મોકૂ० ૨

અપરાધી ચિત્ત ઠાન જગત જન, કોરિક ભાંત ચકો,
'આનંદઘન' પ્રભુ નિહચે માનો, ઇહ જન રાવરો થકો મોકૂ० ૩

પદ-૬૦ અન્તરાત્મદશાના ગુંજન પૃ० ૭૩

(રાગ-સારંગ)

અબ મેરે પતિ ગતિ દેવ નિરંજન,
ભટકૂ કહા કહા સિર પટકૂ, કહા કરુ જનરંજન. અબ० ૧

ખ જન દગન દગ ન લગાવૂ, ચાહૂ ન ચિતવિત અ જન,
સજન ઘટ અ તર પરમાતમ, સકલ દુરિત ભયભજન અ૦ ૨

એહિ કામગવિ એહિ કામઘટ, એહિ સુધારસ મ જન,
'આન દઘન' પ્રભુ ઘટવન કે હરિ, કામ મત ગ ગજગ જન અ૦ ૩

પદ – ૬૧ : પૃ૦ ૮૨

(રાગ—જયજયવતી)

મેરીસું તુમતે જુ કહા, દૂરીકે હોને ન બૈરી રે મેરી૦ ૧

રુઠેસે દેખ મેરી, મનસા દુ ખ ઘેરી રી,
જાકે સગ ખેલો સો તો, જગતકી ચેરી રી મેરી૦ ૨

શિર છેદી આગે ધરે, ઔર નહીં તેરી રી,
'આન દઘન' કી સો, જો કહુ હું અનેરી રી મેરી૦ ૩

પદ – ૬૨ વિરહવ્યથામા આશાકિરણ પૃ૦ ૮૭

(રાગ–મારુ)

પિયા બિન સુધ બુદ્ધ મુંદી હો,
વિરહ–ભુયગ નિસા સમે, મેરી સેજડી ખૂદી હો પિયા૦ ૧

લોયણ પાન કથા મિટી, કિસકુ કહું સૂધી હો ?
આજકાલ ઘર આનકી, જીઉ આસ વિલુદ્ધી હો પિયા૦ ૨

વેદન વિરહ અથાહ હૈ, પાણી નવ નેજા હો,
કૌન હબીબ તબીબ હૈ, ટારે કર કરેજા હો પિયા૦ ૩

ગાલ હથેલી લગાય કે, સુરસિંધુ સમેલી હો
અસુઅન નીર વહાય કે, સિંચુ કર–વેલી હો. પિયા૦ ૪

શ્રાવણ–ભાદુ ઘનઘટા, વિચ વીજ ઝબુકા હો,
સરિતા સરવર સબ ભરે, મેરા ઘટસર સબ સૂકા હો પિયા૦ ૫

અનુભવ બાત બનાય કે, કહે જૈસી ભાવે હો,
સમતા, ટુક ધીરજ ધરે, 'આન દઘન' આવે હો પિયા૦ ૬

પદ – ૬૩ ઉદ્ધારમાટે આપેક્ષપ્રાર્થના પૃ૦ ૯૬

(રાગ–મારુ)

વ્રજનાથસે સુનાથ વિણ, હાથોહાથ વિકાયો,
વિચકો કોઉ જનકૃપાલ, સરન નજર નાયો. વ્રજ૦ ૧

જનની કહું, જનક કહું, સુત સુતા કહાયો,
ભાઈ કહું ભગની કહું, મિત્ર શત્રુ ભાયો વ્રજ૦ ૨

રમણી કહું રમણ કહું, નાઉ રંજ ઉતાયો,
સેવક પતિ ઇઠ ચઠ, કોટ ભૃગ ગાયો. વ્રજ૦ ૩

કામી કહુ નામી કહુ, રોગ ભોગ માયો,
નિસપતિધર દેહ ગેહ ધરી, વિવિધ વિધ ધરાયો વ્રજ૦ ૪

વિધનિષેધ નાટક ધર્યા, ભેદ આઠ છાયો,
ભાષા ષટ્ વેદ ચાર, સાગ શુદ્ધ પઢાયો વ્રજ૦ ૫

તુમસે ગજરાજ પાય, ગર્દભ ચઢી ધાયો,
પાયસ સુગ્રહકા વિસારી, ભીખ નાજ ખાયો વ્રજ૦ ૬

લીલાળુહ હુક નચાય, કહો જુ દાસ આયો;
રોમ રોમ પુલકિત હુ, પરમ લાભ પાયો વ્રજ૦ ૭

એરિ પતિત કે ઉધારન તુમ, કહિસો પીવત મામી,
મોસું તુમ કબ ઉધારો, ક્રૂર કુટિલ કામી. વ્રજ૦ ૮

ઔર પતિત કેઈ ઉધારે, કરણી બિનુ કરતા,
એકકા હી નાઉ લેઉ, જૂઠે બિરુદ ધરતા વ્રજ૦ ૯

કરની કરી પાર ભયે, બહોત નિગમ સાખી,
શોભા દઈ તુમકુ નાથ, અપની પત રાખી વ્રજ૦ ૧૦

નિપટ અજ્ઞાની પાપકારી, દાસ હૈ અપરાધી,
જાનુ જો સુધારહો, અબ નાથ લાજ સાધી વ્રજ૦ ૧૧

ઔરકો ઉપાસક હુ, કૈસે કોઈ ઉધારુ,
દુવિધા યહ રાખો મત, યાવરી વિચારુ વ્રજ૦ ૧૨

ગઈ સો તો ગઈ નાથ, ફેર નહીં કીજે;
દ્વારે રહ્યો ઢીંગ દાસ, અપનો કરી લીજે વ્રજ૦ ૧૩

દાસકો સુધારી લેહુ, બહુત કહા કહિયે,
'આનંદઘન' પરમ રીત, નાઉકી નિવહિયે વ્રજ૦ ૧૪

પદ-૬૯ જડવાસનો અંત પૃ૦ ૧૦૮

(રાગ-વસંત)

અબ જાગો પરમ ગુરુ પરમ દેવ પ્યારે,
મેરહુ હમ તુમ બિચ ભેદ. અબ૦ ૧

આની લાજ નિગોરી ગમારી જાત,
મુહિ આન મનાવત વિવિધ ભાત. અબ૦ ૨

અલિ પર નિમૂંડી કુલટી કાન,
મુનિ તુહિ મિલન બિચ દેત હાન. અબ૦ ૩

પતિ મતવારે ઔર રંગ,
રમે મમતા ગણિકાકે પ્રસંગ અબ૦ ૪

અબ જાતો જગવાસ અંત
ચિત્ત ફૂલે 'આનંદઘન' ભય વસંત. અબ૦ ૫

પદ-૬૫ વિરહીની દશા અને આશા પૃ૦ ૫૧૪

(સાખી)

રાશ શશિ તારા કલા, જોશી જોઈને જોસ,
રમતા સુમતા કબ મિલે, સાં'ઈ વિરહાસોસ

(રાગ-જોગી)

પીયા વિન કૌન મિટાવે રે, વિરહવિથા અસરાલ. પીયા૦ (ટેક)

નીંદ નિમાણી આખ તેરે, નાઠી મુજ દુખ દેખ,
દીપક સર ડોલે પરો પ્યારે, તન થીર ધરે ન નિમેષ. પીયા૦ ૧

સસિ સરિણુ તારા જગી રે, વિનગી દામિની તેગ,
રયણી દયણુ મતે દગો પ્યારે, મયણુ સયણુ વિનુ વેગ પીયા૦ ૨

તનપિંજર ઝૂરે પર્યો રે, ઊડી ન સકે જીઉ હંસ,
વિરહાનલ જાલા જલી પ્યારે, પંખ મૂલ નિરવંસ પીયા૦ ૩

ઉસાસાસે વઢાઉકો રે, વાદ વદે નિશિ રાંડ,
ન મને ઉસાસા મની પ્યારે, હટકે ન રયણાં માંડ. પીયા૦ ૪

ઇહ વિધિ છે જે ઘરધણી રે, ઉસનુ રહે ઉદાસ,
હર વિધિ આઈ પૂરી કરે પ્યાર, 'આનંદઘન' પ્રભુ આસ પીયા૦ ૫

પદ-૬૬ સ્વરૂપદર્શનના પરિણામ પૃ૦ ૫૨૬

(રાગ-આશાવરી)

સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા,
સાધુ ભાઈ! અપના રૂપ દેખા
કરતા કૌન કૌન કુની કરની?
કૌન માગેગા લેખા? સાધુ ભાઈ૦ ૧

સાધુ સંગતિ અરુ ગુરુકી કૃપા તે,
મિટ ગઈ કુલકી રેખા,
'આનંદઘન' પ્રભુ પરચો પાયો,
ઉતર ગયો દિલ ભેખા   સાધુ ભાઈ૦ ૨

પદ – ૬૭   મતઔદાર્ય – મતસહિષ્ણુતા   પૃ૦ ૧૩૭
(રાગ-આશાવરી)

રામ કહો રહેમાન કહો કોઉ કહાન કહો મહાદેવ રી,
પારસનાથ કહો કોઉ બ્રહ્મા, સકલ બ્રહ્મ સ્વયમેવ રી   રામ૦ ૧

ભાજનભેદ કહાવત નાના, એક મૃત્તિકા રૂપ રી,
તૈસે ખંડ કલ્પનારોપિત, આપ અખંડ સ્વરૂપ રી   રામ૦ ૨

નિજ પદ રમે રામ સો કહિયે, રહિમ કરે રહિમાન રી,
કરષે કરમ કાન સો કહિયે, મહાદેવ નિરવાણ રી   રામ૦ ૩

પરસે રૂપ પારસ સો કહિયે, બ્રહ્મ ચીને સો બ્રહ્મ રી,
ઇહ વિધ સાધો આપ 'આનંદઘન,' ચેતનમય નિઃકર્મ રી   રામ૦ ૪

પદ – ૬૮   સાધુસંગતિ – સત્સંગ   પૃ૦ ૧૪૭
(રાગ-આશાવરી)

સાધુ સંગતિ બિનુ કૈસે પઈયે, પરમ મહારસધામ રી,
કોટિ ઉપાય કરે જો બૌરો, અનુભવકથા વિસરામ રી   સાધુ૦ ૧

શીતલ સફલ સંત સુરપાદપ, સેવૈ સદા સુછાઈ રી,
વંછિત ફલે ટલે અનવંછિત, ભવસંતાપ બુઝાઈ રી   સાધુ૦ ૨

ચતુર વિરંચી વિરંજન ચાહૂ, ચરણકમળ મકરંદ રી,
કો હરિ ભગતિ વિહાર દિખાવે, શુદ્ધ નિરંજન ચંદ રી   સાધુ૦ ૩

દેવ અસુર ઇંદ્ર પદ ચાહૂ ન, રાજ ન કાજ સમાજ રી,
સંગતિ સાધુ નિરંતર પાવુ, 'આનંદઘન' મહારાજ રી   સાધુ૦ ૪

પદ – ૬૯   પ્રીતની રીત, અસહ્ય વિરહદશા   પૃ૦ ૧૫૪
(રાગ-અનહિયો વેલાવલ)

પ્રીતકી રીત નહિ હો, પ્રીતમ, પ્રીતકી રીત નહિ,
મૈં તો અપનો સરવ સિંગારો, પ્યારે કી ન લઈ હો   પ્રીતમ૦ ૧

મૈં વસ પિય કે પિય સંગ ઔર કે, યા ગતિ કિનહી સીખઈ,
ઉપકારી જન જાય મનાવો, જો કછુ ભઈ સો ભઈ   પ્રીતમ૦ ૨

વિરહાનલ જાના અતિહિ કઠિન હૈ, મોસે સહા ન ગઈ,
'આનંદઘન' પ્રભુ સઘન ઘનધારા, તબ હી દે પઠાઈ હો.   પ્રીતમ૦ ૩

પદ–૭૦ સાખી—આત્માનુભવરસકથા, મતવાળા અને નિમતા પૃ૦ ૧૬૦

પદ—સમતા અને શ્રદ્ધા-પ્રભુના મનનો નિર્ધાર । ૧૬૯

(સાખી)

આતમઅનુભવ રસકથા, પ્યાલા પિયા ન જાય,
મતવાલા તો ઢહિ પર, નિમતા પરે પચાય.

(રાગ-વસંત ધમાલ)

છબિલે લાલન નરમ કહે, આલિ ગરમ કરત કહા વાત.   ટેક

માકે આગે નામૂકો કોઈ, વરબુન કરત ગિવાર,
અજ હુ કપરકે કોથરા હો, કહા કરે સરધા નાર.   છબિલે૦ ૧

ચૌનતિ મહિલ ન ધારહી હો, કૈસે આત ભરતાર,
ખાનો ન પીનો ઇન બાતમે હો, હસત ભાનત કહા લાડ   છબિલે૦ ૨

મમતા ખાટ પરે રમે હો, ઔર નિંદે દિન રાત,
લૈનો ન દૈનો ઇન કથા હો, ભારે હી આવત જાત   છબિલે૦ ૩

કહે સરધા સુનિ સામિની હો, એતો ન કીજે ખેદ,
હેરે હેરે પ્રભુ આવહી હો, વદે 'આનંદઘન' ભેદ   છબિલે૦ ૪

પદ–૭૧ પરમાત્માના ગુણો–એકત્રીશ અને બીજા, આત્માનો આનંદ પૃ૦ ૧૭૦

(રાગ-મારુ)

અનંત અરૂપી અવિગત સાસતો હો, વાસતો વસ્તુ વિચાર,
સહજ વિલાસી હાસી નવી કરે હો, અવિનાસી અવિકાર   અનંત૦ ૧

જ્ઞાનાવરણી પંચ પ્રકારનો હો, દરસણના નવ ભેદ,
વેદની મોહની દોય દોય જાણીયે હો, આઉખો ચાર વિચ્છેદ   અનંત૦ ૨

શુભ અશુભ નામ દોય વખાણીએ હો, ઉંચ નીચ દોય ગોત,
વિઘન પંચક નિવારી આપથી હો, પંચમ ગતિપતિ હોત   અનંત૦ ૩

જુગપદ ભાવી ગુણ જગદીશના હો, એકત્રીશ મન આણ,
અવર અનંતા પરમાગમ થકી હો, અવિરોધી ગુણ જાણ   અનંત૦ ૪

સુંદર સરૂપી સુભગ શિરોમણિ હો, સુણ મુજ આતમરામ,
તન્મય તલ્લય તસુ ભજન કરી હો, 'આનંદઘન' પદ ઠામ   અનંત૦ ૫

પદ-૭૨ ઘરઘાટ – મીઠા મિત્ર પાસે મીઠી વાતો, ઘરઘાટ જાળવવાની ચેતનાની ખેવના પૃ૦ ૧૯૩

(રાગ-કેદારા)

મેરે માજી મજીઠી ! સુણુ એક વાતા,
મિઠડે લાલન વિન ન રહુ રલિયાતા મેરે૦ ૧

રંગીત ચૂનડી લડી ચીડા, કાથા સોપારી અરુ પાનકા બીડા,
માંગ સિંદૂર સદલ કરે પીડા, તનકકા ડાકોરે વિરહા કીડા મેરે૦ ૨

જહા તહા હુંઢુ ઢોલન મિત્તા, પણ ભોગી નર વિણુ નબ યુગ ગીતા,
ત્યાગી વિહાણી દહાડા થીતા, અજહૂ ન આવે મોહિ છેહા દીતા મેરે૦ ૩

તનરંગ ફૂદ ભર નવી ખાટ, ચુન ચુન કલિયા વિછુ ઘાટ,
રંગરંગીલી ફૂલી પહેરુંગી નાટ, આવે 'આનંદઘન' રહે ઘરઘાટ મેરે૦ ૪

પદ-૭૩ ઘરવાસ – પતિવિરહે ઠેકાણા વગરનો ઘરવાસ, પતિમેળાપની ભારે તમન્ના પૃ૦ ૨૦૦

(રાગ-સોરઠ)

ભોલે લોગા ! હું રહું તુમ ભલા હાંના,
સલુણે સાજન વિણ કૈસા ઘરવાસ ? ભોલે૦ ૧

સેજ સુહાલી ચાદણી રાતા, ફૂલડી વાડી ઓર સીતલ વાતા,
સયની સહેલી કરે સુખ સાતા, મેરા તન તાતા મૂઆ વિરહા માતા ભોલે૦ ૨

ફિર ફિર જોઉં ધરણી અગાસા, તેરા છિપના પ્યારે ! લોક તમાસા,
ઉચલે તનતે લોહી માંસા, સાંઈડાની બે ધરણી છોડી નિરાસા ભોલે૦ ૩

વિરહ કુભાવે સો મુજ કિયા, ખબર ન પાવો ધિગ મેરા જીયા,
દહી વાયદો જો બતાવે (મેરા) કોઈ પીયા, આવે 'આનંદઘન' કરુ ઘર દીયા ભોલે૦ ૪

પદ-૭૪ જ્ઞાને કરાવેલી કુબુદ્ધિની પિછાણ પૃ૦ ૨૦૭

(રાગ-વસંત)

યા કુબુદ્ધિ કુમરી કૌન જાત, જિહાં રીઝે ચેતન જ્ઞાન ગાત યા૦ ૧

કુચ્છિત સાખ વિશેષ પાઈ, પરમ સુધારસ વારી જાઈ યા૦ ૨

જી આગુ કહુ ઔર નાહી, ગલે પડેગી પલક માહી યા૦ ૩

રેખા છેદે વાહી નામ, પૂછીએ મીઠી સુગુણ ધામ યા૦ ૪

તે આગે અધિકાર તાહી, 'આનંદઘન' અધિકેરી ચાહી યા૦ ૫

પદ–૭૫ વિવેકની દરમિયાનગિરિ માટે યાચના પૃ૦ ૨૧૩

(રાગ–વસંત)

પ્યારે લાલન બિન મેરો કુન હવાલ?
સમજે ન ઘટકી નિઠુર લાલ — પ્યારે૦ ૧

વીર વિવેક! તું માજી માયિ,
કહા પેટ દઈ આગે છિપાઈ? — પ્યારે૦ ૨

તુમ ભાવે સો કીજે વીર!
સોઈ આન મિલાવો લાલન ધીર — પ્યારે૦ ૩

અમરે કરે ન જાત બાધ,
મન ચંચલતા મિટે સમાધ — પ્યારે૦ ૪

જાય વિવેક વિચાર કીન,
'આનંદઘન' કીને અધીન — પ્યારે૦ ૫

પદ–૭૬ અહીં અને તહીં પોતાના અને પરાયા સરખામણી પૃ૦ ૨૨૦

(રાગ–વસંત)

પ્યારે પ્રાણજીવન! એહ સાચ જાન,
ઉત બરકત નાહિ ન તિલ સમાન — પ્યારે૦ ૧

ઉનસે ન માગુ દિન નાહિ એક,
ઇત પકરિ લાલ છ–'રી' કરિ વિવેક — પ્યારે૦ ૨

ઉત શઠતા માયા માન ડુંબ,
ઇત ઋજુતા મૃદુતા નીજ કુટુંબ — પ્યારે૦ ૩

ઉત આસા તિસના લોભ કોહ,
ઇત શાંત દાંત સંતોષ સોહ. — પ્યારે૦ ૪

ઉત કલા કલંકી પાપ બ્યાપ,
ઇત ખેલે 'આનંદઘન' ભૂપ આપ — પ્યારે૦ ૫

પદ–૭૭ પ્રભુનામમાં લય પૃ૦ ૨૨૭

(રાગ–રામગ્રી–રામગરિ)

હમારી લય લાગી પ્રભુ નામ, હમારી લય લાગી પ્રભુ નામ,
આમ ખાસ અરુ ગુસલખાને, દર અદાલત નહિ કામ — હમારી૦ ૧

પંચ પચીસ પચાસ હજારી, લાખ કિરોરી દામ,
ખાયે ખરચે દીયે બીનુ જાત હૈ, આનન કર કર શ્યામ — હમારી૦ ૨

ઈનકે ન ઉનકે શિવકે ન જીઉકે, ઉરજ રહે વિનુ ઠામ,
સંત સયાને કેઈ બતાવો, 'આનંદઘન' ગુણુ ધામ. હમારી૦ ૩

પદ-૭૮ જગતગુરુ પાસે ચેલાભાવ, ગુરુ-ચેલાના ઘરેનો મર્મ, ભૈયા આનંદઘનની અકથ્ય કહાણી પૃ૦ ૨૩૨

(રાગ-રામગ્રી)

જગત ગુરુ મેરા, મે જગતકા ચેરા,
મિટ ગયા વાદવિવાદકા ઘેરા જગત૦ ૧

ગુરુકે ઘરમે નવ નિધિ સારા, ચેરેકે ઘરમે નિપટ અંધારા,
ગુરુકે ઘેર સબ જરિત જરાયા, ચેરેકી મઢિયામે છપર છાયા જગત૦ ૨

ગુરુ મોહી મારે શબદકી લાઠી, ચેરેકી મતિ અપરાધીની કાઠી,
ગુરુકે ઘરકા મરમ ન પાયા, અકથ કહાણિ 'આનંદઘન' ભાયા જગત૦ ૩

પદ-૭૯ ઘરમા ઘૂસેલી પરાઈ જણુસ પૃ૦ ૨૩૭

(રાગ-જૈજૈવંતી)

ઐસી કૈસી ઘરવસી, જનસ અનૈસી રી,
યાહી ઘર રહિયે જગવાહી, આપદ હૈ ઇસી રી ઐસી૦ ૧

પરમ સરમ દેસી, ઘરમઉ પેસી રી,
યાહી તે મોહની મૈસી, જગજ સમૈસી રી ઐસી૦ ૨

કૌરીસી ગરજ નૈસી, ગુરજ ન ચખસી રી,
'આનંદઘન' સુને સી બંદી, અરજ કહેસી રી ઐસી૦ ૩

પદ-૮૦ પરચો—પારકો અને પોતાનો પૃ૦ ૨૪૩

(રાગ-સારંગ)

ચેતન ! શુદ્ધાતમકુ ધ્યાવો,
પર પરચે ધામધૂમ સદાઈ, નિજ પરચે સુખ પાવો,
ચેતન ! શુદ્ધાતમકુ ધ્યાવો ૧

નિજ ઘરમે પ્રભુતા હૈ તેરી, પર સંગ નીચ કહાવો
પ્રત્યક્ષ રીત લખી તુમ ઐસી, ગહિયે આપ સુહાવો ચેતન૦ ૨

યાવત્ તૃષ્ણા મોહ હૈ તુમકો, તાવત્ મિથ્યા ભાવો,
સ્વસંવેદ ગ્યાન વહી કરિવો, છંડો ભ્રમક વિભાવો ચેતન૦ ૩

સુમતા ચેતન પતિકુ ઇણુ વિધ, કહે નિજ ઘરમે આવો,
આતમ ઉચ્છ સુધારસ પીયે, સુખ 'આનંદ' પદ પાવો ચેતન૦ ૪

૫૩-૯૧ ચેતન લક્ષણ, મહાછીણી; આનંદપદે એમાનૂ, તન્માર્ગનિદર્શન, મોહનો વિચારણાક્રમ પૃ૦ ૨૪૯

(રાગ-સારંગ)

ચેતન! ઐસા જ્ઞાન વિચારો,
મોહ સોહ મોહ મોહ, મોહ આર ન બીયા નારો ચેતન૦ ૧
નિશ્ચય સ્વલક્ષણ અવલંબી, પ્રજ્ઞા છૈની નિહારો,
ઇહ છૈની મધ્યપાતી દુવિધા, કરે જડ-ચેતન ફારો ચેતન૦ ૨
તસ છૈની કર ગ્રહીયે જો ધન, સો તુમ મોહ ધારો,
ક્રોધ જાનિ હગો તુમ મોહ, કહે હું સમઝો સારો ચેતન૦ ૩
કુલટા કુનિવ કુબુદ્ધિ કુ તારા, છરો વહુ નિજ નારા,
સુખ 'આનંદ' પદે તુમ બેઠો, સ્વપરકૂ નિસ્તારો ચેતન૦ ૪

૫૬-૮૨ મદનજિત વામાનંદન, બ્રહ્મચર્યનું યોગમાં સ્થાન પૃ૦ ૨૫૯

(રાગ-સુરતી ટોડી)

પ્રભુ! તો સમ અવર ન કોઈ ખલકમે,
હરિ હર બ્રહ્મા વિગૂતે સોતો, મદન જીત્યો તેં પલકમે પ્રભુ૦ ૧
જ્યો જલ જગમે અગન બુઝાવત, વડવાનલ સો પીયે પલકમે,
'આનંદઘન' પ્રભુ વામારે નંદન, તેરી હામ ન હોત હલકમે પ્રભુ૦ ૨

૫૬-૮૩ સાંખ્યસ્થાનના એ ધાણ, અંતર્યામીનું વાતાવરણ, અવસર ન ચૂકવા પ્રેરણા પૃ૦ ૨૬૩

(રાગ-મારુ)

નિસ્પૃહ દેશ સોહામણો, નિર્ભય નગર ઉદાર હો, વસે અંતરજામી,
નિર્મળ મન મંત્રી વડો, રાજા વસ્તુવિચાર હો વસે૦ ૧

કેવલ કમલાગાર હો, સુણ સુણ શિવગામી!
કેવલ કમલાનાથ હો, સુણ સુણ નિઃકામી!
કેવલ કમલાવાસ હો, સુણ સુણ શુભગામી!
આતમા! તું ચૂકીશ મા, સાહેબા! તું ચૂકીશ મા!
રાજિંદા! તું ચૂકીશ મા, અવસર લહી છે (એ આંકણી)

ગઢ સંતોષ કામામોહના, સાધુ સંગતિ દૃઢ પોળ હો,
પોળિયો વિવેક સુજાગતો, આગમ પાયક તોળ હો વસે૦ ૨
દૃઢ વિસવાસ વિતાગરા, સુવિનોદ વિવહાર હો,
મિત્ર વૈરાગ્ય વિહડે નહિ, ક્રીડા સુરતિ અપાર હો વસે૦ ૩

ભાવના બાર નદી વહે, સમતા નીર ગભીર હો,
ધ્યાન ચહિવચો ભર્યો રહે, સમપન ભાવ સમીર હો વસે૦ ૪
ઉચાલો નગરી નહીં, દુષ્ટ દુકાલ ન જોગ હો,
ઈતિ અનીતિ વ્યાપે નહિ, 'આનંદઘન' પદ ભોગ હો વસે૦ ૫

પદ-૮૪ જિનરાજની લગની, પ્રભુની બલિહારી, ધ્યાનયોગીની પૂર્વસેવા.
પૃ૦ ૨૭૬

(રાગ-યમન)

લાગી લગન હમારી, જિનરાજ! સુજસ સૂન્યો મે લાગી૦
કાહુકે કહે કબાહૂ નહિ છૂટે, લોકલાજ સબ ડારી,
જૈસે અમલી અમલ કરત સમે, લાગ રહી જ્યું ખુમારી જિનરાજ૦ ૧
જૈને યોગી યોગધ્યાન મે, સુરત ટરત નહીં ટારી,
તૈસે 'આનંદઘન' અનુહારી, પ્રભુકે હુ બલિહારી જિનરાજ૦ ૨

પદ-૮૫ ભાવી મેળાપને તલસતી વિરહી ચેતના પૃ૦ ૨૮૧

(રાગ-માલવી ગાડા)

વારી હુ બોલડે મીઠડે,
તુમ વિનુ મુજ નહિ સરે રે સુરિજન, લાગત ઔર અનીઠડે વારી૦ ૧
મેરે જીયકુ કલ ન પરત હૈ, બિનુ તેરે મુખ દીઠડે,
પ્રેમ પીયાલા પીવત પીવત, લાલન! સબ દિન નીઠડે વારી૦ ૨
પુછુ કૌન કહાલુ હુહુ, કિસકુ ભેજુ ચીઠડે,
'આનંદઘન' પ્રભુ સેજડી પાઉ, (તો) ભાગે આન વસીઠડે વારી૦ ૩

પદ-૮૬ સુમતિ-વિવેકનુ સભાષણ, આનંદલીનતાનો માર્ગ પૃ૦ ૨૮૭

(રાગ-ધનાશ્રી)

સલૂણે સાહિબ આવેગે મેરે, આલી રી, વીર વિવેક કહો સાચ સલૂણે૦
મોસુ સાચ કહો મેરી સો, સુખ પાયો કે નાહિ,
કહાની કહા કહુ ઊહાકી, ડોરે ચતુર ગતિ માહી સલૂણે૦ ૧
ભલી ભઈ ઇત આવહી હો, પંચમ ગતિકી પ્રીત,
સિદ્ધ સિદ્ધંત રસ પાકકી હો, દેખે અપૂરવ રીત. સલૂણે૦ ૨
વીર કહે એતી કહુ હો, આએ આએ તુમ પાસ,
કહે સુમતા પરિવાર સુ હો, હમ હૈ અનુભવ દાસ સલૂણે૦ ૩

સરધા સુમતા ચેતના હો, ચેતન અનુભવ આહિ,
સગતિ ફ઼ોર નિજ રૂપ કી હો, લીન્હે 'આનંદઘન' નાહી. વજૂલે૦ ૪

પદ – ૮૭ ચેતનનો પોતાનો પરિવાર, એને લાગુ પડી ગયેલો પરિવાર

પૃ૦ ૨૯૯

(રાગ–ખમ ૧)

વિવેકી વીરા! સહ્યા ન પરે, વરજે કયુ ન આપકે મીંત વિવેકી૦

કહા નિગોડી મોહની હો, મોહત લાલ ગમાર,
વાકે ઘર મિથ્યા સુતા હો, રીઝ પરે કહા યાર. વિવેકી૦ ૧

ક્રોધ માન બેટા ભયે હો, દેત ચપેટા લોક,
લોભ જમાઈ માયા સુતા હો, એક વઢયા પરિગ્રહ વિવેકી૦ ૨

ગઈ તિથિ કહા બભણ હો, પૂછે સુમતા ભાવ,
ઘરકો સુત તેરે મતે હો, કહા લો કરત વઢાવ વિવેકી૦ ૩

તવ સમતા ઉદ્યમ કીયો હો, મેટયો પૂરવ નાજ,
પ્રીત પરમસુ જોરકે હો, દીનો 'આનંદઘન' રાજ વિવેકી૦ ૪

પદ – ૮૮ ચેતનનુ ખેમકુશળ અને વ્યવહાર – નિશ્ચય પૃ૦ ૩૧૦

(રાગ–ધમાલ)

પૂછીયે આલી! ખબર નહીં, આયે વિવેક વધાય. (ટેક)

મહાનંદ સુખકો વરનિકા, તુમ આવત હમ ગાત,
પ્રાનજીવન આધાર કી હો, ખેમકુશલ કહો વાત. પૂછીયે૦ ૧

અચલ અબાધિત દેવકુ હો, ખેમ શરીર લખત,
વિવહારી ઘટવધ કથા હો, નિહચે સરમ અનંત પૂછીયે૦ ૨

બંધ મોખ નિહચે નહી હો, વિવહારે લખ દોય,
કુશલ ખેમ અનાદિહી હો, નિત્ય અબાધિત હોય પૂછીયે૦ ૩

સુન વિવેકમુખતે નઈ હો, વાની અમૃત સમાન,
સરધા સમતા દો મિલી હો, લ્યાઇ 'આનંદઘન' તાન. પૂછીયે૦ ૪

પદ – ૮૯ ચેતનની સકલવ્યાપકતા પૃ૦ ૩૧૮

(રાગ–ધન્યાશ્રી)

ચેતન સકલ વિયાપક હોઈ ચેતન૦

સત અસત ગુન પરજય પરનીત, ભાવ સુભાવ ગતિ હોઈ ચેતન૦ ૧

સ્વ પરરૂપ વસ્તુકી સત્તા, બીઝે એક ન હોઈ,
સત્તા એક અખંડ અબાધિત, યહ સિદ્ધાંતપખ હોઈ ચેતન૦ ૨

અનવય વ્યતિરેક હેતુકો, સમઝી રૂપભ્રમ ખોઈ,
આરોપિત સબ ધર્મ ઓર હૈ, 'આનંદઘન' તત સોઈ ચેતન૦ ૩

પદ–૯૦ સાખી—ગૂઢ રહસ્ય પૃ૦ ૩૨૯

પદ — મોટી વહુની કાર્યપદ્ધતિ પર નાની વહુના છણકા મમતાનો અશ્રુતપૂર્વ કકળાટ પૃ૦ ૩૩૪

(સોરઠો)

અણુ જોવતા લાખ, જોવે તો એકો નહિ,
લાધી જોવણ સાખ, વાહાલા વિણ એલે ગઈ

(રાગ-સોરઠ)

મોટી વહુએ મનગમતુ કીધુ, મોટી વહુએ૦
પેટમે પેસી મસ્તક રેસી, વેર નાહી સ્વામીજીને દીધુ મોટી૦ ૧

ખોળે બેસી મીઠુ બોલે, કાઈ અનુભવ અમૃતજલ પીધુ,
છાની છાની છરકડા કરતી, છરતી આખે મનડુ વિંધ્યુ મોટી૦ ૨

લોકાલોકપ્રકાશક છૈયુ, જણતા કારજ સીધુ,
અંગોઅંગે રંગલર રમતા, 'આનંદઘન' પદ લીધુ મોટી૦ ૩

પદ–૯૧ નાની વહુના નખરા પર મોટી બહેનની સમાલોચના પૃ૦ ૩૪૦

(રાગ-મારુ)

વારો રે કોઈ પરઘર રમવાનો ઢાલ, નાહાની વહુને પરઘર રમવાનો ઢાલ,
પરઘર રમતા થઈ જૂઠાબોલી, દેશે ધણીજીને આલ વારો૦ ૧

અલવે ચાલા કરતી હિંડે, લોકડા કહે છે છિનાલ,
ઓલભડા જાડ્ડ જણના લાવે, હઇડે ઉપાસે સાલ. વારો૦ ૨

બાઈ રે પાડોસણ! જૂઓ ને લગારેક, ફાગટ ખાશે ગાલ,
'આનંદઘન' સુરંગે રમતા, ગોરે ગાલ ઝબૂકે ઝાલ. વારો૦ ૩

પદ–૯૨ વિરહી ચેતનાની દર્શનઆકાંક્ષા પૃ૦ ૩૪૭

(રાગ-કાનડો પ્રત પ્રમાણે-પૂરબી)

દરિસન પ્રાનજીવન! મોહે દીજે,
બિન દરિસન મોહી કલ ન પરતુ હે, તલફ તલફ તન છીજે દરિસન૦ ૧

કહા કહુ કછુ કહત ન આવત, બીન સેજ ક્યુ જીજે ?
સોહુ ખાઈ સખિ! કાહુ મનાવો, આપ હી આપ પતિજે દરિસન૦ ૨

દેઉર દેરાની સાસુ જેઠાની, યુહી સબ મિલ ખીજે,
'આનંદઘન' બિનું પ્રાન ન રહે છિન, કોર જતન જો કીજે   દરિસન૦ ૩

પદ–૯૩ નાથમેળાપના કોડ પૃ૦ ૩૫૩

(મુને મ્હારા માધવીઆને મનવાના કોડ–એ દેશી)

મુને મ્હારા નાહલીયાને મલવાના કોડ,
હું રાખું માડી ! કોઈ મુને ખીજો વલેગો ઝોડ   મુને૦ ૧

મોહનીયા નાહલિયા પાખે મ્હારે, જગ નવિ ઊજડ જોડ,
મીઠાબોલા મનગમતા નાહજી વીણ, તન મન થાયે ચોડ   મુને૦ ૨

કાંઈ ઢાલીયો ખાટ પછેડી તલાઈ, ભાવે ન રેશમ છોડ,
અવર સબે મ્હારે ભલા રે ભલેરા, મ્હારે 'આનંદઘન' શરમોડ   મુને૦ ૩

પદ–૯૪ ચેતનાની નિરાધાર દશાના ગાન - પૃ૦ ૩૬૦

(રાગ–રામેરી)

નિરાધાર કેમ મૂકી, શ્યામ ! મુને નિરાધાર કેમ મૂકી ?
કોઈનિ નેહુ ને કુણગુ બોલુ, સહુ આલબન ટુકી   શ્યામ૦ ૧

પ્રાણનાથ ! તુમે દૂર પધાર્યા, મૂકી નેહ નિરાશી,
જણ જણના નિત્યપ્રતિ ગુણ ગાતા, જનમારો કિમ જાશી ?   શ્યામ૦ ૨

જેહનો પક્ષ લઈને બોલુ, તે મનમા સુખ આણે,
જેહનો પક્ષ મૂકીને બોલુ, તે જનમ લગે ચિત્ત તાણે   શ્યામ૦ ૩

વાત તુમારી મનમા આવે, કોણ આગળ જઈ બોલુ,
લલિત ખલિત ખલ જો તે દેખુ, આમ માલ ધન ખોલુ   શ્યામ૦ ૪

ઘટે ઘટે છો અતરજામી, મુજના કા નવિ દેખુ,
જે દેખુ તે નજર ન આવે, ગુણકર વસ્તુ વિશેખુ   શ્યામ૦ ૫

અવધે કહીની વાટડી જોઉ, વિણ અવધે અતિ ઝૂરૂ,
'આનંદઘન' પ્રભુ વેગે પધારો, જિમ મન આશા પૂરૂ   શ્યામ૦ ૬

પદ–૯૫ જિનચરણસેવા, પ્રભુગુણગાન; એમા લય લગાડવા મનડાને પ્રેરણા પૃ૦ ૩૭૦

(રાગ–અનર્ઘ્યો વેલાવલ, યાને અનહિયો વેલાવલિ)

ઐસે જિનચરણે ચિત્ત લ્યાઉ રે મના,
ઐસે અરિહંત કે ગુણ ગાઉ રે મના   ઐસે૦

ઉદર ભરનકે કારણે, ગૌઆ વન મે જાય,
ચાર ચરે ચિહુ દિસ ફિરે, વાકી સુરતિ વછરૂઆ માહિ રે   ઐસે૦ ૧
સાત પાંચ સાહેનીયા, હિલમિલ પાણી જાય,
તાલી દિયે ખડખડ હસે, વાકી સુરતિ ગગરૂઆ માહિ રે   ઐસે૦ ૨
નટુઆ નાચે ચૌક મે રે, લોક કરે લખ સોર,
વાસ ગ્રહી વરતે ચઢે, વાકો ચિત્ત ન ચલે કહુ ઠોર રે,   ઐસે૦ ૩
જૂઆરી મનમે જૂઆ રે, કામી કે મન કામ,
'આનંદઘન' પ્રભુ યુ કહે, ઇમ લ્યો ભગવંતકો નામ રે   ઐસે૦ ૪

પદ-૯૬ વીફરેલ કુટુંબ, પતિને વારણું પૃ૦ ૩૭૭

(રાગ-ધનાશ્રી)

અરી મેરો નાહેરો અતિવારો, મૈ લે જોબન કિત જાઉ ?
કુમતિ પિતા બભના અપરાધી, ન ઉવાહે વ જમારો   અરી૦ ૧
ભલો જાનીકે સગાઈ કીની, કૌન પાપ ઉપજારો,
કહા કહીયે ઇન ઘરકે કુટુંબતે, જિન મેરો કામ બિગારો   અરી૦ ૨

પદ-૯૭ દેહનો ભરોસો, સાચાજૂઠાનો ફોડ પૃ૦ ૩૮૨
દેહ પુદ્ગલનો ક્ષણિક રંગ, નાચુ શુ અને કયા

(રાગ-કંચાપ)

યા પુદ્ગલકા કયા વિસવાસા ? હૈ સુપનેકા વાસા રે   યા પુદ્ગલ૦
ચમતકાર વિજલી દે જૈસા, પાની બિચ પતાસા,
યા દેહીકા ગર્વ ન કરના, જંગલ હોયગા વાસા   યા પુદ્ગલ૦ ૧
જૂઠે તન ધન જૂઠે જોબન, જૂઠે હૈ ઘરવાસા,
'આનંદઘન' કહે સબ હી જૂઠે, સાચા શિવપુરવાસા   યા પુદ્ગલ૦ ૨

પદ-૯૮ ગુંચવણનો નિવેડો કરી આપે તે સાચો યોગી અને મારો ગુરુ પૃ૦ ૩૯૨

(રાગ-આશાવરી)

અવધૂ સો જોગી ગુરુ મેરા, ઇન પદકા કરે રે નિવેડા   અવધૂ૦
તરુવર એક મૂલ બીન છાયા, બિન ફૂલે ફલ લાગા,
શાખા પત્ર નહીં કછુ ઉનકુ, અમૃત ગગને લાગા   અવધૂ૦ ૧
તરુવર એક પછી દોઉ બૈઠે, એક ગુરુ એક ચેલા,
ચેલેને જુગ ચુણ ચુણ ખાયા, ગુરુ નિરંતર ખેલા   અવધૂ૦ ૨

ગગનમંડલમેં અધબિચ કૂવા, ઉંહા હે અમીકા વાસા,
સગુરા હોવે સો ભરભર પીવે, નગુરા જાવે પ્યાસા અવધૂ૦ ૩

ગગનમંડલમેં ગઉઆ વિહાની, ધરતી દૂધ જમાયા,
માખન થા સો વિરલા પાયા, છાને જગ ભરમાયા અવધૂ૦ ૪

થડ બિનુ પત્ર, પત્ર બિનુ તુંબા, બિન જિભ્યા ગુણ ગાયા,
ગાવનવાલેકા રૂપ ન રેખા, સુગુરુ સોહી બતાયા અવધૂ૦ ૫

આતમ અનુભવ બિન નહીં જાને, અંતર જ્યોતિ જગાવે,
ઘટ અંતર પરખે સોહી મૂરતિ, 'આનંદઘન' પદ પાવે અવધૂ૦ ૬

પદ-૯૯ મહાદેવી નિયતિ એનો દોર, તોર અને અધિકાર પૃ૦ ૪૦૯

(રાગ-આશાવરી)

અવધૂ ઐસો જ્ઞાન વિચારી, વામેં કોણ પુરુષ કોણ નારી ? અવધૂ૦

બમ્મન કે ઘર ન્હાતી ધોતી, જોગી કે ઘર ચેલી,
કલમા પઢ પઢ ભઈ રે તુરકડી તો, આપહી આપ અકેલી અવધૂ૦ ૧

સસરો હમારો બાલો ભોલો, સાસૂ બાલકુમારી,
પિયુજી હમારો પોઢે પારણીએ તો, મૈં હું ઝુલાવનહારી અવધૂ૦ ૨

નહીં હું પરણી નહીં હું કુંવારી, પુત્ર જણાવનહારી,
કાલી દાઢી કો મેં કોઈ નહીં છોડયો તો, હજુએ હું બાલકુમારી અવધૂ૦ ૩

અઢી દ્વીપમેં ખાટ ખટૂલી, ગગન ઓશીકુ તલાઈ,
ધરતી કો છેડો આભ કી પિછોડી, તોય ન સોડ ભરાઈ અવધૂ૦ ૪

ગગનમંડલમેં ગાય વીઆણી, વસુધા દૂધ જમાઈ,
સઉ રે સુનો ભાઈ! વલોણું વલોવે તો, તત્ત્વ અમૃત કોઈ પાઈ અવધૂ૦ ૫

નહીં જાઉં સાસરીએ ને નહીં જાઉં પીયરીએ, પીયુજીકી સેજ બિછાઈ,
'આનંદઘન' કહે સુનો ભાઈ સાધુ તો, જ્યોત સે જ્યોત મિલાઈ અવધૂ૦ ૬

પદ-૧૦૦ અવસર મળ્યો છે, તક ન ચૂકો પૃ૦ ૪૩૨

(રાગ-આશાવરી)

બેહેર બેહેર નહિ આવે, અવસર બેહેર બેહેર નહિ આવે.
જ્યું જાણે ત્યું કર લે ભલાઈ, જનમ જનમ સુખ પાવે અવસર૦ ૧

તન ધન જોબન સબ હી જૂઠો, પ્રાણ પલકમેં જાવે અવસર૦ ૨

તન છૂટે ધન કૌન કામકો ? કાયકુ કૃપણ કહાવે ? અવસર૦ ૩

જાકે દિલમેં સાચ બસત હે, તાકું જૂઠ ન ભાવે. અવસર૦ ૪

'આનંદઘન' પ્રભુ ચલત પંથમેં, સમરી સમરી ગુણ ગાવે અવસર૦ ૫

પદ – ૧૦૧ આદિનાથને વિનતિ, ભવપાર ઊતરવાનો આદર્શ પૃ૦ ૪૪૦
(રાગ–આશાવરી)

મનુ પ્યારા મનુ પ્યારા, રિખભદેવ મનુ પ્યારા (એ આંકણી)
પ્રથમ તીર્થંકર પ્રથમ નરેસર, પ્રથમ યતિવ્રત ધારા રિખભ૦ ૧
નાભિરાયા મરુદેવીકો નંદન, જુગલાધર્મ નિવારા રિખભ૦ ૨
કેવલ લઈ પ્રભુ મુગતે પોહોતા, આવાગમન નિવારા રિખભ૦ ૩
'આનંદઘન' પ્રભુ ઇતની વિનતિ, આ ભવ પાર ઉતારા. રિખભ૦ ૪

પદ – ૧૦૨ પ્રભુપાદવંદન, વ્યવહારુ ઉપદેશ પૃ૦ ૪૪૫
(રાગ–કાફી)

એ જિનકે પાય લાગ રે, તુને કહીયે કેતો. એ૦
આઠોઈ જામ ફિરે મદમાતો, મોહ નિંદરીયા શુ જાગ રે તુને ૧
પ્રભુજી પ્રીતમ વિના નહીં કોઈ પ્રીતમ, પ્રભુજીની પૂજા ઘણી માગ રે. તુને૦ ૨
ભવકા ફેરા વારી કરો જિનચંદા, 'આનંદઘન' પાય લાગ રે. તુને૦ ૩

પદ – ૧૦૩ ભજનમહિમા, મીઠી સમજાવટ પૃ૦ ૪૫૧

પ્રભુ ભજ લે મેરા દિલ રાજી રે. પ્રભુ૦
આઠ પહોરકી ચોસઠ ઘડીયા, દો ઘડીયા જિન સાજી રે પ્રભુ૦ ૧
દાન પુણ્ય કછુ ધર્મ કર લે, મોહ માયાકૂ ત્યાજી રે પ્રભુ૦ ૨
'આનંદઘન' કહે સમજ સમજ લે, આખર ખોવેગા બાજી રે. પ્રભુ૦ ૩

પદ – ૧૦૪ સુમતિ અને પ્રીતમ, મેળાપની આગળપાછળ આતુરતા પૃ૦ ૪૫૭
(રાગ–આશાવરી)

હઠીલી આંખ્યા ટેક ન મેટે, ફિર ફિર દેખણ જાઉ હઠીલી૦ (એ આંકણી)
છયલછબીલી પ્રિય છબિ, નિરખિન તૃપતિ ન હોઈ,
નટ કરિ ઢક હુંકૂ કહી, દેત નગોરી રોઈ હઠીલી૦ ૧
માગર જ્યો ટમાકે રહી પીય છબીકે ધાર,
લાજ ડાગ મનમે નહીં, કાને પઠારે ડાર. હઠીલી૦ ૨
અટક તનક નહી કાહૂકા, હટક ન ઈક તિલ કોર,
હાથી આપ મતે અટે, પાવે ન મહાવત જોર. હઠીલી૦ ૩
સુન અનુભવ ! પ્રીતમ વિના, પ્રાણ જાત ઇત ઠાહિ,
હૈ જન આતુર ચાતુરી, દૂર 'આનંદઘન' નાહિ હઠીલી૦ ૪

પદ-૧૦૫ વૈરાગ્યભાવ. પૃ૦ ૪૬૯

(રાગ-આસાવરી)

અવધૂ વૈરાગ્ય બેટા જાયા, વાને ખોજ કુટુંબ સબ ખાયા અવધૂ૦
જેણે માયા-મમતા ખાઈ, સુખ-દુખ દોનો ભાઈ,
કામ-ક્રોધ દોનો ખાઈ, ખાઈ તૃષ્ણા બાઈ અવધૂ૦ ૧
દુર્મતિ દાદી મત્સર દાદા, સુખ દેખત હી મૂઆ;
મંગલરૂપી વધાઈ વાચી, એ જબ બેટા હુવા અવધૂ૦ ૨
પુણ્ય-પાપ પાડોશી ખાયે, માન-કામ દોઉ મામા,
મોહનગરકા રાજા ખાયા, પીછે હી પ્રેમ તે ગામા અવધૂ૦ ૩
ભાવ નામ ધર્યો બેટાકો, મહિમા વરણ્યો ન જાઈ,
'આનંદઘન' પ્રભુ ભાવ પ્રગટ કરો, ઘટ ઘટ રહ્યો સમાઈ અવધૂ૦ ૪

પદ-૧૦૬ ભ્રમરનો ક્ષણિક ગુંજારવ, ઉદાસીનતા અને આનંદમિલન પૃ૦ ૪૭૪

કિન ગુન ભયો રે ઉદાસી, ભમરા ! કિન૦
પંખ તેરી કારી, મુખ તેરા પીરા, સબ ફૂલનકો વાસી ભમરા ! કિન૦ ૧
સબ કલિયનકો રસ તુમ લીનો, સો ક્યું જાય નિરાસી ભમરા ! કિન૦ ૨
'આનંદઘન' પ્રભુ તુમારે મિલનકું, જાય કરવત લ્યૂં કાસી ભમરા ! કિન૦ ૩

પદ-૧૦૭ જ્ઞાનવસંત પૃ૦ ૪૭૯

(રાગ-વસંત)

તુમ જ્ઞાન વિભો ફૂલી વસંત, મનમધુકર હી સુખસો રસંત તુમ૦ ૧
દિન બડે ભયે વૈરાગભાવ, મિથ્યામતિ રજનીકો ઘટાવ. તુમ૦ ૨
બહુ ફૂલી ફલી સુરુચિ વેલ, જ્ઞાતા જન સમતા સંગ કેલ તુમ૦ ૩
જાનત બાની પિક મધુર રૂપ, સુર નર પશુ 'આનંદઘન' સ્વરૂપ તુમ૦ ૪

પદ-૧૦૮ નિધર્મી સંતત્યાગ પૃ૦ ૪૮૬

તજ મન હરિવિમુખનકો સંગ
જાકે સંગ કુબુદ્ધિ ઉપજત હે, પડત ભજનમેં ભંગ તજ૦ ૧
કહા ભયો પય પાન પિલાવત, વિષ ન તજે ભુયંગ,
ખરકુ કહા અરગજા લેપન, મરકટ ભૂષણ અંગ તજ૦ ૨
કૌવાકુ કાહા કપૂર ચુગાવત, શ્વાન નાહાવત ગંગ,
જ્યુ પાષાણ બાણુ નહિ ભેદત, પીનો ભયો નિષંગ,
'આનંદઘન' વે હે કાલી કંબલ, ચઢત ન દૂજો રંગ તજ૦ ૩

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૨૧	ચાનુ પ પર આવી એ	ચાનુ ૫૯ પર આવીએ
૪	૧૦	આશા–પાસનુ	આશા–પાશનુ
૪	૨૦	ગરીક	ગરિષ્ઠ
૪	૨૬	ફૂરસ૯	કુરસ
૫	૧૬	વિવેકને જે બરાબરા	વિવેક ને જ બરાબર
૬	૨૦	ચૈનન્ય ભાવ	ચૈતન્યભાવ
૮	૨૮	પ્રાપ્વા	પ્રાપ્ય
૯	૩	C માદ થયા છે	ઉ માદ થાય છે
૯	૬	વિહર ઘેનીને	નિરહેનીને
૯	૯	અર્થ—વિભાગ	અર્થ—વિભાવ
૯	૨૧	પરને પિછાનાયા	પરને પિછાનાય
૧૦	૨	અ નત	અનંત.
૧૧	૪	અનુભવગૌચર	અનુભવગોચર
૧૪	૮	આત્મગુણુરમતા	આત્મગુણરમણતા
૧૫	૪	અનદ છે	આનંદ છે
૧૫	૨૫	સામગ્રી જાઈએ છે	સામગ્રી જોઈએ છે
૧૬	૨૦	લાભનંદે	લાભાનંદે
૧૭	૯	(Pessimistic)	(Passimistic)
૧૮	૨૪	જ્ઞાન અને ક્રિયા બનને સહસ્થાન બનને સહસ્થાન આપનાર	જ્ઞાન અને ક્રિયા બનેને સહસ્થાન આપનાર
૨૦	૪	અમુક્નુ જધ્યાન	અમુકનુ જ ધ્યાન
૨૦	૫	તથાભિમત	યથાભિમત
૨૦	૬	તે મય	તેમય
૨૦	૮	એ મર	એમય
૨૨	૨૪	એક આખ મીચને	એક આખ મીચીને
૨૩	૮	જ્ઞાનવરણીય	જ્ઞાનાવરણીય
૨૩	૮	આચ્છાદાન	આચ્છાદન
૨૫	૩	મોહુ	મોહુ,
૨૫	૭	ભરતચક્રવર્તી થી	ભરતચક્રવર્તીથી
૨૯	૨૮	સતત્વ	સત્ત્વ
૩૦	૧૦	उपग्रह वा,	उपग्रह वा,
૩૧	૨૩	મનુષ્યત્વ તો એનુ તે જ	મનુષ્યત્વ તો તેનુ તે જ
૩૧	૨૭	જ્યા દ્રવ્ય હોત	જ્યા દ્રવ્ય હોય

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૪૪	૬	કાઈની નજર	કોઈની નજર
૪૪	૨૭	વાદળાને	વાદળાને
૪૫	૧૫	બહેનગણી	બહેનપણી
૪૮	૯	પરઘર-સઘ	પરઘર-સગ
૪૯	૧૦	‘ અનુભવગૌચર	‘ અનુભવગોચર
૪૯	૨૮	બીજા નાટક	બીજા નાટક
૫૪	૩૨	ચોતા-રૂપો છે	ચોતા-રૂપે છે
૬૦	૨૦	નથી પહેરવા	નથી પહેરવા
૬૦	૨૫	વાતોમા સોણવા	વાતોના સોણના
૬૪	૮	માની બીધેની	માની લીધેની
૬૪	૨૦	(અવિર્ભાવો)	(આવિર્ભાવો)
૬૮	૧	પ્રમુ સરન	પ્રભુ ! સરન
૭૧	૧૫	આત્મભાવન	આત્મભાવના
૭૪	૨૧	બરને	બદને
૭૫	૧૫	આજપા – જાપનો	અજપા – જાપનો
૮૮	૨૪	(Insomnia	(Insomnia)
૯૦	૨૦	અથાગ	અથાહ
૯૧	૭	કોની પામે જેવુ	કોની પાસે જવુ
૯૬	૧૨	જધ્ય,	જય
૧૩૩	૧૪	અસુક	અમુક
૧૩૪	૭	જોગણુ કરી	જોગણુ ની
૧૫૭	૩૧	ચેનનજી	ચેતનજી
૧૬૦	૨૮	અથવા મત્મત્ત	અથવા
૧૬૧	૮	આવનામાં	આપનામા
૧૬૪	૧૨	મત વાના	મતવાના
૧૭૧	૧૧	મદુક્તિ	યદુક્તિ
૧૮૯	૨૦	પરમાતમા	પરમાત્મા
૧૯૬	૧૯	શન્યાકાર	શૂન્યકાર
૧૯૯	૧૧	દાખન તરીકે	દાખલા તરીકે
૧૯૯	૨૧	અવગત	આનડત
૨૦૬	૨૨	આડતરી	આડમ્તરી
૨૦૬	૨૩	કવિનિ	કવિની
૨૧૪	૨૮	ધુવાનવુ	ધુપાવવુ
૨૧૪	૨૯	ગણુાનો	ગણુાનો
૨૨૦	૨૫	પ્રાણજીવન	પ્રાણજીવન !
૨૨૩	૧૬	(નો સહવાર)	(નો સહવાસ)

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૨૩	૨૫	મૃકુતા	મૃદુતા
૨૨૮	૬	એટના	એને
૨૨૮	૧૫	દોયે	દીયે
૨૩૪	૫	स्ववश	स्ववश
૨૩૫	૧૪	આ‌ાી રહેન છે,	આપી રહેલ છે,
૨૦૯	૨૩	પણી -	પાણી
૨૪૮	૧૪	— अह ब्रह्मास्मि —	— अह ब्रह्मास्मि —
૨૫૦	૭	મરેગો	મરેંગે
૨૫૩	૧	घन	घन
૨૫૯	૧	પુરવણીની	પુરવણી
૨૬૧	૩૧	શિન સનિન ધરે	શીન સનિન ધરે
૨૬૧	૩૨	શિન	શીન
૨૬૪	૫	સોહમણો	સોહામણો
૨૬૭	૭	ઝાડપી લે	ઝડપી લે
૨૬૮	૨૩	ક્રિડાનો	ક્રીડાનો
૨૭૯	૩૦	વાત્મિકી	વાલ્મીકિ
૨૮૫	૧૩	એની	એવી
૩૦૮	૨૬	કાર્યની	કાર્યની
૩૧૬	૧૦	પરમા)	પદમાં)
૩૧૮	૮	આનઘનનું	આનદઘનનુ
૩૨૬	૨	,	,
૩૩૪	૩	(રાગ-મોરઠી)	(રાગ-સોરઠ)
૩૩૪	૨૪	पोमें	पेटमें
૩૩૭	૨૦	ચેતનારાજ	ચેતનરાજ
૩૩૭	૨૪	વારવર	વારવાર
૩૩૮	૨	સ્વાત	સ્થાન
૩૩૯	૧૭	કારનાનો	કરવાનો
૩૩૯	૨૨	અવનુભૂત	અનનુભૂત
૩૪૭	૨૪	(રાગ-કાનડા પ્રત પ્રમાણે-પૂરમી)	(રાગ-કાનડો પ્રત પ્રમાણે-પૂરમી)
૩૫૨	૨૮	(Personifry)	(Personify)
૩૫૮	૫	ઉન્ચ	ઉચ્ચ
૩૬૦	૧૭	નિરાધાર-નરધારા પછી ઉમેરવાનુ —	કોઈનિ-કોઈ નેતુ-નહી ડ્યુસુ- કોણ્ણું ટુકી-ટૂકી
૩૭૧	૬	સમકડા	સમકમ
૩૭૩	૧૬	નાચ્યો-કૂઘો	નાચ્યો-કૂદ્યો

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩૮૪	૧૦	समत्त	सम्मत्त
૩૮૪	૧૦	अक्खयठिइ	अक्खयठिइ
૩૮૫	૨	દખાઈ	નાઈ
૩૮૫	૨૮	ઓતપ્રાત	ઓતપ્રોત
૩૮૮	૮	ર્ચાવી	ર્ચાવી
૩૮૯	૨	એના	એમાં
૩૯૦	૧૨	અને અને હવે	અને હવે
૩૯૦	૨૭	સમજ્યા	સમજવા
૩૯૮	૩૦	માગર્દર્શનની	માર્ગદર્શનની
૪૦૧	૧૯	સ્થાપન	સ્થાપના
૪૦૨	૨૦	માના	માન
૪૦૩	૨૧	૫૨	૫૫
૪૧૬	૭	પ્રકારી	પ્રમારની
૪૨૪	૧૩	ભવિન્યતા	ભવિતવ્યતા
૪૨૫	૭	પસ્રુતિ	પ્રસ્રુતિ
૪૨૯	૫	ચેતનાના	ચેતનાનાં
૪૩૬	૨૭	ઓળ્માં	ઓળમાં
૪૪૮	૪	કાગરો	કાગળો
૪૫૫	૨૫	આનંદધજીના	આનંદઘનજીના
૪૬૪	૧૦	त्यजस्तस्मासक्ति-	त्यजस्तस्मासक्ति
૪૬૭	૨૧	पौद्गालिक	पौद्गलिक
૪૭૧	૧૩	पौद्गालिक	पौद्गलिक
૪૮૬	૭	मत्र० १	तत्र० १
૪૮૭	૨	मत्र २	तत्र० २
૪૮૮	૩	मत्र ३	तत्र० ३
૫૦૭	૨૪	વિજયપ્રભય	વિજયપ્રભવ
૫૦૯	૩૧	कयम	कथय
૫૧૧	૧૮	ज्ञातृत्व	ज्ञातृत्र
૫૧૧	૩૦	त्यजन्स्तस्मासक्ति —	त्यजस्तेऽमासक्ति —

નીચેના પદોના રાગ નીચે મુજબ સમજવા —

પદ ૫૮ – વસંત ૫ ૬૮ – આશાવરી ૫૦ ૬૯ – અનહિયો, વેલાવલ ૫૦ ૭૪ – વસંત પદ ૭૫ – વસંત પર ૭૬ – વસંત ૫૦ ૭૭ – રામગ્રી – રામગરી ૫૦ ૭૮ – રામગ્રી ૫૦ ૭૯ – જેજેવંતી પદ ૮૧ – સારંગ ૫૦ ૮૮ ધમાલ